प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

The
Chowkhamba Sanskrit Series Office,
P. O. Box 8, Varanasi-1
(INDIA)
1962
Phone : 3145

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. II

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8, VARANASI-1 (India) Phone : 3145

1962

प्रभुरपि प्रवचने भूमिमावपने प्रभुः" भा०आ०८८अ०। करणे ल्युट्। ४वपनसाधने त्रि० "भूतानामावपनं सर्व्वेषाम्" शत०ब्रा०। स्त्रियां ङीप्। तमस्यावपनी जनानाम्" अथ० १२,१,६१। अल्पीभूतत्वार्थे ल्युट्। ५केशादेः सर्व्वमुण्डने।

आवपनिष्क्रिरा स्त्री आवप निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयूर० स०। आवपननिष्किरणार्थनिर्देशक्रियायाम्।

आवय पु० आ+अज–अच वीभावः। १आगतौ। कर्त्तरि अच्। २आगन्तरि ३देशभेदे पु०। धूमा०वुञ् आवयकः। आवयदेशभवे त्रि०। [आच्छादके-वस्त्रादौ।

आवरक न० आ+वृ–करणे अच् संज्ञायां कन्। अपवरके,

आवरण न० आव्रियते दृक् चैतन्यं वाऽनेन आ+वृ–करणे ल्युट्। (ढाल) १चर्म्मफलके। वेदान्तिमतसिद्धे चैतन्यावरणे २अज्ञाने आवरणशक्तिशब्दे विवृतिः। ३आच्छादनसाधनमात्रे "तमसु नेत्रावरणं प्रमृज्य" रघु "स्फुटमिवावरणं हिमसारुतैः" माघ "लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे" रघु पुरादिषु आच्छादनसाधने ४प्राचीरादौ च यथा काश्या सप्तावरणानि। वेडा) ५वेष्टने भावे ल्युट्। ६आवृतौ "हृदयावरणं नित्यं कर्य्यान्ना मिता मध्यगं" सुश्रु०। "भ्रोतसां भेदकोऽयं तेषां चावरणे रतः" सुश्रु०। "सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः" "तस्य मावरणं हरिसम्भवं" रघु "मलिनीदलकल्पितं स्तनावरणम्" शकु०

आवरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्तिः आवृणोति सत्ताया कर्त्तरि ल्युट् कर्म्म धा०या। वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञानस्य चैतन्यापिधानशक्तिभेदे यथोक्तं वेदा०सा० आवरणशक्तिस्तावदल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतमादित्यमण्डलमवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणमवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यम्। तदुक्तं "घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढः। तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा" अनयाऽऽवृतस्यात्मनः कर्त्तृत्व भोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिसंसारसम्भावनाऽपि भवति यथा स्वाज्ञानावृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना"।

आवरसमक न० अवर समानाम् एक० स० "पौर्य्यावर समात् इत्यं" पा०मि० सुश्र अवरसमे वर्षेऽथवाकाले देयम्रणम् वुञ्। वर्षेण्यादायसमये देये ऋणे।

आवर्जित त्रि०आ+वृज–णिच्–क्त। १दत्ते २त्यक्ते "नहि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्ज्जितपिण्डकाङ्क्षिणः" "नूनमावर्जितं मया" "हविरावर्ज्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु" इति च रघु। ३निम्नीकृते च "अथ प्रस्थापितान्वेन समावर्ज्जितकेतुना" "आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः" कुमा०।

आवर्त्त पु० आ+वृत–भावादौ घञ्। चक्राकारेण जलस्य भ्रमणे, (घुरणी) मं धाम्नि घोटकचिह्ने २रोमसस्थानभेदे राजावर्त्तनामके ३मणौ ४आवर्त्तने, ५मेघाधिपभेदे च ६माक्षिकधातौ म०। "स्य तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः" रघु "तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिता" देवीमा० "स्थितेन, गाकवर्षे तु चतुर्भिः शोभिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि मवर्त्तं पुष्करं द्रोणकस्तथा। आवर्त्तो निर्जलो मेघ संवर्त्तश्च बहूदकः। पुष्करोदुष्करजलो द्रोणः सस्यकृत्पूरकः" ज्यो०त०। "आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः आपन्नदेवमणयो भुवतस्त्रमागाः। अश्वाः प्रयुर्वसुमतीमतिरोचमानाः सूर्य्यं पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः" माघ। "आवर्त्तिनः, दशावर्त्तयुक्ताः" मल्लि०था णिनिः। ते च "द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः। एकोभालि अपाने च दशावर्त्ता ध्रुवा स्मृताः" पयोधिपक्षे जलभ्रमः" मल्लि० आवर्त्तश्च अश्वशब्दे ५०३पृष्ठे उक्तः। ७आवर्त्ताकारे देहिनां रोमसंस्थाने पु० अश्वानामपि उक्तप्रकारापावर्त्ती रोमसस्थानविशेष एवेति बोध्यम्। णिच्+भावे अच्। ८पुनः पुनरावर्त्तने ९परिवर्त्तने (आलोडन) १० धातूनां द्रावणे (गलान)११चिन्तायाञ्च चिन्तया हि चित्तं स्वविषयेषु पुनः पुनरावर्त्यते इति तस्याः तथात्वम्। आवर्त्तयति समन्तात् अनेककोटिषु आ+वृत-णिच्-कर्म्मणि घञ्। अनेककोटिस्पर्शिनि १२ संशये "भ्रमं संमोहमावर्त्तमभ्यासाद्विनिवर्त्तयेत्" मा०शा०२७५ अ० आवर्त्तमनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् अभ्यासात् तत्त्वाभ्यासात्" नीलक०। आवर्त्तते कर्त्तरि अच्। १३आवर्त्तमाने त्रि० "दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं कृत्स्नधूर्जटिलोमया" मा०द०१४ समाधौ पु० तस्यानिशमावर्त्तमानत्वात्तथात्वम्। "इममाद्यं मावर्त्तनं" इति श्रुतिः "यद्वनाभ्यावृतियोनिस्त्वावर्त्ते मा प्रकीर्त्तिता। तस्मात्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" "पद्मावर्त्तनिभाथापि तथर्व्युपरि संस्थिता। गजतालुनिभायापि तथैव प्रकीर्त्तिता" इति सुश्रुतोक्ते देहान्तर्वर्त्तिनि आवर्त्ताकारे १२ माडीयन्त्रिविशेषभेदे च।

अन्वाधानकर्माङ्गे २यज्ञे च । “आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते प्रञ्च वह्नय इत्युक्ते यज्ञाङ्गवह्निपञ्चकान्तर्गते ३वह्निभेदे च । स च गृह्याग्नि आवसथशब्दार्थगृहसम्बन्धात्तु तस्य गृह्यत्वम् । [सीमान्तवासिनि स्त्रियां ङीप् ।

आवसान त्रि० अवसानमभिजनोऽस्य तस्य० अञ् । आम-

आवसानिक त्रि० अवसाने तत्काले भव ठञ् । अव-सानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रियां ङीप् ।

आवसित न० आ+अव+सो–क्त । १मर्द्धधान्ये, मर्द्दनानन्तर-मपनीततृणे राशीकृते २धान्ये च । ३निर्णीते ४अव-धारिते ५समाप्ते च त्रि० ।

आवस्थिक त्रि० अवस्थायां भव ठञ् । कालक्रमावस्थाभवे “आवस्थिक क्रमश्चापि मत्वा कार्य्यं निरूहणम्” सुश्रु० ।

आवह पु० आवहति आभिमुख्येन गच्छति आ+वह–अच् । सप्तस्कन्धापन्नवायौ प्रथमे स्कन्धे १भूवायौ । “भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्धम्” सि०शि० । अनिलशब्दे १६४ पृष्ठे विवृतिः “आवह प्रवहश्चैव विवहश्च समीरण । परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबल । तथा परिवहः श्रीमान्” हरिवं० २३६ अ० । आवहति प्रापयति आ+वह–अच् । २प्रापके त्रि० “क्रियावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्” रघु । फलैश्च कुसुमैश्चैव यमर्थैर्यश्च मलावहम्” मनु । “वसतुस्तेनान् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” मनु ।

आवहमान त्रि० आ+वह–शानच् । क्रमागते ।

आवाप पु० आ+वप–आधारे वा घञ् । १आलवाले तत्र हि जलसेकेन वृक्षान् आवपन्तीति तस्य तथात्वम् २धान्यादे पात्रभेदे,(वस्ता) भावे घञ् । ३समन्तात् वपने । “शस्त्रावापे कपीपला” भार० ४धान्यादिस्थापने ५शत्रुचिन्तने ६पर-राष्ट्रचिन्तने, “तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता” माघः । ७प्रधानहोमे च । ८स्थाक्षेपे, “आवापो द्वापाभ्याम्” सा० द० । आक्षेपोत्क्षेपाभ्यामित्यर्थ आ+वप–कर्म्मणि घञ् । ९आवपनीये प्रक्षेपणीये “पञ्चच्छन्दा आवाप वार्येव पवमान” इति ताण्ड्य०ब्रा० “अप आवनीय आवापय सोमरहये साम्न आक्षेप इति भा० १०वलये च” । ईषदुह्यतेऽत्र आधारे घञ् । ११निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि शस्यादिक न सम्यक् वप्तु शक्यते इति तस्यास्तथात्वम् ।

आवापक पु० आ+वप–कर्म्मणि घञ् संज्ञायां कन् । १प्रकोष्ठा-भरणे वलयादौ । कर्त्तरि ण्वुल् । २आवपनकर्त्तरि त्रि० ।

आवापन न० आ+वप–णिच् करणे ल्युट् । (ताँत) १सूत्रयन्त्रे । भावे ल्युट् । २क्षौरादे सम्यग् मुण्डने च ।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक् । आवापे साधौ ।

आवारि न० समन्तात् व्रियते आच्छाद्यते आ+वृ–बा० इण् । १समन्तादाच्छाद्ये हट्टस्थाने शब्दचि० । २सम्यग्जल-युक्ते त्रि० ।

आवाल न० आवाल्यते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे णिच् करणे अच् । १आलवाले वृक्षादेरधोभागे मृदादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतुभेदे । आ+वल–भावे घञ् । २सञ्चारे ।

आवास पु० आ+वस–आधारे घञ् । १वासस्थाने गृहादौ “आवासोन्मुखवर्हिणान्” रघु । “आवासमेवोपशमाय शीघ्रम्” भा०आ० ११६ अ० । भावे घञ् । २सम्यग्वास

आवाहन न० आ+वह–णिच् ल्युट् । सान्निध्याय देवा-नामाह्वाने । “चकारावाहन तत्र भागार्थं सर्वदैवतम्” पुरा० “प्रतिमास्थानेष्वप्सु नावाहनविसर्ज्जने” ति०त०पुरा० ।

आवाहनी स्त्री आवाह्यतेऽनया आ+वह–णिच्–करणे ल्युट् ङीप् । देवाह्वानार्थं “हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वाऽनामिका मूलपर्व्वणोः । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेदत्र मुद्रा त्वावाहनी स्मृता” तन्त्रोक्तलक्षणे मुद्राभेदे ।

आविक न० अविना तल्लोम्ना निर्म्मित ठक् । १कम्बले । “सर्वस्व तान्तव रक्त शाणक्षौमाविकानि च” मनु अवे-र्मेषस्य २सम्बन्धिनि त्रि० “आविक सन्धिनीक्षीर विव-त्सायाश्च गो पय” । “वस्त्रोपन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमा-विकानि च” मनु । कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरि-ष्टकैः” मनु ।

आविकसौत्रिक न० सूत्रमेव सौत्र कर्म० आविकसूत्रेण निर्म्मितम् ठक् । मेषलोमनिर्म्मिते । “मैथ्यस्त्वाविक-सौत्रिकम्” मनु ।

आविक्य न० आविकानां भाव पुरो० यक् । आविकसम्बन्धित्वे

आविग्न पु० आ+विज–कर्त्तरि क्त । उद्विग्ने (पानियामला) वृक्षे पु० ।

आविज्ञान्य न० अविज्ञानमेव चातु० स्वार्थे ष्यञ् । विज्ञान-हीने “तदाविज्ञान्यमिव कुर्वीत” शत०ब्रा० “आवि-ज्ञान्य विज्ञानविहीनमिव” भा० । [विदूर्य्य” मा० ।

आविदूर्य्य न० अविदूरस्य भाव ष्यञ् । सन्निकर्षे । “अभेद्या-

आविद्ध त्रि० आ+व्यध–क्त । १साहिते २विद्धे ३क्षिप्ते ४चिह्ने च “नश्यतीषुर्यथाऽऽविद्धः” मनु । [पाठायाम् ।

आविद्धकर्णी स्त्री आविद्धौ कर्णाविव पत्रमस्या गौ० ङीष् ।

आविध पु० आविध्यतेऽनेन आ+व्यध-करणे घ । काष्ठादि वेधनसाधने (भमर) (तुरपिन) इत्याख्याताये वस्तौ ।

आविर्भाव पु० आविस्+भू-घञ् । [illegible]

[illegible]

आविर्भूत त्रि० आविस्+भू-कर्त्तरि क्त । प्रकाशिते [illegible] "आविर्भूतप्रकाशाः" शा० श्रो० ।

आविल त्रि० आविलति [illegible] । कलुषे च । [illegible]

आविष्करण न० आविस्+कृ-भावे ल्युट् । प्रकाशने [illegible]

आविष्कर्त्तृ त्रि० आविस्+कृ-तृच् । प्रकाशके स्त्रियां ङीप् ।

आविष्कृत त्रि० आविस्+कृ-क्त । प्रकाशिते । [illegible]

आविष्ट त्रि० आ+विश-क्त । [illegible]

आविस् अव्य० [illegible]

घमाविरासीत्" "सरसनखमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलम्" सा०द० ।

आविस्तराम् अव्य० आविस्+तरप् आमु । अतिशयप्रकाशे "आविस्तरां या अग्नि कर्म्मणा" श०ब्रा० । तमप् आमु आविस्तमाम् । अत्यन्तप्रकाशे ।

आवी स्त्री अवीरेव स्वार्थे अण् ङीप् । रजस्वलायां १भार्य्यां २गर्भवत्याञ्च । "गर्भस्पन्दनमावीनां प्रणाश आवपाण्डुता" सुश्रु० ।

आवीत त्रि० आ+व्ये—क्त । १समन्तात्स्यूते उत्तरीय २वृते च । भावे क्त । ३सम्यक् स्यूतौ ४उत्तरीयधारणे च न० ।

आवीतिन् पु० आवीतमनेन इष्टा० इनि । "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठलम्बिते" मनूक्ते सव्यपाणि वहिष्कृत्य दक्षिणस्कन्धोपरिधृतयज्ञसूत्रे प्राचीनावीतिनि । [माध्योक्तौ जनके ।

आवुक पु० अवति रक्षति अव—बा० उण् सञ्ज्ञायां कन् ।

आवीरचूर्ण पु० आ समन्तात् विशेषेण ईर्य्यते क्षिप्यते आ+वि+ईर—घञ् कर्म्म० । (आवीर) इति ख्याते फल्गुनि "आवीरचूर्णं रुचिरं गृह्यतां परमेश्वर" । पुरा० ।

आवृत् स्त्री आ+वृत—सम्प० क्विप् । १आवर्त्तने २भ्रमणे ३पुन पुनश्चालने "सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते दक्षिणामन्वावृतम्" अथ० १०,५,३७, ४पुन पुनरेकजातीयक्रियाकरणे । आधारे क्विप् । ५परिपाट्याम् अनुक्रमे ६इतिकर्त्तव्यताप्रकारे । "अमयं वाथवा कार्य्यं पिण्डनिर्वापणं बुधैः" मनु । "आवृते सोमपीतये" ऋ० २,४२,३, ७संस्कारे च । "अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्" मनुः । ८तूष्णीम्भावे च । "आवृतैव पर्य्यग्नि कृत्वोदञ्चं नयन्ति" आश्व०गृ० । "आवृतैव तूष्णीमेवेत्यर्थं" इति वृत्ति । कर्त्तरि क्विप् । ९आवर्त्तमाने त्रि० ।

आवृत त्रि० आ+वृ—क्त । १लतावरणे अप्रकाशीकृते आच्छादिते "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" गीता "एवञ्चामावृतत्वेनविषयम् आवृते तु पुनर्मार्गच्छेदेऽपि दोष एवेति" मिता० "ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते" मनूक्ते २सङ्कीर्णवर्णभेदे ३ स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

आवृति स्त्री आ+वृ—क्तिन् । आवरणशब्दार्थे ।

आवृत्त त्रि० आ+वृत—क्त । १पुन पुनरभ्यस्ते २आवर्त्तमाने च ३परावृत्ते ४प्रतिनिवृत्ते च "आवृत्तानां गुरुकुलात् द्विजाग्र्या

दूलकोभवेत्" मनु० । "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठोप० "आवृत्त व्यावृत्त चक्षु श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य" भा० ।

आवृत्ति स्त्री आ+वृत—क्तिन् । १पुन पुनरभ्यासे २भूयएकजातीयक्रियाकरणे "आवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां बोधादपि गरीयसी" उद्भट । "उदयावृत्तिपथेन नारद" रघु । "एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनम्" कात्या० १,७,६ । "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" शा०सू० । ३प्रत्यावृत्तौ ४"पुनरागतौ "अनावृत्तिः शब्दात्" शा०सू० "तत्र प्राप्तविवेकज्ञानावृत्ति" सा०सू० । "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः" गीता । "गुर्व्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम्" किरा० । "तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्" रघुः ।

आवृत्तिदीपक न० आवृत्त्या दीपकम् । दीपकावृत्तिरूपे अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणं २०० उक्तम् ।

आवृष्टि स्त्री आ+वृष—क्तिन् । सम्यग्वर्षणे "भूयश्च शत वार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि" देवीमा० ।

आवेग पु० आ+विज—घञ् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च मानसे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्य गुणविशेष मानसवेगश्चोत्कण्ठादिसाधनत्वे आवेगत्वम् । "सावेगमपाङ्गुलिरस्य तूर्णौ" किरा० । २व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिणस्तु सा०द० दर्शिता यथा "निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोध" इत्यादय । तत्र आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीड़िताङ्गता । उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे । राजविद्रवणादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् । गजादेः स्तम्भकम्पादि पांश्वाद्याकुलता निलात् । इष्टाद्धर्षा शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम्" ।

आवेगी स्त्री आवेगोऽस्त्यस्याः अर्श आद्यच् गौरा०ङीष् । वृद्धदारकवृक्षे ।

आवेदक त्रि० आ+विद—णिच्-ण्वुल् । १विज्ञापके "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तदिति" स्मृत्युक्ते व्यवहारोत्थापके २वादिनि च ।

आवेदन न० आ+विद—णिच्—ल्युट् । १विज्ञापने व्यवहा२रोत्थापने (नालिशकरा) "राज्ञे कुर्य्यात् पूर्व्वमावेदनं यः" इति नारदः । आवेद्यते अनेन करणे ल्युट् । व्यवहारोत्थापके ३भाषापत्रे (आरजी) तल्लक्षणादि स्मृतौ दर्शितं यथा "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना । समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादि-

विशिष्टम् वा यत् । "[illegible] भावे [illegible] भावे यत्र विधि यथा । [illegible] सर्वे विषय [illegible] [illegible] यथा । [illegible] प्रकार्थं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] विशर्द [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भेत्" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] विविधं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] पूर्व[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] प्रकार्थं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यथा । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] च एव । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible] [illegible] सिद्धि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] वा [illegible] वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिद्धि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्व [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिद्ध" । [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भेत्" । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]' । [illegible] [illegible] [illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] "[illegible] [illegible] इति [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।" "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

निवेशयेत् । विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यति" अनेकपदसङ्कीर्णस्य दुष्यत्वं च युगपत्तत्साधनायोग्यस्यैव एव । क्रमेण तु तत्साधनयोग्यत्वे तदपि प्राङ्गमेव "यत्तु प्रतिज्ञ यत् कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि स्पृहणीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति" कात्या० उक्तेः भाषापत्रञ्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं लेख्यम् मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादि तादृशमात् अतएव अध्यापनेऽपि तथात्व विष्णु ध०उक्तम् । "संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपत । देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृत" इति । येन सर्वेषामवबोधस्तथा लेख्यम् व्य०त० रघु० । तच्च यावदुत्तरं पाण्डुलेखं कृत्वा शोधनीयम् यथोक्तं पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवेकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके तत पत्रे निवेशयेत्" वृह० । "पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् । ऊनाधिकं तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् । शोधयेत् पूर्व्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्" नार० ।

आवेदनीय त्रि० आ+विद्-णिच्-अनीयर् । १विज्ञापनीये य प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदार्थस्यावेदनं क्रियते तस्मिंश्च । व्यवहारे २आवेद्ये ऋणादानादौ च ।

आवेदित त्रि० आ+विद्+णिच्-कर्म्मणि क्त । १विज्ञापिते य प्रति विज्ञापनं कृतं तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदनं कृतं तस्मिंश्च । व्यवहारे आवेदनकाले २निवेदिते पदार्थे च । "लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्" नारदः "यथावेदितमर्थिना" या०स्मृति ।

आवेदिन् त्रि०आ+विद्-णिच्-णिनि । १विज्ञापके । व्यवहारे २वादिनि च । "अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा" रामा० स्त्रियां ङीप् । आ+विद-णिनि । २आज्ञातरि त्रि०स्त्रियां ङीप्

आवेद्य त्रि०आ+विद्-णिच्-यत् । १विज्ञाप्ये २आवेदनीयार्थे आ+विद्-णिच्-ल्यप् । ३विज्ञाप्येत्यर्थे अव्य० ।

आवेध्य त्रि० आ+विध-ण्यत् । आवेधार्हे मुक्तादिमणौ ।

आवेश पु०आ+विश-घञ् । १अहङ्कारभेदे, २संरम्भे, ३अभिनिवेशे, ४आसङ्गे, ५अनुप्रवेशे, यथा भूतावेश । ६ग्रहभये, ७भूताद्यावेशरोगे च । "तस्मै सभ्याः सभार्य्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः । अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥" (?) "तमसे भयावेशविशङ्कितास्य" रघु "तपन प्रियविच्छेदे स्मरावेशोऽप्यचेष्टितम्" सा०द० । "आवेशमोहौ क्रोधश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयो" भा० आ० प० १अ० "पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेशग्रमाहस" भा०व० ११अ०

आवेशन न० आ+विश-आधारे ल्युट् । १शिल्पशालायाम् तत्र हि मनोऽभिनिवेशेनैव कार्य्यकरणात्तस्यास्तथात्वम् २भूतावेशादिरोगे ३सूर्य्येन्दुपरिधौ च । "मन क्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिज" सा०द० । "जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च" मनु आवेशशब्दार्थे ४कोपादौ च आधारे ल्युट् । ५गृहे च । आ+विश-णिच्+ल्युट् । ६प्रवेशसम्पादने व्यापारे

आवेशिक त्रि० आवेशे गृहे भव आगतो वा ठञ् तत । १अतिथौ २असाधारणे ३स्वाम्यवादौ च । [२वेष्टके (बेडा)

आवेशित त्रि० आ+विश-णिच्-क्त । निवेशिते, "न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते" भाग० । "मय्यावेशितचेतसाम्" गीता ।

आवेष्टक पु० आवेष्टयति ण्वुल् । आवरणकारके प्राचीरादौ

आवेष्टन न० आ+वेष्ट-भावे ल्युट् । १आवरणे करणे ल्युट् । आवरणसाधने २प्राचीरादौ । (बेडा) इति ३पदार्थे च

आव्दिक त्रि० अब्दे भव ठक् । वर्षभवे श्राद्धादौ "आव्दिके पितृकृत्ये च चान्द्रं मासं विनिर्दिशेत्" स्मृति "तथा लालोपहीतयोराद्धश्राद्धाब्दिकं कर" मनु षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यम्" मनु असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः" लघुहा० । "एकाहं पुनराब्दिके" स्मृति । [भावे

आव्य त्रि०अवेर्मेषस्य विकार अञ् । मेषसम्बन्धिनि दुग्धलो-

आव्याध पु०आ+व्यध-घञ् उपसृष्टत्वात् न अप् । सम्यक्पीडने

आव्याधिन् त्रि० आ+व्यध-णिनि । सम्यक्पीडके । स्त्रियां ङीप् । सा च २चोरसेनायाम् "नचीका सुरूपव्याघ्रा परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्" शत०ब्रा० "आव्याधिन्य चोरसेना" भा० ।

आव्रश्चन न० ईषत् व्रश्चनं छेदनम् प्रा०स० । १ईषच्छेदने, "आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनुप्रजायन्ते" शत०ब्रा० । आधारे ल्युट् । २छेदस्थानप्रदेशे त्रि० आहृत्य हि यो यूपं संस्कर्त्तव्यं मन्यात् आव्रश्चनमपि अन्येनोच्यते "अतस्त्वमित्याव्रश्चने जुहोति" कात्या०६,१,२० । आहृत्याग्रते यूपोऽस्मादाव्रश्चनं स्थाणौ छेदनप्रदेश" इति "आव्रश्चनमभिजुहोति" शत०ब्रा० ।

आव्रस्क पु० आ+व्रश्च-घञ् कुत्वम् । ईषच्छेदने । "आत्मनोऽनाव्रस्काय" तैत्ति०श्रुति । [घुञ् । निर्लज्जदेशे ।

आव्रीडक पु० अव्रीडस्य निर्लज्जस्य विषयो देशः राजन्या०

आश पु०अश-भोजने घञ् । भोजने । प्रातराश, सायमाश, कर्म्मणि उपपदे कर्त्तरि अणि उपपदस० । तत्तद्वस्तुभक्षके

[illegible] ।

आशंसा स्त्री आ+शन्स–अ । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आशंसित त्रि आ+शन्स क्त । [illegible] ।

आशंसितृ त्रि आ+शन्स–तृच् । [illegible] । स्त्रियां ङीप् । [illegible]

आशंसिन् त्रि आ+शन्स णिनि । [illegible] ।

आशंसु त्रि आ+शन्स–उ । [illegible] ।

आशक त्रि [illegible] । [illegible] ।

आशङ्का स्त्री आ+शकि–अ । [illegible] ।

आशङ्कनीय त्रि आ+शकि–अनीयर् । [illegible] ।

आशङ्कित त्रि आ+शकि–क्त । [illegible] ।

आशङ्किन् त्रि आ+शकि णिनि । [illegible] । स्त्रियां ङीप् ।

आशङ्कु त्रि आ+शकि–[illegible] । [illegible] ।

आशय पु [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

आशय पु आ+शी–अच् । [illegible] ।

आशयाश पु [illegible] ।

आशर पु आशृणाति आ+शॄ–अच् । [illegible] ।

आशव न [illegible] ।

आशस्त त्रि आ+शन्स क्त । [illegible] ।

आशंसने “नमसा इळ्ळरमामकर्णायता जातवेदोयदी-दम्” ऋ० ४,५,११, “तवाशसा स्तुत्या” भा०।

आशसन न० आ+शन्स–भा ल्युट्। १कथने २आशं-सायाञ्च। “तस्या आश्सन त्वया मेनिराशसनम्” अथ० १०, ५,२८, “विमेऽस्याशसन जनिष्यते” शत०ब्रा०।

आशस्त त्रि० आ+शन्स-क्त। स्तुते। “यश्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि” ऋ० १,२,९१।

आशा स्त्री समन्तात् अश्नुते आ+अश-अच्। दिशि, “अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयोययौ” रघु “कर-भकण्ठकडारमाशा” माघ। “गच्छतस्तस्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्व्वाशास्विव लग्नमासीत्” काद०। दिक् च नैयायिकादिमते परत्वापरत्वमितिपृथक्त्वसंयोगवि-भागाश्रयोद्रव्यभेदः दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-संयोगाश्रयतया तत्सिद्धिः तस्या एकत्वेऽपि उपाधि-भेदात् प्राच्यादिव्यवहारः तथा च यत्पुरुषस्य उदय-गिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यव-हिता प्रतीची तत्पुरुषीयमेरुसन्निहिता दिगुदीची “सर्व्वे-षामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरत स्थितः” इत्युक्तेर्मेरोरुत्तरत्वा-त्तम्। तद्व्यवहिता दिक् अवाची। इयञ्च दिक् ईश्वर एवेति रघुनाथ “दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्यते” इति पदार्थखण्डने तस्योक्तेः सा०कौ० मते यदुपाधिना पूर्व्वा-परत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दवाच्यत्व न तदाश्रयत्वे-नातिरिक्तदिक्कल्पनम् तथा च गगनात्मकत्वमेव दिशः “दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सा०सू० आकाशोपा-धिभ्यामेव दिक्कालयोर्नार्थान्तरत्वमिति व्यवस्थापितम्।

२अप्राप्तोपायार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् ३अ-प्राप्तप्राप्तीच्छायां तृष्णायां च। “आशा बलवती राजन्! शल्योजेष्यति पाण्डवान्” “तामाशां हृदये कृत्वा” भा० शल्यप०। “आशा हि परम दुःखं नैराश्यं परमं सुखम्। यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला” पुरा० “मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्”। “राघवोरथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम्” रघु आशा-यास्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहित यथा “स्मरा-द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति” प्रश्ने “आशा-वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरोमन्त्रानधीते कर्म्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमं च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपा-स्स्वेति। स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया

गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्यु-पास्ते” छा०उ० व्याख्यातं च भा०। यथा “आशा वाव स्मराद्भूयसी। अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम इति यामाहुः पर्य्यायैः। सा च स्मराद्भूयसी। कथम्? आशया ह्यन्तःकरणस्थया स्मरति स्मर्त्तव्यम्। आशा विषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवति अनेन आशयाभिवर्द्धितः स्मरभूतः ऋगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्म-णेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्म्माणि कुरुते तत्फलाशयैव। पुत्रांश्च पशूंश्च कर्म्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशयैव स्मरन् लोक-संग्रहहेतुभिरिच्छत्यमुञ्च लोकमाशयैव स्मरन् स्मराकाशा-दिनामपर्य्यन्त जगच्चक्रीभूत प्रतिप्राणि, अत आशाया स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व। यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् आशया सदोपासितयास्यो-पासकस्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा-हास्याशिषः प्रार्थनाः सर्व्वा भवन्ति यत् प्रार्थित सर्व्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः”। ईदृक्षे दसादावेव आशाकामतृष्णादे-भेदः तदभिप्रायेणैव “आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णा-तरङ्गाकुला” इत्यादौ आशादीनां भेदेन वर्णनम्।

आशा(षा)ढ पु० आषाढ+अण्। आषाढशब्दार्थे द्विरूपकोषः

आशाढा(षा) स्त्री० आषाढानक्षत्रे “मार्गे च फाल्गुने चैव आशा(षे)ढे कार्त्तिके तथा। पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीया परिवर्ज्जयेत्” मल० त० पु०। आषाढा प्रयोजनमस्य अण्। २ब्रह्मचारिधार्य्ये पालाशे दण्डे। आषाढानक्षत्र-युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। आषाढी चान्द्राषाढपौर्ण-मास्याम् स्त्री सा यत्र मासे अण्। चान्द्राषाढे पु०।

आशादामन् न० आशा दामेव उपमि० स०। आशारूप बन्धनसाधने दामनि आशारूपशृङ्खले।

आशापाल पु० आशां दिशं पालयति पा–णिच्–अण् उप०स०। १दिक्पाले इन्द्रादौ ते च “इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैरृतोवरुणोमरुत्। कुबेर ईश पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्यमरोक्ता अष्टौ ऊर्द्ध्वा-धोदिशोः ब्रह्मानन्तौ चेति दश। २अश्वमेधीयपशुरक्षके राजकुमारभेदे च। तेषां स्वरूपादिकमुक्तं शत०ब्रा०। “आदित्यानेवैनं गमयति देवा आशापाला एत देवेभ्यो-ऽश्व मेधाय प्रोक्षित रक्षतेति शत वै तल्पत्रा राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीह रन्तिरिह रमता-मिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति एकत्सरमाहुतीर्जुहोति

[illegible] ।

आशंसा स्त्री आ+शन्स–अ । १प्राप्तीच्छायाम्, २इष्टार्थशंसने च । "[illegible]" रघुः "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [भूते । भावे क्त २आशंसायाम् च ।

आशंसित त्रि आ+शन्स क्त । [illegible]

आशंसितृ त्रि आ+शन्स–तृच् । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आशंसिन् त्रि आ+शन्स–णिनि । [illegible]

आशंसु त्रि आ+शन्स–उ । [illegible] "[illegible]" भट्टिः

आशक त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" भट्टिः ।

आशङ्कनीय त्रि आ+शङ्क–अनीयर् । [illegible]

आशङ्का स्त्री आ+शङ्क अ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आशङ्कित त्रि आ+शङ्क–कर्मणि क्त । [illegible] । भावे क्त । [illegible]

आशङ्किन् त्रि आ+शङ्क णिनि । [illegible] "[illegible]" रघुः । [illegible]

आशङ्क्य त्रि आ+शङ्क–कर्मणि यत् । [illegible]

आशन पु [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

आशय पु० आ+शी–अच् । १अभिप्राये २आधारे, ३[illegible], ४[illegible] ५[illegible] च । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आशयाश पु [illegible] । [illegible]

आशर पु आ+शॄ–अच् । [illegible] ।

आशव न [illegible] । [illegible]

आशस त्रि आ+शन्स क्विप् । [illegible]

आशी स्त्री आशीर्य्यतेऽनया आ+शॄ क्विप् इ० । "१सर्पदंष्ट्रायाम् । आशीविषः । "विषमाशीभिरनारतं वमन्त माघ । "आशीमिव कलामिन्दो" राजेश्वरः "आशी उरगदंष्ट्रायाम्" वैद्य० । "आशी तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न सीदति" आशिस् पु० । २आशीर्व्वादे द्विरूपकोष ३इष्टिनामौषधौ च । स्त्रिया ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशुः ईयसु ङिद्वत् । अत्यन्तशीघ्रे

आशीर्त्त त्रि० आ+श्री–क्त वेदे नि०। आश्राणे पक्वे दुग्धादौ "मध्यत आशीर्त्तः" शि०कौ० इता श्रुतिः ।

आशीर्वत् त्रि० आशीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य व । आशीर्व्वादयुक्ते "सवनान्याशीर्व्वन्ति" कात्या० २,८,८ लोके तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाविष्करणवाक्ये "मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्" मनु "संप्रानन्त्यतस्ते वीर्य्यमाशीर्वादपरायणाः" भा० आ०प० ८अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । "आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रकुर्व्वते" भा०द० ।

आशीविष पु० आश्या विषमस्य । १सर्पे तद्भेदाश्चाहिशब्दे ५८१ पृष्ठे उक्ताः । "गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः" रघुः २दर्वीकरसर्पभेदे च अहिशब्दे सुश्रुते उदा० "आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा" भा०आ०१२अ० । "तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु मणिमागम्य भारत । । दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्" भा०व० ८४अ० । "स्तद्रन् मत सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपासिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचरास्यहम्" भा०व०२३२अ० ।

आशु त्रि० अश–व्याप्तौ उण् । १शीघ्रे "यदाशुभिः पतति योजना पुरु" ऋ० २,१६,१,गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । वर्षाभवे २धान्यभेदे पु० (आउश) । तस्य षष्टिदिवसमध्ये पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणप्रभेदानि भाव-प्र० । "षाष्टिका कात्रिकताः शुक्लाश्चोष्णयथिरपाकिनः । कृष्णव्रीहि पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखोजत मुख इत्याद्याश्रीह्यः स्मृताः । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः (कोद्रव) । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्ड इहोच्यते । शालीमुखः कृष्णशुकः कृष्णतण्डुल उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य जेयोजतमुखस्तु सः । व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः" "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" ३पाटले व्रीहौ न० । ४क्रियाविशेषणत्वे न० । "प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्" शान्ति नेयं मयूरैरभिरतोऽसक्तं भानोष्यजाशु" मेघदूतम् "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" "कुशान्येव नयन्त्याशु समस्तानि च शूद्रताम्" मनु०

आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १शीघ्रकरे "आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत्" सुश्रुतोक्ते २द्रव्यभेदे च । क्विप् । आशुकृदप्यत्र त्रि० ।

आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे "अष्टास्वप्यायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति" सुश्रु०।

आशुग पु० आशु+गम–ड । १वायौ, २सूर्य्ये च । एतयोः शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति" श्रुतौ क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्रगतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम् सूर्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते ३वाणे "पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुगः" "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः" रघुः ४शीघ्रगामिनि त्रि० विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" मनुः । "दिशां गजन्तु श्वेताख्यं (ऐरावतम्) श्वेताऽजनयताशुगम्" भा०आ०प०६६अ० । "जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत्" भा०स०प्र०२६ अ० "शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः" भा०व०प०१६१अ० । आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिकं ततश्च "शीघ्रोऽल्पभागे घनभागमन्दे" इत्यादौ नील०ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वमापेक्षिकमिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकक्षायां ग्रहाणां तुल्यगतित्वेऽपि कक्षाणामल्पत्वबृहत्त्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभेदात् गतिभेदः ग्रहाणां कक्षामानं च ग्रहकक्षाशब्दे वक्ष्यते । तथा च स्वल्पकक्षास्थग्रहस्य बृहत्कक्षास्थग्रहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् । अत एवास्मात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते तथा हि सर्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्य स्वस्वकक्षासु तुल्यभागगतित्वेऽपि स्वस्वकक्षाणामल्पत्वबृहत्त्वाभ्याम् अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्थराशिचक्रस्य स्वस्थानभोग इत्यतो यस्य कक्षा लघ्वी स शीघ्रगः यस्य च बृहती स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशिभोगे कालभेदो दर्शितः यथा "रविर्मासं निशानाथः सपादद्विसद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादश वासरान् । सपमेकं सुराचार्य्यस्त्वष्टाविंश दिनं भृगुः ।

योडस मनीरैया वा मवद्य मध्ये सामिदैन नत्राति मवादयः प्रत्यक्षोपम्यमनावस्यावि योडस मनीरैया वा मवद्य मध्येन मामिरे वं मयुर्गाति मवादया प्रत्यक्षोपम्यमं मवाति। एतद् वा मवतेवः एतदवती मामनमे वैन एवमि तैर्या न वर्ज मवति एवं वैन हि एतु मवि मव वै मोर्ज मचविराग्रे आर्यविषये मचा हाविद्योऽयमेन मधोत वदा वा वन विचते मौतर्मीन पैवेन मवती मवाविनो मम रिच्छेत मवोऽव्ययिविवर्ष वावीयान् मवाच्द्रं मामिनो एवमि मवय पवता च मत्स्येद्व्य न वावीयान् मनमयान्नमापीम मीवेवु: येव मन मार्जविवि:" मन मा। माचिमयमेनस्येदमम्

आमासुर म० हरयेत मम मवहम मदमवालयो नमरे।

आमासुरमथन म आमासुर- मयति मम्+यू मयु। इत्यु न मेरे।

आमाशय पु आमा दिव मर्गाति मव। १मवनमावि-मम-मम २८ ।१मवानवे ६८ ।१दिवं मम न। ३मवानापि। मामा मवादर। १मामाने मचे। मा मामम्या मृतमवार्थ ममवोद्धरणानाम्" मेवद्।

आमावस त्रि मह-मम ६८ ।१मामामावे मामार्थं मावे। १मवधिवेरे मामातयो मिवदयवमोम। मानि मेमन" मा मा। १दर्वन १दिन मनमेरे न ह "दिन मनो मवमाहमनुतामा विमानव। वविना न मनो-मोर्वं माहदामामतो दति" मा मा। १म।

आमास त्रि मा+माव-मम्। मावीमाने माम मनोवे "मामामवमन् मनवर्मे" एवः। "मना-माहममौमनी" एवः।

आमित त्रि मामानि मा+मम-त। १मममुनो मनारी मावे त। १मममूमवे न। मामिनमना मवं मम्। १ममनेन मतो त्रि "मानिमने मानिमार्व न मावं मानदाविन मनु।

आमिततुरीय त्रि आमिता मनदेन मनामावो मम मम वि तम्। मन मने मनावितमनेन मानमृविमाममा दवे मनुमावे मवे"विमानवियनीमावि" मट्टि।

आमितमम त्रि मानिनोऽप्येन मनो मममेन मानिम+द्र-मम्बे मम् तम् न न। १मम मीवनेन प्रावितमव मनाविमन १मानदेवानी। मावे मम। १मननेन मनम्भी न। "मव्येमानिमामनम्" मट्टि। [मोर्।

आमिम त्रि मा+मम-मम। ममा मनवे वेन। विमा

आमिन् त्रि मम मोमवे विनि। मनवे "मनवाममामो मावामी मनदामी मवामवम्" मनुमनोनम्। "मावमिन विधिरोनमि मवोवी वर्वविनी" "मोमनामवु है मनु दमामीम मावे मवे" "मामावदानो मवद इवमानो मौनविनी दिनदामी मवोविम विम मातमनोनम। दवि न मट। "दिरोवमानो ह विमाविनमानो दामा दर मना हविमावो मवोइदनननो: मनम्।

आमिम त्रि मानिनु+मार्गे मद् मेरे वि न विमीमा। मनवे मनोहममोमन मामिमेमः म ११०।११।

आमिमन् ह मामोमोः इमा दवमिन् विमम्। मौमने।

आमिर् त्रि मामीमनी मनवे मा+मो विर् वि। मनमामे मोदादी "दमा मामिरं मानमे म ८१ १। मामिरं मौदामिरं मानमनम्" मा। मा मामिरं हरोमामविनिहवम् म ८१।। "मना न माम मामिरं हरव मविमने मनु" म ८,१८१।

आमिर त्रि० मामीरेन मावें मम्। ममीवे मीवदी। "मम मोहमर्वि मामिरमेवम् मीमावि मम मा ८,१,१। मा+मम-मातो मोमने वा दरम्।१मनो १दमे" १दामदि न ह वि मी। मामिदामनमोः मवमवमनाव मर्वन न हीमहा मनं मामिमामनामम्।

आमिरिक त्रि मामिरा मरवि मम् "दवमम्मामाप मा दामे मविनादोनमेव दवी महमान न न। विम दम दम। मामोमवि मामिरि मामोदविदी।

आमिष्ट त्रि मा+माव-त। मनामोमादि।

आमिक्ष त्रि मामिमेन मापु दम् विमद। मममवीमे।

आमिष् क्ली मा+मम् विप् माहपूर्ण मनम् मादमम्। १दमाविमनादवे। मां वै मानु मम मामिम मामि ममामावनी मनमाममेन मा" मम मा १,१।१९। "मामोमवविमा मनुविदेमोमावि दमवे" मामव। "मनमादमाम विदाविमा दा" इमा मवोमा" मवि मदमममानमोहदामामिन" एतु। १मार्थमामाव मम मामा। मवमममोमादामाविमो मवमि" मामव। मानिमा मावेमा "मा "मेहावमाहवेमायामामिमम द मवेमम्"मट। मामोम"मववमामामम माम न मविर-मामिमेमनी। दमामावें मामनामी मा मनिनो-विम मनो मवमा मावेमा मद् मम मविमतो मुतमम-मम्। "मम मनामी" मनवे हरमाव मवमविमाम विमहम माव" इमा मवविमामिमामीमादनम माद

आशी स्त्री आशीर्य्यतेऽनया आ+शॄ, क्विप् पृ० । "१सर्पदंष्ट्रायाम् । आशीविषः । "विषमाशीभिरनारतं वमन्त" माघ । "आशीमिव कलामिन्दो" राजेश्वर "आशी उरगदंष्ट्रायाम्" वैद्य० । "आशी तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" आशिस् पृ० । २आशीर्व्वादे द्विरूपकोष ३वृश्चिनामौषधौ च । स्त्रियां ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशुः ईयसु छिदत् । अत्यन्तशीघ्रे

आशीर्त्त त्रि० आ+श्री–क्त वेदे नि० । आश्राणे पक्वे दुग्धादौ "मध्यत आशीर्त्तः" शि०कौ० धृता श्रुतिः ।

आशीर्वत त्रि० आशीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । आशीर्व्वादयुक्ते "सवनान्याशीर्वन्ति" कात्या० २,८,८ लोके तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाविष्करणवाक्ये "मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्" मनु "संज्ञानन्त्यहल शीर्य्यमाशीर्वादपरायणाः" भा० आ०प० ८अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । "आशीर्वचनसंयुक्तां नित्यं यस्मात् प्रकुर्व्वते" मा०ह० ।

आशीविष पु० आशीषां विषमस्य । १सर्पे तद्भेदाश्चाहिशब्दे ५८१ पृष्ठे उक्ताः । "गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः" रघु० २दर्वीकरसर्पभेदे च अहिशब्दे दृश्यते उदा० "आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा" भा०आ०१२८अ० । "तैर्यिकं भुञ्जते यस्तु मणिमागस्य भारत । दृष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्" भा०ग० ८४अ० । "स्नुद्रम् मतः सत्यशीलान् सत्यधर्म्मानुपालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम्" भा०व०२३२अ० ।

आशु त्रि० अश–व्याप्तौ उण् । १शीघ्रे "यदाशुभि पतति योजना पुरः" ऋ०२,१६,२,गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । वर्षाभवे २धान्यभेदे पु० (आउस) । तस्य षष्टिदिवसमध्ये पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणलक्षणानि भावप्र० । "वार्षिकाः कालिताः शुक्लाव्रीहयश्चिरपाकिणः । कृष्णव्रीहि पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखोजतुमुख इत्याद्याव्रीहय स्मृताः । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः (कोइव) । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्ड इहोच्यते । शालीमुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते । जतुमुखं इप यस्य चैयोजतुवत्तस्तु स । व्रीहयः कथिता पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनोबद्धवर्चस्का षष्टिकैः समाः" "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" ३पाटले व्रीहौ न० । ४क्रियाविशेषणत्वे न० । "प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्" शान्ति नेयं प्रणयिभिरतोवर्त्म भागीरथाशु" मेघदूतम् "स जीवन्नेव स्नुद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" "कुर्व्वान्येव नयन्त्याशु समस्तानि च स्नुद्रताम्" मनु०

आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १शीघ्रकरे "आशुकारी तथाशुत्वाद्धाव्यत्यम्भसि तैलवत्" सुश्रुतोक्ते २द्रव्यभेदे च । क्विप् । आशुकृदप्यत्र त्रि० ।

आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे "अष्टास्वप्यायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति" सुश्रु० ।

आशुग पु० आशु+गम–ड । १वायौ, २सूर्य्ये च । एतयोः शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । "वायुर्वै क्षिपिष्ठा देवतेति" श्रुतौ क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्र गतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम् सूर्य्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते ३वाणे "पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुग" "रावणस्यापि रामास्तोभित्त्वा हृदयमाशुग" रघु० ४शीघ्रगामिनि त्रि० विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" मनु । "दिग्गा गजन्तु श्वेताख्यं (ऐरावतम्) श्वेताऽजनयताशुगम्" भा०आ०प०६६अ० । "वाचनामाशुगाश्चैव कराय समुपानयत्" भा०स०प०२६४अ० "सोममामा रथेयुक्तास्तरियन्नदृष्टाशुगा" भा०व०प०१६१अ० । आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिकं ततश्च "शीघ्रोऽल्पभागे बहुभागमन्दे" इत्यादौ नील०ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वमापेक्षिकमिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकक्षाया ग्रहाणां तुल्यगतित्वेऽपि कक्षाणामल्पत्वमहत्त्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभेदात् गतिभेदः ग्रहाणां कक्षामानं च ग्रहकक्षाशब्दे वक्ष्यते । तथा च स्वल्पकक्षास्थग्रहस्य महत्कक्षास्थग्रहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् । अत एवाह्नात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते तथा हि सर्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्य स्वस्वकक्षासु तुल्यप्रमाणतित्वेऽपि स्वस्वकक्षाणामल्पत्वमहत्त्वाभ्याम् अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्थराशिचक्रस्यस्याभोग इत्यतो यस्य कक्षा लघ्वी स शीघ्रग यस्य च महती स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशिभोगे कालभेदो दर्शितः यथा "रविर्मासं निशानाथः सपादद्विवसद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिसुतो बुधोऽष्टादश वासरान् । षण्मासं गुराचार्यस्त्रयोविंश दिनं भृगुः ।

मवि। वार्द्दवं वर्न राज्ञः वार्द्दवनां तथा क्वो
पूर्वोंद्र दर्पाव चतुरनयुग्मापेक्षया चतुर्मनितम् तथापि
इच्छुदरराश्यग्रत्वीक्षया भी चर्वक्तितात् चाशुमनम्। चत
यथावा पूर्वयोवेन च पश्चावा इन।चीमनत सर्वं
तुमा पश्चा। मेत्रा एवमो। पश्चावा चीमभिन्नुयोज
यथाविवम्" थि वि दर्शितं वितरणवायोज वर एता
मवेवम्। विन्न वर्णपश्चावेक्षया रात्रिचक्रस्य चीपूर्वावि
त्वात् प्रविर्दिम चतमानुवारेण पश्चावा वायूवर्तिमेवि
रात्रिचक्रस्य चाचवाहुना यवात् चीवकावरवा वदाक्षर
चारे। यवावितमयात् वदद्धदतीवमनवारे यति।
पश्चावा रात्रिचक्रयोबावं चलवयात् वा वायूवर्ति
क्षवा चलवावरासने चीवमविति चीवम्। एवं
पश्चावा चावाविक्यां चतववात् यवौ क्तिवावाति वव-
कावितेन यवाद् तवावच रात्रिचक्रस्य प्रविर्दिवं प्रविवी
चयवात् तदूवेन वर्णपश्चावेकवावीवीपूमात् इन च
वंवाचवाच रात्रिचक्रस्य यवौ वदृवापवाविवारीवेव
चीवावयौ वदवलवावितारीववत् पश्चावा राति
चक्रदवत्वीपूनवित दरावादाच्चम् यथा "चीव
यावा चतुले वे इ यवे वे च चीवमे। यवेन
विविवाद्वैन प्रवतावा। यवीवतु वै। वववितैवचावाव्
वचवावि च वदति। चावदूवविववाव च वावदूवति
वावार चावियात्। "यदा यच्छराः पूर्वा
दववति यवदूवविववितावितवीवा यवावीविदवं
चीवनावा वार्द्दवावववावि वावितावि चीवदावि
वाव १,७ १ च "वावितावि वयविंवतितववा
विदावि चीवर। तैन वदद्वविवितितावितिवर्दि
११७०७, वावचवति यदा १, इत्यावावी दिने वा
वीवि यदविवैवितावि तावि चवर्व रात्रिचक्रवविवारं
यदारीवाद वावारीवा दवावितवविति चीवम्। ववदवि
रावावविव वदवीरावितवव्य मवर्व दवीवववाद्
रात्रिचक्रवविविवावतेव चवीरावे यववयीवववावविव
चवीवचवद् यवाति। यथा च वहवावेन यववावाव
वावितवावयवविवि विवम्।

आशुमायिन् पो चाशु यवति यव-विवि। १वीपुवाविवि
विवा वीव। २एवर्व इ चाशुमावी तवोवव
वरिवावर बीवाति भा द य एव चववता।

आशुमूल त्रि चाशु यवति मैदे त्रि चव इव्। चीवमाविवि
विवावेद। प्रवतावद्। विदवी यवा" चव ६ १३ १

आशुतोष इ चाशु चीत्रं चीवो यव। १विवे चववावा
वमेव यव प्रवववात् इवावव्। २चीवतोवियि त्रि।

आशुपत्री स्त्री चाशु यव यव्या यो चोव्। यवीवववाव

आशुपत्नम् इ चाशु यवति यव-वविद्। १चीववाविवि
"यव वावीवेव चाशुपत्रा व ५ ६,७। विवा वाव
एव। चाशुपत्री।

आशुमत् त्रि चाशु यवर विवरीवक वत्त्। चीवचावची
"यवा पूर्वयवदयवा यदावववाशुयत् चव ६ १ ११

आशुव्रीहि इ यव। वाविवि चावावेदे (चावव)
चाशुववद् विविवि।

आशुशुक्षणि इ चा+इव-वव्+वविं।१चवी २वावी च।
चव च वैदव ववोव। चीवेवि चविव च "चवशुचावि
वविवि प्रविवव्रवावेवनुवीवाशुशुक्षवि।" चाव
"चवरावा यव वावाविविवीवाशुशुक्षवि।" वावी।

आशुराव त्रि चा+इव-वा चावव। यवव् इवववावे

आशुर्तिस त्रि चाशु+तैव यवे-चयुव्। चीव वववा
यवावे। "इवुवितेव चविवी वाशुवैयवा" इ च। २
"चाशुवेवा चीव चवावववावी" वा।

आशु त्रि चाशु+वैदे इ दीव। चीवे। "इच्छवाच्च
यवा यवा" यव १२ १६ चाशुववो दीववावया
वैदवेवा। [इववि-विवि। यव इवेद यववाचा।

आश्रुटिन् इ चावेवैवविन् चा+यो+विच् च दव

आश्लेष त्रि चवीव+चवरवा यवा इव। चवीव
दववविववैवादी। चवीवा+एवा इव। चवीवावा
चवते। विवा इ वाशु दवा। चीव। चावेवीवी।

आश्लेष च चयुवेवाव। चव् "यवा पूर्वीवा वा पूर्व
यदव वा इविववदवदव विवव्। चवीववयवें ८०६
इव विवावि। "इवावें चाववावीर्वं वाचुवद विवीवते"
"वर्वेवा चाववावीर्वं चाववावेवी चाववम्" "विरवव
चाक्रवावीववावें चंविते वविं चवः चवम्।
चावीववयव च "चावीववात् विवच्चवेव वाचुवाचवत्
चविराववा च" इ ब वादि।

आश्वर्य च चा+वर-यव् "चाववव वविवे" वा इव्।
१वदूते २विवयते इवादि त्रि। "वेवा विवत
विववावि विवाववंवा दरव्" वा च। "चाववैवत्
चवावि चविदेवावववत् यदवि यवेव चाववं-चाव्
वंवव यववा। यववेवि वीवा। "इववावव वैवा"
एत्। विवाववं चावेवे वावदा ववदूविवा चहुदा।

आश्चो(श्च्यो)तन न० आ+श्चु(श्च्यु)त–ल्युट् । १सम्यक्क्षरणयोग्ये भावे ल्युट् । २सम्यक्क्षरणे न० । "तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्च्योतनैस्तथा" । "हितमश्च्योतक सेको तथाश्च्योतनमेव" च । "सौमावतं पश्यमाश्च्योतने वा सर्पिर्घृष्टं यष्टिकाह्वं सरोध्रम्" इति च सुश्रु० ।

आश्म पु० अश्मनोविकार अण् वा टिलोपः । प्रस्तरविकारे

आश्मक पु० अश्मना कायति कै–क । शाल्वदेशावयव ग्रामभेदे "शाल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० । तत्र भव इञ् । आश्मकि तद्ग्रामभवे त्रि० ।

आश्मन पु० अश्मनोविकार अण् वा टिलोपाभावः । पाषाणविकारे "यथापसाश्मनमप्स्य सेमु धत्तेऽन्यदुर्वहम्" भट्टि । अश्मनः सूर्यसारथेरपत्यम् अण् तदपत्ये पु स्त्री

आश्मन्य त्रि० अश्मन्+चतुरर्थ्याम् सङ्काशा० ण्य । प्रस्तरसन्निकृष्टदेशादौ ।

आश्मभारक त्रि० अश्मभारं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्मरथ्य पु० अश्मरथस्य मुनेरपत्यम् गर्गा० यञ् । अश्मरथर्षेरपत्ये "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य "शा० सू० । गोत्रापत्ये तु कण्वा० अण् । आश्मरथ इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

आश्मरिक पु० अश्मर्य्येव स्वार्थे वा० ठञ् । अश्मरीरोगे "भिषग्वलिराश्मरिको न सिध्यति" सुश्रुत० ।

आश्मायन पुस्त्री अश्मनोगोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । अश्मनामर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्मिक त्रि० भारभूतमश्मानं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । भारभूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्मेय पुस्त्री अश्मन्+शुभ्रा० ढक् । अश्मनामकर्षेरपत्ये ।

आश्यान त्रि० आ+श्यै–क्त । घनीभूते शुष्कप्राये "पथश्चाश्यानकर्दमान्" रघुः । "अन्तरालग्नाश्यानहरिणरुधिरबिन्दुना" काद० ।

आश्र त्रि० अश्रमेव स्वार्थेऽण् । अश्रुजले ।

आश्रपण न० आ+श्रा–णिच् पुक् ह्रस्वे ल्युट् । पाके ।

आश्रम पु न० आ+श्रम–आधारे घञ् अवृद्धि । ब्रह्मचर्य्यादिके शास्त्रोक्ते १धर्मभेदे, "विनाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः" दक्ष । अत्र द्विजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघुनन्दनेन स्थापित तदाङ्गुतयन्दे निराकृतम् ७५२ पृष्ठे दृश्यम् । मुनीनां २वासस्थाने, ३मठे ४तपोवने "माधुपाया-श्रममध्यमेघ" "तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्" । "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः" "स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः" "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्" इति च रघु० । "कमलाश्रममिवाश्रमगुरुम्" इति काद० । "भूया देवं तव सहचरो रामगिर्य्याश्रमस्य" मेघदू० । सर्वक्लेशहानेन विश्रामस्थाने ५परमेश्वरे च । "आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" विष्णुसह० "आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रमः" इति भा० तत्र आश्रमेषु कुत्र कस्याधिकार इति तावन्निर्णीयते । "चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिता । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं तु भिक्षुकम् । क्षत्रिये चापि कथिता आश्रमास्त्रय एव हि । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्" माध० धृतवामनपु० । "चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिनोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः" नि० सि० कूर्मपु० वर्णक्रमेण चातुराश्रम्यादय इति । तत्र कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थाश्रमौ न स्तः गृहस्थभिक्षुकाश्रमावेव । "गृहस्थो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे" इति स्मरणात् । तत्र संन्यासे विप्रस्यैवाधिकारः ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जाबालश्रुतेः "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादिति" या० स्मृतेरिति" बहवः । "ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति" कौर्मवाक्यात् क्षत्रियादीनामपि तत्राधिकारः पूर्व्ववचनन्तु कषायादिवस्त्रत्रिदण्डधारणविषयम् "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव दत्तात्रेयमुनेर्मतम्" बौधा० स्मृते । अयमेव पक्षो मल्लिनाथेन समर्थित यथा अत्र यद्यपि "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" इति श्रुते "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" इति मनुस्मरणात् "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते" इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरिति तथापि "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः" इति सूत्रकारवचनात् "ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्" इति स्मरणात् "मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते" इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचित् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमात्रत्वात् केचित्

तिस्तथा । एते गृहस्थप्रभवश्चत्वारः पृथगाश्रमाः" मनूक्तेः तत्र ब्रह्मचारी द्विविधः । नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च मरणान्तं गुरुकुलवासितया कृतब्रह्मचर्य्यं नैष्ठिकः । षट्त्रिंशदब्दादिकं गुरौ वसित्वा गार्हस्थ्यार्थं कृतसमावर्त्तन उपकुर्व्वाण । गृहस्थोऽपि द्विविधः । अकृतदारः स्नातकः कृतदारश्च । तत्र कृतसमावर्त्तनोऽपि कन्यालाभात् पूर्व्वं धृतस्मार्त्तधर्म्मभेदः स्नातकः । तद्धर्माश्च वाचस्पत्ये ७५२ पृष्ठेऽभिहिता । कृतदारोऽपि द्विविधः साग्निर्निरग्निश्च साग्निरपि द्विविधः श्रौताग्नियुक्तः स्मार्त्ताग्नियुक्तश्च । वानप्रस्थोऽपि द्विविधः सदारोऽदारश्च "पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" मनूक्तेः सदारादारत्वपक्षयोः समधिगमात् । तत्र अदारस्य अपचमानाश्मकुट्टकदन्तोलूखलादिसंज्ञा । सदारस्य पचमानसंज्ञा । भिक्षुरपि चतुर्विधः कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसेतिभेदात् । भिक्षुकोऽपि प्रकारान्तरेण द्विविधः विविदिषासन्यासी विद्वत्संन्यासी च तदेतत् जीवन्मुक्तौ विद्यारण्येन निरूपितं यथा "वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वन्न्यासस्य भेदतः । हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥ सन्यासहेतुर्वैराग्यं यदहर्विरजेत्तदा । प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणतः । विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरेति च । सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके ॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते । मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने । पुत्रदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः । धिक् संसारमितीदृक् स्याद्विरक्तेर्मन्दता हि सा ॥ अस्मिन् जन्मनि मा भूवन् पुत्रदारादयो मम । इति या सुस्थिरा बुद्धिः सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ पुनरावृत्तिसहितो लोको मे मास्तु कश्चन । इति तीव्रतरस्यान्ते न्यासेन कोऽपि हि ॥ यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रे न्यासद्वयं भवेत् । कुटीचको बहूदश्चेत्युभावेतौ त्रिदण्डिनौ । द्वयं तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षविभेदतः । तल्लोके तपविद्वर्ह्मलोकेऽस्मिन् परहंसकः ॥ एतेषान्तु समाचारा प्रोक्ताः पाराशरस्मृते । व्याख्यानेऽस्माभिरत्राय परहंसो विविच्यते । जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः । ब्राह्मणामाय जिज्ञासोर्न्यास वाजसनेयिनः । "प्रव्राजिनो लोकमेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि" । एतस्यार्थन्तु गद्येन वक्ष्ये-मन्दविमुक्तये ॥ लोको हि द्विविधः आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति । तत्रानात्मलोकस्य त्रैविध्यं बृहदारण्यके

तृतीयाध्याये श्रूयते । "अथ त्रयोवाव लोकाः मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक" इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इति । आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते । "योऽहवा अस्माल्लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्तीति" । "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते नहास्य कर्म क्षीयत" इति च । षष्ठाध्यायेऽपि "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयञ्च लोक" इति । एवञ्च सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यत्रात्मलोको विवक्षित इति गम्यते "स वा एष महानज आत्मेति" प्रक्रान्तस्यात्मन एव एतच्छब्देन परामृष्टत्वात् । लोक्यते अनुभूयत इति लोकः । तथा चात्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तात्पर्य्यार्थं सम्पद्यते । स्मृतिश्च "ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वय । शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेदिति" । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया सम्पादितत्वादयं विविदिषा सन्यासो द्विविधः जन्मापादककर्म्मादित्यागमात्रात्मकः प्रैषोच्चारणपूर्व्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूप श्चेति । त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते "न कर्म्मणा न प्रजया न धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति" । अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्ते । अतएव मैत्रेयीवाक्यमाम्नायते "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्याम् यदेव भगवान् । वेद तदेव मे ब्रूहीति" । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्निमित्तेन सन्न्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्म्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि वेदनार्थो मानसकर्म्मादित्यागो न विरुध्यते श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृग्वान्तस्यविदां बहूनामुपलम्भात् । यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः स पूर्व्वैराचार्य्यैर्बहुधा प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपरम्यते । इति विविदिषासन्यासः ।

"अथ विद्वत्सन्यासं निरूपयामः ॥ सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमननिदिध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो विद्वत्सन्यासः । तञ्च याज्ञवल्क्यः सम्पादयामास । तथाहि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान् याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथाया बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाश्वलायनप्रभृतीन्मुनीन् विजित्य वीतरागकथाया सङ्क्षेपविस्ताराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा मैत्रेयीं प्रबोधयिषुस्तस्यामरया तत्त्वाभिमुख्याय स्वकर्त्तव्यं सन्यासं प्रतिजज्ञे ततस्तां बोधयित्वा सन्यासञ्चकार । तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्यादन्तयोराम्नायते" "अथ ह

[illegible]

१यज्ञे तस्य आश्रयस्य काष्ठादेर्दाहकत्वात्तथात्वम्। "दुर्वृत्तः क्रियते धूर्त्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये। किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत्" उद्भट २चित्रकवृक्षे ३कृत्तिकानक्षत्रे च। ४आश्रयनाशके त्रि०।

आश्रयासिद्ध पु० आश्रयोऽसिद्धोऽस्य। न्यायोक्ते हेत्वाभासभेदे यथा गगनपद्मं सुरभि पद्मत्वात् सरोजपद्मवदित्यादौ गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्रयस्याप्रसिद्धत्वात् हेतोर्दुष्टत्वम्।

आश्रयासिद्धि स्त्री आश्रयस्य सिद्धिः अप्रसिद्धिः न्यायोक्ते हेतोर्दोषभेदे असिद्धिशब्दे ५५४पृष्ठे विवृतिः।

आश्रयिन् त्रि० आश्रयति आ+श्रि–इनि। आश्रयकारके आश्रिते। "मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन" रघु "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना०।

आश्रव त्रि० आशृणोति वाक्यम् आ+श्रु–अच्। वाक्यस्थिते वाचि प्रवणे वाक्यं श्रुत्वा तदर्थानुष्ठायिनि। "स गौरवस्तु भिषजामनाश्रवः" रघु। भावे+अप्। २अङ्गीकारे ३क्लेशे च।

आश्राव त्रि० आ+श्रु–णिच्–अच्। १श्रावणे २अङ्गीकारणे च

आश्रि स्त्री सम्यक् अश्रिः प्रा०स०। सम्यक्कोणे शब्दच०

आश्रित त्रि० आ+श्रि–क्त। आश्रयप्राप्ते, शरणागते, आधेये "प्रायश्चल गौरवमाश्रितेषु" कुमा० "अथ द्रव्याश्रिता गुणाः"। "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते इति" च भाषा०।

आश्रित्य अव्य० आ+श्रि–ल्यप्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

आश्रिन् त्रि० आश्र यजुर्वेदस्य सुखा० इनि। यजुर्वेदयुक्ते स्त्रियां ङीप्। [क्विप्। २अङ्गीकर्त्तरि त्रि०।

आश्रुत् स्त्री आ+श्रु-भावे क्विप्। १अङ्गीकारे। कर्त्तरि

आश्रुत त्रि० आ+श्रु–क्त। १अङ्गीकृते, २आकर्णिते च। "एष सर्व्वत्राश्रुतेषु" कात्या० २,२,६।

आश्रुति स्त्री आ+श्रु–क्तिन्। १अङ्गीकारे २श्रवणे च।

आश्रेय त्रि० आ+श्रि–यत्। १आश्रयणीये २अवलम्ब्ये च।

आश्लिष्ट त्रि० आ+श्लिष–क्त। १आलिङ्गिते २संबद्धे "शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः" "आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैः" इति च माघ।

आश्लेष पु० ईषदेकदेशेन श्लेषः सम्बन्धः आ+श्लिष–घञ्। १एकदेशसम्बन्धे। "सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्या आधारस्त्रिविधः" मुग्धबो०। २आलिङ्गने च। "प्राश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्" माघः भेदे त्रि० क्वचित् लस्य र। आश्रेषोऽप्यत्रार्थे पु०। अश्लेषैव स्वार्थे अण्। अश्लेषानक्षत्रे स्त्री। "आश्लेषा नक्षत्रं सर्पा देवता" तैत्ति०

आश्व न० अश्वानां समूहः अण्। १अश्वसमूहे अश्वैरुह्यते शैषिक अण् अश्वस्येदं वाह्यम् अञ् वा। २अश्ववाह्ये त्रि० सि०कौ०। अश्वस्य भाव कर्म्म वा प्राणभृज्जातित्वात् अञ्। ३अश्वभावे ४तत्कर्म्मणि च न०। अश्वस्येदम् अण्। ५अश्वसम्बन्धिनि त्रि०। "आश्वं कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते" सुश्रुत।

आश्वतराश्वि पु० अश्वतराश्वस्यापत्यम् इञ्। बुद्धिसहतौ।

आश्वत्थ न० अश्वत्थस्य फलमण् प्लक्षा० तस्य न लुक्। १अश्वत्थफले। अश्वत्थस्येदम् अण्। २अश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां गौ० ङीष्। आश्वत्थी शाखा समिद्वा। "सर्पिराचिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधः" शत०ब्रा०। तस्मादाश्वत्थे अतुपाले स्याताम्" शत०ब्रा० अश्वत्थेन युक्ता अण्। अश्वत्थनक्षत्रयुक्तायां २रात्रौ स्त्री। गहा०छ। आश्वत्थीय आश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि०।

आश्वत्थिक च० अश्वत्थशब्दे ५०७ पृष्ठे विवृत्यादि। चान्द्राश्विने मासि। [सम्बन्धिनि।

आश्वपत त्रि० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण्। अश्वपति

आश्वपथ् त्रि० आशु आप्नोति अस्तन् ह्रस्व। शीघ्रप्रापरि।

आश्वपालिक पु स्त्री अश्वपाल्या अपत्य रेवत्या० ठक्। अश्वपाल्या अपत्ये। [णिनि। अश्वपेजर्षिप्रोक्ताध्यायिषु।

आश्वपेजिन् त्रि० ब०व०। अश्वपेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०

आश्ववाल त्रि० अश्ववालाया ओषधेरयम् अण्। अश्ववालौषधे संबन्धिनि। "आश्ववालः प्रस्तरः, यज्ञोह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वोभूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धं सन्यासुस्तत एता ओषधयः समभवन् यदश्ववाला शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य जघनार्द्धो वाला उभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरोभवति" शत०ब्रा०।

आश्वभारिक त्रि० अश्ववाह्यं भारमश्वभूतं भारं वा हरति वहति आवहति वा वंशा० ठञ्। अश्ववाह्यस्य अश्वभूतस्य वा भारस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च।

आश्वमेधिक त्रि० अश्वमेधाय हित ठञ्। अश्वमेधसाधने द्रव्यादौ अश्वमेधद्रव्याणि च अश्वमेधशब्दे ५११ पृष्ठे उक्तानि अश्वमेधमधिकृत्य कृत ग्रन्थ ठण्। शतपथब्राह्मणान्तर्गते १३ प्रपाठके पञ्चाध्यायीरूपे ग्रन्थभेदे तत्र पञ्चस्वध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः फलञ्च। तस्य धर्मविधय आध्वर्य्यवौद्गात्रब्रह्मत्वयाजमानविषया तत्र प्रथमाध्यायत्रयेण मन्त्रव्याख्यानेन सह विशेषधर्म्मा

भाद्रमासा । येनाश्वमासेन च यस्य तस्यान्तरविहिता भाद्रमासा इति वेद । सम्वेयपरिग्रह प्रयोगम्, रथ् । कृषिविरामेणाधिकारेण सावधी मासनामीते रसमेदे न । "एतावद्विविधं मम श्रीकृष्णस्य कृतम्" भा वा च । च । सम्बोधः प्रतिरथ प्रयाऽऽरथ रम् । सम्बोधिनमन्त्र न । "सर्वोऽस्मिन्निह भाव सर्वं श्रीमं पश्यस्वम्" भा वा च । च ।

भामपुत्र पु० भामपुत्री अग्निमीनवनमहता पीडयती वर्तिन्म् भाषेत् । एतदविपरीतदिदि दृश्यते भाद्रे भानिने भावे । "सम्मेलनपुत्रे भाति सम्य दृश्यति सर्वं" यद् "भाद्रपदपुत्री वर्षे" "भाद्रमासपुत्रे भाति मासयोगेऽपि" इति च तत्र ।

भामपुत्रक त्रि० भाद्रपुत्रज्ञातो भाता पुत्र । भाद्रादिषु नैव भाकालस्य भावे न हि यथावेन विधी वदा गृह प्रयोजनि यती च इति कोपानिदिः ।

भामपुत्री स्त्री भाद्रपुत्रा अग्निमीनवमेन यदा पीडयती "भवन च पुत्र्, भाव भा वव । भा भवताईन पीडभावत् भाद्रपुत्रां श्रीर्वधाता निक्षतो वायु सर्वभाव पुत्र । "तेन भवताम महापौरुषाय पुत्रोपाये यदि सर्वं भद्रभावती भारताय् भाता २५२ । "भाद्रपुत्रा पुत्र" भा ।

भामरथ त्रि० भाद्रपुत्रो एव भावरथरूपेरम् तस्मर्दं भसाय भत् । भवतापरथरूपमिति ।

भामवर्षित त्रि० भवजन नैषि सम्बन्धभवताजन पीडि ता पम । भवववर्षानिते रसनीवसवताभवेदि च

भामताम पु० भवभ-भवभावक हनिमेत्तरवाम भवा भव । भवधैनीयतौनवतवामपादे भाविमेत् "भवभावानं भावं भव पुत्रवदनिवत् विभावभावन भोम पीडयेन विभाविन् तत्पुत्रे पीडयोदिरेव तेन च "भावेन भवाका भव विवादे पीडयति भवान" इत्, भवतं "भव श्रीमनावं" इत्यवम् भवावनहसताभवं भानियवेतरोपि पीभवताम् "भवादि नैवानिताभि भवादि भवाका" इत्यवम् "भव पीनवान" इत्यवम् भवावनमवताभवं भवतवेतरोपि भवतवं, भद् यदि भिन्नाताभवतरतावं भम पीभवतावनताय इतिम् । भवीवभोभदरि देवताविना भावं भवं तत्पुत्र-भवा भवभेव च भवविंभवे च भवताभवीतावान इति: इतिता भम भीमवते प्रतिरापतिरवाताभवितीयवे ।

भम प्रभवतावे प्रवावकारं प्रतिवादार यदोदी रमपूर्वानवीयोभानम् । १ भनिरोमादिर भवदवाता भव प्रयोगवदसवयनप्रतिवा । २ भवववाभावरर्थ भा-विभावेदविभावत्वनम् । ३ भद्रपदवदविभावरताभावादौ रमपूर्वांवयोगोभाव प्रतिवा । ४ रमपूर्वांनवीयोर्भा-रवा: । ५ भनोदविव रिम्नवतोऽस्यानी भवति भावेयेश्र-भावनम् । ६ भवदत्तवाभावतम रवयोवादिर भव-रेव भावावभवदनम् । ७ भावाववदताभनो यदी योवर्तना । ८ दीप्तं भावपूर्वनत भनोभावपूर्वभवभा-रोगाद् भेवता निमता । इति भदिराना भवार । ९ भद्दावनीतवतवदताभा भाद्रमादत्तावा भिन्नाम् । १ भवोगतीभवपरवतिभवभावाविं यादि भीवनिभवन्त च भिन्नम् । ११ भिन्नादि भर्व पुर्ववदान भवा भरवभिवेच: । १२ भवादोविंवे दृष्टिभगतीति । १३ भर्मदविता पुवे वेरभि दृष्टिभमतीति । १४ भव दृष्टिनी भिन्ना-दिनो योगवेर्य भव भावनम् । १५ हानविनो भवनाये भर्तृभावम् । १६ भवोऽपि भवतीति मायविवे भहपि भर्तृभावम् । १७ भवो पूर्वपक्षे भानिमेदनम् । १८ भवादी भवभावादिभावदी भादे पीये भवताये भव-भावम् । १९ भवाचरत्नभावदी भाविभवादरपक्षे भव-भावम् । २० भतिभ भावे भवारीभवद्यभवीयम भम् । २१ भभावो भवभवताभावोभोवतवनम् । २२ भावाभ्वविवेभयोर्विवियविषैर्षोभवतम् । २३ २४ योमरवजावनम् । २५ भवुतवनवनम् । २६ भव भावविनितम भवताम् । २७ भाविभेदमें प्रेमिवम पीभार्थविभावम् । भवभावि भवन भविमभावात् । भाविभेवर्यवता । २ भववानवर भाविभेनीभात् भवा-भवभवम् । ३ निभभवपूर्ववचनभावभावपूर्वानतवर विभावम् । ४ भवनर्गवदादिभावविवेदवनम् । ५ पीभवती निरोहारवातुभिवचनाभवविदवदर्श-नम् । ६ पीभवते भाविभेदवर्गमवताभारवन् । भवता भव भाविभेदोभवदवनम् । ७ भावीभेदीभात् भवार्थवभेन भावभेन भाववनम् । ८ ऐन्द्रभवभवम् १ भवरतवनम् १० भवताभावनभवनम् । ११ पूर्वभावानिर्मये भव रेवभावरता । १२ भवविभावतभवनम् । १३ विदिनी भवताभे भवन् भवपीतमेनीवारवम् । १५ भवन् भवताम भवोभादराविनवनप्रतिवा । १६ भवान भवादेव भवाद् दराव भव भवति भर्वंदर्वेव भवीं

सान्तवर्णापादनम् । १७ प्रथमान्तमकारेण यवलान्तस्यास्य परान्तस्यानामनुनासिकत्वापादनम् । १८ रेफोष्मसु वर्णेषु प्रणवान्तमकारस्यानुस्वारत्वापत्तिः । १९ प्रथमोत्तमे ऋचौ त्रिरभ्यर्धीकृत्य तयोरनुवचनम् । २० अभ्यर्धयोः ऋचोर्वचनावसानेऽभ्यर्धचतुष्कात्मिकयोर्द्वयोर्ऋचोर्वचनम् । २१ उत्तमायामृचि आदौ द्वे पश्चात् अभ्यर्धा । २२ एकादशानामृचां द्वयोस्त्रिरभ्यासयोगेन पञ्चदशसंख्यापूरणनिदर्शनम् । २३ प्रस्तरयाज्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मातिदेशः । २४ सामिधेनीभ्योऽन्यत्राभ्यर्धकरणप्रतिषेधादयः २५ विहितेऽवसानेऽभिहिङ्काराभ्यासनिषेधः । २६ शस्त्रेष्वेव होतृकाणामभिहिङ्कारविधानात् प्रावस्तुतसन्निवेशसाधनम् । २७ प्रणवेन निगदसन्धानानन्तरं तेनैव तदवसानविधानम् । २७ख० १अ० २क० । १ यजमानस्यार्षेयप्रवरणम् । २ अन्यस्वेतजातद्व्यामुष्यायणार्षमार्षेयप्रवरणप्रकारः । ३ राजन्यविशां त्रैवर्णिकानुलोमस्त्रीजातानाञ्च पुरोहितार्षेयभागित्वम् । ४ राज्ञा राजर्षिप्रवरणं पौरोहित्यप्रवरणं वा ५ प्रवरावसाने तत्समये च वर्णत्रयस्य मानवप्रवरः । ६ चतुर्दशनिविन्नपदकथनम् आवाहननिगदकथनम्, सामिधेन्यादीनां आवाहनीयाभिधायित्वम् । ७ अग्निरूपप्रथमदेवतावाहनम् । ८ अग्नीषोमदैवताज्यभागयागयोराख्या । ९ अग्नेरग्नीषोमयोश्च पौर्णमास्यां प्रधानदेवतात्वम् । १० अमावास्यायां दधिपयोभ्यां यागमकुर्वतोऽग्नीषोमयोः स्थाने इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्वम् । ११ तद्भिन्ने उक्तयागरूपसन्नयनकारिणोऽग्नीषोमस्थाने इन्द्रमहेन्द्रयोरन्यतरावाहनम् । १२ उभयोरपि पर्वणोरैतरेयिणाम् विष्णुदेवताकोपांशुयागकरणम् । १३ शाखान्तरीयाणाम् उभयोरपि पर्वणोरुपांशुयागभिन्नयागाभावः । १४ पित्र्याद्यङ्गोपांशुयागानाम् आवाहनादिनिगदवत्त्वे आवाहनादीनां पश्चात् पदानाम् उच्चैरितिसत्ताविधानम् । १५ उपांशुयाजपक्षमामानामन्येषाम् परोक्षाणाम् उपांशुत्वानुवादः, विकल्पेनोच्चैस्सत्ताविधानं च । १६ विहितदेवतानामरूपस्य मन्त्रस्योपांशुत्वम् । १७ प्रतिनोदितदेवतमावाहनभेदः । १८ एकप्रदानानां सर्वासां देवतानामावाहने सकृदेवावाहनप्रयोगः । १९ उत्तरनिगमेषु एकदेवतात्वेन ग्रहणम् । २० एकप्रयोजनार्थाया देवतायाः कारणवशात् एकशब्देनैव समाम्नानम् । २१ अपराध्यवहिताया देवताया निगमेषु सकृदेकवचनभाक्त्वम् । २२ द्यावापृथिव्योरुदाहरणम् प्रधानदेवताए स्वावाहनाय देवाँ आज्यपाँ इत्यवामावाहनप्रक्रिया । २३ आश्रावयिष्यतेऽध्वर्यवेऽनुमन्त्रणं तदनन्तरकरणीयञ्च । २४ उत्थानपूर्वकं यदिदमेतिमन्त्रपाठः । २५ अथ स्वे पार्श्वस्थेन पाणिनाऽध्वर्य्वन्वारम्भणम् । २६ सव्येन पाणिनाऽङ्गेनोरूणा वाऽग्नीध्रकर्तृकमन्वारम्भणम् । २७ उक्तोभयान्वारम्भे साधारणमन्त्रः । २८ इध्मसन्नहनरूपैस्तृणैरात्मस्वसमार्जनम् । २९ संस्कारकर्मावृत्तिमात्रे सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं संस्करणम् । ३० उदकस्पर्शानन्तरं होतृषदनाभिमन्त्रणम् । ३१ दक्षिणोत्तराभ्यां स्वेनोपवेशनं होतृषदनात् तृणनिरसनञ्च । ३२ उक्तयोरेतयोर्निरसनोपवेशनयोः सर्वासनेषु प्रथमप्रयोग एव समानत्वम् । ३३ गौतमाचार्यमते द्वितीयेऽपि प्रयोगे तादृशनिरसनोपवेशनयोः सद्भावः । ३३ख० १अ० ३क० । १ अग्न्याधेये ब्रह्मौदनप्राशनकाले ब्रह्मणो द्विर्निरसनोपवेशनकरणम् । २ सर्वेषु सोमेषु बहिष्पवमानात् प्रत्येत्य ब्रह्मणः पूर्वासने पुनः करणम् । ३ आसने यस्तदर्थमुपविष्टस्य होतुः सदःप्रसर्पणानन्तरं तस्यैव पुनः करणम् । ४ पशौ स्वाहाकृत्यर्थयोः स्रुगवदापनयोः पुनः करणम् । ५ पत्नीसंयाजार्थोपवेशनाकरणम् । ६ कौत्समते होतृभिन्नानामेतयोर्निरसनोपवेशनयोरकरणम् । ७ उपविश्यानन्तरं देवेत्यादिमन्त्रपाठः । ८ जान्वक्तेन वर्हिस्तृणस्य अभिहिंकेत्यादिमन्त्रजपः । ९ इध्मप्रदीपे उक्तजपानन्तरं भूपतये नम इति निगदेनाध्वर्यवे स्रुगावदापनम् । १० अग्निर्होतेति निगदमवसाय होतारमहंसा इति मन्त्रजपः ११ अग्निर्होतेत्यादिना सह एतवतीत्यादिकमेकनिगदं विधाय तत्समापनम् । १२ उक्तनिगदे समाप्तेऽध्वर्युकर्तृकमाश्रावणम् । १३ उत्करदेशे तिष्ठत आग्नीध्रस्य प्रत्याश्रावणप्रकारः । १३ख० १अ० ४क० । १ याज्यानुवाक्यानयार्धर्चयजनम् । २ अनूक्ताच्छेषयोरन्यतरेण प्रयाजान्तप्रकृत्याकथनम् । ३ सकृत्प्रेषितस्य न सर्वयजनम् । ४ अननुयाजानां सर्वासां याज्यानामादिरागूर्भवतीति । ५ ये यजामहे इति आगूः स्वरूपवषट्कारस्वरूपञ्च । ६ याज्याया एव उच्चैस्तारतरपञ्चमस्वरेणोभयधर्मवत्त्वम् । ७ आगूर्वषट्कारयोराद्यो प्लुतिकरणम् । ८ याज्यान्तस्य पावनम् । ९ विविक्तयोः सन्धिजातयोरेकारैकारयोरोकारौकारयोः आ ३इ, इति आ ३उ इत्येवमुच्चारणात्मा सन्ध्यक्षराणां सर्वदा स्वरूपेषु च प्लावनम् । १० अनवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफभावः । ११ दीर्घात् परस्मिन्नवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफभावः । १२ वषट्-

[illegible]

[illegible]

मिति तां वाचयतीत्युक्तिः । ९ वेदतृणानि स्तृणीत्वा गार्हपत्या-दारभ्य तन्तुं तन्वन्नित्यादिना मन्त्रेण स्तरणम् आहवनीयं गच्छतीत्युक्तिः । १० तथापि वेदतृणानि न स्तरितव्यानि नियमेन शेषितव्यान्युत्तरक्रियार्थमित्युक्तिः । ११ श्रौतातिरिक्तेषु गार्ह्येष्वपि मन्त्रसाध्येषु कर्मसु स्वाहाकारस्यैव कर्त्तव्यत्वं न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां होमाग्न्याधानोपस्थानानां, तत्तद्दितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च विधानम् । १३ एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायेन व्याहृतिभिरपि बहुवचननिर्देशात् चतुर्णां कर्म्मणां क्रमेणैव करणम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि नियमा भवन्त्वेवेत्यस्य व्यतिरेकस्थलेषु व्यवस्थापनम् । १५ सस्वाजप तस्य च सोमेष्टिषु निषेध । १६ होतुरेव केवलमेतावत्त्वम् आग्नीध्रस्याप्यदपीत्युक्तिः ॥ १ ख० १ अ० १ १ क० ।

१ ब्रह्माधिकारे विषयः । २ व्याख्यातानां होत्राध्वर्यु-यज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् । ३ तत्र कर्मसु कश्चिद्गच्छति कश्चित्तिष्ठति तत्र भूयसामेव धर्मस्याचरणं ब्रह्मण इति व्यवस्थापनम् । ४ सर्वेष्वपि ऋत्विजामभिरुपायादिषु मार्गोक्तोक्तिः । ५ एकस्मिन्नपि प्रयोगे कश्चिदासनस्य कश्चित् स्थानस्य च वाधोक्तिः । ६ तिष्ठता होमेषु वषट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः । ७ अनन्तरस्थानद्वयविषयादन्यत्रासनकथनम् । ८ समस्तपाण्यङ्गुष्ठस्थाने चाहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतः कुर्येषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशनानन्तरं मन्त्रभेदजप । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११ अध्वर्युकर्तृकम् उपविष्टातिसर्जनम् । १२ ओं प्रणयेत्येतदनुज्ञातिसर्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १३ कर्मानुरूपाणाम् आदेशानां कर्त्तव्यतोक्तिः । १४ उत्तरविवक्षार्थम् उक्तप्रणवादिकथनम् । १५ प्रणवादूर्द्धं वा उक्तमर्योक्तिः । १६ प्रणीताप्रणयनकालादूर्द्ध्वं हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्तं वाग्यमनपूर्वं समासनम् । १७ पशुयागे वाग्याग्न्यमार्जनपर्यन्तं वाक्संयम । १८ सर्वसोमेषु सर्वाभिमर्शनारम्भपूर्वकं समष्टिगण्यापर्यन्तं वाङ्नियम । १९ प्रातरनुवाककालात् परम् अन्तर्यामग्रहयागपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २० सवनत्रयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडापर्यन्तं वाग्यमनोक्तिश्च । २१ होमादौ स्रुच्यमिश्रादिमस्याप्यावषट्कारपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २२ पयसामस्तोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः २३ सर्वत्र मन्त्रवति कर्मणि वाग्यमनोक्तिः । २४ उक्तादन्यत्रापि विषये होतृत्वस्यवाग्यमनभावः । २५ वाग्यमनभ्रंशे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषोमीयप्रणयनाद्यधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो ब्रजत एतासु विधान इति उक्तजप । २८ गमनाद्यतिक्रमाभावेऽपि उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेध । ३० विष्टवाक्यस्यापि वसमन्त्रोक्तिः । ३१ विपर्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्तविशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन क्षेत्रेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेद । ३३ सर्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्भ्रेषापाते समस्ताभिर्व्याहृतिरेकाहुतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ स्रुगादापनात् प्रागङ्गारस्य बहिः परिधि पाते कर्मभेद । ३५ तत्र दिग्भेदेन निर्गतो होमभेद कर्माणि स्वाहाकारान्तत्वम् । ३६ अध्वर्युमनुप्रहरणोक्तिः ३७ । मयि गृह्णामि इत्यादिना प्रकृताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ ख० १ अ० १२ क० ।

१ मार्जितहरणाभिधानपूर्व्वकं तत्प्रायणम् । २ इडाभक्षणमार्जनपूर्व्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशित्रहरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित्रहरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् । ४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्य्यावेक्षणम् । ५ अन्वाहार्याभावात्प्रमाणनिधान ब्रह्मभागे यिष्टभागविधानञ्च । २ मस्थास्याम इति अध्वर्युमन्त्रपाठानन्तरं प्रतिष्ठेत्यवाचनोक्तिः । ७ समिद्धस्थान, जघन्यीभवत्सर्वप्रायश्चित्तहोम, आग्नीध्रस्य ब्रह्मान्वारम्भण च । ८ इतरेषां होत्रारम्भणविधि । ९ उक्तयोरेतयोर्होम एव कार्य्यं अन्वारम्भस्य परस्परभाव । १० सर्वेषां होमकर्तॄणामन्वारम्भकर्तृत्वा च संस्राजपेन उपासनविधानम् । १० ख० १ अध्याये १२ क० ।

१ पौर्णमासेऽग्नीषोमावुपदिष्टत्वम् । २ उपदिष्टैरिष्टिभ्रष्टसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागस्य कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययो पर्व्वणोरेवाग्निहोत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः पर्व्वान्तरेषु कालेषु तपस्विब्राह्मणायौदनदानम् । ५ अतः सम्यक्समाप्तस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा होमविधानं न केवलं पर्वणोरित्युक्तिः । ६ बहूनां समानानां यथाविधाने सति क्रमेण सम्बन्धोक्तिः । ७ एकस्या एकस्या देवताया द्वे द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तन्निरूप्याज्यानुवाक्यानामादेशे मित्ययोस्तयोर्प्प होतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्मानुगानभूतानामन्याधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थमङ्गार-

कर्त्तव्यम्। ३ पूर्व्वसंवत्सरेतरकाले येन केनापि ग्निहोत्रहोमः। ४ पुत्रशिष्ययोरन्यतरेणान्ते-वासिना होमकर्त्तृत्वविधेयत्व। ५ होमकर्त्तुं स्रुगा-तयेयमसणप्रकारः। ६ अपरर्त्ति जोहोमपूर्वक स्रुगतयेय-ग्रहणम्। ७ प्रथमोत्तरमक्षणद्वये मन्त्रभेदौ। ८ समि-दाधानपूर्व्वको गार्हपत्ये होमविधिः। ९ उत्तराहुते-र्नित्यत्वोक्तिः। १० समिदाधानपूर्व्वक दक्षिणाग्निहो-मप्रकारः। ११ उत्तराहुते पूर्व्ववत् नित्यत्वोक्तिः। १२ उक्तार्थेपभक्षणानन्तरं स्रुचाऽपां निनयनम्। १३स्रुक्-प्रक्षालनानन्तरं प्रागुदीच्योः चतस्रां पूर्णांमा स्रुचां निनयनीयत्वम्। १४ क्षयदेये पञ्चमी स्रुक् गार्हपत्यस्य पश्चात् पश्चीत्युक्तिः। १५ आहवनीये प्रतापितायाः स्रुचो-ऽन्तर्वेदिदेशे निधानम्। १६ परिचारकरग्रमाय परिस्त-र्णिषे वा ताभ्याः स्रुचोदानम्। १७ उदङ्मुखेन समिन्त्रयसाधानं पर्य्युक्षणादिकरणञ्च। १८तिसृणां समिधां प्रथमायाः समन्त्रकाधानम्। १९आहवनीयगार्हपत्यदक्षि-णाग्निषु दीदिहि दीदाय दीदिदायेति मन्त्राणां क्रमेण स्वाहान्तामा पाठत्वम्। २० उक्तार्थे पूर्व्ववत् पर्य्युक्षण-विधानम्।२१पर्य्युक्षणद्वयधर्म्मस्य परिसमूहनद्वयेऽतिदेशः। २२पर्य्युक्षणाभ्यां परिसमूहनयो पूर्व्वभावोक्तिः।२३साय प्रातरुभयत्राग्निहोत्रहोमयोरेकाकारत्वम्।२४सूर्य्योदयात् प्रोपकालयेपकालादित्योदयकालानां प्रातर्होमस्य प्रधानका-लत्वम्।२५प्रातर्होमे विशेषोक्तिः २ख०४क०। १प्रवत्स्यत आहिताग्नेरग्निप्रत्यालम्भनाभिक्रमणानन्तरं तदुपस्था-नम्।२ दक्षिणाग्न्युपासनानन्तर समन्त्रकं गार्हपत्याहव-नीयेक्षणविधानम्। ३ आहवनीयदक्षिणाग्न्युपासनपूर्वकं गार्हपत्याहवनीयेक्षणं कृत्वाहवनीयसमीपं गत्वा वदु-पस्थानम्। ४ इतोऽन्यीनमपेक्षमाणस्याहिताग्नेर्यथेष्ट-गमनम्। ५ अग्निसमीप गत्वा वाग्विसर्गविधानम्, इत-प्राक् मन्त्यमविधानञ्च। ६ अभिसपितदेशगामिनं मन्त्रोम प्राप्य सदा युगः पिसुरिति मन्त्रपाठ। ७ यदि दैवात् मानुषाद्वा निमित्तात् अनुपस्थिताग्ने प्रोषितस्य इर्हैनेति मन्त्रपूर्व्वक प्रतिदिग्गमनग्न्युपस्था-नम्। ८ भोज्यमपानसमीप प्राप्य अपि मन्त्यामिति मन्त्रपाठ। ९ समितास्येर्वोप्यवत्साहिताग्निञ्चनमस्माना-भिक्रमपूर्वकम् आहवनीयेक्षणम्। १० गामाग्निषु समिध उपसिधायाहवनीयोपस्थानम्। ११ उपसिद्धिवानां समि-धामस्मानम्। १२ दक्षिणाग्निसमीपे स्थितस्याहिता-

ग्ने गार्हपत्याहवनीयेक्षणविधानम्। १३ वाग्विसर्गस्य प्रकारभेदः। १४ दर्शाद्दूर्ध्वं प्रोष्य चतुर्गृ-हीतेनाज्येन प्रायश्चित्तहोमः। १५ एकानेकाग्निहोत्रवि-च्छेदे पूर्णाहुत्याहुत्या होमविधानम्। १६ उक्ताहुति-होमानन्तरं प्रतिहोमविधानम्। १७अनाहिताग्नेरपि ईक्षणप्रपदनयोः कर्त्तव्यत्वविधानं न तोयसमाहिताग्ने स-दित्युक्ति।१८प्रवासादागतस्य वदङ्गि विदितस्याग्नीकस्य न निवेदनीयत्वम्। १९ प्रवासादागतस्याहरहरग्निहोत्र-होमोपस्थान तत्स्थानं तत्प्रयोगक्रमश्च २ख०५क०। १ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञविधानम्। २ दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं न्याहोत्वा तस्मादेव प्रागृदक्षि-णाया दिशि मन्त्रपूर्व्वकं तत्प्रणयनम्। ३ अनिर्दिष्ट-दिक्कानां सर्व्वेषां कर्म्मणां प्राग्दक्षिणां दिशमभि-कर्त्तव्यत्वम्। ४ उभयोरपि अग्न्योरुपसमाधानपरिस्तर-णपूर्व्वकं दक्षिणाग्ने प्रागुदक् प्रत्यगुदग्वा एकैकश उदकस्थालीप्रभृतीनां यथाकालेषा सादनम्। ५ अग्निसमी-पस्थितं शकट दक्षिणत आरुह्य शूर्पोपरि व्रीहिपूर्ण-स्थालीनिर्माणम् उपतदादेश्याद्व्रीहिपातनम्।६स्थाल्या-द्देशात् शूर्पोपरि पातितानां व्रीहीणां शकटे निधा-नम्। ७ कृष्णाजिननिहिते उलूखले स्थाल्यन्तर्गताव-शिष्टान् व्रीहीन् कृत्वा यजमानपत्नीकर्त्तृकतदवघात। ८ अवहतानां व्रीहीणां दक्षिणाग्नौ श्रपणम्। ९ दक्षि-णाग्न्यविप्रणीतयोरन्तराले रेखोल्लेखनम्। १०सकृदाच्छि-न्नास्तीर्णाभ्युक्षितरेखाया अभ्युपस्थितमाज्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाज्येन अभिघारितस्य स्थाली-पाकस्य दक्षिणाग्नौ प्रत्यासादनम्। ११ आज्यगा-दीना दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो निधानम्। १२ प्राचीना-वीतिनो यजमानस्य उपसमाहितेऽग्नौ मेक्षणेन स्थाली-तैरवदानमदा होम। १३ स्वधानम स्वाहास्य स्थाने स्वाहाकारं कृत्वा होम। १४ अग्नौ मेक्षणानुप्र-हरणपूर्वक पिण्डस्थानेषु रेखाया त्रिर्निर्म्मार्ष्टि-र्निनयनम्। १५ रेखाया पिण्डनिपरणम् (दानम्)। १६गाणगारिमते पितादीना त्रयाणां ये स्मृता स्युस्तेषा पिण्डदानं जीवतो प्रत्यक्षार्चनम्। १७ तौल्वलि-मते पितादिभ्यस्त्रिभ्य प्रेतेभ्यो जीवद्भ्यश्च सर्वेभ्यो निपरणम्। १८ गौतममते त्रयाणामेकचित् द्वयो सर्वेषु वा जीवत्सु यावदर्थं परान् पितॄन् ज्ञात्वा निभ्य प्रेतेभ्य पिण्डनिपरणम्। १९ पितादीना जीवितामा

त्वम् । १८ आयायायावानां याज्यानुवाक्यावत्त्वम् । १९ इष्टिविशेषस्य चोदोदिष्टप्रोक्तिः ।२० पृथिव्यादीनां पृथग्देवतात्वकथनम् ।२१ त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्याऽऽ-पादितत्वश्च । २२ त्रयाणां हविषां तिसृणाम् ऋचां विनियोजनम् २अ०१०क०।१ नित्यत्वविधेयभूता महावैराजी नामेष्टिः । २महावैराज्यामग्न्यादीनां दशानां देवतात्वम् एकप्रदानत्वञ्च । ३ उक्तानां दशानां देवतानामनुवाक्योक्तिः । ४ प्रतिलोमसमादिष्टानामुक्तानां दशानां यजनम् । ५ अष्टौ वैराजतन्त्रा इष्टयः । ६ तासां प्रथमाः पञ्चैव एकहविषः । ७ कुमाश्वगुरीया नाम आभिचारिकी इष्टिः । ८ कुमाश्वगुरीयेष्टौ याज्यानुवाक्याभिन्नात् देवतायाः कल्पनीयत्वम्, सा चेन्द्रः, इन्द्र उरगुणो वेति । ९ पूर्वोक्ताया देवतायाः सयाज्ये । १० स्वामिभ्रात्रयोः सम्प्रतिकामाना सपत्नी नाम इष्टिः । ११ सपत्न्यां चतसृणां गुणानां देवतानाम् एकप्रदानत्वम् । १२ अग्निसोमेन्द्रादित्यानां सगुणानां देवतानां प्रतिपादनम् । १३ भेदकामानाम् ऐन्द्रानावती इष्टिः । १४ इन्द्रस्य नित्ये याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रमरुतोर्विकल्पविधानम् । १६ मारुताद्यागादूर्द्धम् ऐन्द्रो यागः । १७ राजन्ययोरसम्पत्तिकामानाम् आहिताग्नीनां च मरुत्वती संज्ञानी नामेष्टिः । १८ मरुद्भिः प्रख्यातानाम् ऐन्द्राग्नार्हस्पत्या नाम इष्टिः । १९ आध्वर्यवस्येन्द्राबार्हस्पत्य निरुप्य इन्द्राय नोदयेयु यदा बार्हस्पत्यं निरुप्य इन्द्राय नोदयेयु तदा उभयोरपि चरयो याज्यानुवाक्यासाम्यम् १९ क० । २अ० ११ क० । १ संवत्सरप्रतिप्रश्नत. श्रुतिश्चास्य पवित्रेष्टिविधानं । २पवित्रेष्टौ पावकवत्यौ धाय्ये । ३ पवित्रेष्टौ न याज्ये । ४ पवित्रेष्टौ संयाज्ये । २अ०१२क० पर्वपासाया कारीरी नामेष्टिः । २ कारीर्यां धाय्याद्वयम् । ३पर्वकामेष्टिमाले ऽभ्रुमन्ती गायत्री देवौ । ४ पर्वकामेष्टिमाले ऽग्नेः सोमस्य च मन्त्रभेदः । ५ उक्तेष्टिमाले मामच्छकृदक्षोऽग्निः । ६ उत्तराङ्गिरो मरुद्भ्यादश्य. पितृलोकपका । ७ मामच्छकृदक्षराग्नेर्याज्यानुवाक्याद्वयस्य व्यवस्थया योजनीयत्वम् । ८ पितृलोकयागस्य करणम् ९ इन्द्रियकामायामिष्टौ एवांसां दिशाम् उपासनम् २अ० १३क० । १ इष्ट्ययनमग्न्यानि दर्शानि । २ एकानेकसंवत्सराध्यामि सामत्सरिकाणि अपि । ३ सांवत्सरिकार्था कर्मदा फाल्गुन्यां पौर्णमास्या चैत्र्यां वा

प्रयोग ।४तुरायणं नाम इष्ट्ययनम् ।५अहन्यहनि अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैताश्चिस्र इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथायज्ञम् एकैकेष्टेः कार्य्यत्वञ्च । ६ त्रिहविष्काया एकस्या एवेष्टेरुक्ताभिर्देवताभिर्युक्ताया प्रतिदिनम् प्रातःसवन एव कर्त्तव्यत्वम् । ७ दाक्षायणयज्ञे पौर्णमास्याममावास्यायागद्वयम् । ८ आद्यक्रयोः पूर्व्वे ये ते नित्ये न विद्यते । ९ उत्तरयोस्तु एव विकारो यत् पौर्णमास्यां द्वितीय हविष्कस्य ऐन्द्रत्वम् । १० अमावस्यायां द्वितीयस्य हविषो मैत्रावरुणत्वम् । ११ प्रतिपर्व्वकर्त्तव्यं प्राजापत्यम् इडादधो नामेष्ट्ययनम् । १२ द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्ट्ययनम् । १३ उक्तस्य इष्ट्ययनस्य कालविधानम् ।१४ एतच्छास्त्राणामन्तावस्थितिषु पौर्णमासात् तन्त्रान्यत्वविधानम् । १५ यजुर्वेदएव प्रकृत तन्त्रं नान्यदपरमिति । १६ अग्निमन्थनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव तन्त्रम् । १७ अग्निमन्थने सत्यपि धाय्यै एव केवले तन्त्रं न तदन्यत् । १८ याज्यानुवाक्यास्वरूपोक्तिः । १९ अनुवाक्यायाज्ययोक्तिः । २० असम्भवे विहितच्छन्दसोऽन्यस्य वा याज्यानुवाक्याना कर्त्तव्यत्वम् । २१ सर्वथाऽनुवाक्यामेवाथ याज्याया न न्यूनीयस्त्वम् । २२ उष्णिग्बृहत्योर्न याज्यात्वम् ।२३ आसनष्टकृतदस्यस्तोमा वर्जनम् । २४ देवतापदसत्त्वे न लक्षणान्तरान्वेषणम् ।२५ देवतापदेऽव्यक्ते लक्षणस्य गायत्र्यादेराश्रयणीयत्वम् ।२६ देवतानामानधिगमे शाखान्तरादाहर्त्तव्यत्वोक्तिः । २७ सर्वथानधिगमे याभ्यां धाय्याभ्यामिष्टग्भ्यां यागोऽनुवचनञ्च । २८ व्याहृतिभिर्वा यागानुवचने । २९ द्वितीयया विभक्त्या देवतानादिश्य प्रणवेन यजनञ्च । ३० नक्षत्रसंज्ञाभ्याम् ऋग्भ्यां वा प्रणवनयजने ।३१ नक्षत्रपदे ऋचौ । ३२ देवतापदरहिते ऋचौ भवत इति । २अ० १४क० । १ अग्निदैवत्ये चातुर्मास्यस्य ध्ययनस्यारम्भार्थं पूर्वेद्युर्वैश्वानरपार्जन्याया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् । २ आग्नाधेयादीनां उपांशुप्रधानत्वोक्तिः । ३ सोमोत्पन्ना इष्टयः । ४ गायचित्त...रोत्पन्ना इष्टयः ।५ अन्वायात्यानाम् एककपाल... यागानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ६ सर्वत्र वा यारुपार्जन्म् उपांशुत्वम् । ७चातुर्मास्येषु सावित्रयागस्य उपांशु... । ...वैश्वदेववरुणप्रघासमाहेन्द्रशुनासीरीयेष्वाम् उपांशु... । ९ वन्त्युक्तानां पितृपवमानकामामिष्टीनां सर्वांशुत्वम् । १० उत्तमादनुयाजात् प्राक् पुनराधेयेष्टेः सतन्त्रोपांशुत्वम् । ११ सतन्त्रोपांशुत्वविधिष्टानां सर्वासां-

१२पूर्णादर्वीत्यादिमन्त्रयेरध्वर्युणा होतर्मध्ये याज्यानुवाक्यात्वम् । १४ क्रोडिभ्यो मरुद्भ्य उत्तरा इष्टिः । १५ क्रोडिनां मरुतां परोक्षवात्सप्तमायाज्यभागौ । १६अक्रोडिनां मरुतां याज्यानुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इष्टिः । १८ माहेन्द्र्यामिष्टौ अष्टदेवतोक्तिः । १९माहेन्द्र्यां याज्याकथनम् । १९सू०२अ० १८क० । १ दक्षिणाग्नेरग्निमानीय तमन्यत्र स्थापयित्वा तत्र पितृयज्ञकर्मकरणम् । २ पितृयज्ञाया इष्टेर्धुपूजपानुमन्त्रणादित्वम् । ३तस्यां पितृयज्ञायामिष्टौ कर्मणां प्राचीनावीतत्वम् । ४ अन्यस्यामिष्टौ दक्षिणासंस्थत्वम् । ५ एतदिङ्गुणानि प्रकृतौ यथान्वयं करणीयानि । ६ ऋतुच्छन्दसा उपनस्त्वे तस्या ऋचस्त्रिरनुवचनं तत्र च तासामेव सामिधेनीनां न पुनरभ्यासः । ७ तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेन प्रतिपत्तिः । ८ आज्यपान्तदेवतावाहनानन्तरं प्राशनात् स्विष्टकृदावाहनात् परं कव्यवाहनाख्याग्निसमावाहनम् । ९ उत्तमे च प्रयाजे आज्यपेभ्यः पूर्वं कव्यवाहनाख्याग्निनिगमनम् । १०सूक्तवाके विशेषोक्तेश्च । ११कार्यार्थमन्त्रलोपेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्य लोपप्रतिषेधः । १२पितृयज्ञायामिष्टौ अन्वाहार्येडाभक्षणेडाभक्षणयोरभावः । १३ इडाभक्षणे मार्जनाभावः । १४ सूक्तवाके यजमानमामादेशाभावः । १५ केचित सोद होतरिति यो क्रष्टोमपेयनम् । १६सव्योपर्युपस्थानां प्राचीनावीतिनां हविर्भिर्लीलासमहुत्थारणम् । १७ पितृयज्ञायामाग्नीध्रस्य दक्षिणत्वम् अध्वर्योरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याद्वयम्, आध्वर्यायामभवानम् । १८आश्रावणप्रत्याश्रावणयोः वेषु चौ ष्वधेत्यादीनां दीर्घान्तानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २०सुतीना नित्यत्वव्यवस्थापनम् । २१ पितृणां सोमवता सोमवत्य पितृमता बर्हिषद अग्निष्वात्ताश्चेति गुणोक्तिः । २२पक्षानां पितृणां स्विष्टकृत्त्व च इत्युक्तिः । २३ यदेवस्तस्य वेदेवतास्य तदा उत्तमे लिङ्गे पञ्चमाया याज्यास्य प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४ स्विष्टकृतो याज्योक्तिः । २५ स्विष्टकृतोऽग्ने कव्यवाहन-संज्ञा । २६ स्विष्टकृत ऊर्ध्वं प्रकृतिभावः । २७ मन्त्र-लोपादिविधानां सव्योपर्युपस्थवादीनामभावाय प्रकृतिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेशानुवाक्याया एकत्वम् । २९ वषट्कारक्रियायामेव सयाज्याद्वयम् । ३० विशेषविधानार्थं दक्षिणात्तो दक्षिणाग्नेरुपस्थानम् । ३१पितृयज्ञायामिष्टौ आहवनीयदिक्षोप्रोपस्थानम् । ३२दक्षिणाग्नेरुपस्थानमन्त्रः । ३३गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम् ।

३४ आहवनीयोपस्थानमन्त्रः । ३५ तन्मन्त्र प्रत्येकयर्चा गार्हपत्योपस्थानम् ।३६ प्रादक्षिण्येन गार्हपत्यमभित समागमने मन्त्रः । ३७गार्हपत्यानन्तर सव्याहृतिस्त्र्यम्बकरूपकर्मभेदार्थगमनम् । ३८अध्वर्यूक्तस्य यजमानैरपि कर्तव्यत्वम् । ३९ प्रत्येत्य अदितिदेवताकया ऋचा चरणम् । ४०पुष्टिमत्यौ याज्ये विराजौ । ४० सू० २अ० १९क० । १ साकमेधकाण्डारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीया नामेष्टिः । २ पञ्चम्यां पौर्णमास्यां अर्वागपि वा शुनासीरीयारम्भः । ३ नियुत्त्वानिति वायोर्गुणः शुनासीरीय शुनवेति इन्द्रस्य गुण इत्युक्तिः । ४एतत्प्रकरणगतानां शाखान्तरीयाणाञ्च देवतानां एतत्प्रकरणाम्नाता एव याज्यानुवाक्या इत्युक्तिः । ५ज्योतिष्टोमप्रकृतिकौ चातुर्मास्याद्भूतौ पशुसोमौ ताभ्यां पक्तिभेदेन व्यवहरणार्थः यागः । ६ चातुर्मास्यानां समाप्तौ पुनरभ्यासः ६सू० २अ०२०क० ।

३अध्याये पशुकर्माधिकारः । १प्रायश्चित्तात् पूर्वं पशुगुणस्य कर्म । २पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् । ३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निर्देवत्यविकल्पः । ४ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेः करणपक्षे देवताविकल्प । ५ एकस्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयी चाग्नावैष्णवी चेति इष्टिद्वयम् । ६ उभयेष्टिकारणपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपरस्याः उपरिष्टात् कर्तव्यत्वम् । ७ सविधिकास्य वारुणप्राशिकस्योक्तस्याग्निप्रणयनस्य पुनरुक्तेश्च । ८ पशुपत्नीयागसम्बन्धिन्या वेदे पशादुपविष्टस्यानुवचनार्थं प्रेषितस्य यूपमञ्जमानमभिधातुम् अन्विशेषानुवचनम् । ९ अञ्जमानयूपानुवचनपरिधानयोर्मन्त्रभेदौ । १० उपशुकयूपरहसे एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्त्ययूपानुवचनं परिधायान्त्ययूपस्तवनश्च । ११प्रथमोत्तमयोरभ्यासविधानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तर वनस्पत्यावाहनम् । १३ समार्गे समार्जनानन्तर प्रस्ताहुतिभिर्होम । समुद्रपप्रपूर्वैकाहुतिहवनानन्तर पुन समुद्रपप्रपूर्वकपञ्चाहुतिहोम, मन्त्रविपर्ययश्च । १५ सौत्ये पशावपि पूर्वोक्तहोम । १६ तीर्थेनैव सव्यविहारप्रपदनाय प्रयाजे समन्त्रकदण्डदानम् । १७ प्रयाजसुदक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्त्रकदण्डप्रतिग्रहणम् । १८ यावत् प्रैषवचन नास्ति तावत् दण्डेन दण्डेन समरतो ससर्पमनिषेधमिदम । १९ उपरुद्धानामन्येषामपि गताद्रानां विकारेण व्यपायनिषेधः ।

नेकजातीयपशुप्रसक्तकथनम् । १९ पशुपञ्चानामेवायत्तम् नान्ययोर्द्वयो । २० उत्तरे पूर्वयोक्तयोर्विशेष । २१ अग्नि-मन्थे कर्माणि कृत्स्नाकर्मसमापनानन्तरम् आहवनीये दक्षिणाग्निप्रहरणम् । २२ सायन्त्ये कर्माणि अवभृथानु-प्रहरणम् । २३ वेदप्रान्तोपस्तरणस्य प्रत्यागमात् प्राक् निष्क्रम्य उदयमानस्य हृदयशूलस्यानुमन्त्रणे मन्त्र । २४ उदयमानस्य हृदयशूलस्य उपरिष्टात् अपाउपस्य-र्थमन्त्र । २५ तस्य दाहप्रहृदयशूलानाम् अन्योन्यसम्प-र्कविक्षेपमन्तरेणैव सर्वेषामेकैकेन समिन्धनस्य ग्रहणम् । २६ मन्त्रविशेषपूर्वक प्रथमाया द्वितीयायाः तृतीयायाश्च समिधोऽभ्याधानम् । २७पूर्वयष्टीतरेण पूर्व्वमभ्याधान न सर्वेषां युगपत् । २८पुरस्तादुपान्त पशुतन्त्रम् । २८ख० ३अ० ६क० । १ प्रदानार्थकर्मोक्तप्रैषा एव सर्वत्र भवन्ति नान्य इत्युक्तिः । २ येषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्याकथन-प्रतिज्ञा । ३सर्वत्र पूर्वोक्ता अनुवाक्या उत्तरा याज्या इति ज्ञापनम् । ४ याज्यानुवाक्याविहितदैवतेन पशुनाम्ना पशूनां नानात्वोक्तिः । ५ आग्नेयोर्याज्यानुवाक्या । ६ सर-स्वत्या याज्यानुवाक्या । ७सोमदेवताया याज्यानुवाक्या । ८ पूष्णो याज्यानुवाक्या । ९ बृहस्पतेर्याज्यानुवाक्या । १० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्या । ११ इन्द्रस्य याज्यानुवाक्या । १२ मरुतां याज्यानुवाक्या । १३इन्द्रा-ग्न्योर्याज्यानुवाक्याः । १४सवितुर्याज्यानुवाक्या ।१५वरु-णस्य याज्यानुवाक्या । १५ख० ३अ० ७क० । १ अष्टा-दशमिश्रंगिन' पशुकर्मविधानम्, तासां सर्वासां प्रजापति-देवताकत्वम् । २ याज्यानुवाक्याविकल्पितदैवत्यानां विशिष्टपाशूनां पशूनां विधानं, साकल्येनैतदध्यायगणितानां तासां ति यत्पशुद्वयकत्वोक्ति । ३ खण्डद्वये समाम्ना-तानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गत्वं केषाञ्चित् स्वतन्त्रत्वञ्च । ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्नस्य निरूढ-नामकस्य पशो' कर्त्तव्यत्वम् । ५ निरूढस्य पशो षट्सु षट्सु मासेषु वत्सरे वत्सरे वा कार्य्यता । ६प्राजापत्योपांशु-सावित्रसौर्य्यवैष्णवधैन्वकर्म्म पञ्चपशुकतन्त्रेषु उपांशुजप-विकारोक्ति । ७प्रैयादेरपि आग्नेय स्थानभाजित्वम् । ८ आष्टादशानां पशूनां यथास्थानमुपांशुत्वम् । ८ख० ३अ० ८क० । १सौत्रामण्याख्य कर्माधिकार । २तत्राश्विनसा-रस्वतैन्द्रा पशव बार्हस्पत्यश्चतुर्थः ऐन्द्रसावित्रवारुणा पशु-पुरोडाशा यथासङ्ख्येन भवन्तीत्युक्ति । ३पात्रासमार्जना-नन्तरम् आश्विनसारस्वतैन्द्रेषु प्रचरणं तेषां याज्यानुवाक्या प्रैष याजप्राना कथनम् । ४कुम्भीस्थसुरायां वैतसस्य अवपा-नस्य सुराग्रहणप्रकारस्य । ५ सुराग्रहपयोग्रहयोर्भक्षणप्र विधानम् । ६ सुराप्रहेऽपीव प्रायश्चित्तविधानम् । ६ख० ३अ० ६क० । १विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकार । २ विच्छिन्नस्याभावे प्रतिनिधिप्रदानम् । ३ इष्टिमध्य-स्थस्यान्याहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ अन्तोगा इष्टयु-प्रयमम् । ४ समन्त्रक शान्त्याहुतिहोमक समारोपण तथा गमनविधानम् । ५ समारोपणस्वरूपम् । ६ यजमानकर्तृक गार्हपत्ये पाणिद्वयस्य प्रतप्तप-नम् । ७उक्तप्रकारेणाहिताग्नेः समारोपणानन्तरमङ्गल्या-गमनविधानम् । ८ यजमानकर्तृक समन्त्रकमरणी-मन्थनविधानम् । ९अवदीयमानस्याहवनीयस्य प्रत्यापरा-गात्प्राक् शमनम् । १० यदि तृतीयाद्यमावास्या नी-र्ण पाशौ यातीयाद्यदि वाऽन्यस्याग्निमनु यजेत यदि वास्मा-न्योऽग्निमनु यजेत यदि वास्मान्योऽग्निरग्नीन् व्यवेयाद्यदि वा आग्निहोत्रे उपसन्ने हविषि वा निरुप्ते अक्षी-मस्त्र पुरुषो वाऽभिरिभ्यारमन्तरियाद्यदि याच्ये प्रमीयेत इत्येव निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्तायाः इष्टेः पथिकृदग्निदेवताकत्वम् । १२ उक्तायामिष्टौ अनडु-द्दक्षिणा । १३पूर्वोक्ताया इष्टे अग्निभिन्नव्यवधाननि-मित्तकत्वे विधानभेद । १४शुना व्यवाये स्वपदाना भस्मना परिपूरणम् । १५ भस्मराजोदकराज्ञा च सन्तनने प्रतिराजि मन्त्राष्टकम् । १६चक्रादिभ्या समाम क्षाया-ऽऽहवनीयानुगमनानन्तर तत प्रणीय तदुपस्थानम् । १७ पथि स्तस्य अन्यतमेन दोहनीयाया गो पयसाग्निहोत्रा-न्तर प्रातरादौ प्राक् देशाग्निसंस्कारात् तस्या दाह इत्यु-क्तिः । १८ अपरपक्षे आहिताग्नेर्मरणशङ्कायां तत्पश्चा-पयिष्टाहुतिभि एतत्पूर्वपक्षमयनम् । १९आवाहनानन्तर प्रधानयागादर्वाक् हविर्व्यापत्तौ तस्य प्रधानयागादे सर्वस्याज्येनेष्टि समाप्य पुनरिज्या न भवतीत्युक्ति । २० च्युतकेशनखादिभिरन्यैर्वा योमत्त्वं हविषु दुष्टेषु नान्य प्रत्युक्त शुद्धप्रयाय । २१ कठिनानां भेदने द्रवाणां क्षरणे हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टानां हविषां अप्सु प्रक्षेप । २३पात्रस्थस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीक-द्वारे प्रतिपेषणम् अप्सु वा तूष्णीमिति विकल्पः । २४ अन्न परिधिदेशे विष्यन्दमानस्य हविषो निर्वपणम् । २५प्रातर्दोहे अदुष्टे द्वयो पात्रयो तयोऽन्यतरत्

[illegible] नाम्नां [illegible] ।
१६ [illegible] । २० [illegible]
[illegible]
[illegible] । १८ [illegible]
[illegible] । १९ [illegible]
[illegible]
१ [illegible]
[illegible] । ११ [illegible]
[illegible] । ११क १ग
। घ । । १ [illegible]
[illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible]
[illegible]
[illegible] । ४ [illegible]
[illegible] । ५ [illegible]
[illegible] । ६ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । ८ [illegible] ।
। [illegible] । । [illegible] ।
११ [illegible] । १२ [illegible]
[illegible] । १३ [illegible]
[illegible] । १५ [illegible]
[illegible] । १६ [illegible]
[illegible] ।
१७ [illegible]
[illegible] । १८ [illegible] ।
१९ [illegible]
[illegible] । २ [illegible] ।
२१ [illegible] । २२ [illegible]
[illegible] । २३ [illegible]
[illegible] । २३क २ख । । ग । ।
[illegible] । २ [illegible]
[illegible] । ३ [illegible]
[illegible] । ४ [illegible]
[illegible] । ५ [illegible]
[illegible] । ६ [illegible] ।

[illegible]
[illegible] । ८ [illegible] । ९
[illegible]
[illegible] । १ [illegible]
[illegible] । ११ [illegible]
[illegible] ।। १२ [illegible]
[illegible] । १३ [illegible]
[illegible] । १४ [illegible]
[illegible] । १५ [illegible]
[illegible] । १६ [illegible]
[illegible]
[illegible] । १७ [illegible]
[illegible] । १८ [illegible]
[illegible] । १९ [illegible]
[illegible] । २ [illegible]
[illegible] ।
२१ [illegible]
[illegible] । २२ [illegible] ।
२३ [illegible] । २४ [illegible]
[illegible] । २६ [illegible]
[illegible] । २७ [illegible]
[illegible] । २८ [illegible]
[illegible] । २९ [illegible]
[illegible]
[illegible] । १ [illegible]
[illegible]
[illegible] । २ ख १ग । १घ । [illegible]
[illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible]
[illegible] । ५ [illegible]
[illegible] । ६ [illegible]
[illegible] । ७ [illegible]
[illegible] । ८ [illegible]
[illegible]
[illegible] । ९ [illegible]
[illegible] । । [illegible]
[illegible] । ११ [illegible]
[illegible] । १२ [illegible] ।

१३ आमावास्याख्ये कर्मण्यारब्धे चन्द्रमसः पुरस्तादभ्युदये जाते मद्देवताका उक्तेष्टिः । १४ प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तानां ब्राह्मणोक्तानाञ्च होमानां वैकल्पिकत्वकथनम् । १५ हविषां स्कन्नानामभिमर्शनम् । १६ अपि-परिधि स्कन्नया आज्याहुत्या आग्नीध्रकर्तृको होमः । १७ हुतवते आग्नीध्राय पूर्णपात्रदानम् । १८ देवताविपर्यासरूपव्युत्क्रमे महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं हिरण्यदानञ्च । १९ कस्मिंश्चित् कर्मणि यष्टव्यदेवताया अननुस्मरणात् उत्तरकर्म-प्रवृत्तौ यदा स्मरणम् भवति तदैवोत्थाय तदावाहनं कर्तव्यम् । २० मनसा वा तदावाहनमित्यन्यमतम् । अस्यामिन्या देवताया स्मरणक्रमेण यागः । २०ख० ३अ० १२क० ।

१ अपक्वहविषा होमे कृते चरु पुरोडाशेन चतुर्ब्राह्मणभोजनरूपा प्रायश्चित्तिः । २ अदग्धं किञ्चिद्धविरवदानेभ्यो न पर्याप्तञ्चेत्तदा पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् । ३ हविष्यशेषे दग्धे पुनराहुतिः कार्या । ४ आवाहनात् प्राक् हविर्दोषे पुनराहुतिरेव । ५ गुणभूतानां पुनराहुतिस्तथाम् । ६ स्विष्टकृतः प्राक् प्रधानभूतानां पुनराहुतिकथनम् । ७ अवदानदोषे पुनरावदानादवदानोक्तिः । ८ स्थाने येषेषां द्वे द्वे दक्षिणादानं न ऋत्विग्भ्य इत्युक्तिः । ९ उद्देशे कर्म हु विहितदक्षिणादाने यस्तस्य समूहदानम् । १० पुरोडाश-स्वपणादूर्ध्वं प्रायश्चित्ताभावः । ११ श्वादिभिरश्लीलानां तद्दर्शनादिभिरभिघातानाम् अन्यथा वाऽप्युत्पन्नानां कपालानामभिन्नानाम् अपामभ्यवहरणम् । १२ कपालेभ्यो-ऽन्येषां स्फुटतरां भिन्नानामभिन्नानाञ्च अपामभ्यवहरणम् । १३ स्फुटितोत्पतितपुरोडाशानां निधानाभिमन्त्रणे । १४ अग्निहोत्रहोमायाग्निप्रणयनकाले मथ्यमानेऽग्नौ न जाते यौगिकमग्निं प्रणीय तत्र होमकरणम् । १५ अग्न्यादीनां तेषां पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरग्रहणम् । १६ माध्यमपात्र्यादिषु मन्त्रेषु आकृतिपारणार्था समिद्भ-पति स्वनाम्नी समिधो न भवन्त्येवेति । १७ होमानन्तरं सम्भवनमपि भवतीत्युक्तिः । १८ यदि पाणौ जुहुयात् तदा बार्हिष्मो ब्राह्मणस्य प्रवरेण करणीय इत्युक्तिः । १९ चमसपर्णे जुहुयात् तदा स्रुग्गमनाभावम् । २० कर्म्मेषेत् दर्भाणामनहिंसनम् । २१ अथ देव भोजनीयाभोजनीयरूपविवेकाभाव । २२ ग्रामात्परिगमनादञ्जोविषयोर्न-तदोर्विवेकोक्तिः । २३ आहवनीयोरनरणऽन्यानुगमने सति निर्दिष्टे हिरण्ये द्वितीयाहुतिहोमः । २अ० १४क० पवर्णाभावे सोमयागेतिकर्त्तव्यताकलाप ।

१ आधानानन्तरमारब्धयोर्दर्शपूर्णमासयोरनन्तरम् इष्टि-पशुचातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन यजनम् । २ एकेषां मते दर्शपूर्णमासानन्तरम्, अन्येषां मते तावपि पूर्वमपि सोमेन यजनम् । ३ सोमयागकर्तुर्वास्तव्यानां ऋत्विजां वरणमिन्द्रुपणाय प्रतिज्ञा । ४ ते च निपुणतया मन्त्रवारकाः तत्र षोडशर्त्विजः । ५ पञ्चप्रमाणकृते षोडशर्त्विजा मध्ये सत्यापेक्षया उपरि नव सहायभूता इति चतुर्णामेव मुख्यत्वमित्युक्तिः । ६ होता मैत्रावरुणोऽच्छावाकोऽग्रावस्तुत् इत्येते होतृगणः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता इत्यध्वर्युगणः । ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोता इत्येको गणः उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इत्येको गण इत्येव चतुर्षु ऋत्विग्गणेष्वाद्या-श्चत्वारो मुख्याः । ७ एतेषामेव ऋत्विजाम् याज्ञीनैकार्येऽर्थकल्पन सदस्यमित्युपसदाध्वर्यूणां कार्यमिति ज्ञापनम् । ८ ऋत्विक्पतिपञ्चदशानामृत्विजा षोडशानाम् ऋत्विजां सर्वयजनम् । ९ ऐष्टिके तन्त्रे ऋत्विजां पुरुषाणां सप्तानामा-दिष्टकर्मणि यथार्थमूहस्य कर्त्तव्यम् । १० अग्नीनां दीपनात् मध्यतो य यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे इत्युक्तिः । ११ याजमानपाठ्ययो अग्निमुखमित्यूहः । १२ दक्षिणादाने जपविधानम् । १३ मन्त्रेषु निवित्सु अप्राप्तस्य जपस्य विधानम् । १४ अग्नैष्टिकमात् अन-न्तरं एतदाज्ञायाममामोह विभागस्य । १५ अक्षाद मानौ शुद्धायोपदिशि । १६ अन्वायाकर्ष निगदे उपहवे प्रत्युप-हवे योहः । १७ आवेदनवयवे ऋत्विक्पतिप्रवरणानन्तरम् आ-त्मादीनां मुख्यानां प्रवरणम् । १८ उपांशुवर्गादिषु अन्तोक्तक्रमः । १९ सभागादेस्तापा प्रमाणगोत्रापां तन्नता । २० उपान्त्यानां ऋत्विजां आवर्त्तनम् । २१ एकेषां मते अग्निचित्यावत्सु क्रतुषु उत्साहमनरणीयम् ऐष्टिकं कर्म । २२ अग्न्यवसृष्टानवस्तुपतम्भकु पत्नीना-तयाण्यामग्नीनां देवतात्वोक्तिः । २३ इष्टकमध्यतिकम चाम् उत्तरोत्तर यत्नैस्तरां भविष्यत्युक्तम् । २४ उक्तेषोदृश्यवृ-ष्णीयस्य पौर्णमासात् यत्नैश्वर्यैरिति । २५ सोमप्रवह-णस्य प्रायणीयात्कृतत्वोक्तिः । २६ औपवसथ्येऽग्निप्रणय-नस्य गदनाया ऊर्द्ध्वं सर्वेषु निवृत्तिभावः । २७ धर्मे कथ्य-मासमयोर्नियमाभावोक्तिः । २० ख० ४अ० १क० ।

१ दीक्षणीयायामिष्टौ विराजौ धाय्ये । २ दीक्षणी-यायामग्नाविष्णू देवते । ३ याज्यानुवाक्ये तीर्थान्यानि पञ्च । ४ अन्त्ययोर्द्वयोराग्नावैष्णवादभिधानमि ह-

[illegible] । [illegible] । [illegible] । ७ [illegible] । [illegible] । ९ [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] ।। १३ [illegible] । १४ [illegible] १५ [illegible] । १६ [illegible] । १७ [illegible] ।। १८ [illegible] । [illegible] ।। १ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । [illegible] । १ [illegible] । २ [illegible] प्रतिष्ठा [illegible] । [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] ।

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] ।

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] । १० [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] । १३ [illegible] । १४ [illegible] । १५ [illegible] । १६ [illegible] । १७ [illegible] । १८ [illegible] । १९ [illegible] । २० [illegible] । २१ [illegible] । २२ [illegible] । २३ [illegible] । २४ [illegible] । २५ [illegible] । २६ [illegible] । २७ [illegible] । २८ [illegible] । २९ [illegible] । ३० [illegible]

वधोर्धाराहोमकाले तत्प्रतिगमनविधानम् ३ ० ख० ४ अ० ८ क० । १ हविर्धानयो शकटयोः अध्वर्युकर्तृक प्रवर्त्तनम् । २ उक्तप्रवर्त्तने सोमग्रहणेन कार्य्यतोक्तिः । ३ पूर्व्वोक्तानुवचने विशेषकथनम् । ४ रराट्यामवहृतायाम् अधिद्वयोर्दिक्षया ऋच अर्द्धर्चेऽवसानम् । ५ यत्र रराटीमीक्षमाणस्य ऋग्विशेषानुवचनम् । ६ उपनिहतयोर्मेथ्योः ऋग्विशेषेण परिधानम् ६ ख० ४ अ० ८ क० । १ प्रेषितानुवचने इतिकर्त्तव्यताकलाप । २ अनुप्रसत ऋत्तरानुवचनम् । ३ ऋग्विशेषसमाप्तौ प्रणवेनोपरम । ४ आग्नीध्रीयमभिव्रजत्सु अध्वर्य्युषु उत्तरेण तत्सन्निधौ ऋग्विशेषस्यानुवचनम् ऋग्विशेषस्य पार्श्वे आराम । ५ प्रपद्यमानस्य सोमस्यानुप्रपदनप्रकार । ६ यावाध्वे अ सोमप्रवेशनप्रकार । ७ ब्रह्मकर्त्तृकस्य सोमप्रचयनस्य पाक्षिकत्वकथनम् । ८ सोमप्रचयतो ब्रह्मण कर्त्तव्यभेदः । ९ आहवनीयस्य दक्षिणत ब्रह्मोपवेशने नियम । १० अग्निचित्यासहिताया सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य दक्षिणत उपवेशनम् । ११ अग्निषोमीये पशौ ब्रह्मासनमातिदेश । १२ सौत्ये चाहनि यथाहोमपर्य्यन्तमाहवनीयस्य दक्षिणत आसनम् । १३ कृष्णपतये होम प्रणय हविर्धाने वाग्येण यदि गत स्यात्तदा प्रपद्यमाने सोमे आसादनार्थं पुन प्रत्येत्यादिरुक्तिः । १२ ख० ४ अ० १० क० । १ अग्निषोमीयेण पशुना चरणम् । २ प्रवचनपर्य्यन्तमुत्तरवेदिसमीपे आटतुप्रवर्द्धनस्य कार्य्यभेदाः । ३ होतृः स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशने कार्य्यभेद । ४ मैत्रावरुणस्य स्वधिष्ण्यस्य पश्चादवस्थानम् । ५ देवसूणा हवींषीति उदाकथनम् तत्र सर्व्वासामष्टानां देवतानां सगुणत्वम्, रुद्रस्य गुणविकल्पश्च । ६ उक्तदेवतानां याज्यानुवाक्याकथनम् । ६ ख० ४ अ० ११ क० । १ सर्व्वपृष्ठानीतिमध्यमापादा हविषा यष्टा, तासामान्यायाज्याया उद्देवतोपदेशस्य व्याख्यार्थत्व तासामष्टौ संख्या तस्मादितः पश्चादेकैकस्यास्तिस्रश्चत्वारो गुणाश्च स्युः ततोविष्णुपत्नी अदितिरित्येषा, ततश्चानुमतिरिति द्वे । उक्तानामष्टानां देवतानां याज्यानुवाक्याकथनम् । वैश्वानरीयस्य मन्त्र, कायस्य दशमत्वञ्च । ३ सौम्ययाजैरप्रारैश्वर्याय परिहारे यज्ञस्य कार्य्यता । ४ आग्नीध्रस्योत्तरेण होतुर्मैथन दक्षिणे होत्रीये निधानम् । ५ यामिनोदाहरणे दक्षिणेन मैत्रावरुणं, होत्रीय एव निधानम् । ६ उपोत्थानमिष्कमणे तत्र मैदमङ्गणम् । ७ हृदयपृष्णोदावसनप्रकारः । ८ वसतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे दीक्षितानामन्तर्भाव अदीक्षितानां बहिर्भावश्च । ४ अ० १२ ख० । १ यस्यां रात्रौ पशौ समाप्तिसम्यान्तर्भागे पश्चिमपादगात् प्राक् प्रातरनुवाकायामन्त्रितस्य विधिपूर्व्वक आहुतिहोम । २ उक्तविषये द्वितीयाहुतिहोम । ३ ब्रह्माणश्च होतृश्चाय विधि यजान इति । ४ हविर्धाने प्राप्य रराट्यभिमर्शनम् । ५ दक्षिणेन पाणिना पर्य्यायेण रराट्यभिमर्शनम् । ६ मन्द्रस्वरेण प्रातरनुवाकानुवचनम् । ७ प्रातरनुवाकार्थमाख्यानविशेष । ८ अग्निदेवताकक्रतु ४ अ० १३ ख० । १ सौम्यक्रतुः । २ ततोऽतिकर्त्तव्यताकलाप ४ अ० १४ ख० । १ आश्विनः क्रतु । २ तत्र प्रातरनुवाकः । ३ पूर्व्वोक्तादन्य प्रातरनुवाक । ४ अन्यैश्छन्दोभिराग्नेयस्य गायत्रस्य छन्दसोनात्याशयनम् । ५ राजन्यस्य न त्रैष्टुभ, वैश्यस्य च जागतमिति । ६ अध्यासवत् एकपदद्विपदानां संहितानामन्ते प्रणवकरणम् । ७ माङ्गल्यादीनां यथाक्रम वक्तव्यता । ८ मैत्रतः स्वर्गकामस्य माङ्गल्यकथनम् । ९ तमसोपघातपर्य्यन्तं द्वैध्यानीयसूक्तावर्त्तनम् । १० तमसोपघातकाले ईडेन्याभीयस्य दर्शसमयर्चा प्रतिप्रियतममिति सूक्तस्योपवन्तनम् । ११ उपसर्पणस्वरूपकथनम् । ११ ख० ४ अ० १५ ख० ।

५ अध्याये । १ परिधानोत्तरानुवचनप्रकार । २ तत्र निषदादि । ३ अपोनप्त्रीयायां प्रयोगमन्त्रौ । ४ प्रातःसवनस्य मन्द्रस्वरेण प्रयोग । ५ अध्वर्य्युकारस्यानुच्चारेण वचनम् । ६ इष्टिकामस्य नामधेयवत् प्रकृत्यावचनम् । ७ प्रकृतिभावे यथर्कमर्द्धर्चे विकाशाङ्का । ८ दशमीपञ्चमे ब्राह्मणानुवाद । ९ त्योधनासु पशु आवर्त्तनीयर्चकथनम् । १० हविषधमागतासु तासु जप्यमन्त्र । ११ समीपागतासु तासु जप्यमन्त्रः । १२ वसतीवरीषु यथायातासु ब्राह्मणोक्तकार्य्यचरणम् । १३ तीर्थदेशे होतृचमसे अपां पूर्य्यमाणे आपोमदेवीःइति मन्त्रं समाप्य प्रणवेनोपरम । १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः । १५ आसामेकधना मामागच्छन्तीनां सुवतो गत्या ता । अपरेणातीत्य उत्तरत स्थितिविधि । १६ तासद्दूरेणातीतास्वन्वायर्त्तनम् । १७ अन्वावृत्य मन्त्रक्रमेण कुर्व्वन् आगमानपश्चे प्रणवेनसन्तानक्रिया । १८ तिसृणाम् उत्तमयानुगपदनम् । १९ त्वयाभिरवनेन होमाभिमुखे उपवेशनप्रकार । १९ ख० ५ अ० १ ख० । १ उपांशुनामपदे पूयमाने तदभिमुखीभूय माषमायोर्माभिक्षाहारेण अहिम्प्रकरणम् । २ अपि स्वस्य मायो-

२७ ततो होतृजपमन्त्रः । २७सू० ५अ० ५ख० । १इतरपात्रद्वय सव्येनापिधाय ऐन्द्रवायवं पात्रं दक्षिणहस्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्वर्युणापि तस्य प्रदानाय एष वसुरिति मन्त्रेण होत्रा ग्रहणम् । २ नासिकाभ्यामवघ्राय होत्रा सोमस्य भक्षणे मन्त्रः । ३ होत्रा भक्षितमध्वर्युणा च प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चिदवनीय अनाचम्यैवोपस्थानादि कृत्वा पुनः सह भुक्त्वा शेषं होतृचमसे आनीय तत्पात्रोत्सर्गः । ४ उत्तरग्रहपात्रे उक्तधर्मातिदेशः । ५ उत्तरग्रहपात्रयोर्न पुनर्भक्षणम् । ६ द्विदेवत्यानां मध्ये कस्यचित् ग्रहस्य होतृचमसे अनवनीतस्य नोत्सर्गः । ७ होत्रा मैत्रावरुणस्य ग्रहपात्रस्याध्वर्यवे पूर्ववत् प्रदानम् । ८ तस्य दक्षसव्याभ्यां नेत्राभ्यां क्रमेणेक्षणम् । ९ मैत्रावरुणस्योत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा दक्षहस्तेनाश्विनमपिधाय सव्येन होतृचमसादाने मन्त्रोक्तिः । १० सव्यस्थारत्निना सव्योरुदेशमाच्छाद्य तत्र निधायाष्टाङ्गुलीभिरपिधानम् । ११ होतृचमसं सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा पूर्ववत् प्रदानम् । १२ आश्विनस्तत्स्थस्य दक्षहस्तेन होतृचमसं निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपस्थानम् । १३ इडोपस्थानकाले चमसिनः स्वस्वचमसस्येडायामीषे उद्यमनम् । १४ अमान्तरेडां प्राश्यावस्य होतृचमसभक्षणम् । १५ दीक्षितस्य होता दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमसभक्षणम् । १६ यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होतृचमस भक्षणम् ।।१७मुख्यान् प्रति पृथक् तत्तन्नामोत्कीर्तनेन इतरानमुख्यान् प्रति होतृका उपह्वयध्वमिति कीर्तनेन च चमसभक्षणम् । १८ उक्तरूपेण दीक्षितादीक्षितानां मैत्रावरुणादीनां स्वस्वचमसभक्षणम् । अदीक्षितानां समाम भक्ष प्रति पूर्ववत् उपह्वानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेद २० चमसिनां स्वस्वचमसाक्रमणम् । २१ श्रोत्रकनया- उद्गात्रादीनां सोमभक्षणम् । २२ सर्वत्र सोमभक्षणे वाग्देवीत्यादिमन्त्रजपः । २३ होत्रवषट्कर्तृत्वात् प्रथमभक्षणं पश्चादुद्गात्रादीनां भक्षणमिति गौतममतम् । २४ तौल्वलिमते इतरेषामभक्षणम् । २५ गाणगारिमते सर्वेषां भक्षणम् । २६ सोमभक्षोत्तर हृदयस्पर्शे मन्त्रः २७ प्रथमद्वितीययोः सवनयोराद्यानां त्रितीयानाञ्च चमसानां जपेनाभिमर्शने मन्त्रद्वयम् । २८तृतीयसवने आद्यानामेव तथाभिमर्शनम । २९ अन्यपात्राणि विना सर्वपात्राणां हृदयाभिमर्शनम् । ३० इत्यमाप्यायनेन

आदित्यानां चमसानां नाराशंसता ३०सू०५अ०६ख० । १अग्निनृकाले अच्छावाकस्याग्नीध्रस्योत्तरं सदोगत्वा स्वस्थाने उपवेशनम् । २अध्वर्युणा दत्तं पुरोडाशखण्डं पिण्डाभिमोदस्य प्रेषितस्याच्छावाकस्य जप्यं शृण्वन् । ३ यजमानेत्यादिना अन्त्येन प्रणवेनोपसन्तनरूपनिगदः । ४उक्तनिगदसमाप्तौ अध्वर्युणा होतृरूपहवाकाङ्क्षा ।५उपह्वाने प्रकारः ।६ उशीयमानाय प्रत्यक्षा यदि इत्यस्याच्छावाकेनानुवचनपूर्वकं यजनम् । ७पुरोडाशखण्डं निधाय जलं स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम् । ८अस्पृष्टोदकानां सोमैरेतरऋत्विजां स्पर्शनिषेधः । ९पुरोडाशखण्डभक्षणप्रकारः ।।१०यदाच्छावाक उपविष्टस्तदा अह्ना तीर्थेन निष्क्रम्य यद्दिवेद्यानाग्नीध्रीय प्राप्नोति अच्छावाकश्च हगबहूपं पुरोडाशखण्डं प्राश्य तीर्थेन निष्क्रम्याचम्य न देशं प्राप्नुयात् प्रतरे होत्रादयोऽप्यनुपविष्टच्छावाके तं देशं प्राप्नुयुरित्युक्तिः । ११ अस्मिन् काले चुम्बितयत्रन्यदपि प्राश्य प्रतिष्ठाप्य उत्तरकालिकमीत्तं कर्म कार्यम् ११सू० ५अ०७ख० । १ सर्वेषु प्रतिसृष्टेषु ऋतुयाजैचरणम् । २ तत्र प्रैषाः । ३ प्रैषकाम्नाये प्रथमस्त्रस्य ऋतुयाजानां प्रैषत्वम् । ४स्वस्वप्रैषेण प्रेषितस्य यजनम् । ५ अध्वर्युरुपतिष्ठः प्रेषितस्य होतृयजनम् । ६ गार्हपत्ये षडंगानि अध्वर्युरुपतिष्ठा स्वयंयजनम् । ७ तयोर्यजनप्रकार । ८ वषट्कारे,णामान्तर्य्येण ऋतुपात्रभक्षणम् । ९तत्र अध्वर्योः पृथक्भक्षणम् । १०तत्रैव काले प्रतिभक्षकस्योपहानम् ५अ०८ख० । १ ऋतुपात्रभक्षोत्तरमध्वर्यौः कार्य्यप्रकार । २प्रातःसवने शस्त्रादिषु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः,पर्य्यायप्रभृतीना सव्वतान्त प्रत्नस्म । ३ उक्तोभोपाख्यानेनोत्तरयोरुपसन्तननम । ४शोंसावोदैवेत्यस्य प्रतिगरसंज्ञा सच सस्वरस्वरत्यसत्र: इत्युक्तिः । ५ आहावे शोंसामोदैवेत्यादे प्रतिगरसंज्ञा ६प्रणवे प्लुतादि अवसाने अप्लुतादिरिति परिभाषितम् । ७ आहावोत्तरे प्रणवे प्रणवस्य न प्लुतादित्वम । ८अवसाने प्रणवस्य प्रतिगरसंज्ञा । ९ प्रणवान्तस्य उक्तविषयद्वय विकल्पः । १०अन्त शस्त्रप्रणवावसाने प्रतिगरसंज्ञा शस्त्रान्ते तु प्रणवस्य न प्लुतादित्वम् ११ त्रिपदैःपट्पदादौ शंसनाद्यवसानविशेषः । १२ निविदो यथापठितममसास्तं कर्तव्यं तत्रैवस्थलम् । १३ निविदां अवसानाभाव । १४ तस्य उपसन्तननाभावश्च । निविदावसाने परेणाव्यञ्जनलोपसन्तननम् । -तत्प्रकारेण नव्य

माध्यन्दिने गम्यमाने निष्कृत्याङ्गारान् उपसर्पणम् । ५ अ० १२ क० । १ आग्रयणे इति क्रतौ दधिधर्मेण चरणम् । (दधिधर्म कर्मभेद) । २ आगावानस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षिण व्याख्या । ४ होतर्वदस्वेत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽपपरस्यतेत्युक्तिः । ५ आत हविरित्यध्यक्षौ यात हविरित्यनुवचनम् इत्यस्य व्याख्या । ६ परि त्वाग्ने इत्यादि मन्त्रजपे विशिष्ट भेदोक्तिः । ७ दीक्षितस्यैव अग्निष्ठा जप । ८ सव-नीयानां पुरस्तादुपरिष्टाद्वा पशुपुरोडाशेन चरणम् । ९ एकमते तेन नाचरणम् । १० अप्रसरयन्मते तेनाचरणम् । ११ अहीनैकाहेषु नाराशंसादनात् पर दक्षिणानयनम् । १२ अहीनैकाहेषु दीक्षितस्य जप्यमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नीध्रेण उत्तरस्यमागानां दक्षिणाङ्गतीनां हवनम् । १४ आहुति-मन्त्रप्रकारौ १५ विहारदेशाभिक्रमेण नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु मध्ये प्राणिरूपदक्षिणाद्रव्यप्रतिग्रहे मन्त्रभेद । १६ अप्राणि द्रव्यस्याभिमर्शनमात्रम् । १७ कन्याया दैवविवाहविधि-ना दत्ताया आदानेऽभिमर्शनमात्रम् न प्राणिग्रहणम् । १८ एष प्रतिग्रहनियम सर्वत्र । १९ प्रतिगृह्याग्नीध्रीय प्राप्य उच्छिष्टहविष प्राशनम् । ५ अ० १३ क० ।

१ मरुत्वतीयेन यज्ञेन चरणम् । २ तत्पात्रभक्षणे मन्त्र । मरुत्वतशस्त्रशंसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु अध्वर्योराह्वानप्रकार । ४ मरुत्वतौ प्रतिपदनुचरस्य तृचौ । इन्द्रनिहवः प्रगाथ । ६ ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथ । ७ तृचा प्रतिपदनुचराः, धाय्या प्रगाथा । आद्यमारभ्य ब्राह्मणस्पत्यपर्यन्त सर्व सर्वर्चम् । ८ स्तोत्रियानुचरा प्रतिपदनुचरा सर्वत्र प्रगाथा । ९ गायत्र्यादीनि पङ्क्त्यन्तानि अर्द्धर्चश शस्यानि भवन्तीत्युक्तिः । १० पङ्क्त्या उत्तरेषु त्रिषु वा अवसानपदात्तासामर्द्धर्चश शंसनम् । ११ पञ्चपदासु पङ्क्तिषु द्वयोर्द्वयो पादयोर्द्विरवसानम् । १२ आम्नायस्थे वा पङ्क्तिस्तासामर्द्धर्चश शंसनम् । पङ्क्तिशंसन भेति विकल्प । १३ उक्तागतायाः पङ्क्ते पञ्च शंसनकथनम् । १४ पङ्क्ते पञ्च शंसने ये उत्तमे पदे अतिरिच्येते तयो सम कृत्वा शंसनम् । १५ उक्ता-दन्यत्र पञ्च शंसनम् । १६ अर्द्धर्चान्ते प्रणव कृत्वा मननम् । १७ तत्र धाय्याभेदा । १८ मरुत्वत प्रगाथ । १९ जनिष्ठा उग्र इति सूक्तोक्तिः । २० उक्त सूक्तस्याद्यां एकाधिका शस्त्वा तदन्तराले इन्द्रोमरु-त्वान् इत्येतस्या निविदोधानम् । २१ माध्यन्दिने अयुग्मासु तथा धानम् । २२ तृचे एकां शस्त्वा युग्मासु च

अर्द्धां शस्त्वा निविद्धानम् । २३ तृतीयसवने एका शस्त्वा निविद्धानम् । २४ त्रिष्वपि सवनेषु नेतेरूर्जतात्मन प्राणं ध्यायता च निविद्धेया । २५ सर्वत्र तथैव परिधाना-तिदेश । २६ शस्त्रजपमन्त्र याज्यामन्त्रश्च । ५ अ० १४ क० ।

१ निष्केवल्येति शस्त्रनाम । २ यदि पृष्ठकार्ये रथन्तर साम-गा कुर्युरिन् अभि त्वा शूर । नोनुम "अभि त्वा पू-र्व्वपीतय इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुचरौ स्याताम् पृष्ठ-शब्देनात्र ज्योतिष्टोमाङ्गभूत सामाभिव्यक्तस्तदाधार सम्पाद्य स्तुतिगच्च माध्यं दिनमधिगम्य कार्यमुच्यते । ३ अन्ययोरपि प्रगाथयो स्तोत्रियानुरूपत्वोक्तिः । ४ उक्तानां सर्वेषां प्रगाथत्वात् सामगैर्द्विपदोत्तर तृचाकार-तया गानेऽपि बहुधैरर्द्धर्चत्वेन शंसनम् कार्यम् । अ-नयाचेन तृचाकारशंसनेऽपि ता ऋचा एव न तृचा कार्य्या ताभिश्च शंसन कार्य्यम् । ६ बृहतीच्छन्दस्कायां च प्रगाथे चतुर्थषष्ठौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयो पाद-योरवसानकरणविधि । ७ यदि त्रिष्टोपहत्य एव विपरी पिताप्नटा चतुर्थपष्ठौ पादौ हिरण्यस्यावसान कार्य्यम् । काकुभेषु प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमौ अभ्यस्यावसान कार्य्यम् ९ प्रत्यादानेन उत्तरा ककुप् भवति । १० येष्वह नु-बृहद्रथन्तर वा तयो संहतिर्वा पृष्ठकार्य्यं भवति तत्र बृहद्रथन्तरस्तोत्रियानुरूपयो शंसन यथा भवति तथा इन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यानां शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषां बृहतीं कृत्वा शंसनम् । १२ यदा बृहद्रथन्तरे गाय-त्र्यादिषु अभ्यस्तासु त्रिष्टुप् ऋक्षु स्तुवते सर्वोगिषु वा द्विपदोत्तराकार तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यानां बृहतीं कृत्वा शंसनम् । १३ येषा होत्रकाणां प्रगाथा स्तोत्रियानु-रूपा तेऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यवच्छस्या । १४ उक्तभिन्नस्य सर्वस्य यथाश्रुत शंसनम् ॥ १५ एकस्मिन् दिने सर्व-धर्मभागितया उभाविमसमानोज्योतिष्टोम एकाहशब्दवाच्या परिमितशस्त्र परिपूर्णशंसनयुक्त । १६ स एकाह यद्यु-भयसामा बृहद्रथन्तरसामसाध्य तस्य पवमाने योनिरनुरूपा भवतीति । १७ ज्योतिष्टोमभिन्न य कश्चिदुभयसामा एकाह स्यात् तत्र पवमाने यत् कृत तस्य योनिरनुरूपा शस्या । १८ निष्केवल्ये धाय्याया ऊर्द्ध्वं स्थाने योनिस्थान तदेव शंसनस्थानम् । १९ अनेकासां सामयोनीनां सह शंसने प्राप्ते आदावेव सर्वासामाह्वाव सकृत् पृथक् वा कार्य्यम् । २० ब्राह्मणस्पत्यमरुत्वतीयसामप्रगाथानामनेकेषां सह पातेषु इन्द्रनिहवादूर्द्ध्वमाह्वाय कार्य्य । २१ तत

[illegible]

[illegible]

हृतीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्त्यमाद्यं चतुरक्षरं यथा भवति तथा विहरणम्। ९ द्विपदाश्च तत्र ता सर्वाश्चतुर्दो कर्त्तव्या। प्रथमाया सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च पञ्चाक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षरा। तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत्। उत्तरास्त्रिष्टोभजगतीभि। १० उत्तमायाद्विपदाया यच्चतुर्थमक्षरं तत् प्रथमस्य भागस्यान्त्यं तदेव द्वितीयस्याद्यम्। ११ तत्र विहरणप्रकार। १२उत्तरास्तु इतरान् पादान् पञ्चान् कृत्वाऽनुष्टुभं च कृत्वा शंसनम्। १३ षोडशियाज्यापाभ्यामूर्द्ध्वं मोपूक्षा इत्येवदन्तस्य यज्ञायज्ञस्य विहितत्वम्। १४ यत्र यत्र विहृतो भवति तत्र तत्र यौ प्रतिगरौ तयोरुदा इति। १५याज्यायामप्येवं मिश्रणम्। १६ शिल्पप्रकार। १७ विहृतस्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वमविहृतेन समानम्। १८ विहृतस्यैव विशेष। १९ चाहुतं षोडशिपात्र चमसभक्षणं भक्षयेत्। २० धर्म्मे ये भक्षिणस्तेऽपि भक्षयन्तीत्यतिदेशः। २१-सुब्रह्मण्यादप्स्तिर्त्तमैत्रावरुणादयस्त्वन्यच्छन्दोगा। २२ षोडशिभक्षमन्त्र। ६ख०

१ख०। १ अतिरात्राधिकार। २ प्रथमे पर्य्याये ये षोडशियाज्यापास्येपानाद्यस्याद्यास्तेष विना अन्यासु सर्वासु ऋक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्ता तत्राशंसनम्। ३ विष्टयो पादयो समस्य प्रणवनम्। ४ होत्राद्या विना मध्यमानि सर्वासा पदानि सकृदुक्त्वाऽवसाय तान्येव प्रत्यादाय तैरेव गन्तारि सन्धाय प्रणवनम्। ५उत्तमे पर्य्याये षोडशियाज्यासु सर्वासामेवोत्तमानि पदानि मध्ये सर्वे ग्रावस्तुतः द्विरुक्ता तं प्रणुयु। ६ उत्तमे पर्य्याये अच्छावाक अन्त्यचतुरक्षराणि द्विरुक्ता प्रणुयात्। ७ यज्ञायां पर्य्यायत्वम्। ८तत्राद्य यज्ञ होत्र।९याज्याभ्य पूर्वमतीकानि पर्य्यायस्य ग्रा।१०पर्य्यायोदाहरणम्। तेषां पर्य्यायशस्त्रापि।११पर्य्यायभिन्नानां गायत्राणामाचपरत्वम् ६ख०

१अतिरात्रे पर्य्यायेषु समाप्तेषु छन्दोगा आश्विनशस्त्रेण स्तुवते। २ शस्त्रमर्हं विलम्बितस्वरेण निषद्याग्नीध्रीये आतुमङ्केन वषट्कारोऽर्ज्जयात् तत्र मन्त्रा तत्र आज्यावेक्षणप्राशन तूष्णीमेव कुर्य्यात्। ३ होमार्थं पृथक्, कतसाम्यस्य विष्टमाज्य प्राश्य अथ उपस्पृशेन्नाचामेत् अनाचमनेऽपि नाशुद्धिरित्यत्र देवस्य इत्यादिस्मृतिनिदर्शनम्। ४प्राश्य प्रतिप्रस्थाय पश्चात् स्वस्वस्थानस्य, समस्तशरीरोदरस्तम्भाभ्याम् उपस्थ कृत्वा (पादाङ्गुलीभिर्भूमिमाश्रित्य) दक्षिणप्रतिष्यन् पश्चाव उपविशेत्। ५ततोपस्थोपवेशनस्यैव आश्विनशंसनम्। ६ एकपातिन्या प्रतिपद पच्छः शंसनम्। ७ प्रतिपदा गायत्रस्याग्नेयस्योपसन्तननम्। ८स्तोत्रियस्ते प्रातरनुवाकधर्म्मातिदेश। ९त्रयो बार्हता तृचा स्तोत्रिया प्रगाथा वा तान् यथादैवत यथास्तुतं शंसेत्। १० अन्येषु छन्दस्सु यथादैवत शंसेत्। ११ द्विपदा पच्छः शंसेत्। १२ एकपदा प्रणवेनोपसन्तनुयात्। १३ एकपदाभ्यो याउत्तरा वा एकपदान्तर्गं प्रणवेनोपसन्तनुयात्। १४ अर्द्धर्चशस्येषु पच्छः शस्या पच्छः शस्येषु चार्द्धर्चशस्या यासा उद्धरेत्। १५ सूक्तन्यायेन वा शंसनम् नोद्धार इति विकल्प। त्रिष्टुब्जगतीभ्योऽन्यत्र विशेषः। १७ उदिते सूर्य्ये प्रतिनियतमभियज्ञोत्तमेन प्रणवेन सूर्य्योनोदिव इत्येतत् सन्धाय तदादीनि सौर्य्याणि सूक्तानि शंसेत्। १८ सौर्य्यसूक्तानि सूर्य्योनोदिव इत्यादीनि दर्शितानि। १९ इहस्वते अति यदर्थं इत्यादि परिधानीया। २०प्रतिपदे परिधानीयाया आह्वानविधानम्। २१ यदि इहस्वतास कुर्य्यात् तस्य योनिम् त्वामिद्धि हवामह इति तृचम्। एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयाम् इन्द्रक्रतुनित्यस्योपरिष्टात्, तृतीयाम् अभि त्वेत्यस्योपरिष्टात् शंसेत्। २२तत्र विकल्प। २३आश्विनपशोः पुरोडाशेन चरणम्। तत्र अनुवाक्या प्रैष याज्याद्वयम् अध्वर्यो त्यागदानन्तु कल्पसूत्रोक्तानि। २५आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतावरणे च याज्याद्वयम् इत्यन्तोऽतिरात्र क्रतु। ६ख०

५ख०। १ नैमित्तिककार्य्यभेदकथनायोत्तरग्रन्थ यदि सर्वे पर्य्याया प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमाशङ्का स्यात् अतिक्रान्तप्राया रात्रिः न पर्य्यायाणामाश्विनस्य चापर्य्याप्तेति तदा सर्वेभ्य पर्य्यायेभ्य एक पर्य्यायमुद्धृत्य कुर्य्यु। २ तत्र बारणप्रकार। प्रथमात् पर्य्यात् होता स्व यज्ञमाददीत। मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वितीयात् पर्य्यायात् स्वे यज्ञे, उत्तमादच्छावाकः स्वमेव यज्ञमित्येव प्रकार। ३ यदा तु प्रथम पर्य्याय प्रयुक्त मध्यमोत्तमावप्रयुक्तौ तयोराश्विनस्य चापर्य्याप्ता रात्रिरित्याशङ्का स्यात् तदैव कुर्य्यु। द्वौ होतृमैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ तु उत्तमात् यज्ञमाददीत। ४ सर्वेषा वा स्तोमनिर्ह्रास। ५ स्तोमनिर्ह्रासे शस्त्रनिर्ह्रासप्रकार। ६ स्तोमनिर्ह्रास सम्भरणयोर्निर्ह्रासविधानम्। ७ एके शाखिन होतृपर्व्वं स्तोमनिर्ह्रास कुर्व्वन्ति। ८ अग्ने। विवस्वदूषस इत्येतत् आश्विनीय एकस्तोत्रियः। ९ आग्नेये क्रतौ तस्य एकस्तोत्रियस्य बृहतीच्छन्द। १०तोपि पठितानि

[illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] [illegible]
। ११ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । १२ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
१३ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] । १४ [illegible]
[illegible] [illegible] इति [illegible] । १६ [illegible] [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] । १७ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । १८ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इत्यादि "[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । ६८ ६४ । १ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । २ न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
३ [illegible] [illegible] [illegible] । ४ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । ५ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । ६ "[illegible]" न [illegible]
[illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] । ७
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
८ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
९ [illegible] ६४ ६५ । १ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । २ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ३ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ४ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । ५ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । ([illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]) । ६ [illegible]
[illegible] । ७ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । ८ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । ९ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । १० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible]
[illegible]) । [illegible] [illegible] [illegible] ।
११ [illegible] [illegible] [illegible] । १२ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
१३ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । १४ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । १५ [illegible] [illegible] [illegible] । १६ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । ६४
६५ ८४ । १ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । २ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
३ [illegible] [illegible] । ४ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । ५ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ६ [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । ६४ ८४ ।
१ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । २ [illegible] [illegible]
[illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible]
[illegible] । ५ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । ६ [illegible] [illegible] [illegible] । ७ [illegible]

चत्त्सवैकदेशस्य मेतक्रियाधिकारिणा चरणम् । ८प्रेतस्याग्नीन् द्वयोररण्योः समारोप्य देवयजनस्य बहिर्वेदि प्रेतमामीयाग्निं मथित्वा निष्कृत्य तत्रैव दहेयुः।९अनाहिताग्नेरौपासनरूपेणाऽऽहार्येण दाहः । १०दीक्षितस्य पत्नीमरणेऽपि लौकिकाग्निना दाहः । आहिताग्नेरपि सर्वाधाने लौकिकाग्निनैव पत्न्या दाहः । औपसनाग्निसत्त्वे तु तेन दाह इति भेदः । ११प्रेतदाहदेशादागत्य पूर्वापरीभूताहःसमापनं यथाविहितं कुर्युः । १२ दीक्षितदहनोत्तरं शास्त्रानुवचनाभिष्टवमार्जनेषु विशेषोक्तिः । १३ श्मशानायतने परितः कर्त्तव्यभेदः । १४ शीतस्नानात् पश्चादुपवेशनम् । १५तत्र आश्वयौरुपवेशनप्रकारः । १६ तत्र आयं गौरित्यादिषु ऋक्षु उपांशुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ स्नानोत्तरं होतः कर्त्तव्यम् । १८ । १९ । तत्र यज्ञदृष्टान्ततया प्रेहिप्रेहीत्यादि मन्त्रजपः । २० चतुर्थपाश्विसवने कृत्वा यथासम्पत्तिमासादनम् । २१ तेषां भक्षणप्रकारादि । २२ दीक्षितस्य स्वर्यादिने उक्तप्रकारं कर्म समाप्य समदशस्तोमं त्रिवृत्पवमानञ्च रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं बृहद्रथन्तरं दीक्षितमरणनिमित्तं सत्रमध्ये सत्रिणः कुर्युः । २३उक्तं यञ्जि समाप्ते एतान्यस्थीनि अवभृथकाले अवभृथार्थं संकलितानस्मि कुम्भेन सह क्षिपेयुः यतस्य मृतस्य तद्धरिति वदन्तः सर्वे सत्रिणः कुर्युः। २४मृतस्य दाहादारभ्य कार्य्यान्तरोपदेशः ।२५शेषसमापने मृतस्य संख्यापूरणाय तत्सम्बन्धिनं दीक्षयित्वा सत्रसमापनं कुर्युः। २६ गृहपतौ मृते तदन्तःमृतस्य समाप्यावभृथं कृत्वा सदोदग्ध्वा च सत्रादुत्थानं भवति न पुनः शेषसमापनम् ।२७गृहपतेरपि अस्थिसञ्चयनादय पूर्ववत् तस्याः कार्य्याः । २८ एकाहेषु यजमानस्य मृत्युसम्भवे तत्र तत्र वचनम् । २९ मृतस्य गृहपतेः सहस्त्रीषु पशु पशुबन्ध कर्म तत्र मेतस्य तत्र निषेधः एकपात्रेऽन्यस्य आधार्यस्योक्तिः । ३० आग्निरण्यनते तस्य यज्ञपात्रैः सहदाहः । ३१ एतत्पक्षे अयमेव अग्निहोत्रमाण्यः । ६ प० १०क० । १ सोमयागस्य अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त संस्थाः । २तासां मध्ये याजयन्ति तदन्ते यज्ञपुच्छं नाम कर्म कर्त्तव्यम् । ३यज्ञपुच्छस्य प्रकारः । तत्र प्रधानसमेतस्य कृष्णायसम् । ५तत्र पुरोडाशपुरस्य तद्देवता च । ६सोमोयस्य पशोः पशुपुरोडाशपक्षे सर्वोऽप्येतां

पुरोडाशैरिति प्रचारनित्युक्तिः । ७ सवनीयैः कार्य्यसिद्धिरुक्त्वा पशुपुरोडाशेन पशुदेवतार्थश्च । ८ पशुयागादूर्द्ध्वं हारियोजनं कार्य्यम् ।९हारियोजनस्य चेतुयाज्यामन्त्रयाः । १०अहर्गणेषु अन्त्येष्वहःसु उक्त एव याज्यानुवाक्ये । ११अहर्गणेष्वन्त्येभ्योऽन्यानि, तेषां च प्रतीकोक्तिः । १२ द्वादशाहादिषु यानि सुत्यानि सौत्याहोमिदस्तरवन्ति तेष्वन्त्ये पुनुवाक्या । १३ हारियोजने मैत्रावरुणस्य चतुष्पदारात् प्राक्प्रतिप्रैषनाम-प्रैषकथनम् । १४ अतिरात्रे तेऽन्वं इत्यत्र तेऽद्येति प्रयोगः । १५ पक्षसार्पे श्व सुत्यामित्यत्र अद्य सुत्यामिति प्रयोगः । १६ आग्नीध्रं अतिप्रैषस्यान्ते श्रुत्वा वक्ष्यः श्वः सुत्यामित्यादि मन्त्रं पठेत् ६ अ० ११क० । १ उक्तेनाहूतं द्रौणकलशमिडामिव प्रतिगृह्योपहूयमिदा द्रोणकलशस्थसोमभक्षणं स । २भक्षं प्राणभक्ष मन्त्रं धारिवत इत्यादि । द्रोणकलशस्थसोमं गृहीत्वा मन्त्राभ्यां सम्बद्धमभिसृश्य येन पथा सदोहविर्धानं वा गत तेन पथा तत्र प्रतिनिवृत्तिः । विनिष्क्रमाद्धतिनामको होमौ कुर्य्यात् तत्र होममन्त्रौ च । ३ षड्भिर्मन्त्रैः आहवनीये षट्षट्यक्षाभ्याधानम् । ते च देवकृतस्यैनसइत्यादय उक्तोक्ताः षट् । ४ द्रोणकलशाद्धानाग्रहीत्वा भक्षयेयुः तत्र मन्त्रा आपूर्य्या इत्युक्तिः ५ तूष्णीमवघ्राय ता धाना अन्तःपरिधिदेशे निवपेयु । आहवनीयदेशात् सर्वे दक्षिणावृतः प्रत्येत्याग्नीध्रीयं गच्छेयु विनिष्क्रमाद्धतिपर्य्यन्तमेतत् सर्वं सर्वे कुर्युः । ७ तीर्थमध्ये गत्वा आर्द्रदूर्वाजातीयानि निष्पीड्य होमे चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिन स्वान् स्वान् चमसान् दूर्वादिरसयुक्तान् गृहीत्वा मोक्षितामिरद्भिः स्वं स्वमात्मानं दक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणं पर्य्युक्षेरन् । ८सव्यैः पाणिभिः प्रदक्षिणं पर्य्युक्षेरन् । ९तत्र पर्य्युक्षणे गाथामन्त्रः । १०पितादित्रयजीवने मेता गाथा पाठ्या नापि पर्य्युक्षणं कुर्युः तदर्थे सर्वे सर्वे कुर्युः । ११ अवभृथाभिमर्शनमन्त्राः । १२ पयजमानस्य्निजा परस्परस्य हृदा स्पर्शने मन्त्रा ६ अ० १२क०। "पञ्चोर्द्धयाजैरित्यापत्यैं वेदप्रदानादि पूर्णपात्रनियमनान्त कर्म तत्र वेदकरण कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि कुर्य्यात् । २ पत्नीमन्त्रकस्य साम्नोनिधनरूपामन्त्र प्रति तया सर्वेऽप्यर्थं कुर्य । ३ जसे क्रियमाणा इडिरवदर्थेति । तया चरणम् । ४ ५ प्रात विशेषा । कपालिष्टौ प्रथा-

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिवसे, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० सर्व्वशेषे रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीती भवन् निनयादिषु दक्षिणापीतील्युक्तिः । १ख० २क० । १वह्वामावणकर्म्मणा होमविधि । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् । ३पवित्रलक्षणोत्पवनयोर्निर्णयः । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्य्यं वा न वेति निर्णयः । ५ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्य्यौ वा न वेति निर्णयः । ६ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवञ्च वर्जयित्वा सर्व्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्य्यो वा न वेति निर्णयः । ७ अनादेशे नामधेयेन होमः । ८ अनादेशे देवतानिर्णयः । ९ एकवर्हिरादियज्ञाः समानकालिकाः । १० पूर्व्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । १ख० ३क० । १चौलकर्म्मादीनां कालविधि । २एके आचार्य्याः सर्व्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोमः । ४ अग्न्याहुतयोर्व्याहृत्याहुतयश्च । ५ उभयाहुतिविकल्पः । एके अनादेशेऽप्याहुतिमिच्छन्तीत्युक्तिः । ७तेषामाहुतयः । १ख० ४क० । १ वंशपरीक्षा । २ वरगुणकथनम् । ३कन्यागुणकथनम् । ४ परीक्षान्तरम् । ५ क्षेत्रादिमृत्तिकाभिः परीक्षा । ६ पिण्डानां स्वरूपविशेषकथनम् । १ख० ५क० । १ब्राह्माद्यष्टविधविवाहोक्तिः । १ख० ६क० । १ विवाहे देशधर्म्माग्रामधर्म्माः कुलधर्म्माश्च कर्त्तव्याः । २ जनपदादिधर्म्मस्य सर्व्वत्र समानत्वमित्युक्तिः । ३ पाणिग्रहणविधि । पुत्रकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । ४ दुहितृकामिना अङ्गुलीग्रहणम् । ५ उभयकामिना अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितहस्तस्य ग्रहणम् । ६ अग्न्युदकुम्भप्रदक्षिणे वधूजप्यमन्त्रः । ७अश्मारोहणे आचार्य्यजप्यमन्त्रः । ८लाजहोमप्रकारः । लाजादिर्हविर्लाजानावपतीत्युक्तिः । ९ परोक्षासदन्त्र्यवेत् शिरोलाजानावपति । १० यावत्सु हविरवधारणम् । ११ वरकर्त्तृकावदानम् । १२अवदानस्य सर्व्वस्यातिदेशः । १३ वरकर्त्तृकहोमप्रथा । १४ अनन्तरं शूर्पपुटेन वधूकर्त्तृकं लाजदानम् । १५ एके लाजानोप्य प्रदक्षिणमाहुरित्युक्तिः । १६शिखाविमोचनम् । १७दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयोः शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१ग्रामान्तरगमने अन्तरा वसतिः । २२ सुखारम्भत्यादि रथा वासोविसर्जनम् । १ख० ७क० । १ यानारोहणमन्त्रः । २नावारोहणमन्त्रः । ३उदकादुत्तारणमन्त्रः । ४वधूर्यदि रोदिति तदा मन्त्रविशेषं जपेत् । ५विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्तव्यम् । ६ देशवृक्षचतुष्पथादौ जप्यमन्त्रः । ७पथिका रिपवः सन्ति चेत् तदीक्षणमन्त्रः । ८ गृहप्रवेशमन्त्रः । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादयः । १० त्रिरात्रावधि ब्रह्मचर्य्यधारणादि । ११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १३ततोऽनन्तरं वधूवस्त्रदानम् । १४ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । १ख० ८क० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अग्न्युपस्थाने पत्न्या उपवासं वदन्तीत्युक्तिः । ४तदग्निपरिचरणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्तिः । ५होमादिकालव्यवस्था । ६होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधिः । ८सायम्प्रातर्होमः । १ख० ९क० । पार्व्वणस्थालीपाकः । २उपवसननियमः । ३ दर्शपूर्णमासयोर्व्रतम् । ४ तद्देवता । ५ काम्यदेवता । ६ शूर्पपुटिनिर्व्वपणम् । ७ शूर्पपुटिमोचनम् । ८ अवघातप्रक्षालनेनानेकधा श्रपणानि । ९ एकत्र श्रपणं वा । १०नानाश्रपणप्रकारः । ११ एकत्र श्रपणप्रकारः । १२ आज्योत्पवनादिः । १३ आघाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्यवपुरुषम् । १६ यवपुरुषस्य उपवेशनियमः । १७ अग्नेरुत्तरपूर्व्वदेशे होमः । १८हवि स्थापनदेशः । १९पश्चाद्बर्हिर्होमनिर्णयः । २०स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१स्विष्टकृद्धोमे हविषो भागाभावः । २२स्विष्टकृद्धोममन्त्रः । २३पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनकालः । २५पाकयज्ञतन्त्रम् । २६दक्षिणादानम् । १ख० १०क० । १ पशुकल्पः । २प्रस्तरस्पर्शनम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४पशुनिनयनम् । ५ मन्त्रपठनं पशुनियमनम् । ६ उल्मुकाहरणम् । ७ वपामोक्षि । ८ पश्चाद्बरम्भणम् । अन्वारम्भे कर्त्तृकथनम् । १० वपाहोमः । ११स्थालीपाकश्रपणम् । १२ पञ्चावदानं स्थालीपाकहोमश्च । १३अवदानहविर्होमो वा । १४ प्रत्येकावदाने द्विर्द्विरवदानम् । १५ तूर्ष्णीं हृदयशूलाचरणम् । १ख० ११क० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृतः प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्थचैत्यपक्षे पलाशदूते बलिहरणम् । ३ भयसम्भावनाया दूताय शस्त्रदानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् प्लवदानम् । ५ धन्वन्तरि-

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिवि, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० सर्व्वशेषे रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीती अन्यत्र निनयादिषु दक्षिणावीतीत्युक्तिः । ३अ० २क० । १अष्टामाष्टकर्म्मणो होमविधिः । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् । ३पवित्रलक्षणोत्पवनयोर्निर्णयः । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्य्यं वा न वेति निर्णयः । ५ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्य्यौ वा न वेति निर्णयः । ६ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवञ्च वर्जयित्वा सर्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्य्यो वा नवेति निर्णयः । ७ अनादेशे नामधेयेन होमः । ८ अनादेशे देवतानिर्णयः । ९ एतत्पर्व्वादिविज्ञा समानकालिका । १० पूर्व्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । ३अ० ३क० । १चौलकर्म्मादीनां कालविधिः । २एके आचार्य्याः सर्व्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोमः । ४ अग्न्याहुतयोऽन्याहुत्याहुतयश्च । ५ उभयाहुतिसमुच्चयश्च । एके समादेशाहुतिमिच्छन्तीत्युक्तिः । ७तेषामाहुतयः । ३अ० ४क० । १ वंशपरीक्षा । २ वरगुणकथनम् । ३कन्यागुणकथनम् । ४ परीक्षान्तरम् । ५ क्षेत्रादष्टाभिर्लोष्टैः परीक्षा । ६ पिण्डानां तद्विशेषकथनम् । ३अ० ५क० । १ब्राह्माद्यविधविवाहोक्तिः । ३अ० ६क० । १ विवाहे देशधर्म्मग्रामधर्म्मकुलधर्म्मा कर्त्तव्या । २ जनपदादिधर्म्मस्य सर्व्वत्र समानत्वमित्युक्तिः । ३ पाणिग्रहणविधिः । पुत्रकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । ४ दुहितृकामिना अङ्गुलीग्रहणम् । ५ उभयकामिना साङ्गुष्ठलोमहस्तस्य ग्रहणम् । ६ अग्न्युदकुम्भप्रदक्षिणे वधूजप्यमन्त्रः । ७अश्मारोहणे आचार्य्यजप्यमन्त्रः । ८लाजहोमप्रकारः । अस्मादिर्हविषामावपतीत्युक्तिः । ९ परोक्षप्रदक्षिणे च त्रिर्लाजानावपति । १० लाजेषु हविरवधारणम् । ११ वरकर्त्तृकप्रमदानम् । १२अवदानस्य सर्व्वत्रातिदेशः । १३ वरकर्त्तृकहोमसन्ध्या । १४ अमन्त्रकं शूर्पपुटेन वधूकर्त्तृकलाजदानम् । १५ एके लाजानोप्य पर्य्यग्नि च्यवमानाः इत्युक्तिः । १६शिखाविमोचनम् । १७दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयोः शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१ग्रामान्तरगमने अन्तरा वसति । २२ ध्रुवारुन्धत्यादिदर्शनं वाग्विसर्जनम् । ३अ०७क० । १ यानारोहणमन्त्रः ।

२नावारोहणमन्त्रः । ३उदकादुत्तारणमन्त्रः । ४यदि वधूर्रोदिति तदा मन्त्रविशेषं जपेत् । ५विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्तव्यम् । ६ देशवृक्षचतुष्पथादौ जपमन्त्रः । ७पथि वाघातकाः सन्ति चेत् तदीक्षणमन्त्रः । ८ गृहप्रवेशमन्त्रः । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादयः । १०विवाहादधि ब्रह्मचर्य्यधारणादि । ११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १३मतान्तरे वधूवस्त्रदानम् । १४ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । ३अ० ८क० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अग्न्युपशान्तौ पत्न्या उपवासं वदन्तीत्युक्तिः । ४तदग्निपरिग्रहणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्तिः । ५होमादिकालव्यवस्था । ६होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधिः । ८सायम्प्रातर्होमः । ३अ० ९क० । पार्व्वणस्थालीपाकः । २भोजनविधिः । ३ दर्शपौर्णमासयोर्भ्यसनम् । ४ तद्देवता । ५ काम्यदेवता । ६ शूर्पपात्रिनिर्व्वपणम् । ७ शूर्पपात्रिप्रोक्षणम् । ८ अवघातप्रक्षालनेनानेकत्र श्रपणानि । ९ एकत्र श्रपणं वा । १०नानाश्रपणप्रकारः । ११ एकत्र श्रपणप्रकारः । १२ आज्योत्पवनादि । १३ आघाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोश्चक्षुष्ट्वम् । १६ यज्ञपुरुषस्य उपवेशननियमः । १७ अग्नेरुत्तरपूर्व्वदेशे होमः । १८हविः स्थापनदेशः । १९पर्य्यावृत्तिहोमनिर्णयः । २०स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१स्विष्टकृद्धोमे हविः शेषाभावः । २२स्विष्टकृद्धोममन्त्रः । २३पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनाभावः । २५पाकयज्ञतन्त्रम् । २६दक्षिणादानम् । ३अ० १०क० । १ पश्वालम्भः । २मन्त्रोपस्पर्शनम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४पशुनिनयनम् । ५ मन्त्रवर्ज्जं पशुनिनयनम् । ६ उल्मुकाहरणम् । ७ वाचिकोक्तिः । ८ पश्वनुरम्भणम् । अन्वारम्भे कर्त्तृकथनम् । १० वपाहोमः । ११स्थालीपाकश्रपणम् । १२ पश्ववदानं स्थालीपाकहोमश्च । १३अवदानसंख्याहोमो वा । १४ प्रत्येकावदाने द्विर्द्विरवदानम् । १५ तूष्णीं हृदयशूलासरणम् । ३अ० ११क० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृत प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्थचैत्यपक्षे पलाशदूतेन बलिहरणम् । ३ नयनप्रापणायां दूताय भक्तदानम् । ४ मध्यन्तरा चेत् प्लवदानम् । ५ अन्तरि-

९ पादप्रक्षालननिर्णयः । १० वामपादादिप्रक्षालनम् । ११ अर्घ्यग्रहणम् । १२ अर्घ्यग्रहणमन्त्रः । १३ मधुपर्कग्रहणमन्त्रः । १४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्राः । १५ निरसनम् । १६ मधुपर्कप्राशनम् । १७ सर्वभक्षणनिषेधः । १८ तृप्तिनिषेधः । १९ अवशिष्टमधुपर्कप्रक्षेपः । २० सर्वभक्षणं वा । २१ आचमनम् । २२ द्वितीयाचमनम् । २३ आचान्तोदकाय गोदानम् । २४ आलम्भनपक्षे जपोऽनुज्ञा च । २५ उत्सर्गपक्षे उत्सर्गमन्त्रः । २६ मधुपर्कोऽपि भोजनममांसं न भवति । १अ० २४क० ।

२ अध्याये । १ श्रवणाकर्मकालः । २ सक्तुकलशदर्वीस्थापनम् । ३ दिवाधतदानादि । ४ अस्तमिते स्थालीपाकहोमः । ५ पायसाज्ञानिर्णयः । ६ पुरोडाशो परिहोमः । ७ धानाञ्जलिहोमः । ८ हुतशेषस्य प्रतिपत्तिः । ९ सर्पबलिहरणम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदानमन्त्रः । ११ अमात्याय परिदानम् । १२ परिदानान्तरम् । १३ बलिघातमाम चान्तरा न व्ययेयुरन्ये । १४ प्राशनबलिहरणम् । १५ प्रकारान्तरबलिहरणम् । २अ० १क० आश्वयुज्याम् आश्वयुजीकर्म । २ स्थालीपाकहोमः । ३ पृषातकहोमः । ४ आहिताग्नेः आग्रयणकर्मेतावां स्थालीपाकः । ५ अनाहिताग्नेर्लौकिकेऽग्नौ । २अ० २क० । मार्गशीर्ष्यां चतुर्दश्याम् प्रत्यवरोहणकर्म । २ पौर्णमास्यां वा । ३ पायसहोममन्त्रौ । ४ क्षिप्तिसन्निवेशः । ५ अथ तन्मन्त्रः । ६ पुनर्जप्यमन्त्रः । ७ क्रमात्प्रवेशः । इतरेतर प्रवेशः । ९ मन्त्रविदो मन्त्रजपः । १० उत्थाय विजप्यमन्त्रः । ११ सिद्धेषु पाकेषु ब्राह्मणभोजनस्वस्त्ययनवाचनम्, चतुर्थजप्यमन्त्रः । १२ स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ३क० । १ अष्टकाकर्मकालः । २ एकस्याम् अष्टम्यां वा । ३ पूर्वदिवसे सप्तम्यां पितृभ्यो दानम् । ४ तत्र ओदनकृसरपायसानां श्रपणम् । ५ चतुःशरावपरिमितधान्यं पिष्टा पूपश्रपणम् । ६ मन्त्रा एकैकेन, यावन्ति कामयेत तावद्भिर्वा । ७ परदिने अष्टम्याम् अष्टका, पशुना स्थालीपाकेन वा । ८ चतुष्पथे यवसमाहरेद्वा । ९ तयाणामप्यसम्भवे अग्निना कक्षं दहेत् । १० यवसदाने कक्षदाहे मनसा ध्यानम् । ११ पशुपालिकसाम्यनुष्ठाने नानष्टकः स्यात् । १२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वपाहोममन्त्रः । १४ अन्न होममन्त्राः । १५ स्विष्टकृति अष्टमहोमः ।

१६ ब्राह्मणभोजनोत्तरं स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ४क० । १ अन्वष्टक्यं तदुत्तरनवम्यां कार्यम् । २ मांसकल्पादि । ३ पिण्डपितृयज्ञकल्पप्रदर्शनम् । ४ पितृभ्यः मधुमन्थवर्जं पिण्डनिपरणम् । ५ मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः सुरापानेन पिण्डनिपरणम् । ६ अवटसंख्यानिर्णयः । ७ पित्रादिपिण्डस्थानम् । ८ मात्रादिपिण्डस्थानम् । ९ अग्राहायण्याः(?) प्रभृत्यादिदिनत्रये कर्तव्ये स्वाध्यायेन्नधर्मातिदेशः । १० अपरपक्षे अयुग्मासु तिथिषु अन्वष्टक्यवत् । मासि मासि पितृभ्य एव श्राद्धं कर्तव्यं न मात्रादिभ्यः । ११ अन्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेत् । १२ अयुजो सप्त पञ्च त्रीन् एकं वा । १३ इष्टिकर्मण्यपि पूर्तकर्मण्यपि च युग्मान् भोजयेत् । १४ इतरत्र युग्मब्राह्मणभोजनम् तिलस्थाने यवदानञ्च । २अ० ५क० । १ रथारोहणात् पूर्वं तदुत्सर्गमन्त्रः । २ अक्षस्पर्शनमन्त्रः । ३ आरोहणमन्त्रः । ४ रश्मिस्पर्शनमन्त्रः । ५ गमनप्रवर्तमानेषु रथेषु जप्यमन्त्रः । ६ शकटाद्यारोहणेऽपि तत्र जपः । ७ शकटाद्यङ्गस्पर्शनमन्त्रः । ८ नावारोहणमन्त्रः । ९ नवरथे विशेषः । १० कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् । ११ वृक्षसमीपागमनम् । १२ रथावरोहणमन्त्रः । १३ नवरथावरोहणमन्त्रः । १४ तत्र जप्यमन्त्रः । १५ तत्र पुनर्जप्यमन्त्रः । २अ० ६क० । १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिलक्षणम् । ३ भूमेरपरलक्षणम् । ४ भूमेरन्यलक्षणञ्च । ५ विरुद्धवृक्षोत्पाटनम् । ६ भूमेरभिमतनिर्णयः । ७ भोजनगृहस्थाननिर्णयः । ८ तत्फलम् । ९ सभागृहस्थाननिर्णयः । १० तत्फलम् । ११ तदपरस्थाननिर्णयः २अ० ७क० । १ वास्तुपरीक्षणक्रमः । २ तत्र खातखननं तत्पूरणञ्च । ३ प्रशस्तमध्यमगर्हितवास्तुनिर्णयः । ४ अस्तमितेऽर्के जलैस्तत्पूरणम् । ५ प्रशस्तमध्यमगर्हितनिर्णयः । ६ ब्राह्मणवास्तुनिर्णयः । ७ क्षत्रियवास्तुनिर्णयः । ८ वैश्यवास्तुनिर्णयः । ९ बहुकुले वास्तुमापनम् । १० समचतुरस्रं दीर्घं वा । ११ वास्तुमोक्षणम् । १२ अविच्छिन्नधारया मोक्षणे मन्त्रः । १३ अवान्तरस्थानभेदनिर्णयः । १४ स्थूणानां गर्तेषु विशेषविधिः । १५ मध्यमस्थूणागर्ते विशेषः । १६ मध्यमस्थूणागर्ते मन्त्रः । २अ० ८क० । १ वंशाधानानुमन्त्रणम् । २ वंशाधानमन्त्रः । ३ मणिकप्रतिष्ठापनम् । ४ तन्मन्त्रान्तरविधानम् । ५ मणिकसेचनमन्त्रः । ६ वास्तुदोषशमनम् । ७ तत्प्रोक्षणम् । ८ अविच्छिन्नजलधारादानम् । ९ स्थालीपाकश्रपणादि विप्रवाचनञ्च । २अ० ९क० । १ गृहप्रवेशनम् ।

३ अग्निकार्य्यसमापनम् । ४कर्त्तुरदकादाय । ५ पिण्ड-
क्रिया । ६ नवश्राद्धानि । ७ सञ्चयनम् । ८ दशाहकृत्यम्
९ एकोद्दिष्टम् । १० एकोद्दिष्टविधि । ११ सपिण्डीकर-
णम् । १२आमश्राद्धम् । १३ ब्रतोत्सर्गकार । १४पाला-
शविधिः । १५ नारायणबलि । १६ नागबलिः । १७
पुराणैकोद्दिष्टम् । १८वृषोत्सर्गः । २०अ॰ पदार्थाः ।
४अध्याये १पूर्त्तकर्म्मादीनि अग्निकार्य्यान्तानि कर्म्माणि ।
१पूर्त्तानि । २ मण्डपादिविधि. । ३प्रतिमाद्रव्याणि । ४
प्रासादप्रतिष्ठादि । ५तदनुष्ठानादि । ६अग्निस्थापनादि ।
७देवाभिषेकादि । ८शान्तिप्रतिष्ठादि । ९ वाप्यादिविधिः
१०आरामादिविधि । ११ होमविशेषः । १२प्राची
दिगमन्वावर्त्तते । १३ दक्षिणा दिगमन्वावर्त्तते । १४
प्रतीची दिगमन्वावर्त्तते । १५ उदीची दिगमन्वावर्त्तते
१६ पृथिवीमन्वावर्त्तते । १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते
१८ दिवसमन्वावर्त्तते । १९ रात्रिमन्वावर्त्तते । २०
परमन्वावर्त्तते । २१ सर्व्वा दिशोऽन्वावर्त्तते । २२
अग्निकार्य्यफलम् । ४अ॰ गता एते पदार्थाः ।

आश्वायन पु स्त्री अश्व+गोत्रे अश्वा॰फञ् । अश्वर्षेर्गोत्रापत्ये
स्त्रियां ङीप् । [अश्वावतानर्षेरपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्वावतान पुंस्त्री॰अश्वावतानर्षेरपत्यम् विदा॰अञ् ।

आश्वास पु॰आ+श्वस–घञ् ।१निर्वृतौ २आश्वदाने ३भीतस्य
भयनिवारणार्थे व्यापारे ४सान्त्वने च "धारयमाश्वास-
जनम अमन्नम्"सुश्रु॰ । [२सान्त्वनासम्पादके ।

आश्वासक त्रि॰ आ+श्वस–णिच्–ण्वुल् । १आश्वासकारके

आश्वासन न॰ आ–श्वस–णिच्–ल्युट् । १सान्त्वने ।"आश्वा-
सनञ्च तस्येन तु यातौ स्त्रीयां प्रकीर्त्तितम्" भा॰आ॰ १अ॰
कर्त्तरि ल्यु । २आश्वासकारके "तदिदं द्वितीयं हृदया-
श्वासनम्" शकु॰ । [तज्ञावदर्शनमाश्वासि" शकु॰ ।

आश्वासिन् त्रि॰ आ+श्वस–णिनि । प्रत्याशायुक्ते । "मनस्तु

आश्वास्य त्रि॰आ+श्वस–णिच्–यत् । १सान्त्वनीये । ल्यप् ।
२सान्त्वयित्वेत्यर्थे अव्य॰ ।

आश्विक त्रि॰ अश्वान् भारभूतान् हरति वहति आवहति
वा ठञ् । भारभूतस्याश्वस्य १हारके २वाहके ३आवाहके
च । अश्वस्य निमित्त संयोग उत्पातो वा ठञ् ।
अश्वलाभसूचके ४संयोगे ५उत्पाते ६निमित्ते च ।

आश्विन पु॰ आश्विनी पूर्णिमा यस्मिन् मासि अण् । ख्याम
ख्याते चान्द्रे मासभेदे "अन्वयाश्विने तद्वत् मायाङ्गे बोध-
यास्यहम्" दुर्गाबोधनमन्त्रः । १अश्विनासुपधाम आशा-
मिष्टकानाम् अण् नतोर्लुक् । २इष्टकाभेदे स्त्री ङीप् । "ये
ष्टैना आश्विनीरुपदधाति" शत॰ब्रा॰८,२,१,११। आश्विनौ
देवते अस्य अण् ।३चितिभेदे च "प्र न आश्विनो पवमान"
ऋ॰९,८६,४, पञ्चाश्विन्योऽध्वतव्ये पञ्च वैश्वदेव्य पञ्च-
प्राणभृत पञ्चायस्था एकया न विंशतिर्ब्रयस्रास्ता एतावता-
यिवद्द्वितीया चितिः" शत॰ब्रा॰ । ४यज्ञियकपालभेदे पु॰
"सौम्येन सहाश्विनो द्विकपाल सर्वत" कात्या॰ १२,६,२,
"मैत्रावरुणाय म आश्विनस्य मे इति" यजु॰ १८,१९, अ-
श्विन्या भवः अण् ।५अश्विनीकुमारयो द्वि॰व॰। आश्विनौ
देवते अस्य अण् । अश्विनीकुमारदेवताके ६ यज्ञे
७यज्ञे च । आश्वलायनयज्ञे उदा॰ ।

आश्विनी स्त्री अश्विना अश्वाकारयता नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा
नक्षत्राण् ।१आश्वयुजपौर्णमास्याम् २आश्विनयज्ञोक्तार्थे च ।

आश्विनेय पु॰ द्वि॰ अश्विन्या घोटकाकारधरया संज्ञाया
अपत्य ढक् । १अश्विनीकुमारयोः तयो तस्या उत्पत्ति-
कथा अश्वत्थामजयज्ञे ३२८पृष्ठे दृश्या । तस्यापत्य विदा॰
अञ् ।२नकुले ३सहदेवे च पु॰ तयोर्माद्र्यामश्विनीकुमारा-
भ्यामुत्पादितत्वात् तथात्वम् । "जिगाय समरे वीरामा-
श्विनेय प्रतापवान्"भा॰स॰प॰३अ॰ । अश्वस्यैकाहगम·
मन्या॰ ढक् । ३अश्वस्यैकाहगत्ये अध्वनि ।

आश्वीन पु॰ अश्वस्यैकाहगम· मन्या वा खञ् । अश्वस्यैकाह-
गम्ये देशे "सहस्राश्वीनो वा इत स्वर्गो लोक" ऐत॰
ब्रा॰ । "चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनानि" श्रुति ।

आश्वेय त्रि॰ अश्वा देवता अस्य ढक् । १ तद्देवताके
हविरादौ अश्वाया अपत्यम् शुभ्रा॰ढक् । २अश्वाभवे ।

आषाढ पु॰ आषाढी पूर्णिमाऽस्मिन् मासेऽण् । ख्याम
ख्याते चान्द्रे १मासभेदे "आषाढस्य प्रथमदिवसे" मेघदू॰
"शेते विष्णुः सदाषाढे कार्त्तिके प्रतिबुध्यते" इति पुरा॰।
आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य अण् । व्रतिना धार्य्ये
पालाशे २दण्डे "उपस्थिताषाढम्" काद॰ "तमुपलेष च
स्वच्छीकृतमतेनाषाढिना" काद॰ । "अथाजिनाषाढधरः
प्रगल्भवाक्"कुमा॰।३मलयपर्व्वते पु॰मेदि॰स्ट॰ढस्य ह ।
आषाढोऽप्यत्रार्थेषु । स्वार्थे कन् आषाढकोऽप्यत्रार्थेषु ।

आषाढा स्त्री आ+सह–क्त "अवषाषाढेति" पा॰ निर्दे-
शात् नि॰ सस्य षोऽप्याभावश्च । राशिचक्रस्थे १विंशतितमे
२एकविंशे च नक्षत्रे "मूलं पूर्व्वाषाढा प्रथमपाद्मुत्तराष-
कोपश्ली । मकरस्तत्परिशेष श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः" इत्युक्ते
ता च पूर्व्वा उत्तरा च । तत्र पूर्व्वस्या प्रथमपादस्य

[illegible] ॥

भासाकामय पु० [illegible] । [illegible] ।

भाषाढि स्त्री० आ+सह–क्तिन् [illegible] । [illegible] ।

भाषाढी स्त्री० [illegible] । [illegible] ।

भाषाठीय त्रि० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

भास् [illegible] । [illegible] ।

भास [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

भासु [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

लोहितं भवति सत्वासक्तिर्व्यज्यते" ऋ०१०,८५,२८ ।

आसङ्ग पु० आ+सन्ज—घञ् । १अभिनिवेशे, प्राप्तस्योपस्थि-तस्य वा नश्यतो वस्तुन २रक्षणाभिलाषे, ३भोगा-भिलाषे, ४ कर्त्तृत्वाभिमाने ५ विषयान्तरपरिहारेण चेतस एकत्राभिनिवेशे च।"नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्ग-स्ततोऽथ सङ्कल्प" धा०द० । "तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गा-द्विभयाञ्चक्रु" शत०ब्रा०१,१,२,२ "तयोर्हैन द्वयमान आसङ्गो न विन्दति" शत०ब्रा०५२,२,५,"त्यक्त्वा कर्म्मफला-सङ्गम्" गीता । ६सम्यक् सम्बन्धे "सर्वसत्वासङ्गमपि प्रका-शते" कुमा० । आसज्यते कर्म्मणि घञ् । ७आसङ्गनीये उत्तरासङ्ग "स्तनोत्तरासङ्गवतीं मिश्रीतिमीस्" कुमा० । ८सौराष्ट्रमृत्तिकायां राजनि० ९अमयरते न०१० तद्दति त्रि० जटा०। सौराष्ट्रमृत्तिकाया गात्रे आसञ्जनीयत्वात्त-थात्वम् । अनवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।

आसङ्गत्य न० न सङ्गत तस्य भाव ष्यञ् ब्रह्मादिषु पर्य्यु-दासात् नोत्तरपदवृद्धिः । सङ्गत्याभावे असम्बन्धे ।

आसङ्गिनी स्त्री आसङ्ग सातत्यमस्त्यस्य इनि ङीप् । १वात्यायां त्रिकाण्ड०। २आसङ्गयुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

आसङ्गिम पु०आसङ्गे भवः डिमच् । सुश्रुतोक्ते कर्णवेधाङ्ग-कर्णबन्धनाकृतिभेदे । "तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धना कृतयोभवन्ति तद्यथा नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यक आसङ्गिम"इत्यादिना विभज्य "आभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः" इति सुश्रुते दर्शितः ।

आसञ्जन न० आ+सन्ज—ल्युट् । १आसङ्गे २०सम्यक्सम्बन्धे "प्रततिवलयासञ्जनात्" शकु०। णिच्—ल्युट् । ३योजने

आसञ्जित त्रि० आ+सन्ज—णिच्—क्त । संयोजिते

आसत्ति स्त्री आ+सद—क्तिन् ।१नैकट्यसम्बन्धे २प्राप्तौ न्यायमते ३प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षे"आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञान-मिष्यते" भाषा० । ४शाब्दबोधोपयोगिन्याऽव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितौ । "आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्-पर्य्यज्ञानमिष्यते । कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते, भाषा० "यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यव-धानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देव दत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोध । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्या-दावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोध । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमा-भावेऽपि न क्षतिः । नतु यत्र छत्री कुण्डली वासखी देव दत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणकाले पूर्वपदस्मरणस्य नाशात् अव्यवधानेन उत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न प्र-त्येकपदसंस्कारै स्वरमतावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्ते नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्ते-रपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णं सामग्री-ह्योधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपदस्मरणम् । परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् ताव-त्पदार्थानां क्रियाकर्म्मभावेनान्वयबोधरूप शाब्दबोधो भवतीति केचित्" मुक्ता० ।

शाब्दबोधहेतोरासत्तेश्च शब्दचिन्तामणौ निरूपिता यथा । "आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थिति सा च स्मृतिर्नानुभवोऽतोनान्योन्याश्रयः अथ नानाविधेषण-कस्मर्काकर्त्तृस्मरणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थ-स्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति आशुतरविनाशिना क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति कथन्तावत्पदार्थान्वय-बोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशिष्टज्ञानस्येति चेत् श्रोत्र-प्रत्यक्षवर्णानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभव न चान्यविषयसंस्कारेणान्यस्य न स्मरणमिति वाच्यं वाक्या-र्थानुभवानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण तत्र कारणत्वमात् प्रत्येकवर्णं संस्काराणामिवानुगमगति-कतया पदस्मरणे । अथ "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्नि धानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते" नचैवमन्वयान्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावा-दिति वाच्यं एवमपि प्रथमममन्वये हेत्वनुपपत्त्याभावात् उत्तरस्य हेतोः सामग्रीवैकल्यं न पूर्व्वस्येति चेत् अस्तु तावदेव तथापि चरमन्तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे तत्त्वैव गतिरनन्यगतिकत्वात् । अत्र वदन्ति । सन्निधानं-पदजन्मैवान्वयबोधहेतु द्वारमित्यादावध्याहृतेनापि पिधा-नादिनान्वयबोधदर्शनात् न च द्वारं पिधेहीतिशब्द एवाध्या-ह्रियते अननुप्रयोगात् अर्थस्य वाच्यप्रतियोगित्वादा-वश्यकत्वाच्च अर्थापत्तेरुपपादकविषयकत्वात् न च शब्द-मात्रसुपपादकमपि तु तदर्थः । अवश्य कल्प्यार्थसाक्ष-त्र्योत्थ दैवशवम्यमशब्दस्मृतेरन्यथासिद्धे अन्यथा पद-बोधितस्यैवार्थस्यान्वयबोधकत्वमिति नियमभङ्गकल्पना-पत्ति स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्व यबोधकमिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् सहचारायां व्यभिचारात् तत्राक्षेपाच्छिन्नेन कर्त्रा-ऽन्वयबोधाच्च अथ द्वारपदसहभावमात्र पिधेहि शब्दस्य कल्प्यते लाघवात् न च पिधानाभिधायकानेक शब्दोपस्थितौ विनिगमकविरह संस्कारतारतम्यात्-

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन, तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरपदोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थिते रव्यवधानमपि पूर्वोक्तरूपसाधारण्यं प्रकृतान्वयबोधानुगुणलक्षणघटितं बोध्यम् ननु आसत्तिभ्रमादन्वयबोध इति नवीनैर्गीयते स कुत्रेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोपस्थितावव्यवहितत्वभ्रमो व्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वधीर्वा तत्र तत्सम्भवात् । अथैवमासत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे रूपवत्याः पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक् कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानसाध्यं विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आसत्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेन्न तद्भिन्नत्वेनापि शाब्दधीविषयत्वात् तस्यापि पृथक् कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविरहादेव शाब्दधीविरह इति वाच्यं मन्नासत्तिः स्वरूपसती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि तद्भ्रमादिति निर्धयश्चतत्कटसत् एकतदुपस्थापकत्वतिप्रवर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधस्थानेऽव्याप्तेर्वसातुमित्यादिना एकदैव पदजातमनुमितं स्मृतं वा तत्र समूहालम्बनपदार्थस्मरणजाते तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् नच तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम् अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् किञ्च तस्याः स्वरूपसद्धेतुत्व स्वयमेव निरस्तं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधात् पूर्व्वं विनष्टत्वात् नाश्येतज्ज्ञानं कारणमामाभावात् मह्यमस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्दबोधविलम्बस्यानुभविकः न च दैवादष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पदसन्धन्नमेव शाब्दबोधानुदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं पदजन्यपदार्थोपस्थिते स्वरूपसतोऽहेतुतापत्तौ शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानांशवैयर्थ्याच्च न चैतदुच्चरणानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं यदि यत्पक्षे यद्दृत्पद्यते तदेव तत्कारणं, पदाव्यवहितपूर्वर्त्तिवर्णविषयानात्मत्पदार्थानामेव पदहेतुतापत्ते

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शाब्दबोधानुत्पत्तेः कथमिनयोर्हेतुः तयोर्न तवन्यकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं तात्पर्य्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वपक्षेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवासिद्धे नचैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकश्लोकादौ योजनायां कारितायामेवान्वयबोधो नत्वन्यथा इत्यत्र किं बीजमिति वाच्यं योजनायास्तात्पर्य्यग्राहकत्वात् । अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्य्यग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा । एतेन अन्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपदं तथा च तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिस्तयोरासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानमपेक्षितमिति केषाञ्चिन्मतमप्यपास्तं अपरमान्योन्याश्रयादयोपस्थितेः समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्व्वत्रासत्त्वेन व्यवधानासत्त्वार्थविभागव्यापारापत्तेः । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणीयं पूर्व्वोक्तदोषाणामपि इष्टे । एतज्ज्ञानस्य कारणत्वे उक्तरूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे तृतीया अन्वयप्रतियोगिपदस्य अन्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्येस्मात् इति व्युत्पत्त्या अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदं तथा च तत्पदार्थान्वितत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नतूपस्थितीनामव्यवधानं विवक्षितं मौनिश्लोकादौ लिप्यादिरूपदोषविशेषात् अव्यवधानभ्रमेणान्वयबोधः । न चैवं श्लोकादौ योजनायामप्यन्वयबोधो न स्यात् पद्येऽद व्यवधानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन भ्रमासम्भवात् इति वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु श्लोकादित । अव्यवधानज्ञानगुणलक्षणभेदाभेदसाधारणं स्वपरसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थितयोः क्रियमाणतयोरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः तदप्यसत् पदप्रत्यासाम्यान्योन्याश्रयपद्धात्तुल्यतेश्चात् पर्य्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानुभविकत्वाच्च नव्यास्तु वृत्त्या पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरियञ्च स्वरूपसत्येव हेतु अतएव निष्फलत्वात् आरुणिस्तु यद्यपि सरूपसत्येव प्रयोजिका इत्यादिमभाष्यदोषाध्यायेनोक्तं न च एतज्ज्ञानमपि कारणत्वेनाभाव इति वाच्यं तथापि ज्ञानेनेति वाक्यसमर्पणेन प्रत्यक्षेण घटं पश्यतो घटस्य शाब्दबोधापत्तेः घटज्ञानमेति वाक्यसमर्पणयन कारणतया घटपदज्ञानरूपा

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्-पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात्। एवञ्च यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन, तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोप-स्थितिरपरपदोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदा-र्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्या-दिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थिते-रव्यवधानमपि पूर्वोक्तलक्षणघटकत्वेन प्रकृतान्वयबोधा-नुगुणलक्षणघटितं बोध्यम्। ननु आसत्तिभ्रमादन्वयबोध इति गीयते स कुत्रेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोप-स्थितावव्यवहितत्वभ्रमो व्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्य-वहितत्वभ्रमो वा तत्र तत्सम्भवात्। अथैवमासत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे रूपवत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्-कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानस्य विशिष्ट-ज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आस-त्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेन्न तद्विरहेणापि शाब्दधीवित्त्वात् तस्यापि पृथक्-कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविलम्बादेव शाब्दधीविलम्ब इति वाच्यं न ह्यासत्तिः स्वरूपसती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि तन्निश्चयादिति निर्णयस्तत्कादसत् एकवृत्त्युपस्थाप्यकविषयकमानयोरन्वय-बोधस्थानेऽव्याप्तेर्यत्रातर्कमित्यादिना एकदैव पदजात-मनुमितं स्मृतं वा तत्र च समूहालम्बनपदार्थस्मरण-जात तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् न च तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम् अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् किञ्च तथा स्वरूपसत्त्वेत्यस्य-मेव निरस्तं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबो-धात् पूर्वं विनष्टत्वात् नाप्येतज्ज्ञानं कारण मानाभावात् नाप्युपस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्दबोधविलम्ब-स्यानुभविकं न च दैवादव्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ पद-जन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधोदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं तथा पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसतो हेतुत्वा-भ्युपगमे शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानावच्छेदेऽपि न चैतद्ज्ञानमन्तरा शाब्दानुभवदर्शनात् तज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं नहि तत्पदे तदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं, व्यवहितपूर्वोपस्थितावपि पदार्थान्तरेण तद्धेतुतापत्तेः

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपद-जन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शाब्दबोधानुत्पत्तेस्तन्निश्चययोर्हेतुतयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्य-वहितपदजन्यत्वग्रहेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवा-सिद्धेः नचैव व्यवहितपदकदम्बात्मकश्लोकादौ योजनाया आकाङ्क्षिताया अन्वयबोधोऽन्यथा तत्र किं योजनेति वाच्यं योजनायास्तात्पर्यग्राहकत्वात्। अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्यग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा। एतेन अन्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थाप-कपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिस्तयो-रासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानमपेक्षितमिति केषाञ्चिन्मतमप्यपास्तं बहूनामन्योन्यमन्वयाभ्युपगतस्थितेः समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्वत्रासत्तिसत्त्वेन आवश्यकानासत्तार्थविभागव्याघातापत्तेः। न च भेदगर्भमव्य-वधानं विवक्षणीयं पूर्वोक्तदोषाणामपि तुल्यत्वात्। एतज्-ज्ञानस्य कारणत्वे तत्कारूपेण मानाभावाच्च। केचित्तु अव्यव-धानेनेति विशेषणे तृतीया अन्वयप्रतियोगिपदस्य अन्व-प्रतियोगिन उपस्थितिर्यस्मात् इति व्युत्पत्त्या अन्वय-प्रतियोग्युपस्थापकपरं तथा च तत्पदार्थान्विततत्पदा-र्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नतूप-स्थितीनामव्यवधानं विवक्षितं नीतिश्लोकादौ विशेषाद्-रूपदोपविशेषात् अव्यवधानमेवान्वयबोधः। न चैवं श्लोकादौ योजनायामन्वयबोधो न स्यात् पदानां व्यव-धानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन आसत्त्यभावात् इति वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु श्लोकादितः। अव्यवधानज्ञानतद्गुणलक्षणभेदाभेद साधारणं स्वपरसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थि-तयोः द्वितीयक्षणमानत्वयोरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्ति-रित्याहुः तदप्यसत् यत्राक्षाम्योन्याश्रयशङ्कास्थितेरात्-पर्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानु-भविकत्वाच्च न्यायस्तु एतया पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिरा-सत्तिरियञ्च स्वरूपसत्येव हेतुः अतएव निरुक्तज्ञानं प्राम-सिद्धं यद्यपि स्वरूपसत्त्वेन प्रयोजिका इत्यादिग्रन्थाक-रोपाध्यायेनोक्तं न च प्रत्यक्षं अपि कारणे-ऽन्वयाभाव इति वाच्यं तथाऽगति आन्वयेति शाब्दसा-कर्षवत् प्रत्यक्षेण घट पश्यतोऽपि शाब्दबोधापत्ते घटानयनेति वाक्यमात्रादौ कारकतया घटघटज्ञानस्य

[illegible]

दिमध्यम्" कुमा० "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" गीता "स्थापयेदासने तस्मिन् क्षिप्रं कार्य्यक्षणे न्टपाम्" मनु० । "स वासवेनासनसन्निकृष्टम्" "प्राञ्जलिर्जलजासनम्" कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्भेदादि कालि० पु०। "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा । वास्त्रं वा चार्म्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे सृजेत् । पौष्पासनं वहिः स्थितं यस्य तद्यदि गर्भकम् । निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं द्वारि चोत्सृजेत् । पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशस्थलादिसंयुतम् । अतिप्रीतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव ! । यज्ञदारुसमुद्भूतमासनं सस्पर्शं शुभम् । नोच्छ्राय नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् । अन्यदारुभवञ्चापि दद्यादासनमुत्तमम् । सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारु सारविवर्जितम् । चैत्यश्मशानसम्भूतं वर्जयित्वा विभीतकम् । वाल्कलं कीटजं फालं वास्त्रमेतत्त्रयं मतम् । रोमजं कम्बलश्चैव तदनेन चतुष्टयम् । अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये । सिंहव्याघ्रतरक्षूणां छागस्य महिषस्य च । गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्म्मणा । सृमरस्याथ रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम् । चर्म्मभिः सर्व्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् । वास्त्रेण कम्बलं वस्त्रमासनं देवतुष्टये । रौरवं चार्म्मणं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् । यज्ञासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् । सर्वेषामपि देवानामृषीणाञ्च यतात्मनाम् । योगपीठस्य सदृशमासनं स्याममुच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्तिमाप्नुयात् । सृमरो रोहितो न्यङ्कुः शवरो बभ्रुणो रुरु । शशेणहरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः । हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ! । ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः । सर्व्वेषां तैजसानाञ्च आसनं स्वेष्ट उच्यते । आयसं वर्ज्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च । शिलामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम् । आसनं देवताभ्यस्तु भक्त्या सम्यक् समुत्सृजेत् । अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव ! । यत्रासीनः पूजकस्तु सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् । ऐणञ्च चार्म्मणं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम् । आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम् । पूर्व्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम् । तत् सर्व्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके । न यथेष्टासनो भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः । काष्ठादिकासनं कुर्य्यात् मितमेव सदा बुधः । चतुर्भिः शतपङ्क्तीन दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधे चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्य्यात्तु नोच्छ्रितं चासनं कारयेत् । पूर्व्वोक्तं वर्ज्जयेद्दर्भ्रमासनं पूजनेष्वपि । वास्त्रं द्विहस्तात्तो दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम् । त्र्यङ्गुलात् तथोच्छ्राय पूजाकर्म्मणि शस्त्रयेत् । यथेष्टं चार्म्मणं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तं सिद्धिदायकम् । षडङ्गुलाधिकं कुर्य्यान्नोच्छ्राये तु कदाचन । कम्बलं चार्म्मणं चैलं महामायाप्रपूजने । प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च । त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् । बहूच्छ्राय न चैव स्यात् तथैव बहुविस्तृतम् । दारु भूमिसनं प्रोक्तमन्यसापि सर्व्वकर्म्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् । न पत्रमासनं कुर्य्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्राणयुक्तं न मृद्भूतमस्थिजं द्विरदाहते । मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत् । चर्म्म पूर्व्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धमृगस्य च । सलिले यदि कुर्व्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत । तोये शिलामयं कुर्य्याद्दारुजं कौशमेव वा । दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् । आरुमारोपस्यासनस्थानाभावे तु पूजकः । आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुत्र ! पूज्यपूजकसम्मतम्" । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ५ देहस्थैर्य्यसाधने करचरणादिविन्यासभेदरूपे योगाङ्गभेदे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि" विभज्य "स्थिरसुखमासनम्" पात० सू० लक्षितं तस्य वृत्तिः यथा "निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम् । आस्यतेऽनेनेत्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजिनकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मस्वस्तिकादि । तत्र पद्मासनं प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे, दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे, निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम् । द्वे पादतले वृषणसमीपे सम्पुटीकृत्य सम्पुटोपरि पाणिकच्छपिकां न्यसेदिति भद्रासनम् । योगपट्टेन सोपाश्रयासनम् । जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्य्यङ्कासनं क्रौञ्चोष्ट्रगजादिनिषदनदर्शनात् क्रौञ्चाद्यासनं द्रष्टव्यम् । आसनस्थैर्य्योपायमाह । "प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पात० सू० । "स्वाभाविकः प्रयत्नश्चलत्वादासनविघातकः तस्योपरमेणासनं सिध्यति अनन्ते नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहाभिमानाभावेनासनदुःखाप्रसरेरासनं सिध्यति । तत्सिद्धिलिङ्गमाह । "ततो द्वन्द्वानभिघातः" पात० सू० । "आसन-

उत्तमम् । महासुखं समाप्नोति योगाष्टाङ्गनिषेवणात् । अथ वक्ष्ये महादेव ! पर्वतासनमुत्तमम् । यत् कृत्वा स्थिररूपः स्यात् षट्चक्रादिविलोडने । योन्यासनं सर्व्वयोगे योगिनामवलम्बनम् । तत्कार्य्यं सकलं तावत् खेचरीयावदेव हि । पादगोष्ठेन चाक्रम्य लिङ्गाग्रं योनियोजयेत् । अन्यं पादगुरौ दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि । एतन्मध्ये महादेव ! मद्योन्यासनं शृणु । यत् कृत्वा विचरेत् योगी पृथिव्यामीश्वरो यथा । कृत्वा योन्यासनं नाथ ! लिङ्गगुह्यादिपन्वमम् । सुसनासानेत्रकर्णं कनिष्ठाङ्गुलिभिस्तथा । ओष्ठाधरं कनिष्ठाभ्यामनामाभ्याञ्च नासिके । मध्यमाभ्यां नेत्रयुग्मं तर्जनीभ्यामथ श्रुती । एतत् सिद्धासनं नाम योगिनामतिदुर्लभम् । कृत्वा वायुस्तम्भनं च मूलमारभ्य स्तम्भयेत् । सव्यापसव्ययोगेन सिद्धो भवति साधकः । शनैः शनैः समारुध्य कुम्भयेच्च प्रपूरयेत् । अरुणोदयकालाच्च यामदण्डेन भैरव ! । सव्यापसव्ययोगेन गृहीत्वा बाह्यगानिलम् । द्वितीयप्रहरे कुर्य्यात् बाह्यपूजां मनोरमाम् । एतदासनमाकृत्य सिद्धो भवति साधकः । अथान्यदासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा चामरो भवेत् । भद्रासनं शुचिः श्रीमान् कुर्य्याच्छायाभिभावितः । भेकनामासनं योग्यं नाथ ! वक्ष्यामि तद्गुणम् । निधाय पादयुगलं स्कन्धे बाहू पदोपरि । ध्यायेदिष्टपदं श्रीमान् आसनस्य सुखाय च । यदि सर्व्वाङ्गसुतोल्य गगने खेचरासनम् । महाभेकासनं प्रोक्तं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् । महाविद्या—महामन्त्रं प्राप्नोति जपतीह यः । एतत् प्रभेदं वक्ष्यामि यः करोति सदा नरः । एकपादगुरौ बद्धा स्कन्धेऽन्यपादरक्षणम् । एतत् प्राणासनं नाम सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् । वायुं मूले समारोप्य प्रत्याकुञ्चं प्रसारयेत् । केवलं पादमेकञ्च स्कन्धे चारोप्य यत्नतः । एकपादेन गगने तिष्ठेत् च दण्डवत् प्रभो ! । अपानासनमेतद्धि सर्व्वेषां पूरकाश्रयम् । कृत्वा सूक्ष्मशीर्षपद्मे समारोप्य च वायुभिः । तदा सिद्धो भवेन्मर्त्त्यो नात्र कार्य्या विचारणा । प्राणापानासने कृत्वा मन्त्री योगेश्वरो भुवि । समानासनमावक्ष्ये सिद्धिमन्त्रादिसाधनम् । एकपादगुरौ दत्त्वा गुह्येऽन्यं लिङ्गमस्तके । एतद्वीरासनं नाथ ! समानासनसञ्ज्ञकम् । कृत्वासनं लभेन्मन्त्री धृत्वा वायुं चतुर्दले । कुण्डलीं भावयेन्मन्त्री कोटिविद्युल्लताकृतिम् । आत्मचन्द्रामृतरसैराप्लुता योगिनी सदा । वीरासनं तु वीराणां योगवायुप्रसाधनम् । योजानाति महावीरः स योगी भवति ध्रुवम् । अथ वक्ष्ये महाकाल । समानासनसाधनम् । भेदक्रमेण यज्ज्ञात्वा वीराणामधिपो भवेत् । समानासनमाकृत्य वद्धाङ्गुष्ठं करेण च । एतेन साधुकारी स्यात् सर्व्वयोगादिसाधने । आसनं यो हि जानाति वायुना करणं तदा । कालादीनां निर्णयन्तु स कदाचित् न गच्छति । कालेन लभ्यते सिद्धिः कालरूपो महोज्ज्वलः । साधकैर्योगिभिर्ध्येयः सिद्धवीरासनात्मना । अथ वक्ष्ये नीलकण्ठ ! ग्रन्थिभेदासनं शुभम् । ज्ञात्वा रुद्रो भवेत् क्षिप्रं सूक्ष्मवायुनिषेवणात् । कृत्वा पद्मासनं मन्त्री जङ्घायाः कुहरे करौ । कर्परस्थलपर्यन्तं विभिद्य स्कन्धधारणम् । भित्त्वा पद्मासनं मन्त्री हस्ताग्रेण विपाटयन् । येन शीर्षे भवेद्धस्त सर्वाङ्गुलिभिराश्रितम् । ग्रन्थिभेदासनं कुर्य्यात् खेचरादिप्रदर्शनम् । कृत्वा सूक्ष्मवायुञ्च परमात्मनि कारयेत् । अथान्यासनमाख्ये योगपूर्वकारणात् । कृत्वा पद्मासनं पादाङ्गुष्ठं जङ्घाहि संस्थितम् । हस्तमेकन्तु जङ्घायां कार्म्मुकं कर्परोर्द्धकम् । पद्मासने समाधाय अङ्गुष्ठं परिचारयेत् । कार्म्मुकासनमेतद्धि सव्यापसव्ययोगतः । पद्मासनं वेष्टयित्वा अङ्गुष्ठं च प्रधारयेत् । यः करोति सदा नाथ ! कार्म्मुकासनमुत्तमम् । रोगादिनाशं शत्रूणां क्षयं भीत्वा सुखी भवेत् । अथ वक्ष्येऽत्र सङ्क्षेपात् सर्वाङ्गासनमुत्तमम् । यत् कृत्वा निपुणो योगी विद्याभिः पण्डितो भवेत् । अधो निधाय शीर्षञ्च ऊर्द्धपादद्वयञ्चरेत् । पद्मासनं तु तत्रैव भूमौ कर्परयुग्मकम् । दण्डे दण्डे तु यः कुर्य्यात् श्वासशान्तिपरः सुधीः । नित्यं सर्व्वासनं हित्वा न कुर्य्याद्वायुधारणम् । मासेन तस्य सिद्धिः स्यात् सर्व्वरोगविनाशनम्" । अन्यान्यप्यासनानि तन्त्रोक्तानि विस्तरान्न दर्शितानि । निर्व्वाणतन्त्रे जन्तुसङ्ख्यया चतुरशीतिलक्षसंख्यकान्यासनान्युक्तानि किन्तु तेषां लक्षणविशेषास्तत्र नोक्ताः तेषां मध्ये द्वयोरेव प्राधान्यमित्यपि तत्रैवोक्तम् । यथा "आसनानि कुलेशानि । यावन्तो जीवजन्तवः । चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं समुदाहृतम् । आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्प्रतं द्वयमुच्यते । एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम्" । एषां बहुविधानामासनानां मध्ये "सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नासने ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं तद्विजानीयादितरत् सुखनाशनम्" इत्यभियुक्तोक्तेः मातङ्गनोक्तस्य स्थिरसुखस्यैवासनस्य ब्रह्मचिन्तने प्राधान्यमवसेयम् । तन्त्रसारे योगाङ्गासनानि पञ्च सप्तरूपाण्यु-

विशोधनम्”। सात्विकादिप्रामकस्य मेदेन चेष्टाविशेषाच त-
थोक्ताः “सात्विकोगीतिहास्यादि राजसो साहसादिकम्।
तामसो निन्द्यकर्म्माणि निद्रां च मदिरां चरन्”। चरन्
पिबन् कुर्य्यादिति शेषः। “विधिना मात्रया काले हितै
रन्नैर्य्यथाबलम्। प्रहृष्टोय पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं
यथा। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्”
सुश्रुते तु मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा
“सर्व्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनम्। भेदनं कफ-
वातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम्। पाके लघु विदाह्युष्णं
तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्। विकाशि सूक्ष्मविशदं व्यवायि
तस्य विशेषकम्। मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा।
रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते। मधुरं तद्धि
रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु। लघुपाकि सरं शोषविषम-
ज्वरनाशनम्। मार्द्वीकाल्लाघवं किञ्चित् खार्ज्जूरं वात-
कोपनम्। तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु।
कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्। कासार्शो-
ग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा। स्तन्यरक्तक्षयहिता
सुरा तु बृंहदीपनी। कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविना-
शिनी। श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा। छर्द्दि-
रोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी। प्रसन्ना कफवातार्शो-
विबन्धानाहनाशिनी। पित्तलाल्पकफा रूक्षा यवै-
र्वातप्रकोपणी। विष्टम्भिनी सुरा गुर्व्वी श्लेष्मला तु मधू-
लिका। रूक्षा नातिकफा हृद्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता।
त्रिदोषो मेद्यसञ्च कोहलो मदनप्रियः। भाङ्गष्णो-
ऽल्पमद पक्वा रूक्षसृष्टकफशोफहृत्। हृद्य प्रवाहि-
काटोपदुर्नामानिलशोषहृत्। वक्कसो हृतसारत्वा-
द्विष्टम्भी वातकोपनः। दीपन सृष्टविण्मूत्रो विश-
दोऽल्पमदो गुरुः। कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचन
दीपनः। शार्क्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः।
वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः। तद्वत् पक्व-
रसः सीधुर्बलवर्णकरः सरः। शोफघ्नो दीपनो हृद्यो
रुच्यः श्लेष्मार्शसां हितः। कर्षणः शीतरसिकः श्वयथूदर-
नाशनः। वर्णकृज्जरण स्वर्य्यो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः।
आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रणग्यः संग्राहको लघुः।
कषायमधुरः सीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः। जाम्बवो
बद्धनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः। तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो
मूत्रलः कफवातनुत्। मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽ-
निलनाशनः। लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः।
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत्। तीक्ष्णः
कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत्। कृमिमेदोऽनिलहरो
मैरेयो मधुरो गुरुः। मत्स्य पित्तहरो मध्वीको हृद्यो-
ऽथेक्षुरसासवः। शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः।
रूक्षः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः। निर्द्दिष्टमुपसत-
शान्यान् कन्दमूलफलासवान्। नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु
वातादिकोपनम्। अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि
च। सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम्।
स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम्। अरिष्टो
द्रव्यसयोगसंस्कारादधिको गुणैः। बहुदोषहरश्चैव दोषा-
णां शमनश्च सः। दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्त-
विरोधनः। शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः।
पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः। चिकि-
त्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहरा पृथक्। अरिष्टास-
वशीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत्। बुद्धा यथास्वं
संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक्। सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं
विरसं कृमिलं गुरु। अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भा-
जनस्थितम्। अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च
यत्। तद्वर्ज्ज्यं सर्व्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत्।
तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु। कफप्रकोपि
तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः। पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्ण-
मुष्णं विदाहि च। अहृद्यं फेनिलं पूति कृमिलं विरसं
गुरु। तथा पर्य्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम्। सर्व्व-
दोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणम्। चिरस्थितं जातरसं
दीपनं कफवातजित्। रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं म-
दावहम्। तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसणीय्यं तं। सौ-
क्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना। समेत्य
हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतम्। विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि
वीर्य्यं मदयतेऽचिरात्। चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो
जायते मदः। अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु।
सात्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः। गीताध्ययन
सौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः। राजसे दुःखशीलत्वमात्म-
त्याग ससाहसम्। कलह सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे
मदः। अशौचनिद्रामात्सर्य्यागम्यागमनलोलता। असत्य-
भाषणञ्चापि कुर्य्याद्धि तामसे मदः। रक्तपित्तकरं
शुक्तं छेदि भुक्तविपाचनम्। वैस्वर्य्यं जरणं श्लेष्मपाण्डु-
क्रिमिहरं लघु। तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटु-
पाकि च। तद्वत्तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः। गौडानि

[illegible]

आसा स्त्री आ+सो–अङ् । अन्तिके निरु० "पितुर्वं यसा-सया" ऋ०१,१२७,८, "आसया अन्तिकेन" भा०। तस्य क्लीबत्वमपि । "आ न इन्द्रो दूरादासात्" ऋ०४,२०,१, "आसादन्तिकादिति" भा० ।

आसादन न०आ+सद्–णिच्–ल्युट् । १सन्निधापने, २स्थापने "सर्वोपसर्पत्यिमराादि करोत्यान्यासादनात्" कात्या०६,२,५, आश्वला० शब्दे उदा० ३आसन्नतासम्पादने ४मर्द्दने च "वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि" भा०स०२०अ०।

आसादित त्रि०आ+सद्–णिच्–क्त । १निकटीकृते २प्राप्ते च "आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहास" सा०द० ३आयोजिते ४सन्निधापिते ५सम्पादिते ६कामकेलिपरे च ।

आसाद्य त्रि० आ+सद्–णिच्–यत् । प्राप्ये "अभूदनासाद्यमधिज्यधन्वन" रघुः । २निकटीकार्ये ३अव्यगाद प्राप्यर्थीये आ+सद्–णिच्–ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

आसार पु०आ+सृ–घञ् । १धारासम्पाते २वेगवृष्टौ, "त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना" । "पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः" मेघदू० "आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्" रघु । ३प्रसरणे, ४सैन्यामां सर्वतो व्याप्तौ च । ५करणे घञ् । सुहृद्बले । ६द्वादशराजमण्डलमध्ये नृपभेदे । द्वादशराजमण्डलञ्चाग्नेये दर्शितम् यथा "आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् । समन्तात्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु । उपेतस्तु सुहृत् ज्ञेय मत्सु मित्रमत परम् । मित्रमित्रमतो ज्ञेय मित्रमित्र रिपुस्ततः । एतत् पुरस्तात् कथितं पश्चादपि निबोध मे । पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चात् ततस्त्वाक्रन्द उच्यते । आसारस्तु ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते । जिगीषो शत्रुयुक्तस्य विमुक्तस्य तथा द्विज ।। तत्रापि निश्चय. मध्यमोवक्तु मनुजपुङ्गव । निग्रहानुग्रहे शक्तोमध्यम. परिकीर्त्तित. । निग्रहानुग्रहे शक्त सर्वेषामपि यो भवेत् । उदासीन स कथितो बलवान् पृथिवीपति । मण्डल तव सप्रोक्त मेतत् द्वादशराजकम्" । ६पञ्च विंशरणमैं रचिते दण्डकच्छन्दोभेदे च ।

आसाव्य त्रि० आ+सु–ण्यत् । अभिषवणीये मद्यादौ ।

आसिक पु० असि प्रहरणमस्य ठक् । खड्गेन युद्धकारके

आसिका स्त्री पर्यायेणासनम् आस–पर्याये ण्वुल् । पर्यायेण उपवेशने । "उष्ट्रासिका शय्यन्ते" पात०भा० ।

आसिक्त त्रि०ईषत् सम्यक् वा सिक्त आ+सिच–क्त । १ईषत् सिक्ते २सम्यक्सिक्ते च ।

आसित न० आस+भावे–क्त । १उपवेशने । आसधातौ उदा० । आधारे क्त । उपवेशनाधारे स्थाने । आसितस्य हनेरपत्य शिवा० अण् । आसितहनेरपत्ये स च शाण्डिल्यगोत्रे प्रवर' ।

आसिधार न० असिधारा इवास्त्यत्र अण् । "युवा युवत्या सार्द्धं यत् मुग्धभर्त्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्ग स्यात् असिधार-व्रत हि तत्" इति यादवोक्ते व्रतभेदे "अभ्यस्यतीव व्रत-मासिधारम्" रघु ।

आसिद्ध त्रि० आ+सिध–क्त । राजाज्ञया वादिना कृतावरोधे प्रतिवादिनि "नासिद्धस्त्वं विलङ्घयेत्" नार० ।

आसिनासि पु'स्त्री असिरिव तीक्ष्णाग्रा नासा यस्य असिनास ऋषिभेदस्तस्यापत्यम् इञ् । तदपत्ये तत युवापत्ये फक् तौल्व० न लुक् । आसिनासायनः ततपौत्रे ।

आसिबन्धकि पु० असिबन्धकस्यापत्यम् इञ् । असिबन्धकापत्ये तत युवापत्ये फक् तस्य तौल्व० न लुक् । आसिबन्धकायन ततपौत्रे ।

आसीन त्रि०आस+शानच् । उपविष्टे आसधातौ उदा०

आसीनप्रचलायित न० आसीनेन उपविष्टेनैव प्रचलवत् आचरितम् प्रचल–क्यष् भावे क्त । उपविश्य निद्रावशेन प्रचलनरूपे (वसेढोला) दोलने ।

आसुत् त्रि० आ+सु–क्विप् । कृताभिषवे । तस्येदम् गह्वा० छ । आसुतीय । तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

आसुति स्त्री आ+सु–क्तिन् । सोमादिनिष्पीड़ने १अभिषवे, २मद्यनिष्पादने(चोयान)इति ख्याते मद्यपाके च । "परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय" ऋ०८,१,२६ । आ+सु–प्रसवे क्तिन् ।३प्रसवे ।"योनाविन्द्र ! सुष्यङ्ग्रीवय आसुति दा" ऋ०१,१०४,७। आसुते अभिषवदेशादि चतुरर्थ्यां मध्वा० मतुप् । आसुतिमत् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आसुतीवल पु० आसुतिरस्त्यस्य वलच् दीर्घः । १शौण्डिके । २सोमाभिषवशालिनि याज्ञिके च ।

आसुर त्रि० असुरस्येदम् अण् । असुरसम्बन्धिनि । "आसुर तद्भवेत्तोय पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" स्मृति "कुलाल-चक्रनिष्पन्नमासुर मृन्मय स्मृतम् । तदेव हस्तघटित स्थाल्यादि दैविक भवेत्" कात्या०स्मृ०। तेन (भाजना) मष्टतिष्टक्षयस्य इत्सघटितत्वेन याज्ञताऽन्येषा तत्पात्वता। स्त्रियां ङीप् ।"आसुरी रात्रिरत्यन्त तयासार परिवर्ज्जयेत्" स्मृति । २असुरवदाचारयुक्ते तदाचारश्च गीतायामुक्तोयथा ।

युवापत्ये तु फक् तस्य तौल्व० न लुक् । आसुरि तत्पुत्र आसुरायण तत्पौत्र स च यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तक आसुरायणशब्दे उदा० ।

आसुरिवासिन् पु० आसुरौ तत्समीपे वसति णिनि । आसुरिमुनेरन्तेवासिनि प्राश्नीपुत्रे शुक्लयजुःसम्प्रदाय प्रवर्त्तके ऋषिभेदे । "प्राश्नीपुत्रात् आसुरिवासिन प्राश्नीपुत्र" शत० ब्रा० । [२सम्यक्सेके च ।

आसेक पु० आ+सिच–घञ । जलादिना १वृक्षादेरीषत्सेचने

आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ण्यत् वा । "पित्रोस्तु तल्पशैथिल्यादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्" इति वैद्यकोक्ते नपुंसकभेदे । ध्वजोन्नतये तस्य जन्मोत्तर शुक्रसेकयोग्यत्वात् तथात्वम् ।

आसेचन त्रि० न विद्यते तृप्यति मनोऽत्र आधारे ल्युट् असेचन स्वार्थेऽण् । १यद्दर्शने मनो न तृप्यति तस्मिन् मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थे । स्वार्थे कन् । तत्रैव । "न-यनसुभगासेचनकम्" सा० द० । रायमुकुटस्तु असेचनइत्येवाह । आ+सिच-भावे ल्युट् । २सम्यक्सेके न० । "तस्य सर्पिरासेचन कृत्वा" शत० ब्रा० । करणे ल्युट् । ३आसेचनसाधने पात्रे । "या पात्राणि पूष्ण आसेचनानि" ऋ० १,१६२,१३ । ४ताड़शे क्षुद्रपात्रे स्त्री ङीप् ।

आसेदिवस् त्रि० आ+सद-क्वसु । १निकटागते २प्राप्ते च । स्त्रियां ङीप् सम्प्रसारणम् इटोनिवृत्तिश्च । आसेदुषी ।

आसेद्धृ त्रि० आ+सिध-तृच् । व्यवहारे राजाज्ञया प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप् । आसेधशब्दे उदा० ।

आसेध पु० आ+सिध–भावे घञ् । व्यवहारे राजाज्ञया वादिना प्रतिवादिन स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे" तत्कालप्रकारभेदादि मिता० नारदेनोक्तं । "वक्तव्येऽर्थे न्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तञ्च तद्वच । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् । स्थानासेध कालकृत प्रवासात् कर्म्मणस्तथा । चतुर्विध स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् । आसेधकाल आसिद्धः आसेध योऽतिवर्त्तते । स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत् । नदीसन्तार कान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तु परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् । निर्वेष्टुकामोरोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थित । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा । गवां प्रचारे गोपाला सस्यावापे कृषीवला । शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे" । नासेद्धव्या इति शेष

आसेवन न० सम्यक् सेवनम् । १सततसेवने २पौनःपुन्ये च । "नित्यवीप्सयोः" "तत्परतायामासेवने" पा० । "आसेवनं पौनःपुन्यम्" सि० कौ० ।

आसेवा स्त्री आ+सेव–अ । १पौनःपुन्ये "पौनःपुन्यमासेवा" सि० कौ० । २सम्यक्सेवायाञ्च ।

आसेवित त्रि० आ+सेव-क्त । १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्येन सेविते च भावे क्त । ३आसेवायां न० । तत इष्टा० इनि । आसेवितिन् । आसेवनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द–घञ् । १उत्प्लवने २आक्रमणे ३संशोषणे ४तिरस्कारे घोटकानामास्कन्दिताख्ये ५गतिभेदे

आस्कन्दन न० आस्कन्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । १युद्धे भावे ल्युट् । २तिरस्कारे ३आक्रमणे "चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्र" किरा० । ४अश्वगतिभेदे च ।

आस्कन्दित आ+स्कन्द–स्वार्थे णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य तारका० इतच् वा । १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्चविध, तल्लक्षणमुक्तं हेमचन्द्रेण । "गतयः पञ्च धारास्तास्तु-रङ्गाणां क्रमादिमा । तत्र धौरितक धौर्य्यं धोरणं धोरितञ्च तत् । बभ्रुकङ्कशिखिक्रोड़गतिवद्वल्गित पुन । अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् । प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगयोरनुकारकम् । उत्तेजितं रेचितं स्यात् मध्यवेगेन या गति । उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितमित्यपि । चतुर्भिश्च पदै कोपादिव उत्प्लुत्य या गति" । अव्ययाया स्वार्थे वा कन् । तत्रैव । तार० इतच् । २आस्कन्दनयुक्तमात्रे त्रि० ।

आस्क्र त्रि० आ+क्रम-ड वेदे नि० सुट् । आक्रामके "आनो-विश्वा आस्क्रा गमन्तु देवा" ऋ० १,१८२,२ । "आस्क्राः शत्रूणामाक्रमितार" भाष्यम् ।

आस्त त्रि० आ+अस+क्षेपे क्त । सम्यक्क्षिप्ते ।

आस्तर पु० आ+स्तृ–कर्मणि अप् । १हस्तिपृष्ठस्थकम्बले (भुल) इति ख्याते । २विस्तरणीये कटादौ "वासो वल्कलमास्तर किसलय" शा० श० । भावे अप् । ३सुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तीर्यते कर्मणि ल्युट् । १आस्तीर्य्यमाणे कटादौ "दिशास्तरणसकीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे । "दर्भास्तरणमास्तीर्य्य" भा० व० २५० अ० । २आस्तरण शय्याम् स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् । ३विस्तारे । "निवेशन पुनर्नवीकृत्य शेषनास्तरणोपस्तरणे" आश्व० गृ० । आस्तरणे दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा० अण् । ४आस्तरणे दीयमाने ५तत्र कार्य्ये च त्रि० ।

"ते भूतमेषि वीथिविपिनु देवमाथुरस्य च । देवोगिव एषः प्रोक्तवावर्द पार्थ मे मधु । अर्थिव मिर्थविव जना च विहरावरा । च मौर्च नापि पाथाए च वर्भ मेव स्थिते। बवमबवाविम्बे बमराडरमीचरम् । वच रसारवमूर्त मिममत् बावेस्थम् । वर्त हविमाव मनावमीऽस्नवया । मममधु पवर्वाचा वचात च मवीऽश्विमा । वाममाविम इमुए एवमावमवदामिमा। वोवाय थीतावतूयाभाम् मवत्ते ऽस्तुमिमवाः । विमा ववरिवेमाव प्रवमामावपर्विमा। वाधीवमीमवरवावला मरिहि विविवाः । वाचामावमवेमवा: वाममोवरता बचा । देवम्बे बावमोमार्थममावेमाचववसाम् । एद- यप मवा वमपिद मार्गे वमोरमम् । ममवीवमपि मे वरिमवि इमममम् । मवो वता मवः मम वमिमे वाएरामवि । देववोऽवमव बोमी विबीऽप मचाम् वषी । वामोऽमिमवमावमि बोऽमोऽमि वामी मचा । मवे हावापि बोदिम एवमामविमोऽश्विमा । वामेवविववविमावमावेमावममाबमा: । मवमा वाव- वोवेमु मवमि मवेऽमुमे । वाममबमाविमा। मचा मम- वामवदामिमा । मवम नाम मम वे एमेमावविभूर्भ मम् । वाचहाए मर्द एवे मर्व मोमम वविवा। । वावामवएरेमेम मीदिमोऽमवमवा । मामर्द हिवव। मूएम् मवारेमु मरावमाम् । विरामममलमवावा हवोमेव बोमिम । वाहरी वोमिमवमचा मूमा ममवि मवावि । वावमावेर वीमेव । मवोवामवमचा मविम् । मिविवं मएवमेर्द हार्द मावमवामम: । मवः मोमममा वोमममादेममर्द मवेत् । वर्णिमः वीमेव मवी- हार्दविविमए: । मावएमामम। मोवमोवावि मदा मविम् । मा मावमिविमपुम मम मे मावमाएम। । म म विदिमतमेवि म मुम म मदा मविम् । मवावाम मवावमे मर्वामाव मवमिदी। मामा मावविमा मीमद मर्व मर्मविवावषि ।

१मबडएव मदवमे विवाम्भेरे ३ । म म"मामोडमाव वाम। मवामममबाडर एवि रिमम मेमामवाडरमेम म मदवमो मरावम एवि निमिम"डाविमोऽमिर्व एवा मम्मार्व चेव मविमा । मवामहामे वामम्पावाडरोम म मम्मते" एवि मडमा मविर। । मामारिविवावेमु मवम रमवावमवमवडमा एवरेव मविर मु मर्ववाममवा रिम। । मावमे इविवावम मडमम हिवा हमा" । मम मिदे मीमिवावेएविमा मवति मवा । मिमिमविमिमा मर्वा मवाविमाम् विवमेम्" । 'इमिवाम । मिवावोर मदावमवमेम म इवामडवमा मावि मामवावि- मेव म" इवि मडमा मम विम्दा मवा"माडरोडमिमदामाए" मा मव । मामडरादिविवावमु मम मीमविमावीवे " रमवो एमावमवामावे मावमेव "मामडरादिविवेमु विवमावि मवेडमम्" मववि। "मामवमोमर्व मर्दुमी- मावादिमु मडम वि । इविम मी मवमा मेमवेव विव- मावि मम्" मा मम । मेमेमाडरमममीरावमवा मेव मावमेव मामावा: इवि विवा । एममामवमा ३ मवीमिमममेव एव मवविवि मामवामम् । ६रामवमी (रावमरिमा) मी रामवि ।१विमवमे न । मर्ग मम् । ६मडरे । "मवावममेडावरावमममुवाममवमममवाम- राडरोमेवि" मा म मवो ६मवमवमडेवे मवमावि मम मावमावरमम् । मवरा मडमा"मममवी रि म विमवाडरम' मडमते इवि मडमवाडरममम- मम् । मवर मावमामडमावविममोमेवरामबामा मेदिमविमेवाविमेव ममवविमहरामदेवाडवादिमर्माममे- मेवमदविवेमुमा म रामवी मदविः माडरी मवविः । मामडरी मवम मडरममवेमुमा एमवमोमवी मवन् मा म ममुमावमावमविममा मविम ३ "एमोहो ऽविवामम मोमः मावमेव म । मवार्व मावविवाम माव ।। ममएमामडरीम्"मोमोमम् ।"देवी ममर् विवी- माव विमवामामडरी मवा मोवा एवेडामविविमदावे मो मदृम ।

माथुरक न ३ । "ममममाम मडडममावरम' म- मते इवि मडमो ममावमवमे ।

माथुरायण ३ मामडरेमम इवा मम । मामडरेमुमवोमामवे ३ म एवमम/ममुराव मवरेव "मामडरावमव मा- मामाडरावम मा मा "मामुदिमडंमवाम् मादि मवो। विमो मे विमाम् देव । मामडरमी ।

माथुरि ३ एममावोमेदेमेम मवमि मंवाएम् म- मरम् मडए मवेमवम मामा एम् । माममवो- मावावें मविमविमे मविभेदे । "एमडववमवमम् इवि- रामडरेडमममा मडरी । मामडरादि मडविमाव देव मडमा मर्च ममम्" मा मा । मरा मवर्द मवमे- मविमवे मविमा। "एममव ममम्ए मवीमव ममावा। मविमावाडरिमवोरः मडविमवमेदि"मविवे मविमा ।

दुगापत्ये व फक् तस्य तौल्व०न लुक्। आसुरि तत्पुत्र आसुरायण तत्पौत्र स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्त्तकः आसुरायणशब्दे उदा०।

आसुरिवासिन् पु० आसुरौ तत्समीपे वसति णिनि। आसुरिसमीपेऽन्तेवासिनि प्राश्नीपुत्रे शुक्लयजुःसम्प्रदाय प्रवर्त्तके ऋषिभेदे। "प्राश्नीपुत्रात् आसुरिवासिन प्राश्नीपुत्र" शत०ब्रा०। [२सम्यक्सेके च।

आसेक पु० आ+सिच–घञ्। जलादिना १ईषदार्द्रीकरणे सेचने

आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच–ण्यत् वा। "पित्रोस्तु तल्पवीर्य्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्" इति वैद्यकोक्ते नपुंसकभेदे। ध्वजोन्नतये तस्य जन्मोत्तर शुक्रसेकयोग्यत्वात् तथात्वम्।

आसेचन त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र आधारे ल्युट्। असेचन स्वार्थेऽण्। १यद्दर्शने मनो न तृप्यति तस्मिन् मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थे। स्वार्थे कन्। तत्रैव। "नयनयुगासेचनकम्" सा०द०। रायमुकुटस्तु असेचनकत्येवाह। आ+सिच–भावे ल्युट्। २सम्यक्सेके न०। "तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा" शत०ब्रा०। करणे ल्युट्। ३आसेचनसाधने पात्रे। "या पात्राणि पूष्ण आसेचनानि" ऋ०१,१६२,१३। ४तादृशे क्षुद्रपात्रे स्त्री ङीप्।

आसेदिवस् त्रि० आ+सद–क्वसु। १निकटागते २प्राप्ते च। स्त्रियां ङीप् यस्योस्मम् इटोनिवृत्तिश्च। आसेदुषी।

आसेद्धृ त्रि० आ+सिध–तृच्। व्यवहारे राजाज्ञया प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप्। आसेधशब्दे उदा०।

आसेध पु० आ+सिध–भावे घञ्। व्यवहारे राजाज्ञया वादिना प्रतिवादिन स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे" तत्कालप्रकारभेदादि मिता०नारदेनोक्तं। "वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तञ्च तद्वचः। आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम्। स्थानासेध कालकृत प्रवासात् कर्मणस्तथा। चतुर्विध स्यादासेधो नासिद्धस्त विलङ्घयेत्। आसेधकाल आसिद्धः आसेध योऽतिवर्त्तते। स विनेयोऽन्यथा कुर्व्वन्नासेद्धा दण्डभाग् भवेत्। नदीसन्तार कान्तारदुर्द्देशोपप्लवादिषु। आसिद्धस्त परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्। निर्वेष्टुकामोरोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थित। अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा। गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः। शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे"। नासेद्धव्याऽइवि शेष

आसेवन न० सम्यक् सेवनम्। १सततसेवने २पौनःपुन्ये च। "निसस्तपतावनासेवने" पा०। "आसेवनं पौनःपुन्यम्" सि०कौ०।

आसेवा स्त्री आ+सेव–अ। १पौनःपुन्ये "पौनःपुन्यमासेवा" सि०कौ०। २सम्यक्सेवायाञ्च।

आसेवित त्रि० आ+सेव–क्त। १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्येन सेविते च भावे क्त। ३आसेवायां न०। तत इष्टा०इनि। आसेवितिन्। आसेवनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द–घञ्। १ उत्प्लवने २आक्रमणे ३शोषणे ४तिरस्कारे घोटकानामास्कन्दिताख्ये ५गतिभेदे

आस्कन्दन न० आस्कन्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट्। १युद्धे भावे ल्युट्। २तिरस्कारे ३आक्रमणे"मर्त्याऽस्कन्दनमामितावबेन्द्र" किरा०। ४अश्वगतिभेदे च।

आस्कन्दित आ+स्कन्द–स्वार्थे णिच्–क्त आस्कन्दोजातोऽस्य तारका० इतच् वा। १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्चविध. तल्लक्षणमुक्तं हेमचन्द्रेण। "गतयः पञ्च धारास्यास्तुरङ्गाणां क्रमादिमा। तत्र धौरितकं धौर्य्यं धोरणं धोरितञ्च तत्। बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवद्वल्गितं पुन। अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्य नतत्रिकम्। प्लुतं तु लङ्घन पक्षिमृगयोरनुकारकम्। उत्तेजित तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गति। उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितमित्यपि। चतुर्भिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लुत्य या गति"। संज्ञायां स्वार्थे वा कन्। तत्रैव। तार० इतच्। २आस्कन्दनयुक्तमात्रे त्रि०।

आस्क्र त्रि० आ+क्रम–ड भेदे नि०सुट्। आक्रामके "आनो विश्व आस्क्रा गमन्तु देवा" ऋ०१,१८३,२। "आस्क्रा. शत्रूणामाक्रमितार"भाष्यम्।

आस्त त्रि० आ+अस+विक्षेपे क्त। सम्यक्क्षिप्ते।

आस्तर पु० आ+स्तृ–कर्मणि अप्। १हस्तिपृष्ठस्यकम्बले (झुल) इति ख्याते। २विस्तरणीये कटादौ "शशी वल्कलमास्तर किसलय" शा०श०। भावे अप्। ३सुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तीर्य्यते कर्म्मणि ल्युट्। १आस्तीर्य्यमाणे कटादौ "दिशास्तरणसकीर्णे विस्तीर्णे गमनोन्मुखे"। "दर्भास्तरणमास्तीर्य" भा० प० २५० अ०। २आस्तरणे पद्मासु स्त्री ङीप्। भावे ल्युट्। ३विस्तारे। "निवेशन पुनर्मैथीकृत्य शेषनास्तरणोपस्तरणे" आश्व०गृ०। आस्तरणे दीयते कार्य्य वा व्युष्टा०अण्। ४आस्तरणे दीयमाने ५तत्र कार्य्ये च त्रि०।

मयि कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजङ्गमाम् । न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ! । समयो ह्येष मे पूर्व्वं त्वया सह मिथः कृत । सुसमर्थोऽपि तो भद्रे ! ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ! । इतो मयि गते भीरु ! गतः स भगवानिति । त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्त्तुमर्हसि । इत्युक्ता साऽनवद्याङ्गी प्रत्युवाच मुनिं तदा । जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा । वाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता । कृताञ्जलिर्व्वरारोहा पर्य्यश्रुनयना तत । धैर्य्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता । न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् । धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ! । तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः । मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ! । अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते । त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् । सम्प्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ! । ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये । इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ! । कथं त्यक्त्वा महात्मा सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्य्यां वचनमब्रवीत् । यदुक्तमनुरूपञ्च जरत्कारुं तपोधनः । अस्त्ययं सुभगे ! गर्भस्तव वैश्वानरोपमः । ऋषिः परमधर्म्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः । उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः” । “तत्र प्रववृधे गर्भो महातेजा महाप्रभः । यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लपक्षोदितो दिवि । अथ काले तु सा ब्रह्मन् ! प्रजज्ञे भुजगस्वसा । कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् । ववृधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् भार्गवाच्च्यवनात्मजात् । चीर्णव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । नाम चास्याभवत् ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम्” । भा०आ० ४७अ० “यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः । आस्तीकः सर्पसत्रे वः पन्नगान् योऽभ्यरक्षत । तं स्मरन्तं महाभागा ! न मां हिंसितुमर्हथ । सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प ! महाविष ! । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्द्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा” तत्रैव । “आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमाद्भुतम्” भा०आ०१५अ० आस्तीकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । २आस्तीकचरिताख्यापके भारतान्तर्गते अवान्तरपर्व्वभेदे । “पौष्यं पौलोममास्तीकमादिं वंशावतारणम्” भा० आ०१अ० । “आयुष्मानिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते” भा०आ० १५अ० । आस्तीके भोजयेद्राजन् ! दद्याच्चैव गुडौदनम्” भा०स्वर्गा०प०६अ० । [जरत्कारुमुनिपत्न्याम् ।

आस्तीकजननी स्त्री ६त० । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां

आस्तीर्ण त्रि० आ+स्तॄ–क्त । विस्तीर्णे कृतप्रसारणे “आस्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन” माघ । “आस्तीर्णाजिनरत्नासु” रघु ।

आस्तृत त्रि० आ+स्तृ–क्त । विस्तीर्णे

आस्तेय स्त्री अस्तीत्यव्ययं तदर्थविद्यमाने भव “दृतिकुक्षीत्यादि०” पा० ढक् । विद्यमानपदार्थभवे ।

आस्त्व त्रि० अस्त्वस्येदम् अण् । अस्तुसम्बन्धिनि । “त्वं ह्यमिन्द्र त्वमास्त्वभूमाय येन्यम्” ऋ० १०,१७१,२ । “आस्त्वबुध्नाय अस्तमस्मन्त्विसृष्टतस्यमूलाय” भा० ।

आस्था स्त्री आ+स्था–अङ् । १आलम्बने, २अपेक्षायां, ३श्रद्धायां, ४स्थितौ, ५यत्ने “ई आदरे च ‘अनास्थया सूनकरप्रसारिणीम्” नैष० । “स्त्री पुमानित्यनास्थैषा” “अनास्था बाह्यवस्तुषु” इति च कुमा० । “मर्त्त्येष्वास्थापराङ्मुख” “विषयेष्वनास्था खलु भोतिकेषु” रघु । “कास्थामेकेऽस्मिन् तव राम ! रामे नष्टे । आधारे अङ् । ७सभायाम् आस्थाने ।

आस्थान न० आस्थीयतेऽत्र आ+स्था आधारे ल्युट् । १सभायाम् “तदायमास्थाननिकेतनाजिरम्” किरा० “राजानमास्थानमण्डपगतम्” काद० । २विश्रामस्थाने । आस्थानीत्यपि सभायाम् । टित्त्वात् ङीप् । आस्थानीधूर्त्तः सभाधूर्त्तः । भावे ल्युट् । ३आस्थायां ४यत्ने च न० ।

आस्थापन न० आ+स्था–णिच्–पुक् ल्युट् । १सम्यक्स्थापने । करणे ल्युट् । २सुश्रुतोक्ते मलोपक्रमणीयवस्तिभेदे च । “द्विविधोवस्तिः नैरूहिकः स्नैहिकश्च । आस्थापनं निरूह इत्यनर्थान्तरम् । “सदोषनिर्हरणात् शरीररोगहरणाद्वा निरूहः वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम्”

आस्थापित त्रि० आ+स्था+णिच्–पुक् क्त । सम्यक् स्थापिते अर्चितादिपाठात् अन्तोदात्तता न ।

आस्थायिका स्त्री आ+स्था–धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्त्वम् । १आस्थाने आस्थितौ । ‘जनकोऽह वैदेह आसाञ्चक्रे’ श०उ०भाष्ये “आसाञ्चक्रे आस्थायिकां दत्त-

३मुखभवे त्रि० । "तुल्यास्यप्रयत्नम्" पा० आस्ये भवमास्यं ताल्वादिस्थानम्' सि०कौ० ।

आस्यन्दन आ+स्यन्द–भावे ल्युट् । ईषत्क्षरणे ।

आस्यन्धय त्रि० आस्यं धयति–धे–खश्–मुम्–उप०स० । मुग्ध० । मुखामृतास्वादके मुखचुम्बके ।

आस्यपत्र न० आस्यमिव पत्रमस्य । १पद्मे शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गल पु० आस्यं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य । शूकरे । [(दाडि) ।

आस्यलोमन् न० आस्यभवं लोम । पुरुषमुखजाते लोम्नि

आस्यहात्य त्रि० असिनाऽऽस्याऽऽहननम् तत्र अर्हत्यर्थे विमुक्तादि० अण् । अनुशतिका० द्विपदवृद्धि । खड्गेन हननमूल्ये ।

आस्या स्त्री आस–भावे क्यप् । १स्थितौ, गतिराहित्ये । "आस्या वर्णकरी स्थौल्यसौकुमार्य्यकरी शुभा" सुश्रु० ।

आस्यासव पु० आस्यस्यासव इव । (लाल) इति ख्यातायाम् लालायाम् ।

आस्र न० अस्रमेव स्वार्थेऽण् । रुधिरे । ततः सुखादि०अस्त्यर्थे इनि । आस्री रुधिरयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्रप पु० आस्रं रुधिरं पिबति पा–क उप०स० । १राक्षसे तद्देवताके २मूलनक्षत्रे च ।

आस्रव पु०आस्रवति मनोऽनेन करणे अप् ।१क्लेशे । कर्त्तरि अप् । २आर्हन्मतसिद्धे पदार्थभेदे । आर्हतशब्दे २८१पृष्ठे विवृतिः ।

आस्राव पु० आस्रवति रुधिरमस्मात् आ+स्रु–अपादाने घञ् । १क्षते "जातएव तवास्रावस्त्वन्तु मोहान्न बुध्यसे" भा०उ०५७अ० । भावे घञ् । २सम्यक्क्षरणे कर्त्तरि ण । सम्यक्क्षरणयुक्ते त्रि० । आस्रवति आ+स्रु–ण । मुखलालायाम्" "च्युतैरास्रावमवत् विद्यात् निगिरत्येव तत् शुचि" आ०त०गौत०"आस्रावोलाला" रघु० ।

आस्राविन् त्रि०आ+स्रु–णिनि । मदादिक्षरणशीले ।"महागजइवास्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान्" भा०व०प०१३६ आस्रावयुक्ते च "दुष्टशोणितमास्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि" सुश्रु० ।

आस्वनित आ+स्वन–क्त पक्षे इट् । ध्वनिते ।

आस्वाद पु०आ+स्वद–कर्म्मणि घञ् । १मधुरादिरसे २शृङ्गारादिरसे च । भावे घञ् । ३रसानुभवे । "मध्वापातोविषास्वाद, ननु "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् । "तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते" सा०द० "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ" कुमा० । आस्वादश्च माधुर्य्यादिरसानुभवहेतुव्यापारभेदः स च लोके सर्व्वषामपि शृङ्गारादिरसास्वादे अन्यविधएव व्यापारः यथाह सा०द० । "न जायते तदास्वादोविना रत्यादिवासनाम् । वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः तत्र यदि आद्या न स्यात् श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् यदि द्वितीया न स्यात् रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधोन दृश्यते तत्र स्यात् उक्तञ्च धर्म्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्व्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभा "इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधइत्युच्यते । व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्प्रभावेन यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः । सभ्यानां तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधइत्युच्यते । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः । नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति । रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते । रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यापातः । विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च । तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदोन विद्यते । ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते । विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् । अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् । आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्चारणम् । विभावादीनां यथासंख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते कारणकार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः । रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः । ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभासइत्युच्यते । प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते । ततः संवलितः सर्व्वोविभावादिः सचेतसाम् । प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्व्यमाणोरसोभवेत् । यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व्वइव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः" "ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः" मेघदू० ल्युट् । आस्वादनमप्यत्र न० उक्त सा०द०वाक्ये उदा० ।

गमित्यिवलम् वन टि च स्यात्। आस्थानः १आस्थान वर्त्तदि नि । क्रियायां टाप् [illegible] ।

आस्थित त्रि आ+स्था-क्त । आरूढे २शङ्के ३आश्लिष्टे "[illegible]" रघुः। ४आश्रिते च।

आस्थिति स्त्री आ+स्था-क्तिन् । आस्थायां २आसमन्तात् स्थाने च ।

आस्थेय त्रि आ+स्था कर्मणि यत् । आश्रयणीये । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आस्नात त्रि आ+स्ना-कर्त्तरि क्त । [illegible]

आस्नान त्रि आ+स्ना-भावे ल्युट् । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

आस्नेय त्रि आस्ने भवः ढञ् [illegible] [illegible] ।

आस्पद न आ+पद-घ सुट् च । १प्रतिष्ठायाम्, २पदे ३स्थाने "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ४कार्य्ये च । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आस्पन्दन न आ+स्पन्द-ल्युट् । ईषत्स्पन्दे [illegible]

आस्पाप न [illegible] । [illegible] "आप् [illegible]" [illegible] १ ३ २ ११ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आस्फाल पु आ+स्फल-भावे णिच्-घञ् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

आस्फालन न आ+स्फल-भावे-णिच्-ल्युट् । [illegible] १[illegible] च "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] च ।

आस्फालित त्रि आ+स्फल+णिच्-क्त । [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible]

आस्फुजित पु [illegible] आ+स्फुज-क्त [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

आस्फोट पु आ+स्फुट-णिच्-कर्त्तरि अच् । [illegible] [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आस्फोटक न आ+स्फुट-णिच्-ण्वुल् । ([illegible]) [illegible] [illegible] त्रि ।

आस्फोटन न आ+स्फुट णिच् भावे ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] च । "[illegible]" [illegible] ।

आस्फोटनी स्त्री [illegible] [illegible] आ+स्फुट-णिच्-करणे ल्युट् ङीप् । ([illegible]) [illegible] ।

आस्फोटित न आ+स्फुट णिच्-भावे क्त । [illegible] च । [illegible] । [illegible] त्रि ।

आस्फोत पु आ+स्फुट-अच् [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आस्फोता स्त्री आ+स्फुट-अच् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] च ।

आस्माक त्रि अस्माकमिदम् अस्मद्+[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [[illegible] ।

आस्माकीन त्रि अस्माकमिदम् [illegible] । [illegible]

आस्य न अस्यते ग्रासोऽत्र+अस-आधारे ण्यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" "[illegible]" इति च [illegible] । [illegible] च । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

आहव न० आहूयन्तेऽरयोऽत्र आ+ह्वे—अप् सम्प्रसारणे गुण । १युद्धे । "एष विधेनाहवचेष्टितेन" रघु "माधिपत्राहवयत्ना आहावतुपलिप्सव" भट्टि "न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे" गीता । "उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च" "हिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च" इति च मनु । आहूयतेऽत्र आ+ह्व—आधारे अप् । २यज्ञे "तत्र नाभवदसौ महाहवे"माघ "आहवीयाग"मल्लि०

आहवन न० आहूयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट् ।१यज्ञे "इष्टमाहवनमपजन्मनाम्" माघ । भावे ल्युट् । २समन्ताद्धवने च "त्वे अग्ने आहवनानि भूरि" ऋ०७।१,१० ।

आहवनीय पु० आहूयते १प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र आ+हु—कर्म्मणि आधारे वा० अनीयर् आहवनमर्हति छ वा । १अग्निभेदे। तदुद्धरणप्रकार आश्व०श्रौ०उक्त । "उत्पर्गेऽपराह्णे गार्हपत्य प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वा वैश्यानय दृत्येके भ्रियमाण वा प्रज्वाल्या-ऽरणीमन्त वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरेत्" सू० दिवायेऽपवर्तयामे गार्हपत्य माद्युपहत्य दक्षिणाग्नि प्रज्वाल्य च वैश्यगृहात् द्रव्यवतोवान्यस्य गृहात् गार्हपत्याद्वा आनयेत् । तथा च अग्निमन्थनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादिति तदर्थः । तत्र मन्त्रादिकविनियोग उत्तरसूत्रादावुक्त । "आहवनीये वैश्वानर द्वादशकपालमभिश्रयति" तैत्ति०। "यस्य गार्हपत्याहवनीयो मिथ सस्पृज्याताम्"ऐत०ब्रा०। "पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिण स्मृत । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी"मनु । कर्मणि अनीयर् ।२सम्यग् होतव्ये हविरादौ त्रि० ।

आहार पु० आ+हृ—घञ् । १आहरणे । उपसर्गयोगात् २भोजने "निराहारौ यताहारौ तन्मनस्कौ समाहितौ" देवीमा० आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तो यथा "अथाहारविधि वत्स । विस्तरेणाखिल शृणु । आप्तान्वितमप्रमादिशुचि कार्य्य महानसम् । तत्राप्तै गुणसम्पन्नमन्न भक्ष्य सुसंस्कृतम् । शुचौ देशे सुसंगुप्त समुपस्थापयेद्भिषक् ॥ विषघ्नैरगदै स्पृष्ट प्रोक्षित व्यजनोदकै । सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविष सिद्धमन्न निवेदयेत् । वक्ष्याम्यत पर कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनम् । घृत कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते । फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वै दलेषु च । परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् । प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् । कट्वराणि खडांश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् । दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीत सुशृतं पय । पानीय पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् । काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च । दद्याद्वैदूर्य्यपात्रेषु रागषाडवसट्टकान्‌ । पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे । सूद सूपौदन दद्यात् प्रदेहाश्च सुसंस्कृतान् । फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च । तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् । प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीय पानक पय । खड्डान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् । सर्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसट्टकान् । पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यत । एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तार विजने रम्ये नि सम्बाधे शुभे शुचौ । सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै रसादिभि । मनोज्ञ शुचि नात्युष्ण प्रत्यग्रमशन हितम् । पूर्व्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ । पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् । तत पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्तत परम् । घनम्पूर्व्वं समश्नीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् । आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते । निरत्यय दोषहर फलेष्वामलक नृणाम् । मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च । पूर्व्वं योज्यानि भिषजा नतु भुक्ते कथञ्चन । सुखमुच्चै समासीन समदेहोऽन्नतत्पर । काले सात्म्य लघु स्निग्ध क्षिप्रमुष्ण द्रवोत्तरम् । बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्विदितागम । काले भुक्त प्रीणयति सात्म्यमन्न न बाधते । लघु शीघ्र व्रजेत्पाक स्निग्धोष्णं बलवर्द्धनम्। क्षिप्र भुक्त सम पाक यात्यदोष द्रवोत्तरम्। सुख जीर्य्यति मात्रावद्धातुसाम्य करोति च । अतीता यतयामास्तु क्षपा येष्वहसु स्मृता । तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु । येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायता । तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते । रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समा स्मृता । कृत्वा सममहोरात्र तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नाप्राप्तातीतकाल वा हीनाधिकमथापि वा । अप्राप्तकाले भुञ्जान शरीरे ह्यलघौ नर । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरण वा नियच्छति । अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्त द्वितीयञ्च न काङ्क्षति । हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् । आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽ-

आसादन न० आ+सद्-ल्युट् । [illegible]

आसादित त्रि० आ+सद्-णिच्-क्त । [illegible]

आसाद्य त्रि० आ+सद्-णिच्-यत् । [illegible] आ+सद्+णिच्-ल्यप् । [illegible]

आसाव्य त्रि० आ+सु-ण्यत् [illegible]

आह अव्य० [illegible]

आहक पु० आहन्ति आ+हन-ड [illegible]

आहत त्रि० आ+हन-क्त । [illegible]

आहतलक्षण पु० [illegible]

आहति स्त्री० आ+हन-क्तिन् । [illegible]

आहनन आ+हन-भावे ल्युट् । [illegible] [illegible]

आहनस् त्रि० आ+हन-असुन् । [illegible]

आहर त्रि० आहरति आ+हृ-अच् । [illegible]

आहरकरटा स्त्री० आहर करट [illegible]

आहरचेटा स्त्री० आहर चेट [illegible]

आहरण न० आ+हृ-भावे ल्युट् । [illegible]

आहरत्वोम त्रि० आ+हृ-[illegible]

आहरनिवपा स्त्री० आहर निवप [illegible]

आहरनिष्किरा स्त्री० आहर निष्किर [illegible]

आहर्त्तृ त्रि० आ+हृ-तृच् [illegible]

र्थं न हित दिवा” भाव० प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-भेददर्शनपूर्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा । “आहारं पचति शिखी दोषानाहारं पचति । दोषक्षये धातूनप-चति पचति च धातुक्षये प्राणान् । आहारं प्राणिनां सद्योबलकृद्देहधारणम् । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्द्धनम् । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विचार्य देशकाला-दीन् कालयोरुभयोरपि” । उभयोः कालयोः प्रातः सायं च । तथा च “सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम् नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमो विधिः” । प्रातः प्रथमयामादु-परि द्वितीययामादर्व्वाक् तथा च ‘याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्ब-लक्षयः” अन्यच्च “जाता भवति पक्वेषु रसादौ मलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः” । रसादौ पाक-प्राप्तमाह “उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने” । स्थानमाह ‘आहारन्तु नरः कुर्य्यान्निर्हारमपि सर्व्वदा । निर्जने लब्धुं प्रेतः स्वात्मकाशे हीयते श्रिया । निर्हारो मलमू-त्रोत्सर्गः । अन्यच्च “आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः” इति । भाजनमाह “दोषघ्नमुष्टिद पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् । रौप्यं भवति चाक्षुष्यं पित्त-घ्नं कफवातकृत् । कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसा-दनम् । पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफप्रणुत् । आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् । शैलजे मृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनि-वारणम् । दारुजे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च । पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापहृत् । जलपात्रं तु प्रागुक्तं तदभावे मृदोद्भितम् । पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्य्यसम्भवम् । (प्रागुक्तं सुश्रुते सौवर्णादुक्तं तच्चाम्बुशब्दे २२० पृष्ठे” दर्शितम्) । ‘भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभ-क्षणम् । अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्” लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुत्वेन पित्तलत्वात् बुभु-क्षितस्य प्रवृद्धपित्तस्य कथं प्रथमं लवणार्द्रकभक्ष-णमुपदिष्टम् उच्यते “लवणं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तच-न्दनमिति” वचनाल्लवणमत्र सैन्धवं तच्च त्रिदोषघ्नम् यतः आह गुणमन्ये “सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु । स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्” आर्द्रक-ञ्च पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यतः आह तत्रैव “आ-र्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा” । अन्यदपि लवणार्द्रक-ञ्च मारुतपित्तविरोधि संयोगस्वभावात् संयोगस्वरूप-ञ्च तादृशं भोजनस्य पूर्व्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचन-मेव प्रमाणयति । भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय मन्त्रा-दीन् स्मरेत् । तद्यथा “अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते । अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविना-शाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्” “अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् । फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान् । विना मोचाफलं तद्वद्वर्ज्जनीया च कर्कटी । मृणालविसशालूक-कन्देक्षुप्रभृतीन्यपि पूर्व्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदा-चन” । मृणालं पद्मनालं, विसं विसखण्डकं, शालूकं कन्दं प्रसिद्धम् । “गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः । घृतपूर्व्वं सम-श्नीयात्कठिनं प्राक् ततो मृदु । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति” अयमर्थः प्राक् घृतपूर्व्वं कठिनं समश्नीयात् यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं सव्यञ्जना घृतपूर्णा रोटिका भुञ्जते ततो मृदुलसूपादिकमोदनं भुञ्जते अन्ते पुनर्द्रवाशिनः भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादि भुञ्जते । “यद्यत् स्वादुतरं तद्वि-विदध्यादुत्तरोत्तरम् । भुक्त्वा यत्प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोज-नम्” । स्वादन्नस्य गुणमाह । “सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्य्ययम्” । अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्ज्जरम् । अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् । अतिद्रुततयाहारो गुणान् दोषांश्च विन्दति । भोज्यं शीतमहृद्यं च स्यादतिलम्बि-तमश्नतः । त्रिविधं गुरु तन्निवारयन्नाह “मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्ज्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु । मात्रागुरुस्तु सक्तादिर्माषादि प्रकृतेर्गुरु । संस्कार-गुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् । आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । चूष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाकथितादि (कढी) इति लोके प्रसिद्धम् । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डुक-मण्डकादि (खरं विशदमव्यवहार्य्यं भक्ष्यमितिपात० भा०) । चर्व्व्यं चिपिटचणकादि । स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणोः स्वभाव-लघुमत्र भवतस्य भोजनपरिमाणमाह “गुरूणामर्द्धसौहित्य

दैव न हित दिवा’ भाव॰प्र॰ भोजनकालदेशपात्रादि-भेददर्शनपूर्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा। “आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति। दोषक्षये धातूनपि पचति च धातुक्षये प्राणान्। आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः। स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्द्धनः। यथोक्तगुणकामस्तु सुपथ्यमेव तु भोजनम्। विचार्य देशकालादीन् कालयोरुभयोरपि’। उभयोः कालयोः प्रातः सायं च। तथा च “सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम् नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः”। प्रातः प्रथमयामाद् परं द्वितीययामादर्वाक् तथा च ‘याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत्। याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः’ अन्यच्च “न त्वभवति पक्वे वृत्तिर्दौर्बल्ये चैव च। काले वा यदि वाऽकाले भोज्यकालस्तदा स्मृतः”। स्मृतौ चाक्र-पाणिमाह “उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने”। स्थानमाह ‘आहारं च नरः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा। निर्जने न च प्रदेशे त्याज्यकार्ये क्रियते क्रिया। निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः। अन्यच्च “आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः’ इति। भाजनमाह दोषहृद्यादि पथ्यं हैमं भोजनभाजनम्। रौप्यं भवति चाक्षुष्यं पित्त-ध्नं कफवातकृत्। कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम्। पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफापहम्। आयसे काचपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम्। शैलपात्रे गुरु वर्षं रुच्यं कफशोषापहमुत्तमे। मृत्तिके कफजये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम्। दारुजे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च। पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत्। जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृन्मयं हितम्। पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत्। काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसम्भवम्। (प्रागुक्त सुश्रुते चौखम्बाद्याह्ये तद्वाक्यं गद्ये १२० पृष्ठे दर्शितम्)। भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्। अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्’ लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुत्वेन पित्तलत्वात् कथम् पित्तस्य हृद्यमिदम् कथं भवेत् तत्रादौ आर्द्रकभक्षणोचितम् उच्यते “लवणं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनमिति’ वचनात्तु लवणम् सैन्धवं तच्चित्रदोषघ्नम् यत आह गुणमध्ये “सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु। स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत् आर्द्रकं च पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव “आ-

र्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा। कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा’। अन्यदपि लवणार्द्रक च नात्यपित्तविरोधि तयोगस्य भावात् तयोगन्धकम-श्चैतादृशं भोजनस्य पूर्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचन-मेव प्रमापयति। भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय सक्ता-दीन् स्मरेत्। तद्यथा ‘अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः। इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते। अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम्। दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्” “अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्। मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्। फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान्। विना मोचाफलं तद्वर्जनीया च कर्कटी। मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन’। मृणालं पद्मनालम्, बिसं बिसपद्मकम्, शालूकं कन्द प्रसिद्धम्। “गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि। न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः। एवम्पूर्वं समश्नीयात्कठिनं प्रकृतीमृदु। अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति’ अयमर्थः प्राक् एतत्पूर्वं कठिनं समश्नीयात् यवाकारकाठिन्यादिविशिष्टं प्रथमं भक्ष्यं भक्षणं शतपथी रोटिका भुङ्क्ते ततो मृदुलञ्च पायसादिसमोदनं भुङ्क्ते अन्ते पुनर्द्रवाशी भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादि भुङ्क्ते। “दद्यात् स्वादु परं नदि दिव्याद्युत्तरोत्तरम्। भुक्त्वा यदप्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम्’। स्वादुत्वस्य गुणमाह। “प्रीणनस्य बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम्। स्वादु मञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम्’। अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम्। अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम्। अतिद्रुततयाहारो गुणान् दोषांश्च विन्दति। भोज्यं शीतमहृद्यं च स्यादितरत्त्विति नमनः। त्रिविधं गुरु तन्निवारयन्नाह “मात्रान्तो नगो द्रव्यं न लघुर्गुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च गुरु च यथा मरन्तो गुरु। मात्रागुरुस्तु मुद्गादिमांसादि संस्कृतैर्गुरुः। संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्यपरम्परम्। आहारः षड्विधः चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च। भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्। चूष्यं इक्षुदण्डादि, पेयं पानकशर्करोदकादि। लेह्यं रसालाक्षुदितादि (चटनी) इति लोके प्रसिद्धम्। भोज्यं भक्तमन्नादि। भक्ष्यं लड्डु-मण्डकादि (खरं विशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यमिति प्राच्यभा॰)। चर्व्यं चिपिटचणकादि। स्वभावगुरुसंस्कारगुरुद्रव्यो स्वभाव-लघुनः सम्यक् नोनमपरिमाणमाह ‘गुरूणामर्द्धसौहित्य

[illegible] "इत्येतद् [illegible] न [illegible]" । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible]" । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । न [illegible] न [illegible] न [illegible] न [illegible] ।
न [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible]
[illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] द्वितीयः [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] न [illegible] न [illegible]" ।

[illegible] । न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । न [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible] न न [illegible] । । [illegible] । [illegible] न ।

भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ।। नाशेष पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते ।। मध्वन्नदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् । अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः । प्रागद्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति । अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्च ग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्"। मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गायत्र्यभिमन्त्रितम्। गारुडे "शाकं सूपञ्च भूयिष्ठमत्यम्लञ्च विवर्जयेत्। नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन"। छन्दोग० प० । "मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" । अहनि अचिरो दितास्तमितसूर्य्येतरदिनमात्रे । तत्राप्यायुर्वेदीये विशेषः । 'याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्" । याममध्ये रसोत्पत्तिस्त्रियामे तु रसक्षयः"। तत्रापि पञ्चमयामार्द्धीमुख्यकालो दक्षवचनात् (तन्माह्निकतत्त्वे ९०६ पृष्ठे पठ्यते त्रियामन्त्वित्यत्र द्वियाममित्येवायुर्वेदीये पाठः । दक्षवचनानुरोधात् त्रियाममिति पाठकल्पनं बोध्यम्)। महामौनं हुङ्कारादिरहितम् । तथाचात्रि 'मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव नश्यति। तथासति महान् दोषस्तस्मात्तु नियतश्चरेत्। एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्व्वसाधारणः । विष्णुः । "न तृतीयमथाश्नीयादापद्यपि कदाचन" । गीतासु । "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः । कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" मनुः । 'आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखोभुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः"। नियमे त्वेवम् अनियमे तु नोदङ्मुखः । हारीतः 'नोदङ्मुखोऽश्नीयात्' । नित्यकामस्य तु प्राङ्मुखत्वमेव यथाह देवलः ।"प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचि पीठमधिष्ठितः । विशुद्धवदनः प्रीतोभुञ्जीत न विदिङ्मुखः" । जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह व्याप० "दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एष विधिभोजनमनायुष्यं मातुरुपदिशति" । पितृ "कुरुक्षेत्रं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत्पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणामुखभोजनम्' इत्याचाररत्नाकरधृतात् जीवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः । व्यासः

'पञ्चार्द्रोभोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखोमौनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता'। व्यासः "अश्ये कपङ्क्त्या नाश्नीयात् सहितः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत्" । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु गर्गः । "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः व्रतं सान्तपनन्तथा" ।। एतत्समानार्थमभिधायाह गोभिलः । "भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथोच्यते"। व्याप०"दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः "। मनुः "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः." अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सूर्य्यास्तमितसमये एव प्रातराशितः दिनभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः । व्याप० "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकामउपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः" बौधा० "उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्" । "अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः । तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्बलात्" । व्याप० । "भिन्नकांस्ये तु योविप्रोयदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति" तथा शूद्रादिभोजनेनापरिपूतपात्रेऽपि वृद्धमनुः "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलादिके । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्" । नव्यवर्द्धमानधृतागिरः "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने । करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" । पृष्ठे कदलीपत्रादिपृष्ठे । पैठी० "ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः" । अत्र पाषाणपात्रं भोजने विहितम् । 'तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्' । अत्रिः "आसने पादमारोप्य योभुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चान्नमश्नाति तस्य गोमांसभक्षणं" । मुखेन हस्तोत्तोलनं विना श्वादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके "आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत

मिषिद्धम्”। ब्रह्म० “तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च। न त्यजेदर्द्धजग्धानि सक्तुं शाकं कदाचन”। भारते “पानीयं पायसं सर्पिर्दधिक्षौद्रघृतान्यपि। निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्”। एतच्च त्याज्यं अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थः। निरस्य निःशेषमशनीयमित्यर्थः। तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः”। इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्तेतरभक्षणे दोषमाह मनुः “अन्नस्यादन्नदोषाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति”। अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्टद्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः। दृष्टद्वारकस्त्वायुर्व्वेदोक्तः। अदृष्टद्वारकः स्मृत्युक्तः। उभयमोक्तास्तु मालवतृषाविषतृषादुग्धादिदोषा दृष्टादृष्टद्वारकाः। अतएव मनुनैवोक्तम् “स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” युक्त उद्युक्तः। हारीतः “पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं पायसानि च। दन्तच्छेदनसप्णाश्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्”।

सचाहारस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् “आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु”इत्युपक्रम्य“आयुःसत्त्वेत्यादि” तच्च वाक्यम् आ०त० ९०१पृष्ठे दर्शितम्”। अत्र सर्व्वत्र“हृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते”इति भाष्योक्तेः आह्रियते भुज्यते कर्म्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० “आहारः षड्विधश्चूष्यमित्यादि”८९९पृष्ठे उक्तम्। स च षोढा“आहार्य्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्व्यं तथैव च। लेह्यं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु। भोज्यमोदनपूपादि भक्ष्यंमोदनसक्तुके। चर्व्व्यं चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते। चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः” भावप्र०उक्ते। आह्रियते भ्याहारः। २शब्दादिविषयज्ञाने च आहारशुद्धि शब्दे शा०भा० वाक्यम् उदा०।

आहारपाक पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादिभावेन परिणामः। वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिक्रमेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदार्थादर्शतयशास्त्रे सवाक्ये उक्तः तच्च अग्निशब्दे ४९पृष्ठे दर्शितम्। भावप्रकाशोक्तस्तत्प्रकारस्तु असृक्शब्दे ४५८पृष्ठे उक्तः।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादेः शुद्धिः। १भक्ष्यादिद्रव्यस्य शुद्धौ सा च शुद्धिः स्मृत्युक्तादिशाऽवसेया। सा च अभक्ष्यवर्ज्जनेन भक्ष्यभोजनरूप भवति। अभक्ष्याणि च अभक्ष्यशब्दे २७४पृष्ठे उक्तानि। आहारदोषनिवारणार्थायां शुद्धि। २दुष्टाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते। “आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु। अक्षारलवणं भैक्ष्यं पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च्चसम्” इत्यादिना अत्रिस० दर्शिता। ३शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” छा०उ०। “आह्रियते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तद्धि भोक्तुर्भोगायाह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टविषयविज्ञानमित्यनर्थान्तरं तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरणसत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति” भाष्यम्। आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपहाय तथा व्याख्यानं तु “रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इति गीतोक्तिमनुसृत्यैवेति आनन्दगिरिः।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्+भू—अच्। आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ। रसस्य यथाऽऽहारजत्वं तथाऽसृक्शब्दे ४५८पृष्ठे उक्तम्।

आहार्य्य त्रि० आ+हृ—ण्यत्। १आहरणीये“अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधनम्”मनुः। २व्याप्ये ‘कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च” सा०का० ‘आहार्य्यं व्याप्यं कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्यास्ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेत्याहार्य्यं दशधेति” सा०कौ०। ३कृत्रिमे “आहार्य्यशोभारहितैरमायैः” भट्टिः। स्वार्थे कन् तत्रैव “आहार्य्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत” ७,२१, कुमा०मल्लि०। ४लौकिके ५ औपासनिकेऽग्नौ च ‘आहार्य्येणानाहिताग्निम्” “पत्नीञ्च” आश्व०श्रौ०। “येनाहिताग्निना सर्व्वाधानं कृतं तस्य पत्नीं लौकिकेन, यस्यौपासनमस्ति तस्य पत्नीमौपसनिकेन दहेयु” नारा०। ६इच्छाप्रयोज्यारोपेण विपरीतकार्य्यबाधनिश्चयकालिके तद्धर्म्माभाववति तद्धर्म्मवत्त्वेन ज्ञेये। भावे क्त। ७तादृशज्ञाने न०। यथा निर्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानिति ज्ञानं तच्च वह्न्यभाववति पर्व्वते वह्निप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्य्यम्। तच्च प्रत्यक्षमेव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्म्मिणि तद्बोधस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् “परोक्षज्ञानम् अनाहार्य्यम् नियमेति सिद्धान्त” चिन्ता०। ‘शाब्दबोधोऽप्याहार्य्योभवत्यालङ्कारिका यथा अयं मुखमित्यादौ चन्द्रभिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्य्यमेव ८०४पृ०आरो-

निषिद्धम्” । ब्रह्म० “तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च । न त्यजेदर्द्धजग्धानि सक्तुं शाकं कदाचन” । भारते “पानीयं पायसं सर्पिर्दधिक्षौद्र-घृतान्यपि । निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्” । एतच्च त्याज्यं अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थं । निरस्यं नि शेषमशनीयमित्यर्थः । तथा “अन्न प्रशस्त पथ्यञ्च प्रोक्षित प्रोक्षणोदकै” । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्ते-तरभक्षणे दोषमाह मनु “आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्वि-प्रान् जिघांसति” । अन्नदोषस्त्रिविध दृष्टद्वारकः अदृष्ट-द्वारक दृष्टादृष्टद्वारकः । दृष्टद्वारकश्चायुर्व्वेदोक्त । अदृष्टद्वारक स्मृत्युक्त । उभयस्मोक्तास्तु बालवृषविषतृषा-दुग्धादिदोषा दृष्टादृष्टद्वारका । अतएव मनुनैवोक्तम् “स्वा-ध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” युक्त उद्युक्त । हारीतः “पृथक् पान पुनर्दानमामिषं पाय-सानि च । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्” ।

सचाहारस्त्रिविध सात्त्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् “आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दान तेषा भेदमिमं शृणु”इत्युपक्रम्य“आयु-सत्त्वेत्यादि” तत्र वाक्यम् आ०त० ९०१पृष्ठे दर्शितम्” । अत्र सर्व्वत्र“हृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते”इति भा-ष्योक्तेः आह्रियते भुज्यते कर्म्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भाव०प्र० “आहार. षड्विधश्चूष्य-मित्यादि ’८६६पृष्ठे उक्तम् । स च षोढा“आहार्य्यं षड्विधं भोज्य भक्ष्य चर्व्व्य तथैव च । लेह्यं चूष्य तथा पेय मदुदाहरणानि तु । भोज्यमोदनपूपादि भक्ष्यमोदन-मण्डके । चर्व्व्य चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते । चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानक पय” भावप्र०उक्ते । आह्रियते इत्याहार । २शब्दादिविषयज्ञाने च आहा-रशुद्धि शब्देया०भा० वाक्यम् उदा० ।

आहारपाक पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाक रसादि-भावेन परिणाम । वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकार पदा-र्थादर्शधृतयशास्त्रवाक्ये उक्त तत्र आग्निशब्दे ४९पृष्ठे दर्शितम् । भावप्रकाशोक्तस्तत्प्रकारस्तु अस्थिकारशब्दे ४५८ पृष्ठे उक्त ।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादे शुद्धि । १भक्ष्यादि-द्रव्यस्य शुद्धौ सा च शुद्धि स्मृत्युक्तदिशाऽवसेया । सा च अभक्ष्यवर्ज्जनेन भक्ष्यभोजनएव भवति । अभक्ष्याणि च अभक्ष्यशब्दे १७४पृष्ठे उक्तानि । आहारदोषनिवारणार्थां शुद्धि । २दुष्टाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते । “आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदत शृणु । अक्षारलवणं भैक्ष्य पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम्” इत्यादिना अत्रिस० दर्शिता । ३शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति ” छा०उ० । “आह्रि-यते इत्याहार शब्दादिविषयज्ञानम् तद्धि भोक्तुर्भोगाया-ह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धि राहारशुद्धि रागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टविषयविज्ञान-मित्यनर्थान्तर तस्याहारस्य शुद्धौ सत्या तद्वतोऽन्त करण सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति” भाष्यम् । आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतापरिहाराय तथा व्याख्यान तु “रागद्वेषवि-युक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इति गीतोक्तिमनुसृ-त्यैवेति आनन्दगिरि ।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्+ भू—अच् । आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ । रसस्य यथा-ऽऽहारजत्वं तथाऽस्थिकारशब्दे ४५८पृष्ठे उक्तम् ।

आहार्य्य त्रि० आ+हृ—ण्यत् । १आहरणीये“अथ मूलमना-हार्य्यं प्रकाशक्रयशोधनम्”मनुः । २व्याप्ये ‘कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च” सा०का० “आहार्य्यं व्याप्य कर्म्मेन्द्रियाणा वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथ व्याप्यास्ते च यथायथ दिव्यादिव्यतया दशेत्याहा-र्य्य दशधेति” सा०कौ० । ३कृत्रिमे “आहार्य्यशोभा-रहितैरमायै ” भट्टि । स्वार्थे कन् तत्रैव “आहार्य्यकमपि तस्या सहजमिवाशोभत” ७,२१, कुमा०मल्लि० । ४लौ-किके ५ औपासनिकेऽग्नौ च ‘आहार्य्येणानाहिता-ग्निम्” “पत्नीञ्च” आश्व०श्रौ० । “येनाहिताग्निना सर्व्वाधान कृत तस्य पत्नीं लौकिकेन, यस्यौपासनमस्ति तस्य पत्नीमौपसनिकेन दहेयु ” नारा० । ६इच्छाप्रयो-ज्यारोपेण विपरीतकार्य्यबाधनिश्चयकालिके तद्धर्म्माभाववति तद्धर्म्मवत्त्वेन ज्ञेये । भावे क्त । ७तादृशज्ञाने न० । यथा निर्वह्नि पर्व्वतो वह्निमानिति ज्ञान तच्च वह्न्यभाववति पर्व्वते वह्निप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्य्यम् । तच्च प्रत्यक्षेणैव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्म्मिणि तद्बोधस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् “परोक्षज्ञानम् अनाहार्य्यम् निश्च-यश्चेति सिद्धान्त ” चिन्ता० । ‘शाब्दबोधोऽप्या-हार्य्योभवत्याहद्धारिका यथा अय मुखमित्यादौ चन्द्र-भिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्य्यमेव ८०४पृ०आरो-

[illegible]

आहाव पु॰ आ+ह्वे+अप् [illegible]

आहिंसि [illegible]

आहिक पु॰ [illegible]

आहिच्छत्र त्रि॰ [illegible]

आहिण्डिक पु॰ [illegible]

आहित त्रि॰ आ+धा–क्त [illegible]

आहितलक्षण त्रि॰ [illegible]

आहिताग्नि त्रि॰ [illegible]

[illegible]

आहिताग्निगण पु॰ [illegible]

आहिति स्त्री॰ आ+धा क्तिन् [illegible]

आहितुण्डिक त्रि॰ [illegible]

आहिमत त्रि॰ [illegible]

आहुक पु॰ [illegible]

आहुत न॰ [illegible]

आहुति स्त्री॰ आ+हु क्तिन् [illegible]

आहुल्य न० आ+ह्वेञ्–वा० क्यप् संप्रसारणञ्च । काम्बो-राटौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्णपुष्पे चि-ल्लोफले क्षुपभेदे ।

आहुव त्रि० आ+ह्वा–प्रत्यर्थे कर्म्मणि क सम्प्र०उवङ् । आह्वा-तव्ये "अनुक्रटीनामन्वाहुव" ऋ० ८.२२,१८, "आहुव आह्वातव्य" भा० । [२आहूयमाने च ।

आह्व त्रि० आह्वयति आ+ह्वे–क्विप् सम्प्र० । १आह्वायके ।

आहूत त्रि० आ+ह्वे–क्त । कृताह्वाने १आकारिते "आहूत इव मे शीघ्रम्" भाग०१०स्कन्धे । "नचाहूतोवदेत् किञ्चि-द्गोमोदण्डेन संस्पृशेत्" या०स्मृति । "वियच्चनाथेनाहूत पार्थेनाथ द्विपन्नुरम्" माघ । "आहूतो न निवर्त्तेत द्यूता-दपि रणादपि" । आभूत+पृ० भस्य हः । २आभूतप्रलयपर्य्यन्ते "पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकमहितानि च । न लवेत् का-र्त्तिके यस्तु यावदाहूतनारकी" ति०त०पु० "आहूतम् आभूतप्रलयपर्य्यन्तम्" रघु० ३नामकृतव्यपदेशे विश्वे च । सृष्टिकाले हि भूतानां तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेश पर्य्यन्तमित्येव तस्यार्थोव्याख्य । भावे क्त । ४आह्वाने ।

आहूतप्रपलायिन् त्रि० आहूत विवादनिर्णयाय राज्ञाहूतो-ऽपि प्रपलायते प्र+परा–अय–णिनि रस्य लः । व्यवहारे हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । "अन्यवादी क्रियाद्वेषी, नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्च-विधः स्मृतः" मिता०स्मृत्युक्ते ।

आहूतसम्प्लव पु० आहूतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य सम्प्लवोयत्र । प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य व्यपदेशाभावेन व्यवहार्य्यत्वाभाव । "आहूतसम्प्लवस्थानममृतत्व मापते" इति पुराणे आभूतेत्यत्राहूतेति पाठान्तरम् ।

आहूति स्त्री आ+ह्वे–क्तिन् । आह्वाने (डाका) ।

आहूय अव्य० आ+ह्वे–ल्यप् । आह्वान कृत्वेत्यर्थे "आहूय दानं कन्याया ब्राह्मोधर्म्मः प्रकीर्त्तितः" मनु ।

आहृत त्रि० आ+हृ–क्त । आनीते कृताहरणे ।

आहृति स्त्री आ+हृ–क्तिन् । आहरणे आनयने ।

आहृत्य अव्य० आ+हृ–ल्यप् । आहरणं कृत्वा आनीये-त्यर्थे "समाहृत्यान्यतन्त्राणि" अमर. ।

आहेय त्रि० अहेरिदम् ढक् । सर्पसम्बन्धिनि विषफणास्थ्यादौ

आहो अव्य० आ+हन–डो । १प्रश्ने, २विकल्पे, ३विचारे च । "यस्माय पुरुषोभियत उदमात् प्राणा प्रामन्त्याहो नेति" शत०ब्रा०१४,६,२,१२, "आहो विद्वानमुं लोक मेत्य-कश्चित् समश्नुते" कठो० । "आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभि" शाकुन्तले सखीप्रति दुष्मन्तप्रश्न ।

आहोपुरुषिका स्त्री अहमेव पुरुषः शूरः मयू० अहो पुरुषः तस्य भाव वुञ् स्त्रीत्वात् टाप् । दर्पजन्ये आत्मनि उत्कर्षसम्भावने (वाहादुरी) "आहोपुरुषिका पश्य मम सद्रत्नकान्तिभि" भट्टि ।

आहोस्वित् अव्य० आहो च स्विच्च द्व० । १विकल्पे, २प्रश्ने च "आहोस्वित् शाश्वतं स्थान तेषा तत्र द्विजोत्तम" भा० स०५अ० । द्विपदमित्येके ।

आह्न न० अह्ना समूह खण्डिका० अञ् । दिनसमूहे "अहो-रात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सरमाप्नुत संवत्सर इद सर्वमाह्नायैवैतामरिष्टि स्वस्तिमाशास्ते" शत०ब्रा०६,६, ४,३, अह्ना निर्वृत्तादि चतुरर्थ्याम् सङ्कलादि० अञ् । दिननिर्वृत्तादौ त्रि० ।

आह्निक त्रि० अह्नि भव अह्ना निर्वृत्त साध्यं ठञ् स्त्रियां ङीप् । १दिनभवे २दिनसाध्ये च । "भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम्" भा०द्रो०१३७अ० । "कृताह्निक सुरश्रेष्ठोजपते समरुद्गण" भा०व०१४२ अ० । दिनकर्त्त-व्यानि आह्निकतत्त्वे आह्निकृत्यप्रदीपादौ उक्तानि । दिवसकर्त्तव्यान्याचारशब्दे ६२१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिन-विभागेषु कर्त्तव्यभेदोद्देशेन सङ्क्षेपात् दर्शितो यथा । "प्रातरुत्थाय कर्त्तव्य यद्द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं सं प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उदयास्तमदं यामन्न विप्र क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्युक्त काम्यैश्चान्यैर-गर्हितै । य स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विज । अज्ञानादथवा मोहात् स तेन पतितोभवेत् । दिवस-स्याद्यभागे तु कृत्य तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् । विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषत । उष काले तु सम्प्राप्ते शौच कृत्वा यथार्थवत् । तत स्नान प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । अत्यन्तमलिन कायो नव-च्छिद्रसमन्वित । स्रवत्येष दिवा रात्रौ प्रात स्नान विशो-धनम् क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समता यान्ति उत्तमान्यधमै सह । नानास्वेद-समाकीर्णं शयनादुत्थित पुमान् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रात-स्नायी भवेत् सदा । समस्तजन्मज पाप त्रिभिर्वर्षैर्व्यपो-हति । उषस्युषसि यत्स्नान सन्ध्यायामुदिते रवौ । प्रा-जापत्येन तत्तुल्य महापातकनाशनम् । प्रात स्नान प्र-

[illegible] [illegible] हि तत् । [illegible] पूजाया [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]- [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] । प्रकाशं [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] चैव [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] हि । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] चैव [illegible] तु [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] दिने दिने । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] । न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च । [illegible] [illegible]

पादांशव्याख्यारूपाणि अङ्गा–पाठत्वात् आह्निकानि "तमधीष्टोभृतो भूतोभावी" पा० ठञ्। दिवसे-वृत्तकृत्य-नियोजिते २अध्यापके ४भृते वेतनेन क्रीते दासादौ ५भूते स्वसत्तया व्याप्ते ज्वरादौ च।

आह्लाद पु० आ+ह्लद–घञ्। आनन्दे। "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामना" भाग०।

आह्लादन न० आ+ह्लद–णिच्–ल्युट्। १आनन्दसम्पादने कर्त्तरि ल्यु। २आनन्दसम्पादके त्रि०। करणे ल्युट्। ३आनन्दसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आह्लादित त्रि० आ+ह्लद–णिच्–क्त। १कृतानन्दने। यस्या-नन्दो जनितस्तस्मिन्। आह्लादोजातोऽस्य तार० इतच्। २जाताह्लादे च।

आह्लादिन् त्रि० आ–ह्लद–णिनि १आनन्दयुक्ते णिच्–णिनि। २आनन्दकारके। स्त्रियामुभयतो ङीप्।

आह्व त्रि० आह्वयति आ+ह्वे–ड। आह्वानकारके।

आह्वय पु० आह्वायते प्राप्यते या–घञर्थे क २त०। १नामनि आह्वायकैर्हि नामोच्चारणेनैव आहूयते इति आह्वायकत्वप्राप्तौ नाम्न करणत्वात्तथात्वम्। आ+ह्वे वा० करणे श इत्यन्ये "काव्यं रामायणमाह्वयन्" रामा०। गजाह्वयं शताह्वय नागाह्वयम् इत्यादि। २प्राणिभिर्मेषा-दिभिः सपणद्यूतभेदे च सप्तादशविवादान्तर्गते। "तेषा-माद्यमृणादानम्" इत्युपक्रम्य "द्यूतमाह्वयएव च। पदा-न्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थितावि"ति मनूक्ते। अस्य सम्-पूर्वकतापि "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वय" मनुना तथा प्रयोगात् तत्स्वरूपमुक्तं मिता० नार० "अक्षवध्रशला-काद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्। पणक्रीडा वयोभिश्च पद द्यूतसमाह्वयम्" व्याख्यातञ्च मिता० यथा "अक्षाः पाशकाः वध्रश्चर्म्मपट्टिका शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतु-रस्राः आद्यग्रहणात् चतुरङ्गादिक्रीडासाधनकरितुरगा-दिकं गृह्यते। तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्व्विका क्रियते तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभि श्चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम्। द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम्। तत्प्रकारः तत्रैव दर्शितो यथा। "तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह।"ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं श-तम्" या०। परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पित-

पणोग्लह इत्युच्यते। तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतप-रिमितादधिकपरिमाणा या वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः धूर्त्तकितवात्सकाशात् शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृह्णी-यात्। पञ्च पणाश्चायो यस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकं "तद-स्मिन् वृद्ध्यायलाभेत्यादिना" (पा०)कन्। जितस्य ग्लहस्य विंशतितमम्भागं गृह्णीयादित्यर्थः। सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ (ठन्) सभिकः कल्पिताक्षादिभिर्जितक्रीडोप-करणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते। इतर-स्मात् पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्दशकं शतञ्जितद्रव्यस्य दशमम्भागं गृह्णीयादिति यावत्। एवं क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किङ्कर्त्तव्यमित्यत आह। "स सम्यक्पालितोद-द्याद्राज्ञे भागं यथा कृतम्। जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्या-त्सत्यं वचः क्षमी" या०। यएष क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा कृतं सम्प्रतिपन्नमंशन्दद्यात्। तथा जितं यत् द्रव्यन्तदुद्ग्राह्-येद्बन्धकग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेदु-द्धृत्य च तद्धन जेत्रे जयिने सभिकोदद्यात्। तथा क्षमी भूत्वा सत्यञ्च वचोविश्वासार्थं द्यूतकारिणां वदेत्। तदुक्तं नारदेन। "सभिकः कारयेद्द्यूतन्देयन्दद्याच्च यत्कृत मिति"। यदा पुनः सभिकोदापयितुन्न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह।"प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले। जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु" या०। प्रसिद्धे ऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कित-वसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्त्तकितव-सविप्रतिपन्नं जितम्पणन्दापयेत्। अन्यथा प्रच्छन्ने सभि-करहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितम्पणञ्जेत्रे न दापयेत्। जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह। "द्रष्टारो व्यव-हाराणां साक्षिणश्च त एव हि" या०। द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्तएव कितवाएव राज्ञा नियोक्तव्या न पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकाराएव कार्य्या न वा तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्या-दिनिषेधोऽस्ति। क्वचित् द्यूतन्निषेधुन्दण्डमाह। "राज्ञा सचिह्ननिर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" या०। कूटैरक्षा-दिभिरुपधिना च मन्त्रौषधादिना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वा-सयेत्। नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः। "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत" इति। यानि च मनुवचनानि द्यू-

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आह्वय[illegible] न [illegible] आह्वय+णिच् [illegible] ।

आह्वयित त्रि [illegible] आह्वय+णिच्–क्त [illegible] ।

आह्वर त्रि आ+ह्व–अच् । [illegible] ।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे–अङ् । आह्वाने । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आह्वान न आ+ह्वे–ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

आह्वायक त्रि आ+ह्वे–ण्वुल् । आह्वानकारके [illegible] ।

आह्वारक त्रि आ+ह्व ण्वुल् । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आह्वृति स्त्री आ+ह्व–क्तिन् । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इति श्रीतारानाथ[illegible] वाचस्पत्ये आकारादि[illegible] ।

इ

इ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इ [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

कटौ गतौ इत्यत्र इ ई इति प्रश्लेषात् तस्य सि॰कौ॰

इक् स्मरणेऽधिपूर्वक एव किन्तु कित्करणमधीगर्थेत्यादौ विशेषार्थम् अदादि॰पर॰सक॰अनिट्। अध्येति अध्यैषीत् अध्यगात् इत्यन्ये इण इवास्य तिङि रूपं न कृति। अधीयन्। "असीतयोराघवयोरधीयन्" भट्टिः। एतद्योगे कर्म्मणि सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी। मातुरध्येति। प्रतिपदविहिततयाऽनया षष्ठ्या न समासः मातुरध्ययनम्। "कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति कियन्मातुः कियत् पितुः" ऋ॰४, १७, १२। "रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव लक्ष्मण" भट्टिः सम्बन्धाविवक्षायां तु द्वितीया। "अग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो।" कठो॰। "अयमारुणिः संमतीममाक्रान वैश्वानरमध्येति" छा॰ उ॰। "अधीहि भगवन्। ब्रह्मेति" छा॰उ॰। [वंशाङ्कुरे

इक्कट पु॰ एति भूमिमुद्भिद्य गच्छति इ-कटच् वा गुणाभावः।

इक्कट पु॰ ईयते इ-क्विप् इत् अव्य; कटो यस्मात् ष॰ तस्य कः। कटसाधने तृणविशेषे त्रिका॰ इत्कट इति ख्याते। तस्य सन्निकृष्टदेशादि कुमुदा॰ चतुरर्थ्यां ठच्। इक्कटिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। भेषा॰ चतुरर्थ्याम् इनि। तदर्थे स्त्रियां ङीप्।

इक्कवाल पु॰ "चेत् कण्टके (१ ४ ७ १०) पणफरे (२,५,८,११) तु पापाः समस्ता स्यादिक्कवालइति राज्यसुखाप्तिहेतुः" नील॰ ता॰उक्ते पणफरस्थ उक्तस्थानानामन्यतमस्थाने-रव्यादिसमस्तग्रहाणां स्थितिहेतुके राजयोगभेदे।

इक्षु पु॰ इष्यतेऽसौ माधुर्य्यात् इष+क्सु। मधुररसयुते असिपत्रे स्वनामख्याते वृक्षे। तद्भेदगुणादिकमुक्तं भावप्र॰। "इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च। गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः। इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः। स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः। अथेक्षुभेदाः "पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः। कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः। नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्। इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि। तत्र पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः। सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा। अथ (कुशिया) कोशकृतो गुणाः "कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः"। अथ (काजला) कान्तारेक्षुगुणाः कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणः सरः। (वंशोरा) वंशकगुणाः "दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः"। शतपोरकगुणाः "शतपर्वा भवेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः। विशेषात्किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः।" सुश्रुते तु काण्डेक्षुरित्यत्र काष्ठेक्षुरिति पाठः इतोऽवशिष्टानां गुणास्तत्रोक्ता यथा "कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुकरौ गुणे। एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः। सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः। वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः" भाव॰प्र॰ "बालयुववृद्धेक्षुगुणाः बालइक्षुः कफं कुर्यान्मेदोमेहकरश्च सः। युवा तु वातहृत्स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च वातनुत्। रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृद्बलवीर्य्यकृत्। अथाङ्गभेदेन गुणभेदः मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः। अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः। अथ दन्तपीडितेक्षुरसस्य गुणाः दन्तनिष्पीडितस्येक्षोरसः पित्तास्रनाशनः। शर्करासमवीर्य्यः स्यादविदाही कफप्रदः। अथ यन्त्रपीडितेक्षुरस गुणाः मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात्। तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिको रसः। अथ पर्य्युषितेक्षुरसगुणाः रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः। कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः। अथ पक्वस्येक्षुरसस्य गुणाः इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः। गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः। वृष्या मोहहराः ख्याता बृंहणा विषहारिणः। अथ (भेला) फाणितस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः। सुपक्वेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया। फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत्। वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रबस्तिविशोधनम्। अथ मत्स्यण्डिका (सारगुड) (राब) इति ख्यातायाः लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसो यः सुपक्वो घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः। मन्दं स्रवन्ते यस्मात् मत्स्यण्डीति ततः स्मृता। मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा। मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता। अथ (ठिके गुड) गुडस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसो यः सुपक्वो जायते लोष्टवद्दृढः। स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्ड्येव गुडो मतः। गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः। नातिपित्तहरो मेदः कफकृमिबलप्रदः। अथ नवपुराणगुडगुणाः गुडो नवः कफश्वासकासकृमिहरोऽग्निकृत्। पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः स पुराणोऽधिकगुणो बुधैः पथ्यतमः स्मृतः" द्रव्यभेदेन युक्तस्य गुडस्य गुणाः "श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः। शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय" (खाण्ड) खण्डस्य गुणाः

कथञ्च मधुर इव मधुम इ दर्व विमम् । गावतिक्कर किमर्थं मक्ष गावहर्दं गदम् । (चिनि) विवायाः वचर्च प्रवाच कथञ्च विवाधर्दं इरेव मधरा मिवा । विवा इमधुरा रचा वाक्तिवाक्षकहम् । पूर्णोचर्दिंमराम् इति हमीवा मूलचारिषो । चच '(चिचरि) चिवोवकूपाः मचेत् इमर्विवा मीवा रचचिवरी वच । चिवोवचमिवा वधी गावतिवरा चिवा । मर्वरा सर्वेदोषाचडूदाचरचचितव । ववा वचैव मैर्वच मधुरतं रचा रचा । चेदचीत- चैवाधि वरल च रचा रचा" इति वाचम इषुमनैः । रचदूचदाव दवी कचारिवाडमावाचमाअचेवावव राचाव इवा चचा चचा । "को वो चचर्गिवायचक- चर्दिवाचां चवी इचः । तेन तेन निर्देशाचेवां विवा चचे इचाः । वाचविवा रचिवा मिवावा च चवा- वचा । वचा वचा इवरवो विचवा मर्वरा वच । चधु- चवरा इमर्चईचीवारची वचा वेद्यो महादवी वचा वचमुरा वमचविवाचा च । मवावर्वरा मधुरवाचा विवाइरवा चेडरी वरा चेति । वाचमः मर्वरा: बोवाः वर्षा दाववचावचा । रचविवमवचमाचर्विइ- चर्विवावचा । इव मधूचमोर्म वार्षिक वावतिव मह । चचव चवर चावे चवार्च चविडूरचम्" "चचाचाचा विवरवि रवं मेघूवरि" चराति चचो । चीचचहेचुरचव विचार्चा ह चविर्वचा" चाविचाड 'कुवाचाविचरचार्च' देवी इ रचो रिवारु चचू । देवर इवारी मि । "देवर इव चर्विवम्"चरवि । रचुर्वा चचर चेल वावरच चाव चच च रा चइचवे चेचे । रचुर्वा चावा । रच चावम् च "रच चावाविचादिच" रइ । चन चविवादिच रविचेदर मि वो रचुर्वा चचम् । चरच चाविवाद् निर्व चचम् रचरचम् । रचीचचाचवे च राचवि । रचचावाम् [रचचेदे चार्वे चम् । रचचुरचे

इषुक इ रचवचार चचुरा चम् । रचवचवाचे (चचा)

इषुकारक इ रचो: चावचर चावजोव । चावरचे रचडचचे (रच) रचुः चावरचर रचवचर्दे च । चिव हरो च चवचे चर्विचुचचवम् चाव ।

इषुकीव वि रचर चचविइ च मच्चा पुच च । रच मूरो देरे वन चरा चच् रिमा चदा चच । देचुचवम चरे वि विवी चाह् ।

इषुक्षय इ इषून् इषवि इइ—विविवि च पृ वेद । इषु चासो इडचारवी मवीतवचेदे ।[स्वार्थे की चचाः

इषुगम्य इ इषोरिव गम्य वचीइचाचचरो चच । ग्वासोहूर्दे

इषुगम्भा की इषोर्भेम इव चचोऽस्या । चलविद्याचीव

इषुच्च लि॰ इषोरिव इचावचावी चच—च १८ । इषुनिचारे इचारी "चावितव च चचूचली इडः चचवचेन च । चिव विवोरचाव तै चदूचेरा इषुभावचा । रचचडे इते मृदूचाविचचचम् । [चिवेरे स्वार्थे च ।

इषुतुला की इषुवा इचा चमाचिचा । (चचाए) चाव

इषुदच्छ इ इषुर्दच इव इवचादे दीर्घेवी इषुमविचाच वी

इषुधर्मा की इषोरिव दर्वोन्मोऽस्याः । चचविचचाम् राचवि । [इषु रचदचचचचाविवि चदेचेदे ।

इषुहा की इषुमिषु रचाचार इरावि चवैव रा—च ।

इषुभिद इ इषु मीवी इचवडचारचचाचादोचवोवेव चोचवव रचोदिवविच वा । इषुवेचाचारे इषुपत्री ।

इषुपत्र इ॰ इषो: चचचिव चचवच । (चचाए) चाचवेदे ।

इषुपाद इ इषोः चाचा चचचाचोरचाहि । चचारी

इषुप्र इ इषु रिव पूर्वते इ—चर्वचि चचर्वव चुचचच चेव । चरचचे रचवा ।

इषुचाविका की इषोर्भेवा वेचरव चावा चीव चरचावि रचवा । रच इषुचीर्वे चावचचे राचवि ।

इषुमचिनी की इषुर्वविवो चचा चाविचवचर्व चरवि चाचाचाव चोहूचरवि । इषु चचवचचर्व विचाव

इषुमती की इषु । इषुरचोऽस्त्यास्याम् चर्चा चदर चेव । चचोवेदे"चीवा चेघुचची चैचा दैविच च चचामदी चा चा इव [देव । इषुचूचे स्वार्थे च ।

इषुमूल इ इषोर्मूलं चविचिरा मूल चविचाव । विचाव ।

इषुमीव इ इषुरचचोमीवः । इषुमो चचीरवे च इा विववितिचवचविवाचचोवा चचा"दिराचचाचावा- चचचचच चीवविवचचरचचचवचचचवीवि इच चाचीवावमेचो चविचवीवि । इच चेव चचचचार्चविचा इव चार्चविचचेचाचो चदा वेदरा चर्षचचचेव दूच- चाविचोवांचडचचावो चचा चर्चेच्चरचिव निविदवे चदा चवेचाद् चचचवि । वैचाव पूच रराचि चच चादचचराः विवचिचिवचचचा चाचाचां चचर रचचूचवा चचा चाद विवाचा इचचच चाचचाडू चचविचाहचेचु चचोर्डवचचिदीचाम: वैवाचां इवि चवामाम् । चमाचिवम्चूचचचचा: चच रर चर्च

दोषदुष्ट्या सह पिडकाभिः । तत्र कफादुदकेक्षुवालिकासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहा दश साध्या दोषदूष्याणां समक्रियत्वात् । पित्तान्नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात् । वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमा महात्ययिकत्वात् । तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान् । कफपित्ताभ्यां क्षीणाभ्यां मेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमेहान् । तत्र श्वेतमवेदनमुदकमेही मेहति इक्षुरसतुल्यमिक्षुमेही, सुरामेही सुरातुल्यं, सरुजं सिकतानुविद्धं सिकतामेही शनैः सकफं स्तोकं शनैर्मेही, विशदं लवणतुल्यं लवणमेही, हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही, आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्रतुल्यं शुक्रमेही स्तोकं स्तोकं सफेनं फेनमेही मेहति । अत ऊर्द्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः । सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहति सदाहं हरिद्राभं हारिद्रमेही, अम्लरसगन्धमम्लमेही, क्षारप्रतिमं क्षारमेही, मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठमेही । शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति । अत ऊर्द्ध्वं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः । सर्पिःप्रकाशं सर्पिर्मेही मेहति वसाप्रकाशं वसामेही, क्षौद्ररसवर्णं क्षौद्रमेही, मत्तमातङ्गवदजस्रमबद्धं हस्तिमेही मेहति । मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्रसेकच्छर्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवाः । वृषणयोरवदरणं बस्तिभेदो मेढ्रतोदो हृदि शूलमम्लीका ज्वरातीसारारोचका वमथुः परिधूपनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति पैत्तिकानाम् । हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् । एवमेते विंशतिः प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः । तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते । तद्यथा । शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति । शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका । गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी । सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः । जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता । महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता । महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी । मसूरदलसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका । रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् । विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका । विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः । ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः । गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्म्मणि चोत्थिताः । सोपद्रवा दुर्ब्बलस्य पिडकाः परिवर्ज्जयेत् । लक्षणं शरीरं निर्मांसं मेदोमज्जवसायुतम् । अथ प्रक्रमते वायुर्मासाध्यास्तु वातजाः । प्रमेहपूर्व्वरूपाणामालक्षितेऽपि दृश्यते । किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत् । तद्रूपाण्यर्द्धानि वा यस्मिन् पूर्व्वरूपाणि मानवे । प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत् । पिडकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवैः । मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्त्तितः । स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासनमिच्छति । आसनाद्वृणुते शय्यां, शयनात् स्वप्नमिच्छति । यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण धवलरक्तपिङ्गलकपोतमेचकादीनाम् वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति । एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण । भवति चात्र । सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि' तत्रैव चिकित्सास्थाने सर्व्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमुक्तम् । यथा "द्वौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः तत्र सहजो मातृपितृबीजदोषकृतः । अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः । तयोः पूर्व्वेणोपद्रुतः कृशो रूक्षोऽल्पाशी पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च भवति उत्तरेण स्थूलो बह्वाशी स्निग्धः शय्यासनस्वप्नशीलश्चेति" 'तत्रोदकमेहिनं पारिजातकषायं पाययेत् इक्षुमेहिनं वैजयन्तीकषायम्" च सुश्रु०

इक्षुयन्त्र न० इक्षोर्निष्पीडनं यन्त्रम् शा० त० । इक्षुनिष्पीडके यन्त्रे (महाशाल) "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि" स्मृतिः ।

इक्षुयोनि पु० इक्षोरिव योनिर्यस्य । पुण्ड्रके इक्षौ राजनि०

इक्षुर पु० इष–बा०—क्सुरच् । १कोकिलाक्षे (कुलेखारा) रत्ना० २गोक्षुरे (गोखुरी) ३इक्षौ च शब्दरत्ना० ४काशे राजनि० । संज्ञायां कन् । १कोकिलाक्षे । २काशतृणे ३स्थूलशरे च राजनि० ।

इक्षुरस पु० इक्षौ रस इव रसो यस्य । (भडा) इति ख्याते काशे १तृणभेदे । "काश काशेक्षुरस्त्विक्षुरसस्तथा । इक्षुवालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः । काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाको हिमः सरः । मूत्रकृच्छ्राश्मदाहक्षयपित्तास्ररोगहृत्" भाव०प्र० । २इक्षौ० ।

"अध्यापयामास पितॄन्" मनु णिच्–सन् । अध्यापिपयिषति–ते अधिजिगापयिषति–ते केवलात् सन् । अधिजिगांसते । अध्यापक अध्यापकशब्दे उदा॰ अध्यापित "अध्यापितस्योशनसापि नीतिम्" कुमा॰ । "भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा" मनु ।

इङ्ग पु॰ इगि भावे घञ् । १चलने कम्पने २इङ्गिते च । कर्त्तरि अच् । ३जङ्गमे "त्वया सृष्टमिदं सर्व्वं यच्चेङ्ग यच्च नेङ्गति" भा॰ष॰४२अ॰ । ४अद्भुते च त्रि॰ मेदि॰ ।

इङ्गन न॰ इगि भावे ल्युट् । १इङ्गिते २चलने ३ज्ञाने च । णिच्–ल्युट् । ४चालने । "उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुते" कात्या॰ १०'१,६, यतउपांशुसवनस्यानिङ्गनमचालनम् श्रूयते "अनिङ्गयमानानि हरे आतृतीयसवनात्" श्रुति । कर्क॰ । युच् इङ्गना अत्र स्त्री ।

इङ्गि(ड)ल पु॰ इगि–इलच् वा लस्य ड । इङ्गुदवृक्षे । "बीरणतूलमिश्रमिङ्गिडमपुटेन जुहोति" श्रुति ।

इङ्गित न॰ इगि–भावे क्त । १चलने २हृद्गतभावावेदके चेष्टाविशेषे "इङ्गितं हृद्गतो भाव इति" सज्जनोक्ते ३हृदयस्थे भावे । "अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया" कुमा॰ "बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च" मनुना तस्य अन्तर्गतभावावेदकत्वमुक्तम् । "तत्र स्वरो गद्गदादि, वर्णोऽस्वाभाविकः इङ्गितम्भ्रेदवेपथुरोमहर्षादि" व्य॰त॰ रघु॰ । "स विद्यादस्य कृत्यानि निगूढेङ्गितचेष्टितैः" आकारमिङ्गितं चेष्टा चक्षुषश्च विचेष्टितम्" "इङ्गिताकारचेष्टाज्ञः शुचि दक्षः कुलोद्भवः" मनुः । "तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च" रघु । कर्त्तरि क्त ४चलिते त्रि॰ ।

इङ्गु पु॰ इङ्गति चलत्यनेन इगि–उण् । रोगे ।

इङ्गुद पु॰ इङ्गुं रोगसम् द्यति दो क । १तापसतरौ "इङ्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रिमीन् । हन्त्युष्णः श्वित्रशूलघ्नस्तिक्तकः कटुपाकवान्" भाव॰प्र॰ । गौरा॰ ङीष् इङ्गुदीत्यप्यत्र स्त्री । "तामिङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्" रघुः तस्या फलम् अण् प्लक्षादि॰ न लुक् । ऐङ्गुद तत्फले न॰ । अस्याः पर्य्यायद्वारा लक्षणं दर्श्यते । हिङ्गुपत्रता विषहारिता वातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता पूतिगन्धिता क्रोष्टुफलत्वम् । २ज्योतिष्मतीवृक्षे पु॰ रत्नमा॰ ।

इङ्ग्वज पु॰ इङ्गते भोगार्थम् इगि–रन् इङ्गुरं लवणं देयमत्र जायते जन–ड अलुक् समा॰ । लवणस्यजने । "पूर्व्वाम्नाये भवगतं महधीवि मक्षीच्चिता । फिरङ्गमायया मन्त्रास्यैषा संसाधनात् कलौ । अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिता । इङ्ग्वजाः नवषट्पञ्च लवणजायापि भाविन" मेरुत॰ २३प्रकाशे ।

इच्छक पु॰ इच्छा+अस्त्यर्थे अच् इच्छेकमिव रसोऽस्य कप् । (टावालेबु) इति ख्याते १वृक्षे । अस्त्यर्थे अच् स्वार्थे कन् । २इच्छायुक्ते त्रि॰ ।

इच्छा स्त्री इष–भावे श । इदं मे भूयादिति वेदान्तादिमते मनोधर्मभेदे सुखतत्साधनविषयचित्तवृत्तौ न्यायमते, सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे भूयादित्येवं रूपे आत्मधर्म्मे २अभिलाषे च । "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया" न्यायसिद्धान्त । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" श्रुते मनोधर्मत्वमिति सांख्यवेदान्तिनः । "विगतेच्छाभयक्रोधः" गीता "जन्मनि क्लेशबहुले किं न दुःखमतः परम् । इच्छासंपद्यतो नास्ति यत्रेच्छा न निवर्त्तते" हिता॰ । "नीतो रात्रिः क्षणइव मया सार्द्धमिच्छारतैर्याः" मेघ॰ । "मद्धौ मद्धेच्छ परिक्रीय स्तनौ" "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया" रघु॰ । "योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया" "दिवदत्तां पतिर्भार्य्यां विन्दते नेच्छयात्मनः" "अद्य प्रभृति दासास्मि सुद्रुपाणिच्छयात्मनः" इति च मनु । "स्वेच्छया विभजेत् सुतान्" दायभा॰स्मृति । सा च द्विविधा फलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा॰ "सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते । अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि । चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् । बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका । तद्धेतुत्वमुखेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते" । व्याख्यातं च मुक्ता॰ । "इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव स्वतः पुरुषार्थं रुच्यते । यज्ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते स स्वतः पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् ।

चिकीर्षां प्रति [illegible] । [illegible] इच्छा [illegible] चिकीर्षा । [illegible] चिकीर्षा । [illegible] प्रति । [illegible] ।

[illegible] यथा "[illegible]" । [illegible]

[illegible] इच्छा [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] इच्छा [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" "[illegible]" च । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] प्रति [illegible] इच्छा [illegible] ।

[illegible] इच्छा । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible]

प्रवृत्तौ हेतुः । इच्छायाः बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिविरो-
धादिति तदुत्तरं फलज्ञानाभावेन तस्याः विघ्नादित्वात् ।
सविषयकत्वे संशयादिरूपत्वेनेति भेदः तथा च माणि-
मालायां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुर्मन्मथस्य प्रवृत्तौ तस्या
नित्यत्वात् । गवादीनामपि हरिततृणदर्शनादिना जाय-
मानायाः प्रवृत्तेरदर्शनात् तत्कारणमिच्छाज्ञानीयतुरीयते
इत्यास्तु भेदः तेषां वस्तुतः सदसद्विवेकमूलतया-
ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा सुखत्वोत्तरविहित
कार्यप्रत्ययादिना, धातूत्तरविहितसन्नादिना च वाच्या ।
तत्र पुत्रकाम्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ कामप्र-
त्ययादिवाच्या, पिपासा बुभुक्षा जिघ्रा इत्यादौ सन्-
वाच्या । सर्वत्र च इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु
इच्छा जायते सन्प्रत्ययवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैव
किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाकं कुर्यां साध्यता-
निरूपिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति
गुरवः तेन वृष्टिजनकादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र
चिकीर्षा । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वज्ञानं च हेतुरिति नैयायिकाः । तेन इष्टसाधनताव-
गमादौ कृतिसाध्यत्वज्ञानेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व-
ज्ञानाभावात् । विषमिश्रितान्नादेरिष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि बल-
वदनिष्टसाधनत्वज्ञानान्न चिकीर्षा । तदेतत् मुक्ता० ग्रा॥
दश प्राक् दर्शितं तत्रत्यदिनकरीयेऽपि यथा ।
“ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे
मानाभावः । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा-
कत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः
सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं
न गृहीतमपि तु पाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं गृहीतं पाकत्वेने-
ष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचराद्युत्पादकाभावद-
शया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अवश्यकल्प्यत्वेन तन्निर्वाहाय
कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् ।
अत एव साध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव इष्टादौ
चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति-
हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाव तद्व्याप्य-
तदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृ-
तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसाधनताज्ञान-
मिति । अन्यथा विषसम्पृक्तान्नभोजनेऽपि चैत्रचन्दनादौ

चिकीर्षापत्तिरिति भावः । बलवद्द्वेष्यम् । पाकविशेष्य-
केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यपाक-
गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि-
रहात् पाकोऽस्मदीयसाध्यइतीच्छाया असंग्रहापत्तेश्च
किन्तु पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्य
सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय मुख्येति ।
इष्टसाधनतेत्यत्र मुख्य इत्युपसतौ विशेषणम् । तेनेच्छा-
सामान्यकार्येऽपि चिकीर्षानिर्वाहः इति । अतएव कृतिसा-
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्द्विष्टेति । द्विष्टः द्वेषविष-
यीभूत द्वेषश्च दुःखे साक्षादेव ज्ञानात्, चर्मादौ तत्साधनता-
ज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति ।
ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चै-
त्रस्यागम्यागमनजन्यनरको यदा मैत्रस्य द्वेषस्तदा चैत्रस्य
तादृशद्वेषानुरूपागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञान-
वतइच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः एवं चैत्रस्येव कालान्तरे
तादृशद्वेषवत्त्वेऽपि । न च तत्पुरुषीयत्वप्रकारेणेच्छा प्रति
बध्यते प्रति च तत्पुरुषीयत्वप्रकारकबलवद्द्विष्टजनकत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । तत्पुरुषस्य यदा न कापि
द्वेषस्तदा तत्पुरुषीयत्वप्रकारकेण तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याप्र-
त्यक्षत्वात् तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरिति तत्रत्यकारणस्य
इच्छानाशात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्पुरु-
षस्य यदाऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरु-
षस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्का-
लीनेच्छाया असत्त्वात् तत्पुरुषवृत्तित्वाभावेन
तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयाग-
म्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति
चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्व-
ज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तदोषाभावात् ।
तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेष भावः, ता-
दृशद्वेषोत्तरतादृशेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभाव
कारणम् । बलवद्द्वेष इति । पापादिगोचरेच्छायां
बलवद्दुःखविषयसाधनत्वज्ञानजन्य पापगोचरद्वेष-
प्रतिबन्धक पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वक्षयवत्त्वमपेक्षितम् आव-
श्यकमिति भावः । यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकमैथुनम्
कामिनि गृहीतं तत्र मलविषयस्य द्वेषस्य द्वयोरेनु-
त्पत्तेः स्वमते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छो-
त्पादापत्तिः । न च यत्र बलवदुद्दिष्टसाधनत्वज्ञानेन इ-
च्छोत्पत्तौ द्वेषोजनित दुःखप्रसङ्गे मूर्च्छोत्पादापत्तिरपा-

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिविरोधि-
त्वादिना तदुत्तरं फलत्वाभावेन तस्याः विषयादित्वात् ।
सुखविषयकत्वे सुखादिव्येवेति भेद तथा च ज्ञाप्य-
लालसाया प्रवृत्तौ इच्छा हेतुर्नेश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या
नित्यत्वात् । गवादीनामपि हरिततृणदर्शनादिना जाय-
मानाया प्रवृत्तेरुपपत्तेश्च तत्कारणमिच्छाऽवश्यमङ्गीक्रियते
इच्छायास्तु भेदा तेषां वस्तुनः सदसद्विशेषानन्त्यतया-
ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा सुबन्तोत्तरविहित
काम्यच्क्यजादिना, धातूत्तरविहितसन्नादिना च वाच्या ।
तत्र पुत्रकाम्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ काम्य-
जादिवाच्या, पिपासा बुभुक्षा जिघ्रा इत्यादौ सन्-
वाच्या । सर्वत्र च इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु
इच्छा जायते सन्प्रत्ययवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैव
किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाकं कुर्यां साध्यता-
निरूपिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति
गुरव तेन वृष्टिजलादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र
चिकीर्षा । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वज्ञानञ्च हेतुरिति नैयायिकाः । तेन इष्टाजनकताज्ञा-
नादौ कृतिसाध्यत्वज्ञानेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व-
ज्ञानाभावात् । विषमिश्रितान्नादेरिष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि बल-
वदनिष्टसाधनत्वज्ञानान्न चिकीर्षा । तदेतत् मुक्ता० वा०
मेव प्राक् दर्शितं तद्व्याख्याने दिनकरीयेयो यथा ।
"ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे
मानाभावः । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा-
कत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः
सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं
न गृहीतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेने-
ष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरनुभवसिद्ध-
त्वेन तदनुरोधेन चिकीर्षाया आवश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय
कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् ।
एवं कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ
चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति
हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाव तद्व्याप्य-
वद्धर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृ-
तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसाधनताज्ञान-
मिति । अन्यथा निषुफलसम्पानेऽपि चैत्यवन्दनादौ

चिकीर्षापत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । पाकविशेष्य-
केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यपाक-
गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि-
रहात् पाको जायतामितीच्छाया अप्युत्पत्तेश्च
किन्तु पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्यं
सुखं जायतामितीच्छाया व्यभिचारवारणाय मुख्येति ।
इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छा-
ज्ञानानुत्पत्तावपि चिकीर्षानिर्वाह इति । अत एव कृतिसा-
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्द्विष्टेति । द्विष्टः द्वेषविष-
यीभूतः द्वेषश्च दुःखे तद्रूपेण ज्ञानात्, सर्पादौ तत्साधनता
ज्ञानात् । द्वेषे दुःखत्वं च जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति ।
ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चै-
त्रस्य ताडनजन्यदुःखे यदा मैत्रस्य द्वेषस्तदा मैत्रस्य
ताडनद्वेषजन्यज्ञानस्यासम्भवे ताडनगोचरसाधनत्वज्ञान-
वतश्चैत्रस्य प्रवृत्तेरनुपपत्तिः एवं मैत्रस्यैव कालान्तरे
ताडनद्वेषदशायामपि । न च तत्कालीनतत्सुखेच्छां प्रति
द्वेषं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजनकत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । यत्पुरुषस्य यदा न कापि
द्वेषस्तत्कालोत्पन्नान्तर्भावेन ताडनप्रतिबन्धकाप्रसिद्धा-
त्वात् तत्र ताडनप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरतस्तत्साधनत्वप्रका-
रकज्ञानाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरु-
षस्य यदाऽन्यताडनजन्यदुःखे बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरु-
षस्य तत्रेच्छानुत्पादादन्यताडनगोचरतत्पुरुषीयतत्का-
लीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषवृत्तिताज्ञानाभावेन
ताडनगोचरकार्यतावच्छेदकाभावेन तत्र तत्पुरुषीयताड-
नगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्निरूपत्वादिति
चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविषयत्व तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्व-
ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वेनेदोषाभावात् ।
तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुपरक्ततद्धर्मेच्छायां ताडनद्वेषे च भाव, ता-
डनद्वेषोपरक्तगोचरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकताज्ञानाभाव
कारणम् । बलवद्द्वेष इति । पाकादिगोचरेच्छायां
बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्य पाकगोचरद्वेषः
प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवापेक्षया लाघ-
वादिति भावः यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकमेकमनु-
कर्मापि गृहीतं तत्र सुखाकाङ्क्षिणस्तु इच्छाद्वेषयोरनु-
त्पत्तेः स्वनाते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छा-
त्वादापत्तिः । न च यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन सं-
जोपन्ने द्वेषोजनित इतरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिरत्र-

ध्रस्य विषमभक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात्। अथोपायचिकीर्षायां तत्कारण इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात् सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात्। अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा न तु इच्छादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छामात्रं सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षानुपपत्तेः। वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् इष्टेच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्वादिष्टप्रयोजकत्वात् उपायेच्छायास्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् इष्टे च स्वतोऽसुखत्वेन इच्छानुपपत्तेः। अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च। न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च। एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञाने भुजेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वमिष्यतां स्वार्थस्य कृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तत्रात्र कृतिप्रकारकं विना कार्यानुपपत्ते। अतएव स्तनपानप्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन स्पष्टीतस्येष्टसाधनताज्ञानस्यापि कल्पनं इष्टानुरोधित्वात् कारणतायाः। ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मत्वात् इच्छादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत् न निर्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असिद्धत्वं तत्सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति मया न ज्ञायत एव। यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानात् इच्छादावि-च्छेति तत्तुच्छं असिद्धावस्थादुपयच्छादेरिष्टानुपपत्तेरवश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाज्ञासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोधएव दृष्टौ सत्यामिष्टं तया विना नेष्टमन्वयव्यतिरेकयोरुभयत्र इष्टविशिष्टत्वमादाय इष्टनिरूपितेषु साध्यत्वप्रयोजकत्वात्। किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्य मण्डलो-चरणमित्यर्थप्रतिपादकं मण्डलं कुर्यादितिवाक्यं प्रमाणं स्यात् विषयाबाधात्। एतेन नवीनमतमपास्तं परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावत्त्वे इष्टसाधनताज्ञानाभाज्ञान तथान्यस्य चौदनकामनावत्त्वे इष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनत्वज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यत्वज्ञानञ्च यथा, तथोपपादितं पुरस्तात्। किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वमन्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेष्विष्यादौ, यौवने कामोद्भेदात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च अदृष्टं प्रवर्त्तकम्। वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं "पाके कृत्या साधयामीतीच्छा"? सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धसाध्यज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वभावत्वात्। एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कार्यकारणभावोनत्वेकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्पनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छानुरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात्। अस्तु चैवं तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तकमस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च"।

सेयमिच्छा अन्तःकरणधर्मो नात्मधर्म इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे। आत्मनो निर्गुणत्वात् मानुक्तया "काम सङ्कल्प इत्यादि श्रुत्या मनोधर्मत्वावगमाच्च तथात्वम्। यथा च कामादीनां नात्मधर्मत्वं तथा शङ्कापूर्व्वकं वृ० उ० भाष्ये समर्थितम्। यथा

"सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनाच्चेति चेत् न "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत् न उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ" इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम्, किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च। देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्म्मत्वम् 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न। "यत्र वा अन्यदिव स्यात्" इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात् "तत्केन कं पश्येत्" "नेह नानास्ति किञ्चन" "तत्र को मोहः कः शोक" इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्म्मत्वम्। तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इज्जल पु० ईयते कर्मणि–क्विप् इत् ‚अव्यक्तेटतया गत जलमनेन । (हिजोल) वृक्षे तस्य जलमध्यनिकटदेशजातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य पु० इज्याऽस्त्यस्य अर्श० अच् । १वृहस्पतौ "जीवाकिंभार्गवजेज्यानां चेलाणि सुरजादय" ज्यो०त० "वित्सितेज्यदिवसे" सु० चि० । जीवदेवताके २पुष्यनक्षत्रे च "लग्ना वराज्येन्दुकरात्स्यमैत्रेयादि दीपि० ३गुरौ ४परमेश्वरे ५विष्णौ च । "यज्ञइज्यो महेज्यश्च" विष्णु०स० । "यज्ञ्योऽप्ययमेवेनोज्य "ये यजन्ति च भावानि दैवतानि पितॄनपि । ध्यातानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते ४हरिवयोक्ते " भा० ६पूज्यमाने त्रि० । सुरेज्य'

इज्या स्त्री० यज–भावे क्यप् स्त्रीत्वात् टाप् । १यज्ञे "सोऽह मिज्याविशुद्धात्मा" । "जगत्प्रकाश तदशेषमिज्यया" रघु यजेर्दानार्थत्वात् २दाने, ३सङ्गमे च । कर्मणि क्यप् । ४प्रतिमायाम् ५कुट्टिन्याञ्च । [जूके अमर ।

इज्याशील पु० इज्या शीलमस्य । सततयजनशीले याय-

इज्वाक पु० पश्चा दीर्घाऽस्त्यस्य आकन् पृ० । (चिङ्गिड़ि) मत्स्यभेदे त्रिका० २जलप्रचिके इति केचित् ।

इट गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट् । एटति ऐटीत् । इयेट ईटतु "स त्यमिटतो रथमिन्द्र प्राव सुतावत" ऋ०१०,१७१,१।

इटसून न० इट–क इट सून सून श्वि–क्त पृ०षस्य च । शाखामये कटे । "यैतसे इटसून उत्तरतोऽश्वस्यापद्यन्ति" शत०ब्रा० १३,२,२,१९, "इटसूने शाखामये कटे" भा०

इट्चर पु० इष–सम्पदा०भावे क्विप् इषा कामेन चरति चर–अच् । गोपतौ (षाँड़) वृषभे

इड् (ल) स्त्री इष–क्विप् षस्य ड । १हविषि अन्ने "होता दमितः प्रथम यतध्यै" ऋ० २,४,२, "इडो हवीरूपाण्यन्नानि" भा० "इडस्पतिर्मघवा इषयर्षी " ऋ० ६,५८, ४, "इड अन्नस्य पति " भा० २भूमौ "इन्द्रपाणमूर्णिम सस्वतेइ "ऋ०७,४७,१, "इडइडायां भूमे।" भा० ईयते ईड–क्विप् पृ०। ३स्तवे ४अर्चन्त्याँ ५प्रजाश्च दर्शपौर्णमासाङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाश्च "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति" इत्युक्ताः पञ्च । तेषां प्रयाजत्वनिर्वचनपूर्वकं पञ्चानामृतुरूपत्वमुक्तम् यथा "ऋतवो वै प्रयाजा तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ऋतव" इत्युपक्रम्य "ततो देवा अर्चन्त श्राम्यन्तश्चेरुस्ततान् प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त ते ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्य संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्राजया प्रजया ह वै नामैतत् यत् प्रयाजा इति तथो एवैष एतैर्ऋतून् संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्य संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते" इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋतुरूपत्वमेषा मभिधाय समिदादीनां वसन्तादिरूपत्वमुक्तं तत्रैव यथा "समिधो यजति तद्वसन्त, समिन्धे स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून् समिन्धे ऋतवः समिद्धा गर्भाय प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वै खलु सर्वानृतूनिराहाऽथ यजयजेत्येवोत्तरा नाहाऽजामितायैजामिह कुर्याद्यत्तनूनपात यजेड़ो यजेति स यास्मादयज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा अवृञ्जत वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् वसन्त वेव एतदृङ्क्ते वसन्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद्ग्रीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा अवृञ्जत ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मेवेष एतदृङ्क्ते ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेडो यजति । वर्षा वा इड इति हि वर्षा इडो यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईडितमिवान्नमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा इडो वर्षा एव तद्देवा अवृञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा उ एवैष एतदृङ्क्ते वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरद्बर्हिषो इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ता शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे तस्माच्छरद्बर्हिः, शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदं वेष एतदृङ्क्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनां हेमन्तो वसन्ताद्धि पराद्धोऽन्तमेव तदन्त देवा अवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन्नन्तेनो एवैष एतदन्तं वृङ्क्तेऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति" शत०ब्रा०१,५,३,११। समिदादीनां निरुक्त्यन्तरं प्रदर्श्य प्राणादिरूपत्वमिदमप्युक्तं यथा "स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत् समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स यद्युष्णः स्यादेव तावच्छंसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्नाशंसेत । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत एवैतत्सिञ्चति

विधास्यते ।। अनुरूपस्तेषु नवसु पुत्रेष्वेषु तु भारत ।। तेषां तु वर्त्तमानायामिष्ट्यां भरतसत्तम ।। मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमाजुहोत् । आहुत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानवाः । तुष्टिञ्च परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधनाः । अहोऽस्य तपसो वीर्य्यमहो श्रुतमहोऽद्भुतम् । तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः । तामिडेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा । अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिडा प्रत्युवाच ह । धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् । इडोवाच । मित्रावरुणयोरंशे जातास्मि वदतां वर ! । तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् । सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिडा । गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । अंशेऽस्मिन् युवयोर्जाता देवौ ! किं करवाणि वाम् । मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति । तौ तथा वादिनीं साध्वीमिडां धर्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्यन्निबोध तत् । अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च । सत्येन चैव सुश्रोणि ! प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि ।। आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने । जगत्प्रियो धर्म्मशीलो मनोर्वंशविवर्द्धनः । निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् । बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता । सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः । जनयित्वा सुतं सा तमिडा सुद्युम्नतां गता" ।

८ दुर्गायाञ्च "आचार्य्या मदिरां चक्षुर्भीमिडा मश्रयभासि-नीम्" हरिव०१७८अ० दुर्गास्तव । इडैव स्वार्थे कन् तत्रार्थे

इडाचिका स्त्री इडावत् तस्य मध्यभागम् चयति चय–ण्वुल् वैत०टापि अत इत्वम् । वरटायाम्" (बोलता) शब्दच०

इडिक्क पु० वनगवे छागे हेम० [अप् । इमे घोरस्ता०

इड्डर पु० इच्छतीति इट् इपस्तन्नो तया म्रियते दृ–कर्म्मणि

इडीय त्रि० इडाया अवस्थादूरदेश चतुरर्था०छ । अव-स्थादूरदेशादौ

इण् गिच् इच्छोभेदार्थम् अदा० पर० सक० अनिट् । एति इतः यन्ति । इयात् इहि ऐत् आयन् अगात् इयाय ईयथ ईयु इययिथ इयेथ ईयिव । एता एष्यति ऐष्यत् एतव्यम् अयनीयम् इत्यम् । एता,आयकः इतः इति अयनम् अयः आयः 'यन् ईयिवान् ईयुषी । इत्वा इता उपेत्य । 'अगन्नेति मामदत्" ऋ०१,१४०,५, "इतः स मैत्रावरुणो किमेतौ ?" भट्टिः "अहञ्च भाष्य-कारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ, नैव शब्दाम्बुधे पारम्" कलापप० "एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव" ऋ०१०,३४,५ "आयन्नापोऽयनमिच्छमानाः" ऋ० २,३३,७, 'अगात् सरालं जलमध्ययोध्यम्' "ईयुर्महाजनेर्निकेतम्" "ततृषुरत प्रथमियाय मन्त्र" भट्टिः "सुष्टुयोचचते यन्" ऋ० १,१८२,२ "यन्ति वा आप एत्यादित्य एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि" शत०ब्रा० ११,५,७,१० "मामेवैष्यस्यसंशयम्" "मामेवैष्यति कौन्तेय !" इति च गीता "अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनम् रह" भा०आ०८२अ० कर्म्मणि ईयते "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" श्रुतिः "अमितयाऽमितया" रजनीवधू"रघु

अति+अतिक्रमे सक० "नात्येति सकृदाहुता" स्मृतिः "पक्षिणीतिसुखेऽतीते" 'अतीते चोत्तरायणे' स्मृतिः "अर्द्ध चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्" शुद्धित० स्मृतिः अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमे सक० 'योऽस्य स्वर्गो लोकोऽजितो भवेत् तमभ्यत्येति" शत० ब्रा०१२,५,२,८, । वि+अति+विशेषेणातिक्रमे "व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः"

अधि+चिन्तने गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् स्मरणार्थताश्च स्मरणे ज्ञाने च । इङ्वत्

अनु+अनुगमने सक० । "आदित्यं वा अस्तं यन्तमनु देवा अनुयन्ति" शत०ब्रा० ११,६,२,४ । "स्तुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृत" भट्टिः सन्ततसम्बन्धे अन्वय "तदन्वये शुद्धिमति" रघुः शाब्दबोधोपयोगिसम्बन्धभेदे च । 'साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचर' "शब्दशक्ति० सम+अनु सम्यगन्वये । "तत्तुसमन्वयात्" शा०सू० ।

अन्तर्+अन्तर्गतौ अन्तराय अन्तरेति इह शब्दे ११८पृ०दृश्य०

अप+अपगमने अपसरणे अक० "अनुपेतममेतकृत्वम्" भाग० "ध्रुवमपायेऽपादानम्" "अपाये यदुदासीनम्" भर्तृह० "सत्ये निश्चितेऽपैति" भाष्यका० वि+विशेषेण विगमे "व्यपैति ददत स्वधा" स्मृतिः "इत्यापारव्यपेतेन मार्गेणा-धर्षितः परैः" या०स्मृतिः ।

अपि+प्राप्तौ सक० "स्वमपीतो भवतीति स्वपितीत्याचक्षते" श्रुतिः "पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः" यजु० लये अक० अप्यय अपीति "अपीतौ तद्वत्" "साम्य-यात्" शा०सू०

अभि–आभिमुख्येन गतौ सक० "देवान् यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम्" अभि+उप+आभिमुख्येन प्राप्तौ सक०।

अभि+सम् आभिमुख्येन सम्यग्गतौ सक० “न जातमभिस-यन्ति देवा” ऋच० १,५,२, णिचि अबोधने गमादेशः। समगमयति ते अजीगमत् त बोधने तु प्रत्या(प)ययति ते प्रत्यापिपत् त-प्रत्यायियत् त। सनि अबोधने गमादेश जिगमिषति बोधे तु प्रतीषियिषति। उपसर्गस्यावर्णात् परस्य गुण भावेन एत्व प्राप्तौ वृद्धिरेकादेश। प्रैति प्रैमि उपैति।

इण्ड्व पु०न० इदि-रन् पृ०। उष्णाकर्षके मद्याकारे पदार्थे “अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषोऽग्निरहोरात्रे इण्ड्वे अस्य तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीत यद्वे-वैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषो अग्निरिमा उभयलोकाविण्ड्वे अस्य तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्या लोकाभ्यां परि-गृहीत परिमण्डले भवत परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती तस्मो एवोक्तोऽयो असन्तिदाहाय” शत० ब्रा० ६,७,१,२५,२६, “परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति” कात्या०१६, ५,२,१, “उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्ड्वौ” कर्क०।

इत् त्रि० एति गच्छति इ-क्विप्। गत्वरे व्याकरणोक्ते प्रक्रिया-कालोच्चारिते प्रयोगकालेऽस्थायिनि वर्णभेदे यथा तिप् सिप् इत्यादौ पकारादि ते च “उपदेशेऽजनुनासिक इत्” “हलन्त्यम्” “न विभक्तौ तुस्माः” “आदिर्ञिटुडव” “ष प्रत्ययस्य” “चुटू” “लशक्वतद्धिते” पा०सूत्रेषु साप-वाद दर्शिता तस्य लोप” इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्शनस्य विहितम् “आदिरन्त्येन सहेता” पा० २ अनन्तरार्थे ३अवधारणार्थे च अव्य० “यदेदन्ता अदद्दहन्त पूर्वे आदिद्” ऋच०१०,२५,, “आत् इत् इति च्छेद इत् एवार्थे” वेददी० “उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु” यजु० २,२४, इत् एवार्थे” वेददी० ५इत्थमित्यर्थे च “अस्माकमिन्नेत्तानि वरुणस्य व्रतानि” यजु० ४,२०, इदित्यव्ययमि-त्थमित्यर्थे” वेददी०

इत त्रि० इ-क्त। गते “वनितामितवा रजनीवधू” रघुः भावे क्त। २गतौ “तदितादियादयो पय” शत० ब्रा० ६,२,१,१२। ३ज्ञाने च न०। “वीतमवीतस्येति” सा०कौ०।

इतर त्रि० इना कामेन तीर्य्यते तॄ-अप् तरति पचाद्यच् वा। १नीचे पामरे “इतर इतर परिभूय ग्रामम्, अविगणय्य नर प्रभावम् उन्मूल्य गाम्भीर्य्यं, मन्मथेन जडीकृतः” काद०। ईयतेऽनेन इत, निषेधक राति रा क।

२भेदाश्रये। “इतरतापशतानि यथेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन।” उद्भट। “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम् पश्यति” श्रुति। “ते यतध्व पर शक्त्या विजयायेतराय वा” भा०आ०१०अ०। वर्णा-श्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषत” या० स्मृ० “इतराणि च रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु” “इतरोदहने स्वकर्म्मणाम्” रघु “तमिम कुरु दक्षिणेतरम्” कुमा०। अस्य सर्व्वनाम कार्य्यम्। इतरे इतरस्मै इतरस्मात् इत्यादि। “विजयायेतराय वै इत्यादि छान्दसम् न तत्-कार्य्यम्। वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र बहुव्रीहि तेन न सर्व्वनामकार्य्यम्। एवं “शर सव्येतरे भुजे” रघुश्लोकेऽपि बहुव्रीहि। तसिल् इतरत। “जन्माद्यस्य यतोऽन्वया दितरतश्चार्थेष्वभिज्ञ स्वराट्” भाग०। थाल् इतरथा “एवं देवलेतरथा मानुषे” शत० ब्रा० ६‘८ १,८, इतरेण निर्वृत्तम् सकलादि० अञ्। ऐतर। इतरनिर्वृत्ते त्रि० इतरस्या पत्यम् शुभ्रा० ढक्। ऐतरेय तदपत्ये पु स्त्री।

इतरेतर त्रि० इतर+द्वित्व समासवद्भावश्च। अन्योन्यशब्दार्थे। “स्त्रीनपु सकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्तेराम्भावो वा वक्तव्य” वार्त्ति० इतरेतराम् इतरेतर वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयत सि०कौ०। समासवद्भावात् वृत्तिमात्रे तु भाव इतरेतरेण “द्वन्द्वद्वये टाबभाव क्लीबे चाड्विरह स्मृतो। समासे सोरलुक् चेति सिद्ध बाहुलकात्त्रयमित्युक्त कार्य्यं तेन क्लीबे इतरेतरमित्येव। “इतरेषां तु वर्णानामित रेतरकाम्यया” मनु। “यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्ता वितरेतरम्” मनु। परमतदादिवत् सर्व्वनामकार्य्यम्। किन्तु नाट्डु इति भेद “व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्” रघु

इतरेतरयोग पु० इतरेतरस्य योगः अन्वय। प्रत्येकप्राधा-न्येन सर्व्वेषामन्वये। तदर्थे हि द्वन्द्वसमास इष्यते सधाने-कस्य प्रत्येकप्राधान्यात्। धवश्च खदिरश्च इति वाक्ये हि धवखदिरौ इत्यत्र भिनत्त्यादि क्रियायां प्रत्येकस्य प्राधा-न्येनैवान्वय तथा च एकजातीयक्रियान्वयितावच्छेदक विशिष्टप्रत्येकान्वयबोधकत्वे इतरेतर योगाख्य द्वन्द्व संहति-प्राधान्ये तु समाहारद्वन्द्व इति भेद। २परस्परसम्बन्धे च।

इतरेतराश्रय पु० इतरेतरमाश्रयति आ+श्रि-अच्। अन्यो-न्याश्रये तर्कदोषभेदे अन्योन्याश्रय शब्दे २१७पृष्ठे विवृति।

इतरेद्युस् अव्य० इतरस्मिन्नहनि इतर+एद्युस्। इतर-दिवसे इत्यर्थे

इतस्ततस् अव्य०। इतश्च ततश्च। अनियतदिग्भागादौ।

"[illegible]" [illegible] ।

इतस्ततस् अव्य० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इतस् अव्य० इदम्+तसिल् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

इति अव्य० इण् क्तिन् । [illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इतिक त्रि० [illegible] ।

इतिकथ त्रि० इति कथा [illegible] ।

इतिकथा स्त्री० इति कथा [illegible] ।

इतिकर्त्तव्य त्रि० इति [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इतिवृत्त न० [illegible] । [illegible] ।

इतिश इ० [illegible] ।

इतिह अव्य० इति एव ह [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इतिहास पु० इति ह आस [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

श्रौतौ "अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्" इत्यनेन बहुकथो दर्शित । "नवमेऽहनि तार्क्ष्यो वैपश्चितस्तस्य वयांसि विद्या मत्स्याः पक्षिणो ब्रह्मचारिण इत्युपसमानीताः स्युस्तानुपदिशतीतिहासोवेद सोयमितीतिहासमाचक्षीत" आश्व०श्रौ० वेदभागविशेषस्यैवेतिहासरूपत्वश्रुतम् । तच्च पुराणस्य प्रतिपादकत्वात् तथेति बोध्यम् तदभिप्रायेणैव "वाकोवाक्यमितिहासपुराण इति" छान्दोग्यवाक्यमिति द्रष्टव्यम् । पौराणिकमतसिद्धे २पैतिह्ये प्रमाणे च ।

इतिहासपुराण न० इतिहासावेदकं पुराणम् । आथर्वण-वेदभागभेदे समा०द्व० २इतिहासपुराणसमाहारे च ।

इत्कट पु० इत गन्तार जन कटति आवृणोति स्वगिस्वार्थफलेन कट–आवरणे अच् ईत० (ओकड़ा) एतत्तत्समीपगन्तुर्वस्त्रादौ हि तत्फलसंयोगात् गतिनिरोध इति लोकप्रसिद्धम् ।

इत्किला स्त्री किल–शौक्ल्ये क किल: इत् गत किल शौक्ल्यं यस्मात् । रोचनायाम् गन्धद्रव्यभेदे शब्द च० ।

इत्थम् अव्य० इदम्+थमु । १इदमकारे इत्थम्भाव इत्थम्भूत । २अनेन प्रकारेणेत्यर्थे च "इत्थमत्र विकपन्तमसूसुवत्" नैष० । "इत्थ रते किमपि भूतमदृश्यरूपम्" कुमा० "इत्थ व्रत धारयत प्रजार्थम्" रघु । "इत्थमाराध्यमानोऽपि" कुमा० "इत्थ क्षितीशेन वशिष्ठधेनु" रघु । "विद्वामयोगे एतस्मिन् उपपदे णमुल् । इत्थङ्कारम् इत्थम्भावमित्यादि ।

इत्थभाव पु० इत्थ भाव प्राप्ति भू–प्राप्तौ घञ् । कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ ।

इत्थम्भूत त्रि० इत्थ कञ्चित् प्रकार भूत प्राप्त भू–कर्त्तरि क्त । कञ्चित् प्रकार प्राप्ते "इत्थम्भूतलक्षणे" कण्ठेत्यम्भूता-ख्यानभागवीष्सास्विति" च पा० ।

इत्थशाल पु० इत्थ शल–अच् ष्ट० । नील०ता० उक्ते योगभेदे तद्दिर्शति यथा "शीघ्रेऽल्पभागैर्बहुभागमन्देऽग्रस्थे मिल तेज उपाददीत स्यादित्थशालोऽयमथो विभिन्नाधिपार्ध-होनोयदि पूर्णमेतत् । शीघ्रोयदा भान्त्यलयस्थित सन् मन्देऽग्रभस्थे निदधाति तेज: । स्यादित्थशालोयमथैव दीप्तांशकाधिकांशैरिह मन्दपृष्ठे । तदा भविष्यत्कथनोयमि-त्थशालं विधैत्र सुधयोऽभिमाह" । "लग्नेशकार्याधिपयो-र्वदैव योगस्तदा कार्यमुपैन्ति सन्त । लग्नेशकार्याधि-पवत्सहायाथवा सूरविन् प्रविलोमयुक्टे । तदा यथोक्त कथयन्ति योग विशेषतः केन्द्रगतोऽतिशक्त । स्वर्णा-दिवस्त्वागमव. शुभैश्च युतेक्षितोमूथपिस्त्वथवापि ।

तदा शुभं भागमथत् सुपूर्णमध्ये भविष्यत्त्यपवर्त्तते च । व्यत्यस्तमस्माद्विपरीतभावेऽथ दृष्टे क्षितोऽनिष्टमहं मयान । अमूकुम भागशुभ स्विदार्णौ सयात्वकामे न च नाभि-यात्थम्" नील०ता० । "प्राग्विक्रमात्योऽपर इन्दुवारस्त्वथ-त्थशालोऽपर ईसराफ" "चेटम्मेणेन कृतेत्थशाल" नील० ता० कम्बूलादौ विशेष ततच्छब्दे वक्ष्यते अस्यार्थे दृष्ट । इत्थशाली ताहश्योगवति ग्रहे ।

इत्था अव्य० इदम्+थाल्–इदादेश । १इत्थमित्यर्थे । "क इत्था वेद यत्र स" कठो० "इन्द्रमित्थागिरोममाच्छा" ऋ० १०,४,२ । २सत्ये निरु० इदम्+थम् ष्टादेश । ३इद-प्रकारेत्यर्थे । "इत्थाधिया यज्ञवन्त" ऋ० २,२७,६,

इत्य त्रि० इण–कर्मणि क्यप् । गम्ये । "इत्य शिष्येण गुरुयत्" भट्टि । "इत्योऽभ्यासस्य" वार्त्ति० तुम् अन्य-भ्यासमित्य दूरत परिहर्त्तव्य" सि०कौ० । भावे क्यप् । २गतौ स्त्री । "स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य" यजु० ११,२२ "इत्या गतिम्" वेददी० ।

इत्यक पु० इत्यार्थं कायति शब्दायते कै–क इत्याया गतौ राजभवनप्रवेशे अधिकारोधा अनु स्वस्त । प्रतीहाराधि-कारिणि द्वारपाले । [ईश्वरी ।

इत्वन् त्रि० इण्–क्वनिप् । गन्तरि स्त्रियां ङीप् वनोरच ।

इत्वर त्रि० इण्–क्वरप् । १पथिके २नीचे, ३क्रूरकर्मणि च । ४षण्डे पु० । स्त्रियां करवन्तत्वात् ङीप् । सा चाभि-सारिकायां ५स्त्रियाञ्च "सपत्नीत्वरं त्वा जगत्" ऋ० १०,८८,४ । [इन्दछन्दे उ० ।

इद् अव्य० इदि क्विप् वा० नलोप । इत् इत्यस्यार्थे एवकारार्थे

इद ऐश्वर्ये इदित् भ्वा० पर० अक० सेट् । इन्दति ऐन्दीत् इन्दाम्–बभूव आस चकार । इन्द्र ।

इदयुग न० कर्म० । एतद्युगे । इदयुगे साधुः प्रतियुगा० खञ् । ऐदयुगीन एतद्युगसाधौ त्रि० ।

इदङ्कार्या स्त्री इद कार्यं यस्याः । १पुराणभार्यां शब्दच० २एतद्रूपकार्यान्विते त्रि० ।

इदन्तन त्रि० अस्मिन् काले भव नि०ट्युल् तुट् च । इदानी-न्तने "यज्ञियैर्ना रदन्तनै" इन्द्र०स्तुति: ।

इदन्ता स्त्री इदमो भाव. । इदशब्दार्थभावे चक्षुरादिना दर्शनयोग्यतायाम् "अभिदृश्यमिति श्रुतिपदव्याख्याने "इदन्तयानिर्देश्यम्वचकम्" भाष्यम् ।

इदन्द्र पु० इद पश्यति दृश–बा० ड्रक् ईत० । परमात्मनि तस्य निरुक्तिरैतरेये दर्शिता यथा "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म

[illegible]

इदम् [illegible]

इदा [illegible]

इदानीम् [illegible]

इदावत्सर [illegible]

त्सरमिति भानोर्मान्द्यशैघ्र्यसमागतिभिः समामनन्ति" भाग०५स्क०। "मण्डलाभ्यां चन्द्रार्कमण्डलाभ्यां सह भुङ्क्तीति तेन यदा सूर्य्यस्य शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः। ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्द्धन्ते चान्द्रमानेन च षट् न्यूनानीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरपचयाद्ह्रासो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मलमासौ भवतः। ततः पुनः षष्ठः संवत्सरः" श्रीधरः। तथा च समकालारब्धसौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सरः संवत्सरः चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्वपरिवर्जितमासारब्धोवत्सरः परिवत्सरः। इदु इत्थं परिवत्, आरम्भे समत्वपरिवर्जनवत्त्वेऽपि अन्ते तयोः समत्वस्यागतिमान् वत्सरः इदावत्सरः। अनुगतसौरसंक्रान्तिचान्द्रोमासो यत्र तादृशोवत्सरः अनुवत्सरः। अस्य वर्षस्यासंक्रान्तमासशून्यतया संक्रान्त्यनुगतचान्द्रमासघटितत्वेन तथात्वम्। उत्क्रान्तो रविसंक्रान्तिं चन्द्रमासोऽत्र पुनः समकालारम्भागतिमान् योवत्सरः स उद्वत्सरः। अस्यैव इद्वर्षस्य चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकालप्राप्तेश्च। एवमेषामन्वर्थकता द्रष्टव्या। पञ्चमवर्षे मलमासद्वयपातकथनमपि "पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ। तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः" एतच्च मायिकं "द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैः दिनैः षोडशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतति ह्यधिमासकः" काल० धृतसिद्धान्तवाक्यात् तेन गारुडभारतवाक्यं "मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति" काठकगृह्यवाक्यञ्च स्थूलेति मासो-पक्रममानमाश्रित्यैव। सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमाश्रित्येत्यनयोरविरोधः। एवमेव माधवादयः

इद्वत्सर पु० इद्-इव वत्सरः। इदावत्सरे। "इद्वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय" अथ० ६,५५,३।

इद्ध न० इन्ध-भावे क्त। १आतपे, २दीप्तौ, ३आश्चर्य्ये च। कर्त्तरि-क्त। ४दीप्ते ५दग्धे च त्रि०। "समिद्धशरणादीप्ता" भट्टि। "समिद्धमाराधयितुं सकर्म्मकैः" माघः। "इद्धाबोधैरिति" भट्टौ बोधैः इद्धत्व वर्णनात् स्वलक्ष्यार्थेध्याक्षिप्तम् यात्वा इद्धत्वमप्रतिहतत्वम्। "मद्धो दृष्टाश्चि" भाग०।

इद्धा अव्य० इन्ध धात्वनि०। प्राकाश्ये स्वरादि "समिद्धमिद्धेय।

इध्म न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-मक्। १काष्ठे "यस्त इध्मं जभरत् सिष्विदानः" ऋ० ४,२,६, "इध्मकाष्ठभारम्" भा०। २यज्ञियसमिद्भेदे पु०। तत्प्रमाणकरणप्रकारादि कात्या०श्रौ० दर्शितम्। "अयुग्धातूनि यूनानि" सू०। "इध्मबन्धनबर्हिर्बन्धनार्थानि यूनानि संनहनानि रज्जवोऽयुग्धातूनि भवन्ति। धातवस्तृणसंदिष्टप्रक्षेपाः अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिविषमसंख्या धातवोयेषां तान्ययुग्धातूनि। तथा चापस्तम्बः "त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं करोतीति" शुल्बं रज्जुमित्यर्थः। "पञ्चविंशतिकुशमयानि यूनानि" इति यज्ञपार्श्वे। तथा "समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्ववत् शुल्बं कृत्वोदगग्रं निधायेति" इध्मप्रस्तावे। मानवे च "शुल्बं प्रतिदधात्ययुग्धातु प्रदक्षिणमिति"। तैत्तिरीयश्रुतौ। "अथ त्रिरन्वाहितं शुल्बं कृत्वेति" कर्क०। बर्हिषो बन्धनप्रकारमाह। "प्रागग्रे यूनमुदगग्रं बर्हिराचिनोति" सू०। प्रागग्रे यूने प्रागग्रे संनहने बन्धनार्थायां रज्जौ उदगग्रं बर्हिराचिनोति बन्धनाय स्थापयति" कर्क०। अथेध्मबन्धनस्य प्रकारमाह। "उदगग्रे प्रागग्रमिध्मम्" सू०। आचिनोतीत्यनुवर्त्तते उदगग्रे यूने संनहने प्रागग्रमिध्ममाचिनोति बन्धनाय निदधाति" कर्क०। "प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति" सू०। इध्मबर्हिर्बन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूने गाढं बद्ध्वा यूनस्याग्रमूले संकल्प्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मबर्हिषोरग्रभागे प्रोतयित्वा पश्चादिति तयोर्मूलभागे अवगूहति प्रेरयति प्रत्यक्शब्देन इध्मबर्हिषो पश्चाद्भागो मूलभाग इत्युच्यते दिग्वाचिनोर्बर्हिरुदगग्रे निक्षिप्ते अवस्थानात्। काठके "ग्रन्थिं कृत्वा पुरस्तात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति"। मानवे "शुल्बस्यान्तौ समायम्य "पूषा ते ग्रन्थिमिति" प्रदक्षिणमावेष्टयति पश्चात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति" तैत्तिरीयेऽपि "पश्चात्प्राञ्चमुपगूहतीति"। आपस्तम्बः "पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चाद्वा प्राञ्चमिति"। "अष्टादशेध्मं परिधिवर्ज्जानाम्" सू०। "परिधीनां इध्मां पलाशखदिरविकङ्कतादयः परिधिवर्ज्जा तेषां परिधिवर्ज्जानाम् सम्बन्धिनं अष्टादशसंख्यकाष्ठकमिध्मं कुर्य्यात्। मानवे "समूलैर्दर्भैः पालाशं खादिरं रौहितकं वाष्टादशदारविध्मं संनह्यति त्रींश्च परिधीन् योयज्ञियवृक्षस्तस्येति"। काठके "अष्टादशदारु शुल्बं समानवृक्षस्य संनह्यति विंशतिमिध्मौ पञ्चदशौ चेति"। अतएव सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठवृद्धिर्भवति ह्रासे च ह्रासो न भवति पित्र्यादौ, तथाचापस्तम्बः "सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठानि विवर्द्धन्ते प्रकृतितो ह्रसमानाद्य प्रकृतिवदिति"। उपसत्सु तु "मासादर्दिध्मा

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (वर्णकरीचे) यथा "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति । "[illegible]" च । [illegible] [illegible] यथा [illegible] "[illegible]" । [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] १, ११ ९१ ।

[illegible] [illegible]" च । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] !" इति [illegible] [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]" ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible]

सकर्म० स च भ्वादि० प० सेट्। इन्वति ऐन्वीत् इन्वाञ्चकार तद्रूपम्। "ऋघायमाणा इन्वसि" ऋ०१,१७६,१।

इन पु० इण–नक्। १ सूर्य्ये, "नन्दत्रिषड्लग्नभवाम्बुपत्र्या इनात्तदीषद स्वभोज्ञम्" नील० ता०। २प्रभौ "न स महीनमहीनपराक्रमम्" रघु०। ३नृपविशेषे च।

इनक्ष व्याप्तौ छान्दस इकारोपसर्जन' भ्वा०पर०स०नक्ष-तद्रूपम् इनक्षति "दूरेचत्तायच्छन्त गह्वरं यदिनक्षत्" ऋ०१,१३२,६, "इनक्षत् व्याप्नोति नक्ष गतौ छान्दस इकारोपसर्जन इति भा० "शुक्रेण शोचिषाद्यामिनक्षत्, ऋ०१०,४५,७, [इन्द्रे राजनि०।

इनानी स्त्री इनमानयति आन–णिच्–अण् गौरा०। वटपत्री

इन्थिहा स्त्री ताजकोक्तायां मुथहायाम्। तदानयनप्रकारादि नील० ता० उक्तम् यथा "स्वजन्मलग्नात् प्रति वर्षमेकैकराशिभोगा मुथहा क्रमेण। स्वजन्मलग्न रवितष्टयातशरद्युत सा भवतीन्थिहा स्यात्। प्रत्यह शरत्तिप्राभिर्वर्द्धते सा तुषाशत। सार्द्धमंशद्वय मासदत्याद्धं केऽपि च रय। स्वामिसौम्येक्षणात् सौम्य युतदृष्टा भय स्वजः। भावाक्षोक्तभयोगात् फलमस्या निरूप्यते। यपलग्नात् सुखास्तान्त्यरिपुरन्ध्रे प्रशोभना। पुण्यकर्मायगा स्वास्यं दत्तेऽन्यत्रोद्यमादनम्। तनुभय मानसतुष्टिलाभं प्रतापवृद्धि नृपते प्रसादम्। शरीरपुष्टिं विविधोद्यमाश्च ददाति सौख्य मुथहा तनुस्था। उत्साहतोऽर्थागमम यशश्च स्वबन्धुसम्मानसुपानयाश्च। मिष्टान्नभोगोवपुरिष्टसौख्य स्वाद्यभावे मुथहा यदास्ते। पराक्रमाद्वित्तयश सुखाप्तिं सौन्दर्यसौख्य द्विजदेवपूजा। सर्वोपकारस्तनुपुष्टिकान्तिर्न्दपाश्रयश्चेन्मुथहा तृतीये। शरीरपीड़ा रिपुभी' स्ववर्गैरैर समस्तापनिरुद्यमत्व। सुखाम्बुमध्यहायां सुखभावगायां जनापवादामयशङ्कितिद्रु खम्। यदीन्थिहा पञ्चमगा तदैवे सद्बुद्धिसौख्यात्मजवित्तलाभ। प्रतापवृद्धिर्विविधाविलासा देवद्विजार्चा नृपतिप्रसाद'। क्षतप्रसद्भेषु रिपूदयश्च भय स्वजनस्करतो नृपाद्वा। कार्य्यार्थनाशो मुथहाऽरिगा चेत् दुष्टुद्धिवृद्धिः स्वकृतेऽनुताप। कलत्रबन्धुव्यसनारिभीतिरुत्साहभङ्गो धनधर्मनाश। चरोपगा चेन्मुथहा तमो' स्याद्रुजा मनोमोहविरुद्धचेष्टा। भय रिपोस्तस्करतोविनाशो धर्मार्थयो सुव्यसनामयश्च। स्वत्थुस्थिता चेन्मुथहा नराणा बलक्षय स्वाहसन विदूरे। स्वामित्वमर्थोपगमो नृपेभ्योधर्मोत्सव पुत्रकलत्रसौख्यम्। देवद्विजार्चा परम यशश्च भाग्योदयो भाग्यगतेन्थिहा स्यात्। नृपप्रसाद च जनोपकार' सत्कर्मसिद्धि द्विजदेवभक्तिम्। यशोऽभिवृद्धिं विविधार्थलाभ दत्तेऽम्बरस्था मुथहा धनाप्तिम्। यदीन्थिहा लाभगता विलासशौभाग्यनैरुज्यमनःप्रसादाः। भवन्ति राजाश्रयतोधनाप्ति सन्मित्रपुत्राभिमताप्तयश्च। व्ययोऽधिको दुष्टजनैश्च सङ्गोरुजस्तथा विक्रमतोऽप्यसिद्धि। धर्मार्थहानिर्मुथहा व्ययस्था यदा तदा सज्जनतोऽपि वैरम्। क्रूरैर्दृष्ट युतदृष्टा यो भावो मुथहास्य चेत्। शुभ तज्जातक नश्येदशुभश्चापि वर्द्धते। शुभस्वामियुक्तेक्षिता वीर्य्ययुक्तेन्थिहा स्वामिसौम्येत्यशास्वं प्रपत्ता। शुभ भावज पोषयेन्नाशुभ साऽन्यथास्येऽन्यथा भाव जस्तोपिमृश्य। जनुर्लग्नतोऽस्तान्त्यषष्ठ त्युवन्धुस्थितावद्दे हता क्रूरखेटैस्तु चेत्। विनश्येत् स यत्रेन्थिहा भाव एव शुभस्वामिदृष्टा न नाश शुभ च। यदोभयत्रापि हतो भावोगश्येत् स सर्वथा। उभयत्र शुभत्वेऽपि भावोऽसौ वर्द्धतेतराम्। यर्णेस्वनिष्टगेहस्या यद्भावे जनुषि स्थिता। क्रूरोपचातात्तभाव माशयेत् शुभयुक् शुभा। जनुर्लग्नतस्तुर्य्यगा सौम्ययुक्तावदर्शयेपितृद्रव्यलाभ विधत्ते। नृपाङ्कोविदा पापयुक्तातिकष्टाष्टमादावपीत्य विमृश्याभिधेयम्। यस्मिन् भावे स्वामिसौम्येक्षिता सा भावोत्थमन्येन यत्नस्य वृद्धि। एवं पापैर्नाश उक्तस्तु तस्येत्यूह्य' वीर्य्याद्वर्पत सौख्यमेव। यदीन्थिहा सूर्य्यगृहे युतेक्षिता सूर्य्येण राज्य नृपसङ्गमश्च। दत्ते सुधामा परभागमाप्ति स्थानान्तरस्था फलदा हर्षेति। कुजेन युक्ता कुजभे कुजेन दृष्टा च पित्तोष्णरुजन्तनोति। शस्त्राभिघात रुधिरप्रकोप सौरेक्षिता सौरगृहे विशेषात्। चन्द्रेण युक्तेन्दुगृहेऽथ दृष्टेन्दुनापि सा धर्मयशोऽभिवृद्धिः। नैरुज्य सन्तोषमतिप्रवृद्धि ददाति पापेक्षणतोऽतिदु खम्। बुधेन शुक्रेण युतेक्षितापि तद्भेऽपि वा स्त्रीमतिलाभसौख्यम्। धर्म यशश्चाप्यतुल विधत्ते कष्ट च पापेक्षणयोगत स्यात्। युतेक्षिता वा गुरुणा गुरोर्भे यदीन्थिहा पुत्रकलत्रसौख्यम्। ददाति हेमाम्बररत्नकोर्ण शुभेत्यशास्त्रादिह राज्यलाभ। शनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीन्थिहा वातरुजं विधत्ते। मानक्षय वह्निभय धनस्य हानिं च नीचेक्षणतः शुभाप्तिम्। तमोमुखे चेन्मुथहा धनाप्तिर्यश सुख धर्मसमुन्नतिश्च। स्थितेऽस्ययोगेक्षणत पदाप्ति. सुवर्णरत्नाम्बरसञ्चयश्च। भोग्या राशेर्लवास्तस्य सुखं पृष्ठ गता लवा। तत मन्नभं पुच्छं विमृश्येति फल वदेत्। तदष्टमभागेन मुखा यदा स्यात्तत्पुच्छगापद्रिपुभीतिदु खम्। पापेक्षपादर्शनतस्य हानिं स्यान्नृगोत्थं गदहमिचनाश। ये जन्म-

[illegible]

इन्दिन्दिर पु० [illegible]

इन्दिरा स्त्री० [illegible] "इन्दिरा" [illegible]

इन्दिरामन्दिर न० [illegible]

इन्दिरालय पु० [illegible]

इन्दीवर न० [illegible]

इन्दीवरिणी स्त्री० इन्दीवर+[illegible]

इन्दीवरी स्त्री० [illegible]

इन्दीवार पु० [illegible]

इन्द्र पु० [illegible]

[illegible]

तयोर्जन्मेरेकौ भगणास्तदैमि' किमिति फले गतभग-
णाद्या सर्वे ग्रहा भवन्तीत्युपपन्नम्" प्रमिता० ।
"ग्रहस्य कक्षैव हि तुङ्गपातयो पृथक् च कल्प्याऽत्र तदीय-
सिद्धये । अर्कस्य कक्षैव सितज्ञयो सा ज्ञेया तयोरानयना-
र्थमेव । उक्ते तयोर्ये चलतुङ्गकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतोऽ-
र्कगत्या" सि० शि० "अतोऽङ्गस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा
तयोरानयनार्थमेव कल्प्या । अन्यथा या ग्रहस्य कक्षा
सैव तयोरपि । यतो ग्रहकक्षाया उच्चप्रदेशस्योच्चव्यप-
देश । यत्र च विमण्डलेन सह सपातस्तस्य प्रदेशस्य
पातसंज्ञेति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशु-
क्रयोरत्र ये अर्ककक्षातुल्ये कक्षे आगच्छतस्ते तयोरान
यनार्थमेव । किन्तु तयोर्ये चलकक्षे तत्र तौ च भ्रमत
परमक्रान्त्या । एतदुक्तं भवति भूमध्यादर्कं प्रति नीत
सूत्र यत्र बुधचलकक्षायां लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रच
लकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थ "प्रमि०।

अत्र गगनकक्षा च कल्प्याऽऽर्हगण । यथाहार्य्यभट्ट ।
'योयत्र भ्रमति खगस्तद्वृत्त भवति तस्य कक्षाख्यम् ।
अम्बरकक्षा कल्पाहर्गणमाला भवेद्द्युगति" । स्वस्व-
कक्षाया स्थितानामपि ग्रहाणां नीचोच्चस्थानस्थितिवशत
परिधिभेदादिकं भवतीति ग्रहशब्दे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्र-
कक्षयो: रविकक्षातुल्यत्वं यदुक्तं तन्मध्यकक्षया फलानयना-
र्थम् । श्रीपतिना तु ग्रहान्तराणां कक्षा मितिरुक्ता यथा ।"अ-
ष्टाद्रयष्टतुगजा. (८१४६८१३) चितिनन्दनस्य, स्रष्टे यदन्त
शतखेन्दुमिताय (१०४२२११) जैवो । रूपाब्धिनाग
द्विगर्भमगुणेन्दुशाणा (५१२७४८२१) खाग्नयङ्कसागर
रसोत्कृतय (२६६४६२०) सितस्य । भूधराहिम-
गनागरसर्त्तुद्माधराब्धियशिन (१२७६६८७८७)
शनिकक्षा । एतच्च खगोलशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।
इन्दुर्जलमय सूर्यसम्पर्कात् उज्ज्वलितो भवति तेन च
दिने दिने यथा यथा शुक्ले पक्षे रविवियोगभेदात्तेज
सम्पर्कविशेषस्तथा तथा दृश्यते कृष्णे तु रविमण्डलसन्नि-
कृष्टतया क्रमशो दिने दिने न तेज सम्पर्कविशेषाभासस्तेन
क्रमेण दिने दिने क्षय इत्यादिकमप्युक्तं सि० शि० ।
'तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्च-
न्द्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्री
घट इव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्थ । सूर्यादध स्थस्य
विधोरध स्थमर्धं सदृग्न श्वेतमसित स्यात् । दर्शेऽथ भा-
भान्तरितस्य शुक्ल तत् पौर्णमासी परिवर्त्तनेन । कक्षा-
१४ ज्ञा० भाग २

चलार्थे तयोर्हि चन्द्र कर्णान्तरे तिर्यगमो यतोऽस्मात् ।
पञ्चोनषट्काष्ट (८५।४५) लवान्तरेऽतो दलं त्वदृश्यस्य दलस्य
शुक्लम् । उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इन भजतश्च
मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णवि-
षाणरूपतास्य । यद्वास्योदक् तपनशशिनोरन्तरं सोऽथ
बाहु कोटिस्तूर्ध्वाधरमपि तयोर्यश्च तिर्यक् स कर्ण ।
दोर्मूलेऽर्क: शशिदिशि भुजोऽग्राच्च कोटिस्तदग्रे चन्द्र·
कर्णो रविदिगमया दीयते तेन शौक्ल्यम्" ।
"प्राग्वद्भित्ते रुत्तरपार्श्वे चन्द्रकक्षा रविकक्षा च विलिख्य
तत्रोर्ध्वरेखा तिर्यग्रेखा च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्वरेखासम्पाते
चन्द्रबिम्ब विलिख्यैव दर्शयेत् । तिर्यग्रेखाया उपरि
चन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेऽन्तरेऽन्या तिर्यग्रेखा कुर्यात् । सा
रेखा प्रत्यग्रविकक्षाया यत्र लग्ना तत्र स्थित एवार्क ऊर्ध्व
रेखावच्छिन्नचन्द्रबिम्बार्ध पश्चिमत. शुक्ल भवति । तस्यार्ध-
मधस्तन मनुष्यादृश्यम् । तत्रस्थेऽर्के व्यर्केन्दु सपादपञ्च-
भागोन(८५।४५)राशित्रय भवति । एतावत्येव व्यर्केन्दु भुजे
बिम्बार्ध पश्चिमं एव सा शुक्ल भवितुमर्हतीति प्रमि०"भाम्ना
भासनिधेरय जलमयो धत्ते सुधादीधिति सद्य स्वच्छ-
कृपाणकान्तिविशदच्छायां विवस्वद्दिशि । दृश्ये वर्मभृषे
करेऽपि इवान्यस्मिन् विभागे पुनर्बालाकुन्तलकालता कलयति
स्वच्छा तनोश्छायया"श्रीपति । 'भानुजेन प्रतिबिम्बितो
जलमये शीतांशुगोले दिशा निष्ठेला निशि सुप्रभ कथमयो
किं सूर्यबिम्बासम । गोलार्ध रविणोज्ज्वल च सकल न
स्यात् तडागे यथा मासार्धेऽखिलदृश्यतेति गणकान्
श्रानाहूय पृच्छति" श्रामराज ।
इन्दु० सं० शौक्ल्यादि प्रकारादि प्रदर्श्य तच्चारादिफलमुक्त
यथा"नित्यमध स्थस्येन्दोर्भाभिर्भानो सित भवत्यर्धम् । स्व-
च्छाययान्यदसित कुम्भस्येवातपस्थस्य । सलिलमये शशिनि
रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदर-
निहिता इव मन्दिरस्यान्त । त्यजतोऽर्कतल शशिन
पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तथेन्दो:
प्रकाशतेऽध प्रभृत्युदय । प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थान-
विशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धि । भवति शशिनोऽपराह्णे पश्चा-
द्भागे घटस्येव । ऐन्द्रस्य शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य वा
यात । याम्येन, बीजजलचरकाननहा वह्निभयदश्च ।
दक्षिणपार्श्वेन गत शशी विशाखानुराधयो. पाप: ।
मध्येन तु प्रशस्त पित्र्यस्य विशाखयोश्चापि । षडनाग-
तानि पौष्णाद् द्वादश रौद्राच्च मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि

इन्दुकमल न० इन्दुरिव शुभ्रं कमलम्। सितोत्पले राजनि०
इन्दुकला स्त्री ६त० । चन्द्रस्य षोडशकलात्मके भागे [illegible]

[illegible]

धनिष्ठाम्भाजापत्येन्दुविश्वदेवानि । मृद्गन् हिमकरतनय करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवामशुभम् । स्नेहरसार्घवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यम्णं हौतभुजं भाद्रपदामुत्तरां यमेशं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत् । आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्गन् रैवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजहयगोपघातकरः । पूर्वात्रयमेकतमं यद्येकमपीन्दोः सुतोऽभिमृद्गीयात् । क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः । प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः । प्राकृतसञ्ज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाश्च । मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि । सङ्क्षिप्तायां पुष्यं पुनर्वसु फल्गुनीद्वयं चेति । तीक्ष्णायां भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः । घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव । पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विसमेता विंशतिर्द्विनवकं च । नव मासार्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् । सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैता । पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी । पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभं पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः"। गगने बुधस्थानमुक्तं भा॰५स्क॰ । "ततो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः तत उपरिष्टात् प्रायेण शुभकृत् । यदार्कात् व्यतिरिच्येत तदातिभयप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते"। इन्दुजातेन्दुनन्दनेन्दुपुत्रादयोऽप्यत्र । २नर्मदायां नद्यां स्त्री सा च मेकलकन्यका सोमसुता सुनियापात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च यथा । "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च । प्रियङ्ग्वाम्रवणोपेता वानीरफलमालिनी । प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत । । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायाः कुरुश्रेष्ठ । सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत" भा॰ वा॰ ८९अ॰।

इन्दुजनक पु॰ ६त॰। १अत्रिमुनौ तस्य ततउत्पत्तिकथा अत्रिजातशब्दे ११ पृष्ठे दृश्या । २समुद्रे ततस्तस्योत्पत्तिकथा "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" भा॰आ॰१८अ॰ । दृश्या । [जाह्नवीदृष्टे ।

इन्दुपुष्पिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पमस्याः। (विषलाङ्गला)

इन्दुभ न॰ इन्दोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके १मृगशिरोनक्षत्रे अत्रं पायव्दे ४९८पृष्ठे नक्षत्राणामीशा दर्शिताः । २कर्कटराशौ च "कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनोभुवाम्—क्षेत्राणि खुरनाद्य ज्यो॰। [२चन्द्रप्रभायाम् ।

इन्दुभा स्त्री इन्दुना भाति भा—क ३त॰। १कुमुद्वत्याम् । ६त॰।

इन्दुभृत् पु॰ इन्दुं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । शिवे । तस्य चन्द्रधारणमिन्दुमौलिशब्दे २३६पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।

इन्दुमणि पु॰ इन्दुः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो मणिः शाक॰त॰। १चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निष्यन्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियोमणिः स इव शुभ्रोमणिर्वा । २मुक्तायाम् ।

इन्दुमण्डल त्रि॰ ६त॰। चन्द्रस्य बिम्बे मण्डलाकारे पदार्थे 'हुत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले' तन्त्रसा॰। तन्मण्डलमानञ्च सि॰ शि॰ दर्शितं यथा । 'बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्त्तु (६५२२) सङ्ख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि(४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" "रवेर्योजनात्मकं बिम्बं मध्यमं द्वियमबाणषट्कतुल्यानि (६५२२) योजनानि इन्दोस्तु शून्यवसुवेद (४८०)मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन(१५८१) हीनं (१५१)हत्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासतो वर्जितं तदन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति ।

[illegible]

[illegible]

एवं सौरागमादिभिः इन्दुमण्डलस्य सूर्य्यमण्डलादध स्थायित्वे सिद्धे” भाग० ५ स्क०। “एव चन्द्रमा अर्कगभ-स्तिभ्य उपरिष्टात् लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्-सरभुक्तिं, पक्षाभ्यां मासभुक्तिं, सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्ष-भुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुङ्क्ते अथापूर्य्यमाणाभिरप-क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणामहोरात्राणि पूर्व्वाप-रपक्षाभ्यां वितन्वन् सर्व्वजीवनिवहप्राणो जीवश्च एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्त्तैर्भुङ्क्ते य एष षोड़शकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरी-सृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात् सर्व्वमय इति वर्णय-न्ति”। अत्र अर्कगभस्तिभ्य इत्यत्र हेतौ पञ्चमी अन्वयश्चास्य उपलभ्यमान इत्यत्र। यथा च सूर्य्यकिरणैरेव चन्द्रस्यो-पलब्धिस्तच्च प्रागुक्तवचनैः समर्थितम्। न तु अपादाने पञ्चमी उपरिष्टात् इत्यत्रान्वयिनी। तथात्वे सौरा-गमविरोधः स्यात्। उपरिष्टात् इत्यत्र भूमेरित्यध्या-हार्य्यं लक्षयोजनमिति बहुयोजनपरमिति न काचिद-नुपपत्तिः। एवमन्यान्यपि पौराणिकवचनानि व्याख्या-तव्यानि। इन्दुपक्षद्वयेन यथा पित्र्यदिनस्य सम्पा-दनं तदप्युक्तम्” सि० शि०। “विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निज-मस्तकोर्द्ध्वं दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम्। भार्द्धान्त-त्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्” अत्राधःस्थत्वमर्कस्य पित्र्यपेक्षया बोध्यम् तद्विषयमेव वा पौराणिकं सूर्य्यस्याधःस्थत्ववचनमिति न किञ्चिद-नुपपन्नम्”। चन्द्रस्याधःस्थित्वेन यथा तिथ्यादिसम्भव-स्तथोक्तम् कालमाधवीये “अर्कोद्विनिःसृत प्राचीं यद्यात्यहरहः शशीति” वचनमनुव्याख्याने।

“अयमर्थः अधःप्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः ऊर्द्ध्व-प्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्यः। तथा सति तयोर्गतिविशेष-वशाद्यदा चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य्य-मण्डलस्याधो भागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः व्याकरणेनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते। उप-रितने दिने शीघ्रगत्या प्राचीं याति राशेर्द्वादशांशं सूर्य्यमुल्लङ्घ्य गच्छति। तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम-भागो दर्शनयोग्यो भवति। सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभि-धीयते तत्कलानिष्पत्तिपरिमितकालः प्रतिपत्तिथिर्भवति एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यमिति”। तदेतद्विष्णु-धर्म्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम् “चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत्। तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम्। भगणेन समस्तेन ज्ञेया द्वादश राशयः। त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भाग-द्वादशकं यदा। चन्द्रमाः स्यात्तदा राम। तिथिरित्यभिधीयते” “सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्य्यमुल्लङ्घितवतो प्रथमा चन्द्रकला कृष्णद्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्ल्यमीषदुपयाति उत्त-रोत्तरदिनेषु सूर्य्यमण्डलविप्रकर्षात् तारतम्यानु-सारेण शौक्ल्यमुपचीयते। अनयैव रीत्या सन्निकर्षतार-तम्येन मेचकत्वमुपचीयते तदेतदुक्तम्” सि० शि०। उपचयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोरित्यादि ।९२१ पृष्ठे उक्तम्। सूर्य्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरमावास्या-पूर्णिमयोः सम्पद्यते तदाह गोभिलः। “यः परो विप्र-कर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति” नन्वत्र चन्द्रकलायां सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रती-येते सोमोत्पत्तौ ९२४ पृ० तु वह्न्यादिदेवतासु। नायन्दोषः। प्रत्यक्षादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमो-त्पत्तौ तु वह्न्यादिदेवतानामन्तःकालप्रयुक्ता दृष्टिर्विवक्षिता तत्र यदि सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वह्न्यादिदेवतादिषु सर्व्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः।” कालमा०। ग्रहाणां कक्षानुसारेणैव स्वस्वकक्षास्थराश्यंशादिमानम् तथा च स्वल्पकक्षायां स्थितस्य राश्यंशकलादिकं स्वल्पं महत्यां स्थितस्य महत् यथोक्तमार्य्यभट्टेन। “षष्ठ्या सूर्य्याब्दानां प्रपूरयन्ति ग्रहा भपरिणाहम्। दिव्येन भपरिधिं समं भ्रमन्तः स्वकक्षासु। मण्डलमल्पमधस्तात् कालेनाल्पेन पूरयति चन्द्रः। उपरिष्टात् सर्व्वेषां महच्च महता शनैश्चरोऽपि। अल्पे हि मण्डलेऽल्पा महति महान्तश्च रा-शयो ज्ञेयाः। अंशाः कलाश्चैव विभागतुल्याः स्वल्पेषु। भानामधः शनैश्चर सुरगुरुभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राः। एषामधश्च भूमिर्मेधीभूता च मध्यस्था”। तेन ग्रहाणां प्रागुक्तस्वस्वकक्षा द्वादशभिर्भक्ता राशिमानयोजनानि। ते च पुनस्त्रिंशद्भक्ता अंशमानयोजनानि। ते षष्ट्या भक्ता कलामितयोजनानि एवं षष्ट्या भागे विकलादियोज-नानि। अधिकं ग्रहशब्दे वक्ष्यते। एतन्मण्डलाधिष्ठातृ-चन्द्रोत्पत्तिस्तिरस्त्रियातशब्दे १११ पृष्ठे उक्ता।

इन्दुकः पु० इन्दुरिव शुभ्रत्वात् कन्। अश्मन्तकवृक्षे। राजनि०। इन्दुकला स्त्री ६त०। चन्द्रस्य राशिचक्रस्थे परिधौ तस्मा-नमिन्दुशब्दे ९२१ पृ० उक्तम्।

इन्दुकमलं न [illegible]

इन्दुकला स्त्री [illegible]

[illegible]

इन्दुकलिका स्त्री [illegible]

इन्दुकान्त [illegible]

इन्दुक्षय [illegible]

इन्दुज [illegible]

[illegible]

धनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविश्वदेवानि । स्पृशन् हिमकरतनय करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवामशुभ । स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूताशाम् । आर्यम्णं हौतभुजं भाद्रपदामुत्तरां यमेशं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत् । आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रैवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः । पूर्वाद्यमन्यतमं यदैकमपीन्दोः सुतोऽभिमृद्नीयात् । क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगत । प्राकृतविमिश्रसंक्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्यवाम्यपैतामहानि बहुलाश्च । मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपित्र्यभुजगदैवानि । संक्षिप्ताया पुष्यं पुनर्वसू फल्गुनीद्वयं चेति । तीक्ष्णाया भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः । घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव । पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विसमेता विंशतिर्द्विं नवकं च । नव मासार्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् । संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः । पञ्चचतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी । पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभं पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः" । गगने बुधस्थानमुक्तं भा०५स्क० । "ततो बुध सोमसुत उपलभ्यमान तत उपरिष्टात् प्रायेण शुभकृत् । यदार्कात् व्यतिरिच्येत तदातिभयप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते" । इन्दुजातेन्दुनन्दनेन्दुपुत्रादयोऽप्यत्र । २नर्मदायां नद्यां स्त्री सा च नैकलकन्यका

सोमसुता सुनिशापात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च यथा । "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च । प्रियङ्ग्वाम्रवणोपेता वानीरफलमालिनी । प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत । । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ । सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत" भा० व० ८९अ० ।

इन्दुजनक पु० ६त० । १समुद्रे तस्य तत उत्पत्तिकथा अब्धिजातशब्दे ११ पृष्ठे दृश्या । २समुद्रे ततस्तस्योत्पत्तिकथा "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" भा०आ०१८अ० । दृश्या । [लाङ्गलीवृक्षे ।

इन्दुपुष्पिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पमस्याः । (विषलाङ्गला)

इन्दुभ न० इन्दोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके १मृगशिरोनक्षत्रे अस्य पाठः ४६८पृष्ठे नक्षत्राणामीशा दर्शिता । २कर्कटराशौ च "कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनौ भुवाम्—क्षेत्राणि स्युरजादयः ज्यो० । [३चन्द्रप्रभायाम् ।

इन्दुभा स्त्री इन्दुना भाति भा—क ३त० । १कुमुद्वत्याम् । ६त० ।

इन्दुभृत् पु० इन्दुं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । शिवे । तस्य चन्द्रधारणमिन्दुमौलिशब्दे ३२६पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।

इन्दुमणि पु० इन्दोः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादर्थ्ये मणिः शाक०त० । १चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निष्यन्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियो मणिः स इव शुभ्रो मणिर्वा । २मुक्तायाम् ।

इन्दुमण्डल न० ६त० । चन्द्रस्य बिम्बे मण्डलाकारे पदार्थे "ध्यात्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले" तन्त्रसा० । तन्मण्डलमानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा । 'बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्तु (६५२२) संख्यान्यथेन्दोः खनगाम्बुधि(४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिः स्वेष्टफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" "रवेर्योजनात्मकं बिम्बं षड्यमबाणषट्कतुल्यानि (६५२२) योजनानि इन्दोस्तु शून्यवसुवेद (४८०)मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन(१५८१) हीनं (१५१)कान्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासतो वर्जितं चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति ।

[illegible]

इन्दुमती स्त्री [illegible]

[illegible]

इन्दुमौलिः पुं इन्दुर्मौलौ [illegible]

[illegible]

इन्दुरत्नं क्ली [illegible]

[illegible]

इन्दुलेखा स्त्री [illegible]

[illegible]

इन्दुलोहं क्ली [illegible]

[illegible]

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति" छा० उ० । "असौ वाव लोकोऽग्निर्गौतम । यथाऽग्निहोत्राधिकरणम् आहवनीयम् इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित् तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते अतः समिन्धनात् समिदादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् समिधो हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् आदित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः अह्नः प्रशमेऽभिव्यक्तेः अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदैवतं श्रद्धाम् अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा आपः श्रद्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"त्यपां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् । "श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति"च विज्ञायते । तां श्रद्धामब्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा । अपां श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीताः आदित्ये यश आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तम् । तथेमा अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्मा श्रद्धाशब्दवाच्या आपो द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्य्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिमया आहुतिभावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्म्मणाऽऽकृष्टाः श्रद्धासमवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि तैरग्निहोत्रं हुतम् । आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थम् । न यजमानानां गतिम् । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृताम् १। द्वितीयहोमपर्य्यायार्थमाह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित्, वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् । अभ्रं धूमो, धूमकार्य्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः काठिन्याद् विद्युत्सम्बन्धाद्वा । ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः । ह्रादुनयो गर्जितशब्दाः मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत् सोमं राजानं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति । श्रद्धाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्य्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते २। पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमः, रात्रिरर्चिः, पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः तमोरूपत्वात् अग्नेरिवानुरूपमर्चिः । दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमाग्निः तस्य वागेव समित् वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात् । जिह्वार्चिर्लोहितत्वात् । चक्षुरङ्गाराः भास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति व्रीह्यादि संस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ४। योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिर्लोहितत्वात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात् । अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति ५। एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोहवनपर्य्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्ताः । तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः सोमादिकार्य्यमारभन्ते । न चापोऽत्रिवृत्कृताः सन्तीति । त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसंज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः । तस्मात्त्रिवृत्कृतानि भूतानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवायीनि सोमादिकार्य्यारम्भकाण्यप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु बहुद्रवञ्च, शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्यामाहुतौ हुताया रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः । इति तु एवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु द्युलोकादीनां प्रत्यावृत्तयोरा-

पद्ममात्रं यावत्कर्मणा क्षय इत्यर्थः । तावत्तत्र चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव अध्वानम्प्रत्यागमनमध्वानं मार्गम् पुनर्निवर्त्तन्त इति प्रयोगात्पूर्व्वमध्यस्य चन्द्रमण्डलं गता निष्टत्ताशासन्निति गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चावर्त्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्व्वस्य क्षये तस्मादवरोहण किं वा सावशेष इति । किन्तत । यदि सर्व्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यात् न वेति तत आगतस्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डले उपभोग । अत आगतानि यन्निमित्तं चन्द्रमारूढास्तान्येव क्षीणानीत्यविरोध शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्यादविरुद्ध "भा०। एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्राप्तिहेतुः ।

इन्दुलोह न० ६त०। इन्दुदेवताके, लोहे धातौ रौप्ये धातुमध्ये तस्येन्दुवर्णत्वात् इन्दुदोषोपशान्त्यर्थं देयत्वाच्च तथात्वम् । स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

इन्दुवदना स्त्री "इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः" इत्युक्तो चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे

इन्दुवल्ली स्त्री ६त०। चन्द्रनामिकायां सोमलतायाम् । तत्प्राप्तिस्थानमुक्तं सुश्रुते यथा "नैवासादयितुं शक्या सोमाः सोमसमास्तथा । पीतावशेषमस्तत्र देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः । निहितं सोमवीर्य्यास्तु सोमे चाप्योषधीगतौ । देवसुन्दे सुदर्शने तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये मलयशैला" तत्समासं चौषधिशब्दे वक्ष्यन्ते

इन्दुवार पु० "आपोक्लिमे (३,६,९,१२,)यदि खगा न कितेन्दुवारो न लाभ्युच्च कथन ताजकशास्त्रगीतः" नी० ता० उक्ते वर्षलग्नत (३,६ ९,१२,) स्थानानामन्यतमस्थाने सर्व्वग्रहस्थितिरूपयोगभेदे ।

इन्दुव्रत न० इन्दुलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् शाक०त०। चान्द्रायणे व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिसाधनत्वात् चन्द्रह्रासवृद्धियोगानुसारेण भोजने ह्रासवृद्धिमत्त्वाच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् पञ्चविधं तत्स्वरूपविभागादि प्रा०वि० दर्शितं यथा । "एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणञ्चरेत् । एतदेव विधिं कृत्स्नं आचरेत् यवमध्यमे । शुक्लपक्षादि नियतश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"।

"अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यन्दिने गते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरन् । चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्र समाहित । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यन्दिने गते । मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्"मनु । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पिपीलिकातनुमध्यम्, यवमध्य, यतिचान्द्रायणम्, सर्वतोमुखं शिशुरुच्च । यथाह जाबाल "पिपीलिकायवमध्ये यतिचान्द्रायणन्तथा । चान्द्रायणन्तथा ज्ञेयं चतुर्थं सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसंज्ञं तत्स्य पुण्यफलोदयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकामध्य भवति, शुक्लप्रतिपदारम्भे यवमध्यमुभयत्रामावास्यायामभोजनम् कृष्णप्रतिपदि चतुर्द्दशग्रासभोजनारम्भे ह्रासक्रमेण चतुर्द्दश्यामेकग्रास अमावास्यायामभोजनम् एव प्राप्नोति तथा च वसिष्ठः । "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्द्दश"। अस्मिन् क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं ग्रासशतद्वयं स्यात् न चत्वारिंशद्ग्रासाधिकं शतद्वयम् तच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्" "यथा कथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयमिति"।"यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहित " इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते यवमध्ये पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा पञ्चदशग्रासभोजनेन सङ्ख्यापूरणसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिक्रमेणैव व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्द्दश्यामेव व्रतसङ्कल्प । यथाह गोतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् अमावास्यायामुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरीतमेकेषाम्" शङ्खलिखितौ "अमावस्याया व्रतोपायन यवमध्यम् अमावस्यायां पञ्चदश पिण्डानश्नीयात्" उपायनमारभ्य । शुक्लादौ दर्शम् अमावास्यायामपि पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्यप्रविष्टत्वात् तत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु दृष्टिवृद्ध्याम्यत्वात् । जाबाल "एकैकं वर्द्धयेद्ग्रास शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । अमावस्यां न भुञ्जीत यवमध्ये चरन् द्विजः । एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलिकतनुमध्यमम्" । अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् । एकैकं ह्रासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशग्रासमारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोग्रास तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ ग्रासावेवं वृद्धिक्रमेण चतुर्द्दश्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्यामुपवास इति" पिपीलिका

[illegible] [illegible] । [illegible] यथा '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible]' [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible]' [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] (२१) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] (१२) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (२३) [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] इन्द्र [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । '[illegible]' [illegible] । [illegible] । '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]' [illegible] [illegible] । [illegible]' [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ११ । [illegible] । "[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" । [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] '[illegible] [illegible] इन्द्र।

ऋत स्तुत" तत्रैव १२अ०। ६म०ऋत । "दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान्" इत्यु० "सुवासनविरुद्धाद्या देवा शम्भु सुरेश्वर" १२अ०। १०म०शम्भु । "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" इत्यु० "विहङ्गमाः कामगमा निर्वाणरुचय सुरा । इन्द्रस्तु वैधृतस्तेषा ऋषयश्चारुणादय "१२अ०। ११म०वैधृत ।"भविता रुद्रसावर्णिर्नाम द्वादशमो मनु "इत्यु०"ऋतधामा च देवेशो देवाश्च हरितादय "१२अ०। ११म०ऋतधामा । "मनुस्त्रयोदशो भव्यो मेदसावर्णिरात्मवान्" इत्यु प०"देवा सुकर्मसुत्रामसञ्ज्ञा इन्द्रो दिवस्पति " १२अ०। १२म०दिवस्पति ।"मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति" इत्यु० "पवित्राश्चाक्षुषादेशा शुचिरिन्द्रो भविष्यति" १२अ० । १४म०शुचि । पुराणान्तरादौ नामान्तराणि चतुर्दश कल्पभेदादविरुद्धानि । विस्तरभयात्तानि नोक्तानि । एवमक्रमानसङ्ख्यासाम्यात् १० चतुर्दशसङ्ख्यायाम् । स च शचीपति वृत्रादिहन्ता, पूर्वदिक्पाल:, वृष्टिदायक , अमरेश मेघवाहन तस्य पुत्रो जयन्त , वन नन्दन हयश्चोच्चैश्श्रवा गजश्चैरावत , पुरी अमरावती नेत्राणि सहस्र वज्रमस्त्रम् शचीपाह । विष्टतिस्तत्सम्बन्धे द्रष्टव्या । तस्यानेकविधानि कार्य्याणि पुराणादौ वर्णितानि विस्तरभयान्नोक्तानि मन्वन्तरकालपर्य्यन्त तस्याधिकारकालस्तत्समाप्तौ तस्य प्रजापते सकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरग्रे ऽस्य प्रमाणत्वात् कैवल्यप्राप्ति "योयो देवाना प्रत्यबुध्यत" इत्यादिश्रुते । इत्येतत् नानाशास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम् स्वकालमध्येऽपि त्वष्टृपुत्रविश्वरूपवधजनितब्रह्महत्यास्कन्दनभिया तस्य स्वपदच्युति । तत्पापस्य विभज्यान्यत्र सङ्क्रामणे पुन स्वपदप्राप्ति । असुरादिभिरपि बलाधिक्यवशात् युधि निर्जित्य कियत्कालपर्य्यन्त तत्पदेऽधिकारिता प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् "जित्वा च सकलान् देवान् इन्द्रोऽभून्महिषासुर "देवीमा०"शताश्वमेधकरणे अन्यस्यापि इन्द्रत्वप्राप्तियोग्यतेत्यत्र इन्द्रलोकशब्दे प्रमाण वक्ष्यते ।

इन्द्रश्च प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्षं ब्रह्मचर्य्याचरणेन ब्रह्मविद्या प्रापेति छा०उ० वर्णित यथा "यदाहुरेकशत ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै होवाच । मघवन् । मर्त्यं वा इद शरीरमात्त मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीर प्रियाप्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीर वाव सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादि ।

"मघवन् । मर्त्यं वै मरणधर्म्मि शरीरम् । यन्मन्यसेऽक्षाधारादिलक्षण सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणम् । यदिद शरीर वै पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चात्त मृत्युना ग्रस्त सन्ततमेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा सन्त्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते आत्त मृत्युनेति । कथ नाम देहाभिमानतो विरक्त: सन्निवर्त्तेत इति । शरीरमित्यत्र सर्वेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छरीरमस्य सम्प्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्म्मवर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचन वाय्वादिवदवयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे मा भूतामिति । आत्मनो भोगाधिष्ठानम् आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोऽबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम् जीवरूपेण प्रविश्य सदैवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानम् । यस्यैतदेवञ्च नित्यमेव मृत्युग्रस्त धर्म्माधर्म्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठान तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति । अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽह शरीर शरीरमेव चाहमित्यविवेकादात्मभाव सशरीरत्वम् । अत एव सशरीर सन्नात्तो ग्रस्त प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् तस्य च न वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययोर्वाञ्छाविषयसयोगवियोगयोर्निमित्तयोर्वाञ्छासयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश उच्छेद सन्ततिरूपयोर्नास्तीति । त पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तितविवेकज्ञानमशरीर सन्त प्रियाऽप्रिये न स्पृशत । स्पृशि प्रत्येक सम्बध्यते प्रिय न स्पृशत्यप्रिय न स्पृशतीति वाक्यद्वय भवति । न ह्यस्त्यशुच्यधार्म्मिकं सह सम्भाषेतेति यद्वत् । धर्म्माधर्म्मकार्य्यें हि ते, यतोऽशरीरता एतत्स्वरूपमिति । तत्र धर्म्माधर्म्मयोरसम्भवात्तत्कार्य्याभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशत । ननु यदि प्रियमप्यशरीर न स्पृशतीति यन्मघवतोक्त सुषुप्तस्य विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम् । नैष दोषो धर्म्माधर्म्मकार्य्ययो. शरीरसम्बन्धिनो प्रियाप्रिययो प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् "अशरीर न प्रियाप्रिये स्पृशत " इत्यादिश्रुत्या । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति । न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयो स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श एव भवति । तथाग्ने सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

ङीप्‌ मा॰ ऐन्द्री दिक्‌ “उपमितसमासे उत्तरपदस्य श्रेष्ठत्वद्योतकं मनुजेन्द्र वारणेन्द्र इत्यादि ।

इन्द्रक न॰ इन्द्रस्य राज्ञ क सुखं यत्र । १सभागृहे हेम॰ । ६त॰ । २इन्द्रसुखे ।

इन्द्रकर्म्मन्‌ पु॰ इन्द्रस्येव ऐश्वर्य्यान्वितं कर्म्मास्य । विष्णौ “इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णुस॰ ।

इन्द्रकील पु॰ इन्द्रस्य कील इव अत्युच्चत्वात्‌ । १मन्दरपर्व्वते इन्द्रस्य कील इव । २इन्द्रध्वजे न॰ “विषमेन्द्रकीलघटा-श्मयश्वभ्राणामुपरिष्टात्‌” सुश्रु॰ ।

इन्द्रकुञ्जर पु॰ ६त॰ । ऐरावते तस्यामृतमन्थनकाले इन्द्रेण स्वीकृतत्वात्‌ तथात्वम्‌ यथाह “श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महा-कायस्ततः परम्‌ । ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृत” भा॰आ॰ १८ अ॰ । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रकूट पु॰ इन्द्र ऐश्वर्य्यान्वित कूटोऽस्य । पर्व्वतभेदे ‘ततस्तु पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः । जयन्तो व-जयन्तोऽथ नीलो रजतपर्व्वतः । महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः” हरि॰ १७१ अ॰ ।

इन्द्रकृष्ट न॰कृष्ट कर्षणं भावे क्त तत अस्त्यर्थे अच्‌ इन्द्रेण इन्द्रहेतुकवर्षणेन कर्षणजातम्‌ । वृष्टिजलसम्पन्ने धान्यभेदे “इन्द्रकृष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्येन नदीमुखै” भा॰स॰५ अ॰ ।

इन्द्रकोष पु॰ इन्द्रस्य कोष इव सुखदायकत्वात्‌ । १मञ्चे, २खट्वायाञ्च । [पर्व्वतादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगिरि पु॰इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्व्वते । इन्द्र-

इन्द्रगुरु पु॰ ६त॰ । बृहस्पतौ इन्द्राचार्य्यादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगोप पु॰ इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्षाभवत्वात्तस्य । वर्षा-कालिके कीटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । “अविरलवपुर-सुरेन्द्रगोपा” किरा॰ । “इन्द्रगोपकवर्णाभा शुक्लवर्णा मनोजवाम्‌” भा॰स॰४० अ॰ । शुभ्रतया वर्णनात्‌ “हृदयोत्थमया शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन” काद॰ रक्ततया वर्णनाच्च तस्य कीटस्य द्वैविध्य रक्तश्वेतभेदात्‌ ।

इन्द्रघोष पु॰ इन्द्र इतिशब्देन विस्पष्टं घुष्यते घुष-कर्म्मणि घञ्‌ । इन्द्रे “इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्‌ पातु” यजु॰ ५,११ । [श्वेतचन्दने राजनि॰ ।

इन्द्रचन्दन न॰ इन्द्रप्रियं चन्दनम्‌ शा॰त॰ । हरिचन्दने

इन्द्रचाप पु॰इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे चापइव । १शक्रधनुषि । “विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः” मेघ-दू॰ । ‘विद्युता सहितं सूर्य्यं सेन्द्रचापे घने यथा” भा॰व॰२२॰अ॰ । तदुत्पत्तिप्रकारादि वृह॰सं॰उक्तम्‌ इन्द्रायुधशब्दे विवृति ६त॰ । २शक्रस्य शरासने च

इन्द्रचिर्भिटी इन्द्रस्यात्मन प्रिया चिर्भिटी शा॰त॰। लताभेद । सा च इन्द्रतुल्यवर्णकुसुमा पुष्पान्वितमञ्जरीका दीर्घवृन्ता युग्मफलान्विता कटुः शीतवीर्य्या पित्तश्लेष्मकासव्रण-दोषकृमिनाशिनी चक्षुष्या च राजनि॰ ।

इन्द्रच्छन्दस्‌ न॰ इन्द्र इव सह मेघ सहस्रगुच्छेन छाद्यते छद-असुन्‌ नि॰नुट्‌ । सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम॰ ।

इन्द्रजनन न॰ इन्द्रस्यात्मन जनन देहसम्बन्धभेद । आत्म-नोदेहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृत ग्रन्थे च । इन्द्रज-ननीय तदधिकारेण कृते ग्रन्थभेदे न॰ ।

इन्द्रजाल न॰ इन्द्रेण कौशलादैश्वर्य्येण जालं दृष्टुर्नेत्रावरण यथास्थितवस्तुदर्शनाक्षमत्वसाधनात्‌, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जाल मायेव वा । मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (बाजी) १पदार्थे २मायारूपे जाले च । “५.तदेव महान्तोऽस्या मवदन्तीन्द्रजालताम्‌ । एतस्मात्‌ किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कुरम्‌ । पर्य्यायेण शि-शुत्वयौवनजरावेशैरनेकैर्वृत पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छ”.। देहयन्त्रघटनाम्भो सचिवार्य्यावलोक्यताम्‌ । के धाना का च वा छायासन्मायेति निश्चिन्” श॰द॰ “स्थूणाकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्ज्जुन ! आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च सर्वं कुरुनन्दन” भा॰व॰२७४अ॰ । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम्‌ । ३यद्रोपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च द्रव्यविशेषसंयोगेन अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापारः (किंभूटरि) इति च लग्नभाषा प्रसिद्ध मन्त्रद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च । तच्च दत्तात्रेयतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम्‌ विस्तरेणाभिहितम्‌ । इन्द्रजालतन्त्रे तु औषधिविशेषेण तथाकरण यदुक्तं ततोदिङ्‌मात्रं प्रदर्श्यते । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्र-जालमनुत्तमम्‌” इत्युपक्रम्य “अथातः संप्रवक्ष्यामि ओषधीनां विधिं परे । येन विज्ञा-नमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति । महाकालस्य बीजानि प्रस्थमेकं समाहरेत्‌ । भल्लीरसेन देवेशि । सप्त वारान्‌ विभावयेत्‌ । कर्त्तव्या गुटिका ता तु से निक्षिप्य पार्व्वति । आविरोधे कालेन लय पावतो भवेत्‌ । अथातः संप्रव-क्ष्यामि शृणु त्वं मम वल्लभे । कांशस्य योगं संगृह्य तत्र कृष्णवर्त्तिवत्‌ पूरयित्वा पुनर्धत्तूरबीजानि वापयेत्‌ यत्काले तानि पुष्पाणि भवन्ति तदा वस्तोपरि

सद्वंशे संघुनीभावे प्रतिदासो भविष्यति”। “यानि कानि च बीजान्यङ्कोलतैलेन भेदयेत्। सफलो जायते क्षम सिद्धियोग उदाहृत। त्वङ्मुखे बिन्दुमात्रं तत्तैलं नि क्षिपेद् यदि। एवमाम भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम्। विषुबीजाश्रित तैल पारावत पुरीषकम्। वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम्। गर्दभस्य वसायुक्तं हरिताल मन शिलाम्। एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरोऽव्यय। उलूकविष्ठा गृहीत्वा खेरण्डतैलेन पेषयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेत् बिन्दु सविषो जायते ध्रुवम्। सर्पदन्त गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम्। कुक्कुरास्थियुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्ण सद्यो याति यमालयम्। सिन्दूर गन्धक ताल सम पिष्टा मन शिलाम्। तन्निष्प्रवस्य शिरसि ज्वलितं दृश्यते ध्रुवम्। अर्कक्षीर वटक्षीर क्षीर उदुम्बरसम्भवम्। गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपूर्ण करोति च। दुग्ध तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम्। अङ्कोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृति। पलायन्ते नरा सर्वे पशुपक्षिगजा हया। अङ्कोलस्य तु तैलेन दीप प्रज्वालयेन्नर। रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले। बुधे वा शनिवारे वा कुकला ग्राह्य यत्नत। यत्र मूत्रयते यत्र कुकला तत्र नि क्षिपेत्। मिथुनेन्द्रूमिमध्येषु उद्धृते च पुन सुखी। नपुंसकं भवेत् सद्य नान्यथा शङ्करोदितम्। गन्धक हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विष तथा। सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदङ्गे विनि क्षिपेत्। विप्रा सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातरा” दत्तात्रेय तन्त्रे ११प०

इन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजाल शिल्पतयाऽस्यस्य ठन्। इन्द्रजालकारके। इमि इन्द्रजालीत्यप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि—भूते क्विप्। दिति वंशीये असुरभेदे चाक्षुषमन्वन्तरे “दित्या पुत्रद्वय जज्ञे काश्यपादिति विश्रुतम्। हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवान्”। इत्युपक्रम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्णने “इन्द्रजित् सर्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च” हरिव० ३अ०। २रावणपुत्रे मेघनादे च “पुत्रमिन्द्रजित वीर रावण प्रत्यधावत। जहि राममितिप्रक्षुब्धो वक्ष्य सलक्ष्मणम्। त्वया हि मम सत्पुत्र। यशोदीप्तमुपार्जितम्। जित्वा वज्रधर सङ्ख्ये सहस्राक्षम् शचीपतिम्” भा०व० २८०। “तौ घोरौ शरवर्षेन महाविन्द्रजिता रणे” भा०व० २८८ अ०।

इन्द्रजिद्धन्तृ पु० इन्द्रजितं हन्ति हन—तृच् ६त०। दशरथात्मज लक्ष्मणे। तद्धननकथा। “अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णै सौमित्रिं मर्मभेदिभि। सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरै”। इत्युपक्रम्य “द्वितीयेनास्य धनुष्मन्त धाङ्क देहादपातयत्। द्वितीयेन शरेणास्य भुज भूमौ न्यपातयत्। तृतीयेन तु बाणेन क्षुरधारेण भास्वता। जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम्। विनिकृत्तभुजस्कन्ध कबन्ध भीमदर्शनम्। तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वर” भा०व० २८८अ०।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु। १असुरभेदे “इन्द्रतापनवातापी केतुमान् बलदर्पित” असुरनामोत्कीर्त्तने” हरिव० २६अ०। २मेघनादे च। दयग्रीवश्च वाली च मेघराजो दशावर। टिट्टिभोविटभूतश्च सह्रादश्चेन्द्रतापन” भा०स०प०९अ० वरुणसभावर्णने।

इन्द्रतूल न० इन्द्रस्येव तूलमाकाशे उड्डीयमानत्वात्। आकाशे मरुता चाल्यमाने कार्पासे तूले त्रिका०।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रमैश्वर्य्यान्वित तोयमस्या, इन्द्रेण पूरित तोयमस्या वा। गन्धमादनसमीपस्थे नदीभेदे। “इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ” भा० अनु० प० २४।

इन्द्रदमन पु० “बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहित्यासदपद्यत” हरिव०३अ० उक्ते बाणासुरपुत्रभेदे।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तद्ध्वजस्य साधन दारु। देवदारुवृक्षे। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६ पृष्ठे तस्य तद्ध्वजसाधनत्वम् दृश्यम्। इन्द्रद्रुमादयोऽप्यत्र।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्येव द्युम्न धनमस्य। मालवेये १ऋषिभेदे २असुरावतारराजभेदे ३राजभेदे च। तत्र असुररूपोऽप्य कृष्णेन हत यथा। “इन्द्रद्युम्नोहत कोपाद्यवनश्च कसेरुमान्। हत सौभपति शाल्वस्त्वया सौभ च पातितम्” भा० व० १२ अध्याये कृष्ण प्रति व्यासवाक्यम्। ऋषिभेदस्तु। “ततस्ते ब्राह्मणा सर्वे बक दाल्भ्यमपूजयंश्चित्युपक्रम्य “द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यश्च पृथुश्रवा। इन्द्रद्युम्नोभालुकिश्च कृतचेता सहस्रपात्”इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायाह। “एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणा संशितव्रता। अजातशत्रुमानर्छु पुरन्दरमिवर्षय” भा० व० २६ अ०। राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीन तत्कथा भा०व० १९८अ०। युधिष्ठिर प्रति मार्कण्डेयवाक्यम्। “स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीण-

[illegible]

इन्द्रद्रु [illegible]

इन्द्रद्रुम [illegible]

इन्द्रधनुस् [illegible]

इन्द्रद्युम्न [illegible]

नक्षत्रमङ्गलमुहूर्तैः । प्रास्थानिकैर्वनमियाद्दैवज्ञः सूत्रधारश्च । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाताः । कुब्जोर्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीवन्दाकयुक्ताश्च । बहुविहगालयकोटरपवनानलपीडिताश्च ये तरवः । ये च स्युः स्त्रीसंज्ञा न ते शुभा शक्रकेत्वर्थे । श्वेतो ऽर्जुनो ऽश्वकर्णः प्रियकधवोदुम्बराश्च पञ्चैते । एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽमरद्रुमम् । गौरासितक्षितिभवं सम्पूज्य यथाविधि द्विजः पूर्व्वम् । विजने समेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादिमं मन्त्रम् । 'यानीह वृक्षे भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमो ऽस्तु वः । उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति ते ऽस्तु नगोत्तम । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्' । छिन्द्यात् प्रभातसमये ह्युदक् प्राङ्मुखो ऽपिवा भूत्वा । परशोर्जर्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च हितः । अपजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्व्वोदक् । अविलग्नं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्वनेत्प्रातितम् । छित्त्वाग्रे चतुरङ्गुलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम् । उद्धृत्य पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभङ्गे बलभेदो नेम्या नाशो बलस्य विज्ञेयः । अर्थक्षयो ऽक्षभङ्गे तथाणिभङ्गे च वर्धकिनः । भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागरैर्वृतो राजा । दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रप्रमुखैः सुवेषधरैः । अहताम्बरसंवीतां यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः । स्रग्गन्धधूपयुक्तां प्रवेशयेच्छङ्खतूर्यरवैः । रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृतं प्रहृष्टजनम् । सम्मार्जितार्च्चितपथं सुवेषगणिकाजनाकीर्णम् । अभ्यर्च्चितापणगृहं प्रभूतपुण्याहवेदनिर्घोषम् । नटनर्त्तकगेयज्ञैराकीर्णचतुष्पथं नगरम् । तत्र पताका श्वेता विजयाय भवन्ति रोगदा पीता । जयदाश्च चित्ररूपा रक्ता शस्त्रप्रकोपाय । यष्टिं प्रवेशयन्तीं निपातयन्तो भयाय नागाद्याः । बालानां तलशब्दे सङ्ग्रामः सम्प्रयुद्धे वा । यन्त्रेण पुनस्तस्या विधिवद्यष्टिं प्ररोपयेद्यत्ने । जागरमेकादश्यां नरेश्वरः कारयेत्तस्याः । सितवस्त्रोष्णीषधरः पुरोहितः शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्निं सांवत्सरो निमित्तानि गृह्णीयात् । इष्टोद्रव्याकारः सुरभिः स्निग्धो घनो ऽनलो ऽर्चिष्मान् । शुभकृदतो ऽन्यो नेष्टो यात्रायां विस्तरो ऽभिहितः । स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्च्चिः स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो हुतभुङ् नृपस्य । गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारां धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति । चामीकराशोककुरण्टकाब्जवैदूर्यनीलोत्पलसन्निभे ऽग्नौ न । ध्वान्तमन्तर्भवने ऽवकाशं करोति रत्नांशुहतं नृपस्य । येषां रथौघार्णवमेघदन्तिनां समस्वनो ऽग्निर्यदि वापि दुन्दुभेः । तेषां मदान्धेभघटाविघट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा दिशः । ध्वजकुम्भहयेभभूभृतामनुरूपे वशमेति भूभृताम् । उदयास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा । द्विरदमदमहीसरोजलाजैर्घृतमधुना च हुताशने सगन्धे । प्रणतनृपशिरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरश्छुरितेव भूमिपस्य । उक्तं यदुत्तिष्ठति शक्रकेतौ शुभाशुभं सप्तमरीचिरूपैः । तज्जन्मयज्ञग्रहशान्तियात्राविवाहकालेष्वपि चिन्तनीयम् । गुडपूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्य दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वादश्याम् उपोष्या ऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकुमार्य्यः कार्याः प्राह मनुः सप्त पञ्च वा तज्ज्ञैः । नन्दोपनन्दसंज्ञे पादेनार्द्धेन चोच्छ्रायात् । षोडशभागाभ्यधिके जयविजये द्वे वसुन्धरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्री मध्ये ऽष्टांशेन चैतासाम् । प्रीत्यै कृतानि विबुधैर्यानि पुरा भूषणानि सुरकेतोः । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरस्रं विश्वकर्मणा प्रथमम् । रशना स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्णधरी । अष्टाश्रि नीलरक्तं तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । असितं यमश्चतुर्थं मसूरकं कान्तिमद्यच्छत् । मञ्जिष्ठाभं वरुणः षडश्रि तत्पञ्चमं जलोर्म्मिनिभम् । मायूरं केयूरं षष्ठं वायुर्जलदनीलम् । स्कन्दः स्वं केयूरं सप्तममददद्ध्वजाय बहुचित्रम् । अष्टममनलज्वालासङ्काशं हव्यभुग्दत्तम् । वैदूर्यमहशमिन्दुर्नवमं ग्रैवेयकं ददावन्यत् । रथचक्राभं दशमं त्वष्टा प्रभास्वरैर्युक्तम् । एकादशमहश विश्वेदेवाः सरोजसङ्काशम् । द्वादशमपि च निवेश मुनयो नीलोत्पलाभासम् । किञ्चिद्ध्वजोर्ध्वनिर्गतमुपरि शिरालं त्रयोदशं केतोः । शिरसि बृहस्पतिशुक्रौ लाक्षारससन्निभं ददतुः । यद्यद्येन विनिर्मितममरेण विभूषणं ध्वजस्यार्थे । तत्तद्दैवतं विज्ञातव्यं विपश्चिद्भिः । ध्वजपरिमाणत्र्यंशः परिधिः प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्प्रथमादष्टांशाष्टांशहीनानि । कुर्यादहनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य शास्त्रज्ञः । मनुना चागमगीतान् मन्त्रानेतान् पठेन्नियतः । "हरार्कवैवस्वतशक्रसोमैर्धनेशवैश्वानरपाशभृद्भिः । महर्षिसङ्घैः सदिगप्सरोभिः शुक्राङ्गिरःस्कन्दमरुद्गणैश्च । यथा त्वमूर्जस्कर भक्तरूपैः समर्च्चितस्त्वाभरणैरुदारैः । तथेह तान्याभरणानि देव शुभानि सम्प्रीतमना गृहाण । अजो ऽव्ययः शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः । त्वमन्तकः सर्वहरः कृशानुः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीड्यः ।

मासशाने तु ब्राह्मणानपि भोजयेत्। एवं प्रपूजयेन्नित्य सप्तरात्रं दिने दिने। त्रातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य परं प्रियः। एवं कृत्वा दिशाभागे शक्रोत्थापनमादितः। श्रवणर्क्षयुतायाञ्च द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम्। अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत्। सुप्तेषु सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति। "साङ्ग सुरासुरगणैः पुरन्दर। शतक्रतो। उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम्" उत्पाते सप्तरात्रापि तथोपद्रवदर्शने। व्यतीत्य शनिभौमौ च अन्यस्मिन्नपि विसर्जयेत्। यस्मिन्कस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते विसर्जयेत्। तथा रक्षेन्नृप केतुं न पतेद्भुवि निर्यथा। शनैः शनैः पातयेत्तु यथोत्थापनमादितः। विसृष्टं शक्रकेतुं स सालङ्कारं तथा निशि। निवेदनेन मन्त्रेण अगाधे सलिले नृप। 'तिष्ठ केतो। महाभाग। यावत्संवत्सरं जले। भवाय सर्वलोकानामन्तराय-विनाशक।' । उत्थापयेत्पूर्ववत्तं सर्वलोकस्य वै पुरः। एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः। न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नेतयो नाप्यधर्मकृत्"। "इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादाच्च कृतं यदि। तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः" ति०त० भविष्य०। पञ्चमाष्टमदिनयोर्विसर्जने शक्यमेक्षया व्यवस्था। इन्द्रकेतुशक्रध्वजादयोऽप्यत्र।

इन्द्रनक्षत्र न०। इन्द्रस्वामिकं नक्षत्रम्। १ज्येष्ठानक्षत्रे तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम्। अस्य शब्दे ४९९पृष्ठे नक्षत्रेश्वरा उक्ताः। इन्द्रनामकं नक्षत्रम्। २फल्गुनीनक्षत्रे च। फल्गुनीनक्षत्रस्य इन्द्रनामकत्वमाह शत०ब्रा० २,१,२,११। यथा "फल्गुनीष्वग्नी आदधीत। एता वा इन्द्रनक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्यौऽर्ज्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्ज्जुन्यो वै नामैतास्ता एतत् परोक्षमाचक्षते फल्गुन्य इति कोऽह्येतस्या गुह्यं नाम वक्ष्यतीति इन्द्रो वै यजमानस्तत्स्व एवैतन्नक्षत्रेऽग्नी आधत्ते"

इन्द्रनेत्र न० ६त०। १शक्रनेत्रे २सहस्रसंख्यायाञ्च।

इन्द्रनील पु० इन्द्र इव नीलः श्यामः। (पाना) इति ख्याते जरकतमतमणौ" तल्लक्षणमुक्तं रत्नपरीक्षायाम् "क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत्। इन्द्रनील इति ख्यातः सर्व्वरत्नोत्तमोत्तमः"। अस्य नीलवर्णत्वं च रघौ गङ्गायमुनासंगमे यमुनाजलाह्वयाय वर्णितम् यथा "क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" "नायेन्द्रनील किसलोन्मयूखम्" रघु। "एकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" "प्रेमप्रैरिन्द्रनीलैः" मेघदू०। अस्य छिद्रतद्दोषसम्भवत्वे महानीलसंज्ञा यथा हि "महामहानीलशिलारुच पुर" माघव्याख्यायां मल्लिनाथेन "सिंहलस्याकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः" इति अगस्त्यवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम्। "वापीष्वन्तर्महानीलतटासु" माघ व्याख्याने तेन तद्देशोक्तेः।

इन्द्रपत्नी स्त्री ६त०। १पुलोमजायां शच्याम्। "उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत् सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" ऋ० १०,८६,९। इन्द्रस्य पतिः पालयित्री 'सपूर्व्वाञ्चेति' पा० ङीप् नुक् च। २इन्द्रपालयित्रीषु इडादिषु तिसृषु देवीषु च "होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडा सरस्वती भारती मही। इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीः" यजु० २८,८। "इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालयित्र्यः, वेददी०। शची तु शुक्रग्रहस्य प्रत्यधिदेवता 'शची प्रत्यधिदैवतमिति शुक्रध्यानम्। विवाहादौ पूजनीयषोडशमातृकान्तर्गता च।

इन्द्रपर्णी स्त्री इन्द्र इव नीलं पर्णमस्याः जातित्वात् ङीष्। ओषधिभेदे। 'काखानुसार्य्य गुरुकोमलकाराग्नापोत शिवेन्द्रपर्ण्य' सुश्रु०।

इन्द्रपर्व्वत पु० इन्द्रनामकः पर्व्वतः। १महेन्द्रपर्व्वते इन्द्रवर्णं पर्व्वतं। २नीलवर्णे गिरिभेदे "वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्व्वतमाश्रितः। किरातानामधिपतीनजयत् सप्त पाण्डवः" भा०स० २८ अ०।

इन्द्रपुत्रा स्त्री इन्द्रः पुत्रो यस्याः। अदित्याम्। तस्या इन्द्रजननीत्वात् तथात्वम्।

इन्द्रपुष्पी स्त्री इन्द्र इव नीलं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष्। (विषलाङ्गला) लाङ्गलीवृक्षे। "अर्कालर्कमारक्कल्पयनागदन्ती-मयूरकमार्गीराजेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतेत्यादि" सुश्रुत। वा कपि अतइत्वे इन्द्रपुष्पिकाप्यत्र

इन्द्रपुरोहित पु० ७त०। सुराचार्य्ये बृहस्पतौ

इन्द्रप्रमति पु० ऋग्वेदाध्ययनार्थं व्यासेन शिष्यत्वेन गृहीतस्य पैलस्य शिष्ये, शिष्यभेदे। "प्रथमं व्यासशिष्यस्तु पैलः ऋग्वेदपादपम्। इन्द्रप्रमतये प्रादात् विभज्य पञ्च संहिताः" अग्नि पु०। "एकैकां संहितां ब्रह्मन् एकैकस्मै ददौ विभुः। पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह'। इत्युपक्रम्य 'पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमतये मुनिः" भाग० १२ स्क० ६ अ०।

इन्द्रप्रस्थ न० इन्द्रस्य इन्द्रस्थानमेरोः प्रस्थ इव (दिल्ली ति) ख्याते पुरे। "इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः" माघ। "इन्द्रप्रस्थं शक्रप्रस्थं माकन्दं वारणावतम्। इति

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

इन्द्रमहरव न [illegible] । [illegible]

इन्द्रमति इ [illegible] ।

इन्द्रमेवभ न [illegible] ।

इन्द्रमन्त इ [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

इन्द्रमह इ [illegible] । [illegible] ।

इन्द्रमहकामुक इ [illegible] । [illegible] ।

इन्द्रमाण इ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

इन्द्रयव न इ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

इन्द्रवारुणी स्त्री [illegible] ।

इन्द्रसुत न [illegible] । [illegible] ।

इन्द्रलोक इ [illegible] । [illegible]

लौधश्रेणोश्रियम् श्रयेत् । यदा कलानिधिं क्वापि दर्शे
दृश्यत्वमावहेत् । तदा स्वश्रेयसीं ज्योत्स्ना सौधेष्वेषु
निगूहयेत् । यद्गृहभित्तौ वीक्ष्य स्वमन्ययोषिद्विशङ्किता ।
मुग्धा नारी वियोगेऽपि स्वा चित्रशालिकाम् । हर्म्येषु
नीलमणिभिर्निर्मितेष्वत्र निर्भयम् । स्वनीलिमानमाधाय
तमोऽह्न्यपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तशिलाजालस्रुतमाला-
मल जलम् । तत्र चादाय कलशैर्नैच्छन्त्यम्यत्र जनाः ।
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न चात्र मणिकोहराः । वेशान्यलङ्कृ-
तान्यत्र यत कल्पद्रुमार्पणात् । गणका नात्र विद्यन्ते
चिन्ताविद्याविशारदाः । यतश्चिन्तामणिः सर्वेषां चिन्ता चिन्ता-
मविद्रुतम् । सूपकारा न सन्त्यत्र रसपाकविचक्षणाः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशम् । कीर्त्तिरूपं यथा-
वस सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नरूपं यथा सोऽत्र ह-
यानां चौरुपाधिकः । ऐरावतो दन्तिवरश्चतुर्दन्तोऽत्र
राजते । द्वितीय इव कैलासो नङ्गम स्फटिकोज्ज्वलः ।
तरुरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं चोर्वशी त्विह । नन्दनं वन-
रत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी त्वपाम् । त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या
कोटिः श्रुतिसमीरिता । प्रतीक्षते सावसरं सेवायै मघवन्
त्विह । स्वर्गेऽपीन्द्रपदादन्यत् विशिष्येत किञ्चन । यद्यस्ति
त्रैलोक्यामैश्वर्य्यं न च तुल्यमनेन हि । अश्वमेधशतस्यास्य
चास्य विनिमयेन यत् । किन्त्वेतत्तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्र-
मथवा महत् । स्वर्णवती चयमनी पुण्यवत्यनिलावती ।
गन्धवत्यलकेशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः । अयमेव सह-
स्राक्षस्त्वयमेव हि दृश्यते । शतमन्युरयं देवो नामान्ये-
तानि नामतः । सर्वेऽपि लोकपाला ये तएनमुपासते ।
नारदाद्यैर्मुनिवरैरयमाशोभिरिज्यते । एतत्स्वैश्वर्य्येण च
सर्वेषां लोकानां स्थैर्य्यमिष्यते । पराजयाच्छचीन्द्रस्य त्रै-
लोक्यं स्यात् पराजितम् । दनुजा मनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्य-
पश्यमाः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि माहेन्द्रपदलिप्सवः ।
सगराद्या महीपाला वाजिमेधविधायकाः । शतवन्तो महा-
यज्ञं यज्ञैश्वर्य्यजिघृक्षव । निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं य
कश्चित् कुरुतेऽवनौ । जितेन्द्रियोऽमरावत्या स प्राप्नोति
पुलोमजाम् । अथवाप्यकृतयज्ञा वसन्त्यत्र महीभुजः ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजन्त्यपि ते द्विजाः । तुलापुरु-
षदानादि महादानानि षोडश । ये यच्छन्त्यमलात्मा-
नस्ते लभन्तेऽमरावतीम् । अक्रोधनादिभिर्धीरा सत्यामेव-
पथाश्रिताः । विश्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः
व्यूहेषात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः । यायजू-

काः वसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः'' १० अ० । ''अतिथि-
स्त्विन्द्रलोकेश'' इति मनुना अतिथिपरिचर्य्याभिरपि
तत्प्राप्तिरुक्ता । एवं राजसूययज्ञेनापि तत्प्राप्तिः
भा० स० उक्ता । शक्रलोकादयोऽप्यत्र
इन्द्रवंशा स्त्री ''स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः'' छन्द०र०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णच्छन्दोभेदे ।
इन्द्रवज्रा स्त्री ''स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः'' छन्द०र०
उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्णच्छन्दोभेदे ।
इन्द्रवल्ली स्त्री इन्द्रप्रिया वल्ली शाक०त० । १पारिजातलतायाम्
''सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं बिल्वस्य कण्टकान्'' सुश्रु० ।
(राखालशसा) २इन्द्रवारुण्यां लतायाञ्च इन्द्रवल्लरीत्यप्यत्र ।
इन्द्रवस्ति पु० इन्द्रस्यात्मनो वस्तिरिव । २ जङ्घामध्यभागे । ''इन्द्र-
वस्तिपरिमाणं पीठकूर्परान्तरायाम सोड्शाङ्गुल''
सक्थिमर्म्माणि । ''अतः इन्द्रवस्तिकूर्पोपरिष्टाद् इन्द्रवस्ति-
नाम्नैर्लोहिताक्षाणि विटपश्चेति'' विभज्य ''पार्ष्णिं
प्रति जङ्घामध्य इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम्''
इति च सुश्रु० । अतोऽस्य जीववसतितुल्यत्वात्तथात्वम् ।
इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनोवारुणीव प्रिया (राखालशसा)
तिक्तरसाया श्वेतमूलाया पीतपुष्पाया लतायाम् । स्वार्थे
कन् । इन्द्रवारुणिकापि अत्रैवार्थे ।
इन्द्रवीज न० इन्द्रस्य कुटजस्य वीजम् । इन्द्रयवे । ''वचे-
न्द्रवीजं त्रिफलासर्पिर्मांसरसाम्बुभिः'' सुश्रु० ।
इन्द्रवृक्ष पु० ६त० देवदारुवृक्षे जटाधरः । तस्य इन्द्र ध्वजत्वेन
स्यात्तथात्वम् । तस्येन्द्रध्वजसाधनत्वञ्चेन्द्रध्वजशब्दे उक्तम् ।
इन्द्रवृद्धा स्त्री ''अथात क्षुद्ररोगान् व्याख्यास्याम इत्यु-
पक्रम्य । 'वल्मीकमिन्द्रवृद्धेत्यादि विभज्य' । ''वृत्तमुच्च-
करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां
विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्'' सुश्रुतोक्तलक्षणे क्षुद्ररो-
गभेदे । ''इन्द्रवृद्धामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
इरिविल्लां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकां तथा । पित्तजस्य
विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक्'' इति सुश्रु० ।
इन्द्रव्रत न० इन्द्रस्येव वर्षणे व्रतम् । ''वार्षिकांश्चतुरो मासान्
यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति । तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्र-
व्रतं चरन्'' इति मनूक्ते प्रजापालने राज्ञोव्रतभेदे ।
इन्द्रशत्रु पु० इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य । वृत्रासुरे । वृत्रा-
सुरस्य तथात्वञ्च यथा ''स त्वष्टा पुत्रोऽस्य । कुपितोऽनुप-
हूत सोममभ्यद्रवत् स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे स द्रोण-
कलशे शुक्रं परिशिष्टं आ यत् मन्त्रतः प्रकारेण्यत्-

शिल्पागारे। अमरे इन्द्रसुरिसेति पाठान्तरे पृ०। तत्रैव
इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रस्यात्मनः सुरेव प्रिया। (राखालससा) इन्द्र-
वारुण्याम् राजनि० "वार्त्ताकुशिम्बीन्द्रसुरापटोलेत्यादि"
सुश्रु०। "गुडूचीन्द्रसुरा तथा कुष्ठसर्षपनागरं। तैलमेभि
र्गर्भे पक्वं सुरास्नादिरसाप्लुतम्" सुश्रु०।

इन्द्रसूक्त न० इन्द्रदेवताकं सूक्तम्। ऋग्वेदान्तर्गते सूक्त-
भेदे तच्च "इन्द्र विश्वा अवीवृधन्" इत्यादि एकादशर्चम्।
ऋ०१म०११सूक्तम् एतच्च तत्तत्कर्मणि इन्द्रस्तुत्यर्थं प-
ठनीयं तथा द्वारपालेन वृत्तादानादौ मण्डपस्य पूर्वदिशि
जायञ्च "श्रीसूक्तं पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम्। शान्त्य-
ध्यायञ्चेन्द्रसूक्तं रक्षोघ्नं चेति बह्वृचौ। पूर्वं द्वारं समा-
श्रित्य पठेतामिति निश्चयः" विधानपारि०पु०, तच्च सूक्तं
वृत्तादानादिपद्धतौ ९२ पृष्ठे ऽस्माभि प्रदर्शितम्।

इन्द्रसेन पु० इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य। १ नृपभेदे स च परि-
क्षित पुत्रभेदः "परिक्षितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः।
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान्। इन्द्रसेनः
सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः" भा०आ०९४अ० अयञ्च
भविष्यत् परिक्षितः प्राचीनः कुरुवंश्यएव इन्द्राभयन्दे
विवृतिः। युधिष्ठिरस्य २ भृत्यभेदे। "इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः
परि चतुर्दश। रथैरनुययुः शीघ्रं स्त्रियः आदाय सर्वशः"
भा०व०१अ० "इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुश्चार्जुनसारथिः।
अश्वादाहरणे युक्ता सन्तु मत्प्रियकारिणः" भा०स०११अ०

इन्द्रसेना स्त्री ६त०। इन्द्रस्य १सेनायाम्। २पञ्चस्य मातरि
मौद्गल्यस्य स्त्रीपुत्रपत्न्याम्। "मौद्गल्यस्य सुतो ज्येष्ठो
ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः। इन्द्रसेना यतोगर्भं वध्यश्च प्रत्य-
पद्यत" हरि०३२अ० "नारायणीवेन्द्रसेना बभूव वश्या
नित्यं मुद्गलस्याजमीढ" भा०व०११३अ०।

इन्द्रसेनानी पु० इन्द्रसेनां नयति नी–क्विप् ६त०। शक्रस्य
सेनापतौ कार्त्तिकेये तत्कथा। कार्त्तिकेयेन पराजितेनेन्द्रेण
कार्त्तिकाय इन्द्रत्वपद दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिप्रत्युक्ति
वर्णनेन तेन तत्सेनापत्यमङ्गीकृतमेतत् भा०व०२२८अ०
वर्णितं यथा "शक्र उवाच ममस्तेन्द्रो महाबाहो। सर्वेषां
न सुखावह। अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम।
त्वमेव त्रैलोक्यमध्ये विजये रत। अहन्ते किङ्कर
शक्रोऽनघ ममेन्द्रत्वमीप्सितम्। बल त्वयाद्भुत वीर! त्व देवा-
नामरीन् जहि। अवज्ञास्यन्ति मा लोका वीर्येण तव
विस्मिता। इन्द्रत्वे तु स्थितं वीरे। बलहीनं पराजितम्।
आवयोश्च मिथोभेदं प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिता। भेदिते च त्वयि
विभो। लोकोद्वैधमुपैष्यति। द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेषु
ययोस्तदा। विग्रहः सम्प्रवर्त्तेत भूतभेदान्महाबल।।
तत्र त्वं मां रणे तात। यथाश्रद्धं विजेष्यसि। तस्मादिन्द्रो
भवानेव भविता मा विचारय। स्कन्द उवाच। त्वमेव
राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च। करोमि किञ्च ते
शक्र। शासनं तद्ब्रवीहि मे। इन्द्र उवाच। अहमिन्द्रो
भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल।। यदि सत्यमिदं वाक्यं
निश्चयाद्भाषितं त्वया। यदि वा शासनं स्कन्द। कर्त्तुमि-
च्छसि मे शृणु। अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल!
स्कन्द उवाच। दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये।
मामभिषिञ्च मां" भा०व०२२८अ०। शक्रसेनापतिशक्रसेनाधि
पादयोऽप्यत्र। "शक्रसेनापतिः स्कन्द" पु०

इन्द्रस्तुत् पु० इन्द्रः स्तूयते ऽत्र। इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्थ्य
यज्ञे द्वितीयाहे "इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति।
इन्द्रो वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै तस्मैन्द्राग्रहा
भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुच सर्वमैन्द्रं भवतीति" शत०,१२,७,
१,४, अयमुक्थ्यसाध्यः तदुपक्रमएव कात्या०२१,१,४।
"त्रय उक्थ्या अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत् सूर्यस्तुत्" इत्यभिधानात्।

इन्द्रस्तोम पु० अतिरात्राङ्गे यागभेदे स च कात्या०२४
४,६,। अतिरात्रोपक्रमेण "इन्द्रस्तोमो विश्वजिता"
विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोम कार्य्य" कर्क०।
पूर्व्वोक्तसुपक्रम्य तत्प्रकारादि तत्र दर्शितम्। अयञ्च राजा
कार्य्य "इन्द्रस्तोमो राजयज्ञ" "सहस्रं दक्षिणा" कात्या०
२२,११,१५,१६, स च उक्थ्यसाध्य "उक्थ्यः" कात्या०
१२,११,१७ उक्ते।

इन्द्रहू स्त्री इन्द्रः हूयतेऽनया ह्वे–क्विप् ६त०। शक्राह्वान
साधने ऋग्भेदे। कर्त्तरि क्विप्। २तदाह्वानकर्त्तृमुनिभेदे च।
ततो गर्गा० अपत्ये यञ्। ऐन्द्रहव्यस्तदपत्ये पुंसि।

इन्द्रा स्त्री इदि–रन्। १फणिज्झकवृक्षे (काटाजाीर,
मेदिनि (राखालसमा) २इन्द्रवारुण्याम्। राजनि०
३गव्याम् शब्दर०।

इन्द्राग्नि पु० द्वि०व०। इन्द्रश्चाग्निश्च देवताद्व०। शक्राग्न्यो-
र्मिलितयोर्देवयो। "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" म०त०
स्मृतिः 'पुरोहितकामस्येन्द्राग्न्योः स्तोमः" कात्या०२२,
११,२०,२१ उक्त। तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राज्ञो वा
सह वाऽधिकारः तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्विंशतिर्गाव
राज्ञ अष्टचत्वारिंशद्गावः' कर्क०। तौ देवते अस्य अण्।
ऐन्द्राग्न तद्देवताके हविषि यज्ञे च। इन्द्रस्य पर्जन्य-

[illegible] ।

इन्द्राग्निधूम पु० [illegible] ।

इन्द्राणी स्त्री० [illegible] । "नैन्द्राणी न वरुणानी न रौहिणी" [illegible] ।

इन्द्रानुज पु० [illegible] ।

इन्द्रायुध न० [illegible] ।

इन्द्रारि पु० [illegible] ।

इन्द्रावरज पु० [illegible] ।

इन्द्राशन पु० [illegible] ।

इन्द्रासन न० [illegible] ।

इन्द्रिय न० [illegible]

क्रियासाधने १ चक्षुरादौ २ हस्तादौ च। "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा" पा० तस्यानेकाविधार्थकता दर्शिता इतिशब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि" सि० कौ०। अत्र सूत्रे इन्द्रेण परमात्मना दृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य चक्षुरादीनां प्रत्यक्षागोचरतां निरस्यति। यद्वा इन्द्रेणात्मना दृष्टत्वात्तेनाभिमतं काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिमतम्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः इन्द्रियस्य ईश्वरसृष्टत्वम्। इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्य्ये दत्तोऽर्थो स्वस्वकार्य्ये हि तेषामैश्वर्य्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव तानि बलादिव स्फुटीत्या विषयेषु प्राणिनः स्वस्वविषयग्रहणाय प्रवर्त्तयन्ति। असति चैश्वर्य्ये न तद् सम्भवति। चक्षुरादीनामात्मानुमापकत्वञ्चेत्थम्। करणव्यापारः सकर्तृकः करणव्यापारत्वात् छिदिक्रियायां वास्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरनुमानगम्यत्वे तत्साजात्यात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्त्तृक करणत्वादिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम्। तथा इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तत्सत्त्वे प्रमाणम्। तत्तन्मतभेदेन इन्द्रियस्य भौतिकत्वाभौतिकत्वसर्वगतत्वासर्वगतत्वप्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वादिकम् आत्मशब्दे ६६५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम्। इन्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियभेदात् तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि हस्तादीनि कर्म्मेन्द्रियाणि। "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी। पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" मनुः। "नासिकालोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च। हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक्पादौ च दशैव तु" शारदा०। "बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः" सां० का०। एतानि च बाह्येन्द्रियाणि। "उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्म्यात्" सां०का० मनस्तूभयविधकरणोपकारित्वात् करणम्। तच्च ज्ञानकर्म्मव्यापारसामान्ये कारणमपि न तत्र करणम् असाधारणकारणस्यैव करणत्वात् रूपादिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारण्यात्ग्राह्यविशेषाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारण्यात् तत्रैवास्य करणत्वमिति नैयायिकादयः। वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रियत्वमङ्गीकुर्व्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम्। अतएव "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" मनोबुद्ध्योरिन्द्रियात् पृथङ्निर्द्देशः। साङ्ख्यमते "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का० रजोगुणोपष्टब्धसात्त्विकादेवाहङ्कारात् एकादशेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि। "घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः" गौ०सू० भौतिकानीति नैयायिकाः। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः। अत्र इन्द्रियेभ्यो मनसः पृथङ्निर्देशादपि मनसोनेन्द्रियत्वम् अतएव कठोपनिषदि गीतायाञ्च "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" "इन्द्रियाणि हयानाहुर्मनः प्रग्रहमेव चेति" च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्देशः"। यथा च तदुत्पत्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा। "तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वरेच्छया। वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे। सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम्। श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते। तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तत् द्विधा। मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका। रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु। वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" १दीपे। तेषां स्थानकार्य्यादिकमुक्तं तत्रैव २दीपे "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चेन्द्रियपञ्चकम्। कर्णादिगोलकस्थं तत् प्राप्तं धावेत् बहिर्मुखम्। कदाचित् पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः। प्राणवायौ जाठराग्नौ जलपानेऽन्नभक्षणे। व्यज्यन्ते ह्यान्तराः स्पर्शा मीलने चान्तरं तमः। उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामान्तरग्रहः। पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः। कृषिवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्तर्भवन्ति हि। वाक्पाणिपादपायूपस्थैः कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्। मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलकस्थितम्। तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्वतन्त्रं विनेन्द्रियैः। अक्षेष्वर्थार्पितेष्वेव गुणदोषविचारकम्। सत्त्वं रजस्तमश्चास्य गुणा, विक्रियते हि तैः। वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः सत्त्वसम्भवाः। कामक्रोधौ लोभमोहावित्याद्या रजउत्थिताः। आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमउत्थिताः। सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः। तामसैर्नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत्"। तत्रेन्द्रियाणां कार्य्यभेदा अपि सां०का० दर्शिता यथा 'शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः। वचनादानविहरणोत्

सर्वोन्नत्याच महताम्"। कारिकायां तन्मात्रस्य बीजत्वात् तेषाम् ध्यानम् यथा च घ्राणस्य गन्धपदवत् तथा कर्णे पदवत् चक्षुषो रूपपदवत्। जिह्वाया रसपदवत्। त्वचश्च स्पर्शपदवत् तन्मात्रार्थं सर्वं भवति। एवं नाना दीनां गन्धादिविषयोऽन्यानि। "बाह्यमस्य विविधं इन्द्रिय पाद तस्य विषयात्मकम्। तामसस्वार्थं पाद वि षयात्मकमं करणम्" वा वा। "आत्मनस्य विविधं बहिश्चक्षुरादि यत्र इति। शरीरात्मकरणवि- शेषान् करणम्। एवमा बाह्यविविध मनश्चान्तःकरण विषयाश्च विषयाभासानि विषयसंबन्धाविभावात्मक वादेन तन्मात्रेण हारोपयति। यत महीन्द्रियात्मको बद्धेन कर्मेन्द्रियाणि द्र यथाच आकारेण वा भी। "विषयाणां ग्रहोऽथ च कर्म बहिरिन्द्रियाणि च" इह। "बौद्धानीन्द्रियाणि" इह। "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष रागद्वेषौ व्यवस्थितौ" "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि" गीता। तत्र बाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणीति बहुशास्त्रसिद्धान्तम् क्वचित् बौद्धे भावस्वात् ज्ञानो ज्ञानार्थः। यथा इन्द्रियाणाम् बाह्यगन्धादिविषयग्रहणम् बहुशास्त्राभिमतम् अन्यत्रिदं इ इन्द्रियं ज्ञानादीनां ज्ञानेन्द्रियाणि। कर्मेन्द्रियाणि कर्मादीन्द्रियाणि तेषां गोलकात्मकं इत्यादि च वायादि तत्र जिह्वाख्यात् ज्ञानमेवम्। तदेतत् जीवानां लिङ्ग- शरीरत्वेनोपि तत्सूक्ष्मतत्कारणत्वम् तन्मात्रात्मकं इति। गौतमी मोक्षार्थे तैजसानि। तत्त्व लिङ्ग- श्लोकाद्वे सूचित तत्र ११११ इत्येवम्। एतेषां १ गौणं च। 'इन्द्रियार्थाः' इति तथादीन्द्रिया वर्णित तावत् तथा तत्सर्वं तेषां

इन्द्रियगोचर इ इन्द्रियाणां गोचरः विषयः। यथादि तु विशेष तै हि प्रतिनियतमेवैकमिन्द्रियं ग्राह्यं यथा श्रोत्रस्य शब्दः तथेन्द्रियं तत्तदादिविषयस्य चक्षुरादेर्द्रव्यादिरूपादि रसनाया रसः घ्राणस्य गन्ध इत्यादि। तत्त्वाख्यानि आकाशादिषु तत्र इन्द्रियग्राह्या ज्ञानानि यथा "श्रोत्रस्य शब्दविषयकं तत्त्वादिरपि गृहा। तथा रसादिरसनायामप्यकोशि च मतिः। आदिपदात् तदपि तत्तद्गोचरत्वम्। तथा रसस्य शुद्धादिविषय। इत्यत्र तत्तत्कारणमात्रादिविषया चक्षुरादयः गोचरेन्द्रियाणि तदपि प्रत्यक्षं तस्य। तिमात्रपदोपदादनप्रकार इन्द्रियाद्यर- म्। विशेषार्थे गौणमपि तदादि च तावत्। वा इति आदि गन्धमाह। गोचरो स्वात्मा भोग्यत्वाद् आदि गन्धादि। यदा नाम अन्यथा अमृतेत्रोदितः। इत्यपि। गन्धाद्योतदर्थेषु पयस्याः इति जन्य। तथा "तावत् आदिश गोचरम्" गोचरमिति। यथा इतरा च आकाशम् "गोचरे च वायः" इतिशास्त्रेऽपि गोचरेन्द्रियं गृह्यते। तथा इन्द्रियार्थेष्वपि इन्द्रियाणां गोचरे इति "मनोऽपि तत्र कर्णादिषु प्रपञ्चितम्" इति तथा इत्यादि गन्धादिरसस्पर्शादिरूपाणि

इन्द्रियग्राम इ ऐड़। इन्द्रियसमूहार्थे "इन्द्रियादीनि यथा निग्रहयति कर्मणि" इह। इन्द्रियसमूहयोरथवा। "मन्वे तत् इन्द्रियग्रामं" वाता।

इन्द्रियज त्रि इन्द्रियात्मकात्ते जन-ड। इन्द्रियजनि तत्कानि प्रत्यक्षे। तदिन्द्रियसमवायसंयोगजन्यत्वेन ज्ञाता। इन्द्रियसमवायसंयोगज इन्द्रियाणि च विषय संनिकर्षेण ग्राह्यं प्रत्यक्षम् विषयसम्बन्धेन तत्र ज्ञा- नम्। आकारोदैव तेषां ज्ञानसाधनम् प्रत्यक्षज्ञानम्।

इन्द्रियज्ञान न इन्द्रियेण ज्ञानम् ज्ञानम्। तदर्थे ज्ञाने।

इन्द्रियनिग्रह इ इन्द्रियाणां निग्रहः विषयेभ्यः गृहीत्वा तत्- निवर्तनं निग्रहः तेन निरोधः। इन्द्रियाणां विषयेषु सा- मान्यतो तत्प्रतिरोधे इत्यादिनिग्रहादि। मनसः तत्- वशा "इति। यथा तत्कालस्य वैराग्यपरिज्ञानेन्द्रियनिग्रह। वैराग्य तत्स्मरणीयो दर्शन वर्णनकथनम् ज्ञानम्। इन्द्रियनिग्रहः अपरविनियोगस्य निरोधाभिव्यक्तिः इयो च स्व। स्वयोगवशतात् योगानां ज्ञानेन्द्रियाणां मनसाधीनां च कर्मेन्द्रियाणां च आचारेषु अविनियोगवशेन रोधते च। "इन्द्रियविरोधे योगविश्वासोपस्थितो योगात्मा"। इन्द्रियाणां कर्मणां तथोऽयं अतीन्द्रियम्। तदत्र इति यथा तथा प्रमादिनोऽपि अतीन्द्रियोपयोगेन्द्रियार्थानां विषये अपि अध्यवसायानामिन्द्रियाणां हि यतो ज्ञानाद् इत्यभिधीयते। अ- तुष्ट इति तथा वायुनिर्विषयतादि जीवानां प्रवीय। आशीविषयोगादय सर्वेषां मदात्मनो जगतोऽस्यार्थं जनम्। तत्रादौव च जीवस्य। नरात्मनश्च तद्गुणैर्मी योग अन्यात्मस्वात्मनोऽस्य। तदेवं इन्द्रियवश्ये तत्र वयतम् निजविषयज्ञानात् निग्रहम् च वैराग्यम्। अनिग्रहादेन्द्रियाणां यतो वशमधिकानि वा वा। इन्द्रियसमोध इन्द्रियते च जीवमैव वैव। तथा च तत्र प्रमाणतो "जीवस्य आत्मज्ञानं सदैव तदा" चक्रादिगोचरमात्मा नियतवानजलमां

च" सू० "शुचे सत्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति" भा० एष च बाह्य उपायः। आभ्यन्तर उपायस्तत्रैवोक्तः। "ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजय" पा० सू० 'सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणम् (१रूपम्) न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम् कथमनालोचितः स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसानुव्यवसीयेतेति। स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम्। (२रूपम्) तेषां तृतीयं रूपम्। अस्मितालक्षणोऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः। चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामः। पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वेतेषु इन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः" भाष्यम् तत्फलमपि तत्रोक्तम्। "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" पा० सू० "कायस्य मनोवदनुत्तमगतिलाभो मनोजवित्वम्। विदेहानाम् (देहानपेक्षाणाम्) इन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभः अतीतानागतदूरस्थसूक्ष्मार्थविषयश्च वृत्तिलाभो विकरणभावः। सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानभावः इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करणपञ्चरूपजयादधिगम्यन्ते" भा० एतासाञ्च सांख्यसिद्धीनां पारम्पर्य्येण सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव तु मुख्यं फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम्।

इन्द्रियवध पु० इन्द्रियाणां वधः स्वस्वकार्य्येषु शक्तिविघातः। इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यानुकूलशक्तिप्रतिघाते ते च एकादशधा यथाह सा० का० कौमुद्यां "एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा" का० एकादशेन्द्रियवधाः स्वस्वकार्य्ये वैकल्यरूपाः तच्च "बाधिर्य्यमित्यादि कौ० वाक्यम् अशक्तिशब्दे ४७२ पृष्ठे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधन त्रि० इन्द्रियं बोधयति स्वपानसाध्यवैकल्यस्य बुध+णिच्+ल्यु। स्वपानसाध्यवैकल्यमोचके मद्ये मद्यपाने हि इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्य्यव्यापारापाटवकरणात् आत्मवीर्य्याणि बोधयतीति तस्य तथात्वम्। "सर्वं पित्तकरं मद्यम्" इत्युपक्रम्य "पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्"। "कषायमधुरं मद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्"। "वातघ्नो मधुरप्रायो हृद्य इन्द्रियबोधनः" सुश्रु०।

इन्द्रियवत् त्रि० इन्द्रियं अस्त्यस्य प्राशस्त्येन वाऽत्यस्य मतुप् मस्य वः। १प्रशस्तेन्द्रिये २प्रशस्तेन्द्रिये च स्त्रियां ङीप्। इन्द्रियेण तुल्यम् इन्द्रियस्येव इन्द्रिये इव वा वति। इन्द्रियतुल्ये अव्य० इन्द्रियं वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः वेदे पूर्वपदस्य नि० दीर्घः। वीर्य्यान्विते। "तेन पश्वना ऋषिरिन्द्रियावत्" शत०। "ऋषिश्च इन्द्रियवान् सुदन्ततमः" शत०। क्वचित् वेदे दीर्घोऽन। "सर्वं श्रुतमिन्द्रियवत्" यजु० १४,२,

इन्द्रियवृत्ति स्त्री ६त०। "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्ति। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्" सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनार्थे १व्यापारे कर्मेन्द्रियाणां २वचनादानादिव्यापारे च। तत्र बुद्धीन्द्रियवृत्तिश्च इन्द्रियजन्या बुद्धेस्तत्तदाकारेण परिणामः सा च निर्विकल्पकस्थानीया इति सां० कौ० समर्थितं तच्च ८२६ पृ० आलोचनशब्दे दर्शितम् कर्मेन्द्रियवृत्तिश्च वचनादानादिरूपो व्यापारः। मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्तु सङ्कल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्ध्योः परिणामभेदः।

इन्द्रियसम्प्रयोग पु० इन्द्रियाणां सम्प्रयोगः स्वस्वविषयेषु प्रयोगः व्यापारणम्। विषयैरिन्द्रियसम्बन्धे असत्ख्यातिशब्दे ५२२ पृष्ठे उदा०।

इन्द्रियसन्निकर्ष पु० इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्षः सम्बन्धभेदः। प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सम्बन्धभेदरूपे प्रत्यक्षजनकव्यापारे। स च न्यायमते षोढा यथा "विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः। विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्" भाषा०। तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतगुणकर्मजातीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः। शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दवृत्तिशब्दत्वादेः श्रोत्रसमवेतसमवायः कारणम्। "अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसंयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतुः। वैशेषिकमते तु समवायस्य न प्रत्यक्षम्। अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथा हि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते सङ्ख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम-

[illegible]

इन्द्रिय[illegible] [illegible]

इन्द्रियायम् [illegible]

इन्द्रियादि [illegible]

इन्द्रियाधिष्ठान [illegible]

इन्द्रियायतन [illegible]

[illegible]

इन्द्रियाराम [illegible]

इन्द्रियार्थ [illegible]

इन्द्रियाविन् [illegible]

विभि वेदे पूर्व्वपददीर्घः । १चक्षुरिन्द्रिये २प्रत्यक्षेन्द्रिये च ।
'सएवाक्षिणीन्द्रिय इधा तन्द्रियाध्येव भवति" श्रुतिः ।

इन्द्रियेश पु० ६त० । १जीवे तदधिष्ठानेनैव तेषां प्रवृ-
त्तेस्तथात्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृदिगादिदेवादिषु च ।

इन्द्रेज्य पु० ६त० । वृहस्पतौ शक्रेज्येन्द्रपूज्यादयोऽप्यत्र

इन्द्रेश्वर पु० इन्द्रेण स्थापित ईश्वरः ईश्वरलिङ्गम् । महे-
न्द्रपर्वतस्थे वृत्रासुरवधजनितब्रह्महत्याविघाताय शक्रेण
स्थापिते शिवलिङ्गभेदे तत्कथा भा० वि० क्षालि० पुरा-
णम् । "इत्त कृत्वा ततः शक्रोमाहेन्द्रे स्थाप्य शङ्करम् ।
लिङ्गं विमुक्तः पापौघैस्तत्र स त्रिदिवं गतः । अद्यापी-
न्द्रेश्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं प्रभुम् । मुच्यते ब्रह्महत्या-
या नरो वै नात्र संशय "।

इन्ध दीप्तौ रुधा० आ०अक० सेट् निष्ठायामनिट् । वर्त्त-
मानेचाऽतोनिष्ठा । इन्धे, इन्धाते,इन्धते, "य त्वा जनास
इन्धते ऋ०८,४,२ इन्धीत, इन्धाम् । इन्त स इन्धम् ।
ऐन्ध ऐन्धिष्ट इन्धाम्—बभूव । आस चक्रे इन्धिष्यते ऐन्धि-
ष्यत । इन्धितव्यम् । इन्धिता इन्धनम् । इद्धोगर्त्तते ।
क्विप् समित् इन्धान "अग्निमिन्धानो मनसा धियम् सचेत
मर्त्यः"ऋ० । भावे इध्यते ऐन्धि । "परो यदिध्यते दिवि
छा०उ०तु पदगणव्यत्यास ।

इन्ध पु०इन्ध+करणे–घञ् । १काष्ठे इन्ध–ण्वुच् । २दीप्तियुक्ते ।
३वच्चामके ऋषिभेदे पु० तत० गोत्रे नडा०फक् । ऐन्धा-
यनस्तत्कोलापत्ये पुंस्त्री । दीप्तियुक्ते दक्षिणनेत्रे विशेषेण
स्थिते ४परमात्मनि पु० । तस्य तदर्थत्वञ्च समर्थितम्
वृ०उ०भा० । "इन्धोह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्
पुरुषस्तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव,
परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष "।"इन्धोह वै नाम
इन्ध इत्येव नामाय 'चक्षुर्वै ब्रह्मोति" आदि-
त्यान्तर्गतः पुरुष एष ,योऽयं दक्षिणेऽक्षन् अक्षिणि विशे-
षेण व्यवस्थितः । स च सत्यनामा त वा एतं पुरुषं
दीप्तिगुणत्वात् प्रत्यक्षं नामास्य इन्ध इति तमिन्धं
सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, यस्मात् परोक्षप्रिया
इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहण द्विषन्ति"भा०
"इन्धयति दीपयति इन्ध–णिच् अच् । ५दीपके त्रि०।
एतयास् पूर्वस्थयो । आग्रहाग्नेया समासे मुम् । अग्-
ग्नीमिन्ध अग्निमिन्ध । "होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो
पावग्राम" यजु० २५,२८, अग्निमिन्धश्च अग्नीत्
नाम ऋत्विक् ।

इन्धन न० इध्यतेऽनेन इन्ध+करणे–ल्युट । १काष्ठे "इन्धनौघ
दगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम्" माघ । 'कामिनीष
विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने" मनुः । इन्धने इन्धना-
धिकारे इत्यर्थे "इन्धनार्थमशुष्काणाम्"प्रा०वि०स्मृति ।
इन्धयति इन्ध–णिच्–ल्यु । २दीपनकर्त्तरि त्रि०। भावे
ल्युट् । ३प्रज्वालने न० ।

इन्धन्वन् त्रि० इन्धन+मत्वर्थीय । मदे वनिप् नि० यलो-
लोप । इन्धनयुक्ते । "इन्धन्वभिर्धेनुभीरप्सदूधभिः" ऋ०
२,३४,५, "इन्धन्वभिः समिन्धनयद्भिः" भा०।

इन्व गतौ भ्वा० निरु०। इनधातौ ८२८ पृष्ठे विवृति ।

इन्वका स्त्री इन्वति इन्व–अच् व इव कायति कै–क । मृग-
शिरोमध्योपरिस्थे इल्वलाख्यताराम् अमरटीका ।

इभ पु० इण्–भ किच्च । १हस्तिनि, "वन्येभदामायितगन्ध-
दुर्द्धराः माघ २तत्सङ्ख्यातुल्यसङ्ख्याके अष्टसङ्ख्यान्विते
च । गजाहि अष्टसु दिक्षु स्थिता ऐरावतादयोऽष्टौ
वर्त्तन्ते इति तेषामष्टत्वम् । ते च "ऐरावतः पुण्डरीको
वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च
दिग्गजाः " अमरोक्तक्रमेण पूर्व्वादीशानान्तदिक्षु स्थिताः ।
अस्य च उत्तरपदस्थत्वे श्रेष्ठार्थद्योतकता व्याघ्रादेराकृति
गणत्वात् उपमितसमासः । स्त्रियां ङीप् । जातित्वात्
पोटागर्भेन समासेऽस्य पूर्वनिपातः पुवद्भावश्च इभपोटा

इभलक्षणविभागादि वृह०स० "मध्वाभदन्ताः सुविभ-
क्तदेहा न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च । गात्रैः समैश्चाप-
समानवंशा वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ वक्षोऽथ कक्षावलय
श्लथाश्च लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च । स्थूला च कुक्षि
सह पेचकेन सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥ मृगास्तु
ह्रस्वाधरवालमेढ्रास्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः । स्थूलेक्ष-
णाश्चेति यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्र
चिह्नाः ॥ पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः
परिणाहमानम् । एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागो
ऽनियतप्रमाणः ॥ भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च मन्दस्य
हारिद्रकसन्निकाशः । कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ताम्रौष्ठतालुव-
दनाः कलविङ्कनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलाय-
तास्याः । चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशास्तन्वेकरोमचित-
कूर्मसमानकुम्भाः । विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च । रेखात्रयोपचितवृत्तकराः
सुवालाः धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च । दीर्घाङ्गु-

अधर्म्मे—स्वार्थिकप्रवृत्तिमति "अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति" ठकि तु आधर्म्मिक इत्यप्यत्र त्रि० ।

अधि अव्य० न+धा—कि । अधिकारे, ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे, अधिकृत्येत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे च कर्म्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्तमी, अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । "अधि अध्ययनैश्वर्य्यवशित्वस्मरणाधिक्येषु" इति गणरत्ने उक्तम् तत्रोपाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इङोऽध्ययनार्थकत्वस्य अधिर्द्योतकः । ऐश्वर्य्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधिगतमिमम् अत्या०स० । स्मरणे मातुरध्येति इक स्मरणार्थत्वमधिर्द्योतयति । अधिके, अधिकमिति अधि+कन् । "अधिपरी अनर्थकाविति" पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतित्वाभावात् नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिश्चेत्यभावात् "गतिर्गताविति" पा० निघातो न । अतएव अस्य धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अनर्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम् तेन "तस्मिन्नाखण्डलतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषीति" इत्यत्र न षत्वम् सति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधिष्ठातेत्यादाविव उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेदः । मुग्धबोधे तु "नात्वाश्चर्य्यो स्वतो नातिक्रमेऽति पर्य्यधी गताविति" गत्यर्थद्योतकत्वे नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्थुषीत्यस्य गत्यर्थकतयोपसर्गत्वाभावान्न षत्वमिति विवेकः । तथा अधिके, "इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि" इति ऋ० १,६,१० "अधीमहे आधिक्येन याचामहे" इति भाष्यम् । उपरि "ये नाकस्याधि रोचने दिवीति" ऋ० १,१९,६, "नाकस्य दुःखरहितस्य सूर्य्यस्य उपरीति" भाष्यम्, अधिकारे "यदत्र मामधिकरिष्यतीति" सि० कौ० । विभाषा कृञीति पा० । वा गतित्वमत्र विनियोक्तुरीश्वरस्य गम्यते अधिकारो विनियोग । आधिक्ये "अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति" नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थस्य द्योतकत्वात् उपसर्गत्वम् "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधे"त्युक्ते विशिष्टज्ञानार्थता, तेन गतिसमासे ल्यप् । "अधिगत विधिवद्यद्-पालयदित्यादौ" दायत्वेन स्वत्वमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमनेनेति आ+धा—कि वा पृ० ह्रस्वः । मन पीडायाम् पु० ।

अधिक त्रि० अध्यारूढ एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च । प्रधाने अतिरिक्ते, "क्रम न ससेष्वधिको बबाधे" इति रघुः । आधिक्यञ्च योग्यपरिमाणातिक्रम अतिशयश्चद्विविध । तत्रानुरूपातिक्रमे "अकालप्रसवा नार्य्य इत्युपक्रमे "हीनाङ्गीरधिकाङ्गीश्च जायन्ते यदि वा त्रय" इत्यरिष्टप्रकरणे उदाहार्य्यम् । "हीनाङ्गमधिकाङ्गञ्च श्राद्धभोज्ये विवर्ज्जयेदिति" स्मृति । "इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वीति" शकु० । "अधिकं फलमश्नुते" इति पुरा० । असाधारणे च । "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतमः "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । "निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वस्ववृत्तेषु यद्यदसाधारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्" इति मिताक्षरा । दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा दर्पणे "आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते" । "किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र । अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि" इत्यत्राश्रयस्य । "युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः" इति माघे तु आश्रिताधिक्यम् । भावार्थे ष्यञ्—आधिक्यम् । उचितप्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकतर त्रि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कृष्टे एकस्मिन्,

अधिकतम त्रि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन् उत्कृष्टे, अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकमास पु० कर्म्म० । मलमासे तद्विवरणमधिमासशब्दे ।

अधिकरण न० अधि+कृ—ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे "कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति" हरिपरिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कर्त्तृकर्म्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा गेहे स्थाल्यामन्नं पचतीत्यादौ गृहस्य कर्त्तृद्वारा, स्थाल्याश्च कर्म्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादेः । "आधारोऽधिकरणमिति" "सप्तम्यधिकरणे इति" पा० ।

[illegible]

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्म्माधिकरणम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य ठन् । विचारकरणाय धर्म्माधिकरणमण्डपे नियुक्ते प्राड्विवाकादौ । तत्र नियुक्त ठञ् । आधिकरणिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म्म(न्) अव्य० कर्म्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा० । कर्म्माधिकृत्येत्यर्थे । अधिकं कर्म्म प्रा०स० । अधिककर्म्मणि । न०व० । अधिककर्म्मयुक्ते त्रि० ।

अधिकर्म्मकर त्रि० अधिकं कर्म्म तत्करोति कृ—आनुलोम्यादौ ट । शुश्रूषकभेदे दासभेदे । क्विप् अधिकर्म्मकृदप्यत्र त्रि० ।

अधिकर्म्मकृत त्रि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृत येन निष्ठान्तस्य परनि० । "सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि । सोऽधिकर्म्मकृतो ज्ञेय" इति स्मृत्युक्ते शुश्रूषकभेदे ।

अधिकर्म्मिक पु० अधिकृत्य हट्टं कर्म्मणेऽस्त्यस्य अधिकर्म–ठन् । हट्टाध्यक्षे, हट्टस्थवणिग्भ्यः शुल्कादानकर्म्मणि नियुक्ते ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्मधरैर्योधैर्हृदयमध्ये वर्मदार्ढ्यार्थं बद्धपट्टिकादौ । ब० । अधिकाङ्गवति त्रि० । "अजाविघातने चैव अधिकाङ्ग प्रजायते" इति शाता० ।

अधिकार पु० अधि+कृ–घञ् । आरम्भे, यथेष्ट क्रयविक्रयादिकर्त्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, "अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी प्रभुर्भवेदिति" मीमांसोक्ते विहितकर्म्मफलस्वामित्वे, विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्मणादेः, राज्ञः प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य द्विजसेवायाम्, "नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार" इति मिताक्षरा । स्वामित्वे–"सर्व्वे स्युरधिकारिण" इति स्मृतिः । तत्र च वैदिकादिकर्म्मसु कर्त्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधिकारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाध्ययनादिष्वधिकारः यथोक्तं "निषेकादिश्मशानान्तो यस्य वेदोदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नान्यस्यैव कदाचनेति" मनुना । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकारः यागादावप्यनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयसूत्रभाष्यादौ । "चातुर्वर्ण्यमविशेषात्" इत्यायद्य "निर्द्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेय" इति । 'वा'शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, "त्रयाणाम्" अधिकारः स्यात् कुतः ? अग्न्याधेये निर्द्देशात् अग्न्याधेये त्रयाणां निर्द्देशो भवति, "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य" इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् । तस्मात् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्येवमादिः शूद्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमत्त्वात्, आहवनीयादयो न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीयादीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्र इत्यात्रेय मन्यते स्म" इति भा० । तथा कर्म्मप्रतिपादकसर्व्वशास्त्रविहितकर्म्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरश्चां न वा देवादीनां यथोक्तं तत्रैव "फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्" इत्याद्य "कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यते" इति सू० "वा"शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति तिर्य्यगादीनामपि अधिकार इति । कस्य तर्हि ? । यः समर्थः कृत्स्नं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न चैते, शक्नुवन्ति तिर्य्यगादयः कृत्स्नं कर्म्माभिनिर्वर्त्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते कर्त्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवतान्तराभावात् न हि आत्मानम् उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात् न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । "अपि च तिर्य्यञ्चो न कालान्तरफलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । "ननु च उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरश्चः पश्यामः, शुनः श्येनायतद्दंष्ट्राम् अष्टमप्यां च उपवसत" इति उच्यते न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । 'कथं अवगम्यते ? वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः, "इदं कर्म कृत्वा, इदं फलमत्र प्राप्नोति इति" न चैते वेदमधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यन्येभ्यः अवगच्छन्ति, तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वांसः कथम् अनुतिष्ठेयुः, तस्मात् न धर्म्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं तर्ह्येषाम् उपवासः ? । उच्यते, रोगात् अरुचिरेषाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? । उच्यते नियतकाला अपि रोगा भवन्ति यथा तृतीयकचातुर्थकावेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकार इति । न च तिरश्चां द्रव्यपरिग्रहः, न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उपयुञ्जाना दृश्यन्ते, तस्मात् अनीशाना धर्मस्य । यत्तु, देवग्रामो हस्तिग्राम इति, उपचारमात्रं तत् । तस्मात् अपि न तिरश्चाम् अधिकार इति । यानि पुनर्लिङ्गानि, "देवा वै सत्रमासत" इत्येवमादीनि, अर्थवादास्ते विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु,

न च [illegible] [illegible] कर्मणामविशेषात् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] शाद्दरायणः [illegible]" इति [illegible] [illegible] "शाद्दरायणः" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बादरायण आचार्यो [illegible] [illegible] ? [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ? इति" । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]" इति [illegible] ।

[illegible] पूर्व [illegible] । यथा "[illegible] इति [illegible] । न [illegible] "[illegible]" [illegible] अधिकारस्थिता [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible]

अधिकारविधि पु॰ अधिकारे [illegible] विधिर्विधानम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] ।

अधिकारिता स्त्री॰ अधिकारिणो भावः तल् । [illegible] अधिकारे "[illegible]" [illegible] । [illegible] । अधिकारित्वम् [illegible] ।

अधिकारिन् त्रि॰ अधिकरोति [illegible] । [illegible] । [illegible] "अधिकारी [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति "[illegible]" इति [illegible] । [illegible]

सने "ये मन्त्रास्ते तु सज्जन्ते मह्मणोरूपकल्पने" इत्युक्तं । अतएवोक्तम् "प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे—प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे इति । अत्र यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्ते वर्णाश्रमविहित कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि "विहितत्वादाश्रम कर्मापि" इत्युक्तम् गीतायामपि "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इत्यनेन आरुरुक्षो यथोक्तकर्माधिकार उक्तः "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" इत्यनेन कषायशब्द वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति" श्रुतावप्यधिकारिभेदात् निराकारसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता । गीतायामपि "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नघ ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां, कर्मयोगेन योगिनामिति" अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्मणोरधिकार इत्युक्तम् । "समग्रं ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ । काम्यञ्च कामान्वितेन चेति" भवि०पु० । "अधिकारिण्याऽर्थिना विदुषा समर्थेनेति" रघु० तेन विदुषः तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्म करणयोग्यत्वम् अपर्युदस्तत्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थित्वञ्च सति कामे एव, मुमुक्षुत्वे तु न फलार्थित्वावश्यकतेति भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन "पितृभ्यश्च दिवि ये च मूर्त्ता स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेष्विति" अनेन फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदातृत्वं, तदनर्थिनं मुमुक्षुं प्रति मुक्तिदातृत्वमिति सप्रपञ्चम् एवं देवतानामप्यधिकारिभेदेन फलदातृत्वम् । अनभिसंहितेषु अनुद्दिष्टेषु फलेष्वित्यर्थः । अधिकारोऽस्त्यस्य इनि । स्वामित्ववति "सर्वे स्युरधिकारिणः" इति स्मृतिः स्त्रियां ङीप् । "ततोऽत्र देवी वचनाधिकारिणीति" नैष० ।

अधिकार्थवचन न० अधिकार्थस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपितस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थवादे, निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन निन्दा, काकपेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिर्गम्यते "कृत्यैरधिकार्थवचने" इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । स० । तद्वति त्रि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिकृच्छ्र पु० अधिकं कृच्छ्रं कष्टं साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । "विस्तरेणानुपूर्व्यापि कथितश्च यथा शुभे । मासेन लोकेऽधिकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः" इति (गरुडपु०) उक्ते मास-साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्रि० ।

अधिकृत पु० अधि+कृ—क्त । आयव्ययाद्यवेक्षणे अध्यक्षे कर्म्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्ववति च त्रि० । "महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीरिति" रघु ।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ—क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।

अधिक्रम पु० अधि+क्रम—भावे घञ् अमन्तत्वान्न वृद्धिः ।

अधिक्षित् त्रि० अधि+क्षि—भावे कर्त्तरि वा क्विप्-तुक् च । प्रभवे, तत्कारिणि च । "विशामासामभयानामधिक्षितम्" ऋ० १०।९२।२४ ।

अधिक्षिप्त त्रि० अधि+क्षिप—क्त । स्थापिते, निन्दिते कृताधिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिक्षेप पु० अधि+क्षिप—भावे घञ् । तिरस्कारे, स्थापने प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि० अधि+गम कर्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । "अधिगतं विधिवत् यदपालयदिति" रघु "अधिगतसकलकलाकलापकमिति" का० । अधिगताखिलवेदार्थ", इति वे० सा० ।

अधिगम पु० अधि+गम—घञ् । ज्ञाने, प्राप्तौ, स्वीकारे च । "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" गीता । निष्पादे प्राप्तौ च । "स्वामी सत्पृथक्क्रयसविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति" गौत० । "अधिगमो निष्पादे प्राप्तिरिति" मिता० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा० । गवीत्यर्थे "स्वादीयो यदधिगव क्षीरमिति" वेद० ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० स० । अतिशयितत्वप्रयोजक-गुणे । स० । तद्वति त्रि० । "याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा" इति मेघ० । गुणे—विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो येन । ज्याधिरूढे धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य द्विजिह्वत्वञ्च अमृतास्वादाशया कुशविलेहनात् । यथोक्तं भा०आ०प० । "यत्रैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे । तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्थानमिदञ्चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा । अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना" इति ।

अधिविक्रिया स्त्री विक्रेय वस्तुनि क्रयार्थं धनम् अधिकृता विक्रिया वा । (आइदिया) अधिक्रियायाम् ।

अधिश्रय न० अध्याश्रया अधि यत्र वा न० अधिकं श्रयणं वा न० । आरोपितगुणके अर्थे "तमि भाति अवयवे" इति च ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि इत्यर्थे अव्ययी० अव्य० । सर्वतारज्योतिषोऽधिकरणेऽर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यकन् । पर्वतस्योर्ध्वभूमौ । "उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका" इति अमरः । अद्रेरूर्ध्वभूमिरधित्यका इति कृत्वा । "अधित्यकायामिव धातुमय्याम्" रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्यारूढो दन्तम् अत्या० स० । दन्तोपरि जातदन्ते (गजदाँत) । शब्द० । अव्य० । दन्ते विभक्त्यर्थे अव्ययी० । दन्तसमीपार्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिकोदेवः इष्टदेवतादिः प्रा० स० । कुलदेवतादिके इष्टदेवे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवसमीपार्थे अव्य० । अधिदेवं मनः तत्र । अध्यात्ममधिदैवतम् । आधिदैविक दैवेभ्यो जाते दुःखादौ त्रि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता प्रा० स० । अधिष्ठात्री देवतायाम् । देवतायाम् अधिकृत्य अधिष्ठान भावेन वर्त्तमानानां प्रत्यक्षतेन विभक्तुमशक्यम् । यच्च जगत् परमेश्वरस्य शरीरम् इ च अन्तर्यामि ब्राह्मणे । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यश्चन्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं, य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यस्तमसि तिष्ठंस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् । यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद, यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं, यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद, यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्" इति । अस्योक्तं विशेषणविधानं दिगादिविभागाभिदेवतादिभूतादि-वर्णं यथा अध्यात्मस्वरूपात् न भेदादिति इत्य । "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति सार । अधिष्ठातृदेवताविषयमदैवतादिकमुक्तम् वाक्यादारभ्य अह

त्वपञ्चदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति' राघवभट्टेन व्याख्यातम्। "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रैकादश स्मृता। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्धृताभियुक्तोक्तिः। तथा च श्रोत्रस्य दिक्, त्वचो वात, नेत्रस्य अर्क, रसनाया वरुण, घ्राणस्य अश्विनौ, वागिन्द्रियस्य वह्नि, हस्तस्य इन्द्र, पादस्य उपेन्द्र, पायो मित्र, उपस्थस्य (क) प्रजापति, मनस चन्द्र, इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः। "ईश्वरं भास्करे विद्यादुमां विद्यान्निशाकरे। स्कन्दमङ्गारके विद्याद्बुधे नारायणं विदुः। गुरौ वेदनिधिं विद्यात् शुक्रे शक्रो विधीयते। शनैश्चरे यमं विद्याद्राहोः कालं तथैव च। चित्रगुप्तोऽधिपः केतोरित्येते ग्रहदेवता" इति (मत्स्यपुरा०) उक्ता ग्रहाणामधिदेवाः। एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवह्रियन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे दर्शयिष्यन्ते। अधिदेवताप्यत्रैव। "आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपु०। "शशाङ्कमूर्त्तेरधिदेवताकृतिरिति" भट्टिः। चन्द्राधिदेवता उमा।

अधिदैवत न० अधिष्ठातृ दैवतम् प्रा०स०। अधिदेवताशब्दार्थे "शिवाधिदैवतं ध्यायेत् वह्निप्रत्यधिदैवतमिति" "विचिन्त्यो माधिदैवत"मिति च विष्णुध०पु०। दैवते विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव। दैवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। "अथाधिदैवतम् आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० "इत्यधिदैवतमिति वृ०उ०"। अधिदैवमप्यत्र अव्य०। "अधिदैवं किमुच्यते इति" गीता।

अधिनाथ पु० अधिको नाथ प्रा०स०। अधीश्वरे। "तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथासाविति" मेघ०।

अधिनाय पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारसूक्ष्मांशनयनद्वारा तत्तत्स्थानं प्राप्यतेऽसौ अधि+नी—घञ्। गन्धे।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा—क। प्रभौ ईश्वरे। "अथ प्रजानामधिपः प्रभाते" इति रघु। "श्रियः कुरूणामधिपस्येति" भार०।

अधिपति पु० अधिकः पति, अधि+पा—डति वा। ईश्वरे स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति" श्रुति। "सर्वस्याधिपतिर्हि स" इति मनु। "ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरिति" कुमा०। पत्यन्तत्वात् भावादौ यक् आधिपत्यम्। अत्यन्तैश्वर्य्ये न०। "शैलाधिपस्य स्वयमन्वतिष्ठदिति" कुमा०। सपूर्वपदकत्वात् स्त्रियां ङीप् नश्चान्तादेश। "विष्टम्भिनीं दिशामधिपत्नीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीप।

अधिपा त्रि० अधिपाति अधि+पा क्विप् अधिपतौ, अधिपालके च "स्वयंदूतस्त्वमधिपा उ अस्मोऽभि" ऋ०७,८८,२।

अधिपु(पू)रुष पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रुष प्रा०स०। परमेश्वरे। पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी०। पु(पू)रुषमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। [बहुप्रजायां स्त्री।

अधिप्रज त्रि० अधिका प्रजा यस्य। बहुप्रजायुक्ते। प्रा०स०।

अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति सामर्थ्येनाधिः अधि+भू—क्विप्। प्रभौ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी०। भूतान्यधिकृत्येत्यर्थे "अधिभूतं किमुच्यत" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता। "भूतं प्राणिमात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधर। अधिभूत भव अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः आधिभौतिकम्। भूतान्यधिकृत्य जाते तु स्वादौ त्रि०।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स०। अत्यन्नभोजने। भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिकं धनं मूल्यं यत्र। अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि त्रि०। "दश वस्त्राधिभोजना इति ऋ०६,४७,२४ अधिभोजना अधिकं धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम्।

अधिमन्थ पु० अधिकं मथ्यतेऽनेन अधि+मन्थ—करणे घञ्। "उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धं तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः" इत्युक्ते अरणिकाष्ठमन्थनावयवभेदे।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र। "विस्तीर्णं मृदु बहुलं यकृत्प्रकारं श्यावं वा तदधिमांसजार्म विद्यादिति वैद्यकोक्ते रोगभेदे।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र ब० कप्। "हनूस्थे पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुज। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे।

अधिमात्र त्रि० अधिका मात्रा यस्य अधिकं प्रमाणमस्य मात्रच् वा। अधिकप्रमाणे।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रो मास प्रा०स०। मलमासे 'असंक्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्त' इतिस्मृत्युक्तो रविसंक्रान्तिवर्जितो मासोऽधिमास। तथा हि "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमे क्षणे। ते चैत्राद्या" इत्युक्तदिशा मीनस्थे रवौ यस्य चान्द्रमासस्यारम्भ स चैत्र एव मेषस्थरवारब्धो वैशाख

शशाङ्कास्त्र मासाः पृथक् सूर्य्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा तेऽधिमासा इति"॥ इष्टवर्षेऽधिमासानयनं तत्रैवोक्तं यथा "कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः। खदहनै(३०) र्गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् (१५९३३००००००) ॥ रविदिनाः (१५५५२००००००००)प्तगताधिकमासकैः इतदिनैः सहितो द्युगणो विधो" इति। अत्र वासना कल्पगताब्दा द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः एवन्ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः। तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणः सहितश्चान्द्रो भवति यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव" इति। सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तम्। "भवन्ति शशिनो मासाः सूर्य्येन्दुभगणान्तरम्। रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः" इति॥ सूर्य्यचन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासाः भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासोनिताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव भवन्ति मान्ये। अनेन चान्द्रस्याधिमासानां स्पष्टीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। तिथ्यन्तव्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेश्चान्द्रस्य, द्वादशराशिमितेन सूर्य्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दशीघ्रयोः सूर्य्येन्द्वोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः। द्वादशराश्यन्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः। सौरमासापेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति।

अधियज्ञ पु० अधिकृतो यज्ञो यस्मात् प्रा०ब०। परमेश्वरे। "अधियज्ञः कथं? कोऽत्र"त्यर्जुनप्रश्ने। "अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर!" इति भगवदुत्तरम् गीतायाम्। "अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्य्यामित्वेन स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञादिकर्म्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति" श्रीधरः। यथा च तस्य सर्व्वान्तर्य्यामित्वं तथा अधिदेवताशब्देऽन्तर्य्यामिब्राह्मणे पुरस्ताद्दर्शितम्। यज्ञे विभ० अव्ययी०। यज्ञमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। "अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः, यागे विभ०अव्ययी०। अधियागमित्युक्तार्थे अव्य०। अधिकः अधिकाङ्गयागः मा०स०। अधिकाङ्गे यागे पु०।

अधियोग पु० अधिकोयोगः प्रा०स०। ज्योतिषप्रसिद्धे यात्रिकशुभयोगे। स च गमनसमयलग्ने—तस्माद्वा षष्ठ्यर्थे, पञ्चमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा आयतनस्थाने शुभजीवभार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति। "योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं विपूर्णां वध इति" मुहू०।

अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध—अच्। अतियोद्धरि। विभ०अव्ययी०। योधे इत्यर्थे अव्य०।

अधिरथ अध्यारूढः रथं रथिनम् अत्या०स०। अतिरथे। कर्णपितरि पु०। "विवेशाधिरथोरङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निवेति" भा० आदि०। तस्यापत्यम् इञ्। आधिरथिः कर्णे पु०। कर्णपर्व्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य।

अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज—क्विप्। साम्राज्यवति, नृपे, सम्राड्नृपे च "प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट् श्रियमिति" भाग०। अधिकशोभान्विते त्रि०।

अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा०। अधीश्वरे साम्राज्यवति, नृपे च। "शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थाविति" "हिमालयोनाम नगाधिराज" इति च कुमा०।

अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा०स०। साम्राज्ये। "अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभागिति"।

अधिराष्ट्र न० अधिकृतं राष्ट्रमत्र प्रा०ब०। राज्ये। विभ० अव्ययी०। राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अधिरुक्म त्रि० अधिगतं रुक्मम् आभरणं येन प्रा०ब०। अधिगतसुवर्णाभरणे मानवे। "अधिरुक्मा विभीयते" इति ऋ० ८,४६,३३, "अधिरुक्मा अधिकरुक्माभरणेति" भाष्यम्।

अधिरूढ त्रि० अधि+रुह—कर्त्तरि—क्त। उपरिभागे आरोहणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमति च। [यथेनारोपिते।

अधिरोपित त्रि० अधि+रुह—णिच्—पुक् कर्म्मणि क्त। अति-

अधिरोहण न० अधि+रुह भावे—ल्युट्। उपर्य्यारोहणे। घञ्। अधिरोहोऽप्यत्र पु०।

अधिरोहणी स्त्री अधिरुह्यतेऽनया अधि+रुह—करणे ल्युट्। (मइ) इति, (सिँड़ि) इति च प्रसिद्धे काष्ठशयादिनिर्म्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानभेदे। अधिरोहसाधनत्वेनास्यास्तथा इति। अधिरोहिणीत्यप्यत्र इति शब्दकल्पद्रुम सम्मुग्धत्वम्। रायमुकुटादिभिः ल्युटैव तत्पदसाधनाद्भास्य इत्यन्यता।

अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी०। लोके इत्यर्थे।

अधिवक्तृ त्रि० अधि+वच—तृच्। पक्षपातेन वक्तरि। "विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता" इति ऋ० १,१००,१०, अधिवक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा०। स्त्रियां ङीप्।

अधिवचन न० अधि+वच—ल्युट्। पक्षपातेन कथने। "अधिकवचनं पक्षपातेन वचन"मिति माधवाचार्य्यः।

अधिवक्तृ त्रि अधिकार्थं वक्ति वच तृच् । अधिकवक्तरि रक्षके । "अधिवक्तारो अस्मभ्यं भूतेति" ऋ० ८, १, १५, अधिवक्ता अधिकवक्ता रक्षकेति भा० ।

अधिवाक पु० अधि–वच–घञ् । पक्षपातेन वचने । "अधिवाकेषु दिति भिषजाभ्युर्दत" इति ऋ० ८। १६, ५, "अधिवाकाय वदतामर्थनार्थादि" भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे–घञ् । निवासे "नी अधिवासदिह्वयुरवज्ञातिनानीति" ह्रेमा । अधि+वास सुरभीकरणे भावे घञ् । गौरवे "कुसुमदामाधिवासकामिनामिति" माघ "अधिवासस्पृहया पारव" इति रघु । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस–णिच् करणे घञ् । यज्ञादौ पूर्वदिने देवतावाहनादि कर्म्मणि । "अधिवास गते शस्मीति" स्मृति अधिवासे भि- तानेति" उपवीतेन पूर्वदिनकर्त्तव्ये कर्म्मणि । "कार्य्यविधेषु कार्य्येण शतपञ्चवर्णेन दिनपूर्वे अधिवासिते देवि अधिवासे कर्त्तव्या । सत्कारार्थं प्रकारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति सुरभयति देवता अनेन अधि+वस–णिच ल्युट् । कार्य्यादौ पूर्वदिने देवताबाहनपूर्वक- गन्धमाल्यादिकर्म्मणि । अधिवासयति सुरभीकरोति अधि+वास सुरभीकरणे भावे ल्युट् । गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणसं- स्कारभेदे मद्भवत्रि च "गन्धो भवा विना ताभ्यां सूर्य्य इव सर्वं इति । सर्वं अधिवासिनमुर्द्दं यदुक्ता अवतारेषु । विज्ञायं पाद्यं शेषं भाजनाकरणम् । तेन एव विधानेन विधेयमधिवासने" इति कात्यायन्यादि वैद्यादि । "दार्व गन्धाम्बु वस्त्रं तथा अधिवासनमिति" हरा ।

अधिवासित त्रि अधि+वास–सुरभीकरणे कर्म्मणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः संस्कारे । अधि+वस– निवासे णिच कर्म्मणि क्त । कृताधिवासे देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वह–णिच–ल्युट् । उपरि प्रापणे धारणे च । णिच वाहनी । वाहनं यानमिति ध्वजे अर्थवम् ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत–छेदने ल्युट् । खण्डन- च्छेदे "भारतर्न विकारमतो अधिविकर्त्तनमिति ऋ । ८८, ११ ।

अधिविन्न स्त्री अधिका विन्ना० भार्य्या । विवाहान्तर- स्थ अर्थ्ये । "अधिविन्न प्रकाशते इति" शब्दरत्नाव० ।

अधिविन्ना स्त्री अधि+विद–लाभे कर्म्मणि क्त । कृताधि- वेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम् "अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् । अधिविन्नस्त्रिये देयमाधिवेदनिकं धनमिति" याज्ञ ।

अधिवेत्तृ पु० अधि+विद–लाभे कर्त्तरि तृच् । विवाहोपरि विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे–विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वेदविषये इत्यर्थे । अधि+विद–भावे घञ् । विवाहोपरि विवाहान्तरकरणे पु० ।

अधिवेदन न० अधि+विद–भावे भावे ल्युट् । विवाहोपरि विवाहान्तरकरणे । तत्र निमित्तादि उक्तम् । आधिवेदनिकम् अधिवेदननिमित्तकम्धने स्त्रीधने च तद्धिते त्रि । "अधिविन्नस्त्रिये देयमाधिवेदनिकं धनमिति" याज्ञ । "आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति" स्मृति । अधिवेदननिमित्तकं तु सहस्रपणादिदानादि विज्ञेय अन्ये तत्प्रमाणमेव ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद–लाभे कर्म्मणि–अनीयर् । यदीयायोपरि विवाहान्तरकरणयोग्या सा स्त्री स्त्रियाम् । कर्म्मणि यत् । अधिवेद्याप्यत्र स्त्री । "मद्यपासाध्वीवृत्ताधिवेद्या" इति याज्ञ ।

[ल्युट् । पाकार्थे ।

अधिश्रयण न० अधि+श्रि–आधारे णिच्–ल्युट् चुल्ल्याम् भावे

अधिश्रय पु० अधि+श्रि–आधारे भावे अच् । चुल्ल्यादौ निर्धिमध्ये पाकार्थं स्थापने अपणे ।

अधिश्रयण न० अधि उपरि श्रयते स्थाप्यते पाकार्थं यत्र आधारे ल्युट् । चुल्ल्यां उपरि स्थापने तदपूर्णकार्य्ये च । अधिश्रीयते स्थाप्यते पाकार्थं ल्युट् ङीप् । चुल्ल्याम् (चाला) इति (चुला) इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिश्रयणीय त्रि अधिश्रयणाय पाकाय हितम् छ । पाक- भाजनादौ । अधिश्रयितुमर्हति अधि+श्री–पाके कर्म्मणि अनीयर् । पाकार्थे स्थाप्ये त्रि ।

अधिश्रयितवै अव्य० अधि+श्री–पाके भावे तवै छान्दसे ऽर्थे । स्थापयितुं पाकार्थमधिश्रयितुं मुखादिरिति वेद ।

अधिश्री त्रि अधिका श्रीर्यस्य । अधिकश्रीयुक्ते अधिक- सम्पत्तियुक्ते च "एव यज्ञेनाधिश्रीभिरिव इति श्रुत्या सम्पद्विशेषाधिकारिरिति" रत्न ।

अधिषवण न० अधिषूयते सोम यत्र अधि+षु अभिषवे आधारे ल्युट् । सोमाभिषवसाधनफलकाद्वये, "अंश निरपाद्यधिषवणे" इति वेद । भावे ल्युट् । अभिषवे ।

अधिष्ठाता त्रि अधितिष्ठति स्था तृच् । अधिष्ठाने कर्त्तरि । अत्र दर्शितं प्रमाणाधिकरणमुक्ता" इति च १।६८, अधिष्ठाता स्वं अधिष्ठानकर्त्तृ इति भा ।

अधिष्ठातृ त्रि॰ अधि+स्था–तृच् षत्वम्। अध्यक्षे, नियमित-कार्य्यविशेषाकरणेन कृतासमावेक्षके, नियन्तरि च। "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति" भाषा॰। अधिदैवे च। "इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति पुरा॰। ते च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव तदपि तत्रैवान्तर्यामित्राह्मणेन दर्शितम्। "तत्सान्निध्या-दधिष्ठातृत्वं मणिवदिति" सांख्यसू॰। यथायस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणमनम्। इदमेव च सोपाधिकस्रष्टृत्वमित्यर्थः। तथाचोक्तम्। "निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते। सत्ता-मात्रेण देवस्य तथा चैव जगज्जनि। अत आत्मनि कर्त्तृत्वमकर्त्तृत्वं च संस्थितम्। "निरिच्छत्वादकर्त्तासौ कर्त्ता सन्निधिमात्रत" इति सां॰भा॰। स्त्रियां ङीप्।

अधिष्ठान न॰ अधि+स्था–ल्युट्। नियमितकार्य्यविशेषाकरणेन सान्निध्यमात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे आरोपाधिकरणे च। वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याधिष्ठानं यथा तथाऽध्यासशब्दे वक्ष्यते। अधिकरणे ल्युट्। पुरे आधारमात्रे, आश्रये च। "तदधिष्ठानाश्रयदेहे तद्वाद इति" सा॰सू॰। "तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे इति भाष्यम्"। करणे ल्युट्। चक्रे, प्रभावे च अमरेण, प्रभावेन च हि महच्चयुद्धस्थ्यादिसम्भव। अधिष्ठानञ्च नियन्तृत्व यथोक्तं शास्त्रे। "संहतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य्य-यादधिष्ठानादिति" "इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत् सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठात-व्यम्। स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति" सा॰कौ॰। भावे ल्युट्। सन्निधिमात्रे। "अतोऽधिष्ठानं कुर्वीति" छायाकृम-मन्त्र। "भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूति-भावप्रसङ्गात्" इति सांख्यसू॰ "भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्म्माणं भवति। अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः। तथाच रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा॰। ननु प्राणिनं निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति तत्राह। "भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्त्यात्" इति सा॰सू॰। "देहनिर्म्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यै-कान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा यथा राज्ञः पुरनिर्म्माण इत्यर्थः। तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात् पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। कुलालादीनां घटादिनिर्म्माणेष्वप्येवम्। विशेषस्त्वेव तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्व्वकसृष्ट्या-दिति। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्म्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देह-निर्म्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा॰। अधिष्ठीयते कर्म्मणि ल्युट्। अधिष्ठिते सन्निधिमात्रेण नियन्त्रिते। "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान-मुच्यते" इति गीता।

अधिष्ठित त्रि॰ अधि–स्था–कर्म्मणि क्त। अध्युषिते "त्रिलोक्य-वस्त्रोक्षमधिष्ठितस्त्वयेति" कुमा॰। सन्निधिमात्रेण नियो-जिते "ईश्वराधिष्ठिताः सर्वे स्वं स्वं कार्य्यं हि कुर्वते इति पुरा॰।

अधिहरि अव्य॰ हरौ, विभ॰ अव्ययी॰। हरिमधिकृत्येत्यर्थे

अधीकार पु॰ अधि+कृ–घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम्। अधि-कारशब्दार्थे "सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्" इत्युपपातकगणनायां मनु। "स्वागतं स्वानधीकारा-निति" कुमा॰।

अधीत न॰ अधि+इङ–भावे क्त। अध्ययने, कर्म्मणि क्त। कृताध्ययने अभ्यस्ते च त्रि॰ "ईषदीषदनधीतविद्ययेति" कुसु॰। "अधीतवेदवेदाङ्गत्वेनेति" वे॰सा॰।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन्। अध्ययने "अधी-तिबोधाचरणप्रचारणैरिति" नैष॰। अधि+इक–स्मरणे क्तिन्। स्मरणे "नू ते पूर्व्वस्य वसो अधीतौ तृतीये इति ऋ॰२,४,८, "अधीतौ स्मरणे" इति भाष्यम्।

अधीतिन् त्रि॰ अधीतमनेन अधीत+इनि। कृताध्ययने। "स गुरुत्तरामङ्गवतीमधीतिनीमिति" कुमा॰। एतदिष्य-न्तयोगे च कर्म्मणि सप्तमी वेदेऽधीतीत्यादि किन्तु कर्म्मा-विवक्षया प्रथमं भावे एव क्त पश्चात् कर्म्मणा योग कृतपूर्व्वी कटमित्यत्रेव। यथोक्तं हरिणा। "अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणेति"। विस्तरः शब्दशक्तिप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः।

अधीन त्रि॰ अधिगतमिनं प्रभुम् अत्या॰स॰। आयत्ते। मिता-धीन इत्यादौ तु मित्रे अधि–इति वाक्ये समासे अध्युत्तर-पदात् ख। "क्व नु मां त्वदधीनजीवितामिति" कुमा॰।

"तातावीमतसा याव विवुधाषाममय च" इति मनुः।
"दत्वानुभा दुरावैर्वं नरधीना हि विशः" इति रघुः।
अधीर त्रि धीरः धैर्यान्वितः न त । चटुके "कामका भर्त्सयन् अधीरस्वपुनरस्वेति" रघुः। काव्ये, रोमा- दिताकुलचित्ते च। स्त्रियां कातरायाम् च स्त्री। अहथर्व नातिकायाम् यथा

अधीवास अधि+वस आधारे करणे घञ्। कर्मव वास एव चञ्चादुपि दृश्यते। "अधीवासं परिदधोऽसौ वीरू सिमीधे" इति भागः १०,८,११ अधीरे वर्तते अंसारत्रेबेमधीवासः। चञ्चानुप इति महुमाला। "अधीवासेन यच्चादयतीति भाष्य १ ६११ वन स्विमतमर्व वाधोऽधीवास" इति वैदरीय।

अधीश त्रि अधिक ईशः प्रा स । ताम्भीति अधिपती च। "महाधीशा सर्वे सुभुवनपतिभिः संयुत" इति भाग०।
अधीश्वर त्रि अधिक ईश्वरः प्रा स । स्त्रियां वीप्। राजनि "अधिकत्र कालमोवरार्तिति" भव। प्रभौ च।
अधीष्ट न अधि+इष क्त-भावे क्त। सत्कारपूर्वकनियोगे "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति पा "अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः" इति सि कौ। तत्र वि क्त। सत्कारपूर्वकं नियोजिते त्रि।
अधुना अव० अस्मिन् काले इदम्+धुना च। अस्मिन् काले इदानीमित्यर्थे इत्यर्थः। सम्प्रति अर्थे च । अधुनातन त्रि० इदानीमवे त्रि। [वितर्कर्दोषः]
अधुनातन त्रि अधुना+भवार्थे ट्युल तुट् च। इदानीन्तने
अधुर त्रि० न धूः वितथ धाले ना यस्य अधूरत्ना। भारभृते निर्भारभूते च न त। अधू—अभावे अधिके च। नत्वे त भारभृता। अधूरवः इति।
अधूमक त्रि० नास्ति धूमो यस्य। धूमशून्ये अग्न्यादौ।
अधृत त्रि० न धृतः। धैर्यं धारणं न धैर्याने न धृतो यत्र नरैरेव धृतो दन्ताः। कथितु धृतितिः? इति यत्र "न धरितो धरणम् तैर्धार्यावाहुनाद् सर्वास्तिमानात् धर्म तपः स्यात्। "धर्मदा धरता धार्या इति विभ् वरद०।
अधृति स्त्री हर्षितादौ धैर्ये धा अभावार्थे न त। मानसावधौ, धैर्याभावे, च।
अधृष्ट त्रि धृष्ट निर्लज्जतः न त त । लज्जासीले। धृष्—अविनीते क्त न त। धर्षणिमूर्ति "मम मो निमन्त्रणाभारतविधि" भा १।१०१ धार्मयनविज्ञम् स्यादि भा । धर्षितेति च । "मूर्तासीमतीयोऽपरत्" इति

रू० ११२ । धत्ता धर्षितेषा इति भा ।
अधृष्य त्रि न धृष्यः न त०। भर्नित्रयोगे "अदृष्या- तिमनु मारीतमौतिशव इति रघः। तत्र निर्णजम भावे अधृ धर्षति यत्र। कठात्मके तपार्थ ईत्व त्रि।
अधेनु स्त्री न त। दोहनशून्यायां गवि। "अधेनु दव वावस्थिति" ऋ १।११७।२ अधेनुम् अदोग्ध्री- मिति" भा। [धूम त्रि।
अधैर्य न धैर्याभावे न त। चपलतायां न। भय-
अधोक्ष त्रि अधः अक्षम् अक्षात् अक्षति अवति वा अक्ष—वस अस-न वा वेदे अधोऽक्षोऽधस्तात्। अधस्तात् प्राप्ते। "अधोऽक्षता निमा, अधोक्षाभिरिति भ० १ ११,८, "मदाता अधस्तायसाहूपति महा दर्शाहीनि मेव मध्यये" इति भा । [अधस्तीय। परिधानक।
अधोऽंशुक न अधरस्थम् अधर+अंशुकार्थे वस्त्र अधरक
अधोऽम्ब न अधरस्थं यत्र तार्थे अधर+अम्बार्थे अधि न। इवितीनायाधोभागे। "इंवस्त्वार्थं मामो निम्नान- मीति" भा ११। १ १० इवितवतितीनावाधीय मैव मातृकृता निवरमीति" वेदभा।
अधोऽक्षज पु अधात् इन्द्रियात् जायते जन-ड ६त । अधस्तु तत्त्वज्ञानम् अधरं प्राकृतज्ञानादीनि यत्र अधर-अक्षार्थे अधि अधरादेव। इन्द्रियाधीने "अधो न क्षीयते जातु यस्मादधोक्षजस्ततः" अनुशासने मा स्मृतो। "नामो भगुरधोक्षज" इति विष्णुस० "धीरूपं हरिपी नायकदोषीधारयन। अधो मराव बद्धेव सर्वोऽधोक्षजस्तने इति भाष्ये तथा च अधा- धराधनन्त्य पितामहेव आक्रमय अस्याम्। अधोभूते अधस्तिरोभावो निरयेन माचरणैषु अवन्ये जायते प्रकाशते इति अस यत्र इति मा। अधार्थ।
अधोगति स्त्री अधस्तिन् अधमाम् गतयो गति गत्यादिविषये "अधमगां सर्वेषामिति" इम। गत्यथ च भावत्यातेन मुक्ताद्यपत्यात् अधस्तम् "धीरं च वरे गत्वा गदमा इति (वि शिरो) वीर्यवाने तत्र गत्वाभिसिन्धा वीर्येमिति च। "वायु- रुत्मायनमानयोऽली वायवयोषाः शक्तीदृशानी" अधेन नायावर्तितवे वर्गेषोका। अयो गत्वाभावात्मनम्, मू- मोगमत्वे विरूर्व स्थात्। "अथ्यनुपरकात् वर्षीय अधि मापत्य रसाय शाखापात्योनिन्नम्। अधो- गतिस्त पातकेन। अधःप्रदेशगाने गमने च "मूर्त-

नामधोगतिरिति" काद०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य ब० । नरकगामिनि त्रि० "असमेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनु ८,३९, ४१, अधोगति नरकगामिनमिति कुल्लूकभट्ट ।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अध गच्छति गम—णिनि । नरकगामिनि,अधोभागे—गन्तरि च । स्त्रियां ङीप् ।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टेव तदाकारफल-वत्त्वात् । अपामार्गे रक्तमाला ।

अधोजानु न० अधरं जानुन प्रथमार्थे अस्मि । जानुनोऽधरे ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां वाधोजानु इति का० २१,४,१८, "वा विस्तार्थे सर्वेषां जानुनोरध-स्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या ।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे कन् अधोऽधरा जिह्विका कर्म० । (आलजिभ) इति ख्याता-याम् तालुस्थजिह्विकायाम् ।

अधोदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे अस्मि । काष्ठ-मयद्वारस्याधरकाष्ठे (गोबराट्) ।

अधोदिश् स्त्री अधरा दिश् अधर+प्रथमार्थे अस्मि कर्म० । दक्षिणस्यां दिशि । अस्या अधरत्वञ्चोदक्शब्दे वक्ष्यते ।

अधोदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अध दृष्टिरस्य । योगाभ्यास-समये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित् प्रकाशविस्मितोऽयतारैर्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरवि-स्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्मीकृतघ्राणमधोमयूखैरिति' कुमारे "करचाम्यवक्षिप्तक्षय स्थाणुवच्चिरकालक । आत्मानं हृदये ध्यावेन्नासाग्रन्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि "सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमित्यादिना" दर्शित । अधो-दर्शनयुक्तमात्रे त्रि० । "अधोदृष्टिर्नैकृतिक" इति मनु ४,१९६ । कर्म० । अधस्थदृष्टी स्त्री ।

अधोऽधस् अधस्+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपाधोदेशे "नयनधोऽधोदृष्टत पयोधरानिति" माघः ।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य,कामन्दिरस्य उपहास परिम्लान्तः । स्त्रीणामधोभागस्योपहसने । "यदेव विद्वानधोपहासं चरत्यार्णं, स्त्रीणां सुकृतं हरन्ति" इति छ०उप० । इत्युक्तं आवर्ज्यतीति भाष्यम् ।

अधोभक्त न० अधर भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे अस्मि ५त० । भक्तभोजनान्ते पीयमानजले ।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे अस्मि कर्म०। अधर-भागे "पूर्वभागो गुरुः इ सामधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधोभुवन न० अधरमध भुवनम् लोक । सप्तसु पाता-लेषु । तत्स्थानञ्च 'भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्या अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेश ॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-सिन्धुश्च तस्मादस्तमस्तरप्सि श्रीश्च यस्माद्बभूव । महि-तचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥ दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्य । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालकोका पृथिवीपुटानीति सि०शि० ॥ अधिक भूगोलशब्दे वक्ष्यते ।

अधोमुख त्रि० अधो मुखं यस्य ब० । ज्योतिष-शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्वात्रय चैव अधोमुख-गण स्मृत" इति । गोजिह्वाख्यवृक्षे (अनन्तमूल) अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीप् । "सख्यदृष्टिरधोमुख" इति "अधोमुखैरूर्द्ध्वमुखैस्य पतिभि" इति रघु । रुद्रा-भेदे च तत्स्वरूप रुद्राशब्दे वक्ष्यते ।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे राम शुक्ल दृष्टितर्प-कत्वात् तस्य रामत्वम् । अधोभागे शुक्लवर्णे "आश्विनाव-धोरामाविति' य०२४,१,"अधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णा-वजाविति' वेददीप । [अधोभुवमशब्दे विवरणम् ।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोक कर्म०। भूमेरध स्थपाताले।

अधोवर्चस् त्रि० अधोगामि वर्च ज्योतिर्यस्य । अवाचीन-ज्योतिष्के "तस्ते विद्वान् वरुण ! प्रब्रवीम्यधोवर्चस" इति वेदः ।

अधोवायु पु० अधोगामी वायु शा०त० । अपानवायौ पर्द्दशब्दकारके वाते "अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे" इत्युपक्रम्य "कर्म कुर्वन्नुपस्पृशे"दित्युक्त स्मृतौ ।

अध्यक्ष त्रि०अधिगतोऽक्ष व्यवहारम् अत्या०स०। स्वपक्ष छल-धारणादिव्यवहारेष्वधिकृते। अध्यक्ष्णोति व्याप्नोति अधि+ अक्ष—अच् । व्यापके । अधिगत भूततया अक्षमिन्द्रियम् अत्या०स०। प्रत्यक्षज्ञाने । अर्श आदित्वात् अच् । तद्वि-षये त्रि० । "द्रव्याध्यक्षे सत्त्वयोगो मनसा ज्ञानकारण-मिति" भाषा०। "सेनापतिबलाध्यक्षाविति" मनु । अधि-ष्ठातरि सन्निधिमात्रेण नियन्तरि च "मयाध्यक्षेण प्रकृति सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-रोपितास्त्वमेति' कुमा० क्षीरिकावृक्षे पु० शब्दार्णव ।

अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये,

अध्यम्बर अव्य० अम्बरे-विभ० अव्ययी०। अम्बरमधिकृत्येत्यर्थे।

"कतमोऽध्यर्द्ध" ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, "योऽयं पवत" इत्युत्तरं तत्र पवत इत्यनेन वायुरुक्तः । "तदाहुर्यदयमेकएव पवते अथ कथमध्यर्द्ध" ? इति । वायोरेकत्वेन अध्यर्द्ध-शब्दार्थस्य सार्द्धत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते "यदस्मिन् इदं सर्व-मध्यार्ध्नोत् तेनाध्यर्द्ध" इत्युत्तरम् तेन अधिकर्द्धिहेतुत्वात् वायोरध्यर्द्धत्वात् तथात्वम् अधि+ऋध—अच् अध्यार्ध्नोत् ।

अध्यवसाय पु० अधि+अव—सो—घञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । "उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धे रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यव-साय इति वृत्तिरिति चाख्यायते" इति सांख्यतत्त्वकौमुदी-परिभाषितलक्षणः, "कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः चित्-सान्निध्यात् मापन्नचैतन्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्य-वसाय" इत्युक्तलक्षणो वा निश्चयः । "प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां०का० । उत्साहे च । उत्साहश्च कर्म्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित त्रि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् त्रि० अधि+अव—सो—णिनि । उत्साहान्विते

अध्यवहनन न० अधि—उपरि अवहननम् । पूर्व्वावघातेन निस्तुषीकरणेऽपि पुनरवघाते । तेन च "व्रीहीनवह-न्तीति" नियमपालनम् ।

अध्यशन न० अधिकमशनम् । "अजीर्णे भुज्यते यत्तु तद-ध्यशनमुच्यते" इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अधिकाशने । "यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि" सुश्रुतम् ।

अध्यस्त त्रि० अधि+अस—कर्म्मणि क्त । कृताध्यासे आरो-पिते, अध्यासशब्दे वक्ष्यते तल्लक्षणे मिथ्याभूते पदार्थे । शुक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अव्य० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं चेतनं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाधिकृत्येत्यर्थः । तत्र देहाधिकारे "अध्यात्ममिति" बृ०उ० अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र मायाद्यधिकारेण अन्तर्या-मित्वमुक्तम् । चेतनाधिकारे "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" । "अध्यात्मरतिरासीनो निराकाङ्क्षो निरामिषः" इति मनुः । "आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति" कुल्लू० । "जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमिति" गीता । "ते जना परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः । ये तत् मामव्य देहादिव्यति-रिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति" श्रीध० । "अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते" इति गीता । "स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवस्वरूपेण भावो भवनं स एवात्मानं देहम-धिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते" इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् "अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति" गीता सा च विद्या न्यायवैशेषिकमते देहभिन्नत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभिन्न-त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभिन्नत्वेनेति भेदः । सर्व्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्व-ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशे-षिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्य्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रक-रणं, परमात्मानमधिकृत्य च कुसुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपगमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायीरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वर-कृष्णेन च सांख्यकारिका सप्तति निरमायिषत, वाच-स्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽवसेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । "मयि कर्म्माणि स-र्व्वाणि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति" गीता । "अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या" । अध्यात्म जात ठञ् । अनुशतिका० द्विपद-वृद्धिः । आध्यात्मिक दैहिके मानसिके च दुःखादौ त्रि० ।

अध्यात्मदृश् त्रि० अध्यात्मं पश्यति दृश—क्विन् । आत्मनो विषयत्यागेनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं चेतनमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतसश्चात्मनि समवधाने । "अध्यात्म-योगाधिगमेनेति" ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रश-स्ते रामचरितज्ञापके स्वनामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्मं प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-स्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्—ण्वुल् । अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । "भृतकाध्यापको यस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति" मनुः । अस्य अकान्तत्वेऽपि याज-कादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

[illegible] इति। [illegible] द्विविधः [illegible] [illegible] विद्भ्या "[illegible]" [illegible] विद्यात्। [illegible] [illegible]"।

अध्यापन न॰ अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट्। पाठनायाम्। "[illegible]" मनुः। [illegible]

अध्यापित त्रि॰ अधि-इङ्-णिच् कर्मणि क्त। पाठिते "[illegible]" श्रुतिः।

अध्याप्य त्रि॰ अधि इङ्-णिच्-कर्मणि यत्। पाठनीये [illegible] "[illegible]" इति [illegible]।

अध्याय पु॰ अधि+इङ्-घञ्। [illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible]।

अध्यारूढ त्रि॰ अधि+आ+रुह कर्मणि कर्त्तरि वा क्त। [illegible] अध्यारूढ अधिके च।

अध्यारोप पु॰ अधि+आ-रुह-णिच्-भावे घञ्। [illegible]

अध्यारोपण न॰ अधि+रुह-णिच् भावे ल्युट्। अधि [illegible]।

अध्यावाप पु॰ अधि+आ+वप-घञ्। [illegible]। [illegible]।

अध्यावाहनिक न॰ [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]।

अध्यास पु॰ अधि+अस-क्षेपे घञ्। [illegible]

देशान्तरस्थरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कल्प्यते। अतएव श्रुतौ “यत्र द्वैतमिव भवति तदितर इतरत् पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति च जागरे द्वैतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम्। स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं सृष्टिरुक्ता। तथाच ब्रह्मणि जगदादेरनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः। इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश्च प्रतीतिसमकालत्वं, वियदादेस्तु व्यवहारिकत्वम्। “देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं स्वात्मनिश्चयादित्युक्ते व्यवहारकाले वियदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति” “अन्यदार्त्तमित्यादि”श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात्। अधिकमाकरे दृश्यम्।

अध्यासन न० अधि+आस–उपवेशे ल्युट्। निवासे। विभ०अव्ययी०। आसने इत्यर्थे अव्य०।

अध्यासित त्रि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञाया कर्मणि क्त। अधिष्ठिते। “धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्येति” रघु।

अध्याहार पु० अध्याह्रियते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+आ+हृ–घञ्। आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे, तर्के, अपूर्व्वोत्प्रेक्षणे च। ऊहस्वरूपमूहशब्दे तर्कस्वरूप च तर्कशब्दे वक्ष्यते। [क्त। अधिष्ठिते स्थानादौ।

अध्युषित त्रि० अधि+वस–आधारस्य कर्म्मसंज्ञया कर्म्मणि

अध्युष्ट्र त्रि० अधिगतमुष्ट्रं वाहनत्वेन अत्या०स०। उष्ट्रवाहनयुक्ते शकटादौ। (उठगाड़ि)।

अध्यूढ त्रि० अधि उपरि ऊढ। अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते। “तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते” इति छा० उप०। ऋचमवलम्ब्यैव साम्नो गीयमानतया ऋच्यध्यूढत्वम्। अधिकऋद्धियुक्ते, शम्भौ च। कृतसापत्निकाया प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृत” तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री।

अध्यूध्नी स्त्री अधिकमूधोयस्या अनृङ् ङीप् च। समस्तापीनाया धेन्वाम् “अध्यूध्नीं होत्रे प्रयच्छतीति श्रुति जवधाव्यध्यूध्नीवनिष्णुसु समुच्चय इति का० १,८,८१।

अध्येतव्य त्रि० अधि–इङ कर्म्मणि क्त। पाठ्ये “स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति” श्रुतिः। अर्हार्थे तव्य। अध्येतुमर्हे ‘ओसव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति’ स्मृति।

अध्येषण न० अधि–इष–प्रेरणे ल्युट्। सत्कारपूर्व्वकमाचार्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च। युच् टाप् तत्रिव प्रार्थने स्त्री। अधिका एषणा प्रार्थना। अधिकप्रार्थने स्त्री।

अध्रि त्रि० न–धृ–कि। अधृते। न+धृष–ड्रि, अधृष्ये।

अध्रिगु त्रि० अध्रि+गम–कु–डिच्च ऊडादेशो वा। अधृतगमने। “यदध्रिगावोऽध्रिगू इदाचिदह्नो अश्विना” इति ऋ० ८,२२, ११, “अध्रिगावोऽधृतगमना अध्रिगू–अधृतगमनाविति” भा०।

अध्रिज त्रि० अध्रिमधृतमधृष्यं वा जनयति जन–अन्तर्भूतण्यर्थे, ड। अधृतजनके अधृष्यजनके च। “इति चिन्मन्युमध्रिज इति ऋ०५,७१० “अध्रिज अधृतमन्यैरग्निव्यतिरिक्तैः अधृष्य वा जनयिता” इति भा०।

अध्रुव त्रि० न०त०। अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च। “योध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि” इति हितो०।

अध्रुष पु० “शोथः स्थूलस्तोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्य इति” सुश्रुतोक्ते विकृतरक्तादिजे ज्वरकारके शोथरोगभेदे।

अध्वग पु० अध्वन्+गम–ड। पथिके अध्वगमनप्रकारश्च विष्णुसंहितायामुक्त। यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धन्, न वृषलैः, न द्विषद्भिः, नातिप्रत्यूषम्, नातिसायम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न सन्निहितपानीयम्, नातितूर्णम्, न रात्रौ, न सन्ततं व्याधितार्त्तैर्वाहनैः, न हीनाङ्गैः, न रोगिभिः, न दीनैः, न गोभिः, मादान्तैः, वयसोदर्कैर्वाहनानामदत्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्यात्। न चतुष्पथमधितिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न वनम्, न पशूनां मन्दिरमागारम्, न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि। चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्यात् देवताश्च। प्रख्याताश्च वनस्पतीन्, अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्षवर्द्धमाननन्द्यावर्त्तांश्च, तालवृन्तचामराग्निगजाजगोदधिक्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च, वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषाश्च भृङ्गारोद्धृतोर्व्वरारज्जुमत्पशुकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्रायादिति। मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत वान्तविरिक्तमुण्डमलिनवसनजटिलवामनांश्च, कषायिप्रव्रजितमलिनांश्च तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतृणकुशपलाशभस्माङ्गारांश्च लवणक्लीबासवमधुसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशांश्च वीणाचन्दनार्द्रकाशोष्णीषालङ्करणकुमारीं प्रस्थानकालेऽभिवन्द्येदिति। देवब्राह्मणगुरुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत्

[illegible] । न [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] । न [illegible] । न [illegible] ।

अध्वमत् त्रि [illegible] । [illegible] ।

अध्वगभोग्य पु [illegible] (आमड़ा) इति ख्याते [illegible] ।

अध्वगा स्त्री [illegible] (गङ्गा) इति [illegible] ।

अध्वन् पु [illegible] ।

अध्वनीन त्रि [illegible] ।

अध्वन्य त्रि [illegible] ।

अध्वपति त्रि [illegible] ।

अध्वर पु [illegible] ।

[illegible]

अध्वरकर्मन् न [illegible] ।

अध्वरमीमांसा स्त्री [illegible] ।

अध्वरथ पु [illegible] ।

अध्वर्यु पु [illegible] ।

अध्वशल्य पु [illegible] ।

अध्वश्रम त्रि [illegible] ।

अध्वाति पु [illegible] ।

अध्वान्तशात्रव पु [illegible] ।

अध्वायन न [illegible] ।

अन जीवने अदा०पर० अक०सेट्। अनिति आनीत्। अन् आन, अच् अन, ल्युट् अननम्। आनयति अनिनिषति। क्विप् अन् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विश्वे च- नेदमा ऋ० ४ १०,२, अना प्राणेनेति भा० छा०उप० "यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोह्येवान्यात्? कः प्राण्यात्? इति श्रुति "प्राणिवस्तत्र मानार्थमिति" भट्टि। प्राद्युपसर्गतोविशेषगत्यर्थता। प्र+प्रागतौ, प्राण अप+अधोगतौ अपान', उद्+उर्द्ध्वगतौ उदान, वि+ आ+विविधगतौ व्यान, सम्+समन्ताद्गतौ समान। "यद्धि प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपान" इति श्रुति। जीवन च प्राणधारणं तेन धात्वर्थोपसङ्गृहीतकर्मकत्वादकर्मक यत्र तु योगात् देहनिर्माणमित्युक्तमर्थमधिगतानशब्दे। उप- सर्गनिमित्तात् णत्वमत्वेऽप्यत्र णत्व प्राण्।

अन जीवने दिवा० आत्म०अक० सेट्। अन्यते आनिष्ट।

अन पु० आ+नी–बा०ड पृ० आदेर्ह्रस्व अन–बा० अच् वा। आनयने प्राणने च "प्राणोऽपानो व्यान उदान समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण इति" वृ०उप०। "अथ प्राण उच्यते। प्राणो मुखनासिकसञ्चार्योहृदयवृत्ति। प्रण- यनात् प्राण। अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्ति आ- नाभिस्थान। व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यान प्राणापानयो सन्धिर्वीर्यवत्कर्महेतु। उदान उत्कर्षोर्द्ध्वगमनादिहेतुरा- पादतलमस्तकस्थान ऊर्द्ध्ववृत्ति। समान सम नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थामोऽग्निपक्ता। अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यथोक्त प्राणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति" भा०। प्राणे च "स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति" यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षमिति छा०उ०। "स होवाच मुख्य प्राण, किं मेऽन्नं भविष्यतीति" मुख्यप्राण प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रतिवक्तॄनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह। यदिदं लोकेऽन्नजात सर्वप्राणिनामा श्वभ्य आ श्वभि सह, आ शकुनिभ्य सह शकु- निभि सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति। प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवं प्रतिपत्तये कल्पिताख्यायिकारूपाद्वाक्याद्धत्यस्तेन श्रुतिरुद्येवाह। तद्धै एत- दयत्किञ्चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा०

अनंश त्रि० नास्ति अंशोदायग्रहणाधिकारोऽस्य। अंशानधि- कारिणि अनुक्ते क्लीबपतितादौ। ते च "सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनो द्रव्यमर्हन्ति यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभाग कुर्वीतेति" आप०। "सवर्णास्वोपयुक्ता- स्वाहे सप्तात् पैठके धने। तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते। उत्तमर्णाधमर्णेभ्य पितर त्रायते सुत। अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम्। तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी। कोऽर्थ पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिक। शास्त्र- शौर्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जित। आचारहीन पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु स इति वृह०। "श्राद्धादे पुत्रकर्तृकतया महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं धनसम्बन्धस्य अतस्तदकुर्वत कुतो वेतन? मिति दा०भा०। अतएवाह मनु। "सर्व- एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम्"। तथा "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति।" पतितस्तत्सुत क्लीव पङ्गुरुन्म- त्तको जड। अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्तौ भर्त्तव्यास्ते निर- शका" इति कात्या०। देवल "मृते पितरि न क्लीवकुष्ठ्युन्म- त्तजडान्धका। पतित पतितापत्य लिङ्गी दायांशभागिन। तेषां पतितवर्ज्जेभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते। तत्सुता पितृ- दायांश लभेरन् दोषवर्जिता" इति। बौधायन। "अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयु, अन्धजडक्लीव- व्यसनिव्याधितादींश्चाकर्मिण पतिततज्जातवर्जम् इति"। "पितृद्विट् पतित षण्ढो यश्च स्यादौपपातिक। औरसा अपि नैतेऽश लभेरन् क्षेत्रजा कुत?। इति" नार०। "अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तु जायते। प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति। अक्रमोढा- सुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितु। असवर्णप्रसूतश्च क्रमोढायाश्च यो भवेत्। प्रतिलोमप्रसूतोयस्तस्या पुत्रो न रिक्थभाक्। ग्रासाच्छादनमात्र तु देय तद्बन्धुभिर्मतम् अन्यूनामप्यभावे तु पित्र्यं द्रव्य तदाप्नुयात्। स्वपित्र तद्धनं प्राप्तं दापनीया न मान्यथा इति कात्या०। एव दर्शिता। अ ग अवयव। तत्कृत्ये निरयवे आका- शादौ, परमेश्वरे च। [यथा। कदल्याम् जटाधर।

अनंशुमत्फला स्त्री न अंशुमत् मोचकाभ्यन्तरस्यत्वात् फल

अनक पु० अयकवत्। अधमे, कुत्सिते च।

अनक्ष् त्रि० न अक्ष्णोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक्ष–क्विप् न०त०। अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये। "प्रतिश्रोणा स्या व्यन- गष्टेति" ऋ०२, १५, ७, "पूर्व्यमस्य अधुना चक्षुर्ला- भात् व्यचष्टेति भा०।

अनक्ष त्रि० नास्ति अक्ष चक्षु नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य न०।

[illegible]

[illegible]

त्रि० । कज्जलशून्ये त्रि० । "नेत्रे दूरगनञ्जने पुलकि-तेति" सा० द० ।

अनडुज्जिह्वा स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (शा-न्तमूल) । तस्या गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एँड़े) इति प्रसिद्धे गवि । स्त्रियां गवि ङीपि अनडुही, अनड्वाहीति च । वत्सादि० क । अनडुत्क अनडुद्युक्तदेशादौ त्रि० । ऋषिभेदे । तद्गोत्रापत्ये गर्गा० यञ् । आनडुह्य तद-पत्ये पु०स्त्री ।

अनणु पु० न अणु । स्थूलधान्ये "अनणुरणु दयमाणोऽणुनर्थ-कादयाय" लीला० । अणुभिन्ने स्थूले त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनतिक्रम म० न०त० । अतिक्रमाभावे । [त्तनीये ।

अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अनुल्ल-

अनतिद्भुत त्रि० सर्व्वाण्यि अतिक्रमान् न भवति अति-भू-द्रुतच् न०त०ष० । सर्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । "महा स इन्द्र ! गिर्वण क्रियन्ते अनतिद्भुता" इति ऋ० ८,९१,२, अनतिद्भुता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि यथार्थभूतानीति" भा० ।

अनतिप्रश्न्य त्रि० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अति-प्रश्नानर्हे वस्तुनि । "सहोवाच गार्गि ! मातिप्राक्षी मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति" ए०उ०

अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । "न्यायोक्ते स्वानधिकरण-वृत्तिभिन्ने च "अनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति"गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च हेमचन्द्रे दर्शिता यथा "संस्कारवत्त्वमौदार्य्यमुपचार परीतता । मेघगम्भीरनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-णत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहतत्वं शिष्टत्व संशयानामसम्भव । निराकृतान्योत्तरत्व हृदय ङ्गमिताऽपि च । मिथ साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्य तत्त्व निष्ठता । अप्रकीर्णप्रसृतत्वमश्लाघ्यान्यनिन्दिता । आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्व प्रशस्यता । अमर्म्मवेधि तौदार्य्यं धर्म्मार्थप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्र-मादिवियुक्तता चित्रकृत्त्वमद्भुतत्व तथानतिविलम्बिता अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्त्वप्रधानता वर्ण-पदवाक्यविविक्तता । अव्युच्छित्तिरखेदित्वम्पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणा " इति ।

अनद्धा अव्य० न अद्धा । अनिश्चये "अनद्धा वैतद्यदि-माल्लोकान्नतीति" वेद । नञ्-क्त न०त० । अपरिबद्धे त्रि० ।

अनद्धापुरुष न अद्धा सत्कार्य्ये निश्चयो यस्य तादृश पुरुष । देवपितृकार्य्यविमुखे । "अनद्धापुरुषमोच्यते" इति का० १६,२,१२, 'अनद्धापुरुष देवपितृकार्य्ये विमुखमध्वर्यु मिति" वेददीप ।

अनद्य पु० न अद्य भक्ष्यम् अभावस्थे न०त० । गौर-सर्षपे राजनिघ० । भक्ष्यभिन्ने त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतन । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति च काले "अनद्यतने लङि"ति "अनद्यतने लुडिति" च पा० । अनद्यतने भूते लङ अपचत्, अनद्यतने भविष्यति लुट् पक्तेति "परोक्षानद्यतने लिडिति" पा० पपाच । तत्कालवृत्तौ त्रि० । अद्यतनश्च "अतीतायाराते पश्चा-र्द्धेन, आगामिन्या रात्रे पूर्व्वार्द्धेन सहितोदिवसोऽद्यतन" इति सि०कौ० तद्भिन्न कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकार अभावार्थे न०त० । अधि-काराभावे । ब० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च अनधिगताबाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठित । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन त्रि० न अधीन परस्य । स्वाधीने । स्वायाम् कर्त्तरि । कौटतक्षे । स हि कस्या वसन् न कस्यचित् अधीन

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे "मनो-ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्ष तदा भवेत्" इति भाषा० अध्यक्षं प्रति आश्रयमहत्त्वस्य कारणत्वेन मनसश्च "अयौ-गपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते इत्युक्तं अणुत्वेन ज्ञानादिप्रकारक अहं जानामीत्याद्याकार ज्ञानं प्रत्यक्ष न स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावादिति तदाशय । ब० । अध्यक्षरहिते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनम् अभावार्थे न०त० । अध्यय नाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे घञ् । अध्ययनाय निषिद्धे "चातुर्मास्यद्वितीयादौ स्मृतिप्रोक्तान-ध्यायकाले "अष्टकासु च सङ्क्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्याय प्रकुर्व्वीत" तेत्याद्युक्ते काले, "निर्घाते भूमिचलने" इत्याद्युक्ताकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाश्च स्मृतौ

[illegible]

पौर्णमास्यौ तस्मात्ता परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा । श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद् द्विज । नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् । तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः । चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते । आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु । नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं, न च हस्तिनम् । न नावं, न खरं, नोष्ट्रं, नेरिणस्थो, न यानगः । न विवादे, न कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तमात्रे, नाजीर्णे, न वमित्वा, न सूतके । अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य, मारुते वाति वा भृशम् । रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते । सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च" इति । याज्ञवल्क्यस्तु । "त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि, चोत्सर्गे, स्वशाखश्रोत्रिये मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । पशुमण्डूकनकुलमार्जारश्वाहिमूषिकैः । कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्त्तनिस्वने । अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके । देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे । भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते । खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः" इति । वशिष्ठः । "तत्रानध्याया सन्ध्यास्वस्तमिते सूतके शवे दिवाकीर्त्ये नगरेषु कामं गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा श्मशानान्ते शयानस्य श्राद्धिकस्य । मानवञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति । फलान्यपस्तिलान् भक्ष्यमन्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रतिगृह्याप्यनध्यायः पाण्यास्या, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥ धावतः पूतिगन्धप्रसृतेरिणशाखारूढस्य, नावि, सेनायाञ्च, भुक्त्वा चार्द्रपाणे, वाणशब्दे, चतुर्दश्याममावास्यायामष्टम्यामष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मैथुनव्यपेतायां वाससा मैथुनव्यपेतेनानिर्णिक्ते न ग्रामान्ते-च्छर्दितस्य, मूत्रितस्योच्चरितस्य, वजुषाञ्च सामशब्दे, वाणोर्षे निर्घातभूमौ च न चन्द्रसूर्योपरागेषु, दिङ्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् । उल्काविद्युत्सज्योतिषमपर्त्त्वाकालिकं वा । आचार्ये च प्रेते त्रिरात्रमाचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्वहोरात्रम् । ऋत्विग्योनिसम्बन्धेषु च" इति । शङ्खोऽप्याह । "अनध्यायेष्वध्ययनं वर्जयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राहुसूतकम् । उल्कापातं महीकम्पमशौचं ग्रामविप्लवम् । इन्द्रप्रयाणं सुरतं घनसङ्घातनिस्वनम् । वाद्यकोलाहलं युद्धमनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नाच्च च वेगतः" इति । "यद्दिनमहः क्रियते तद्दिनमनध्यायः" इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादौ चानध्यायः । "महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु । तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति" हारीतः । एवं नानास्मृत्युक्तेषु च येन सर्वसम्प्रदायाचरणीयम् ।

अनन न० अन–भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च "प्राणननवान् प्राण" इत्यादि वे०सा० ।

अननुगत त्रि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतस्तु तुल्याकारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम् एव घटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् । अननुगतञ्च तत्सद्व्यक्तित्वादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीत्यभावात् । अपर्याप्ते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगम अभावार्थे न०त० । अनुगमाभावे अनुगमश्च तुल्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतच्च न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोग ।

अनन्त पु० नास्ति अन्त गुणानां यस्य ब० । "गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां जानन्ति तेमानन्तोऽयमव्ययः" इत्युक्तलक्षणे विष्णौ, अनन्त । "संसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।" इति भविष्यपुरा० । "विष्णुर्वीरोऽनन्त" इति विष्णुस० । मेघे । वलशीर्षे कालादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदवतारे बलभद्रे च । अन्त परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन् परब्रह्मणि न० "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुतिः । "न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः । न वस्तुतोऽपि सर्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा । देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया । न देशादिकृतोऽन्तोऽस्ति

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

चमत्[illegible] स्त्री [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] ।

चमत्[illegible] स्त्री "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] ।

चमत्कार त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चमत्[illegible] स्त्री [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चमत्[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चमत्[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चमत्[illegible] स्त्री [illegible] ।

वासुकिपत्न्याम् । वासुकौ परमेश्वरे च पु० "यक्ष्मयोर्मा पुरुष" इति श्रुत्या तस्य यक्ष्मयोर्षलोक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्री परा शक्तिरस्य । परमेश्वरे "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति" श्रुत्या तस्य बहुशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्या ब० । विशल्यायामोषधौ (अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पार्वत्याम्, पृथिव्याम्, दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्, अग्निमन्थवृक्षे, अग्निशिखावृक्षे, श्यामलतायाम्, पिप्पल्यां, नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवौषधौ च ।

अनन्त्य न० अनन्तस्येदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द त्रि० न नन्दयति नन्द–णिच्–अच् न०त० । आनन्दयितृभिन्ने" अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०व० ।

अनन्न न० न०त० । अदनीयभिन्ने । "न किञ्चिदनन्नं भवति श्वा भ्यः श्वा शकुनिभ्य" इति छा०उ० ।

अनन्य त्रि० न अन्य सर्वना० । अन्यभिन्ने स्वस्मिन् 'अनन्यरतिरासीन" इति मनु अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनुरागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन विषयत्वेन वा । अन्यासेवके "अनन्याश्चिन्तयन्तोमामिति" अनन्यविषये च । "पुरुष स पर, पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति" च गीता । अस्य नञ उत्तरत्र पदान्तरसत्त्वे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वय । यथा "अनन्यदृष्टि सवितारमैक्षतेत्यादौ" अन्यत्र दृष्ट्यभावस्य, अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्र चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम इत्यादौ अन्यत्र कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्र ।

अनन्यगतिक त्रि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्योपायरहिते तन्मात्राश्रये च । "अनन्यगतिके जने विगतपातके पातके" इत्युद्भटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्यस्मात् सर्ववस्तुभेदाना तदात्मकत्वात् अनन्यो विष्णु तस्मात् जायते जन–ड ५त०। कामदेवे । तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १०स्क०"तस्माच्च तादृशीमवस्थां गतायां जनस्यानन्यजेनेति" दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यद्यस्मात् सर्वात्मकत्वात् तादृशोदेव । परमेश्वरे विष्णौ "सर्वदेवमयोहरिरित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्वा स्त्रीन अन्य पूर्वो यस्या सा अन्यपूर्वा न भवति । अन्याभुक्ताया स्त्रियाम् "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभि । तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरेति" रघु ।

अनन्यभाज् त्रि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज–ण्वि अस० पुंवद्भाव । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि । "भजते मामनन्यभागिति" गीता "अनन्यभाज पतिमाप्नुहीति" कुमा० ।

अनन्यवृत्ति त्रि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्मनोवृत्तिरस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनोपायोऽस्य । एकमात्रजीवने त्रि० ।

अनन्यसाधारण त्रि० न अन्यस्यान्यधर्म्मस्य साधारण सदृश' । अन्यधर्मासदृशे "अनन्यसाधारणमेव कर्म्मेति" कुमा० ।

अनन्वय त्रि नास्ति अन्वयो यत्र ब० । अन्वयशून्ये । शाब्दबोधे परस्पर संसर्गशून्ये अन्वयस्यान्वयशब्दे लक्ष्यते अर्थालङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षण यथा "उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव त्वनन्वय" इति सा०द० । "राजीवमिव राजीव जल जलमिवाजनी"त्यादौ च अनन्वयात् तदलङ्कारत्वं तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावश्यकत्वेन तस्य बोधने नियते तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वरूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्नसम्भवेनापाततोऽनन्वय एव तात्पर्य्येण तु इतरसादृश्याभावपरत्वलक्षणयान्वयस्तथा च राजीव राजीवेतरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एवं "रामरावणयोर्युद्ध रामरावणयोरिवे"त्यत्रापि ।

अनप त्रि० न सन्ति आधिक्येनापो यत्र नञ्पूर्व्वकत्वेऽपि बहुव्रीहौ अच्समा० । स्वल्पजले पल्वलादौ ।

अनपकर्म्मन् न० अपकर्म अपाकरणं अभावार्थे न०त० । त्यागाभावोपलक्षिते दत्तस्य आदाने "दत्तस्यानपकर्म्म चेति" मनुः अपकर्म अपात्रे पात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्यानपकर्म, पुनर्ग्रहणम् । "ऋणस्यापकर्म चेति" स्मृति । अनपकर्म अपाकरणाभाव अशोधनमित्यर्थ । अनपक्रियाप्यत्र स्त्री । अपाकरणाभावे । "ऋणानामनपक्रियेति" स्मृति ।

अनपच्युत त्रि० अप+च्यु–भावे क्त न०ब० । विनाशरहिते "स्वर्थं युवज्ञमनपच्युतमिति' ऋ० ४,१७,४, अनपच्युत विनाशरहितमिति" भा० ।

अनपत्य त्रि० नास्ति अपत्य यस्य । अपत्यशून्ये । न हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हित पत+यत् वा न०त० तत न०त०। अपत्याहिते, पतनकारणे च "युयोत नो अनपत्यानीति ऋ० ३, ५४ १८, अनपत्यानि अपत्याना पुत्त्राणामहितानि, पतनकारण न भवन्त्यपत्य तदन्यानि पतनकारणानीति" भाष्यम् ।

अनपत्रप त्रि० नास्ति अपत्रपा अपत्रपा लज्जा यस्य। लज्जाशून्ये।

अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंश न० त०। [illegible] मावरणविशाष्टवर्णाशब्देषि शब्दार्थ "[illegible] मार्गिदानप्रयोगस्य। [illegible] [illegible]" वृति।

अनपाकरण न० अपाकर्षं अपाकरणम् अभावार्थे न० त०। अपाकरणाभावे अपाकरणोऽभावे।

अनपायिन् त्रि० न अपैति अप-इण-णिनि न० त०। नित्ये स्थिरे "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने इति" कुमा०।

अनपावृत् त्रि० अनपावृत्तम् अप+आ+वृत भावे क्विप् न० त०। [illegible]। "[illegible] अनपावृत्" [illegible] १ ११, "अनपावृत् अपावृत् अपावरणम् [illegible] न भवतीति" भा०।

अनपिहित त्रि० न अपिहितम् [illegible] [illegible] यस्य। आवरणशून्ये। "[illegible]" "अनपिहितमावरणशून्यम्" इति रम०।

अनपेक्ष त्रि० न अपेक्षते अप+ईक्ष-अच् न० त०। अपेक्षाशून्ये अनपेक्षोऽपि। "[illegible] [illegible]" रामा०।

अनपेत त्रि० न अपेत पतितम् अपगतो वा। अनतिक्रान्ते अपेतभिन्ने अप्रगते। "धर्मादनपेतमर्थस्य" इति भा० "[illegible] अर्थं विजानीहि" गि० गी०।

अनघ्न त्रि० न अघ्न वैरे अ० कृप। [illegible]। "अनघ्न [illegible]" म० ८ ११,१ "[illegible]" भा०।

अनम्भ्रम् त्रि० नास्ति अभ्रं यत्र यस्य। [illegible] "[illegible]" इति ऋ० १ १८ [illegible] इति भाष्ये [illegible]।

अनभा पु० (अनभ्रा) [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]।

अनभिज्ञ त्रि० न अभिज्ञः। [illegible]।

अनभिधेय न० न अभिधेय। अवाच्ये।

अनभिभव पु० न अभिभवः अभावार्थे न० त०। अभिभवाभावे पराभवाभावे।

अनभिभवनीय त्रि० न अभिभवनीय। अपराजेये।

अनभिभूत त्रि० न अभिभूत। अपराभूते।

अनभिमत त्रि० न अभिमत। अनभिमते विरुद्धे च।

अनभिव्यातमर्ष त्रि० अभि+वि+आ-तन् न० अभिव्यात [illegible] यस्य। [illegible] "[illegible]" इति ऋ० १ ११,११ अनभिव्यात [illegible] इति भा०। [illegible]।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न० त०। अभिलाषा-भावे। न० त०। अभिलाषशून्ये त्रि०।

अनभिलाष्य त्रि० न अभिलाष्य न० त०। अवाञ्छनीये।

अनभिशस्त त्रि० अभि+शंस-क्त न० त०। अनिन्दिते। "[illegible]" इति ऋ० ८ ८८७ "अन-भिशस्ता अनिन्दिता" इति भा०। [illegible]।

अनभिशस्त्य त्रि० अभिशस्ति निन्दामर्हति अभिशस्त्य न० त०। अभिशस्तीनां यस्य निन्दनार्हाः।

अनभिसंहित त्रि० न अभिसंहित न० त०। अन-भिसंहिता फलोद्देशेन यस्मै "[illegible]" इति।

अनभिहित त्रि० न अभिहित। अनुक्ते [illegible] अनभिहिते "अनभिहिते" इति पा० [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]" पा० ह०।

अनभीशु त्रि० न अभीशु। अभीशुभिन्ने "अनभीशुरवि-

अनभ्यावृत्ति स्त्री० न अभ्यावृत्तिः। अभ्यावृत्तिः अभावार्थे न० त०। अभ्यावृत्त्यभावे। "[illegible]" भा० [illegible]।

अनभ्यासमित्य त्रि० न अभ्यासे मित्यं [illegible] [illegible]। दूरतः परित्याज्ये मि० गी०।

अनमित्र त्रि० नास्ति अमित्रोऽस्य। शत्रुशून्ये "[illegible] अनमित्रां अमीबाविरिति [illegible] १२। [illegible]।

अनमीव त्रि० अमीवा रोग न० त०। रोगशून्ये "अनमीवा [illegible]" ऋ० १ ११२,१० अनमीवा रोग-रहिताः [illegible] भा० "[illegible]" इति भा०। "[illegible]" भा०।

अनमार पु० नास्ति [illegible] यस्य। [illegible] [illegible]। [illegible]।

अनम पु० न नमः [illegible] न० त०। [illegible]। [illegible] [illegible] न० त०। (प्रणतेति) [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

नी—अच् न०त० । नयाभावे अनीतौ दुर्नये, दुष्टे, कर्म्मणि च । "पिजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतेति" भार० । न० ७व० । अापदि "जीवेदेतेन राजन्य सर्वेषामनय गत इति" मनु । "सर्वत प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मण-स्त्वनय गत" इति मनु "अनयमापदमिति" कुल्लू० । दैव० । नयहीने त्रि० । [स हि रावणेन परिभूतो मृत ।

अनरण्य पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे तत्कथा रामा० उत्तराकाण्डे

अनर्काभ्युदित पु० न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईष-दर्कोदयकाले । "अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी-इति" यम "माघे मासि रटन्त्याप किञ्चिदभ्युदिते रवौ" इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ ईषदर्थता ।

अनर्गल त्रि० नास्ति अर्गल प्रतिबन्धक यस्य । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकशून्ये "तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गल पुनरिति" रघु ।

अनर्घ त्रि० अर्घो मूल्य न०व० । अमूल्ये । [नाटकभेदे ।

अनर्घराघव न० राघवचरितख्यापके मुरारिमिश्ररचिते

अनर्घ्य त्रि० न अर्घ्य पूज्यो यस्य, यस्मात् वा । अन्यपूज्यशून्ये अत्यन्तपूजनीये च "अनर्घ्यमर्घेण तमद्रिनाथ" इति कुमा० ।

अनर्थ पु० अर्थ प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनिष्टे । "एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयमिति" हितो० । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म" इति सूत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति भङ्ग्या सूचिते नरकादिसाधनत्वादनिष्टहेतावधर्म्मे च । "दाराधीनत्यनर्थाय परमादारदेव चेति" मनु । ब० । अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात्तत्त्वम् । अर्थोऽभिधेय प्रयोजन वा नास्ति यस्य ब० कप् । अर्थ-रहितमात्रे त्रि० ।

अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्रायस्ये न०ब० कप्समा० । पदार्थशून्ये प्रलापे, असम्बद्धे वाक्ये च । व्यर्थे त्रि० । "धिगिदं जीवित लोके किमु ? सार्थमनर्थकमिति" ।

अनर्थलुप्त त्रि० इष्टेनार्थेन अलुप्त असम०स० । दृष्टार्थ-मात्रलुप्ते "अनर्थलुप्ता इति" कात्या० ६,१०,२०, ।

अनर्थान्तर न० अन्योऽर्थ अर्थान्तर मयू०स० तत न० त० । अभेदे, एकार्थे ।

अनर्व त्रि० ऋ—व अर्व गति शैथिल्य स नास्ति यस्य । अशिथिले "त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वमिति ऋ० १,१६४,२, 'अनर्वमशिथिलमिति" भा० ।

अनर्वन् त्रि० अर्व—हिंसायां कनिन् "अर्वा भ्रातृव्य" इति श्रुते अर्वा सपत्न न० त० । शत्रुभिन्ने । "जमोऽनर्वाण त्वं परित' इति ऋ० १,१२६,५, "अनर्वाणमहे-यमिति" भा० । अर्वा अश्व । तच्छून्ये त्रि० । न लादेश ।

अनर्विश् त्रि० अनसा शकटेन विशति प्राप्नोति विश—क्विप् ३त० अलुक्स० ह, ऋ—कर्मणि विच् अर गन्तव्य प्रति विशति विश—क्विप् वा न०त० । शकटेन काष्ठाद्या-हरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्य स्थल गन्तुमशक्ते च । "अनू द्रूनमनर्विशे पशिषे तुरायेति" ऋ० १,१२१७,

अनर्शराति त्रि० अनर्शाय अपापिष्ठाय रातिर्दानं यस्य । अपापिष्ठे दातरि 'अनर्शराति वसुदामुपस्तुहीति ऋ० ८ ९९,४, अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लील पापमिति निरुक्त०

अनर्ह न अर्ह । अयोग्ये । "तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीदिति" मनु ।

अनल पु० नास्ति अल पर्य्याप्तिर्यस्य बहुदाह्यदहनेऽपि तृप्ते-रभावात् न०ब० । वह्नौ, "व्यभिचचार न तापकरोऽनल" इति नैषधम् अनलः नलाभावोवह्निश्च अनुपलम्भत्र-दभावार्थे न०त० । अव्ययीभावत्विवक्षायां क्लीवता स्यात् । "जमे नलोऽयमिति त प्रति चित्तमेक ब्रूतेऽस्य चान्य-दनलोऽयमितीदमीयमिति" "आत्मज्ञ न समत्र ते नत्तु साधु नामप्यहं मयानलमुदीरितमेतदत्र" इति "सैषामल पङ्कजरागमरादिति" च नैषधम् "पयोभि खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽम्बु वेति" स्मृति । जठरानलस्य पित्तजात-त्वात् देहस्थे पित्तधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, मेदिनि तत्र "धरोध्रुव सोमनामा तथाऽपोऽप्यनिलोनल" इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यत्रानलइत्यकारप्रश्लेषभ्रान्त्यै-वोक्त किन्तु वसूनां स्वरूपख्यापके विष्णुधर्म्मोत्तरवचने "धुवाद्यमाश्विके दक्षे मामे शक्तिकपालभृत् सव्योर्द्धादि-क्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसु स्मृत" इति नलनामत्वस्यैव प्रतीतेर्नलएव वसुभेद इत्यवधेयम् । अनलदैवतत्वात् कृत्तिका-नक्षत्रे "अनलविधिप्रताख्ये ति ज्योति० । (चिता) इति ख्याते चित्रके वृक्षे, पु० । तस्य सर्वत पर्य्याप्तत्वेऽपि पर्य्याप्तेः सीमाभावात्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भल्लातके वृक्षे च । अन—कलच् । षष्टिवर्षमध्ये पञ्चाशत्तमख्याते वर्षे षष्टिवर्षगणनामभेदादि वर्षशब्दे वक्ष्यते । पितृ-देवभेदे 'कव्यवालोऽनल' सोम यमश्चैवार्य्यमा तथा अग्निष्वात्ता बर्हिषद सोमपा पितृदेवता" इति वायु पुरा० । अनान् प्राणान् लाति आत्मत्वेन अनल जीव । तद्रूपेण सर्वान्तर्यामितया स्थिते विष्णौ णल—गन्धे बन्धे वा न नलति न बध्यते वा अच् । गन्धशून्ये परमेश्वरे विष्णौ "अगन्धमरस शर्म्म रस" इति "तथा रस नित्यमगन्धवच्चेति

न तुलितस्य [illegible] । [illegible] अप् न त । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] [illegible] दर्शिता ।

अनलदीपन त्रि अनलं जठरानलं [illegible] दीप-णिच्-ल्यु । [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] । [illegible]

अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभेव प्रभा यस्याः । ज्योतिष्मती-

अनलप्रिया स्त्री ६त । स्वाहायाम् [illegible] ।

अनलि पु अनिति अन-अच् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अनल्प त्रि न अल्पः । बहुले प्रचुरे । [illegible] त्रि ।

अनवकाश पु न त । अवकाशाभावे । [illegible]

अनवगीत त्रि अव+गै-क्त न त । अनिन्दिते ।

अनवग्रह त्रि नास्ति अवग्रहो यस्य । [illegible] "[illegible]" [illegible] । न त । [illegible] [illegible] ।

अनवद्य त्रि न अवद्यं निन्द्यम् । निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति कु ८।६८, [illegible] "[illegible]" इति भा । "[illegible] [illegible]" भा १।७।८ ।

अनवधान न न अवधानं यस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अव+धा-ल्युट् [illegible] [illegible] न त । [illegible] [illegible] न त । [illegible] त्रि ।

अनवधानता स्त्री अनवधानं नास्ति यस्य [illegible] भाव । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अनवद्याङ्ग त्रि अन+वद्य [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] १।२२ ।

अनवभ्र पु अव+भ्रू-अच् न [illegible] न त । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] १ ८।६ ।

अनवम त्रि न [illegible] त । [illegible] "[illegible] [illegible]" इति कु १।१६,७ । "[illegible] [illegible]" इति भा ।

अनवम त्रि न अवमः । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ।

अनवर त्रि न अवरः । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अनवरत त्रि अव+रम+क्त [illegible] [illegible] न त । निरन्तरे विरामशून्ये ।

अनवरार्द्ध्य त्रि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अनवलम्ब त्रि नास्ति अवलम्बो यस्य । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ।

अनवलोभन न [illegible] [illegible] अव+लुभ-ल्युट् [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनवस त्रि अव-[illegible] [illegible] [illegible] न त । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अनवसर त्रि अवसरः [illegible] [illegible] नास्ति यस्य । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । न त । [illegible] ।

अनवसित त्रि [illegible] [illegible] [illegible] न त । [illegible] "[illegible]" इति (छन्द) [illegible] ।

अनवस्कर त्रि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अनवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् [illegible] न त । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]"

अनवस्थान न० अव+स्था—ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे । ब० । वायौ पु० । चञ्चलमात्रे त्रि० ।

अनवस्थित त्रि० न अवस्थित । चञ्चले, अस्थिरे "दयितास्वनवस्थितं नृणामिति" कुमा० । व्यभिचारवति च । "चतुर्णामपि वर्णानां नारीष्वेत्यानवस्थिता" इति मनु० अनवस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुल्लू० । व्यभिचारित्वञ्च पत्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थानशून्ये च "प्रस्थित तमनवस्थित प्रिया" इति रघु "अनवस्थितम् अवस्थानमलब्धमिति" मल्लि० । [नाभावे ।

अनवस्थिति न० न अवस्थिति । अभावार्थे न०त० । अवस्था-

अनवह्वर त्रि० अव+ह्वृ—कौटिल्ये अच् न०त० । अकुटिले सरले "अचेते अनवह्वरमिति" ऋ० २,४१,६ । "अनवह्वरमकुटिलमिति" भा० ।

अनवाप्त त्रि० न अवाप्त । अप्राप्ते "नानवाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चनेति" गीता ।

अनवाय त्रि० अव+इण् अच् अवाय अवयवः न०ब० । निरवयवे "अनवाय किमीदिने" इति ऋ० ७,१०४,२ ।

अनवेक्षक त्रि० न अवेक्षक न०त० । पर्य्यालोचना हीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेक्षा स्त्री न अवेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०त० ।

अनशन अश—ल्युट् न०त० । भक्षणाभावे, उपवासे, स च भोजनविषयनिवृत्तिरूपं व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अनो- अनशनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । निराहारादिपदसमभिव्याहारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०ब० । भोजनशून्ये त्रि० ।

अनश्वर त्रि० न नश्वर । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, नित्ये च ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन—असुन् । शकटे "दूरादनसा रथेन" ऋ०२,१२,१० । अनिति जीवत्यनेन करणे असुन् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री । उत्तरपदस्थ अच्समा० महदा० टच्समा० । अध्यनसम् तद्युक्तेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं महानसम् अनोऽत्र महास्थानम् । "अपोषा अनसः" इति ऋ० ४,३०,१० ।

अनसूय त्रि० नास्ति असूया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये "श्रद्धावाननसूयश्चेति" गीता "श्रद्दधानोऽनसूयश्चेति" मनु ।

अनसूयक न असूयकः । असूयाशून्ये "कथा तथा हि सकृत्समातिष्ठत्यनसूयक" इति मनु ।

अनसूया स्त्री असु—कण्ड्वादित्वात् यक्—भावे अङ् असूया गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । "न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हसेच्चान्यदोषांश्च साऽनसूया प्रकीर्त्तितेति" तल्लक्षणे असूयाभावे । "एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूययेति" "यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूययेति" च मनुः । अत्रिमुनिपत्न्यां च शकुन्तलासहचरीभेदे शकु० ।

अनसूयु त्रि० असु—उपतापे कण्ड्वा० यक् उ न०त० । असूयाशून्ये "इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे" इतिगीता ।

अनस्तमित त्रि० न अस्तमित गत अस्त न०त० । अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थि यस्य बा० अच्समा० । अस्थिवर्जिते अवयवे "पुरस्तादनस्थ आहुरवरमाप" इति ऋ० ८,१,३४, अस्थि अवयव । तच्छून्ये निरवयवे सांख्यप्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाञ्च "यदनस्था बिभर्त्ति" ऋ० १,१६४,४, "अनस्था निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमायेति" भा० । समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये त्रि० ।

अनस्वत् त्रि० अनः शकटमस्त्यस्य मतुप् मस्य व सान्तत्वात् पदत्वम् । शकटयुक्ते "अनस्वन्त अत्र ऐ..." ऋ० १,१२६,५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कार अभावार्थे न०त० । अहङ्काराभावे । ब० । तच्छून्ये त्रि० अहङ्कारस्य हङ्कारयत्नं वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् त्रि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+कृ णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहङ्कृत त्रि० अहमिति कृतमहङ्कार, भावे क्त न०ब० । अहङ्कारशून्ये "स तु यात्यनहङ्कृत" इति मनु ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अहङ्काराभावे न०ब० । अहङ्कारशून्ये त्रि० ।

अनहंवादिन् त्रि० अहमिति गर्वेण न वदति वद—णिनि, गर्वरहिते "मुक्तसङ्गोऽनहंवादीति" गीता ।

अनाकार त्रि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आकाशादौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ सम्यक् यज्ञादिकस्य काल आकाल न०त० । यज्ञादिकस्यकालभिन्ने दुर्भिक्षे काले ।

अनाकुल त्रि० न आकुल न०त० । अव्यग्रे, एकाग्रे, स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाहत न० नेत्रेनेन हत, नाहत निराहत न०त० ।

वर्णितानि "न यत्रा मत्या अनाक्रम्य इति च १ १ ४ १ ७, "अनाक्रम्य वनितानि" इति वा ।

अनाक्रान्ता स्त्री कण्टकारिकावृक्षः । न+आक्रम+क्त न ।

अनाचारिन् त्रि न आचारिः आचारः । अनाचारे । "अनाचारिष्वपि इति पुराणम् । "अनाचारितोऽनाचारः इति च लिखितम् ।

अनातप त्रि न आ तपः यस्य तपस्यादि वर्षणेन नास्ति आतपो यत्र । वाचस्पतिः "निर्मोकी अनातपविरलानाम्" च १ । १२८ "अनातपम् अनातपानाम् इति वा ।

अनागत त्रि न आगतः । भविष्यत्कालवर्ती "येन इत्थं अनागतविधि वा तु भाव्यविषयं च "अनागतार्थे" भवतः भाव्युक्तम् येनार्थं समुद्दिश्यानागतविधि" इति अनागतादिविशेषेण च शास्त्रविधिविशेषैरिति" भाषा ।

अनागतविधातृ त्रि अनागतस्य भविष्यतः प्रतिविधाता अनिष्टस्य विधाता प्रतिविधानकर्ता । आगामिदुःखस्य निवारणाय यत्नेन प्रतिकर्ता रोगादावुपायकारि "अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा । द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति" हितो ।

अनागतार्तवा स्त्री अनागतम् आर्तवम् रजो यस्याः । अनारब्धरजस्का कन्या । ऋतुप्राप्तेः प्राक् कन्या "अनागतार्तवाविवाहस्य विशेषनोक्तं" अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे रोहिणी भवेत् दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला । दोषाय अतएव अष्टवर्षा भवेद्गौरी ... सोमस्तु प्रथमं ... रोमाङ्कुराः ... रोमदर्शने सोमः, अग्निर्गुप्तेन ... दत्त्वा ... सोमो ददत् ... इति । ... स्तनाद्युद्गमे ... । ... यथा ... अनादि ... ॥ ... रोमाङ्कुराः ... इति ... । ... इति ...

पूर्वी च दन्तरोमी च कामः । विवाहनिर्णये रोम पौर्व्वं भावयेत् च । अन्यत्रापि ... इत्युक्तम् । ... इत्यादि ... । ... रोगैः विविधैः ... । ... मा । प्रवासे ... वेदे ... ग । विधिवत् ... तिष्ठेत् च । ... विवाहात् रोमाणि ... विवाहयेत् । ... विरोधेन ... भवति । ... विधाय ... । ... ॥ ... न केन दोषा ... । ... विवाह ... पुनः । ... ॥ ... पितृगृहे ... । ... ॥ ... विवाहयेत् । ... सा दाता ... ॥ ... गौरी च ... । ... रोगान् ... । ... करोति ... । ... नेच्छन्ति ... पूरयेत् । ... कुर्यात् ... । ... ॥ ... विवाहयेत् । ... प्रदापयेत् । ... तथा ... । ... पूर्वम् । ... । ... विवाहविरोधेन । ... । ... । ... । ... ॥ ... । ... ॥ ... ॥ ... ।

पूर्व्वयोः लक्षणं व्याध्योरसाध्यत्वमथापि वा । येषाञ्च यदिह प्रोक्ता वमिमान्द्यादयो गदाः ॥ दन्तधावनशस्त्यानां रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म्म व्यायामसञ्ज्ञितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा । श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥ आरोग्यञ्चापि परमं व्यायामादुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्त्यमर्द्दयन्त्यरयो भयात् । न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्य्यात् सुदर्शनम् ॥ व्यायामं कुर्व्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्व्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैषिभिः । बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥ हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्व्वतो जन्तोस्तद्बलार्द्धस्य लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्य्यात् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ क्षयतृष्णारुचिच्छर्द्दिरक्तपित्तभ्रमक्लमाः । कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती कृशः शोषी श्वासकासक्षतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो भ्रमार्त्तश्च विवर्ज्जयेत्” ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् । उद्घर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादनाद्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वपुः । प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्घर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम् । कर्षो मज्जनदत्त्वाशु फेनकः स्थैर्य्यलाघवे कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः शिरामुखविरेचनम् ॥ उद्घर्षणन्त्विष्टिकया कण्डूकोठविनाशनम् । निद्रादाहश्रमहरं स्वेदकण्डूतृषापहम् । हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्व्वेन्द्रियविबोधनम् । तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नानमहितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्द्दिशेत् । श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम् ॥ काममुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीताम्बु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् । तच्चातिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् । सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनम् ॥ स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषामप्यनुलेपनम् । रजोघ्नमथ चौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् । सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सुखावेषाहृद्यं चक्षुः पौनगरञ्च तथाननम् । व्यञ्जनमित्यकान्तं भ्रान्त्यमुज्ज्वलमिमम् ॥ नस्यन्तु दिव्यं कान्तमलोज्ज्वलमण्डनम् । नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चाननतारकम् । यशस्यं स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां पूजनं गौरववर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः । आयुस्तेजःसमुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥ पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः श्रमहृत्तुत् । पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥ पादरोगहरं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचारमोजस्यं सदा पादत्रधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् । हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनम् ॥ वारवारं स्वलावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् । पवित्रं केशमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ॥ वर्षानिलरजोघर्म्महिमादीनां निवारणम् ॥ वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शिवञ्च छत्रधारणम् ॥ शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥ सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यकरी सुखा । अध्वा वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः । अत्यध्वा विपरीतोऽस्माज्जरादौर्बल्यकृच्च सः ॥ यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ श्रमानिलहरं वृष्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् । सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ बालव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीनपोहति । शीतदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखम् ।

[illegible]

[illegible]

घेपकाटय । व्यायुक्तनो मन्दज्वरा चतुर्वर्षसमन्विता ॥
स्थिरोपचितगात्राश्च भवन्ति स्त्रीषु सर्वदा । त्रिभिस्त्रिभि-
रहोभिश्च समीयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वेष्वृतुषु धर्मेषु यथा-
नुपघाद् व्रजेत् बुधः । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रिया
तथा ॥ वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीड़िताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां
गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । सन्ध्यापर्वस्वगम्याञ्च
नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ गोष्ठे चाश्वत्थमूले च तथामध्य-
न्दिनेषु च । सन्ध्याकाले दिवसे देशे निषिद्धेऽशुचि एव च ॥
क्षुधितो व्याधितश्चैव दुःखितश्च मानवः । वातपित्तमूत्र
वेगो च पिपासार्त्तोऽतिदुर्बलः ॥ तिर्य्यग्योन्यामयोनौ च साम-
युक्तविधारणम् । दुष्टयोनौ विसर्गञ्च वस्त्रवासमपि वर्जयेत् ॥
रेतसः शान्तिमात्रस्तु मूत्रोत्सर्गमेव च । स्त्रियाश्चुत्तानगमने
विशेषेण गर्हितम् ॥ स्त्रीकृद्धायामपि मेधावी स्त्रियायाँ
परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्नुतो नरस्याभियतात्मनः ॥
दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरु-
पत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्व्वसु ॥ वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो
जीवितक्षयः । गर्भिण्या गर्भपीड़ा स्यात् व्याधितायां बल-
क्षयः ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामं वन्ध्यामसत्ते ।
देशेऽशुचौ च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधित
क्षुद्व्याधितस्य मध्याह्ने तमितोऽपरः । स्थितस्य हानि
शुक्रस्य वायो कोपस्य विच्युतिः ॥ व्यतिप्रसङ्गात्प्रवर्त्तते योषि
शुक्रक्षयादपि । व्याधितस्य रुजा पीड़ा स्वदुर्गन्धा च
जायते । मलमूत्रपूर्वरात्रे च वातपित्ते प्रदुष्यतः ॥ तिर्य्य-
ग्योन्ययोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायो
कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥ उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च
विधारणे । उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्य्यास्तु सम्भवः ॥
सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् । शुक्र चोपचितं
मोहाच्च यत्नार्थं क्षपक्षम ॥ वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलां
गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृ-
ताम् ॥ सेवेत प्रमदा युक्ता वाजीकरणवृंहित । भक्ष्या
शर्करा क्षीरं मधितं, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो
व्यवायान्ते हितानि तु इति" । एतेषामन्यथाचरणे
यथायथं दु खान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतार्त्तवा स्त्री स्त्रीपुष्पविकाशनम् आर्त्तवम् न आगत-
मार्त्तवं यस्याः । स्त्रीधर्मशून्यायां नग्निकायां कन्यायाम् ।

अनाघ्रात त्रि० न आघ्रातः आघ्रातः । अनामाते,
"सर्वदोषानाघ्रातं प्रतिवचनमाह्वेति" ए० ठ० भा० ।

अनागम पु० नास्ति आगमः स्वत्वहेतुः क्रयादिर्यत्र । स्वत्व-
हेतुक्रयादिशून्ये "अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशता-
न्यपीति" स्मृति आधिकमागमशब्दे वक्ष्यते ।

अनागस् त्रि० नास्ति आगोऽपराधः पापं वा यस्य । अप-
राधशून्ये पापशून्ये च "ज्ञात्वा चापापाय च मह्यं स प्रष्टुं-
मनागसोति" शकु० । "अनागमे गच्छति वासमापन्न-
मिति" नैष० । "अनागास्तमदितिं सर्वताम् ऋ०
४,२८,२, "अनागसं पापरहितमिति" भा० । "तवा-
नागसो अदितये स्याम" ऋ० १,२४,२५, "अनागसः
अपराधरहिताः स्यामेति" भा० ।

अनाचार पु० आचारस्याभावः ग०त० । कदाचारे,
आचाराभावे च । "सर्वदेशेष्वनाचारः यदि नास्त्यन-
पर्ध्दमिति" स्मृति । "अनाचारोद्विविधः विहितस्यानु-
ष्ठानाभावः निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे
सदाचाराचारभावः शास्त्रे कर्त्तव्यतया ये विहि-
तास्तेषामननुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे यत्र-
सदाचारे वर्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषा-
मनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्राद्य विशेष यत्र देशे पर-
म्परासिद्धः योऽनाचारः स, अल्पदोषावायकः यथोक्तं
माधवीये बौधायनेन "पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः
उत्तरतश्च, अनुपनीतेन भार्य्यया च सह भोजनम्,
पर्य्युषितभोजनम्, मातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनम्,
तथोत्तरतः सीधुपानमुभयतोदन्तिव्यवहार" इत्यादिक-
मभिधाय "इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति देशप्रामाण्या-
दिति" । "इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् उत्तरदेशे
मातुलसुतादिसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन्
दुष्यति न स्वदेशे कृतः देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वा-
दाचारप्रामाण्यस्येति" माधवः । देवल "यस्मिन् देशे य
आचारः न्यायदृष्टः सुकल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो
न तु देशान्तरे स्मृत इति । यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे
त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्म्मस्तं धर्मं न
विचालयेदिति" । "देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं स्वजाति-
धर्मं न हि सन्त्यजेच्चेति" स्मृत्यन्तरं बृहस्पतिरपि "पर-
म्परागतामानाचारान् देशविशेषेष्वाह स्म । "उदुह्यन्ते
दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मध्यदेशे नरा
पूर्वे व्यभिचाररता स्त्रियः । उत्तरे मद्यपायैव
स्पृश्या नृणां रजस्वला इति" एवमन्येऽप्यनाचारा

[illegible] । न । आनाप्तेऽपि त्रि ।

अनाघ्रात त्रि न आघ्रातः । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अनातप पु आ+तप–अच् न त । आतपस्य रौद्रस्याभावे छायायां च । "[illegible]" [illegible] । न । आतपशून्ये त्रि ।

अनातुर त्रि न आतुरः । [illegible] "[illegible]" [illegible] ८।१७।१० "[illegible]" इति रघु ।

अनात्मन् त्रि नास्ति आत्मा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अनात्मज्ञ त्रि [illegible] [illegible] ।

अनात्म्य पु न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति श्रुतिः "[illegible]" [illegible] ।

अनात्मवत् त्रि [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अनात्म्य न [illegible] "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" इति वा ।

अनाथ त्रि नास्ति नाथः प्रभुर्यस्य । [illegible] "[illegible]" [illegible] १ १ ११ । [illegible] ।

अनादर पु आदर [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । न । आदरशून्ये त्रि ।

अनादि पु नास्ति आदिः कारणम् [illegible] । नास्ति आदिः [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । आदिशून्ये त्रि । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनादिमत् आदिमत् [illegible] । [illegible] ।

अनादिष्ट त्रि न आदिष्टः [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] ।

अनादृत न आदरम् आदरः [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि ।

अनादेय न न आदेयः । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

अनादेश पु न आदेशः [illegible] । [illegible] ।

अनाद्य त्रि न आद्य [illegible] । [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि ।

अनाधार त्रि नास्ति आधारो यस्य । [illegible] "[illegible]" ([illegible]) [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनाधृष् त्रि आ+धृष–[illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ५।५,१ ।

अनाधृष्य त्रि न [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ७।१७ १० । [illegible] ८।११,१८ ।

अनाधृष्य त्रि॰ आ+धृष—कर्मणि क्यप् न आधृष्यः न॰त॰। अनभिभवनीये “अनाधृष्य वृषभं तुविष्मिन्द्रमिति” ऋ॰ ४, १८,१०, “तव देवैरनाधृष्यमिति” रामा॰।

अनानुद त्रि॰ अनुददाति अनु+दा—क न॰त॰ उ॰ दीर्घ। समानदातृशून्ये अतुल्यदातरि। “अनानुदो वृषभोदोधत” इति ऋ॰ २,२१,४, “प्रभूतधनदानेन अन्य समानो दाता नाप्नोति” भा॰।

अनापि त्रि॰ आप्यते आप—कर्म्मणि इन् आपिराप्तो बन्धुश्च न॰ब॰। आप्तशून्ये। “अनापिरज्ञा असजात्यामतिरिति” ऋ॰१०,३९,६, “अनापिरबन्धुरिति” भा॰ ‘अथाशव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र” इति ऋ॰ ८,२१,१३।

अनाप्त त्रि॰ आप्तो बन्धु यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च, न॰त॰। बन्धुभिन्ने, अप्राप्ते, “यस्यानाप्त सूर्य्यस्येव ऋ॰१,१००,२, “अनाप्तः परैरनाप्त” इति भा॰। यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने “तुम्यस्या प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्या वत व्रतमिति” मनु।

अनाभयिन् त्रि॰ आबिभेति आ+भी—उणा॰ इनि न॰त॰। सम्यग्भीतभिन्ने। “अनाभयिन्नरिमा ते” ऋ॰८,२,१,।

अनाभू त्रि॰ आभिमुख्येन भवति आभूः स्तोता न॰त॰। स्तोतृभिन्ने आभिमुख्याभावे च। “इन्द्र अथयन्ननाभुव” इति ऋ॰ १,५१,९,।

अनामन् न॰ अननमन अमं जीवनम् अमयति रुजति अम—कनिन्। अर्शोरोगे। नास्ति नामास्य नामशून्ये मलमासे पु॰ तस्य वैदिककर्म्मानर्हतयाऽनामत्वात्तत्त्वम्। नामशून्ये त्रि॰ अनामिकायामपि पु॰ शब्दरत्ना॰। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे।

अनामय पु॰ अम—घञ् आमं ताप याव्यनेन या—क आमयो रोग न॰स॰। रोगाभावे आरोग्ये। “ब्राह्मण कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयमिति” मनुः। न॰ब॰। बाह्याभ्यन्तरपीडानिवारके विष्णौ पु॰ “पुण्यकीर्त्तिरनामय” इति विष्णु स॰। रोगशून्ये त्रि॰। “जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पद गच्छन्त्यनामयमिति” गीता।

अनामयित्नु, अम—णिच्—भा॰ इत्नुच् न॰त॰। व्यथकभिन्ने “इमाभ्यामनामयित्नुभ्यामिति” ऋ॰ १०,१३७,७,।

अनामा स्त्री ब्रह्मण शिरश्छेदनसाधनतया ग्रहणायोग्यत्वात् नास्ति नाम ग्रहणयोग्य यस्याः, नास्ति अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यादिवत् विशेषनामास्य वा अनन्तत्वात् डाप्। अनामप्रसिद्धायाः मध्यमाकनिष्ठयोः मध्यगायामङ्गुल्याम्। स्वार्थे कन्। अनामिकाप्यत्र। तया हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमिति पुराणे प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्रजातीयता अतएव तस्याः पवित्रीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्रनामककुशधारणं तत्र क्रियते। “अनामिकाधृता दर्भा ह्येककानामिकयापि वा, द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्य्ये दर्भपवित्रके” इति छन्दो॰प॰।

अनाम्नण त्रि॰ आम्नणाति हिनस्ति आ+म्नण—क न॰ब॰। हिंसकरहिते। “अनाम्नणः कुविदादस्य ऋ॰ १,३२१,।

अनायत्त त्रि॰ न आयत्तः। अवशे अनधीने। “एतावज्जन्मसाकल्यं यदनायत्तवृत्तितेति” हितो॰।

अनायन न॰ न आयन वाहनम् यत्र। एकान्ते हेम॰ एकान्तामायनमित्येकं नामेति केचित्।

अनायास पु॰ आ—यस घञ् अल्पार्थे न॰त॰। प्रयत्नाभावे, अल्पप्रयासे, अक्लेशे च। “शरीर पीड्यते येन शुभेनाप्यशुभेन वा। अत्यन्त तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते” अत्रि॰। न॰। प्रयत्नशून्ये त्रि॰। “भवाप्येऽकस्मिन्ननायासे कर्म्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति” शकु॰।

अनायासकृत न॰ अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृत न॰त॰। अल्पायासेन साध्ये क्वाथे क्वाथे।

अनायुष्य न॰ आयुषे हितम् आयुस्+यत् न॰त॰। आयुरहितकरे अतिभोजनादौ। “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम्” इति “नहीदृशमनायुष्य लोके किञ्चन विद्यते यादृश पुरुषस्येह परदारोपसेवनमिति” च मनु। ‘तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसामिति’ सुश्रुतम् एवमन्यान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने स्थाने दर्शितानि। तत एव तानि बोध्यानि।

अनारत न॰ आ+रम-क्त आरत विरति अत्यन्ताभावे न॰त॰। सन्तते, अविरामे अविच्छेदे च। “अनारत तेन पदेषु लम्भिता” इति भार॰। न॰। तद्वति त्रि॰।

अनारभ्य अव्य॰ आ+रभ—ल्यप् न आरभ्य। किञ्चिदनधिकृत्येत्यर्थे। “अनारभ्याधीतत्वादिति” मीमांसा। न आरभ्य न॰त॰। आरभ्यभिन्ने त्रि॰। अनारभ्यत्वादिति का॰ १,८,१, “नैवायमारम्भणीऽर्थ” इति व्याख्या। “अनारभ्यत्वाच्चेति” इति कात्या॰ २०,८,२९,। “तस्मादनारभ्योऽयमर्थ” इति व्याख्या।

अनारभ्याधीत त्रि॰ न आरभ्य किञ्चित् अधीत। किञ्चिदनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्म्मविशेषे विनियोगो नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनारभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनियोग इति मीमांसाया स्थिरीकृतम्। ‘सामान्येन तु विनियोगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविषेण’ इति ऋ॰भा॰ माधव।

अनारब्ध पु० न आरब्धः [illegible] । आरम्भ- [illegible] । “न [illegible]” इति गीता ।

अनारोग्य न० न आरोग्यम् । आरोग्याभावे । [illegible] “अनारोग्य- [illegible]” मनु० ।

अनार्जव पु० [illegible] । रोगे । [illegible]

अनार्तव त्रि० [illegible] न० त० । [illegible] । [illegible]

अनार्य पु० न आर्यः न० त० । [illegible] । “अनार्यः इति [illegible]” [illegible]

अनार्ष न० । [illegible]

अनार्षक न० । [illegible] । [illegible] त्रि० ।

अनार्षधर्मित पु० [illegible] । (हिराकसी) इति ख्याते वृक्षे रत्ने ।

अनाल त्रि० [illegible] । “[illegible]” इति [illegible] । “अनार्ये [illegible]” इति [illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] । “अनार्यो [illegible]?” [illegible] ।

अनालोचित(ढि)त त्रि० न आलोचित (ढि) त० । [illegible] । “[illegible]” [illegible] ।

अनाविद्ध त्रि० न आविद्धः । [illegible] ।

अनाविल त्रि० न आविलः । [illegible] । “अनाविला [illegible]” [illegible] ।

अनावृत त्रि० न आवृतः । [illegible] । “[illegible]” [illegible] ।

अनावृत्ति स्त्री० न आवृत्तिः [illegible] । [illegible] “अनावृत्तिः [illegible]” [illegible] ।

“[illegible]” [illegible] । [illegible]

अनावृष्टि स्त्री० आ+वृष-क्तिन् अभावार्थे न० त० । “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अनाश पु० [illegible] आशः [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible]

अनाशकायन न० [illegible] । [illegible] । “[illegible]” इति [illegible] ।

अनाशस् त्रि० आ+शस् [illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] ।

अनाशिन् त्रि० न नश्यति नश-णिनि [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible]

अनाश्रित त्रि० [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अनास्थिन् पु० न आस्थाः न० त० । [illegible] “[illegible]” इति [illegible] ।

अनास्थ त्रि० [illegible] । [illegible] ।

अनास्वाद त्रि० [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” इति [illegible] ।

अनाहार पु० अभावार्थे न० त० । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अनास् त्रि० आस्यते निरास्यते क्षेपनमनेन आ+अस–क्षेपे करणे क्विप् आ सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-व्यापारशब्दरहिते । "अनासोदस्यूँ रुदणा" इति ऋ० ५,२९, १०, "अनास आस्यरहितानि तद्व्यापारशून्यानीति" भा०।

अनासिक त्रि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था–अङ् आस्था आदर अभावार्थे न०त० । अनादरे । "स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सतामिति" कुमा० "अनास्थया सूनकरमपा-रिपीमिति" नैष० । न०ब० । आदररहिते त्रि० ।

अनास्थान त्रि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था–आधारे ल्युट् आस्थानोभूप्रदेश न०त० । आस्थानायोग्ये जलादौ । "अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने" इति ऋ०१,११६,५ । आस्थान सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्राव आ+स्रु–वेदे घञ् न०ब० । क्लेशरहिते । लोके तु अप् अनास्रव इति । "तेषामपि त्वदुत्तममनास्रावमरोगण-मिति अथ० २,३,२ ।

अनाह पु० नह–घञ् न०त० । मलादिवन्धाभावोपलक्षिते-पक्वपीरोगे ।

अनाहत न० आ–हन–भावे क्त आहत छेदो भोगो वा न० व० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे "शब्दो ब्रह्ममय, शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थ नाभिपूर् चक्रं वर्णयित्वा "तदूर्द्धेऽनाहत पद्मामुद्यदादित्यसन्निभम् । कादिठान्तार्णैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये बाण लिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधि-ष्ठितं परमिति" तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च आह-ननाभावः कण्ठताल्वाद्यभिघात तन्नास्ति साधनत्वेनास्य शब्दः शब्दः अस्यास्ति अर्श आदित्वात् अच् । अना-हतशब्देन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसि-द्धानां वाग्वृत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्यैवोत्पन्नत्वादनाहतत्वम् आदिक मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । ब० । आघातरहिते वस्तुमात्रे त्रि० ।

अनाहार पु० न आहार अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे 'अनाहारेणात्मान तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति" हितो० । "अनाहारेण देहिन" इति पुरा० ।

अनाहार्य्य त्रि० आहार्य्यं कृत्रिम आहरणीयञ्च न०त०। अकृत्रिमे स्वाभाविके, अनाहरणीयभिन्ने च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहित अग्निर्येन । विधिना अकृता-ग्न्याधाने निरग्नौ द्विजभेदे । "योऽनाहिताग्नि शत-गुरयज्वा तु सहस्रगु"रिति मनु । 'अनाहिताग्निश्रुतेरेवेति कात्या० ४,१,२८, "अनाहिताग्नेरपि पितृपितृयज्ञ श्रूयते" इति तद्व्याख्या सा च श्रुतिस्तत्रैव दर्शिता "अ-अनाहिताग्निना कार्य्यं इति" "यदि स दर्शाद्य स्यात् अनाहिताग्ने दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति" तद्व्याख्या ।

अनिकेत पु० नास्ति निकेत नियमेन निवासो यस्य ब० । नियतनिवासशून्ये परिव्राजके । "अनग्निरनिकेत स्यान्मुनि र्मूलफलाशन" इति "अनग्निरनिकेत स्याद्ग्राममन्नार्थं माश्रयेदिति 'च मनु "अनिकेत स्थिरमतिरिति " गीता अनिकेतनोऽप्यत्रार्थे ।

अनिचु न० न इक्षु साद्दृश्ये, अप्राशस्त्ये वा न०त० । इक्षुसदृशे गुडरोमी (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्ण त्रि० न निगीर्ण । अपह्नुतभेदे, "विषयस्यानि-गीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति" सा० द०। (अनिगीर्णस्य) अनपह्नुतभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोप्यमाणस्य, (अ यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यभेद-स्तत्प्रतीतिकृत् तद्बोधसाधन वृत्ति सारोपा लक्षणेति तदर्थ यथा अश्व श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽन-पह्नुतभेद सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-तस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे "स्फुटामनिच्छा विवरीतुमुत्सुकामिति नैष० । 'चरेत् सान्तपन कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति" मनुः ।

अनित्य त्रि० न नित्य । नश्वरे, जन्ये च। "नित्याऽनित्या च च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या-स्यादिति" भाषा० । "यदि नित्यमनित्येन निर्मल मलवा-हिना । यश कायेन लभ्येतेति" हितो० "रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेदिति" मनु । अस्थिरे "अनित्योविजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयो' । पराजयश्च सङ्ग्रामे तस्माद्युद्ध विवर्जयेदिति"मनुः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्य विरोधे न०त०। कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, "समासान्तविधेरनित्यत्वमिति' पा०भा०। यावदाश्रयमवस्थानायोग्ये, "वर्णे चानित्ये ' इति पा०। अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमदवस्थिते) "इह खलु द्रव्य व्यवस्थित न रसादय , यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

यद्वे न यदि निमन्त्रय मित्र इत्यम् अभिमा इया यथा अत्याद्रियिताम। अत्र सम्प्रदानसञ्ज्ञा भाव सम्बन्धो वा भवतीति एव यत् आदरं "यस्य निमि- मतोऽपि इत्यत्रापि दृश्यते। आभेदाभिव्यत्व योऽयमप्रवर्तितं च" इति इत्यत्रापि इत्यावश्यकत्व- विधायीति। अवरामर्थक पादे च। "अभिन्न दि विधि यथायथ्यादभिनिर्दिष्ट इति मनुः। अभिनिर्मित आदौ भावाभिनयेन वा हिविधा न भावाभावलक्षणमाने यथावद्भावात्। तदाभावाभिप्रायोऽपि भावस्त्वाभावाव्य क्रियाभिधेयत्वेन तद्भावोऽभिव्यक्तिरूपमीमांसादिषु विधी- मेति बोध्यम्। निबन्धु वाच्यत्वमयम् न ब। अभिर।

अभिनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावार्थे न ब। निद्राभावे "इड्पद- बोधनभिद्रा काय" इति सुश्रुतम्। निद्राराहित्ये च रोग- विशेष एव कारणम्। नास्ति निद्रा यस्य। निद्रारहिते भावप्रधाने त्रि "अभिद्रो मङ्गलोदर्शः यशोमनस्य वर्धिते "यथा निजमभिद्रोव यथावत्रावस्थिता इति च राजा। "अभिद्रं च अवस्थितेति" सङ्ग्रे।

अभिनिश्चित त्रि न निश्चितः। निश्चयरहिते मनसे "अनिश्चितं कोऽपि विश्वसेदन्यथा भवति अधीति मनुः।

अभिनिष्ट त्रि न इष्टोऽभिलाषः। इष्टोपलभ्यते "भाव निष्ठा अनिष्टहिंसा च ९,२। अनिष्टा इष्ट- भवनम् इति भाष्यम्।

अनिषद्द त्रि न निषद्दः। अमरको "अभावतो अनिषद्द" इति म ३।११२। अनिषिद्धे च।

अनिभाव त्रि नास्ति निभावः संख्या यस्य। अनन्ताविदे "भरो भक्षो अनिभावे भर्त्त" इति म ११११ अनि- भावे अर्थमात्रे इति मा।

अनिभृत त्रि न निभृत न त०। चपले "अत्यनिभृत- चेतेति मा। "चैतन्यचपल" इति माघ।

अनिमग्न त्रि नि+मस्ज क्त नि न त। अमग्ने। अनिमग्नशिशिरवनोनया म २,४१। अनिमग्न- शशिनः अमाभिमग्न" इति मा।

अनिमय पु भय—शीलने भङ्गे च भावे वा रचनु "अनिम कोर्षा तैन भावेन प्रभावन्ती वै—च। मेदे। यस्य नश्योऽपि इतरजीवनाशकत्वात्। कोविदे भवति च यस्य भन्तव्येन प्रभावप्रकाशकत्वात्। अनिमान बोधनात् नं अर्थ यस्य। तद्भिन्ने। अनिमान नं इवं भवात्। अन्ये (जीव) इत्येके वैदिकेः।

अनिमान त्रि नि+मा—भावे ल्युट् भव। नास्ति रहिते च यो यस्य अनिमानो पूर्वीदि: ऋ ६,२७।११ "अनिमानः अपरिच्छिन्न" इति मा।

अनिमित्त न न निमित्तम्। निमित्ताभावे कारणाभावे "अनपाय अपि भावि न च वेदोपनिषत्स इति महा न न। कारणशून्ये त्रि।

अनिमिष् त्रि नि+मिष—भावे क्विप् न नास्ति यस्य। अभावशून्ये दृष्टे "मर्त्ये दिवो अनिमिषा इति ऋ ७ १ ७ "दिवः ज्योतिर्निमिषा इति ऋ १।६८।१ अनिमिषा निमिषरहितेति मा।

अनिमि(मे)ष पु नास्ति निमि(मे)षः चक्षु सङ्कोचः यस्य मनु इत्यादि न इया। मिष—भावे घञ्—ष। चक्षु- सङ्कोचशून्ये देवे "इदम भावानदृष्टवास्त्रोऽपि निमिषं निमयचके मेषि" भरते देवास्ते निमेषशून्यत्वम् "अवायमो अनिमिषा इति १।१४९ संवत्सरो अनि- मिष रक्षीत इति च ऋ १ १ ११। मत्स्ये च। निमिषो इत्थमिन्नव्यापूर्ण विष्णौ च। मैत्रेयादि- विन्यासे इति भाव "अनिमिषा विष्णु भावग्रहिणाद यत कोने इति बोध्यः। न निमिषति अयतीति नि+मिष —क न त। मत्स्यमे। निमायू वे मत्स्यमे त्रि। अद- मशून्ये त्रि। "संवत्सरमथिन्त्रविनिमेषविधिरिति रघः।

अनिमेष त्रि न नियतः। नियमेनरहितशून्ये अनियते अनानियति "एताद्योऽभिनिधे इदं कुर्वीत्मानामिति इति मा इ। नियमनरक्षायाने च "दिव जिनिय मनीषितवचनिवर्तं बोधनोयोऽपि भवति। अनि- यमिति च। [अनुवृत्ते च।

अनियन्त्रित त्रि नि+यम णु क न त। अनियमिते।

अनियम पु न नियम अभावार्थे न त। नियमा भावे। "अहर्षं तत्र वचन वार्त्तं दिनहर्षा। भवे यावे इत वर्षं वेदेभ्यनियमोत्तम इति स्मृतेः।

अनियत्त स्त्री नास्ति इरा यस्य भक्ष। १७०। अनिरुक्ती देवी। यत्र निया अनिरा" इति मम ११७० अनिरा अनिरुद्यापा इति वैदकः। न इर- मिव गच्छति इर—न इ इया। न त। शेषश्च यावे। "यावा अश्वपदिरा इति ऋ ८।८।११ "अनिरा अग्निभूतत्वात्" इति मा। रच। अवती रागिरेर च "गुणवत्तावदिरालशोधिनिति ऋ ७।७७,१ अनिरावद्भारतिवदिति" मा।

अनिराकरण न निराकरणमभावार्थे न०त० । निरा-करणाभावे "अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गकर्मणोश्रित-मिति" हरि ।

अनिरुक्त त्रि० निष्क्रान्त उक्तमवयवार्थं निर्वचनमवयवार्थो येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्व-चनशून्ये "एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते" इति वेत० । निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्केन दर्शितं यथा "अथ निर्वचनम् तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थे-ऽप्रादेशिके विकारेऽर्थमित्य परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामा-न्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् नत्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति, अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति, अथाप्युपधा-विकारो भवति राजा दण्डीति, अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोप तृच इति, अथ आदिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति अथा-प्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोको रज्जु सिकतास्तर्कु इति अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति" इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययावनपे-क्ष्यैव समुदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम् ऋ० भा० माधवेन यथा "प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य विशिष्टकार्यबोधकं पदं निरुक्तमिति" । अनिर्दिष्टे "अनि-रुक्तमात सप्तम प्रथम" इति कात्या० २२,५,७, "अनि-रुक्त मात सप्तम ग्रसासौ प्रथम" इति तद्व्याख्या ।

अनिरुद्ध पु० न केनापि युद्धेन निरुद्ध नि+रुध–क्त न०त० । कामदेवसुते, उषापतौ, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य चतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिरोध्यस्य अत्यन्तबलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंशे च "अनिरुद्ध सुरा-नन्द" इति विष्णु० स० । "न केनापि प्रादुर्भावेषु निरु-ध्यते" इति भा० "अनिरुद्धोऽप्रतिरथ" इति विष्णु सह०। "चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध" इति भा० "संकर्षणोवासुदेव प्रद्युम्नश्चानिरुद्धक । व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेय. सूक्ष्म सम्पूर्ण षड्गुणमिति' रामा० दर्श० । विवरण रामानुजशब्दे वक्ष्यते । अप्रतिरुद्धे त्रि० ।

अनिरुद्धपथ न० न निरुद्ध पन्था यत्र ब० । आकाशे तत्र हि कस्यापि गतिरोधकाभाव । रुद्धवर्त्मभिन्ने त्रि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री ६त० । उषायां बाणकन्यायां तस्या-स्तत्पत्नीभवनकथा च उषापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञात त्रि० न निर्ज्ञात निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते अनिश्चिते च "क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियाया परिच्छेदकत्वात् लक्षण भवतीति" प्रौ० मनो० । अनि-र्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षण प्रतीक्षेति कठ०उ०भा० । प्राप्त हि यथा स्वरूप प्राप्तु शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानि-र्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णय न निर्णय अभावे न०त० । निश्चयाभावे अव-

अनिर्दश त्रि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य प्रजसमा० । अनपगतदशाहे । "उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनि-र्दशमिति" अनिर्दशञ्च प्रेतान्नमिति, "तावत् स्यादशुचि-र्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशमिति" "विगतं तु विदेशस्थ शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशमिति" "अनिर्दशाया गो क्षीरमौष्ट्र-मैकशफ तथेति च" मनु । अनिर्दशाहमप्यत्र त्रि० । "अनिर्दशाहा गा सूतामिति" मनु ।

अनिर्देश्य त्रि० न निर्देश्य जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्निर्देष्टुम-शक्यम् निर्+दिश्–शक्यार्थे ण्यत् न०त० । निर्विशेषे निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन "इद तदिति" निर्देशायोग्यत्वात्तथात्वम् । "यत्तत् सूक्ष्ममनिर्देश्य-मिति' श्रुति । "ब्रह्मन्! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुण-वृत्तय" इति भाग० १०म स्क० । अनिर्देश्यवपु श्रीमानिति विष्णु स०। "इद तदिति निर्देष्टु यन्न शक्यते परस्मै, स्वय वेद्यत्वादिति" भाष्यम् । [षिते ।

अनिर्द्धारित त्रि० न निर्द्धारित । अवधारितभिन्ने अनि-

अनिर्माल्या स्त्री निर्–मल–ष्यञ् न०त० । पृक्कायामस्यौ-षधौ शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीय पु० निर्वचन निरुक्ति लक्षणादिना ज्ञापनम् । एतद्रूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वासत्त्वाभ्या-मेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च न० । "अज्ञानञ्च सदसद्भ्यामनिर्वचनीय त्रिगुणात्मक ज्ञानविरोधि भावरूप यत्किञ्चिदिति" वे०सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्व न० अनिर्वचनीय सर्वस्व यस्य । श्रीहर्षप्रणीते खण्डनखण्डखाद्यापरपर्य्याये ग्रन्थभेदे तत्र हि सर्वेषा पदार्थानामिदन्तया निर्वक्तुमशक्यता व्यवस्थिता ।

अनिर्वृति स्त्री न निर्वृति स्वाच्छन्द्यमभावार्थे न०त० । स्वाच्छन्द्याभावे तद्रूपोपलक्षिते दारिद्र्ये च "अनिर्वृति-

[illegible] ।

अभिनिर्वेद [illegible] । [illegible] इति राजा ।

अभिनिवेश पुं० अभि-नि-विश-घञ् । [illegible]

[illegible]

प्रश्ने पुलस्त्योक्तिः। "श्रूयतां पूर्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते। स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम्॥ स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभून्मनोर्नाम प्रियव्रतः। तस्यासीत् सवनो नाम पुत्रस्त्रैलोक्यपूजितः॥ स सुत्पपाताथ स कामचारी सह भार्यया वसुमानपुत्रया। रराम तन्व्या सह कामचारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम्॥ पतिभि समनुप्राप्ता पपु पुष्करसंस्थितम्। तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदामृतम्॥ पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवेन च। ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्न्यस्तपस्विनाम्॥ सुषुवुः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम्। तेषां रुदितशब्देन सर्वमापूरितं जगत्॥ अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः। समभ्येत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं विवक्षरा। इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः॥ तानादाय वियच्चारी मारुतानादिदेश ह। ते चासन् मरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे"॥ स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद॥ स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्चिप्रतिमा मुने॥ तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः॥ आराधयन्तो ब्रह्माणं पदमैन्द्रमथेप्सव। ततो विपश्चिन्नामा स सहस्राक्षो भयातुरः॥ घृतनामाप्सरोमुख्यां प्राह नारद। वाक्यवित्। यथा हि तपसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि॥ तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा। इत्येवमुक्ता शक्रेण घृतना रूपशालिनी॥ तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः। आश्रमस्याविदूरे तु नदी मन्दोदवाहिनी॥ तस्यां स्नातुं समायाता सर्व एव महोदराः। सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम्॥ ददृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चुक्षुभिरे मुने॥ तेषां च प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी॥ शङ्खिनी ग्राहरूपस्य महायक्षस्य वल्लभा। ते वै विनिष्टतपसो जग्मू राज्यं तु पैतृकम्॥ अथो बहुतिथे काले सा ग्राही शङ्खरूपिणी। सम्वृता महाजालैर्मत्स्यबन्धेन मानिनो॥ स तां दृष्ट्वा महायक्षीं स्वगृहस्था मत्स्यजीवन। निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै॥ तयाप्येते महात्मानो योगिनो योगधारिणः। नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वे पुरच्याप्य समुत्सृजन्॥ ततः क्रमाच्छङ्खिनी सा सुषुवे सप्त वै शिशून्। जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षमापमगाच्च सा॥ अमातृपितृका बाला जलमध्यविहारिणः। स्तन्यार्थिनो वै रुरुदुस्तथाभ्यागात् पितामहः॥ मा रुदध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्रकाः। यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः॥ इत्येवमुक्त्वाथादाय सर्वांस्तान् दैवतान् प्रति। नियोज्य च मरुन्मार्गे वैराजभवनं गतः॥ एवमासन् मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे। औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन॥ औत्तमस्यान्वयाये च राजासीन्निषधाधिपः। वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः॥ तस्य पुत्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्मिकोऽभवत्। स पुत्रार्थी तपस्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु॥ तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्यसुता शुभा। तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका॥ तेजोयुक्ता सुचार्वङ्गी दृष्टा सप्तर्षिभिर्वने। तां तथा चारुसर्वाङ्गीं दृष्ट्वाथ तपसा कृशाम्। पप्रच्छुस्तपसो हेतुं तस्यास्तद्भर्तुरेव च। साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै तपः क्रिया॥ ते चास्यै वरदा ब्रह्मन्। जाताः सप्त महर्षयः। व्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः॥ युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः। इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्व एव महर्षयः॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्यो नगरं निजम्। ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो महिषी प्रिया॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मात् नृपतिसत्तमात्। गुर्विण्यामथ भार्यायां ममारासौ नराधिपः॥ सा चाप्यारोढुमिच्छन्ती भर्तारं वै पतिव्रता। निवारिता तदामात्यैर्न तथापि व्यतिष्ठत॥ तं समालिङ्ग्य भर्तारं चितायामारुरोह सा। ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेश्यपतन्मुने॥ साम्भसा सुखशीतेन सिक्ता सप्तधाऽभवत्। ते जायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः॥ तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा। तानहं कीर्तयिष्यामि गदतस्त्वं कलिप्रिय॥ तामसस्य मनोः पुत्रः ऋतध्वज इति श्रुतः। स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं तथा॥ अस्थीनि रोम केशांश्च स्नायुमज्जायकृद्धनम्। शुक्रं च विलसौ राजा सुतार्थी चेति नः श्रुतम्॥ सप्तार्चिर्मध्यात्तु ततः शुक्रपातादनन्तरम्। मा मा छिन्धेत्यभवद् वाक् सोऽपि नृपो मृतः॥ ततस्तस्माद्धुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः। शिशवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मुने॥ तेषां तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः। समागम्य निवार्याथ स चक्रे मरुतः सुतान्॥ ते त्वासन् मरुतो ब्रह्मन् तामसे देवतागणाः। येऽभवन् रैवते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन॥ रैवतस्यान्वयाये तु राजासीद्रिपु

[illegible]

[illegible]

वातज्वरश्वासतृट्शोषार्शोविषक्रमीन् ॥ कोपयेदामवातञ्च मसघातकारणम्, ॥ दाक्षिणो मारुतोवल्यचक्षुष्य शस्त्रघातक । मधुरश्चाम्लदाही च कषायानुरसो लघु ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपन । गण्डूपदादिकीटानां जनक प्राणकारक, ॥ पाश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णवलारोग्यविवर्द्धन । कषाय शोषण स्पर्शो रोचनो विशदो लघुः ॥ सर्वा लघुत्वं शद्यशैत्यवं मल्यकारक । सर्वद्रव्येष्वभिव्यक्तप्रभावरसवीर्य्यकृत् ॥ व्रणस रोपणस्तच्चो दाहशोथव्यथापह, ॥ औत्तरो मारुत स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च । कषायानुरसः शीत सर्वदोषप्रकोप(ण)न ॥ क्षीणक्षतविषार्त्तानां हितोदाहव्यथापह । शीताधिक समीरश्च विद्युत्स्तनयित्नुमान्, ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिना नैकदोषकृत् । सर्वर्त्तुनिन्दको हन्ता क्षत्योत्पातपुर सर" इति ॥ तालादिव्यजनवायुगुणा । मूर्च्छादाहव्यथाखेदश्रमघ्नो व्यजनानिल । तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो लघु । वंशव्यजनजो वातो रूक्षोष्णो वातपित्तदः । चामरव्यजनमौजस्य मक्षिकादीन् व्यपोहति ॥ मायूरा वस्त्रजा वैत्रा वाता दोषत्रयापहा" इति ।

एषस्तु वायु शरीरस्य प्राणादिभेदेन दशविध दशविधकार्य्य करणात्। यथोक्तम् वैद्यके
"प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानौ च वायव । नाग कूर्म्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जय ॥ प्राणस्तु प्रथमो वायुर्मरुतामधिप प्रभु । नित्यमावापयेत् यस्मात् प्राणिनामुरसि स्थित ॥ निश्वासोच्छ्वासकश्चैव प्राणो जीव समाश्रित । प्रयाराकृष्टनो वायु प्रकाशो धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविध कुर्य्यात् प्राणिनां प्राणधारक । प्राणन कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राण प्रकीर्त्तितः । प्राणो हि भगवान् ईश प्राणो विष्णु पितामह । प्राणेन धार्य्यते लोक सर्वं प्राणमय जगत् ॥ इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत्, ॥ रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुन । गुणबद्धस्तथा जीव प्राणापानेन कृष्यते, ॥ अपानयस्तथाहार मनुजानां यतोऽधन । पक्वमूलगतो वायुरपानस्तेन कीर्त्तित, ॥ पीत भक्षितमाघ्रात रक्तं पित्तकफानिलान् । सम नयति गात्रेषु समानो नाम मारुत ॥ समानोऽग्निसमीपस्थ कोष्ठे च चरति सर्वत । अन्न गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ स्पन्दयत्यधर वक्त्र नेत्रगात्रप्रकोप(न)ण, । उद्वेजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुत ॥ व्यानोविनामयत्यङ्ग व्यानो व्याधिप्रकोप(नः)ण । प्रीतेर्विनाशकश्चाय मार्द्दवोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीना स्थानानि । "शिरसो नासिकाघ्राणमुदानस्थानमुच्यते । नाभे पादतल यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥ शरीरव्यापको व्यान: प्राण: सकलनायक । उद्गारे नाग इत्युक्त कूर्म्मश्चोन्मीलने स्थित ॥ कृकर क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न मुञ्चति ॥ भूतावाप्तिस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहोच्छासनि श्वासचेष्टा धातुगति समा । समो मोक्षो गतिमता वायोः कर्म्माविकारजम्" इति मुग्धबोध ॥ प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतरजोगुणेभ्य समस्तेभ्य उत्पद्यन्ते इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणा व्यापार एव प्राणो न पदार्थान्तरमिति सांख्यमत विवरणं प्राणशब्दे द्रष्टव्यम् ।

उदानादीनां कर्म्मविशेषा उक्ता यथा "उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तम । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु स: ॥ ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् विदधाति विशेषत ॥ यो वायु प्राणनामासौ मुख गच्छति देहधृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्त प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायश कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥ आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसंगत । सोऽन्न पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वह्निमान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपान काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समीरण शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥ शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो व्यानो रसवव्यूहनो यत ॥ स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिका ॥ प्राय सर्व्वा क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धा शरीरिणाम् । प्रस्पन्दन चोद्वहन पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति पञ्चैताश्चेष्टा प्रोक्ता नभस्वत । क्रुद्ध स कुरुते रोगान् प्रायश सर्वदेहगान् ॥ युगपत् कुपिता एते देह भिन्द्युरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकमुक्तं वैद्यके "व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात वेगानाञ्च विधारणादतिशुच शैत्यादतित्रासत । रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकैरेभि प्रकोप व्रजेत् वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च" ॥ विकृतवायुलक्षणम् ।

"कायमानसम्पदीप्तसत्यविनयबोधकमदोहा। कक्ष-प्र समर्थादी भवविकार्य वौजमयमेरा। यस्य कर्मणादो नियतरिविधिवर्धिप्रयोजा विरुद्धोद्र-मादिषुकानवत्त्वं यावृत्तं योगम्। मारीवानो विपादो समतिविध्यं अवर्त्य दोषयो निर्देशावेक्षीण पक्षप्रयुक्तिरता वेदर्थ भेदम्। नक्त ध्यानोदयो वा प्रकृति च मतो कापथिकेनत्रा विपाद् कर्मानमूचि प्रवृत्तिबन्ते काय् यमानो रूपम्" । किच "स्वयितत्वात् व्यापत्त्व। धर्मेण भवति यदि कार्मे रामविद्यामितिदि। । अपि च यदमया पाद् काय वैषयम्योरिति अनर्थिकारे अवश्यं मोक्षेनेव" । अप-प्रवत्तकारणम् यथा। "कृतः मीतो यथा ज्ञानवती-ज विदः परः। निरदोषवर्ण मैत्रीवता वंश-मायवि" । "किमीष्वभिरतमनकामयत्वाद्यमवा मयवासाकृनमयिनायवदिरांयताक्षीर्वै। । किन्त वेदविक्रमयोगसन। यो वोषमासाढ़ि सामादाय विजलोकमविद् याव मयाव मनेत्" । कदर्येन विद्यादिषा च यव प्रयोगप्रवर्तकत्वाद्युक्त यथा "पीते मद्योवते याद्ः प्रावृत्ताते मनुषति। प्राक्षेपोभवद् याति कालेन वर्धीयः । मरतूयाते रामले च विषे प्राणवी क्वः । स्वकीयमाचदोषाम् विपरादाद वेदे । मवामिष्ठकालावे हि विरहोवैसियमेया" इति । करादिविमतसोदृशमिथमान्त् मानसदेव मवति । यथा युवमयतानुसिमत्त्वविरत्वं प्रयोग पत्तमयतम् रसायन् । मदेवाते कार्यिकले, मदरायमले मयूते मयी च। "परोदुरः बीमनाका मयतीमनिन्दो मवः। मनूष प्रदानव मयोरसो मवीनिया" इति निपुत्रयो हुता । किमो मत प्रासादात् मदीचकारत्वाद् मवामन् "मामः वंशयी रक्षितमिदो मयीपरः" इति निपु च । मदीपसे मानमेने च । यव विरतववद्यमावम् । "विष यद्ः यवा यदृ। यदृगे यथावादः। मातुला यव मीवसे यव दनाषि मैनात् । मानृहारार्थ मातु-मीकृगेया मदोरियाम्। मातुरिवधिनि वदे प्रसमीक्ष मयोविक्या । मातृद्वयसत्त्वादेषु यथा रामा मयबी । यथा मदोरमयोदि मातृरेव मदो किमदिदि मवान् । दीरयामदारीमां निमा मीका मयीरय । राजीवमव कर्णो कमदी क्षय । मनायोगायमित्याववेसा-मैमयलय ।मननाका च नवानिविगिवामाव मा ।

यहमयवामित्यामे दृष्टोमित्रविषयक । यतो मातुर्यीन मसो वंशोममृधमार्थेनम् । दातकुमयता कृष। यैवमय यौमव यवात् । विमावमयतोदात्। मधार्य दोषर्वचन । मवामयभीवयविषोमाविकारवेन्नुमयम् । स्वार्य मावद प्रमाणि मवादाय निवेदय" इति ।

अभिचारक पु अभिच मारणोर्य कर्म कृ+ण्वुल् तः वंशावी यम् । (रसकृ) इति ख्याते द्रव्ये मनुष्यक नि मान-मावत्मम् ।

अभिचारज्वर पु अभिचार मारी। यथा यम् । रुद्री । अभिच पम्मार्दोमम "यथा विपातामित्वमभिर्वि स्रोति ।

अभिचारमन्त्र पु अभिचो मारणोपकरणमन्त्र, कर्म करोतीति कर्म+चिर्-क्त् । (मीमाहरि) इति ख्याते द्रव्ये ।

अभिचारयज्ञ पु अभिचारम यावत, याग म । मारणे ।

अभिचरित् त्रि च विरुते चि-रम्-विनि च म । समीमयमया अभिचरे। वंशातिमाविस्तिनादिदि रामा च विरचेते कुर्वेत् मदमहक्षिमनात् देवरे विची च ह यथामादनिविधिमानमान्नु "अभिमरो विरचमीदि विस्मवद्यनाम ।

अभिचिकीर्षमाण त्रि च चिकीर्षमाण। विवेचमयतिवि-मायेयहेरा भवति, "समाना मतृ भवतामिचिकीर्षमाणा" इति च ७।८।१ अमिचिकीर्षमाणा। रमदा मवमम इति मावम् ।

अभिज त्रि भिमा मवस्यमयोगनादात् वैवाहिकस्या वा मानि यव च । भवितो, भिरचोः, महामये महति रामायणीते च । "हुमयोदिममं हि विरोधिमा मध-मयो यथा यव मामे रघुहः ।

अभिज्ञम् च विशेषण मि+भी-वा यह च ह । माल्ये कदरेराधिवर्णमेव मत यव माव इति मौ च ।

अभिज्ञम्यत् त्रि मिद्+मयुन-ह च ह । अभिमिति "च वीर्भीमयमानामिमामवा इति च ।१०।। "अभिमया भामिमिया" इति मा ।

अभिज्ञ त्रि इम-ह विशेषे च ह० । रमव दवाति-र्वितीवित प्रविद्वत्कर्मदी हुमये तथामने-मनी विपादी भाचारे च। रतमाचारविशार। मत मानतो दर्शनमीतिदि मा ह । "भावमानीह मदर्मे शाविपादमयेवतोषि" "इदं अद्भुतविश्व रमम इति अमिद मा मानिने, यं धर्मं च विपादवेदितम्" मय-

सानिष्टचिन्तनमिति” च मनु । नागवलायां स्त्री । यज—क्त न०त० । अकृतयागे देवादौ ।

अनिष्टिन् त्रि० न इष्टमनेन यज—भावे क्त तत इनि न०त० । कृतयागभिन्ने । “अनिष्टिनोवाजमेयेन” इति कात्या० १५,१,२ ।

अनिष्पत्र न० नि सृत पत्र पत्नोऽत्र तादृश न भवति । अनिसृतपत्रकशरेण वेधमादौ । “विषाख्या वा श्रोर्णिष्विकृत वा विध्यन्त्यनिष्पत्रमिति” कात्या० १२,२,१२, “अनिष्पत्रमित्यनि सृतपत्रक विध्यन्ति क्षत्रिया” इति तद्व्याख्या ।

अनीक पु०न० अनित्यनेन अन—ईकन् अर्द्धर्चादि । सैन्ये, तस्य हि जीवनरक्षकत्वम् । न नीयते अपसार्यतेऽस्मात् । नी-क्विप् ष० कप् सुखाभाव । युद्धे, ततोहि प्रायोमरणाद्यनुभवात्सि । “रथेषु वोऽनीकेष्वधिश्रिय” इति ऋ० ८,२०, १२ अनीकेषु सेनासुखेष्विति भा० । “दृष्ट्वा तु पाण्डवानीक व्यूढ दुर्योधनस्तदेति” गीता मुखे, तस्य प्राणवायुनि सारणद्वारत्वात् तथात्वम् “अग्नेरनीकमपश्याविवेशापामिति” यजु० ८,२४, “अनीक मुखमिति” वेददीप ।

अनीकस्थ त्रि० अनीके युद्धे तिष्ठति स्था—क । युद्धगते सैन्ये ।

अनीकिनी स्त्री अनीकानां सघ अनीक युद्ध प्रयोजनतया अस्त्यस्या वा अनीक+इनि । सेनासघे हस्त्यादिसख्या विशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते “एको रथो गजश्चैको नरा पञ्च पदातय । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञै पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहु सेनामुख बुधा । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रय । स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्य पृतनेति विचक्षणै ॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रस्त्वनीकिनीति” । तत्र हस्तिन २१८७ । रथा २१८७ । अश्वा ६५६१ । पदातय १०९३५ सहदिता २१८७० ।

अनीश पु० नास्ति ईशो नियन्ता यस्य ब० । सर्वनियन्तरि विष्णौ, स्वामिशून्ये त्रि० । न०त० । ईश्वरभिन्ने “भवेरन् मातृक रिकथमनीशास्ते हि जीवतोरिति” मनु । असमर्थे, “एकोह्यनीश सर्वत्रेति” व्यास स्मृति । ईश-भावे अच् न०त० । दीनभावे स्त्री “निमग्नोऽनीशया शोचतीति” मु०उ० । दीनभावोऽनीशेति भा० ।

अनीश्वर न० न ईश्वर नियन्ता यत्र । नियन्तृशून्ये सांख्यादिमते जगति “जगदाहुरनीश्वरमिति” गीता ईश्वरस्य न भवति असम०स० । ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने “ध्यानेनानीश्वरान् गुणानिति” मनु । नियन्तृशून्ये, स्वामिशून्ये च ।

अनीह त्रि० ईह—भावे अङ् न०ब० । स्पृहाशून्ये, निश्चेष्टे च ।

अनु अव्य० अन—उ । “अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपश्चाद्भावानुबन्धसाम्याभिमुख्यविसर्गलक्षणेष्विति” गणरत्नोक्तेषु अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने अन्वधीते, अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुमेव वर्षति, पश्चाद्भावे तद्वत्, अनुबन्धने, अनुशेते अनुशय, साम्ये, अनुकरोति, आभिमुख्ये अनुमातर वत्सोधावति, हीने अनु हरि सुरा विसर्गे (प्रष्टव्यप्रतिबन्धे) अनुजानाति, लक्षणे अनु वनमशनिर्गत” । “अनुर्लक्षणे” इति “तृतीयार्थे” इति (सहार्थे) “हीने” इति, लक्षणेत्थम्भूताख्यानभाग वीप्सासु प्रतिपर्य्यनव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र लक्षणे, जपमनुप्रावर्षत् । “हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्” सि०कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, “नद्या सह सवड्या सेना” सि०कौ० हीने, हरिमनु सुरा हरेर्हीना इत्यर्थः, लक्षणे वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् वृक्षो लक्षणमिति मौ०मनो० । (इत्थम्भूत) कश्चित् प्रकार प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्थम्भूताख्यान प्रकारविशेषनिरूपक तस्मिन्नर्थे, यथा भक्तोहरिमनु, हरेरित्थम्भूत, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थ । भागे भागोऽस्यास्ति अर्शआद्यच् भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मी, हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थ । वीप्सायां, विषयभूतायां, वृक्ष वृक्षमनु सिञ्चति, यावद्वृक्षव्यापक सेक । इयास्तु भेद अन्यत्वानुवद्धः सत्तदर्थस्य द्योतक अत्र तु द्विवचनेनैव व्याप्तिबोधनात् अनोस्तद्विषयत्वमात्रम् । पाणिन्युक्तेष्वेष्वर्थेष्वस्य कर्मप्रवचनीयसज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं कर्मप्रवचनीयसज्ञया स्मृपसर्गसज्ञयोर्बाधनात् न षत्वादि न वा अनुव्यचलदित्यादौ गतिर्गतावित्यादिना निघात । “अनुर्यत् समया इति” “यस्य चायाम इति च” (पा०) उक्ते सामीप्ये, अनुवनमशनिर्गत इति वनसमीप गत इत्यर्थ आयामे, अनुगङ्ग वाराणसी, गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता वाराणसीत्यर्थ नित्यसमास योग्यत्वे च । अनुरूपम् । “रूपादियोग्यमिति” सि०कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रमे अत्रापि नित्यसमास एतेषामुदाहरणानि शास्त्रान्तरेषु द्रष्टव्यानि दिङ्मात्रमुदाह्रियते । तत्र पश्चादर्थे “तदनु मनु कथासौ ब्रूहि यातोऽस्यदृष्टेति” लीला० । “तदनु ज्वलन मदर्पितमिति” कुमा० अथौ “कुमारसम्भवोऽनु-

भाव इति रघु । "एषा च वाक्यलक्षणाव" इति कुमा अनुनाये "चैवाधिपत्य वाक्यस्याधिरोहिति" कुमा० वाक्ये "अनुवर्तितवाक्यिया इति कुमा० । अनुवर्ति गमनवर्त्म अविकल्पवितर्कणिका । अनुनाययार्थे चिव यथात । तत्र योऽनुकूल्यर्थे "रामा प्रवर्तिकुमारादिति रघु । तत्र वचना अनुवर्तोऽर्थो बर्बेति मा च वा च निवासनाय वचनदर्शनोपो वा इति तत्र अनुवर्तोऽपीति भेद । तत्रैव वपुः इत्यादयपि । तत्रापेव "वचना विवररामीति" रघु "यथाहस्तेयमपूर्वकरीभावी भावो यथायाचनार्थोऽपि । रघम् हन्योवे वतो भावात्र बचना अनुवर्ति पार्श्व देवता "वचरामपूर्वोऽति" तु यो क्रियावचनियमाद्यथावत्यच अनुक्रियावाचनयच- क्रियायां वचनानुयोग तत्र वाक्यविवाचक वर्णनम् यथा नामवद्रोहितीयादौ नामरोहस्य-अरोहस्य योगेन अवरोहणाचत्र वाच्यः वर्णनेनेयम् । वर्णि विवरण हे तु बचना ।

अनुक त्रि अनुकामयते अनु+कामकर्मे कन् । कामुके "अनुचरविधुतरीतिः अवलितीति" मा "तामनुगाया- यनोऽनुगतीति" ची मा ।

अनुकम् अव्य अनुकामयते अनु कम क्विप् । पितर्थे । पार्श्वे एतिहासिकप्रमाण् अत्र पाश्चिमे भाव इति श्री यमो ।

अनुकम्पक त्रि अनुकम्पते दयते अनु-कम्प-ण्वुल् । दया- लौ । "धर्मभूतानुकम्पक इति मनु० ।

अनुकम्पन त्रि अनु+कम्प-युच् । दयालौ । "सर्वभूतानु- कम्पन इति रामा । भावे ल्युट् । दयायां न ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प-अङ् । दयायाम् दया हि दुःखितजनदर्शने तत् दुःखहरणेच्छारूपा दयाया- स्तथात्वम् अनुकम्पाशब्दोऽपि तदर्थकम् । दया च अनुकम्पारूपेच्छा अनुकूलवेदनीयस्य दर्शनविषये भावांशस्त्रीविषयत्वेन तथात्वमिति भेद । "वैराग्येणानुकम्पार्थं प्रेमे मौलिकुर्वन्तीति भाग । अनुकम्पा तत्र चैतदर्शनोऽपि" रघु । लिङ्गविधे ५ ।

अनुकम्प्य त्रि अनुकम्पते अनुकम्प+यत् । दयार्हे त्रि । अनुकम्पयति अनुकम्पर्थे यत् । दयार्ये त्रि । "इतिवचनानुकम्प्यायतिरतात्र दौर्बल्यमिति" कुमा ।

अनुकरण न भावे अनु+कृ ल्युट् । सदृशक्रियाकरणे । यत्र पूर्वकृतस्य करणस्य यथा करणम् । अनुक्रियेति- वैदेति परस्य कृत । रघीकरणवावत । यथा अनुक-

मर्दनविधाः वाचकमनुकरणानि । अनुकरण करणाय इती इति मा ।

अनुकर्ष(ण) पु अनुकृष्यते कर्षणेन कर्षेण अनु+कृष-घञ् । रथाधस्थिते काष्ठोपरि बद्धे काष्ठ । कर्षति ल्यु । कर्षो- त्कर्षे । भावे घञ् । पूर्वस्मोपादानादेरुत्तरा- र्थमनुवर्तनार्थे आकर्षणाथे च न ।

अनुकल्प पु अनुगतः निकृष्टः इति कल्प-विधि-अच् अनौ निकृष्टः क्षेपः कल्पः प्रथमकल्पाभावे वा च । गौणपक्षे प्रतिनिधौ । "एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययो । अनुकल्पस्तु ज्ञेय" इति । "न तत्र प्रथम कल्पः योऽनुकल्पेन वर्तते इति च मनुः "प्रभुः प्रथम कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्तते इति श्रुतिः । भावो भावो समावेशः । तेषां चेतनादिविशेष वाचको स्व- लक्ष्य वाच्योपात्कल्पेनादि वदीनवि च ति । अनुकल्प पक्षप्रवृत्तानां कुशकल्पानादि प्रतिनिधिकल्पम् । यथा "यवस्याभावे ब्रीहिना यवस्याभावे कुशावन । एव प्रतिप्रथमार्थे यत्र "ब्राह्मणादि क्षत्रियं वैश्यमनु अनुकल्पं यत्र वैदाध्ययनम् यथा च । अनुकल्पे पा अनुकल्पप्रतिपादकवचने च वर्तेति अनुवादे हन । भाव वनिता अनुकल्पनमिवादि त्रि ।

अनुकाम पु अनुरूपः कामः मा च । योग्याभिलाषे वर्ष कामस्य कामानां आवश्यकत्वेन कामानां च अभावे । कामनासमी यथाकामे च काम । अनु कामं यथेष्टमिति च । १।७।२ "अनुकाम मदा इति च ८।३।८ "अनुकामं यथाकाममिति मा । अनुकामयते अनु+कम-अण । कामयितरि त्रि ।

अनुकामीन त्रि कामम अभिलाषम अनतिक्रम्य गामी गच्छति तत्र च तस्मिन्नर्थे च । यथाकामगामिनि । "अनु- कामीनतां त्यजेति" भट्टि । [पितृवनुकरणमाले स्मृत

अनुकार पु अनु-कृ-घञ् । तुल्यक्रियादिभि कार्य करणे ।

अनुकारिन् त्रि अनुकरोति अनु+कृ-णिनि क्रियां शील । तुल्यक्रियादिभि कार्यकारके । "अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि" इति रामा ।

अनुकार्य अनुक्रियते यो अनु+कृ-कर्मणि कर्तरि वा ण्यत् । अनुकरणीये कर्तव्यकार्ये यथानुकरणीये च । "यः सत्यम् पूर्वकालीन युक्तरूपमिदम्" शब्दे अनुक कार्योऽपीति रामा ।

अनुकाल अव्य कालस्य योग्यम् कालार्थे अव्ययी । काल

योगत्वे । "भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः" इति ।

अनुकीर्त्तन न० अनु+कृत–णिच्–ल्युट् कीर्त्तादेशः । कथने "सद्यं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति" स्मृतिः ।

अनुकूल त्रि० कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनुगतस्तम् अत्या०स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि, "नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासीति" का० प्र० । "अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गद्रुमविभूषणैरिति" कुमा० अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । इनीटचो स्रो रानजि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे "अनुकूल एकरति"रित्युक्ते नायकभेदे "एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः" इति तदर्थः यथा "अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा गतिरुद्धतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्" इति ॥ "अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" इति (सा० द०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा "कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥" "सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे पु० "अनुकूल शतावर्त्तेति"विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वादनुकूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति" भा० ।

अनुकृति स्त्री अनु+कृ–क्तिन् । "अनुकरणे । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा" इति श्रुतिः ।

अनुकृष्ट अनु+कृष–कर्म्मणि क्त । समाकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।

अनुक्त त्रि० न उक्त । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः "तत्र तिङा हरिः सेव्यते, कृता चैत्रेण गतः, तद्धितेन, शतेन क्रीतः शत्यः । शत्य, समासेन, आरूढो वानरो यमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र कर्म्मण उक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । तैरनभिधाने तु ग्रामं गच्छति, ग्रामं गतः, वेदेऽधीती, इत्यादौ "अनभिहिते" इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्य्यम् "अनुक्तमप्यभ्यूह्य यश्चकार" इति रघु० अनियोजिते च "असावनुक्तोऽपि सहाय एव इति" कुमा० ।

अनुकथ त्रि० नास्ति उक्थं स्तोत्रं यस्य । स्तोत्रशून्ये "किं यामनिन्द्रा कृणवन्ननुक्था" इति ऋ०५,२,३, "अनुक्थाः अस्तुवन्तः" इति भा० ।

अनुक्रम त्रि०, अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे क्रमानुसन्धिते, अनुक्रमश्च यथोत्तरं यस्य पाठः करणं वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परिपाटी । "प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा" इति रघु० । क्रमश्च स्थानं तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथार्थे अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाट्या आरभ्यतेऽनया अनु+क्रम–करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् स्वार्थे कनि ह्रस्वः । अनुक्रमज्ञापके, ग्रन्थाद्यर्थभेदे उक्तस्य वक्तव्यस्य वार्थसङ्घस्य ग्रन्थशेषे, क्वचिदादौ वा संग्राहके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे कामावेऽनुक्रमणीत्यपि, तत्रैव । तत्र आदौ यथा "भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः पर्व्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः पर्व्वसंग्रहः" भार० आदि० । अन्ते यथा "अनुक्रमणिकाध्यायं तथा माहात्म्यसुत्तममिति" काशीख० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु–कृ–उणा० सा०ई किच्च । साद्यस्क्रक्रतुभेदे, "षट् साद्यस्क्रा इत्युपक्रम्य "श्येनश्चानुक्री" इति कात्या०२२,२,१८, उक्तम् "अनुक्रीर्नाम साद्यस्क्रक्रतुः स श्येनस्य भवतीति" तद्व्याख्या ।

अनुक्रोश पु० अनुक्रोशत्यनेन अनु+क्रुश–आह्वाने रोदने च घञ् । दयायाम् । परदुःखप्रहरणेच्छारूपदयया हि परक्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्वम् । अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्तक्रोशाध्वके त्रि० ।

अनुक्षण न० वीप्सायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते अनुगतः क्षणम् अत्या०स० । अजस्रवृत्तौ त्रि० ।

अनुग त्रि०अनुगच्छति अनु+गम–ड । पश्चाद्गामिनि, "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति" "छिद्रं निवारयेत् सर्वं श्वसूकरमुखानुगमिति" "प्रमदास्वनुषङ्गं नेत्र कामक्रोधवशानुगमिति" च मनुः । सहचरे, आनुलोम्यगते, सेवके च । "तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वमिति" रघुः ।

अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामित्यर्थे । परिसंख्या० अप् । आनुगङ्गम् अनुगङ्गाभवे त्रि० ।

अनुगत त्रि० अनु+गम–क्त । पश्चाद्गते, सहगते, आनुलोम्यगते, सामान्यधर्म्मग्रहणेन संगृहीतेऽखिले विशेषे, अधीने च । "आगच्छद्यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः विमाननरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति" रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम–क्तिन् । अनुगमने, पश्चाद्गतौ, "बलस्य मठरङ्गस्य नायकानुगतिर्नय" इति "गतानुगतिकन्याय" ।

अनुगम पु० अनु+गम–घञ् वृद्ध्यभावः । पश्चाद्गमने, "इङ्गतेर्धातोरर्थानुगमादिति" शा०भा० । सहायीभवने, सामा-

भावर्त्तेन सर्वेषां निवेशप्रकारो यस्य च। "यस्मिन्
मनुमतो न दोषोऽस्ति" इति श्रीधरः। आनुलोम्य-
सत्त्वे "कदी लुप्ताम्बिती इति च कि।।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट्। पश्चाद्गमने। "पत्यनु-
गमनमाचार्यैः स्वाम्यन्तेव पुण्यदोषि" च कि अर्नुपरोरा-
ह्यनयनं परिणामीति पु ० रा ।

अनुगव न० गोरनन्तरं यावत् "अनु गवम्" इति समासे
नि० अच्। गवामनुपश्चात्पदवृद्धे पश्चाद्दे।

अनुगवीन त्रि० गो पश्चाद् गच्छति वा अलमि अनुगु—ख।
गो पश्चाद्गामिनि गोपाले। "अनुगवीनमाभीरि" (सा०)
अतो गम्यमाने च।

अनुगादिन् त्रि० अनुगदति अनु+गद-णिनि। अनुगादके
त्रियां ङीप्। अनुगदनेन वार्ये "अनुगादिनम् च
वा अथ अनुगादिनः सर्वे।

अनुगामिन् त्रि० अनुगच्छति अनु+गम-णिनि। पश्चाद्गामि-
अनुचरे च। त्रियां ङीप्। "तत्र छायेवानुगामी
अनुपयीवहगामिनीति" रामा०।

अनुगुण त्रि० अनुरूपो गुणो यस्य। अनुरूपे अनुगते, अनु
कूले च। "अर्थं वचः समीरदृष्टं वर्णाश्वमस्य
करोति वचस्य। अनुगुणः गुण अनुगुणस्। श्रीमीन
करच "एतदनुगुणमिदेवीति" मा० द०। अनुगुणत्वं त्रि०।
"आकारसदृशमिति प्रज्ञानुगुणो पराक्रमः" रघुः।
अनुगता गुण सस्योदर्या वा गुणसमूहे त्रि० तस्मिंस्तु-
नोवादो यथो "अनुवीक्षिता गुणानुगुणा भवतीति
अनुगुणा नीतिविशेषं। तन्त्रे लिखानं दशकर्त्तारम
वा नामनी। तत्र तन्त्रं गुणालिङ्गे च। तत्रो-
ऽधपसदनीयेषु नवमादि अत्र। आनुगुणिकस्तत्वे-
नादि, अतोद्वादि च त्रि०।

अनुगुप्त त्रि० अनु+गुप्-क्त। आवारिते। "अनुगुप्ता ना
मानुगुप्ता" नीतिः "अनुगुप्ता राजसुता" इति रघु०।

अनुगृहीत त्रि० अनुग्रह-क्त। कृताग्रहे।

अनुग्र त्रि० न उग्रः। शान्तस्वभावे अनुद्धते च।
"अनुग्रहो अनुनादितवीनि च० ७।२८६, "अनुग्रा
मनस्व" इति वा "अनुग्रास्य इत्यादि च० ८।१३
अनुग्रा अनुकूला इति (सा०) अतो अनुकूले च।

अनुग्रह पु० अनु+ग्रह-अप्। अभीष्टसम्पादनेच्छायां प्रसादे
अनुग्रहस्ये अभिमतमायतपूर्त्तिरूपादेनानुग्रहायायम-
नो। "निग्रहोऽनुग्रहः कर्त्ता कार्यसम्भवस्य हि सः।
पूर्वं दानवानामनुग्रहाय कल्पते" रघुवंशे इति
शृङ्गादिकोषे च। "नियम्यानुग्रहे यतः प्रकाशविधि-
कदा इति मेघः। "अनुग्रहः संसारपापतरणमिति
कृपा।" "धारणीयानुग्रहपरयूह्यमिति" रघु०। पश्चो
ग्रहण सूर्यादिग्रहो वा अनुग्रहणम् यदि च। पश्चाद्गम्ये
सूर्यादिग्रहग्रहणे च त्रि।

अनुग्राह्य त्रि० अनु+ग्रह-ण्यत्। अनुग्रहार्हे "यदि तेऽस्मि
अनुग्राह्यो यदि करोपि मे कृपामिति "सर्वानुग्राह्यो
देवानामप्यय" इति च रामा०।

अनुचर त्रि० अनुचरति अनु+चर-ट स्त्रियां ङीप् अनुचा
त्रियां टाप्। अनुचरे सहायादिनि दासादौ ऋषय
तैनानुचरैव येनोक्ति" "अनुचरुतानुचरस्य सामर्थ्य
च रघु०। अनुचररूपं पूर्व सदिव। अनुगामिनि त्रि०।
गेहे च "सम्पर्कादनुचरो निगदान्तरे दृति
कः "यथादि च संलग्नानुचरिणीति" श्री मा०
"अनुचरो नीतिमानुचरो इवेति "नीतिविधिरीनानुचर
कोति" वृ०। "दासानुचरी दासानुचरी वा वीन वीन इति
वाचा १।११ महानाट्यकाः महात्मा अनुचरीमंग्
इत्यादिम् इत्यादि दासादयी दासादयी।

अनुचारक त्रि० अनुचरति अनु+चर-ण्वुल्। अनुचरे,
सेवके च। तत्र सर्वम् अप्। अनुचारिकम् सेवनार्थं
कार्ये त्रि०।

अनुचित त्रि० न-उचितः। अयुक्तिके, अयुक्त च।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति-ल्युट्। अनवरते पश्चाच्चिन्ता-
याम् "शाहये वास्तवये च वेदादिवासाभिधानमिति स्मोर्ति।

अनुचिन्ता स्त्री० अनु+चिन्ति-अ। पश्चाच्चिन्तायाम्।

अनुच्च त्रि० न उच्चः विरोधे न० त०। अकुलीनोऽपि
नीचावनति। कौलिकोऽपि नीचजाते च। नापि
आचारादि अनुच्चम्। इत्यादौ।

अनुच्छिष्ट त्रि० अनु+शिष-क्त न० त०। उच्छिष्टभिन्ने
आचारसंवलनादिमत्पवित्रवस्त्वादिके त्रि०।

अनुज त्रि० अनु पश्चाद् जायते अनु+जन-ड। पुंसामेव
कनीयसि भ्रातरि। स्त्रियां कनिष्ठा भगि। तत्र
स्त्रियं कनिष्ठायां। कनीयसी कनीयसीश्च इति मन०।
"अनागत तावज्ञ तत्र इति तत्र यदि नैतश्च
हृष्टस्य" इति कवेः।

अनुजन्मन् पु० अनु जन्मयस्य। कनीयसि भ्रातरि।
"अनुपात अनुजन्मनोदिति कात्यायनि।

अनुजात त्रि० अनु+जन–क्त । पश्चाज्जातमात्रे, "दन्तजाते-नुजाते च कृतचूडे च संस्थिते" इति मनु । "अनुजाते दन्तजन्मानन्तर संस्थित इति" कुल्लू० "भ्रातस्तवानुजाताऽहं मुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्" इति स्मृति । "असौ कुमार-स्तमजोनुजात" इति रघु । अनन्तरजाततत्वात् सुतस्य तथात्वम् ।

अनुजावर त्रि० अनुजादप्यवर । अत्यन्तनिकृष्टे । "एता-मेवानुजावराय कुर्य्यादिति" ता०ब्रा० । अनु पश्चाज्जायते ह्यनुज कनीयान् स हि निकृष्ट तस्मादप्यवरो निकृष्ट इति भा० वेदे न रूभाव लोके तु अनुजावरः ।

अनुजीविन् त्रि० अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-णिनि । सेवके, आश्रिते च । [णीये सेव्ये ।

अनुजीव्य त्रि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव–ण्यत् । आश्र-

अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्त्य विघातकरणेन प्रवर्त्तनारूपायामनुमतौ । "गुरोरनुज्ञामधि-गम्य मातु" । इति रघु । "तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि-किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहेति" श्रुति ।

अनुज्ञात त्रि० अनु+ज्ञा–क्त । कृतानुज्ञे यस्मै करणायानुज्ञा कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ त्रि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा०स० । ज्येष्ठानुगते । ज्येष्ठमनतिक्रम्य याथार्थ्ये अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानति-क्रमे च अव्य० । [राधे देये गुरुत्वादौ, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्य्यतेऽनेन अनु–तॄ–करणे अप् । नदीपा-

अनुतर्ष पु० अनुतृष्यतेऽनेनेद् वा करणे कर्म्मणि वा घञ् । सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे, पानेच्छायाञ्च । "सोपचारमुपशान्तविचारं सानुतर्षमनुत-र्षपदेनेति" माघ ।

अनुताप पु० अनु+तप–घञ् । इदमनुचितं कृतमिति स्वकृत-वस्तुनो दुःखजनकतया ध्यानेन पश्चात्तापे । "ख्यापनेना-नुतापेन' इति" मनु । "तस्या करिष्यामि दृढानुताप-मिति" कुमा० ।

अनुतिल त्रि० अनुगतस्तिलम् अत्या०स० । तिलानुगते स्नेहादौ, तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० तत्र भवः परिमुखादि० ञ्य । आनुतिल्य तिलभवे त्रि० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुकृष्णाति तृणादयं तूलेनानुघट्टयति अनु+तूल+अनुकोपणे णिच्–भावे ल्युट् । तूलेन तृणा-मादेरनुघट्टने ।

अनुत्क त्रि० न०त० । उत्कण्ठितभिन्ने स्वस्थे ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न०त० । उत्कर्षाभावे ब० । उत्कर्षशून्ये त्रि० ।

अनुत्त त्रि० न+ उन्द–क्त नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना नि० । अक्लिन्ने "इन्द्र ! तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तमिति" ऋ० १,८०,७, नुद–क्त न०त० । अनुन्ने अप्रेरिते । "अनुत्तमाते मघव-न्निति" ऋ० १,१६५,९, "अनुत्तमप्रेरितमिति" भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । "कांक्षन् गति-मनुत्तमामिति," "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तम सुख-मिति" "यशोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखमिति" च मनु ।

अनुत्तर त्रि० उत्तरउत्तम न० ५ब० । अत्यन्तश्रेष्ठे । ६ब० । उत्तरवाक्यरहिते "भवत्यवचा च भवत्यनुत्तरादिति" नैष० । न०त० । उत्तरदिग्भिन्नाया तद्विरोधिन्या दक्षिणस्या दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे त्रि० । न उत्तरति चलति उद्+तॄ–अच् न०त० । स्थिरे त्रि० ।

अनुत्तान त्रि० न उत्तान विरोधे न०त० । उत्तानभिन्ने अवताने अवाङ्मुखे ।

अनुत्तरङ्ग त्रि० उद्गतस्तरङ्गो वीचिर्यस्मात् वा यस्मात् प्रा० ब०न०त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च "अपामिवाधार-मनुत्तरङ्गमिति" कुमा० । शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थ ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्ति अभावे न०त० । उत्पत्त्यभावे "अथ केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्ति तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते" स्मृति ।

अनुत्पत्तिक त्रि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न त्रि० न उत्पन्न न०त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्ति अभावार्थे न०त० । उत्पत्त्यभावे । ब० । उत्पत्तिशून्ये त्रि० ।

अनुत्साद पु० न उत्साद अवसादनम् भावे न०त० । अव सादाभावे उच्छेदाभावे । न०ब० । उच्छेदशून्ये त्रि० ।

अनुत्साह पु० न उत्साह अभावे न०त० । उत्साहाभावे ब० । उत्साहशून्ये त्रि० ।

अनुत्सिक्त त्रि० न उत्सिक्त गर्वित । अगर्विते गर्वशून्ये ।

अनुत्सुक त्रि० न०त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूत्र त्रि० उत्क्रान्त सूत्रम् अत्या०स० न०त० । सूत्रानुगते "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्ति सन्निबन्धनेति" माघ । सूत्र पाणिनीयसूत्र नीतिशास्त्रञ्चेति विवेक ।

अनुद त्रि० न नुदति नुद–क न०त० । प्रेरकभिन्ने अनु-ददाति तुल्य ददाति अनु+दा क । तुल्यरूपदानरि

याय अदाहरणम् प्राप्ते अनानुदात्ते स्वाम् ।

अनुदर त्रि नास्ति उदरं यस्य । “अदरपूर्ण अदरेमादौ अकारार्थे न ब । अल्पार्थे अनुदरी “अल्पोदर-दकार वा” इति च ५,१,१, उदरपदार्थविशेषपूर्णे बाहवो इदोदरायणात् अनुदरा” इति भाष्ये १ ६,११, । “अनुदरा प्रकामविलक्षणादिमेलनादि वर्णिता” इति वर्णिका ।

अनुदय न अनयपक्ष । उदयो अभीष्ट उदयार्थादिभे च नास्ति उदयोऽस्यात् १४ । अनुदये त्रि ।

अनुदर त्रि न उदरं अकारार्थे न ब । अत्रोदराभिधि अयोदरे, “अनुदरा कन्येति ति को किन्ना गात् ।

अनुदर्शन अनु+दृश्-ल्युट् । अनुदिक्ष्ये “अन्यायवदराचारा इत्यदोषानुदर्शन”मिति गीता ।

अनुदात्त न न उदात्त विरोधे न त । उदात्तभिन्ने नीचस्वारिते स्वरे । त्रिविधाः स्वराः उदात्तोऽनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचैरनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा० । तात्विकु अध्येषु ताल्वादिस्थाने निम्नभागोत्पन्न अक्षर नीचस्थाने निष्पन्नोऽनुदात्त । “अनुदात्त अनुदात्तोपदेशादिति” वा । तत्रादितोऽनुदात्तमनुदात्तं समस्त अन्ते वर्तिते इति “अनुदात्तपदमेकवर्ज”मिति वर्जन निपात नीचादि एवं उदात्तस्वरितवर्जितं सर्वपदं न इ अनुदात्तं भवतीत्यर्थः निपातात् “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः” इत्युक्ते शिक्षायां स्वर्यते । “अनुदात्तोऽनुदात्तोदात्तादौ प्रतिपन्नोऽयं विभाज्यविषय स्वरः । उदात्तोऽनुदात्तोऽस्वरितश्च इति” मतेन । “उदात्तानुदात्ततयोः अनिर्वचं तेन स्वरम्” इति भाष्य अनुदात्तम् ।

अनुदार न न उदारः । अभिप्रायाभिन्ने अत्यर्थे च । नास्ति उदारो यस्य १४ । अविद्यमान उदारः अति अनुदार च । अनुदारी दाराम् यस्य च । दारान्वते । “अनिन्द्य प्रीतये इस च अनुदारोऽनुदारत्वेऽपि वा प्र । उदारत्वासत्वमनोराजतो विरोध । उदारत्वा उपदारात्मानो अनुदारिताः ।

अनुदित इ अनु+उद्+इण् ऐश्वर्ये न अनु० । निरुच्यमानेव ऐश्वर्यदिक्षमें प्रतिरुच्यमाने भावे । “अनुदितोऽनुदिते योगेति अनु० न इ० । अभिलषिते त्रि । वद-क्त न त । अकथिते त्रि ।

अनुदिन अव्य० दीनार्थे अव्ययी० । प्रतिदिने “दारात्मा अनु दिनानुसमाप्तावपी अपी अनेदनुदिनं यद गीतम् वेद”मिति भा० । अनुदिवसादयोऽप्यत्र ।

अनुदृष्टि स्त्री अनुमता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा स । अनुमतदृष्टौ अनुकूलदृष्टौ च । न । अनुकूलदृष्टि त्रि । अनुकूलदृष्टिमा। अतस्य अत्रापत्या अन्य दृष्टिर्य । अन्त-दृष्टिरेव दृश्यते द्वयी । अनान्ते इतीयमानं पश्य अन । अन्तर्वेदा दृश्यते इति ।

अनुदेश इ अनु+दिश-घञ् । अभावशोऽन्वादेशे अदेशे च “अदार्थमानस्य स्थानाधिति” वा । अनुदिशति अर्थानि अनु । अनुदेशे “अनुदिशस्ता श्लोकादेशादि” भाष्य १८,६,११ ।

अनुद्देश इ न उद्देशः अकारार्थे न त । उद्देशाभावे ।

अनुद्धत त्रि न उद्धतः विरोधे न त । विनयुक्ते ।

अनुद्धरण न न उद्धरणम् अभावार्थे न त । उद्धारणाभावे ।

अनुद्धार इ न उद्धार अभावार्थे न त । उद्धाराभावे । न उद्धार विभागविशेषविधानार्थं यत्र । विभागोद्धारपूर्वे विभागे त्रि । “अनुद्धारोऽविभागः कार्यमेव च स्थिति” ।

अनुद्धृत त्रि न उद्धृतमानिन्द्र । अनुद्धृतिते अनोद्धृत-पुरस्करेति” इतिवर्तिनी वृत्तिः ।

अनुद्भट त्रि न उद्भटः विरोधे न त । अनुद्धते उरी ।

अनुद्यम इ न उद्यमः अभावे न त । उद्यमाभावे । न व । उद्यमशून्ये त्रि ।

अनुद्यूत न अनु+दिव-क्त । पूर्वम् स्थाप्य द्योतयित्वा । उद्-विभज्य अनुपमवद्योतनमनुपूर्वक अधात्वर्थं स्थानम् ।

अनुद्योग इ न उद्योगः अभावे अनट् । उद्योगाभावे न । उद्योगशून्ये त्रि ।

अनुद्रुत त्रि अनु+द्रु-क्त । अनुगते “अद्दारं राजवर्त्म रघुरन्वितिरिति रघु । “अनुद्रुतः संयति तेन वीरेणनाम धनुः प्रगृह्य योधयामास” भाग० । “अनुद्रुत रुरं चेते ह वर्जितानुगत्वर्ज्यते” धात्वादिप्रयोगानुवादने अन्यत्रे च । [न स । द्रुतभिन्ने त्रि ।

अनुद्वाह इ न उद्वाहः अभावार्थे न त । विवाहाभावे ।

अनुद्विग्न त्रि न उद्विग्न विरोधे न त । उद्विग्नभिन्ने अव्याकुलचित्ते ।

अनुद्वेग इ न उद्वेगः अभावार्थे न त । उद्वेगाभावे न व । उद्वेगशून्ये त्रि “अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्” इति गीता ।

अनुधावन न० अनु+धाव—ल्युट्। पश्चाद्गमने, तत्त्वनिर्णया-यानुसरणे, अनुसन्धाने च। [भावक्तौ च।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै—अङ्। शुभानुचिन्तने, अनुपदे,

अनुध्यान न० अनु+ध्यै—ल्युट्। अनुस्मरणचिन्तने "या न प्रीतिर्विरूपाक्ष। त्वदनुध्यानसम्भवेति" कुमा०।

अनुध्याय पु० अनु+ध्यै—कर्त्तरि घञ्। अनुचिन्तके शुभानुचिन्तके। "बालस्यायमभूस्य वा तदनुध्यायमनसेति" मा०त० स्मृति।

अनुध्येय त्रि० अनु+ध्यै—कर्म्मणि यत्। अनुध्याप्य यदीय-शुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन्। "अनुदध्युरनुध्येयं शाम्भ-ध्यं प्रतिमागतैरिति" रघु।

अनुनय पु० अनु+नी+अच्। विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने, सान्त्वने च। "कथ नु ? गवयोऽनुनयोमत्पूर्वैर्विश्राणना-दन्यपयस्विनीमामिति" रघु। [अनुरूपशब्दे।

अनुनाद पु० अनुरूपो नादः प्रा०स०। प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे

अनुनादिन् त्रि० अनु+नदति अनु+नद—णिनि। प्रतिरूप शब्दकारके "गम्भीरेणानुनादिनेति' रामा०।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम्। नायिकानुगतायाम् "सखी प्रव्रजिता दासी प्रेष्या धात्रेयिका तथा। अन्याश्च शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिकाः" इत्युक्तदास्यादौ।

अनुनाश पु० अनु+नश—घञ्। अनुमरणे। अदूरदेशादावर्थे शद्वादि० तस्य आनुनाश्य तदूरदेशादौ त्रि०।

अनुनासिक त्रि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स०। नासिकया सह स्वस्वस्थानेनोच्चार्य्यमाणेषु वर्णभेदेषु। ते च "यमोऽनुनासिका न ह्रौ" इति शिक्षाया दर्शिता ह्रकार-रकारभिन्ना यम्प्रत्याहारान्तर्गता वर्णाः। "मुखनासिका-वचनोऽनुनासिक' इति पाणिन्युक्तेस्तेषां तत्तत्स्थान-सहितनासिकयोच्चार्य्यमाणत्वात्तत्त्वम् 'उपदेशेऽजनुनासिक' इति पा०। यम्प्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यवला निर-नुनासिकाः सानुनासिकाश्च तत्रानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-वलानेव सानुनासिकत्वम् "यलोद्विधाऽरो निरनुनासिक सानुनासिकः। यमोऽननासिकत्वेन तत्स्थाने सानुनासिक' इत्यभियुक्तोक्तेः यथा यँय्यते विद्वाँल्लिखति, सँव्वत्सर अन्ये निरनुनासिकाः। वेत्यनुवृत्तौ "अणोऽप्रगृह्यस्यानु-नासिक'इति पाणिन्युक्तेरप्रगृह्या एवाणोऽनुनासिकाः।

अनुनीत त्रि० अनु+नी—क्त। कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं विनयादिकं क्रियते तस्मिन्। "स चानुनीतोऽस्मि भृश मुक्तोमेति" भारतम्।

अनुनेय त्रि० अनु+नी—कर्म्मणि यत्। अनुनयकरणार्हे, अनु-नेतुं योग्ये च।

अनुपकार पु० न उपकार अभावार्थे न०त०। उपकारा-भावे विरोधे न०त०। अपकारे। [स्त्रियां ङीप्।

अनुपकारिन् त्रि० न उपकारी विरोधे न०त०। अपकारिणि

अनुपचित त्रि० उप+चि—क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम् न०त०। अनुपचीणे। "सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपचितम् ऋ० २,१२,७ अनुपचितम् "अनुपक्षीणमिति" भा०। लोके तु अनुपक्षीण त्रि०।

अनुपठित न० अनु+पठ—भावे क्त। गुरुसुखपाठानुसारिपाठे अनुपठितमनेन इष्टादि० इनि। अनुपठिती कृता-नुपाठे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [पतने च।

अनुपतन न० अनु+पत—ल्युट्। अनुकूलपतने, अनुरूप-

अनुपति अव्य० पत्यु सामीप्यम् अव्ययी०। पतिसमीपे। "अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर" इति कात्या० १२,२,१६, टीकाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या।

अनुपथ पु० अनुकूल पन्था अच् समा०। अनुकूलमार्गे "अन्तसथा अनुपथा" इति ऋ० ५,५२,१०, अनुपथा अनुकूलमार्गा" इति भा०। पथ समीपे पथि वा अव्ययी०। पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य०। परिमुखा० ञ्य। आनुपथ्यम् पथिभवादौ त्रि०।

अनुपद न० अनुरूप पदम् प्रा०समा०। अनुकूलपदे अनुरूप-स्थाने "आगिघामनुपदमिति" "धर्मानुपदमाभिष' इति च रघु। पदस्य पश्चात् अव्ययी०। पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चा-दृगने च। भवादौ परिमुखा० ञ्य आनुपद्य तत्र भवादौ त्रि०। सुप्तिङन्त पद तत्सदृश अन्यमधीते वेत्ति वा उकथा० ठक्। आनुपदिक तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि०।

अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिन लभ्यते अनु+पद—क्विप्। प्रतिदिनलभ्येऽन्ने। "अनुपदस्यानुपदे स्था" य० १५,८, "प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमिति" वेददीप।

अनुपदिक त्रि० अनुपदमस्यास्य गन्तृत्वेन ठन्। पश्चाद्गते

अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि। अनुपदम् अन्वेष्टरि (अन्वेषणकर्त्तरि) "अनुपद्यन्वेष्टेति" पा० "मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रम" इति भट्टि।

अनुपदिष्ट त्रि० उप+दिश—क्त न०त०। उपदेशाकर्म्मणि।

अनुपदीना स्त्री अनु, पदस्य आयामतुल्यायाम आयामे-ऽव्ययी० अनुपद बद्धेत्यर्थे ख। पादतुल्यायामवत्या पाद-बद्धायां पादुकायाम् (मोजा) इत्यादि ख्यातायाम्।

अनुपधि त्रि नास्ति उपधिश्छलं यत्र । निश्छले उपधि-शून्ये । [अनुपधानादयोऽप्यत्र ज्ञेयाः] त्रि ।

अनुपनीत पु न उपनीतः न त । अकृतोपनयनसंस्कारे

अनुपन्यास त्रि न उपन्यासः अभावे न त । उपन्यासा-भावे अकथने । न त । अनुपन्यस्तशब्दवाच्ये त्रि ।

अनुपपत्ति स्त्री अन+उप+पद–क्तिन् उपपत्तिविरहे न त । युक्त्यभावे असङ्गतौ च । "अनुपपत्तिरिति पदे [illegible] भाषा । [illegible] ... नास्ति" [illegible] उपपत्तिः । यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र दिवाऽभोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नमिति" अर्थापत्तिः [illegible] रात्रिभोजन [illegible] ... [illegible] ... । [illegible] अनुपपत्तिरसङ्गतौ भवति ।

अनुपपन्न त्रि अन+उप+पद–क्त न त । असङ्गते अयुक्ते ।

अनुपपाद त्रि नास्ति उपपादः प्रतिपादनं यस्य । प्रति-पादनशून्ये ।

अनुपम त्रि नास्ति उपमा यस्य । उपमारहिते अतुल्ये । [illegible] ... इति । [illegible] ... श्रेष्ठे इति ।

अनुपमाय त्रि [illegible] ... । उपमाशून्ये ।

अनुपयोग पु न उपयोगः [illegible] न त । प्रयोजनाभावे ... । न त । [illegible] । [अनुपयोगिन्] ।

अनुपरत त्रि उपरतः निवृत्तः न त । अनिवृत्ते निरन्तरे ।

अनुपरति स्त्री न उपरतिः निवृत्तिः अभावे न त । निवृत्त्यभावे । [निरन्तरवर्त्तिनि] ।

अनुपलक्षित त्रि न उपलक्षितः [illegible] । चिह्नेरहिते ।

अनुपलब्धि स्त्री न उपलब्धिः अभावे न त । ज्ञाना-भावे प्रमाणविशेषे च । यथा घटाभावस्य ज्ञानं [illegible] ... [illegible] इन्द्रियादिभिरनुपलब्धिरिति वाक्यादिषु अनुपलब्धि-रिति । "अनुपलब्धिरिति" अत्र [illegible] ... [illegible] ... । [illegible] इदम् "अनुपलब्धि" [illegible] ... [illegible] योग्यानुपलब्धिरिति [illegible] ... अभावग्राहकमनुपलब्धिरिति प्रमाणान्तरं स्वीकुर्वन्ति । "अनुपलब्धिरिति" ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ।

अनुपवीत पु न उपवीतं यज्ञसूत्रं विधिना यस्य । यस्य उपवीतं नास्ति । अनुपवीतेऽप्यप्रमाद्येवं न । अशुचौ च ।

अनुपशय पु न उपशयः [illegible] विशेषे न त । [illegible] ... [illegible] व्याधिविशेषे च ।

अनुपसंहारिन् पु नास्ति उपसंहारोऽस्य व्याप्तौ इत्यर्थे । हेत्वाभासविशेषे । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति यत्र सर्वस्यैव पक्षत्वेन दृष्टान्ताभावात् ... "सर्वं [illegible] ... " इति । ... [illegible] ... इति च भाषा ... [illegible] ... "अनुपसंहारी" ... [illegible] ... [illegible] ... । [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... । [illegible] ... इति । [illegible] त्रि ।

अनुपसेवम त्रि नास्ति उपसेवनं [illegible] । [illegible] ... "न [illegible] ... [illegible]" इति [illegible] ११ । १ ।

अनुपस्कृत त्रि अन+उप+सम्+कृ–क्त न त । अस-स्कृते अविकृते च "[illegible] ... सौधो यस्य [illegible] ... [illegible]" ... [illegible] "अनिष्कृतमिति" [illegible] । [illegible] "[illegible] ... [illegible] ... । [illegible] ... [illegible] ...

इति मनु "दृष्टप्रयोजनमानमेव" इति कुल्लू०। अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्त" इति मनु अनुपस्कृत अवि-गर्हित इति कुल्लू०। [भावे न०त०। तच्छून्ये त्रि०।

अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न०त०। उपस्थाना-

अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्य। अस्मरणीये। प्रथ-मान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग०। [भावे, स्मृत्यभावे च।

अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थिति अभावे न०त०। उपस्थित्य-

अनुपहत न० न उपहत भोगच्छेदादिना। सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे "अनुपहतमतिधवलमिति" काद०। उपघात शून्ये त्रि०। [स्पर्शनादिसंस्कार उपाकरण तद्रहिते।

अनुपाकृत त्रि० उप—आ—कृ—क्त न०त०। मन्त्रैर्यज्ञे पशो-

अनुपात पु० अनुरूप त्रैराशिकेन पात। पाटीगणितोक्ते त्रैराशिकेन युक्तसंख्यापाते। "पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम्?। चक्रांशकैरित्यनुपात-युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधे प्रमाणम्" सि०शि०॥ "निरक्ष-देशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा खस्व-स्तिकाद्ध्रुववृत्त नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशाः। ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते। अत कस्मि-श्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेया। ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपात। यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि०। तदा-नयनञ्च "प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्त, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या"दित्युक्त त्रैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या-३६० ऽङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्ध परिधिमानसंख्या। पश्चात्पतने च। अनुगत पात राहुरूपग्रहभेदम्। पातग्रहानुगते। अनु+पत—णिच् णमुल्। पश्चाद्पातयित्वेत्यर्थे अव्य०। किन्तु कर्म्मोपपदेन सह "अमैवाव्ययेनेति" पा० नित्यसमासः "लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णादिति" भट्टि।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत—णिच्—ण्वुल् पातक ब्रह्महत्यादि तत्पश्चात् प्रा०स०। ब्रह्म-हत्यादिमहापातकसदृशे मेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चविधसप्तमकारप्रभेदभिन्नत्वेन तावत्संख्या-तानि अनुरत साहस्रे तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वा-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि०। तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा "यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च, रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति, कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध एतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यमातामहमातुल-श्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम्। पितृष्वसृ-मातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभि-गमनञ्च स्वस्य सख्या सगोत्राया उत्तमवर्णाया कुमार्य्या अन्त्यजाया रजस्वलाया शरणागताया प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा इति"॥ नरकाण्यभि-धाय "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्य्यायेण कल्प पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु०स०। तथा च महापातक सदृशान्येतानि पातकानि। अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशु-नम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। गर्हिता-न्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च। सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति"॥

अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनस्तथा" स्मृ०।

अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम—णिनि अनुगामिनि।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्म्मणि ल्युट्। औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ। पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी०। जलसामीप्ये अव्य०।

अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्त। अपरावृत्त।

अनुपुष्प पु० अनुगत पुष्प तद्धिकायम् अत्या०स०। शरस्तम्बे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशास्वधात्वम्।

अनुपूर्व्व त्रि० अनुगत पूर्व्वं परिपाटी गतिस०। यथाक्रमप्राप्ते यथाहान्यनुपूर्व्वं भवति मट० १०,१८,५ "यथावदनुपूर्व्वशः" इति वर्णानामनुपूर्व्वशः' इति च मनु। अनुपूर्व्व+शस्। अनुपूर्व्वश। "वृत्तानुपूर्व्वे च न चातिदीर्घे" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्व्वायतवृत्तबाहुरिति" भारवि पूर्व्वमनुगतौ गोपुच्छाकारावि ति मल्लि० अनुगत पूर्व्वम्। पश्चाद्गामिनि त्रि०। आग्नेय प्रथमो गच्छत्यन्याश्चो-

अनुपधि त्रि० नास्ति उपधिश्छलं यत्र। [illegible] व्यवहारे। [illegible]

अनुपभोग [illegible]

अनुपम्याख त्रि० [illegible]

अनुपपत्ति स्त्री० अन+उप+पद-क्तिन् [illegible]

अनुपपन्न त्रि० अन+उप+पद-क्त न० त०। [illegible]

अनुपबाध त्रि० नास्ति [illegible]

अनुपम त्रि० नास्ति उपमा यस्य। [illegible]

अनुपमया त्रि० [illegible]

अनुपयोग पु० [illegible]

अनुपरत त्रि० [illegible]

अनुपरति स्त्री० [illegible]

अनुपलक्षित त्रि० [illegible]

अनुपलब्धि स्त्री० [illegible]

अनुपवीत पु० [illegible]

अनुपशम पु० [illegible]

अनुपसंहारिन् पु० [illegible]

अनुपस्थित त्रि० नास्ति [illegible]

अनुपाकृत त्रि० अन+उप+आ+कृ-क्त [illegible]

इति मनु "दृष्टप्रयोजनानपेक्ष" इति कुल्लू० । अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृत प्रोक्त" इति मनु अनुपस्कृत अवि- र्हित इति कुल्लू० । [भावे न०त० । तच्छून्ये त्रि० ।
अनपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न०त० । उपस्थाना-
अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्य । अस्मरणीये । प्रथ- मान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग० ।[भावे, स्मृत्यभावे च ।
अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थिति अभावे न०त० । उपस्थित्य-
अनुपहत न० न उपहत भोगच्छेदादिना । सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे "अनुपहतमतिधवलमिति" कादं० । उपघात शून्ये त्रि० । [रचनादिसंस्कार उपाकरण तद्रहिते ।
अनुपाकृत त्रि० उप—आ—कृ—क्त न०त० । मन्त्रैर्यज्ञे पशौ-
अनुपात पु० अनुरूप त्रैराशिकेन पात । पाटीगणितोक्ते न त्रैराशिकेन युक्तसंख्यापाते । "पुरान्तरं चेदिदमुत्तर स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम् ? । चक्रांशकैरित्यनुपात- युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधे प्रमाणम्" सि०शि०॥"निरक्ष- देश स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा स्वस्व शिरःस्थिपृष्ठदृग्भ्वृत्त नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशा । ते च निरक्षदेशजायमानयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अत कस्मि- चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेया । ततस्तेषामन्तरांशै पुरान्तरयोजनैश्चानुपात । यद्यन्तरांशै पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशै ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि० । तदा नयनञ्च "प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयो स्त, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या"दित्युक्त त्रैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या- ३६० अङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्ध परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगतं पातं राहुरूपग्रहभेदम् । पातग्रहानुगते । अनु+पत—णिच् णमुल् । पश्चात्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्मोपपदेन सह "अमैवाव्ययेनेति" पा० नित्यसमास "लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णादिति" भट्टि ।
अनुपातक न० अनुपातयति नरक गमयति पत—णिच्— ण्वुल् पातक महापातकादि तत्तुल्यम् प्रा०स० । ब्रह्म- हत्यादिमहापातकसदृशे वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चत्रिंशत्प्रकारहेतुकत्वेन तावत्संख्या- तानि अपर सादृश्ये तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वा- दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा "याजकस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च,

रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातन ब्रह्महत्यसमानीति, कौटसाक्ष्य सुहृद्वध एतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरण निक्षेपापहरण सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल- श्वशुरनृपपत्न्यभिगमन गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ- मातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभि- गमनञ्च स्वसु सख्या सगोत्राया उत्तमवर्णाया. कुमार्या अन्त्यजाया रजस्वलाया शरणागताया प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च ॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा इति"। नरकाण्यभि- धाय "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिन पर्यायेण कल्प पच्यन्ते, मन्वन्तर तु महापातकिन , अनुपातकिनश्च, उप- पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु०स० । तथा च महापातक सङ्गान्येतानि पातकानि । अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशु- न्यम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्ध समानि ब्रह्महत्यया ॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध । गर्हिता- न्नाद्ययोर्जग्धि सुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपस्यापहरण नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसम स्मृतम् ॥ रेत सेक स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्यु पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसम विदुरिति" ॥
अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनस्तथा"स्मृ०।
अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+पत—णिनि अनुगामिनि ।
अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्म्मणि ल्युट्। औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसामीप्ये अव्य० ।
अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्त । अपरावृत्ते ।
अनुपुष्प पु० अनुगत पुष्प तद्विकाशम् प्रा०स० । शरवृक्षे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम् ।
अनुपूर्व्व त्रि० अनुगत पूर्व्वं परिपाटी गतिस०। यथाक्रमप्राप्ते यथाह्यान्यनुपूर्व्वं भवति ऋ० १०,१८,५ "यथावदनुपूर्व्वेण" इति "वर्णानामनुपूर्व्वेण" इति च मनु । अनुपूर्व्व+ णस् । अनुपूर्व्वेण । "वृत्तानुपूर्व्वे च न चातिदीर्घे" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्व्वायतवृत्तबाहुरिति" भारवि पूर्व्वमनुगतौ गोपुच्छाकारावितिं मल्लि० अनुगत पूर्व्वम् । पश्चाद्गामिनि त्रि० । आग्नेय प्रथमो गच्छत्यन्याश्चो-

योऽन्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत्"॥ "इधानस्यमिति' यथा सत्वभमनुस्वारविसर्गस्वरं युक्ताद्यक्षरविशिष्टम्। एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः। पादान्तगो यथा "केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभविलासः। चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्"॥ पदान्तगो यथा। "मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि। "शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः। लाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः" इति। यथा "स्मेर-राजीवनयने! नयने किं निमीलिते?। पश्य निर्जित-कन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वाल्ला-टानुप्रासत्वमेव। 'नयने तस्यैव नयने' अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टस्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः। यथा वा। "यस्य न सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य। यस्य च सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य"॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम्। एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रास" इति।

अनुप्लव पु॰ अनु—प्लु—अच्। सहाये, अनुचरे, दासे च। 'सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति' रघुः।

अनुबन्ध पु॰ अनु+बन्ध—यथायथं भावादौ घञ्। बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, "अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रममिति" स्मृतिः। "अनुबन्धं मौनं पुन्येनाभिनिवेश" इति रघु॰। शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, "अनुबन्धोनामविषयप्रयोजनाधिका-रिसम्बन्ध" इति "अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदीयैरेवानुबन्धै-स्तद्वत्तासिद्धेरिति च"वेदा॰सा॰"ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते। ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयो-जनः" इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादीनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्वत्त्वम्। अस्मिन् पक्षे च अनुबध्यते अनेनेति करणे घञ्। मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्यानुवर्त्तने, सम्बन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणवृद्ध्यादिकार्य्य-विशेषार्थमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया नश्वरे इत्संज्ञकतया कृतलोपे वर्णादौ, "पदानि हृषिडुविक-रणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमत्रानु-बन्धत इति"कविकल्पद्रुमः। फलसाधने पुनः पुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, "अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः। सत्त्वापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेदिति"

मनुः। बन्धेऽपि मेदिनी। आरम्भे शब्दरत्ना॰। अनु-सरणे "शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नर इति सुश्रुतम्। सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) "सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः" इति रघुः। अनुरुध्यते अनुरुध्यते कर्म्मणि घञ्। पश्चाद्भाविनि शुभाशुभे। "अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्" इति गीता पश्चात्सम्बन्धे च। "यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मनः' इति गीता।

अनुबन्धिन् त्रि॰ अनुबध्नाति अनु+बन्ध—णिनि। सहचरे अनुगते, अनुरोधिनि, व्यापके च। स्त्रियां ङीप् "गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव" इति रघुः "अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके इति गीता। "स्वल्पानुबन्धी स्वल्पश्च सुगन्धो रोचको स्मृतः" इति "मेह कषाये खलु रोग एष सुदुस्तरो दोष-गणानुबन्धी" इति च सुश्रुतम्।

अनुबन्धी स्त्री अनुबध्यतेऽतिशयेन व्याप्रियतेऽनया अनु—बन्ध—घञ् गौरा॰ ङीप्। हिक्कारोगे, तृष्णायाञ्च।

अनुबन्ध्य त्रि॰ वधार्थं बन्ध्योऽनुबन्ध्यः अनु+बन्ध कर्म्मणि ण्यत्। वधार्थं बध्ये गवादौ। "नानुबन्ध्यावधार्योऽपि वा। तथा-द्धारविभागश्च नैव सम्प्रति वर्त्तते" इति स्मृतिः।

अनुबोध पु॰ अनु+बुध—णिच्—घञ्। पूर्व्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-द्दीपनार्थं पुनर्मर्द्दनादौ, पश्चाद्बोधे च।

अनुब्राह्मण न॰ ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम्। ब्राह्मण सदृशे ग्रन्थे। तदधीते वेद वा इनि। अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

अनुभव पु॰ अनु+भू—अप्। स्मृतिभिन्ने ज्ञाने। विषयानु-रूपभवनाच्च बुद्धिवृत्तेरनुभवत्वम्। "वृत्तिसारूप्यमितरत्र" पात॰ सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तवृत्तेरभिहितम्। तथाहि यथा पयः प्रणाल्या क्षेत्रादिकं प्राप्य चतुरस्राद्या-कारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं बहिर्निःसृत्य विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-रूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम्। स्मृतौ तु विषय-सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्भिन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति साङ्ख्यवेदान्तिमतम्। अनु-भवस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दभेदेन चतस्रो विधा इति नैयायिकादयः। वेदान्तिनो मीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुप-लब्धिरूपमधिकं तद्भेदद्वयमूरीचक्रुः। वैशेषिकाः सौगताश्च

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्व्वके यागादिषु संस्कार-भेदे "प्रयाजानुमन्त्रणमिति" कात्या० ३,३,२ ।

अनुमरण न० अनु+मृ—ल्युट् । भर्त्तरि मृते तद्देहाप्राप्तौ तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक्चितारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे । "भर्त्रानुमरणे काले या कुर्व्वन्ति तथाविधा । कामात् क्रोधात् भयाद्वापि सर्व्वा पूता भवन्ति ता" इति स्मृति अनुपूर्व्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्म्मकत्वम् अतएव "भवता नानुमृतापि लभ्यते" इति रघौ कर्म्मणि क्तप्रयोग । अनुमरण च भर्त्तु र्देशान्तरादिमरणे देहाद्य-लाभे एव "देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति" स्मृति । तत्र क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्राया, यथोक्तम् । "पृथक्-चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति" शु०त०स्मृतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा—अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्तधूमा-दिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा "पर्व्वतो वह्निमा-नित्यादि" तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूय-सहचारदर्शनात् धूमत्ववह्नित्वसामान्यधर्म्मेण सकलवह्नि-धूमादिव्याप्तिनिश्चय अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वह्न्यर्थिन पर्व्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वह्निव्याप्तिस्मृतिर्जायते एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतया नियमेन, धूम-दर्शनात् धूमगतायां वह्नेर्व्याप्ते स्मरणसम्भवात् । तत-स्तादृशधूमवान् अयं पर्व्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र वह्निमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूप अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करण नतु ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्त प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेद "अनुमायां ज्ञायमान लिङ्गं तु करणं न हीति" भाषा० । "सोऽयं मियन्त्रिताधित्वात् मत्वा म चानुमेति" य०म०प० ।

अनुमातृ त्रि०अनु+मा—तृच । अनुमानकर्त्तरि "नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार" इति मायस्मृति ।

अनुमान न० अनु—मि—मा—वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वह्निर्धूमस्य व्यापक इति धूमस्य व्याप्त इत्येव तयो भूय सहचार महानसादौ दृष्ट्वा पश्चात् पर्व्वतादौ उद्भूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने तत्र वह्निरस्तीति निश्चीयते । करणे ल्युट । तद्धेतुभूते धूमादौ । "तस्मानुमानं त्रिविधमिति" चिन्तामणि । श्रुतेरेव स्वत प्रामाण्य, यत्र श्रुति साक्षात् न श्रूयते तत्र स्मृतिवाक्यात् स्मृतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापक स्मृतिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसका । "विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति" जै०सू० । अस्य स्मृति वेदमूलिका आप्तवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकार इति । "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वादिति सा०का० । "अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति" सांख्य०सू० "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते" इति वाच० "प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनु । "एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति" चिन्ता० "नानुमानं रसादीनामिति सा०द० "सपरिकर मनुमानं निरूप्येति" चिन्तामणिदीधिति ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-स्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-मितिस्वरूपादिनिरूपण ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्या-प्तिनिरूपणम् ततो व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम् ततो व्याप्ति-ग्रहानुकूलतर्कनिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कार तासामनुगमस्तन्निरूपणम्" तत्र व्याप्तिज्ञानोपायतया सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतौ परिशुद्धिज्ञानार्थ-मुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परा-र्थानुमानस्य पञ्चावयवन्यायसाध्यतया तन्निरूपणम् । अनु-मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमद्धेतुविशिष्टज्ञानात्मकस्य) स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततो हेतुत्रैविध्यस्य (केवलान्वयि केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो वर्ज्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरू-पणम् तत्रादौ सामान्यतो हेत्वाभासलक्षणम् तत सव्य-भिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अनुपसंहारिण , असिद्धेश्च क्रमश , ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्य्यन्तं सपरिकरमनुमानं हेयतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन ईश्वरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनसङ्कृतेन षोडशपदार्थ तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदु खनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदा-र्था तत्रत्या अवधेया ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणेर्दीधितिरिव । रघुनाथशिरोमणिकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।

अनुमार्ग अव्य०मार्गे विभक्त्यर्थे याथार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० । मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । 'अनु-मार्गागतयास्त्वेति' काद० ।

अनुमाघ अव्य० माघे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माघे इत्यर्थे । परिसंख्या० अत्र । आनुमाघ्य तद्भवादौ त्रि० ।

अनुमास अव्य० वीप्सार्थे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

मा: इम। मानुषादिभि: प्रतिमानभी "[illegible] माह कुम्भोभावानुमानिकम्" इति भट्टः।

अनुमित त्रि० अनु+मि–कर्म्मणि क्त। अनुमाने अनु [illegible] । अनुमितोऽपि हि कार्य्यनिरोधनात् अभिमतं न तथाकरोऽभव" इति भव।

अनुमिति स्त्री० अनु–मा–क्तिन्। अनुमाने व्याप्तिविशि [illegible] अनुमानेरे "न [illegible] इति [illegible] भाषा। [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा भावी। [illegible] प्रति [illegible] [illegible] प्रतिबन्धक [illegible] [illegible] ।

अनुमित्सा स्त्री० अनु+मि–सन्–भावे अ। अनुमातुम् इच्छायाम् अनुमितेच्छायाम्। अनुमित्सायां हि [illegible] इति। [illegible] "[illegible]" इत्युक्तम्।

अनुमत त्रि० अनु इच्छया प्रेरणादिना [illegible]। [illegible] अनु+मन–कर्म्मणि क्त। [illegible] इति [illegible] इति रघुः।

अनुमेय त्रि० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि–कर्म्मणि यत्। अनु [illegible] [illegible] इति [illegible] "[illegible]" इति रघुः।

अनुमोद पु० अनु+मुद–णिच्–अच्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुमोदने च।

अनुमोदित त्रि० अनु+मुद णिच्–कर्म्मणि क्त। अनुमोदने [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] इति (का० वि०) [illegible] च।

अनुयत अव्य० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । अनुयतमम् अनन्तरे यज्ञे त्रि।

अनुयाज पु० अनु+यज–घञ् कुत्वाभावश्च। प्रयाजादिषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति श्रुतिः। [illegible] [illegible] [illegible] १।२।१८, [illegible] ११,१३।

अनुयात त्रि० अनु या–कर्त्तरि क्तः। पश्चाद्गते, पश्चाद्गमनं [illegible] [illegible] तादृशे जने।

अनुयात्र क्ली० यात्रायां नियमेन यात्रायां वा अनुगमी। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अनुयात्रिकः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्रि।

अनुयात्रिक त्रि० अनुयात्रा यस्य तस्य अनुगमन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अनुयायिन् त्रि० अनुयाति पश्चाद् गच्छति अनु+या–णिनि स्त्रियां ङीप्। पश्चाद्गामिनि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति रघुः [illegible] [illegible] [illegible] च।

अनुयुक्त त्रि० अनु+युज–क्त। जिज्ञासिते पदार्थे। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। "न चानुयुक्तो [illegible]" [illegible]।

अनुयोग पु० अनु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अनुयूप अव्य० यूपे [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्रि।

अनुयोक्तृ त्रि० अनु+युज–तृच् [illegible] स्त्रियां ङीप्। [illegible] [illegible] च।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते अनेन अनु+युज–घञ्। प्रश्ने। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अनुयोगकृत् पु० अनुयोगं प्रश्नविषयकं करोति कृ–क्विप्। आचार्य्ये। [illegible] त्रि।

अनुयोगिन् त्रि० अनुयुङ्क्ते अनु+युज–घिनुण् । प्रश्नकारके ।

अनुयोज्य त्रि० अनुयुज्यते नियुज्यते "अनु+युज–गत्यर्थे आवश्यकार्थे वा ण्यत् । प्रश्नार्हे अवश्यनियोज्ये, त्वया कथमिदं कृतमित्याक्षेपेण कृतप्रश्ने, प्रश्नाकारके, दासादौ च "दासवदनुयोज्यो दुष्मन्त प्रणमति" शकु० ।

अनुरक्त त्रि० अनु+रञ्ज क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगत रक्तं रागम् अत्या०स० । प्राप्तरक्तवर्णे ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रञ्ज–क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जक त्रि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रञ्ज–णिच्–ण्वुल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जन न० अनु+रञ्ज–णिच्–भावे ल्युट् । अनुरागयुक्तकरणे "विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिति" रामा० । कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके त्रि० ।

अनुरञ्जित त्रि०अनु+रञ्ज–णिच्–कर्म्मणि क्त । यस्य अनुरागः कृतः तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने ।

अनुरणन अनु+रण–ल्युट् । घण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके शब्दस्थाने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरत त्रि० अनु+रम–कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम–भावे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरस त्रि० अनुगतो रसम् । माधुर्य्यादिरसानुगते "भूमिजं गुरु नातिवातल भूमितयास्यानुरसं" इति "मधुरानुरसं रूक्ष लवणानरस लघु । नार्य्यास्तु मधुरं कान्य कषायानुरस हिममिति" च सुश्रुतम् ।

अनुरहस त्रि० अनुगत रहः अत्या०स० अच्समा० । निर्ज्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रञ्ज+घञ् । अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च । अनुरूपो रागः प्रा०स० । अनुरूपरागे । "अनुरागवन्तमपि लोचनयोरिति" माघ "प्रणादस्तु शब्द स्यादनुरागज" इत्यमरः । "प्रियानुरागस्य मन सच्चन्नतेरिति" रघु । अनुगतो रागं गतिस० । प्राप्तलौहित्यवर्णे त्रि० ।

अनुरागिन् त्रि० अनु+रञ्ज–घिनुण् कुत्वम् । अनुरागयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "वेश्याश्चाप्यनुरागिणीमिति" सा०द० ।

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा० । रात्राविव्यर्थे, प्रतिरात्रे च । "तस्मात् स्त्र्यनुरात्र पत्यावियच्छते" इति श्रुति । अनुगतो रात्रिम् । रात्र्यनुगते त्रि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधा विशाखाम् अत्या०स० । सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्षत्रभेदे "रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरोमूलानुराधामघेति" ज्योति० । "राधे विशाखे पुष्यमनुराधाज्येष्ठा सु मचलेषिति" श्रुति । "गिरिशिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्तुपञ्चवसुपक्षा । विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहनाः । भूतगतपक्षवसवो द्वात्रिंशत्तारकामानम् । क्रमशोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजसदृशे फलमङ्गैर्लारकामितैः सदृशत् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा यान्व "इति इ०उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम् । अश्वियमदहनकमलजशशिसूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टपवनशक्राग्निमित्राश्च । शक्रो निर्ऋतिस्तोयविश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" इति उक्तत्वरीसोक्तस्या मित्रदेवताकत्वम् । तस्य च योगतारा "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वाईस्पत्यस्य मध्यमा" इति सूर्य्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा । तत्र भव अणो लुक् "लुक्तद्धितलुकीति" पा० स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अनुराधसञ्जाते त्रि० । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणस्तु लुप् "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचनमिति" पा० अनुराधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले तत्र सप्तम्यर्थे तृतीयेति भेदः । पृ० दीर्घः । अनूराधाप्यत्र ।

अनुरुद्ध–त्रि अनु+रुध–कर्म्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् त्रि०अनु+रुध–क्विप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि क्विपि भेदे उपसर्गदीर्घ । अनुरुद्धे । "आचितपूर्व्वास्परा अनूरुद्ध ऋ० २,५५,५, "अनूरुद्ध अनुरुद्धमिति" भा० ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० । रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च । अर्श आद्यच् । तद्वति त्रि० । "यथानुरूपाभिनिवेशतोषिणेति" कुमा० । "सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत" गीता । द्वादशाहसाध्ये यागे वर्द्धिष्यमाणगतानां त्रयाणां तृचानां मध्ये मध्यमे तृचे । "स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवत एवखल्वस्तृचा भवन्ति तत्र उत्तम पर्य्यास" इति ता०ब्रा० । प्राकृतानां वर्द्धिष्यमाणगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रिय, अनुरूप, पर्य्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध–घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्टसम्पादनेच्छायाञ्च । "पितृश्चानुरोधेन द्विविध कृतमासनमिति" "नानुरोधोऽस्त्यनध्याये" इति च मनु ।

अनुरोधिन् त्रि०अनु+रुध–णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङीप् । "पतिव्रतानां समयानुरोधिनीति" रामा० । (भीषणे ।

अनुलाप पु० अनुवीप्सायां वारंवारं लप्यते लप–घञ् । पुन-

अनुलिप्त त्रि० अनु+लिप–क्त । गन्धादिना कृतानुलेपे

"चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमोशीरमिश्रितैः । सर्वाङ्गीणो भवत्याद्यः स्वरितेष्ट प्रलेपकीर्ति" इत्यत् ।

अनुलेप पु० अनु+लिप–भावे घञ् । चन्दनादिलेपने । करणे घञ् । अन्वेषणाभावे चन्दनादौ ।

अनुलेपक त्रि० अनुलिम्पति अनु+लिप–ण्वुल् । चन्दनादिभिः शरीरलेपनकारके । स्त्रियां टाप् । यथा सर्वां चन्दिमा अत् । अनुलेपिकम् अप्यर्थे त्रि० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप–भावे ल्युट् । चन्दनादिलेपने "अनोलेपनं यथा दयान्त्यर्गन्धकारणादिति" इत्यत् । करणे ल्युट् । अन्वेषणाभावे चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित त्रि० अनु+लिप–णिच्–कर्मणि क्त । "अनुलिप्तौ

अनुलेपिन् त्रि० अनुलिम्पति अनु+लिप–णिनि । अनुलेपके

अनुलोम पु० यथाक्रमे लोमानि अत्यत्र । यथाक्रमे । "अनुलोमविलोमाभ्यां सा‍ङ्गस्यार्थाम् अनेकधा इति तन्त्र "अत अतिलोमानिलोमाद्युलोमविधि" इत्यत्र अत्र लोम आत्कलम् दीव अ‍ा प्रा च । अनु अनुसारे यथाक्रमत्वे च त्रि० "अपर्वानि इमानि सर्वाणि अनुलोमरूपा धारयन्ती" इति रिपुञ्जय अनुलोम अर्थं येन प्रतिलोमे कर्मणि त्रि यो । अनुलोमरूपे च । "अनुलोमेन हवीषि च प्रतिलोमेन दीक्षणम्" इति ।

अनुलोमज पु० स्त्री अनुलोमेन यथाक्रमेण जाता जन–ड । वर्णविशेषविवाहोत्पत्तौ निम्नाश्रित अनुलोमेभ्यो वर्णेभ्यो जाते मूर्धाभिषिक्ताद्यां सङ्कीर्णवर्णे । अनुलोमजाय "विप्रान् मूर्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशःस्त्रियाम् । अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा" "क्षत्रात् शूद्रायामुग्रः स्यात् अनुलोमजास्" ... "शूद्रायां वैश्यात् करण शूद्रः निषादवैश्य विधि अत्र" इति च यान च ।

अनुलोमयमकम् इ० स्त्री अनुलोमं विलोमप्रतियमकेन अत अत्र । अनुलोमकवत् पूर्वनियमादौ । स्त्रियां टाप् । "अनोऽनुलोमयमकाः प्रतिलोमयमका अपीति" अत्रेति ।

अनुवंश पु० अनु वंशे विवाहकर्मे अनुगतौ । नीति प्रमाणे अत्र अत्र परिवहा अत् । अनुवंशजाताः कर्मे त्रि ।

अनुवक्र त्रि० अनुगतं वक्रम् कुटिलम् वक्रं अनुवक्रं गति अनु+वच अच् । इत्यत्र अनादिशालादिकरणादौ । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्र त्रि० अनुगतमेव वक्रं । यतिविषये अस अभाव "अनिमिषा अयावध इति सर्वांशाकारवाद्याभिनवा ब्राह्मणत्वादिश्रुति भवति ।

अनुवचन न० अनु+वच–ल्युट् । पाठे अध्यापने "अर्थैव माणवकावितियद्वषिषि नैदानुवचनेन" इति शिक्षा अर्जुनविधावचनमिति" च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरः वत्सराविशेषे । "अत्यनुवत् सङ्वत्सरे इवान्तर्वत्सरिदुवत्सरः । अन्वीवत्सरतृतीय प्रयोगवर्जिताय नवा" इत्युक्ते अनुवत्सरे । "संवत्सरे यथा दान परिवत्सरे अनुवत्सरम् । इदा दान यतनाद्य द्विगुणत्वम्" । इदावत्सरे च यथायोग्यं यत्सायाद्यम्यूर्वनी अनुवत्सरे दान दानाय पद्माय यावदिति" विष्णु इत्यत् । अनुवत्सरपक्षीयम् ।

अनुवर्तन न० अनु+वृत–ल्युट् । अनुगमने अनुसरणे अनु-पदार्थ पूर्वसूत्रस्थपदस्योत्तरसूत्रेऽन्वयार्थमनुसरणे च ।

अनुवर्तिन् त्रि० अनु+वृत–णिनि । अनुगामिनि अनुयायिनि च स्त्रियां ङीप् । "मन्दोऽपि अत्र सर्वे अर्वांटनुवर्तिनी" इति राजा ।

अनुवाक पु० अनूच्यते अनु+वच–घञ् कुत्वम् । वाक्यस्य अभिविधेः अनुवचनाद्यनुप्रवृत्ते अध्यायात्मके ग्रन्थे वेदांशे । "अभिदिवाकरीयोऽनुवाकस्य वाचयस्व इत्येवि" काशी १० ९.२१ "अदाभ्यकिमनुवाकस्य वाचयतेति" वेददीप । "अध्यायाद्यनुवाकेषु वा त्रिवर्गध्याये व्यायाम अव अत्र वा अत । वैदादौ निदानो वा अनुवाको वा ।

अनुवाका स्त्री अनु+वच–घञ् टाप् । अभिधाने प्रपाठ्या अनुवाच्या देवताह्वानार्थे ऋचि । "पुरोऽनुवाक्या याज्या देवि अतु नै अयौ पुरोऽनुवाक्या अयाच्यादाप्रवृत्तो अनुवाक्या पुरोऽनुवाक्या इति वाक्येति वेददीप । "पुरोऽनुवाक्या याज्या च अतवेदि इन्द्र । पुरोऽनुवाक्या यज्ञाङ्गोपदेशात् अत तत्रात्रं अया अत अपनामि पुरोऽनुवाक्येऽनुगता इति वा ।

अनुवाच् पु० अनुवाच्यति अनु+वच णिच्–क्विप् । अनुवाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच–णिच्–ल्युट् । अध्यापने । अध्यापनकारण अनुज्ञ अ । अनुवाचनीय अध्यापनीये त्रि ।

अनुवात पु० अनुगतो वात । शिक्षादिदेशात् पूर्वादिदेशमागते वायौ "प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहेति" मनु ।

अनुवाद पु० अनु+वद घञ् । विधिप्राप्तस्य यथार्थस्य कथने वेदे यथार्थविधेरत्युक्तेर्यथाऽऽह प्राप्तस्य दीपसु

दध्ना जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-
मात्रं तत्र विधेयम्। तत्र होमस्यानुवाद एवमन्यत्राप्यूह्यम्
अनुवाद पूर्व्वस्येति का०४,२,१८, "य इच्छेत्त्वनेन वाक्येन
पौर्णमास्याममावस्याया वा विकृतीनामनुष्ठानमुच्यते तच्च
प्रवृत्तित प्रथममेव व्यत कारणात् य इच्छेदित्यनुवाद इति
तद्भा०। अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवाद स्तुत्यर्थानुवाद
गुणानुवादश्चेति। तत्र सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादौ भूता-
र्थानुवाद। "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवाद।
वायव्य श्वेत छागमालभतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवताया
स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम्। अग्निहोत्रं जुहोतीति
प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रवृत्त दध्ना जुहो-
तीत्यादि गुणानुवाद। एवमन्यान्यप्युदाहार्य्याणि। अनु-
वादकथने। "क उत्तम श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-
ज्येत विना पशुघ्नादिति" भाग० "सिद्धोपदेशे च "अनुवादे
चरणानामिति" पा०। "सिद्धोपदेशे" इति सि०कौ०।

अनुवादक त्रि० अनुवदति अनु+वद–ण्वुल्। अनुवादकारके
अनुवदनशीले च।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद–णिनि। अनुवादका-
रके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप्।

अनुवाद्य त्रि० अनु+वद–ण्यत्। उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चि-
द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये। "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदी-
रयेदिति वृद्धा तथा च। पर्वतो वह्निमानित्येव प्रयोक्तव्य।
वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकै वाक्यगतविधेया-
विमर्षदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा "न्यक्कारो ह्यय-
मेव मे यदरय" इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये
तद्वैपरीत्येन प्रयोगात्तथात्वम्। अतएव "वृद्धिरादैच्"
इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञ स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेय-
त्वेन पूर्व्वनिर्देशावश्यम्भावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन
प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थित यथा "पूर्व्वोच्चारित" संज्ञी
परोच्चारित संज्ञेत्याश्रित्य "एतदेकमाचार्य्यस्य मङ्गलार्थं
मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्य्यो महत शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिशब्दमादित प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते
वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च
वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यनेन"। "माङ्गलिको मङ्गल-
प्रयोजन। महतोऽर्थेन एकैक सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौ-
घस्येत्युक्तम्। मङ्गलादीनीत्यादिना सप्रयोजन प्रोक्त-
प्रयोजनमप्युक्तम्। प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्ति-
रथाचितेति भा०उद्यो०।

अनुवासन न० अनु+वास–सौरभ्ये ल्युट्। धूपादिभि सुर-
भीकरणे, वैद्योक्ते स्नेहाद्यै वस्तिकर्म्मणि च। "द्विधा
वस्ति परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनम्। कषायाद्यैर्निरूह
स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्" इति वैद्यकम्। अनुवसति,
अनुवासर दीयते वा इ०। सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये पु०।
तत्र यथाप्रमाणगुणविहित स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवा-
सन पादावकृष्ट। अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवस वा
दीयत इत्यनुवासन। तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्राव-
कृष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति"। "निरूह शोधनो
लेखी स्नेहनो बृंहणो मत। निरूहशोधितान् मार्गान्
सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति। अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव
वहज्जलम्। सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवन।
तस्माद्धि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयत" इति। "तत्रो-
न्मादभयशोकापिपासारोचकाजीर्णार्शपाण्डुरोगभ्रममदमूर्च्छा
च्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोफोपसृष्ट-
क्षतक्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्यसहा बालवृद्धौ
च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्या उदरी
च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानव। असाध्यता विकाराणा
स्यादेषामनुवासनात्" इति च सुश्रुतम्। अजादिवस्ति-
चर्म्मघनवस्त्रादिनिर्मितेन (पिच्कारीति) प्रसिद्धयन्त्रेण
धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीय-
मान स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धि।
अधिक वस्तिकर्म्मशब्दे वक्ष्यते। अनुवासन प्रयोजनमस्य
अनुप्रवच० छ। अनुवासनीय अनुवासनहेतौ त्रि०।

अनुवासित त्रि० अनु–वास–क्त। सुरभीकृते, वस्तिकर्म्मणा
चिकित्सिते च।

अनुवास्य त्रि० अनु+वस–कर्म्मणि यत्। सुरभीकार्य्ये वस्ति-
कर्म्मणा चिकित्स्ये च। "अवश्य स्थापनीयाश्च नानु-
वास्या कथञ्चनेति" सुश्रुतम्।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा–णिनि।
यथाविधायिनि, अनुगते च। "गुणानां तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वमिति" सा०द०।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध–क्त। खचिते। "न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते। अनुविद्ध इवार्थो हि
सर्वं शब्देन भासते' इति वाक्यप०। "कीटानुविद्धरत्ना-
दिसाधारण्येन काव्यता। दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगम
स्फुट' इति सा०द०। [वावन्त्याविति' भा०भी०प०।

अनुविन्ध्य पु० अवन्तिदेशीये नृपविशेषे "विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुवृत् त्रि० [illegible] अनु+वृत—क्विप् । [illegible]

अनुवृत्त त्रि० अनु+वृत—क्त । [illegible]

अनुवृत्ति स्त्री० अनु+वृत—क्तिन् । [illegible]

अनुवेध पु० अनु+विध—घञ् । [illegible]

अनुवेल न० [illegible]

अनुवेल्लित न० अनु+वेल्ल—क्त । [illegible]

अनुवेश पु० अनु+विश—घञ् । [illegible]

[illegible] त्रि० [illegible]

अनुव्य त्रि० [illegible]

[illegible]

अनुव्याख्यान न० [illegible]

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+हृ—घञ् । [illegible]

अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट् । [illegible]

अनुव्रज्या स्त्री० अनु+व्रज—क्यप् । [illegible]

अनुव्रत त्रि० [illegible]

अनुशतिकादि पु० [illegible]

अनुशय पु० अनु+शीङ्—अच् । [illegible]

पञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्" । बीजं व्रीह्यादिबीजम् । अयो लौहम् । वाह्यो बलीवर्द्दादि । रत्नं मुक्ताप्रवालादि । स्त्री दासी । दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विशेषः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्यग्बुद्ध्याऽनुशयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिः । न पुनरूर्द्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनम् । "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वेति" । तदुक्तलौहादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरगृहक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् । एवञ्चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितं पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् तदुक्तम् । "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" मिता० । तच्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्तापः सोऽनुशय इति बोध्यम् । भुक्तकर्मणोऽवशेषे च "कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवमिति" शा० सू० स्वर्गार्थकर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भाण्डानुसार्य्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति" भा० । "तत इष्टं मत्यञ्च श्रुतिः सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति" । चरणशब्दे नानुशय (शेष) उच्यते । इष्टादि जन्मनैव प्राग्भुक्ताव-शिष्टफलोपभोग गर्भितकर्मणः आकस्मिकस्यासम्भवात् अनुशयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुकत्वं सामान्यतः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति च शा॰भा० ।

अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्—शानच् । परकीयनायिकाभेदे । तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि त्रि० ।

अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्—इनि । यावत्कर्मक्षयं चन्द्रलोके स्थित्वा शेषशेषे एव कर्म्मणि पश्चात्तापान्वितया भूमिलोके सम्पदप्रायागन्तु प्रवृत्ते जीवे । "यो यो ह्ययमन्ति मैर्यायिभि तदयेन भावितत्वात् सम्बन्धत्वाच्च संश्लिष्ट-रेत सिगिति" छा०भा० । तस्य रेतःसिगाकृत्या पूर्व्व-सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगा-कृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते त्रि० । गुणस्य अनुशयत एव भुक्तभोगाया प्रकृतेस्त्याग स्मृतावप्युक्तः । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्त-भोगामजोऽन्य इति "स सपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्त कुलाय यथेति" भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्तप्यतेऽस्याम् । अनु+शीङ्—अधिकरणे अच् गौरा० ङीप् । पादरोगभेदे, "हरेदनुशयी वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेरिति" भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुशृणाति अनु+शॄ—कर्त्तरि—अच् । राक्षसे ।

अनुशासन न० अनुशिष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास—भावे ल्युट् । याथार्थ्यख्यापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च । "एषे देवे प्रतिघाते पञ्चक शतमर्हति । अपकृते तद्द्वि-गुणं तन्मनोरनुशासनमिति" मनुः अनुशासनविरोधादिति छन्दः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा "अथ शब्दानुशासनम्" । "अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधि-करण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योतः । "अथशब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्" । "अथ योगा-नुशासनमिति" पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिष्यतेऽनेन तादृशं शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः अत्रयत्र अथशब्दस्याधिकारार्थ-त्वात्तथात्वम् "नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः" अनुशासन सभामहापर्व प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महा-भारतान्तर्गतानुशासनपर्व्वणि ।

अनुशासित् त्रि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति अनु+शास—तृच । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीप् । औणा०तन् । अनुशास्तापि तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुशासिन् त्रि० अनु+शास—णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्ड-यितरि च "एषस्ते मानुशासी राजेति" विक्र० ।

अनुशिष्ट त्रि० अनु+शास—कर्म्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य हितोपदेश क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, पार-सुखा० भवादौ ञ्य । आनुशीत्य तत्रभवादौ त्रि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा०स० । सततमभ्यासे अनुक्षणाचरणे "आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुच्य-तेति" भक्तिरसा० कृष्णस्य तद्गुणकीर्त्तनस्यानुशीलनं तदर्थः

अनुयोग पु० अनु+युज घञ्। [illegible] अनुयोजने।

अनुयोजन न० अनु+युज-ल्युट्। अनुयोगे। "[illegible]" [illegible]

अनुयोजनीय त्रि० [illegible] अनु+युज-अनीयर् [illegible]

अनुयो(यु)जित न० अनु+युज-भावे क्त [illegible]

[illegible] त्रि० [illegible]

[illegible]

अनुरञ्जिन् त्रि० [illegible] अनु+रञ्ज णिनि। [illegible]

[illegible]

अनुविद्ध त्रि० अनु+विध-क्त। [illegible]

अनुवेधन न० अनु+विध-भावे ल्युट्। [illegible]

अनुमति स्त्री० अनु+मन-क्तिन्। [illegible] ८९८ [illegible]

[illegible]

[illegible]

स्तोयमनुष्टुभिति" स काम्या० सर्वानुक्र० "शुचिमनुष्णिहा माध्यमनुष्टभेति" यजु० ।

अनुष्ठ त्रि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था—क पत्वम् । अनुक्रमेण स्थातरि "स्थिता विश्वा अनुष्ठा प्रवणेषु जिघ्नते इति ऋ० १,५४,१०, अनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति भाष्यम् । भावे अङ टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठातृ त्रि० अनु+स्था—तृच् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि "नाकृतेर्यित फलमनुष्ठातरीति" न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था—भावे ल्युट् पत्वम् । विहितकर्मादिकरणे । अलब्धलाभादिकमभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्द्रित"इति मनुराह स्म "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठित त्रि० अनु+स्था—कर्मणि क्त । विधानेन कृते धर्मशास्त्रादौ "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व०प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था—कु । सम्यगित्यर्थे "पार्थिवानामृतून् प्रासार्वाहदधावनुष्टु इति ऋ० १,६५,२ अनुष्ठु इत्येतदव्ययं सम्यक्समानार्थं पुनः यथेति भा० ।

अनुष्ठेय त्रि० अनु+स्था—कर्मणि यत् । विधेये । "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति भा०व०प० ।

अनुष्ण त्रि० न उष्ण न०त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे "अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्" इति मनु । न उष्ण विरोधे न०त० । अलसे । अलसो हि शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्मणि जड इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्यकरणाय अजड इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुक्तार्थता । अत कारिणार्थे कनि अनुष्णकोऽप्यत्र । उत्पले न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णाशीतपाकज" इति भाषा० । अनुष्ण स्पर्शश्च पृथिवीसमीरणयोः, तयोरौष्ण्योपलब्धिस्तु तेज संयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णगु पु० अनुष्णा शीतला गाव किरणा अस्य । चन्द्रे अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णवल्लिका स्त्री अनुष्णा शीतला वल्लीव स्वार्थे कनि टापि अत इत्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे विभक्त्य० वीप्सायां वा अव्ययी० । वत्सरे इत्यर्थे प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ् अनुशतिका० उभयपदवृद्धि । आनुसांवत्सरिक प्रतिवर्षभवे त्रि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+वृ—ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने । अनुसंवरणाय हितम् ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धि । आनुसांवरणिक तद्धेतादौ त्रि० ।

अनुसंहित त्रि० अनु+सम्+धा—कर्मणि क्त । कृतानुसन्धाने यस्य प्रामाण्यमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायाः विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । "अर्घर्के प्राङ्गरनुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्तति । अविच्छेदधारायाम "अनुसन्ततिपातिन पटल्यैर्गति माघ ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्—ल्युट । अन्वेषणे चिन्तने च

अनुसन्धेय त्रि० अनु+सम्+धा कर्मणि अर्हार्थे वा यत् । अनुसन्धातुं योग्ये, अनुसन्धातव्ये च ।

अनुसर त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ—ट स्त्रियां ङीप् । अनुचरे सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ—ल्युट् । अनुगमने, स्वीकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (स्नानस्य) पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमाश्रमैरन्वितिति का० २५, १२, २६, एन ज्वराद्यभिभूत दौजिस सर्वे ऋत्विज स्वमान्तेषु सुश्रेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाह्न इत्यर्थे तत्रभव पारिमुखा० ञ्य । आनुसाय्य तत्रभवे त्रि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ—घञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित " इति या० स्मृति । "कृतानुसारादधिका व्यातारक्ता न सिध्यतीति" मनु ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ+णिच्—युच सारणा अनगत्य सारणा चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सरणाद्धेतुत्वम् "तस्मात् पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणम् भा०शा०प० ।

अनुसारिन् त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ—णिनि । अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके । मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनमिति शकु० । "यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणामिति' पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+सू—क्यप् । शकुन्तलासहचरीभेदे शकु० । अनसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ—क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुलान्तरं भर्त्तार पश्चात् क्विप् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री । तस्या अपत्य मतान्तरे कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च । आनुसृतिनेय तदपत्ये पु०स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज—क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि सप्तम्या

अनूप त्रि॰ अनुगता आपो यत्र ७त॰ अच्समास॰ अतउत्वम्। जलप्राये स्थाने। "शकट शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम्। अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः" इति आह्नि॰ त॰ छागलेय। तत्स्थे सर्वदावासिनि महिषे पु॰। "मदस्युतं छपस्य यातसर्ग मयान्वित। देशोऽनूप इति ख्यातः" इत्युक्ते "अनूपसर" इति प्रसिद्धे देशभेदे पु॰। "अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति" रघु।

अनूपज न॰ अनूपे जलप्राये देशे जायते जन—ड ७त॰। (आदा) इति ख्याते आर्द्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथात्वम्। तत्स्थानजातमात्रे त्रि॰।

अनूप्य त्रि॰ अनूपदेशे भवः यत्। अनुगतजलदेशभवे "यश्च आपो धन्वन्याः यश्च अनूप्याः" इति स्नानमन्त्र।

अनूबन्ध्य त्रि॰ अनु+बन्ध–ण्यत् उप॰ दीर्घः। बधाय बन्धनीये यज्ञिये पशौ, "वशामनूबन्ध्यामालभेत" इति शत॰ २,४,४,१४, "अनुबन्ध्येष्टेति" आश्व॰। [याजार्थे।

अनूयाज पु॰ अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः। अनु-

अनूरु पु॰ न स्त ऊरू अस्य ब॰। सूर्य्यसारथौ विनतायास्तत्सुते अरुणे। तस्य अपूर्णे एव गर्भे माता अण्डस्य स्फोटनादूरुप्रभृत्यङ्गाद्यकत्वत्वम् तत्कथा भा॰ आ॰ शि॰। यथा "तत पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता च तपस्विनी। अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत। पूर्वार्द्धकायसम्पन्नमितरेणाप्रकाशता। स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति श्रुति। योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया, शरीरेणासमग्रोऽद्य तस्माद्दासी भविष्यसि। पञ्चवर्षशतान्यस्या यया विस्पर्द्धसे सह। एष च ते सुतो मातर्दासीत्वान्मोचयिष्यति। यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात्। न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम्। प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया। विशिष्टबलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः। एवं शप्त्वा तत सुतो विनतामन्तरीक्षग। अरुणो दृश्यते ह्यस्मान् प्रभातसमये सदा। आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति"। 'गततिरस्तीमनूरुसारथेरिति" माघः। [तत्कथाऽत्रपदद्रष्टा।

अनूरुसारथि पु॰ अनूरु सारथिः रथनियन्ता यस्य। सूर्य्ये

अनूराध त्रि॰ अनु+राध–घञ् उपस॰दी॰। अनुराधनीये "इन्द्र वयमनूराध हवामहे" इति अथ॰ १९,१५,२।

अनूच पु॰ नास्ति अध्यन्ततया ऋक् यस्य अच् समासान्त। ऋक्शून्ये अनुपनीते बालके। "अन्वचबद्धावाध्येतव्ये वेति" सि॰कौ॰। "यथा षण्ढोऽफलं दान तथा विप्रोऽनृचोऽफल" मनु। 'अनृच अनधीयान इति" कुल्लू॰। "अनृचो माणवक इति" मुग्धबोधम्। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् न अच्। "तेन सहस्रं हि सहस्राणामनृचा यत्र भुञ्जते इति" "तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलमिति" च मनु। समासान्तपक्षे अनृचे इति विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेद। अध्येतरीत्युक्ते "अनृक् सामीति" सि॰कौ॰। अजभावपक्षे विभाषया कप्। अनृक्क ऋक्शून्ये त्रि॰।

अनृजु त्रि॰ न ऋजु। शठे वक्रे कुटिले च। "न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः" इति मनु, "या आतुरस्यानृजोर्मर्त्यस्येति" ऋ॰४,३,१३। "लग्नात् पापाढ्यस्त्वनृजु व्ययार्थस्थौ यदा तदा। कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदेति" मुहूर्त्तचि॰। ऋजुमार्गगामी पूर्वगति, अनृजु वक्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थः।

अनृण त्रि॰ न ऋणं यस्य। ऋणशून्ये। ऋणञ्च अवश्यदेयम् तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृत धनम्। तच्चावश्यशोध्य तदशोधने "ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातक भवति। अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋणशब्देन व्यवह्रियते "जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्य, यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य" इति श्रुति एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋष्यादीनामृणशोधने अनृणो भवतीति ऋष्यादौ प्रसिद्धम्। एवञ्च "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति" ऋणशून्यस्यैव मोक्षाधिकारः। अतएव मनुना "दशलक्षणक धर्ममनुतिष्ठन् समाहित। वेदान्त विधिवच्छ्रुत्वा सन्यसेदनृणो द्विज" इति अनृणस्यैव सन्यासोऽभिहित। "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव। पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हतीति" मनु। "एष वा अनृणः य पुत्रीति' श्रुति। कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रियते। तदभिप्रायेणैव "प्रायोऽर्थमरण्यमीतेरनृणं कराटवत्तिभिरिति" रघौ वर्णितम्।

अनृणिन् त्रि॰ न ऋणी स्त्रियां ङीप्। ऋणिभिन्ने "दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नर। अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर! मोदते, इति भा॰व॰प॰। 'एकमप्यक्षरं यस्तु गुरु शिष्ये निवेदयेत्। पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेदिति' पु॰।

अनृत न॰ न ऋतम्। सत्यभिन्ने मिथ्याभूते। "यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतमिति" ऋ॰१,२३,२२। "प्रियस्य

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितय प्रसाध्या । अन्योन्मितौ कुट्टविधेर्गुणाप्तो ते भाज्यतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्येऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णास्तन्मानमिष्ट परिकल्प्य साध्यम् । विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्न यदि मानमेवम् ॥ भूय कार्य्य कुट्टको ऽत्रान्त्यवर्ण तेनोत्थाप्योत्थापयेद्व्यस्तमाद्यात्" । "इदमनेकवर्णसमीकरण बीज यत्तोदाहरणे द्विवाद्योऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषा यावत्तावदादयो वर्णा मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्व्वाचार्य्यै कल्पिता यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक, चित्रक, कपिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, शवलक, श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादोन्यक्षराणि अव्यक्ताना सज्ञा असङ्करार्थ कल्प्या । अत प्राग्वदुद्देशकालापवर्द्धिनि कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्य्यौ पक्षा वा समा कार्या । तत स्वत्रावतारोऽय तयो समयोरनेकत्वात् पक्षादितरपक्षस्याद्य वर्ण शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च इतरपक्षाच्छोधयेत्तत आद्यवर्णशेषेणेतरपक्षे भक्ते भाजकवर्णोन्मिति । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेव कृते सति अन्या उन्मितय स्यु । ततस्तासून्मितिषु एकवर्णोन्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो समी कृतच्छेदगमेनाद्य वर्ण शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितय स्यु । एव यावत्सम्भवस्ततोऽन्योन्मितौ भाज्यवर्णे योऽङ्क स भाज्यराशि, यो भाजके स भाजक, रूपाणि क्षेप, अत कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमान, या लब्धिस्तद्भाजकवर्णमान, तयोर्मानयोरिष्टभाजकभाज्याविष्टेन वर्णेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्यौ । तत स्वस्वमानेन सक्षेपेण पूर्व्ववर्णोन्मितौ वर्णावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यल्लभ्यते तत् पूर्व्ववर्णस्य मानम् । एव विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्व्यादयो वर्णा भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानेनोत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कुट्टक कार्य्य ।अथ यदि विलोमकोत्थापने क्रियमाणे पूर्व्ववर्णोन्मितौ तन्मितिर्भिन्ना लभ्यते तदा कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेप स भाज्यवर्णमान तेनान्यवर्णमानेषु तु वर्णमुत्थाप्य पूर्व्वोन्मितिषु विलोमकोत्थापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि । इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागत व्यक्तमव्यक्त, व्यक्ताव्यक्त वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाक्षरस्य निरसनपूर्व्वोत्थापनमुच्यते' तद्व्याख्या । उदाहरण तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविध त्रि॰ अनेका विधा प्रकारा यस्य । बहुप्रकारे "यत्रानेकविधमानन्त्यं तत्र स्यात्तत आनन्त्यं बलीय" इति मदि॰ ।

अनेकशस् अव्य॰ अनेक+वीप्सार्थे कारके शस् । अनेकवारार्थे "अनेकशो निर्ज्जितराजकस्त्वमिति" भट्टि ।

अनेकाग्र त्रि॰ न एकाग्र । शून्यहृदये एकाग्रताशून्ये

अनेकान्त त्रि॰ न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत्र । अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ पु॰ । "अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्ध प्रतिपक्षित । कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति" भाषा॰ । स च त्रिविध "आद्य साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मत । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मत" इति भाषा॰ । एकान्तोऽस्त्यस्य प्रज्ञा॰ण । ऐकान्त न॰त॰ अनैकान्तोऽप्यत्र कचित् "भाषायाम् अनैकान्तो विरुद्ध श्चैवेति" पाठ । तथा च साधारणादित्रितयान्यान्यस्यानेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु॰ अस्ति नास्ति चेत्येकान्त न वद॰ति वद-णिनि ६त॰ । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकायवादित्वेन तथात्व विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ त्रि॰ अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे शब्दे । यथा गवादय अक्षादयश्च । 'अनेकार्थस्य शब्दस्य सयोगाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रयेति' सा॰द॰। अयमाशय "सयोगश्च विभागश्च साहचर्य्य विरोधिता । अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधि । सामर्थ्यमौचिती देश कालाद्युक्ति स्वराचक । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव" इति हर्य्युक्तेरनेकार्थशब्दाना सर्व्वत्र शक्तौ समानायां सत्या, सयोगादिरितरार्थबोधप्रतिरोधनेन विशेषार्थ एव स्थाप्यते । तद्भिन्नार्थस्य तु व्यञ्जनया बोध इत्यलङ्कारिकाणा मतम् । नवाश्च सयोगादय शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धका । व्यञ्जना हत्त्या तदुपस्थापने तु न । 'अनेकार्थशब्देभ्य सर्वेषामर्थानामविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादय अन्यशब्दविषयशाब्दबोधमात्र प्रतिबध्नन्ति मत व्यञ्जनाविषयमिति' रसगङ्गाधर । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दाना 'क्वचिताच्छेटकलाभवलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र सयोगादय अन्यार्थबोधन नैव प्रतिबध्नन्ति । तथा च सयोगादय सति तात्पर्य्ये, तद्विषयीभूतार्थविषयकस्मृति तज्जन्यान्वयबुद्धि च न प्रतिबध्नन्ति किन्तु तात्पर्य्यकालीनसाधका इत्यत व्यञ्जनाइत्यसिद्धेरिति सीधमुरिति भेद । अनेके क्रदा प्रयोजनानि

तत्र वस्तु वा। अनेकप्रयोजनवति त्रि॰ "अनेकार्थाभि-
योगे च शास्त्रप्रयोजनेऽपि" इति स्मृतिः। अर्थे।
गुणप्रयोगे इ॰ च॰।

अनेकाश्रित इ॰ अनेकैव आश्रितं यत्र। वैशेषिकमते
संयोगादिषु, द्वयाश्रयेण च। "संयोग विभागद्वित्वादि-
सत्त्वादिकमेकार्थः। हि अनेकाश्रयत्वादनेकाश्रिता गुणा"
इति भाषा "मिलिते यानि अनेकसंख्येयत्व आश्रितानीति"
वाच्या। तस्मात् एव अनेकत्वविशिष्टभिन्नत्वेऽपि गुणो
नैकाश्रिता। अपि च संयोगादय आश्रयं च तथा।
एतद्भेदाभावविशिष्टेषु वस्तुषु अपि नानात्वेऽपीति च तत्र सम-
स्तमिति भेदः।

अनेकशस् अ॰ अ इत्यस्। शब्दैकवचने शस्त्रपि। "अनेकशो
बन्धो भवति" इति देवीम॰। "रुधिरं भक्ष्य भयान-
मनुष्यदीर्घनिर्वृद्धं सर्वदा दृष्टदर्शनमिति भा॰। अनेक-
"भूत्वे त्रि॰ क्रियायां क्लीब्।

अनेडमूक त्रि॰ एडो बधिरो मूको वाक्शक्तिरहितः नास्ति
समासः इ॰ त॰। (कालाः बोबा) इति ख्याते नानावचन
वधिरमिश्रे शठे च। [प्रयत्ने समासे विशेषभाव।

अनेद्य त्रि॰ निदि कुत्सने कर्म नि॰ नद्योऽयुक्तो न॰ त॰।

अनेनस् त्रि॰ नास्ति अपराधबद्धो वा यस्य। अनपराधादि
रहिते "राजा अपराधेनात् दण्डनो न दयालुः" इति
भाग इ॰ वचनादिष्ट। "अनेनो गोयसो बाल
इति च॰ १।११७। "अनेना भारतीयं यथा जयतीति"
धाम्य "सामेना नमसा हर" इति ७,८६,४। "अनेना
बलाय इति भाष्यम्।

अनेमा इ॰ मी-वधिनु न इ॰। प्रमवे निरुक्तकारः।

अनेहस् इ॰ न हन्यते हन-असि प्रत्येतिकारेण। काले।
भी अमद्। अनेहा कालोऽप्योऽनेहापि"अमरः।
न हन्यते कर्मपि यति। अहिंसनीये त्रि॰। "अर्धं
कर्म देवा अनेहसमिति ऋ॰ १।२।१। "अनेहसं वैश-
वानरमिति भा॰। "सादितीयम् नमसे दृढमीं
अनेहसम् ऋ॰ १।४।४। "तथा वोऽद्ये वरुण मित्र
अनेह ऋ॰ ६।२।१।

अनैकाग्र्य न॰ एकाग्रस्य भावः ष्यञ् अभावे न॰ त॰। एका-
ग्रताभावे। न॰ ब॰। एकाग्रतारहिते त्रि॰। "अप्यसत्या
अनैकाग्र्ये अनैकाग्रमनसामपि" भाग॰।

अनैकान्त इ॰ अनेकान्तस्यार्थे। तत्र अनैकान्तिकत्वादिना अनै-
कान्तो हेत्वाभासः इति भाषा वाचस्पत्यम्।

अनैकान्तिक इ॰ एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठञ्
एकान्तो नियतो व्याप्तिरूपसम्बन्धः स्तु वा नास्ति न॰ त॰।
अनेकान्तार्थत्वे अनेकान्तत्वेऽपि मतम् "विरुद्धाने-
कान्तो बह भासा। भेदान्विशो निविशनशीलत्व त्रि॰

अनैक्य न॰ न ऐक्यम् अभावे न॰ त॰। एकत्वाभावे।

अनैतिह्य त्रि॰ न ऐतिह्य यत्र। परम्पराप्रवादरहिते
प्रमाणभूते। "अनागतमनैतिह्य तत् प्रत्यक्षमनुमानं वा"
वा॰ भा॰ व॰।

अ(आ)नैपुण न॰ अनिपुणस्य भावः अण्‌ आनन्तर्ये
वा इति। अनिपुणत्वे। तत्र अ(आ)नैपुणस्य न॰।

अ(आ)नैश्वर्य न॰ अनीश्वरस्य भावः ष्यञ् वा इति।
अनीश्वरत्वे अनीशत्वे। नास्ति ऐश्वर्यं यस्य। अनैश्वर्य-
वैभवशून्ये त्रि॰।

अनो अव्य॰ अन+औ-डो। अभावार्थे। "अनो महाग्नो
भावी भवेत् अनो दर्शं भाषेत नीचकष्ठ:। अनो इ॰ च
इति भी इति च विक्षा भाषावृत्तिनिकटा।

अनोकह इ॰ अनः शकटस्य गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति
हन-ड देव। वृक्षे। "कथमनुपं करति दुर्जनो
महाभारतेऽनोकहमपि न तत्र।
"अदनुअनुकूलनोकहदायकम इति" भाग।

अनोदक त्रि॰ नास्ति उदकमुदकं यस्य गत। "वषर्तमनुज
मते। "यत्र हविमानपनोदकं वा" इति स्मृतिः।

अनौद्धत्य त्रि॰ न औद्धत्यं यस्य उद्+हन-ड न॰ त॰।
औद्धत्योद्धत्यगुणेन मते। "मानुषं प्रथम कुर्वी-
दार्दवचे च सर्वदा। अनौद्धत्यं तूष्णं भवानि निवी-
नमितिं" भार। औचित्य औचित्ये यथा क्रमम्।
अनौचित्ये त्रि॰।

अन् अदा॰ प॰ अक॰ सेट्। अनिति तं आनिति
इ॰ अनिति अनामि। विकरणे अन्यो इति भेद
"अनाति पुत्रदन्तानि इति श्रुति।

अन् दिवा॰ अनिति पर॰ इ॰ ह्यनम्।

अन् अदी अन्तो अन्ते अन्ती न दशा। अदनानि इ॰
अनिति वेद पर। अन्ति। विधि अन्त्य मो निकटि।
आशीर्-आन्यात्। अनिता-अन्ता। अनिष्यति-अन्ता॥
इ अन्त। लिङ् अनि। लुङ्-अन्ना अनिष्टम। नि+अन्ता-
न्ते। अन्ति अन्यते "अन्ति साम्निकोऽपि बोध्या-
नि" भाग। अन् अन्ता। अन्तु अन्तु। अन्यत-
वन्तं सामानिति"। वि। अनुवर्ति अनु। अनु"

नम्। "अन्यार्थधीकृत् व्यापृतिरञ्जनम्" का०प्र०। कर्त्तरि ल्यु। व्यञ्जना एकत्रार्थेऽन्यधीरेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रयेति" सा०द०।

अन्त न० अम–तन्। स्वरूपे, स्वभावे च। शेषे पु०न०। नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु०। निकटे, मनोहरे च त्रि०। तत्र स्वरूपे "मृदुलतान्तलतान्तमलोकयदिति" माघ। नाशे "पतत्यविरत वारि नृत्यन्ति शिखिनो मुदा। अद्य कान्त कृतान्तो वा दुःखस्यान्त करिष्यतीति" उद्भट। "वैरस्यान्त करिष्यति" रामा०। सीमायां "वनान्तपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहमिति" नैष०। "कोदकान्तात् स्निग्धोऽनुगन्तव्य" इति श्रुति। सीमाऽवधि स च दैशिक कालिकश्च। तत्र दैशिक उक्तोदाहरणे कालिकस्तु। "पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरण ध्रुवमिति" ज्योति०। "दयाहान्ते पुन क्रियेति" स्मृति शेषसीमायाम् "अस्तु वनान्ताहनितवञ्चारिणमिति" माघ। "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डा करटिन" इति भामिनी०। "गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पमिति" रघु। शेषावयवे "नेत्रान्तमुद्वीक्षते" इति वेदान्त इत्यादि। निश्चये। "उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरिति" गीता। उभयो सदसतोरित्यर्थ। निकटे अन्तपाल। स्वभावे गुहान्त। शेषे निशान्त।

अन्तःकरण न० कृ-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्थ करण, कर्म०, तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करण ज्ञानसाधन ६त०वा। ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादिपदाभिलप्यमाने इन्द्रिये। तच्चान्त करणम् वेदान्तिमते चतुर्विधम्। "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्त करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्व स्मरण विषया इमे" इत्युक्तकार्य्यभेदात्। अन्यत्र व्यक्तमुक्तम् "यदा तु सकल्पविकल्पकाद्य तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम्। स्याद्बुद्धिसज्ञ च यदा तु वेत्ति सुनिश्चित संशयरूपहीनम्। अनुसन्धानरूप तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम्। अहङ्कृत्यात्मवृत्त्या तु तदहङ्कारतां गतमिति"। एतदनुसारेणैव शारदायामुक्तम् "अन्त करणमात्मन। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकीर्त्तितमिति"। तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादन्त करणत्वम्। तत्साधकमनुमानञ्चेत्थम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्ष सचाक्षुषेन्द्रियसापेक्ष प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत्। नच चक्षुरादीनां तत्करणत्व सम्भवति रूपादित्वाभावादित्यन्त करणसिद्धिरिति नैयायिकादय। साङ्ख्यादयस्तु महत्तत्त्वापरपर्य्यायमेवान्त करणमङ्गीचक्रु। पञ्चतन्मात्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यस्य सिद्धिमुक्त्वा "तेनाऽन्त करणस्येति" सा०सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च भाष्ये एव प्रयोगादिक दर्शितम्। "अहङ्कारद्रव्य निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानक निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यन्नैव तन्नैव यथा पुरुषादिरिति। अत्राप्यय तर्क, सर्वोऽपि लोक पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते अयमह, मयेद कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव। तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षाया वृत्त्यो कार्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति। यद्यपि अन्त करणमेक तथापि वृत्तिभेदस्थावान्तरभेदमाश्रित्यान्त करणत्रये क्रम, कार्यकारणभावश्चोक्त योगोपयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम्। तदुक्त मात्स्ये। "अहमर्थोदयो योऽय चित्तात्मा वेदनात्मक। एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीज विद्धि महामते॥ एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृति। निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते॥ अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता। सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोभिधा" इति। अहमर्थोऽन्त करणसामान्यम्। अत्र वाक्ये बीजाङ्कुरन्यायेनैकस्यैवान्त करणद्रव्यस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यवस्थाभेदा क्रमिकास्त्रिविधा परिणामा उक्ता इति। साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भाव। अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भाव" इति॥ कारिकायामपि "अन्त करण त्रिविध दशधा बाह्य त्रयस्य विषयाख्यमिति" त्रैविध्यमुक्त्वा "सान्त करणा बुद्धि सर्व विषयमवगाहते यस्मात्, तस्मात्त्रिविध करण द्वारि, द्वाराणि शेषाणीति" तत्त्रयस्यैव प्राधान्यमुक्तम्। एवञ्च पुरुषस्य सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्व गौण मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु अन्त करणस्यैव यथोक्तम् "अन्त करणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-ल्लौहवदधिष्ठातृत्वम्" सा०सू०॥ "अन्त करणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्व सङ्कल्पादिद्वारक प्रत्येतव्यम्। नन्वधिष्ठातृत्व घटादिवदचेतनस्य न युक्त तत्राह। लौहवत् तदुज्ज्वलितत्वादिति। अन्त करण हि तप्तलौहवच्चेतनोज्ज्वलित भवति। अतस्तस्य चेतनायमानतयाधिष्ठातृत्व घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थ। नन्वेव चैतन्येनान्त करणस्योज्ज्वलने चिते सङ्गित्वमग्निवदेन स्यादिति चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यस्य योगविशेषमात्रस्य सयोगविशेष,

[illegible]

[illegible]

इन्नाकार खरडम्बमूर्द्धज गल नाशने कुशल । द्विजदेव-यज्ञयोगप्रसक्तधी स्त्रीजितो मतिमान् ॥ षामीति (५) य कोऽतिविरूपदेह शयानुगामी खलु दुर्भगय । दाता महा-रम्भसमाप्तकार्य्यो गुणै शशस्यैव भवेत् समान" इहत्-संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक त्रि० अन्तःपुरे नियुक्त ठक् सद्यापूर्व्वकविधे-रनियतत्वान्नवृद्धि । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुक्यादौ "अस्मत्-प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति" शकुन्तलो० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गत पुष्प स्त्रीरज । द्वादशवर्षादूर्द्धमभ्य-न्तरजाते स्त्रीणा रजसि । "वर्षेद्वादशकादूर्द्धं यदि पुष्प वहिर्नहि । अन्तःपुष्प भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत्" । इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृति राज्याङ्गम् । राज्ञां सन्निकृष्टप्रकृतौ अमात्यादौ । "अन्तःप्रकृतिकोपन हि राज्ञा महद्व्यसनमिति" नीति० । [आत्मानुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञ त्रि० अन्तः स्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट त्रि० अन्तः करणे, मध्ये वा प्रविष्ट । हृदय-गते, अभ्यन्तरगते च । "अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बे-नेति" काद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तः स्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च "पञ्च-प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थ सूक्ष्माङ्ग भोगसाधन"मित्युक्त सप्तदशावयवं भोगसाधन सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्तार्थयो । अन्तरेव देह । मनोरूपदेहे न० । [दु खदायके ।

अन्तःशल्य न० अन्तःकरणस्य शल्यमिव पीडकत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञ त्रि० अन्तः अभ्यन्तरवर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्र-काश्या सञ्ज्ञा चेतना यस्य । वृक्षादौ । ते च मनुना दर्शिता यथा "उद्भिज्जा स्थावरा सर्व्वे बीजकाण्डप्ररो-हिण । ओषध्य फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा । अपुष्पाः फलवन्तोये ते वनस्पतयः स्मृता । पुष्पिण फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयत स्मृता । गुच्छगुल्म तु विविध तथैव तृणजातय, । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानाः वल्ल्य एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिता कर्म्महेतुना । अन्तः-सञ्ज्ञाभवन्त्येते सुखदु खसमन्विता" इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्व प्राणी सारो वा यस्या यस्य वा इव० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारे त्रि० ।

अन्तर्मुख त्रि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव मुखं यस्य । आत्मानुसन्धानमात्रसुखे बाह्यसुखशून्ये । "योऽन्तः-सुखोऽन्तराराम इति" गीता । [मदस्राविणि हस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तः स्वेदो मदस्यन्दन मदजल यस्य इव० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्त करोति अन्त+णिच्–ण्वुल् । मृत्यौ "व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्तक-मिति" भार०पु० । देहिना स्वस्वकर्म्मानुसारेण विनाशनाय ईश्वरनियुक्ते यमाख्ये देवभेदे "कर्पपप्रभावान्नयि नान्तको-ऽपि प्रभु प्रहर्त्तुं किमुतान्यहिंस्रा" इति रघु । विनाश-कमात्रे त्रि० "क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-स्यान्तकोऽहमिति" वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्व्वभूताना प्रलये सहर्त्तृत्वात्तथात्वम्, "महोदधिशयोऽन्तक" इति विष्णुसह० ।

अन्तकर त्रि० अन्त नाश करोति कृ–ट उप०स० । नाश-कारके । "अहमन्तकरो नून ध्वान्तस्येव दिवाकर" इति भट्टि । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण त्रि० अन्त करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके । "दूरतं समाश्रयश्चैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । राज्यान्त-करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति" मनु । भावे ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्म्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म्म उत्पाद-नम् । नाशने । "यो अन्तकर्म्मणि इति "पा०धातु० । अस्ने-र्नाशनार्थत्वात् सकर्म्मकत्वम् तेन "राघव । स शरैर्घोरैर्घोर रावणमाहवे" इत्यादौ षारयस्य कर्म्मता स्वेति स्वतेर्लोटो मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे "अवासासीन्न वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् त्रि० अन्त करोति कृ–णिनि ६त० । अन्त-कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । ण्वुल् । अन्तकारको-ऽप्युक्तार्थे त्रि० । [ब्रह्म निर्वाणमृच्छतीति" गीता ।

अन्तकाल पु० ६त० । मृत्युकाले, "स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि

अन्तकृत् त्रि० अन्तं करोति कृ–क्विप् ६त० । विनाशके ।

अन्तग त्रि० अन्तं गच्छति गम–ड उप०स० । कार्य्यान्त-गामिनि, निरवशेषकार्य्यकारके, पारगामिनि, च "यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्यं छन्दोगं च समाप्तिकमिति" मनु । [गामिनि ।

अन्तचर त्रि० अन्ते शेषावधौ चरति चर–ट । कार्य्यादिशेष-

अन्ततस् अव्य० अन्त+सार्व्वविभक्तिकस्तसि । अन्तेन अन्ते अन्तादित्याद्यर्थे । तत्र तृतीयार्थे । "वैश्योऽन्तिं मासिता-

कुरङ्ग" इति । बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते परनित्यबहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्य्यभेदे, तद्बोधकशास्त्रे च । यथा यामयिनी कुले इत्यादौ "इकोऽचीति" पा०)नित्वमाप्त नुम बाधित्वा "नुमो म नुमके" इति पा० नुम । पूर्व्वं कृते तु नुमि अजन्तत्वाभावात् नुमो न स्यात् । ततश्च नुमुरूपकार्य्ये प्रत्ययस्यानुरूप निमित्तमपेक्षतेऽइति तद्बहिरङ्ग, नुमस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य बहिरङ्ग निमित्तककार्य्यबाधकत्व योजम् । "परनित्यान्तरङ्गापवादा-नामुत्तरोत्तर बलीय इति" "असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति च परि॰सि॰को० । एतन्मूलिकैव "बहिरङ्गविधिभ्यस्तु अन्तरङ्गविधिर्बलीति"कारिका । अन्त आसन्नमङ्ग कर्म्म० । आरादुपकारके न० यथा मन्त्रब्राह्मणोक्तकारे श्रवणमनन निदिध्यासनानि, सम्प्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि तोषि अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च बहिरङ्गाणि । तथा हि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयइत्यष्टौ सम्प्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादय बहिरङ्गाणि, प्रति-बन्धकस्य चित्तकायप्राणेन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु सम्प्रज्ञातसमाधे समान-विषयतया साक्षात्सद्धेतोपकारकत्वादन्तरङ्गाणीति अत एव धारणादित्रयमभिधाय 'त्रयमन्तरङ्ग पूर्व्वेभ्य" इति पात०सूत्रे धारणादित्रयस्यान्तरङ्गत्वमुक्तम् । धारणादि-स्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । असम्प्रज्ञातसमाधौ तु सर्व्वा-ण्येव बहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्र न० अन्तर मध्यवर्त्ति चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देह-स्थसुषुम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु । विवरण षट्चक्रशब्दे द्रष्टव्यम् । ६त० । आत्मीयसङ्घे न० ।

अन्तरज्ञ त्रि० अन्तर भेद विशेष जानाति ज्ञा—क ६त० । विशेषज्ञे "नान्तरज्ञा श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते" इति किरा० ।

अन्तरण न० अन्तर व्यवहित करोति अन्तर+णिच्—भावे ल्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधापने, "हविरन्तरणे प्राक् प्रधानेज्याया" इति कात्या० २५,५,१५, "यदि नाम हविरन्तरित स्कन्नोतमेव, प्राक् प्रधानेज्याया स्कन्ना अन्याहरेत् हविषोऽन्तरण बहूनांमध्ये एकस्याव्यवधान-मिति" तद्भा० ।

अन्तरतम त्रि० अतिशयेन अन्तर सदृश, अत्यन्तसदृशे "स्थानेऽन्तरतम" इति पा० । सादृश्यञ्च "तुल्यास्यप्रयत्न-मिति" पा० सूत्रोक्तास्यागादिसाम्यम्, यथा ककारादीना ङकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नत्वेन साम्यम् एव सकारस्य षकारे । आत्मीयतमे च ।

अन्तरतस् अव्य० सप्तम्यर्थे तसि । मध्ये इत्याद्यर्थे । "तम-न्तरत कृत्वा रावण वाक्यमब्रवीत्" इति रामा० ।

अन्तरदृश् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरस्थे परमात्मानुसन्धा-यिनि । अन्तर भेद पश्यति दृश क्विप् ६त० । विभेदज्ञे त्रि० ।

अन्तरदेश पु०कर्म्म० । मध्यदेशे तद्विवरण मध्यदेशशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अन्तरपु(पू)रुष पु० अन्तर मध्यवर्त्ती पुरुष वा दीर्घ । अन्तर्यामिनि परमेश्वरे । 'मन्यन्ते वै पापकृतो "न कश्चित् पश्यतीति न" । तांस्तु देवा प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तर-पूरुष' इति मनु ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मन कल्पितोपचारेण पूजा-याम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्णमातृपितृभ्य प्रभवति प्र+भू—अच् ५त० । सङ्कीर्णवर्णे मूर्द्धावसिक्तादौ । अन्तर-प्रभवाय द्विविधा अनुलोमजा, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कृष्ट-वर्णात् अपकृष्टवर्णाया स्त्रिया जाता मूर्द्धावसिक्तादय अनुलोमजा, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णाया स्त्रिया जाता प्रतिलोमजा सूतादय । "भगवन्! सर्व्ववर्णाना यथा-वदनुपूर्व्वश । अन्तरप्रभवानाञ्च धर्मान्नो वक्तुमर्हसीति' मनु । एतेषा भिन्नवर्णजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजाश्च उक्त्वा 'तान-न्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते इत्युक्तम् । अधिक वर्ण-सङ्करशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरय पु० अन्तमध्ये अय गमनम् इण्—अच् । मध्यगतौ व्यवधाने । स्युडन्तमप्यत्र न० । अन्तर याति या—क । देहमध्यस्थचित्तगते त्रि० ।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे शेते शी+णिनि । चित्तस्थे जीवे । तस्य तत्र प्रतिबिम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था—क ७त० । देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्—डा । निकटे, मध्ये, विनार्थे च । तत्र मध्ये 'अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुन-र्हरेदिति" या० । "अन्तरा स्तनस्तनके" इति स्मृति । "पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलादिभि अन्तरा गमने विद्यादनध्यायमहर्निशमिति' मनु । "सौमित्रिर्भिर्गि-तैर्वाणैरन्तरा मकलीकृता" इति रघु । "अन्तरेण वीज-

[illegible] इति श्रुतेः। [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]

अमर[illegible] [illegible] "[illegible]"

अमर[illegible] [illegible]

[illegible]

अमर[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

[illegible]

अमर[illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

अमर[illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

अमर[illegible] [illegible]

अमर[illegible] [illegible] "[illegible]"

अमर[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

मित्युक्ते श्रुतौ। 'योऽन्तरे माकाश आसीदन्तरीक्षमभव दीक्ष ह वा इदम् तत् पुरान्तरा वा इदमीक्षमभूदिति' तस्मादन्तरीक्षमिति'।

अन्तरिक्षप्रा त्रि० अन्तरिक्षं प्राति पूरयति प्रा—पूरणे विच्। अन्तरिक्षपूरके "अन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतमिति" ऋ० १,५१,२। "अन्तरिक्षं वायुरेव स्वतेजसा प्राति पूरयतीति" विष०, भा०।

अन्तरिक्षप्रुत् त्रि० अन्तरिक्षे प्रवते प्रुङ् गतौ क्विप्। अन्तरिक्षचरे "अन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिरिति" ऋ० १,११६,३।

अन्तरिक्षसद् त्रि० अन्तरिक्षे सीदति गच्छति सद—गतौ क्विप्। आकाशचारिणि। "हंस शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसदिति" ऋ० ४,४०,५। "अन्तरिक्षसद् अन्तरिक्षसद्मारीति' भा०।

अन्तरिक्षसद्य त्रि० अन्तरिक्षे सदनम् सद्म सद-भावे यत्। अन्तरिक्षसदने। "उपरि मद्य वा एष वायति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति" कौ० ब्राह्म०।

अन्तरिक्ष्य त्रि० अन्तरिक्षे भव यत्। अन्तरिक्षभवे। "पवतामन्तरिक्ष्या इति ऋ० ८,२६,५।

अन्तरित त्रि० अन्तर्-इण-कर्त्तरि क्त २त०। अन्तर्गते। अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्म्मणि क्त। व्यवधानं गते, व्यवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, "द्विरेफवृन्दान्तरितं मरीचेरिति" किरा०। अपवारिते, "कृत्यात् यथास्थानकमन्तरं वेति" सीतावस्थापन्नस्य अन्तरशब्दस्य वियोजने प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च।

अन्तरिन्द्रिय न० कर्म्म०। अन्तःकरणे।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत् सर्वम्। [इक्षे आकाशात्पतितजले

अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात् पतितं जलम् शा० त०। दिव्यो-

अन्तरीप पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य ब० अच् समा० आत ईत्वम्। द्वीपभेदे। द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गतजलत्वात्तथात्वम् द्वयोस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयोर्भेदः। काकाक्षिगोलकन्यायात् 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपमित्यत्रापि अस्त्रियामित्यस्य अन्वय इति तेनास्य पु स्त्री० इति केचित्।

अन्तरीय न० अन्तरे भव गहादित्वात् छ। "नाभौ धृतस्य वस्त्रस्याच्छादयति जानुनी। अन्तरीय प्रभस्य तद्-क्षिपथमयात्मयो" इत्येवलक्षणे परिधाने वस्त्रे। भवाद्यर्थे धूमा० वुञ्। आन्तरीयक तद्भवे त्रि०।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण्—डे। मध्ये। 'आनन्दोऽथान्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्युरित्यमरः'।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्वेऽपि णस्य नेत्वम्। विनार्थे, मध्यार्थे च। तत्र विनार्थे "अन्तरेणाञ्जलिं बद्धा मत्पादपद्म प्रसादमिति' रामायणम्। मध्ये "अन्तरेण वै योनिं गर्भं सम्भवति" कौ० ब्रा०। "अन्तरेणापां गुणम् इति" स्मृति। तत्र विनार्थे, द्वितीयान्ततीये पर्यायेण, "श्रीमेघेन विना मधुमानन्तरेणाच्युत दृष्टमिति मु० बो०। उभयोर्मध्ये अपि द्वितीया "अन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यञ्चेति कौ० ब्रा०।

अन्तर्गडु त्रि० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थक। ग्रीवाप्रदेशे जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्वत् निरर्थके। "किमनेनान्तर्गडुनेति सर्वदर्शन सं०। "अन्तर्गडु निरर्थकमिति मेदिनी।

अन्तर्गत त्रि० अन्तः अन्तःकरणे गत। अन्तःकरणस्थे देहस्थे च "अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद' इति रघु। 'येषामन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्म्मणामिति' पुरा०। "अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या मा बाध्यते किमिह चन्दनचर्च्चितेनेति' उद्भट। मध्यान्तरस्थे च "अन्तर्गतगते ग्रामे एकमन्त्र च गतिधाविति'। "नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः" इति च मनु। अन्तर्गतफलारम्भा सस्यानामिव सम्पद्" इति रघु।

अन्तर्गर्भ त्रि० अन्तरभ्यन्तरस्थो गर्भोऽस्य। अभ्यन्तरस्थगर्भयुक्ते। "कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भाविति" कात्या० २,१,२१। गर्भस्य मध्यम् अव्ययी०। गर्भमध्ये अव्य०।

अन्तर्गर्भिन् त्रि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्त्यस्य इनि। मध्यस्थगर्भयुक्ते। "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव चेति" पवित्रलक्षणे कात्यायन स्मृति।

अन्तर्गृह न० अन्तःस्थं गृहम्। वाराणसीस्थे सप्तावरणवति स्थानविशेषे "अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति। वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति। पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति"॥ काशीमा०। अन्तर्गेहमप्यत्र "अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाच्यनरकावहमिति" "देवो विरजस पीठादन्तर्गेहं विशेष चेति" च काशी०। मध्यस्थगृहे च। गृहस्य मध्यम् अव्ययी० गृहस्य मध्ये अव्य०।

अन्तर्घण पु० अन्तर्हन्यते क्रीडीभवत्यस्मिन् अन्तर्+हन-अप्

[illegible]

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भाव प्रवेश । मध्यप्रवेशे समुदाय-मध्यपाते । “आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” इति हरिका० स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वह्निमद्बोधविषयत्वा-द्वह्ने र्वह्निमदन्तर्भाव । अन्त स्थोभाव । चित्तवृत्तिभेदे ।

अन्तर्भावना स्त्री अन्त स्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता भावना । व्यञ्जकचेष्टादिशून्ये चिन्तने ।

अन्तर्भावित त्रि० अन्तर्+भू–णिच्–क्त । मध्यप्रवेशिते समु-दायान्तर्भूतीकृते । “अन्तर्भावितसत्त्व चेत् कारण तदस-त्त्वत । नान्तर्भावितसत्त्व चेत् कारण तदसत्त्वत” इति खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कार-णस्य यत् सत्त्वमङ्गीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारेऽनवस्थापात: ततश्च उत्तरत्र एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया तथाच कारणसत्त्वेऽपि कुत तथा नाङ्गीक्रियते । एव च विनापि सत्त्व, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि दोषोऽस्ति इति तदाशय ।

अन्तर्भूत त्रि० अन्तर्मध्ये भूत भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-र्गते च । “कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरै । सर्वै-रकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते” इति हरिका० “एष वै भगवान् विष्णुरन्तर्भूत सनातन” इति पुरा० ।

अन्तर्मनस् त्रि० अन्तर्गत बाह्यव्यापारशून्यतया अन्तरेव स्थित मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्के च । दु खितस्य हि बाह्येतदितरव्यापारशून्यतया तत्प्रती कारचिन्तनायान्तरेव मनस स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-स्थस्य तु बाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमन-स्कतया तथात्वमिति भेद ।

अन्तर्मुख त्रि० अन्त परमात्मा मुख प्रवेशद्वार यस्य । बाह्य-वस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ । अन्तरभ्यन्तरे मुख यस्य । सुश्रुतोक्ते व्रणस्रावणसाधने शस्त्र भेदे न० । “सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकू-र्चकानि विस्रावणे” इति सुश्रुतम् । अन्त करण अविद्या-दृतिरूप द्वार मुखानुभवे यस्य । स्वरूपसुखानुभवहेतुना अविद्यावृत्तिरूपान्त करणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके प्राज्ञाख्ये जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोमुख प्राज्ञ” इति श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्त्या तथात्वम् । मुखस्य मध्यम् अव्ययी०। मुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्त स्था षट्चक्रस्था मातृका अकारादि-वर्णा । तन्त्रोक्तेषु षट्चक्रस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्देऽनुपद वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्मातृकान्यास पु० अन्त स्थाया मातृकाया न्यास उच्चा-रणपूर्वक तत्तत्स्थानेषु न्यास । अन्तस्थमातृकावर्णाना स्मरणपूर्वक तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा “न्यासोऽय-मान्तर” इत्युपक्रम्य “द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत् । द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् । दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादींन्यसेद्दश । षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादींन्यसेच्च षट । आधारे चतुरोवर्णान् न्यसेद्वादीन् चतुर्दले । हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये । तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एव समाहितमना ध्यायेन्न्यासोऽयमान्तर” इति तन्त्रसार ।

अन्तर्मृत पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये मृत । गर्भाशये मृते बालकादौ “भवत्युच्छ्वासपूतिश्च शूलं चान्तर्मृते शिशौ” इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्य्य त्रि० अन्तरे भव दिगा०य । मध्यभवे ।

अन्तर्याग पु० अन्तरन्त करणेन मनसा कल्पितोपचारैर्याग पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारै पूजने, होमभेदे च । “अर्च्चयन् विषयै पुष्पैस्तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् । न्यासै-स्तन्मयतावुद्धि सोऽहम्भावेन पूजयेत्” । तन्मयेति तदेकत्व-ज्ञान सोऽहमिति, “मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोतानि परिभाव-येत् । तामेव परमव्योम्नि परमानन्दवृंहिते । दर्शयत्यात्मसद्भाव पूजा होमादिभिर्विनेति” । विषयपुष्पाणि यथा । “अमा-यामनहङ्कारमरागममद तथा । अमोहकमदम्भञ्च अ-निन्द्राक्षोभकौ तथा । अमात्सर्य्यमलोभञ्च दशपुष्पं विदुर्बुधा” । अहिंसा परम पुष्प पुष्पमिन्द्रियनिग्रह । दया पुष्प क्षमा पुष्प ज्ञान पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टपञ्चभि १५ पुष्पै पूजयेत् परदेवताम्”। अथ होम । “आत्मा-नमपरिच्छिन्न विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्व-रूप सविभाव्य च । चतुरस्र तु चित्कुण्डमानन्दमेखला-युतम् । अर्द्धमात्राकृतिर्योनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ ध्यात्वा तन्मयस्यज्ञानाग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभि-चैतन्यरूपाग्नौ हविषा स्रुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षवृत्ती-र्जुहोम्यहम्”। (स्वाहा इति प्रथमाहुति, मूलान्ते) धर्म्मा-धर्म्महविर्दीप्ते आत्माग्नौ मनसा स्रुचा । सुषुम्नावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्” । (स्वाहेति द्वितीयाहुति मूलान्ते) “प्रकाशाकाशहस्ताभ्या अवलम्ब्योन्मन स्रुचा । धर्म्माधर्म्मकलास्नेहपूर्णमग्नौ जुहोम्यहम्” । (स्वाहेति —

माङ्गर्ति मङ्गलात् । मतो मूलात्मे) । "कर्मविरम्य भिरिममपत्यावे मामाममपत्यरितिविथि कथिदम्मो । मवि विरहुमरतोमिविमाममूनो मिथं कुलोषि मदमादि मिलापमाम्यम् । पनवमर्ने मना मामाङ्गमङ्गपयो भवेत् । न दम नामदमामपि मीपम्योमीदृमतम्" । "मवमम सोमोमानिमामैम । मपामामवृमदमामदमदमरः । मदर्थं प्रमामपि मममीयमे" । "सुरा मति: विरोमार्थ मङ्गोमा मैरायममम् । ममौरैममदमदमे मानम्योमीम मम्मो । मानम् मङ्गलोमा मम पमे मारविमम् । मङ्गामिमङ्गार्थ प्रम मोमिमिपोम मीमते । विहमम मिमेमम मदमामरपोरेम: । मीमपामानि मायम मथा मदमार्थ ममेत् । मामूमामारयोममङ्गर्थ ममाइमा इम । विममृमृमपीमोमिमामनमममोदम । मोमतमामि-ममृममामामरमी मर । मममामिई देवि । मेदममा-मामम् । ममानार्थ मम ममा मानमदृमैम मोममित् । मरे मर्म ममोमित्यं मयामीति मिममते । मानमामिमूम-मर्थ मेमममामपि मोममेत् । मामामी म ममेति । ममरे प्रामिमाममा । मिमममामविममदंमीमाममूमिदरा । ममामो मैथुनं ममाहिदरे मोमिमेमा" इति म मा "ममानूमा मिमामम मामूमा ममामरेदिति ममम् ।

चमतापीम ङ मम्मामो ममात् । पमदमे मामामराथ मानमे । "मिरुम: मारं मारादममोम: मममी-मात् ममदम" इति मम ११,११ मारात् मामोम्य-मोर्थ मर्म मिरमिमीमिति" मृमोति मेदमीम । मम मचिर्थ मामवेद । "मुदमा ममामामदमोमम-ममोमेदिति" इति "ममोद मामममोममिमुमम" ममीमरमार्थ मरामममोमम: मामा ८११ मरम ममरमूनार्थ देमामयोम मरामममोमम: मामभी मोमिमति मादमीति मा" ममा ।

चमतापीमिम् ङ मम्मोमोमपमिम मममति मममम्मपि मर्म्यामोमीति मोम मा मामारमति मममनिम-मिति । "मममापिम ममामि मी मिममोमिमेमाति । मममीमी-मरा मामात् मो हिमुम देमरे "मममेम मममी-मामि ममदमममामामीमिमामृमोमेम ममामम् । मामारैमि मिममामारे मामामिदमिमिमिमा । मामी म मम ममोमापिम् मनामामृमोम मिममा-ममामम् । मम्मोमममुमामारि मि ।

चमतापीमिमाम म ममोमिम देमरेम मारमम्

मामूर्त ममोरमीमाम । ममदामममामीमे ममरी मिम: देमरेम मामी मामूमे । मम ११ इमे दमिम् ।

चमतामौम म ममर्ममपामात् मोम मम ममा । मामामापे मोमिम् ।

चमतापिम मि० ममोमे पामामामममम्मे मिमृम मिमामें मम् मंमामूर्मपिमेरमिमामाम इमि० मम-मैम मिमोममममामम मम् मा । पमाममाइरे मम-मार्थ मिमामे ममामामाही ।

चमतामैम ममम० ममम ममाम् मामम् । ममममे प्रमाणे ।

चमतामेमी ममामरमाम मर्म इति मम्मे "ममर्मपूर्वमिमो-मृमिति" मा० ममामममृमाममिमममामहिमामदमाऽमि-मामामामिमममामात् ममामी ममत् ममममे मम मा मम म । मर्ममात् मिमाम् । "ममामीमम मामिम्मामममैमी प्रमामरी ममामम ममामामिति" मम: । ममामाहम मम्मममममा ममामें ममम मम मा । ममममामार्थमि मि । "इमाममभो ममिर: मममामिति" मम ८,११ ।

चमतामि ङ ममामिम मम मामरमि ममामदम् मामति मम-मम्मे मम् मम ममम् । मिमा मिमामा-मोमामममृम मादी मामीमेमाममे रोममे ।

चमतामिमम् मि० ममा मम ममी मम-मिमि । मम मविमि । "ममापीमेमी मिमामिमामिमीमि मि मी ।

चमतामी मि ममा: ममरमूमामम् ममामरमें मा मामि ममामि मिमामम म मा-मविमममो: मिम् । प्रमरमादिम ।

चमतामीमि मि ममममा ममामरमे मिमा मामामामा-मिमा मामे मम म ममामामीमिमेरमिमामाम मम् मुमम । मङ्गामामामामिमे मवित्ते ।

चमतामीमत् मि ममभी इमामिदमामिम् मदम् मम मा । इमामिमामि "ममामीमत् मर्म दमे" इति म १.१ मा "ममामीमत् ममामिमममामिमामात् मङ्गमोमेम मर्म ममिमि" मा ।

चमतामीम्म मि ममर्म मामदम् । माहामामामिमे मम-ममामाडे रोदममममममे । म । मम् मामामें मि । "मममीमृमिमोमेम" इति ।

चमतामीमाम ङ ममर्म मा मिमाम । ममामेम । मूह । ममामिमामदमम म मेम ।

चमतामीह ङ मममीमा मैदिमम देमे । मङ्गामीमे म म देमा मा प्रमामात् मविमिरमीमी ममामममीमीमदेम: ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । "अपपस एवाऽप्रविशत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, "अन्तर्वेदि वेद्या करिष्यमाणाया प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति' तद्या०"अन्यदन्तर्वेदि" कात्या०१२,२,२। अन्तर्वेदि विहित कर्म्म ठञ् । आन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते इष्ट्यादौ कर्म्मणि "नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति" मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति" कुल्लू० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्य्यन्ते गङ्गयमुनयोर्मध्यवर्त्तिनि ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे

अन्तर्वेशिक त्रि० अन्तर्वेशे अन्तःपुरे नियुक्त ठक् सङ्ख्या पूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धि । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुक्यादौ । आन्तर्वेशिकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हत्य अव्य० अन्तर्+हन–ल्यप् । मध्ये हत्वेत्यर्थे "अन्त-रपरिग्रहे" पा० अपरिग्रह एवास्य गतित्वेन समासः परिग्रहे तु न, "अन्तर्हत्वा गतं हतं परिग्रहेऽपीति" सि०कौ० । [तद्वति त्रि० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हास० । गूढ़हासे, इत० ।

अन्तर्हित त्रि० अन्तर्+धा–क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । "अन्तर्हितशब्दार्थे" इति सि०कौ० ।

अन्तवत् त्रि०अन्तो नाश परिच्छेदो वाऽस्य अस्त्यस्य मतुप् वः । नाशयुक्ते 'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । "स हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवत स लोकान् जयतीति" छा० उ० । "अन्तवत परिच्छिन्नमिति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य वस–णिनि सप्तम्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्य वेलाऽवधिः कालो वा ६त० । शेष-

अन्तशय्या स्त्री शयन शय्या शीङ्–भावे क्यप् अन्तस्य शयनार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे ६त० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्योगात् श्मशाने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-साहचर्य्यात् कर्म्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद–क्विप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । "तमुपास्ते गुरुमिवान्तसद्" इति किरा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तस्सलिल न० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले "गङ्गाया अन्तस्सलिलवाहिन्याश्च दोष" इति रघु० । सलिलाभावपक्षे अन्तःसलिलमस्याः । अन्तर्गतं सलिलं यस्याः । अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । "अन्तःसलिलमव-गाह्येतेति" श्रुतिः । [तापे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थित तापः । चित्ततापे, देहमध्य-

अन्त(न्तः)स्था पु०अन्तः स्पर्शोष्मणोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था–क्विप् । यरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिमावसानस्पर्शाना शषसहरूपोष्मणश्च मध्यस्था । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्य तं वि-जानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतमिति" पा०शि० । स्था–क । अन्तः स्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे त्रि० । भवादौ गहा० छ । अन्तःस्थीयः मध्यस्थभवे त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च द्व०राज० वा परनिपातः । आद्यन्तयो । "अन्तादिवच्चेति" पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य मरणस्यानलोऽग्निः । मरणानले, अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्य्यन्तदेशमृच्छति ऋ–अण् उप० । "अभिज्ञातारमन्तारं पशूनां गुरुम विदुरिति" भारतोक्ते पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य ग्रामान्तस्थत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशायिन् पु० अन्ते पर्य्यन्तदेशेऽवशेते अव+शी–णिनि ।

अन्तावसायिन् पु० नखकेशानामन्तमवसातुं छेत्तुं शीलमस्य अव+सो–णिनि युक् च । नापिते । अन्ते वृद्धे वयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । "अन्ताय स्वतो-र्थाय जन्तुमात्राय अवस्यति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते सम्बध्यते अन्त–इ । नाटाभिनयन-काले तदुक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे कं टापि अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० 'सुवप्रनीतवदुभेयवरन्ति मालो-रिति" भाग०"यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः" इति ऋ० १,७९,११, "अन्ति अन्तिके" भा० । "नहि नु वो मरुतो अन्त्यस्मे" ऋ० १,१६७,९ । अस्य सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्सदृर्थसामीप्ये 'हृद-यावन्तिदेवगिति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक त्रि० अन्त्यते सम्बध्यते सामीप्येन, अन्त–घञ् सो-स्यास्तीति मत्वर्थीय ठन् । सामीप्यवति । "विमान्तिके पितॄन् ध्यायन्निति" "शनैः पितृकान्तिके पुनरिति" "श्रेष्ठे-ष्वथ स्थानान्तिके" इति च मनु । "तामन्तिकन्यस्तबलि-प्रदीपामिति" रघु । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । चुल्लिग्राम न० । औपधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां आप्नोति अन्त+कन् । पर्य्यन्तव्यापके त्रि० । "केशान्तिको ब्राह्म-

[illegible]

तयोर्व्यासखण्डयोर्यः संपातस्तस्मादुपरितनं खण्डं द्युज्या। सोऽत्तरगोलेऽथ स्वया कुज्यया युता यावत् क्रियते ताव-द्दिनार्धेऽर्कोदयास्तसूत्रयोरन्तरं स्यात्। दक्षिणे तु कुज्यया हीना। यतस्तत्रोदयास्तसूत्रादधः कुज्या। यदर्को-दयास्तसूत्रयोरन्तरं सा च धृतिरुच्यते। एवमन्त्यापि। अत्राहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यातुल्यैरङ्कैरङ्क्यते तावत् त्रिज्यातुल्यं भवति। तैरङ्कैर्यावत् कुज्या गण्यते तावच्चरज्यातुल्या भवति। अथ चरज्यया त्रिज्या युतो-नाऽन्त्यासंज्ञा भवति। नह्यन्त्याह्वयो चलस्थानभेदः। किन्त्वङ्कानां गुरुलघुत्वात् केवलं संख्याकृतो भेद इत्युप-पन्नम्' प्रमिता०।

अन्त्यकर्म्मन् न० अन्ते नाशे भवं कर्म्म। अन्त्येष्टिक्रियायाम्। 'जायायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि" "व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म्म च अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति" इति "जातकर्म्मान्त्यकर्म्माणि नवश्राद्धं तथैव चेति" च मनुः। "तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामात् अग्नये" इति छा०उप० "अग्नयेऽन्त्यकर्म्मणे ऋत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्म्मणि" इति छा०उप० भा०।

अन्त्यज पु०स्त्री० अन्त्ये सन् जायते जन–ड। शूद्रे तस्य वर्णमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम्। "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रे-ष्ठमन्त्यजः" इति मनुः। "अन्त्यजः शूद्रः" इति कुल्लू०। शेषजातमात्रे त्रि०। अन्त्ये चाण्डाल इव जायते जन–ड। रजकादिषु सप्तसु जातिषु पु०स्त्री० "रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च। कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः" अत्रिसंहिता। "न शूद्रराज्ये निवसेदित्युपक्रम्य नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिरिति" "गच्छंस्त्वन्त्यजस्त्रियामिति" च मनुः।

अन्त्यजन्मन् पु०स्त्री० अन्त्यं जन्म यस्य। शूद्रे, "प्रतिपद्यस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः" इति मनुः। शेषजातमात्रे त्रि०।

अन्त्यजाति पु०स्त्री० अन्त्या जातिर्यस्य। शूद्रे। "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितामिति" मनुः। चण्डालादौ च। "अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनीति" प्राय०।

अन्त्यभ न० कर्म्म०। मीनराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयो राशि-चक्रस्यान्ते स्थितत्वात्तथात्वम्।

अन्त्ययोनि पु०स्त्री० अन्त्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य। शूद्रे, चण्डालादौ च 'शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्य-योनयः" इति मनुः।

अन्त्यवर्ण पु०स्त्री० कर्म्म०। शूद्रे। पदवाक्यादेरवसानस्थिता-क्षरे पु०। [पृष्ठेऽस्य विवरणम्।

अन्त्यानुप्रास पु० कर्म्म०। शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्त्यावसायिन् पु० स्त्री० "निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्र-मन्त्यावसायिनम्। श्मशानगोचरं सूते" इति मनूक्ते निषादस्त्रियां चण्डालजाते (सुरदाफरास) इति ख्याते सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप्। "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः" इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डालादिषु च। "अन्त्यावसायिनामन्न-मश्नीयाद्यस्तु कामतः" इति आङ्गिरःस्मृतिः।

अन्त्याश्रम पुन० कर्म्म०। चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपशेषाश्रमे।

अन्त्याश्रमिन् पु० अन्त्याश्रमोऽस्त्यस्य इनि। चतुर्थाश्रमयुक्ते।

अन्त्याहुति स्त्री कर्म्म०। अन्त्येष्टौ साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारके यज्ञभेदे "अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्रा" इति भट्टिः।

अन्त्यूति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा ऊतिः रक्षणम् अव–क्तिप् कलोपः। आसन्नरक्षणे "अहमन्त्यूतिमयोभुवमिति' ऋ० १,१२८,१।

अन्त्येष्टि स्त्री अन्ते भवा इष्टिः। साग्निकस्य मृतस्य देह-संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्प्रभवत्वात् निरग्नेर्दाहमात्रसंस्कारे च। 'पतितानां न दाहः स्यात् नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः" इति शु०त० स्मृतिः।

अन्त्र न० अन्त्यते देहो बध्यतेऽनेन अति–बन्धने करणे ष्ट्रन्। देहबन्धने–"सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेत्"। इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे। "सार्द्धत्रिव्यामान्य-न्त्राणि पुंसः स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि" सुश्रुतम्। "निर्य-दन्त्रविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्" "यस्यान्त्रमन्नं रूपसे-पिभिरिति" सुश्रुतम्।

अन्त्रकूज पु० अन्त्रस्य कूजः शब्दभेदः। अन्त्रविकूजने "पक्वा-शयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति वेति" सुश्रुतम्।

अन्त्रपाचक अन्त्रस्य दोषं पाचयति। स्वचिसारे निर्य्यास-विषे औषधिभेदे 'स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते" इत्युपक्रम्य। "दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयमि-त्यभिधाय "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च निर्य्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः" इति विशेषतः स्थावरस्य स्थानसंज्ञा "अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककर-घाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणा-

अन्यत्र नष्टस्य न धाम इत्येतत्परतया तत्रान्धत्वम् भाक्तम् । अन्धयतीत्यन्धम् अन्ध–चु०प्रेरणे णिच्–अच्, अन्ध–करणे घञ् वा । तमसि अन्धकारे "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जना इति" श्रुतिः । यथार्थ ज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च "आसीदिदं तमोभूतमिति" मनौ "तमसावृततस्त्वेनेति" "तमसा वावृत तस्य नानुपश्यति मूढधीरिति" च पुराणे तम-शब्दे नाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न० मेदि० । तस्य मनुष्याणामन्धकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्धक पु० अन्ध–ण्वुल् । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ कश्यपादुत्पन्नः तस्य वरेण महादेवैरवध्यतानामभेदे यथोक्तं हरिवंशे १४५ अ० "दितिरुवाच हतपुत्त्राऽस्मि भगवन्! देवैर्धर्मभृतांवर ! । अवध्यं पुत्त्रमिच्छामि देवैरमित-विक्रमम् । काश्यप उवाच । अवध्यस्ते सुतो देवि! दाक्षायणि! भवेदिति । देवानां समयो नास्ति कश्चित् कमललोचने ।। देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् । आत्मा ततस्ते पुत्त्रेण रक्षितव्यो हि सर्व्वथा । अन्यालभत तां देवीं कश्यपः सर्व्वमागतः । अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्त्रं सुषुवे ततः । सहस्रबाहुं कौरव्य! सहस्रशिरसं तथा । द्विसहस्रेक्षणञ्चैव तावच्चरणमेव च । स प्रजात्यन्धवद्यस्मादन-न्धोऽपि हि भारत ।। तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः । अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्व्वान् बाधते भारत ।। हरत्यपि च रत्नानि सर्व्वाण्यात्मबलाश्रयात् । मायया चात्मवीर्य्येण निगृह्याप्सरसां गणान् । स्वे वेश्मन्यू-र्जितोऽत्यर्थं सर्व्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-रत्नविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्धकः पापनिश्चय" इति "निशितत्रिशूलदारितान्धकमहासुर इति" काद० । अन्ध एव अन्धक स्वार्थे कन् । मुनिभेदे स च वृह-स्पतिज्येष्ठभ्रातुः उतथ्यात् ममतायामुत्पन्नः वृहस्पति-शापादन्धत्वमापेदे । तस्य जात्यन्धत्वात् दीर्घतमा इति नामान्तरं तत्कथा भा० आ०प० १०४अ० "उत-थ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् । वृहस्पतिर्वृ-हत्तेजा ममतामन्वपद्यत ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं वदताम्वरम् ॥ अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यता-मिति । अयञ्च मे महाभाग! कुक्षावेव वृहस्पते ! । औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ अमोघरेतास्त्व-ञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः । तस्मादेवं गतेऽद्य त्वमुपार-न्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तया सम्यक् वृहस्पतिरुदारधीः । कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ भोस्तात! मा गमः कामं द्वयोर्ना-स्तीह सम्भवः । अल्पावकाशो भगवन्! पूर्व्वञ्चाहमिहा-गतः । अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्त्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः । पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः ॥ स्थान-मप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहतं तदा । पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषान्वितः । उतथ्यपुत्त्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ यन्मां त्वमीदृशे काले सर्व्वभूतेप्सिते सति । एवमात्थ वच-स्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापा-दृषिरजायत । वृहस्पतेर्वृहत्कीर्त्तेर्वृहस्पतिरिवौजसा ॥ जात्यन्धो वेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया । तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्त्रान् जन-यामास गौतमादीन् महायशाः" इति । यादवभेदे च "सात्वतान् सत्त्वसम्पन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम् । अन्धकञ्च महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणैव तान् शृणु । अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरो-ऽलभतात्मजान् । कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलबर्हिषम्" । इति हरिवंशे ३८ अ० । "दूतं सम्प्रेषयामास वृष्ण्यन्धक-निवेशनम्, ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णमिति" हरिवंशः ।

अन्धकरिपु पु० ६त० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम् यथा हरिवंशे १४६ अ० "मुमोच भगवाञ्छूलं प्रदीप्ताग्नि-समप्रभम् । तत् पपात हरोद्दिष्टमन्धकोरसि दुर्द्धरम् । भस्मसाच्चाकरोद्रौद्रमन्धकं साधुकण्टकमिति" । अन्धकहन्त्रा-दयोऽप्यत्र । अन्धकस्यान्धकारस्य रिपुरपसारकत्वात् । सूर्य्ये, चन्द्रे, वह्नौ, च पु० ।

अन्धकवर्त्त पु० अन्धक इव वर्त्तते वृत–अच् । पर्वतभेदे शब्दा० र० । अन्धकवर्त्तीयस्तत्रभवे त्रि० ।

अन्धकार पु न० अन्धं करोति कृ–अण् उप०स० । तमसि तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । नीलं तमश्चलतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् चलनादिक्रिया-वत् द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सह-कारित्वेऽपि तमस्त्वक्षे नैषकमत्वमपूरत न सहकारिता

[illegible] भव इति श्रीधरस्वामी । गीता [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च । [शब्दार्थ ।

धर्मकामसय त्रि [illegible] ।

धर्मकारि [illegible] ।

धर्मकायस्थ पु [illegible] ।

धर्मकूप पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] ।

धर्मद्रोह न [illegible] ।

धर्मतत्त्व न [illegible] ।

धर्मतातमस न [illegible] ।

धर्मतालिङ्ग न [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] च ।

धर्मदास पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

धर्मपूतना स्त्री [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

धर्मभूमिका स्त्री [illegible] ।

धर्मभिक्षु त्रि [illegible] ।

धर्मश्रावक त्रि [illegible] ।

धर्ममय न [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

धर्मार्थि पु [illegible] ।

धर्मयज्ञ न पु [illegible] । "[illegible]

शोमानुपीतिमां देवीविषोऽन्धपर्णा च स्वान्धं सप्तम चा मुषादिति" पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म्म० अन्येभ्योऽपीति दीर्घः । निविड़ान्धकारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध–प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूतक्रीडायाम् तया हि जन अन्धदृष्य विवेकशून्य क्रियते । सर्पप्याञ्च तस्यायात्यन्तसेवनात् दृष्टिक्षय वैद्यकप्रसिद्ध ।

अन्धु पु० अन्ध–कु । कूपे । कूपतुल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुं चिह्ने च । "वाक्पाणिपादपायूपस्थं घ्राण्याङ्गमनीषिणः" इति शा० ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा०चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध–उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात् वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध्र पु० अन्ध–रन् । देशभेदे स च देशः । "जगन्नाथादूर्द्ध्वभागादर्वाक् श्रीभ्रमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्त" ॥ वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्त्यजभेदे च । व्याधभेदे इति काश्यप ।

अन्न न० अनिष्यनेन अन–नन्, अद्यते इति अद–क्त वा "अन्नाण इति" पा० निर्देशात् अन्नार्थतया न जग्धि । ओदने, सिद्धान्ने, "यस्य क्षेत्रगत भोज्यं सर्वं धान्यमुच्यते । आम तु वितुष विद्य सिद्धमन्नमुदाहृतम्" इति वाचस्पत्य० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्ते तेषां प्राणहेतुत्वात्तथात्वम् । तत्रामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोग "आमान्न हृदये दत्त्वा पक्व कृत्वाथ खादयेत् । मष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिरिति" पुराणे "चाण्डालान्न भुक्त्वा त्रिरात्र मुपवसेत् सिद्ध भुक्त्वा पराक" इति विष्णुसूत्रे, आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मानवे च तत्र प्रयोगात् "सिद्धमन्नमुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्थो न तु तन्मात्रस्यैवान्नतायोधनार्थो । अतएव "अन्नमाश्रित्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमान्नभक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे" । इत्युपक्रम्य अष्टादशविधानि धान्यान्यभिधाय "अन्नवर्ज्जमते देवि । एतान्येव विवर्ज्जये"दित्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्जमन्नते तेषां वर्ज्जनीयत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य य स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन" इति श्रुत्या "अन्नमय हि सोम्य मन इति" श्रुत्यन्तरोक्त मनसोऽन्नमयत्वं यत् समर्थित तत् सर्वप्रकारान्नविकारस्यैव । तत्र "राजान्न तेज आदत्ते" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मान निवेदये"दित्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रतिप्रसवः अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च सङ्कीर्णजातिभेदा परावरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते । "गोरस तिलसक्तूंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेत् शूद्राद्यच्चान्यत् पयसाकृतमिति" समर्त्तवचनन्तु आपदि शूद्रान्ननिवृत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । "कन्दुपक्व तैलपक्व पायसं दधि सक्तव । एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणात्तथावगते एवमेव प्रा०चि० । "अन्न हि भूतानां ज्येष्ठं तस्मात् सर्व्वौषधमुच्यते" इति श्रुतौ अन्नस्य सर्व्वौषधिरूपत्वोक्ते सर्वेषां व्रीह्याद्योषधीनामन्नत्वं व्यक्तमुक्त "पृथिव्या ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति" श्रुतौ च ओषधिजन्यस्य अन्नत्वमुक्तम् "अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते" इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्यां, तस्याश्च अन्नहेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । "अन्नंगोऽन्नमिति श्रुते" "यत् कृष्ण रूप तदन्नस्येति" छा०उप० श्रुतेश्च । अत एव भाष्यकृता "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति श्रुतौ इदमा तेजोऽबन्नात्मिकाया देवताया परामर्श इत्युक्तम् । उदके च निरुक्त० तस्य च "वृष्टेरन्नं तत प्रजा इति" मनुना अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमय प्राण" इत्युक्त्वा तत्समर्थनाय "आप पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां य स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्र योमध्यम तल्लोहित योऽणिष्ठ स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा "षोडशकलो वा अयं पुरुष " इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाहानि माशी: काममप पिवापोमय प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्त । प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा अन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्न कणीयो भविष्यतीति अथ यदा सुवृष्टिर्भवति आनन्दिन प्राणाः भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीति छा०उप० । सूर्य्ये पु० सि०कौ० तस्य अन्नहेतुवृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मनुना तद्धेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, म० "स्त्रियोऽन्न पशवोऽन्नञ्च विप्रोऽन्नञ्च मङ्गोचितामिति" मनु । मत्स्यसूक्ते च "प्राणस्यान्नमिद सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावर

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] + [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] (१८) [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । (कृत्तिका) इति [illegible] ।

[illegible]

शोभानुमोतिया' देवीविषयोऽन्धपर्ण्णा च स्यान्ध' सप्तम स्या मुषादिति" पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म० अन्येभ्योऽपीति दीर्घ । निविडान्धकारे । एतन्न्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध—प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूतक्रीड़ायाम् तया हि जन अन्धइव विवेकशून्य क्रियते । सर्षपाश्च तस्याश्चात्यन्तसेवनात् दृष्टिक्षय वैद्यकप्रसिद्ध ।

अन्धु पु० अन्ध—कु । कूपे । कूपतुल्यच्छिद्रवत्त्वात् पु चिह्ने च । "वाक्पाणिपादपायून्धुपस्थान्याहुर्मनीषिण" इति शा० ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा०चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध—उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात् वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध्र पु० अन्ध—रन् । देशभेदे स च देश । "जगन्नाथादूर्द्ध्वभागादर्वाक् श्रीभ्रमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्त" ॥ वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्त्यजभेदे च । व्याधभेदे इति काश्यप ।

अन्न न० अनित्यनेन अन—नन्, अद्यते इति अद—क्त वा "अन्नाय इति" पा० निर्द्देशात् अन्नार्थतया न जग्धि । ओदने, सिद्धान्ने, 'यस्य क्षेत्रगत मोक्त' सतुषं धान्यमुच्यते । आमन्तु वितुष प्रोक्त स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" इति वसि० स्मृ० । अन्नमूल हि जीवनमित्युक्ते तेषा प्राणहेतुत्वात्तथात्वम् । तत्रामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः 'आमान्न' हरये दत्त्वा पक्व कृत्वाथ खादयेत् । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिरिति" पुराणे "चाण्डालान्न भुक्त्वा त्रिरात्र मुपवसेत् सिद्ध भुक्त्वा पराक' इति विष्णुसूत्रे, आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मानवे च तस्य प्रयोगात् "स्विन्नमन्नमुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था न तु तन्मात्रस्यैवान्नताबोधनार्था । अतएव "अन्नमाश्रित्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमान्नभक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे" । इत्युपक्रम्य अष्टादशविधानि धान्यान्यभिधाय 'अन्नवर्ज्जमते देवि । एतान्येव विवर्ज्जये"दित्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्जनव्रते तेषां वर्ज्जनीयत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते "अन्नमशित त्रेधा विधीयते तस्य य स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमस्तन्मांस योऽणिष्ठस्तन्मन" इति श्रुत्या 'अन्नमय हि सोम्य मन इति" श्रुत्यन्तरोक्त मनसोऽन्नमयत्व यत् वर्णित तत् सर्व्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । ततश्च "राजान्न

तेज आदत्ते" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिण । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मान निवेदये"दित्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रतिप्रसव अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च सङ्कीर्णजातिभेदा पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते । "गोरसं तिलसक्तूंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेत् शूद्राच्चान्यत् पयसाकृतमिति" सवर्त्तवचनन्तु आपदि शूद्रान्ननिवृत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । "कन्दुपक्व तैलपक्व पायसं दधि सक्तव । एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणात्तथावगते एवमेव प्रा०वि० । 'अन्न हि भूताना ज्येष्ठ' तस्मात् सर्व्वौषधमुच्यते" इति श्रुतौ अन्नस्य सर्व्वौषधिरूपत्वोक्ते· सर्वेषां व्रीह्याद्योषधीनामन्नत्व व्यक्तमुक्त' "पृथिव्या ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति" श्रुतौ च ओषधिजन्यत्वस्य अन्नत्वमुक्तम् "अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते" इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्या, तस्याश्च अन्नहेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । "अन्नं वै पृथिवी"... "अन्नमिति श्रुते:" "यत् कृष्ण रूप तदन्नस्येति" छा०उप० श्रुतेश्च । अत एव भाष्यकृता "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति श्रुतौ इदमा तेजोबन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके च निरुक्त० तस्य च "वृष्टेरन्न तत प्रजा इति" मनुना अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमय प्राण" इत्युक्त्वा तत्समर्थनाय- "आप पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां य स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्र योमध्यम' तल्लोहित योऽणिष्ठ स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा "षोडशकलो वा अयं पुरुषः" इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाहानि माशी काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्त । प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा अन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्न कनीयो भविष्यतीति अथ यदा सुवृष्टिर्भवति आनन्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्न बहु भविष्यतीति छा०उप० । सूर्य्ये पु०सि०कौ० तस्य अन्नहेतुवृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मनुना तद्धेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० "स्त्रियोऽन्न पशवोऽन्नञ्च विप्रोऽन्नञ्च भक्षोचितामिति" मनु । भक्ष्यद्रव्ये च "प्राणस्यान्नमिद सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावरं

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

अभ्रङ्कारमय त्रि अभ्रङ्कार+मयट् [illegible] ।

अभ्रङ्कारि [illegible] ।

अभ्रपुष्प न [illegible] ।

[illegible]

अभ्रमांसी स्त्री [illegible] ।

अभ्रमुप्रिय [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

हि सौम्य । मन" इति श्रुति विवरणं कोशशब्दे । अन्न-प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् प्रकृतवचने" पा० मयट् । अन्न-प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि०कौ० ।

अन्नमल न०पु० अन्नस्य मलः किट्टं । निःसारितरसभागभेदे (चिटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे 'वर्चस्कं मल' इति सि० कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नाना पुरीष मलमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति" प्रा०वि० स्मृति ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रस सारांश स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य सारांशे "सवा अय पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुति अपथ्यै सह समुक्ते व्याधिरन्नरसे यथेति" वै० । रसस्तु जठरानलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांश । अन्नपाकशब्दे तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकार । शोणितादिषु सप्तसु धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधातावेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि० । शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमश शोणितादिपाकात्तस्य प्राधान्यम् । अत एव "अन्नाद्रेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद त्रि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद–अण् उप० । अन्नभोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ । "अन्नवानन्नादोभवति य एव विद्वानिति छा०उप० । 'अन्नादः दीप्ताग्निरिति" या०भा० । "त्विषिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद" इति काठा० १,२,५ । अन्नभक्षके त्रि० "टिड्ढाणञित्यादि" पा० सूत्रे आद्यन्तयोस्तद्धितसाहचर्यात् तद्धितान्तादेव ङीप् अन्यतोन, तेनात स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् त्रि० अन्नमत्ति अद्-णिनि ६त० । अन्नभक्षके । "भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्य नैकान्नादी भवेद्व्रतीति" मनु स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्य भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । 'अग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे"य०३,५, । अन्नमाद्य यस्य । अन्नभक्तौ त्रि० "अन्नाद्याय व्यूहध्व सोमोराजा यमागमदिति" दन्तधावनमन्त्र । "अन्नाद्येनोदकेन वा" इति मनु ।

अन्नायुस् त्रि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स एषोऽन्नस्य पक्षोयद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुरिति" ऐ० उप० । अन्नायुरसमित्यन्नायुरन्नजीवन इत्यर्थ ।

अन्नावृध त्रि० अन्न वर्द्धतेऽनेन वृध–करणे क्विप् ६त० पूर्व्वपददीर्घ । अन्नवर्द्धके । "अत उत्ता पितृभृतोजनित्रीरन्नावृध प्रतिचरन्त्यन्नैरिति ऋ० १०,१,४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य त्रि० अन–अघ्न्यादि० य । भिन्ने, सदृशे च । "उत्थित ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चनेति' रघु । "शरीरेण सम नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति" हितो० । "अन्यदुच्छृङ्खल सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितमिति" माघ धन्यास्तागुणरत्नरोहणभुवोधन्यास्तदन्यैव मेति" सा०द० रन्ध्रे अन्योक्तिः सुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्यस्मै मति सर्व्वस्व यस्मान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याप्ति साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । 'इत्थन्नन्येषां य? इतक्रतोरिति ऋ० ८,२१,१४, अन्यस्मिन् यूपे, निदधाति रेत इति ऋ० २,५५,१७ । इमेऽन्यस्य न तत्कार्य्यम्, "साध्वन्याना सन्निहिये" इति मु०बो० जसि तु वा साध्वन्ये–साध्वन्या । तस्येदमित्यर्थे छ दुक् । अन्यदीय ।

अन्यकारुक प्र० अन्यत् करोति कृ–उण् स्वार्थे कन् कारुक । पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके त्रि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिश सव्यापराशम चित्त कर्म्म० । विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ६त० । अन्यमनस्के त्रि० ।

अन्यत् अव्य० । अन–बा० यति । अन्यार्थे । "देवदत्तोगच्छति अन्यच्च यज्ञदत्त" इति गण० महो० स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम त्रि० अन्य+डतमइति, मुग्धबोधम् । बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नभिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेदत्रयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्वत्र तत्त्रयभेदसत्त्वात् । अनेकत्वस्य अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्त पदार्था अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षितास्तावन्तएव भेदा ग्राह्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेदवत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थ । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ प्रातिपदिके इति" कैयट । तेनान्यतमस्य न सर्वनामकार्य्यम् 'कियत्तदोर्निर्द्धारणे इति" पा० कियत्तद्भ्योऽन्यत्र डतरादिविधानाभावाच्च डतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् । इति मा०प्र०उ० । अतएव सर्वनामसभासूत्रे डतरडतमान्तयोरुक्तत्वेऽपि अन्यतरशब्दस्य पृथगुपादानम् । "कर्म्मादिषट्कान्यतमत्व कारकत्वमिति" शारमञ्जरी "अथ प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर त्रि० अन्य+डतर मु०बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

[illegible] प्राप्य [illegible]" [illegible] [illegible]।

ममविह न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

ममकोह [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । (ममो) इति [illegible] [illegible] [illegible] ।

ममर त्रि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ममराज [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] (विरमाया) [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ममदीप [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ममपाद [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] ९८ [illegible] ।

ममपान न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

ममपूर्वा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ममपूर्वेश्वरी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

ममप्राशन न० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति । [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ममभ्रम त्रि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ममभय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]

हि सौम्य । मन" इति श्रुति विवरण कोषशब्दे । अन्न-प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् प्रकृतवचने" पा० मयट् । अन्न-प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि०कौ० ।

अन्नमल न०पु० अन्नस्य मलः किट्ट । निस्सारितरसभागभेदे (विटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "वर्चस्क मल" इति सि० कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नाना पुरीष मलमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरा पिबेदिति" प्रा०वि० स्मृति ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रस सारांश स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य सारांशे "सवा अय पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुति अपथ्ये सह सभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसे यदेति" वै० । रसस्तु जठरा-नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांश । अन्नपाकशब्दे तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकार । शोणितादिषु सप्तसु धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-वेवास्य प्रयोगोपाधिस्यात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि० । शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमश शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-न्यम् । अत एव "अन्नाद्रेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद त्रि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद्–अण् उप० । अन्न-भोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ । "अन्नवानन्नादोभवति य एव विद्वानिति छा०उप० । "अन्नाद दीप्ताग्निरिति" शा०भा० । "त्विषिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्य-न्नाद" इति कात्या० २,२,५ । अन्नभक्षके त्रि० "टिड्-ढाणञित्यादि" पा० सूत्रे आद्यन्तयोस्तद्धितसाहचर्य्यात् तद्धितापन्नादेव ङीप् अन्यतोन, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् त्रि०अन्नमत्ति अद्-णिनि ६त० । अन्नभक्षके । "भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्य नैकान्नादी भवेद्व्रतीति" मनु स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्य भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-रन्नादमन्नाद्यायादधे" य० २,५, । अन्नमाद्य यस्य । अन्न-प्रभृतौ त्रि० "अन्नाद्याय व्यूहध्व सोमोराजा यमागमदिति" दन्तधावनमन्त्र । "अन्नाद्येनोदकेन वा" इति मनु ।

अन्नायुस् त्रि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स एषोऽन्नस्य चक्षुर्यन्नायुरन्नायुर्वा एष यन्नायुरिति" ऐ० उप० । अन्नायुरन्नमिवन्नमायुरन्नजीवन इत्यर्थ ।

अन्नावृध त्रि० अन्न वर्द्धतेऽनेन वृध–करणे क्विप् ६त० पूर्व-पददीर्घः । अन्नवर्द्धके । "अत उत्वा पितुभृतोजनित्री-रन्नावृध प्रतिचरन्त्यन्नैरिति ऋ० १०,१,४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन अशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य त्रि० अन–अन्नशादि० य । भिन्ने, सदृशे च । "उत्थित ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चनेति" रघु । "शरीरेण सम नाश सर्वमन्यद्धि गच्छति" हितो० । "अन्यदुच्छृङ्खल सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितमिति" माघ धन्यास्तागुणरत्नरोहणभुवोधन्यास्तदन्यैव मेति" सा०द० दन्त्ये अन्योक्ति: मुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्यस्मै सति सर्वस्व यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याप्ति साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "इतरूद्गन्येषा या इत-क्रतोरिति ऋ० ८,२१,१४, अन्यस्मिन् यूपे, निदधाति रेत इति ऋ० २,५५,१७ । द्वन्द्वेऽन्यस्य न तत्कार्य्यम्, "साध्वन्याना सन्निहिये" इति मु०बो० जसि तु वा साध्वन्ये–साध्वन्या । तस्येदमित्यर्थे छ दुक् । अन्यदीय ।

अन्यकारुक प्र० अन्यत् करोति कृ–उण् स्वार्थे कन् कारुक । पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके त्रि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वव्यापाराक्षम चित्त कर्म० । विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ६त० । अन्यमनस्के त्रि० ।

अन्यत् अव्य० । अन–बा० यति । अन्यार्थे । "देव-दत्तोगच्छति अन्यत्र यज्ञदत्त" इति गण० महो० स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम त्रि० अन्य+डतमइति, मुग्धबोधम् । बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-गिताकभेदवति तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्न-भिन्नत्वम् । यथा घटपटमठान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-त्रयभेदो घटपटमठेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्वत्र तत्त्रयभेद-स्वात् । अनेकत्वस्य अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्त पदार्था अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-स्तावन्तएव भेदा ग्राह्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थ । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ प्रातिपदिके इति" कैयट । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-र्य्यम् "कियत्तदोनिर्द्धारणे इति" पा० कियत्तद्भ्योऽन्यत्र डतरादिविधानाभावाच्च डतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् । इति मा०प्र०उ० । अतएव सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रे डतरडत-मान्तयोरुक्तत्वेऽपि अन्यतरशब्दस्य पृथग्ग्रहणम् । "कर्मादिषट्कान्यतमत्व कारकत्वमिति" सारमञ्जरी "अथ प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर त्रि० अन्य+डतर मु०बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

तत्र वह्निमत्वे सति वह्निव्याप्यत्वनियमव्यतिरेके [illegible] अनुमानेऽपि तत्र बाधव्यभिचारत्वात् सर्वमनर्थकम् । [illegible] अनुमानमिति [illegible] न [illegible] । इत्यादि शब्दे दृश्य । अन्यतरविशेषणत्वे [illegible] । [हिन्दी ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० अन्यतरस्मिन्नपि दिवसे । अन्यतर

अन्यत्र अव्य० अन्य+त्रल्प्रत्ययार्थे सप्तम्यर्थे । अन्यस्मिन् अन्य वाचिन्यर्थे । तत्र सप्तम्यर्थे "नैव च [illegible] यत्र न भवति [illegible] । इत्यादि [illegible] अवधारणे इति" च "एतस्मात् अन्यत्र [illegible] अन्यत्र [illegible]" इति [illegible] न [illegible] । अन्यत्र [illegible] इत्यादि च । अन्यस्मिन् च "अन्य [illegible] [illegible]" इति च ।

अन्यत्व त्रि अन्यस्मिन्नपि भवः अन्यत्+ त्व । [illegible] । "न च [illegible] [illegible] अन्यत्वमिति" इति । [सांख्ये ।

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले । [illegible]

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारे थाल् । अन्यप्रकारेण । "अन्यथा [illegible] इति" [illegible] न [illegible] [illegible] इति । अन्यथा [illegible] इति च [illegible] । [illegible] "अन्यथा [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] "अन्यथा [illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] "अन्यथा [illegible]" [illegible] अन्यथा [illegible] । [illegible] ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे थाल् । अन्यप्रकारे [illegible] न [illegible] [illegible] । "अन्यथा [illegible] [illegible]" ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+कृ+णमुल् । अन्यप्रकारेण [illegible] ।

अन्यथाख्याति स्त्री० अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिर्ज्ञानम् । तत्र [illegible] [illegible] ।

यथा शुक्तौ रजतत्वादिज्ञानम् [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति नैयायिकाः । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥

इति [illegible] । [illegible] [illegible] इति भेद [illegible] ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री० अन्यथा अभावे अनुपपत्तिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (अर्थापत्ति) इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] इति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । तत्र [illegible] [illegible] । अन्यथाभावे च । [illegible] च [illegible] इति [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अन्यथाभूत त्रि अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । [illegible] "अन्यथाभूतमिति" च [illegible] ।

अन्यथावृत्ति स्त्री० अन्यथा [illegible] इति । [illegible] अन्यप्रकारेण वृत्तिः (विकारः) अन्यथाभावः च ।

अन्यथासिद्ध त्रि अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्यप्रकारेण सिद्धे पदार्थे [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । अन्यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

भाव कारणभावाद्वा वस्तु । अन्यं प्रति पूर्व्वभावे सति यत्पूर्व्वभावविज्ञानम् । जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य स्वह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यक-पूर्व्वभाविन” । एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् । तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रासभादि स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ” इति ।

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्यप्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणतामतिवन्धकरूपे मध्यत्सिद्धे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म्म० दुक् । भिन्नार्थे । ६त०२त० वा अनन्यार्थ अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्य अर्थोयस्य अन्यार्थ भिन्नार्थके त्रि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति”

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे “अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितामिति” माघ०

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्यस्याशा ६त० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशी दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ६त०३त० वा । अन्याशीरित्येव । अनन्यस्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ६त० । अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थित दुक् । अन्यरूपास्थिते ३त० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा०छ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदुत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्यविषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुक ३त० । अन्योत्सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ६त० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा रागः ३त०६त० वा । अन्यराग इत्येव अनन्यकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया मातृभिन्नया पुष्टः सर्वनाम्नो वृत्तौ पुंवद्भाव । कोकिले “अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दाः श्रोतर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानेति” कुमा० । “अलिपुष्ट-कुलादिवान्यपुष्टैरिति” माघ ।

अन्यपूर्व्वा स्त्री अन्यः पूर्व्वो यस्याः । पूर्व्वपतिमरणादौ पत्यात् स्वत्वनिवर्त्तिकाया पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्व्वा च सप्तविधा यथोक्तं नारदेन “परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहण-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्म्मणा । देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता”।(उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । “असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यम्प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारम्पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधा कात्यायनेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवा कन्या वर्जनीया कुलाधमा । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येता. काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” इति । अन्यपूर्व्वाविवाहश्च युगान्तरविषय-मिति माधवाचार्य्यादय “नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थापनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र मता-वले तत्तद्ग्रन्थे एवावगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्य-पूर्व्वेव तस्मिन्नासीत् वसुन्धरेति रघुः । तत्र कार्य्याद्यादिवाद्य, अन्या पूर्व्वा यस्य वा । तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यरूपभवने अन्यरूप-विस्वभावे च । ब्रा० ष्यञ् । आन्यभाव्य तद्भावे न० ।

अन्यभृत् पुस्त्री० अन्यया भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप् । कोकिले ।

अन्यभृत पुस्त्री० अन्यया भृतः पुष्टः । कोकिले । “कलमन्य-भृतासु भाषितमिति” रघु । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वग्राह्यविषयपरि-हारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यलाभसक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातुर्जायते जन ड ५त० पुंवद्भ ।

तत्र तद्विषये इति तद्विषयकत्वप्रतियोगिकत्वाद्यर्थे दत्तम् अनुमानेऽपि तत्र तत्सद्भावाभावात् सर्वेषामपि। विशेषणीभूय पदार्थाभावात् अनुमानमिति तत्र न प्रतीत। एवमादि अनन्यत्व इत्य। नायकैरित्यनयोः इत्यूह्यम्। [दिनकरी।

अन्यतरेषुष् अव्य अन्यतरस्मिन्नपि दिवसे। अन्यतर

अन्यतम् अव्य अन्य+तमप्रत्यये इतिः। अन्यतम अव्य चार्थिकत्वार्थे। तत्र प्रयुज्यते "नैव च नियतमेवायमर्थो भवति न भवति वा। एतावत् विभक्तिप्रत्ययान्त-मतः। अन्यतरार्थत्वम् इति च "एतादृशम् एतानि निश्चितान्यतः पदान्तरपरिभाषितानीति नीति" चत्वरे येन परीक्षितोऽपि यानि भवन्ति। अतः तत्र विचारतो भवनं वा भवेऽन्यत्र" इति न्यायः। तद्वच्च "वा विकल्पार्थः इव वैयाकरणैरनुसारितिः" न्यायः।

अन्यतरत्व त्रि अन्यतरोऽनयोरित्यर्थे भेदरूपत्वे अन्य अन्यत्। यथा। "न च तत्रत्ये विशेषणीभावविशेष-नैयायिककारणमिति" वदन्ति। [वादी।

अन्यतमकारण त्रि अन्यतम कारण इत्यर्थ। अन्यतम-

अन्यथा अव्य अन्यथित्+थाल्+तस्। अन्यार्थकत्वे। "अन्यथा सिद्धस्यैव व्यापकत्वविशेषाद् इति" तथा च दाहकत्वस्य व्याप्यत्वाभावो नैयायिक इव सिद्धमेव-भवेदिति इति अन्यथा प्रकारविशिष्टादिना इति च यादृशी वा। प्रकारत्वात् अभ्यो दैवी वा विशेषः तत्र यस्य। "अन्यथा निवाराय तत्र यत्री कैवल्य सात्त्विकेऽपि आर्द्रे" विकल्पपक्षविशेषे गतो दृष्टान्तं। तथोक्तमपि इ देव इति। "प्रकारान्तरेऽपि दर्शने इति वा तद्वा अन्यथा-सिद्धादिषु प्रकारार्थे तत्। प्रकारार्थे चैवा अन्यथासिद्धा वर्ण निर्णेतुरिति यो हा। अन्यथा अर्थे दृष्टान्ते "अन्यथा पक्षीदृश्यमानव्यतिरेकेण अन्यथा तत् अन्यथा सूत्रान्वयप्रवेशेति तत्र वा। तत्प्रत्यक्षमनयोरिति।

अन्यथा अव्य अन्य+थाल्प्रत्यये तत्। अन्यप्रकारे "अन्यथानि न कदापि यानि चेत् इत्यादयोऽपि विचारः। "अन्यथा वा अन्यथा इत्यादि" इति। विकल्पार्थे विधि अन्यथार्थे च "अन्यथासूत्रमितिरिति"।

अन्यथाकारम् अव्य अन्यथा+कृ+णमुल्। अन्यथाकारेण अन्यार्थे तत्र अन्यथाकरणार्थं तदेवान्यथात्वेन तदर्थे।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण ख्यातिज्ञानम्। यत्र प्रकारान्तरेण भासमानं तत्र तद्विषयकत्वेन भाने। यथा शुक्तौ रजतमित्यादिज्ञानम् अन्यत्र स्थितस्य रजतस्य शुक्तौ भानम् इति अनुमानसम्भवात्। तथा च विप्रतिपत्तौ इदं रजतं प्रत्यक्षम् इति दोषाधीनप्रत्यक्षसामग्रीतः तदा च शुक्तिरजतयोः रजतत्वेन ज्ञानात् रजतप्रत्यक्षसम्भवात् रजतादिप्रत्यक्षं सम्भवति प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षलक्षणसमन्वयात् इति नैयायिकाः। वीतरागमतानुसारिणो तत्र प्रत्यक्षत्वं न सम्भवति नापि परिच्छिन्नपरिमाणादिकं यतः अन्यथासिद्धमेव तस्मात् अत्र वैशेषिकमते न प्रत्यक्षविषयतेति। अवधारयाम्। नैयायिक-मतमपि अन्यथाख्यातिपक्ष इति न्यायरत्नाकरम्। वीरा- सनायाम् उक्तम् अन्यथा ख्यातिरिति तत्र वेदान्तिनः इत्यादि तथा च नीरसो पदार्थः। तत्र एतादृशमतसिद्धान्तस्य सम्भवात् तदा तत्र शुक्तौ रजतमिति प्रत्यक्षम् इति।

एवं अनुम्। अन्योऽन्य इव तत्र अन्यनिर्दिष्टम्। अन्यथासिद्धिवचनत्वे च अन्यथासिद्धत्वविचारे यावत् अन्यथासिद्धिरिति भेद इत्यादि।

'प्रमाणानुपपत्ति स्त्री अन्यथा अन्यथा प्रमाणत्व-अभावप्रमोष्यताभावे अर्थापत्तिप्रमाणे च यथा हि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाभोजनाभावविशिष्ट-पीनत्वम् रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (अन्यथा) इति ज्ञानात् रात्रिभोजनस्य कल्पनं रात्रिभोजनविषयकं ज्ञानं भवति तथा च पीनत्वस्य पीनदेवदत्तोपवासस्य अनुपपत्त्या च आपादनम् अर्थापत्तिप्रमाणमिति मीमांसकाः। वैयाकरणाश्च तथाविधानाम् अनुमानेनैव गतार्थत्वात् नार्थापत्तिः पृथक्प्रमाणमिति। वेदान्तिनः वैयाकरणाः प्रमाणान्तरं नैयायि-कानां मते अतिरिक्तमतिसामान्यमनुपपत्तिरिति भेदः।

अन्यथाभाव पु अन्यथा अन्यथाप्रकारेण भाव। यत्र प्रत्यक्षमेव तत्र अन्योऽन्यथाभावेन भावो। अन्यथाभावे च। "अन्यो अन्यथाभावो न कर्तव्य इति" वा तत् यो "यादृशि विषये अन्यथारीतिर्भवति अन्यो भाव इत्यर्थः।

अन्यथाभूत त्रि अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः। प्रकारा-न्तरं प्राप्ते। "अन्यथाभूतमिति हन्ति।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण वृत्तिः। विकारे अन्य-प्रकारेण वर्तते। (विकारे) अन्यथाभाविनी च।

अन्यथासिद्ध त्रि अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः। अन्य-प्रकारेण सिद्धे पदार्थे कार्यादिकं प्रति अन्यथासिद्धत्वं कारणतारहितत्वरूपाव्यभिचारित्वं कारणत्वाभाववच्च। अन्यथा-सिद्धानि च पञ्च तत्र प्रकारो दण्डत्वादिर्दण्डरूपादि-र्वा द्वितीयं तृतीयं ज्ञातव्यम् इत्यादि यथादि पञ्चमम् प्रपञ्चादि तद्वत्, यथोक्तं न्यायेन भेद तत्र पूर्व-

भाव कारणमादाय वा यस्य । अन्य प्रति पूर्व्वभावे ज्ञाते यत्पूर्व्वभावविज्ञानम् ॥ जनक प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यक-पूर्व्वभाविन ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपर । पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ" इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्यप्रकारेण सिद्धौ न्यायायुक्तकारणतामतिवन्धकरूपे भञ्जनविधे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म्म० दुक् । भिन्नार्थे । ६त०२त० वा अन्यार्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्य अर्थोयस्य अन्यार्थ भिन्नार्थके त्रि० । "अन्यार्थ उपन्यास इति"

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे "अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति" माघ०

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-स्याशा ६त० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशी दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ६त०२त० वा । अन्याशीरित्येव । अन्यस्य अन्येन वाऽशासप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ६त० । अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थित दुक् । अन्यरूपास्थिते २त० । अन्यास्थित इत्येव अन्यमास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा० छ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदुत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-विषयोत्सुकचित्ते । अन्येन उत्सुक ३त० । अन्योत्सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊति दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ६त० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा राग ३त०६त० वा । अन्यराग इत्येव अन्यकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया मातृभिन्नया पुष्ट सर्वनाम्नो वृत्तौ पुंवद्भाव । कोकिले "अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानेति" कुमा० । "वलिपुष्ट-कुलादिवान्यपुष्टैरिति" माघ ।

अन्यपूर्व्वा स्त्री अन्य पूर्व्वो यस्याः । पूर्व्वपतिमरणादौ पश्चात् कृततद्भिन्नपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्व्वा च सप्तविधा यथोक्तं नारदेन "परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहण-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुन संस्कारकर्म्मणा । देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता"।(उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता" । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यम्प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारम्पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुष श्रिता । पुन पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति" । अन्या अपि सप्तविधा कात्यायनेन दर्शिता यथा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" इति । अन्यपूर्व्वाविवाहस्य युगान्तरविषय-मिति माधवाचार्य्यादय "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थापनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तन्न मता-न्तरे तत्तद्ग्रन्थे एवावगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभि । तथाप्यनन्य-पूर्व्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरेति रघु । तत्र अर्श्चआदित्वादच्, अन्या पूर्व्वा यस्य वा । तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यरूपभवने अन्यरूप-विसभावे च । अ० ष्यञ् । आन्यभाव्यं तद्भावे न० ।

अन्यभृत् पुस्त्री०अन्यया भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप् । कोकिले ।

अन्यभृत पुस्त्री० अन्यया भृत पुष्ट । कोकिले । "कलमन्य-भृतासु भाषितमिति" रघु । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वप्राप्तविषयपरि-हारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्रासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातुर्जायते जन ड ५त० पु भद्द ।

[illegible]

स्त्वमपि शोभसे । रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि च यामिनी" सा॰द॰ ।

अन्योन्याध्यास पु॰ अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यस्याध्यास आरोपः । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे यथा अन्तःकरणे चेतनाध्यासः, चेतने वा अन्तःकरण तादात्म्याध्यासः "जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः । तथा धीभेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते" इति वृद्धाः ।

अन्योऽन्याभाव पु॰ अन्योन्यस्मिन् अन्योऽन्यस्य अभावः । भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति, संसर्गाभावस्तु नैव, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य कदाचित्सत्त्वसम्भवेन सदाभावाभावात् । "अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योऽन्याभावभेदतः" इति भाषा॰ तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति मुक्ता॰। तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रय इति तु नव्याः ।

अन्योन्याश्रय त्रि॰ अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्रि-अच् । परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु॰ । स च एकस्य ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथा तस्य ज्ञानादि जननायेतरस्य ज्ञानापेक्षयेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्ट प्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्तौ, उत्पत्तौ, स्थितौ च पाद्या तत्र ज्ञप्तौ "घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्टं प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात् स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाद्भेदरूपमनिष्टञ्च सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्टः । उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्घटस्य, उत्पत्तौ एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्य्याद्भेदनियततया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्टप्रसङ्गः । स्थितौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तदा तथात्वेनोपलभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्गः । सर्वत्र सम्मूलकमेव स्वापेक्षापेक्षापेक्षित्वकसमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यवह्रियते । अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति आर्तैरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रय अन्योन्याश्रय इति त्रितयसाधारण विग्रहः ।

अन्वक्ष त्रि॰ अनुगतमक्षमिन्द्रिय गतिस॰ । प्रत्यक्षे, अनुपदे, अनुगते च । अक्ष्णः समीपम् अव्ययी॰ टच्समा॰ । चक्षुर्निकटे अव्य॰ ।

अन्वग्भाव पु॰ अन्वचोभावः । पश्चाद्गन्तृत्वे, आनुगत्ये ।

अन्वच् त्रि॰ अनु+अन्च-क्विन् । अनुगामिनि, स्त्रियां ङीप् । "समानमञ्च्वन्यते अनूची" ऋ॰ १,११३,२, अनूची अन्यस्यन्त्याविति भा॰ । "तस्मादिमे अन्वञ्चः शौर्यं स्थ" श॰ब्रा॰ । पश्चादन्वक् कात्या॰ ६,५,६ । अनु पश्चादञ्चतीति तद्भा॰ । अनुपदे न॰ अव्य॰ अमरः । "अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालइति" रघु अनुपद यथाविस्पष्टं खुरादेराकृतिमदत्वेन तद्दर्शनेय अनुमाने अव्य॰ प्रो॰मनो॰ ।

अन्वन् त्रि॰ अन-वनिप् । अनुगन्तरि । "अन्वासि रात्र्येति" ता॰ब्रा॰ स्त्रियां ङीप् । भाष्यकृता तु अनुपूर्व्वाद्वातेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+वा-क ष्ट॰ रूपसिद्धिः । स्त्रियां टाप् ।

अन्वय पु॰ अनु+इण-भावे अच् । सन्ततौ, अनुगतौ, "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति" भाग॰ । वृत्तौ, आनुकूल्ये, कार्य्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्य्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य कारणस्य कार्य्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्य्यसम्बन्धे, च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्व्वपुरुषदेहावयवानुगमनात्तथात्वम् । "तदन्वये शुद्धिमति प्रसूत शुद्धिमत्तरः" इति "रघूणामन्वयं वक्ष्ये" इति "तस्यान्वये भूपतिरेष जातः" इति "अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैरिति" च रघु पदानां, स्वोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसम्बन्धे । "तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने" इति सा॰द॰ "परस्परनिरपेक्षाणामेकस्मिन्नन्वय उच्चय" इति सि॰ कौ॰ । "उक्तार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये" इति सा॰द॰। व्याप्तौ तत्स्वरूपे, "गुणाना तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति" सा॰द॰ । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि अच् । प्रत्यक्षे, "स्यात् साहस त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयमिति" मनुः । अनुगतमात्रे त्रि॰ । "का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने" इति भट्टिः अनुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्वयबोध पु॰ एकपदार्थे धर्म्मिणि अपरपदार्थस्य अन्वयं सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप॰ स॰। शब्दज्ञानजन्ये शाब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः न प्रत्यक्ष नाप्यनुमितिरिति नैयायिकाः । किन्तु तदोर्विलक्षणः

[illegible] प्रति [illegible] ।

[illegible] ॥

अन्वयिन् त्रि० अन्वेति अनु+इण्–णिनि । [illegible]

[illegible] रुचा ।

अन्ववसर्ग पु० अनु+अव+सृज–घञ् । [illegible]

[illegible] ।

अन्ववाय पु० अन्ववायते [illegible] अनु+अव+अय–घञ् [illegible] ।

अन्ववयतिरेकिन् त्रि० [illegible] ।

[illegible] ।

अन्ववस्थापि [illegible] ।

अन्ववसित त्रि० [illegible] ।

अन्ववेक्षा स्त्री अनु+अव+ईक्ष–अङ् । [illegible]

अन्वष्टका स्त्री [illegible] ।

[illegible]

पक्षे "स्त्रिया पुंवत्" इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपितामह्योर्ग्रहणपित्रादिपरम्। एवञ्च आश्वलायनगृह्ये मनुवचने च पित्रादेरपि देवतात्वश्रवणात् मात्रादिमात्रदैवत्यं रघुनन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शाखिभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं मात्रादिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था। "पित्रादिश्राद्धपक्षेषु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः। स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते" शङ्खवचनन्तु तासां पृथक्श्राद्धविधानार्थम्। एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साग्निकमात्रेण कर्त्तव्यम्। तथा च विष्णुः। "अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्व्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इति। अत्र होमस्तदेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थम्। न चाग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानात्तत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविष्णुक्ताधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण बाधात्। न वा लौकिकाग्नौ होमः "न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते" इति मनुवचनेन निषेधात्। श्राद्धचिन्तामणावप्येवम्। श्रा०त० रघुनन्दनः।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिशमनुलक्ष्यीकृत्य अव्ययी० अचसमा०। पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्भागे। स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वामावर्त्तदक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनादिति" श्रा०त० आश्व्या०गृ०। अन्वष्टमदिशमिति उभयदिगष्टमभागमिति रघु०। [प्रत्यहमित्यर्थे।

अन्वह अव्य० अहनि अहनि वीप्सार्थेऽव्ययी० अच् समा०।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या—ल्युट्। तात्पर्य्यविचारणाय व्याख्याने तत्प्रतिपादने च "यस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं चेति" "आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरमिति च छ०उ०भा०।

अन्वाचय पु० प्रधानस्य पश्चादन्य आचीयते बोध्यते यत्र अनु+आ+चि+अच्। उद्देश्यसिद्ध्यानुद्देश्यसिद्ध्यर्थोपदेशे। यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्तामानय, अत्र भिक्षाया एव उद्देश्यत्वं न गवामयने, तत्सिद्धये गवामयनमनुद्दिष्टमपि साध्यतया निर्द्दिष्टम्। "चान्वाचये समाहारे" इत्यमरः। "चार्थे द्वन्द्व इति" पा० सूत्रे "समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः" इति सि०कौ०।

अन्वाजे अव्य० अनु—आजयत्यनेन अनु+आ+जि—डे। दुर्व्वलस्य बलाधाने। बलस्य हि जयहेतुत्वं प्रसिद्धम्। सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽयम्। "उपाजे अन्वाजे इति" पा० वा उपपदसमासे अन्वाजेकृत्येत्यादौ ल्यप्। पक्षे अन्वाजेकृत्वा।

अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश—घञ्। पूर्व्वोपात्तस्य किञ्चित्कार्य्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे। यथा अनेन व्याकरणमधीतं एनं न्यायमेन प्रपाठयेति न्यायपाठार्थं पुनरुपदेश। कथितकथने, अनुवादार्थे च। "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त" इति पा०।

अन्वाधान न० वह्निस्थापनस्य पश्चात् आधानम्। आहितवह्नौ—द्वयोः तिसृणां वा समिधामाधाने। स्थण्डिलादिकरणानन्तरम् 'तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमूहेति" आ०गृ०। कृते हि अग्न्याधानोत्तरं तदाधानमुक्तम्। "अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो" वेति कात्या० २,१,२'।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा—कि। स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्राधाने तद्विषये धने च "अर्थमार्गणकार्य्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम। दद्यास्त्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिरुच्यते इति" कात्या० च०। सन्तत आधिः। सन्ततमानसव्याधायाम्।

अन्वाधेय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम्। अनु+आ+धा—यत्। विवाहात् परम् पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो दत्तधने स्त्रीधनभेदे "विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्त्तृकुलात् स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं बन्धुकुलात्तथेति मा०स०। "बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च। अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुरिति" या०।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य०। गृहमध्ये इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या०स०। गृहानुगते त्रि०।

अन्वायत्त त्रि० अनु+यत—क्त। अनुगते "प्रस्तोत! या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्" "सर्व्वोऽन्वायत्ता" इति च छा०उप०।

अन्वारब्ध त्रि० अनु+आ+लभ—कर्त्तरि क्त लस्य र। कृतस्पर्शे "विष्णो कर्म्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति" का० ६,२,१२, "अन्वारब्ध स्पृष्टवन्तमिति" वेददीप। कर्म्मणि क्त। पश्चाद्भागे—स्पृष्टे, पश्चाल्लग्ने च। "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति" श्रा०त० या०। "अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेनेति" रघु०। "द्वाभ्यां पत्नीभ्यामन्वारब्ध" इति श्रौ० सू०।

अन्वारभ्य त्रि० सह आलभ्य लस्य र। सहस्पृश्ये।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आलम्भ लस्य र। स्पर्शे अनुपूर्व्वकलभेर्हि स्पर्शार्थत्वम्। "धनञ्जाहमन्वारभामहे"

इति मनु ११,११ [illegible] प्रयोगात् । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible]

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रुह–क्त । अधिरूढे । [illegible]

अभ्यारोहण न० क्रमात् आरोहणम् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यासन न० अभि+आस–ल्युट् । [illegible] ।

अभ्यासित त्रि० अभि+आस–कर्त्तरि क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्याहार्य न० [illegible] अभि+आ+हृ–[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्याहार्योपपद न० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्याहित त्रि० अभि+आ+धा–क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिध्या स्त्री० अभि+ध्यै–अङ् [illegible] । [illegible] ।

अभ्यित त्रि० अभि+इण+क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यिष्ट त्रि० अभि+इष–क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यिति त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यीषा स्त्री० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यीत त्रि० अभि+ई–गतौ कर्त्तरि क्त । [illegible]

अभ्यीप त्रि० [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अभ्यु [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्येष पु० अभि+इष भावे घञ् । [illegible] ।

अभ्येषण न० अभि+इष–भावे ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्येषणा स्त्री० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्येषित त्रि० अभि+इष–कर्म्म–इष भावे [illegible] । [illegible] ।

अभ्येषिन् अभि+इष णिनि । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्येष्य त्रि० अभि+इष–कर्म्मणि [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अभ्येतृ त्रि० अभि+इण–[illegible] । [illegible]

शीले तत्कर्त्तरि च "अनुपदमन्वेष्टा" पा०। दृष्टपक्षे अन्वेषिताप्यत्र। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

अप् स्त्री ब०व०। आप–क्विप् ह्रस्वश्च। जले। "मत्त जल ह्रस्त्रमन्तिकेऽपाम्" भट्टिः। "अद्भिरेव पारयित्वा नैमित्तिकान्ते भुजिक्रियेति" स्मृतिः अग्नेरापः, अद्भ्योऽन्नमिति श्रुतिः "अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजदिति" मनुः। समासान्ते अच् समासान्त। "बह्वपानि तद्ग्गृहाणि सारसा समुपासते" इत्युद्भटः। कृतसमासान्तस्य उपसर्गद्व्यन्त परस्य आतईत्त्वम्। समीपं प्रेपम् द्वीपं अन्तरीपम्। अनुपूर्व्वात्तु देशे वाच्चे अत्। अनूपोदेशः अन्यत्र अन्वीपो-ग्रामः इत्यादि। पूजार्थकसुपूर्व्वात् न अच्। स्वाम्पि नगराणि। अपां विकारः मयट्। अम्मय वा ष्यञ्। आप्यम्। स्वार्थे चातु० ष्यञ्। आप्य जले न०।

अप अव्य० न पाति पा–ड। वियोगे विकृतौ, विपरीते, निदर्शने, आनन्दे, वर्ज्जने, चौर्य्ये च। "अप–वियोग विकृति-विपरीत-निदर्शनानन्द-वर्ज्जन-चौर्य्य-वारणेषु" इति ग०र०। वियोगे "अपयाति'सत्त्वे मिथिशतेऽपैतीति" पा० भा०। "भीत्या रामादपासरत्"। विकृतौ, अपकृत अपचय'विपरीते, अपशब्द "तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हर्य्युक्ते साधुशब्दानां वैपरीत्येनोच्चारणस्यापशब्दत्वस्य परिभाषितत्वात्तस्य विपरीतशब्दत्वम्। निदर्शने निर्देशे अपदिशति। आनन्दे अपहसति वर्जने "अपपरी वर्जने" इति पा० उक्ते कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तद्योगे पञ्चमी। अप त्रिगर्त्तात् वृष्टोदेवः। चौर्य्ये अपहरति। वारणे अपवर्त्तयति "समेन केनापवर्त्त्यो राशिः" लीला०। अपकर्षे अपकर्म्म। अधः प्रदेशे, च अपाङ्ग अपान। अधोगतिमानित्यर्थः।

अपकर्म्मन् न० अपकृष्टं कर्म्म प्रा०स०। दुष्टाचरणे। अपाकरणे च 'ऋणस्यानपकर्म्म चेति'' दत्तस्यानपकर्म्म चेति स्मृतिः प्रा०स०। दुष्टाचरणवति त्रि०। स्त्रियां वा डाप्।

अपकर्त्तृ त्रि० अप+कृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। अपकारकारके।

अपकर्ष पु० अप+कृष–भावे घञ्। उचितधर्म्मापेक्षातो हीनतायां, "तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृत उत्कर्षोऽस्त्युत्कर्षापकर्षश्च चेति" यथा हि षण्मासां पञ्चमासस्तूत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेणेति" च सुश्रुतः "उत्कर्षञ्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह जन्मतः इति" मनुः। "उत्कर्षापकर्षविहीनोमध्य" सि० कौ०। स्वकर्त्तव्यकालात् पूर्व्वकालकरणे, परस्थलपदानामन्वयार्थं पूर्व्वस्थले आकर्षणे आकर्षणमात्रे च। अपकृष्यते कर्म्मणि घञ्। स्वकालतः पूर्व्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसपिण्डनम्। तथा च "तस्य श्राद्धं मासिमासि अपर्य्याप्तान्यतु प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशापि वेति" स्मृतौ मरणोत्तर मृताहे मासि मासि कर्त्तव्यानां मृताहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्ते सर्व्वापकर्षः। तथाऽपकर्षे च हेतव एकपुत्रत्वादयः। "आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसश्चायुषः क्षयात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते इति" स्मृत्युक्ता। तत्र पाश्चात्त्यानां कुलधर्म्मात् द्वादशाह एव कर्त्तव्यतायां कुलपरम्पराचारः। मद्वीयानान्तु एकपुत्रस्यैव आयुषः क्षयसम्भावनायामिति भेदः। अयमेव सर्व्वापकर्षः, आवश्यकरह्यारम्भकाले तु न सर्व्वापकर्षः। किन्तु पश्चाद्भाविनामेवापकर्ष इति भेदः। एवं नवममासादिष्वप्यपकर्षणे न सर्व्वापकर्ष इति बोध्यम्।

अपकर्षक त्रि० अपकर्षति अप+कृष–कर्त्तरि ण्वुल्। अपकर्षकारके "रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते" इति 'दोषाणस्यापकर्षका" इति च सा०द०।

अपकर्षण त्रि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु। अपहारके "नचास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणमिति" "सर्पाया वहयिन्मूलात्त्वचा श्लेष्मापकर्षणा" इति सुश्रु० भावे ल्युट्। आकर्षणे न०। "सशल्य क्लिश्यते प्राणैर्विशल्योविनशिष्यति। इति मामाविशङ्कन्ता तस्य शल्यापकर्षणे' रामा०।

अपकाम त्रि० अपगत कामो,यस्य यत्र यस्माद्वा प्रा०ब०। अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्तार्थे "अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वो हृतमिति" अथ० २१२,२,। कामस्यात्यय अत्यये अव्ययी०। कामात्यये अव्य० "शत्रेरकामं कृणोति मन्ननेति" ऋ० ६,७५,२, 'अपकाम कामस्यापायमिति' भा०।

अपकार पु० अप+कृ–भावे घञ्। अनिष्टसम्पादने तद्वेतौ द्रोहे च "द्रोहोऽपकार इति" सि० कौ०। 'उपकर्त्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा। उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोरिति' माघः। 'अपकारोऽनिष्टचिन्ते'' त्युक्तेः रभिष्ट मूर्यादिः चिन्तने च "ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषा अपकाराय वर्त्तन्ते इति सुश्रुत।

अपकारगिर स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्य्यते गृ–क्विप्। भर्त्सनवाक्ये। 'भर्त्सनं त्वपकारगी'' रित्यमरः।

अपकारिन् त्रि० अप+कृ–कर्त्तरि णिनि। अपकारकारके,

[illegible] इति [illegible] ।

अपकृत त्रि अप+कृ—कर्मणि क्त । [illegible]

अपकृति स्त्री अप+कृ—भावे क्तिन् । [illegible]

अपक्रम [illegible]

अपकृष्ट त्रि अप+कृष—क्त । [illegible]

अपक्ति स्त्री न पक्तिः [illegible]

अपक्रम पु अप+क्रम—भावे घञ् । [illegible]

अपक्रमण न अप+क्रम—भावे ल्युट् । [illegible]

अपक्रमिन् त्रि अप+क्रम—कर्तरि णिनि । [illegible]

अपक्रिया स्त्री अप+कृ—भावे क्रिया च । [illegible]

अपक्रोश पु अप+क्रुश— अ । [illegible]

अपक्व त्रि न पक्वः । [illegible]

अपक्ष त्रि नास्ति पक्षो यस्य [illegible]

अपक्षपात पु [illegible]

अपक्षपातिन् त्रि [illegible]

अपक्षेपण न अप+क्षिप—ल्युट् । [illegible]

अपगण्ड पु [illegible]

अपगत त्रि अप+गम—कर्तरि क्त । [illegible]

अपगम पु अप+गम—भावे अप् । [illegible]

अपगर पु [illegible]

अपगा स्त्री [illegible]

अपगा(गो)रण न [illegible]

अपगोर पु अप+गुर—घञ् । [illegible]

अपघन पु [illegible]

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्यकारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (क्षेत्रज्ञस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव सांख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां क्षेत्रज्ञस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति सूत्रोदितार्थः। "संयोगाश्च विभागान्ताः" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोगः इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्व्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "सोढोद्गमघनस्कन्धा स्खलितापघना स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप—हन—भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन—ण्वुल्। विनाशके। "जिज्ञासा तदपघातके हेतौ" सां०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन—कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच—"अचकावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपच पक्तुमशक्त" इति सि०कौ०।

अपचय पु० अप+चि भावे अच्। ह्रासे, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु० अप+चर—भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघः। "अपचारः अपकारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति स्त्रीणां पञ्चोपदशा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैपरीत्यादिहेतुकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघः। "अपचारः लोपविपर्ययविपर्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विनाशे च 'महाध्वरे विध्यपचारदोषः' इति किरा०। "अपचारः कर्म्मलोपदोषः" इति मल्लि०। "सङ्गापचारे नाशप्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गूहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अपकर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्यौ भार्य्यापचारिणीति" मनुः। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारदत्तमममाये भर्त्तरि पापं संश्लेषयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ—सन्-भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छावति।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ—सन्—उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि—क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु बाधका अपचितामिव" अथ० ६, २५, १।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय—पूजनादौ क्त चायतेश्चि अपशब्दस्यानन्दपूर्व्वकत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्व्वकं पूज्यते। अप+चि—क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, क्षीणे, व्ययिते च। "तत्रापचितयत्ना प्राणिनो भवन्ति" सुश्रुतः।

अपचिति स्त्री० अप+चाय—क्तिन् चायतेश्चि। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघः। अप+चि—क्तिन्। अपचये क्षीणतायाम्, अपक्षयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच—कर्मकर्त्तरि अच् अप्राशस्त्ये न०स० गौ० ङीप्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे 'अथातोऽपच्यग्रन्थ्यर्वुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य "अमन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्डूयुतास्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। 'ते ग्रन्थयो केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति' वै०। "भार्ङ्गी कफानिलकृतामपचीं व्रणाश्चेति" अपची गण्डमालां च महती शोधमेव चेति" च सुश्रुतः। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि—कर्मकर्त्तरि शानच्। अपक्षी-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वास्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात् तस्य तथात्वम्। अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया न यस्यास्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तथा निरैचि सा (दमयन्ती) नैषधे नस्यमरेषु तेषु" इति नैषधे देवानां छायाराहित्यप्रत्ययेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्चव पु० ...

[illegible] ।

अपहृत त्रि अप+हृ-कर्मणि क्त । [illegible] । [illegible] इति मनुः ।

अपहृति स्त्री अप+हृ-भावे क्तिन् । अपहारे, [illegible]

अपह्नव पु [illegible] । अप+ह्नु-भावे अप् । अपलापे च । [illegible] स्त्री ।

अपह्नु त्रि अप+ह्नु-क्त । [illegible] इति [illegible] ।

अपहि स्त्री [illegible] ।

अपहास पु अप+हस-भावे घञ् । [illegible] । [illegible] ।

अपह्नवत् त्रि अप+ह्नु-भावे [illegible] । [illegible] ।

अपह्नविन् त्रि अप+ह्नु-कर्त्तरि णिनि [illegible] ।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे क्रिया च । [illegible] ।

अपक्रोश पु अप+क्रुश-अच् । [illegible] ।

अपाङ्ग त्रि न अङ्ग । [illegible] ।

अपाच्य त्रि [illegible] ।

अपाणिपात पु [illegible] ।

अपाणिपादिन् त्रि [illegible] ।

अपक्षेपण न अप-क्षिप-ल्युट् । [illegible] ।

अपक्षय पु [illegible] ।

अपगत त्रि अप+गम-कर्त्तरि क्त । [illegible] ।

अपगम पु अप+गम-भावे अप् । [illegible] ।

अपगर पु अप+गॄ-भावे अप् । [illegible] ।

अपगा स्त्री [illegible] ।

अपगा(मो)रम् [illegible] ।

अपगोर पु अप+गुर-घञ् । [illegible] ।

अपघन पु [illegible] ।

कारित्व च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात० । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः । अतएव साङ्ख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता । संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः । "संयोगाश्च विभागान्ता" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यापि वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्व्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः । "कौक्षेयकमपघनस्तान्या लक्षितापघनां स्त्रियमिति" भट्टि । अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः । मेघावरणशून्ये त्रि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे । [मरणे च ।

अपघात पु० अप–हन–भावे घञ् । अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन–ण्वुल् । विनाशके । "जिघांसा तदपघातके हेतौ" सा०का० पाठान्तरम् ।

अपघातिन् त्रि० अप+हन–कर्त्तरि णिनि । अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच–"अच्कावशक्ताविति" पा० । अच् । पक्तुमशक्ते । "अपचः पक्तुमशक्तः" इति सि०कौ० ।

अपचय पु०अप+चि भावे अच् । हानौ, अपहरणे, व्यये च ।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स० । अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु० ।

अपचार पु०अप+चर–भावे घञ् । अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघ । "अपचारः अपकारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि० । "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति स्त्रियः पञ्चोपद्रवा विविधापचारैरिति" वैद्य० । वैगुण्ये अदृष्टजनकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघ । "अपचारः लोपविपर्य्यासादिदोषमिति" मल्लि० । विनाशे च 'महाध्वरे विध्यपचारदोषः' इति किरा० । "अपचारः कर्म्मलोपदोषः" इति मल्लि० । "मन्त्रापचारे नाशप्रतिनिधाविति" मीमांसा । अपकर्म्मणि च "गृहमागाऽपचारं मा मन्युपद्भयात्ततः" भा०अा० प० १११ अ० ।

अपचारिन् त्रि० अप+चर–तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि । अपकर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप् । "पत्यौ भार्य्यापचारिणीति" मनु । "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारप्रति-गमनादौ भर्त्तरि पापं संक्षिपतीति" कुल्लूकभट्ट ।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ–सन्–भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्त्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेच्छावति ।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ–सन्–उ । अप-

अपचित् त्रि० अप+चि–क्विप् । अपचयकारके । "इतस्ता सर्वानशयन्तु बाधका अपचितामिव" अथ०६,२५,१ ।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्त्येन पूज्यते चाय–पूजनादौ, क्त चायतेश्चिः अपशब्दस्यानन्त्यपूर्व्वकत्वम् । आनन्त्येन पूजिते । पूजितो हि आनन्त्यपूर्व्वकं पूज्यते । अप+चि–क्त । जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, क्षीणे, व्ययिते च । "तत्रापचितबला प्राणिनोभवन्ति" सुश्रुत ।

अपचिति स्त्री० अप+चाय–क्तिन् चायतेश्चिः । पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघ । अप+चि–क्तिन् । अपचये क्षीणतायाम्, अपक्षयरूपभावविकारभेदे च ।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच–कर्म्मकर्त्तरि अच् अप्रागल्भ्ये न०त० गौ० ङीष् । गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे 'अथातोऽपच्यग्रपच्यर्वुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम' इत्युपक्रम्य "अभ्यर्णरूपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्डूयनान्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम् । 'ते ग्रन्थयो केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति' वै० । "नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणार्येति" अपची गण्डमाला च यथेष्टं शोधमेव येति" च सुश्रुत । [यमाणे ।

अपचीयमान त्रि० अप+चि–कर्म्मकर्त्तरि शानच् । अपची-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वास्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च । देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम् । अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया भवत्वस्ति तथापि नैषाम् । इतीरयन्तीव तया निरैक्षि सा (छाया) नैषधे नलमरेषु तेषु' इति नैषधे देवानां छायाराहित्यलक्षणत्वेन वर्णितम् । अपगतकान्तौ त्रि० ।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्–गतौ भावे अप् । अपसरणे निर्गमने

[illegible] च । "[illegible]" [illegible] इति [illegible] ।

अपकृत त्रि अप+कृ-कर्मणि क्त । [illegible] । भावे क्त । अपकारे च । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] च ।

अपकृति स्त्री अप+कृ-भावे क्तिन् । अपकारे, [illegible]

अपकृष्ट न [illegible] प्रा० स० । [illegible] । अप+कृष-भावे क्त । अपकारे च । भावे क्तिन् । अपकृष्टा अपकारे स्त्री ।

अपकृष्ट त्रि अप+कृष-क्त । [illegible] पूर्व [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपकृष्टि स्त्री न वृद्धिः [illegible] च त । [illegible] ।

अपक्रम पु अप+क्रम-भावे घञ् । अपगमे । [illegible] ११११ । [illegible] "[illegible] इति" [illegible] । [illegible] प्रा० स० । [illegible] त्रि । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । "[illegible] इति दे० भा ।

अपक्रमिन् त्रि अप+क्रम-णिनि । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

[illegible]

अपक्रोश पु अप+क्रुश-घञ् । निन्दने । [illegible] ।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे क्रिया च । [illegible] अपकारे च । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपक्लेश पु अप+क्लिश-भावे घञ् । [illegible] । [illegible]

अपगत त्रि अप+गम-कर्त्तरि क्त । [illegible] च । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपगम त्रि [illegible] । [illegible] । अपगमे । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपगर्ज [illegible] अप+गर्ज-भावे घञ् । [illegible] ।

अपघन पु अप+हन-अप् घनादेशः । [illegible] । [illegible] "[illegible] इति [illegible] ।

अपघात पु अप+हन-घञ् । [illegible] । "[illegible] इति [illegible] ।

अपघातिन् त्रि अप+हन-णिनि । [illegible] ।

अपघ्न पु अप+हन-क । [illegible] ।

अपचय पु अप+चि-अच् । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपचायित त्रि अप+चाय-क्त । [illegible] ।

अपचार पु अप+चर-घञ् । [illegible] ।

अपचित त्रि अप+चि-क्त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११,७ "[illegible]" इति [illegible] ।

अपचिति स्त्री अप+चि-क्तिन् । [illegible] इति [illegible] ।

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव साङ्ख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" सूत्रेणपि सिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् सङ्घातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वत सङ्घात सम्भवति अत सङ्घातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः। "संयोगाश्च विभागान्ताः" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यापश्च वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोगः इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "नौहोद्गमघनस्तम्भा ललितापघनां स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० मा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप-हन-भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन-ण्वुल्। विनाशके। "जिघांसा सदरपघातके हेतौ" सा०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच-"अचकावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपचः पक्तुमशक्तः" इति सि०कौ०।

अपचय पु० अप+चि भावे अच्। ह्रासे, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु० अप+चर-भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघ। "अपचारः अपकारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति विंशः पञ्चोपदिष्टा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैगुण्यादिहेतुकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघ। "अपचारः लोपविपर्यविपर्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विनाशे च 'महाध्वरे विध्यपचारदोषः' इति किरा०। "अपचारः कर्मलोपदोषः" इति मल्लि०। "गुह्यापचारे नाशप्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गूहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अपकर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्यौ भार्य्यापचारिणीति" मनु। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारदति चममाणे भर्त्तरि पापं संक्षेपयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ-सन्-भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छावति।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ-सन्-उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि-क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ता सर्वानश्यन्तु वाधका अपचितामिव" अथ० ६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय-पूजनादौ, क्त चायतेश्चि अपशब्दस्यानन्दपूर्वकत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते। अप+चि-क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययिते च। "तत्रापचितयशा प्राणिनोभवन्ति" सुश्रुत।

अपचिति स्त्री० अप+चाय-क्तिन् चायतेश्चि। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघ। अप+चि-क्तिन्। अपचये हीनतायाम्, अपक्षयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच-कर्मकर्त्तरि अच् अप्राशस्त्ये न०त० गौ० ङीप्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे "अथातोऽपच्यग्रपच्यर्वुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम' इत्युपक्रम्य "अनन्यवर्णैरुपचीयमानाः चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्ड्यन्वितोऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। 'ते ग्रन्थयो केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति' वै०। 'नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्चेति" अपची गण्डमाला च ग्रहणी शोथमेव चेति" च सुश्रुत। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि-कर्मकर्त्तरि शानच्। अपची-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्यस्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तया निरैक्षि सा (छाया) नैषधे न त्वमरेषु तेषु' इति नैषधे देवानां छायाराहित्यलक्षणत्वेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्-गतौ भावे अप्। अपसरणे निर्गमने

[illegible]

मवः। न दुष्येत् शूद्रजातीनां कुर्य्यात् सर्वेषु विक्रयम्" ॥ कालिकापुराणे। "विक्रय सर्व्ववस्तूना कुर्व्वन् शूद्रो न दोषभाक्। मधुचर्म्मसुरा लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्"। एतदप्यापदि, दोषापवादमाह गौतम। "विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनामेन पक्वस्य सद्यस्के"। पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण। पक्वान्नस्य चामेन तण्डुलादिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः। अत्र समशब्दात् न्यद्रव्यपरिवर्त्ते न नियम। मनु "रसारसैर्विमातव्या नत्वे व लवणं रसैः। कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिलधान्येन तत्समा"॥ वशिष्ठ "रसारसैः समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वेव लवणं रसैः तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिता परिवर्त्तकेन"। नारद। "अपक्वो भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च। यद्य वश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समा"॥ एतेन "काम मुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवल। विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिरस्थितानिति" मनुवचनम् तिलविनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्र कप्। वातरोगभेदे "वायुरूर्द्ध्वं व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं शिरः। शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च स। निमीलिताक्षो निश्चेष्टस्तब्धाक्षो वापि कूजति। निरुच्छ्वासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्वस्य नष्टचेतन। स्वस्थ स्याद्धृदये मुक्ते आवृते च मुह्यति। कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रक इति" सुश्रुते २५५ पृ० तल्लक्षणमुक्तम्। "अपतन्त्रकातुर नापतर्पयेदिति" सुश्रुत।

अपतर्पण न० अप+तृप–भावे ल्युट्। रोगादौ–उपवासे, तदभावे च। "अपगत तर्पणं यस्य वा गतलोप तर्पणशून्ये त्रि० "क्रियाभिश्चिकित्सेत् स्थूलमपतर्पण युक्ताभिरिति" सुश्रुत।

अपतानक पु० अपकृष्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तरि–ण्वुल्। वातरोगभेदे "यदा तु धमनी सर्व्वा कुपितोऽभ्येति मारुत। तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चर। मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत। सोऽपतानकसंज्ञोय पातयत्यन्तरान्तरेति सुश्रुत आक्षेपकाख्यरोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा' सु०२५४पृ० तथा "अभिघातनिमित्तश्च शोणिताभिस्रवाच्च य। गर्भपातनिमित्तश्च न चिकित्स्यमपतानक' इति तत्रैव तस्याचिकित्स्यतोक्ता अभुक्तवता पीतमम्लदधिमरिचसक्तुयुक्तमपतानक इति तैलसर्पिर्वसामोद्गारा चेति" सुश्रु०।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्या "विभाषा सपूर्व्वस्येति" पा० वा न ङीप् च। पतिरहितायां स्त्रियाम्। पक्षे अपतिरित्यपि क्वापि तु अपतिकेत्येव तदर्थे।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्म्मयोग्या, मृता वा पत्नी यस्य कप्। असन्निकृष्टपत्नीके, कर्म्मायोग्यपत्नीके, मृतपत्नीके च। "अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिण" कात्या० २,५,१८। "अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य तच्छ्रापिणं आहवनीयश्रापिणं आहवनीये हविःश्रपणं कुर्व्वतो यजमानस्य "आहवनीये आज्यमधिश्रयती" त्युक्ते। आहवनीयश्रापिणोऽपि सन्निहितायां पत्न्यां गार्हपत्य एवाज्यमधिश्रयति, शाखान्तरे चैव श्रूयते 'यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका (रजस्वला) स्यात्तामपरुध्य यजेतेति"। केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहु तथा एकाकिन एवाधान श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, "पत्न्या मृतायामग्निभिर्दग्धाया पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्याधानमाहापस्तम्ब दर्शपौर्णमासायनार्थं, येनापि कर्म्माणि न भवन्तीति" तथा त्रिकाण्डे मण्डन 'तस्मात्पत्न्यां कृदेशेन दग्धव्या पूर्व्वमारिणी पत्नी स्वेनेतरा यापि यज्ञपार्श्वे निरूपितम्" ॥ कात्यायन (कर्म्मप्रदीपे) 'मृतायामपि भार्य्यायां वैदिकाग्नीन्नहि त्यजेत्। उपाधिनापि तत्कर्म्म यावज्जीवं समापयेदिति'। तद्भा०(उपाधिना स्वर्णादितत्प्रतिमूर्त्त्या)। नास्ति पत्नी सहिता यस्य कप्। पत्नीसहितरहिते। "पित्र्यशून्यपक्षस्य"। "अपत्नीक" कात्या०५,७५। "पित्र्यज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यजमानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य। अतोऽत्र पत्न्या प्रतिषेधात् "पत्नीं सन्नह्येति मंत्रस्याभाव। आज्यावेक्षणं स्वाज्यसंस्कारत्वादध्वर्युः करोतीति' तद्भा०।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत–या करणे यत् न०त०। पुत्रदुहितृरूपे सन्ताने। "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुते पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्ते "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपमिति" या० स्मृतेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकाभोगे "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुत। तस्मात् पुत्र" इति स्मृत्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेश्च सुतादीनां पतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वात् अपत्यत्वम्। अतएव 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति' पा० सूत्रे पौत्रादीनामप्यपत्यशब्दवाच्यतोक्ता। पौत्रादीनां तु गोत्रसञ्ज्ञामीति विशेष। अपत्यं पितरेव स्यात् तत

"[illegible] लिखते इति भा० १.२८.१ [illegible] । अप-[illegible] [illegible] ।

[illegible] त्रि अप+[illegible] । [illegible]

[illegible] त्रि अप+[illegible] । [illegible] इति भा० १.२८.१ ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपक्रय पु अप+क्री-भावे अच् । अपचये ।

अपटान्तर त्रि [illegible] । [illegible] ।

अपटी स्त्री [illegible] । [illegible] इति [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपटीन त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपटीक्षेप पु [illegible] । [illegible] ।

अपटु त्रि [illegible] । [illegible] ।

अपत्य न० [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

साधारणाद्रोगादीनां व्याख्यातम्। द्रव्यं नैकान्ति हितञ्च रक्षन्ति सत्त्वरक्षणे। द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः। दुग्धस्यैकान्तहितता विषमेकान्ततोऽहितम्॥ एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु। एकान्तहिततां विद्धि मन्द! सुश्रुत! नान्यथा॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः। न च पिण्डधान्यैर्मांसमधुपयोगुडमाषैर्वा ग्राम्यानूपौदकपिशितादीनि चाभ्यवहरेत्। न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातु शाकं वाश्नीयात्। बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम्। काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाडीभङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकध्यम्। मधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि। सुराकृसरपायसांश्च नैकध्यम्। सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीम्। मत्स्यैः सहेक्षुविकारान्। गुडेन काकमाचीं, मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम्। क्षीरेण मूलकम्। आम्रजाम्बवश्वाविच्छूकरगोधाश्च सर्वांश्च मत्स्यान् विशेषेण चिलिचिमं पयसा। कदलीफलं तालफलेन, पयसा, दध्ना, तक्रेण वा। लकुचफलं पयसा, दध्ना, माषसूपेन वा मधुना, एतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा।

अथ कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः॥ कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान्नाद्यात्। कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्डदार्व्यग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात्। कांस्यभाजने दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्मधु चोष्णैरुष्णे वा। मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम्। तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकम्। नारिकेलेन वराहवसापरिभृष्टां बलाकाम्। भासमङ्गारशूल्यं नाश्नीयादिति॥

अथो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात्। स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ।

अथ ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः। तत्र मधुराम्लौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सर्वतः। मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ चाम्ललवणौ रसतः। अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्याम् अम्लतिक्ताम्लकषायौ च सर्वतः। लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः। कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः। तस्मात्ययोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत्। भवन्ति चात्र॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः। तान्येकान्ताहितान्येव येन विद्यादहितानि तत्। व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति। विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः॥ यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत्। रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते॥ विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम्। वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्॥ सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च। स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत्॥ व्यायामशीलो बलवान् स्निग्धोऽग्निमांश्चापि मध्यमवयाः। प्राप्नोति रोगान्न विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्पतया च जन्तुः। अथ वातगुणान् वक्ष्यामः॥

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः। गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः॥ क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनां श्लेष्मलाश्च ये। तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः॥ वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम्। तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः॥ मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः। दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः। रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः॥ विशदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः। पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः। सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम्॥ उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च। कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः। तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः। क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः" इति सु० १,२०।

अपद् त्रि० न पद्यते ज्ञायते पद–कर्मणि क्विप् न०त०। अज्ञेये। "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न पद्यसे" इति शत०ब्रा० १४,८,१५,१०। नास्ति पादोऽस्य पादोऽन्त्यलोपः कुम्भ० ङीप् पाद पच्च। पादः पत् स्त्रियाम्। पक्षे तु अन्त्यलोपो न ङीप्। अपात्। "आपादशीर्षा गूहमान" इति ऋ० ४,१,११। "अपादहस्तोऽपृतन्यदिन्द्रमिति" ऋ० १,३२,७। "अथ यदपात् समभवत्तस्मादपदिति" शत०ब्रा०। "अपादपाणिर्जवनो ग्रहीतेति" श्रुतिः।

अपद न० न पदम् अभावार्थे न०त०। अयोग्यस्थाने स्थानान्तभिन्ने च नापदे शब्दं प्रयुञ्जीतेति टीका।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्मणा अप+दैप–शोधने करणे ल्युट्। परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा कर्त्ता परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि। [अभिलषे, सत्कर्मे च।

अपदान्तर त्रि० न पदान्तरं व्यवधानं यत्र। अव्यवहिते

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible]।

[illegible]।

[illegible]।

[illegible]। ११७२२।

[illegible] (कोष) [illegible]।

[illegible]।

[illegible] अप+त्रप-[illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]।

[illegible] अप+त्रप-[illegible]। [illegible]

[illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]"

[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

[illegible]। [illegible]।

[illegible]।

[illegible]।

अपपाठ पु० अपकृष्ट पाठ । यथा यस्य पाठ समुचित ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे "द्वादशापपाठा अस्य जाता इति" सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकृष्ट' पात्र भोजनपात्र' यस्य। चण्डाली तेषा हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्व तत्रान्यैर्भोजना-नर्हत्वात्तेषा तथात्वम् "चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति" मनु ।

अपबर्हिस् त्रि० अपगत बर्हिर्यत्र प्रा०ब० वा गतलोप· । बर्हिर्होमरहिते "सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ" इति श्रुति ।"अपबर्हिषश्चतुर प्रयाजान् यजति" । शत० ब्रा०। अपबर्हिष इति पृथक्पदमित्यन्ये ।

अपभय त्रि० अपगत भय यस्य प्रा०ब० वा गतलोप· । गतभये भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्तृ पु० अपकृष्टोभर्त्ता प्रा०स० । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोप । भीति-शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूति प्रा०स० । "अपकृष्टविभूतौ "यमसी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये" इति श्रुति ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श–घञ्। अपसरणे अध पतने "अत्या-रूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" शकु० । "अपभ्रंशति स्वभावात् प्रच्यवते" अप+भ्रन्श–कर्त्तरि अच् । साधु-शब्दस्य शक्तिवैकल्यप्रयुक्तान्यथोच्चारणयुक्ते अपशब्दे । "त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभि । अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हरिणा साधुशब्दाना-मेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्ते तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-त्वम्। "अनपभ्रंशतामादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति" हरि । "आभीरादिगिर काव्येष्वपभ्रंशगिर स्मृता । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति" दण्डी।

अपम त्रि० अपकृष्ट मीयते अप+ मा–मा० क । अपकृष्ट तया माते "भगोऽसायोश्चिर्दविताऽपमस्य चितृ"। ऋ०१०, ३९,३ । "अपमस्य जात्यतिनिकृष्टस्य भा० । अप-कृष्टभूगोलादुपरि मीयते। भूमेलानाच्छादितान्तरिक्षभागे ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यधतिर्यग्देशायाम् क्रान्तौ यथा। "नाडिकामण्डलात् तिर्यग्यवापम , क्रान्तिवृत्ता यदि क्रान्तिवृत्तात्स्थर । विक्षेपवृत्तार्धविस्तिर्यगेव स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपम" इति सि०शि०। "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटमग्रहस्थान तस्य नाडीवृत्तात् तिर्यगन्तरम् अपम क्रान्ति । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थान तस्य क्रान्ति-वृत्तात् यत् तिर्यगन्तर स विक्षेप अथ विमण्डलस्य ग्राक ग्र नाडीवृत्तात् यत् तिर्यगन्तरम् स अपम स्फुटा क्रान्ति ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्नात् तदनु सौम्यदिग्-भागम् । प्रमि० "परिसरता गगनसदा चलन किञ्चि-द्भवेदपम" इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य मनुराशितिर्ज्योतस्य ज्येव। क्रान्तिवृत्ता-स्थजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्त मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त०। सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा "ग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डल मकल्प्य कक्षावलय यथोदितमिति" "क्रान्तिवृत्त कक्षामण्डल प्रकल्प्येति" प्रमिता० । एव भगोल कथित खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेय । अत्रापम-ण्डले वा स्वलाधारैव यस्य तस्यैवेति" सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद–घञ् । विमर्द्दने "हयहस्तिकरोयाभ्या-मपमर्द्द कृतोमहानिति" रामा० ।

अपमान पु० अपकृष्ट मीयतेऽनेन अप+मा–करणे ल्युट् । अनादरे "अपमान पुरस्कृत्य स्वकार्य्य साधयेत्नर" इति नीति । "मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो रिति" गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगति पुरा० अपकृष्टोमानो यस्मात् अप+मन–करणे घञ् वा । अनादरे पु० । नापमान मयोक्तव्य कामक्रोधकृत कचि-दिति" रामा०। "अथापमानेन पितु प्रयुक्तेति" कुमा०।

अपमानित त्रि० अपमान जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-मान कृत तस्मिन् कृतापमाने अनादृते । [सितवर्त्मनि ।

अपमार्ग पु० अपकृष्टो मार्ग प्रा०स० वा कृष्टलोप । कुत्-

अपमार्जन न० अप+मृज–भावे ल्युट् वृद्धि । शोधने । "कास्यापमार्जनमसोमधुर सैन्धव नतमिति" सुश्रुत अध-स्तान्मार्जने च । अपमार्जनमोक्षिताभ्यासपक्षट इति कात्या० ६ १०,४ । "अपमार्जनम् ग्रहपात्रस्याधारादारभ्याध स्तादपमार्जनमिति" तद्भा० ।

अपमित त्रि० अप–मा–क्त । अवमाते अनादृते ।

अपमित्यक न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य गृह्यते कन् । ऋणे

अपमृग्न न० अपगत पराभूत मृधम् प्रा०त० । पराभृते वदने प्रा०ब० गतलोप । पराभूतपदनयति मदार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिर शून्ये कवन्धे।

अपमृत्यु पु० अपकृष्ट दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् । विषोद्बन्धनादिहेतुके मृत्यौ । "अपमृत्युहेतवश्च गृहिणश्चे कौर्म्ये दर्शिता यथा

अपदिशम् अव्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिशा+अव्ययी०। दिशो-
र्मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते। दिशामध्येन
ग्याप्, तु मध्ये इत्य इति भेदः।

अपदिष्ट त्रि० अप+दिश–कर्मणि क्त। कथिते व्याजे।
"व्याजाद्व्यपदिष्ट शैलाधिपस्य पृष्ठेति" माघः।

अपदेश पु० अप+दिश–घञ्। व्याजे स्वरूपाच्छादनरूपे
छले निमित्ते लक्ष्ये च। "स्वाङ्गदेशापदिष्टोपपत्तौ
रिति" रघुः। "न धर्मशास्त्रेण गतं प्रसभं नृपे
रिति"। "प्रमदोऽपदेशेन माङ्गल्यानां च दर्शने"।
"नीचैर्दर्शापदेशेनेति" "व्याजाये प्रतिविषयैर्नील-
कण्ठिका। अपदेशेन संवाद [illegible] इति च
मनुः। लक्षणे च। "दीक्षया अपदेशात् माघः २२
१२२। अपदेश अपदेश रघुः। अपकर्षेण प्रा
४८ पा शब्दकोषः। अपकर्षणे बहुविस्तारे च।

अपदेश्य त्रि० अप+दिश–कर्मणि यत्। कथ्येन लक्षणीये।
अपदेशे बहुविस्तारे तथा दिशा यत्। बहुविस्तार
सौ त्रि०। "अपदिश्यापदेशाय दुर्लभकामनायतीति"
मनुः। तत्र तत्र दामधर्मि तपोऽध्ययन कार्ये दानधर्म
विज्ञानात् तथा इत्यम्।

अपद्रव पु० अपकृष्ट द्रवम् प्रा० स० वा शब्दकोषः।
अपकर्षे बहुविस्तारे दूरतो दूरे भेदे अर्थेति"
व्याप्तवान् "अपकर्षादीन दूरे इति हलायु०।

अपद्वार न० अपकृष्ट द्वारं प्रा० स० वा शब्दकोषः। अपकृष्ट-
द्वारे विविधाद्वारद्वारादिति वृन्द।

अपधा स्त्री अप+धा–भावे आ–भावे स्त्रियाम् अङ्। गत्याई
निरोधे। वा तस्मात्तत्र गतं" इति भ० २।२२।
अपधामधामा निरोधादिति भा।

अपध्यान न० अपकृष्ट ध्यानम् प्रा० स०। अनिष्टचिन्तने।
परदोषचिन्तने च।

अपध्वंस पु० अप+ध्वंस–भावे घञ्। भावे नाश अवाक्य
पतिते अत्र प्रभवे च। "स्वजनापध्वंसिन्" इति
मनु० १२९।

अपध्वंसज पु० स्त्री० अपकृष्टजातीयेन अपकृष्ट जातीयायां स्त्रियां
उत्पन्ने प्रतिलोमजे जन–ड १०।
विवाहसङ्करजाति अपाध्वंसे ज्ञातिवर्ग्ये। "सूतवैदेह
चण्डाल मागधोऽथ क्षत्ता च इति मनुः ये हिता
नावसिता ते अपध्वंसजा स्मृताः" इति च मनुः। तैषां
स्त्रियां अपध्वंसजा बहुनामजातीन् जातीनां जातीनाम्।

अपध्वंसिन् त्रि० अपध्वंसयति अप+ध्वंस–णिच्–णिनि।
नाशके। "दर्शनाद्यपध्वंसि स्त्र पापध्वंसिनिति मनु०

अपध्वस्त त्रि० अप+ध्वंस–क्त। निन्दिते धिक्कृते चूर्णिते च।

अपध्वान्त न० अपकृष्ट ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन–क्त वेदे नि
पातनादिति शब्दः। निष्पादकवाले सद्यः पपघ्नो-
त्पत्त्यायामिति वा० वा। वर्णयिता ध्वान्तम्
मिश्राध्वान्तकामिति वा।

अपनय पु० अप+नी–अच्। दूरीकरणे अपगमनयोगे च।
"अपनयो माद्रवत्यादिति माघः १९,७९। तत
मध्य अपनयो नयादिति" माघः १६,११॥ "अप
नयैश्च ऐश्वर्याभावाभावाम् अनल "अविनयनय
विश्लो। इति महत्तमार्गेण दूरीकरणोपपत्ता सुकृतम्।
अपनयो नयो नैतयोर्मो प्रा० स० वा। विपरीतनीतौ दुर-
नीतौ च। अपकारे "नयः प्रतापनयकृत्यादुवाच
वा इति माघः।

अपनयन न० अप+नी–ल्युट्। दूरीकरणे अपनोदने च।
अपनीयतेऽनेन अप+नी–करणे ल्युट्। अपकारकाले।
अपनयं गमनं यस्य। नैकरोधे त्रि०।

अपनस त्रि० अपगता नासिका यस्य प्रा० ब० नसादेश।
अपनासिके। "अपि वीतेन्द्रियाम् धनातीव
दृष्टमिति भट्टिः। [नासिके च

अपनीत त्रि० अप+नी–क्त। अपहृते दूरीकृते अप

अपनुत्ति स्त्री अप+नुद–क्तिन्। अपहरणे दूरीकरणे। "अपि
अपनयामृताम् इति वा तत्र। "पापापनुत्त्यै
इति "दुरितापनुत्त्यै इति च मनुः।

अपनुद त्रि० अप+नुद–क। दूरीकारके अपहारके शोधके च।

अपनोद पु० अप+नुद–भावे घञ्। अपहरणे दूरीकरणे अप
सारणे च। "तमसापनोदाय प्रकाशकादिति रघुः।
"प्रायश्चित्तापनोदाय निमित्तनिमित्तिकम्" इति मनुः।

अपनोदन न० अप+नुद–ल्युट्। अपसारणे अपहरणे च तथा
अपकर्षणार्थां विपर्ययोपचारादिति मनुः। करणे
ल्युट्। दूरीकारके त्रि०। "अपनोदनः प्रमादाद् पापानां
अपनोदनम्। प्रायश्चित्तं तत्र सर्वेषां पापानोदनम्" इति।
"प्रायश्चित्तं तपसोऽथ सर्वपापापनोदनम्" इति च मनुः।

अपन्न त्रि० अप–पद–क्त न त। अपतिते। "अपन्नोऽपन्न
दत्ति" यजु० ६.२०। न पन्न पतितं अधः पतति
येदस्तः। अथवा पन्नं हि पन्नपन्नम् पतितार्थकं इत्यम्।

अपपाठ पु० अपकृष्ट पाठ । यथा यस्य पाठ समुचित ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे "द्वादशापपाठा अस्य जाता इति" सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डाली तेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्व तत्पात्रैर्भोजना-नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् "चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति" मनु ।

अपबर्हिस् त्रि० अपगत बर्हिर्यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोप । बर्हिर्होमरहिते "सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ" इति श्रुति । "अपबर्हिषस्तुर प्रयाजान् यजति" । शत०ब्रा० । अपबर्हिष इति पृथक्पदमित्यन्ये ।

अपभय त्रि० अपगतभयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोप । गतभये भीतिशून्ये । तोमाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्त्तृ पु०अपकृष्टोभर्त्ता प्रा०स० । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोप । भीति-शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूति प्रा०स० । "अपकृष्टविभूतौ "यमसी पुरोदधिरे ब्रह्मापमभूतये" इति श्रुति ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श-घञ् । अपसरणे अध पतने "अस्याः स्वर्भिवति महतामप्यपभ्रंश शनिषा" शकु० । "अपभ्रंशति स्वभावात् भ्रश्यते" अप+भ्रन्श-कर्त्तरि अच् । साधु-शब्दस्य शक्तिवैकल्यप्रयुक्तान्यथाच्चारणयुक्ते अपशब्दे । "स एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभि । अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हरिणा साधुशब्दामा-मेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्ते तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-त्वम् । "अनपभ्रंशतामादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति" हरि । "आभीरादिगिर काव्येष्वपभ्रंश इतिर स्मृता । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति" दण्डी ।

अपम त्रि० अपकृष्ट मीयते अप+ मा-बा० क । अपकृष्ट-तया ज्ञाते "भगोऽमागोश्चिद्विताऽपमस्य चित्" । ऋ०१० ३९,३ । "अपमस्य जात्यर्तिनिकृष्टस्य भा० । अप-कृष्टभूगोलादुपरि मीयते । भूमेलानाच्छादितान्तरितभागे ज्योतिषपरिमापिताया स्वर्यादिगत्यर्थतिर्य्यक्षेपायाम् क्रान्तौ यथा । "भाडिकामण्डलात् तिर्य्यक्षापम , क्रान्तिवृत्ता यधि क्रान्तिवृत्ताच्छर । विक्षेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेव स्फुटो भाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपम" इति सि०शि० । "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थान तस्य नाडीवृत्तात् तिर्य्यगन्तरम् अपम क्रान्ति । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थान तस्य क्रान्ति-वृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तर स विक्षेप अथ विमण्डलस्य प्राक च नाडीवृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरम् स अपम स्फुटा क्रान्ति ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यात् तदनु सौम्यदिग्-भागम् । प्रमि० "परिसरता गगनसदा चलन किञ्चि-द्भवेदपम " इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिक्षेत्रस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ता-ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्त मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० । सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा "ग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डल प्रकल्प्य कक्षावलय यथोदितमिति" "क्रान्तिवृत्त कक्षामण्डल प्रकल्प्येति" प्रमिता० । "एत भगोल कथित खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेय । अत्रापमण्डले वा स्वलाधारेव यस्य तस्यैवेति" सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद-घञ् । विमर्द्दने "हयहस्तिकरीमाभ्या-मपमर्द्द कृतोमहानिति" रामा० ।

अपमान पु० अपकृष्ट मीयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्युट् । अनादरे "अपमान पुरस्कृत्य स्वकार्य्य साधयेन्नर" इति नीति । "मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो रिति" गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगति पुरा० अपकृष्टो मानो यस्मात् अप+मन-करणे घञ् वा । अनादरे पु० । नापमान प्रयोक्तव्य कामक्रोधकृत क्वचि-दिति" रामा० । "अथापमानेन पितु प्रयुक्तेति" कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमान जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-मानं कृत तस्मिन् कृतापमाने अनादृते । [वितवर्त्मनि ।

अपमार्ग पु० अपकृष्टो मार्ग प्रा०स० वा कृत्लोप । कुत्-

अपमार्जन न० अप+मृज-भावे ल्युट् वृद्धि । संशोधने । "कांस्यापमार्जनमशोभपर सैन्धव नतमिति" सुश्रुत अध-जानुमार्जने च । अपमार्जनमोक्षितान्यासमकृत इति कात्या० ६ १०,४ । "अपमार्जन यद्यपात्रमुखादारभ्याध-स्तादपमार्जनमिति" तद्भा० ।

अपमित त्रि० अप-मा-क्त । अवज्ञाते अनादृते ।

अपमित्यक न० अपमित्य अपमानमकृत्वास्य ग्रहयते मनु । ऋणे

अपमृत्र न० अपगत पराभूत तत्रम् प्रा०त० । पराहते यटने प्रा०ब० गतलोप । पराहतयटनवति पदार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिर शून्ये कबन्धे ।

अपमृत्यु पु० अपकृष्ट दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् । विषोद्बन्धनादिहेतुके मृत्यौ । "अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपत्रे कौर्मे दर्शिता यथा"

दिगिति भेद । "परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम् । दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥ परत्वं सूर्य्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धित स्यादितीरितम् ॥ तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिस्पन्दपूर्ब्बोत्पन्नत्वबुद्धित ॥ परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धित । अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोग कालपिण्डयोः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृत" इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अव्य० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामान्यन्तराले इति" पा० सूत्र बाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात् अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्ऋते कोणे । तद्गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेष ।

अपरपक्ष पु० अपर शेष पक्ष । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य द्विविधपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भात् शुक्लस्य पूर्ब्बत्वम् इतरस्य कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्व्वपक्षो देवानामपरपक्ष पितृणामिति" श्रुति । "यथा चैवाऽपरपक्ष पूर्ब्बपक्षाद्विशिष्यते" इति मनु "अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्येति" स्मृति "अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपरपक्षत्वव्यवहारः । "अमावास्यान्तसौम्यस्यापरपक्षस्ततस्तथा । तस्य पार्थिवमुद्दिष्टं सुनिभि पञ्चपात्रकमिति" स्मृतिः क्वचित् प्रेतपक्षेत्येव पाठः । "तुलादिषडशीत्यङ्गां षडशीतिमुख क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु ॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि कन्याया याम्यन्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम्" इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्ते षडशीतिमुखावशिष्टानां षोडशानां दिनानां श्राद्धप्रयुक्तकालत्वादपरपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृश पक्ष । तावत्कालव्यापकत्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पश्चादशाहस्यैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात् पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति भेद । विकल्प्यमानयो पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्र पु० अपर रात्रे एकदे०स० अच् समा० । रात्रिशेषे "अपररात्रे सायदोहमिति" कात्या० ७,४,२०, "अपररात्रकृतम्" सि०कौ० ।

अपरव पु० अपशब्दोरव प्रा०स० । अकीर्त्तौ अयशसि ।

अपरवक्त्र न० "अयुजि नगरला गुरु समे नजमपरवक्त्रमिदं ततोजरौ" इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसमे छन्दोभेदे "वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चित" । पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति छ०र० । अपरवक्त्रा स्त्रियामिति केचिदाहु ।

अपरवैराग्य न० कर्म्म० । पातञ्जलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्यमिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञास्तस्य तत्र रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं तत पक्वानां केषाञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं वैराग्यं, तत पक्वानां सर्व्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽशक्तानां मनसौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञ वैराग्यम्, स्त्रियोऽन्नपानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरूच्चारणमनु श्रूयते इत्यनुश्रवः स्वर्गादिदिव्यविषयेषु मन्त्रेषु च विनाशपरितापसातिशयत्वाद्यनेकदोषाणामभ्यासेन साक्षात्काराद्वितृष्णस्योपेक्षाबुद्धि वशीकारसंज्ञं वैराग्यमित्यर्थ । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि असंप्रज्ञातसमाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० सू० ।

अपरस्पर न० अपरस्य परस्य क्रियासातत्ये द्वित्व सुट् च । क्रियासातत्ये । क्रियावता सातत्ये तु लि० । अपरस्परा पुमांस, योषितो वा गच्छन्ति अपरस्पराणि कुलानि यान्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थ । "अपरस्परा सार्था गच्छन्ति" सि०कौ० ।

अपरहैमन त्रि० अपरहेमन्ते भव अपरहेमन्त+भवार्थे अण् सलोप उत्तरपदवृद्धि । हेमन्तशेषभवे । एव पूर्व्वहैमनः हेमन्तपूर्ब्बभवे त्रि० ।

अपरा स्त्री अपसृत्य राति गृह्णाति जन्म यस्या रा—अपादाने बा०ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भाधिकरणात्वञ्जानेन तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरशब्दे प्रदर्शितम् ।

अपराग पु० अप+रञ्ज—घञ् नलोपकुत्वे । अननुरागे विरागे "अनुरागापरागौ च प्रचार मण्डलस्य चेति" मनु ।

अपराग्नि पु० द्वि० कर्म्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यो, "अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४,१२,१२, "अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्व्या० । अन्तिमाग्नौ अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्यभेदे । "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य०प्र० । अपरस्य रसादे वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अय स

[illegible] । [illegible] यदि
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]" इति ।

अपमर्दित त्रि० अप+मृद–क्त [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] च ।

अपयशस् न० [illegible] । "[illegible]
[illegible]" इतिगीता । [illegible]
[illegible] । [illegible] त्रि० । [illegible] ।

अपपाठ [illegible] त्रि० [illegible] ।

अपपात्र न० अप+आ–पत [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" इति [illegible] ।

अपर न० [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] त्रि० । "[illegible]
[illegible]" इति [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] त्रि० । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।
[illegible] त्रि० "[illegible] ।
[illegible] । [illegible] इति
[illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] त्रि० "[illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । "[illegible]
[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]
[illegible]" इति [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible]" गीता । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] इति" गीतायाम् [illegible]
[illegible] । [illegible] '[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]

अपरक्त त्रि० [illegible] । [illegible]
[illegible]+रञ्ज–क्त । [illegible] त्रि० ।

अपरत्व न० [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible]
१९ २२ ।

अपरति स्त्री० अप+रम–क्तिन् । [illegible] । [illegible] ।

अपरथ [illegible] । [illegible]

अपरम न० [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" इति च [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्ण्वर्च्चनम् १४ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १७ वायसोद्भूतवासः परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० कुक्कुटजालपादसरारिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्म्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमाघ्राय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानद्भ्यामारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति" मन्त्रलिङ्गात् "अहन्यहनि यो मर्त्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत्। द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" इति नरसिंहपुरा०।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या—क। अपराधप्राप्ते। मात्म० भावे कर्म्मणि च ष्यञ् आपराध्य तस्य भावे तत्कर्म्मणि च न०। [कारके, स्त्रियां ङीप्।

अपराधिन् त्रि० अप+राध–णिनि। कृतागसि अपराधे

अपरान्त पु० 'अपरस्याः पश्चिमायाः अन्त सीमाभूतो देश। देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशि सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देशः कतम इति तावद्विवीयते "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णव इति" रघु। तेनास्य सह्यपर्व्वतसन्निकृष्टत्वम्। 'भयकाय किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ। अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करमिति' रघु तेनार्णवसन्निकृष्टत्वं च प्रतीयते। तत्रैव देशे रघौ "त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः' इति त्रिकूटपर्वतवर्णनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते। "पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना" इत्यन्तरोक्तेः पारसीकदेशात् पूर्व्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशस्य पाश्चात्यः "संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैरिति" तेषां पाश्चात्त्यत्वस्य तत्रैव वर्णनात्। वृहत्संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजिता देशाः" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः। अपरान्तशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिकोक्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्वमुक्तम् तत्र च मुरला नाम नदी। "मुरलामारुतोद्धूतमिति" रघौ तत्र तस्या वर्णनात् तद्वान्तरदेश केरल। "भयोत्सृष्टविभूषाणां तत्र केरलयोषितामिति" रघौ तथा वर्णनात्। जनपदवाचित्वात् तद्धिताणोलुकि तद्देशभवे तद्राजनि च ब०व०। 'उन्मूर्द्धानं सन्निपत्यापरान्तैरिति" माघ।

अपरार्क पु० स्मृतिसंग्रहभेदे।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम्। परार्द्धभिन्ने। अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत–णिनि न०त०। अपराङ्मुखे कार्य्यं समाप्तिमकृत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप्।

अपराह्ण पु० अपरमह्नः एक०त०टच् अह्नादेश। दिनशेषभागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेषभाग। 'पूर्व्वाह्णं दिवसं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् 'पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम्। तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांशः च अपराह्ण। "यथास्त सविता याति पितरस्तामुपासते। तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्ता स्वयम्भुवेति" स्मृति। "तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते' मनुः। पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य न कर्म्मयोग्यतरापेक्षयाऽप्यन्त्यत्वात् तथात्वम्। अन्तिमस्य भागस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्म्मानर्हत्वात् कर्म्मार्हस्य शेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम्। तथा च "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततस्तथा। सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्। राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मसु इति" त्रित्रिमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्म्मार्हापराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम्। लौकिके तु मध्याह्नात्परतः, सूर्य्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति" भेद। तत्र भवार्थे वा वुन् अपराह्णकः तद्भवे त्रि०। पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिक। तद्भवे त्रि०। "श्राद्धे चैवापराह्णिकः" इति स्मृति। स्त्रियां ङीप्। "पार्व्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्ग्राह्यापराह्णिकीति" स्मृति।

अपराह्णतन त्रि० अपराह्णे भव ट्युल् तुट् च। अपराह्ण-

दर्वोन्माथी शीघ्रकर्णविधूर्णितः । [illegible] शीघ्रो- [illegible] धर इति । तत्र मद्रराजस्य [illegible] कालत्वम् [illegible] तत्र स्थानम् ।

अपराद्धपृष त्रि० न पराद्धः [illegible] न० त० । [illegible] इषौ [illegible] इति [illegible] त्रिका० काण्ड ।

अपराध् त्रि० न पराद्धवि पराजयते परा+जि–क्विप् न० त० । [illegible] पराजयशीले त्रिका० शेष ।

अपराजित पु० परा+जि–क्त न० त० । विष्णौ शिवे च [illegible] ब्रह्मादि [illegible] च । परा जितभिन्ने त्रि० । पूर्वोक्त [illegible] ब्रह्मलोके पुरीभेदे, [illegible] दिशि "अपराजिता [illegible]" इति श्रुतिः "अपराजितायां दिशि" इत्यादि । अथ [illegible] "अपरस्यां अपरराजितेति" इ० ए० [illegible] "अपरां अपराजितेति" [illegible] "नास्ति पराजितं यस्यां पराजयो यत्र" [illegible] । [illegible] इति । सा च [illegible] पूजा तथा [illegible] "आश्विने [illegible] दशम्यां च नरैः [illegible] पूजनीयापराजिता । [illegible] पूर्वोत्तरदिशि गत्वा । [illegible] अपराजिता । दशमि [illegible] पूजिता [illegible] । "आश्विने [illegible] दशम्यां पूजयेत् । [illegible] अपराजितामिति [illegible] । "[illegible] यदि [illegible] [illegible] । "[illegible] इति [illegible] । [illegible] अपराजिता [illegible] । "[illegible] अपि न पराजय [illegible]" [illegible] अपराजिता [illegible] । [illegible] अपराजिता [illegible] अपराजित [illegible] । [illegible] अपराजिता [illegible] । [illegible] पराजित [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

अपराद्ध त्रि० अप+राध–कर्त्तरि क्त । अपराधिनि [illegible] च त्रि० [illegible] कालः [illegible] च । [illegible] ।

अपराद्धपृषत्क पु० अपराद्धः लक्ष्यात् च्युतः पृषत्को [illegible] यस्य । [illegible] ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध–णिनि । अपराधकर्त्तरि [illegible] त्रिका० शेष ।

अपराध पु० अप+राध–घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" रघुः । [illegible] अपराध [illegible] । [illegible] अपराध [illegible] । [illegible] । [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] इति" । [illegible] यथा । "[illegible] । [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] । ११ [illegible] १२ [illegible]

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्च्चनम् १४ रक्त वास परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णो स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्र परिधाय विष्णो कर्म्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवास परिधाय विष्णो कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरा रिमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीप स्पृष्ट्वा हस्तम प्रक्षाल्य विष्णो स्पर्शेन कर्म्मकरणं वा २२ श्मशान गत्वा-ऽस्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिन्याक भुक्त्वा विष्णोरुप-सर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्य-मामाय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ पर कौषेयाशुचिना वस्त्रेण परिच्छिन्नेन विष्णु कर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानद्भ्यावारुह्य विष्णु-स्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णु न्वोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णु स्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति' मन्त्रलिङ्गात् "अहन्यहनि योमर्त्यो गीताध्यायन्तु सपठेत् । द्वात्रिंश-दपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या—क । अपराधप्राप्ते । आप्त० भावे कर्म्मणि च ष्यञ् आपराधय्य तस्य भावे तत्-कर्म्मणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध—णिनि । कृतागसि अपराध

अपरान्त पु० "अपरस्या पश्चिमाया अन्त सीमा-भूतोदेश । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशि सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देश कतम इति तावन्निर्णीयते "तस्यानीकैर्वि-सर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतै रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णव इति" रघु । तेनास्य सह्यपर्व्वत सन्निकृष्टत्वम् । 'अवकाश किलोदन्वान् रामाया-भ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे कर-मिति' रघु तेनार्णवसन्निकृष्टत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघो "त्रिकूटमेव तत्रोच्च जयस्तम्भ चकार स 'इति त्रिकूट पर्वतवर्णनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीका-स्ततोजेतुमित्यनन्तरोक्तेश्च पारसीकदेशात् पूर्व्वत्व प्रतीयते पारसीकदेशस्य पाश्चात्य "स प्रायासस्थलवर्त्मना पाश्चात्त्यैरश्व-साधनैरिति" तेषां पाश्चात्यत्वस्य तत्रैव वर्णनात् । बृहत्-संहितायाञ्च "नव भारतवर्षं मध्यात् प्रागादिविभा-जितादेशा" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां मणिमान् मेघवान् घनौघ क्षुरार्पणोऽस्तगिरि । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रश-स्ताद्रिकोक्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्व-मुक्तम् तत्र च मुरला नाम नदी । "मुरलामारुतोद्धूतमिति" रघौ तत्र तस्या वर्णनात् तदवान्तरदेश केरल । "भयोत्-सृष्टविभूषाणा तत्र केरलयोषितामिति" रघौ तथा वर्ण-नात् । जनपदवाचित्वात् तद्धिताणोलुकि तद्देशभवे तद्रा-जनि च ब०व० । 'उष्मूर्द्धान सज्जिमत्यामपरान्तैरिति" माघ ।

अपरार्क पु० स्मृतिसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत–णिनि न०त० । अपराङ्मुखे कार्य्यं समाप्तिमनत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमह्न एक०त०टच् अह्नादेश । दिनशेष-भागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेष-भाग । 'पूर्व्वाह्णे दैवं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् 'पूर्व्वाह्णोवै देवानां मध्यन्दिनं मनु-ष्याणामपराह्णः पितृणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांशं च अप-राह्ण । "यस्मात्स सविता याति पितरस्तानुपासते । तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्त स्वयम्भुवेति" श्रुति । "तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशि-ष्यते ' मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्म्मयोग्येतरागेष्वयाऽपरत्वात् तथात्वम् । शान्ति-जनितइष्टर्त्तस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्म्मानर्हत्वात् कर्मयं स्य शेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च "प्रात कालो-मुहूर्त्तां स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्त स्यादप-राह्णस्ततस्तथा । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्त स्यात् श्राद्ध तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मस्विति" त्रित्रिमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्म्माहोपराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परत, सूर्य्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति" भेद । तत भवार्थे वा ठञ् अप-राह्णिक तद्भवे त्रि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिक । तद्भवे त्रि० । "श्राद्धे चैवापराह्णिक" इति स्मृति । स्त्रियां ङीप् । "पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्याह्याप-राह्णिकीति" स्मृति ।

अपराह्णतन त्रि० अपराह्णे भव ष्युल् तुट् च । अपराह्ण-

म्बे त्रि० क्रियां कोव । "बलाबेबादिता" मा० । मानवा वा वदति मन्दाक्षवमोऽभ्युपगमेत्रि । [बत्वर्थे च ।

अपरिकलित त्रि० न परिकलितः न० त० । अज्ञाते, अदृष्टे

अपरिक्रम त्रि० नास्ति परिक्रमः चङ्क्रमणं यस्य । पङ्गौ । "आमयदपि च किं कुर्वीदस्माकमपरिक्रम इति" श्रुतिः । परिक्रम अभावे अव्ययी० । परिक्रमस्य अभावः न० त० । क्रमाभावे । अपरिक्रमे क्रमराहित्ये त्रि० ।

अपरिक्लिष्ट त्रि० क्लिश भावे क्त न० परिक्लिष्टं क्लेशोद्गमः । अनायासकार्ये । कर्मणि क्त न० त० । क्लेशशून्ये त्रि० ।

अपरिगत त्रि० न० त० । अज्ञाते, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीत त्रि० न० त० । अस्वीकृते, अनङ्गीकृते अज्ञाते च

अपरिग्रह पु० अभावे न० त० । परिग्रहाभावे यागद्योऽह्यचर्थे च यथा "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः" अत्र अपरिग्रहो नाम देहयात्रानिर्वाहमात्रातिरिक्तभोगसाधनस्याग्रहणम् । तत्र समर्थं सत्येव सर्वेषाम् यथा "अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः" अपरिग्रहस्थैर्ये सति जन्मकथन्ता विशेषः तत्र विषयाणाम् विषयत्वात् शरीरस्यापि परिग्रहपरित्यागिनो सिद्धा शरीरस्यापि परिग्रहत्वात् तस्याप्यपरिग्रहो न भवति विषयासक्तत्वात् । तत्र कर्मसंस्कारात् देहसम्बन्धः तत्र देहपरित्याग समुचितम् । क्षेत्रज्ञस्य सर्वबन्धनम् देहसम्बन्धात् तत्प्रभावाद् निमित्तम् अहैतुकं यदपरिग्रह-स्थैर्यं सत्यां भवाद्याभोगमध्येति इति भाष्य० । "कोऽहम् इदम् कीदृशे? कथम् भविष्यामि" इति स० च । नास्ति देहयात्रानिर्वाहमात्रातिरिक्तः परिग्रहः संग्रहो यस्य । परिव्राजके "निराशीरपरिग्रह" इति गीता । तत्र च योगादिपरिग्रहेऽपि तस्य शरीरयात्रानिर्वाहमात्र इति "कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोऽपि बिभृयाद्यतिः । कौपीनाच्छादनेनैव अतिरिक्तम् गृह्णीयाद्यतिः कदापि न" परिग्रहविधानात् । [पूर्वस्थापितेऽर्थे च ।

अपरिचित त्रि० परि+चि–क्त न० त० । अननुभूतविषये,

अपरिच्छद त्रि० न परिच्छदोऽस्य अभावार्थे न० ब० । उपकरणशून्यतया दरिद्रे ।

अपरिच्छन्न त्रि० परिच्छन्नः परिच्छादितः न० त० । अनावृते अच्छन्ने आच्छादनशून्ये ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्नम् । इयत्तारहिते निर्वी- अपि पूर्ववत् परिच्छेदाभावे सर्वत्र अवस्थिते यत्रेदंप्रमाणमिति वक्तुमशक्ये, परिमाणशून्ये च यथा आकाशादिविभोः स्वरूपम् इयत्तारहितत्वात् त्रि० "अपरिच्छिन्नमहिमा आत्मा" आकाशादिवदपरिच्छिन्न इति श्रुतिः ।

अपरिच्छेद पु० अभावार्थे न० । परिच्छेदाभावे इयत्ताभावे । न० त० । इयत्ताशून्ये त्रि० । [स्वरूपे त्रि० ।

अपरिज्ञान न० अभावे न० त० । सम्यग्ज्ञानाभावे । न० त० ।

अपरिणत त्रि० परि+नम–क्त न० त० । अपरिपक्वे । यथा परिणामयितुमशक्यत्वात् अपरिणतवयस्के च ।

अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न० त० । विवाहाभावे । [कौमार्ये ।

अपरिणीत त्रि० परि+नी–क्त न० त० । अविवाहिते

अपरिणीता स्त्री० अभावे न० त० । अनूढायाम् ।

अपरिपक्व त्रि० न० त० । परिपाकरहिते यथा यथा परिपाक-रहिते अवस्थान्तराप्राप्ते यथा अपरिपक्वधीः इति सिद्धिपरिणामरहिते अर्थे तत्र अज्ञाने च ।

अपरिमाण न० अभावे न० त० । परिमाणाभावे इयत्ता-राहित्ये न० त० । इयत्ताशून्ये त्रि० ।

अपरिमित त्रि० न० त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।

अपरिमेय त्रि० परिमातुं योग्यः न० त० । परिमाण-प्रकारेणेयत्तारहिते ।

अपरिम्लान पु० न परिम्लायति म्लै–क्त । रक्तवर्णे (आमला) ख्याते पुष्पवृक्षभेदे पु० त्रि० । तत्र पुष्पाणि अपि म्लानिराहित्यात् तथात्वम् । म्लानिरहिते त्रि० ।

अपरिविष्ट त्रि० परि+विष–कर्मणि क्त न० त० । वेष्टनशून्ये अज्ञाते । "अर्णवजला अपरिविष्टमस्तुभिर्" ऋ० १, १९,८ । अपरिविष्ट व्याप्तिविशेषरहितैः भा० । विस्तृतायामपरिच्छिन्ने न० त० । परिवेष्टनशून्ये भीम-परिवार्यमपरिवीते त्रि० ।

अपरिहृत त्रि० न परिहृतः । अनाच्छादिते । परिहृते-रहिते अनादृते त्यक्ते "स्वाभाविकं कर्म नियतं अपरिहार्यम्" इत्यत्र क्षेत्रज्ञस्यापरिहार्यत्वोऽपि तेन हर्तव्य-त्वावि तत्र प्रकृतेः प्रकृतिस्थत्वाधीनत्वात् विशेष ताटस्थ्ये च अप्रकृतस्यापरिहार्यत्वात् तेन तत्त्वबोधात्मताश्रयत्वाभावे इति अपरिहृतम् स्वरूपं च यथोक्तमितरथा तदपि इष्टमिति "ऋ० १, १ अपरिहृतस्य च" इति मा० भेदेऽपि । [रहिते । न० त० । इयत्तामूले त्रि० ।

अपरिमेय पु० अभावे न० त० । परिमेयाभावे इयत्ता-

अपरिष्कार पु० अभावे न०त०। मार्ज्जनादिशोधनसंस्काराभावे। न०ब०। तच्छून्ये त्रि०।

अपरिष्टि स्त्री अप+वैपरीत्ये रिष—हिंसायाम् क्तिन्। पूजायाम् हेम०। पूजायाश्च रिषारेतुकद्वेषशून्यत्वात् तथात्वम्।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। इयत्ताभावे समाप्त्यभावे च। न०ब०। तच्छून्ये त्रि०। [न०ब०। तच्छून्ये त्रि०।

अपरिसर पु० अभावे न०त०। विस्ताराभावे प्रचाराभावे च

अपरिहरणीय त्रि० न परिहर्त्तुं शक्यते हृ—शक्याद्यर्थे कर्म्मणि अनीयर्। परिहर्त्तुमशक्ये, परिहर्त्तुमयोग्ये च।

अपरिहार्य्य त्रि० न परिहर्त्तुमर्हति शक्यते वा हृ—ण्यत्। परिहर्त्तुमयोग्ये, परिहर्त्तुमशक्ये च।

अपरीक्षित त्रि० न०त०। रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थतत्त्वानुसन्धानशून्ये "एतच्चापरीक्षितक्रयविषयमिति" मिताक्षरा परीक्षिते तु "परीक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति" तद्धृता स्मृतिः।

अपरीत त्रि० न०त०। परितोऽव्याप्ते अनभिगते च "शश्वत्ऽपरीता" इति ऋ० १,१००,२, "अपरीता अपरैरनभिगता" इति भा०। अपरिगते, अपर्य्याप्ते च "अपरीतं नृतो शव" इति ऋ० ८,२४,८, "अपरीतम् शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तमिति वा' भा०।

अपरुष् त्रि० अपगता रुट् यस्य। विगतक्रोधे "अपरुषा परुषाक्षरमीरितेति' रघु।

अपरूप न० अप आनन्त्ये आश्चर्ये वा प्रा०स०। आश्चर्य्यरूपे आनन्त्यैश्चर्यशालितरूपे च। "ततोऽपरूपं जायते तस्मादपरूपेण इति" अथ० १२,४,८, अपकृष्टरूपे च। प्रा०ब०। तद्वति त्रि०।

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन् अहनि एद्युस्। अपरदिने इत्यर्थे "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति स्मृतिः।

अपरोक्ष अव्य० न परोऽक्षम् इन्द्रियासन्निकृष्टम्। प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्ने ज्ञाने "असम्भावनादिनिरासे तु विचारपरिपाकात्तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते" इति वृद्धाः। फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चितिबुद्धेः प्रतिबिम्बमिति साङ्ख्याः बुद्धौ चितः प्रतिबिम्बमिति वेदान्तिनः। संस्कारम् विषयतावशेष वेति तार्किकादयः। तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयः सम्बध्यते ततो विषयालोचनारूपं विनिर्विकल्पकस्थानीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्धनाशात् चित्प्रतिबिम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः। नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः। साङ्ख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तद्विषयाकारेण परिणामे जाते तत्र चेतनाशक्तौ बुद्धे प्रतिबिम्बरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारो मुख्यः बुद्धिवृत्तौ तु गौण इति मन्यन्ते। "युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहवदपरोक्षादृते" सा०सू०। ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति" श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः। अर्श०अस्त्यर्थे अच्। तद्विषये त्रि०।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्मात्। वेदान्तप्रकरणभेदे। कर्म०। प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री।

अपरोध पु० अप+रुध—भावे घञ्। "साधने अभिप्रायमभिपद्यन्ते देशानपरोधेन" कात्या० २४,२,२१।

अपर्णा स्त्री नास्ति पर्णान्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः। शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं व्रतकाले पर्णान्यपि त्यक्तवती यथोक्तं कुमारे "स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः। तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविदः' इति "चतुर्थे त्यक्तपर्णा च अपर्णाख्यामवाप सेति" शि०पु०।

अपर्त्तु त्रि० अपगत ऋतुर्यस्य। वसन्ताद्यृतुविगमयुक्ते। "यत्र विजायते यामन्यपर्त्तुरिति" अथ० ३,२८,१, अपगतमार्त्तवं पुष्पं यस्याः। निवृत्तरजस्कायां स्त्रियां स्त्री।

अपर्य्यन्त त्रि० नास्ति पर्य्यन्तो मर्य्यादा यस्य। निःसीमनि इयत्तारहिते "तदक्षयमपर्य्यन्तं दुर्ज्जयं वानरं बलम्' रा०।

अपर्य्याप्त त्रि० परि+आप—क्त न०त०। असमर्थे, असम्पूर्णे, स्वकार्य्याक्षमे च 'परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम् यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठतीति "अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षममिति शु०त० रघ०। अपरिच्छिन्ने इयत्तारहिते 'जगत्यपर्य्याप्तसहस्रभानुनेति' माघ 'अपर्य्याप्त अपरिच्छन्न" इति मल्लि०।

अपर्य्याप्ति स्त्री न पर्य्याप्तिः अभावार्थे न०त०। अपरिच्छेदे असामर्थ्ये च। "सुत्वं श्राद्धं मासिमासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रतीति" स्मृतिः। न०ब०। परिच्छेदशून्ये त्रि०।

अपर्य्याय पु० न पर्य्यायः परिपाटी अभावे न०त०। क्रमाभावे। न०ब०। क्रमशून्ये त्रि०।

[illegible]

अपवाद पु० अप+वद–घञ् । [illegible]

[illegible]

भूतरूपतोपदेशः। "अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनिश्चय, इति वेदा०प०। भावे घञ्। विश्वासे, प्रणये च। करणे घञ्। बाधनसाधने वस्तुमात्रे। कर्म्मणि घञ्। कुत्सितवाद्ये "मधुकरैरपवादकरैरिव" माघ "अपवादन्नगवत्सुनाय यवटादि कुत्सितवाद्यमिति" मल्लि०। भावे घञ्। आदेशे "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति" किरा०। "अपवादेन आदेशेनेति" मल्लि०। निरासने च।

अपवादक त्रि० अपसार्य्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम् अप+वद-ण्वुल्। स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रस्येतरत्र व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे। अप+वद-ण्वुल्। अकीर्त्तिकरे" निन्दके निरासके च त्रि०। [ङीप्।

अपवादिन् त्रि० अप+वद-णिनि। अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण त्रि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ-णिच् नन्द्या० ल्यु। व्यवधायके। भावे ल्युट्। व्यवधाने न० आधारे ल्युट्। अन्तर्द्धौ इति तु व्यवधाने अन्तर्धानमपवार्येति गस्य तथात्वम्।

अपवारित त्रि० अप+वृ-णिच्-कर्म्मणि क्त। आच्छादिते व्यवधापिते च। भावे क्त। अपवारणे, अप्रकाशे न०। "तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते" इति सा०द०। उक्ते परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथने न० परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः।

अपवारितक न० अपवारित अपवारणम् अप्रकाशमेव स्वार्थे कन्। अप्रकाशे "अपवारितकेन प्रावृणोतीति" नाटकम्। अप्रकाशमाच्छादयतीत्यर्थः।

अपवारुक पु० अप+वृ-प०। उकञ्। प्रसरे।

अपवार्य्य अव्य० अप+वृ-णिच्-ल्यप्। आच्छाद्येत्यर्थे "त्रिपताककरेणान्यमपवार्य्यान्तरा कथेति" सा०द०।

अपवास पु० अपसृत्य वासः स्थिति। अपसरणे "अपवासे नक्षत्राणामपवास उपसाहुत" अथ० ६,७,७।

अपवाह पु० अपसार्य्य वाहः स्थानान्तरनयनम्। इतरस्थानादपसार्य्य स्थानान्तरप्रापणे। "भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटिल्य "भीमा वट्गिति नवरसपरयतियुतमपवाहाख्यमिति" वृ०र०उक्ते वर्णवृत्तभेदे।

अपवाहन न० अप+वह-णिच्-ल्युट्। परदेशस्थजनानां स्वदेशप्रापणे "स्वराष्ट्रं कर्षयेद्राजा परदेशापवाहनादिति" हितो०। [वह-णिच्-ल्यप्। अपसार्य्येत्यर्थे अव्य०।

अपवाह्य त्रि० अप+वह-कर्म्मणि ण्यत्। दूरीकार्य्ये। अप+

अपविघ्न त्रि० अपगतो विघ्नो यस्मात्। विघ्नशून्ये "गत क्रतूनामपविघ्नमाप सः" इति रघु।

अपवित्र पु० न पवित्र कृतशौचादि। अकृतशौचादौ, "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति" स्मृति।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध-क्त। त्यक्ते "अपविद्धगदो बाहुभङ्गवांस्त इव द्रुमः" इति कु०। "सोऽपविद्धस्तया रहस्यनिर्भेदभयादिति" दश०कु०। प्रत्याख्याते, निरस्ते च "रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव" रघु "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु०।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त०। विद्याविरोधिन्यां वेदान्तादिप्रसिद्धायामविद्यायाम् "तत्त्वस्य संविर्त्तिरिवापविद्यामिति" किरा०। अपकृष्टा विद्या। बौद्धाद्यागमविद्यायाम्। [राज०नि०। अपगतविष मात्रे त्रि०।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः। निर्विषतृणभेदे

अपवृत्त त्रि० अपवर्त्तते अप+वृत-कर्त्तरि क्त। समाप्ते, "अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति" गोभिल०। "अपवृत्ते समाप्ते" संस्कारतत्त्वे रघुनन्दन।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेध प्रा०त०। मणीनामस्थानकृते वेधने "मणीनामपवेधे च दण्डः उत्तमसाहसम् इति" मनुः।

अपव्यय पु० अपकृष्ट शास्त्रादिमर्य्यादामुल्लङ्घ्यास्थाने कृतत्वात् व्यय प्रा०त०। द्यूतवेश्यादावस्थाने कृते व्यये। अपगतः व्ययः यस्मादस्य। अविनश्वरे त्रि०।

अपव्ययमान त्रि० अप+वि+अय-शानच्। अपलाप कर्त्तरि। "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति" मनु। अपव्ययमानमपलपन्तमिति दि०त०रघु०। अपव्ययकर्त्तरि त्रि०।

अपव्रत त्रि० अपगतं व्रतं श्रौतादि कर्म्म यस्य। अपगत विहितकर्म्मणि "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानिति" ऋ०१,५१, ९, अपव्रतान् "अपगतकर्म्मण" इति भा०। "गूढं सूर्य्यं तमसाऽपव्रतेन" ऋ०५,४०,६,१, अपगतव्रतमस्य। नष्टव्रते स्वीकृतव्रतत्यागिनि त्रि०। प्रा०त०। अपकृष्टे व्रते न०।

अपशङ्क त्रि० अपगता शङ्काऽस्य प्रा०ब०। निःशङ्के शङ्कारहिते।

अपशद त्रि० अप+शद-कर्त्तरि अच्। नीचे इति केचित्। तन्न शदधातुघटिततया दन्त्यमध्यमिति वक्ष्य।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा०त०। शक्तिवैकल्यप्रमा

[illegible]

भूतरूपतोपदेश । "अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनिश्चय, इति वेदा०म० । भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च । कारणे घञ् । बाधनसाधने वस्तुमात्रे । कर्म्मणि घञ् । कुत्सितवाद्ये 'मधुकरैरपवादकरैरिव' माघ 'अपवाद मृगबन्धनाय पटहादि कुत्सितवाद्यमिति" मल्लि० । भावे घञ् । आदेशे "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति' किरा० । 'अपवादेन आदेशेनेति" मल्लि० । निरासने च ।

अपवादक त्रि० अपसार्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम् व्य॰ इति वद–ण्वुल् । स्वविषय परिहृत्य सामान्यशास्त्रस्येतरत्र व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वद–ण्वुल् । अकीर्त्तिकरे" निन्दके निरासके च त्रि० । [ङीप् ।

अपवादिन् त्रि० अप+वद–णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण त्रि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ–णिच् नन्द्या० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने न० आधारे ल्युट् । अन्तर्द्धौ सति तु व्यवधाने अन्तर्धान भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित त्रि० अप+वृ–णिच्–कर्म्मणि क्त । आच्छादिते व्यवधापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अप्रकाशे न० । "तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते" इति सा०द० उक्ते परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथने न० परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारित अपवारणस् अप्रकाशमेव स्वार्थे कन् । अप्रकाशे 'अपवारितकेन माहयोतीति" नाटकम् । अप्रकाशमाच्छादयतीत्यर्थः ।

अपवारुक पु० अप+वृ–ष० । उकञ् । मत्सरे ।

अपवार्य्य अव्य० अप+वृ–णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे "त्रिपताककरेणान्यमपवार्य्यान्तरा कथेति" सा०द० ।

अपवास पु० अपसृत्य वास स्थिति । अपसरणे "अपवासे मलानामपवास उपवासस्त" अथ० १,७,७ ।

अपवाह पु० अपसार्य्य वाह स्थानान्तरनयनम् । इतरस्थानादपसार्य्य स्थानान्तरप्रापणे । 'भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटिल्य "सोमा वट् मिति मवरसयरयतियुतमपवाहाख्यमिति" वृ०र० उक्ते वर्णवृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह–णिच्–ल्युट् । परदेशस्थमनाना स्वदेशप्रापणे "स्वराष्ट्र वर्द्धयेद्राजा परदेशापवाहनादिति" हितो० । [वह–णिच्–ल्यप् । अपसार्य्येत्यर्थे अव्य० ।

अपवाह्य त्रि० अप+वह–कर्म्मणि यत् । दूरीकार्य्ये । अप+

अपविघ्न त्रि० अपगतो विघ्नो यस्मात् । विघ्नशून्ये "गत क्रतूनामपविघ्नमाप स' इति रघु ।

अपवित्र पु० न पवित्र अशौचादि । अप्रशस्तशौचादौ "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा य स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति" स्मृति ।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध–क्त । त्यक्ते "अपविद्धगदो बाहुभङ्गनयाख इव द्रुम" इति कु० । "सोऽपविद्धस्तया रहस्यनिर्भेदभयादिति" दशकु० । प्रत्याख्याते, निरस्ते च । रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव" रघु "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । य पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त० । विद्याविरोधिन्यां वेदान्तादिप्रसिद्धायामविद्यायाम् "तत्त्वस्य सविशिरिवापविद्यामिति" किरा० । अपकृष्टा विद्या । शौद्राद्यागमविद्यायाम् । [राज०नि० । अपगतविष मात्रे त्रि० ।

अपविषा स्त्री अपगत विष यस्याः । निर्विषतृणभेदे

अपवृत्त त्रि० अपवर्त्तते अप+वृत–कर्त्तरि क्त । समाप्ते, "अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगान शान्त्यर्थमिति" गोभिल । "अपवृत्ते समाप्ते" संस्कारतत्त्वे रघुनन्दन ।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा०त० । मणीनामस्थानकृते वेधने "मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तमसाहसम् इति" मनु ।

अपव्यय पु० अपकृष्ट शास्त्रादिमर्य्यादामुल्लङ्घ्याऽस्थाने कृतत्वात् व्यय प्रा०त० । द्यूतवेश्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगत व्यय यस्य । अविनश्वरे त्रि० ।

अपव्ययमान त्रि० अप+वि+अय–शानच् । अपलाप कर्त्तरि । "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति' मनु । अपव्ययमानमपलपन्तमिति दि०त०रघु० । अपव्ययकर्त्तरि त्रि० ।

अपव्रत त्रि० अपगत व्रत श्रौतादि कर्म्म यस्य । अपगत विहितकर्म्मणि "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतामिति" ऋ०१,५१, ९, अपव्रतान् "अपगतकर्म्मण" इति भा० । "गूढ सूर्य्यं तमसाऽपव्रतेन" ऋ०५,०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य । नष्टव्रते त्यक्तोतव्रतत्यागिनि त्रि० । प्रा०त० । अपकृष्टे व्रते न० ।

अपशङ्क त्रि० अपगता शङ्कास्य प्रा०ब० । नि शङ्के शङ्कारहिते ।

अपशद त्रि० अप+शद–कर्त्तरि अच् । नीचे इति केचित् । तन्न सदधातुघटिततया दन्त्यमध्यमिति बहव ।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा०त० । शक्तिवैकल्यप्रमा

[illegible]

(अपस)व्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा०त०। १ देहदक्षिण-भागे "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यमपसव्यं वेति" २स्मृत्युक्तपरिभाषिते पितृतीर्थे च। अपगतं भग्नतया भूमौ-पातितत्वात् सव्यं यत्र। भूमौ पातनेन भग्नप्रायत्वमाक्षे अप वैपरीत्ये स्तृ—भावे यत् सव्यं गति। विपरीते त्रि०। "अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणमिति" याज्ञ०। "देवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिराशाया-प्रदक्षिणव्यापार" इति अा०त० रघु०। आभ्युदयिके हि "निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचिदिति" अा०त० वचनोक्ते भूमौ पातितत्वासव्यामकरणाभाव। अतएव "मातापसव्यकरणं न पैत्रं तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अपसव्यकरणनिषेध उपपन्नः। पितृतीर्थस्य "यत्राङ्गुष्ठो-पिवेषस्तु दक्षिणस्तत्र गच्छते इति" स्मृते। दक्षिणहस्ते च। "प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा। पित्र्य-माभिधनात् काव्यं विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनुः।

(अप)सार पु० अप+स्तृ—णिच्—अच्। १ दूरीकरणे २ बहिष्करणे, ३ अपनयने ३ च। ल्युट्। अपसारणमप्यत्र न०।

(अ)पसारित त्रि० अप+स्तृ—णिच्—क्त। १ उत्सारिते २ दूरीकृते च

(अप)सिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा०त०। १ स्वीकृत-सिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गो०सू०। सिद्धान्त किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात् तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्ग स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्युतो-ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः। यथा सांख्यमतेनाह नदिव्यानीत्यभ्यु-पेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-स्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-कार्यवादिसांख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति स एवापसिद्धान्त एवमन्योऽप्युदाहार्यः। वितण्डावादिन बौद्धभेदस्य नापसिद्धान्त दोषप्रसङ्गोऽचक्रु तेषां कस्यचित् सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात्।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण प्रा०स०। १ हस्तिनखे।

अपस्कर पु० अप+कृ—अप् रथाङ्गे नि०सुट्। १ चक्रभिन्ने रथारम्भके अवयवभेदे। "अपस्करो रथाङ्गमिति" पा०। "शरस्य रथस्यासीद्दाशकिर्मजगोत्सव। अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वत" इति भा०क०प०। उक्तेः क्लीवमपि।

अपस्नात त्रि० अपकृष्ट अमङ्गलार्थत्वात् स्नात। १ मृतमुद्दिश्य स्नाते जने। २ स्नानसंस्काराय स्नापिते मृते पु स्त्री० चीर०।

अपस्नान त्रि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा०स०। १ स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च। श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत" इति मनुः।

अपस्पश त्रि० अपगत स्पशो गूढचरोऽस्य। १ गूढचरशून्ये। "मन्त्रविरोधेन शोभाति राजनीतिरपस्पशेति" माघ। शब्द-विद्यापक्षे पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य प्रथमाह्निकं २ तच्छून्येत्यर्थः।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+स्मृ—णिच्—कर्त्तरि अच्, अपगत स्मार स्मरणं यस्मो वा। १ रोग-भेदे। स च सुश्रुते दर्शितो यथा 'स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्य परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत्॥ मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात्। विरुद्धमलिना-हारविहारकुपितैर्मलैः। वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-भोजिनाम्। रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम्॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम्। चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते॥ संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानव। रजस्तम परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचन। दन्तान् खादन् वमन् फेन विवृताक्षः पतेत् क्षितौ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुन संज्ञां लभेत सः। सोऽपस्मार इति प्रोक्त स च दृष्टश्चतुर्विधः॥ वातपित्तकफैर्नृणां चतुर्थ सन्निपाततः। हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ। वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि॥ यो भूयाद्धिकृत सत्त्व कृष्ण मामनुधावति। ततो मे चित्त-नाश स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मक॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छा-घोर्णनस्रङ्गानि विद्धि च। यो भूयाद्धिकृत सत्त्व पीत मामनुधावति॥ ततो मे चित्तनाश स्यात् पित्तभव उच्यते। शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम्॥ यो भूयाद्धिकृत सत्त्व शुक्ल मामनुधावति। ततो मे चित्त-नाश स्यात्सोऽपस्मार कफात्मकः॥ हृदि तोदस्तृट्‌तृट्क्लेद-स्त्रिष्वप्येतेषु संस्थया। प्रलाप कूजन क्लेग प्रत्येकन्तु समेदिह॥ सर्व्वलिङ्गसमावाय सर्व्वदोषप्रकोपजे। अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च। आगमाच्चाप्यप-स्मार वदन्त्यन्ये न दोषजम्। कर्मोपयोगाद्दोषाणां चाप-कत्वात्तथैव च। आगमाद्वैरूप्याच्च स तु निर्वर्त्त्यते बुधैः। सन्त्यपि यथा देहे भूमौ बीजानि कानिचित्॥ शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भव। स्थायिनः केचिदल्पेन

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा०त० । १ देहदक्षिणभागे "तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यं अपसव्य मेति" २स्कन्धप्रतिमापिते पितृतीर्थे च । अपगत सव्यतया भूमौ पातितत्वात् सव्य यत्र । भूमौ पातनेन भग्नप्रायशरीरात् अप वैपरीत्ये स्य–भावे यत् सव्य गति । विपरीते त्रि० । "अपसव्य तत सत्वा पितृयामासदक्षिणमिति" याज्ञ० । "देवकर्मानन्तर पितृकर्मकरणे प्राप्तग्रामोपचारनिरासाय–प्रदक्षिणव्यापार" इति भा०त० रघु०। आभ्युदयिके हि "निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचिदिति" आ०त० वशिष्ठोक्ते भूमौ पातितयाम्जानुकरणाभाव । अतएव 'मालापसव्यकरण न चैत' तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अप सव्यकरणनिषेध उपपन्नः । पितृतीर्थस्य "यत्रानुक्तोविशेषस्तु दक्षिणसत्व गच्छते इति" स्मृते । दक्षिणरूपस्य च। "प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्यमानिधनात् काय्य विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ–णिच्–अच् । १ दूरीकरणे२बहिर्ष्कारणे, २ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित त्रि० अप+सृ–णिच्–क्त । १उत्सारिते२ दूरीकृते च

अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा०त० । १स्वीकृतसिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गौ०सू०। सिद्धान्त किञ्चित्वास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृतानियमात् तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्ग स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्युतोऽपसिद्धान्त इति तदर्थ । यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्युपेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावतिरोभावाङ्गीकारेऽनवस्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषोद्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि सत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्कार्यवादिसांख्यमतसिद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनियमातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति एवमपसिद्धान्त एवमन्योऽप्युदाहार्य्य । वितण्डावादिन बौद्धभेदाय नापसिद्धान्त दोषप्रसङ्गोपक्रम् तेषां कस्यचित् सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्त अतिक्रान्त सोपानमाकारेण प्रा०स० । १ हस्तिपक्षे ।

अपस्कर पु० अप+कृ–अप् रथाङ्गे नि०सुट् । १ चक्रभिन्ने रथारम्भके अवयवभेदे । "अपस्करोरथाङ्गमिति" पा० । "इरस्य रथस्यासीद्दाषुकर्मिभ जगौ सम । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वत" इति भा०क०प० उक्तेः क्लीवमपि ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्ट अमङ्गलार्थत्वात् स्नात । १ मृतकोद्देश्य स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते मृते पु स्त्री० क्षीर०

अपस्नान न० अपक्रान्त स्नानात् निरा०स० । १स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रेरक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" इति मनु ।

अपस्पश त्रि० अपगत स्पशोगूढचरोयत । १ गूढचरशून्ये । "शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पशेति" माघ । शब्दविद्यापक्षे पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य प्रथमाह्निकं २तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+ स्मृ–णिच्–कर्त्तरि अच्, अपगत स्मार स्मरणं यस्मात् वा । १रोगभेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा "स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तु परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥ मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलै । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छतां च रजस्वलाम् ॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्रोत सु दोषव्याप्तेषु मानव । रजस्तम परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचन । दन्तान् खादन् वमन् फेन विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत स । सोऽपस्मार इति प्रोक्त स च दृष्टश्चतुर्विध ॥ वातपित्तकफैर्नॄणामेकैश्च सन्निपातत । हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ । वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेन वमन्नपि ॥ यो भूयाद्विकृत सत्त्व कृष्णा मामनुधावति । ततो मे चित्तनाश स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मक ॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्तोऽघ्नन्नङ्गानि विह्वल । यो भूयाद्विकृत सत्त्व पीत मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाश स्यात् पित्तभव उच्यते । शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥ यो भूयाद्विकृत सत्त्व शुक्ल मामनुधावति । ततो मे चित्तनाश स्यात्सोऽपस्मार कफात्मक ॥ हृदि तोदस्तृट्उत्क्लेदशिरस्येतेषु संस्थया । प्रलाप कूजन क्लेश प्रत्येकन्तु भवेदिह ॥ सर्वलिङ्गसमावाय सर्वदोषप्रकोपजे । अनिमित्तागमाद्यन्धैर्गमनादकृतेऽपि च । आगमाद्यापस्मार वदन्त्यन्ये न दोषजम् क्रमोपयोगाद्दोषाणा क्षीणकालात्तथैव च । आगमाद्देवरूपाश्च न तु निवर्त्तते युधे । वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भव । स्थायिनः केचिदल्पेन

माथेनाभिमर्दिता। इत्येवमपि विचारोत्थ निषक्ताधि वचन। तेनचारि भवाभ्यामिपि चाद्रोषस तत त इति। “भवोऽस्मारोषा ह्यारिति” माघा क्यों। अनका दोषिरोमाथो न्यराहोमा विशेष इति” चतुर्थोक्तम्।

अपस्कारिन् त्रि अपस्कार+अस्त्यर्थे इनि। १ अपस्कारदोष युक्ते। स्त्रियां ङीप्।

अपपक्ष त्रि अपगतः पक्षो यस्य अपक्+पक्ष। १ पक्षरहिता-दिषु “अपगतः पक्षोऽपमाना इति चमू। २ अपक्षा अपगत पक्ष पापाः। मे ही। “अपरेण पक्ष-मात्रयेनासमा। मम पक्षानुपामेनपालिनि” भा १० ई २ अपक्षतस्तुल्याः इत्यर्थेषु इति मेदिनी।

अपस्नुत्रि अपः पर्व्वतादि अपस्+स्नु-क। १ अर्थोक्ते “गिर नदी नगचार गहमया अपनार” इति भ ८।१।२

अपघ्न त्रि अप+हन्-“घो हिमनयोः” पा क। १ अपगात पदादि। होमापदा इम। दयोऽस्पा दृष्य। होमदिवाया इत्यपादि “तपोविचयदापपादासामविमापदर्दि” भट।

अपहत त्रि अप+हन्-क्त। १ विनाशिते “पोऽसमसाऽ दहममामेति” श्रुति।

अपहति स्त्री अप+हन्-क्तिन्। १ नाशने। “न च मैवमतो दस वरः विमाप्रिसदोदच पदेति” भा च।

अपहर त्रि अप+हृ-कर्त्तरि अच्। १ अपहरणकर्त्तरि “भर्तृ भीदृप्तमानपदं अपोहे इति मैया भरि ह।

अपहरण न अप+हृ-ल्युट्। १ चौर्य्ये वाचारणम परकीयस्य स्वमादिचोर्ये। चौराद् नामहरणे भक्षणादीनाम् चेति” भविष्यचारण महापुराणम् चैत् “भक्षपीनाम हरणे नामसमावनम् च इति च महा चेनमदरण यस्मी दर्शितं यथा चाम्येदितिरेषां भवति नामकर्त्तणम् इत्यस्य गुरुचेष्टा चेनचाप्तविनीतिश्च इति नारः। “नाम् नानव मन्यतामु प्रथमं कर्त्त नाम नाम्। विरन्तमं भवेद् चेनं नाम चहुमते च मदिति” भट। “मन्यतम् इत्यपदियाना-भावादिदमर्थं प्रथमं नमापदस्येन नम् परममहरणा-दिर्च विमतो नम् नार्थ चेनम् मदिदमर्थं विरन्तनं इत्य-काम्नत्वस्य नदृभिमा नम् परममहरणं भवती नम नामनमपि भवा च मदिदं भवति भवाद् निदान दहति च मदिति” मिताचरा। नम नाचारणम परकीयस्य ना परम्य न्यायाद्यायमयहरणात् नार्य चार्यपदि नाम स्मे। भवान परकीये नाचारणे ना इमे नाम नैवमुपयोगिवायमयदिप्तमहादिवसमदेव अहमादन्

परधनम् मदेव ममापूर्व्वं नापयादिति भद इति मिताचरादि-वचनम् दापमानमतो न नाचारणम् महा नापहरणं परमात्म-नामवदृश्यनापहरणमिति मनोप्रोविदि विमेशः। दण्ड-दानर्थेन च। “निर्दिश्योऽविनयेन दापनापहरणेन चेति” दैवी भा।

अपहरणीय त्रि अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ-अनीयर्। १ अपहरणयोग्ये नामि अपुनि च वस्त्री दर्शितानि। “हिम्नोऽस्मात् धीमानपहरीदितुं हे च पूर्वे। नारदाम परमेनाम दृष्टं दापनीयमिति भट। “धनमत्रीदिनोक्तु भराणां दापनीयः। अनिनिदेर्थदीकमा हरिद्रा नमि विमरिति” “भवीन नामे मदे भूतानि दशमया। नारनमतिमादेन दृष्टं धीमनेन ८८” भवाः। “हिमदमेन इमाबिं दर्मः नारानदेहिति” भाग। “मोऽस्यैव इमदैमानि भवाते दीप्तननीया इमानि नारदीय मदानि मेदि” भी। २ अपनेतव्ये च।

अपहर्त्तृ त्रि अप+हृ-तृच् स्त्रियां ङीप्। १ अपहारके “विमेमदापदर्दार मदन्यं दापहेदपमिति” भट। भी च मनोपेमादिना भा भनोमिमेषाद् भवति दिवीया

अपहस्त पु अपसारणार्थं हस्त। १ मनदापे अपसारणाय दीयमान हस्तोयय। २ भनहस्तेन अपसारिते त्रि।

अपहसित त्रि हसेन अपगतमिति अप+हस+णिच्-कर्म्मणि क्त। १ मनहस्तादिना निरस्ते अपसारिते।

अपहार पु अप+हृ-घञ्। १ चौर्य्ये अपहरणे २ वाममार्गे अवधमाचारदरीव वनिता वे निर्दिशेति यथा नाम इत्यादिचनमते “नापहारं किम कुर्यात् मदिरिचम मनघनेति” श्रुति। “अपहारम मनसामहरणीये मन मोहि” इत्यामरः। ३ अपगमे ४ यानि ५ नाशि च।

अपहारक त्रि अप+हृ-ण्वुल्। १ चौर्य्यकर्त्तरि ? अपहारक कर्त्तरि स्वहीनम ? नापाममरवनमि च। “नापापहार नामु नदिन” इति त्रिको। अपहारकमेदाम महना दर्शिता। दिविवोभवरात् स्थितात् मदामानमदरणम्। इम-दोमाप्रनापाच नाममुपमीपति। भवाममुदमानो भावनायोमनीतिनः। भवमदरदवानेमि है होमभविना-इत। भनुमोदनादीपविनामहता विमदाचना। ममा-दैवदाय महाप भविनी। मद। भवमपूजार्थिनेद भवा-मार्मामिममा। विमोषनादुपाय निदरा भदन दीविनः। परमादीन् विमानीमाम् इत्यादीनिम भाम्। “विमूदनादिमाम्भाममानार्थनिमि इति।

अपहारिन् त्रि० अप+हृ–णिनि स्त्रियां ङीप्। १ अपहर्त्तरि २ अपनायके च "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" इति मनु० 'येनदारापहारी च यदूते यत्प्रतापिन' इति भा०

अपहास पु० अप+हस–घञ्। १ अकारणहासे हेमचन्द्रः।

अपह्नव पु० अप+ह्नु–अप्। १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-रूपेऽपलापे, अपह्नवश्च द्विविध मन्द्र ... "मिथ्या तदिति मन्दतः, नाभिमानात्स्वयं तत्र तदा न मम स्थिति-रित्येवमुक्तोऽपह्नव इति। २ प्रेम्णि च।

अपह्नुत त्रि० अप+ह्नु–क्त। १ कृतापह्नवे वस्तुनि यस्य चौर्यं तत्र तस्मिन्, २ स्थानान्तर नीते, ३ अपसारिते च।

अपह्नुति स्त्री अप+ह्नु–क्तिन्। १ अपह्नवे 'प्रकृतं प्रतिषिध्यान्य-स्थापनं स्यादपह्नुतिरिति' सा० द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे च। सा च द्विधा अपह्नवपूर्वक अन्यारोप, अन्यारोप-पूर्वक अपह्नव यथा "नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः। नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः"। 'एतद्विभाति चरमा-चलचूडचुम्बि हिण्डीरपिण्डरुचि शीतमरीचिबिम्बम्। उ-ज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैत-वेन'। "विराजते व्योमसरः पयोधिकारानयानाव च फेनभङ्गा"। इत्याद्याकारेण ... बोद्धव्य। "गोपनीय कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन। यदि श्लेषेणा-न्यथा वान्यथयेत् साप्यपह्नुति' सा० द० तत्र श्लेष यथा। "काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम्। उत्कण्ठितासि तरले। न हि न हि सखि। पिच्छिलः पन्थाः'। अत्रापतितयेत्यत्र पति विनेत्युक्त्या पतनाभावेने-त्यन्यथाकृतम्। अश्लेषेण यथा। "इह पुरोऽनिलकम्पित-विग्रहा मिलति का न वनस्पतिना लता। स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सव न हि घनागमरीतिरुदाहृता" इति।

अपह्नुवान त्रि० अप+ह्नु–शानच्। १ चोरयति २ अपनयति ३ संगोपयति च 'अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामिति' नैष०

अपह्नूयमान त्रि० अप+ह्नु–कर्म्मणि शानच्। १ अपनीय-माने २ स्थानान्तरमपसार्य्यमाणे ३ चोर्य्यमाणे च।

अपह्रियमाण त्रि० अप+हृ–कर्म्मणि शानच्। १ चौर्य्य-माणे। २ अपसार्य्यमाणे च।

अपाचय पु० ६त० अलुक् स०। १ नेत्रे। अन्तर्जलधरत्रा-सत्वात्तथात्वम् "अपांचये चक्षुषि, त्वा सादयामि" "चक्षु र्वा अपांचय इति" श्रुति यजुर्वेददीप। पदद्वयमित्येके।

अपाज्योतिस् न० ६त० अलुक्स०। १ विद्युत् सा हि अपां ज्योतिः "अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि" 'विद्युद्वा अपांज्योतिरिति' श्रुति वे० दी० पदद्वयमित्येके।

अपानपात् पु० न पातयति पत–णिच्–क्विप् न०त० "न भ्राण्नपात्" इत्यादि पा० प्रकृतिभाव अलुक् स०। १ वह्नि देवताभेदे। "अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति" सि० कौ०। 'अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति' ग्रन्थ।

अपान्नप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपांनपात् देवतास्य घ, छ वा। १ अपांनपाद्देवताके हविरादौ।

अपानाथ पु० ६त० अलुक् स०। १ समुद्रे।

अपानिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–आधारे कि ६त० अलुक् स०। १ समुद्रे, २ विष्णौ च "अपांनिधिरधिष्ठानम-प्रमत्तः प्रतिष्ठित इति" विष्णुस०। "सरितामस्मि सागर" इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम्। [२ वरुणे च।

अपापति पु० पा–डति ६त० अलुक् स०। १ समुद्रे,

अपांपाथस् न० पाथ स्थान ६त० अलुक्स०। १ अन्ने तस्य वृष्टिजलसाध्यत्वात् तथात्वम् "अन्नाद्भवन्ति भूतानि" गीतायां तथोक्ते। "अपांपाथसि अन्ने त्वां सादयामि" "अन्नं वा अपांपाथ इति श्रुति वे० दी०। पदद्वयमित्येके।

अपापित्त न० ६त० वा अलुक् स०। १ अग्नौ तस्य जलकार्य्यत्वात् तथात्वम् 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः' इति श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः। सा नृत्ति अपांपित्तस्य ...।

अपांपुरीष न० पुरीष मलः ६त० अलुक्स०। १ सिकतासु, तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् "अपांपुरीषे सिकतासु त्वा सादयामि "सिकता वा अपां पुरीषमिति श्रुति' वेददी०

अपांयोनि स्त्री ६त० अलुक् स०। १ समुद्रे "अपांयोनी समुद्रे" इति वेददी० "समुद्रोवै अपांयोनिरिति" शत० ब्रा० पदद्वयमित्येके।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांश(स)वोव्यभिचारदोषा सन्ति यस्याः पिच्छा० लच् पांशु(सु)ला स्वैरिणी न०त०। १ पतिव्रतायां स्त्रियाम् "अपांशु(सु)लानां धुरि कीर्त्तनी-येति" रघु।

अपांसदन न० अलुक् स०। १ दिवि "दिवि क्षयाय सदा इति" शत०ब्रा०। भिन्न पदमित्येके।

अपांसधस्थ पु० ६त० अलुक्स०। १ अन्तरिक्षे "अपांसधस्थे अन्तरिक्षे" वेददी० "अन्तरिक्षं वा अपांसधस्थमिति" शत०ब्रा०। भिन्न पदमित्येके।

अपांसधिस् न० ६त० अलुक्स०। १ श्रोत्रे "अपांसधिषि श्रोत्रे" वेददी०। "श्रोत्रं वा अपांसधिरिति" शत०ब्रा०।

[illegible] । इत्यमि [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] इति" [illegible] ।

अपकारिन् त्रि अपकार+अस्त्यर्थे इनि । १ अपकारशील [illegible] । स्त्रियां ङीप् ।

अपक्रम त्रि [illegible] अप+क्रम् । १ [illegible] इति मनुः । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

अपसृति त्रि अप [illegible] अप+सृ—क्त । १ [illegible] इति [illegible] ।

अपघ त्रि अप+हन्—[illegible] । १ [illegible] ।

अपहत त्रि अप+हन्—क्त । १ [illegible] इति ।

अपहति स्त्री अप+हन्—क्तिन् । १ [illegible] ।

अपहर त्रि अप+हृ—अच् । १ [illegible] इति [illegible] ।

अपहरण न अप+हृ—ल्युट् । १ [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

अपहरणीय त्रि [illegible] अप+हृ—अनीयर् । १ [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

अपहर्तृ त्रि अप+हृ—तृच् स्त्रियां ङीप् । १ [illegible] । [illegible] ।

अपहस्त पु [illegible] । १ [illegible] । २ [illegible] ।

अपहसित त्रि [illegible] अप+हस्+क्त [illegible] । १ [illegible] ।

अपहार पु अप+हृ—घञ् । १ [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

अपहारक त्रि अप+हृ—ण्वुल् । १ [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति ।

अपाक्तात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा वा० तातिल् । १अवाच्या २प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता दभि" ऋ०७,१०४।१९ । अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा० ।

अपाक्ष न० अपगतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्या० स० । १ इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये त्रि० त्रिका० ।

अपाङ्क्तेय त्रि० पङ्क्ति सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढक् न०त० । १ पङ्क्ति सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेनपतितादौ । अत्र अचि अपाङ्क्त्य इत्यपि । ते च मनौ दर्शिता यथा "ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ अपाङ्क्त्यदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" इति ॥

अपाङ्क्त्य त्रि० न पङ्क्तिमर्हति अर्ह न०त० । १ अपाङ्क्तेये । "अपाङ्क्त्यदाने यो दातुरिति" मनु ।

अपाङ्ग पु० अपाङ्गति तिर्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग घञ् । १नेत्रप्रान्ते, "अजनि पङ्गुरपाङ्गनिजाङ्गणसन्निकर्षेऽपि तदीक्षणखञ्जन" इति नैष० २ तिलके च । अपगतमङ्गं यस्य प्रा० ब० । ३ अङ्गहीने त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु० अपकृष्टमङ्गं यस्य वा कप् । (आपाङ् इति ख्याते) अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेत्रान्ते पु० । २ अपगताङ्गे त्रि० ।

अपाङ्गदर्शन न० अपाङ्गेन नेत्रान्तेन दर्शनं ३त० । १ कटाक्षे

अपाङ्गनेत्र न० अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्रम् । १ दीर्घनेत्रे ।

अपाच् त्रि० अपाञ्चति अप+अन्च-क्विप् । १ अपगमनकर्त्तरि २ अप्रकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये माधव । "प्राक्तादपाक्तादधरादिति ऋ०७,१०४,१९ "अपाक्तात् प्रतीच्या" इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेरपाक्शब्दस्य प्रतीच्यां लक्षणैव न तत्रशक्तिरिति तु युक्तम् ।

अपाचीन त्रि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भव ख । १ दक्षिणदिग्भवे २ अप्रकाशमाने च । "योऽस्य प्राचीने तमसि मदन्तीरिति" ऋ० ७,६,४, "अपाचीने अप्रकाशमाने" भा० ।

अपाच्य त्रि० अपाच्यां भव "द्युप्रागित्या०" पा० यत् । १ दक्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये अपाच्यानामिति" ऐत० ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्र । १ रोगे । न०त० । २ पटुताभावे "अपाटवाद्यगौचार्व्यादि भिन्न प्रजायते" इति स्मृति । ६त० । ३ पटुताशून्ये त्रि० ।

अपात्त त्रि० अप+आ+दा-क्त । १ प्राप्ते । "सहोवाच विज्ञायते मास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" छा० उ० । "अपात्तं प्राप्तमिति" भा० ।

अपात्र न० पात्रं श्राद्धभोजनदानादियोग्य न०त० । १ विद्यादिहीनेऽनाधारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च । दानादिपात्रञ्च पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति" गीता "अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवेदिति" स्मृति "अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते" इति मिताक्षरायां नारद ।

[illegible]

कृमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते । कृमिघ्नतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विश्लेषजनकक्रियायामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० । २ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण्-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियोगिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतेति" गीता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरीति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्ये ३ दीर्घमर्यादे । "मह्लीमपारा सदने ससत्थेति" ऋ० ३,३०,९ ४ अगाधे "अन्तरपारे अर्णवे अन्तत दहनो" ऋ० ३,१,१४ । "अपारे अगाध इति भा० । ५ दूरपारे "रजसो अपारे" ऋ० १,४२,४६ । "इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे इति" ऋ० ३,३०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते "महो अपारे रजसो" ऋ० ८,६८,२ । "अपारे सीमारहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा वृद्धशवस" इति ऋ० ५,८७,६ । "अपार अधिक" इति भा० । "अपारे पारमिच्छन्त संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपारं मन्ये वक्षयं वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्ये "रावणश्च महायल्लुरपार प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्य पारमपारञ्च व्रजन्ति विजयैषिण इति भा० क० प० १८ अ० । ९ नद्यादेरर्वाक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्ष न० अप+अर्द-क्त नि० न । १ आधर्षे समीपे निरु० । २ समीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ निष्प्रयोजने "सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ सम्प्रमादयेति" वनप० २१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते" इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्यद्विमूर्धर्मार्थ सदपार्थकमिति" मनु । तत्र योग्यतासत्त्वाकाङ्क्षाशून्य वाक्यं यथोक्त गौतमेन "पौर्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्य्य कार्य्यकारणभावस्तस्याऽयोगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात् अप्रतिवद्ध असम्बद्धोऽर्थ प्रयोजन शाब्दबोधरूप यत्र । तथाचाभिमतवाक्यार्थबोधादुक्ताकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्व तस्यमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पाल पालको यस्य । १ पालकशून्ये च

ञ्चादौ । २ मद्यपादिभ्यामतिरिक्तायां स्त्री । "अपालामिन्द्र त्रिष्पूत्व्यकृणोरिति" ऋ० ८,६,१७ । अपालामेतन्नामिकामत्रिदुहितरं मद्यपादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकृष्यालम्ब्यते अप+आ-लम्ब-घञ् । १ शकटपश्चाद्भागे "तत पश्चात् परिक्रान्त्य अपालम्बमभिपद्यत इति" शत० ब्रा० ३,२,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भागमिति" भा० । [पतितस्य लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत-ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूम्यादौ

अपावृत त्रि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता । "अहो अपावृत इ रमापटामयमेष मे" रामा० ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनि ।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घाटने २ आवरणापसारणे च । "स त्वं स्वे दैवयव्यापावृतिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत-क्त । १ अनावृते २ पराङ्मुखे, ३ निवृत्ते च "मतिमशादपावृत्त सन्तुष्टो येन केनचिदिति" महा०भा० "कथङ्कारमपावृत्ता परैरिव हृतां चमूमिति" रामा० । [लुण्ठने च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत-क्तिन् । १ उद्वर्त्तने २ नि-

अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मञ्चे "पर्यङ्कस्यापाश्रये" इति काद० । २ आच्छादने चन्द्रातपादौ हेम० अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था-क षत्वा० षत्वम् । १ अपास्थिते "यत्साद्धियं निरवच प्राक्तनादुत पर्य्यधे । अपावाचक्तादिति" अथ० ४,६,५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज-घञ् कुत्वम् । १ तूणे इषुधौ ।

अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।

अपासृत त्रि० अप+आ+सृ-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "समुच्छ्रितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिरिति" माल० "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकमिति" माघ । [पास्तामरणानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-

अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गतौ क्विप् न तुक् ।

ङ्गमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते १ क्रमिघ्नतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्–अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विश्लेषजनकक्रियायामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० । २ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण्–णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियोगिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतेति" गीता । "समपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरीति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्य्ये ३ दीर्घमर्य्यादे । "मह्रीमपारा सदने ससद्र्वतीति" ऋ० ३,३०,९ ४ अगाधे "अन्तरपारं अर्वे अन्तर दहनो" ऋ० ३,१,१४ । "अपारे अगाध इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अपारे ऋ० १,४२,४६ । "इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति ऋ० ३,३०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते "मह्री अपारे रजसी" ऋ० ६,६८,३ । "अपारे सीमारहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा वृद्धशवस" इति ऋ० ५,८७,६ । "अपार अधिक" इति भा० । "अपारे पारमिच्छन्त संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपारं मनश्चेय वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्य्ये "रावणस्य महाप्रतुरपारं प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्य पारमपारस्य ब्रजन्ति विजयैषिण इति" भा०क०प०१९ अ० । ९ नद्यादेरर्वाक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्ण न० अप+अर्द्द–क्त नि०न । १ अत्यर्थं समीपे निरु० । २ समीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ निष्प्रयोजने "सर्वमेतदपार्थं ते विना तौ सम्प्रदायेति" वनप० २१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु सन्दीर्णं भाषते" इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । असौ यदन्यहिम् दुर्म्मायि तदपार्थकमिति" मनु । तत्र योग्यताकाङ्क्षाशून्यवाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्य्यं कार्य्यकारणभावस्तस्यायोगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात् अप्रतिबद्ध असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र । तथा चाभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये च आदौ । २ अङ्गुल्यादिभ्यामनिवृत्तायां स्त्री । "अपालामिन्द्र ! त्रिष्पूत्व्यकृणोरिति" ऋ० ८,९१,७ । अपालामेतन्नामिकामनिवृत्तां अङ्गुल्यादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकृष्यालम्बते अप+आ–लम्ब घञ् । १ शकटपश्चाद्भागे "तत पश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्यतेति" शत० ब्रा० ३,३,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भागमिति" भा० । [पतितस्य लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत–ल्युट् । १ उत्क्षुत्य गमने भूम्यादौ

अपावृत त्रि० अप+आ+वृ–क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता । "अद्य अपावृत इत्यमापदामयमेव मे" रामा० ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदि० ।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ–क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घाटने २ आवरणापसारणे च । "स उ स्वे रेजयन्त्यपावृतिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत–क्त । १ अपसारिते २ पराङ्मुखे ३ निवृत्ते च "प्रतिमत्स्यादपावृत्त सम्मुखो येन सोमपिदिति" महा०भा० "कथं दृष्ट्वाप्यपावृत्ता परस्येव हृतां सम्मतिति" रामा० । [लुठौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत–क्तिन् । १ उद्वर्त्तने २ नि-

अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि–अच् । १ मध्ये "पर्य्यङ्कस्यापाश्रये" इति कादं० । २ अङ्गुल्यावरणे चन्द्रातपादौ हेम० अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था–क बा० षत्वम् । १ अपास्थिते "यस्माद्विष मिरवच प्राक्शनादुत पर्शुभेः । अपाष्ठाच्छृङ्गादिति" अथ० ४,६,५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज–घञ् कुत्वम् । १ तूणे इषुधौ ।

अपासन न० अप+अस–ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+णिच्–क्त । १ अपसारिते ।

अपासृत त्रि० अप+आ+सृ–क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "समुत्कुलितविस्मया गतिरपास्तसंख्या मतिरिति" माघ० "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकमिति" माघ । [पाशाभरणानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस–ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-

अपि अव्य० न पिबति गच्छति । पि–गतौ किप् न तुक् ।

[illegible] । [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] च । [illegible] "अपि । [illegible]" [illegible] ।

[illegible]

अपिकक्ष [illegible] ।

अपिकर्ण त्रि [illegible] ।

अपिकक्ष्य न [illegible] ।

अपिगीर्ण त्रि अपि+गॄ–क्त । १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] च । [illegible] ।

अपिगु(गा)ह्य त्रि अपि+गुह–[illegible] ।

अपित्व न [illegible] । [illegible] ।

अपिच्छिल त्रि [illegible] । १ [illegible] २ [illegible] च । "[illegible]" [illegible] ।

अपिज त्रि अपि [illegible] जन–ड [illegible] । [illegible] मनु १०।४८ । "[illegible]" [illegible] ।

अपित् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपित्व न अपि+त्व । १ [illegible] । २ [illegible] ।

अपिधा [illegible] अपि+धा–[illegible] । १ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपिधान न अपि+धा–ल्युट् । १ [illegible] । २ [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपिनद्ध [illegible] अपि+नह–क्त । १ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपिनिष्ठ त्रि अपि+[illegible] । १ [illegible] ।

अपिप्राण त्रि अपि+प्र+अन–अच् [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपिवत् त्रि अपि [illegible] ।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संसृष्टधने ३ गोत्रजे ४ संसृष्टभोजने च । "अपिव्रता याम्यारभन्ते यजमानमिति" का० ८,६,२६ । "अपिव्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति" पितृभूति "अपिव्रता गोत्रजा इति कर्कभा०" "अपि संसर्गे संसृष्टं व्रतं कर्म्म येषां भवति अपिव्रता अविभक्ता दायादाः तेषामेकेनापि कृष्यादि कर्म्म कृतं सर्वे उपजीवन्तीति हरिस्वामी, "व्रतं भोजनं यजमानेन सह व्रतभोजना बन्धुवर्गा" इति माधव ।

अपिशर्व्वर त्रि० अपि प्रादुर्भावे अव्ययी० शर्व्वरी अच् समा० । १ शर्व्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, "समिद्धमपिशर्व्वरे" इति ऋ० ३,९,७, । "अपिशर्व्वरे शर्व्वरीमुखे" इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलति अपि+शल–अच् । १ मुनिभेदे तस्यापत्यम् इञ् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" क०क० "सुप्यापिशले" इति पा० ।

अपिहित त्रि० अपि+धा–क्त । १ आवृते "तुच्छेनाभ्वपिहितं" इति श्रुतिः । अल्लोपे पिहितोऽप्यत्र "भुजङ्गपिहितद्वारमिति" रघु ।

अपीच्य त्रि० अपिच्यवते सौन्दर्य्याच्चीयते अपि+च्यु–ड अतो लोपः उपसर्गदीर्घः न०त० । १ अतिसुन्दरे "अपीच्यदर्शनं सौम्यं सर्व्वलोकमनस्करमिति" हरि० "अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति" यमसूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अञ्च–क्विप् अपाच् तत्र साधु यत् अञ्चतेरल्लोपे पूर्व्वदीर्घः । २ अन्तर्हिते । "यदाविर्यदपीच्या देवासो अस्ति दुष्कृतमिति" ऋ० ८,४७,१३, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० ३ गुप्ते "सत्तीना मनुष्याणामपीच्यम्" ऋ० ८,२९,६, "अपीच्यं गुह्यमिति" भा० ।

अपिजू त्रि० अपि+जव–क्विप्–ऊठ् । १ प्रेरके । "उषसानक्ता जगतामपीजुवा" ऋ० २,३१,५ । "अपिजुवा प्रेरयित्र्य" इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत त्रि० अपि+इण–क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, "सोम्य! तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति" शा० भा० धृता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्णभिन्ने पु० तद्वति त्रि० । पीतं पानकर्म्म ३ तद्भिन्ने त्रि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण–क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रवेशे च । "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्" शा०सू० । आधारे क्तिन् । ४ संग्रामे । "पुरा यत् शूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिव" इति ऋ० १,१२१,१० । "अपीते संग्रामादिति" भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय कीयते कल्पते सो कर्म्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे ।

अपुंस् पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके क्लीबे । "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्यय इति" मनु ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । "नापुंस्कास्मीति मे मतिरिति" भट्टिः ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमग्रं यस्याः । १ शिंशपाहीने शिंशपाख्ये । २ पुच्छहीने त्रि० । [२ पुच्छशून्ये त्रि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० ।

अपुण्यकृत् त्रि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छील्ये क्विप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । "क्षत्रियस्यैव वैश्यस्य शूद्रस्यैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" आप० स्मृति ।

अपुत्र पु० नास्ति पुत्रो यस्य । १ अजातपुत्रे २ मृतपुत्रे च । "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति" स्मृति "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" श्रुति । "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थितेति" वृहन्मनु । "अपुत्रस्यैव या कन्या सैव पिण्डप्रदा भवेदिति" स्मृति पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्रपरमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न०त० । पुनर्वारभिन्ने सकृदर्थे "अमानुषत्वमपुनश्चकार" ऋ० १०,६८,१० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगतिर्यत्र ५ ब० । निर्वाणमुक्तौ "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेस्तथात्वम् । ६त० । पुनर्गमनशून्ये त्रि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू–आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न०त० । २ पुनर्भवाभावहेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रशमने निवारणे, "रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्येति" वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति त्रि० ।

अपुराण त्रि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट त्रि० पुष–कर्म्मणि क्त न०त० । १ असम्यक्पोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल् । अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहता-

[illegible]

अपुष्प [illegible]

अपुष्पफलद [illegible]

अपूप [illegible]

अपूपादि [illegible]

अपूर्व [illegible]

अपूर्वता [illegible]

अपूर्वत्व [illegible]

अथ यज्ञाद्यागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः न च तज्जन्यत्वं तस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम् अन्यथा तु मानाभावान्न तथेति वाच्यं यागध्वंसस्य यागजन्य-स्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्प-नात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवता-विरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्त्तृगतव्यापार-कल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतश्राद्धादिना पितरि, पितृगतजातेष्ट्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेः अथ तत्रापि कर्त्तर्य्येवादृष्टं, विहितक्रियाया यागस्येव कर्त्तृगतादृष्ट-जनकत्वात् । न च मुक्ते पुत्रे तदङ्गनाभावात् पितरि स्वर्गं स्यादिति वाच्यम् अदृष्टस्य फलमात्रतया पितरि स्वर्गाभावेनादृष्टनाशात् स्वद्वृत्तियागजन्यादृष्टस्य मुक्ति-विरोधित्वात् न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः, पित्रदृष्ट-जनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निष्फलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्ते पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फल-प्रसङ्गात् । पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतु-रिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रिया-पितृपुण्यजनिकेति न स्त विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुत्वात् न च पुत्रवृत्ति, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृ-वृत्ति तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतिजन्य-पुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्य-पुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र एव तत्पुण्यमिति, नैवं स्वर्गोपपादकं पुण्यं स्वर्गाश्रये कल्प्यते मध्योपस्थिति-कत्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च । न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि वा, विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपा-दकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं वा स्यात्, तदा साक्षिविषयासत्याभिधानादि पुत्र-क्रियाजन्यपापेन "स विद्याया कर्मभूत्वा पितृभिः सह गच्छेत्" इत्यादिबोधितं नरकभागितादि मुक्तस्य पितुः स्यात्

तथा च पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चिन्मोक्षार्थी ब्रह्म-चर्य्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति" "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिविरोधश्च तथा च मुक्तस्य सुख-दुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनम् । मुक्ते च पितरि श्राद्धा-दिना दोषाभावादेव नादृष्टमुत्पद्यते न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वम् अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जन-यति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि व्यधिकरणव्यापारो भविष्यतीति । उच्यते विहितक्रियया कर्त्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्सर्गः स च बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्र-देशितफलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गः सुतकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति, पितृकृतजातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोधनात् नन्वयं नियम एव पितृयज्ञजातेष्ट्यादौ परम्परासम्ब-न्धेन कर्त्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरि पुत्रे वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतस्य स्वर्गभागि-पितृकत्वं परम्परासम्बन्धं फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं पितृगतमेव । न च फलस्य कर्त्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनै-वेति वाच्यं ग्रामपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्त्तृ-गतत्वमिति व्यभिचारात् न हि ग्रामादयः कर्त्तरि साक्षात्-सम्बद्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्त्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्-सर्गो न तु फलस्य कर्त्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृ-कत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वाभावात् 'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः स्वतन्त्रतया कामनया प्रवृत्तौ फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति' तन्न न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति । उच्यते परम्परासम्बन्धेन यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा स्वजनकसमवायेन तत्-पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्धः शास्त्रेण बोध्यत इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेण बोधितत्वाभावात् ग्रामादिपशुहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं, काम्यं फलमपि कार्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्त्तृगतमिति कर्त्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्कामत्वेन फले कामनात् । तस्मात् यथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

आराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहि-
तान् हि तान् इति" । विषमकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि
दोषा कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" इति ।
एतेन "फलमतः कर्म्मभ्योविधिरपि न येभ्य प्रभवतीत्युक्तिस्तु
प्रामादिकीयमसीयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्म्मभ्य एव तत्तत्-
फलोत्पत्तिरिति सुस्थम् । कर्म्मणामाशुविनाशिनामपि सूक्ष्म-
रूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि"
इत्याद्युक्ति सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्व्वस्वीकारे तु तत्र तज्जन्य
लक्षणेति भेद । अतएव "ज्ञानाग्नि सर्व्वकर्म्माणीत्यादौ सू-
क्ष्मावस्थाना ज्ञानादेव क्षय, स्थूलावस्थापन्नानान्तु आशु-
नाशात् इति वेदान्तिमते युक्तिरूहनीया । "आत्मान्तरगुणा-
नामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति" वै० सू० "आत्मान्तरस्य गुणाना
पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेष ।
"शास्त्रदेशित फलमनुष्ठातरीति' जै० सू० । "आत्मान्तरे
यौ दुःखसुखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव
धर्म्माधर्म्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा
येन यागहिंसादिकं न कृत तस्य तत्फलं स्यादिति कृत-
हानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येतेति" एतच्च सामान्यशास्त्र विशे-
षणशास्त्रेणापोद्यते तेन पितृयश्राद्धे पुत्रकृतत्वादिहेतुत्वमिति"
वै० सू० उपस्कार । तच्चापूर्व्वं त्रिविध प्रधानापूर्व्व-
मङ्गापूर्व्वं कलिकापूर्व्वञ्चेति मीमांसका । तत्र दर्शपौर्ण-
मासाद्यपूर्व्वं प्रधानापूर्व्वं तदेव परमापूर्व्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्या-
पूर्व्वमङ्गापूर्व्वं, तदवान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्व्वं कलिकापूर्व्वं तच्च
व्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्य द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसका
तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्व्वतया व्यवह्रियते
स चात्मनिष्ठ इति नैयायिका विस्तरस्तु कुसुमाञ्जलौ
१ स्तबके दृश्य । कलिकापूर्व्वञ्च परमापूर्व्वं जनयित्वा
नश्यति । अङ्गापूर्व्वैस्तु परमापूर्व्वे विशेष आधीयते इति
भेद तथा च अङ्गापूर्व्वसहित परमापूर्व्वं विशिष्टफलं जन-
यति तद्विहीनन्तु स्वल्प फलम् । अत एव प्रधानकरणे
देशात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्य किन्तु स्वल्प-
फलत्वमेवेति सिद्धान्त । केवलाङ्गापूर्व्वाणा तु न फल
जनकत्वम् प्रधानासिद्धे फलाभावात् । अतएव "प्रधानस्या
क्रिया यत्र साङ्ग तत् क्रियते पुन । अप्रधानाक्रियायान्तु
नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति" छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यव-
स्थापितम् । इदञ्च परमापूर्व्वं फलनाश्य तत्त्वज्ञाननाश्य
कर्म्मनाशाजलस्पर्शादिनाश्यञ्च । 'नाभुक्त क्षीयते कर्म
कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्य कृत कर्म शुभाशुभ-
मिति" "कर्म्मणाञ्चैव सर्व्वेषा भोगादेव क्षयोभवेदिति' च
शास्त्रात् "ज्ञानाग्नि सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते-
ऽर्ज्जुनेति" गीतावाक्याच्च । सर्व्वकर्म्मपदेन च प्रारब्धकर्म्मा-
तिरिक्तकर्म्माण्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्म्मणां भोगा-
देव क्षय इत्यनुपद वक्ष्यते । परमापूर्व्वञ्च नित्यकर्म्मणि
पापक्षयापूर्व्वत्वेन मीमांसकै व्यवह्रियते सन्ध्यावन्दनस्य
किञ्चित्फलाजनकत्वात् । अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादि
प्राप्तिरूपफलजनकत्वात् न तत्रापूर्व्वस्य फलाजनकत्वेन
पापक्षयत्वमिति नैयायिका । अत एव चिन्तामणौ यत्रार्थ-
वादिक फल न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्व
गीतादिवाक्येन व्यवस्थापित तच्च पूर्व्वं दर्शितम् । "न कलञ्ज
भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पापक्षयापूर्व्वजनकत्वमिति मीमां-
सका । तत्रापि प्रत्यवायाभावरूपफलाङ्गीकारान्न पापक्षयत्व-
मिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति
नैयायिका । अपूर्व्वस्यापूर्व्वशब्दवाच्यत्वे हेतुर्जैमिनिना
दर्शित । "प्रत्यक्षस्यनिमित्त विद्यमानोपलम्भनत्वात्"
सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च
पूर्व्वमविद्यमानत्वात् अपूर्व्वशब्दवाच्यतेति । वेदान्तिनस्तु
कर्म्मण सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्व्वावस्था वाऽपूर्व्वमिति स्वीचक्रु
तच्चानुपद दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्म्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभि-
धीयते । "तदधिगमे उत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्य-
पदेशात्" शा० सू० भाष्ये "अथेदानीं ब्रह्मविद्या-
फल प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीत-
फल दुरित क्षीयते न वा क्षीयत इति संशय किन्तावत्
प्राप्त फलहेतुत्वात् कर्म्मण फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते
क्षय । फलदायिनी ह्यस्य शक्ति श्रुत्या समधिगता यदि
तदन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत, श्रुति कदर्थिता स्यात् ।
स्मरन्ति च 'नहि कर्म्म क्षीयत" इति । नन्वेव सति
प्रायश्चित्तोपदेशोनिरर्थक प्राप्नोति । नैष दोष प्राय-
श्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् । अपि च प्राय-
श्चित्ताना दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता
नत्वेवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने
ब्रह्मविद कर्म्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्म्मोक्ष
स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षोमोक्ष कर्म्मफल
वद्भविष्यति । तस्मान्न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येव
प्राप्ते ब्रूम । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्व्वाघयोर-
श्लेषविनाशौ भवत उत्तरस्याश्लेष पूर्व्वस्य विनाश ।
कस्मात् ? तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियाया

कञ्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्य ब्रह्मविद् कञ्चित् काल शरीर ध्रियते न ध्रियते वा इति । कथ ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्यय ब्रह्मवेदनं देह-धारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तु शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्ध-कार्य्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय' इति भा०।

अपूर्व्वता स्त्री अपूर्व्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भाव तल् । १ प्रमा-णान्तरागम्यत्वे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्य्यव-धारणहेतुभेदे च यथा छान्दोग्ये "तन्त्वौपनिषद वेदेति ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्व्वपति स्त्री न पूर्व्व पतिर्य्यस्या । कुमार्य्याम् । "अपूर्व्व-पति कुमारीमिति" सि०कौ०।

अपूर्व्ववाद पु० अपूर्व्वमधिकृत्य वाद तत्त्वबुभुत्सो कथा । गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्व्वविधि पु० अपूर्व्वे प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम् वि+धा—कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनीये शब्द-विशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा । अपूर्व्वविधिरपि चतुर्विध कर्म्मविधि गुणविधि विनि योगविधि प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्र जुहोति इत्यादौ यागरूपे कर्म्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्य-ताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्म्मविधित्वम् । द्रव्यदेवतादिविधायकविधिर्गुणविधि । यथा दध्ना जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्त गुणरूप-द्रव्यादेर्विधानात् । "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि ऐन्द्र्या ऋच गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-विधि । एवं कृत्वा एवं कुर्य्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधि प्रयोगविधि । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि "उपनिष्क्र-म्य मासमेकमग्निहोत्र जुहोत्यादि च अयमु विशिष्ट-विधिरिति भेद ।

अपूर्व्य त्रि० न पूर्व्वमर्हति यत् न०त० । पूर्व्वानर्हे "त्व मो वायवेषामपूर्व्य सोमानामिति" ऋ० १,१३४,६ ।

अपृक्त त्रि० पृच—क्त न०त० । १ असम्बद्धे "अपृक्त एकाल् इति पाणि युक्ते वर्णान्तरासुक्ते २ एकवर्णे "वेरपृक्तस्य पा०

अपृथक् अव्य० न पृथक् । सहयोगे पूर्वापरयोरेकादेश रूपे सम्भूयभवने पृथक्साहित्यमपृथक्साहित्यञ्चेति सा-हित्य द्विविधमिति वृद्धा ।

अपेक्षणीय त्रि० अप+ईक्ष—कर्म्मणि अनीयर् । १ अनुरो-द्धव्ये अपेक्षाकर्म्मणि २ प्रतिपाल्ये च "आत्मा यत्नेन रक्ष्योरणशिरसि पुन सोऽपि नापेक्षणीय" इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष—भावे अ । १ आकाङ्क्षायां, सा च शाब्द-बोधजनिका "यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेदित्युक्ता तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाश्च प्रायशोवृत्तिर्नेष्यते "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्ष तद्विनाभावादसमस्तविशेषणम्" यथा प्रवीर पुत्रकाम्यति ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्त । "सापेक्ष-त्वेऽपि गमकत्वात् समास" इति भाष्योक्ते देवदत्तस्य गुरु कुलमित्यादौ समास इति भेद । ३ प्रयोजकत्वे तस्य ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञा-नादिकार्य्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोध तस्य तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन "स्वापेक्षापादक प्रसङ्ग आत्माश्रय अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च वाच्येत्यभिधाय एतद्घटज्ञान यद्येतद्घटज्ञानजन्य स्यात्-तद्घटज्ञानभिन्न स्यादिति ज्ञप्तौ । घटोऽय यद्येतद्घटजनक स्यात् एतद्घटभिन्न स्यादिति उत्पत्तौ, अय घट' यद्येतद्घट वृत्ति स्यात् तदात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च" स्वापेक्षा-पेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च "अपेक्षा चात्र साक्षात्-परम्परासाधारणी वाच्य' त्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया वा ज्ञानादिप्रयोजकत्वमपेक्षेति निष्कर्ष । स्वग्रहसापेक्ष ग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अनुरोधे "सत्यामपि तप सिद्धौ नियमापेक्षया मुनि" रघु । ४ स्पृहायाञ्च "सत्तोदेषु कामेषु निरपेक्ष परिव्रजेदिति" "अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षोनिरामिष इति" च मनु । "निरपेक्ष विगतस्पृह इति" कुल्लूकभट्ट ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेक अयमेक इत्याकारिकायाम् अने-कैकत्वविषयिण्यां "अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज त्रि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन—ड ५त० । न्यायोक्ते द्वित्वादिपरार्द्धान्ते सङ्ख्याभेदे । "द्वित्वादय परा-र्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मता अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिता अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषा प्रकीर्त्तित" इति भाषा० । अत्रायमभिसन्धि । यद्यपि द्वित्वादि समवाय प्रत्येक घटादावस्ति तथापि एकोद्वाविति प्रत्यया-भावात् एको न द्वाविति ज्ञानाच्च द्वित्वादीना पर्य्याप्तिस्वरूप कश्चित् सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्य्याप्तिसम्बन्धेन च

[illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible]

[illegible] इति [illegible] इति [illegible] इति । [illegible]

प्रा०वि०। एतद्विषये एव। "द्रोण्यामायसयुक्तायां कूपे माघर्त्तके तथा। ग्रामप्रपाजलस्यैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति" लघुहारीत। तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्ववचनैकवाक्यत्वात्। "प्रावर्त्तके सेचके कूपे च प्राप्ते" प्रा०वि०। "कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तम। त्रिरात्रेण विशुध्येत" अङ्गिरा। "जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणमिति" विष्णु। "महत्स्वप्यशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्ज्जनमिति" प्रा०वि०। यथोक्तं देवलेन। "तत्राप्युभयतस्तानि नदीवापीसरांसि च कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति"। "मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि" विष्णु "अत्यन्तोपहतात् अमेध्यादिनेति" प्रा०वि०। "यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मण शवदूषितात् उपवासत्रयं कुर्य्यादित्यादि" लघुहा०। "क्लिन्नो भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पयः पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि" देवल। "पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति" भवि०पु०। "श्लेष्मोपानहविण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च। एभिः सन्दूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः। एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति" अत्रि। अस्यापवादमाह स एव "गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः। शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलमिति"। प्रागुक्तवचनजातैः चर्म्मभाण्डस्थितयन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्म्मभाण्डैरुद्धृतं यन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्त्रयं यदि महीगतं गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम् महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्यावर्त्तकतया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेयं प्रागुक्तवचने आपत्स्वेव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम्। एतच्च स्वभावतः पेयजलस्यैव—चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयस्य श्लेष्मादिदूषिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकसंसर्गस्य असत्त्वेन सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः पेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरत्वेन सर्व्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्य जलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादापद्विषयत्वाभावात् प्रकृतिस्थविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषेण विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च "विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते सम्यक् सन्त्यज्य विज्ञेयं पुरीषन्तत् स्वभावतः" इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यसंसर्गसत्त्वेन शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिसंसर्गवत्त्वेन शङ्कितस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते। शशिसूर्य्यकिरणास्पृष्टतया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि ऽपेयता। "अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्" इत्युक्तेस्तत्खाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः शुद्धतेति तु न शङ्क्यं "सर्व्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छस्पर्शे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे" इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कगङ्गायाम्लेच्छादिसंसर्गस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात्। धारायां प्रतिप्रसवमाह बौधायनः "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आकरा शुचयः सर्व्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति" "काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति" आ०त०स्मृति। "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्व्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः"। आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां निषेधः। "प्रत्यहं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानादिकं कर्म्म वर्ज्जयित्वा हरापगाम् इति" छन्दो०प०। "यैः कृतः सर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः" इति मनुः। ये विप्रैः "अन्यथा हि कृतं त्रेधा देवयोनिरपां पतिः। कुशापेनापि कौन्तेय न स्पृश्यो महोदधिरिति" भा०व०प० स्पर्शनिषेधात् पाननिषेधः। "अनिर्द्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" मनुः। "गोक्षीरमनिर्द्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैकशफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः" अङ्गि०। "वर्ज्जयेद्गोरवत्साया पयश्चान्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति" यमः। "सर्व्वासां द्विस्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्जमिति" गरु० "गोजामहिषीवर्ज्जं

प्रयोजं भक्तादौ च हिंसादि । तावदवस्थाय अपेक्षाबुद्धि-नाशेनैव अवयवे यथा नाशं तद्वत् न यथासामम् । तत्र प्रथमम् अपेक्षा अपेक्ष्य एकत्वादिस्य अपेक्षाबुद्धि नाशोहितोत्पत्ति ततो द्वित्वादिनाशनिवृत्तिस्तत्र ततोद्वित्व नाशनम् । अपेक्षाबुद्धिनाशात् ततोद्वित्वनाशः इति । यद्यपि ज्ञानानां विशेषगुणानां योग्यविभुविशेषगुणानामेव नाशका-त्वम् द्वित्वमसाधितम् तथापि अपेक्षाबुद्धेर्विशेष-णाविषय नीलिमती अपेक्षा निर्विकल्पकाले अपेक्षा बद्धिनाशे द्वित्व नाश प्रसङ्गेन च तु द्वित्वस्य तदानी विषयाभावात् निर्विकल्प प्रत्यक्षं यदि वाच्यमानत्वात्तत्रैव बाह्यत्वोपपत्तेः तथा च द्वित्वप्रत्यक्षेणापेक्षाबुद्धिनाशः नाशादिति स्वभावे । नाशासम्भवे द्वित्वस्य नाशाभावात् अपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाशस्यापि यथायथमिति दि० ।

अपेक्षित त्रि० अप+ईक्ष–कर्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय भूते २ आकाङ्क्षिते च । अपेक्षितमित्यपीति मिता क्षरादानविधम्" इति श्रुतिः ।

अपेक्षिन् त्रि० अप+ईक्ष–णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षाशीले अपेक्षाकारके प्रयत्नशीलस्वरूपेऽपीति च ।

अपेक्ष्य त्रि० अप+ईक्ष–कर्मणि यत् । १ अपेक्षणीये । भावे ल्यप् । आकाङ्क्ष्यार्थे यथा "निर्वीर्य कर्म यतोऽपराम् अपेक्ष्य प्राप्यते कर्माणि" इति मिता ।

अपेत त्रि० अप+इण–कर्तरि क्त । १ अपगते अपसृते । "ये प्रामाण्यादपेतस्यापीति भाष्य" २ प्रच्युते च ।

अपेतराक्षसी स्त्री अपेताः राक्षसा इव यस्याः स्त्री ङीप् । तुलसी राक्षसि । तथा राक्षसनाशकत्वादिस्यथा भावप्रकाशम् । तुलसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमञ्जरी । अपेतराक्षसी गौरी शूलघ्नी देवदुन्दुभिः" भा० प्र० अपेतराक्षसाः भावप्रकाशादिम् ।

अपेय त्रि० न पा–कर्मणि यत् न० त० । १ पातुम् अयोग्ये अपरिमेयपाने "भावदैकत्वैकमपिपाठदिति मि० च० अच मलमूत्रादीनि अपेयानि पुरीषादिनि यथा "मद्यं च मद्यं क्षीरं च तिर्यक्क्षीरं च अनिर्दशाहमाये क्षीरं पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति मनुः ख याति । "अत्र सुराशवक्या अप्रमत्तिश्च क्षिप्रकाले कतुमाननिषेध पीत्वा मद्यामेध्यं ब्रह्म" इति मनुः । "गुणोच्छिष्टस्य भिक्षा कुण्डे यदि क्षिप्त द्विज पिबेत् मद्यगन्धीयत्नेन तप्तं ब्रह्मचारी रक्षति" मनु । "विप्रोच्छिष्टस्य भिक्षा कार्यो यदि दुषित पिबेद्द्विजः । मद्यगन्धीत्यादि मनुः

"पुरोच्छिष्टस्य भिक्षाप्राप्ती यदि दुषित पिबेत् द्विजः । मद्यमुखसिन्धोन तप्तं चांडैव मर्त्तेऽहिति शायन एवा चैत्र च यावत् तु दैवोमूलमिति । अन्यपीतादिर्भ भीला मदनेन सतारैद्र' वज्रम् । "मद्यावकुमाराप् अवदानानाचं पिबेत् सार्वत्रिं अर्थ तत्र अर्थ अर्थ पिबेदिति । अतैव आचमनं विना भाजनम् मूर्तिः । अस्य तु भवेत्त्वा पाद मद्यवृ निर्दिष्टैव" अत्र । "अशुद्धस्यदत्तीय च चाण्डालापात्र पिबेत् । अत्र पूर्वं विषापीतात् प्राजापत्येन विशुद्ध इति अत्र । "बहु अमुख्यस्य न पिबेत् विविधदानाय बहु अन्य-तर्थ पञ्चमुद्दवेशाय अहिता । "विशुद्धिमिह अपेयपीतादिविधिः" प्र० वि । आश्वलायनो न दोषः । "आर्य कार्य वर्ज कार्य कार्य कवलका । अत्र मातृक्षिता इत्यादिपुराणाः तुलव यथा "अम्बुधा सामिनाः पुरुषाद्यानि तथा च । तत्र स्नाता च नीला च बहुमलेन तुष्यति" आर । अथापरापाने तु सद्यावर्द्द् भाग सद्भर्ते "अमलौ सालिनी पूरौ देवी नासादिके तथा तत्र स्नाता च नीला च आवर्त्ता च स्त्रियाः इति तद्यपाठा । "दुष्यमाणादिन्यादिति ना ति । मातृक्षिता अपेयाभावम् शीला अपेयदि । मातृकी चर्मिणो देवाः म्लेच्छतोषवर्जनि मद्युर्यो-नामिष माध्वकेन विवर्जिता यता । अन्यत्रैव वर्ज्येत् भावविपर्यादि देवा अतैव अद्युर्यीर्ति । यदि नित्य प्रपादेय म्लेच्छीर्य पिबेत कदाचन । अपोषा विष वस्तुनां स्वामाक तथा च । एतैरवत्तन नीला मैव पुनिश्चयानुचार भाग । आसाभाषा । अपामार्गे चानोर्थे दितिपरमुदासताचयमात् । मैथं प्रद्युर्ग्रिहासां पयो-दधिघृतैव च" आर्या । तर्हि तैलं तन्तीर्थं अयैत्युषी एव । मद्यमाध्वदित्व अर्थ तथा पात्र तु दर्शित आदा । स्वाधीनापात्रमादायाक्षितानां न दोषा भवेत् । "कैवा-अचेत्ति नीला शापोर्थ आदृष्टा कदिन् । विराजं तु पुं दुर्गादिवाहस्यैव ता दश " मद्यं । "पापित चैवं मेत्ति ता ति । "प्रयावरूपं यदपि च पूनि शीर्षाल वर्षं यौन अस्थादाय । अतीति प्रदायात्यैवाकृत्यतासो वृत्ति-तत्र मिनेया" इति अत्र । प्रधान मूत्रस्य अस्य शोधी जैवरात्मिनेत्र इत्यर्थं पश्चात् योजनं अत्र प्रहतान्योऽपरित्यजेयं आर्यादि तु यहि अर्थ मुनिवर्ज तथा यथा स्वात्मादिनोवृत्य मैवादि

प्रा॰वि॰। एतद्विषये एव। द्रोण्यामायसयुक्तायां छन्ने माघ-र्णके तथा। ग्रामप्रमाजलश्चैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति लघुहारीत। तदपि भूमिगत एवैव मेय पूर्ववचनैकवाक्य-त्वात्। "प्रावर्त्तके सेचके छन्ने च ग्राते" प्रा॰वि॰। "कूपे विन्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः। त्रिरात्रेण विशुध्येत" अङ्गिरा। "जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणमिति" विष्णु। "महत्-स्वपशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्ज्जनमिति" प्रा॰ वि॰। यथोक्तं देवलेन। "तत्राचोभ्यतडागानि नदीर्वापीः सरांसि च कपालाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति"। "कृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताश्चोदकं पीत्वा ब्राह्मण-स्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि" विष्णुः "अत्यन्तोपहतात् अमे-ध्यादिनेति"प्रा॰वि॰। "यस्तु कूपात् पिवेत् तोयं ब्राह्मणः शवदूषितात् उपवासत्रय कुर्य्यादित्यादि" लघुहा॰। "क्लिन्नो भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पयः पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि" देवल। "पीतशेषं पिवेत् विप्रैर्विप्र स्यात् यथा पशुरिति भवि॰पु॰। "श्लेष्मोपानहविन्मूत्रं स्त्रीरजो मद्य-मेव च। एभिः सदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः। एकं द्व्यहं त्र्यहश्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति" अत्रि। अत्रापवादमाह स एव "गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्रा-करे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्य-प्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीया। शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्र-कृतिस्थं महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रो-द्धृतं जलमिति"। माधुक्तवचनजाते चर्म्मभाण्डस्थित यन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्म्मभाण्डैरुद्धृत यन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्त्रयं यदि महीगत गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम् महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेयत्वाभावेऽप्रया-वर्त्तकतया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्व-मेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्य-वधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगत जला तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह चेयम्। एतच्च स्वभा वत मेयजलस्यैव—चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयम्लेच्छादिखानिततोयस्यापि मेयताविधा-नार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकसंसर्गस्य अप-स्यैव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावत

मेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरत्वैव सर्व्वशास्त्रस्य विविधदयकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्य जलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन दृष्ट-ताकीर्त्तनं शाहसमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभा-वतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादाप-द्विषयत्वाभावात् प्रकृतिस्थविशेषणाच्च तस्य सस्कारविशेषेण विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च "विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते सद्भिरन्नं खलु विप्रेन्द्र पुरीषवत् स्वभावत" इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यसंसर्गवत्त्वेन शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिसंसर्गवत्त्वेन शङ्कि तस्यास्य जलादेरप्यमेयतेति गम्यते। शशिसूर्य्यकिरणास्पृष्ट-तया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि अपेयता। "अपि चण्डालभाण्डस्थ तज्जलं पावनं महत्" इत्युक्तेस्तत्रत्यस्याते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावत शुद्धतेति तु न यद्भ्र "सर्व्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छस्पर्शे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे" इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कगङ्गायाम्लेच्छादिसंसर्गस्य प्रत्यक्ष-दर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात्। धारायां प्रतिप्रसवमाह बौधायन "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आ-करा शुचयः सर्व्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति" काले नद्योदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा माद्यादहर्निशमिति" प्रा॰त॰स्मृति। "स्नानमाच मनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघा-द्विनिःसृतैः"। आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां नि-षेध। "अब्दार्द्धं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्ज्जयित्वा सुरापगाम् इति' छन्दो॰प॰। "यैः कृत सर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिरिति" मनुः यैः विप्रैः "अन्यथा हि हतस्तेषु दैवयोनिरपांपतिः। कु-शाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति भा॰अ॰प॰ स्पर्शनिषेधात् पाननिषेध। "अनिर्द्दशाया गो क्षीरमौष्ट्रमै-कशफ तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गो पयः। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्री-क्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" मनु। "गो क्षीर-मनिर्द्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च। नित्यमपेयमौष्ट्रमैक-शफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेता" याज्ञ॰। "व-र्ज्जयेद्गोरवत्साया पयश्चैवाम्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति' यम। "सर्व्वासां द्वि-स्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्जमिति शङ्ख' गोजामहिषीवर्ज्जं

विषये चास्य भुज्यते भक्तं तद्द्वारकद्वारेण भोक्ता तद्द्रव्य-मर्हति" काव्या०। [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्मिंथात्यक्षम्" य०द०।

अपीढ त्रि० अप-वह-क्त। १ गिरसि त्यक्ते २ "कलामापीढम-

अपोदक त्रि० अपगतमुदकं कुत्सितत्वात् यस्य। १ अप्रा-विटोदके "समूहथुर्मैभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोद-काभिः ऋ०१,११६,३। अपगत फलेपूदकं यस्या उत्ता-मुं खत्वात् स्त्रियामत इत्त्वं वा। इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि (स्त्र) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकस्याभावात्तथात्वम्। अप-गतमुदकं यस्मात् ५ब०। जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत अपोदकं विष तस्य एतास्यभवम् अथ० ५,१३,१।

अपोनप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपोनपात् देवताऽस्य घ-छ वा नि०। अपोनपाद्देवताके हविरादौ। [मयट्। जलमये।

अपोमय त्रि० अप अस तदात्मक तद्विकारत्वात् अपस्+

अपोह पु० अप+ऊह गत्यादौ वा० भावे क। १ त्यागे २ अतद्व्यावृत्तौ तद्भिन्नस्य व्यावृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-त्तथात्वम्। "सहानपोढो वा मन्त्रार्थं" इति काव्यप्र० "अपोह अतद्व्यावृत्तिरिति" महेश्वर। ऊहस्तर्क अप विपरीते प्रा०स०। अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के च "शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा। ऊहो-ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः बुद्धिगुणभेदः। "स्वयमूहापोहासमर्थ" इति पा०भा०। भावे ल्युट्। अपोहनमप्यत्र न०। "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-मपोहनञ्चेति" गीता।

अपोहनीय त्रि० अप-ऊह-अनीयर्। अपरतर्कनिर-सनेन तर्कणीये, "प्रतिमपोहनीयास्तयः" काव्या० २३,६ २१।

अपोह्य त्रि० अप-ऊह गत्यादौ कर्मणि ण्यत्। अपगमनीये "त्वाच्चे एतैर्मतैरपोह्य खादेनोऽहिंसाप्रसङ्गम्" अत्र अप+वह-ल्यप्। दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अपौरुष त्रि० नास्ति पौरुषमस्य। विक्रमशून्ये। अनामे न०त०। पौरुषाभावे न०।

अप्नवर त्रि० अप्सु चरति चर-ट। १ जलचरे जन्तौ स्त्रियां ङीप् "तीरस्थाद्याव्याश्रिताश्रयां सगगर्ताश्रयाप्-चराः" इति मनु सौणि दुर्गाणि।

अप्नु न० आप्यते भोगाय जीवेन आप-नु नुक्च। १शरीरे २ लक्षणरूपसोमे च। "अथास्मे हितीये यामाकृति जु-होतीति शत०ब्रा०३,६,२८, अप्नु लक्षणरूपः सोमः ता०।

अप्नुर पु० अप्नुं जलदानाय ब्रतोर्सि तुर-वेगे क्विप्। जल-दायके इन्द्रे तस्य मेघनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-तृत्वात्तथात्वम् "यज्ञेन गातुमप्तुरो विविद्रिरे ऋ०२,२१,५, "अप्तुर अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा०। २सहायकेऽनलादौ च तत्राम्नादे "अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम्।

अप्तुर्य्य न० अप्तुरो भाव भा० वेदे यत्। "जलप्रेर-कत्वे लोके तु ष्यञ् आप्तुर्य्यमित्येव। "इन्द्राग्नी! तवि-षाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च युवोरप्तुर्य्यं हितम् १२,८, अप्तुर्य्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा०युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः

अप्तोर्याम पु० अप्तोर्देहस्य यापकत्वाद्याम-क्त अनु०स०। अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम्। "यो-ऽप्तोर्यामेण यजेत"काव्या० ८,११,१०,"यदुत्तरे अत्यग्नि-ष्टोम उक्थ्य षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः" काव्या० १०,८,२६,।

अप्त्य त्रि० अप्सुमि देहे भव यत् वेदे टिलोप। १अप्सु निरु० २देहकर्म्मणि स्थिते च "पूर्व्ये पर्द्रे रजसो अपत्यस्य"ऋ०१,१२४,५"अप्त्यस्य कर्मणि व्याप्तस्येति"भा०

अप्नःस्थ त्रि० अप्नसि कर्मणि तिष्ठति अधिकृतत्वात् स्था क ७त०। १ कर्मण्यधिकृते "सयावान स्थो अप्नस्थ" ऋ० ६, ६७,२। "अप्न स्थ कर्मण्यधिकृत" भा०।

अप्नराज पु० अप्नसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् स०। भेदे त०० सलोपः। कर्मप्रेरके। "सुव अप्नराजसी-दतम् ऋ० १०।१२७।

अप्नवान पु०अप्नसा कर्मणा यान गतिः अप्नसिरस्य। भृगुवंश्ये, ऋषिभेदे, "यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुः ऋ०४,७,१, अप्न-वानः भृगुवंश्यो कश्चिदृषिः, भा०। "श्रौर्वभृगुवदप्न-वानवदाहुते अग्निं समुद्रवसम्" ऋ०८,१०२,४, अस्यैव प्रवरादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्व्व-जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्वजामदग्न्याः" इति वा "भार्गवच्यावनाप्नुवाना" इति वा"वेदानां मते, भार्गवच्य-वनाप्नवानौर्व्ववेदा" इति गोत्रप्रवरा०। अप्नवानामनुवत प्रवरानकत्वमं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्धेयम्। अप्नसी अप्ना-दामकर्मणे वामनस्य इ० सलोपः। यास्के निरु०।

अप्नस् त्रि० आप-असुन् हुट् नुक्च। १ कर्मणि निरु०। "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्वदेशसंयोगनाशस्तत उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तहेमेषु चक्रुषे मद्रमप्नः ऋ० १,११२,८। "अप्न कर्म" भा०।

[illegible]

[illegible]

चद्वासुयु' ' इति स्मृति "संवत्सरद्वयं तस्य गान्धारीगर्भ-माहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्" भा० आ० प० ।

अप्रजस् पुस्त्री न प्रजा सन्तति यस्य असिच् समा० । प्रजाशून्ये । "अतीतायामप्रजसि तद्दम मर्त्तृगामि च" स्मृति । "अस्य त्वामजस लवोमि" अथ० ७,१५,२ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अप्राप्त-गर्भायां वन्ध्यायां स्त्रियाम् "दासीनामप्रजातानां शुभाना सर्वैरपसाम् । शतमस्मै प्रदास्यामि" भा० उ० प० १५ अ० ।

अप्रणीत त्रि० न प्रणीत वेदविधिना संस्कृत । १ वेध-संस्कारशून्ये यज्ञादौ २ असते च ।

अप्रतर्क्य त्रि० न प्रतर्क्य तर्कयितुमशक्य । लिङ्गाद्यभावेन अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः' मनु' ।

अप्रता त्रि० प्र+ताय–क्विप् नास्ति प्रता यस्मात् ५ त० । १ अतिविस्तीर्णे "न सोमो अप्रता पपे" ऋ० ८,३२,१६, "अप्रता वित्तं,र्ष्यधनेनेति" भा० धातोरातोलोपात् रूपम्

अप्रति त्रि० नास्ति प्रति प्रतिरूप प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य । १ अत्युत्कृष्टे "सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्र "ऋ० २,१९ ४, "अप्रतीनि उत्कृष्टानि" भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते "य एक इदप्रतिर्मन्यमान ऋ० ५,३२,२ । "अप्रति प्रतिद्वन्द्विरहित " भा० । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर त्रि० प्रति वैपरीत्ये कृ–कर्त्तरि अच् न प्रतिकर । १ विपरीतकारिण्यि विश्वस्ते, जटा० प्रति+कृ–भावे अप् प्रतिकर प्रतिक्षेप अभावे न० त० । २ प्रतिक्षेपाभावे पु० न० ब० ३ प्रतिक्षेपशून्ये त्रि० ।

अप्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ–घञ् वा दीर्घः अभावे न० त० १ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्त्तुम-शक्ये च त्रि० । अभावे अव्ययी० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।

अप्रतिकर्म्मन् त्रि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य । १ प्रतिकर्त्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिरूप तुल्यं' यस्य तादृशं कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्मके त्रि० स्त्रियां डाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न० त० । १ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रति-कर्त्तुमशक्ये च त्रि० ।

अप्रतिग्राह्य त्रि० न प्रतिग्रहीतु योग्य स्मृतौ निषेधात् । प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रह्याद्दृष्टार्थ-त्यक्तद्रव्याङ्गीकार' । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, काला-दिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् क्वचित् वस्तुकृता क्वचित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता "प्रतिग्रहाप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्न विगर्हितम्" मनु तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे अपादाननियम "यथा "राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः" मनु । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रिय-नृपतिपर 'न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः" इति "यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिमिति" ,मनुनान्य-राजतस्तन्निषेधात् देयत्वेन विविष्टादेव राज्ञः प्रति-ग्रहविधानाच्च "धर्मिणस्य कृतघ्नस्य रक्षार्थं ग्रासतोऽगु-णीन् नैष्ठ्यमेव धन गृहस्तो ब्राह्मणस्यापि महीपते" इति "द्विजातिभ्यो धन लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तम । अपि वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति" व्यास निन्दितप्रतिग्रहस्य अपात्रीकरणम् "निन्दितेभ्यो-धनादान वाणिज्य शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमिति" मनूक्ते चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतु "चण्डालान्त्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" मनूक्ते तेन, प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा 'भुक्त्वा चैषां स्त्रियोगत्वा पीत्वाप प्रतिगृह्य च । कृच्छ्राब्दं चरेज् ज्ञानादिति" मनूक्ते "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवास कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा" छ० "सौकरिकव्याधनिषादरजककरुडचर्मकारा न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नायनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायण चरेत्" सुम० "रजकश्चर्मकारश्च नटोवरुड एव च कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजा स्मृता एतेषाञ्च स्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो-ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" यमः अत्रापवादः "शय्या गृहं कुशान् गन्धान् पत्र पुष्प फलं दधि । धाना-मत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेदिति" मनु न निर्णुदेत् न त्यजेत् "अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाक लवणकाष्ठधान्यानि क्षेत्रस्थान्यम्बु तडागस्थं, गोष्ठस्थ च पय आदाय न दोष"इति सुमन्तु तेषाञ्च उपढौकितानामे-वादाने न दोष इति प्रा० वि० । "अयाचिताहृत ग्राह्य-मपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यो द्विष-

मा। अवमोक्तायामपि अतनु इत्र सुचन। २ मात्रके "अखिलमय जमती मयुम" म १११२ २ । "अप्र। मात्रमनु" मा ।

अप्रमत् त्रि अप्र+मत्मे ... क्रियां कौप्। सर्वेष्ठ। "अप्रमत्तीतुर्वेदविकि" म ११२०६। "अप्रमतीय चनमाहिकमौविता" मा ।

अप्रमति पु अर्था गतिः ... १मध्ये २वक्रे च। ... "विमाप्रको मैवच च" इति च वहा।

अप्रमित न अर्थी विनमित चेहमात्। १ अर्थी "अर्थोदय" इति च अभ्योमैवचेहमोऽप्रेयभावात्।

अप्रय त्रि अप्रामित् ... मा यम्। १मल्वंकारी "अपेमी राजायत्तचमती" म ८८६११। "अप्र अपूह वंकार" मा अववमविमि "स्वाधिकमनवत् मानत्" म २१८०। "अपवर्ता वलमिषत् मा। १कमवि वामी च ६ अवो अप्मीयमनुदर" म १ १११२। "अप्र। मलीवि वाय।" मा अर्थ बोध्य मैर् मम् सुचन। ३आतु बोध्ये "मौमिमववमिमित्" म २१८८। "अपमु आतु बोध्यमु" मा० ।

अप्रय पु अप+रय-भावे अच। १ "अपवमवे २ मावे २ विते च "अप्रमाहिवि मा ... मयानावी हि भूवानी मही विवरयोनका" मीता। ... अपादाने अच्। ... "अप्रमवावि मवामिरवोत्" माला १०६,७ "अप्रमेय मपरव्यापयमिन मैहदो०।

अप्रमट त्रि न प्रमटः विरोधे न त । अधाविमिने एते। "प्रमटाअप्रमटम मैति बीचा मैव वरैतिमा न ह

अप्रकाम पु न प्रमवा अवामे न त । १ अवमावामे न न। २अवमधीने त्रि "अप्रमव्योइतावों" इति हरा।

अप्रमर्ष पु न प्रमर्ष विरोधे न त । अवमर्षे न न। २ प्रमवधूवे त्रि ।

अप्रकाम्य पु न प्रमल वाच्य अवोऽत्र। १ अपमन्ये विमबीमवमिचि। न त। २मवावामित वाचे त्रि

अप्रभात पु न प्रभात अवामे न त । प्रभावाभावे बोधवे अवमायामो भेद व्यापिमवामद्यवावादिवि" मा व मा। न त। अवाचनुने त्रि "अप्रमोतावमा- मोच अवमदाय विविवाय मित्र वहा। अवमायमीमाय अवहर्तुमहे अतुक्ष ११०३ वे हमा। प्रमवमयम- मय बोमामोच ह्यावच इति हत्।

अप्रकाम त्रि प्र+काम-णिच् कर्तरि कर्मणि वा। १ अवामविदवर्णे बोधे "अप्रकामविरं इत्र न हैर्वं यच कदाचित् अभयम्। २ विवेकी मीन अवमोहितमपि न हह। "अपदें मैयर्व वमी अप- चित्तय मयमम्। आतुर्वभावमार्च वी न अवमापि मयचा" मा च ।

अप्रकात त्रि न प्रकात प्रकाषः अवार्यों मा। १अप्रकाश २अवमार्थे च। मत्रि: कवावीऽवमवार्थ चा० अत् न त। अवाहिता २अवमषीये। "हाचर्य अवाप्रमवीस्रा- दीदि प म चारो "अप्रमवी अवाहितात्" इत्यमरः।

अप्रमति स्त्री न प्रमति। प्रमतिरिव कार्यकारयेषिव वांकमविवे हवने "न प्रमतिव विवृतिः इत्य इति वी मा अमोचव प्रमविमिवभावभावात् २ मायरयोव प्रमवमिमिमवमवविविमे प्रमवाहिमवे बीतायवोऽवमी ३ प्रमविविवाची विवमो च। प्रमति। प्रमाः न न। ४ अवभूवे त्रि मा वत्। अवमविबोऽवमत्।

अप्रमतिक त्रि प्रमती अवामे न विरवि दीयवाहिमा अववववि वा-न अप न त । दीमवादिमा अव- मावविवि।

अप्रमट त्रि न प्रमटः विरोधे न०त । विवरे अवबीहत

अप्रमृत त्रि प्र+ह-क न त । कुविम वादिर्द वहिवे "अविवी वैयोऽप्रकृतामामिमे माला ६०१

अप्रमित त्रि प्र+मि-कर्मणि क्त "अवाद्वें मा मत मामर्मवीच अवदमवा मतुमित हीर्यरिवामात् मात्र न अवमर्वम्या न हीमः मैव न मानम् कामि मर्विं प्रमवो यत्र। प्रमवहिती "अप्रमितं रव विवति" म ११५८। [अप्रमतिः।

अप्रवार त्रि न प्रवार विरोधे न त । १ नीवामपीति

अप्रमुख त्रि न प्रमुखे इव अवयव कार्यकार्यं मा वश। १ अप्रमुखे न त । २ अवहृदमिच च।

अप्रमेतव्य न न प्रमेवमि प्र+मि-अयत् न त। अवाचे "अप्र विमावमवेता" म ११२ १।

अप्रमय पु न प्रमामी आलवहीय प्र+मय-अ न त। हमादिमवमावमीय अव है। अन्य "अप्रमा है बाहै इम इति मती हमवमवे अवाममवाद् हमूवन इमामम्। "अप्रवायमल अधित् मित्र प्रमोत है कवि "अप्रमवीयर्व मर्तुमोहादि अवभौति मा। २अमरहियातो क्रियां ची "अप्रमावायमीयायां मवता-

ज्ञदृशास्तु' इति स्मृतिः "संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भमाहितम्। अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्" भा॰आ॰प॰।

अप्रजस् पुस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा॰। प्रजाशून्ये। "अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्त्तृगामि च" स्मृतिः। "अस्य त्वामप्रजसं कृणोमि" अथ॰ ७,३५,३।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता। १ अदृष्टगर्भायां वन्ध्यायां स्त्रियाम् "दासीनामप्रजातानां शुभानां स्वर्णवर्षसाम्। शतमस्मै प्रदास्यामि" भा॰अ॰प॰ १५अ॰।

अप्रणीत त्रि॰ न प्रणीत वेदविधिना संस्कृत। १ वैधसंस्कारशून्ये अग्न्यादौ २ असंस्कृते च।

अप्रतर्क्य त्रि॰ न प्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं। लिङ्गाद्यभावेन अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये। "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" मनुः।

अप्रता त्रि॰ प्र+ताय–क्विप् नास्ति प्रता यस्मात् ५त॰। १ अतिविस्तीर्णे "न सोमो अप्रता पपे" ऋ॰ ८,३२,१६, "अप्रता विस्तीर्णेन धनेनेति" भा॰ धातोरालोपात् रूपम्

अप्रति त्रि॰ नास्ति प्रति प्रतिरूप प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य। १ अत्युत्कृष्टे "यो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्र" ऋ॰ २,१९,४, "अप्रतीनि उत्कृष्टानि" भा॰ २ प्रतिद्वन्द्विरहिते "सः एक इदप्रतिर्मन्यमान" ऋ॰ ५,३२,३। "अप्रति प्रतिद्वन्द्विरहित" भा॰। ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर त्रि॰ प्रति वैपरीत्ये कृ–कर्त्तरि अच् न प्रतिकर। १ विपरीतकारित्वे विश्वस्ते, जटा॰ प्रति+कृ–भावे अप् प्रतिकरः प्रतिक्षेप अभावे न॰त॰। २ प्रतिक्षेपाभावे पु॰ न॰ब॰ ३ प्रतिक्षेपशून्ये त्रि॰।

अप्रति(ती)कार पु॰ प्रति+कृ–घञ् वा दीर्घ अभावे न॰त॰ १ प्रतीकाराभावे। न॰ब॰। २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि॰। अभावे अव्ययी॰। ४ प्रतीकाराभावे अव्य॰।

अप्रतिकर्मन् त्रि॰ नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य। १ प्रतिकर्त्तुमशक्ये। नास्ति प्रति प्रतिरूप तुल्यं यस्य तादृशं कर्म यस्य। २ अतुल्यकर्मके त्रि॰ स्त्रियां ङाप् वा।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न॰त॰। १ प्रतीकाराभावे। न॰ब॰। २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि॰।

अप्रतिग्राह्य त्रि॰ न प्रतिग्रहीतुं योग्य स्मृतौ निषेधात्। प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहयोग्यपदार्थे-व्यक्तद्रव्याङ्गीकार। तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कालादिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् कश्चित् वस्तुकृता कश्चित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता "प्रतिग्राह्यमप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्" मनु तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे अपादाननियम "यथा "राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा। याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः" मनुः। राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रिय न्यपतिपर 'न राज्ञ प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतित" इति "यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिन स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिमिति" मनुनान्यराजतस्तन्निषेधात् देवलेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रतिग्रहविधानाच्च "धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शास्त्रतोऽनुयीन् नैच्छमेव धनं प्राज्ञस्तोऽन्यस्यापि महीपते" इति "द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तम। अपि वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति" व्यास निन्दितप्रतिग्रहस्य अपात्रीकरणम् "निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमिति" मनूक्तं चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतु "चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" मनूक्ते तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा 'भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वाप प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दं चरेत् ज्ञानादिति" मनूक्तः "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा" इत्य॰ "शौकरिकव्याधनिषादरजकवरुडचर्मकारा न भोक्तव्या अप्रतिग्राह्याः तद्भोजनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्" सुम॰ "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" यमः अत्रापवादः "शय्यां गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि। धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेदिति" मनु न निर्णुदेत् न त्यजेत् "अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाकमधुकाष्ठधान्यानि खलस्थान्यम्बु तडागस्थं, गोष्ठस्थं च पय आदाय न दोष" इति सुमन्तु तेषाञ्च उपढौकितानामेवादाने न दोष इति प्रा॰वि॰। "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मण। अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विष-

कर्मेति” वा समभेदाभावात्। अतएव “प्रत्यक्ष-कृतान् यथा भाव भाव यथोदधि। अधिकृती अत्र नाम पापसूचेष्वप्रतिभम्। अघ्रुव अत्र पूर्वभीत अवहिता अन्यथानि पापानि” वा च। तैलैलानैतवानिवाकृतानां पापानां नामधेयम्। तत्र अज्ञानादिदोषोऽपि यथादिविज्ञानाद्यतीतिनाशापि धर्मविपाकतया। महादिविप्रपदविषेषतु अनारभ्य पापादि न तत्र अवध्यता कालमालापत्ने नित्यं मिषेते संप्रधानताम्। प्रतिपक्ष मिथते महापुरुषत्वमत” इति “अगतिविष्ण्वता वीरहितं यथैव यथाप्रवृत्ति तदेव अतिव्युत्पत्तिवाद् प्राकृतत्वमर्थ यत।” इति वचना यथा प्रस्तुतमाय। तत्र येनापि हर्षे यथाहितमपि न प्रतिपापत्वम् “बौद्धपापाधिकोऽपात् विशेषेण प्राकृतीयतम् वाच नाप्यानेनापि यथा येनतर्वर्य च। यत् अतोः आपदि महत्वम पापप्रत्ययि यथार्थता यथापापता “न यतांसि यर्थ महाविवोधियेवयर्तिहीति” वचनमर्थि-विदानेन नायापि यत्र निमेवात् तौ महापविभ्याव-अविद्याप्रतपनी अनिवर्त्ते हि महात्मा अयवासिन वर्तिन” इति यथाभेव। यत्र इय येषैं प्रतिपत्तिर्भेवा। “अतवतायवपादौ न हवर्तमीमोहिति” इत। “यथे नियं पत पापविपाक्या प्राकृतापापत्वात्” यदि। तिय इतयम्” अप्रत्येतवनियविधारणविधि त्रि त तत्र। “अधिवातैक्लारीयां प्रतिपत्ते वालिकानोपाते अतीह अयुताम, पवनी दापवतान यतोपस्य अवकालतम् प्रतिपत्ते” वाते “विरत्वं यदिवह नावर्त नार्तिवातान् प्रस्तु। वहितान् प्रतिपत्तवानो यतीत्वति हतात्” वह। वाविहानिसुद्धे विहती न होवात्। “विवरितमवती मोहतदमुत्यमधोऽभेद। तदेव पापवा पापा पुर नारायणविदा पूर्वं ररफपके न भाव यतः प्रतपती। यवावराणो नातैहि यत्यवुत्यवीत्यवीवाहि य इ। ववद विहरविषुविवर्त नित्यदिद्या अन्यायविवादीनां त अपरायवर्ते प्रेवते यहा। हेवयापविहीने च प्रतिपाता वापत्र प्रतिपाद्या “न तीर्थं प्रतिवर्तीवात् इतो-वायमेव च। विविरोध न वर्णेषु वरवतोऽपहवेमिल “होरे प्रतिपत्तमावतयाको यर्वत निवत प्रतिवा व इ। “पाचोन यावत वैत यह यापनीव च। यथावत न अनुवीवाद् इतां पौराणवल्ली” इति वा च। “वतेन यमं इयात् प्रतिकूलोवात्य त हि यवावत

पूर्वेता” निमयेन व्योत्पत्तसप्तमाविपद्वीतिरिवेन प्रहा अप्रतिपाद्यता। यथा “न की इव इयात् प्रति-अस्पीवादत्यमन्नांप्रतामात यर्पुरिति यतो। अत इता-यमरेव विवाः इनवावतिपाद्यता। परिहोताचें नितयपववे न य होवः। न प्रतिपाद्य वयाम् इव। प्रतिपाद्यप्रमाराताय यवी वीर्याहिती पवयावादी च इ। “न वीयता यातिपावता इति नायवयमनुवायात्। “प्रवविततमपयावे देव इविता चि।

अप्रतिघ त्रि नास्ति प्रतिघः प्रतिघातोऽस्य। १ प्रतिघात-शून्ये नामनिधे “यत्र इावयवाहुतमौविजयताम। अतोऽप्रतिघ निर्यात् यवर्ष याति देविताविति” वह।।

अप्रतिद्वन्द्व त्रि प्रतिग इव विरोध यही वा यथा व न त। १ प्रतिद्वन्द्वशून्ये “त्यायवविवयवीवयाविय वाहवे” रावा। प्रतिवा यवारा। २ अवाच्ये च “वीरत इनविव मातीनिर्देव जयवानिन” । तीरा यायविरा इति रावा।

अप्रतिपत्ति त्रि नास्ति प्रतिपत्। विरमा यवो वा वह। १ विश्वयोने २ अवावते च।

अप्रतिपत्ति स्त्री प्रतिपत्तिः वर्षतावतिपत्तः अनुत्पत्ते न त। दविवोर्वावितवतावे “यातिरविविद्याति वैभूतवानि वाए। १ विनवमावे २ अवीवाहे ३ अपराचे ४ अनूर्वाचे “अवरतामिरवितातिवीति श्री वा। न य। २ अप्राप्ते त्रि।

अप्रतिपद् त्रि प्रतिपत्ते आयाति प्रति+पद-क्विप न त। त्रिवो “अनुदैवो प्रतिपदम्” न १ ८। ‘अवतिवर्ष लिवतमिति” वैदो।

अप्रतिपन्न त्रि न त। १ अवाते २ अननुष्ठीते च।

अप्रतिबद्ध त्रि न प्रतिबद्ध नियता न त। अविरुद्ध अवते। [स्त्री २ नियन्तरीते च।

अप्रतिबल त्रि नास्ति प्रतिबल प्रतिबलो यस्य। १ अति-

अप्रतिम त्रि नास्ति प्रतिमा यस्य।१ प्रतिमाशून्ये २ अपूर्वानुष्ये ३ प्रकारविवर्जित ४ अवाप्ते पुंचविनते च।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न त। वादिप्रतिवाद्योर्विषये प्रापे वादिनोऽप्रतिवादीनोवायरवीतवयवेषेऽपि वस्तुवाच प्रति-भाविनः। अनूर्यामवती निष्प्रतावते “अपरता प्रतिरतिरविवेति” श्री वा। २ मवयुक्ताये च।

अप्रतिम त्रि॰ नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये "अनुपमे- "त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाह्वये" इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् त्रि॰ नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूप यस्य । स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसम्बन्धी न॰त॰ । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । "अथ वा हेतुमन्निष्ठ- विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्ति रुच्यते" भाषा॰ । यस्याभाव स एव प्रतियोगीति वृद्धा ।

अप्रतिरथ पु॰ नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य । १ प्रति- योधशून्ये । नास्ति प्रतिरथ तस्य मङ्गलार्थं सेनास्य । २ यात्रा मङ्गलार्थे सामभेदे । "एष सोऽप्रतिरथोऽय य स एकस्वरति- रिति" "ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति" इति च शत॰ब्रा॰

अप्रतिरव त्रि॰ न प्रतिकूलो रव प्रतिरव स नास्ति यत्र । अमेद इव्य यथा न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनशून्ये भोगे । "अप्रतिरव विप्रतिवर्णीयभोगमिमिसा हानि- मेर्वति" मिता॰ ।

अप्रतिरूप त्रि॰ नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।

अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा यस्या । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य्य त्रि॰ न प्रतिरुद्ध वीर्य्य यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध त्रि॰ न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे "अप्रतिषिद्धमनु- मत भवतीति" न्यायः "सौवर्णराजतीम्बरखड्गमणिमय- पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु देति" श्रा॰त॰ गोभिल "अप्रतिषिद्धानि फद्रदोहणत्वगादीनि" रघु॰ ।

अप्रतिष्कुत त्रि॰ प्रति+स्कु–क्त न॰त॰ वेदे सत्वम् । १अप्रतिपन्दिते "स वीरो अप्रतिष्कुत " ऋ॰ ७,३२,६, "अप्रतिगतोऽप्रतिपन्दितो वा" भा॰ २अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न॰ नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १अन्याधारशून्ये स्वमाममप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । "स भगव । कस्मिन् प्रति- ष्ठित स्वे महिम्नीति" श्रुतेस्तस्यान्याधारशून्यत्वात्तथात्वम् । २अनाश्रये ३निष्फले । "सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूय- शोणितम् । नष्ट देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्द्धुषौ" मनु ४प्रयत्नशून्ये च त्रि॰ । अभावे न॰त॰ । ५प्रशंसाभावे स्त्री । अप्रतिष्ठितमप्यत्र । स च विष्णौ पु॰ । "अपा- निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित" इति विष्णु सह॰ ।

अप्रतिसंख्य त्रि॰ न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः । अयमेक अयमेक इत्याकारामेयानुपदमानेन १प्रत्येक- संख्यापरयाभावादनुपलभ्यसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या बुद्धिविशेष । अभावे न॰त॰ । २विशेषबुद्ध्यभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु॰ न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोध' । १ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्ब्बके भावविनाशे । तद्विशेष बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोध "प्रति- संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्" शा॰सू॰ भाष्या- ख्यात । "अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृत क्षणिकञ्चेति" तदपि त्रय प्रति- संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्रयमपि- चैतदवस्तु अभावमात्र निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्ब्बक किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोध आवरणाभावमात्रमा- काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भ इत्यर्थ । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति- संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवत , सर्व्वेष्वपि सन्तानेषु (सामप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि भिराश्रयो निरुपाख्योविनाश सम्भवति सर्व्वास्ववस्थासु प्रत्यभिज्ञाबलेन- अन्वयाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिनास्ववस्थासु क्वचिद्दृष्टे नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् पर- कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति" शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिस्रुत त्रि॰ न॰त॰ । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत त्रि॰ न प्रतिहतोऽभिभूत प्रतिरुद्धो वा न॰त॰। अन्यैरनभिभूते २अप्रतिरुद्धे च । [२निरवयवे ब्रह्मणि न॰।

अप्रतीक त्रि॰ नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे न॰त॰ । १ प्रतीक्षाभावे कार्य्यजननाय इतरापेक्षया कालयापनाभावे २इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न॰ब॰ । ३प्रतीक्षाशून्ये "अथाप्रतीक्ष पुनरायन्ति" शत॰ब्रा॰ ।

अप्रतीत त्रि॰ प्रति+इण–क्त प्रतीत' परिज्ञात प्रतिगतश्च न॰ त॰ । १ प्रतिगतभिन्ने "उक्ष्णसर्ा वाजिनमप्रतीतम् ऋ॰ १,११७,८,। "अप्रतीत यत्रु भिरप्रतिगतम्" भा॰ "मरुत्वतो अप्रतीतस्य" ऋ॰ । ५,४२,६, "अप्रतीतस्य' प्रतिगतस्य भा॰ २अपरिज्ञाते 'देवेभिर्विश्वतो अप्रतीत " ऋ॰ ७,४६,२, "अप्रतीत एतावदस्य सामर्थ्यमित्य परिच्छिद्यमान " भा॰ ३अपलायिते च ।

अप्रतीति न॰ अभावे न॰त॰ । ज्ञानाभावे "न स्फोट. प्रतीत्य- प्रतीतिभ्याम्" सा॰ सू॰ ।

अप्रतीत्त त्रि॰ प्रति+दा–क्त प्रतीत्त प्रतिदत्त न॰त॰ ।

[illegible] "[illegible]" इति अथर्ववेदः ६,११७।

अप्रतीप त्रि० विरोधे न० त० । [illegible] ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासो [illegible] वा अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रत्याख्येय त्रि० न० त० । [illegible] ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । प्रधानभिन्ने [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible] प्रधान [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १७।१८ [illegible] । [illegible]

अप्रबुद्ध त्रि० न प्रबुद्धः । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्रभ त्रि० न० ब० । [illegible] ।

अप्रमत्त त्रि० न प्रमत्तः । प्रमत्तभिन्ने [illegible] ।

अप्रमाण पु० न प्रमाणः अभावे न० त० । [illegible] न० त० । २ प्रमाणशून्ये त्रि० ।

अप्रभूत त्रि० न प्रभूतः न० त० । [illegible] ।

अप्रमत्त त्रि० प्र+मद-क्त प्रमादरहित विरोधे न० त० । [illegible] "[illegible]" इति श्रुतिः । [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] । २ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रमद पु० न प्रमदः प्र+मद-अप् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" च । [illegible] । "[illegible]" ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावे न० त० । । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । न० त० २ प्रमादशून्ये त्रि० । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [प्रमादशब्दे विवृतिः ।]

अप्रमादिन् त्रि० न प्रमादि प्र+मद-णिनि न० त० ।

अप्रमायुक त्रि० प्र+मि+उक् [illegible] न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] १८।११९।

अप्रमित त्रि० न प्रमित न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा—बा० कर्म्मणि य०न०त० । अप्रमेये ।
"शताजितुरुषा वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते' श्रुतिः ।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा—क्विप् प्रमू मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि०र न त० ।१मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते । "ते हि यज्ञो यज्ञ वानासे अप्रमूरा महोभि ऋ० १,९०,२, 'अप्रमूरा अमूर्च्छिता" भा० ।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष—क्त न०त० । १ असोढे अक्षान्ते । प्र+मृज—क्त न०त० । २ अपृष्टे ३अमार्ज्जिते प्र+मृश —क्त न०त० । ४अस्पृष्टे च ।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष—क्यप् न०त० । १ बाधित-मशक्ये। "सुदाम तदेक्णो अप्रमृष्यम्"ऋ० ६,२०,७ । "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्' भा० ।

अप्रमेय त्रि० प्रमातु माता परिच्छेत्तु वा योग्य न०त० १अपरिच्छेद्ये २यह्नतुल्यकरोर्ध्यपति ३इदमित्थमिति निर्वक्तुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वय-म्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्वार्थवित्प्रभु" मनुः "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू० । 'अप्र-कस्याप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थितिः"मनु । ४ ब्रह्मणि न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात् । वेदान्ति-मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-पत्त्ययोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मण न प्रत्यक्षप्रमाण-चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथाऽरस नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्य-भावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यतोक्ते नाप्युपमानगम्यता निर्द्धर्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गत-भूयोधर्म्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात् । न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवा-र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्भिन्नवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भ-वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-मानेऽन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात् । योग्यानुपलब्धे-रभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव-रूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्व निराकृतम् । न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निःसम्बन्धे तस्मिन्न-प्रवृत्ते । अतएव "ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे' इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्यो-क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः ? कथं वा "तन्त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामीति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति' शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वश्रुता सङ्गच्छताम् ? शास्त्रजनितवृत्तावेव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गते । तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-चैतन्यविषयतापि यथोक्त "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-कृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-तेति"फलति प्रतिबिम्बति बुद्धिवृत्तौ फल चिदाभासस्तद्व्या-प्यत्व तद्विषयत्व तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्ति-प्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा,ब्रह्मण स्वप्र-काशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वय प्रकाश्यता न तु तत्रान्यापेक्षास्ति। परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षा-मात्र' सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुति-सामञ्जस्यम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-दस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ ज्ञान मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापे-क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-हानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्-मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात् । मनो-विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशायमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते"इति श्रुतेस्तथार्थ-त्वात् । जगत्कर्त्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-द्वेद्यतोक्तिः । तदुत्तर मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्याव-धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातु-मशक्यत्वात् दुष्टाशनावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे यत् न०त०। अपरिच्छेद्ये "यदाश्रौषं वासुदेवार्ज्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डीवमप्रमेयम्" भा०आ०प० ।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्न प्रयत्न प्रयास अभावे न०त० । १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न०ब० । २प्रयासशून्ये त्रि० । "अप्रयत्न सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय' मनु ।

र्थविरद्धार्थे "वाच्यमिदमयोग्य महद्भि कथम्, येन वचिना कराणि" इति काव्यादर्श ३।११७।

अप्रतीप त्रि० प्रतीपे विरोधे न० त०। प्रतीपभिन्ने अनुकूले।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासो ज्ञानं वा अभावे न० त०। १विश्वासाभावे "दोषाणां वञ्चितानां ... येन ... मात्मानमिति" स्मृतिः। न० त०। २ विश्वासशून्ये। ...इति विविधा...मध्ये येन मनुः। ३ज्ञाना-भावे पु०। न० ब०। ४ज्ञानशून्ये त्रि०। प्रत्यया मतिविशेषा यस्य... कृदादिप्रत्ययभेदः न० त०। ५प्रत्ययादिशून्ये प्रकृतिरूपे शब्दे "वर्णेभ्य ...यः प्रातिपदिकमिति" वा०।

अप्रत्याख्येय त्रि० न० त०। अपरिहार्य्ये अनुल्लङ्घ्ये।

अप्रधान न० न प्रधानम्। १प्रधानभिन्ने उपसर्जने गौणे। "प्रधानस्य...कार्य्यमप्रधानस्य... इत्युक्तम्" "अप्रधाने ... सर्वं ... इति" इति ...प्रधान-स्य ... "प्रधानस्य हि विशेषण ... इति" वाक्य। २व्याकरणे ... किमिति ... "अप्रधानः प्रधानं ... यदि ... वाकिनम्। प्रधानमप्रधानं ... कल्पते वैयाकरणैः" भीतिः। ३ प्रधानवर्जिते न० "...प्रधानस्य ... कल्पते" भाषा १।४।५१, वार्त्तिके। "...माणोऽप्रधानत्वमीति...भावात् ... मात्रमिति ... विवक्षा धातु ... प्रतियोर्व ... येन ... यन ... भवति। तत्र ... गौणमुख्ययोः ... येन ... यदि ... विशेषणमात्रे ... विशेषण-त्वात्। ... यथा ... प्रधानम् ... न येन ... न वा? ... यद् ... विशेषणत्वं ... किन्तु ... विवक्षितत्वात् ... विशेषणत्वात् ... इति च ... परिहारे ... भावावगमात् ... विशेषणेनैव ... वाक्ये ... यद्यपि वाक्य-... विशेषणं ... प्रधानं ... अप्रधान-... यतो ... वाक्यं ... इति" व्याख्या वा०।

अप्रबुद्ध त्रि० न प्रबुद्धः। १अविकसिते २अज्ञाने च। "बद्धानीव ... " इत्यत्र ... ...प्रबुद्धम्" वा वा च।

अप्रयत त्रि० न० त०। १अशुचौ २अनवहिते ३अमार्गे च।

अप्रबल त्रि० न प्रबलः। प्रबलभिन्ने दुर्बले।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न० त०। १प्रभावाभावे न० ब०। २ प्रभावशून्ये त्रि०।

अप्रभूत त्रि० न प्रभूतः न० त०। अपर्याप्ते अल्पे।

अप्रमत्त त्रि० प्र+मद–क्त प्रमादवान् विरोधे न० त०। सावधाने "निभृतेन च ... " इति कुमा०। "...मप्रमत्तः ... " "... परिरक्षितुं ..." इति च रघुः। २ शिवे पु० "... विविधो ... " शिवस्तवे "... दृश्यं यत्र ... " इति भा०। ३ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने त्रि०।

अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+मि–अच् भेदे नाशनम्। वर्जने "...प्रमयं ..." भा० "अप्रमय-मेयम्" भा०।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न०। प्रमाणभिन्नवाक्या-दिके शास्त्रादौ। स्मृतिः च "वेदाः प्रमाणं ... प्रमाणं ... प्रमाणम्। यच्च प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं ... प्रमाणमिति" ... शास्त्रादि ... "...विद्याः ... प्रमाणान्यपि ... "च। एवं विधानि ... स्मृतीनि ... तानि। "अप्रमाणमप्रमाणम्" इत्यादि भीमांसा।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न० त०। १प्रमादाभावे "...अप्रमत्तेन ... " इति ...। ...रूप ... च इति च ताता। न० ब०। २प्रमादशून्ये त्रि०। "...वा च यत्र ..." इत्युक्तम्। ... इति "...नैव ... " ... ...च ... ।

[प्रमादशीले स्त्रियां ङीप्।

अप्रमादिन् त्रि० न प्रमादी प्र+मद–णिनि न० त०।

अप्रमायुक त्रि० प्र+मि+उकञ् वाक्ये कृत् कार्य्ये वृत् न० त०। अमरणशीले। "...प्रमायुकम्" शत० ११।१।१।

अप्रमित त्रि० न प्रमित न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा–बा० कर्मणि य०न०त०। अप्रमेये।
"गजगाजिसुख्या वाऽप्रमीया प्रमीयन्ते" श्रुतिः।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा–क्विप् प्रमूः मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि०र न त०।।मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते। "ते हि वस्वो वस यानास्ते अप्रमूरा महोभिः" ऋ० १,६०,२, "अप्रमूरा अमूर्च्छिता" भा०।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष–क्त न०त०। १ अशोदे अक्षान्ते। प्र+मृज–क्त न०त०। २ अपरे ३अमोञ्छिते प्र+मृष–क्त न०त०। ४अज्ञाते च।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष–क्यप् न०त०। १ बाधितुमशक्ये। "सुदाम तद्रेक्णो अप्रमृष्यम्" ऋ० ६,२०,७। "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्" भा०।

अप्रमेय त्रि० प्रमातुं मातुं परिच्छेत्तुं वा योग्य न०त० १अपरिच्छेद्ये २प्रकुरत्वकशौर्य्यवति ३इदमित्थमिति निर्देष्टुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुव। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभु" मनु "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू०। 'अप्रकृष्टाप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थिति"मनु। ४ ब्रह्मणि न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात्। वेदान्तिमते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणि न प्रत्यक्षप्रमाणचक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्यभावस्योक्तेः। नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्व्वसङ्गशून्यत्वोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्द्धर्म्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात्। न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्भिन्नवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भवात्। न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानुमानेऽन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात्। योग्यानुपलब्धेश्चाभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभावरूपत्वाभावात्। नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम्। न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निर्धर्म्मत्वे तदभावात्। ब्रह्मणो निर्गुणत्वात्। अतएव "ब्रह्मन्! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्योक्तम्। न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्तं सङ्गच्छताम्? शास्त्रजनितवृत्तेरेव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गते। तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्नचैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति 'फलति प्रतिविम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्रान्यापेक्षास्ति। परन्तु स्वाज्ञानमात्रायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षा-मात्रं' सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुतिसामञ्जस्यम्। वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अपरोक्षाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् प्रमोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वादस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वे ऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापेक्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता। न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्वहानिः। अतस्त्वतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात्। मनोविषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशायमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभिप्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते"इति श्रुतेस्तथार्थत्वात्। जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनुमानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिषद्वेद्यतोक्तिः। तदुत्तर श्रवणादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्यावधारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचिदनुपपत्तिः। नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातुमशक्यत्वात् दुष्टाशयावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति। प्र+मि+क्षेपे यत् न०त०। अपरिक्षेप्ये "यदाश्रीषं वासुदेवार्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्" भा०आ०प०।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त०। १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे। न०ब०। २प्रयासशून्ये त्रि०। "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः" मनु।

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] ॥ ७ ॥

अप्रतीप त्रि० [illegible] न० त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासोऽत्र वा अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे "[illegible]" [illegible] । २ विश्वासशून्ये । [illegible] । ३ धात्वादेः [illegible] पु० । न० त० । ४ ज्ञानशून्ये त्रि० । [illegible] न० त० । ५ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रत्याख्येय त्रि० न० त० । [illegible] ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । प्रधानभिन्ने [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । २ प्रधानवर्जिते न० "[illegible]" [illegible] ।

अप्रभु त्रि० न प्रभुः [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्रभूत त्रि० न० त० । [illegible] १ [illegible] २ [illegible] ।

अप्रमत्त त्रि० न प्रमत्तः । प्रमत्तभिन्ने धीमति ।

अप्रमाण पु० न प्रमाणः अभावे न० त० । १ प्रमाणाभावे न० त० । २ प्रमाणशून्ये त्रि० ।

अप्रमत्त त्रि० न प्रमूढः न० त० । प्रमुग्धभिन्ने [illegible] ।

अप्रमत्त त्रि० प्र+मद–क्त प्रमादयुक्त भिन्ने न० त० । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] त्रि० ।

अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+मि–अच् [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्रमाद पु० न प्रमाद अभावार्थे न० त० । प्रमादाभावे "[illegible]" इति "[illegible]" इति च । २ प्रमादशून्ये त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [प्रमादशब्दे विवृतिः]

अप्रमादिन् त्रि० न प्रमादि प्र+मद–णिनि न० त० ।

अप्रमायुक त्रि० प्र+मि+उकञ् [illegible] न० त० । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १८,४४ २ ।

अप्रमित त्रि० न प्रमित न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा–बा० कर्मणि य०न०त० । अप्रमेये ।
"प्रज्ञानिज्ञानानां वाऽप्रमीया प्रमीयन्ते" श्रुतिः ।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा–क्विप् प्रमू मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि० र न त० ।१मूर्च्छाशून्ये अमूर्च्छिते । "ते हि वसो वसवानासे अप्रमूरा महोभिः" ऋ० १,६०,२, "अप्रमूरा अमूर्च्छिता" भा० ।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष–क्त न०त० । १ असोढे असहिते । प्र+मृज–क्त न०त० । २ अमृष्टे ३अमार्जिते प्र+मृष –क्त न०त० । ४असहाते च ।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष–ण्यत् न०त० । १ बाधितु-मशक्ये । "इदानीं तद्रेकणो अप्रमृष्यम्" ऋ० ६,२०,७ । "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्" भा० ।

अप्रमेय त्रि० प्रमातुं मातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न०त० । १अपरिच्छेद्ये २महत्त्वपरिमाणशून्ये ३इदमित्थमिति निर्वक्तुमशक्ये "समेकोऽप्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-म्भुव । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभु" मनु "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू० । "अप्र-मेयस्याप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थिति" मनु । ४ ब्रह्मणि न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात् । वेदान्ति-मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-पत्त्यनुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मण न प्रत्यक्षप्रमाण-चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्य-भावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुषः" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यत्वोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्धर्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गत-भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात् । न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवा-र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विषयस्याभावेन तत्र तदसम्भ-वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिकेवलव्यतिरेक्यनु-मानेऽन्तर्भावेन तल्लिङ्गस्य तत्राभावात् । योग्यानुपलब्धे-रभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव-रूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया निःशक्यत्वे तत्रासम्भ-वात् । अतएव "ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्यो-क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धि ? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्तं सङ्गच्छताम् ? शास्त्रजनितबुद्धेरेव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गते । तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-चैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-कृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-तेति" फलति प्रतिबिम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्या-प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा,ब्रह्मणः स्वप्र-काशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्प्रकाश्यापेक्षास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षा-मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुति-सामञ्जस्यम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-दस्य शास्त्रवेद्यता । "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापे-क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-हानि । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्-मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात् । मनो-विषयत्वोक्तिरपि अखण्डाकारमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इति श्रुतेर्यथार्थ-त्वात् । जगत्कर्त्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-द्वेद्यत्वोक्तिः । तदुक्तं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्याव-धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातु-मशक्यत्वात् दुष्टागमावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+कर्मणि यत् न०त० । अपरिच्छेद्ये "यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डीवमप्रमेयम्" भा० आ० प० ।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त० । १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न०ब० । २प्रयासशून्ये त्रि० । "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः" मनु ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मत्तु ॥"अत्र सम्भाव्यमानेभ्य स्तनादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्य्येभ्यो मदनादिगतसौन्दर्य्यविशेषरूप प्रस्तुत कारणं प्रतीयते । "गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं त्यक्त्वा तिर्य्यगवेक्ष्य वाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा । अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीष्वन्ते त्वया बध्यतामित्यं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषित ॥" अत्र कस्यचिद्गमनरूपे कार्य्ये कारणमभिहितम् । तुल्येऽप्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ "सहकार सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वित । समुज्ज्वलरुचि श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुल " ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीति "पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् । अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृगीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ' ॥ अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन मधुरप्रसिद्ध्या प्रथम विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुष प्रतीयते । सादृश्यमात्रमूला यथा । "एकः कपोतपोत शतशः श्येना क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधे करुणा ' ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुत प्रतीयते । इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा "धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः । राममिन्दीवरश्यामम् ये स्पृशन्त्यनिवारिता" ॥ अत्र वाता "धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । "कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः" ॥ अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभयरूपत्वे यथा । "अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः । कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः" ॥ अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिद् आरोपणम् विना कमलनालान्तश्छिद्राणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्ये त्वन्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहत त्रि० न प्रहन्यते स्म प्र+हन-क्त न०त० । अकृष्टे (खिल) इति ख्याते अकृष्टभूम्यादौ । "ईषद्धौत नव श्वेत सदर्श य न्न धारितम् निर्वीजकाशाखितम्याप्रहत वाससुच्यते" इति विधा०पा०उक्ते वासोभेदे अहतमिति पाठान्तरम् ।

अप्रघ्नत् त्रि० न प्रहन्ति प्र+हन्-शतृ न०त० स्त्रियां ङीप् । "कार्य्याभावके तदनुपाहके "त्वमेको अप्रघ्नयं ग्रावणीमे ग्रवसाम्मतिम्" ऋ०६,४४,४।"अप्रघ्नयमननुपाहकमिति"भा०।

अप्राकृत त्रि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त० । १प्रकृतिकार्य्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृते स्वभावस्य अयम् अण् न०त० । २स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये मनुष्यादौ च । [अधमे ।

अप्राग्र त्रि०न प्राग्रः प्रधान विरोधे न०त० । श्रेष्ठभिन्ने

अप्राण त्रि० नास्ति देहादुत्क्रान्तत्वात् प्राणो यस्य । १मृते शवे । सर्वथा प्राणशून्ये २ईश्वरे पु० "अप्राणोह्यमनो शुभ्र"इति" श्रुति ।

अप्राप्त त्रि०न प्राप्त प्रमाणान्तरावगत । १ प्रमाणान्तरानवगते "अप्राप्तप्रापकोविधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नत " इति च मीमांसा। २अनागते च।

अप्राप्तकाल त्रि० न प्राप्त कालोऽस्य । अप्राप्तसमये । "अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति" गौ०सू० उक्ते २प्रमाणोभयामोहादिना व्युत्क्रमाभिधानरूपे वादिदोषभेदे च । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि वादसमय । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रह ।

अप्राप्तप्रापक पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-णिच्-ण्वुल् ६त० । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य यागादीनां इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे । तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्व तत्त्वम् भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्य, यागे इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रवर्त्तकत्वात्तथा । अप्राप्ता दन्त्यावस्था यस्य तत, स्वार्थे कन् टेकत्व उत्तरपदलोप । २अप्राप्तदन्त्यावस्थे वत्से "मादृशामप्राप्तके देय ' इति "अप्राप्तके अप्राप्तदन्त्यावस्थे" इति रघु० ।

अप्राप्तव्यवहार त्रि० न प्राप्त व्यवहारयोग्य कालोऽस्य । "अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक" इति दक्षोक्ते अपूर्णषोडशवर्षवयस्के बाले "गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्च निगद्यते । परतोव्यवहारज्ञ स्वतन्त्र पितरावृते इति" नारद । "अप्राप्तव्यवहाराणां धन व्ययविवर्जितम् । न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु मोषितानां तथैव च ' कात्या० स्मृति ।

अप्राप्ता स्त्री न प्राप्त विवाहप्रशस्तकालोऽस्या ६० उत्तरपद लोप । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्य्याम् ।

"अप्रमत्तामिद्रुताय ददाय दद्याय च । अमोघामपि तां यथा दर्भ दृत्याप्यादिति" मङ्ग "अमाणाम् अप्राप्त मिताद्भवदत्तमात्ताम्" च म रघुमन्द्र ।

अमाप्ति स्त्री अभावे न त । । वाचाभावे "तदप्राप्ति महाद्भुवविद्योमापैमयामा" भा म २अमाप्यान्तरो- भावाभावे "विदित्वामनप्राप्ती मित्र। नाभिवे क्वीति" गीतां १अवस्थाने "प्रतिर्बन्धाद्विर्बन्धाविरोधामाप्ति- रिति" भा च । "अमाप्तिरवस्थ" इति भा । ४अप्राप्तश्री च अप्राप्ताभेद्वीति तदप्राप्ति" भा च । अदत्तामाप्ति अप्राप्तमापादवर्षि: भा । न च । ६मामन्त्र्ये त्रि ।

अप्रामाणिक त्रि प्रमाणेन विद प्रमाणं वेद मा ठञ् न त । ।प्रमाणविरुद्धे २प्रमाणाभावे च क्रियां बोध । "अप्रमाणिकिमवसायेति सांख्य ।

अप्रामाण्य न अभावे न त । ।प्रमाणवैधत्वाभावे "अप्रामाण्य अवधि यदा मन्दबुद्धीर्भिमा" यदा अभावाभावेत्वाद्भावाभावे च "अमद्भूतमवदवया- भावम्" वां च ।

अप्रीति त्रि अर्वीत अपगे विक्रीतरी ३-अय-विप् अवयि रद् न त । अर्थिविते "अमाविवरोधवस्" । च ८६ । "अमाविवृत्त। अर्थिविवृत।" भा ।

अप्राय त्रि ब+रघ-ब्य् न त० । अमवरि "अवश्वा पुरोरस्थितरो द्वितीये" च १८८। "अमायुर अवाव अन्यत्र मेऽप्यादितापुर" भा ।

अमायुस् त्रि न प्रकार अस्य मायुर्मेय । १मायुर्विये २अमायुर्मिये च । "अमा पुरदत्तोऽद्वितादताभावुम। च ।१२८१।

अप्रिय न विरोधे न त । १प्रियमिति दर्शितो भावा मीतिय इत्ये "न प्रे मे भवदीयत्य मिथ्यास्मियोदय- वर्णितिः यति "अमापुम एव अपनो अपे क्रिया भियामिति इति मनु । २ अमायने दस्यादो त्रि तत्र मूलात् प्रियं मूलात् न प्रयात अमवतिकम् "वाचिकात्य वायो को वायरेत् विदित्वमिदम्" इति च मनु । (विधि) अमीयता वां अस्त र । प्रिय मैत्राभावायाम् । [अवाचानमनौर्मारि

अप्रियंवद त्रि विरोधे न त । अमरापादिति अत

अप्रियवादिन् त्रि अप्रिय वदति वद-णिनि ६त क्रियां ङीप् । । अमरापादिति अवोभनाभ्यवसे 'अमा

अन्न अपे नास्ति यस्यां नाभिवावादिवीति भावना।

अप्रीति स्त्री अभावे न त । १प्रीत्यभावे पृथि "मोक्षमौतिविपाद्य प्रकाशवतिपिवलानं इति वां भा ।'नीति। एव मौमावय। वस्तुना अमोति- ह अवमोमामवीत्योद्भव " इति वां व मो ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न मेता मात्रा राक्षसेत् अमा व न त । तवाप्, अमेतराक्षसीमहे ११.३३ये विक्र ।

अप्रेमन् ह न मेव विरोधे न त । अप्रसिद्धोविपि वेन।

अप्रौढ त्रि न मौढ न त । १मगल्भे २वस्ती च ।

अप्सु त्रि आप-णा न प्र सुम । मामे "अपीता विच प्रतिलोमयवो कराकद्भाम्न दरीति" च । । १, १२ "अरित्राव गैरहेमोपुरामरोदरात्" अन ८,८८

अप्स त्रि अप: वमोति व-च । ।वर्ता विनेषुवीदूरे एव 'दर्शिता। दरीत्रवोधाय" च ६ । "अमोमनार्धा वारस्तो एव इति वेददो । अप एव पिनस्य वश्वे वंदस्ते वय-णा च । ३बने निव ।

अप्सर पति ह वैव । । इन्द्रे गन्धर्वविशेष ।

अप्सरस् स्त्री न त महा' सरति अप्स्वपि सृ-असुन् । अवरापिका नामो स्वीगभावात् "अप्सुनिर्वसनार्त्त एवाय आपरक्षित। । अनुरीतबद्धनोद्र । अवावप्रकतो उपमम्" एवाय भावो प्रयावस् । "एवादप्सरपर्वकिर्नीवां" रघु "आरादिविशोऽहा बहुदद्धोनिवो सदा वा ए- मिवेषविनः। इति भाव । तासां च अनन्तं इति । तत्र प्रधानता तावद अतिविशाले इर्विता "अर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी घृताची च सहाची च विश्वाची च प्रमीचा मायका रम्भा हाहा। रवा मुख्या इति वक्ष्यमाणाभावे । अत्र मुख्या इति विवेयात् अप्सा अपि । तत्र "अर्वशी मेनका रम्भा रमाची तिलोत्तमा सुकेशी मञ्जुघोषा च महालक्ष्मीति च" इति भा ह 'अर्तिरितिविर्व भावा दमाह विशिष्टा यथा । श्रोया प्रभा च निया च निया अविया इति । मधुर महश्वाय । दुःखवायमनीयम इति नवनवायीरमिवाय । "एवं ते दैवमयी मावेषा अरिवोविर्भा " इति अर्वदेवयविभाव च 'एवं अमूया अंते विदिते इत्यवयत् अमाधव अवायाय देविर्व इरा । वस्त्य विनवीवो विपुरसवो विरो- च्या । अमवा एविता वैव रम्भा महत्त्व रमा । मैत्री च दुःखाप्य इरवा इरवा इवा । दर्शिता पादिवाच

इत्युक्तम् भा०आ०प०। एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्तिस्थानानि च देव्यर्था वर्णितानि "यथा त्रिदशसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यका सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्गतम्, अन्यत् सौदामनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि" एतन्मूलं तु विस्तरभयान्नोक्तम्। २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्गन्धर्वमैत्रत्वात्तथात्वम् "पुञ्जिकास्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति" य० १५,१५, "पुञ्जिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे परिचारिके" इति वेददी०। "अप्सरसाविति दिक् च उपदिक् चाह" श्रुतेस्तथात्वम्। "मेनका वै अप्सराः" इत्यादौ भाष्यप्रयोगात् अप्सरसाविति श्रुतिनिर्देशाच्च नित्यबहुवचनान्ततेत्युत्सर्गः क्वचिदेकवचनान्तताऽपि

अप्सरस्तीर्थ क्लि० ६त०। १ तीर्थभेदे।

अप्सरा स्त्री अप्सं रूपमस्त्यस्याः प्राशस्त्ये कुङ्रा०र। दिव्यरूपवत्यां स्वर्वेश्यायाम् "उन्मिन्दती संजयन्तीमप्सराम्" अ० ४,३८,१।

अप्सरायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना अप्सरस्+क्यङ्–सलोपः कर्त्तरि शानच्। अप्सरस्तुल्यसौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम्।

अप्सव त्रि० अप्सु जलरसं साति छिनत्ति सा–क६त०। जलरसशून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम्। "ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्तेनो रासन्ताम्" ऋ० १०,६५,३।

अप्सव्य पु० अप्सु भव "अपोयोनियन्मतुप" वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यत्। जलभवे।

अप्सस् त्रि० अप्सु अप्सावने तेजसि सति स्वपिति सस–क्विप् ७त०। १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च। "पीयो यिरोऽप्ससाम्रो अर्दयम त्र्यून् वमक्ति हरितेभिरासभि" ऋ० ६,४८,२, "जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः" ऋ० १,१२४,७।

अप्सा त्रि० अपोजलानि सनति ददाति सन–विट्। जलदातरि "आपाद ददत्र एतमासु सर्पिः स्पर्शामष्टामिति" ऋ० १,९१,२१, "अप्सां जलानां दातारम्" भा०। "पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा" ऋ० ९,८४।

अप्सु त्रि० नास्ति प्सु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य। रूपरहिते "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सव परि" ऋ०७,४,६ "अप्सव रूपरहिता" भा०। अप्राशस्त्ये न०त०। अप्रशस्तरूपे असुरे, "अप्सु जित" अप्सुजिच्छब्दे दृश्यम्।

अप्सुक्षित् त्रि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निवसति–क्षि–क्विप् अलुक्स०। अन्तरिक्षवासिनि देवादौ "ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामेकादश स्थ अप्सुक्षितो महिनैकादश" ऋ० १,१३९,११, य० १८,९, च "तद्वेतुत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीति" भा०।

अप्सुचर त्रि० अप्सु चरतीति चर–ट अलुक्स०। स्त्रियां [ङीप्। जलचरे।

अप्सुज त्रि० अप्सु जले तद्धेतौ अन्तरिक्षे वा जायते जन–ड अलुक्स०। १जलजाते २अन्तरिक्षजाते "यदग्ने। दिविजा अस्यप्सुजाः" इति ऋ० ८,४३,२८, "अप्सुजा अन्तरिक्षजाता" इति भा०।

अप्सुजा पु० अप्सु–जायते जन+विट् अलुक्स०। अश्वे "अमृताद्वाप्यतो वह्नेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः। साम्नोहयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तेस्तस्य वाष्पजातत्वात्तथात्वम् "समितो अप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः" य० २२,१४, "अप्सुजा अश्व" इति वेददी०। २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् "अप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजा वेतस" इति शत०ब्रा०। ३ जलजातमात्रे त्रि०।

अप्सुजित् त्रि० अप्सून् असुरान् जयति जि–क्विप् अलुक्समा०। अन्तरिक्षस्थासुरजेतरि "सुपार सुश्रवस्तम समप्सुजित्" ऋ० ८,१३,२, "अप्सुजित अन्तरिक्षवर्त्तमानामसुराणां जेतार" भा०।

अप्सुमत् त्रि० अप्सु आप जलानि सन्त्यस्य "अपोयोनियन्मतुप" वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च। १जलभृते आधारन्यभागे। "अप्सुमन्तावाधारान्यभागाविति" सि०कौ०। २यथेष्टजलवति च "न ह्यप्सुमैत्यप्सुमान् भवति, छा०उप०। मरुस्थलीष्वपि यथेष्टोदकवान् भवतीति" आनन्दगिरि।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्समा०। जलेषु योगे। "जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वोयुनज्मि" अथ० १०,७५।

अप्सुयोनि त्रि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्समा०।

आम्बिष्ट आम्बा आम्बाला आम्बिका आम्बरम् आम्बष्ठ' ।

अबद्ध त्रि० बन्ध-क्त न०त०। १अयन्त्रिते २असम्बद्धार्थे, व्याहता-र्थके परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः" इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने मुक्ते च ।

अबद्धमुख त्रि० न बद्धं यथेच्छवादितया यन्त्रितं मुखं वाक्प्रक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति" शास्त्रेणाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न बधः हननं छेदे प्राणात् प्राणवियोजनं वा अभावे न०त०। ताडनाभावे । "शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यामिति" मिता० धृतिः । १प्राणवियोजनाभावे च ।

अबधा स्त्री न बध्यतेऽसौ बध्येन । कोणादवधि त्रिकोणादि क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते वा, अबाधा आबाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च "त्रिभुजे भुजयो-र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या । द्विःस्था भूरूनयुता दलिताऽबाधे तयोः स्याताभिति" लीला० ।"दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवमिता भूमी । तस्मिन् वद लम्बकं तथा गणितं गणयित्वाशु तत्र मे" इति लीला० आबाधोद्देशकः ।

अबध्य त्रि० बधमर्हति यत् न०त० । १बधानर्हे प्राणवियोग-फलकव्यापारो हिंसात्मकबधः । "अबध्याश्च स्त्रियः प्राहु-स्तिर्यग्योनिगतानपि" स्मृतिः । २बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे च "बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः । बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-ऽर्हति" मिता० स्मृतिः । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमी । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेदिति" मनुः । बन्ध-भा० भावप् । ३अयोग्यवाक्ये हे०चे० च ।

अबन्धक न० बध्यते साधनमितरत्न आधीयते बन्धः आधीय-मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १आधिशून्ये ऋणादाने । "अबन्धितिभागोऽभिः शास्तानिबाधि पयन्धते । नर्श-मणाभ्यस्तं द्विविधस्त्रायञ्च बाधकाम्यते"या० "आधाया बन्धक-रहिते" मिता० "देवाद्यो दातारो दत्तं सर्वे सर्वासु जातिषु" या० व्याख्यायाम् "ब्राह्मणादयोवर्णा अबन्धके वा दातारो दत्तं सर्वासु जातिषु दद्युः" मिता०। अस्य पा०उपकादिगणपाठात् "उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च" पा०स्त्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कस्मि-श्चित् २ गोत्रापत्यार्थके बहुत्वेऽपि अस्य रूढिः ।

अबन्धुर त्रि० न०त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने ३ "निधुरमबन्धुरमबन्धुरमैक्षसीत" माघः ।

अबन्ध्य त्रि० बन्ध्यः अफलः । १सफले, "अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात् दानाध्ययनकर्मभिः"स्मृति २अफलभिन्ने फलकाले फल-युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्योत्कर्षोवाऽभावे न०त०। १बलाभावे "नायविस्तं प्रदातव्यं सदा तस्य बलाबलम्" स्मृति । "गन्धागाथ रसागाश्च मात्रा चार्थबलाबलम्" मनुः । बलवदुत्कर्षमबलमनुत्कर्षेषु" इति कुसु० । नास्ति बलं यस्य । २बलहीने दुर्बले त्रि० "पद्भ्यवतीबलेनोनो न हर्ष-स्तानसान्निध्य अबलोऽयं सम्नद्धीति गी०ता०। अबल-स्त्वकामिनो भावाविजानीकृष्णधीकृन स्तनान्" भेष० । ३नार्यां स्त्री "भुजलतां जडतामबलाजनः" रघुः । "कुदृशे पदपि गिरीन्द्री त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं यदि वम्बे के बलवन्तोव जानीम" इत्युद्भट० । ४व० । ४वरुणवृक्षे पु० । [दोषादिनिमित्ते देहस्य क्षयीभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न०त० ।

अबाध पु० अभावे न०त० । १बाधाभावे २प्रतिबन्धाभावे । नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधशून्ये त्रि० । बाधश्च अयथार्थ-त्वं ज्ञापकहेतौ दोषभेदः बहूभावबद्भूतत्त्वं हि बाध दोषः यद्वाप्येऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेत्वाभासत्वमिति नैया० । नास्ति बाधा पीडा यस्य । ४पीडाशून्ये त्रि० ।

अबाधक त्रि० न०त०। १बाधकभिन्ने अप्रत्यूहे । नास्ति बाधो यस्य वा कप् । २बाधशून्ये त्रि० ।

अबाधित त्रि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे "अबा-धितार्थगृहीतविषयत्वं प्रमात्वमिति" प्राञ्चः । तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-त्वाभावेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-शून्यत्वेन ज्ञानस्याबाध्यत्वे, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्याबाधितत्वम् । [प्रतिरोध्ये ।

अबाध्य त्रि० न बाध्यते अपनोद्यते बाध-ण्यत् न०त० ।

अबाल त्रि० न०त० । १ बालभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तरुणे च ।

अबिन्धन पु० आप एव इन्धनमुद्दीपनसाधनमस्य । वाडवा-ग्नौ "अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति" रघुः ।

[illegible]

[illegible]

शांभिट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बष्ठ ।

अबद्ध त्रि० बन्ध–क्त न०त०। १असम्बद्धे २अन्वयबोधायोग्यता-शून्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः" इत्यादि वाक्यम् । २ बन्धभिन्ने मुक्ते च ।

अबद्धमुख त्रि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिबद्धं मुखं यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति" प्रियवचनकथनस्य विधेयेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रियवक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न बधस्ताडनं देहे आघात० प्राणवियोजनं वा । न०त०। ताडनाभावे । "शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ रज्जुवेणुवेत्रैरिति" मिता० स्मृतिः । १प्राणवियोजनाभावे च ।

अबाध्यते लम्बेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि क्षेत्रे उभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते आबाधा आबाधाऽस्यत । तदानयनञ्च "त्रिभुजे भुजयो-र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या । द्विस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयोः स्यातामिति" लीला० ।"दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही । अबधे वद लम्बकं तथा गणितं गणितिकाशु तत्र मे" इति लीला० ... ।

अबध्य त्रि० बधमर्हति यत् न०त० । १बधानर्हे प्राणवियोग ... अहो हिंसात बधः । "अबध्याश्च स्त्रियः प्राहु-स्तिर्यग्योनिगतामपि" स्मृतिः । २बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे ... सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनादण्डने । तदङ्गच्छेद ... उक्तमनुना । अविशेषेण सर्वेषामेव ... बधाहते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो- ... स्मृतिः । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ... स्थानानि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु ... ब्राह्मणो व्रजेदिति" मनुः बन्ध–वा० ... भावे दे०बे० च ।

... बधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय- ... वन कप् । १आधिशून्ये ऋणादाने ... सान्नासमाधि समन्वये । यथा- ... "ऽबन्धकसम्पत्तौ" या० "आम्नाया बन्धक-

... सबन्धके वा सततं हरेत् सर्वासु जातिषु दद्युः" मिता० । अस्य वा० उपकादिगणपाठात् "उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च" पा० सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कश्चि-चित् २ गोत्रप्रवर्त्तके ऋषावपि अस्य वृत्तिः ।

अबन्धुर त्रि० न०त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ सोमनभिन्ने ३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैघतेति" माघः ।

अबन्ध्य त्रि० बन्ध्यं अफलं । १सफले, "अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात् दानाध्ययनकर्मभिः" स्मृतिः २अफलभिन्ने फलकाले फल-युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यं तत्कर्मोपाऽभावे न०त०। १बलाभावे "प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्" स्मृतिः । "गत्स्नानाच्च रथानाच्च ज्ञात्वा चार्मबलाबलम्" मनुः । बलवत्कार्यमबलवत्कार्येषु" इति कुल्लू० । नास्ति बलं यस्य । २बलहीने दुर्बले त्रि० "पञ्चवर्गोऽबलेनोऽभो न स्वर्ग-स्थानमाश्रितः अबलोऽथ सम्पदर्शीति भी०ता०। अबल-स्कृशाविमो भणाविजमोऽवहुपपीड़नः खगान्" नैष० । ३नार्य्यां स्त्री "भुजलतां जड़तामबलाजनः" रघुः ।"हृदये वहसि गिरीन्द्री त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं यदि मन्ये के बलवन्तोम जानीम" इत्युद्भट । ५व० । ४वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिभिमित्ते देहस्य क्षमाभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न०त० ।

अबाध पु० अभावे न०त० । १बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे । नास्ति बाधो यस्य । २ बाधशून्ये त्रि० । बाधश्च असत्त्वं स चानुमापकहेतौ दोषभेदः वह्न्यभाववद्ह्रदत्वं हि बाध दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेत्वाभासत्वमिति नैया० । नास्ति बाधा पीड़ायस्य । ४पीड़ाशून्ये त्रि० ।

अबाधक त्रि० न०त०। १बाधकभिन्ने अनुगुणे। नास्ति बाधो यस्य वा कप् । २बाधशून्ये त्रि० ।

अबाधित त्रि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे "अबा-धिताज्ञातविषयत्वं प्रमात्वमिति" एके । तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-शून्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य त्रि० न बाध्यते अपोद्यते बाध–ण्यत् न०त० ।

अबाह्य त्रि० न०त० । १ बाह्यभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तत्त्वे च । ... बाह एव इत्यनतद्दीयमबाधमस्य । बाह-

[illegible] "अप्सुयोनिर्जातः" [illegible]

अप्सुषद् त्रि० [illegible]

अप्सुयोनि पु० [illegible]

अप्सुसंशित पु० [illegible]

अफल त्रि० [illegible]

अफलाकाङ्क्षिन् त्रि० [illegible]

अफलित त्रि० [illegible]

अफल्गु त्रि० [illegible]

अफलक त्रि० [illegible]

अफेन त्रि० [illegible]

अब [illegible]

कमलप्रकाशके सूर्य्ये । पद्मिनीनायकप्रभृत्यादयोऽप्यत्र ।

अ(ब्द)ब्द पु० अवति रक्षति शोभाम् दन् । १ पर्वतभेदे स च मर्वपर्वत एव तद्भेद मर्वपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति दा-क ६ त० । २मेघे ३मुस्तायां च तस्या अत्यन्तशीतवीर्य्यत्वेन वैद्यकोक्ते जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन आप-दन् पृषो० "अ(ब्दा)ब्दादयश्च" उ० सि०। ४वत्सरे । स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति" सू० सि० उक्ते तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् इदं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति 'परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया" इति च सू० सि ।तथाच सौरैः(४३२००००००००) एतावद्वर्षैस्तस्याहस्तावत्येव रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते तत्षष्टि षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमुच्यते" इति तत्रोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम् "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च "युगानां ४३२०००० सप्तति सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" इत्युक्तम् तेन७१ गुणितैः २११०४०००सौरवर्षैः प्राजापत्यम् । पित्र्यन्तु "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमानमिति फलितम् । बार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्तथा" सू० सि० "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्तन्नाम्नो मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपञ्चदश्याममावास्यायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामासु क्रमशो मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्राश्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्य । तच्च माघशब्दे द्रष्टव्यम् तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्र तत्संज्ञं बार्हस्पत्यवर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । मेषादिसंक्रान्तीरुक्ता "मेषादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर" इति "सौरन्तु तत्क्रमेण्मान भानोर्भगणपूरणादिति" चोक्ते ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु "उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् । "पञ्चाग्निरामाग्निशय शरामा सार्द्धद्विदस्रा कुदिनाद्यमब्दे" इति सि० शि० उक्ते ३६५, दिनानि १५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि "अस्यार्कमासोऽर्कमितः प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनं सावनमास" इति सि० शि० उक्तदिशा तन्मासादयोऽज्ञेयाः । "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" प्रागुक्तं चान्द्रमानम् तच्च "कालेन येनैति पुनः शशीमं क्रामन् भचक्रं सवितुर्गत्यो मासः स चान्द्रोऽब्धयमा गुरामा म्लुन्यैपपक्षात् कुदिनप्रमाणम्" इति सि० शि० उक्तेः ३१।५० दण्डादियुतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमास द्वादशगुणिते च तस्मिन् ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषा मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते" सू० सि०मित्य प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृत परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनम् । एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनै बार्हस्पत्येन षष्ठ्यब्द ज्ञेय नान्यैस्तु नित्यश" इति सू० सि० । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं तत्रैव । "सौरेण द्युनिशोर्मान षडशीतिमुखानि च अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति "तिथि करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः सूतकादी परिच्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादिगणनापि "चैत्रे मासि जगत्स्रष्टा ससर्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रन्तु चन्द्रतारोदये सति प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीन्तून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति म० त० ब्र०पु० । "यस्मिन्दे प्रणयसद्म शुभ सोऽब्द शुभमद "इति नो०सा०।

भगुह त्रि भग—गर्भिणि वर्णविरा लभ ह । १भीमाभावे २भीमातिशये च । [शचिव २शमाशमावावे ।

भगुखि स्त्री भगावे न ह । १भागावरे भग भड्रैव भाग-

भगुखिपूर्व्यक त्रि भगवि । पूना भग । भगावभग्निपूर्व्यक-मिति । "भगविपूर्व्यं रणवे महावलभवलेवु" भद्रिः भवि मां भगवद्रा इति भवं वा भीमात्मा इति भवेवा गुणविपूर्व्यकमु— भागभाविमावाराविना भवेऽपि तथात्वम् । एवं मीरिवो भभीगुवेवेन रणवे भवि पूर्व्यकम् । [२भवशाचे च ।

भगुख ह विरोधे भावाभयोर् वा न ह । १भवविले पूर्व्वे

भगु(खो)धा त्रि गुब वा वेवे भवम् भोमे इ भवम् । भाग्यभावेवें भवभवभवम् इभरावविमुम्" भ ३ । १८१ भगुर्भं इविम भवति भा ।

भगुभ न भावि भग पूवन । १पूवभावे भावरिवे "भगवो रावा भयो भवकोईम्" भ । २१७ "भगुर्भ पूवमाचे भावरिवे" भा । २पूवनभावे भरावी त्रि ।

भगोख ह भभावे न ह । १भीमावे भभावे "विवस इवींवलोवपिभावा विरा । भ ह । २भीमाविरी त्रि ।

भगोभगाव त्रि भीवेन तथा विभीषावी न ह । भागेभाविभीवार्वे भागवत्म ।

भग्न न भगु भावे भव—क्त भ । १भग्ने २भग्ने इ न । ३ विमुभावे भग भवभावभवाद् तथात्वम् । भग्ने ४ भभवावी च ह तवो भवुभावभवाद् तथात्वम् "भग भावा भवगुणा भीम। भीवाभुवभवा इति "भभवाभि भवीवेर । भगावाहविश" इति च भा भा च । भभ्रूभावभलान् ३भर्दू इ । "भर्दुवन भवींभविभविभवा भगृभहभवमाविरिति" भोवावभु भवार्दुववभावी भभव-भोविभवावी इभवृभवभवे न भ । ३भवभवायावे त्रि भवभा भविवोभाव इति भगव भैर रञेव भगेभगाभमेबु च" इति रावा ।

भग्नकविका स्त्री भग्नभ भविका भुवीभरुभ्रदरभ तथाता इभाव । भभ भवभवभविभवाभ्ये भग्नावभवेरे भग्नकविका इवोभवम ।

भग्नभ ह भग्नाद् विभोभविभवभवाद् भावते भव—क । भवर्मे भग्नवि भग विम भावितभवभवावमावम्भावम् "भग भूमावि भवाद् भोवभवर्भभवाव । भग्नभो भग भविभ भग्नवे रिभ्भवि । इबुभवभ भभभविभवा भावे इतिभो हृतिवन । भभम् भीर्थव विविध भौवदी

ईन भावति भग भावृभूर्व भवं भवभाविवावा । भवभावें विरभो भाभवाम विरचनम् । भव भोम-विदां भेदं भवभूवभोभवन् । भवारं भवभूमवा भगावं भवेभोभवम् । भविनु विरच्ये भग्ने भग्नमीभविभी । इति भवुभाविभावितभावः भवविभूरे च भवं इभुवभाभवा विभोभोभवर्थेव । भावा न भवे-भींवावाचे भे विभवतः । इभवन्मोभोभुवं भव भवभोभुत । इति तेन भग विभुवाविभवभव न भूभूभवभ हरि भी च । भवावी भवीवे भीम (भवे भभवे वा भवो इति । भीवे भावभवमोभीम भग्नी भभ विभावभविधि भवोतिभोभे २ भावावोभवे च ।

भग्नाम्मव ह भग्नानां भावभवन प्रभावभवाद् । भवभवभावी इर्थी भग्नेरवे वि भग विभवी इति भविभभावभविवि । इत भवभवभावभवोभम ।

भग्नसोम ह भग्नभ भग्नभ भीम। भवभवत भीमोभव । भहाभवभवभवभवी भरावी । भुभ्रो भुभ—भभवि भग भोम। भीभभम् । भग्नभ भोभावि भग्नवे भभुरे भग भोवेभिभभावभवाद् तथात्वम् भवभवोभाइरोभवम ।

भग्नवीति ह भग विभ भावितभवं भोविभवर्भविवाभ भग । भग्नवे भग्नवि । विभदोभावभवम हभा ।

भग्नवाहन ह भग्नभ भभूभ वाहन भारव वैव "भग भग्न इर भुव वाहन इवर्भ भग वा । १भभूरीवो विवे । भग भवं वाहनविवाभावी भवा । २भग-भवभावां भगुराम "भगावनवां भावेङ् विर्भ न भीम भावरविनि भङ्गीवे भभी । भगा भवभावभावम भवावि भावभाभ । [भ ह । भग भवाभविभाभुभेव तथात्वम् ।

भग्नमु न भावते भवा। भाव—भहभु भव—भुवान । पूरी

भग्निम ह । भग्ने विभुवाभिवभवे विरा भा—न । भग्नर्मवे भग्नवि "इ भाभिवभवे विभ्यो। विभ्यो भग्ना भगावि। हैरो भविभवभवभवभ हभम् ।

भग्नवरा ह भग भवं भुव भग । भर्थी "भग्नार्थ भग्नवम्" इति भहाभीभेभभाभम् ।

भग्ना त्रि भव भावते भव—विभ् भ । भभभाभवाभ "भग्नानुभवर्वि भवीवं" भ ७ । ११ । १ "भग्नावकाभ-भविभ्" भा ।

भग्निनी स्त्री भग्नानां भभुहः भग्न+इनि—ङीप् । भग्नेरा । भग्नानां हैभाभुवभरा इति । २भग्नभावाद् च ।

भग्निनीपति ह भग्निन्या भग्नवभ्भम भविभावभवाम् ।

कनकप्रकाशके सूर्य्ये । पश्चिमोत्तरतत्पत्यादयोऽप्यत्र ।
अ(ब)ब्द पु॰ अवति रक्षति सोमान् टन् । १ पर्वतभेदे स च
मेरुपर्वत एव तद्भेदे मेरुपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति
दा-क ६त॰ । २मेघे ३मुस्तायां च तस्याप्यत्यन्तशीतवीर्य्य-
त्वेन वैद्यकोक्ते जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते
व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन
आप-दन् कुत्व "अ(ब्दा)ब्दादयश्च"उ॰नि॰। ४वत्सरे।
स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं
गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति"
सू॰सि॰ उक्ते तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया
द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्यु-
गम् इद युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः
प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति 'परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्र-
संख्यया" इति च सू॰सि॰।तदाच सौरे (४३२००००००००)
एतावद्वर्षसंख्याहस्तावद्दिन रात्रि तेन द्विगुणितैस्तैः
३६॰ गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादश-
भिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते तत्षष्टि षड्गुणा दिव्यं वर्ष-
मासुरमुच्यते" इति तत्रोक्तैः ३६॰ सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम्
"मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद
इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च
"युगानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्"
इत्युक्तम् तेन७१ गुणितैः ३११०४०००सौरवर्षैः प्राजाप-
त्यम् ।पित्र्यं तु "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः
स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः"
इत्युक्ते चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं
तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमान-
मिति फलितम् । बार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योग
पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्
तथा" सू॰सि॰ "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्तन्नो
मासो भवति तथेति मतद्वयार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्य्य-
सान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादश
मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः
पौर्णमासीसम्बन्धात् मतद्वयार्थकः । योगो दिननक्षत्र-
सम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाख-
कृष्णपञ्चदशामावास्यायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा
जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात्
कार्त्तिकवर्षम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिक-
मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामासु क्रमतो मृगपुष्यमघापूर्व-
फाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्रा-
श्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि
नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धं चान्द्रमासवत् बोध्यं ।तच्च मासशब्दे
दृश्यम् तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यन्नक्षत्रा-
धिष्ठितश्चन्द्रः तत्संज्ञं बार्हस्पत्यवर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् ।
मेषादिसंक्रान्तीरुक्त्वा "मेषाद्यो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर"
इति "सौरन्तु तत्क्षयेन्मास भानोर्भगणपूरणादिति"
प्रोक्ते ३६॰ सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु
"उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् ।
"षष्ट्याधराभास्त्रियुताः सरामा सार्द्धद्विदस्ता कुदि-
नाद्यमब्दे" इति सि॰शि॰ उक्ते ३६५, दिनानि
१५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि
"अस्तार्कमासोऽर्कहतः सदिष्टस्त्रिघ्नह्नि सावनमास"
इति सि॰शि॰ उक्तदिशा तन्मासादयोऽज्ञेया । "त्रिं-
शता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" प्रागुक्तं चान्द्रमानम्
तच्च "कालेन येनैति पुन गतोऽर्क क्रान्तिं भचक्रं विवरेण
गत्यो मासः स चान्द्रोऽद्रियमा गुरामा शून्येभरसात्
कुदिनप्रमाणम्" इति सि॰शि॰ उक्ते २९।५॰ दण्डादि-
युतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमास द्वादशगुणिते च तस्मिन्
३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषा
मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं
दिनमुच्यते" सू॰सि॰ नित्यमन्यत् भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य
प्रवहवायुवशात् परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनम् ।
एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव
व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौर-
चान्द्रार्क्षसावनैः बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु
नित्यश" इति सू॰सि॰ । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं
तत्रैव । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च अयनं
विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति "तिथिः करणमुद्वाहः
क्षौरं सर्व्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण
गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः
सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च
सावनेनैव गृह्यते" सू॰सि॰ । चान्द्रेण तु मासवर्षादि-
गणनापि "चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि
शुक्लपक्षे समग्रन्तु चन्द्रतारोदये सति प्रवर्त्तयामास
तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीनृतून् मासान्
वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति म॰त॰ ब्र॰पु॰ । "य-
स्मिन्नब्दे पुण्यमहं शुभं सोऽब्दः शुभमद" इति नी॰ता॰।

[illegible]

[illegible]

पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती’त्युपक्रम्य “यदोच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्स्रष्टुमिह तोयराट्। तत स्थायस्तवप्ख्या पुरी स्यात् पुरुषोत्तम। एवमुक्तस्तत कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः। सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः। समुद्र। दश च द्वे च योजनानि जलाशये। प्रतिसंह्रियतामत्र यद्यस्ति मयि मान्यता। अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम्। पर्य्याप्तविषया रामा समग्रं निर्वाहयिष्यति ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः। स मारुतेन योगेन उत्ससर्ज्ज जलाशयम्”। इति हरिवंशः।

अब्धिनवनीतक पु० अब्धेर्नवनीतमिव कायति प्रकाशते कै क। चन्द्रे—श०र०। तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम्।

अब्धिफेन पु० ६त०। समुद्रफेने।

अब्धिमण्डूकी स्त्री अब्धिं मण्डयति मण्ड—उक गौरा० ङीष् ६त०। शुक्तावाधमे शुक्तौ।

अब्धिशय पु० अब्धौ शेते शी—अच् ७त०। समुद्रस्थवटपत्रशय्यायाम् अब्धौ वा शयनं यस्य विष्णौ। अखण्डप्रलयमुपक्रम्य “ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप। आदि पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत। तस्मिन्नेकार्णवे घोरे” इत्युपक्रम्य। “तत कदाचित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये। न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते। शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप। पर्य्यङ्के पृथिवीपाल। दिव्यास्तरणसंस्तृते” ... विस्मयः सुमहानभूत्। कथं त्वयं शिशुःशेते लोके नाशमुपागते भा०व० मार्क०प० १८८२ देवीमाहात्म्ये तु “एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागत” इत्यहिशयनत्वमुक्तम्।

अब्ध्यग्नि पु० अब्धौ स्थितोऽग्निः। वडवानले तत्कथा और्वशब्दे दृश्या। अब्धिवह्न्यादयोऽप्यत्र।

अब्भक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष—अण् उप०स०। १सर्पभेदे २जलमात्राहारे त्रि०। “अब्भक्षो वायुभक्षश्च उपवासपरस्तथा” इति पुरा०।

अभ्र(भ्र) न० अपो बिभर्त्ति क अभ्र गतौ अच् वा वा ह्रस्वम्। १मेघे “अ(भ्रा)भ्राणि विभ्राणि समाकुलानीति” माघः। २मेघनामायां सुस्तायाम्, (मुथा) ३ धातुभेदे च। मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम्। ४ मेघाधारे आकाशे न०।

अभ्र(भ्र)लिह पु० अभ्र(भ्र) लेढि स्पृशति लिह—खश् मुम् च। उच्चशिखरे “अभ्रंलिहाग्र रविमार्गभङ्गमिति” भट्टि। “अभ्रंलिहानि निचिते मयपञ्चशालीति” माघ।

अभ्र(भ्र)क पु० अभ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै—क। (आम) धातुभेदे। मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम्।

अभ्र(भ्र)ङ्कष त्रि० अ(भ्रं)भ्रं मेघं कषति घोषयति कष—खच् मुम् च। १वायौ। २अत्युच्चे त्रि०।

अभ्र(भ्र)पुष्प न० अभ्र(भ्र)स्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् सार्थत्वाच्च। १जले। अभ्र(भ्र)मिव पुष्पमस्य ब०। २वेतसवृक्षे पु०। [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम्।

अभ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अभ्रा(भ्रा)णि मातङ्ग शा०त०।

अभ्र(भ्र)मु स्त्री अभ्रे(भ्रे) अभ्रा(भ्रा)णि वा ऐरावते माति मा—डु। ऐरावतस्य योषिति पूर्व्वदिग्धस्तिन्याम्।

अभ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अभ्र(भ्र)मोः वल्लभः ६त०। ऐरावते गजे। अभ्र(भ्र)—मुपत्यादयोऽप्यत्र।

अभ्र(भ्र)रोहम् पु० अभ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह—अच्। वैदूर्य्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादङ्कुर इति प्रसिद्धम् “विदूरभूर्न्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव” कु०सम्भ०सम्।

अभ्रो(भ्रो)त्थ न० अ(भ्र)भ्रात् तद्विघर्षणादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क। १ वज्रे २ विद्युदग्नौ पु० अ(भ्र)भ्रजादयोऽप्यत्र। [मौक्तामुक्तापक्वपक्वे काष्ठमये पुष्पावे।

अभ्रि(भ्रि) स्त्री अभ्र गतौ इन् वा ह्रस्वम्। काष्ठपुष्पावे

अभ्रि(भ्रि)य त्रि० अभ्रे(भ्रे)भवं घ। मेघभवे।

अब्रह्मचर्य न० विरोधे न०त०। १ ब्रह्मचर्य्यविरोधिनि स्त्रीसम्भोगादौ ब्रह्मचर्य्यं च स्त्रीस्मरणादि तच्च ब्रह्मचर्य्यशब्दे वक्ष्यते। न०ब०। २ ब्रह्मचर्य्यरहिते त्रि०।

अब्रह्मण्य न० ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्म्मणि अहिंसादौ साधु यत् विरोधे न०त०। १ब्रह्मकर्म्मण्यसाधौ २हिंसादौ तथात्वेन नोदनविषये ३वधने च तथा हि “अयं न वध्य” इति कथने हि न हिंस्यते। हिंसा च ब्रह्मकर्म्मणि न साधुः इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाट्योक्तावेव प्रयुज्यते “को अब्रह्मण्यमब्रह्मण्य वर्त्तते” नाटकम्। क्वचिदन्यत्रापि “अथैष योगनन्दस्य व्याहृत्या क्रन्दित पुरः। अब्रह्मण्यमहत्क्रान्तजीवो योगस्थितोद्विज” वृहत्कथासारः।

अब्राह्मण पु० अमात्यस्ये न०त०। १अमयवमात्राप्ये “अमममात्राप्ये दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे” इति पुरा० अब्राह्मणास्च षट् स्मृतौ दर्शिताः। “अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना। आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः। पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च। अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः’ आ०त०शाता०। एवमन्येऽपि स्मृत्यु-

[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] ११।१५।१५।[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible]

[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि॰ [illegible] । [illegible] ९,०१।१० [illegible] इति श्रु॰ ।

[illegible] [illegible] ।

[illegible] त्रि॰ [illegible] । [illegible] इति श्रु॰ । [illegible] ।

अग्नि पु॰ [illegible] ।

[illegible]

[illegible] पु॰ [illegible] ।

[illegible]

[illegible] स्त्री॰ [illegible] ।

[illegible] स्त्री॰ [illegible] ।

एः 'कुर्य्यात् एतपत्' मद्ये कुर्य्यात् दिवसं तदे''त्यनेन सति मद्ये (दशादिकमद्यमानायाम्) दिवसमुनैव तु कल्पा-दर्ध्वेदिति तेनैवोक्तम् अधिक दिवसमात्रे मलप्रते । रोगिणां भक्षणेऽपि विशेष "माद्ध्मान्तुवया भक्षणम मान्य रोगिभिः । मातादिदृष्ट्या यभुक्त मेवं वा मद्धवातिप पुन प्रमानरोगेण मत्तमर्मधिक मतम्" मत्स्यपु० । "वागस्वागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शूद्रो चान्द्रायणं कुर्य्यात् पराश० "वामन्व चङ्करोद्रौ च सर्वान् पञ्चनखा-स्तथा। क्रव्याद रघुट वाम्यम् भुक्ता मपत्सर मतम्' गद । पञ्चनखाव यमादिभिया ।"गमक मनुको गोधा मन्मगी कूर्मेव पञ्चम । भक्ष्यान् पञ्चनखोप्याहुरिति मनुक्ते । "विगुराहमामयुकुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कार कर्य्यात्" विष्णुः "हंसं मद्गु च काकोल काक वा चङ्करीटकम्। मांस्यादाय तथा मत्-स्यान् वमाका शुकसारिके। चक्रवाक प्लव कोल मण्डूक भुजग तथा । मासमेक मत कुर्य्यात् भूयव तस्य भक्षयेदिति मद्ग । मत्स्यात् पाठीनमत्स्यतिरिक्त "पाठीनरोहिता-वाद्यौ नियुक्तौ दैवपैत्रयो" मनुना तस्य विधानात् । "कन-विद्धमद्गुचक्रवाकप्लुवालसारसदात्यूहशुकसारिका भास-वायसकरलकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्' विष्णु ।"चाषाय रक्तपादाय सौन मद्गूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्' मनु । सूना मध्य-स्थान तत्र भवत् सौनम् मद्गूर शुष्कमांसम् ।"क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् टिट्टिभश्च विवर्ज्जयेत् कलविङ्कं प्लवं हंस चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके । प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौन मद्गूरमेव च बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोल खञ्जरीटकम् मत्स्यादांश्च विड्-वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वश" इति मनु ।मत्स्यभेदे देशा-चारवादमाह मनु "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्य-कव्ययो । राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वश" "प्रमत्त भक्ष्येच्चाममद्दिपोषोर विवर्जयेत् पञ्चमत्स्यमत्स्य-'वराहमांसानि" चेति विष्णु । "मत्स्यकर्कटशम्बूक-मण्डूकजलकपर्दकान् पीत्वा सद्योदकश्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० "कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गा-स्थिमाशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो-भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने ग्राममांसकृमि-भक्षणे इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं पतप्रायनञ्च कुर्य्यात्" गङ्गाभि० । "भक्ष्याणामप्यमेध्यरुधिरप्राशने तु पञ्च-गव्यम्" हारी०। "भक्ष्यकेशरुधिरप्राशने सद्य स्नान एत-कुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" मृग "अजाविकमहिषवराहाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च मूत्रपुरीषे त्रिरात्रम्" बौधा० भक्ष्यमांसस्यापि क्वचिद्रोगे निषिद्धता "पूर्वमांस गर्भगम्य शुष्कमांसमथापि वा । भूमेरन्तर्गत क्लाम्य क्लिन्नमागानिलं च यत् । एक मांसकृशीभन्त स्वयमाष च भक्षयेत् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने वास वसेत्र् न०प०। व्यजीर्ण दिवसपर्यन्तभाग तत्र भक्तम् । व्यक्ति-विशेषे सर्वमांसाभक्ष्यता "न भक्ष्य यतिना मांस कदाचित् तपस्विना" म०प० । क्लीनान्तु सर्वदा मांसनिषेधमाह भागवतम् 'ये त्विह वै पुरुषा पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-गणा सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति" इति। कार्त्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेध । "न मत्स्यं भक्ष-येन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्" स्का०न०मा०पु० । "कौमु-दस्य विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप । वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि धर्मज्ञानं विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु इत्युपक्रम्य वर्ज्जनीया तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च मत्स्यपु० ।"निष्पावान् राजमाषांश्च शुभे देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र । चण्डालादधिकोऽपि स । कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत् । निष्पावान् मुनिशार्दूल । यावदाभूतसंप्लवम् । कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकफलितानि च । न त्यजन् कार्त्तिके मासे यावदाहूतनारकी । एतानि भक्षयेद्यस्तु शुभे देवे जनार्द्दने । गतजन्मार्जित पुण्यं दह्यते नात्र संशय "म०त०मत्स्यपु०। निष्पाव योग शिम्बी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त० रघु०। तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांस-सम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु मानव 'विण्मूत्रभोजन नाम नरकं प्रति-पद्यते" इति वि०पु० । 'षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे" स्मृतिः 'मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामत । भ्रूणघ्नावेक्षित चैव सस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया । पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्ट-मेव च । गवा चान्नमुपाघ्रात घुष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्न गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् । स्तेनगाय-

एव "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथे"त्यनेन सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनैवोक्तम् अधिकपिष्टपशुशब्दे वक्ष्यते। रोगिणां भक्षणेऽपि विशेषः "ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्यमुक्तं मांसञ्च रोगिभिः। मातापितृभ्यां सम्भुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रयान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु०। "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात् पराश०" "ग्रामस्थ कुक्कुरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा। क्रव्याद कुक्कुट ग्राम्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्" शङ्ख। पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः। "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरि"ति मनूक्तेः। "विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्व्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्" विष्णु "हंसं मद्गुं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम्। मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके। चक्रवाकं प्लवं कोकं मण्डूकं भुजगं तथा। मासमेकं व्रतं कुर्य्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति" यम। मत्स्याद पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहिताद्यौ नियुक्तौ दैवपैत्रयोः" मनुना तस्य विधानात्। "कलविङ्कप्लवमद्गुचक्रवाकरज्जुवालसारसदात्यूहशुकसारिकाभासचाषकाकहंसकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्" विष्णु। "चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" मनु। सूना वध्यस्थानं तत्र भवं सौनम्। वल्लूरं शुष्कमांसम्। "क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके। प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्। निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः" इति मनु। मत्स्यभेदे देशाद्यपवादमाह मनु "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः। राजीवसिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः" "अभक्ष्य भक्ष्येष्वजामहिषीक्षीरं विवर्ज्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि" चेति विष्णु। "भक्ष्यं कर्कटमम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० "कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गभ्यिमाशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने आममांसकृमिभक्षणे इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं घृतप्राशनञ्च कुर्य्यात्" शङ्खलि०। "भक्ष्याणामप्याममांसरुधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्" हारी०। "नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" बुध "अजाविकमहिषमृगाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्वं त्रिरात्रम्" बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि क्वचिदंशे निषिद्धता "दुष्टमांसं गर्भशय्या शुष्कमांसमथापि वा। भूमेरन्तर्गतं कृत्वा कृमिणा गालितं च यत्। पक्वं मांसं त्यजेदन्तं प्रयत्नाच्च भक्षयेत्। प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्दिने मासं वसेदिह" ब्र०पु०। भ्रजीषं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्वम्। व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु बुभुक्षुणा" ब्र०पु०। स्त्रीणान्तु सर्व्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति"इति। कार्त्तिकादौ तु सर्व्वथा मांसादिनिषेधः। "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन्। कार्त्तिके मांसभक्षणात्" स्का०त०ना०पु०। "कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप।। वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मस्तत्र विधीयते। एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु" इत्युपक्रम्य वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु०। "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र। चण्डालादधिकोऽपि सः। कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत्। निष्पावान् मुनिशार्दूल। यावदाहूतनारकी। कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च। न त्यजन् कार्त्तिके मासे यावदाहूतनारकी। एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने। शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशय"म०त०ब्रह्मपु०। निष्पावः श्वेतशिम्बी। कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त० रघु०। तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु मानवः विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" इति वि०पु०। "षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे" स्मृतिः "भक्तं भुक्त्वाऽन्धराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन। केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः। भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया। पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च। गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः। गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम्। स्तेनगाय-

मनीषा [illegible] च। दीक्षित [illegible] [illegible] निमहुत च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] "इति [illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible] इति।

[illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] च [illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] च [illegible] च। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" च [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] च [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible]। "[illegible] इति। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] च [illegible] "[illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible]। "[illegible] च [illegible]। च [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]

जीविनः । चण्डालान्नं भूमिपालमन्नजीव्यन्नजीविनाम् । शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासव्रती भवेदिति," यम । "शूद्रस्यापि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि सक्तवः एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीत । "रजके चैव शैलूषे वेणुचर्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् आप०। अन्त्यजान्नं यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात् कदाचन एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्त्त "अभिशस्तपतितपौनर्भवशूद्रपुंश्चलीरुग्णचिकित्सककारुतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारस्तेनषण्डतन्तुवायकवन्धकगणिकान्नानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजकचण्डकैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च" सुम० । "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्वीत" इत्य० "चाण्डालपतितान्नभोजनेषु तत्र पुनरुपनयनम्" वशि०। 'पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः क्वचित् । कृत्वा तस्य समुत्सर्गं यतिकृच्छ्रं चरेद्द्विज "उश०। "चण्डालचाक्रिकलोहकारचाण्डिकान्नभोजने त्रिरात्रमुपवसेत्"हारीत चाक्रिको घाणादिचक्रेण तैलनिष्पादनकर्त्ता । चाण्डिक देवघण्टावादकः । "ध्वजिवणिक्किरीटिचार्वाकान्नभोजने पञ्चरात्रम्" हारीत । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिर्वणिक् शिल्पोपजीवी । किरीटी वणिग्भेद । "नगरस्थितेषु चलवेश्यान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्कराद्यन्नभोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टान्नभोजने दशरात्रं ताम्रकांस्यसीसककारव्याधितसपत्नान्नभोजने तप्तकृच्छ्रं ब्राह्मणवृत्तिसन्नद्धमत्स्योपघातकव्यसनभोजने च षड्रात्रान्नभोजने च चक्रतावशास्त्रोपविक्रयान्नभोजने च" हारी०। भग्नवृत्तिर्धूर्तवृत्त्येन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता व्याधिमन्त्रौषधदाता च "इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषां मन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च दम्भलोभतो एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयः पिबेत्" मनु ।अजाविकोऽजाविभ्यां वर्त्तिमान् । माहिषिकः महिषेण वर्त्तिमान् । कूटः अन्यमुपगच्छन् अन्यद्वचनीयादिरूपकपटव्यवहारी "वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला" । उश० उक्ता तस्याः शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेनगायकान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तक्षण्याश्च चर्मकर्त्तुश्च वार्द्धुषिककदर्य्यस्य दीक्षितबद्धनिगडाभिशस्तानाञ्च पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजिनाञ्च अयोरास्त्रीसुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनानृतवादिनाञ्च धर्म्मसोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुन्नवायकृतघ्नरजकानाञ्च कर्म्मकारनिषादरङ्गावतारिवेणुशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीविशौण्डिकतैलिकचेलनिर्णेजकानाञ्च भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्त्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवा घ्रातञ्च कामतः पदास्पृष्टमवघातञ्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्चितं वृथा मांसञ्च । यत्र नाश्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथाविधि । वृथापाकं परिज्ञेयं तस्य नाद्यात् कथञ्चन । वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्' । 'नव कृशरयूपादि पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना चापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति" याता० । हिरण्योदकस्पर्शेनान्नस्य, तापनादेः घृतादीनां शुद्धिकरत्वमाह स एव "तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च अन्त्यानां भुक्तशेषस्तु भक्षितो यैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं वा" उशनाः "कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम्" आप०। "अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्य्यादिति" अङ्गि० । "चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्गि० । "अमेध्यपतितचाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुणिकुष्ठिकुनखिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्" यम । अमेध्यं मद्यमांसलशुनपलाण्ड्वादि । पुक्कश क्षत्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः वर्णसङ्करः । कुणि स्वभावतः पाणिविकल । "चाण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा उदक्यासूतिभिः स्पृष्टं भुक्त्वा मासं व्रते चरेदिति" ब्र०पु० । "श्वपचादिदूषितान्नञ्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् स्नात्वार्कमर्चयित्वा तु घृतं प्राश्य विशुध्यति" ब्र०पु० पतितादिस्पर्शे अकृतस्नानानामन्नभोजनस्याभक्ष्यता "महापातकिसंसर्गे स्नानमेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वाश्नाति वै द्विज । अहोरात्रोषितः स्नात पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ०। "केशकीटावपन्नञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । उदक्याश्वखरस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा०। स्त्री भिन्नजातिस्त्री । केशकीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । "अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । अज्ञातमद्भिः सहिरण्यतोयैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्"

[illegible]

पिण्याकाद्य तामसा कृसरपिण्ड । एतानि द्रव्यमयस्य मण्डलेन विवर्जितम् का०ख०। मोजमन्ने भाजन लवणं गो पाणौ नैव कल्पते । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न समाहित" का०ख०"। "नारिकेलोदक कांस्ये ताम्रपात्रे गुड़स्तथा । ऋतातस्य भवेदेतत् ताम्रे गव्य एव विशेषेत व्या०स०पुरा०।"वर्जनीय सदा माघे मूलक मदिरासममिति' ब्र०पु०। सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठ । "वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलुङ्गानि न भक्षयेत्" हारो० दधित्थ कपित्थ । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर निषेध "आमिष कृकलासञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजन नाम नरक प्रतिपद्यते' वि०पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यतामाह स्मृतौ "कुष्माण्डे चार्थहानि स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाश स्यान्नारिकेले च मूर्खता। तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानि स्याच्चिररोगी च माषके । महापापकर मांस प्रतिपदादिषु वर्जयेत्" पट्ट ति०। तत्र प्रथमायामेव तालनिषेधात्तदन्यत्र भक्ष्य मानम् । अत 'ताम श्वेतास्तु वार्त्ताकौ न चादेद्वैष्णवो नर' । इत्यनेन तालमपि श्वेत निषिद्ध साहचर्य्येण श्वेतालाबुवत् । 'अलाबु वर्त्तुलाकारा वार्त्ताकी कन्दशिमाम्'" ति०त० पु० यदपि 'वर्त्तुल नालिकाशाक हिलाक पतिकान्तथा । भक्षयन् पतितम् स्यादपि वेदान्तगोऽपि द्विज' इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतहिलाकपरम् । तत्र नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय स्मृतिविपर्यायिकावा इति ति०त०रघु० ।

कुष्माण्ड २वृहतीफल॥ ३लवण वर्ज्य ४तिलाम्ल तथा ५तैल ६ चामलक ७दिवं प्रवसता ८योषि ९ कपालान्त्रकम् १०। ११ निष्पावाय १२ मसूरिकाफलमथो १३ हिलाक सन १४ मधु द्यूत १५ स्त्रीगमन क्रमात् प्रतिपदादिष्वेषमाषोडश । नि०सि०स०दीपि० । गौर्णि नारिकेलम् कपाल अलाबू अन्त्रक पटोलम् । "१कुष्माण्ड २ वृहती ३ क्षार ४ मूलक ५ पनस ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिर ९ कपालान्त्र १० ११नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ क्षुरकर्म्माङ्गनासेवा १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् नि० चि०भूपाल । नवा शिम्बी चर्म मसूरिका । "उच्छिष्टस्याचमनस्याभक्ष्यता "उच्छिष्टमगुरोरभोज्य स्वोच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च" शाता० । गुरु पित्रादि । "पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्ट भोज्यम्", आप० मातापितृभ्या सभुक्त शेष वा ब्रह्मचारिणा' म०पु० । अनुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने एव मैथुनः माह भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" चतुर्विंशतिमतम् । "नाश्नीयात् भार्य्यया सार्द्ध नाश्नीयादुत्कटासने' मनुना स्त्रिया सह भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुमनुमते। "ब्राह्मण्या स्थितया सार्द्ध कश्चिद्भुञ्जीत चाध्वनि । अधोवर्णस्त्रिया सार्द्ध भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत्"म०पु० । एतद्विषय एव "ब्राह्मणा वा शूद्राणा वाप्युच्छिष्ट न कन्दुन । न तत्र दोष मन्यन्ते" अङ्गिरा । विडालाद्युच्छिष्टस्याभक्ष्यता । "विडालकाकाद्युच्छिष्ट जग्ध्वा श्वन कुलस्य च । केशकीटावपन्नञ्च पिबेत् ब्रह्मसुवर्च्चलाम्' मनु । "दूषित केशकीटैश्च मार्ज्जारैर्मूषिकेणवा । मक्षिकामशकैश्चैव त्रिरात्रे विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिष्टमश्नीत दिनत्रयम्" मनु त्यापवाद । "देवद्रोण्या विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्न तन्न विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेष संस्कारमर्हति" यम । संस्कारश्च "द्रवाणां प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । अन्नसर्गात्तु भवेच्छुद्धिरन्नं प्राहुर्नरस्य च त्यागस्य सुपृष्टमन्नसृष्ट शुचि चैव हि तद्भवेत्" यमः । "पक्षिन्द्रापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयस । संस्कारदरक्षितस्यापि भोजने पादकृच्छ्रकम्" विष्णु । कुत्सितशूद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधात्तत्सहभोजनस्याभक्ष्यता "यस्तु पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषत अहोरात्रोषित स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" अङ्गि०। "अपाङ्क्तेयब्राह्मणोपवेशनेन कुत्सितात्र । भस्मादिना पङ्क्तिभेदनमन्तरेणेत्याचारः मा०वि०। "ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यामुपविश्यास्पृशन् यदा भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्त्यां त्र्यह माचरेत्' विष्णु । अभिन्दितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्योत्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता 'एकपङ्क्त्युपविष्टाना विप्राणा सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्र शेषमन्न न भोजयेत् । मोहात् भुङ्क्ते तु य पङ्क्त्यामुच्छिष्ट सहभोजने । प्रायश्चित्त चरेद्विप्र कृच्छ्र सान्तपन तदा" यज्ञ । कालविशेषे द्रव्यजातस्य अभक्ष्यता । "सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्व यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना' इत्व०गौ०। "अपर्व्व तु भवेदिन्दो प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

पिशाचाश्च राक्षसा क्रूररूपिणः । हरन्ति रसमन्नस्य मलदुष्टेन विवर्ज्जितम् का०ख०। नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न मलाटित" का०ख०"। "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे गुड़स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताम्रे गव्यं घृतं विनेति ब्रा०त०पुरा०।"वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासममिति" म०पु०। सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः । "वटप्लक्षोदुम्बरनोपदधित्थमातुलङ्गानि न भक्षयेत्" हारी० दधित्थं कपित्थं । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तरनिषेधः "आमिषं शुक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्द्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" वि०पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यतामाह स्मृतौ "कुष्माण्डे चार्थहानि स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्" षट्त्रि०। तत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् । अत 'ताल श्वेतास्य वार्त्ताकौ न खादेद्वैष्णवो नरः'। इत्यनेन तालमपि श्वेत निषिद्ध साहचर्य्येण श्वेतालाबुत्वात् । "अलाबू वर्त्तुलाकारं वार्त्ताकौ कुन्दसन्निभाम्" ति०त० पु० यदपि 'कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकान्तथा । भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोद्विजः' इत्यभक्ष्यता सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्ताकपरम् । तत्र नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका छाद्यसामभिकदोषाय स्तूर्विपर्य्ययिकात्वा इति ति०त०रघु० ।

कुष्माण्डं २वृहतीफलं ३लवणं वर्ज्यं ४तिलाम्लं तथा ५तैलं ६आमलकं ७दिवं प्रवसता ८शीर्षं ९कपालान्त्रकम् १०। ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ वृन्ताकं सच्च १४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमाषोड़श । मि०सि०सु०दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपाल अलाबू अन्त्रकं पटोलम् । "१कुष्माण्ड २ वृहती ३ क्षार ४ मूलक ५ पनस ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिर ९ कपालान्त्र १० ११नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ क्षुरकर्माङ्गनासेवा १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् नि०

पि०भुजः । [illegible] मित्यतदाह" [illegible] मध्ये छनिभेदे [illegible] स्त्रियां ङीप् [illegible] न् । अभय- [illegible] यो भुङ्क्ते यो [illegible] चान्द्रायणं चरेत्" [illegible] । डिण्डिम• मायया [illegible] वाद्यभेदे । भोजननिषेधेऽपि [illegible] भय प्रयुज्य- गम्यते । "[illegible] सत्त्वा भीत- घयोवर्णस्त्रिया [illegible] अभयप्रदयो- एतद्विषय एव "[illegible] २ विष्णु । न तत्र दोष [illegible] दक्षिणा । क्ष्यता । "[illegible] फल भूख- केशकीटावपन्नं [illegible] का०ख० केशकीटैश्च मार्ज्जारैर्[illegible] । अभय विशुध्यति । [illegible] । न घ्नन्ति ब्रह्मापवादः । "[illegible] दक्षिणाम काकैः श्वभिश्च [illegible] विवरणम् । भक्ष्यत्वं शेषं संस्कारमर्हति" यम । [illegible] भेदे सुप्रा- प्रोक्षणाच्छुद्धिः [illegible] मा सौ- च्छुद्धिरपां [illegible] तद्भवेत्" यम । "[illegible] वेदमोक्षे संस्कारस्य [illegible] एव नागर मितम्बाद्दादिपङ्क्तिभोजननिषेधार्थं [illegible] च । कर्षः पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषतः [illegible] सितायास्तु पञ्चगव्येन शुध्यति" [illegible]। "[illegible] ला मोदक न कुत्सिताश्च । [illegible] व्ययम् । प्रा०वि०। "ब्राह्मणः [illegible] नद्योमोद- भुङ्क्ते तदा नक्षमाचरेत् । वैश्यपङ्क्तौ [illegible] माचरेत्" विष्णु । अनिन्दितपङ्क्तावपि [illegible] वे जन्मा- त्याने तदभक्ष्यता "एकपङ्क्त्युपविष्टा "भवाय भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेष ७ष० । मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टं [illegible] भिन्ने पु० चिन्त चरेद्विप्र कृच्छ्रं सान्तपनं तदा' अभयद्रव्ये, द्रव्यतालस्य अभक्ष्यता । "सूर्य्यग्रहे ८भयतम- यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वृ०गौ०।"अभयं तु भवेदिन्द्रो प्रथ गाभावे ।

[illegible]

सम्बन्धविशेष अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव सम्बन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयात तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप सम्बन्धाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात्। अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जित प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽप-सिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च। अखण्डो-पाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादव-स्थ्यम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ?। किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्ल-क्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभाव-लक्षणत्वम्। न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावस्वरूपा-खण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बु-ग्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका-रात् अन्यथा घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शाब्द-बोधानुपपत्तिः। उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मोऽपि शक्यताव-च्छेदकत्वम्। अथ शब्दएव अभावे प्रामाणमिति चेत् शब्दवेद्यस्य वन्ध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः आप्तशब्दएव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्त-रत्वे आप्तवाक्याभावात् भवता स्वतन्त्रेणाऽपि अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्ततया कथ्यतया अभावशब्दमात्र-प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपक्षीणत्वात्। एवमनतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धार-मित्थं कुर्मः। अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्ती-त्यादावविच्छिन्नताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभाव-बुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतलादिसम्बन्धस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रती-तिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यनवच्छिन्नकाल-सम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारता ऽस्यते। एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभाव कल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्वैरादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात्। भवतामभाव इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वय कल्प्यते अतो नाधिककल्पना। घटो न पटः इत्यादौ पटनिष्ठस्य तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्या-नुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्ज-स्यम्। अतएव "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते" इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः। भवतामभावभेदबुद्ध्योर्यथा नियमः मन्मतेऽपि तथा। वाय्वादौ रूपाद्यभाववाक्यत्वाद्यनुपपत्तिरिति चेन्न च तत्र इदमत्र किञ्चित् प्रमाणमस्तियेन तत्स्वीकारायापत्तेरिति"। अभावभेदबुद्ध्योर्नियमाय नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते। सोऽयम भावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निराभरणतया निरु-पाख्यतया च व्यवह्रियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते। 'अ-भावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः" इति हरिः। "नाभावउपलब्धेः शा०सू०। "नासतोविद्यते भावो नाभावोविद्यते सतः" इति गीता। यथा च अभावात् भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते। न्यायादिमते च अभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविधः। "अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" इति भाषा०। प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव इति सांख्यादयः। २मरणे मरणञ्च प्राणधारकशरी-रेण सह जीवस्य विभागः, पूर्व्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायो-रुत्क्रमणं वा बोध्यम्। भावः आलङ्कारिकोक्तरत्यादि-स्थायिभावः ३ तच्छून्ये त्रि०। आन्तरं भावः स्नेहापर-पर्य्यायः अनुरागः। ४तद्धीने त्रि०। सचानुरागः देव-विषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्यादिविषयः प्रेमेति भेदः। मीमांसकाद्युक्ते अभावग्राहके ६ योग्यानुपलब्धि रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च। नास्ति भावः सत्त्वं यस्य। ८मिथ्याभूते त्रि०। [तुच्छत्वे च।

अभावनीय त्रि० न०त०। १ चिन्तयितुमशक्ये २अनुपादेये।

अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः। १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजत-ज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तयोक्तमध्यारुणक्ते।

अभाषण न० अभावे न०त०। भाषणाभावे मौनभावे।

अभि अव्य० न भाति भा—बा०कि। १ कश्चित् प्रकारं प्राप्तस्य

कुष्माण्डमत्स्यैर्श्च्छूकफलादिते । मांसं मूलकर्षंयुक्तं घृतेन मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण क्षौद्रमुष्णेन वारिणा पुनरुष्णोदकस्थाने घृत कांस्ये दशाहिकम् । दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधार्थेन भुञ्जीत मतिमान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् वमनं शमन वापि पूर्व्वं वा हितभोजनम् सात्म्येनाल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्ध वितथं भवेत् । अदुष्टाहारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह” आह्निकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न०त०। १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न०ब०। “भङ्गरहिते त्रि०। ३ अभङ्गश्लेषे “पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मक” इति सा०द० उक्ते श्लेषे शब्दालङ्कारभेदे पु० । यथा “पायात् स स्वयमम्बुजाम्बकरस्त्वां सर्वदोमाधवः” । अम्बुजेत्यत्राभङ्गः श्लेषः ।

अभङ्गुर त्रि० न भङ्गुर । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे “अभङ्गुरतनुत्विषां पवयिता शतैर्विद्युताम्” रसगङ्गाधर ।

अभद्र न० विरोधे न०त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न०ब० । २ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च त्रि०।

अभय न० अभावे न०त०। १भयाभावे। “प्रदद्यात् परिहाराय ख्यापयेदभयानि च” मनुः । “अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति” श्रुति । “प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये” गीता ६त० । २ भयशून्ये त्रि० । न भयमस्मात् ५ब० । ३परमात्मनि, ४तज्ज्ञाने च । ५हरितक्याम् ६दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न० ८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टेऽर्थेऽसन्देहेनानुष्ठातरि ९ आत्मनिष्ठे पु०। “उच्चमूलत्रिकोणेषु वर्त्तेते गुरुभार्गवौ । अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन” इति “यत्र चाद्यगपञ्चमोभास्वरौ प्रबल शुभ. । अभयोनाम योगोऽयमरिभूतविनाशकृदिति” च ज्योतिषोक्ते १० यात्रिकयोगभेदे पु०। न भयं यस्मात् ५त० । माभैषीरित्युक्त्वा ११ उत्तोलितदक्षिणहस्तप्रसारभेदे “अभय वरद चैव दक्षिणे दधती क्रमात्” श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् त्रि० अभय त्राण करोति कृ–क्विप् ६त० । १ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न०त०। भयङ्करभिन्ने २ सौम्ये। अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौम्ये ।

अभयङ्कर त्रि० न भयङ्कर विरोधे न०त० । भयङ्करभिन्ने

अभयङ्कृत् स्त्री द्वि० अभय कुरुतः क्विप् वेदे ष्ट० तुम् । द्यावापृथिव्यौ द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य “उरु गव्यूती अभयङ्कृताविति ‘उरु गव्यूती ते अभये कृतामित्यतदाह” शत०ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जात । गर्गादिगणमध्ये मुनिभेदे तस्यापत्यं यञ् । आभयजात्यः तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् यलोपश्च आभयजाती । पुंसि बहुषु लुक् । अभयजाताः । यूनि आभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः स्वसैन्यप्रोत्साहनार्थे वादनीये रणढक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद त्रि० अभय भयाभावं ददाति तदर्थं वचन प्रयुञ्ज रक्षति दा–क ६त० । मा भैषीरित्यादिवचनमुक्त्वा भीत- २ त्राणकर्त्तरि “त्राणमभयदाहेति” किरा० अभयप्रदयोऽप्यत्र । “वामपद्मप्रदोमाय्यामैश्वर्य्यमभयप्रद” ३ विष्णु ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा । त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । “मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि भाक्तानि” का०ख० “सर्वत प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्” मनु । अभय दक्षिणेव देयत्वात् । अभयरूपदेये “दानौ दान न शसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्” मत्स्य पु० । अभयदक्षिणाम भयदानम् रघु० । [मत्स्ये विपर्य्ययम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-

अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थे मा भैषीरित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते मोदकभेदे । स च “अभया पिप्पलीमूलं मरिच नागर तथा ॥ त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्या कर्षत्रयन्तथा ॥ षट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत् । सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनस्त्वेक शीतञ्चानुपिबेज्जलम् । तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोदकोऽयम्” चक्रदत्तोक्त ।

अभव पु० भव उत्पत्ति अभावे न०त०। १ भवाभावे जन्माभावे “भव एव भवाभवौ” गीता । २ विनाशे “भवाय सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्” रामा० । ब०ब० । ३मोक्षे “मामुनमवमभिवाञ्छसि वा” किरा० शिवभिन्ने पु०

अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्त्ये न०त० । १ अमङ्गले, २ दुष्टभाग्ये च न०ब०। ३ दुर्भाग्यवति त्रि० । “उपमतमवधीरयन्त्यभव्या ” किरा० ।

अभाग पु० न भाग अभावे न०त० । १ भागाभावे ।

सम्बन्धविशेष अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव सम्बन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयात तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूपस्यैवाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् । अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जित प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च । अखण्डोपाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थ्यम् प्रमाणाधीनत्वयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधिस्वस्य भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्लक्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभावलक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावस्वरूपाखण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा घट कम्बुग्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तेः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वम् । अथ शब्द एव अभावे प्रामाणमिति चेत् शब्दवेद्यस्य वन्ध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः आप्तशब्द एव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्तरत्वे आप्तवाक्याभावात् भवतां सूत्रकृताऽपि अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्ततया कण्ठतो अभावशब्दमात्रप्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपक्षीणत्वात् । एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धारमित्थं वक्तु । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्तीत्यादावधिकरणताप्रतीति कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभावबुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीन भूतलादिसम्बन्धस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रतीतिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यभावावच्छिन्नकालसम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारताऽप्यते । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभावकल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्वत्रादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयाऽन्वय कल्पाते अतो नाधिककल्पना । घटो न पट इत्यादौ घटभिन्नमेव तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्यानुपस्थितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्जस्यम् । अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः । भवतामभावभेदबुद्ध्योर्यथा नियम मन्तेऽपि तथा । वाय्वादौ रूपाद्यभावचाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र इतर किञ्चित् प्रमाणमस्तियेन तत्स्वीकारावश्यकतेति” । अभावभेदबुद्ध्योर्नियमाय नञशब्दे शक्तिर्यथिलन्ते । सोऽयमभाव बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निरुपरणतया निरुपाख्यतया च व्यवह्रियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । “अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशय” इति हरि । “भाभावरूपतः सां०सू० । ‘नासतोविद्यते भावो नाभावोविद्यते सत” इति गीता । यथा च अभावाद्भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते । न्यायादिमते स चाभाव द्विविधः संसर्गाभाव अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविध । “अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” इति भाषा० । प्रागभावस्य उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भाव, ध्वंसस्तिरोभाव इति सांख्यादय । २मरणे मरणञ्च स्थूलशरीरेण सह जीवस्य विभाग, पूर्व्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायोरुत्क्रमणं वा बोध्यम् । भाव आलङ्कारिकोक्तरत्यादिस्थायिभाव ३ तच्छून्ये त्रि० । आन्तर भावः स्नेहापरपर्य्यायः अनुराग । ४तद्धीने त्रि० । स चानुरागः देवविषयो भक्ति पुत्रादिविषय स्नेह, पत्न्यादिविषय प्रेमेति भेद । मीमांसकाद्युक्ते अभावग्राहके ६ योग्यानुपलब्धिरूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति भाव सत्त्व यस्य । ८मिथ्याभूते त्रि० । [समर्थको च ।

अभावनीय त्रि० न०त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २उत्पादयि-

अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजतज्ञान तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञान तयोक्तमध्यासशब्दे ।

अभाषण न० अभावे न०त० । भाषणाभावे मौनभावे ।

अभि अव्य० न भाति भा—बा०कि । १ कश्चित् प्रकार प्राप्तस

[illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "अभिरामे" मा ।

अभिक त्रि० अभिकामयते अभि+कन् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री० अभि+काङ्क्ष–भावे अ । अभिलाषे "[illegible]" [illegible] ।

अभिकाङ्क्षित त्रि० अभि+काङ्क्ष–कर्मणि क्त । अभि-लषिते । [क्रियां णिनि ।

अभिकाङ्क्षिन् त्रि० अभि+काङ्क्ष–णिनि । अभिलाषुके

अभिकाम त्रि० अभिकामयते अभि+कम–णिङ्–अच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिकाय पु० अभि+[illegible] [illegible] ।

अभिकृत त्रि० अभि+कृ–[illegible] [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] १,८१ ।

अभिक्रतु त्रि० अभि+क्रतु [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिक्रतु पु० [illegible] । "[illegible]" [illegible] १,११ । "[illegible]" मा ।

अभिक्रान्ति स्त्री० अभि+क्रम–क्तिन् । [illegible] "[illegible]" श्रुतिः ।

अभिक्रामिन् त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम–[illegible] णमुल् । [illegible] "[illegible]" [illegible] १ १ ११ । [illegible]

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश–भावे घञ् । [illegible]

अभिक्रोशक त्रि० अभि+क्रुश–ण्वुल् । [illegible]

अभिक्षत त्रि० अभि+क्षण–क्त [illegible] । "[illegible]" [illegible] ७।२।१८ "[illegible]" मा ।

अभिक्षद त्रि० अभि+क्षद–[illegible] । "[illegible]" [illegible] ६,२ । [illegible] ।

अभिख्या स्त्री० अभि+ख्या–अङ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ६।८८१ "[illegible]" मा । [illegible] "[illegible]" [illegible] ८।११ "[illegible]" [illegible] ।

अभिख्यात त्रि० अभि+ख्या–क्त [illegible] । "[illegible]" [illegible] ७ [illegible] मा ।

अभिगत त्रि० अभि+गम–क्त । [illegible] ।

अभिगमन [illegible] अभि+गम–ल्युट् [illegible] ।

"यन्त सदाभिगन्तव्या यदि सोपदिशन्ति ते" वशि० ।

अभिगन्तृ त्रि० अभि+गम—तृच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम् आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च । "घर्म्मं वरुणोऽभिगन्तेव ब्रह्म" शत०ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिमुख्ये आनुकूल्ये वा गम—अप् । आभिमुख्येन गमने "तथाहितो नाभिगमेन हृष्टम्" रघु आनुकूल्येन २गमने "स्वरूप्या क्रियमाणे तु यत्नावश्यक्रिया कश्चित् । नोद्यते नियम सोऽत्र मन्त्राणामभिगमो यथेति" मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमन तत्रैव न० । "स्येष्ठाभिगमनात् पूर्व्वं तेनाप्यनभिनन्दिता" रघु । "पापकृन्मुच्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च" स्मृति ।

अभिगम्य त्रि० अभिगन्तु शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभिमुख्येन गन्तुं शक्ये "अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि शुद्धये" कुमा० । "सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्" रामा० । "अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" रघु । अभि+गम—ल्यप् । आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे अव्य० "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" इति मनु ।

अभिगर पु० अभि+गॄ—स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे । "अनुष्टुप् तेऽभिगरम्" इति यजु० ८, ४७ ।

अभिगामिन् त्रि० अभिगच्छति अभि+गम—णिनि अभिगन्तरि । "ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरत सदा" मनु । "राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना" या०

अभिगीत त्रि० आनुकूल्येन गीत । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते २ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्—क्तिन् । १ अभिरक्षणे "तद्वन-मेवैताभिगुप्त्या आसादयति" श०ब्रा० ।

अभिगूर्त्त(र्ण) त्रि० अभि+गुर—क्त वेदे नत्वाभाव । १उक्ते "इष्ट वीतमभिगूर्त्तम्" यजु० २५, २७, "अभिगूर्त्ते यज्ञागच्छ इत्यभिगूर्त्योक्तम्" वे०दी० लोके तु अभि-गूर्णम्—इत्येव अभ्युद्यते त्रि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर—क्तिन् । सततसङ्कल्पे "तेषामभिगूर्त्तिं इन्वतु" ऋ० १, १६२, ६ । "अभिगूर्त्तिं सङ्कल्प सर्व्वथा करणीयमिति बुद्धिः" भा० २ अभित उद्यमे च "उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु" ऋ० १ १६२, १२, "अभि-गूर्त्ति" उद्यम भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताञ्जलौ ।

अभिगृहीतपाणि त्रि० आनुकूल्यार्थं गृहीत पाणिर्येन ।

अभिगेष्ण त्रि० अभि+गै—इष्णु । अभितो गायके "यद्देवा अभिगेष्णायन्ति" श्रुतिः ।

अभिगोप्तृ त्रि० अभितो गोपायति अभि+गुप-तृच् स्त्रियां ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस—क्त । १ आक्रान्ते २कवलीकृते च

अभिग्रह पु० अभि+ग्रह—अप् । (लुट) इति ख्याते प्रकाश्यहरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । [१घर्षणे, २मर्द्दने च

अभिघषण न० अभि+घष—भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन

अभिघात पु० अभि+हन—भावे घञ् । १ निःशेषहनने समूलघातने "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सां०का० । २ ताडने । "तडाभिघातादिव लग्नपङ्के" कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिश्यार्थे वा० घञ् । द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषिकोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्मिथो विभागजनकक्रियाहेतौ च ३ संयोगभेदे । यथोक्त "नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मेति वै०सू० । "य संयोग शब्दनिमित्तकारण, यज्जनित कर्म संयोगिनो परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघात नोदनन्तु तद्विलक्षण संयोग । ताभ्यामपि प्रत्येक कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्क समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा यथमसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटादावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति" श०उपस्कर । "आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले, अभिघातजे मुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोग " वै०सू० वथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघातान्मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृति कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिये"त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मण प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारण प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपणहस्तसंयोगात् मुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तत्र च प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन यो मुषलस्य संयोग स तत्रासमवायिकारणम् मुषल समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य मुषलस्य कर्म यदुत्पतन जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पतन कर्मणि अभिघात एव हेतु, न तु हस्तसंयोग तस्य त प्रति कारणत्वेनान्वयाविरहात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

[illegible]

अभि+अम्—... [illegible]

[illegible]

अभिमत पित्रादीनां जनोजन्मस्थानम् । ३ पित्रादिभिरध्युषिते स्थाने "अभिजनश्च" पा० "अभिजनो नाम यत्र पूर्व्वैरुषितम्" भाष्यम् । अभिमतोजन श्रेष्ठत्वात् प्रा० स० । ४कुलश्रेष्ठे अभि+जन–भावे घञ् । उत्कृष्टस्यामजतया ५अभिमतोत्पत्तौ "श्रैष्ठ्याभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति" मनु ब्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया" कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे घञ् । ६कीर्त्तौ "यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष उच्यते" इत्युक्ते कीर्त्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्तथात्वम् । अभिजनादागतः अण् । आभिजनः वंशसम्बन्धादागते, त्रि० "तां पार्श्वतोऽभिजनेन नाम्ना" कु० ।

अभिजात त्रि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य । १कुलीने, "जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः" "भिन्नामस्तैर्मोऽप्यभाजोऽभिजातान्" च रघु । २ पण्डिते, ३श्रेष्ठे "न म्लेच्छितव्य यज्ञादौ स्त्रीषु नापाकृतं वदेत् । सहोष्ये नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्" स्मृः । ४मनोहरे । "प्रजल्पितायामभिजातवाचि" कु० । अभिजातस्य भाव ष्यञ् । आभिजात्य कौलीन्ये न० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जाति जनन प्रा० स० । प्रशस्तवंश-

अभिजित् त्रि० अभिमुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि–क्विप् । १अभिमुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे क्विप् ।२सर्वतोजयसाधने "अभिजिता तेजसा तेजो जिन्व" य० १५,७, "सर्व्वजयहेतुना तेजसा यज्ञेन" वेददी० । "अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय" ता० ब्रा० "अभिजित् सर्वजयहेतुरसि" भा० । अभिजयति ऊर्द्ध्वं स्थित्या अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । "अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्तात्श्रोणायाः" श्रुत्युक्ते ३नक्षत्रभेदे इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च ऊर्द्ध्वं स्थित्या इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते "नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताऽष्टाविंशति"रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्तेरापाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामक नक्षत्रचक्रान्तर्गतमपि कर्म्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीकृतम् यथा" सप्त सप्त विलिखेत् रेखिकास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेख कगखगेन विध्यते । वेधस्य बहुधांगे श्रवणादौ लिपि कायतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेटे विद्धेया रोहिणी विद्धा । यष्टव्ये दैकरेखास्थो वेध सप्तशलाकके" इति दीपिका तत्र आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितत्वात् अपि ऊनविंशकलात्मकत्व कर्म्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र यष्टस्थित्या सप्तशलाकादिवेधगणनात् विवाहादौ वर्ज्यता अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्य्यसिद्धान्ते "आप्यस्यैवाभिजित् प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्च तत् रङ्गनाथेन आप्यस्य पूर्व्वाषाढाया अवसाने, धनूराशौ विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागे २६,४० अभिजिद्योगतारा" इति एवञ्च दीपिकोक्ता ऊनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था अतएव अष्टाविंशतिमशलाभिप्रायेणैव वृहद्वसिष्ठतायामष्टाविंशतिनक्षत्राधीश्वरा उक्ता "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितर । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्ऋतिस्तोय विश्वे ब्रह्मा हरिर्वसुर्वरुण । अजपादोऽहिर्बुध्न पूषा चेतीश्वरा भानाम्" ॥ तथा चाभिजितोब्रह्माधीश्वर । अभिजयति इतरस्माद्दृक्कालान् प्राबल्येन, आभिमुख्येन पश्चिमावस्थिता छाया जयति प्राग्वर्त्तिनीं करोति वा क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायाया पूर्व्ववर्त्तित्वसम्पादके मध्यदिनगतविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाह्वये प्रादशपञ्चदशे २ मुहूर्त्ते । "अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतमिति" मत्स्य पु० उक्तेस्तस्येतरापेक्षयाऽक्षयफलदातृत्वात्तथात्वम् । "कुतपप्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा" स्मृते "आरभ्य कुतपे श्राद्ध कुर्य्यादारौहिण बुध" इत्युक्तेश्च तन्मुहूर्त्तस्यारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभिजयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे" क्विप् । "मध्य व्योममयाते स्फुरदनलनिभे भास्करे चार्कविम्बे छाया साध्वीव कान्ता प्रवसति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत् चौरैर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभ नैव प्रयातस्य योग लक्ष्मीमारोग्यसम्पत्क्षितिमथ युवतीं तत्र गत्वा लभेत" इति ज्योतिषोक्ते ४यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि "सर्व्वस्मिन् विधुपापयुक्ततनुसप्तांशे निशाङ्कोर्धघटीद्वयं वै" इत्यादिना दिनार्द्धपूर्व्वापरस्थघटीद्वयात्मक—२० पलस्य सर्वत्र वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्तदपवाद । "तत्र प्रभाते विमले मुहूर्त्तेऽभिजिति प्रभु" रामा० । अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे अभिजिदग्निष्टोम" इति कात्या० । अग्निष्टोमयज्ञादभि-

नामेव अभिघातात्पुरःस्थसंयोगे शब्दस्यदर्शनात् यथा मृदङ्गादौ दण्डेन वैगवत्कादिविषयेण विनापि उत्पत्तिदर्शनात् उत्पत्तौ अभिघात एव असमवायिकारणम् "अभिघातात् इत्थं संयोगादथो वर्ध" इति अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारविशेषात् इत्यत्र संयोगात् इत्यत्र अनुत्पन्नं वर्ध यत्र इत्थंसंयोगोऽसमवायिकारणम् । वेगवेगपुरुषविशेषावपि संयोग कारणे । "संयोग वात् सर्वमोऽपि द्विधेव वस्तिसिद्धा अभि घातोनोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिम । शब्दहेतुनि नोदन कारिति" "शब्दोऽभिघातजन्य अदृष्टादिसयोऽपि । "अस्माभिर्वाद्यमानाभिः वाद्यवादन" इति च भाषा वाक्यशेषम् "अकाशात्मप्रतिघातजन्यः शब्द इति इह । विधासानन्तरम् "आशा यथा वर्धमानाम् मनोज्ञ निवहना । अथ आगामिवाराणसि च इत्यत्र कारणम् । यो दीर्घौ पुष्टु निवहो महापातः कारणः नतोऽद्य अभवतीं" इति । न सर्वथा अभि वात्युत्पन्नः । अस्त्राद्यैः सम्पर्केण वायादिनानुत्पन्नोऽथ सद्योऽभवति इति बोध्ये प्रसिद्धिः । इत्यादौ प्रबलप्रत्युत्पन्नवाय् यत्रो अभावाय स्त । आघातेन निनदा संयोगे भोक्तव्ये न यत्र । इति यदा महाभिघातजम् अभिघं भोक्तव्ये भवति । "अभिघातोऽस्याव वार्य वक् । अभिघातयुक्त त्रि "अभिघातं वात् पूर्व वैरविनाशि वर्धन तु । नगराभिनाशो बलीयस्तुहिरागाराय" इति वैदर्भेण यथाने न महाभारतम् ।

अभिघातक त्रि अभि+हन–ण्वुल् । १भञ्जी रिपौ २आघातकारके ३ अघातकारके च । "वैरविघातके वैरी वा च । [इत्यु । रिपौ ।

अभिघाति पु अभिघातयति अभि-हन-णिच्-णिनि ।

अभिघातिन् त्रि अभि+हन–णिनि क्रियायां णिच् । १भञ्जी २आघाते २अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु अभिघार्यते घृतादि अनेन अभि+घृ–करणे णिच्-भावे घञ् । आज्ये तस्मात् इत्यादौ १घृते यज्ञादिसंस्कारार्थे च । "अभिघिभिघातोमाः इत्यादि यजनादौ" इत्युक्त अभिघारवाचने २घृतादौ च मिर ।

अभिघारण न अभिघारणम् घृतादिना सिञ्चन वैधम् । अभि+घृ-णिच्–भावे ल्युट् । तस्य वैधार यथा "यज्ञ पुरोडाशादिकम् अयात् इत्यादि आश्वल १ १ ८, "यद्यज्ञपात्रादीनां अभिघारणादेव

देहः यथाहान्न आहित पुरुषस्य दृष्टाश्वेव प्रधान प्रोक्षणादेव इति । आश्वलायनगृह्यस्कारव्याने आवश्यकं सर्वत्रैकं भवति । अभिहवनमेव एतत् इति संस्कारः प्रधानस्याभिघारि इत्येवेति द्विरभिघारीतिः इति यज्ञान्तरवत् अग्र सर्वाणि अभिघारितानि इत्यर्थ वेदविधिविशेषविचारार्थ ।

अभिचक्ष अभि–चक्ष–अच् । १ दर्शनोऽभिचक्षे सर्वज्ञे "देवान् यस्य येषां वीक्षुरभिचक्षम्" ऋग् ६,१००, विचक्षणोऽतोऽभिचक्षणासि ऋग् ८,२२१ ।

अभिचर त्रि अभितः आभिमुख्येन चरति अभि+चर–अच् । १ भृत्ये २ अभितो गते च क्रिया योगे ।

अभिचरण न अभि+चर–ल्युट् । १ भ्रमणार्थ हिंसार्थ प्रयोगादौ ।

अभिचरणीय त्रि अभिचरणमर्हति छ । १ अभिचाराहे वैरिणि "यं द्विष्मः तद्द्वेषिणोऽस्माकम् योऽभिचरणीय मैत्रम् योक्तव्यम्" यज मा ।

अभिचार पु अभि–आभिमुख्येन मारणार्थं चार अभि+चर–भावे घञ् । १मन्त्रादिभिः मारणादौ इत्यर्थे "शत्रोर्वाभिचारम् कुर्वीत" विधौ प्रयोगादौ । "अभिचारेण यज्ञेन कर्मणो दीक्षितस्य अभिचारकर्मणि शिखि सर्वसंयोगादि" इति च यथा "अभिचारविधावेनं पराविद्यया" रघुः । अभि चारस्य हिंसं च स्त्रीवधस्य वा त्वा । आभिचारिक । १मन्त्रिनिमित्ते २मारणादौ च त्रि क्रिया योगे ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारस्यार्थं कल्पोक्तविधानकल्पः । १ अथर्ववेदाङ्गभेदे परिशिष्टे अथर्ववेदाङ्गे विरचिते ।

अभिचारिन् त्रि अभिचरति अभि+चर–णिनि क्रिया योगे । १अभिचारकर्तरि "ये ता यथा वैरिणे विद्युत अभिचारिण" यज १ १८ ।

अभिचिन्तन त्रि अभिलक्ष्यागाम् अथा च अभिचर्याभूता यावा यज मा । १आचार्ये २आचार्यत्वात् च । आचार्या अभिचरन् अभावी । १आचार्ये यज । "यो नामिन्द्रायणमेति वा अग्नि यज्ञ" यज १६,१८० ।

अभिजन पु अभिजायते अस्मिन् अभि+जन–आधारे–घञ् वाहि । १ कुले "न खलु अभिजनमोति" भारत । "एष सर्वोऽपि वचसाऽभिजन न वैरस्तुति वाक्यनामरम् विपरीतिम्" यज । २ जन्मभूमौ

अभिद्रवण न० अभि+द्रु—ल्युट्। १ वेगेन गमने। अप्। अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु०।

अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप्। १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह—घञ्। १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च। "नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः"। मनु "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मो हि परमो मत" का०ख०

अभिधर्षण न० अभितस्त्र्येन धर्षणम्। १निष्पीड़ने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च। कर्त्तरि ल्यु। ४राक्षसे पु०।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्—भावे अङ्। १ कथने, २शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकतारूपशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ्। ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपाया शब्दनिष्ठाया ४ भावनायाञ्च। अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिकाः "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ता स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तय" ता अभिधाद्याः। "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा०द०। भाट्टास्तु "प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तच्चैव च भावनात्मकरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या या आख्यातसामान्यशक्तिलभ्या कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तया च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्यन्वयबोध नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुत प्रवृत्ति प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतावशेन योग्यताबलादेव व्यापारे तज्ज्ञानात्। यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वयुक्तस्य प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। न चैव न्यायमताविशेष इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्य क्रियागत स धर्मस्य न विध्यर्थ अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपगमाभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैव तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्य विधि प्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धे भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चासिद्धिः। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचार, तस्य शरीर प्राणसंयोगोत्पादाभत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्य वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूप स्वरूप मेत्यन्यदेतत्। नन्वस्त्वभिधा तथापि तद्धीन प्रवृत्तिहेतु प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्ते, नापि यागादिविषयिकाया, यागकृति स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्ते। नापि विधिजन्याया, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुरवधारणत्वात्। नापि जातिविशेषवत्त्याया, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्य विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहु। तामेतामभिधारूपभावनां प्रभाकरान मन्यन्ते। एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृत "अभिधासकल्पनापूर्व्वभावनाज्ञान न प्रवर्त्तक तस्मिन् सत्यप्रवृत्ते असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्याया चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कृतिविलम्बो हेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा मार्कं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायां स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति। यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्व तथा विधिशब्दे वक्ष्यते। सा चाभिधाशक्ति कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितोऽवगम्यते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा" इति व्याख्यायेदमुदाहृतमस्माभि शब्दार्थरत्ने। यथा "तत्र सर्व्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायश शक्तिग्रह। तथा हि केनचित् वृद्धेन व्युत्पन्न पुरुष प्रति गामानयेत्युपदिष्टे सत् शृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते। तच्च दर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्धेतुभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते अपरकारणानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्धेतुजनकत्वम्। ततश्च वाक्यस्य तद्बोधजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवधीयते इत्यसौ व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवधीयते शास्त्रकार। प्रत्येकञ्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रह तथा हि पुंसश्च गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पूर्व्वापेक्षया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरण तदभावे च तत्कार्या-

[illegible] ...

अभिजित् पु° [illegible] ...

अभिजिति स्त्री° अभि+जि—क्तिन् [illegible] ...

अभिज्ञ त्रि° अभि+ज्ञा—क [illegible] ...

अभिज्ञा स्त्री° अभि+ज्ञा—अङ् [illegible] ...

अभिज्ञात त्रि° अभि+ज्ञा—कर्मणि क्त [illegible] ...

अभिज्ञान न° अभि+ज्ञा—करणे ल्युट् [illegible] ...

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री° [illegible] ...

[illegible] ...

अभिधु त्रि° [illegible] ...

अभितराम् अव्य° अभि+तरप्+आम् [illegible] ...

अभितस् अव्य° अभि+तसिल् [illegible] ...

अभिताप पु° अभि+तप—घञ् [illegible] ...

अभिताम्र पु° [illegible] ...

अभितोमुख त्रि° [illegible] ...

अभित्वर न° [illegible] ...

अभिद्रुह स्त्री° अभि+द्रुह—क्विप् [illegible] ...

अभिद्रु(वि)त त्रि° [illegible] ...

अभिद्रवण न० अभि+द्रु—ल्युट्। १ वेगेन गमने। अप्। अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु०।

अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप्। १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह—घञ्। १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च। "ग्रामजातिप्रच तेषामभिद्रोहेण कुर्वत"। मनु "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मो हि परमो मत" का०ख०

अभिधर्षण न० आभिमुख्येन धर्षणम्। १निष्पीड़ने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च। कर्त्तरि ल्यु। ४राक्षसे पु०।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्—भावे अङ्। १ कथने २शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताख्यशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ्। ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च। अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिकाः "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तय" सा अभिधाद्याः। "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा०द०। भाट्टास्तु 'प्रवृत्तिजनके विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तस्यैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यातसामान्यशक्तिलभ्या कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्यन्वयबोधः नचैतादृशमुद्दाम्यपि प्रयोजनाज्ञाने कृत प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारमिष्टसाधनत्वस्याप्यन्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतावेन योग्यताबलादेव व्यापारे तल्लाभात्। यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वप्रकृत्तञ्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्य क्रियागतसाधनत्वं न विध्यर्थं अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं तादृश्याभिधाया मानाभाव इति वाच्य विधिः प्रवृत्तिजनकधर्म्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धे भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वासाधिद्धि। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगोत्पादाभत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्यं वेदजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत्। मन्वस्त्वभिधा तथापि तन्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायाः, यागकृतिं स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायाः, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुर्निरूपत्वात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायाः, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधिजन्यभावनायामेव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः। तामेतामभिधारूपभावनां प्रभाकरा न मन्यन्ते। एवं हि तन्निरासस्तैः कृतः "अभिधाकल्पनाऽपूर्व्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्तस्ते कृतिजनको हेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायां स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति। यथा चास्य प्रवर्त्तकत्वं तथा विधिशब्दे वक्ष्यते। सा चाभिधाशक्तिः कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति व्याख्यायेदमुदाहृतमस्माभिः शब्दार्थरत्ने। यथा "तत्र सर्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः। तथा हि कोऽपि वृद्धेन व्युत्पन्नः पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते। तच्चेष्टादर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्तद्भूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते चायं कारणानुपपत्तेः श्रुतस्यैव शब्दादेर्वाक्यस्य तज्जनकत्वम्। तत्तद्वाक्यस्य तज्जनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यसौ व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः। पश्चाच्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि चैत्र गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे मिथोऽन्वयस्य पूर्व्वापेक्षया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरणं तदभावे च तत्कार्य्या-

[illegible]

अभिधान न० अभि+धा-भावे ल्युट् । [illegible]

अभिधानी स्त्री अभि+धा-करणे ल्युट् । [illegible]

अभिधानमाला स्त्री [illegible]

सर्वं जानाति देव इति देवोभवान्। कुमितोमकरध्वज इति मकरध्वज काम। देवः पुरारि इति पुरारिः शिव। मधुना मत्त पिक इति मधुमत्तः। यान्न मोदयितुमुमिति साम्मुख्यम्। विभाति गगने चन्द्र इति चन्द्र यशो। भिनि चित्रमात्र इति चित्रभानुर्वह्नि। भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकत्वया रथाङ्ग चक्रम्। स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्यादौ तस्य विषयोऽस्तीत्येतदोदाहृत इति, यथा। दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिज सम्मीलयंस्तेजसा मोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विश्वग्वृतो भोगिभिः। नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिविभूषिततनू राजत्युमा वल्लभ। अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्योमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते" सा० द०।

अभिधायक त्रि० अभि+धा—ण्वुल्। वाचकशब्दे "विद्वान्नराणमभिधायकत्व नियन्तुमीर्ष्वमिति का० हरि २ तत्त्वकथनकारके च।

अभिधायिन् त्रि०अभिधत्ते कथयति अभि+धा—णिनि स्त्रियां ङीप्। १ कथके २ मन्त्रप्रयोक्तरि। "त्वं सुग्धाक्षि! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशीति "अमरुशतकम् वाचकशब्दे च "मन्त्रवादिप्रमाणविरुद्धार्थाभिधायिनि वेदान्ता यदि-वाक्याभि बोधः किमपराध्यते इति।

अभिधावक त्रि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव—ण्वुल्। आभिमुख्येन वेगेन गन्तरि।[यिनुमिच्छायां विवक्षायाम्।

अभिधित्सा स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा+सन्-अ। कथ-

अभिधृष्णु त्रि० अभि+धृष—क्नु। अत्यन्तधर्षके। "तस्मादुभयाप मन्युमभिधृष्णुतम" शत० ब्रा०।

अभिधेय त्रि० अभिधीयते अभिधाशक्त्या बोध्यते अभि+धा—कर्मणि यत्। वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे। "अविस्मरातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते" सा०द० "अभिधेया विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते का०प्र० पद्मप्रतिपाद्ये च" "इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा" इति सुग्धबोधम् "एतेनाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० द०।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै—अङ्। १ परधनसाभिलाषायां, २ जिघ्वायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च। अभिध्यायतेचिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधा प्रजा इति" मनुना आलोचने अभिध्यायते प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम्। "अभिध्योपदेशाच्च" शा०सू०।

अभिध्यातव्य त्रि० अभि+ध्या—तव्य। सततचिन्तनीये। "यः पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति" श्रुत्या "परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते" शा०भा०।

अभिध्यान न० अभि+ध्यै—भावे ल्युट्। १ अभिध्याशब्दार्थे २अभितोध्याने च तच्च विजातीयप्रत्ययानन्तरितो-विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तान। "तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गात्" शा०सू०।

अभिनद्ध त्रि० अभितो नद्ध बद्ध अभि+नह—क्त। सर्वतो बद्धे "यथा सौम्य! पुरुषमभिनद्धाक्षमिति" छा० उ० "अभिनद्धाक्षं बद्धाक्षम्" भा० "परिरम्भरुचि ततिर्जनानामभिनद्धा रसमानसारसेन" माघ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द्—घञ्। १सन्तोषे, २प्रतिपाद्यगुणकथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४अल्लसुखे च "योभिर्विर्वेदन्न करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गा छा० उ० "अभिनन्दाः क्षुद्रसुखा" भा०। अभिनन्दयति। अभि+नन्द्—णिच्—अच्। ५ सन्तोषके ६ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च त्रि०। अभितो नन्दत्यत्र आधारे घञ्। अनन्तस्य सकलत्वादि गुणप्रयसमप्रवर्त्तक भ्रान्तिभेदे। तत्र हि स सुखायते। अभितोनन्द। आ ७आनन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते। नैयायिकादिमते तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७अ०। परमात्मनि, सर्वदु अन्नम्पत्वाभावस्य तथात्वम्। भारादिदु खापनयेऽपि भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संवृत्तः इति प्रतीतेर्दुःखाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा दुःखाभावाच्च तथात्वम्।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द्—भावे ल्युट्। १ सन्तोषे। णिच्—ल्युट्। सन्तोषार्थं २ प्रशंसने। कर्त्तरि ल्यु। ३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थ ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च त्रि०। ६जिनभेदे पु०।

अभिनन्दनीय त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द्—णिच् कर्मणि अनीयर्। १प्रशंसनीये २प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च।

अभिनन्दित त्रि०अभि+नन्द्—णिच्—क्त। १प्रशंसिते २अनुमोदनेन प्रोत्साहिते च।

अभिनन्दिन् त्रि० अभिनन्दति णिनि। १ सन्तोषिणि। अभिनन्दयति णिनि। २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके। स्त्रियामुभयत्र ङीप्।

अभिनन्द्य त्रि अभिनन्द्यते ... अभि+नन्द्–णिच्–यत् । [illegible] "... नन्दयन्तौ" इत्य ... अभि+नन्द्–णिच् ल्यप् । [illegible]

अभिनम्र त्रि अभितः नम्र ... [illegible] "... " इत्य ।

अभिनय पु अभि–नी–भावे अच् । [illegible] "..." [illegible]

अभिनव पु अभि+नु–भावे अप् । [illegible] "..." रघु ।

अभिनवकालिदास न "अभिनवकालिदासे ..." [illegible]

अभिनवोद्भिद् (द्) पु अभिनवमुद्भिद्य जायते अङ्कुर+भिद् भिद् क मा । [illegible]

अभिनह्न न अभि+नह्–भावे ल्युट् । [illegible]

अभिनिवेश त्रि अभितः नितरां ... [illegible] "..." [illegible]

अभिनिधान अभि+नि+धा–भावे ल्युट् । [illegible]

अभिनिमग्न पु अभि+नि+मस्ज्–क्त । [illegible] "..." [illegible]

अभिनिर्याण न अभिमुखं निर् निर्याणम् ... [illegible]

अभिनिर्दृत्त त्रि अभि+निर्+वृत्–क्त । [illegible]

अभिनिर्मुक्त त्रि अभि+निर्+मुच्–क्त । [illegible]

अभिनिवर्त पु अभि+नि+वृत्–भावे घञ् । [illegible] "..." [illegible]

अभिनिविष्ट त्रि अभि+नि+विश–क्त । [illegible] "..." [illegible]

अभिनिवेश पु अभितो निवेशः घञ् । [illegible] "..." [illegible]

मोहस्य च दशविधोमहामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र" ॥ अन्धतामिस्र अभिनिवेश-स्तस्य तथैवमेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवा अणिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जाना शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा स्म उपधानियतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-ऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयित्वात् अष्टादशधेति" सा०कौ०। २ आसक्तौ च "यथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा" कुमा० ।

अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ आग्रहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिस्कारिन् त्रि० अभि+निस्+कृ-णिनि स्त्रियां ङीप्। अभितोनि येषेण कारिणि "कृताकृतो यस्तिनोऽभिनिष्-कारिणः प्रजाम्" अथ० १०१,३१ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम-घञ् । आभिमुख्येन निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निस्+क्रम-कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्टान पु० अभि+स्तन-घञ् शब्दसंज्ञायां णत्वम् । १विसर्जनीये । "नाम चार्सौ दद्युर्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्टा-नान्तम्" गृह्यसूत्रम् । २ वर्णमात्रे च शब्दमात्रे तु न णत्वम् । अभिनिस्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न० अभि+निस्+पत-ल्युट् । आभिमुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद-क्तिन् । १ सम्पत्तौ सिद्धौ यस्य यथारूपसञ्चित तथारूपेण तस्य भवने २उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि०अभि+निस्-पद-क्त । १सम्पन्ने २सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि० अभिनीयते स्म अभि-नी क्त। न्याय्ये, १युक्ते "अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिर" भा०शा०प० । २भूषिते ३अतिसंस्कृते ४पूजिते ५क्रोधने, यस्याभिनय रूपाद्युकरण चेष्टादिभि स्तदस्त्यस्मिन् ६ आभिमुख्येन ७मापिते च "मितार्थमभिनीतस्त्वम्" रामा० ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्ति । १ प्रियवाक्यादियुक्त-युक्तौ । "साम्नपूर्वमभिनीतिहेतुकम्" किरा०। २अभित प्रापणे च रूपादेर्देशादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभि-मुख्यम् अव्ययी० । ४ नीत्याभिमुख्ये अव्य० ।

अभिनेतव्य त्रि० अभि+नी-कर्मणि तव्य । देहचेष्टादिना १अनुकार्ये आभिमुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य । आवश्यकाभिनये न० । [रसकरणकर्त्तरि नटादौ ।

अभिनेतृ त्रि० अभि+नी-तृच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे -

अभिनेय त्रि० अभि+नी-कर्मणि यत् । १देहादिचेष्टादिना १अनुकार्ये अभिमुख २प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि०न भिन्न । १एकरूपतामाप्ते २अविदलिते ३अवि-दारिते च "भूयोभूयोरयिमिदस्य यईयन्नभिन्ने खिल्ये" ऋ० ६,२८,२ "अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये"भा० । "न भिन्नां कृष्णामुपदध्यात् आर्त्तिं वा एषा या भिद्यते" इत्युपक्रम्य "नाभिन्नां परास्येदिति" शत०ब्रा०। ४अभग्ने दृढे, "अभि-न्नेन चरेत्" कात्या० २६,७,४८ "अभग्नेन दृढेन" कर्क०

अभिन्नपुट पु० अभिन्न न विदलित पुट यस्य । नवपल्लवे "दूर्वायवाङ्कुरप्रवालगभिन्नपुटोत्तरान्" रघु ।

अभिन्यास पु० अभिन्यसने अन्त स्थ कफस्य बहिष्करणेन अभि+नि-अस-करणे घञ् । ज्वरमुपक्रम्य, "श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुत । तमभिन्यासमित्याहु-र्हतौजसमथापरे' सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे "निद्राढ्यं तमभि-न्यासं चीणमेनं हतौजसमिति" सुश्रुत ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि० अभि+पद-क्त। १ अपराधवति, २ आपन्ने, ३स्वीकृते, ४आभिमुख्येन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा-भावे कित्वन् । १अभिपतने २आग-मनकाले "विश्व जगदभिपित्वे मनीषा"य०२२,२४,"अभि-पित्वे अभिपतने आगमनकाले" वेददी०। ३अभिमतप्राप्तौ "सुदक्षमिष्टाभिपित्वम् करते स्थणाम" ऋ० ४,१६,१, "अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्" भा० । ४ अभित मार्प्तौ "तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणति" ऋ० १,८२,६, "अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु" भा० कुत्साभिपित्व करतः कुत्सोपेतः ऋ०१०,४०,२ "इमामेव अवममभिमंस "क स्विदासौ भवथ कुह दिवा काभिप्राप्ति कुरुथ" इति यास्केन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्मणि कित्वन् । ५अभिपतनीये,"नोविश्व जगदभिपित्वे मनीषा '१,१८६ १, "अभिपित्वे अभिपतनीये" भा० ६अभिगन्तव्ये "सूरिभि-रभिपित्वे सजोषाः" ऋ० १,१८६,६, "अभिपित्वे अभिगन्तव्ये' भा० ७अभिप्राप्ते "परुष्णीमाशुमनेदभिपित्व जगाम' ऋ० ७,१८,८, "इमामिमं अभिपित्व परा-ष्ण ' ऋ० ८,५,२१ अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० । ८आसन्नकाले "कन्नीना अभिपित्वे अन्ह्नाम्" ऋ० १,१२६ २ 'अभिपित्वमन्ह्नस्तामसन्नकालवाचीति" भा० ९अभिप्राप्तकाले 'अभिपित्वे मनवे शास्य ' ऋ०१,१८९,७ "अभिपित्वे अभि[illegible]" भा० ।

[illegible]

अभिभावक त्रि० अभि+भू–ण्वुल्। १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४अङ्गीभावकारके च।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू–णिनि स्त्रियां ङीप्। १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु। त्व। अभिभवितायत्न।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू–उकञ्। १ तिरस्कारके २पराजेतरि ३अङ्गीभावकारके च। [मुख्येन कथने।

अभिभाषण न० अभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स०। १ अभि-

अभिभाषिन् त्रि० अभिमुख्येन भाषते अभि+भाष–णिनि स्त्रियां ङीप्। अभिमुख्येन भाषिणि। "प्रसन्नमुखरागं त स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघुः।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू–क्विप्। १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते" ऋ०२,२१,२, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा०।

अभिभूत त्रि० अभि+भू–क्त। १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च। "सत्त्वेरेणाभिभूत" इति ज्यो०।

अभिभूति स्त्री अभि+भू–क्तिन्। १ पराभवे २अभिभवाय अभिभवति कर्त्तरि क्विप्। ३अभिभावके त्रि०। "गायत्रैर्छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५२। "यस्य पूर्वी दौर्भिक्षमभिभूतिं मुष्यात्" ऋ० ४,२१,१। अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा०। अत सष्टव्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२। "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित" भा०।

अभिभूय न० अभि+भू–भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप्। अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राद्धस्" अथ०१९,२७,२। अभि+भू–ल्यप्। तिरस्कत्यर्थे अव्य०।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू–ड्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च। अभिभावके "समसं यमिमां अस्य सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६।

अभिमत त्रि० अभि+मन–कर्मणि क्त। १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आहते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहु" भट्टि। भावे क्त। ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न०।

अभिमति स्त्री अभि+मन–क्तिन्। १अभिमाने, मिथ्या ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च।

अभिमनस् त्रि० अभिमुख मनो यस्य। कर्त्तव्यप्रवणमनस्के। भ्वा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते। "कान्ति नाभिमनायेत कोपा स्यात्मुखोऽपि ते" भट्टि।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन–कर्मणि तव्य। ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्वभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति" पुरा०। २अभिमानेन विषयीकर्त्तव्ये च।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन–तृच् स्त्रियां ङीप्। १अभिमानिनि "भगवन्तमहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु। २सम्मानकर्त्तरि च।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन्। अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै इन्द्रियोऽग्नि स्वर्गमीश्वर सप्तत सप्रसुमभिमन्तोः" शत० ब्रा०।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र–भावे अच्। १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्परेत्। येषियं सन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीजयाधिकम्" मीमांसोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकोक्षणादिसंस्कारभेदे। ल्युट्। अभिमन्त्रणमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणेगेषो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरे" कात्या०९,८,२१।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप्। १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम्। "हन्तैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वभि(धि)मन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ्। २भयमन्थने। अथवयो०। मन्थदण्डस्याभिमुख्ये अव्य०।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे। स च युद्धे षड्भि महारथैः परिवृत्य हतः। तत्कथा। "एतत्कुरु महेष्वास। राधेय। यदि शक्यते। अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु। सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः। विरथ विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन्। अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत्। तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतमं पार्ष्णिसारथी। शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन्। त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः। शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन्। स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन्। खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा। मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च। आर्ज्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव। मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्द्धदृष्टय। विव्यधुस्तं महेष्वासा समरे छिद्रदर्शिनः। तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम्। क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित्। राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम्। व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम्। आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत' इति "विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा। एव

अभिपुष्प ह अभितः पुष्पवत् । १ सर्वतः पुष्पादि युक्ते ।

अभिपूरण न अभितः अभिमो वा पूरणम् प्रा स । समन्तात् सर्वत पूरणे "अभिपूरणस्याभिभाभिपूरणम्" माघः २० १ ११ ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः प्रज्ञा प्रज्ञा चिन्तनम् । "अवस्थितामभिसारां प्रज्ञासामाभिभावमीति" ह वा अभिप्रायेति चिन्तेति आत्मात्मावकाशकार्यकम् ।

अभिप्रयमन न अभितः सर्वत प्रयमनं चंक्रमए । वैदिकविषयम् अभ्यारे, चंक्रमे ।

अभिप्रयीत ह अभित प्रयोत । सर्वत वैदिकविषय चंक्रमे यज्ञादौ "अभ्यात योधयितवे न राजा समाजवे" चक्षिरभिप्रयीत यदि ।

अभिप्रसुट् स्त्री अभिप्रसूत्यादि आच्छादितादेन अधिकरणा । १ अभि+प्र+सूर्य कर्मणि क्विप् । अज्ञानम् ।

अभिप्रस्तव न अभितः प्रस्तवनम् । प्रस्तावदयी स्वर्ग: प्रस्तवनाच्च "अप्रवाहोपैवसर्वचेतनाभिप्रस्तवनम्" कृतम्

अभिप्रसार् पम मसर्थ प्रादि । १ अभिप्रासे "अभ्यादि प्रास्ते आसीरासासास्वादिति मत प्रा ।

अभिप्राप्ति स्त्री अभिप्राप्तम् प्राप्ति प्रा स । १ आभिमुख्येन प्राप्तौ अभिप्रायमवाप्तं चिन्ताप्रायम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् ।१ आशये । "तैर्ना संस्थिताभिप्रायवता इदम् इदम् नद्या ।"कार्याभिप्राय इत्यत् आधीनसमौरस प्रा स ३ अभिप्रायि मत ति भवार अच । २ अभिप्रायेति अभिप्राय आकारेण वर्णविमावे चिन्ताके वा मत विनाभिप्रायेति अभ्या-भार अभिप्राय इ परकुम बलप्रेक्षणाचरणाचा अभ्यासम् सहार्थेऽस्मिन् २२. इत्ये दर्शितम् । अभिप्रयी इसराय क्रिये आभिप्रायम न प्रवर्तेऽस्मि दि अवस्थितम् मा ममापि आचारे या अच् । चिन्ती "अभिप्रायः अभिप्रायेति इति ति यत ।

अभिप्रेत त्रि अभिप्रोत्यादि अभि+प्री-क्त । १ प्रत्यक्षदर्शी "सर्व वाता अभिप्रेतवर्त्र सर्वतः चिन्तनं" म ८,११ १

अभिप्रेत त्रि अभि+प्र+इण क्त । १अभिमते "अभिप्रेत मात्रसिद्धिप्रयत्नम् "आचार इ वीरु आत्मसमाविश्वार्क-चित्तो" यदि इ ।

अभिप्रेय प्रम अभि+प्र+इण-ण्यत् । १ अभिप्रेय । "प्रदत्तिष्ठ प्रस्ताव अभिप्रायमाकृति" आसन्नात्मास्म

अभिप्रेष त्रि अभि+प्र+इष-क्त-क । प्रा कृत्वा "बहायसर्वाभिप्रेतमुपदायकालाकाल "वैश्व् कामयभि-प्रेषु" इति च यजु ।

अभिप्रोक्षण न अभितः प्रोक्षणं संस्कारोदक । १ जला-दिना सर्वत सिञ्चने सिद्धे पुष्करे ।

अभिप्लव ह अभिप्लवने आवर्तितव्यादि अभि+प्लु-भावे अच् । १ माध्यन्दिने नागिये । "अभ्याप्लिवार्थ आप्लव यत अस्ये प्रमाणया बल्हाय यत पूर्वे सर्वे सोमयोगातो-यत पूर्वं इति । आप्लवमर्थि: सोमेयार्थे इष्टके-इति तावधि: सर्वे सोमवत्तारण एकाहविशेषा आप्लवे"स्य प्रा । एकाहो अमावस्य प्रोक्तमाचार यज्ञविभक्तिविभिन्नवप्रत्ययात्प्राचीनार्थ अर्थ सन्धेर विशेष ममावसमस्ये भवति । "अभिप्लव षड्ह: एकाहानि मनसाभिप्लव "इति मत प्रा ।"अभिप्लवे पूर्णे एकादि: यत अवधि अदृश्यन चन्द्रमसविचरेन सर्वविधम-विधि म मत प्रा । एकाहकाले सोमादिप्लवमानम् आयाम ममापामने च । १अवप्लवे-अवज्ञ्ये एकर्म प्रवचे च । अभिप्लवे निविशा इत् । अभिप्लविका अव-भञ्जेन निविशे वागादौ । [चिह्न च ।

अभिप्लुत त्रि अभि+प्लु-क्त । १ सर्वतोभाव स्वभिप्लवा

अभिबुध् त्रि अभितोऽवबोधवान् । १ प्रतीतौ अभिबुधे इत्यिवादाय अस्ती म ९ २१ ९ अभिबोध । २ सर्वतो-बद्धे इ । अभिबद्धोमृतो यत्र । १ चकार्यं वे त्रि ।

अभिभव ह अभि+भू-अप् । पराजये तिरस्कारे, अनादरे, च । "प्रतीकाभिभवादिप्रमृत्वे चिन्तना मत एव "ब्राह्मणयोषाभिभवेनाभिविजयवन्तवा प्रम । प्रा तिर्यग् वे" ब "अवस्थाभिभवाय न महसापि इदर्शना भीता । योगादिना आत्माभिभवेत्मानो इतरेष हरिभिदर्शयितेनि कार्य समाधानेन च । न सर्व न प्रादि स्य न योगप्रामिर्भविकम- वर् मद्यामिता ।

अभिभावन न अभि+भू-णिच् । १ अभिभवे पराभिभाव-आवरणे "अवता आभिभवं आभिभविनेतीतकृतम् मद

अभिभा स्त्री अभि+भा-अङ् । १ अभिभवे "भा भा अभि-दृश्या निश्चायिता म ९ १४ १ । "अभिभा अभि-भव मा० ।

अभिभार त्रि अभिभार्थ अभिमस्तो भारो यत्र । अभिभारायिषी "बहुस्वभावि महत्त्वविभारं कर्णवि देष यत्र अभिभारेश्च योषान् अधिकधि मत प्रा ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू—ण्वुल् । १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४अजडीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप् । १तिरस्कारके २ पराजेतरि "धर्मातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु । त्वच् । अभिभवितास्यल ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू—उकञ् । १ तिरस्कारके २परा-जेतरि ३अजडीभावकारके च । [सुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रथमसुभगरागं त स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघुः ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू—क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय नमते" यजु०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू—क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च । "शत्रुरेणाभिभूत" इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन् । १ पराभवे २अवन्नायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप् । ३अभिभावके त्रि० । "गायत्रैत्र छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५२ । "यस्य पूर्वी-र्योर्नैतत्समभिभूति सुष्यात्" ऋ० ४,२१,१ । अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा० । "अतः सहत्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,१ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित" भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू—भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्" अथ०१९,२७,१ । अभि+भू—ल्यप् । तिरस्कृत्येर्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू—ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके "समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन कर्मणि क्त । १अभिमानविषयीभूते ...ने २सम्मते ३आहृते ...गस्कोर बाहु" ...० ।

स्त्रीत्वमभिमन्तव्या यस्त्रा भर्त्ता न रज्यति" पुरा० । २अभि-मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप् । १अभिमानिनि "मनस्याप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु । २सम्मान-कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै दृप्रियोऽग्नि सर्वमीश्वर सपुत्र सपशुमभिमन्तोः" शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र—भावे घञ् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । येषियं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनु-मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणाधिकम्" मीमां-सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-णमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणमेषो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरे" कात्या०९,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "तत्रैरेतैरभिष्य-न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्था स्यु र्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २अवमन्थने । अमरटी० । मन्थदण्डस्याभिमुख्ये ऽव्य० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भि महारथै परिवेष्ट्य हत । तत्कथा । "एत-त्कुरु महेष्वास । राधेय । यदि शक्यते । अथैन विमुखी-कृत्य पश्चात् प्रहरण कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरै । विरथ विधनुष्कञ्च कुरुष्वैन यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघु-हस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतम पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथा । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स धर्ममनु-पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्ज्जुनिर्व्य्र-चरद्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासि-रित्यूर्द्धदृष्टय । विव्यधुस्त महेष्वासा समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाण सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणै-र्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्ग सोऽन्तरीक्षात् पुन, ...तिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोण क्रुद्धोऽभ्यधावत' ...चेता न्यपतद्भूमौ सौभद्र परमोरुहा । एव

अभिपुष्प [illegible]

अभिपूरण न० [illegible]

अभिप्रभा [illegible]

अभिप्रवण न० [illegible]

अभिप्रणीत पु० [illegible]

अभिप्रसृत् [illegible]

अभिप्रयाण न० [illegible]

अभिप्रातर् [illegible]

अभिप्राप्ति [illegible]

अभिप्राय पु० [illegible]

अभिप्री त्रि० [illegible]

अभिप्रेत त्रि० [illegible]

अभिप्रेष [illegible]

अभिप्रेप्सु त्रि० [illegible]

अभिप्रोषित न० [illegible]

अभिप्लव पु० [illegible]

अभिप्लुत त्रि० [illegible]

अभिभव पु० [illegible]

अभिभव त्रि० [illegible]

अभिभवन न० [illegible]

अभिभा [illegible]

अभिभाव त्रि० [illegible]

अभिभावक त्रि० अभि+भू—ण्वुल् । १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जड़ीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप् । १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु । ल्युट् । अभिभवितास्यत ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू—उकञ् । १ तिरस्कारके २परा-जेतरि ३जड़ीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "मधुरमधुररागं न स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघु ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू—क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्यते" ऋ०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू—क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च । "ज्वरेणाभिभूत" इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन् । १ पराभवे २अवसायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप् । ३अभिभावके त्रि० । "गायत्रैर् छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५,२ । "यस्य पूर्वो दोर्भिक्षणमभिभूतिं युध्यात्" ऋ० ४,२१,१ । अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा० । "अतः संदध्याभिभूत आभर" ऋ०१,५३,२ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित" भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू—भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्" अथ०१९,३७,१ । अभि+भू—ल्यप् । तिरस्कृत्येर्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू—ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके "समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन कर्मणि क्त । १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आदृते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टि । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन—क्तिन् । १अभिमाने, मिथ्या ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि० अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्के । भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । "कान्ति नाभि-मनायेत कोपा स्थाणुसमोऽपि ते" भट्टि ।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन—कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये "नसा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति" पुरा० । २अभि-मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप् । १अभिमानिनि "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु । २सम्मान-कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै इन्द्रियोऽस्मि सर्वमीश्वर सपुरुष सपशुमभिमन्तोः" शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे घञ् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थतेन संस्करेत् । येविधं तन्मना भूत्वा स्पर्शेतदस्य मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं मीमांसाधिकम्" मीमां-सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-णमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणयोर्पो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरे" कात्या०६,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "हन्वैरैरभिष्य-न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्था स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २अयमन्थने । अयगमो० । मन्थदण्डस्याभिमुख्ये ऽव्य० ।

अभिमन्यु पु० सव्यसाचिसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवृत्य हतः । तत्कथा । "एत-त्कुरु महेष्वास ! राधेय ! यदि शक्यते । अथैनं विमुखी-कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघु-हस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतम पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनु-पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्यच-रद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासि-रित्यूर्द्धदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणै-र्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत' इति "विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एव

अभिपुष्प पु. [illegible]

अभिपूरण न. [illegible] ११ ६,११ ।

अभि[illegible] स्त्री [illegible]

अभि[illegible] न. [illegible]

अभिप्रणीत पु. [illegible]

अभि[illegible] [illegible] अभि+प्र+[illegible] [illegible]

अभि[illegible] न. [illegible]

अभि[illegible] [illegible]

अभिप्राप्ति स्त्री [illegible]

अभिप्राय पु. अभि+प्र+इण–करणे अच् । [illegible]

अभि[illegible] त्रि. [illegible] अभि+प्री–क्त । [illegible] ८,११ १

अभिप्रेत त्रि. अभि+प्र+इण क्त । [illegible]

अभि[illegible] त्रि. [illegible]

अभि[illegible] न. [illegible]

अभि[illegible] पु. [illegible] अभि+प्लु–[illegible] [illegible] [लिङ्ग च ।

अभिप्लुत त्रि. अभि+प्लु–क्त । [illegible]

अभि[illegible] त्रि. [illegible]

अभिभव पु. अभि+भू–अप् । [illegible]

अभिभवन न. अभि+भू–ल्युट् । [illegible]

अभिभा स्त्री अभि+भा–क्विप् । [illegible] ८,३१ । [illegible]

अभिमार त्रि. [illegible]

अभिभावक त्रि॰ अभि+भू—ण्वुल् । १ अभिभवकर्त्तरि २ तिरस्कारके ३ पराजेतरि ४ जडीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि॰ अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप् । १ तिरस्कारके २ पराजेतरि "धर्मातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु । त्व । अभिभवितायत्व ।

अभिभावुक त्रि॰ अभि+भू—उकञ् । १ तिरस्कारके २ पराजेतरि ३ जडीभावकारके च ।

अभिभाषण न॰ आभिमुख्येन भाषणम् प्रा॰ स॰ । १ आभिमुख्येन कथने ।

अभिभाषिन् त्रि॰ आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रसन्नमुखरागं त स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघुः ।

अभिभू त्रि॰ अभिभवति अभि+भू—क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय भवते" ऋ॰ २, २१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा॰ ।

अभिभूत त्रि॰ अभि+भू—क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २ पराभूते, ३ व्याकुले च । "सत्वरेणाभिभूत" इति व्यो॰ ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन् । १ पराभवे २ अवज्ञायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप् । ३ अभिभावके त्रि॰ । "गायत्रैव छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या॰ २५२ । "यस्य पूर्वी दौर्गत्यमभिभूति सुष्यात्" ऋ॰ ४, २१, १ । अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा॰ । "अतः सम्भ्याभिभूत आभर" ऋ॰ १, ५२, २ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित" भा॰ ।

अभिभूय न॰ अभि+भू—भावे 'भुवो भावे' पा॰ क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राद्धम्" अथ॰ १९, ३७, २ । अभि+भू—ल्यप् । तिरस्कृत्यर्थे अव्य॰ ।

अभिभूवन् त्रि॰ अभि+भू—ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके "समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी" ऋ॰ १०, १५९, ६ ।

अभिमत त्रि॰ अभि+मन-कर्मणि क्त । १ अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २ सम्मते ३ आदृते ४ अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहु" भट्टि । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न॰ ।

अभिमति स्त्री अभि+मन—क्तिन् । १ अभिमाने, मिथ्याज्ञाने २ आदरे, ३ सम्माने, ४ अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि॰ अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्के । भृशा॰ क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । "कान्ति नाभिमनायेत कोपात् स्यात्सुमनोऽपि ते" भट्टि ।

अभिमन्तव्य त्रि॰ अभि+मन—कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति" पुरा॰ । २ अभिमानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि॰ अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप् । १ अभिमानिनि "ममत्वाद्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु । २ सम्मानकर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य॰ अभि+मन-तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै रुद्रियोऽग्निः सङ्गमीश्वर उपुतं पशुमभिमन्तोः" शत॰ ब्रा॰ ।

अभिमन्त्र न॰ अभि+मन्त्र—भावे अच् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । येयिवं तन्मना भूत्वा स्यादेतदभिमन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं मीचणाधिकम्" मीमांसोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्रणमप्यत्र न॰ "अभिमन्त्रणयेयो वा विधेयोपदेशात्" कात्या॰ ६, १, १९, "अभिमन्त्रणमुत्तरं" कात्या॰ ९, ८, २१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य॰ अभि+मन्त्र+ल्यप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु॰ अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "हतैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्था स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २ अभ्यमन्थने । अभ्ययी॰ । मन्थदण्डस्याभिमुख्ये अव्य॰ ।

अभिमन्यु पु॰ कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भिर्महारथैः परिवृत्य हतः । तत्कथा । "एतत्कुरु महेष्वास ! राधेय ! यदि शक्यसे । अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्द्ध्वदृष्टय । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत' इति 'विचेष्टो न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एव

[illegible] ॥

अभिमर पु॰ अभि+मृ-आधारे अप्। १ युद्धे। २ वधे। [illegible]

अभिमर्द पु॰ अभि+मृद-भावे घञ्। [illegible]

अभिमर्द न॰ अभि+मृद-भावे ल्युट्। [illegible]

अभिमर्श(र्ष) पु॰ अभि+मृश(ष)-भावे घञ्। [illegible]

अभिमर्ष(र्श)क त्रि॰ अभि+मृष(श)-ण्वुल्। [illegible]

अभिमर्षण(र्शन) न॰ अभि+मृष(श)-भावे ल्युट्। [illegible]

अभिमाति त्रि॰ अभि+मैङ-[illegible]

अभिमातिन् पु॰ [illegible]

अभिमातिषाह् त्रि॰ अभिमाति[illegible]

अभिमातिषाह त्रि॰ अभिमाति[illegible]

अभिमान पु॰ अभि+मन-घञ्। [illegible]

च पूर्वरागमानप्रवासात्मकस्तथा स्यात्। मान कोप स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भव इयो प्रणयमान स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि" सा०द० अधिकं मानशब्दे। ८दर्प-निपातने, "अभिमानधनस्य गत्वरैः" किरा०। अभिमानेन निर्वृत्त ठक्। आभिमानिक अभिमानसाध्ये त्रि०।

अभिमानित त्रि० अभिमानोगर्वोजातोऽस्य इतच्। जात-गर्वे १जाताभिमाने अभि+मन+णिच्—आधारे क्त। २अभिमानसाधने मैथुने सुरते न०।

अभिमानिन् त्रि० अभि+मन—णिनि स्त्रियां ङीप्। १गर्व-युक्ते २प्रणयकोपादियुक्ते च अस्त्यस्य मनो ३पुत्रभेदे पु०। "तरङ्गभीरुर्भगश्च तरस्वाहुम एव च अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णु सक्रन्दनस्तथा। तेजस्वी सवलश्चैव मौच्यश्चैते मनोः सुताः, ह०व०। ४मिथ्याज्ञानयुक्ते त्रि०।"अभिमानिव्यप-देशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" शा०सू०। "यतोभिमानि-व्यपदेश एवः। मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-दिश्यन्ते" शा०भा०।

अभिमानुक त्रि० अभि+मन—शा० उकञ्। अभिमानशीले अभिमानस्य प्रायुक्त वाधित यज्ञे च। "चण्डा एवस्तु-रभिमानुकोरुद्र पशूनुतस्मात् यदग्रात्" शत०ब्रा०। "अभिमन्तुं वाधितं यज्ञ स्यात्" भा०।

अभिमाय त्रि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्या०स०। इति कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-व्येषु मोहः इति तद्वत्त्वान्मूढत्वम्।

अभिमि(मे)ह्य त्रि० अभि+मिह—शा० मेदे क्यप् लोके ण्यत्। यस्याभिमुख मेहनं मलमूत्रत्याग क्रियते तस्मिन् "यत्र मेध्यन् भवति तत् कृष्णविषाणया लोष्ट वा किञ्चि-द्वोपहन्तीय ते यज्ञिया तन्मूरिति इन्द्र वै पृथिवी देवय जनो वा दीक्षितेन नाभिमिह्या" शत०ब्रा०।

अभिमुख त्रि० अभिगतोमुखम् अत्या०स०। १सम्मुखागते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौकस" कुमा०। "वानराभिमुखोऽगच्छद्रणे रणविशारदः" रामा०। "मिश्रा चिरेण नयनाभिमुखीबभूव"। सुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे स्त्रियां वा ङीप्। अभिमुखीप्रतिमा अस्वाङ्गपरत्वे टावेव अभिमुखा शाला। अभिगत मुख यस्य। तत्त-त्कर्म्मकरणाय २प्रेरितमुखे उद्यते। "मात मयाद्याभिमुखा य सर्वे" "पुर प्रवेशाभिमुखो बभूव" इति च रघु "मुमोच पाकाभिमुखं भर्गुविश्रापनाफलं" कु०। मुख-

अभिलक्ष्योक्तत्य अत्य०। १आभिमुख्ये चाश्य०। "स्पृशं ददा-त्यभिमुख मयि भाषमाणे" अमरुशतकम्।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुख अभिमुखः क्रियते अनेन अभिमुख+च्वि—क—करणे ल्युट्। आकर्षणोक्ते सम्बो-धने। कृते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो भवति इति तस्य तथात्वम्। "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्र सम्बोधन विदु। प्राप्ताभिमुख्य पुरुष क्रियासु विनि-युज्यते" इति हर्य्युक्तादिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभि-मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम्।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः। १आ-भिमुख्ये २ कार्य्यानुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च।

अभिमृष्ट त्रि० अभि+मृश—मृष—वा क्त। १स्पृष्टे २धर्षिते ३मिलिते ४सहृष्टे च। मृज—क्त। शोधमार्जिते त्रि०।

अभिमेथक त्रि० अभि+मिथ—ण्वुल्। सर्वज्ञाभिभाषने वाक्य भेदे। स्त्रियां तु टापि अत इत्वम्। "सर्वाभिमै एषा वाच यदभिमेथिका सर्वं वाचा व्यवमेथे सर्वेवा वाचा सर्वाम् आप्नामाप्नवाक्" शत०ब्रा०।

अभिम्लात त्रि० अभि+म्ला—क्त। सर्वतोम्लाने। म०त०। अनभिम्लात तस्यापत्यम्। शिवा०अण्। आनभिम्लात अनभिम्लात इत्यपि नमध्यपाठः।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट्। अभिमुखप्रार्थने।

अभियाति पु० अभिमुख युद्धार्थ याति या—क्तिच्। १रिपौ भावे क्तिन्। २युद्धार्थमभिगमने स्त्री। [शत्रु। गतौ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या—भावे क्त इना०

अभियातृ पु० अभिमुख याति युद्धार्थम् अभि+या—तृच्। १शत्रौ, २अभिमुखगन्तृमात्रे त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

अभियायिन् त्रि० अभिमुख याति या—णिनि। अभिमुख-गन्तरि। "रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदसमुखत्व" रघु।

अभियुक्त त्रि० अभि+युज—क्त। १परे शत्रौ, २आसक्ते व्यव-हारविषये ३प्रतिवादिनि च। "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम्" नार०। "अभियुक्तन्तु मान्येन लोके विप्रकृत मयेदिति" या०। ४पराक्रान्ते "नाताऽभियुक्त एव युक्तमस्तो महेभ" माघ। ५आसे उद्यते।

अभियुग्व(ग्व)न् त्रि० अभि+युज—क्वनिप मेदे इ० कुत्वम्। अभियोक्तरि "स रथेन रथोत्मोऽपाक्रेणाभियुग्वना" ऋ० ६,४५,१५ लोके तु अभियुत्वा। स्त्रियां ङीप् दनोरश्च।

अभियुज् त्रि० अभिमुख युनक्ति अभि+युज—क्विप्। अभि

[illegible]

अभियोक्तव्य त्रि [illegible]

अभियोक्तृ त्रि [illegible]

अभियोग पु [illegible]

अभियोगिन् त्रि [illegible]

अभियोजन न [illegible]

अभिरक्षण न [illegible]

अभिरक्षित त्रि [illegible]

अभिरक्षिन् त्रि [illegible]

अभिरत त्रि [illegible]

अभिरति स्त्री [illegible]

अभिरम्य त्रि [illegible]

अभिराज् त्रि [illegible]

अभिराद्ध त्रि [illegible]

अभिराम पु [illegible]

अभिरुचि पु [illegible]

अभिरूप त्रि [illegible]

अभिलषित त्रि [illegible]

अभिलङ्घन न [illegible]

अभिलषणीय त्रि [illegible]

अभिलापित त्रि [illegible]

अभिलाष पु [illegible]

वर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा०द०। कथने च "तद्भावाभिलापाश्च" शा०सू०।

अभिलाव पु० अभि+लू—घञ्। छेदने।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)–घञ्। १इच्छायां, २लोभे च। अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम्। "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघु मातुर्यासतुजव्याघ्र। साभिलाषा सुतान् प्रति" देवीमा०। "न खलु सत्यमेव शकुन्तलायां ममाभिलाष" शकु०।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष—ण्वुल्। १ अभिलाषयुक्ते।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष—णिनि स्त्रियां ङीप्। अभिलाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी" इति च रघु "असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मन" शकु०।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष—उकञ्। अभिलाषशीले, "जयमत्र भवान्नूनमरातिष्वभिलाषुक" किरा०।

अभिवदन न० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम्। १आनुकूल्यार्थकथने अभिवादने। वदनस्य मुखस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। २मुखस्याभिमुख्ये अव्य०।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम्। १सर्वतोनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च। "उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा०।

अभिवयस् त्रि० अभिमतं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा०ब०। प्रकृष्टवयस्के "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ०१०,१६०,१।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्त्तते अभि+वृत—णिनि स्त्रियां ङीप्। १ अभिमुखे वर्त्तमाने "कल्पन्ता च रणार्थाय क्षतुकालाभिवर्त्तिन" रामा०।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः। १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम्। सर्वतोवर्षणे। [सर्वतोवर्षके।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष—णिनि स्त्रियां ङीप्।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा—शतृ स्त्रियां ङीप। १अनुचरे, २"अभिवानभिभूत्यै रूपम्" शत०ब्रा०।

अभिवाद पु० अभि+चु०वद—भावे अच्। १अभितः प्रणामे "प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति "नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनु

अभिवादक त्रि० अभि+चु०वद—ण्वुल्। १ आभिमुख्येन नतिकारके। "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्योविप्रोऽभिवादक (ने) मनु।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०—वद—ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीर्वादेन वद—णिच्—ल्युट् वा। १नामग्रहणपूर्व्वकनतौ २पादग्रहणेन वाचा वा नतौ। तत् प्रकारो यथा "ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविन। चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्। असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्॥ नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते। तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च॥ भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने। नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृत॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादक (ने)। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरप्लुत॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्र प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्य स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव स॥ ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्। वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्। भोभवत्पूर्व्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥ परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनित। तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्। असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयस॥ मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा। सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्य्यया॥ भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषित॥ पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि। मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यो गरीयसी॥ दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्। त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु॥ ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम्। पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयो पिता॥ वित्तं बन्धुर्वय कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च। यत्र स्यु सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गत॥ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिण स्त्रियाः। स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ। राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्" इति मनु "राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्मप्रतिषेद्ध्रुपाध्यायपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत्। पत्न्य

[illegible]

अभि[illegible] त्रि [illegible]

[illegible]

अभिप्राय [illegible] अभि+प्र+इ [illegible]

[illegible]

अभि[illegible] अभि+[illegible]

[illegible]

अभिविधि पु० [illegible]

[illegible]

अभि[illegible] पु० [illegible]

[illegible]

अभि[illegible] स्त्री० अभि+[illegible]—क्तिन् । [illegible]

[illegible]

अभि[illegible] त्रि० अभि+वि+[illegible] [illegible]

[illegible]

अभि[illegible] स्त्री० अभि+वि+[illegible]—क्तिन् । [illegible]

[illegible]

सामर्थ्यादत्यन्ताभावस्वरूपत्वाच्च । तथाच सिद्धान्तेऽभावो-ऽतिरिक्तः किन्तु घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्ती-त्यादिप्रत्ययनियामकतया भिन्नस्वाकाङ्क्षायां तद्भावस्वरूप-मेव कल्प्यते लाघवात् । अभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवा-दिति" प्र०भा० ॥ "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" सू० ॥ नरशृङ्ग-वदसत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ "उपादाननियमात्" सू० ॥ तन्तुभ्य एव पट उत्पद्यते तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्याणामुपादानकारणप्रतिनियमोऽस्ति । स न सम्भवति उत्पत्तेः प्राक् कार्यासत्तायां नहि न कोऽपि कारणे विशेषो-ऽस्ति येन कश्चिदेवासन्तं जनयेन्नेतरमिति । विशेषाङ्गी-कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-स्माभिः कार्यस्यानागतावस्थेत्युच्यत इति । एतेन यद्वैशे-षिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-प्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् । भावानां दृष्टत्वादन्यासम्भवाच्च । किञ्चाभावेषु सतो-ऽविशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ता-काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति ॥ "शक्तस्य शक्यकरणात्" सू० ॥ कार्य-शक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघ-वाच्च । सा शक्तिः कार्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-कार्यकरणात् सत उत्पाद इत्यर्थः ॥ "कारणभावाच्च" सू० उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च सत्कार्यसिद्धिः नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि सदसतोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां कारणाभेदे च श्रुतयः । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आप एवे-दमग्र आसुरित्याद्याः ॥ "न भावे भावयोगश्चेत्" सू० ॥ नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-पत्तियोगो न सम्भवति असत एव सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारा-दिति चेदित्यर्थः ॥ 'नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-हारौ' सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्ति-निमित्तकौ । अभिव्यक्तिः उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसत्सत्त्वयोरित्यर्थः । अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्त्तमानावस्था । कारणव्या-पारोऽपि कार्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति । सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृश्यते । यथा शिलामध्यस्थप्रतिमायाः शिल्पिव्यापारेणा-भिव्यक्तिमात्रं तिलस्थतैलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्थतण्डु-लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे । "मृद्रूपमायस्थया चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे । यथा स्थिताः स्थितिरन्तस्तथैव जगदावली" ॥ एतेषामिवानागतमप्यनागतावस्थाया प्रागभा-वाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । ननु तीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणं? न ह्यनागतसत्तायामिव स्मृत्यादयोऽतीतसत्ता-यामपि स्फुटरूपमभ्यन्त इति । नैवम् । योगिप्रत्यक्षस्या-न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्त्तमान-स्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः । तथासत्यामौत्सर्गिकप्रामा-ण्यमाकृति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्ध्यति योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-स्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च विफलः । अन्त्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षति-रसत्या अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते । कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदात्वाभ्युपगमेनो-क्तविकल्पानवकाशात् तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिरासार्थं कारणव्यापारापेक्षणात् । अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः । नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् । नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां दुर्वचमिति । नैवम् । अवस्थानामेव परस्पराभावरूपत्वा-दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्ते कार्याभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-रेष्टव्येत्यत आह । "पारम्पर्य्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत्" सू० ॥ पारम्पर्य्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्त्तव्यम् बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन नास्याः अदोषत्वादित्यर्थः । बीजा-ङ्कुराभ्यां चातायमेव विशेषो यद्बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्पर-यानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-कत्वन्तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये यदभिव्यक्तिद्वैरूप्य-मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । "उत्पत्तिवद्वाऽदोषः" सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-रनवस्थापादकादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेष्यते लाघवात् । अत उत्पत्तावि-वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्ते-रभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्या असत्त्वात्तु-दुत्पत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत

[illegible]

अभिव्यञ्जक त्रि [illegible]

अभिव्यापक त्रि अभि+वि+आप+ण्वुल् । [illegible]

[illegible]

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-क्तिन् । [illegible]

अभिव्याप्य त्रि अभि+वि+आप-कर्म्मणि यत् । [illegible]

"[illegible]" इति ... ।

अभिव्याहार पु अभि+वि+आ+हृ-घञ् । [illegible]

[illegible]

अभिव्युष्ट [illegible]

[illegible]

अभिशंसन [illegible]

[illegible]

अभिशङ्का स्त्री अभि+शङ्क-अ । [illegible]

[illegible]

अभिशपित त्रि अभि+शप-क्त । [illegible]

अभिशप्त त्रि अभि+शप-क्त । [illegible]

[illegible] मूलमनीराज्याभिषिक्तम् भा द । "[illegible]मभिषिक्तेन [illegible]" [illegible] । [illegible] भा ब ब १ [illegible] । अभिषिक्त न [illegible] । अभिषिक्त [illegible] ।

अभिषुत त्रि अभि+सु-क्त । १ [illegible] २ [illegible]

अभिषेक पु अभि+षिच-घञ् । १ [illegible] २ अभिषेकात्मके स्नाने यथा "[illegible]" रघुः । [illegible] ३ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । भा ब ब । [illegible] ।

अभिषेक्तृ त्रि० अभि+षिच-तृच् । अभिषेककारि [illegible] ।

अभिषेक्य त्रि अभिषेकमर्हति अभि+षिच-ण्यत् [illegible] । [illegible] भाग १ १ १० "[illegible]" [illegible] ।

अभिषेचन न अभि+षिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे अभिषेचने [illegible] । [illegible] ।

अभिषेचनीय त्रि अभि+षिच-कर्मणि अनीयर् । अभि- [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिषेणन न [illegible] अभि+सेना+णिच्-ल्युट् [illegible] ।

अभिष्टुत त्रि अभि+स्तु [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभि(भी)ष्टि त्रि अभि+इष-क्तिन् [illegible] ।

१ अभिलाषे यथा [illegible] ११,११, [illegible] । २ अभिमाते, । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अभिष्टुत त्रि अभि+स्तु-क्त । [illegible] ।

अभि(ष्य)स्यन्द पु अभि+स्यन्द-भावे घञ् [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अभिष्यन्दवत् पु [illegible] ।

अभिष्य(स्य)न्दिन् त्रि अभिस्यन्दते अभि+स्यन्द-णिनि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिष्वङ्ग पु अभि+ष्वञ्ज-घञ् । १ [illegible] ।

अभिसंरब्ध त्रि अभि+सम्+रभ-क्त । [illegible] ।

अभिसंवृत्ति स्त्री अभि+सम्+वृत्-क्तिन् । [illegible] ।

अभिसंश्रय पु अभित संश्रयः । [illegible] ।

अभिसंधान न [illegible] अभि+सम्+धा-भावे ल्युट् । [illegible] ।

अभिसहित त्रि० अभि+सम्+धा—कर्मणि कर्त्तरि वा क्त। १ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धिकर्त्तरि च "विशुक्रिदायेऽनभिसहितेषु" स्मृतिस्तत्र।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप—णिच् करणे अच्। १ अभिघाते। तप—भावे घञ्। २ अभितः सन्तापे। तप—आधारे। घञ्। ३ युद्धे।

अभिसन्धक त्रि० अभि+सम्+धा—क—स्वार्थे कन्। १ परगुणासहनेन आक्षेपके, "वैडालव्रतिको पापो होतुकः सर्वाभिसन्धकः मनु"। "अभिसन्धक परगुणासहनेन सर्वाक्षेपक इति" कुल्लू०। [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा—भावे अङ्। १ अभिसन्धौ

अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा—ल्युट्। १ परवञ्चने। "पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्" रघु। "पराभिसन्धानपरामन्त्रिणः" काद०। २ फलोद्देशे ३ अभिसन्धौ च। "फलाभिसन्धानपरा न योगिनः" पुरा०।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा—भावे घञ्। १ अभिसन्धौ फलाद्युद्देशे। ल्यप्। २ फलाद्युद्दिश्येत्यर्थे अव्य०। "अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा—भावे कि। १ फलाद्युद्देशे। "स्वर्गाभिसन्धि सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" कुमा०। "स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ" स्मृतिस्तत्र।

अभिसन्धित त्रि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतच्। १ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये।

अभिसम्पत्ति स्त्री० अभि+सम्+पद—क्तिन्। १ अभितः सम्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, "चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्ते" कात्या० १८,६,२५। "आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्ति श्रवणात् "यो वाव चितोऽग्निर्निधीयते तामेवैष्टकामेव सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत" इतिश्रुति एकवारं चित्यस्योपरि निधानेनाहवनीयाग्नेरेव सर्वदा चित्यात्मकतासम्पत्ता" कर्क०।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा०स०। १ अधिकसम्पत्तौ। अभिलक्ष्य सर्वां सम्पद्। तत्तत्तुर्यस्यादित्यास्येन सम्पन्नतायाम् "तान्यभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतामभिसम्पदम्"शत०ब्रा०।"यैषा सख्यासम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य भवति'भा०।सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा०। अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत—आधारे घञ्। १ युद्धे। भावे घञ्। २ पतने। करणे घञ्। ३ अभिशापे लोकप्रसिद्धिः।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध—घञ्। १ अभितः सम्बन्धे "द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः" "फलार्थित्वात् तु स्वामित्वे नाभि" जै०सू० "बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्" मनु २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये च पदानामन्वयश्च पदार्थान्वययोग्यत्वमेव।

अभिसर त्रि०अभितः सरति सृ+ट स्त्रियां ङीप्। १ सहाये २ अनुचरे। "तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृता" भा०उ०प०। "यस्य साभिसरं गरैःसरस्यो"माघ।

अभिसरण न० अभि+सृ—ल्युट्। १ अभिगमने २ नायकयोरेकतरेण गाणेश सङ्केतस्थानगमने च। [३ उत्सृष्टे च

अभिसर्जन न० अभि+सृज—भावे घञ्। १ दाने २ वधे

अभिसाय अव्य० आभिमुख्ये अव्ययी०। सायाह्नाभिमुख्ये "स्मितोदयाद्दैरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्" माघ।

अभिसार पु० अभि+सृ—आधारादौ घञ्। १ युद्धे, २ साहाय्ये, ३ साधने ४ स्त्रिया पुंसो वा सम्भोगार्थं मिलनार्थसङ्केतस्थानगमने च। "आरब्धे तमसान्धया प्रियसखि। क्रीडाभिसारोत्सवे"। अभिसारप्रकारश्च। "स्वेषु गात्रेषु संलीना मूकीकृतविभूषणा"। अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेद्यदि। विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरमेखला प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेद्यदि। मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना। आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि॥ क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम्। मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने, स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु कुत्रचित् मते" इति सा०द०। कर्त्तरि घञ्। अनुचरे पु० "अभिसारेण सर्वेण ततोयुद्धमवर्त्तत" भा०स०प०।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केतस्थानं अभि+सृ—णिच्-वा ण्वुल्। १ अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा। स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका" सा०द० उक्ते नायिकाभेदे "अमभिसारकमिताणां दुर्दिनेष्वभिसारिका" कुमा०"य सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम्" रघ।

अभिसारिन् त्रि० अभिसरति णिनि। १आभिमुख्येन गन्तरि २अनुचरे च स्त्रियां ङीप्। "सह तिष्ठ मे हृद्गपदा

ही स आमतो यथा। या मामते जयतो स च ने लिङ् । वैराजी आमतो वाभिवारिची चतु स च चरिचचन्द्रोमेर को यथा वैराजो हो वाहो हो च वाहो आमतो वाऽभिवारिचोति भर्दर्थ ।

अभिसार पु अभि+सृ-घञ् । १दले, २अव च १अझे च

अभिसार् न अ -भि-रिच वा अभिना च कर्त्ये यज्ञो वा यन अभिना चतुस्र बोलमे ऽभिसार निम्ना वा नस्कार अ २ १२ अभिन च चार अद्धर्मं वा य तैन कोनेच आ । कोर्म नेर्षि बर्यान यवला पैर मिना अभिसार" म ८८०१२ अभिसारा अभिसारयेन कोनेच आ । (एतद धर्मौरभिरभिसारे अभि ।

अभिसार पु अभि+सृ-घञ् । वाभिनयेन प्रहरय व्याज

अभिहत त्रि अभि+हन-क्त । १ अभिवादर्दनीयादि । वो-हीर्षौधूमअभिहतो वज्ञावता चारय हिना । २ गा हिति परवदेवाभिहता चिदे ३ । ३ गुणित च । अभ्योन्यकारभिहतो गुरांशो सौचा ।

अभिहरण न अभि+हृ-ल्युट् । अभिहरणात्मवे "कम अभिहरणाय चैचिच "रम । लिखारो सौख्यवामे च ।

अभिहार पु अभिहारी अभि+हृ-घञ् संवादरच । अभिहरेऽयाहारे ज-घञ् । २ वर्जनोभैः ।

अभिहित त्रि अभि+धा-क्त । ज्ञानमोहे "यतो कोडन वैयोविवेधे वेदाभिहितं इवं अयोनि" अन ६ २ २ छात । २ कथदोक्ते च ।

अभिहार पु अभि+हृ-घञ् । अभिवेदवा अभिहरण यदे यथावोर्च १ अभियोगे ३ बलाविहारच १ अंश च ६ वैयले च । "अभिहृत्य वायीयादि मित्रसाहारान परवायान । परोक्षाइहप्रकारबुद्धिनात् अवायाभिहारान् वाँ या । अवायाभिहारान् मीत इति जाहरलिग्गृ अवायते न ब्राह्मि वा० वी ।

अभिहिन त्रि अभि+धा-क्त । अभिहिता इच्छा गीतिनि २जव । अभिहिते प्रयमा वा । अभिधानमु आवेद्य विद अभिहितयाद गुणिरममेन । इतरदर्शयाहा अभिहिजने अर्कुमनयोरभिहिमनमिति वैयाकिया अति च यार्च अर्थाद चन यायो अमतो चैत सेवारो अर्थकर्मन संख्यायां बाच्यतौमाभिधानवच्यम अस्योवाति । अवाधायाचत्रयज्ञायम अर्थ च अर्यचयो। अभिहित-त्वम् । एवावरचतो अर्धुर्वर्योरित वाच्यतौथा मित्रानभिह मेद । अयभिहिते वा अयभिहिते

श्चविनामे यथोदी विदोवादि इति अभिहाभिहिता हिमयना ३ यथा स्यायवया मीरे यवीव च । चनमोद् मानन च यथा यवमाइना । मीयमयनोऽवयोने च उत्तरवचनोमयारेवाना । मयोरैमाभिहिते मार्षे तैन यजावता" मा च च ।

अभिहिताख्य अभिहितान्वयवाद । अभिहातायाः(सादा)न व्याभिहानामयांना परस्परमन्वये । तथा हि अभिहानाय पदान्योन्यै हिना प्रकार । अभिहाभिधानम् अभिहिता न्यम इम मीमांसा समनाहु व "दो पदानो वान्य एकैन प्रयर्थ सुमभिव्याहृते इतरोपादानां अनुमान-भावोमतात् । यथा हि गवोभय पायोहारचानयर प्रयोनदयरित्तिवनयायो पाय न वाच्यायोहारच प्रयोन्यभिहायाखां वदन्वयविरोहाद्विवाविलाइ-विनदाद यथोभाइवार्थरित प्रयोअवनयारचि न वाभिहितुकृवस्थादर्थ बजारोति वहाप्रयन प्रा बदनुयं वार्क्याच्यायनैव अन्वयवि वान्यवी गवैन वार्केनाहायच चैतन्ययवाचोत् यथा च प्रवाच्य प्रवि वाचवाचानभौया प्रभिधानात् पदोमप्रर्धाभिहिमतुमीवते प्रम चारयावादवविनते अन्नायोमनिवेषाव वार्क्य-प्रायवैदानन्यवार्थं वहीन अहिं अन्वयवि वयावान्यर्थ रैयावां विवायारवसमा वाक्याभिनयद्दर्यैव वो बज्ञाति प्रयर्थ अर्थोतवायावनवाहरोयात् । वदव या वाक्योभिनयावययं पदादिदि वायावयतोतव अर्थ विवेव एवाभिनया च च वक्तरयावे तत्त्वावैधाभिहिता पवति । यत वारिवरयाधैव यद्वायां तत्तवेवाधवत-वतम् यद अभिय वायात् अभिहाररचया वाक्याभिनय प्रम वायात् यद्वेव यदयायोवादी यावे । विभिवेदीवा-वैयादादी इ परवयता । वाक्यमिव इति वचन वैदे वाचाभिनयावयैवेवता वाक्यावयवायावाय वाक्यपदवाद वा पदावाहवांनभाणैव वर्यवेव वायार च इ वर्यवणाबैच तथा च अन्वदारैवाहविते इवाभिन-चावे वाचवनवदाव हम अभिह बदो वाक्य वाद् ययाप यवाया उभयायाद । न इ पदावाच अभिवाय अन्वदारानदाइवनिती अवायावायाइ वाभिहायवरवचवे वायावायान । एवइ इवाभिहायाव वायवनानेन वाव यद वाक्यानयायनार्थानां वाक्यार्थ दव वाक्याभिधीयते इवाभ्यायाभिवाहनादिन । अभि-हिताभवादिनाइ मैयाविवयवयोयाववया इता

न्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ'पदार्थज्ञान विशेष्यमिति तदुपस्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् नत्वन्वयांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्तिग्रहोऽपि तस्य त्याग आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथम गृहीतत्यमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञात पद स्वार्थस्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानोदयात् किं तत्र शक्त्या, अन्वयमात्रशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभिरन्वयविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयो प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽवान्तरवाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्वयप्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिश्चयात् । किञ्च किमशक्तयोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्तयो ? आद्ये यस्य कस्यापि अन्वयबोधकत्वापत्तेरतिप्रसङ्ग स्यात् तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्व वाच्य एव च शक्ये शक्यान्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्वयतात्पर्यकतया तत्प्रतिपादक पदमित्युभयसम्मतम् तात्पर्यं निर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति अगत्या शक्तिः स्वीकार्य्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामासत्तिक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भवात् अन्यथा शक्यैव तात्पर्य्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणोच्छेद स्यात् । अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियाया क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् दृष्टे फले तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्ते ततश्च पदार्थे एव शक्तिः न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञान करण पदार्थस्मरण व्यापार आकाङ्क्षादिसहकारात् स्मारितपदार्थान्वयानुभव फलमिति" ।

अभिह्वति स्त्री अभि+ह्वे–क्तिन् । आभिमुख्येनाह्वाने ।

अभिह्रुत् त्रि० अभि+ह्वृ–कर्मणि क्विप् वेदे दृ० न गुण । आभिमुख्येन ह्रियमाणे । "दुरितादभिह्रुत शंसादघादभिह्रुत " ऋ० १,१२८,५ "अभिह्रुत आभिमुख्येन ह्रियमाणान्" भा० ।

अभिह्रुर् त्रि० अभि+ह्वृ–विच् । १ कुटिलगन्तरि "माभिह्रुरे पद निदधाति स्तयवे" अथ० ६,७६,२ अभि+ह्वृ–कर्मणि अप् । अभिह्वर उपह्वरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिह्रुत् त्रि० ह्वृ कौटिल्ये कर्त्तरि क्विप् दृ० । आभिमुख्येन कुटिल कुर्व्वति "निनित्सोरभिह्रुतामसि" ऋ० १ १८९,६, "अभिह्रुतामाभिमुख्येन कुटिल कुर्व्वताम्" भा० ।

अभिह्रुति स्त्री अभि+ह्वृ–क्तिच् वेदे दृ० । कुटिलस्वभावे । "शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघाते" ऋ० १,१६६,८ "अभिह्रुते कुटिलस्वभावात्" भा० ।

अभी त्रि० नास्ति भीर्यस्य । भयशून्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र

अभीक त्रि० अभि+कन् "अनुकाभिकाभीकः कमिता" पा० मि० । १ कामयमाने "मेदस्विन सरभसोपगतानभीकान्" माघ । २क्रूरे ३उत्सुके च । आभिमुख्येन कायति प्रकाशते दीर्घ । ४समीपे "मतङ्गावयो वरुन्वरुणाभीके" ऋ० १,११८,५, "अभीके गृहसमीपे" भा० । ४ अभि+इण+कक् । ५ अभिगते त्रि० "यामन् रुच्यतामभीके" ऋ० ७,८६,१, "अभीके अभिगते"भा० । ६कवौ ७स्वामिनि च त्रि० ।

अभीक्ष्ण त्रि० अभि+क्ष्णु–तेजने वा०ड दृ०दीर्घ अभिगत क्षण वा दृ० । १ सन्तते २ भृशे च । ३ क्रियापौन पुन्ये" न० । "मन्दारस्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्" रामा० । अभीक्ष्णस्य भाव ष्यञ् । आभीक्ष्ण्यम् सन्ततभावे "नित्यवीप्सयो " पा० "आभीक्ष्ण्ये" इति सि०कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्णु–बा०डमु दृ० दीर्घ । पौन -पुन्ये स्वरादि । "अभीक्ष्णमक्ष्णुतयाऽतिदुर्गमम्', माघ ।

अभीत त्रि० अभि+इण–क्त न०त० । १ अधिगते । न भीत विरोधे न०त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते त्रि० ।

अभीति स्त्री अभावे न०त० । १ भयाभावे २ तद्दानार्थायाम् अभयमुद्रायाञ्च । "परशुमृगवराभीतिहस्त प्रसन्नम्" शिवध्यानम् । ६त० । ३ भीतिशून्ये त्रि० । अभि+इण–क्तिन् । अभिगमने ४ "अभीतिमर्य्ये" इति ऋ०७,२१,६ । "अभीतिमाभिगमनम्' भा० । कर्मणि क्तिन् । ५समीपे ।

अभीपत् त्रि० अभि+पत–क्विप् दीर्घ । अभिगमनकर्त्तरि । 'अभीपतोवृष्टिभिस्तर्पयन्तम् ऋ० १,१६४,५२, "अभीपतोऽभिगमनवत " भा० । [लपिते ।

अभीप्सित त्रि० अभि+आप+सन–क्त । १ अभीष्टे अभि-

अभीप्सु त्रि० अभि+आप+सन–उ । अभिलाषुके ।

अभीम त्रि० विरोधे न०त० । १ भयानकभिन्ने सौम्ये ।

अभीमान पु० अभि+मन–क्विप् वा दीर्घ । अभिमानशब्दार्थे ।

अभीर पु० अभिमुखीकृत्य ईरयति गा अभि+ईर अच् ।

[illegible] ।

अभिसृत [illegible] अभि+सृ-क्त । [illegible]

[illegible] अभिसार [illegible] "अभिसारा [illegible]" [illegible] ।

अभिहत त्रि॰ अभि+हन-क्त । [illegible]

[illegible] ।

अभिहर पु॰ अभि+हृ-अच् । [illegible] ।

अभिहव पु॰ अभि+ह्वे-अप् [illegible] । [illegible] ।

[illegible] अभि+[illegible]-अप् । [illegible] ।

अभिहार पु॰ अभि+हृ-घञ् । [illegible] ।

अभिहित त्रि॰ अभि+धा-क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिहितान्वयवाद पु॰ [illegible] । [illegible]

अभुज त्रि० न भुङ्क्ते भुज—क्विप् न०त० । अभक्षके । "मम त्याज्यो किमभुग्वदामि" ऋ० १०, ९५, ११ ।

अभूत त्रि० न भूत । भूतशब्दार्थभिन्ने । "अभूतमाशङ्क्य विद्रुमीदृतम्" माघ । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणासतोऽभिभूतस्य तेन रूपेण भाव । य कश्चित् पदार्थ येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे । यथा मृत्तिका घटीभवति । "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्ये कर्तरि च्वि" पा० "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" वा० ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेश । असत्ये सत्याभिमाने ।

अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे "तस्य च न दैवाय नाभूत्या ईशते" शत० ब्रा० । "अभवे अभवनाय" भा० २ सम्पत्त्यभावे "अजायासि अयोर्ध्वं भरतानामभूतये" भा०अ०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने स्वल्पे ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रमे अविषये "अभूरभूमि प्रतिपक्षजन्मना भियामिति" माघ "अभूमिरियमवशस्य" रघु० "नामूद्भूमि फरदायकानाम्" नैष० । "अथवा मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कार" इति शकु० । अप्रशस्ते न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । "अभूमिज नव स्वापि न धान्य गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुत ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभ्रन त्रि०न भ्रन । १ अप्राप्तवेतने । गोम्वाम्यनुमते भृत्यः •सा स्यात् पालेऽभृते भृति" मनु २ अपुष्टे च ।

अभृश त्रि० न०त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये "गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो" माघ "अभेद गिरिशरामयो" पुरा० "रलयोर्डलयोश्चैव सयोर्बवयोरपि । शसयोर्णनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयो । सबिन्दुकाबिन्दुकयो स्यादभेदेन कल्पनम्" अलङ्कारिका "गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोश्चाभेद" इति सांख्यादय । अभेदश्च भेदाभाव इति बहव । तादात्म्यमिति ए साङ्ख्यादय । तादात्म्यञ्च मतुल्यनियतसत्ताकत्व तेन गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्य गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरिभाषायाम् वस्त्रैक्यो मिथोभेदस्य दादात्म्यमित्युक्त द्रव्यगुणयोर्मिथोभेदस्यापि तनुल्यनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तु शक्यते भिद—शक्यार्थे यत् न०त० । १भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवच दधे" भा०द्रो०प० । २ हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् भक्ष्यादिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १भोगाभावे न०ब० । २भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनु । भोजनाभावश्च भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसका: भोजनात्यन्ताभाव इति नैयायिका अत्यन्ताभावस्य सैनिकजन्यत्वाप्रो- कारात् कृतिसाध्यत्वमिति विवेक । भोजनाभावश्च भोजने कश्चिद्रागाभावेन रोगेण वा, कश्चित् शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानाभावेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । कश्चित् व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्ति-तदत्यन्ताभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधविधिविधि-शब्दयोर्दृश्य । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव" इति वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तु यस्य निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत् स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नमिति" मनु' अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विस्तरश्च ।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ता । "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्ना: क्रमश परिकीर्त्तिता:" मनु ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नामसमत्वादौ विरचन अलङ्कारे "अभौमनमोविलसन्ति मेघा" इति पुरा० ।

अभ्यक्त त्रि० अभि+अन्ज—क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभिलेपिते च ।

अभ्यग्र त्रि० अभिमुखमग्रं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अन्ज—घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने । "मूर्ध्नि दत्त यदा तैल भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाह्य अभ्यङ्ग स उदाहृत" "तैलमल्प यदाङ्गेषु न च स्याद्वाऽकृतर्पणम् । संमर्दमङ्कयोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ प्रकीर्त्तित" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । "तैलाभ्य-

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज–क्विप् न०त०। अभक्षके। "अभ व्यादयो विमभुग्यदासि" ऋ० १०,९५,११।

अभूत त्रि० न भूत। भूतशब्दार्थभिन्ने। "अभूतमासव्य विदश्मीक्षितम्" माघ। २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणाविर्भूतस्य तेन रूपेण भावः। यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे। यथा मृत्तिका घटीभवति। "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः" पा० "अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्" वा०। [स्वाभिमाने।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः। असत्ये सत्य-

अभूति स्त्री अभावे न०त०। १ भवनाभावे "तस्य ह न देवा नामभूत्या ईशते" शत० ब्रा०। "अभूत्यै अभवनाय" भा० २ सम्पत्त्यभावे "ध्वजाग्राणि व्यशीर्यन्त भरतानामभूतये" भा०व०प०। न०ब०। भूतिशून्ये त्रि०।

अभूमन् पु० विरोधे न०त०। १ भूरिभिन्ने अल्पे।

अभूमि स्त्री न०त०। १ अनास्पदे अविषये "अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियामिति" माघ "अभूमिरियमविनयस्य" शकु० "नाभूद्भूमि स्मरसायकानाम्" नैष०। "सखलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः" इति शकु०। अप्रामस्त्ये न०त०। अप्रशस्तभूमौ। न०ब०। भूमिशून्ये त्रि०।

अभूमिज त्रि० न०त०। १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च। "अभूमिजं नव चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुत।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त०। भूरिभिन्ने अल्पे।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त०। भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि० न भृत। १ अप्राप्तवेतने। गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनु २ अपुष्टे च।

अभृश त्रि० न०त०। १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे।

अभेद पु० अभावे न०त०। भेदाभावे ऐक्ये "गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयोः" माघ "अभेदं शिवरामयोः" पुरा० "रलयोर्डलयोश्चैव सयोर्बवयोरपि। शसयोर्णनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः। सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम्" आलङ्कारिकाः "गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदः" इति सांख्यादयः। अभेदश्च भेदाभाव इति भट्टाः। तादात्म्यमिति च सांख्यादयः। तादात्म्यञ्च तत्तद्व्यक्तिनियतसत्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरिभाषायाम् प्रत्यक्षे मिथोभेदस्य तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुणयोर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तद्व्यक्तिनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम्।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद–शक्यार्थे यत् न०त०। १ भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवचं दधे" भा०द्रो०प०। २ हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम्।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् स्मृत्यादिनिषिद्धत्वात्। अभक्ष्ये। तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम्।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप्। भोक्तृभिन्ने। [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त०। १ भोगाभावे न०ब०। २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त०। भोजनाभावे उपवासे "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनु। भोजनाभावश्च भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेनाजन्यत्वात् प्रायश्चित्ताकाराङ्कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः। भोजनाभावश्च भोजने कश्चिद्रागाभावेन रोगेण वा, कश्चिच्च शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुदयेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ। कश्चिच्च व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन। स च भोजननिवृत्तिस्तदत्यन्ताभावो वेत्युक्तम्। विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधिशब्दयोर्दृश्यः। "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः" इति वैद्य०। न०ब०। २ भोजनशून्ये त्रि०।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात्। अभक्ष्ये तत्स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नमिति" मनु अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम्।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात्। अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः। "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः" मनु।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त०। भौमभिन्ने नाभसजलादौ विरण शब्दे "अभौममम्भोविसृजन्ति मेघाः" इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अन्ज–क्त। १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभिलेपिते च।

अभ्यग्र त्रि० अभिमुखमग्रं यस्य। आसन्ने निकटे।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अन्ज–घञ् कुत्वम। तैलादिमर्द्दने। "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम्। स्रोतोभिस्तर्पयेत् गात्रं अभ्यङ्गः स उदाहृतः" "तैलमत्स यदाङ्गेषु न च स्याद्दारुतर्पणम्। संमार्दि बहुशोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ प्रकीर्त्तितः" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च। "तैलाभ्य-

[illegible] ।

अभीरु(रु) त्रि [illegible] ।

[illegible] ।

अभीरुपत्री स्त्री [illegible] शतमूल्याम् ।

अभीवर्त पु० [illegible] ।

अभीशाप पु० [illegible] ।

अभीवर्त पु० [illegible] ।

अभीषङ्ग पु० [illegible] ।

[illegible] ।

अभीप्सा स्त्री [illegible] ।

अभीष्ट त्रि [illegible] ।

[illegible] ।

कार्य्यादिरुपक्रमे "देवताभ्यर्चनञ्चैव" मनु । भावे क्त । अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री ।

अभ्यर्च्य त्रि० अभि+अर्च–कर्म्मणि ण्यत् । १ अभितः पूजनीये "देवाश्च सदाभ्यर्च्यास्तदूर्ध्वैस्तु विशेषतः" पु० । ल्यप । २ आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनु० ।

अभ्यर्ण त्रि० अभि+अर्द्द–कर्म्मणि क्त आविदूर्य्ये इडभावे नि० नत्वम् । समीपे । "कालोऽभ्यर्णः समागमं कुशलिनो–पतस्य वार्त्तापि न" मा०ट० । "अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु । "तवार्हतोनाभ्यर्णपरैकृतस्य" "प्रतप्तमभ्यर्णे तया विषल्पता" इति च माघ ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ–भावे युच् । आभिमुख्येन प्रार्थने "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे" कुमा० । भावे ल्युट् । तत्रैव न० । [अभिमुखयाचनीये ।

अभ्यर्थनीय त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि अनीयर् ।

अभ्यर्थित त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि क्त । १ प्रार्थिते "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघु । गौणकर्म्माविवक्षायां मुख्ये क्त । २ प्रार्थनाकर्म्मणि ।

अभ्यर्थ्य त्रि० अभि+अर्थ–ण्यत् । प्रार्थनीये । "कार्य्येषु चैककार्य्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा" रघु । ल्यप् । अभिमुख याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्दित त्रि० अभि+अर्द्द क्त । भृशपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह–भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभिमुखमर्य्यादायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न० ।

अभ्यर्हणीय त्रि० अभि+अर्ह–अनीयर् । पूजनीये । "गा रक्षो मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनु ।

अभ्यर्हित त्रि० अभि+अर्ह–कर्म्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष–भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द–घञ् । १ शत्रोराक्रमे, २ निर्वीर्य्यीकरणाय शत्रुभि क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्यवसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च । ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव–हृ–ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ–घञ् । भोजने । "अल्पान्नाभ्यवहारेण" मनु ।

अभ्यवहार्य्य त्रि० अभि+अव+हृ–ण्यत् । भोक्तुं योग्ये । "सर्व्वं मौदरिकस्याभ्यवहार्य्यमेव" विक्र० । "खर विशदमभ्यवहार्य्यम्" पा० भ० ।

अभ्यवहृत त्रि० अभि+अव+हृ–क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण–ल्युट् । आभिमुख्येनापयाने "यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धि स्यात्तदुपगृह्णीत यद्यु अभ्यवायनाय" शत० ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस–ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणे ३ पुनः पुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" रघुः । "स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते" गीता "अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता" रामा० "वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः" दक्ष ।

अभ्यसनीय त्रि० अभि+अस–आवश्यकार्थे अनीयर् । अवश्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यसूयक त्रि० अभि+असू–उपतापे कण्ड्वा० यक् ण्वुल् । अन्यनासूयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनः गुणेषु दोषारोपके । "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" गीता ।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू–उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्ययान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे । "क्षेमाभ्यसूया यदकाङ्क्षिणा ते" कुमा० "रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूया" "शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये य" "नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूत्" इति च रघु ।

अभ्यस्त त्रि० अभि+अस–क्त । पौनःपुन्येनैकजातीयाक्रियाकर्म्मणि पुनः पुनरावर्त्तिते । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणामिति" रघु । २ "उभे अभ्यस्तम्" पा० उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । "नाभ्यस्ताच्छतुः" "अभ्यस्तस्य च" पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस–ल्यप् । पुनः पुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष–भावे क्त । १ मिथ्याभियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्म्मणि क्त । २ ईप्सिते त्रि० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या–ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे "शतं मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । भिक्षयाभीष्टे गृह गतेऽतिथौ "सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः" पुरा० । २ सम्मुखागतमात्रे त्रि० । "अभ्यजातोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघ ।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम–अप् । १ युद्धे । कर्म्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् । ३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने "किं वा मदभ्यागमकारणं ते" रघु ।

अभ्यागमन न० अभि+आ–गम–ल्युट् । १ आभिमुख्येनागमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृत ठन् ।

[illegible] । “[illegible]” [illegible] ।

अभ्यञ्जन न० अभि+अन्ज—भावे ल्युट् । [illegible] ।

[illegible]

अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा—अङ् । [illegible] ।

अभ्यनुज्ञात त्रि० अभि+अनु+ज्ञा—क्त । [illegible] ।

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा—भावे ल्युट् । [illegible] ।

अभ्यन्तर न० [illegible] ।

अभ्यमित त्रि० अभि+अम—कर्मणि क्त । [illegible] ।

अभ्यमित्रीय त्रि० [illegible] ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च—ल्युट् । [illegible] ।

कर्यादिलुपक्रमे "देवताभ्यर्चनञ्चैव" मनु । भावे च । अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री ।

अभ्यर्च्य त्रि० अभि+अर्च–कर्मणि ण्यत् । १ अभितः पूजनीये "देवागन्य सदाभ्यर्च्यामहेष्वस्तु विशेषतः" पु० । ल्यप । २ आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांस न दोषभाक्" मनुः ।

अभ्यर्ण त्रि० अभि+अर्द्–कर्मणि क्त आविदूर्ये इडभावे नि० नत्वम् । समीपे । "कालोऽभ्यर्णसमागमः कुशलिनो-पत्तस्य वार्त्तामि न" सा०द० । "अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु । "कन्यार्थमाप्यर्णपरैकदृश" प्रतममभ्यर्ण तया विपन्नता" इति च माघ ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ–भावे युच् । आभिमुख्येन प्रार्थने "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे" कुमा० । भावे ल्युट् । तत्रैव न० । [अभिमुख याचनीये ।

अभ्यर्थनीय त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि अनीयर् ।

अभ्यर्थित त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि क्त । १ प्रार्थिते "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघु । गौणकर्मविवक्षाया उक्ते क्त । २ प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्य त्रि० अभि+अर्थ–ण्यत् । प्रार्थनीये । "कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽसि न मन्त्रिणा" रघु । ल्यप् । अभिमुख याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्द्दित त्रि० अभि+अर्द् क्त । भृशपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह–भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभिमुखसमर्थायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न० ।

अभ्यर्हणीय त्रि० अभि+अर्ह–अनीयर् । पूजनीये । "स राज्ञो मन्त्रपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनु ।

अभ्यर्हित त्रि० अभि+अर्ह–कर्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष–भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द–घञ् । १ शत्रोराक्रमे, २ निर्बलीकरणाय शत्रुमभि क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्यधाटने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रघाते च । ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव–हृ–ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ–घञ् । भोजने । "अल्पाभ्यवहारेण" मनुः ।

अभ्यवहार्य्य त्रि० अभि+अव+हृ–ण्यत् । भोक्तुं योग्ये । "सर्व्वमौदरिकस्याभ्यवहार्य्यमेव" विक्र० । "स्वर विशदभ्यवहार्य्यम्" मा०भ०

अभ्यवहृत त्रि० अभि+अव+हृ–क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण–ल्युट् । आभिमुख्येनागमने "यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धि स्यात्तदुपगृह्णीत यद्यु अभ्यवायनाय" शत०ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस–ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणे ३ पुनः पुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" रघु । "स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते" गीता "अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता" रामा० "मेदच्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः" इत्यत्र "मेदच्छेदकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं अपः" इत्य ।

अभ्यसनीय त्रि० अभि+अस–आवश्यकार्थे अनीयर् । अवश्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यसूयक त्रि० अभि+असू–उपतापे कण्ड्वा० यक् ण्वुल् । अयथार्थाकथाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके । "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" गीता ।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू–उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्ययान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे । "कोनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते" कुमा० "क्षमेषु वैरेषु च साभ्यसूया" "शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये य" "नूनं तेनामभ्यसूयापरोऽभूत्" इति च रघु ।

अभ्यस्त त्रि० अभि+अस–क्त । पौनःपुन्येनैकजातीयाक्रिया कर्मणि पुनः पुनरावर्त्तिते । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्" रघुः । २ "उभे अभ्यस्तम्" पा० उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । "नाभ्यस्ताच्छतुः" "अभ्यस्तस्य च" पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस–ल्यप् । पुनः पुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष–भावे क्त । १ मिथ्याभियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्मणि क्त । २ ईप्सिते त्रि० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या–ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे "शत मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । भिक्षयागामीये गृहं गते ऽतिथौ "सर्व्वस्याभ्यागतो गुरुः" पुरा० । २ सम्मुखागतमात्रे त्रि० । "अभ्यजातोऽभ्यागतत्पर्णतर्पकान्" माघ ।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम–अप् । १ युद्धे । कर्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् । ३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने "कि मा मदभ्यागमकारणं ते" रघु ।

अभ्यागमन न० अभि+आ–गम–ल्युट् । १ आभिमुख्ये नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्गतकर्मणि व्यापृत ठन् ।

। [illegible] आहती २शैघ्र आघुर्णे ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन घञ् । १ आघाते २ आक्रमणे च । करणे घञ् । ३ आघातोपकरणे । "अभ्याघातेन [illegible] [illegible] हतम्" [illegible] "अभ्याघातेन [illegible] [illegible] हतम् ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन–णिनि [illegible] । [illegible] । "अभ्याघातिभिः [illegible] [illegible] [illegible]" भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर–घञ् । आभिमुख्येनाचरणे । "अभ्याचारम् [illegible] [illegible]" [illegible] । ९,२

अभ्याम्नाय पु० अभि+आ+म्ना–घञ् । अभिमाने [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] भा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन–घञ् । [illegible] ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+दा+कर्मणि क्त [illegible] त्रि० । १ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । अभि+आ–दा–क्त । २ आभिमुख्येन गृहीते त्रि० । [२ [illegible] च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा ल्युट् । १ आभिमुख्येनादाने

अभ्याधान न० अभि+आ+धा ल्युट् । अभितोऽग्न्याधाने [illegible] "आभिमुख्ये [illegible]" [illegible] भा० । [illegible] १०२ पृष्ठे [illegible] ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम–क्त त्रि० । रोगार्त्ते [illegible]

अभ्यापत्ति स्त्री० अभि+आ+पद–क्तिन् । अभिमुखागमने ।

अभ्यामर्द अभि+आ+मृद आधारे घञ् । १ रणे । भावे घञ् । २अभिमर्दने ।

अभ्यारम्भ त्रि० अभि+आ+रभ–कर्मणि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" भा ।

अभ्यारम्भ पु० अभि+आ+रभ–भावे घञ् । [illegible]

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रुह–क्त । [illegible] [illegible] "[illegible]" भट्टिः

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रुह–घञ् । १ आभिमुख्यारोहणे आभिमुख्येन आरोहणे [illegible] करणे घञ् । २ [illegible] "[illegible]" इति श्रु० भा० । "[illegible]" भट्टिः भा० ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+आ+रुह अनीयर् । आभि

[illegible] । [illegible] । अभ्यारोहणीयम् ।

अभ्यावर्त्त त्रि० अभि+आ+वृत–अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" भट्टिः भा० । भावे घञ् । २ अभ्यावर्त्ती पु० । अभि+आ+वृत–णिनि कर्मणि अण् । २ पुनः पुनरावर्त्तमाने त्रि० । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" भट्टिः भा० ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० अभ्यावर्त्तते अभि+आ+वृत–णिनि । १ [illegible] [illegible] । २[illegible] [illegible] पु० । [illegible] [illegible] [illegible] अ० ६ १०१ । अभ्यावर्त्ती [illegible] इत्यादि ऋ० ६ २ ८ ।

अभ्याश पु० अभि+आ+अश [illegible] [illegible] [illegible] । आभिमुख्येन [illegible] [illegible] । "[illegible]" भ० १९८ । "अभ्याशः [illegible]" [illegible] २ इव इन्द्रप्रस्थे त्रि० ।

अभ्यासादिन् स्त्री० अभि+आ+सद–णिनि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा० । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अभ्यास पु० आभिमुख्येनासनं आवृत्त्या [illegible] [illegible] भावे घञ् । [illegible] । [illegible] । २[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा० च ।

अभ्यास पु० आभिमुख्येनासनं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । १ [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] । २ [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । "[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] १ "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति च गीता । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible]

दृष्ट' । ४ अन्यतात्पर्यग्राहके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इति" उक्ते यथा छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यस्य नवकृत्व अभ्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरत समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । ६ व्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः' । "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः । सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ । "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय" । "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति" च गीता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद–णिच् ल्युट् । १ शत्र्वादेः शत्रोर्निर्बलताकरणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ–घञ् । १ अभिहारार्थे २ समाहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च । "अर्च्चिषु हैकेऽयान्तरदेशे कर्षू खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति" शत० ब्रा०

अभ्याहित त्रि० अभि+आ+धा–कर्मणि क्त । १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वह्नौ ।

अभ्युक्त त्रि० आभिमुख्येनोक्त । १ सम्यगुक्ते २ प्रकाशिते च

अभ्युक्षण न० अभि+उक्ष–सेचने ल्युट् । "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" इत्युक्ते अवनतपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे "परस्पराभ्युक्षणतत्पराणाम्" रघु अभ्युक्षणं च स्नानकार्य्यं कात्या० २२,६,१४ । कर्त्तव्यमिति शेषः । अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षितद्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अदृष्टविशेषरूपः द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसकाः तेषामयमाशयः । यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति नियमेन व्रीह्यादिगतावघातानुकूलशक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव व्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्षणादिजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो व्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते" इति । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः" कुसुमा० उक्ते प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुंस एव पुंनिष्ठः एव सोऽक्रियते प्रतिव्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तर्य्येव प्रधानफलवत्तत्तदवान्तरादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्व्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् व्रीह्यादेश्च सर्व्वपुरुषसाधारण्येनानियमकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्व्वस्यापत्तेः । यो यद्गतफलार्थितयेत्यादिनियमस्य शत्रुनिधनोद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचारान्नार्थसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवधफलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्पनावश्यम्भावात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्यानर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्म्मणश्च उपपातकमध्ये मन्वादिभिर्गणनात् तस्य पापजनकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित त्रि० अभि+उक्ष–क्त । कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ

अभ्युक्ष्य त्रि० अभि+उक्ष–अर्हार्थे ण्यत् । अभ्युक्षणार्हे । ल्यप् । अवनतपाणिना सिक्त्वेत्यर्थे अव्य० "अधस्त्यं मसवन्यं कृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२,६,१२ । तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति" त० सा० ।

अभ्युच्चय पु० अभि+उद्+चि–अच् । १ वृद्धौ । "अभ्युच्चयस्तु धर्म्माः" किरा० २,१९ मल्लिनाथोक्ते २ उच्चप्राप्तावपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्+स्था–ल्युट् । १ आदरेणागमनादिना उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उद्यमे, ६ उद्भवे च । "नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः" रघु "अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीता । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् त्रि० अभि+उद्+स्था–णिनि । अभ्युत्थान

अभ्युत्थित त्रि० अभि+उद्–स्था–क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभिवादे सम्मानार्थमासनादित उत्थिते । २ अभिमुखेनोद्गते च "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्" रघु ।

अभ्युत्थेय त्रि० अभि+उद्+स्था–उपसर्गात् कर्मणि यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । "अभ्युत्थेयस्यापि" कात्या० ३२,५,२७ "गुर्व्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति" कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येनोत्पतने "अवनिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः" रघु ।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इण्–अच् । १ अभीष्टकार्य्याणां प्रादुर्भावे, २ वृद्धौ, "भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्" रघु ।

। [illegible] ।

अभ्याघात पु अभि+आ+हन घञ् । १ आघाते २ आक्रमे च । [illegible] । "अभ्याघातेन [illegible]" [illegible] ।

अभ्याघातिन् त्रि अभि+आ+हन-णिनि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्याचार पु अभि+आ+चर-घञ् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । ६,१

अभ्याताप पु अभि+आ+तप-घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यातान पु अभि+आ+तन-घञ् । [illegible] ।

अभ्यात्त पु अभि+आ+दा+क्त [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । अभि+आ-दा-क्त । [illegible] । [१ [illegible] ।

अभ्यादान न अभि+आ+दा ल्युट् । १ [illegible] ।

अभ्याधान न अभि आधानम् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ०१,६७ [illegible] ।

अभ्यान्त पु अभि+अम-क्त [illegible] । [illegible] ।

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद-क्तिन् । [illegible] ।

अभ्यामर्द अभि+आ+मृद [illegible] घञ् । १ [illegible] । [illegible] घञ् । [illegible] ।

अभ्याशम्य त्रि अभि+आ+शम-[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । ११ । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यारम्भ पु अभि+आ+रभ-घञ् मुम् । [illegible] ।

अभ्यारूढ त्रि अभि+आ+रुह-क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यारोह पु अभि+आ+रुह घञ् । १ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यारोहणीय त्रि अभि आ+रुह [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अभ्यावर्त्त त्रि अभि+आ+वृत-अच् । १ [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । अभ्यावर्त्ती पु । अभि+आ+वृत-णिच [illegible] । २ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि [illegible] अभि+आ+वृत णिनि । [illegible] । [illegible] पु । "[illegible]" [illegible] ६ १०१ । [illegible] । १०८ ।

अभ्याहत पु अभि+आ+हन- [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । १८ । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्याहति स्त्री अभि+आ+हन क्तिन् । [illegible] । [illegible] ।

अभ्याश पु [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यास पु [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

त्येव पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्य पुरे तव ॥ गोवत्सं वड़वा सूते श्वा सृगालं महीपते । । कुक्कुटान् करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्व्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमवमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यमाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भाग्य(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं पीड़यत्येवमुभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सङ्ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन् पाण्डवैः सह भारत ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्द्दयन्निव ॥ ग्रहाश्च चैव राजेन्द्र । प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिकां पीड़यंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते । ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येत आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु पूर्व्वेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते । गृध्रः संपतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोड़शीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः । शोणितैर्व्यक्तसम्पूर्णा अवृष्टास्तत्र राक्षसाः ।। प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिश्चतुर्भिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमपसव्यञ्च शोणं मर्हर्षिभिः । भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् । वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाता शर्करकर्षिणः ॥ अभग्ना ह्यमहावातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्च्चिर्दुष्टगन्धश्च शब्दवान् वै दारुणः स्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते । । धूमं ध्वजाः प्रवस्वन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्य्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात् समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनाश्चतुरङ्गमाः सर्व्वे वारणाः सलिलाश्रयाः।' इति असाधारणानि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'मक्षिकेशीं छिन्नमासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । रक्तवस्त्रपरीधाना-

[illegible]

[illegible]

चैव पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्त्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं वड़वा सूते श्वा शृगालं महीपते ! । कुक्कुटान् करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्व्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमवमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुरुपैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च वृहस्पतिः । भाग्य(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्त्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव विष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वशस्यपरिच्छन्ना पृथिवी शस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्च्चिषश्चापात् खड़्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सङ्ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन् ! पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्द्दयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव सम्प्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ वृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिकां पीड्यते तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु पूर्व्वेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते । गृध्रः संपतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोड़शीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः । शोणितैर्वक्त्रसम्पूर्णा अतृप्तास्तत्र राक्षसाः ॥ प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च नर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च महीभिरुल्काभिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमवसव्यद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः । भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् । वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ॥ अभग्नाः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । पीतलोहितनीलश्च ज्वलत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्च्चिर्दुर्गन्धश्च सृजन् वै दारुणं स्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्य्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां समन्तान्माल्युपरिष्टात् समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः । पकापकेति सुभृशं वाशन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्व्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ' इति असाधारणानि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'शुक्लकेशीं छिन्ननासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

सतम् अमनुष्याणां मनुष्याणिनामा गन्धर्वादीनां शब्दभयात् सन्दस्त्वायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तत्कर्मभयात्" कर्म०।

अमनोगत त्रि० न मनोगत । १ अनभिमते २ मनसाऽचिन्तिते । [प्राप्टवीते २ अनभिमते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीत स्वहीत । १ मनोग्रस्था

अमनोयोग पु० मनसो योग विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त० । अप्रधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोयत्नाभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त० । रम्यभिन्ने कल्पिते ।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन–तुन् न०त० । अज्ञातरि "अकर्मा दस्युरभिनो अमन्तुरन्यव्रत " ऋ०१०,२२,८ १ मन्तुरपराध न०ब० । २ तच्छून्ये त्रि०

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्र पाठो यत्र कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ "शय स्वस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्र बलिं हरेत्" मनु नास्ति मन्त्र मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् प्रतिग्रहो देय " "निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमितीरिता' इति च मनु । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युक्तयत 'अमन्त्रकं तु शूद्रस्य सर्वकर्माणि कारयेत्" अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते" इति च स्मृति । [क्षेट च ।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त० । १मन्दभिन्ने पटौ २उत्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमान' गेहादिषु यस्य । गृहपुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये "शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूल निकेतन "मनु ।२ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽप्यत्र

अमर पु० मृ-पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, "सदामरालयमरालमरालकेशी' नै० "सुधाय रत्नानि हरामराङ्गना "माघ । तौरयुत्तराणि सैमय अवद्रममरामरा" मनु अष्टगान्त्रिकमध्ये २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, "पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका "इति कविक० । स च काण्डत्रययुक्तलिङ्गानुशासनकोषकर्ता विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नमध्ये,न्यतम "धन्वन्तरि क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा । ख्यातोवराहमिहिरोनृपते सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" शङ्कु सुधाम् वररुचिर्मेघविरं गुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्य । अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्येह विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी" इति च ज्योतिर्विदा० । ३गुडूचीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुन पुनः प्ररोहति, तस्मा न म्रियते । ४ पारदे तस्य वह्न्यादौ बहुतापनेऽपि न ध्वंस । अपादाने वा अप् । तदैव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनग्रन्थे वर्ण्यते । ५ अस्थिसंहारवृक्षे च स हि बहुकाल भूमौ स्थितोऽपि न जीर्यति । श०च० ६ मरणशून्ये त्रि०। "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाञ्च चिन्तयेत्" हितो० "उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा" मनु ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे नक्षत्रगणभेदे "हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिर पुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसञ्ज्ञानि भानि ' ज्योतिर्विना० अधिक गणगन्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते ८मरुद्गणभेदे पु० । 'मरुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निचक्षुर्ज्योतिर्ज्योति सावित्र मितमेव च । अमर सरहद्दिश्च नभायश्च महाभुजम्" इत्यादि हरिव० ९ गुडूच्याम् १० दूर्वायां ११ वास्तुघोष्ठे १२ महानिलोहे १३ घृतकुमार्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री । एतासां छेदनेऽपि पुन प्ररोहणात् यथायथ दूर्मरत्वाञ्च तथात्वम् । न म्रियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ स्त्री । तच्चर्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम् । १६नाभिनालायाम् राजनि० १७स्थूणायां गृहस्य अनिवारकत्वात्तथा ।अमरा सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच्। १८ इन्द्रपुर्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृत कोष । अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमर दुर्मर इव जायते जन–ड । दुष्खदिरे काञ्चस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु०न० । अमराणां प्रिय दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजक द्विज शाक० त० । देवले (पूजा रीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु०६०त०। देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य । १कल्पवृक्षे२कृतुगन्धायां स्त्री । ३ काशतृणे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्या जातित्वात् ङीप् । अम्लाकपुष्पाम् । कप् अत इत्वम् । अमरपुष्पिकाप्यत्र ।

अमरप्रभु पु०६त० । १विष्णौ तस्य सर्वेश्वरत्वात्तथा । २ ब्रह्मे च

अमररत्न न० अमर इव शुद्ध रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ६त०। १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं यस्य । २प्राप्तदेवलोके धार्मिके त्रि०। "नैषां सत्यगवर्ष-

[illegible]

धमन [illegible]

धमनि [illegible]

धमनीयम् [illegible]

[illegible]

वत्सम् अमनुष्याणां मनुष्याभिधानां गन्धर्व्वादीनां सम्भवात् सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।

अमनोगत त्रि० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचिन्तिते ।

[अगृहीते २ अनभिप्रेते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोदृत्या

अमनोयोग पु० मनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोवृत्त्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त० । रम्यभिन्ने कुत्सिते ।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन–तुन् न०त० । अज्ञातरि “अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यव्रत” ऋ०१०,२२,८ १ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये त्रि०

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्रः पाठ्यो यत्र कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ “सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्” मनु नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये “अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषां प्रतिग्रहो देय” “निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः” इति च मनु । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्यत्र “अमन्त्रकं तु शूद्रस्य सर्व्वकर्म्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृति । [कष्टे च ।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त० । १मन्दभिन्ने पटौ २उत्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृहपुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः” मनु । २ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽप्यत्र

अमर पु० मृ-पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, “तत्रामरालयमरालमरालकेशी” नै० “सुधाय रत्नानि हरामराङ्गना” माघ । तीर्थ्युत्तराणि कर्म्माणि सुखङ्गमरामरा” मनु । अष्टशाब्दिकमध्ये २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डत्रययुक्त-लिङ्गानुशासनकोषकर्त्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्न-मध्येऽन्यतमः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेताल-भट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरोनृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” शङ्कु सुवाग् वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्यः । अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्व्वा यस्येह विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदा० । ३स्नुहीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, सहसा न म्रियते । ४ पारदे तस्य वह्न्यादौ बहुतापनेऽपि न क्षय । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनग्रन्थे वक्ष्यते । ५ अस्थिसंहारे च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्य्यति । श०च० ६ मरणशून्ये त्रि० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाञ्च चिन्तयेत्” हितो० “उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा” मनु ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरः पुष्यरेवाश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि” ज्योतिस्तत्त्वा० अधिक गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते ८मरुद्गणभेदे पु० । “मरुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निश्चक्षुर्ज्योतिः सावित्रं मित्रमेव च । अमरं शरवृष्टिञ्च सुवर्षञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिव० ९ गुडूच्याम् १० दूर्व्वायां ११ वारुणीवृक्षे १२ महानिलीवृक्षे १३ घृतकुमार्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री । एतासां छेदनेऽपि पुनः प्ररूढत्वात् यथायथं दूर्मरत्वाच्च तथात्वम् । न म्रियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ स्त्री । तच्चर्म्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम् । १६नाभिनालायाम् राजनि० १७स्थूणायां गृहस्य धनिवारकत्वात्तथा । अमरा सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच् । १८ इन्द्रपुर्य्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः । अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमर इव दुर्मर इव जायते जन–ड । दुष्खदिरे कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु०न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवलो (पूजारीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु० ६ ०त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य । १कल्पवृक्षे २ इक्षुगन्धायां स्त्री । ३ काशतृणे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । अशोकपुष्पाम् । कप् अत इत्वम् । अमरपुष्पिकाप्यत्र ।

अमरप्रभु पु० ६त० । १विष्णौ तस्य सर्व्वेश्वरत्वात्तथा । २ शम्भौ च

अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ६त० । १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं यस्य । २प्राप्तदेवलोके धार्म्मिके त्रि० । “तेषां सत्यगवर्ग-

[illegible] ।

अमरपत्नी स्त्री [illegible] ।

[illegible] ।

अमरसरित् स्त्री ६त० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ६त० । "[illegible]" [illegible] ।

अमराद्रि पु० ६त० । सुमेरौ । [illegible] ।

अमराधिप पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे अमराधीशादयोऽप्यत्र ।

अमरापगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् ।

अमरालय पु० ६त० । स्वर्गे [illegible] ।

अमरावती स्त्री [illegible] ।

अमरिष्णु त्रि० न-मृ इष्णुच् [illegible] ।

अमरु पु० [illegible] ।

अमरेश पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे [illegible] ।

अमर्त्य त्रि० न-मृत् [illegible] ।

अमर्ष त्रि० [illegible] ।

अमलमुक्त न० [illegible] ।

अमर्याद त्रि० नास्ति मर्यादा [illegible] ।

१ [illegible] २ [illegible] च ।

अमर्ष पु० न-मृष [illegible] ।

[illegible] ।

अमल त्रि० न-मल [illegible] ।

अमर्षित त्रि० न-मृष [illegible] ।

अमलिन त्रि० न-मलिन [illegible] ।

अमस न० [illegible] ।

अमसात्मक? [illegible] ।

अमस पु० [illegible] ।

अमलिन त्रि० [illegible] ।

अमसृण त्रि० [illegible] ।

अमा अव्य० [illegible] ।

सूर्य्यकिरणासंपर्कादृदीप्ताया, ४ पञ्चदश्या कलायाम् न क्षीयते दृश्यते विधुरत्र । ५अमावस्यायां तिथौ च स्त्री । "अमार्कपाते श्रवणे यदि स्यात्" "यद्यमा रविवारेण" इति च प्रा०त०पुरा० । "अमायां तु सदा सोम-ओषधीः प्रतिपद्यते" इति सोमो० । न क्षीयतेऽसौ क्षा—कर्मणि क्विप् । ६ आत्मनि पु० । ७ आमन्यूने लि० । ८ सहे अव्य० निरु० । "कामयमानमसा भूते" ऋ० २,२८,६ । "अमा स्वकृमिति" भा० । अम्यते गम्यते चन्द्रलोकात् यत्र अम—आधारे—घञ् वा वृद्धिः । ९इहलोके । "अमा-सोमस्तोवि आन्तरिक्षादमायुत" ऋ०५,५०,५८ । "अमातः अस्माल्लोकात्" भा० । तत्र यावत्समासमपित्वा "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति" श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह लोकागमनात्तथात्वम् । [दुर्बले ।

अमांस लि० नास्ति मांसं यस्य । १दुर्बले । मांसहीने हि

अमात्य पु० अमा सह भवति त्यप् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड नीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । "पुरोहितामात्यसुखाय योधा" भट्टि । "अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वित" रघु । "अमात्ये दण्ड आयत्त" इति मनु "अमात्यव्यङ्गा राज्ञा दूष्यास्ते अनुग्रहिताः" काम । अमात्यलक्षणादिकं हेमा० विष्णुध० पु० । "सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् । ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञोऽविनीत प्रिय-दर्शन । कुलशस्यो महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवद । इङ्गितज्ञश्च सनः प्रोक्तो नीतिं जानाति सर्वतः । राग-द्वेषेण य कार्यं न च हन्ति सहोचितं । लोकाप-वादाद्राजार्थे भयं यस्य न विद्यते । क्षमावांस्तु धर्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रश्च प्राज्ञो भक्तजनप्रियः । इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशा-रदः । अरत्यं ज्ञातविद्यश्च मानी न च मत्सरी । चारप्रचारकुशल प्रणिधिप्राप्य आत्मवान् । षाड्गुण्य-विधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्याणां नैव कार्यातिपातक । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुण-प्रिय । कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता । यथा गुरुप्रसङ्गेणा गुरुणा नियोजक । कर्त्ता परोक्षे कार्याणि सांपराये त्वगूहक । तत्त्वान्तत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-वम् । यत् मित्रविभागज्ञो विग्रहे चैव तत्त्ववित् स राज्ञः सर्वकार्याणि कुर्याद्दुष्टगुणोऽपि हि । विदितानि तथा कुर्याच्च ज्ञातानि मतोऽपि वा अज्ञातानि नरेन्द्रस्य ज्ञात्वा कार्याणि भार्गव । अचिरेणापि विद्वेष स मन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते यस्तु कार्याणि विदितानि महीपते भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री यावद्व तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्यादिह गुरुश्च कक्षीयमेव दीर्घं भुवनत्रयेऽपि" इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १इयत्ताशून्ये पर-मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । इयत्तापरिमाणकल्पनेन २परि-च्छेदशून्ये गगनादौ च लि० । अमात्र त्वा धिषणा तविषे ऋ० १,१०२,७,"अमात्र मात्रया इयत्तया रहितम्" भा० ।

अमानना स्त्री अभावे न०त० । आदराभावे न०ब० । आद-रशून्ये लि० । [अम कष्टदायके दु खे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न०त० ।

अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्येण मा माषो वा चन्द्रमा यस्या गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय लि० नास्ति माया यस्य । १कपटशून्ये २दर्पविद्याशून्ये ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३इयत्ताशून्ये लि० ।

अमानिन् लि० न मन्यतेऽभिमन्यते मन—णिनि न०त० । अभिमानशून्ये "अमानित्वमदम्भित्वम्" गीता ।

अमार्जित लि० मृज—क्त विरोधे न०त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप् घञ् वा नि० गौरा० ङीष् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि० । कृष्ण-पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अधः प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्यः । तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-रिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति तदा सूर्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-षदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकृटो-पलक्षित काल अमावस्येति निष्कर्ष । "सूर्याचन्द्रमसो यः परो विप्रकर्ष सा पौर्णमासी यः पर सन्निकर्ष साऽमावस्येति" गोभि० "अमावस्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्दशी" मनु । अमावास्यायां भव वा कुन् अमा-वासक अण् आमावस । तत्रभवे लि० । "य आगारे दृगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावास्ये" अथ० २६,१

अमावसु पु० आयुसुते नृपभेदे "अमावसुमिति ख्यात-मायो सुत यवखिलम्" ह०व० ।

अमित लि० न मित । १अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये "अमितस्य हि दातार भर्त्तार का न पूजयेत्" रामा० । २अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्य पाद-

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अमिताशन पु° [illegible] ।

अमितौजस् त्रि° [illegible] ।

अमित्र पु° [illegible] ।

अमित्रघा(घ्न) त्रि° [illegible] ।

अमित्रिय त्रि° [illegible] ।

अमिन् त्रि° [illegible] ।

अमिन त्रि° [illegible] ।

अमिश्र त्रि° [illegible] ।

अमिश्रित त्रि° [illegible] ।

अमिष न° [illegible] ।

अमीत त्रि° [illegible] ।

अमीव त्रि° [illegible] ।

[illegible] ।

अमीवचातन त्रि° [illegible] ।

अमुक त्रि° अदस्+अकच् [illegible] ।

अमुत्र अव्य° [illegible] ।

अमुर्हि स्त्री° [illegible] ।

अमुकिन् त्रि° [illegible] ।

अमुत्र त्रि° [illegible] ।

अमुतस् अव्य° [illegible] ।

अमुत्र अव्य° [illegible] ।

अमुथा अव्य° [illegible] ।

अमुष्यकुल न° [illegible] ।

अमुष्यपुत्र(त्री) त्रि° [illegible] ।

अमुष्यायण(णी) त्रि° [illegible] ।

अमु(मो)हत् अव्य° [illegible] ।

अमुष्मकुल न° [illegible] ।

अमुष्यपुत्र पु० ६त०नि०अलुक्। प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यकम्। कौलीन्ये न०।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फञ्) अलुक्। विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च।

अमूदृश त्रि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+दृश–क्स आत्वि उत्त्वमत्वे। अदःशब्दार्थसदृशे। कञ्। अमूदृश क्विन् अमूदृक् कुलम्। उक्तार्थे। कञ् प्रत्यये स्त्रियां ङीप् "अमूदृशी तत्कविष्टन्द्वन्दिता" नै०।

अमूर त्रि० अम् मूर्च्छाभाव कुञ्जा० अस्त्यर्थे र। मूढभिन्ने मोहशून्ये "संजानत स्वैर्दक्षैरमूरा" ऋ० १ ६८'४, "यास्कस्तु मूढा वय मोऽमूढस्त्वमसि इति" मूढ-शब्दस्य रूपमाह तन्न छ० साधुत्वम्।

अमूर्त्त त्रि० न०त०। मूर्त्तभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरिमाणे "क्षितिर्ज्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० "मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति" सि०मुक्ता० तद्भिन्ने गगनादौ। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च" शत०ब्रा०।

अमूर्त्तगुण पु० ६त०। वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणविशेषे "धर्म्माधर्म्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्व्वे" भाषा०।

अमूर्त्ति त्रि० नास्ति मूर्त्तिरस्य। १अवयवशून्ये गगनादौ २विष्णौ पु० "अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः" विष्णुस० "मूर्त्तिर्घनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षण तन्नास्ति यस्य" भा०।

अमूर्त्तिमत् त्रि० न०त०। १मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २विष्णौ पु० "दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्" वि०स०।

अमूल त्रि० नास्ति मूलं यस्य। १ आदिकारणशून्ये "मूले मूलाभावादमूलम्" सा०सू०। "त्रयोविंशतत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापत्त्या तस्य मूलान्तरासम्भवात्" प्र०भ०। "इयं वा इदं जीवनं "मूलि चैवामूलञ्च तदुभय देवानां यन्मनुष्या उपजीवन्ति पशवोऽमूला ओषधयोमूलिन्य" शत० ब्रा०। मूलि च अमूलञ्चान्नाद्य प्रतिष्ठितम्" शत०ब्रा०। २ मूलरूपकाद्रिपिका तच्छून्ये त्रि० मूलाद्यजा"। पा० अजादि टाप्। सा च ३ अग्निशिखाख्ये। कप्। अमूलको-ऽप्युक्तार्थे मूलधन्येपु–अदृष्टे च "एतद्धनममूलकम्" भूरिप्रयोकप्रसिद्धि।

अमृक्त त्रि० मृज–शोधालङ्कारयो भेदे न यत्नम् न०त०। १अशोधिते अनिर्णिक्ते "अमृक्तेन रुशता वाससा" ऋ० ८,६६,५ लोके तु अमृष्ट। तत्रार्थे धातूनामनेकार्थत्वात् २अहिंसिते। "रथोवाजा ऋभुक्षणो अमृक्त" ऋ०७,२७,१। "अमृक्त अहिंसितः" भा०।

अमृणाल न० लामज्जे न०त०। मृणालसदृशे वीरणमूले।

अमृत त्रि० न मृत। १मरणशून्ये जीविते "अमृते जारज कुण्ड" अमर० "अपाम सोममसृता अभूम" इति श्रुति मरणश्चात्र "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति" विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्व, देवानामपि तथैवामृतत्वम् "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहात परमाम्नायात्" शा०सू० कार्य्यब्रह्मणा सह सर्व्वेषां लयाभिधानात्। न मृत मरण यस्मात्। २पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं भारतादौ प्रसिद्धम्। तच्च प्रथम पृथूपदिष्टैर्देवैरिन्द्र वत्सं कृत्वा गोरूपधराया पृथ्व्या दुग्धम् पश्चात् दुर्वासशापात् समुद्रमध्य गतम् ततो देवासुरैः समुद्रे मथिते पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथानुसन्धेया "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्ते" किरा० न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृत दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ०। "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे। भजसि तापमनुष्णकिरंशुभिः। यदि भवन्ति मृताः सखि। चन्द्रिकाः इति" नैषधम्। ३ जले तस्य प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम्। "अन्नमय हि सौम्य। मन आपोमयः प्राण" इत्युपक्रम्य षोडशकलः सौम्य। पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" छा०उ०। जलपानाभावे प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणरक्षे जलस्य मरणाहेतुत्वम्। "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा" "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" आपोशनमन्त्रः। ४ घृते तस्य, "आयुर्वै घृत" मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम्। "अमृत नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति। शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना" माघ। ५पारदे तस्य च रसायनादिना पाने "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारद अनयोर्मेलन देवि। मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इत्युक्ते तद्विकारजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरदर्शने विस्तरः। ६यज्ञशिष्टे द्रव्ये "यज्ञशेषोऽमृत स्मृत" मित्युक्तेस्तथात्वम्। ७ अयाचिते वस्तुनि "मृत स्याद्याचित भैक्ष्यममृत स्यादयाचितम्" मनूक्तेस्तस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्यत्वात् तथात्वम्। "ऋतामृताभ्यां जीवेत" मनु। ८दुग्धे तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम्। ९अन्ने "अन्नमूलं हि जीवन"मित्युक्तेस्तथात्वम्। न म्रियते पीयते। १०स्वर्णे।

[illegible]

अमृतगति [illegible]

अमृततम [illegible]

अमृतजटा [illegible]

अमृततरङ्गिणी [illegible]

अमृततिलका [illegible]

धरा। वदलघुर्द्वैर्गुरुकः भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्त- लक्षणे दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "त्वरितगतिश्च नजन- गैरियुक्तापरितगतिलक्षणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम्।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य। चन्द्रे "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापमसुष्य" नै०।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य। चन्द्रे।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः। अमृतसन्ततौ। "चरमचरणमयमसितिगुरुयुग्मम्। अखिलमपरमुपरि- गतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा" वृ०र० उक्ते- १पदचतुरूर्द्ध्वपदके २छन्दोभेदे। उपरिगतम् "मुखपादोऽष्ट- भिर्वर्णैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्वृत्ता" इत्याद्युक्तलक्षणम् हेत०। २सुधासन्ततौ च। [उपनिषच्छब्दे विवरणम्।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता

अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव। कर्पूर- नालिकाभेदे पक्वान्नभेदे भा०र०।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रक्षणे क। १विष्णौ सहि अमृतमन्थनसमये असुरैर्ह्रियमाणममृत मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योऽदापयत् तस्य पालक इति भागवती कथा। "सोमपोऽमृतपः सोम" इति वि०स०। अमृतं पिबति पा पाने क। २देवे तद्दर्शनेन तृप्तत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम्। ३ अमृततुल्यम- द्यादिपातरि लि०। "मुखममृतपनामयाञ्चक्रुयासावधरमत्त मधुपस्तनाजिघ्रते" माघ।

अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्ष इवाकारित्वात्। १वह्नौ "अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्," श्रा० उक्ते सर्वदाहक- स्यापि वह्ने न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम्। "तस्ये न पक्षतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नौ" इति शत०ब्रा०। अमृत स्वर्गमिव पोतौ पक्षावस्य। १स्वर्णवर्णपक्षे श्येनभेदे "हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्युममृत वै हिरण्यममृतपक्ष शकुनः" शत०ब्रा०।

अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम्। (नासपातीति) १ यवनप्रसिद्धे वृक्षफले "अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु त्री- न्हरेद्दोषान्। देशेषु सुरसानां बहुल तल्लभ्यते लोके" भा०प्र०। हे०च०। २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री ४पटोले ५पारावतवृक्षे च पु०।

अमृतबन्धु पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहो- दरः। १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्थनसमये समुद्रात् उत्पन्नत्वात् तथात्वम्। "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् अमृतात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" इति भा०आ० प०। अमृतस्य बन्धुरिव आह्लादकत्वात्। २ देवमात्रे "तं देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः" ऋ० १०,७२,५,।

अमृतभल्लातकी स्त्री "सुपक्वभल्लातफलानि सम्यक् द्विधा विदा र्याढकसम्मितानि। विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेऽव्य- पनेय तेन॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घन यथा स्यात्। सितोपला षोडशभिः पलैस्तु विमिश्रा सं- स्थाप्य दिनानि सप्त॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां ज- येद् गुदोद्यानखिलान् विकारान्। कचान् सुनीलान् घन- कुञ्चिताग्रान् सुवर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च॥ जव हयानाञ्च मतङ्गज बल, स्वर मयूरस्य हुताशदीप्तिम्। स्त्रीषु प्रभुत्वं लभते प्रजाञ्च नीरोगसद्वत्सियतानि चायुः॥ न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च। प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्व्वरसायनानाम्॥ भल्लातकी भूरिरिह भाषिता भूरिगुणप्रदानात्। घृताच्चतुर्गुणं क्षीर घृतस्य प्रस्थ इष्यते" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे।

अमृतभुज् पु० अमृतं भुङ्क्ते दृष्ट्वा भोगतुल्य तृप्तिमश्नुते भुज- क्विप् हेत०। देवे "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छा०उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्ति- मत्त्वात्तथात्वम्। अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टाद्यं वा भुङ्क्ते। २ यज्ञशिष्टान्नभोक्तरि ३ अयाचितान्नभोक्तरि च लि०।

अमृतयोग पु० अमृताख्योयोगः। ज्योतिषोक्ते। तिथि- वारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वाद्यम्। १ अमृतरूपे आस्वाद्ये "विश्वानेष विमर्द्देनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभू" कुमा०। अमृतस्य रस सारः। २सुधारसे "शिक्षा इवामृ- तरसेन सुधार्णवानाम्" माघ। अमृतं मोक्ष रस इव यस्य। ३ परमात्मनि "स एष वैश्वदेवोऽमृतरस इति" श्रुतिः अमृतस्येव रस आस्वादोऽस्याः। ४ कपिलद्राक्षायां (अम्द्रसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्नभेदे च स्त्री। सा च "तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं मर्दितपिष्टकम्। शुभ्रमीषद्घृत- युतं मर्द्दयेद्दृढपाणिना। एवं सुसिद्धं कृत्वा स्थापयेद्र- जनीमितम्। ततोऽग्न्यग्निस्थितं तु वितितं मिश्रयेन्निशं विधाय पूपकं तेन तम्बिकायां घृते पचेत्। ततोऽमृतरसा जाता वासकुसुमवर्द्धिनी" इति भा०प्र० उक्ता।

अमृतलता स्त्री अमृताख्यता। १ गुडूच्याम्" (अमरलता) इति २ ख्यातायां लतायाञ्च।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायित वपुरस्य। १ चन्द्रे स हि कृष्ण-

[illegible]

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । [illegible] (गुडुच) ।

अमृतवाक् त्रि अमृतमिव वाक् [illegible]

अमृतसम्भवा स्त्री अमृतेन सम्भवति सम्+भू+अच् । गुडूच्याम् (गुलच) ।

अमृतस्राव न [illegible]

अमृतसार पु [illegible]

अमृतसारज पु अमृतसारात् जायते जन–ड [illegible]

अमृतसू पु [illegible]

अमृतसोदर पु [illegible]

अमृतस्रवा स्त्री [illegible]

अमृतांशु पु [illegible]

अमृतांशूद्भव पु [illegible]

अमृताशन पु [illegible]

अमृताफल न [illegible]

अमृतासमान त्रि [illegible]

अमृतत्वे "उत्तिष्ठ वत्से त्वमृतायमानम् यशोनिधस्येति" रघु ।

अमृताश पु० अमृतममरणं यथाभावमश्नुते अश-व्याप्तौ अण् । विष्णौ "१अमृतांशोऽमृतवपुः" विष्णु०स० अमृतं सुधामश्नाति अश-भोजने अण् । २देवे । [स्व शब्दे विवरणम्

अमृताशन पु० अमृतमश्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता

अमृताश्म त्रि० न म्रियते मृ—तन् न०त० जीत नित्य कर्म० टच् समा०। प्रस्तरभेदे जीवप्रस्तरखण्डभेदे ।

अमृताष्टक पु० अमृतामृतीनामष्टकं यत्र । गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलकटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् "अमृताष्टक दृश्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः" चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे ।

अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषस्येवासङ्गो यत्र । नीलवर्णे तुत्थभेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।

अमृतासु त्रि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राणे बहुकालजीविनि । "आवभूयामृतासुर्वर्धमान - सुजन्मा" "उतामृतासुर्व्रतएमि" इति च अथ० ५,१,१,७ ।

अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातृदासमिवारणार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट् । गरुडे तत्कथा भा० आदि प० ३३ अ० । "तान् कृत्वा पतगश्रेष्ठ सर्व्वांस्तत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्व्वतोऽग्निमपश्यत ॥ आवृण्वानं महाज्वालमर्चिर्भिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांशु चण्डवायुसमीरितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्मुखानां कृत्वा महात्मा गरुडस्तरस्वी । नदीः समापीय सुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य पुनर्ज्जवेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापन समास्तरत् पत्ररथो नदीभिः । तत प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः । प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य्यन्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् । घोररूपं तमत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्म्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्य्यवर्त्तत खेचरः । अरान्तरेणाभ्यपतत् सङ्क्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती । विद्युज्जिह्वौ महावीर्य्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्य क्रुद्धौ तरस्विनौ । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । तयोरेकोऽपि यं पश्येत् स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णः सहसाऽऽवृणोत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतस्

ताडयत् ॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरीक्षग । आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्तत ॥ समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्य्यवान् ॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः । अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां तत "॥ तच् । अमृताहर्त्ता तत्रैव । "काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता" ध्वजपूजामन्त्र ।

अमृताह्व न० अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते तुल्यस्वादफलेन आ+ह्वे—क (आराकानदेश) जाते लघुबिल्वाकृतौ (नासपाति) नामके रुचिफले वृक्षे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।

अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी—अच् अलुक् स० । विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।

अमृतोत्पन्न न० अमृत विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् । खर्परीतुत्थे राजनि० । [५त० । मक्षिकाया राजनि० ।

अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्न यस्या

अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+भू—अच् । खर्परीतुत्थे (तुते) तुत्थभेदे । अमृत मृत्युञ्जयं शिवमुद्भवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । बिल्ववृक्षे । "अमृतोद्भव श्रीवृक्ष शङ्करस्य सदा प्रिय " तद्दानमन्त्र ।

अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्यस्मात् । २मृत्युहेतुभिन्ने त्रि० । "स्वभानवे अथोऽमृत्यु भुवत" ऋ० ६,४८,१२ "अमृत्यु अमरणहेतुं अर्वोऽन्नम्" भा० । मृत्युविनाशो नास्त्यस्य । २ विनाशशून्ये विष्णौ "अमृत्यु सर्व्वदृक् सिंह " विष्णुसहस्रनाम ।

अमृध् त्रि० मृधू उन्दने वा० रक् न०त० । क्लेशाच्छिन्ने । "इषु मिह्योनपातममृध्रम्" ऋ० १,१७,११, "अमृध्रं क्लेशाच्छिन्नम्" भा० । [स्त्रियस्तथैव पुरुषोऽमृषा" शत०ब्रा० ।

अमृषा अव्य० न०त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । "यथा स्त्री यत्र

अमेधस् त्रि०नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा० । श्रवणमात्रेण विस्मारिणि धारणाशून्यबुद्धिमति मूर्खे ।

अमेध्य त्रि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न०त० । अपवित्रे । "अमेध्यादपि काञ्चनम्" "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" इति "अमेध्यप्रभवाणि च" इति च मनु । २ पुरीषे न० ।

अमेनि त्रि० मि—नि—न०त० । परिच्छेदाभावे । "मेन्या मेनिरस्यमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यघारयन्ति" अथ०५,६,८ ।

अमेय त्रि०न मेय । १ परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च "अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः "रघु १"इषाकपिरमेयात्मा" विष्णुस० ।

अमोघ त्रि० मोघो निष्फल न०त० । १ सफले, २ अव्यर्थे च ।

[illegible] इति रघुः। [illegible]

चमोत [illegible]

चम [illegible]

चमर [illegible] इति रघुः [illegible]

चम(रि)रीक [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

अम्बालिके । न मानयति कश्चन य० २२,१८ । नाथोक्ता-वपि तत्रैव, २ अम्बष्ठलतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च । 'अथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयम्वराः । रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा । राजानश्च समाहूता पृथिव्यां भरतर्षभ ।। "अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासा-मम्बिका त्वथ मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र । राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ०प० अम्बोपाख्याने । "मया सौभपते पूर्व्वं मनसा हि वृत मतिं इत्यन्वि योक्ते "अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपते सुताम् । अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादात् भ्रात्रे यवीयसे । भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्म्मणा" भा०आ०प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला—क । मातरि ।

अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के ह्रस्वे अत इत्त्वम् । मातरि, १पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १मातरि २दुर्गायाम् "आशी-भिरेधयामासुः पुरः । पाकाभिरम्बिकाम्" कुमा० । काशी-राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायां धृत-राष्ट्रस्य २मातरि ।

अम्बिकापति पु० ६त० । शिवे । [१गणेशे २धृतराष्ट्रे च ।

अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ढक्) वा ।

अम्बु न० अवि शब्दे—उण् । १लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २(बाला) इति ख्यातायामोषधौ ३ जले "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः" का०प्र० । "कातेतराम्बु-च्छटा" का०प्र० "विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बु-पायिनाम् । "तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः" इति च रघुः । "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । तच्च जलम् रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्या पञ्चीकृतेभ्य एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः तत्तद्भूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः "वैशेष्यात्तद्वाद" शा०सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः 'योयोयावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः' इति मनुना भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् "शब्दस्पर्शौ रूपरसौ सलिलस्य गुणाः स्मृताः" भा०शा०प० उक्तेश्च "जले शुक्लमूलध्वनि । शीतस्पर्शं शुक्लरूपं रसो माधुर्य्य-मीरितम्" पञ्चद० । "अग्नेरापः" इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभव-त्वम् यथोक्तं "तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते" छा० उ० । "तेज इति प्रसिद्धं लोके दग्धृपक्तृप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत । तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्व्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके । यस्मात्तेजसः कार्य्यभूता आप स्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता आप ऐक्षन्तेति पूर्व्ववदेव आकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः भा० । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति "सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" छा०उ० ।। "सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वा-त्मावस्थे बीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं करवाणि एकै-कस्या त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभा-वोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोऽबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्" इमा आपः, अन्नमिद-मिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमा-स्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं-रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृ-तमेकैकामकरोत्कृतवती देवता" भा० । "अद्भिः सोम्य । शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ" छा०उ० 'अद्भिः शुङ्गेन तेजो मूलं कार्य्येण कारणम् अन्विच्छ "तेजो वा अप्रो भूयस्तद्वा एत-द्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्द्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्च-रन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति" छा०उ० ।। "तेजो वाऽप्रो भूयः, तेजसोऽप्कारण-त्वात् । कथमप्कारणत्वमित्याह । यस्मादप्योनिस्तेजस्तस्मा-त्तद्वा एतत्तेजो वायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाहुर्लौकिका अभि-शोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति। तद्यथा। फलकं त्वगष्टकं मुञ्चकलय उदकमाञ्जिका पिकश्चेति॥ सप्त शीतीकरणानि भवन्ति प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति

अम्बुकणा पु० ६त०। शीकरे जलबिन्दौ स्त्रीत्वेके। [च।

अम्बुकण्टक पु० अम्बुन कण्टकमिव। १कुम्भीरे, २शृङ्गाटके

अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्र। कुम्भीरे।

अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव। (शुशक) इति ख्याते शिशुमारे जलजन्तुभेदे।

अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव। शिशुमारे (शुशक) हेम०।

अम्बुकेशर पु० अम्बु जातः केशरोऽस्य। छोलङ्गवृक्षे रत्नमा०।

अम्बुचर त्रि० अम्बुनि चरति चर–ट ७त०। जलचरे टित्त्वात् स्त्रियां ङीप्। [ख्याते शैवाले।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव। (सेओयाला) इति

अम्बुचारिन् त्रि० अम्बुनि चरति चर–णिनि ७त०। जलचरे ङसादौ स्त्रियां ङीप्। "लूताहिमरटामाश्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्" मनुः।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ड। १पद्मे २सारसपक्षिणि। ३चन्द्रे ४कर्पूरे ५हिज्जल इति ख्याते वृक्षे च पु०। ६शङ्खे पु०न०। ७वज्रे च। वज्रस्य जलदप्रभवत्वात्तथात्वम्। "चाप पाशाम्बुज सरसिजान्यङ्कुश पुष्पबाणमिति"-भुवनेश्वरीध्याने अम्बुज पद्म न तु शङ्खमिति तन्त्रसारोक्तेः अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। १पद्मे २सारसविहङ्गे ३शङ्खे पु०च।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः। १लक्ष्म्याम्। २जलोद्भवे त्रि०। [याम् अच्। शैवाले (सेओयाला)।

अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल–प्रतिष्ठा-

अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा–क। १मेघे, "नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत" माघ "नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने" "स्तनयुत मञ्जिमिवाब्भिरम्बुद" इति च रघु। २मुस्तके च।

अम्बुधर पु० अम्बूनि धरति धृ–अच्। १मेघे "शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोध" रघु "अपनेरम्बुतस्य चोभयोर्भगिनवाम्बुधराद् योनय" कुमा०। २मुस्तके च।

अम्बुधि पु० अम्बूनि धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि। १समुद्रे। "रत्नावलीरम्बुधिराबभार" माघ २उदकाधारे घटादौ अम्बुधिर्घटं सि०कौ०। ३चतुःसंख्यान्विते च।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररस प्रसूते प्र+सू–अच्। १घृतकुमार्य्याम्।

अम्बुनिधि अम्बूनि निधीयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा–आधारे कि। समुद्रे। "द्वैमातुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा०। "शे पश्चिमं प्रथममम्बुनिधिं गतासे" माघ।

अम्बुप पु अम्बूनि पाति पिबति वा पा–रक्षणे–पाने वा क। १जलेश्वरे वरुणे "रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" सि०शि०। २समुद्रे च ३जलपायिनि त्रि०।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बूनि पत्रे यस्याः। उच्चटावृक्षे। अम्बुशुक्लं पत्रमस्याः गौरा० ङीप्। अम्बुपत्रीत्यप्यत्र।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद–णिच्–अण् उप०स०। कतककवृक्षे (निर्मालि)।

अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्–ल्यु ६त०। कतकतफले "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्" मनुः। जलप्रसादकारके त्रि० तानि ३३०पृष्ठे द्रष्टव्यानि।

अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति–भृ–क्विप् ६त०। १मेघे २मुस्तके ३समुद्रे च। ४जलाधारमात्रे त्रि०।

अम्बुमत् त्रि० अम्बूनि बाहुल्येन सन्त्यस्मिन्। १बहुदके देशादौ स्त्रियां ङीप्। सा च २नदीभेदे। "ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञ। सुतीर्थमाप्यनुत्तमम् भा०व०प०।

अम्बुमातृज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन–ड ७त०। शम्बूके, (शामुक) हेम०। [२मुस्तके च।

अम्बुमुच् पु० अम्बूनि मुञ्चति मुच–क्विप् ६त०। १मेघे

अम्बुर पु० अम्ब–बा०उरन्। द्वाराध काष्ठे (गोवराट)हेम०

अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत्र। समुद्रे। "नैतन्नमोमणकुलमम्बुराशि" सा०द० "अभूतपूर्व्वा रत्नमम्बुराशे" माघ "शाप दधज्ज्वलनमौर्व्वमिवाम्बुराशि" रघु।

अम्बुरुह् न० अम्बुनि रोहति रुह–क्विप् ७त० १पद्मे "विस्तवरैरम्बुरुहां रवोमि" माघ। २सारसविहगे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि–रोहति रुह–क ७त०। १पद्मे। "द्रक्ष्यथाम्बुरुहं दिव्यं गोमन्तं नाम पर्वतम्"। "नदीं गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत" इति च रामा०। अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्श०अच्।स्थलपद्मिन्यांस्त्री

अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः खलिनादेशोत्वाद्इनि। १पद्मसमूहे २पद्मलतायाञ्च। [रवौ च।

अम्बुरोहिन् न०अम्बुनि रोहति रुह–णिनि। १पद्मे २सा-

अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्गमनं वाचयति सूचयति वच–णिच्–अण् उप०स०ङीप्। आर्द्राद्यपादस्थरविकालिकभूमौ "आर्द्राद्यादि

[illegible] "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ४।१ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]" इति। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible]।

अम्बुवाहिन् त्रि० [illegible] [illegible] [illegible]। १ [illegible]। २ [illegible] त्रि०। [[illegible]।

अम्बुवाहिनी स्त्री० [illegible] [illegible] [illegible]।

अम्बुवाह पु० [illegible] [illegible] [illegible]। १ [illegible]। "[illegible]" "[illegible]" इति [illegible]। [illegible]। [illegible]।

अम्बुवाहिन् त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] १४ [illegible]। १ [illegible] त्रि०। २ [illegible]।

अम्बुवाहिनी स्त्री० [illegible] [illegible] [illegible] १४ [illegible]। [illegible] २ [illegible]।

अम्बुविहार पु० [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible]। [[illegible]।

अम्बुविस्रवा स्त्री० [illegible] [illegible]। [illegible]

अम्बुवेतस पु० [illegible] [illegible]। [illegible]।

अम्बुशिरीषिका स्त्री० [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] इति [illegible]।

अम्बुसर्पिणी स्त्री० [illegible] [illegible]।

अम्बुसेचनी स्त्री० [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]।

अम्बूकृत न० [illegible] [illegible]। [illegible]।

अम्भ पु० [illegible]। [illegible]।

अम्भस् [illegible] [illegible]। [illegible]।

अम्भस् न० [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" ?। "[illegible]" इति [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]। [illegible]। [illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible]" इति [illegible]। [illegible]। [illegible]। "[illegible]। [illegible] ?" [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]

शब्दवाच्यत्वे हेतुस्तद्व्याख्याने दर्शितोऽस्माभि यथा "अम्बाय शब्दे रभस इव मसव्रपात् उपदेशरूपशब्दहेतु-त्वात् अम्भस्तम् अभि—शब्दे इति धातोरस्यनस्य शब्दहेतुकरूपार्थानुगमात्" । द्यावापृथिव्यो द्वि०व० निरु० । [रा०नि० ।

अम्भ (म्भस्सा)सार न० अम्भसा सारं वा सत्वम् । मुक्तायां

अम्भ (म्भस्)सृ पु० अम्भांसि सृते सृ-क्विप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।

अम्भसानिधि पु० ६त० अलुक स० । समुद्रे "शिलाभिरा-श्लिष्टं इवाम्भसा निधि" माघ ।

अम्भृण पु० भृण—शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । १महति निरु० । २भयङ्करशब्दकारके "पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिम्" ऋ० १,१३३,५, "भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्धं वेति" भा० । "कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते" य० १६,२७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन—ड ७त० । १पद्मे "गिरा सुधाम्भोजमिव युयोज" नैष० । "पद्माम्भोज सरस्यधिवसति सदा शोषणम्बाधरस्ते" का०प्र० । २सारसे ३चन्द्रे "पिबन्ति यन्मुखाम्भोजच्युत हरिकथामृतमिति" भाग० । चन्द्रादेवामृतच्युति सम्भव ४कर्पूरे च पु० । ५शङ्खे पु०न० । ६जलजातमात्रे त्रि० ।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूहः (ख)षण्डम् । पद्म-समूहे "कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्" माघ ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-करणोऽपि साधु वामन । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे ब्रह्मणि अब्जजशब्दे विवरणम् । "अम्भोजजन्मजनिता-दन्तरगतो यत्नामितो यत्नवान्" भाग० अम्भोजजन्मन' हिरण्यगर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णुरित्यर्थ ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनि उत्पत्ति-स्थानं यस्य । विधातरि । अब्जजशब्दे विवरणम् । "सद्मसमुपगतोऽह पूर्वमम्भोजयोनेरिति" प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे,तद्वति देशे वा पुष्करा० इनि । १पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्मयुक्तदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा—क । १मेघे, २मुस्तकेच । ३जलदानकर्त्तरि त्रि० । [२मुस्तके ३समुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृञ्—धारणे अच् । १मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत्र धा—आधारे कि । समुद्रे । "सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" । "अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागेति" "अम्भोधिर्विकशित वारिजाननोऽसौ" इति च माघः ।

अम्भोधिवल्लभ पु० ६त० । प्रवाले राजनि० ।

अम्भोनिधि पु०अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि । १समुद्रे । "मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्" कु० "अम्भो-निधिर्वहति दुर्वहवाडवाग्निम्" चौ० प० । [समुद्रे ।

अम्भोराशि पु० अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।

अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह—क । १पद्मे २सारसे च ३जलजातमात्रे त्रि० "हेमाम्भोरुहशस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम्" कुमा० ।

अम्मय त्रि०अपां विकारादि अप्+मयट् । १जलविकारे २जल-प्रचुरे च "सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मय "रघु । "नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः" भाग० ।

अम्र पु०अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम—रन् । आम्रवृक्षे । फलपलादौ न० । एव प्राय सर्व्वत्र दृश्यवाचकेषु ।

अम्ला(म्ला)न पु० अम्ल रस सर्व्वत्र मलपुष्पादौ अवति व्याप्नोति अव—अण् वा रस्य लत्वम् । (आमड़ा) आम्रातकवृक्षे । स्वार्थे कन् अम्ला(म्ला)तकोऽपि ।

अम्ल न० अम—क्त । (घोल) १तक्रे । (टक)रसभेदे पु० । २ तद्वति त्रि० "कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन" गीता । अम्लरसद्रव्याणि च सुश्रुते दर्शितानि यथा । दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्दबदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेतसलकुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लोवर्गः" ।

अम्लक पु० अम्लोऽम्लः अल्पार्थे कन् । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्लकाण्ड न० अम्लं काण्डं यस्य । लवणतृणे राजनि० ।

अम्लकेशर पु० अम्लः केशरोऽस्य । बीजपूरे (गोड़ानेबु) ।

अम्लचूड़ पु० अम्ला चूड़ा शिखाऽस्य । अम्लवृक्षे ।

अम्लजम्बीर पु० अम्लो जम्बीरः । (गोंड़ानेबु)जम्बीरवृक्षे ।

अम्लनायक पु० अम्लं रसं नयति नी—ण्वुल् । अम्लवेतसे ।

अम्लनिशा स्त्री अम्लरसे नि शेषेण शेते शीङ् ड । शठीवृक्षे

अम्लपञ्चफल त्रि० "कौल च दाडिमञ्चैव वृक्षाम्लं चुक्रिका तथा । अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफलं स्मृतम्" जम्बीर नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतस पुन । तिन्तिडीकं बीज-पूरमम्लपञ्चफल स्मृतमिति चोक्तो फलपञ्चके ।

अम्लपत्र पु० अम्लं पत्रं यस्य । अश्मन्तकवृक्षे ।

अम्लपत्री स्त्री अम्लं पत्रं यस्याः ङीप् । पलाशीलतायाम् ,

अम्लपनस पु० अम्लः पनसः कर्म० । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्लपित्त त्रि० अम्लाय पित्तम् । रोगभेदे यत्र भुक्तं सर्व्वं

[illegible] (तैत्तिर) [illegible] ।

अक्षपटल न [illegible] ।

अक्षमाला स्त्री [illegible] ।

अक्षवती स्त्री [illegible] ।

[illegible] १११ [illegible] ।

अक्षिकूटक [illegible] ।

[illegible] (वाचस्पत्य) [illegible] ।

अक्षोट [illegible] ।

अक्ष [illegible] ।

[illegible]

च चतुरङ्कोभाग चत्वारोऽङ्का चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्ते तस्मै, कृतनामध्वते, यदा द्यूते शरत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामध्वते विजिताय अधरेया सवन्तीति सम्बन्ध तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति अधरेयान् व्याकरोति त्रेतेति। अयस्य यस्मिन् भागे त्रयोऽङ्का स त्रेतानामाय यत्र तु द्वावङ्कौ स द्वापरनामाय । यत्र एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति। तादर्थ्येनेतराङ्कानामन्तर्भावमुक्त्वा व्यक्तीकरोति चतुरङ्क इति तदन्तर्भवन्ति तस्मिन् कृताये त्रेतादयस्तेऽप्यन्तर्भवन्ति सङ्ख्यासङ्ख्यायामवान्तरसङ्ख्यान्तर्भाव प्रसिद्ध इति" आनन्दगिरि । यन्ति शारा अस्मिन् इण—आधारे अच्। द्यूते सर्वशारगन्तव्ये ७स्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते अच्। ८गन्तरि त्रि०। चिदया अया नाम ऋ०६,६६,५ ।

अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत्र ल्युट् । नरकभेदे यथा भाग० ५स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम् अयःपानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सहेतुकं तत्रैवोक्तं 'यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्य वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिञ्चन्ति' इति ।

अयःशूल न० अयः एव शूलम् उपतापकम् । १तीव्रे उपताये, २लौहकृतास्त्रभेदे च । वा क्लम्, अयशूलमप्यत्र ।

अयक्ष्म त्रि० नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्य वेदे नि०अच् समा० । १नीरोगे रोगशून्ये "यथा न सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत यजु० १६,४ अयक्ष्मं नीरोगम् वेददी० । ५स०। २उपद्रवासाधने " तयाऽस्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मयापरिभुज " यजु०१६,११, "अयक्ष्मया निरुपद्रवया" वेद दी०

अयज्ञ त्रि० नास्ति यज्ञो यस्य । अकृतयज्ञे । "पनीं अयज्ञ अहमा अयज्ञान्" ऋ० ७,६,३, ।

अयज्ञिय त्रि० न यज्ञाय हितं यज्ञ—घ न०त०। १यज्ञकर्म्मणि दातुमनर्हे माषादौ "अयज्ञिया वै माषा" श्रुतिः यज्ञकाले ऽनुचार्य्येऽपशब्दे च अयज्ञियवाग्वचने भ०भ० २यज्ञकर्त्तुमनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ "अयज्ञिया वै गर्भास्तमेत ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति" शत०ब्रा० ।

अयज्यु त्रि० यज—वा० उ नि० युट् न०त० । १यष्टृभिन्ने २यज्ञविघातके च "यामस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते । ऋ० १,१२१,४ " यजेदयज्योर्विभजातिभोजनम् " ऋ०२,२६,१

अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा भ०त० । अकृतयज्ञे । "अयज्वानमदक्षिणमभिन्द्रं त्येति व्याहरन्" भा०द्रो०प० षोडशधा पाठ । "योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः" "अयज्वनान्तु यद्वित्तमासुरं वै तदुच्यते" मनु ।

अयत त्रि० न यम्यते यम—क्त न०त० । १अकृतयमे अजितेन्द्रियनिग्रहे । यतते यत—अच् न०त० । २यत्नशून्ये ।

अयत्न पु० अभावे न०त० । १यत्नाभावे आयासाभावे "तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन" मनु । न०ब० । २प्रयासशून्ये त्रि० "सद्योऽधरस्थानामयत्नपटवासताम्" रघु ।

अयत्नवत् त्रि० न यत्नवान् । १यत्नशून्ये "तेन तुल्यम् क्रिया चेद्वति" "तत्र तस्येविति" पा० वा वति । २यत्नशून्य तुल्यक्रियादौ ३यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।

अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न०त० । यस्य यथा विधानमुचितं तथा करणाभावे २अनुचितकरणे ३मिथ्याभूते च नास्ति यथा योग्यत्वं यत्र । ४अयोग्ये ५अयत्ने च त्रि० । "तस्मा अयथ कर्मदेतत्" ऋ० १०,१८,१५ "अयथमयत्नेन खोशया" भा० ।

अयथातथ त्रि० यथा योग्यं तथा न भवति "यथातथयथापुरयोरिति" पा० निर्द्देशात् नि० स० । १अयथार्थे यत् यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । "दैवे कर्मणि पित्र्ये च तद्भवत्ययथातथम्" मनु । यत् कर्म यदर्थं क्रियते तन्न साधयति" कुल्लू० तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः आयाथातथ्यम् अयाथातथ्यञ्च तद्भावे न० ।

अयथार्थ त्रि० विरोधे न०त० । यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते यथा अयथार्थानुभवः । स च तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानं तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् । तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम्

अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हार्थे वति । अननुरूपे यथोचितभिन्ने । [२स्वल्पे त्रि० ।

अयथेष्ट अव्य० न०त० । १इच्छानुरूप्याभावे । अर्श आद्यच्

अयन न० अय—भावे ल्युट् । १गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्, उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्य्यस्य चन्द्रस्य च २गतौ, तथाहि द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्यार्द्धे मकरावधिमिथुनपर्य्यन्तम् राशिषट्कं क्रमेण उत्तरायनम् तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा स्वगत्या प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्य्यग्गत्या उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिधनुः पर्य्यन्तं राशिषट्कं क्रमेण दक्षिणायनम् तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्रागपि दक्षिणामेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

[illegible] । इत्यमरः (लिङ्ग) रत्नावलिः ।

अक्षपूरः [illegible] ।

अक्षपाद पुं [illegible] । (लिङ्ग) [illegible] ।

अक्षमाला स्त्री [illegible] ।

अक्षमेदन पुं [illegible] ।

अक्षरस पुं [illegible] ।

अक्षवती स्त्री [illegible] ।

अक्षयोनि(नि)का स्त्री [illegible] । (वाचस्पत्य) इति ख्याते [illegible] ।

अक्षवती स्त्री [illegible] । (वाचस्पत्य) ख्याते [illegible] ।

अक्षहर्षी पुं [illegible] ।

अक्षवती स्त्री [illegible] ।

अक्षवाटिका स्त्री [illegible] ।

अक्षशालूक पुं [illegible] । (पुष्प) इति ख्याते पुष्पे ।

अक्षवीज क्ली [illegible] । (लिङ्ग) इत्यादौ ।

अक्षसूत्र न [illegible] । (लिङ्ग) इत्यादौ ।

अक्षश्वेतन पुं [illegible] । (पुष्प) ख्याते पुष्पे ।

अक्षशाक पुं [illegible] । (पुष्प) इति १ ख्याते पुष्प । [illegible] ।

अक्षसार पुं [illegible] ।

अक्षहृदिका स्त्री [illegible] । (वाचस्पत्य)

अक्षा स्त्री [illegible] ।

अक्षावृत पुं [illegible] । पुष्पे ।

अक्षातन पुं [illegible] ।

अक्षादन [illegible] ।

अक्षाश पुं [illegible] । इति ख्याते [illegible] ।

अक्षामिनी स्त्री [illegible] ।

अक्षिका स्त्री [illegible] ।

[illegible] । अक्षोठ इति ख्याते [illegible] ।

अक्षिकूटक पुं [illegible] ।

अक्षी स्त्री [illegible] ।

अक्षोटक पुं [illegible] । (वाचस्पत्य) इति [illegible] ।

अक्षोहार पुं [illegible] ।

अघ [illegible] ।

अघ पुं [illegible] ।

गात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पाताबधिकचक्रभोगात् क्रान्तिर्युक्ता तत्र सम्पातावधिकचक्रभोगसाधनार्थं पूर्व्वसम्पातावधिक पूर्व्वाधिकारोक्तो चक्रभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पाताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्व्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्व्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतचक्रात् । अयनांशज्ञानं तु षट्शतभगणेभ्य पूर्व्वोक्तानुपातरीत्याहर्गणाद्यचक्रभोगो भगणादिकस्तत्र गतभगणानिरस्य परपूर्व्वभचक्रावलम्बनं गतम् । वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्राशिषट्कान्तर्गते राश्यादिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्व्वावलम्बनम् । तत्रापि त्रिभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलन परावर्त्तनमिति भुज साधितस्ततो नवत्यंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि मित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्य भुजभागास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् रङ्ग०"॥ 'स्फुट दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक् चक्र चलितं हीने छायार्कात् करणागते ॥ अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके'' सू० सि०। "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ चलित चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरता स्फुटमनायसं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्मिन् गत्यन्तर दृश्यत इत्यर्थः । तथा च दृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगताराप्रचारावधिमेषतुलाद्योः कर्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्तत्कृपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्व्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायार्काद्यद्दिने सूर्यस्यायनदिक्परावर्त्तनसदये माध्यपरक्षणस्यास्त वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यं साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीत स्पष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैस्तत्क्रान्तिवृत्त प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैः चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमाभिमुख तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यो वर्त्तमानसम्पातात् गणितागतस्तु रेवतीतारासम्पाताद्यवधितोऽनयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्" । रङ्गनाथ ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे "त्रिंशत्कृत्वो युगे भाना" मित्युक्तेः सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतैर्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथम मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः परिवृत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य परावृत्य प्राग्गत्वा पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं आयाति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राक्पश्चाद्गतिभेदेन एकोऽयनभगणो भवतीति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८ अंशा तदा एकाब्दे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्टभागाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति ततश्च यदि ६६।८ वर्षादिभि ६०कलात्मकोऽंशस्तदा एकवर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकला प्रतिवर्षमयनस्यायनचलन मायाति अत्र प्रागित्युक्ते सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्यापत्तेः। तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणाः १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४९७२ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मको भगणस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशा २५ कला ४४ विकलाः लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशादयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भगणारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्वा परावृत्य मीनपर्य्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः तत प्राग्गत्वा मेषसप्तविंशत्यंशेषु गतेष्वित्यङ्गीकारे इदानीं मेषस्य २०।२५।४४ अंशाद्यावत् स्यात् । नच तत् छायादिसाधने प्रथम प्राग्गतिस्वीकारे तु प्राग्गत्वा प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यंशपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशा गताः ततः पश्चाद्गत्वा मीनस्य एते २०।२५।४४ अंशादयो गतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्विद्सम्प्रदाय । अतएव एतदयनांशादायैव स्पष्टसूर्यादिक स्पष्टम साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदीन्तना ज्योतिर्विदांशिरोमणय सर्व्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमा श्रीमन्तोबापूदेवशास्त्रिण अयनचलनस्य दाऊदृष्टान्तेन सर्व्वथा

[illegible] । [illegible] । [illegible] माघ् [illegible] । [illegible] ४१६।८ [illegible] ।८ [illegible] प्रामवचनाते । [illegible] प्राक् [illegible] । [illegible] प्राकृते [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति गीता । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

गात् क्रान्तिरुत्पन्नेति सम्पातावधिकचक्रभोगात् क्रान्तिर्युक्ता तत्र सम्पातावधिकचक्रभोगज्ञानार्थं पूर्व्वसम्पातावधिक पूर्व्वाधिकारोक्तो चक्रभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पाता-श्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यै पूर्व्वसम्पा-तप्रदेशस्य पूर्व्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्या पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्सम्बन्धात् । अथायनांशज्ञान तु षट्-शतभगणेभ्यः पूर्व्वानुपातरीत्याहर्गणादुत्पन्नभोगो भगणा-दिकस्तत्र गतभगणमित परपूर्व्वभचक्रावलम्बनं गतम् । वर्त्तमानं स्यारम्भे पश्चिमावलम्बनमाद्यांशषट्कान्तर्गते राश्या-दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्व्वावलम्बनम् । तत्रापि त्रिभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः साधितस्ततो भवत्यंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि मित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् रङ्ग०"॥ 'स्फुट दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक् चक्र चलित हीने छायार्कात् करणागते ॥ अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू० सि०। "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ चलित चक्र दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं द्रष्टव्यं इत्यर्थः । तथा च सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगतारासन्नावधिमेषतुलाद्यौ कर्क-मकराद्यौ विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भाव' । ननु पूर्व्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायार्काद्यद्दिने सूर्य्यस्यायनदिक्परावर्त्तनमुदये प्राच्यपरस्थलस्थत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्या-ह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्य साध्यस्तस्मादित्यर्थ । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्य्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने सति अन्तरांशै सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्र क्रान्तिवृत्त प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमा-भिमुख तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यो वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु रेवतीतारासन्नाद्यवधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रा-न्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्" । रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे "त्रिंशत्कृत्वोयुगे भाना" मित्युक्तेः

सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतै-र्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादित' प्रथमं मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्यन्त प्राक् गत्वा तत परिवृत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशै मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य परावृत्य प्राग्गत्वा पुन सप्तविंशत्यंशै मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येव चतुर्भि सप्तविंशत्यंशै अष्टोत्तरशतांशै प्राक्पश्चाद्गतिभेदेन एकोऽयनभगणो भवतीति प्रागुक्तौ ७२०० वर्षै यदि १०८ अंशाः तदा एकाब्दे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्ट-मासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति ततश्च यदि ६६।८ वर्षादिभि ६०कलात्मकोऽंशस्तदा एक-वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकला प्रतिवर्षमयन स्थानचलन मायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमतः तथात्वे इदानीन्तनांशवैपरीत्या-पत्ते । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणा १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४९७२ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशा ३५ कला ४४ विकलाः लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशा-दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भग-णारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांश यावत् पश्चाद्गत्या परा-वृत्य मीनपर्य्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः तत प्राग्गत्या मेष-सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।३५।४४ अय-नांशादिः स्यात् । न च तत् छायादिसम्वादि प्रथम प्राग्गति स्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्य-शपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशा गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २०।३५।४४ अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्वित्सम्प्रदाय । अतएव एतदयनांशाद्यैव अहस्स्फुटादिक चक्रेण साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदीन्तना ज्योति-विदांशिरोमणय सर्वगणकावतंसा पण्डितोत्तमा श्रीम-न्तोबापूदेवशास्त्रिण अयनचलनस्य राङ्कटान्तेन सर्व्वथा

ऋतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । “यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एतीति” तथा छन्दोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति” तैत्तिरीया अतु ब्राह्मणे पठन्ति “तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेणैति” एवमादित्यगतिसम्पत्त्याऽयननिष्पत्तेः सौरमेवैतत् अत एव विष्णुधर्म्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् “ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति” केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठाने तु मकरकर्कटसंक्रान्त्यादिकं एवायनद्वयकाल इति यथोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्मार्थं कल्पा अधीयते “उदगयन आपूर्य्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वेत्यादि” । चौलादीनामुत्तरायणकर्त्तव्यता स्मृत्यन्तरेषु प्रसिद्धा । अत्यन्तं देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह “देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्व्वन् न तत्फलमवाप्नुयादिति” उग्रदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् “मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति” कालमाधवीये माधवः । “सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च । अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । क्रान्तिपातारम्भस्थानचलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटानयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा” का० मा० स्मृतिः । एति पन्था अनेन करणे ल्युट् । १२ सत्रविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्वृत्तम् अयनस्येदं वा अण् । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च त्रि० । “युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या गुणिता विभाजिता । द्युजीवया अन्त्यफलस्य कार्म्मुकम् भवेच्चरं ग.ङ्ग्रायनदृक्कर्मायनमिति आयनवलनमस्फुटेषुणा च गुणम् द्युगुणभाजितं हारम् । पूर्वपूर्वोक्तरीत्या वलनं अन्वितव्यम्-भोदयहृदायना कला “अस्फुटेषुबलमाश्रितस्तु वा पश्चिमे तु फलकला धुरायना” इति च सि० शि० । अयने भव ठञ् । आयनिकः अयनभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अयनकाल पु० अयधारः कालः । अयनाधारे काले

अयन(च)चलन न० ६त० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने ।

अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन–ड । अयनांशजाते भावादौ ।

अयनभाग पु० अयनसम्बन्धी भागः । अयनांशे ।

अयनमास पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थं कल्पिते मासे ।

अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् ।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य चलनात्, प्राग्वा गत्या सह संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्+क्रम–क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिर्द्विविधा कक्ष्यापन्ना अचला चेति भेदात् मध्याह्नपदं कक्षातो मेषादिशिरोदर्यभिः स्वामैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशिचक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेषादिस्थानात् पश्चात् पूर्व्वं वा राश्यन्तरे गच्छतगतिविशेषः ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिरनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्तिरिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानएव जायमानत्वादचलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्पष्टा च । षट्पञ्चाशत्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं संक्रामति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्पष्टीकृतसञ्चारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्पष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्पष्टीकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु “गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः । अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेत् सत्रयम् । वर्ज्जनीयः प्रयत्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् योऽप्याहुरधिमासकम्” इति कालमाधवीयधृतस्मृते मध्यसंक्रान्तेरपि अधिसंवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या

[illegible]

[illegible]

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्य्यस्य तत्तद्राशिषट्क-भचक्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०,२५, ४४, एतद्व्यादित पूर्व्वं रवेर्मेषादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य च तद्दृषटकनक्षत्रस्थितेस्ततश्चतुर्द्दशनक्षत्रस्य सन्ध्यायां प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०,२५,४४ सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वेन अमावस्यापत्तिस्तत पञ्च दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च न चैतत् प्रत्यक्षसंवादीति। अयनांशशोधनेन निरयनांशक्रमादितस्तु सर्व्वं प्रत्यक्ष संवादि। किं च सायनसङ्क्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधि-मासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयमासत्वव्यव-हारप्रसङ्गश्च। एवं च बहुविप्लवात् चलसङ्क्रान्ते मुख्यत्वेऽपि तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्य्या प्राक्प्रदर्शितपुलस्त्य वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, “दिनरात्रि प्रमाणानां निर्णयो न चलक्रमात्” अत सकलकर्म्माणि” इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च श्राद्धकर्म्मविधेये, स्नान-दानादिकर्म्मस्वेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्व्वव्यवहार अन्यथा तत्तद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। एकान्तेन राशि-सङ्क्रमाङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-कालताभिधानानुपपत्तिः यथा च यथा मासवत्सराणामनेक-विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरस-ङ्क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता। किञ्च सायन-सङ्क्रममात्रेण सर्व्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष धारायां दर्शिता। तेऽप्यत्रोपदर्श्यन्ते। सायनगणनया तयोर्म्येऽपि काले यद्वा कदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-न्तरे सोपलभ्येत सूर्य्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वात्प्रबलतेजः परिभवात् नक्षत्रसन्निधावुपलम्भो यद्यपि। तथापि कदाचित् सोमचन्द्रस्याप्युपलम्भोऽस्त्येव गोचरादिविषयक इष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुध्येरन् ग्रहणादिविसंवादश्च। तस्मान्निरयनगणनयैव सर्व्वोऽपि व्यव हारो युक्तः यत्तु अभागलक्षणद्वेत्यादि प्रागुक्तवचनम् “युगस्य राशिसङ्क्रान्ते केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मत-मित्यादिवशिष्ठवाक्यञ्च तत् चलसङ्क्रान्ते स्तुतिपरम् “न निन्दानिन्द्नीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति” न्यायात् अन्यथा सङ्क्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्ते “दिनपति सङ्क्रमात् प्राक् षोडश नाड्यस्तु पुण्यकालः स। परतः षोडश नाड्यः स्नानदानकार्य्येष्विति” वशिष्ठस्यैव वच-नान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो भिन्नविषयत्वौ-चित्यं तादृशवचनानाम्।

अयनांशज पु० अयनस्य अंश तज्ज। प्रायनिकक्रान्ति दृष्टारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधैः” ज्यो०तत्त्व०।

अयव पु० अल्पीयवस्तुच्छोभा। १पुरीषजे कृमिभेदे कृमिशब्दे विवरणम् नास्ति यव यवसाधनं यत्र। अल्पतया यवहीने तिलसाधने २पितृकृत्यादौ। टुमिश्रणे कर्त्तरि अच् न०त०। ३असम्बद्धे मतौ ४रविचन्द्रयोर्वियोजके कृष्ण-पक्षे च “अयवाभामाधिपत्यमिति पूर्व्वपक्षा वा यवाश्चपरपक्षा वा अयवास्ते हीदं सर्व्वं युवते चायुवते” इति शतब्रा०।

अयवस् पु० न युत पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र यु—असुन् न०त०। अर्द्धमासे पक्षे। “सजुरब्दो अयवोभि” यजु० १२७४ ‘यवायायवायार्द्धमासाश्चोच्यन्ते वे०दी०।

अयशस् विरोधे न०त०। यशोविरोधिनि अपवादे। अयशो-“महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनु। “स्वभावलोलेत्य यश प्रमृष्टम्” रघु। न०ब०। कीर्त्तिशून्ये त्रि० वा कप् अयशस्कः तत्रैव।

अयशस्कर त्रि० अयशः करोति कृ—ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। अपवादकरे।

अयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न०त०। अपवादकरे “पैशुन्यान्ततासत्ययशस्यानि हित्वा” सुश्रु०।

अयसूर्ष न०६त०। “मलदर्थ लवणस्य चूर्णक भावयेदति। नि क्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रथममस्तु तत्। अयश्चूर्ण-न्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्” सुश्रुतोक्ते लौहचूर्ण-घटितौषधभेदे।

अयस् न० एति गच्छति अयस्कान्तसान्निध्यात् इण—असुन्। लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसान्निध्याद्गम-नाच्चात्वम्। “अयुदयोऽहृदय प्रतिगर्ज्जताम्” “अभितप्त-मयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” इति च रघु “ताम्राय कांस्यरैत्याणां त्रिपुणः सीसकस्य च” अयः कांस्य-भवानाञ्च द्वादशाहमपावृता” इति च मनु। अयस पाकादि अस्त्रसारशब्दे २२६ पृष्ठे दृश्यम्। अधिकं लौहशब्दे वक्ष्यते। उपचारात् २अयोनिर्म्मिते शस्त्रादावपि। “तेजो-ऽयसो न धाराम् ऋ०६,३,५, अयस अयोमयस्य च-क्रादेर्धाराम्” भा०। हिरण्यस्कोऽयो अस्यपादा ऋ० ५,६२,८भावे असुन्। १गमने न०। ‘अयोविरकारि हरितो

[illegible]

[illegible]

मनुविष्णू। "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" पैठीनसि "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनाच्च सद्यो न यानाशनात्"। पतितानभिधायाह स एव। "यस्तु तैर्योनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इत्यादि कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकमित्यर्थः मौखं सकृत्साध्यमध्यापनं स्रौवं स्रुक्साध्यं याजनमित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते प्रा०वि०। हारीत। "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्" बृहस्पति। "पापात्मिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकमासानपाभि प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्"। "याजनादिश्च लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणाऽभ्यासकृतेन याजनादिना एकेनैव सद्यःपातः तेनैवाभ्यासकृतेन वारत्रयाभ्यासात्। लघुनि याजनादावभ्यासकृते संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव अभ्यासकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था। तथाहि, याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्यापनादिकमाह देवल। "आचार्य्यात् प्रतिनियमशुश्रूषादिभिस्त्रयोविद्योपादानमध्ययनम्। तस्य चाचारान्वयप्रक्रमसामर्थ्यं भक्तिशीलगुणसम्पन्नताय शिष्याय प्रदानमध्यापनं, पशुघोराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभि खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमुषलकुठारधनिखयूपदारुचर्म्मदर्भपात्रपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैः मोत्साहशीलब्रह्मचर्य्यमन्त्रादिभिः ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पत्नादिपूर्व्वकानां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्"। तथा च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, पूर्त्तादिकर्म्मणा याजनं लघु। कौर्म्मम् "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विज। कृत्वा सद्यः पतत्यज्ञानात् सहभोजनमेव च"। यम। "अशक्तप्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः। नरकं भोक्ष्यते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते"। वशिष्ठः। "शूद्रधनस्य भोजनाध्यापनयाजनकर्मस्वपि ..." विशेषत। न त्वेव मद्ययाज्यस्य यशो पनयते प्रकृष्टम्"। बौधायन। "बहुप्रतिग्राह्यस्याऽप्रतिग्राह्यस्य वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा

प्रतिगृह्य ब्रह्मचारी अनाशनन् पाऽन्नमयित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्"। वशिष्ठ। "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाव्याख्याता" "दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायते" "एतच्च शूद्रेतरस्योपपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहाज्ञयाजनादिविषयमिति धर्म्मप्रदीप" प्रा०वि०। तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्यापकादुत्पत्तौ यम। "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मार्गताम्। भैक्ष्यान्नपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्। फलं नागह्रदे तोये ग्रहयेदभिभाषितम् अथोत्सर्गेण यन्नान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। अथाचरणमर्थं ब्रह्मां पिबेत् प्रसृतपञ्चकाम्। तस्योपनयनं कृत्वा ब्रह्मचार्य्यस्तदा भवेत्" इति। फलं सर्व्व धनं नागह्रदे गजमज्जनयोग्यह्रदे अभिभाषितम् अभुक्तम्। यज्ञान्ते व्रतान्ते।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम्। अयाज्यस्य पतितादेर्याजने। याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेत्युक्तम् याज्यशब्दे। "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रत" मनु।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज-णिच्-भावे यत् ६त०। अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवायायाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रय" इति मनु।

अयातयाम पु० न यातोयाम समयोऽस्य। १अपर्य्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च। "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत० ब्रा०। "छन्दांस्ययातयामानि" भाग०। "अयातयामानि विगतदोषाणि" श्रीधरः।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधान न०त०। १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च योनायातु यातुधानेत्याह ऋ० ७,१०४,१६, अयातुमराक्षसम् भा०। "ह्वयामि देवां अयातुरग्ने। ऋ०७,३४,८ अयातु अहिंसक भा०।

अयाथातथ्य न० न०त०। मिथ्यात्वे। अयथातथशब्दे विवृति।

अयान न० न याम चलनं यस्य। १स्वभावे निसर्गे यथा अग्नेरौष्ण्य अग्ने रूष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न०त०। २गमनाभावे। याम गमन वाहनञ्च न०ब०। ३यानशून्ये त्रि०।

अयानय पु० द्यूते सर्व्वशारगन्तव्यपथेषु शोभाभूते शीर्षस्थाने अक्षुत्पत्तिविवरणम् मतृकसरच्छायाम् यथा आनीयन्ते शारा यस्मिन् इत्यानय अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

[illegible]

अपस्कमा [illegible]

अपस्कधी [illegible]

अपस्कान्त [illegible]

अपस्काम [illegible]

अपस्कार [illegible]

अपस्कद [illegible]

अपस्कुधा [illegible]

अपस्कुति [illegible]

[illegible]

अपस्पश [illegible]

अपस्मार [illegible]

अपस्मारिन् [illegible]

अपहत [illegible]

अपहति [illegible]

अपहस्त [illegible]

मनुवचनम् । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यस्तथासनाशनात्" । पतितानभिधायाह यमः । "एषु तेषामेकमेकोपतोयापा सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं संसर्गमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इयात् कुर्यात् द्वादशवार्षिकमित्यर्थः मौखं सततसाद्धमध्यापन सौव स्रुवसाध्य याजनमित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते प्रा० वि० । हारीत । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनाद्रेकशय्यैकभोजनात्" इत्यस्ति । "पाणसाधिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्" । "याजनादिक लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-ध्यापनकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपात तेनैवाध्यापनकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावध्यापनकृते संवत्सरेण पतति तथाप्येव ध्यापनकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था । तथाहि,याजन योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्नपि पूर्व्ववचनस्यस्य जानन्नपि पदस्य सम्बन्धात् ध्यापनकृतत्वे गुरुत्व दर्शित गुरुयाजनाध्यापनादिकमाह देवल । "आचार्य्यादुव्रतनियमपुरःसरादिभिश्शिष्योविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचाराध्ययनक्रमसामर्थ्ये भक्तिर्पोषशुश्रूषोपगताय शिष्याय प्रदानमध्यापनं, यज्ञायोराध्वर्योडाय्सोमैपषिषद्रवर्मतिभि खदिर पलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभि समिद्भि स्रुक्स्रुवोदूखलमुषलकुठारवमित्रयूपदारुकर्म्मदर्भपात्रपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणै मोवृषाश्वश्होलाश्वर्य्यमज्ञादिभि ऋत्विग्भि काम्यनैमित्तिकायां यज्ञादिपूर्व्वकायां यथोक्तदक्षिणाना यज्ञानां समापन यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्" । तत्र च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, मूर्त्तौदिकर्म्मणा याजन लघु । कौर्म्मम् "याजन योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विज । कृत्वा सद्य पतेज्ज्ञानम् सहभोजनमेव च" । यम । "अमतृप्रतिपत्तेतारस्तथैवायाज्ययाजकाः । सवान्नेन्नौ भ्यते यत्र सोऽन्धकार प्रपद्यते" । मनिष्ठ । अहृभाजस्य भोक्ताभ्युसौरस च विशेषतः । न स्वेव बहुयाज्यस्य यस्यो प्रमयते कर्म्म" । बौधायन । "बहुर्म्मतिप्राह्य साऽप्रतिगृह्याज्य वा याजयित्वाऽप्रतिपाद्यस्य वा प्रतिग्रह्य अनायनस्य याऽस्समगित्वा तत्तत्समन्त्रीय जपेत्" । वशिष्ठः । "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाव्याख्याता" दक्षिणास्थानाश्च पूतामवन्तीति विज्ञायते" "एतञ्च स्मृतेरस्योपपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति धर्म्मप्रदीप" प्रा० वि० । तत्रैव नृपपुरोहितयाजकाध्यापकाद्युपपत्तौ यम । "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रायश्चित्तन्तु मार्गताम् । भैक्षाग्नाभ्युपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् । फल मानद्रे तोये ज्वयेदभिभावितम् अर्थोत्सर्गेण यज्ञान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । धनाचारणकर्म्म इत्वा पिबेद् व्रतपर्ण्णनाम् । तस्योपनयन कृत्वा अथ चार्य्यस्तदा भवेत्" इति । फल मध्य धन नागह्रदे गजमज्जनयोग्यह्रदे अविभावितम् अभुक्तम् । यज्ञान्ते व्रतान्ते ।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विविधमुक्तमयाज्यशब्दे । "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रत" मनु ।

अयाज्यसयाज्य न० सम्+यज–णिच्–भावे यत् ईत० । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवाया यस्य याज्यपारदार्य्यात्मविक्रय" इति मनु ।

अयातयाम पु० न यातो याम समयोऽस्य । १अपर्य्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च । "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत० ब्रा० । "छन्दांस्ययातयामानि" भाग० । "अयातयामानि विगतदोषाणि" श्रीधर ।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधान न०त० । १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च यो मायातं यातुधानेत्याह ऋ० ७,१०४,१६, अयातुमराक्षसम् भा० । "अयाभि देवा अयातुरग्ने" ऋ० ७,३४,८ अयातु अहिंसक भा० ।

अयाथातथ्य न० न०त० । मिथ्यात्वे । अयथातथशब्दे विवृति ।

अयान न० न यानं चलनं यस्य । १स्वभावे निसर्गे यथा जले शैत्य अग्ने रुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न०त० । २गमनाभावे । यानं गमन वाहनञ्च न०ब० । ३यानशून्ये त्रि० ।

अयानय पु० द्यूते सर्व्वशारगत्यवरोधसोमाभूते शौर्य्यस्थाने अक्षुत्पत्तिविवरणम् मलकतरलायाम् यथा भानीयन्ते शारा यस्मिन् इत्यानय अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ८६,१६ ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ८६१२ "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । "[illegible]" [illegible] १६,० [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

चवि [illegible] । १ [illegible] २ [illegible] "[illegible]" "[illegible]" । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । १ [illegible] । २ [illegible] ।

[illegible] । [illegible] (त्रिकोण) [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] (त्रिकोण) [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] (त्रि) [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

अयुग्मशर पु॰ अयुग्मा पञ्च शरा अस्य । पञ्चबाणे कामदेवे अयुग्मबाणादयोऽप्यत्र । बाणपञ्चक च पञ्चबाणशब्दे वक्ष्यते ।

अयुज् त्रि॰ न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न॰त॰ । अयुग्म (विजोड) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्" गोभि॰ । "अयुक् अयुग्माक्षरम्" ध॰त॰ रघु॰ "अयुक्षु तु पितॄन् सर्वान्" मनुः । "मधुरयुक्छदगुच्छकगन्धय" माघ ।

अयुत त्रि॰ न युत सयुक्त सम्बद्धो वा । १असयुक्ते २असम्बद्धे च ३दशसहस्रसंख्यायाम् न॰ 'सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू॰सि॰ । ४ विशेषे "परं धर्म्मोनाकानाख्यदितोऽयुतैः" मनु । ४तत्संख्यान्विते च ।

अयुतनायिन् पु॰ अयुतं पुरुषमेधानामयुत नीतवान् जि-भूते णिनि । पुरुवंश्ये महाभौमपुत्रे राजभेदे । "पूरोस्तु भार्य्या कौसल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय' इत्युपक्रम्य "महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे अयुतनायी य पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-नायित्वम्" भा॰ आ॰प॰ ।

अयुतशस् अव्य॰ अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस । अयुतमयुतमित्यर्थे ।

अयुतसिद्ध त्रि॰ युत पृथग्भूत सन् सिद्धो न भवति न॰त॰ । कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्व कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रियते यथा शा॰भा॰ । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्यात्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम् 'गुणानां द्रव्याधीनत्व द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्व वा स्यात् अपृथक्कालत्व वा अपृथक्स्वभावत्व वा । सर्व्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथ तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेश पटस्य तु गुणा शुक्लत्वादय पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः तथाचाहुः । "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति" । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्य पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणा शुक्लत्वादय कार्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत । अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्व प्रसज्येत । तथापृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेद सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयो सम्बन्धः संयोग अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव । तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्ते अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगम स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्य्यस्य कारणेन सम्बन्ध समवाय इति' एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्व्यायत्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्य्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयो संयोगविभागौ न विद्यते इतीदमुक्तं दुरुक्त स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्ध संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एव कारणद्रव्येणापि सम्बन्ध संयोग एव स्यात् न समवाय । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूप सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मण श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविर पिता पुत्र पौत्रो भ्राता जामातेति । यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमाना एकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययो सततभावप्रसङ्ग स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोग सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिता प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थ कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च । न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्य षड्भ्योऽर्थेभ्योऽभ्यधिका शत सहस्र वार्थान कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत् । कश्चित् कृपालु प्राणिनां दुःखबहुल संसार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अङ्गि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा यस्य । पञ्चबाणे कामदेवे अयुग्मबाणादयोऽप्यत्र । बाणपञ्चकञ्च पञ्चबाणशब्दे वक्ष्यते ।

अयुज् त्रि० न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न०त० । अयुग्म (बिजोड़) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग्दान्त स्त्रीणाम्" गोभि० । "अदृक् अयुग्माम्बकम्" न०त० रघु० "अयुग्मु तु पितॄन् सर्वान्" मनुः । "वक्रदृगयुग्मेक्षणगन्धय" माघ ।

अयुत त्रि० न युत संयुक्त सम्बद्धो वा । १असंयुक्ते २अमन्दबद्धे च ३दशसहस्रसंख्यायान् न०"सूर्यांशसंख्यया द्विविसागररायुताहते" सू०सि० । स विज्ञेय पर धर्मो नानाःसृदितोऽयुत "मनु । ४तत्संख्यान्विते च ।

अयुतनायिन् पु० अयुत पुरुषमेधानामयुत नीतवान् नि—भूते णिनि । पुरुवंश्ये महाभौमसुते राजभेदे । "पूरोस्तु भार्य्या कौसल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय" इत्युपक्रम्य "महाभौम खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य सुतो जज्ञे अयुतनायी य पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुतनायित्वम्" भा० आ०प० ।

अयुतशस् अव्य० अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस् । अयुतमयुतमित्यर्थे ।

अयुतसिद्ध त्रि० युत पृथग्भूत सन् सिद्धो न भवति न०त० । कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्व कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणा वेदान्तिभिर्न्निराक्रियते यथा शा०भा० । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्याश्रितत्वं व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम् "गुणानां द्रव्याधीनत्व द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तदयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्व वा स्यात् अपृथक्कालत्व वा अपृथक्स्वभावत्व वा । सर्व्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेश पटस्य तु गुणा शुक्लत्वादय पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशा तथाचाहुः । "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति" ।तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्य्यद्रव्य पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणा शुक्लत्वादयः कार्य्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत । अथ अपृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्व प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभावत्वे युतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेद सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयो सम्बन्धः संयोग अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव । तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्ते अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगम स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्य्यस्य कारणेन सम्बन्ध समवाय इति एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्य्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्व्यायत्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्ध भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्य्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध्यभावात् कार्य्यकारणयो संयोगविभागौ न विद्येते इतीदमुक्त दुरुक्त स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्य्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरै सम्बन्ध संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एव कारणद्रव्येणापि सम्बन्ध संयोग एव स्यान्न समवाय । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूप सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मण श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविर पिता पुत्र पौत्रो भ्राता जामातेति । तथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्व न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययो सततभावप्रसङ्ग स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तत्वात् । तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोग सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिता प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्व्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थ कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च । न च वैशेषिकै कल्पितेभ्य षड्भ्योऽर्थेभ्योऽन्येऽधिका शत सहस्र वार्थान कल्पयितव्या इति नियामको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत् । कश्चिद्दयालु प्राणिनां दु खबहुल ससार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

[illegible] ।

मधुकर्कटिका [illegible]

[illegible] ।

मधुजित् पु० मधुं दैत्यम् जि—क्विप् [illegible] ।

मधुद्रु पु० [illegible] ।

मधुप त्रि० [illegible] ।

[illegible]

मधुयोग [illegible] ।

अयोगव पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच् । अयोगं दुष्टयोगं याति या—क वा । "शूद्रादयोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे सङ्कीर्णवर्णे । "मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते । नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये" "मद्गुरं मार्गवं दासं नौकर्मजीवनम् कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" "कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते । वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ" मनुः अत्र "महाधमोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे, मनुः । आयोगवस्यायम् अण् । आयोगव तज्जातिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः" मनुः ।

अयोगवाह पु० अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु "अइउण्" इत्यादिषु चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः सम्बन्धो येषां ते तथापि वाहयन्ति यत्वणत्वादिकार्य्यादिकं निष्पादयन्ति वाहि अच् कर्मधा० । "अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क ≍पौ चैव पराश्रितौ । अयोगवाहा विज्ञेयाः" इति शिक्षोक्तेषु उपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुड (ल) पु० गुड इव गोलाकारः अयसा निर्म्मितो गुडः । (गोली इति) ख्याते लौहगुटिकायाम् । डस्य लत्वे अयोगुलोऽप्यत्र ।

अयोगू पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्त्तृत्वेन गम—डु० ऊ । अयोगन्तरि अयस्कारे "पाप्मने क्लीवमाक्रयाया अयोगूमिति" । पुरुषमेधे यजु० ३०५ 'अयोगूमयोगन्तारम् । वेद दी० ।

अयोग्य त्रि० न०त० । १योग्यभिन्ने अशक्ते २अनुचिते च ।

अयोऽग्र न० अयोऽग्रे मुखे यस्य । मुषले तस्य मुखे लौहवलयस्य सत्त्वात्तथात्वम् ।

अयोघन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन अप् घादेशश्च नि०। (हातुड़ीति) ख्याते लौहमुद्गरे । 'अयोघनेनाय इवाभितप्तम्" ॥ रघु ।

अयोजाल न० अयोविकारः जालम् । १लौहमये जाले अय इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽत्र । २गौढ़कपटे असुरादौ त्रि० "अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्मयैः" अथ० १,१८,६६ ।

अयोदंष्ट्रा त्रि० अयोमयी दंष्ट्रा चक्राग्रधारा अस्य । लौहमयधारे रथादौ । "पश्यन् हिरण्यचक्रामयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्" ऋ० १,८८,५, "दंष्ट्रा चक्रधारा" भा० ।

अयोदत् त्रि० अय इव कठिनो दन्तोऽस्य समासान्ते दतादेशः । लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राक्षसादौ स्त्रियां ङीप् ।

अयोध्य त्रि० योद्धुमशक्य युध—यत् न०त० । योद्धुमशक्ये "अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या" अथ० १०,२,३१, इक्ष्वाकुवंश्यनृपाणां राजधान्यां स्त्री सा च सरयूतीरसन्निकृष्टा शिवादौ मोक्षदा च । "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" पुरा० "जनव्यपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम्" भट्टिः ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायामवस्थानवृत्तान्तवर्णनस्य काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे ।

अयोनि स्त्री न०त० । १योनिभिन्नस्थाने । "अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्" मनुः । नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । २अजन्ये नित्ये । "जगद्योनिरयोनिस्त्वम्" कु० ।

अयोनिक त्रि० न आम्नाता योनिरस्य कप् । अनाम्नातयोनिकेषु ग्रहरूपयज्ञपात्रादौ "नायोनिकेषु" कात्या० ६,५,२३, अयोनिकेषु यत्र 'एष ते योनिः" इत्यस्याम्नानं न भवति तत्र "एष ते योनिः" इत्यनेनासादनं भवति "सर्वेषामविशेषात्" कात्या० ६,५,२७ "सर्वेषामाम्नात योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानन्तरम् एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव" कर्क० ।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन—ड । योनितोऽनुत्पन्ने- शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने कृमिदंशादौ तथाहि "शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च" वै० सू० । तत्र पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादिलोकवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षत्वात् । अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च शूयते हि "ब्रह्मणो मानसाः सप्ताद्य" इति । कारणमन्तरेण कथं कार्य्यमिति चेत् योनेः शरीरस्यायच्छेदेनाकारणत्वात् उद्भिज्जक्रिमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् अस्मादिविशेषस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽस्मदादिशरीराणामन्याय्यत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायुत्वात्, पक्षिशरीसृपाणामण्डजं परित्र सर्पमीनत्वात् सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि शरीरूपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण स्वप्न-जागरण-भेषज-प्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति इहिजतमव्रम रोहणं भोगोत्पादके स्फुट एव, आगमोऽप्यस्ति । "नर्मदातीरसम्भूताः सरलार्जुनपादपाः । नर्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्" ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

किट्ट इति च प्रसिद्ध कर्क॰ 'यथैतस्य पिष्ट भवति शर्करास्मयोरस्योम स्खलति" श॰ ब्रा॰ ।

अयोहृदय त्रि॰ अय इव कठिन हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते । "तमहृदयोऽहृदय प्रतिगतर्जिताम् रघु ।

अरमन् त्रि॰ ऋच–मनिन् । १गन्तरि २गमनसाधने च 'समानमयमन् पर्येति जागृवि" ता॰ब्रा॰ "अरमन् अरमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा॰ ।

अर पु॰ इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ–अच् । १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादियुक्ते त्रि॰ । "गवल्लोल्यनाभ्यानताभिचक्रया विराजमाना नवयोदरश्रिया" माघ उदरा उदस्ता अरा यस्याः चक्रनाभ्रा इति मल्लि॰ "विभुरराम नेमि परिभूरगावथा ऋ॰ १४,६ "अरा इव नाभाविति" श्रुतिः "सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभित " अथ॰ ३,३०,६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत॰ब्रा॰। अरमथ पुंस्त्वेन प्रयोगात् "रोमशः" ६,७ ऋचे दर्शितात् पा॰ सूत्रात् पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्त क्लीवत्व शीघ्रतायामेवान्वित न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्र द्वादशार यद्दै कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि यदृतव सवत्सरचक्रम्" भा॰ब्रा॰प॰ । द्वादश मासा अरा यस्य तदर्थ । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि च विश्वा" ऋ॰१,१६४,१३ पञ्चारे पञ्चर्तुरूपैररैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकताभिप्रायेण पञ्चर्तुता" सा॰ ४कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" स्तोत्रमालत्य । स्वार्थे कन् । ५शैवाले "शावहोति" ख्याते ६पर्पटे च पु॰ ।

अरक्षस् त्रि॰ नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्य बाधक यस्य । बाधकरहिते । "जिघर्म्यरक्षसा मनसा च तज्जुषेत" ऋ॰२,१०,५ । 'अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा॰ ।

अरचित त्रि॰ न रचित । रचितभिन्ने । "यन्द सामिन्यरचिते" स्मृति ।

अरग्वध पु॰ष॰ वृक्ष । आरग्वधवृक्षे (भुँ याली) ।

अरघट्ट पु॰ अर शीघ्रं घट्टते चाल्यतेऽसौ । १महाकूपे, २कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । 'अथ कूपमासाद्यारघट्टघटिकामार्गेण सर्पेणानीत " । 'तदाकर्ण्य स अरघट्टघटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत॰ स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

अरङ्कृत त्रि॰ अल करोति अलम्+कृ–क्विप् लस्य रः । १अलङ्कारिणि "त्वमग्ने । द्रविणोदा अरङ्कृते" ऋ॰ १,९,० "अरङ्कृते अलङ्कुर्वते" भा॰ हविष्मन्तो अरङ्कृत ऋ॰१,१४,५, भा॰ अलङ्कृत अलङ्कुर्वत "कपिलकादीनां इत्यादलत्वो "लस्य र भा॰। २पर्याप्तकारिणि च "उरुधारा अरङ्कृतम्" ऋ॰ ८,१,१०, "अरङ्कृत पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा॰ ।

अरङ्कृत त्रि॰ अल क्रियते स्म अलम्+कृ+क्त लो र । अलङ्कृते भूषिते "यमो ह यमो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृत" ऋ॰१०,१४,१३, अरङ्कृत वस्त्रैर्व्यर्ध्यलङ्कारैर्युक्त " भा॰ ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन् लस्य र । अलङ्कारे भूषायाम् "का ते अस्त्यरङ्कृति सूक्तै" ऋ॰७,२९,३ । "अरङ्कृतिरलङ्कृति " भा॰ ।

अरङ्गम पु॰ अलं पर्याप्तं गमो गति लस्य र । पर्याप्तगमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे" ऋ॰८,४०,१, "अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा॰ ।

अरजस् त्रि॰ रजस अभाव अलोप स॰ब॰ । रजोगुणकार्यकामक्रोधादिशून्ये । "अजरममरमक्षयमक्षरमरज" इति शत॰ब्रा॰ वा रूप । अरजस्कोऽप्यत्र । २अनार्त्तवाया नग्निकाया स्त्री । भृशा॰ अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न॰ नास्ति रज्जुर्बन्धनसाधन यत्र । १बन्धनागारे रज्जुहीनागारेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । 'अरज्जौ दस्यून्नुनुमदन्नमीतये" ऋ॰७,८६,६ "अरज्जौ बन्धनागारे" भा॰ २रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतुभि रज्जुभि सिनोथ , ७,८४,२, रज्जुरहितै रोगादिभि भा॰ ।

अरटु(लु) पु॰ अर शीघ्रमटति अट–उन् वा उन् शक॰ । (शोना) वृक्षे इति ख्याते श्योनाकादि॰ क । डलयोरैक्यात् अरलुक तद्भवे त्रि॰ ।

अरट्ट पु॰ न रटति रट–क्त न॰त॰ । पृथुश्रवोन्पतिभिन्नभेदे "अरट्टे अवशे नक्षये सकलनि सुकृतराय सुकृत ' ऋ॰ ८,४५,१७ अरट्टे अवशे नक्षये सकलनि च एते तस्य राज्ञोऽध्वा " भा॰ ।

अरण त्रि॰ नास्ति रण युद्ध यस्य । १युद्धशून्ये 'अरण मरण समयात् समयात्" भट्टि नास्ति रण शब्दो येन । वाक्सङ्कररहिते २रिपौ "मध्यराजन्याय्या शूद्राय चार्याय स्वाय चारणाय' यजु॰ १६,२, "अरणाय पराय वाक्सङ्कररहिताय शत्रवे" वेददी॰। ३अरममाणे दु॰साधु। "येन ह्यो अरणो यत्र निष्टो जिघासति' ऋ॰६,

[illegible]

पयोमय [illegible]

पयोमख [illegible]

पयोमुच [illegible]

पयोरय [illegible]

किट् इति यः प्रसिद्ध कर्क॰ "अयैतत्त्वय पिष्ट भवति शर्कराश्मायोरसत्वेन च सृजति" श॰ ब्रा॰ ।

अयोहृदय त्रि॰ अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते । "सुहृदयोहृदय प्रतिगतर्जताम् रघु ।

अयमन् त्रि॰ अय–मनिन् । १गन्तरि २गमनसाधने च "समानमयमन् पर्येति जाग्रवि" ता॰ब्रा॰ "अयमन् अयमनं गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा॰ ।

अर पु॰ इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ–अच् । १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादिगुणवति त्रि॰ । "गवाडोऽप्यवाकुम्भालनाभिचक्रया विराजमाना नवयोऽररश्मियां" माघ उदरा उद्गता अरा चक्रशलाका इति मल्लि॰ "विभुरराश्च नेमिः परिभूरआयघा ऋ॰१ १४,६ "अरा इव ग्यमाभावितिं" श्रुति "सम्यञ्चोऽग्नि स पर्यतारा नाभिमिवाभित" अथ॰ ३,३०,६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत॰ब्रा॰। एतमस्य पुंस्त्वेव प्रयोगात् "रोपध" ६।७ इष्टे दर्शितात् पा॰ सूत्राञ्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्त क्लीवत्व शीघ्रतायामेवान्वित न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्र द्वादशारं यद् कुमारा परिवर्त्तयन्ति तेऽपि मद्रतव सवत्सरचक्रम्" भा॰व्या॰प॰ । द्वादश मासा अरा इव यस्य तदर्थ । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि च विश्वा" ऋ॰ १,१६४,१३ पञ्चारे –पञ्चर्तुरूपैररैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्तुता" सा॰ ४कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" श्यामास्तव । मञ्चार्या कन् । ५शैवाले "प्रापश्चीति" श्वाते ६पर्पटे च पु॰।

अरचस् त्रि॰ नास्ति रचो रचस्तुल्य बाधक यस्य । बाधकरहिते । "निवर्त्यरचसा मनसा च तच्छुपेत" ऋ॰२,१०,५। "अरचसा बाधकरहितेन मनसा" भा॰ ।

अरचित त्रि॰ न रचित । रचितभिन्ने । "मन्द स्वामिन्यरचिते" स्मृति ।

अरग्वध पु॰ष्ट॰ वृक्ष । आरग्वधवृक्षे (शुंदालो) ।

अरघट्ट पु॰ अर शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ । १महाकूपे, २कूपोपरि निबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपमाश्रित्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पसेनानीत" । "तदाकर्ण्य स अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत॰ स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

अरङ्कृत त्रि॰ अल करोति अलम्+कृ–क्विप लस्य र । १अलङ्कारिणि "त्वमग्ने । द्रविणोदा अरङ्कृते" ऋ॰ २,१,६,० "अरङ्कृते अलङ्कृते" भा॰ । अरङ्कृत ऋ॰१,१४,५, भा॰ अलङ्कृत... "कपिलकाटीना इमाश्चन्द्रमो "इन्दु र भा॰। अलङ्कारिणि च "उरुधारा मरङ्कृतम् ऋ॰ ... "अरङ्कृत पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा॰ ।

अरङ्कृत त्रि॰ अत क्रियते स्म अलम्+कृ+क्त लस्य र । अलङ्कृते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः" ऋ॰१०,१४,१३, अरङ्कृत अलङ्कृत ... रूपैर्युक्त" भा॰ ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन लस्य र । अलङ्कारे भूषायाम् "का ते अस्त्यरङ्कृति सूक्तै" ऋ॰७,२९,३ । "अरङ्कृतिरलङ्कृति" भा॰ ।

अरङ्गम पु॰ अलं पर्याप्तं गमो गति लस्य र । पर्याप्तगमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे" ऋ॰६ ४२,१, "अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा॰ ।

अरजस् त्रि॰ रजस् अभावे न॰ब॰ । १रजोगुणकार्यकामक्रोधादिशून्ये । "अजरममरमरजसमस्तमस्कम्" इति शत॰ब्रा॰ वा कप् । अरजस्कोऽप्यत्र । २अप्राप्तरजस्काया नग्निकाया स्त्री । स्त्रिया॰ अभूततद्भावे

[illegible]

पयोमय [illegible]

पयोमध [illegible]

पयोमुच् [illegible]

पयोरय [illegible]

अरण्यजीर पु०। ६त०। वनजीरके।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क। वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ।

अरण्यधर्म्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्म्मः। वानप्रस्थधर्म्मे। स च धर्म्मः "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्। सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्व्वञ्चैव परिच्छदम्। पुत्त्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा। अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम्। ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः। मुन्यन्नैर्व्विविधैर्म्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा। एतानेव महायज्ञान्निर्व्वपेद्विधिपूर्व्वकम्। वसीत चर्म्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा। जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च। यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षाञ्च शक्तितः। अम्मूलफलभिक्षाभिरर्च्चयेदाश्रमागतान्। स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः। दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः। वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि। दर्शमस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः। ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्म्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च। वासन्तशारदैर्म्मेध्यैर्म्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः। पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक्। देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः। शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम्। स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च। मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान्। वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च। भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च। त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम्। जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च। न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित्। न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च। अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा। अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा। सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्मासस‍ञ्चयिकोऽपि वा। षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा। नक्तञ्चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः। चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः। चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत्। पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत्। पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा। कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः। भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्। स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः। ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः। उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः। अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि। अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः। अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः। शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः। तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्। गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु। ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्। प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा। एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्। विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः। विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये। अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः। आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्य्यनिलाशनः। आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्। वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" मनु ६अ०।

अरण्यधान्य न० ६त०। नीवारादौ वनधान्ये।

अरण्य(ण्यानाम्)पति पु० अरण्यानां तत्रस्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा०। चौराधिपातरि १रुद्रे "नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः" यजु० १६,२०, "रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम् तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रम्" वे० दी०। तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव "एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधुकर्म्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्व्वकृतकर्म्मसापेक्षत्वेन च न वैषम्यनैर्घृण्ये गते भ्याकरे व्यक्तम्। २अरण्यपरव्याधपतौ च।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच्। वनभवे।

अरण्यमक्षिका स्त्री ६त०। (डांश) इति ख्याते दंशे।

अरण्यमार्ज्जार पु० अरण्ये मार्ज्जारः। वनबिडाले।

अरण्यमुद्ग पु० ६त०। वनमुद्गे।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम्। अयोग्यकाले वनगमने "अरण्ययाने सुकरे पिता माम्" इति भट्टिः।

अरण्यरक्षक पु० अरण्ये रक्षकः। वनरक्षके वनेषु लोकरक्षार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चर[illegible] पु [illegible] । [illegible] ।

चर[illegible] पु [illegible] ।

चर[illegible] पु [illegible] ।

चर[illegible] पु [illegible] ।

चर[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] ।

चरण[illegible] स्त्री [illegible] ।

चरण[illegible] न [illegible] ।

चरण[illegible] स्त्री [illegible] ।

चरण[illegible] स्त्री [illegible] ।

चरण[illegible] पु [illegible] ।

चरण[illegible] पु [illegible] ।

चरण[illegible] न [illegible] ।

चरणपीठी स्त्री [illegible] ।

चरण[illegible] पु [illegible] ।

चरण[illegible] [illegible] ।

चरण(से)[illegible] त्रि [illegible] ।

चरण[illegible] त्रि [illegible] ।

चरण[illegible] न [illegible] ।

२शक्ते च "ता ह त्यद्वर्त्तिर्यदरभ्रमुग्ने स्त्या" ऋ० ६,६२,
१, अरभ्रम् समर्थम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।
"तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्" इति भा०म०प० ।

अरन्धन न० अभावे न०त० । पाकाभावे स च सिंह-
सङ्क्रान्तौ कन्यासङ्क्रान्तौ च विधेय "कर्कोन्नमद्यात्
सि ह्वार्के सिंहान्नं विंह्कन्ययो" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्ते
तस्मिन् पर्य्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निबिड़े छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपोऽरित यस्य । पापशून्ये "शं योर-
रपोद्‌धातन" ऋ०१०,१५,४, "तदस्मे शंयोररपोद्‌धा
तन" ऋ० १०,३७,११ ।

अरम अव्य० अल—अम् वा लस्य रत्वम् । १ पर्य्याप्तेऽलमर्थे
२ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृ सपर्य्ये अरङ्कृतिपर्य्ये च उदा० ।
३ आत्यर्थे च । "तस्मा अरं गमाय " य० ११,५२ अरमिति
सामर्थ्ये भीलक्कृपे अरगमाय जग्नये" ऋ०८,४६,१७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्य्याप्ता मा मति । १पर्य्याप्तबुद्धौ
२दीप्तौ च । "स्वादस्मे अरमतिर्वसूयु ऋ०७,३४,२१ ।
"उप क्षेममरमतिर्वसूयु " छा०उ० ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कवाटे । 'सरभसमरराणि
द्रागपाटव्य" वीर० च० । २र्व्वापिधाने ३ संग्रकोषे विश्व
४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्यस्तदपत्ये पु स्त्री० ।

अररि पु०न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमियर्त्ति ऋ—इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि क्विप रःरिर्दाता मास्त्यन्योरररिरस्य पिपा
सोपशमस्य अररि पिपासोपशमं ददाति दा-स मुम् । जले
निरु० । "अधारयदररिन्दानि सुक्रतु" ऋ०१।२९।१० ।
भाष्ये माघुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यद्वा—
अररिरितवेतव गमन औणादिकोऽरिप्रत्यय ।
आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धि ।
सद्ददतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थ । 'आपो-
मया, माणा" इति श्रुते । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते
तोदय दानमितरस्मात्पु तदररि अर्य्यंरदेय लो
कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थ " इति ।

अररिवस् त्रि० रा—क्वसु ररिवान् न०त० । अदातरि ।
"योनो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीव" ऋ०१,१४७,४ ।

अररु पु० ऋ—अरु । १शत्रौ सि०कौ० । २आयुधे उज्ज्वलद०

२ गमनस्वभावे त्रि० अररुं, भूर मर्त्यं परिदृष्यसि मर्त्यं
ऋ० १,१२९,१, 'अररु गमनस्वभावम्' भा० ।

अररुस् पु० ऋ—अरुस् । अर्त्तेररु इति" सूत्रं धान्नमिति
माधव । उपद्रवकर्त्तृभागते शत्रौ "मा नः शंसो अररुषो
धूर्त्तिः' ऋ०१,१८,३, । "अररुष उपद्रव कर्त्तुमसत्-
समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य" भा० ।

अररे अव्य० अर शीघ्रं राति रा—के । शीघ्रं मत्युत्तर
लाभेच्छया इते त्यतिव्यग्रतया सम्बोधने । तत्र नीचं प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला—कु—अथवा अर् कर्मिणका० रस्य ल
वा । (शोना) श्योनाकवृक्षे । "अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधूकं
दाड़िमाङ्कुरान् । अवाप्य पिष्टा दधनि यवागूं साधयेद्-
द्रवम्" सुश्रु० । स्वार्थे कन् "तर्त्तव । कपोतवक्लारलुको
वरुणं पारिभद्रक" इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न०त० । १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे
न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पत्राणि विन्दते विद्—
श । पद्मे "सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम्
एषु" "रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने" माघः "रागेण श्रिय-
मरविन्दस्य कराय्यें " माघः २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-
पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य अच्
समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे
विष्णौ पु० । "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः" विष्णु सह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् ।
१पद्मयुक्ते देशे २पद्मलतायाञ्च । तेषां समूह इनि । ३
पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे वा० अनिच्समा० ।
प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ "अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता"
ऋ० ८,६,७,२,० । "अरश्मानो रज्जुरहिता ' भा० ।

अरस पु० अभावे न०त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते
आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्य मधुरादि न०त० ।
२ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकृष्टरसे । न०ब० । ४ रसशून्ये
त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च
यत्" श्रुतिः ५ असारे त्रि० । "इषिकस्यारसं विष-
मरसं वृश्चिक ते विषम्" ऋ० १,१९१,१६, "अरसम-
सारमिति भा०" । रसं वेत्ति अण् न०त० । रसज्ञभिन्ने ।
"किमस्यानाम स्वादरसपुरुषानादरभरे" नैष० ।

चरमराशि चरमसंज्ञको राशिः। "चरराशिषु ... ... विशादिराशौ।

चरम(मो)दित न० चरमो रविर उदयम् ... ... ।

चरमवयस् न० ... ... । (वार्द्धक्य) ... ।

चरमाव पु० चरमो भाव । मरणे ।

चरमाविति त्रि० चरमे ... ... । ... "एते ... ... । ... ... । ... ... [... ।

चरमाद्रि पु० ... । (अस्ताचल) इति ख्याते ...

चरमासि पु० चरमस्य ... ... ।

चरमक्ष्मार पु० चरमस्य ... । ... । [... ।

चरमकूट पु० ... । ... (चौर) इति ख्याते

चरमाम् पु० चरमो ... । ... ।

चरमवती स्त्री चरमाव ... । ... । "... ... ... । ... ... " इति ... ।

चरमाचल पु० चरमदशायां ... । ... ।

चरमामी स्त्री ... ... । ... "... ... ।

चरमापन न० चरमोऽन्त्यं ... ... । "... ... ... " ... । "... ... ।

चरमनिवास पु० ... ... । ... ।

चरमोऽभूत त्रि० चरमो ... ... । ... "... " ... । "... ... ... " इति ... । ... । ... ... । ... "... ... ... " इति ... । ... ... । "... ... ... " ... ... । ... ... " ... ... ।

चरमौकस पु० चरमे ... ... । ... ... ।

चरल त्रि० ... । ... । [... ।

चरतप पु० ... ... । ... ।

चरति पु० चर-अति । ... । ... ।

... ... "... ... ... " इति । ... ... । "... ... ... " इति । ... ... । ... ।

चरत्रि पु० चर-अत्रि ... ... ।

... ... । ... ... । ... । "... ... ... । "... ... । "... ... ... । ... ... " ... । "... ... ... । ... ... । ...

चरवि पु० ... ... । "... ... " ... इति ... ... । ... [... ।

चरह पु० ... ... । ... ।

चरधु त्रि० चर-... ... ... । ... ... ।

२ समन्ते च "ता ह त्यद्वर्चियदरमशुपे त्वा" ऋ० ६,६२, १, अरमम् समन्तम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्" इति भा०व०प० ।

अरन्धन न० अभावे न०त० । पाकाभावे स च सिंह-संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेय "कर्कादिमध्यात् सिंहार्के सिंहार्कं सिंहकन्ययोः" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः तस्मिन् पर्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविडे छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपो दुरितं यस्य । पापशून्ये "शं योरर-रपोदधातन" ऋ०१०,१५,४, "तदस्मे शं योररपोदधा तन" ऋ० १०,३७,११ ।

अरम अव्य० अलं—अम् वा लस्य रत्वम् । १ पर्य्याप्तेऽलमर्थे २ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतमन्दे अरङ्कृतिमन्दे च उदा० । ३ आर्थ्ये च । "तस्मा अरं गमाव" य० ११,५२ अरमिव तद्वानमस्त्व शीघ्रमुषे अरंगमाय जग्मये" ऋ०८,४६,१७ ।

अरस त्रि० न रस्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अराल्यर्था पर्याप्ता वा मतिः । १पर्याप्तबुद्धौ २दीप्तौ च । "स्वादस्मे अरमतिर्वसूयु ऋ०७,३४,२१ । "उप क्षेममरमतिर्वसूयु" का०उ० ।

अरर त्रि० ऋ—अरन् । १ कपाटे । 'अररभमरराणि द्रागपातयन्" वीर० च० । २खड्गपिधाने ३ अंशकोषे विश्व ४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्यस्तदपत्ये पु स्त्री० ।

अररि पु०न० ऋच्छति ऋ+विट् अररभियर्त्ति ऋ—इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि द्विघ ररिर्दाता नास्त्यन्योररिरस्य पिपासोपशमस्य अररि पिपासोपशमं ददाति दा-ख मुम् । जले निरु० । "अधारयदररिन्दानि सुक्रतु" ऋ०१।१२९।१० । भाष्ये मागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यद्वा-अररिरितस्ततस्य गमनं औणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे क पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः । तद्ददतीत्यररिन्दाण्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । 'आपो-मया, माया' इति श्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते तीक्ष्णं दानमितरस्मात्सु तदररि अर्थ्यै रदेय सो सोपकारि भोग ददतीत्यर्थः " इति ।

अररिवस् त्रि० रा—क्वसु ररिवान् न०त० । अदातरि । "योनो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीः" ऋ०१,१४७,४ ।

अररु पु० ऋ—अरु । १शत्रौ सि०कौ० । २आयुधे उज्ज्वल०

३ गमनस्वभावे त्रि० अररुं, अरूरं मर्त्यं परिष्टयाद्यि मर्त्य ऋ० १,१२९,२, 'अररुं गमनस्वभावम्' भा० ।

अररुस् पु० ऋ—अरुस् । अर्त्तेररु' इति" सूत्रं सान्तमिति माधवः । उपद्रवकर्त्तुमागते शत्रौ "मा नः शंसो अररुषो धूर्त्तिः' ऋ०१,१८,३, । "अररुष उपद्रवं कर्त्तुमगमत्-समीपे मागतस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य" भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा—के । शीघ्रं मनुष्यर लाभेच्छया क्षते अतिव्यग्रतया संबोधने । तत्र नीच प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला—कु—ऋ अरु कर्षलुका० रस्य ल वा । (शोना) श्योनाकवृक्षे । "अरलुवकप्रियङ्गू च मधूकं दाडिमाङ्कुरान् । अवाप्य पिष्टा दधनि यवागूं साधयेत्-द्रवम्" सुश्रु० । स्वार्थे कन् "सतैव । कपोतवङ्कारलुको वरुण पारिभद्रक" इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न०त० । १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पत्राण्यपि विन्दते विद-श । पद्मे "सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् सुधुः" "रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने" माघ "रागेण श्रिय-मरविन्दस्य करायै" माघः २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य षच् समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे विष्णौ पु० । "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः" विष्णु सह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् । १पद्मयुक्ते देशे २पद्मलतायाञ्च । तेषां सघ इनि । ३ पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिररस्य बेदे वा० अनिच्समा० । प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ "अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता" ऋ० ६,६,७,२,० । "अरश्मानो रज्जुरहिता' भा० ।

अरस पु० अभावे न०त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते आस्वाद्यते कर्मणि अच् । आस्वाद्य मधुरादि न०त० । २ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकृष्टरसे । न०ब० । ४ रसशून्ये त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्" श्रुतिः ५ असारे त्रि० । 'वृश्चिकस्यारसं विष-मरस वृश्चिक ते विषम्" ऋ० १,१९१,१६, "अरसम-सारमिति भा०" । रस वेत्ति अण् न०त० । रसज्ञभिन्ने । "किमस्मामाम स्वादरसप्रकृयामादरभरैः" नैष० ।

भरविद्ध त्रि० दर्ध भैर्मि दस+क्त न० त० । दत्तमभिरे "भरविद्धेन दत्तं निर्देशं भिरति भा भिन्न" रघुपुर० ।
भराग पु० भभावे न० । १ बहुरागाभावे रहनावे च न० त० । २रागशून्ये त्रि० । "अभवरागमवस्थाम्" नैषौ
भरागिन् त्रि० न रागी न० त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।
भराज त्रि० नास्ति राजा यत्र ब० । राजशून्ये देशादौ "भराजको हि लोकोऽयमभवत् भयतो विद्रुते भयात्" मनु० । [दराजक्षयलब्धः महा० ।
भराजन्य पु० न० त० । क्षत्रभिन्ने "राज्ञो न ममभिन्नो-
भराजिन् त्रि० राजा अधिगतमनेनावाच्य भीड़ता इनि न० त० । १ राजानधिकृते "न वचसा भराजिना" ऋ० । १ । भराजिन राजा नैरधिकृताभिना ज्ञविहिता वा । न राजते राज–इनि । २दीप्तिशून्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
भरातीय पु० भरम् भराय यतुरावाम् भाजीवति भा+भाव भप् ब० स० । २दस्वारे । राजानं सहम् न० त० । २सदृशशून्ये भनारी त्रि० ।
भराति पु० न राति ददाति दर्भ रा+क्तिन् न० त० । १शत्रौ । "देवाः भीतमरातिभिर्निरन्तरमनि वुष्ठा वृदिता नैषौ भरतिवर्जे विरति । ज्योतिषोक्ते २भवयाने । "भरातिमयो वा मध्यो बल चतुर्थी "रामो भवनाने भरिवावयमतविवर्जितमवबायाधम् जावाद्विवाचर रिपुः भवर्भवावां भावादाभावारिपूणां संख्या वाप्यात् । रघविवरणीय च "मा भवार्भविषवाय-स्य भ० ७०२१ । "रिवा भयो भराती भ० ८ – भराती भविवरणीया भवरीवा भा जाते क्रिप् भभावे न० त० । ३ रामभाती ज्यो "मा नो भरातिरीशत" भ० २७०१ । भरातिरीयाम् भगती वैदे भयी भरातिवर भी भा । भरातिरिवा भरति । भावज भरतिभवति भाव भराबीवति । भनुष्ठानभरति भदिमवति वैदर्भे । न जय भवती भराबीवति" भव भा । भीऽस्मभराबीयात् भव ११ ८ [भव १ ६,१ ।
भरातीय त्रि० भरातिरिव भावरति भराति+भाच्–भ । भवन्नभावरतीवे भराबीयोभभवत वृदर" ।
भरातावन् त्रि० भरातिभिवति भैरे भवर्याबोभन् भवनवरीयव । भनुष्ठानभावर्तनि । "भमादुराती वा भवनि दवेत भ० १।१०७।
भराधम त्रि० राध० भमाव चिए । भवानि भव । भमरचिनि "भराधर्वभरातवन्" भ० १।८१८ "भरा-धन् राधवा भवेन रक्षिनम् भा० भवा भयो रात्रयो विवाहस भ० ८ ६१।२ "भराधर्व भमदीयम् भवदृ"वा ।
भराय त्रि० नास्ति रा धनं यस्य ३रे भनवस्य । १भनृके स्त्रियां ङीप् । "भनवस्य न वाक्यवाभान भर्ता भराय भव ३ । १८८ रा+भावे भम राबोभभरोऽयम् न० त० । २भवपूर्ण त्रि० । "भरायापीत भवतु। भव ८।६।११। भरायां भवना भवभिपुवा मा भा "भरायैको-भिवदुत्व दर्शदे भरिरवव भव ८।१।१ ।
भराल पु० न भिद् भरपावाति भा+भा–भ । १ वर्षेरे २ भवभारिनि । ३ कुटिले त्रि० । "भराभरावत-रालभरालकैरो" नैष "भिवा भिरालुभदरालकैभा रदवमोभमुभावीभवरावभवया" नूर्म । ४ वेमराणी स्त्री
भरालम् त्रि० रा–भविन् न० त० । भदावदि । भराा भव भवा भ० ८८७ भाविवूर्जरदव भ० १,६१, १९ स्त्रियां ङीप् भवीरव । भरारी ।
भरि पु० भ–इन् । १ भवी २ रवाङ्गे चक्रे ३भिरवादि, ४भावधृतिभवोऽभवरमातुरवेंदु दरस भनुष्ठानानाम् ५भतुर्थस्थानां ६ ज्योतिषप्रसिद्धे भव्यानवे भवपाने ७ देवरे च । तब भवी "दुरागतभवितिरिति निर्मि भरिदिर इर" रघु । "भारीभावभुवनभराति येव-भावानि भा भ० "भरिवरिपुराभवाम् भीवाम्" "भरि मवि भं विवादं भावेभाभोत् विभम् भहा । भवो "भराविरभृ न भवाभ्म् विवभाभम् । भाभारी "भवारिवनुवर्षभीव" विरा । देवरे भरिवाभम् भवी भ विदृयरि भरिवेर । "विवारिवरी भवुभवी न भविन् मया भनी भीवविबी दवीवन् दवीनुभवीवा दविवभविवा" इति ज्योतिषोक्त न एमारोवा रपयूपभरविनु । भवा देवी भनुभवी हृदव भया पुरुष भवी दुरो पुनपरो तुपुव दविवभुरी" भवे दविवनुभोवा । भीवमिविभरि विवरेन भरिविने भा भीवे भवो भववियो भूतिवर्जरीव भभोरि बरी भवैवविवा भारव आतुमारिवभाषु "भरवंदव विवाराभिरभवस्य भरवायर् । भतुभावविवाभुपवा भविराभीभववा रिष ज्योतिषोक्ते भरवावे भावसम्भव-भवायवया २ २ १ १ । ११ ११ भानभिवेव १२,६ ०८८ भाभिव विवाभ भवा भवानि भवीभावे दे भवा भव राती विरवि विवा भवदेवा १२ ६,०८८,भाव

स्या यद्यात्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव यदा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्रव नैसर्गिकसमाश्चेत् रिपव, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीयाः इतिराजमा० । निसर्गसमाश्च "बुध कुजेज्यास्कविदर्कपुत्राः शुक्रार्कजौ, भौमगुरोश्चमन्दाः । शनि, कुजःज्ञो, सुरराजमन्त्री रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्युः" इत्युक्ता यथा रवे बुध, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनय । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनय । गुरो शनि, शुक्रस्य कुजगुरू शनेः गुरु, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव मित्रा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां बलज्ञानार्थं दृष्टत् संज्ञा तथाहि अधिमित्रदृष्टे २२।३०कला बलम मित्रदृष्टे १५ कला, समदृष्टे ११।१५कला शत्रुगेहे ७।२ कला अधिशत्रुदृष्टे २।४५ कलाबलम । मन्त्र जातकादौ दृश्यम । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्य्यमात्रे इति भेद । एतच्च जातोक्तपक्षादिबलज्ञानोपयोगि । ताजके तु "दृष्टिस्यात्तमपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षत स्नेहदा पादोना (४५कला) ऽखिलकार्य्यसाधनकरी मैत्रापकाख्योच्यते । गुप्तस्नेहकरी तृतीयनवमे कार्य्यस्य संसिद्धिदा त्रिगुणोना कथिता (४०कला) तृतीयभवने पञ्चमागदर्दर्शके (१० कला) । दृष्टि पादमिता (१५कला) चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्मृताऽन्योन्य सप्तमभे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराखिला' (६०कला) इति दृष्टिविशेषमभिधाय "प्रत्यक्षमित्रदृशा (३,५,९,११,) सुहृदः, रिपुदृशा (१,४,७,१०,) शत्रव । समास्त्वन्यथा २,६,८,१२, इति नीलक० उक्तदिशा तात्कालिकमित्रादि । तेन स्वापेक्षया १ ४,७,१०, स्थानस्था ग्रहा रिपव । तत्र "स्वस्वाधिकारोक्तमत सुहृद्भे पादोनमर्द्ध समभेऽरिभेऽङ्घ्रि' नीलक० । राज्ञोनिसर्गरिपवस्तु "सूर्य्य शशाङ्कौ धरणीसुतश्च राज्ञो रिपु" इत्युक्ता ज्ञेया । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेया केतोस्तु "शुक्रशनी विपक्षौ" इत्युक्तौ ज्ञेयौ । क्वास्तके षत्रस्थाने "षष्ठे च शतविद्विषौ" इत्युक्तौ चिन्तनीयौ । ताजके तु "रिपौ मातुलमान्द्यारिचतुष्पादन्यनीक्षणा" इति नीलक० ताजकोक्ता चिन्तनीया । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोष्ठात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतुःकोष्ठादिक्रमेण सिद्ध, साध्य सुसिद्ध अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतुःकोष्ठात्मकेषु प्रत्येक चतुर्थ कोष्ठमपि अरिसंज्ञ यथा पञ्चमकोष्ठ सप्तमकोष्ठ त्रयोदशकोष्ठ एकादशकोष्ठम् द्वादश पञ्चदश कोष्ठ षोडश चेति सप्तकमरिसंज्ञ तत्स्थारिसञ्ज्ञकत्वात् तत्रस्थवर्णा अप्यरिसञ्ज्ञाः । षोडशकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षर यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्व प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन सर्व्वत्र चतुर्षु चतुःकोष्ठात्मकेषु गणना तथा च प्रथमादिकोष्ठस्थाक्षरादिको मन्त्र सिद्धादिनामभाक् । यथा आद्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १ सिद्धसिद्ध २ द्वितीये सिद्धसाध्य । तृतीये ३ सिद्धसुसिद्ध ४ चतुर्थे सिद्धारि । द्वितीयकोष्ठचतुष्के आद्ये साध्यसिद्ध द्वितीये साध्यसाध्य । तृतीये साध्यसुसिद्ध चतुर्थे साध्यारि । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्ध द्वितीये सुसिद्धसाध्य । तृतीये सुसिद्धसुसिद्ध चतुर्थे सुसिद्धारि । चतुर्थकोष्ठचतुष्के आद्ये अरिसिद्ध । द्वितीये अरिसाध्य तृतीये अरिसुसिद्ध चतुर्थे अर्य्यरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शनमात्रम् किन्तु सर्व्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षर तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षर यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्व प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षर यत्र तिष्ठति तत्पर्य्यन्तगणनया सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च २८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा साधकनामाद्यक्षरादित्वकल्पनयैव । ततश्च सिद्धादिचक्रस्य कोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रवच्चक्रे तन्मूल दृश्यम् । "अरिमन्त्र न गृह्णीयादिति" तन्त्रम् । राज्ञो विषयानन्तरस्थे नृपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदिभूत यथोक्त माघ २,८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि० । "अरिर्मित्रमरेर्मित्र मित्रमित्रमत परम् । अरिमित्रस्य मित्रञ्च विजिगीषो पुरस्सरा" पश्चेति शेष "पार्ष्णिग्राहस्तत पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठत" पार्ष्णिग्राहश्चार आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेष एव नव भवन्ति विजिगीषुरेकश्च 'अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर । अनुग्रहे संहतयो समर्थो व्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिक" इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हित वा यत् । अराय्य तत्साधकादौ त्रि० "असौ यो अधरादृक्तत्र सन्त्वराय्य:" अथ० २,१४,२, । १० भेरके त्रि० अरिदृतशब्दे दृश्य० ।

अरिक्थभाज् त्रि० रिक्थ पित्रादिदाय न भजते भज–ण्वि अभ०म० । दायभागाधिकारिणि क्लीबे क्लीबपतितादौ अनंशशब्दे १४२ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

परिमूर्त(र्ध) [illegible]

परिता [illegible]

परिव [illegible]

परिप [illegible]

परिहान्त [illegible]

परिभायम [illegible]

परिमन्द्र [illegible]

परिम्दम [illegible]

[illegible]

परिम [illegible]

परिमह [illegible]

परिमहंस [illegible]

परिमेखल [illegible]

परिमेद [illegible]

परिवा [illegible]

परिवि [illegible]

परिवड्डक [illegible]

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे भर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात् वर्ज्जितं त्रिदशैरपि" ज्यो०त० । तत्र प्रतिप्रसव । "सौहृद्ये द्वन्द्वयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा ताराचक्र शुभमित्रमित्रसुखदक्षेमार्थसम्पदादि । षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च पुं योषितो प्रोत्याशु सुवर्णद्विपुष्टिजननं कार्यो विवाहः शुभ" भुज०भी० । अत्यन्तापद्विषये व्यास । "मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपत्प्रत्यरिमैधनाख्या । वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि मीतिं परां जन्मसु तारकासु" । तत्रदानशङ्कासु तत्रैव । "षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति" ।

अरिषड्वर्ग पु० षण्णां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्ग देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सापेक्षत्वेऽपि गमकतया स० । कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिपुषु "कृतारिषड्वर्गजयेन" किरा० ।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक् न०त० । अहिंसके "श्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्" ऋ०२,३९,४, "अरिषण्यावहिंसकौ श्वानौ" भा० ।

अरिष्ट पु० रिष–हिंसायां कर्त्तरि–क्त न०त० । १लशुने २निम्बे । "सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च "मपि रक्षायां सुश्रुत । "सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथेति" विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुत । ३ लशुनिकटवर्त्तिपर्वतभेदे ४काके ५कङ्के (रीठा) इति ख्याते ६फेनिलफलकवृक्षे । "अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहजिद्गर्भपातन" वैद्य० । ७कृष्णहतेऽसुरभेदे । 'यत्र वासुश्च मैन्द्रश्च कश्च द्विविदमेव च अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा । दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्" हरिव० । ८अशुभे । ९तक्रे । १०सूतिकागृहे । "अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा" रघु प्रसूकरणप्रकारस्तु "नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकसर्षपदूर्वानिर्म्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्" सुश्रु० । तत्र प्रवेशे 'रोहिण्यैन्द्रवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि । श्रवणेऽसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्वपराश्च च । मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्" नि० सि० तारा उक्ता । एतच्च सम्भवे "प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव प्रवेशयेत्" वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ कार्यम् "वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्" वशिष्ठोक्तेः "दद्यात् सूतिकागारमायुधैश्च विशेषत । वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । मुषलेन तथा द्वारि सर्षपैर्विकिरतेन च" विष्णु०पु० ११अनिष्टसूचके उत्पाते भूमिकम्पादौ "अरिष्टे त्रिविधोत्पाते" इतिज्यो० १२अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु । १३मानेनारिष्टकाख्ये मद्ये । "रक्तारिष्टं योषितानीय गेयम्" माघ । "अरिष्टं लघु पाकेन सर्व्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समा" वैद्य० । मद्ये पुस्त्वमपि भावप्र० । नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ब० । १४मरणचिह्ने । "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयते" इति पुरा० । न०त० । १५शुभे न० ५ब० । १६ शुभदायके विधाने १७अविनाशिनि च त्रि० । १८ बलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० "अरिष्टो बलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ विलायुध" हरिव० (कट्की) ख्यातायां १९ कटुकायां २०कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा" इत्युपक्रम्य "कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र । तास्वपत्यानि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानमितौजसः" हरिव० रिष हिंसा विरोधे न०त० । २१सुखेनावस्थाने न० "मर्त्तेभ्यो अरिष्टतातये" ता०ब्रा० । "अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय" भा० । स्वार्थे कन् । निम्बादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम–तुन् नि० आदन्तादेश । अहिंसितगमने । "अरिष्टगातुः सहोता सहोभरि" ऋ० ५,४४,२ "अरिष्टगातुरहिंसितगमन" भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिल् । सुखकरणे 'जीवातवे न मर्त्यवेऽथोऽरिष्टतातये' ऋ०१०,६०,८, "अोषधीरमा अरिष्टतातये" यजु० । लोके तु तायक्तिन् । अरिष्टविस्तारे "तदत्रभवता निष्पन्नाशिषमरिष्टतातिमाशास्महे' वीरच० । क्वचिद्वेदेऽपि तथा अरिष्टशब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ

अरिष्टनेमि पु०६त० कश्यपपत्न्यां विनतायां पुत्रभेदे 'तार्क्ष्य-

चरिगूर्त्त(च) पु० [illegible] ... [illegible]

चरिता स्त्री [illegible] ... [illegible]

चरित्र पु० [illegible] ... [illegible]

चरित्र न० [illegible] ... [illegible]

चरित्रान्त पु० [illegible] ... [illegible]

चरित्रायस त्रि० [illegible] ... [illegible]

चरिमन्द्र त्रि० [illegible] ... [illegible]

चरिष्णुत त्रि० [illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

चरिम त्रि० [illegible] ... [illegible]

चरिमन् पु० [illegible] ... [illegible]

चरिमद्र त्रि० [illegible] ... [illegible]

चरिमेयक पु० [illegible] ... [illegible]

चरिमेद पु० [illegible] ... [illegible]

चरिता स्त्री [illegible] ... [illegible]

चरित पु० [illegible] ... [illegible]

चरितक पु० [illegible] ... [illegible]

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ। यदि कन्याष्टमे भर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका। षडष्टकं विजानीयात् वर्ज्जितं त्रिदशैरपि” ज्यो०त०। तत्र प्रतिप्रसवः। “सौहृद्ये कुम्भयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराष्टम्यु शुभमिति मित्रसुखदत्वेमार्थसम्पद्यादि। षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च पुं योषितो प्रीत्यायु सुखवृद्धिपुष्टिजननं कार्य्यौ विवाहः शुभः” भुज०भी०। अत्यन्तापद्विषये व्यासः। “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपत्प्रत्यरिनैधनाख्या। वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि प्रीतिं परां जन्मसु तारकासु”। तत्रदानमुक्तम् तत्रैव। “षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति”।

अरिषड्वर्ग पु० षण्णां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्गः देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सापेक्षत्वेऽपि गमकतया स०। कामादिषु षट्सु आन्तरेषु रिपुषु “कृतारिषड्वर्गजयेन” किरा०।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक् न०त०। अहिंसके “स्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्” ऋ०२,३९,४, “अरिषण्यावहिंसकौ अश्विनौ” भा०।

अरिष्ट पु० रिष–हिंसायां कर्त्तरि–क्त न०त०। १लशुने २निम्बे। “सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च” “व्रण रक्षायां सुश्रुत। “सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथेति” विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुतः। ३ कङ्कामिकटवर्त्तिपक्षिभेदे ४काके ५कङ्के (रोठा) इति ख्याते ६फेनिलफलकवृक्षे। “अरिष्टकस्विदोपघ्नोपघ्न्जिगर्भपातन” वैद्य०। ७कृष्णाहतेऽसुरभेदे। “यत्र याशुङ्कु मैन्द्रश्च कंस द्विविदमेव च अरिष्टं वृषभं केशि पूतनां दैत्यदारिकाम्। नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा। दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्” हरिव०। ८अशुभे। ९तक्रे। १०सूतिकागृहे। “अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा” रघु तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकसर्षपद्रुमैर्निर्म्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु०। तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्द्रवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि। पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्सूत्तरासु च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्” नि० सि० तारा उक्ता। एतस्य सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः। तच्च नैर्ऋत्या वास्तुभूमौ कार्य्यम् “वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्” वशिष्ठोक्तेः “दद्यात् सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः। वह्निना तिन्दुकाष्ठैश्च पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः। मुषलेन तथा द्वारि वर्णकैश्चित्रितेन च” विष्णु०पु०। ११अनिष्टसूचके उत्पाते भूमिकम्पादौ अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इति ज्यो०। १२अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु। १३पानेनारिष्टकारके मद्ये। “रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णशेषम्” माघ। “अरिष्टं लघु पाकेन सर्व्वतस्तु गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः” वैद्य०। मद्ये पुंस्त्वमपि भावप्र०। नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ब०। १४मरणचिह्ने। “रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयते” इति पुरा०। न०त०। १५शुभे न० ५ब०। १६ शुभदायके विधाने १७अविनाशिनि च त्रि०। १८ बलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० “अरिष्टो बलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ शिलायुधः” हरिव० (कटुकी) ख्याताया १९ कटुकाया २०काश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र। तास्वपत्यानि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्व्वानमितौजसः” हरिव०। रिष्ट हिंसा विरोधे न०त०। २१सुखेनावस्थाने न० “सर्व्वेभ्यो अरिष्टतातये” ता०ब्रा०। “अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा०। स्वार्थे कन्। निम्बादौ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम–तुन् नि० आदन्तादेश। अहिंसितगमने। “अरिष्टगातु सहोता सहोभरि” ऋ० ५,४४,१ “अरिष्टगातुरहिंसितगमनः” भा०।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः भेदे अरिष्ट+तातिल्। सुखकरणे ‘जीवातवे न मृत्यवेऽथोऽरिष्टतातये’ ऋ०१०,६०, ८, “ओषधीरत्रा अरिष्टतातये” यजु०। लोके तु तायक्तिन्। अरिष्टविस्तारे “तदत्नभवता मिष्टसाधिष्ठमरिष्टतातिमाशास्महे” वीरच०। क्वचिद्वेदेऽपि तथा अरिष्टयज्ञे दृश्यम्।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य। आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ

अरिष्टनेमि पु०६त० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे तार्क्ष्य-

वारिदमेभिव मदकृत वधावत । मदवधादभिमेव विनयाता दुता घृता घृरिव स्वीर्वरे विनमेडे च ।

मरिहि स्त्री च रिहि, हिंसा मवारे मत्व । हिंसायते । "मोष रवीवाचरिति मनूराम् क २ ११ ६ । मरिहिनहिंसाम्" का ।

मरिहुत त्रि मरिति मेदविशदि सर्व वेरे मतम् । मेदविशदि सृते प्रवर्त "रावते निवपूर्वा मरिवा क० ८ । ११ । वोवे हु च मतम् । [वावदि ।

मरिष्ठ त्रि मरते निरते सा—च वेरे मतम् । मन मातात्र

मरिष त्रि मराम् शमि दस—क । ।मधुनावते "हरिवतो हरिवतोनविचन एता "मौरते मवत्रे" मतामीनो तत्र बेहमीमनरावनैवे मवात मात्र महायत्र मते मरिव मरिव मधुपारवते" मा का र ।

मरीक त्रि च टेका मीका च मावाहिमा मव र । मावा मादिते । मनुवेदे तु मव मव मरीवृत्र एतेव । "मरीवृत्र मनवम्" क ३ । ८ । । मरीवर्ग मव विश्वविवृतावाम् वामोद्य ९ मर्वे च ।

मरीवक ह मरि वरि दस—मतृ पूर्वदीर्घ । मनवे मरीवकेण विवेशम् दृग । मारीवकम् । मतृतर्लाम् मनुवरा क । मरीवकेव मतृविहन्देवतो त्रि ।

मरीचादि ह० मरीवक मादिवेव । मिवे वार्वे विविव दुग्धमनिविवे वासिवृते मवरवृते । च च यथा मरीवक, दृवव दृवव दमव वमव, शिरव मावराव मौडावव मौडावव सैनवावव सैनावव मावायव मवावाव । मौदावव मौदावव । मौदावव मौदावव मौदावव दमद्राव, । मौदावव मावायव मावित्रवावव रावमीव शिरव, शिराव । मदुरवक वदवम मावतीरव, मौरव मवावरव, मावाव विवेदा रैव रिव द्युव, विरौव मवित मवमवित दवर्वतु, रवत मरवत मवत मवत मरव मरीवकादि ।

मरुविका मरुते मर्वमामावविव वावा मदु ह मनु । मारीवमेडे । "मवादिम मदुमवादिमदुमदरोमा च मनि । मवदा मवर्वविवा मवमवमवमवमवो विवक्षा । मर्वादिवा मवुमर्वविवनुवहा मवविवा मावमवते सौ माव मवव मवा विवरोवदोडविवरिवी विवरे दुग्धमोत्पावती विवादिता मर्वरावर्ते मावा विवरिवा रवा मादरा- दिवा मदरवमदेवृवी दाववमोदविवा मर्वित मव दिवा मौरमविवमा मधृतीमरवतो मववादिवर्मनवर्व मौमादिवमावतो मव मव मनिवदिवामवादिवा विवरवमवा विवरहदोऽविपूर्वं दमवमवूर्द्धवमवेवि । मदुवि महावनाति मवामोति पूरवि । मवावद मविवोदेव पूर्वा विवादवदिवम्" मर्व विवाही रवो वेमोविवमादिवा इति च दवात ।

मरुगृव त्रि दमुव विदिवे च ह । मवो रोववत्र "दमवरवव विवव मावम्" क ६, १८, १ ।

मरुत् त्रि मरिव रव मादिवेव । मवादीवे मवीवे "मर्व रोवमवरमोदमानोमिवम्" क ६, १८७ ।

मरुवि ह च दविवत । मवर्वविवाते मौमवमोऽवम मवादवे मिवमेदे । च दवि मवोर च ह । दवमो- मावाते दमदरेवाव मवदीव । मवैद्रादिवदोव विविवरमदवा मवीवामावादिवर्व । मौरवतो रवविवामाते च मविवावववावमवविवादविव- वव" "वादुवितिवे मववितवोवो दावोदवितरिव विवाद" दवि च दवात ।

मरुव त्रि मावित रव रोवो वव । रोववव रवववव रोवे च "मोदवत् मौ दवद् मोदवद "दवि मवो" दवव- विवववमावव मौदवविवद्गदा "मरुत् मदावमवो मदीव मवोदिवमावि विवर्वमौवा" दवाद ।

मरुव ह च दवादि दव—च । (वैदिव)इति मावि । वि । मवित दवा मवाद् १४ । २ रोवमावमावे त्रि "विवेवा मदु दवर्वमा मदिवावमवा विवाद् दवाद । ३ दावववे ह दावववमावो दविवे "मवदवती दवि दवोवराता मंदावोरवता" । वेत । ४ रोवववमीरवे च त्रि । "मदवदविवा मवोतमिवाववोदवतो द- दवा । "मदवां मा दवता मुववमा विवे मवमवि वव ।

मरुव ह च—मवद । मवो° दवमावती १९६ १९- मदावाते ६ रिववते वैदववदे च दवती दवाव- दवे । ८ मवाववावे । मवादिवितवावर्वे च ११ मदवि त्रि । १२ दुवे १३ विवदुरे च । १४ मविदवावाव १५ मावावाववाव् १६ मदितिवावाव् १७ मदीवे १८ मदवाववावाव मौ । १९ विववा वेदि २ दमुवदवेवाव् २१ दवावा दावति २ मदा- विवावावदु च मवी । दव मनुरी विवादवो मवादवाव मवो दुवा "वादव् दवाववितिदवववतो च मावद्वाव मवव दवव मवोमिदवमु" दव । "मावदितिवैदिव मवाव

महाबल अरुणश्चारणिश्चैव विनतायाः सुता स्मृता” हरि०। “अरुणो गरुडभ्राता जपापुष्पसमप्रभः। योगानाञ्चैव सर्वेषां साध्यानामधिपः कृतः” हरिव०। “तदुत्पत्त्यादिकथा अनूरुशब्दे” १९१ उक्ता। सूर्ये “संसज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः” रघु० “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा०। वर्णे तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० “अरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि” शत० ब्रा०। “दधत् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिताम्” माघ। द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे २३आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम् विवरणमादित्यशब्दे। २४दैत्यभेदे पु०। धूम्रादि० वुञ्। आरुणक तद्भवे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा पु० ष्यञ् आरुण्यम् न०। तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम् न०। रक्तादिवर्णे। अपत्ये इञ्। आरुणि जटायौ सूर्यपुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुग्रीवे ऋषिभेदे च। अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात् भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमान। गौरा० ङीप्। २५अरुणवर्णायां गवि स्त्री। “अरुण्यो गाव उषसामिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ उषायामपि स्त्री। २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम् “सरांस्येतेष्वरुणञ्च मानसं महाह्रदः श्वेतजलं यथाक्रमात्” सि० शि०। “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु” गुडकुङ्कुमसिन्दूरादीनामारुणवर्णत्वात्तथात्वम्।

अरुणकमल न० कर्म्मधारयवत् नित्यकर्मधा०। रक्तोत्पले

अरुणदूर्वा स्त्री कर्म्मधारयवत् नित्यसमास। रक्तदूर्व्वाभेदे, “यद्यदाराच्च विन्देयुः अरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्व्वा तस्मादरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् यद्यरुणदूर्व्वा न विन्देयु” शत० ब्रा०।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया। सूर्य्यभार्य्यायाम् १ सञ्ज्ञायाम् २ छायायाञ्च अरुणभार्य्योदयोऽप्यत्र “तस्य भार्य्याऽभवत् देवी सञ्ज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः” इति। “असहन्ती तु तां छायां सवर्णां निर्ममे ततः। छायामयी तु सा सञ्ज्ञा, तस्याञ्छायासमुत्थिता। प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया सञ्ज्ञां नरेश्वर। उवाच किं मया कार्य्यं कथयस्व शुचिस्मिते। स्थितास्मि तव निर्द्देशे शाधि मां वरवर्णिनि। सञ्ज्ञोवाच। अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः। त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्व्विकारया। इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा। सम्भाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित्। छायोवाच। आकचग्रहणाद्देवि। आ शापाच्चैव कर्हिचित्। आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि। यथेच्छया”। इति हरिव०। ३प्रधाकन्याभेदे च। “सुषुवेऽप्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिता”। अनुवन्ध्यामनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव” हरिव०। अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य। ४रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्य्ये पु० ५तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे त्रि०।

अरुणप्सु त्रि० अरुणं प्सु रूपं (निरु०) यस्य। रक्तवर्णरूपे “प्रतावरीमरुणप्सु विभातीम्” ऋ० ५, ८०, १ “अरुणप्सुमरुणरूपाम्” भा०। [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि०

अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य। १पारावतपक्षिणि

अरुणसारथि पु० अरुण गरुडाग्रजः सारथिरस्य। सूर्य्ये विवरणमनूरुशब्दे।

अरुणात्मज पु० ६त०। १जटायौ पक्षिणि। २सूर्य्यपुत्रे मन्दे ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुग्रीवे ६ यमे च ७ अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० ८ यमुनया तपत्यां च स्त्री। “सोऽपत्यानि कौरव्य! सञ्ज्ञायां तपतांवर। आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती। स च वैवस्वतः पूर्व्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः। यमश्च यमुना चैव यमजौ सम्बभूवतुः”। सञ्ज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति त्रीण्यपत्यानि। “द्वितीयायां तु सञ्ज्ञायां सञ्ज्ञेयमिति चिन्तयन्। आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा। पूर्व्वजस्य मनोस्तात। सदृशोऽयमिति प्रभुः। मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते। द्वितीयायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः। इति सावर्णः शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, सञ्ज्ञायां छायाख्यायां द्वितीयायां सवर्णायां जातौ हरिव०। वडवारूपधारिण्यां सञ्ज्ञायाञ्च अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव। “वडवारूपमास्थाय वने चरति शाद्वले। स तथारूपमास्थाय स्वां भार्य्यां शुभलोचनाम्। ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्य्यां वडवां ततः। अदृश्यां सर्व्वभूतानां तपसा नियमेन च। वडवावपुषा राजन्चरन्तीमकुतोभयाम्। सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत्। मैथुनाय विचेष्टन्तीं, परपुरुषशङ्कया। सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः। देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ। नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति”। तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्णोत्पत्तिः यथा “एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता। सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याऽहमिति भारत। बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी। तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ। मत्प्रसादान्न ते राज्ञि। भवि-

[illegible]

अरुणाहुण पुं, [illegible]

अरुणावरज पुं, [illegible]

अरुणित त्रि, [illegible]

अरुणोदय पुं, [illegible]

अरुणोदय क्ली, [illegible]

अरुणोदयविद्धा स्त्री, [illegible]

अरुणोदयसप्तमी स्त्री, [illegible]

अरुणोपल पुं, [illegible]

अरुन्तुद त्रि, [illegible]

[illegible]

अरुन्धती स्त्री, [illegible]

अरुन्धतीजानि पुं, [illegible]

अरुन्धतीदर्शनन्याय पुं, [illegible]

अरुन्धतीनाथ पुं, [illegible]

अरुष त्रि० न रोषति क्रुध्यति रुष—क न०त० । १अक्रोधने । "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः" यजु० २३,५ "असौ वा आदित्योब्रध्नोऽरुषः" इति श्रुतिः । विरोधे न०त० । २ रोचमाने । "देवं वधानमरुषं सङ्गिता" ऋ० ३,१,४, 'अरुषं रोचमानम्' भा० । ऋ—गतौ—उषन् । ३ गमनशीले अश्वादौ वेदे स्त्रियां ङीप् । "युञ्जाह्यरुषी रथे" ऋ०१,१४,१२, "अरुषी गमनशीला वडवा" भा० । रुषा हिंसा न०ब० । ४हिंसारहिते "जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवम्" ऋ० ३,७,५,। "अरुषस्य हिंसारहितस्य" भा०। [स्त्री निरु०।

अरुष् त्रि०नास्ति रुट् यस्य । १अक्रोधे। गौ०ङीप्। २उषसि

अरुष्क पु० अरुर्मर्म तस्माद् कायति पीडयति कै—क । सर्वमांसेषु व्रणकारकफलतरौ (भेला) भल्लातकवृक्षे ।

अरुष्कर पु० अरुः करोति ट उप०स० सत्वम् । सर्व-मांसेषु व्रणकारकफलतरौ १भल्लातके (भेला) २व्रणकारके त्रि०"शुष्कोऽह्यपार्श्वकोऽरुष्करश्च"सुश्रु०। स्त्रियां ङीप् ।

अरुस् पु०ऋ—उसि । १अर्के, २रक्तखदिरे च । ३मर्म्मणि न०। ४मर्मे, ५व्रणे च पु०न०। "अरुर्हि पदजन्तस्य वत्स्म्" भा०। 'अरुर्वै पुरुषोऽवच्छिन्न अमरुरेवैतत्करोति" शत०ब्रा०। "यद्व्रणेन यदिषा यद्दारुणा हरसा" अथ०५,५,४ । "अरुर्वै पुरुषस्याणोति" शत०ब्रा० उक्ते र्हे नेत्रे च । अरुस्+अभूततद्भावे च्वि अन्तलोप दीर्घ अरूकरोति।

अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क । भूम्यामलक्याम् राजनि० । तृषा० छण् । आरुहीयम् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अरूक्ष त्रि० विरोधे न०त० । स्निग्धे मसृणे, "इमे मध्या-दूर्यत्यरूक्षतायै", शत०ब्रा० ।

अरूक्षित त्रि०न रूक्षित विरोधे न०त०। स्निग्धे मसृणे, "अरूक्षित इव आ रूपे अयम्" ऋ०४,११,१, "अरू क्षितः स्निग्धम्" भा० ।

अरूक्ष्णु त्रि०रूक्ष+स्नु विरोधे न० त० । स्निग्धे । "यस्ते वाच परिधानम्—संस्पर्शोऽरूक्ष्णुमस्तु ते" अथ०८,२,१६ ।

अरूप त्रि० नास्ति रूपमस्य । १रूपशून्ये २सांख्योक्ते प्रधाने वेदान्तोक्ते ३ब्रह्मणि न० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" कठ०उ०। कुत्सितार्थे न०त०। ४कुत्सितरूपे न०।

अरूपहार्य्य त्रि० रूपेण न हार्य्यं वशीकार्यं अस०स० । सौन्दर्य्यादिना अवशीकार्य्ये "अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्" कुमा० ।

अरूप पु० ऋ—ऊपन् । १सर्पविशेषे २ सूर्य्ये च त्रि० सौ०।

अरे अव्य० ऋ—ए । १रोषाह्वाने, २नीचसम्बोधने "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इति" "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति" शत० ब्रा० वृहदा० पाठः । तत्र याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्त तस्याश्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३अपकृतौ, ४असूयायाञ्च ।

अरेपस् त्रि० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १निष्पापे "ग्रामे वृषो पुराऽरेपाः" इति भाष्य २निर्मले च "अरेपसा तन्वा शाशदाना" ऋ०१,१२४,५, अरेपसाऽपापया निर्मलया वा" भा०।

अरेरे अव्य० अरे+वीप्सायां द्विरुक्ति । नीचसम्बोधनादौ । २सक्रोधसम्बोधने च "अरेरे राधागर्भभारभूत । सूतापसद् । किमस्मान्क्षिपसि' अरेरे पातक । दृष्टागस्त्यपक्षपदुर्विदग्ध' वटो' इति च वेणीसंहारः ।

अरोक त्रि० रुच—दीप्तौ घञ् रोकश्छिद्रं दीप्तिश्च न०त० । १छिद्रशून्ये २दीप्तिशून्ये च । "विभाषा श्यावारोकाभ्याम्" पा०बहुव्रीहौ एतत्पूर्व्वकदन्तस्य दत् । अरोकदन् अरोकदन्त । निबिडदन्ते दत्तादेशे स्त्रियां ङीप् ।

अरोग त्रि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगशून्ये "अरोगा सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः" सुश्रु० । "एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः" मनु तस्य भावः ष्यञ् । आरोग्यम् । रोगाभावे न०' आयुरारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते' दुर्गास्तवः "आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्नानजं फलमिति" पुरा० तल् अरोगता स्त्री त्व अरोग्यत्वम्" तत्रैव न० ।

अरोगण त्रि० रोगोऽस्त्यस्य पा०मत्वर्थे न न०त०। रोगशून्ये 'तेनासाधि स्वस्तममनाश्चामरोगणम्" अथ०२,२,२ ।

अरोगिन् त्रि० न रोगी विरोधे न०त० । रोगशून्ये "यावज्जीवमरोगी स्यात्" पुरा० स्त्रियां ङीप् । "अरोगिणी आत्मताम्" स्मृतिः ।

अरोचक पु०न रोचयति प्रीणयति रुच+णिच्—ण्वुल् न०त०। रोगभेदे यत्र कस्मिन्नपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्तादृशे रोगे स च सुश्रुतोक्तः । 'दोषैः पृथक् सह चित्तविपर्य्ययाश्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति । हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात् लिङ्गमरोचके तु । हृद्दाहचोषबहुता ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

मरोदन [illegible] । [illegible]

मरोधम [illegible] । [illegible]

मरोध [illegible] । [illegible]

मरोपध [illegible] । [illegible]

मरोध [illegible] । [illegible]

मरोट्ट [illegible] । [illegible]

मर्म [illegible] । [illegible]

मर्म [illegible] । [illegible]

मर्मकला [illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

मर्मकाला [illegible] । [illegible]

मर्मचेत्र [illegible] । [illegible]

मर्मचन्दन [illegible] । [illegible]

मर्मज्ञ [illegible] । [illegible]

मर्मतलम [illegible] । [illegible]

मर्मदुग्ध [illegible] । [illegible]

मर्मभवन [illegible] । [illegible]

मर्मनामन् [illegible] । [illegible]

मर्मपेश [illegible] । [illegible]

मर्मपर्व [illegible] । [illegible]

मर्मपादप [illegible] । [illegible]

मर्मपुष्पी [illegible] । [illegible]

मर्ममिया [illegible] । [illegible]

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव। १गौतमे सूर्य्यवंश्ये बौद्धभेदे। तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्बन्धुत्वम्। अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश्यत्वात्। २पद्मे। अर्कबान्धवोऽप्यत्र।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा०त०। १सूर्य्याक्रान्ते नक्षत्रे ईत०। तत्स्वामिके २सिंहराशौ ३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे च।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (हुड्हुडिय) इति ख्यातायां लतायाम्। तत्किरणसंपर्क एव हि तस्याः सौन्दर्य्यम्।

अर्कमूल पु० अर्कस्येव सर्पाणां दुःप्रसह्यं मूलं यस्याः। (ईश्वर-मूल) इति ख्यातायां लतायाम्।

अर्कलूष पु० अर्कस्य रूष उग्र रस्य लः। ऋषिभेदे विदा० अञ्। आर्कलूष तदपत्ये पु स्त्री०। स्त्रियां ङीप्।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पत्वात्। रक्तपुष्पत्वेन अर्कतुल्यपुष्पे बन्धूकवृक्षे। श०। २पद्मे।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः। तृतीयविवाहसिद्ध्यर्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते विवाहभेदे। "चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत्। "आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे। शुभे दिने वा पूर्व्वाह्णे कुर्य्यादर्कविवाहकम्" काश्य०। "तृतीये स्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु। आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः" शौनक.। तत्प्रकारस्तु विधानपारिजाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽत्र। तालीशपत्रे वृक्षे।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम्। माघशुक्लसप्तम्यादौ कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थे १व्रते। अर्कस्येव व्रतम् नियमः। "सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसान् रविः" इत्युक्तेर्यथा रविणा लोकवृद्ध्यर्थं रसस्य ग्रहणमेव प्रजापालनार्थमेव राज्ञा प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः। तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तदिति" मनूक्ते राज्ञः २करादानभेदे।

अर्कसूनु पु० ६त०। १यमे २शनैश्चरे ३सुग्रीवे ४कर्णे ५आश्विनेयदेवे अश्विनीकुमारयोः द्वि०व०। ७यमुनायां तत्पत्न्यां च स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात्। १ऐरावते हस्तिनि २अर्कतुल्ये दुर्द्दर्शे च।

अर्कहिता स्त्री ६त०। १अर्कभक्तायां (हुड्हुडिया) लतायाम् २सूर्य्यहितकरे त्रि०।

अर्काश्मन् पु० अर्कस्य अनुगत अश्मा। सूर्य्यकान्तमणौ, स हि सूर्य्यरश्मिसम्पर्कादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कसम्बन्धित्वम्। अर्कस्येव रक्तः अश्मा। (चुनी) २अरुणोपले।

अर्किन् त्रि० अर्च्यतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽस्यास्ति इनि। अर्चनसाधनमन्त्रयुते। "इन्द्रमिदर्किणः" ऋ० १,७,१, 'अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः' भा० "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः" ऋ० १,१०,१,। अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इनि। २अर्चनयुक्ते त्रि०। "वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषम् पनस्युमर्किणम्" ऋ० १,३८,१५। अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा०।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत्र। अमावास्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्य्याचन्द्रमसोरेकराश्येकांशच्छेदेन उपर्य्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा 'सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति" गोभिलेन तस्यास्तथाविधत्वकीर्त्तनात् तथात्वम्। [पद्मरागे च।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगत उपलः। १सूर्य्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्क्य त्रि० अर्च-कर्म्मणि ण्यत् कुत्वम्। १अर्चनीये। अर्कस्यायम् दत्। अर्क्यं अर्कसम्बन्धिनि। "स एष वार्कीय एव तपति तस्यैतदन्नं क्रियते चन्द्रमार्क्यम्" शत०ब्रा०।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज्ज-कलच् न्यङ्क्वा० कुत्वम्। १कपाटमध्यस्थे रोधके १काष्ठादिदण्डे, "ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती" का०प्र०। "पुरार्गलादीर्घभुजा बुभोज" रघु, "अधामपोढार्गलमप्यगारमिति" रघु। सप्तशतीस्तोत्रपाठादौ पाठ्ये २स्तोत्रविशेषे "अर्गलां कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत्। जपेत् सप्तशतीं पश्चात्" मन्त्रसूक्तम्। ३कल्लोले, ४कपाटे च न० ५क्षुद्रार्गले स्त्री। गौरा० ङीप् स्वार्थे कन्। अर्गलिकाप्यत्रार्थे। ६विष्कम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन०। "चार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघुः। अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य" माघ। [वृक्षे

अर्ग्वध पु० आरग्वधः पृ०। आरग्वधे (सोंदालि)

अर्घ मूल्ये भ्वादि० पर० सक० सेट्। अर्घति आर्घीत्। आनर्घ। अर्घः। अर्घ्यः।

अर्घ पु० अर्घ-घञ्। क्रेयवस्तुग्रहणाय देये तुल्यरूपे रजतादिद्रव्यरूपे १मूल्ये। "कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" "कुर्य्यादर्घं यथापण्यमिति च मनुः अर्ह-करणे घञ् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। २पूजोपचारे दूर्व्वाक्षतादौ। शब्दगौरव भयकार क्लीवलिङ्गस्य प्रयोक्तव्य अन्यैः पुंलिङ्गोनिर्य्यकारत्व। अर्घाय देयम् यत्। अर्घ्यम् पूजार्थे देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च "आपः क्षीर

[illegible] इति अर्घः [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

अर्घीश पु० अर्घीश्वर इति [illegible]। [illegible]

अर्घ्य त्रि० अर्घमर्हति [illegible] अर्घ+यत् वा। १पूजार्थे "[illegible]" [illegible]। अर्घ्य देयं जलं। २पूजार्थे [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]

अर्च पूजायाम् भ्वा० पर० सक० सेट्। अर्चति [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" "[illegible]" "[illegible]" [illegible] अर्चितः अर्चकः अर्चितव्य अर्चिता।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट्। अर्चयति [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अर्चक त्रि० अर्चति अर्च-ण्वुल्। पूजके "[illegible]" [illegible]।

अर्चत् त्रि० अर्च-शतृ [illegible]। [illegible] "[illegible]" ऋ० [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अर्चत्रि त्रि० अर्च-[illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]" ऋ० [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट्। पूजने। "[illegible]" [illegible]। [illegible]

अर्चना स्त्री० अर्च-युच्। पूजायाम्। "[illegible]"

अर्चनीय त्रि० अर्च+अनीयर्। पूज्ये। "[illegible]" [illegible]।

अर्चा स्त्री० अर्च-भावे अङ्। १प्रतिमायाम् "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। २पूजायाम् "[illegible]" [illegible]।

अर्चि स्त्री० अर्च-इन्। [illegible]। "[illegible]" ऋ० [illegible]। "[illegible]" ऋ० [illegible]।

अर्चित त्रि० अर्च-क्त। १पूजिते "[illegible]" [illegible]। २[illegible] [illegible]।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिः [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अर्चिष्(स्)मत् त्रि० अर्चिस्+मतुप्। [illegible]। "[illegible]" ऋ० [illegible]। "[illegible]" ऋ० [illegible]। [illegible]

अर्चिष्मत् पु० अर्चिः [illegible] मतुप्। १[illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]

अर्चिस् न० अर्च-इसि। [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

त्वात् अर्च्चिरत्न वह्निः ४दीप्तिमाले न० "प्रथमादर्च्चिमा-
मेतदनुद्गोर्सुरायुधम्" कुमा० ।

अर्च्य त्रि० अर्च—स्तुतौ यत् न कृतम् पु० अर्चे—यत् वा ।
पूजनीये "ग्रामत्रं रर्च्यं जगदर्च्चनीयम्" भट्टि ।

अर्ज प्रतियत्ने भ्वादि०पर०सक०सेट् । अर्ज्जति, आर्ज्जीत्
आनर्ज अर्जक अर्जित अर्जितवान् अर्जित्वा उपार्ज्य
अर्जन् । "अर्जकोऽयमाहरेत् । दाय०भा० "न तत्पुत्र-
भर्त्तृसाद्भवकामः स्वयमर्जितम्" मनु । "आनर्जु-
र्न भुजोऽस्याणि" भट्टि ।

अर्ज्ज स्वीकारे चुरा० उभ०सक०सेट् । अर्ज्जयति ते आर्जि-
जत् त । "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्ज्जयेत्"
स्मृति "परस्वान्यर्जयन्नारीरन्यदीयाः पराक्रमन्"
भट्टिः । अर्ज्जयितुम् अर्ज्जयित्वा ।

अर्ज्जक पु० अर्ज्जयति रज्जुम् अर्ज्ज—ण्वुल् । (वावुइ) इति
ख्याते वृक्षे, तत्त्वकृतन्तुना हि रज्जुर्निर्मीयते । अर्ज्जन-
कर्त्तरि त्रि० । "अर्ज्जकोऽयमाहरेत्" स्मृति ।

अर्जन न० अर्ज-ल्युट् । १सम्पादने स्वामित्वसम्पादके
२व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च "सप्त वित्तागमा धर्म्या
दायोलाभः क्रयोजयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह
एव च" इत्युक्ता "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोः" गौ० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व्व-
वर्णेषु । तत्राप्रतिबन्धोदायोरिक्थं यथा पित्रादिधने पुत्रादेः ।
अप्रतिबन्धोदायोविभागो यथा पत्नीप्रभृते । लब्धं प्रति-
ग्रह ब्राह्मणस्य तदसाधारण "याजनाध्यापनप्रतिग्रहै-
र्ब्राह्मणोधनमर्ज्जयेदिति" स्मृत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्ज्जनस्य
याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज
यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृति तच्च वैश्यस्य कृषि-
गोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषया वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मनुना "सूतानामश्वसारथ्यम्"
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारण तदपि निर्विष्ट-
शब्दाभिधेयम्"मिता०शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति स्मृते 'शूद्रा-
णान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः" मनूक्तेश्च तेषां
शूद्रधर्मातिदेशात्तथा । तत्रार्ज्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन
ययस वर्णस्योचितं तदतिरेकेणार्ज्जितेनापि धनेन क्रतु-
सिद्धिः पुरुषस्य पर नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-
नीये विप्रतिषते स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य न्यायस्यार्थ
एवं विवृत । "यदा द्रव्यार्ज्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा-
नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोष इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्ज्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् ।
नचैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् ।
लोके तत्रतत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविस
वादाच्च" इति । एतच्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव "सप्त वित्तागमाधर्म्याः" इत्यनेन तेषां धर्म्यत्वेतत्व-
मात्रमुक्तं न तु श्रुतिप्रभृतीनां तत्वानुक्ताना स्वत्वहेतुत्वम-
पि "अर्जयितृव्यापारोऽर्ज्जनमिति" दायभा० । "अर्जं
स्वत्वं नापादयतीति' मिता० । "कपियावदर्ज्जनमित्वम्"
मनु । "अर्थानामर्जने दुःखमिति" नीति० अर्जधातोः
प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुन पु० अर्ज्ज—उनन् । स्वनामख्याते १वृक्षे, "सोऽङ्घ्र्या-
भिःसृत कृष्ण कर्षमाणः उदूखलम् । यमलाभ्यां
प्रवृत्ताभ्यामर्ज्जुनाभ्यां निवारितः । मध्यान्निःक्राम
तयोः शिशुः कर्षन्नुदूखलम् । तमस्य कर्षतो बद्ध तिर्य्य-
गतमुदूखलम् । सन्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्ज्जुनाभ्याञ्चकर्ष
स । तावर्ज्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन वस्तसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै" इति हरिवं०।
"कदम्बसर्जार्ज्जुनमीपकेतकी" ऋतु० । २मध्यमपाण्डवे
गुरुचरितत्वात् मध्यमपाण्डवस्यार्ज्जुनत्वम् । "पृथिव्यां
चतुरन्तायां वर्णोमे दुर्लभः सम । करोमि कर्म्म
शुद्धञ्च तेन मामर्ज्जुनं विदुः" भा०वि०प० उत्तर
प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डो
पत्न्यां कुन्त्यां शक्रेण जनितः "एवमुक्ता ततः शक्र-
माजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास फाल्गु-
नम् । जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी । महा-
गम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्वभूतानां
तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं
शुचिस्मिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति 'शिवतुल्यपराक्रम' ।
एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना
प्रीतिर्य्यथाऽभूदभिवर्द्धिता । तथाविष्णुसम प्रीति वर्द्ध-
यिष्यति तेऽर्जुनः" । भा०आ०प०। "पार्थ कर्तुंबधाय
मार्गणगणान् यानर्ज्जुन सदधे" लीला० ३हैहयाधिपे
कार्त्तवीर्य्ये "एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यसुतोबली ।

[illegible]

[illegible]

दद्यान् रामाय साभ्यर्थितो ददौ" रघु० "अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चाद्न्तस्य प्रयोजनम् यत्र त्वेते न विद्येते तत्राग्लोपविकल्पनम्। तद्वत्त्वादन्त्यदीर्घश्च युक् चेत्सङ्घापयत्यपि" कामधेनूक्तेः युक्-दीर्घस्य अर्थापद्यते। सम्+समर्थने सम्मर्थयते समर्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम्। कु पीड़ने कदादेशः कदर्थयते। अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः। "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुः" कुमा०। प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी। "प्रत्यर्थीभूतामपि ता समाधेः" कुमा०।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मादौ यथायथम् अच्। १अभिधेये २शब्दशक्त्या बोध्ये पदार्थे च "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" का०प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविध वाच्यो लक्ष्योव्यङ्ग्यश्चेति भेदात्। "अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः। वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मत। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तय" सा०द०। ताश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। अन्यमते "तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने। तात्पर्य्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकम्परे"। इति तात्पर्य्यं प्रतिपाद्योऽप्यपर अर्थभेद। स च अभिहितान्वयशब्दे विवृत। ३धने। तस्य सर्व्वैरर्थनीयत्वात्तथात्वम् "अजरामरवत् प्राज्ञोविद्यामर्थाञ्च चिन्तयेत्" "अर्थस्योपार्ज्जने क्लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे" नीति०। स चार्थस्त्रिविध शुक्लः शबल कृष्णश्चेति भेदात् यथा "अथ स्वाम्यमिदं त्रिविधोऽर्थो भवति। शुक्ल शबलोऽसितश्चेति। शुक्लेनार्थेन यदैहिक करोति तद्देवमासादयति। यच्छबलेन तन्मानुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्त्वम्॥ स्ववृत्त्युपार्जितं सर्व्वं सर्व्वेषां शुक्लम्। अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम्। अन्तरितवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम्। क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्यया। अविशेषेण सर्व्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्त्तितम्॥ उत्कोचशुल्कसम्प्राप्तमविक्रेयस्य विक्रये। कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम्॥ पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्त प्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम्॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च" विष्णु०स्मृ०। ४प्रयोजने इष्टे। प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः। तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम्। यत्र अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् मुख्यं यथा सुख दुःखाभावश्च तयोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात्। साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत्र सुखदुःखाभावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम्। "प्रयोजनम् यद्यपि नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्मार्थकाममोक्षरूपाणि चत्वार्य्येवाभ्युक्ततानि तत्रैव सर्व्वप्रयोजनानामन्तर्भावात्। तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषैरर्थ्यमानत्वात्। नास्तिकास्तु स्वर्गापवर्गात्मकं द्विविधं पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवृत्तौ प्रवर्त्तनात्। एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा०सू०। "इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परमपुरुषार्थः" वे०प०। दु खात्यन्तनिवृत्तिरूपमुख्यप्रयोजनस्य अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम्। धर्मार्थकामास्तु तत्साधनानि तत्रापि धर्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य साधनमित्यवान्तरभेद "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीनाहि सिद्धय" रघु। "ज्ञातार्थो ज्ञातसम्बन्धः श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते" इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयोजनयोर्ग्रहणम् "कस्यार्थकामौ वद पीड़यामि" "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः" रघु। ५निमित्ते "अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चित" मनुः अर्थात् हेतो कुल्लू० "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्तरमिति" मल्लि०। निमित्तञ्च कारणमुद्देश्यञ्च तत्र निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता चेति" वार्त्तिकोक्ते नित्यचतुर्थीसमास। द्विजार्थं पय। द्विजार्था यवागू। यूपार्थं दारु। भाष्यकृता तु यूपाय दारु इत्यादौ चतुर्थीभिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविता" गीता "मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषम्" गीता "मदर्थसन्देशमृणालमन्थर" नैष०। "परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीड़यन्" "तस्माद्धर्म्मं सहायार्थं" इति च मनु। कर्म्मणि—अच्। ६विषये शब्दादौ। "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य गीता" "इन्द्रियेभ्य पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन" क०उ०। ७ध्येयवस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" गौ० सू०। अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम्। राज्ञ उपाये ८तन्त्रावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा०। ९वस्तुस्वभावे यथार्थम्। १०निवर्त्तनीये यथकार्यो धूम। ज्योतिषोक्ते ११लग्नावधिद्वितीयभवने १२प्रकारे। भावे अच् १३अभिलाषे १४प्रार्थने च कर्म्मणि यत्। १५अर्थनीये विष्णौ पु० "अर्थोऽनर्थो महाकोप" वि० स० "सुखरूपतया सर्व्वैरर्थ्यते इत्यर्थः। भा० १६फले। अर्थाय साध अर्था-

[illegible] । [illegible] सर्वकामे च त्रि । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

सर्वकर त्रि सर्वं करोति कृ-हेत्वादौ ट । [illegible] स्त्रियां ङीप् । [illegible]

सर्वकेशक् न सर्वे [illegible] । [illegible]

सर्वकृत् त्रि सर्वं करोति-कृ-क्विप् । सर्वकारके ।

सर्वक्रम [illegible]

सर्वगत त्रि सर्वं गतः । [illegible]

सर्वगौरव न [illegible] गौरवम् । "[illegible]" [illegible]

सर्वग्रह त्रि सर्वं [illegible] । [illegible] स्त्रियां ङीप् । [illegible]

सर्वचिन्ता स्त्री सर्वेषां [illegible] चिन्ता । [illegible]

सर्वज्ञान न सर्वेषां ज्ञानं [illegible] । [illegible]

सर्वज्ञ त्रि सर्वं जानाति ज्ञा-क । [illegible]

सर्वजित् पुं० [illegible] । [illegible]

सर्वद त्रि सर्वं ददाति दा-क । [illegible]

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

सर्वदुर्ग न० सर्वेषां [illegible] । [illegible]

सर्वधा स्त्री [illegible] । [illegible]

सर्वपति पुं सर्वेषां पतिः [illegible] । "[illegible]" [illegible]

सर्वप्रकृति स्त्री सर्वेषां [illegible] । [illegible]

सर्वप्रयोग पु सर्वेषां [illegible] । [illegible]

सर्वप्राप्ति पु [illegible] । [illegible]

सर्वभक्ष पु सर्वं [illegible] । [illegible]

सर्वभावना स्त्री [illegible] । [illegible]

सर्वमर्यादा स्त्री [illegible] । [illegible]

कार्यैतृप्तिरर्थमाप्नोति तदुत्पादस्यार्थमर्थ्यादाधीनत्वम् ।

अर्थमात्र न० अर्थ एव मयूर० अवधारणाद्यर्थमात्रशब्देन नित्यस० । १अवधारितेऽर्थे । "भोजनाच्छादनाभ्यधिकं स्वधनमर्थमात्रं न सम्पद्यते" इति ह०भा० । अल्पार्थमात्रा शब्देन द्वैत० । २अल्पधनांशे स्त्री इदन्त्वार्थे च मात्रा शब्देन । द्वैत० ।३धनमात्रल्पे । कथ मयाप्येवमर्थमात्रामुपर्थ्या" महती धनमात्रेत्यर्थ ।

अर्थवत् त्रि०अर्थोऽस्त्यस्य अर्थाभिहतः मतुप् मस्य व । १अर्थयुक्ते २सार्थके "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" पा०। ३प्रयोजनयुक्ते ४फलयुक्ते च "अपत्यं उभेतरे दाहिता-ग्न्याहिताथवत्। या०स्मृ०"विप्र लोतृवर्ग यज्ञार्थे कदाव्यादेयमर्थवत्" मनु ५अपक्षितधनवति त्रि० । अर्थिहिते तु इमि अर्थीत्येव । स च व्यवहारे वादिनि रूढ "तत्रोऽर्थी लेखयेत् सद्य प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ०। स्त्रियाममयल ङीप् । ६पुरुषे पु० राजनि०। अर्थमर्हति अर्थेन तुल्य क्रिया, अर्थे इव वा वति । ६अर्थार्हे ७अर्थतुल्यक्रियायाम् दन्त्यर्थसदृशे आश्रये च अव्य० ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वाद वद–करणे घञ् । १प्रशंसानीयगुणवाचके, २निन्दनीयदोषवाचके च शब्दविशेषे । भावे घञ् । ३तत्कथने । अभिधया गौण्या वा लक्ष्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिमाकाङ्क्षन्नर्थवाद " अर्थवादेन हि कश्चिद्विधिगत्विरवसोदन्तो विध्यर्थे शीघ्र प्रवर्त्त विहसलभ्यते । स च षड्विधः "स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवाद" गो० सूत्रोक्ते । तत्र स्तुति वाद्यादिध्यर्थस्य प्रशंसार्थक वाक्य यथा "सर्वस्य जिता वै देवा सर्वमजयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि" । अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थत्वर्त्तक वाक्यम् निन्दा । यथा "एष वाव प्रथमोयज्ञाना यज्ज्योतिष्टोम य एतेनानिष्ट्वान्येन यजते स गर्ते पततीत्यादि" । पुरुषविशेषनिष्ठतया कथन परकृति परक्रिया, यथा "वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्य तदुह चरकाध्वर्यव पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्त्यग्नेःप्राणा पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि" ऐतिह्यसमाचरितलया कीर्त्तन पुराकल्प । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्मणरूपा सामसंहिताभाष्ये माधवाचार्य्येण दर्शिता यथा "हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधि । परकृति पुराकल्पोव्यवधारणकल्पना" इति 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति हेतु "एतदुदकस्य उदकत्वमिति" निर्वचनम् । "अमेध्या वै माषा" इति निन्दा "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा "तद्व्यचिकित्सन् जुहवानीमाहौषामिति" संशय 'यजमानेन सम्मिता औदुम्बरी भवतीति" विधि 'माषानेव मह्यं पचते" इति परकृति "पुरा ब्राह्मणा अभैषु" इति पुराकल्प । "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृत च सर्वं । लौगाक्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् "अर्थवादश्च त्रिविध गुणवादोऽनुवादोभूतार्थवादश्चेति तदुक्तम्॥ "गुणवादोविरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत "॥ गुणवादश्च "यथा सिंहो माणवक' इत्यादौ माणवके सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्गततद्गुणाभेदोबोध्यते तेन समर्थत्वादिरूप तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवाद अन्ये तु "यजमान प्रस्तर" इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिरवधारितेऽर्थे समेवार्थमनुवदतीत्यनुवाद यथा "अग्निर्हिमस्य भेषजं, "भूमिरावपन महत्" इत्यर्थस्तापकर" इत्याद्ध । तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभयभिन्न भूत सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवाद इति। अयज्ञानेकविध कश्चिदुक्त, स्तुत्यर्थवाद फलार्थवाद सिद्धार्थवाद निन्दार्थवाद परकृति पुराकल्प मन्त्रश्चेति" । तत्र स्तुत्यर्थवादो यथा "वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता" इत्यादि। फलार्थवादो यथा "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेतेत्यादि" । "प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि" च यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्यवसानं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽभिधानात्तद्रूपेण पृथगुपन्यास । सिद्धार्थवादो यथा । "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीत यत् तत् सुख स्व पदास्पदमित्यादि" । निन्दार्थवादो यथा "अन्धन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जना" इत्यादि॥ परकृतिः परकृत्यमिधान परक्रियोक्ति । एवञ्च लौगाक्षिभास्करोक्तस्य "विरोधेगुणवाद स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यैवावान्तरभेदेन तस्य सप्तविधत्वमिति भेद । २अन्यमात्रपर्य्यावधारणार्थे लिङ्गषट्कान्तर्गते लिङ्गभेदे च । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये इति वे०सा०यथा "उत तमादेशमप्राक्ष्यो" येनाश्रुत श्रुतम् । इत्यादिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्" छा० उ० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञान न० द्वैत० शुश्रूषाद्यष्टविधासु धीगुणान्तर्गते गुणभेदे हे० ।

अर्थविद् त्रि० अर्थं कार्य्यं वेत्ति विद–क्विप् । कार्य्याभिज्ञे

"[illegible]" [illegible] ।

अर्थविप्रकर्ष पु॰ [illegible]

अर्थव्यपाश्रय त्रि॰ [illegible]

अर्थव्यापाश्रय पु॰ [illegible]

अर्थशास्त्र न॰ [illegible]

अर्थशौच [illegible]

अर्थसंग्रह पु॰ [illegible]

अर्थसंस्थान न॰ [illegible]

अर्थसम्बन्ध पु॰ [illegible]

अर्थसमाज पु॰ [illegible]

अर्थसमाहार पु॰ [illegible]

अर्थसम्बन्ध पु॰ [illegible]

अर्थसिद्धि [illegible]

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थत योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १अपदार्थस्य तात्पर्यविषयया सिद्धौ । ह०त० । २धनसिद्धौ ।

अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् । परकीयधनहरणशीले चौरादौ ।

अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः । १धनहीने दरिद्रे । २वाच्यार्थहीने च ।

अर्थागम पु० अर्थस्य आगमः । १आये । अर्थागमोनित्यमरोगिता च"नीति० । अर्थ्य आगमस्यतेऽनेन करणे घञ् । २धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३वाच्याद्यर्थापतने च "दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते" सा०द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०स० । १अन्यार्थे, "मृद्विरूपलब्धिर्धर्मिमित्यनर्थान्तरमिति" सांख्यम् । न्यायमते उद्देश्यसिद्ध्यर्थे प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्यनुकूले २वाक्ये । तच्च प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः । "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि" गौ० सूत्रेण निग्रहस्थानान्युक्त्वा "प्रकृतादर्थादसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति" लक्षितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोगुणः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः" न्या०वृत्तिः । शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाशवृत्तित्वस्य च साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् । विपरीतनिदर्शनस्यामशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे ३कारणान्तरे "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य" इति मल्लि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यस्यतेऽत्र । अर्थालङ्कारभेदे "सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः" । क्रमेणोदाहरणानि । "बृहत्सहाय कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ॥ अत्र द्वितीयार्द्धगतं सामान्योऽर्थ्य घोपपत्तिक क्रियते । "यावदर्थपदा वाचमेवमाधाय माधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । "पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितीयं दधीथाः । दिक्कुञ्जराः । कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां मार्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्" अत्रावतज्याकरण पृथ्वी-

स्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि वैधर्म्ये यथा "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् । शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः" ॥ अत्र सामान्यविशेषस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीतेति' अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्पदत्व विरुद्धकार्यं समर्थकम्' सा०द० ।

अर्थापत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्देनानुक्तस्यापितार्थस्य सिद्धिरूपे मीमांसकोक्ते १प्रमितिभेदे । यथा पीनोदेवदत्तोदिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः । अर्थस्यापत्तिर्यत्र । २तत्साधने च यथोक्तं मे० प० । "तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्तत्रोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपाया प्रमितौ, अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवर्त्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयो रुभयोस्तत्प्रयोग । नचेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनान्वयिन्यनन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसाय किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति" । "अर्हतागममासीरे साधुना भुवती परान् । तेषामेवाल्पयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा" ख०खा० । सांख्यादिभिश्चैयं प्रमाणान्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा "एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानां साप्यनुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति, यदा व्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति सुकरः स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैत्रस्य क्वचि-

"न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता" रघु। याच्ञायास्तु व्याघात याच्ञाफलालाभ एव भवति। "यद्यर्थिता तु दारै स्यात् क्षौमादीना क्रयश्चम" मनु। ४कामनायाञ्च।

अर्थिन् त्रि० अर्थ+अस्त्यर्थे इनि। १याचके, २सेवके, ३असन्निहितधने ३धनस्वामिनि। "नैवतार्थिनमयघया छङ्" "मालवादिव पराङ्मुखोऽर्थिन" इति च माघ "यथाकामार्च्चितार्थिनाम्" "तत समानीय स मानितार्थी" इति च रघु। ४कार्य्यार्थिनि "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्य प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ०। "स धर्मस्थसख शश्वदर्थिप्रत्यर्थिना स्वयम्" रघु स्त्रियां ङीप्। "कान्तार्थिनी तु या याति" इत्यमर सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव।

अर्थिसात् अव्य० अर्थिभ्योदेयमधीन करोति अर्थिन्+साति। याचकाधीनतया कृते देये। "विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृत" नैषधम्। कृभ्वस्त्यादियोगएवास्य साधुता।

अर्थे अव्य०—के। साक्षा०। अर्थेकृत्य अर्थेकृत्वा इत्यर्थे असार्थक सार्थक साक्षाद्येत्यर्थे गणरत्ने तु "विकल्पने प्रभृतीनामेदन्तत्व लवणादीनाञ्च मान्तत्व गणपाठसामर्थ्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च निपातनात्" इत्युक्तम्। तथाच २अर्थशब्दार्थे च।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन न तु शब्देन उक्ता उपमा। लुप्तोपमा भेदे। विवरणमुपमाशब्दे।

अर्थोपक्षेपक पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपक्षिपति उप+क्षिप-ण्वुल्। नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके "अर्थोपक्षेपका पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ। चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" सा०द०।

अर्थ्य त्रि०अर्थात् प्रयोजनादनपेत यत्। सार्थके सप्रयोजने "वागीश वाग्भिरर्थ्याभि प्रणिपत्योपतस्थिरे" कुमा०। "अर्घ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघु। "स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिः" रघुः। २पण्डिते पु०। अर्थस्य भाव यत्। ३वस्तुस्वभावे। अर्थादागतः। ४न्याय्ये। अर्थ—कर्म्मणि यत्। ५याचनाकर्म्मणि अर्थनीये। अर्थाय साधु यत्। ६अर्थसाधने त्रि०।

अर्द पीडने भ्वादि०उभ०सक० सेट्। अर्दति ते आर्दीत् आर्दिष्ट। "रक्ष सहस्राणि चतुर्दशार्दीत्" रघु। आनर्द अर्दकः अर्दी अर्दितव्य अर्दितः। अति—अतिपीडने। अत्यर्दित। अभि+आभिमुख्येन पीडने। "अभेश्चाविदूर्य्ये" पा० उक्ते सामीप्ये च अभ्यर्ण समीपवर्त्ती "कालोऽभ्यर्ण जलागम" सा०द०। अन्यत्र अभ्यर्दित। निस्+निर्+गा—भृशपीडने। "सोऽस्माय पराङ्मुख प्राणो निरर्दति" शत० ब्रा०। वि+विशेषेण पीडने "तद् या ऊर्म्मी व्यर्दत पशौ वा पुरुषे वा" शत० ब्रा०। सम्+समर्ण नि+न्यर्ण वि+व्यर्ण।

अर्द्द याचने, गतौ सक०पीडायां अक०भ्वादि०पर० सेट्। अर्द्दति आर्द्दीत्। याचने "शरद्घन नार्द्दति चातकोऽपीति" रघु।

अर्द्द वधे चुरा० उभय० सक० सेट्। अर्द्दयति ते आर्द्दिदत् त। "वेगार्द्दिदत् दैत्यपुर पिनाकी" भट्टि। "अभ्यर्णो गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्द्दिदत् द्रुतम्" भट्टि। सम्+सम्यक्पीडने "यन्तारमस्य सहसा निशितै समार्द्दयत्" भा०व०प०। प्रति+प्रतिरूपपीडने यस्य यत्कर्त्तृक पीडन तेनैव पुनस्तस्य पीडने "प्रत्यर्द्दयत सम्मुखो राघव पुनराहवे" रामा०।

अर्द्दन न०अर्द्द—ल्युट्। १गतौ २पीडायां ३वधे ४याचने च।

अर्द्दना स्त्री चु० अर्द्द—भावे युच्। १हिंसायां वधे।

अर्द्दित त्रि० अर्द्द—क्त। १पीडिते, २गते, ३याचिते च। ४रोगभेदे न० "अर्द्दयित्वाऽनिलो वक्त्रमर्दित जनयत्यत। वक्रीभवति वक्त्रार्द्ध ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते। शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम्। ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना। यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम्। वायुरूर्द्ध्व त्वचि स्वापस्तोदोमन्याहनुग्रह। तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधि व्याधिविशारदा। क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिण। न सिध्यत्यर्दित वाढ त्रिवर्ष वेपनस्य च"। इति सुश्रु०। "अयकास्याश्च प्रथा मोऽर्द्दितापहम्"। "कलुमोच्चमधीम यमर्दितञ्च सदारुणम्" इति च सुश्रु०।

अर्द्दितिन् त्रि० अर्द्दितमस्त्यस्य इनि। नेत्रादिरोगभेदयुक्ते "अर्द्दिती कर्णशूली च दन्तरोगीच मानव" सुश्रु०।

अर्द्ध पु० ऋध—वृद्धौ भावादौ घञ्। १वृद्धौ। आधारे घञ्। २स्थानादौ। "आ तू न इन्द्र। वृत्रहन्नस्माकमर्द्धमागहि" यजु० ३३,६५। "अर्द्धम् निवासदेशम्" वे०दी०। अधि+अर्द्ध अध्यर्द्ध। एतिमात्राधारे २वायौ। "कतमोऽध्यर्द्ध इति" प्रश्ने "योऽय पवते" इत्युत्तर दत्त्वा "तदाहुर्यदयमेक एवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध" इति प्रश्ने उत्तरम्। "यदस्मिन्निद सर्व्वमध्यार्ध्नोत् अस्मिन्वायौ सति इद सर्व्वम् अधिकमार्द्धोति प्राप्नोति व्याप्तिमाप्नोतीति तेनाध्यर्द्ध" इति शा०उ०। करणे घञ्। ४अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेवोपचयात् अवयविनो

धर्मादिति यत्र प्रमाणम्। मन्वादिस्मृतिषु च। धर्मे मध्यमम् वा समे धर्मोऽस्ति। एतयोर्धर्मस्य मध्ये यदा धर्माधर्मविषयः धर्मोऽभिधीयते। धर्मे धर्मेतरम् धर्मविधायकं धर्मलक्षणः "धर्मज्ञ-मर्यादा मध्ये धर्मः" धर्मेण धर्मम्। धर्म पूर्वधर्ममर्यादानुसरणम् धर्म धर्मधारम् धर्मविद् धर्मतरम् धर्मचारे। धर्मसाधनविषये धर्मी धर्मात्। "धर्माणि धर्मविद्धर्मविदा धर्मा" इत्य। धर्मधारणधर्मज्ञोऽयम् धर्मवित् धर्मधरता। धर्मोति धर्मति धर्म-विद्-धर्मवि धर्म। धर्मविधि वि धर्मि धर्मा धर्मे। [विधायकाविधायकोऽर्थे] धर्मी।

धर्मचारिन् त्रि धर्मे धर्मम्। धर्मपूर्वकी यत्र यथा धर्मे स(धा)र्मशील त्रि धर्मज्ञधर्मधरत्वाद्धर्म धर्मधर धर्म धर्मिणः धा धर्माधर्मविचारार्थे विवाहे भेद्।

धर्मचारी स्त्री धर्मे धर्मा धर्म धर्म धर्म। धर्मविद् धर्मधर्मिणि। धर्म धा धर्म। धर्मधारम् धर्मेरम।

धर्मसङ्गा स्त्री धर्मे धर्मः धर्मोऽपि। धर्मादो धर्मा धर्मेदं धर्मादिभिर्ना धर्मेणिष्यते।

धर्मशर्म त्रि धर्मे धर्मधर्मार्थे धर्मादो धौधादौ धर्मधर्मज्ञधर्मे धर्मे धा धर्मे धर्मधर्मविषय यत्र। धर्मं धर्मेभेदे ते द्वि धर्मादौ धौधादौ च धुविधम् धर्मधारण धर्मेण धर्मे धारणीय इति ज्योतिर्विदां "धर्मो धर्माणि धर्मादि धर्मार्णां धर्मविदि धर्मादिरा १२० इति। एतेषु धर्मधर्मेण धैर्यं धर्मे धर्मधर्म धर्मधर्म धर्मधर्मधर्म धर्मधर्मधर्म इ व धर्मम् धर्म। "धर्मविधिर्धर्मधर्मविधिर्धर्मेति धर्माधर्मेति धर्मम्। पुरी धा धर्मधर्म धर्माणां धर्मधर्मं चौधम्। धर्मधर्मधर्मे धर्म धर्मे धर्म च धर्मधर्मात्। धर्मधर्म विधर्मी धर्मेण धर्मधर्मार्थि। विधर्मधर्मा धर्मे धर्मे धर्मा धृ-धर्मा धर्मी। धर्मधर्मधर्मादि धर्मधर्मधर्मधर्म-धर्म। धर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्मा। धौधधर्मधर्मे। धौधधर्मधर्मधर्म विधिर्धर्मधर्मधर्म विधि। धर्मविधौ धर्मो धर्मधर्मो धर्मविधायि। धर्मधर्म धर्मधर्मेण विधिर्विधाधर्मधर्मा। धर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्म धर्मधर्मा विधि विधिर्धर्मा। धर्मधर्मधर्मधर्मा धर्मधर्मधर्म धर्मधर्मधर्मे। धर्मधर्मधर्मधर्मा धर्मा धर्मधर्म धर्मधर्म धर्मी। धर्मधर्मधर्मधर्मा धर्मविधर्मधर्मेत्यर्थे" इति। "धर्माद धर्मी धर्मधर्म धैर्य धर्म। १९।२१। धर्म

धर्मार्थे धर्मधर्मधर्मं धारयाया धा। [धर्मे धर्मगुप्त स। धर्मे धर्मधर्म धुर्ध। धर्मविधिविधि धर्मगुप्ता स्त्री धर्मे धर्मा। धर्मधर्मधर्मविधार्थे "धर्मा धर्मधर्मा धर्मविधा धर्मा" धौधा धर्म। धर्म-धर्मार्थे धर्मधर्मधर्मविधार्थे। धर्मधर्म धर्म। धर्म धर्मधर्म धर्मि पूर्वधर्म धा। धर्म(धा)र्थे धौधिधा धर्मधर्म धर्मधर्मे धि। विधा धौध।

धर्मचक्र न धर्मे धर्मचक्र धर्म न। धर्मचक्रार्थे धर्मधर्मे धर्मधर्मे धर्मधर्मे धर्माधर्मे, "धर्मधर्म धुधा धौध-धर्मचक्रधर्माधर्म" धर्मधर्म 'धर्मचक्र धर्मधर्म धः धुधा "धर्मचक्रधर्मधर्मविधर्म धर्मधर्मचक्र धर्मि "धर्मधर्म धर्म धर्मेण चक्र धुधा विधर्मविधा। "धर्मधर्म धर्मधर्मचक्र धर्मि च धर्म न। धर्म धर्मधर्म धर्म धर्मधर्मविधर्मधर्म धर्मधर्मधर्मविधर्म-धर्म। (धौधोधौधि) धर्माधर्म धिधि धौधर्म धिधा-धौ च। स्त्री। धर्मे धर्म। धुधे धर्मधर्म। धर्म विधम धर्मधर्मधर्मधर्म धर्मधर्मधर्म।

धर्मचक्रभृत् न धर्मचक्र धर धर्मधि धै-च। धर्म विधर्मधर्मचक्रधर्मे धर्मे।

धर्मचक्राकृति न धर्मे धर्मचक्राकृतिधर्मधर्म। धर्मधर्म धर्मधर्मधर्मविधार्थे धर्म धर्मधर्मविधर्मविधे।

धर्मचोदक न धर्मे चोदक धर्मेण धर्मधर्म धर्म। (धातुधीधि) धर्मधि धर्मधर्मधर्मे।

धर्मजरतीव न धर्मे धर्मतीव धर्मे धर्म। धर्मधर्मधर्म धर्मधर्म च न धर्मे धर्म धर्म धर्मधर्म धर्मधर्म धर्म न धर्मधर्म धर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्म च धर्मधर्म धर्म धर्म। "न च धर्मधर्मो धिधधर्मधर्म धिधधर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्म" इति धा। धर्म न धर्मधि न धर्मधर्म धिधधर्मधर्मधर्म धर्म-धर्मधर्मधर्म धुध धर्म धर्मे धुधा धर्मधर्मधर्म धर्मधर्मधर्मधौधर्म धौधर्मधर्म" धा धि। धर्मधर्म धर्म धर्म धुधधर्म धर्मधर्म धर्मधर्म धर धिधधर्मधर्म धर्मधर्म 'धर्मधर्मधर्मधर्मधर्म धर्मधर्मधर्म धर्मधर्म धिधधर्मधर्मधर्मधर्मधर्मधर्म न धुधः धर्मधिधर्म" धा धा।

धर्मजाह्नवी स्त्री धर्मे धर्मधर्म। धर्मेधर्मी धर्मा।

धर्मजित् धर्मे धर्मधर्मधर्म। धर्मधर्मधि। [धर्मे धर्मे। धर्मे दिश धर्मे दिशा। दिशा धर्मः धर्मधर्मधर्म

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम्। देवसमीपे वर्त्तमाने। "इन्द्रं न वृत्रतुरमर्द्धदेवम्" "वृत्रहणं ददथुरर्द्धदेवम्" ऋ० १,४२,८,९। "अर्द्धदेव देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्" भा०

अ(आ)र्द्धद्रौणिक त्रि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ्। उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य वा। अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हे वस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य। सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये शस्त्रभेदे "विंशति शस्त्राणि। तद्यथा। मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकवडिशदन्तशङ्क्वेषण्य" इति। "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रार्द्धधाराणि छेदने भेदने च" सुश्रु०।

अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशो नारायणो यत्र "मध्याह्नमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन" इत्युक्ते गङ्गायाः प्रवाहावधिहस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः। हरगौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते।

अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा०। नौकायास्तुल्यांशे।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित०। अर्द्धरात्रे।

अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः" इत्युक्तपणस्यार्द्धे काकिणीद्वये।

अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा०। मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भव ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। अर्द्धपञ्चालदेशभवे।

अ(आ)र्द्धपादिक त्रि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ्। पूर्व्वपदस्य वा वृद्धिः। अर्द्धपादच्छेदार्हे। "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने। पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः" मनुः अर्धपदं मर्हति ठञ् उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा। अर्द्धपदप्रमाणार्हे उभयत्र स्त्रियां ङीप्। [मोते (तित्तिरीति) ख्याते पक्षिणि।

अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव। चित्रकण्ठके।

अर्द्धपुलायित न० "गतार्द्धाङ्गक्रमाद्धूमैर्मयूरपुलायितवल्गितैः। उन्नम्य स्वाश्ववत्सस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति" परिभाषिते अश्वगतिभेदे।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक त्रि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् "मात" पा० गोत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य तु वा। अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हे स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य। भागस्यार्द्धे "तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम्" कुमा०। अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व पदवृद्धिः। अ(आ)र्द्धभागिक। अर्द्धभागार्हे त्रि० "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" या० स्मृति।

अर्द्धभाज् त्रि० भज–ण्वि उप० स०। अर्द्धांशहरे "निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ। अर्द्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः" मनु।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत्र। "श्लोकार्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर०कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे यथा "स स त्व र ति दे नि त्य
स द रा म र्ष ना शि नि।
त्व रा धि क क स ना दे
र म क त्व म क र्ष ति" किरा०

अग्निपुराणे तु "गोमूत्रिकार्द्धभ्रमके" इति कान्ततया पठित्वा "पादार्द्धाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्य्याद्विन्यासमेतयोः। न्यस्तताभिश्च वर्णं नामधोधः भ्रमभागिनाम्। अधोधः स्थितवर्णानामाचतुर्थपदं नयेत्। तुर्य्यपादं नयेदूर्द्ध्वं पादार्द्धं प्रातिलोम्यत" इति तल्लक्षणमुक्तम्। अयमर्थः तिर्य्यग्गताः पञ्च रेखाः ऊर्द्ध्वगताश्च नव रेखाश्चेल्लेख्या एव द्वात्रिंशत् कोष्ठानि भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैः काक्षरकाश्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्टये लेख्या एव लेखने द्वात्रिंशद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति। तत्र प्रथमपादार्द्धगता आद्याश्चत्वारोवर्णा क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु यथा भवन्ति यथा च तस्यापरार्द्धगताश्चत्वारो वर्णा अन्तिमादिपङ्क्तिषु उर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्त्यकोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः श्लोके निवेश्याः। एवं द्वितीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगा अपरार्धगताश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्तिमादिपङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः। तृतीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽध क्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्तरार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठकोष्ठगाः चतुर्थपादार्धगा आद्याश्चत्वारोवर्णा अधोधःक्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगा उत्तरार्धगता चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगा यथा भवेयुस्तथा वर्णविन्यासो विधेयः। एवं सति यथा प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादा पठितुं शक्यन्ते एवमुक्तप्रकारेण अधोध क्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णग्रहणेन एवं अन्तिमादिषु, ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन, उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन

[illegible] ।

अर्द्धमाणवकः, पुं, [illegible] । हारभेदः । [illegible] ।

अर्द्धमात्रा, स्त्री, [illegible] ।

अर्द्धमाषः, पुं, [illegible] ।

अर्द्धमासः, पुं, [illegible] ।

[illegible] ।

अर्द्धरथः, पुं, [illegible] ।

अर्द्धरात्रः, पुं, [illegible] ।

शाता०ब्राह्म० । "प्रभाते चार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" भविष्य पुरा० । "अथार्द्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे" रघु "मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्" मनु ।

अर्द्धर्च पु०न० अर्द्धम् ऋचः एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्ध-भागे "अर्द्धर्चेऽर्द्धर्चे प्रतिष्ठापयीयात्" शत०ब्रा० । "ऋच पाद मात्रया कल्पयन्तोऽर्द्धर्चेन" अथ० ९,१०,१९, ऋचः परिमाणज्ञापकत्वात् योषाया शस् । अर्द्धर्च । अर्द्धर्च-मर्द्धर्चमिति वीप्सावृत्तौ कारकभूते अर्द्धर्चे "तस्य वाचया पाणिभ्यां पाणी संस्पृश्य वाचिलोमन्याह पच्छोऽर्द्धर्चश सर्वाम्" कात्या० १७,१,१८, 'तृणादर्द्धर्चश शंसेत्' शत०ब्रा० "अथार्द्धर्चशोद्रीवा इमौ प्राणौ" शत०ब्रा० ।

अर्द्धर्चादि पु० ६त० । "अर्द्धर्चाः पुंसि चेति" पाणिन्युक्ते पुनपुंसकलिङ्गानुशासननिमित्ते शब्दसमूहे स च गण १२, १४ पृष्ठे दर्शित ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः । लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्त्तिभेदे तद्रूप यथा "उद्यत् प्रद्योतनशतरुचि तप्तहेमावदातं पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-मापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति"

अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तदर्द्धाकृतत्वादुपचार । विसर्ग-स्थानाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कखयोः परत जिह्वा-मूलीयाख्ये पफयोः परत उपध्मानीयाख्ये च वर्णभेदे अस्य विवर्णमीमांसादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धमसंपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।

अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनाशिक बौद्धभेद । वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकत्वाद्वादितया वैना-शिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराशुविनाशस्वीकारेण आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति "तैर्हि वैनाशिकवत् सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपब्रह्मात्मकतया स्वीका-रेण चिन्मात्र स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य-मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्र तथा विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवैशस न० अर्द्धस्य वैशसं वधः । अर्द्धवधे "विधिना कृतमर्द्धवैशसम्" "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी" इति श्रुतेस्तस्य भार्य्ये पत्न्या अर्द्धभागयुक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे०त० । १पञ्चाशत्संख्याया २तत्संख्यान्विते च । "नैषोऽप्यर्द्धशतं ह्रदे च" रघु । क्वचित् द्वित० । तत्रैवार्थे न० "एतच्छतार्द्धमावर्त्त्य लैङ्गो-क्तविजयी भवेत्" तन्त्रम् । [शतमध्यम ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा

अर्द्धशफर पु० अर्द्धं शफरः । (दाड़्का) इति ख्याते मत्स्यभेदे

अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम त्रि० अर्द्धेन सम । १अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे "प्रथमा-ङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयचरणो भवेत् द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्त तदर्द्धसममुच्यते" वृत्तरत्नाकरोक्ते २वृत्तभेदे न० यथा "अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" एवमुपचित्रादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकृष्टशस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति इनि १हलसाध्यफलशस्यस्यार्द्धभाजि । "शूद्रेषु दासगो-पालकुलमित्रार्द्धसीरिण । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चा-त्मानं निवेदयेत्" या०स्मृति अत्र निरुक्तार्थपरत्वम् मिताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम् दर्शितं यथा "दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिण एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" इत्युक्त्वा "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृत । असंस्कृतः स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशय" इत्युक्तम् तेन वैश्यागर्भजा ब्राह्मणेनोत्पादित असंस्कारवान् चर्मकार भेद आर्द्धिक अर्द्धसीरीति । तेन २तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु० शाक—चतुः यस्य अर्द्धं समस्त हारः । चतु-ष्षष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अ यस्य सजातीयोचितभागस्य १तस्यार्द्धभागे २सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यांशस्य एक० त० । तुल्यभागरूप स्यांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । "शरीरार्द्धार्द्धभा-गाभ्यां तामयोजयतामुभे" रघु । "पञ्चाधिकस्य वा भार्य्ये-ततोऽर्द्धार्द्धं तु तण्डुला ततोऽर्द्धार्द्धं विभागे तु शृणेत् पुत्रादिभक्षकम्" । कात्या० स्मृ० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे "यो विसर्जनाय-मरे जन हि दिवौकसां समधाममर्द्धासनोपवेशितस्य" शकु० । "अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितष्ठौ" रघु । "अर्द्धासनं गोत्र-भिदोऽध्ययासीत्" भट्टिः । अर्द्धं समग्रमसनं त्याग विक्षे-पश्च । २स्नेहेन दाने ३प्रकृतदने च भरत ।

अर्द्धिक त्रि० अर्द्धमर्हति ठिठन् स्त्रियां ङीप् । १अर्द्धभागार्हे

"[illegible]" [illegible] [illegible] ।

बर्हिष्मत् त्रि [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

बर्हित त्रि बर्ह–णिच् इट् क्त । [illegible]

[illegible]

च शत' चेत्युपक्रम्य "अर्बुदं चाप्यर्बुदञ्च इति यजु॰ १७,२। ४पर्व्वतभेदे ५असुरभेदे च पु॰। "महान्तं चिदर्बुदं निक्रमीः पदा" ऋ॰ १,५१,४, ६काद्रवेये सर्पभेदे पु॰ पञ्च-मेऽहनीत्युपक्रम्य "अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा विशः" इति शत॰ ब्रा॰। अम्बूनि ददाति दा–क मेदे मस्य र। ७मेघे "न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः" ऋ॰ २,११, २०, "अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः" भा॰ अर्बुदाकारत्वात् गर्भस्य ८मासपिण्डभेदे "यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकोऽर्बुदमिति" सुश्रु॰ द्वितीयमासिकगर्भमात्रे न॰ "प्रथमे मासि सङ्क्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः। मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या॰ स्मृ॰ "द्वितीये तु मासि अर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति" मिता॰।

अर्बुदि पु॰ अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+क्विप् इन्। सर्व्वव्यापके ईशाने। "अर्बुदिर्नाम यो देव ईशानश्च न्यर्बुदिः। याभ्यामन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही" अथ॰ ११,९,४।

अर्भ पु॰ ऋ–भ १बालके। २अल्पे च। "नार्भादीषते न महो विभाती" ऋ॰ १,१२४,६, "अर्भात् अल्पात्" भा॰। "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ॰ १,७।५। अर्भे अल्पेऽपि धने निमित्तभूते" भा॰। "यूयं महेन एनसो यूयमर्भात्" ऋ॰ ८,४७,८, "अर्भात् अल्पात् एनसः" भा॰।

अर्भक पु॰ अर्भ एव स्वार्थे कन्। १बालके, "नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यः" ऋ॰ १,२७,१३। "छदमप्युचितनिद्र मर्भकम्" माघ "अर्भकेन कुमारेणाधितिष्ठथ वं रथम्" ऋ॰ ८,६९,१५। ३मूर्खे च ३कृशे, ४अल्पे, "नमो "नमो महद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमो" यजु॰ १६,२६। त्रि॰ "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च" शा॰ सू॰। अर्भकमल्पम् भा॰ "यथा सर्व्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौक एव मन्नणोऽपि अर्भकौकस्त्वम्" भा॰ ५सदृशे च त्रि॰

अर्भग त्रि॰ अर्भमल्पं गायति गै शब्दे क। बालके। "याव अर्भगाय विमदाय" ऋ॰ १,११६,१।

अर्म्म न॰ ऋ–मन्। चिरन्तनग्रामनगरादौ "अर्म्मे चावर्णे द्व्यच् त्र्यच्" पा॰ गुप्तार्म्मं कुक्कुटार्म्मं अवर्णे किम् बृहदर्म्मं द्व्यच् त्र्यच् किम् कपिञ्जलार्म्मम् अमहन्नवमित्येव। महानवार्म्मम्। नेत्ररोगभेदे पु॰ न॰। स च पञ्चविधः प्रस्तार्य्यर्म्म शुक्लार्म्म रक्तार्म्म मांसार्म्म स्नाय्वर्म्मभेदात्। तल्लक्षणं नान्तार्मन्शब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम्। अर्य्यते गम्यते कर्म्मणि मन्। २गन्तव्यदेशे। कुत्सिते कन्। अर्म्मकः वरणीये कुत्सितस्थाने ४श्मशानादौ "वैवस्वामके अर्म्मके महारण्यस्ये अर्भके" ऋ॰ १,१३३,३। "अर्म्मके श्मशानादौ" भा॰।

अर्म्मण पु॰ ऋ–बा॰ मन्। वैद्यकोक्त द्रोणपरिमाणे।

अर्म्मन् न॰ ऋ+मनिन्। नेत्ररोगभेदे "प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांसस्नाय्वर्म्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः। स्यात् शुक्तिका चार्ज्जुन पिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः। रोगा यथा ब्रथितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे। प्रस्तारि प्रथितमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनुरुधिरप्रभं सनीलम्। शुक्लाख्यं मृदु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं समामिह वर्द्धते चिरेण। यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म्म। विस्तीर्णं मृदु बहलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म्म विद्यात्। शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत्, इति सुश्रु॰। अर्म्म यत्स्नायवदपि तदप्युन्मार्ज्यसन्मितम्। अर्म्म चाल्पं दधिनिभं नील रक्तमथापि वा। छेद्यमेव तदर्म्मस्थात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्"। अर्म्म बन्धवड़ग्रावेण वड़िशेनावलम्बिना। अर्म्मापि पिडकां कुर्य्यात्सिरानान्तर्गतान् तेन वै" इति च सुश्रु॰।

अर्य्य त्रि॰ ऋ–यत्। १स्वामिनि २वैश्ये पु स्त्री। स्त्रियां टाप्। अर्य्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च। पत्यान्तु ङीप्। अर्य्याणी। वैश्यपत्न्यां तत्र आनुक् ङीप् चार्य्याणीत्यपि "अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः" पा॰ "अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा" वार्त्ति॰। अर्य्याणी अर्य्या स्वामिनी वैश्या वा पुंयोगे तु ङीप् सि॰ कौ॰। ३श्रेष्ठे त्रि॰। "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्य्यः" ऋ॰ ७,१००,५, "सुभद्रमर्य्यभोजनं बिभर्षि" ८,१,२४, अर्य्यते पूज्यते ऋ॰ यत्। ४पूजनीये। "कण्वाद्दस्यादर्य्यः" ऋ॰ १,१२९,१। "अर्य्यः अरणीयः पूजनीयः" भा॰।

अर्य्यमन् पु॰ अर्य्यं श्रेष्ठं मिमीते मा–कनिन्। १सूर्य्ये, तद्देवताके २उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३अर्कवृक्षे, ४पितृणां राजनि "पितृणामर्य्यमा चास्मि" गीता। द्वादशादित्यमध्ये ५आदित्यभेदे च। "धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा। इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः स्मृतः। ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः" इति विष्णुध॰ पु॰ एत एव काश्यपाददित्यां जाताः। भारते तु "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः। ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत। धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंशुरेव च।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ११।१८। [illegible] [illegible]

मर्मभिद् त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible]

मर्मन् न० [illegible] "[illegible]" [illegible] १,८८,७।

[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ८८,११ "[illegible]" [illegible]।

[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] [illegible]।

[illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ८,१ [illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ५,० ८। "[illegible]" [illegible]।

[illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] "[illegible]" [illegible]।

मर्म त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] [illegible] (मर्म) [illegible]।

[illegible] न० [illegible] [illegible]

श्वेतानि रूपाणि मध्यक्षततराणि भवन्ति । तत्र मारुतात्परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरी-नाडीमुकुलसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति । तैरुपद्रुतः सशूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सदाहरुधिरमतिसार्यते ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति । श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति तैरुपद्रुत ससंश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥ रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्य चातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् सिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान् सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ।' "अर्श व्याधा महारोगा अतिपामाकुर्वन्ति हि" । माता॰ स्न॰। पृषो॰ सलोप । अर्शमध्यम न॰ ।

अर्शस त्रि॰ अर्शस्–अस्त्यर्थेऽच् । अर्शआकारगुदव्याधियुक्ते । "क्लीबक्लिय विपुरुष निन्धान्द्रोरोमवार्शसम्" मनु ।

अर्शसान त्रि॰ ऋष–असानच् सुट् च । बाधके हिंसके "अप त्यमर्शसानस्य" ऋ॰ २,२०६ "अर्शसानस्य बाधमानस्य" भा॰ अर्शसानाभोपति ऋ॰ १०१२०,८ २मन्दे हासके "इन्द्र सर्यास रश्मिभिर्य अर्शसानमोषति ८,१२६, "अर्शसान बाधमान मन्दे हास्यमहरम्" भा॰ । [ङीप् ।

अर्शिन् त्रि॰ अर्शमस्त्यस्य इनि । अर्शोरोगयुक्ते स्त्रियां

अर्शोघ्न पु॰ अर्शो हन्ति हन–ट । (ओल) १सूरणे, २भल्लातके च १ अम्लवेतसे तृणाग्रोघ्नमनकारकमात्रे त्रि॰ " अर्शोघ्न मारभ मूत्रं मातुपन्नं विधापक्वम् "यच्चान्यदपि स्निग्ध-मर्शोघ्नमसृक्कमूत्रपुरीषघ्नं तदुपयोजयेत" इति च सुश्रुत । स्त्रियां ङीप् । सा च नागमुस्तायाम् मेदि॰

अर्शोहित पु॰ अर्शसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त॰ । १भल्लातके । २अर्शोरोगहितकारकमात्रे त्रि॰ अर्शोहित इति चक्रे ।३तन्नाशितकरे त्रि॰ ।

अर्पण न॰ ऋप–गतौ भावे ल्युट् । १गमने करणे ल्युट् । २गमनसाधने स्त्रियां ङीप् । "या सोमाय विसृजन्ति पूर्वाणि मार्पण्यो" ऋच॰ ९,१८,१२ ।

अर्ह योग्यत्वे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्ह लोपे, वेदे तु आनर्हे । प्राप्तियोग्यतार्थे गतौ च सक॰ । अर्हीं अर्हित अर्हितम् अर्हित्वा अर्हणम् अर्हन् "हिमालयाद्याम्यर्हसि सोढुमर्हम्" रघु । "गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्भानमर्हति" मनुः । "दण्डमर्हति माषकम् मनुः । स तस्माद्वक्तुमर्हति" श्रुति "तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि" गीता । क्वचिदस्यात्मनेपदित्वम् व्यत्ययेन । "महितं नार्हसे प्राप्तुं दाशमेयां हि कौशिकम्" "रावणो नार्हते पूजाम्" इति च रामायणम् ।

अर्ह पूजने चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । अर्हयति ते आर्जिहत् त । "राजार्जिहत्त मधुपर्कपाणि" भट्टि । अर्हयामास । अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । "राज्ञोऽपि तस्यासीनमर्हयेत् प्रथमं गवा" मनु । पूजनं च स्तुतिनतिप्रभृतिभिः सत्करणम् । अभि+आभिमुख्येन सन्माने । "अभ्यर्हितम्" वा॰ वार्त्ति॰ ।

अर्ह पु॰ अर्हते पु॰ अर्ह कर्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराध्ये १ईश्वरे २यमे च । ३पूजनीये त्रि॰ "अर्हानभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकम्" मनु ४ विष्णौ पु॰ । "अभिप्राय प्रियार्होऽर्हः" विष्णुस॰ । "पूजास्तुतिनमस्कारादिभिः पूजनीय इत्यर्हः" भा॰ । भावे घञ् । ५पूजने । अर्हति श्वा॰ अर्ह–कर्त्तरि अच् । ६योग्ये त्रि॰ । "तथाप्यार्हा वय हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान्"गीता । 'अर्होऽसि कपिराजस्य श्रियं भोक्तुमसंशयम्" रामा॰। "नियुक्तायामपि पुमान् नार्य्यां जातोऽविधानतः । नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः" मनुः अर्हत्वात् कर्मणि न षष्ठी "पूजार्हावरिसूदन" गीतायान्तु "कर्मत्वस्य" अथ चप॰ स॰ । भावे घञ् । ७गतौ ८योग्यत्वे धातूनामनेकार्थत्वात् द्रव्याद्ययोग्यत्वात् अर्ह–कर्मणि घञ्

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] ।

अर्थन न० अर्थ-भावे ल्युट् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] । "अर्थेन [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अर्थनीय त्रि० अर्थ-कर्मणि अनीयर् । [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अर्थद त्रि० "अर्थं [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । न च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

पवमाद्यनेनैव सकलजगज्जन्मनोत्पन्नावितरवैयर्थ्यं च । तदुक्तं वीतरागस्तुतौ "कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः स सर्व्वगः सन् स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेवाककुविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति" ॥ अन्यत्रापि । "कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यैराहृत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति" तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयवशादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञं युक्तम् । न चाप्तोपदेशमन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वाद् अस्याशेषार्थज्ञानस्य । नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्व्वज्ञपरम्परायाः बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् । रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग" इति । विवृतञ्च योगदेवेन "येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्याय श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रम्, "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति"। अन्यदपि "रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते । जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति" ॥ परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः" व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् "यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः" इति । तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम् "मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति"। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तदज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत्। तदुक्तम् "विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति"॥ अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक् चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता "सर्व्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते । कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥ प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतव्रतमुच्यते । तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः । मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥ सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः । यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥ भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति"॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् "हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रत"मित्यादिना। एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना "चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्। उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः । हेयं हि कर्तृरागादि तत् कार्य्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति" ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणस्य ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानां प्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायात्मकक्षायोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषाद्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति यदवोचद्वाचकाचार्य्यः "औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति" । अनुदयप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । अत्र जीवा द्विविधा संसारिणो [illegible] । [illegible] । ते च द्वि[illegible] [illegible] । ते चावस्था द्विविधाः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । ते च द्विविधाः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

सम्यगभिग्रहितगुप्तिस्तदभावः प्रमादः । कषायाः क्रोधादयः । तत्र कषायान्ता स्थित्यनुभागबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवं ज्ञानावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाभ्रपटलवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद् दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद् गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नविधानमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथा चोक्तमुमास्वातिवाचकाचार्यैः 'आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः" इति तद्भेदश्च पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विस्तरितमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालं यावत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । यदुक्तं श्रीहेमचन्द्राचार्यैः "लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम् ॥ अवद्यत्यागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् । मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलिख्य च यत्नतः । गृह्णीयान्निक्षिपेद्वा यत् सादानसमितिः स्मृता ॥ कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तुजगतीतले । यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्" ॥ अत एव, "आस्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः" इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः "आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमार्हती दृष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्" ॥ अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाज्जायन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह "संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति" । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधः पतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् ।' अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं "पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति" । अतएव पठन्ति "गत्वागत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तन्ते त्वालोकाकाशमागताः" इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यान्तर्ज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्याहुरिति । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थाः केचनाचक्षुः । तदुक्तं सिद्धान्ते "जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रव संवरौ निर्जरणं बन्धो

[illegible]

[illegible]

ष्टनौ” “अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः” इति च रघु। “अङ्गुलिप्रकुङ्कुमेः” च। क्षिपकादित्वात् कापि नेत्त्वम्। अ-लका। अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कायां २कन्यायां ४कुबे-रपुर्य्यां च स्त्री। सा च पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्नि-लोकशब्दे दर्शितम्। तस्याः स्वरूपञ्च “सभा वैश्रवणी राजन्! शतयोजनमायता। विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योज-नानि सितप्रभा। तपसा निर्जिता राजन्! स्वयं वैश्रवणेन सा। शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा। गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते। दिव्या हेममयै-रुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता। महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा।’ सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते। दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता। तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः। स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः। दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसं-वृते। दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने। मन्दाराणा-मुदाराणां वनानि परिलोडयन्। सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्। नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च। शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुप-सेवते’ भा० स० प०। गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वर्ण-यित्वा काशी० ख० “तत परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम्। “अलकामतिवाह्यैव” कुमा०।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्य्याप्नोति क्वुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म्म०। १गङ्गायाम्। “विष्णुपदी विष्णु-पदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धाभूत्। विष्कम्भा-चलसत्सर संगता गता वियता। सीताख्या भद्राश्वं सालकनन्दा च भारतं वर्षम्’ सि० शि०। ‘तथैवालक-नन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति” भा० ५ स्क०। अलकैर्नन्दति अच्। २कन्यायाम्। सा हि अलकैस्तुष्यति।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः। कुबेरपुर्य्या-मलकाख्यायाम्। [(पियाशाल) पीतशालवृक्षे।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति स्निग्धीकरोति प्री—क।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिप ६त०। कुबेरे। अल-केश्वरादयोऽप्यत्र। “आयजोषदमरालकेश्वरौ” रघु।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् ५ब०। रस्य लत्वम्। १लाक्षारसे, स्वार्थे कन्। अलक्तकोऽप्यत्र २तद्रसे लाक्षायाञ्च। “अलक्तकाङ्कां पदवीं ततान” कुमा० रघुश्च। “निरोष्ठ्य-लक्तकपाटलेन” कुमा० गोरचनालक्तककुङ्कुमेनेति” तन्त्रम्।

अलक्षण न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न० त०। १अननुमा-पके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च। लक्षणञ्च इतरभेदानु-मापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेह-वत्त्वम्। शुभसूचकं चिह्नविशेषञ्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते। तदुभयभिन्नमलक्षणम् “आचाराल्लभते ह्यायुराचा-रोहन्त्यलक्षणम्” मनु। नास्ति लक्षणमनुमापकोऽव्यभि-चारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य। ३तद्वति त्रि० “आसी-दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” मनु। “क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्” रघु। “अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्नम्” शत० ब्रा०। “निर्ऋतौ कृष्णास्तूप-रास्तिस्रोऽलक्षणा” कात्या० १७,२४,२२।

अलक्षित त्रि० लक्ष-क्त न० त०। १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते “अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण” रघु “वपुर्विरूपाक्ष-मलक्षिता जनिः काव्य०प्र०। ३अकृतचिह्ने च। “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा” कात्या० ७,६,१४, “अलक्षिता अनङ्किता” कर्क०।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ् त०। लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ “अलक्ष्मीति” ख्यातायाम्। “अलक्ष्मीः कालकर्णी च” पुरा० “अलक्ष्मीरपक्रामति” सुश्रुत।

अलक्ष्य त्रि० न लक्ष्यते लक्ष—कर्म्मणि यत् न०त०। १अदृश्ये २दुर्दृश्ये। “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता” कुमा०। न लक्ष्या लक्षणया बोध्या। ३लक्षणाबोध्यभिन्ने “न वाच्यत्वादिकं तस्य” इत्यस्य व्याख्याने ‘आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि’ सा०द०। नास्ति लक्ष्यं व्याजो यस्य। ४व्याजशून्ये त्रि०।

अलगर्द पु० लगति स्पृशति क्विप् लग् अर्द्दयति अर्द—अच् अल् स्पृशन् सन् अर्दो न भवति। १विषशून्ये जलव्याले पृषो० अलम् अल पर्य्याप्तो गर्द्दोऽस्ति वा गर्ध—अच् वा। अलगर्द्धोऽप्यत्र। दर्वीकरगणनायां सुश्रुत “महाशिरा अलगर्द्द आशीविष’ इति। २जलायुकाभेदे स्त्री। “अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जल-मासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। “रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्योऽलगर्द्दा’ इति च सुश्रु०।

अलग्न त्रि० न लग्न संसृष्ट। सम्बन्धभिन्ने असंसृष्टे “अलग्न-मिव ह वै वागवदेयन्न्न्यो न स्यात्” शत० ब्रा० “अलग्न-मिव सताव्यवदायेन सहासंसृष्टम्” भा०। अलग्नमित्यपाठः।

[illegible]

[illegible]

ष्टनौ” “अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः” इति च रघुः । “अङ्गुलिप्रकुङ्कुमैः” च । क्षिपकादित्वात् कापि नेत्त्वम् । अलका । अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कायां ३कन्यायां ४कुबेरपुर्य्याञ्च स्त्री । सा च पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्निपुराणे दर्शितम् । तस्याः स्वरूपन्तु “सभा वैश्रवणी राजन् ! शतयोजनमायता । विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा । तपसा निर्जिता राजन् ! स्वयं वैश्रवणेन सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता । महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा । सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते । दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता । तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः । स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते । दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने । मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन् । नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च । शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते” भा॰स॰प॰ । गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वर्णयित्वा काशी॰ख॰ “तत्र परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम् । “अलकामतिवाह्यैव” कुमा॰ ।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्य्याप्नोति क्वुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म्म॰ । १गङ्गायाम् । “विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धाभात् । विष्कम्भाचलमस्तकसर उद्भूता गता वियता । सीताख्या भद्राश्वं चालकनन्दा च भारतं वर्षम्” सि॰शि॰ । “तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” भा॰५स्क॰ । अलकैर्नन्दति अच् । २कन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः । कुबेरपुर्य्यामलकाख्यायाम् । [(पियासाल) पीतसालवृक्षे ।

अलकप्रिय पु॰ अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री—क ।

अलकाधिप पु॰ अलकाया अधिपः ६त॰ । कुबेरे । अलकेश्वरादयोऽप्यत्र । “आशशंसेवदमरालकेश्वरौ” रघु ।

अलक्त पु॰ न रक्तोऽस्मात् ५ब॰ रस्य लत्वम् । १लाक्षारसे, स्वार्थे कन् । अलक्तकोऽप्यत्र २तद्वेतौ लाक्षायाञ्च । “अलक्तकाङ्का पदवीं ततान” कुमा॰रघुश्च । “चिरोज्झितालक्तकपाटलेन” कुमा॰ गोरोचनालक्तककुङ्कुमेनेति” तन्त्रम् ।

अलक्षण न॰ लक्षणमनुमापकं शुभचिह्नं न॰त॰ । १अननुमापके, शुभचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानुमापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेहवत्त्वम् । शुभसूचकचिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् “आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः” … “आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम्” मनुः । नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभिचारिहेतुः अशुभसूचकहेतुर्वा यस्य । २तद्वति त्रि॰ “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” मनुः । “क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्” रघुः । “अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तम्” शत॰ब्रा॰ । “निर्ऋती कृष्णास्तूपराः … अलक्षणा” कात्या॰ १७,२४,२१ ।

अलक्षित त्रि॰लक्ष–क्त न॰त॰ । १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते “अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण” रघुः “वपुर्विरूपाक्षमलक्षिता जनिः” काव्य॰प्र॰ । ३अकृतचिह्ने च । “दक्षिणेन हारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यदष्टिता व्यङ्गा” कात्या॰ ७,६,१४, “अलक्षिता अनङ्किता” कर्क॰ ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ्–त॰ । लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ “आलक्ष्मीति” ख्यातायाम् । “अलक्ष्मी कालकर्णी च” पुरा॰ “अलक्ष्मीरपक्रामति” सुश्रुत ।

अलक्ष्य त्रि॰ न लक्ष्यते लक्ष–कर्म्मणि यत् न॰त॰ । १अज्ञेये २दुर्ज्ञेये । “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता” कुमा॰ । न लक्ष्या लक्षणया बोध्या । ३लक्षणाबोध्यभिन्ने “न वाच्यत्वादिकं तस्य” इत्यस्य व्याख्याने ‘आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि’ सा॰द॰ । नास्ति लक्ष्यं व्याजो यस्य । ४व्याजशून्ये त्रि॰ ।

अलगर्द्द पु॰ लगति सृजति क्विप् लग् अर्द्दयति अर्द्द–अच् अलम् सृजन् सन् अर्दो न भवति । १विषशून्ये जलव्याले पृषो॰ अलम् अल पर्य्याप्तो गर्द्दोऽस्येति वा गृध–अच् वा । अलगर्द्दोऽप्यत्र । दर्वीकरगणनायां सुश्रुते “महाशिरा अलगर्द्द आशीविष” इति । २जलायुकाभेदे स्त्री । “अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । “रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखालगर्द्दा” इति च सुश्रु॰ ।

अलग्न त्रि॰न लग्नः सक्तः । लग्नभिन्ने असक्ते “अलग्नमिव ह वै वागवदेयम्लग्नो न स्यात्” शत॰ब्रा॰ “अलग्नमिव वक्तव्यपदार्थेन सहासम्बद्धम्” भा॰ । अलग्नमित्यपाठः ।

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्वर्ण्यैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया सापीह षड्विधा । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रोटामत्तोक्तिभेदत " । ५

६ मुद्रा । "स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेशनम् । मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदु । वाचिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च । समुच्चयस्य सृष्ट्या मोटा न्यासेन जायते" । मुद्रा ६

७ उक्ति । "विधिद्वारेण या यत्र निषेधेनाथ या पुन । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थ सोक्तिस्तत्राभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधे सेह षड्विधा" । उक्ति ७

८ युक्ति । "प्रयुज्यमानस्य मिथ शब्दस्यार्थस्य वा पुन । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधै । पद चैव पदार्थश्च वाक्य वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरण प्रबन्धश्चाभिधीयते। योगकारणपर्य्यायाद्वाक्यभावपरम्परा । पदयुक्तेर्निमित्त स्युर्निरूढा पदसिद्धये । विरुद्धाना पदार्थाना गत्यादीना परस्परम् । योजनायेह ता युक्ति पदार्थविषया विदु । गर्भ सह निगर्भेण सहक्ति सभमझसा । चैतयो वाक्ययुक्तीना क्रियन्तामिवमादय । यत्तदादेरुपादान क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युङ्क्ते मिथ । यदङ्गेश्वर्य्यलादिवर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्य सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाप्येव युक्तिरुक्ता मनीषिभि " । युक्ति ८

९ भणिति । "उक्तिप्रकारो भणित सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसहन्यायश्च कल्पमाद्य च कल्पते"। भणिति ९

१० गुम्फना । "वाक्ये शब्दार्थयो सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता । शब्दार्थसमपर्य्यायपदवाक्यलता च सा"। गुम्फना १०

११ शय्या । "लप्येत्याहु पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिचिदप्रक्रान्तेन कुत्रचित् । अतिक्रान्तेन कुत्रापि यथायथसंयो कचित् । कचित् शब्दार्थयोः क्वापि प्रकीर्णाना च दृश्यते" । शय्या ११

१२ पठिति काकुस्वरपदच्छेदभेदोभिनयकान्तिभि पाठोयोऽर्थविशेषाय पठिति सेह षड्विधा"। पठिति १२

१३ यमकम् । "विभिन्नार्थैकरूपाया याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहते । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमक तन्निगद्यते । तदव्यपेतयमक व्यपेतयमक तथा । स्थानास्थानविभागाभ्या पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थाना-नेषु प्रकल्पते । यदव्यपेतमन्यच्च तत्स्थानयमक विदु । चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकाना विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वत । अत्यन्त बहवस्तेषा भेदा सभेदयोनय सुकरा दुष्कराश्चैव," अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तिर्या भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमक साव्यपेत चाव्यपेतेति द्विधा मता । आनन्तर्य्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानत । द्वैविध्येनानयो स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगत । सर्व्वथा पूर्व्वपूर्व्वेण चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादात्तदुपदात् परम् । तृतीय त्रिविध पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमक चैव काञ्चीयमकमेव च । संसर्गयमक चैव विक्रान्तयमक तथा । यमक चक्रवाल च सदंशयमक तथा । पादादियमक चैव तत्तु मेलीयमेव च । दशधा यमक श्रेष्ठ तद्भेदावहवोऽपरे" इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्त "नादौ न मध्ये नान्ते यत् सर्व्वो वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेत तदस्थानयमक विदु । पादे श्लोके च तत्प्राय पादसन्धौ च बध्यते । समेदे चान्यभेदे च स्थूल सूक्ष्म च सूरिभि "। अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम्। यमकम् १३

१४ श्लेष "एकरूपेण वाक्येन द्वयो प्रारम्भमर्थयो । तन्त्रेण यत् स शब्दस्य श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययोस्त्यौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्" । १४ श्लेष

१५ अनुप्रास । "आवृत्तिर्या तु वर्णाना नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रास स दर्श्यते" "श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरुक्तिभि । लाटानामुक्तिभिश्चाय षट्प्रकार प्रकाशते" तत्र श्रुत्यनुप्रास १७८१८ दर्शित । स च त्रिविध ग्राम्योनागर उपनागरश्चेतिभेदात् । ग्राम्योऽपि चतुर्विध मसृणोऽमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । इत्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । "वहुरावर्त्त्यमानेषु य स्ववर्गेषु वर्त्तते । काव्यव्यापी स सन्दर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते । कार्णाटी कौन्तली कौद्धी कौङ्कणी वानवासिका । द्राविडी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते '। तत्र कवर्गेणानुप्रासवती कार्णाटी एव चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौद्धी, तवर्गेण कौङ्कणी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण माथुरी द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्सी । द्वाभ्यां गर्भितैककवर्गानुप्रासवती मागधी । स्वान्त्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

[illegible] वीणी । [illegible]
[illegible] । [illegible] तु "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] चैव [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] तथा । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । न तु [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] च [illegible] वा ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] वा । [illegible] इति [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । १८ ।
१६ [illegible] "[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] यथा । "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible]" इति [illegible] यथा "[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] यथा "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] यथा "[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
यथा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यथा "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।
[illegible] [illegible] '[illegible]' । [illegible] [illegible]

पातव्य इति काव्यनामाप्रयोगः। एवमन्यत्रापि यथा-यदमूद्ग्रम् गतिचित्रं गत्याविलोमगत्या तुरगादिगत्या वा चित्रं तत्र यमकभेद एव यथोक्तं दण्डिना। "आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा। यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्" तत्र पादगता विलोमा दर्शियथा "यामताशाकृतायासा सा याता कृशता मया"। रमणारकता तेऽस्तु स्तुतेऽस्मात्कारणामर' अर्द्धगता यथा। "सा रमानरसारेऽस्या मनोभावनमाहि या। याहि नामनवामभोगेन शारेसा नमनार या" श्लोकगा यथा। "यान मामयमाराव कर्णामानजनामना। याचतारमनायोमा मायामायममादि सा। सादिमामयमाया मामायोता मरताऽचया। मानना जनमा नोकविरामाय न मामया"॥ तथाच पादविलोमादृत्तौ अनुकूलपादयोर्गति युक्पादयोः प्रत्यागतिः। अर्द्धादृत्तौ प्रथमपादाभ्यां गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमिदमवधेयम्। श्लोकादृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या श्लोकान्तरमिति भेदः। इत्येव गतिचित्रम्। तुरङ्गगतिचित्रं यथा "क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तिं च परिलेखने। तुरङ्गपादयातेन श्लोकोऽन्यश्चोपजायते" इ०क०। यथा।

पा१	चा२०	तु९	का२०	म१	या२४	मा११	सा२६
का१६	नि१९	का२	च२९	क१०	ता२७	मि४	ता२२
व११	सा८	सु१७	त१४	व२१	नौ६	चा२५	रा१२
रा१८	मि१५	का२२	म७	त२८	गा१२	क्षि२२	ता५

अत्र तुरङ्गगत्या "साताचवितनोमन्या सकला रागतर्पिका। चन्द्रिका वर्द्धिता सा या सा वाता नवशासका इति" इत्थं तुरङ्गचारेण क्रमयोरश्चपङ्क्त्या श्लोकोऽन्य जायते। अर्द्धभ्रमगतिचित्रं सर्वतोभद्रगतिचित्रञ्च यथा। "आङ्करर्द्धभ्रम नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि। तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वतोभ्रमणं यदि' इ०क०। तत्रार्द्धभ्रमणक्रम १९९८ घे। सर्वतोभद्रं तु—

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि

अत्रार्द्धभ्रमणवत् सर्वं किन्तु पादानामपि अनुलोमविलोमाभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्वतोभद्रम् एवमग्रे दर्शयिष्यमाणगोमूत्रिकाबन्धोऽपि गोमूत्रगतिमत्त्वात् गतिचित्रमपि। अन्येन बन्धविशेषेण भिन्नम् बन्धचित्रं तच्च नानाविधं तत्र

द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा "इह विपदरिसन्धिमालां शिरःयादं समाश्रितैर्वर्णैः। द्विचतुष्कचक्रमध्ये नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत्" । द्विरष्टारकपद्म। "अष्टदलाब्जं प्रथमादिति द्विरष्टारकपद्मबन्धोऽपि पार्श्वे " । निविडितपद्मबन्धः। "शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपद्मं चमति रेखा पादार्द्धम्। नेमौ तदितरमर्द्धं निविडितपद्माभिधे पद्मे'। स०क०एतेषाञ्चारोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये। गदबन्धश्च "चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिगोमूत्रिकेण च। आद्येरादेश्चरद्वस्य पादे पाद समाप्यते"। यथा

स१	मा१८	मो२	ज२०	ग९	ता२२	गा५	त२४
स९	दा२६	मा११	व२८	पु१३	क२०	धा१५	य१२
स१७	स२	सो१८	ल४	स२१	तो६	मा२३	त८
स२५	दा१०	स२७	वा२	स२९	स१४	धा३१	या१६

अत्र तुरङ्गगत्या न एव श्लोकः। व्योमबन्धः। "अष्टादशगिरिरखरौ गोमूत्रिकया चतुष्पदीं न्यस्येत्। पताद्यन्ते च ज्ञेयो व्योमबन्धोऽसौ'

मुरजबन्धः। "अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमेण परिलेखिते। श्लोकपादक्रमेण स्यात्कारा मुरजसदृशी"।

सा१	मे१०	मा११	न२८	म२९	मा१९	र१८	मो८
र९	से२	मा२७	धी१२	द२०	मा३०	र७	ता१७
वा१६	र२६	मा३	दा१९	ण२१	मा६	म३१	म२४
धी२५	र२५	मा१४	ग४	म५	मा२२	म२३	या१२

तद्व्यापारस्तु मल्लिनाथेन दर्शितः "तिर्य्यक् चापालिखेत् पश्च मध्योर्द्धानत पङ्क्तयः। अष्टकोष्ठायतता सुस्पष्टा श्लोक लिखेत् क्रमात्। तत्राद्यद्वितीयश्चार्य्यां तुर्य्यतिकोष्ठाद्यपङ्क्तिषु। आद्यद्वितीयेषु पश्चपदृष्टाष्टमकोष्ठग। इष्यते प्रथमं पादचतुष्टयमेव हि। चतुर्थपङ्क्तिप्राद्यस्याद्यपादविशेषणात्। द्वितीयादावाद्यद्वितयोर्द्धि तुर्य्ये तिष्ठतीयके। तुर्य्ये तिष्ठतोऽन्तृतीयाद्यो द्वन्द्योऽह्निर्द्वितीयक। तृतीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयान्ते आद्यपञ्चमषष्ठयोः। द्वितिपश्च मयोस्तुर्य्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात्। तृतीयान्त्ये च सप्तमयोरन्त्य क्रम उच्यते॥ आद्यन्तयुग्मयोः पङ्क्त्योर्विन्योगोमूत्रिकाक्रम। तत्रैक च द्वितीय हे द्वयनेकमिति क्रमात्। यद्वा द्वितयमेक च द्वयमेक द्वय पुन। स्वपङ्क्तिमक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत्॥ यद्वा प्रथमतुर्य्याङ्घ्री स्वपङ्क्त्योरादृतक्रमात्। द्वितीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयस्य क्रमादाद्यचतुष्टये। व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये। व्युत्क्रमेण द्वितीयस्या तृतीयस्या क्रमेण च।

[illegible]

[illegible]

तु अर्थमात्रनिष्ठा । "यत्रैभ्योऽय पदार्थेभ्य उपसाद्दि- प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीना सा उभयालङ्क्रिया मता । उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः । समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । तुल्ययोगितोल्लेखः सहोक्तिः समुच्चयः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः परिष्कृतिः । दीपकक्रमपर्याया विषमं स्वभाविकः सङ्करश्चेति निर्दिष्टास्तावर्थयं गतिर्बुधैः" इत्युक्ता तेषां लक्षणानि सभेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण- कुवलयादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिता न संक्षेपतो गणिता । अथार्थालङ्कारा एकत्र सङ्गृह्य सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता अपि क्रमानुरोधात् सर्वएवात्र प्रदर्श्यन्ते ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः "अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतु कार्ययोः" च० । "आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां शराश्च पराश्च" ।

२ अतद्गुणः "सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्" च० । "चिर रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रज्यसि" ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः "अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यहेतुप्रसक्ति- जा" च० । "यास्यामोत्यदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका" । ऊर्मिका वलयोऽभवदित्यन्वय लघ्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः "अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्योदार्यादिवर्णनम्" च० "अयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशाखिनः" । याचकानां राजतोधनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनेनौदार्यस्यात्युक्तिः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणोदाहरणभेदा उक्ताः ।

७ अनन्वय १४८ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरण ।

८ अनुकूलम् "अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" च० । "कुपितासि यदि तन्वि ! निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा" ।

९ अनुगुण "प्राक्सिद्ध स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुण परसन्निधेः" च० । "नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्" ।

१० अनुज्ञा "दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्" च० । "मय्येव लोखुता यातु यस्येष्ट गत ! हरे ! । नरः मल्ल्प- कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति" ।

११ अनुमानम् "अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साध- नात्" च० । "यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिता पतन्ति तत्र शरा । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये" । स०क० विशेष उक्तः । यथा "लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनोभानमनु- मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् । फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैवतद् भिद्यते पृथक्" । तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । "अविरलविलोलजल- दकुटजार्जुननीपसुरभिवनवाताः । अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः" अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । "मामागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोरस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव- कारुतिलकपङ्क्तिरियम्" । अत्र कार्यभूतया यावकतिलक- पङ्क्त्या कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं तत् सामान्यतो दृष्टम् "मत्ता मदान्धस्य शिखण्डियूनो- दृष्टे पुरस्तादचिरप्रभेव" । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथमम- पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोरुदाहर- णानि तत्र द्रष्टव्यानि ।

१२ अन्योन्यम् "अन्योन्य नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्" च० । "त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया" । स०क० भेद उक्तः । "अन्योन्यस्योपकारोयत्तदन्योन्यं त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयमुभयात्मकम् । अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल- ङ्कारवत्त्रयमेतदिहेष्यते" । तत्र वाच्यम् । "कण्ठस्य भ्यासनमम्बुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो- न्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभाव" । प्रती- यमानन्तु अन्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका अन्योन्यरूपपरिच्छित्तिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च भवति । यथा "लोचनाधरकृताहृतरागा वासितानन विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने" । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च मुखामोदवासितया तया स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमय तेन परिच्छित्तिविनि- मयाख्यानलङ्कारावलान्तर्भूतावितिद्रष्टव्यम् ।

१३ अपह्नवातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्याध्य- वसानतः" । यदाऽपह्नुतिगर्भत्वम् सैव सापह्नवा मता ।" च० "सत्सूक्तिषु सुधा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ" ।

१४ अपह्नुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा । स०कण्ठा० अन्यथोक्तम् । "अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्श- नम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते" तत्र औपम्यवती यथा "न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवा-

[illegible] हि यमीयोऽपि [illegible]। [illegible] अपि [illegible] हि। [illegible] विवक्षा [illegible]"। [illegible] यथा। '[illegible] [illegible] [illegible] हि। [illegible]"। [illegible] यथा। '[illegible] [illegible] हि। [illegible]। [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च च। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] ।१६

१७ [illegible] "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] ।१७।

१८ [illegible]। "[illegible]' [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] यथा। '[illegible]"। [illegible]। [illegible] यथा '[illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] ।१८।

१९ मूलम्। [illegible]। [illegible]। '[illegible]। [illegible] च"। [illegible] मूलम्। [illegible]। एवं १९

२ [illegible]। "[illegible] [illegible]'। [illegible] [illegible]। [illegible] ।२०

२१ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] ।२१

२२ [illegible] "[illegible]। [illegible]"। यथा [illegible]। [illegible] ।२२

२३ [illegible]। [illegible]। [illegible]। "[illegible]। [illegible] ।२३।

२४ [illegible] ।२४

"[illegible]। [illegible] यथा। [illegible]। [illegible] यथा। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] यथा '[illegible]। [illegible] यथा। [illegible]। [illegible]। [illegible]"। [illegible]। [illegible]

ऽपि यूनः, परिणतानपोच्छ्रामो दृष्ट्वा, परिणयविधानस्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि ! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्" तदेतन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशीः "आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा"। दर्पणे "पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्" ।

२७ उत्तरम् "किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम्" द०। "यत्रासौ वेतसी पान्थ । तत्रासौ सुतरा सरित्" ।

२८ उत्प्रेक्षा "सम्भावना स्युरुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना । उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे"। च० "धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशालिनाम्" "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" "रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवम्"। "त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी" "मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः" "प्रायोऽब्ज त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति"। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदाहृतम् यथा "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः । जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि । तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः । द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति"। तत्र वाच्योत्प्रेक्षायास्तूदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ॥ "ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति । सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव"॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ॥ "ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव" ॥ अत्र सप्रसवत्वं गुणः ॥ "गङ्गाम्भसि सुरत्राण ! तव निःशाननिःस्वनः । स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी" ॥ अत्र स्नातीति क्रिया ॥ "मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"॥ अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम् । एते भावाभिमाने च । अभावाभिमाने यथा ॥ 'कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ । अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृशीं क्षामतां गतौ" ॥ अत्रापश्यन्ताविवेति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्वं गुणः । अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ॥ "तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया" ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह "तत्र वाच्याभिदाः पुनः । विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः" तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भ" इति सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा॥ "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः । विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्"॥ अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् ॥ हेतूत्प्रेक्षा यथा ॥ "सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् । अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्"॥ अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् । "उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः" । तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगाया षोडशभेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् । अनुपादाने यथा "चन्द्र इवापर" इत्यत्र तथाविधसौन्दर्यातिशयो नोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि विश्लेषदुःखादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने असङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह "प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः" । यथोदाहृते तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतूत्प्रेक्षितः । अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥ "अयं राजाऽपरः पाकशासन" इति ॥ विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा "राजा पाकशासन" इति तदेव द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'उक्तानुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा" । ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा ॥ "ऊरुः कुरङ्गकदृश" इति ॥ अनुक्तौ यथा

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible] [illegible] ।

[illegible] ।

१६ [illegible] ।

१६ [illegible] । "[illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible] ।

[illegible] "[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] ।

१७ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

१८ [illegible] १०१ [illegible] ।

१९ [illegible] १०१ [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" ।

"[illegible]" ।

२१ [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" ।

२२ [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । "[illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] ।

२३ [illegible] "[illegible] । [illegible]" ।

२४ [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible] । [illegible] । [illegible]" ।

२५ [illegible] "[illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible]" [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]

मति यूनः, परिणतानपोच्छ्रायो ऽद्धा, परिणयविधाय स्थितिरियम्। त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्" तदेतन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम्।

२६ आशीः "आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा"। दण्डी "पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्"।

२७ उत्तरम् "किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम्" द०। "यत्रासौ वेतसी पान्थ! तत्रासौ सुतरा सरित्"।

२८ उत्प्रेक्षा "सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना पुनः। उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे"। द० "धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशालिनम्" "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" "रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवम्"। "त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी" "मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः" "प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति"। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदाहृतम् यथा "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता। वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे ऽपरा पुनः। जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि। तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः। गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः। द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति"। तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणदिङ्मात्रं यथा। "ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति। सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव"। अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा। "ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव"। अत्र सप्रसवत्वं गुणः। "गङ्गाम्भसि सुरत्राण! तव निःस्वानः। स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी"। अत्र स्नातीति क्रिया। "मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"। अत्र चन्द्रशब्दस्यैकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम्। एते भावाभिमाने च। अभावाभिमाने यथा। "कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ। अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृशीं क्षामतां गतौ"। अत्रापश्यन्ताविवेति क्रियाया अभावः। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्वं गुणः। अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया। एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा। "तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया"। अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। एवमन्यत्। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह "तत्र वाच्याभिदाः पुनः। विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः" तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः। अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भ" इति सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः। फलोत्प्रेक्षा यथा। "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः। विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्"। अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्। हेतूत्प्रेक्षा यथा। "सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्। अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्"। अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत्। "उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः"। तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा "चन्द्र इवापरः" इत्यत्र तथाविधसौन्दर्य्याद्यतिशययोगो नोपात्तः। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि विश्लेषदुःखादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने असङ्गतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह "प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः"। यथोदाहृते तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतूत्प्रेक्षितः अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च अकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्म्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा। "अयं राजाऽपरः पाकशासन" इति। विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा "राजा पाकशासन" इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। "उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा"। सा उत्प्रेक्षा। उक्तौ यथा। "ऊरुः कुरङ्गकदृश" इति। अनुक्तौ यथा

[illegible]

१८ [illegible]

१ [illegible]

"पूर्णा षडेव तत् । "लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ॥ सा लुप्ता । तद्भेदमाह ।"पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते' । सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । "मुखमिन्दुर्यथा पाणि पल्लवेन समः प्रिये' । वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥ "आधारकर्म्म विहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि । कर्म्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः" ॥ धर्म्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्रमेणोदाहरणम् । "अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं पौर जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्र भुवि सञ्चरसि चितीश" ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य "सुतीयसीत्यत्र" स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्म्मस्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि तुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पबादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पबादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्" इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं "प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च" मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः "वत्यादय इवार्थेऽनुशिष्यन्ते क्यङादयस्त्वाचारार्थे इति" तदपि न । न खलु क्यङादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति । तदेवं धर्म्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।"उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः" । उदाहरणम् । "तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्" । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च "मुखेन सदृशम्" इत्यत्र मुखं यथेदमिति" "नयनतुल्यमित्यत्र" "दृगिवेति" पाठे श्रौत्यपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।"औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा' ।"वदनं मृगशावाक्ष्या सुधाकरमनोहरम्" 'गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मना पुरतः" ॥ अत्र "गर्द्दभतीत्यत्र" औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । "निनदन्निति" अनेनैव निर्देशात् । 'द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः" । "तस्या मुखेनेत्यादौ" "रम्यमिति" स्थाने "लोके इति" पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।"क्विप्समासगता द्वेधा धर्म्मेवादिविलोपने' । उदाहरणम् । 'विधवति मुखाब्जमस्याः" । अत्र "विधवतीति" मनोहरत्वधर्म्मलोपः । केचित्त्वत्रापि क्विप्प्रत्ययलोपमाहुः । "मुखाब्जमिति' अत्र समासगा । "उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि" ।"अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्रदोर्द्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्त्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । "धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या" यथा "यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे" । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्म्मः शुक्लता च लुप्तौ ।"त्रिलोपे च समासगा" । यथा । "राजते मृगलोचना" । अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्म्मोपमानानां लोपः । "तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्यकाः" । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्म्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते "एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा" ॥ तत्र एकरूपे यथा "मधुरः सुधावदधरः" इत्यादि । बिम्बप्रतिबिम्बत्वे यथा । "भल्लापवर्ज्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् । तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव" ॥ अत्र "श्मश्रुलैरित्यस्य" "सरघाव्याप्तैरिति च दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । "स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम्" ॥ अत्र एक एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । "एकदेशविवर्त्तिन्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेता यत्र साम्यस्य" यथा ॥ "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

११ [illegible] । "[illegible]" ।

१२ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१३ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

१४ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

१५ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१६ [illegible] । "[illegible]" । [illegible] ।

१७ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

१८ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

१९ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

२१ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

२२ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

२३ [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

२४ [illegible] "[illegible]" ।

य० "प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्तः किं ? न हि नूपुरः"

४५ तद्गुण "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः"।
य० "नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः"॥

४६ तुल्ययोगिता "पदार्थानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता" "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च"। सा त्रिधा। हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता। "प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया"। परा श्रेष्ठा भूतिरैश्वर्यं पराभूतिः पराभवश्च "गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता" य०। "लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि"। यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र।

४७ दीपकम् "वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः"। य० दर्पणे तु "अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्।" "सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि" अत्र अनुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वर्ण्यावर्ण्ययोः।

४८ दीपकावृत्ति "त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिहेतुतः वस्तुनो वा स्वभावेन शक्त्यां हानिहेतुना। अकृतात्मीयकार्य्यः स्याद्वेगुण्याहतस्तु यः" स० क०। "न विरचिता ललाटतटे भ्रुकुटी न परुषमुक्तं तेन मृदुस्मित मन्तरितम्। न तव नितान्तसम्भ्रमवशादपि दारुणया भगवति! चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुजम्"। अत्र कालुष्यस्य कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखाम्बुजवस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः। शक्तिहानितो यथा। "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः"॥ अत्र दैवगत्या विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्तिहानिकृतम् दीपकम्। पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात्त्रैविध्यमुक्तं चन्द्रालोके। यथा। "वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः। माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः"

४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्। सा० द० स च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा। "तत्र साधर्म्ये अविदित गुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्। अनधिगत परिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला" वैधर्म्ये। त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा। दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः"।

५० निदर्शना "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना"॥ सा० द० अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा। "कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्। वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः"॥ अत्र रवेरस्ताचलगमनक्रियाया कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धस्य च उक्तार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मसम्भवात्, स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति। असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा। तत्रैकवाक्यगा यथा। "कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः। अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधेर्विलासम्"॥ अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति यथा वा। "प्रयाणे तव राजेन्द्र! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम्। राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः"॥ अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति। अनेकवाक्यगा यथा। "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति।

५१ निरुक्तिः "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्"। "ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान्"। दोषाकरस्य रात्रिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह।

५२ निश्चय "अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः"। य० "वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते। इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परिभ्राम्य"।

५३ निषेधाभास। आक्षेपभेद विध्याभासे ४० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

५४ परिकरः "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः"। य० "सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः"।

५५ परिकराङ्कुर "साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत् परिकराङ्कुरः"। य० "चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः"

५६ परिणाम "विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि। परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा"। सा० द० "स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम। स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया" अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

[illegible] । [illegible] ।

१७ [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

१८ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१९ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

दिताखिनि मीते निर्वेयार मधुनोन्द्रियवर्गं" एकधो यथा। "मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषद्वल्गुवल्गुवलितपक्ष्मदृशा। वीक्ष्यते स्म शनकैर्नवबध्वा कामिनो कुसुमधोरणयेव" सुखादिविषय मानस यथा अलौकिकविषयस्पर्शिष्ट्तपूर्व्वहृस्तहृद्गतनूतनभयज्वरजर्ज्जर न। एकमव्यलुटितसघटितप्रमोदमानन्दसैकमवतत्तदुपैति चेत"।

६९ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीक बलवत शत्रो पक्षे पराक्रम" च० "जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामध कृतौ"।

७० प्रस्तुताङ्कुर "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर"। च० कि भृङ्ग। सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकस्यया"।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्न प्रहर्षणम्१ वाञ्छिताादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्२। यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षाल्लाभ फलस्य तत्३" च०। क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका"१ "दीपमुद्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रवि" २ "निध्यञ्जनौषधीमूल खनताऽऽसादितोनिधि"। ३।

७२ प्रेय "प्रेय प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द। जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुन। इत्याह युक्त विदुरो नान्यतस्तादृशी धृति। भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरि" इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम्।

७३ प्रौढोक्ति "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च०। "कचा कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचका"।

७४ भाव। "अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोऽङ्गे-दोऽथ निरुद्धे दृश्यैकतयाभितयेति सूक्ष्म सूक्ष्मश्च भिद्यते न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थभावेदनाभ्यासङ्क्रियमाण सोऽङ्गे दो भावो हत्यमित्युच्यते। "निरुद्धेदस्तु यो भाव स सूक्ष्मस्तु भिनद्यते। इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् साङ्गभिकान्तरमिति" स०कण्ठा०। स भाव भूमिकान्तरमवस्थान्तरम्। तत्र सूक्ष्मभावयोरुदाहरणे तत्रैव द्रष्टे सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यत। यत् प्रत्यक्षायमाणत्व तद्भाविकमुदाहृतम्"२। सा०द०। तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ"। भाविन "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषणसभारा साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्"।

७६ भेदकातिशयोक्ति 'भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्"च०।"अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्यं महीपते"।

७७ भ्रान्तापह्नुति "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुति भ्रान्तिवारणे"। च० "ताप करोति सोत्कम्प ज्वर किन्नु? न सखे। स्मर"।

७८ भ्रान्तिमान् "साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता" सा०द० "मुग्धा दुग्धधिया गवा विदधते कुम्भानधो वल्लवा कर्णे कैरवशङ्कया कुवलय कुर्वन्ति कान्ता अपि। कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाशङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसोम कस्य कुरुते चित्तभ्रम चन्द्रिका" प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरससिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न। साम्यादित्युक्ते 'सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे' इत्यादौ त्रिभुवनसर्वित्वावबोधस्तु साम्याभावात् भ्रान्तिमान्। अथ भ्रान्तिरित्यन्ये।

७९ मालादीपकम् "मालादीपक पुन। धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा०द०। "त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शरा। शरैरिरिशिरस्तेन भूस्तया त्व, त्वया यश" अत्राभासादनक्रियाधर्मस्य यथोत्तर सम्बन्ध।

८० मिथ्याध्यवसिति। "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खस्रज वहन्"।च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेद।

८१ मीलितम् "मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते"च० "रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे"।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचन मुद्रा प्रकृतार्थपरै पदै"। च० "नितम्ब गुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा"।

८३ यथासख्यम् "यथासख्य क्रमेणैव क्रमिकाणा समन्वय" च०शत्रु मित्र विपत्ति च जय रञ्जय भञ्जय"। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्ति "युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्मगुप्तये" च०। "त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्या धनु पौष्प करेऽलिखत्"।

८५ रत्नावली "क्रमिकप्रकृतार्थाना न्यास रत्नावली विदु" च०। "चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्या सर्वज्ञस्त्व महीपते।" चत्वारि आस्यानि चतुर निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचन च यस्य।

८६ रसवत्। "रसवद्रसपेशलम्" दण्डी "रसेन पेशल माख्यानमित्यनुषङ्ग रसवत्। "मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तु यया मे मरण मतम्। सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रतिदर्शिता सेय रति शृङ्गारता गता। रूपबाहुल्ययोगेन तदिद रसवद्वच। वाच्यवाच्यत्वयोर्निर्माधुर्यं दर्शितोरस।

[illegible]

१७ [illegible]

१८ [illegible]

१९ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दिताखिलि शीते निर्वेशार मधुनीन्द्रियवर्गं" एकापो यथा। "मन्दमन्दविगलन्नपनीपश्चुरुलसितपक्ष्मदधत्या। वीक्ष्यते स घनकैर्भवषध्वा कामिनी सुखमधोमुखयेश" सुखादिविषय मानस यथा "अस्तोकविस्मयस्विद्भ्रूत पूर्व्वदृष्टसुख्लृ प्तमनूतमभयज्वरजर्ज्जर न। एकशयानुटित सघटितप्रमोदमामन्दसेकशवलत्वमुपैति चेत" ,,।

६९ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीक बलवत शत्रो पक्षे पराक्रम" च० "जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामध क्षतौ"।

७० प्रस्तुताङ्कुर "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर"। च० कि भृङ्ग। सत्य मालत्यां केतक्या कण्टकस्पृया"।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्न प्रहर्षणम्१ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्२। यत्नाडुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभः फलस्य तत्३" च०। क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका"१ "दीपमुद्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः" २ "निध्यञ्जनौषधीमूल खनताऽऽसादितो निधि"। ३।

७२ प्रेय "प्रेय प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द। जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुन। इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्ताहृशी-धृति। भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरि" इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम्।

७३ प्रौढोक्ति "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च०। "कचा कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचका"।

७४ भाव। "अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोऽभेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकत्वसाभितश्च स इह्य सूक्ष्मश्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामभिव्यञ्जनात् सोद्भेदो भावो हृद्यमित्युच्यते। "निरुद्भेदस्तु यो भाव स सूक्ष्मस्तु निगद्यते। इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति" स०कण्ठा०। स भाव भूमिकान्तरमवस्थान्तरम्। तत्र हृद्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव द्रष्टव्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यत। यत् प्रत्यक्षायमाणत्व तद्भाविकमुदाहृतम्"२। सा०द० तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ"। भाविन "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषणसम्भारा साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्"।

७६ भेदकातिशयोक्ति "भेदकातिशयोक्ति स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्" च०। "अन्यदेवास्य गाम्भीर्य्यमन्यद्धैर्य्यञ्च भूपत।"

७७ भ्रान्तापह्नुति "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुति भ्रान्तिवारणे"। च० "ताप करोति सोत्कम्पं ज्वर किन्नु? सखे। स्मर"।

७८ भ्रान्तिमान् "साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता" सा०द० "मुग्धा दुग्धधिया गवा विदधते कुम्भानधो वल्लवा कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि। कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाशङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसोन कस्य कुरुते चित्तभ्रम चन्द्रिका" प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरससिद्धे शुक्तिकाया रजतभ्रमे न। साम्यादित्युक्तौ "सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे" इत्यादौ त्रिभुवनवर्त्तियावद्वस्तुन साम्याभावान्न भ्रान्तिमान्। अयं भ्रान्तिरित्यन्ये।

७९ मालादीपकम् "मालादीपक पुन। धर्म्मिणामेकधर्म्मेण सम्बन्धो यत् यथोत्तरम्" सा०द०। "त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शरा। शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्व त्वया यश" अत्रासादनक्रियाधर्म्मस्य यथोत्तर सम्बन्ध।

८० मिथ्याध्यवसिति "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खस्रज वहन्"।च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेदः।

८१ मीलितम् "मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते"च० "रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे"।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचन मुद्रा प्रकृतार्थपरै पदै"। च० "नितम्बगुर्व्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा"।

८३ यथासङ्ख्यम् "यथासङ्ख्य क्रमेणैव क्रमिकाणा समन्वय" च० यत् मित्र विपक्षि च जय रक्षय भञ्जय"। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्ति "युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्म्मगुप्तये" च०। "त्वामालिखन्ती दृष्टान्या धनु पौष्प करेऽलिखत्"।

८५ रत्नावली "क्रमिकप्रकृतार्थाना न्यास रत्नावली विदु" च०। "चतुरास्य पतिर्लक्ष्म्या सर्व्वज्ञस्त्व महीपते।"। चत्वारि व्यास्यानि चतुर मिपुणमासमास्यव्यापारो वचन च यस्य।

८६ रसवत्। "रसवद्रसपेशलम्" दण्डी "रसेन पेशल माख्यानमित्यनुषङ्ग रसवत्। "मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तु यया मे मरण मतम्। सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रतिदर्शिता सेय रति शृङ्गारता गता। रूपबाहुल्ययोगेन तदिद रसवद्वच। वाच्यसाप्राम्यतायोमिर्माधुर्य्यं दर्शितोरस।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] । ८० [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । अत्र "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] यथा । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निमित्तम् । [illegible] [illegible] [illegible] यथा । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निमित्तम् । [illegible] [illegible] यथा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निमित्तम् । [illegible] यथा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अत्र [illegible] [illegible] [illegible] निमित्तम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च" । अत्र "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यथा । "[illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] । "अत्र [illegible] [illegible]" । [illegible] । यथा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] यथा ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यथा । "[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] यथा । [illegible] "[illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । यथा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] । यथा । "[illegible] [illegible] [illegible] " । [illegible] यथा । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । अत्र च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यथा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्य्याध्यवसानतः" च० "पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्नि सरन्ति शिताः शराः"

८९ ललितम् "प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्। ललितं" निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति च०।

९० लेश "लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्"। च० "अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु। शुक। पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम्"। स०क०त लवस्य भाषणत्त।

९१ लोकोक्ति "लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति" कथ्यते च०। "सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने"।

९२ विकल्प "विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुत" च०। "सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः"।

९३ विकस्वरः "यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः"। च० "स न जिग्ये महान्तो हि दुर्जयाः सागरा इव"।

९४ विचित्रम् "विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत्" च०। "प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्। दुःखीयति सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः"।

९५ वितर्क "ऊहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः। द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते। तत्त्वानुपातस्तत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः" स०कण्ठा०। तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा। "मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं शक्तिस्तस्य कुतः? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि। तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम् आः ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति"। स एवातत्त्वानुपाती यथा। "अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत् मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः" चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः। स एवोभयात्मा यथा "चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगाद्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु। स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः" अत्र तत्त्वातत्त्वानुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः। अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा। "अहं त्वं हरति पवनः किञ्चिदिदं मृणालीभिः शोकं यच्चकितचकितं शृणुष चिन्ताक्रान्तामि"। स एवाभिप्रायरूपो यथा। "अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना। समधिरूढमनेन च जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुदे गणैः"। स एवोभयात्मा यथा। "मायां स्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यमथाहमन्यः। गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शरा किराते"।

९६ विधि "सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्कृतिम्" च०। "पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्"।

९७ विध्याभास "वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये। निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा। अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः इति" सा०द०। उदाहरणं तत्र ज्ञेयम्। आक्षेपभेद इत्यन्ये।

९८ विनोक्ति "विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते। तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते"। च०। हीनत्वे "विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसम्पदम्"। रम्यत्वे "विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र! भवतः सभा"। विनार्थगम्यतायामपि सा०द०। "निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्। उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन"।

९९ विभावना "विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्य्यजन्म चेत् १ हेतूनामसमग्रत्वे कार्य्योत्पत्तिश्च सा मता २। कार्य्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ३ अकारणात् कार्य्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ४। विरुद्धात् कार्य्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ५। कार्य्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद् विभावना ६" च०। क्रमेण यथा। "अपि लाक्षारसासिक्तं रक्तं ते चरणद्वयम्" १। "अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः" २। "नरेन्द्रानेव ते राजन्! दशत्यसिभुजङ्गमः" ३। नरेन्द्रो विषवैद्यः गारुडविद्याभिज्ञश्च दशनप्रतिबन्धकगारुडविद्यासन्निधानेऽपि दशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना" "शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्" ४। "शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्" ५। "यशः पयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव" ६। दर्पणे तु "विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते। उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परिकीर्त्तिता" इति लक्षयित्वा "विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्य्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिन्नेति" व्यवस्थाप्य उदाहृतम् "अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ। अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः"। अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् "वपुर्भाति मृगभ्रुव इति पाठे तदनुक्तमिति भेदः।

१०० विरोध "जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः"

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] यथा । "[illegible] । [illegible] । [illegible] निषिद्धम् । [illegible] यथा । "[illegible] । [illegible]" । [illegible] यथा । [illegible] । [illegible] निषिद्धम् । [illegible] यथा । [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] यथा । [illegible] । [illegible] यथा । "[illegible]" । [illegible]

"[illegible]" । [illegible] । [illegible] यथा । "[illegible]" । [illegible] यथा । "[illegible]" । [illegible] यथा । [illegible] यथा । "[illegible]" । [illegible] यथा । "[illegible]" । [illegible] यथा । "[illegible]" । [illegible]" । [illegible] ।

व्दादश्लेषेऽपि चतुर्विधतिप्रकार ४ । उपमानानुन्यूनता-याममयैव सङ्ख्या चतुर्विधतिप्रकारतेति मिलित्वाऽष्टच-त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेक । उदाहरणम् । "अकलङ्क मुख तस्या न कलङ्की विधुर्यथा" । अत्रोपमेयगतमकलङ्क-त्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-पादनाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव "न कलङ्कि विधूपममिति" पाठे चार्थम् "जयतीन्दु कलङ्किनमिति" पाठे तु इवादि-तुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्र चाकलङ्कपदत्यागे चोप-मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः" द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्ति । श्लेषे यथा । "अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणा" । अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-योर्द्वयोरप्युक्ति । गुणशब्द श्लिष्ट । अस्य भेदाः पूर्व्व-वदूह्या । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । "क्षीण क्षीणो-ऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि । यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु" । "अत्रोपमेयभूतयौवना-स्थैर्य्यस्याधिक्य तेनात्र "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-र्य्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चिल्लक्षणे "विपर्य्यये वेति पदमनर्थकमिति" यत् केचिदाहु तन्न विचारसहम् । तथा ह्यत्राधिक्यन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्व स्फुटमेव । अस्तु वाऽत्रो-दाहरणे कथञ्चिद्गति । "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-र्द्विषा हसैर्दूतपथ सितीकृत" । इत्यादिषु का गति-रिति सुष्ठूक्त "न्यूनताथ वेति" ।

०८ व्याघात "व्याघात स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा । सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्ध क्रियते यदि" । सा० द० "दृशा दग्ध मनसिज जीव-यन्ति दृशैव या" । "इहैव त्व तिष्ठ द्रुतमहमहोभि कतिपयै समागन्ता कान्ते । त्वदुरसि मृचायासबहुला । त्वदुत मे वैसा सुभग । भवता गन्तुमधिकम न त्वद्दो सोढा यद्विरहजनित-मायासमसमम्" ॥ अत्र विदेश जिगमिषुणा नायकेन नायि-काया त्वदुत्त सहगमनाभावहेत्वेनोक्ता मानिकया तु मत्तु त सहगमने सतोऽपि सौकर्य्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

०९ व्याजनिन्दा "निन्दायामिन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" च० । "विधे स निन्द्योयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिर " । अत्र एकशिरोहर्त्तृ विधर्निन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्ति ।

१० व्याजस्तुति "उक्ता व्याजस्तुति पुन । निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयो" । सा० द० । निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुति स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुति । क्रमेण यथा । "स्तनयुगमुक्ताभरणा कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव । त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाता" ॥ "व्याजस्तुतिस्तव पयोद । मयोदितेय यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिद घन । धर्म्म-राजसाहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य" ॥

१११ व्याजोक्ति "व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोप-नम्" च० । "सखि । पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा" ।

११२ शुद्धापह्नुति "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नव " । च० "नाय सुधांशु किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्" ।

११३ श्लेष शाब्दोऽलङ्कार अर्थश्च शब्दार्थे २८९ पृष्ठे अर्थो यथा "शब्दै स्वभावादेकार्थै श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्" सा० द० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेद । "सर्व्वदो माधव पायात् स यो गङ्गामदीधरत्" ।

११४ संसृष्टि "यद्येत एवालङ्कारा परस्परविमिश्रिता । तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टि सङ्करस्तथा" सा० द० "देव पायादपायान्न स्मेरेन्दीवरलोचन । संसारध्वान्तवि-ध्वंसहस कसनिषूदन । अत्र पायादपायादिति यमकम् स्मेरेन्दीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयो, संसार-ध्वान्तेत्यत्र उपमा, हस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयो, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्ग ।

११५ सङ्कर "अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीना तद्वदेकाश्रयस्थित । सन्दि-ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविध पुन " सा० द० । तत्रा-ङ्गाङ्गिभावे यथा । "आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्मोकपट्ट-परिवेष्टनयाम्बुराशे । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले" ॥ अत्र निर्मोकपट्टाप-ह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुति । सा च मन्दा-किन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तञ्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च "मन्थ-व्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहार गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । "अनुरागवती सन्ध्या दिव-सस्तत्पुर सर । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समा-गम " ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा । "इदमाभाति गगने भिन्दान सन्तत तम । अमन्दनयनानन्दकर मण्डलमैन्दवम्" ॥ अत्र किं मुखस्य

मिथ्या [illegible] वा [illegible] । [illegible] । यथा
"[illegible]"। [illegible]

"[illegible]" । [illegible] ।

१ १ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१ २ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१ ३ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१ ४ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१ ५ [illegible] । [illegible] । यथा "[illegible]" [illegible] ।

१ ६ [illegible] "[illegible]" ।

१ ७ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

वादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानानुक्त्यूनता सामनयैव भङ्ग्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाऽष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । "अकलङ्कमुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा" । अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव "न कलङ्कि विधूपममिति" पाठे आर्थम् "जयतीन्दुं कलङ्किनमिति" पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः" द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे यथा । "अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः" । अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । "क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु" ॥ "अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्यस्याधिक्यं तेनात्र "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चिल्लक्षणे "विपर्य्यये वेति पदमनर्थकमिति" यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् । तथा ह्यत्राधिक्यन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वाऽन्योदाहरणे कथञ्चिद्गतिः । "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः" ॥ इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं "न्यूनताथ वेति" ।

०८ व्याघातः "व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् । तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥ । सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि" ॥ सा०द० "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः" । "इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागन्ता कान्ते! मृदुरसि न चायाससहना । मृदुत्वं मे हेतुः सुभग! भवता गन्तुमधिकं न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्" ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तं नायिकया तु मृदुत्वं सहगमने ततोऽपि सौकर्य्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

०९ व्याजनिन्दा "निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" च० । "विधेः स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः" । अत्र एकशिरोहर्तुर्विधेर्निन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।

१० व्याजस्तुतिः "उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः" । सा०द० । निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा । "स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव! । त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः" ॥ "व्याजस्तुतिस्तव पयोद! मयोदितेयं यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिदं घन! धर्म्मराजसाहाय्यमर्ज्जयसि यत् पथिकान्निहत्य" ॥

१११ व्याजोक्तिः "व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम्" च० । "सखि! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा" ।

११२ शुद्धापह्नुतिः "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नवः" च० "नायं सुधांशुः किं तर्हि? व्योमगङ्गासरोरुहम्" ।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्थश्च शाब्दस्तु २८९ पृष्ठे आर्थो यथा "शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्" सा०द० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः । "सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्" ।

११४ संसृष्टिः "यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः । तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा" सा०द० "देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः । संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः" । अत्र पायादपायादिति यमकम् स्मेरेन्दीवरेत्यादौ अनुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसारध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्गः ।

११५ सङ्करः "अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः" सा०द० । तत्राङ्गाङ्गिभावे यथा । "आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्म्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले" ॥ अत्र निर्म्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः । सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् । श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च "मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः" ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा । "इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः । अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्" ॥ अत्र किं मुखस्य

लिया लियादुमात्मो बहु हर्म प्रमत्त या लिया । लिस लिर धातिर लिरोभोऽसौ दृयातलि" । वा ह अलिम यथा। "मन लिरह मवचनदृयानस ममिरवोऽपि वीतल । मृदयवधिवयवपि लिमे नलिमीदृवयपि लिहावर्तलिस्या।"। मनतप्रमवायहादृयरमवृचर्मवरमया बनती । हिम भमीर्या यमिया यदि बयति यरा बदोमहृमाद्या। "मयम सदृनयो मम लिरोवल वहलि । मयतो मातमलम बायाव मेद् बचार "। भहयोदृद्यवप्रयम लिमा हरियमुन । दाचालिमानदीमालिर्विलिम्मावाहृभोः ममत् । मममृमाविममं वायमरमालि दृयावत् । मम- लिरं मदिराक्षा बदवलि वृदयं दृयोलि म मे" । "मद्दा लिराबोमादि" भहयोदृवह्वेमादि चोलि मद्मीयाडे "वधालिवहिमालिर्व यदि पाठे हमवोलिरोवा । मम "मम लिरह यमारी मवमाहोदा महर्मालिमावयमाला लिबहाल्लो हायमवेमदृहवमेदयवर्मलिविहृयलिया हृवयवबमीक्ष लिरोधो मयम वाप्रायली । लिरयरेहयलेव ययायायम् । अवभेमादौ ममवादिदृलस ममयतया- "दिमियाविरोमा । मनरा प्रवायलाविर्याविवाम बयावावम् । "मरायोमादौ" "मरोऽपि लिरया वहो मयते" यदि लिरोम । "मरायोमादिव्यलिवोमा हृ बयावायम् । बावमम् । लिबालमायां बारबायामे मोवविमडावमात् भायें मेव वाममेव मतीयते । लिरो- मोमौ म बामाविमेव मारयमेव । दद्र मम्योमं दृयो यदि वायमलिवि मेदः ।

१ १ लिरोधावाम ।"भायावव लिरोवल लिरोधावाहरवमावे भवा "मलिमलिमृलिर्लिलिदोवरा म मदृ लिवाद दृवृवायववल व मेदवद् ।

१ २ लिहरोलि लिहरोलि च बहुव भलिवालिहृवं भलि म । "दमावेलि दरवेमादिलि यदि यहवलम् ।

१ ३ लिमेवा भहावेववयारवेदहावेवोरदम् । लिमिहद मदृवद मावेवमयहोयरव या । भावेयावरवं देवाहिमेवलिहलिवव "। वा ह मलेव वया । "हिम वयुदयायायायाययदृववया मेवम् । एवमलि वर्मलि लिर बववलि मवो म ते वया ।"भावमे यदिहृहेमे लिरोमायालि वम्हे । भमममवेदृद्यमं मामेमं दिवम दृर । वलिवी वलित बमी लिया लिबलिया बलिती बवालियी । बवयालिदृमेम बमुना यदवा वायं मद लि म मे दृयम् ?" ।

१ ● लिमेवोलि "यदि मेहो बयामयो लिमेवोलिदावा लिया" वा द । मवमावहर्मालिरयमात् । बमीहलिविम बया ।"बलिमोऽदि लिरवाया दृयामोऽलि म बहुवा । हमदोलिमप्रवमावे बहायेदिवमालिनः मम बहायेह भालिम लिलिवहल्लम् । भव म भद्माये "लिमरा यलि मूत्रे" यदि पाठे भहाम् । भलिमालिलिवम म भाइमालिलिवहव मेद यदि हृवमृतोहम् यया "मरा मभीलवलि बवलि हृदयावृ। । दरमालि मह मय वव्युया म पूर्व मवम् । भव महवरेऽलि मवा दृदयं लिलिवववलिवम् । दद्र म बावायाम। बायें लिवावहमायवेमालि या द ।

१ ५ लिमदम् । भ्रमेः लिमे या मह बारी लिरवे मेदमवोऽ । महाऽरमाव मेवववमह म- वक्षव । लिहवालि बहुमया वा म बहिवं भवम्" । वा द अलिम यथा। "मद बदबेमवाय लिम दवेरवे मह भारावेवा । भवा- बमीवा बरहिदृवाम्ह बवलिमोलावरवं मद्दे" । भव मारवद्यालिवववा भारबहृया लि बालेहव मारवम्" यदि लिलिलिवा एलवव मयोवा । "मायमृववलिवं दृयवदववोलवे । दृदवि मया लिर- हृमीव मलिवायवलिवरां बरीवं मे । बमायव- मममवीदृवावदवावावमवलिदोहृवलि । मम रवावदोऽम्योर्लिरवदेलि बनावया । मम दृरेव्र म- मवृरि बारवालिलिवा" । भव मेवे बालिमवमली मादृदृ मवा बारवालिरिर्लिदृवदृवम् । "म मर्व मदवलवृदव मयवमहीः म वयेदृलिया । लिरवं प्रलिमृदवालिवेमव मह्ववलिवं हृहवयम् । मम ममावालिमोलिरिवायो वहृदवा ।

१ ६ लिवादमम् एवमायवलिवहावेवालिम लिवादमं म । बीवमहीलिवोबायालिलिर्याम बर वा ।

१ ७ मलिरेव "वालिबायावेबहोमवायमृगवावम । मलिरेव दर मम मेहो मोहो म म लिया । महलिलिवलि बायवा मीममायवृलोलवे । मायेबाव दादवा बुहेऽपीलि लिरवया । बमेवं भालिलिदायवमा- देलिलिया दव । या द बवलिवहोमावावालिवी लिवदवमेवावादवलिवारदरवायवर्म लिवलिमादव । बमेवेमोऽदमावेव "। भवं बहवेव मादवी लिलिव यदि महर्लिवेऽलिलिहृवयवामीवमेव लिरेवं भहवेमावेवावेव मेलि बाववमावोऽलि हवेहलि-

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिज मुखमनक्षरं स्वाकृते । प्रभुर्धनपरायण सततदुर्गत सज्जनो नृपाङ्गणगत खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥ "अरुणे च तरुणि! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् । मुखमानतञ्च सखि! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः" ॥ अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौगपद्ये यथा । "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते ।

१२१ असम्बन्धातिशयोक्तिः "सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते" २ च० "सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्" ॥१॥ "त्वयि दातरि राजेन्द्र! स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे" ।

१२२ असम्भवः "अप्रतक्ष्यार्थनिष्पत्तेः स्यादेवमिति सम्भव । स्य विधौ । वा निषेधे२ वा द्वये३ वा मद्वयेऽपि वा"४ स०क० क्रमेण यथा "त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे न स्यात् चिन्वो भूयुर्रपि ततो दूरभावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य दृष्टीरेक मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" । अत्र उक्तरूपेण द्रष्टोभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वाद्य विधिरूपसम्भव अत्रैव पूर्व्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्वनिषेधरूपसम्भवस्य एवविधिनिषेधतदुभयात्मकसम्भवयोरुदाहरणे ऊह्ये ।

१२३ असम्भावनम् "सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" च०। "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारेपरार्द्ध गणित यदि स्याद् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्"।

१२४ असहोक्तिः "सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द०। अतिशयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषनिमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । 'सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रिय" अत्र रागपदे श्लेष । "सह कुमुदकदम्बैः कामसल्लासयन्त सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्त । सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशमस्तांशोर्यव सञ्चरन्ति" ॥ अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।

१२५ असामान्यम् "सामान्य प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सदृशैर्गुणैः" । च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्च्चिताः । अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ।

१२६ असाम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्य्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उपमाद्यप्रकाश्यत्वे साम्यमित्याभनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदाना सङ्ख्यानं तस्य दुष्करम्,। दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च । तत्रेवादे प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत् सधर्म्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिरेषकैः । साम्ये पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" स०क० ॥ तत्र क्रियानिमित्तम् "स्थित स्थितामुच्चलित प्रयाता निषेदुषीमासनबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददाना छायेव ता भूपतिरन्वगच्छत्" ॥ इद पूर्व्वम् । उत्तर यथा । "रूप तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् । न कारणात् स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्" । अन्यान्युदार्य्याणि ।

१२७ असारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुन सार उच्यते" । च० "मधुर मधु, पीयूष तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः" ।

१२८ असूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा । कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते" । सा०द०सूक्ष्म स्थूलमतिभिरसंलक्ष्य । तत्राकारेण यथा । "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्व तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख" अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षित कस्याश्चित् पुरुषायित रत पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् । इङ्गितेन यथा । "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्म निमीलितम्" ॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षित सङ्केतकालाभिप्रायो रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशित ।

१२९ अलोकोक्ति "लोकोक्तिः स्याद्यत्र लोकोक्ति स्यादर्थान्तरगर्भिता" । च० "भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरण सखे" ।

१३० अस्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृति स्मरणमुच्यते" । सा०द० "अरविन्दमिद वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् । स्मरामि वदन तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्" । स० कण्ठा० तु भेदो दर्शित । "सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरण प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न सङ्गिरे" । तत्र सदृशवस्तुदर्शन जन्य स्मरणमत्रोदाहरणे । अदृष्टहेतुक यथा "दृमिषुताप्रपय-

[illegible]

११६ [illegible]

११७ [illegible]

[illegible]

११८ [illegible]

११९ [illegible]

१२ [illegible]

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥ "अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् । मुखमानतञ्च सखि ! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः" ॥ अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौगपद्ये यथा । "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र ! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः" ॥ "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादावेकाधिकरण्येऽप्येष दृश्यते ।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः "सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् १ योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते" २ च० "सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्" ॥१॥ "त्वयि दातरि राजेन्द्र ! स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे" ।

१२२ सम्भवः "असत्कारणसौकर्य्यात् स्यादेवमिति सम्भवः । स विधौ१ वा निषेधे२ वा द्वये३ वा मद्वयेऽपि वा"४ स०क० क्रमेण यथा "त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे न स्यात् सिन्धोः पृथुरपि ततो दूरभावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" । अत्र उक्तरूपेण दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्व्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्वनिषेधरूपसम्भवश्च एवं विधिनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयोरुदाहरणे मृग्ये ।

१२३ सम्भावनम् "सम्भावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" च० । "यदि लोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्"।

१२४ सहोक्तिः "सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द० । अतिशयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषनिमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । "सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः" अत्र रागपदे श्लेषः । "सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमस्माहरन्तः । सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति" ॥ अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।

१२५ सामान्यम् "सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः" । च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः । अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः" ।

१२६ साम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्य्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्याममन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां सङ्ख्यानं तस्य दुष्करम्, । दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च । तत्रेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिः प्रचक्षते । इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत् सधर्म्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके । साम्ये पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" स०क० ॥ तत्र क्रियानिमित्तम् "स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्" ॥ इदं पूर्व्वम् । उत्तरं यथा । "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् । न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्" । अन्यान्युदार्य्याणि ।

१२७ सारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते" । च० "मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः" ।

१२८ सूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा । कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते" । सा०द० सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः । तत्राकारेण यथा । "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख" अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषायितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् । इङ्गितेन यथा । "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्" ॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ लोकोक्तिः "लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता" । च० "भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरणं सखे" ।

१३० स्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते" । सा०द० "अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् । स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्" । स० कण्ठा० तु भेदो दर्शितः । "सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्बहिः" । तत्र सदृशवस्तुदर्शनजन्यस्मरणस्योदाहरणे । अदृष्टहेतुकं यथा "सुमित्रयाप्रणय-

[illegible]

१११ [illegible]

११२ [illegible]

११३ [illegible]

[illegible]

अलङ्घ्य त्रि० न लङ्घ्य । अनतिक्रमणीये । "विलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यामलघीयस" माघ ।

अलजी स्त्री अला पर्याप्ता सती जायते जन–ड गौरा० ङीप् । सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे यथा । "पूयानस्र शोप-नाह स्रावा पक्ष्मपिकालजी । क्रमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव" । तल्लक्षणं तत्रैव "जाता सन्धौ शुक्लकृष्णेऽलजी स्यात्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः" इति।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १धाष्ट्र्ये अभावे न०त०। २लज्जाभावे । न०ब० । ३लज्जाशून्ये त्रि०।

अलञ्जर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जॄ–अच् पृ० उत्। मणिके अलिञ्जरे वृहज्जलाधारे(जाला)स्थलसये पात्रे । [धमादौ ।

अलञ्जीविक त्रि० अलम् जीविकायै ४त० । जीविकापर्याप्ते

अलञ्जुष त्रि० अलं जुष्यते कर्मणि घा०क । भक्ष्यपर्याप्ते मांसादौ । "अथ तच्छृतस्य परितस्तृति तदलञ्जुषम्" शत० ब्रा०"मांस हि जीवाय भक्ष्यणायाल पर्याप्तभवति"भा०

अलति पु० अल–बा अतिच् । गीतिमात्रकायाम् स्वरसाध-नार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीते प्रार-म्भात्तेषा गीतिमात्रकात्वम् ।

अलन्धन त्रि०अल प्रभूत धनमस्यस्य अच्। पर्याप्तधने सम्पन्ने। "निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभू स्यादलन्धन" मनु ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आम् । अत्यर्थ पर्याप्त्यादावर्थे। "पुरोडाशभुजामिष्टमिष्ट कर्तुमलन्तराम्" माघ । एवं तमम् आम् । अलन्तमाम् तत्रैवार्थे अव्य०।

अलन्धूम पु०अलमत्यर्थो धूम । धूमसमूहे अटाष०। [श्रीधर ।

अलब्ध त्रि०न लब्ध । प्राप्तभिन्ने "अलब्धस्य प्राप्त्युपायोयोग"

अलभ्य त्रि० न लभ्य । अप्राप्ये । "रोगे चालभ्ययोगे च क्षीमन्ते प्रसवेऽपि च । यद्ददाति समुद्दिश्य पूर्वेद्यापि न दुष्यति" कालमा० मरी० "अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्ध-निमित्त अयोचान्दिवसे पूर्वस्य भक्तमासि" शु०त०रघु०।

अलम् अव्य० अल–बा० अमु १भूषणे "समयितोमलङ्कृते य प्रणय इव त्रियम्" अत्र उपपदत्वात् अलङ्कृत्य "अल-ङ्कृत्य सुतादान दैव धर्म प्रचक्षते" मनु । २सामर्थ्ये शक्तौ "विनाप्यस्मदलम्भूष्णु रिज्यायै तपस" इत "कथा हि अनु पापानामलमश्रेयसे यत" इति च माघ "वरेण शमित लोकानल दग्धु हि तत्तप" कुमा० ३पर्याप्तौ ४अपूर्णतायां ५भावर्थ्ये "प्रतिभू स्याद लन्धनः" मनु' व्यसमस्तस्य धनम् अच् बहुधनदत्वर्थः कुल्लु० । ७वारणे, "अल विषादेन यथा श्रुत त्वया" कुमा० "अल विषादेन यशोविधीयताम्" भट्टमा० ८निषेधे "अलमन्यालमिद मन्त्रोथत घ दारानपाहरत्" माघ' ९निरर्थकत्वे १०अस्त्यर्थे ११अवधारणे १२अत्यर्थे च गणर०॥ 'विजयायेत्यलमन्यथाप्युनिर्मासु" किरा० "अल भूय" मल्लि०। लस्य रा र अरम् । तत्रार्थे अरङ्कृतयल्के उदा०।

अलम्पशु पु०अलं यज्ञे निरर्थ पशु ।"अपशब्दे पर्यौ "अल-म्पशोरपशोध" कात्या० १९,१,४, पशुर्योन्य सन् यो नाम पश्वन्वविन्दते सोऽलम्पशुरपशु" कर्कः ।

अलम्पुरुषीण पु० अलं समर्थ पुरुषाय "अषडक्षेत्यादिना" पा० खार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिभल्लादौ पुरुषे ।

अलम्बुद्धि स्त्री अलम् व्यर्था बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा बुद्धि । मिथ्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । "मन्यन्नपि नाल-म्बुद्धिमवाप" किरा० १२,२६, श्लोक०व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अल बुष्णाति बुष–क पृ०मस्य च । १वमने छर्द्दने । २भक्षसे रावणमन्त्रिराक्षसे ३घटोत्कचहृते राक्षसभेदे च "अलम्बुष तथा युद्धे विचरन्तमभीत-वत् । हैडिम्बि प्रययौ तूर्णम्" इत्युपक्रम्य 'रिपु' मिष्ट त्वामिममन्द्य वै तदा ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः भी०प० अपरोपि निहत इत्यविरोध । ४अप्सरोभेदे तच्छब्दे विवृति । ५मुण्डीर्याम् मेदि० ६लज्जालु लतायाम् ७अन्यामप्येयार्थ दवग्नलरेखायाञ्च स्त्री राज०। तस्या फलम् अण् लुप् तत्फले न० । "ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुष यथा"भा०द्रो०प०।

अलम्भूष्णु त्रि०अलम्+सामर्थ्ये भू–गुष्णु । समर्थे "विनाप्य-स्मदलम्भूष्णु रिज्यायै तपस सुत" माघ ।

अलय पु०न लय विरोधे न०त०। १लयविरोधिनि उद्भवे । "यक्षादिष्वपि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ' रामा०अभावे न०त०। २विनाशाभावे। नास्ति लयोयस्य। ३अवस्थानशून्ये भ्रमणशीले "स्थानमालमति कामिमालया" माघ "लयो लयन क्वचिदवस्थान नास्ति यस्या" मल्लि० ४विनाश-शून्ये च त्रि०।

अलर्कुसा पु० ब०व० । देशभेदे ।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्च्यते वा अर्के–अच् अर्च–घञ् वा शक०। १श्वेतार्कवृक्षे २क्षिप्तकुक्करे ३कृमिभेदे च स च भा०शा०प० दर्शित यथा "अथ कृमि स श्लेष्मेदोमांसशोणितभोजन । दारुणो दारुणस्पर्श कर्णस्याभ्यसमागत । स तस्योरु-

[illegible] पञ्च [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "इदं मम [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]" ।
[illegible] । [illegible] ("[illegible]
[illegible]
[illegible]") [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] "[illegible] । [illegible]" ।
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]") "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] ।"
"[illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible] ।

[illegible] "[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] २ । [illegible]
[illegible] २ ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]". [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

पञ्चकुमारि [illegible] । [illegible]
पञ्चकृत [illegible] । [illegible] ।
[illegible]
"[illegible]" [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुत । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलास उपजिह्विका च" इत्युक्त्वा "जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तै रपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोद्गतैः शाल्मलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।॥ जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्" ॥ स तु असाध्यरोग यथोक्तं तत्रैव । "असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र यादृशा "इत्युपक्रम्य "जिह्वागतेष्वलासस्तु तन्वोष्ठेष्वर्बुदं तथा" इत्याद्यभिधाय "असाध्याः कीर्त्तितास्त्वेते रोगा नव दशैव च"

अलि पु० अल् इ दशे, कूजिते, यद्धिते, वा समर्थौ भवति अल—इन् । १भ्रमरे, "अलमलैरिव गन्धरसावम्" माघ । "श्यामीभूताः कुसुमसमयेऽप्यलीनाम्" "मङ्क्षु दधाति पटलैरलीनाम्" इति च माघ "अलिपङ्क्तिरनेकशस्तया" कुमा०। २वृश्चिके, ३काके, ४कोकिले, ५वृश्चिकराशौ च स च द्वादशधा विभक्तराशिचक्रस्याष्टमो भागः विशाखाद्यपादानुराधाज्येष्ठारूप । ६सुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूष्यते अल—कर्मणि इकन् । ललाटे । "अमरसुन्दरीलकनीमलिकलेखाम्" का० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलं व्याप्तं । १कुब्जके राजनि० । २भ्रमरसमूहव्याप्ते त्रि० "अलिकुलसङ्कुल कुसुमनिराकुल नवदलमालतमाले" जयदेव ।

अलिगर्द पु० अलिरिव वृश्चिक इव गर्द्धति गर्द—अच् । (आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।

अलिगु पु० अलिरिव गुरुषा गौर्वाणी यस्य । गर्गादिगणपठिते ऋषिभेदे । ततः गोत्रे यञ् आलिगव्य । तदपत्य पुस्त्री०स्त्रियां तु लोहिता० ष्फ । आलिगव्यायनी ।

अलिङ्ग त्रि०नास्ति लिङ्गं ज्ञापकहेतुर्लिङ्गं वा यस्य । १अनुमापकहेतुशून्ये २चिह्नशून्ये च । वेदान्तिमतसिद्धे परमात्मनि पु०। न०त०। लिङ्गभिन्ने ३अननुमापके तत्र सांख्यमते "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सां०का० उक्तमव्यक्तम् । "अकार्य्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति" सां०त०कौ० । नहि न कस्यापि लिङ्गम् कार्य्येण कारणानुमानमिष्टं विपर्ययेत तेन संयुक्तकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानुमापकत्वेऽपि न प्रतिरिति च तत्रानुसन्धेयम् "तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः" वै०सू० । "कर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मणः एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणत्वात्" वै० सू० उ० । ४दुष्टचिह्ने च । [भिन्ने म्लेच्छादिसमष्टतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेशधारी । कपटवेशधारिअलिजिह्वा स्त्री अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्थायां क्षुद्र जिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । तत्रैव ।

अलिञ्जर पु० अलनमलि अल—इन् तं जरयति जॄ—णिच् उपपदे० सम् । (जाला) इति ख्याते जलपात्रे जलाधारे पात्रभेदे मणिके । "उदकान्तमुपानीय अलिञ्जरं वैवस्वतो मनु ।अलिञ्जरे प्राक्षिपत्त चन्द्रांशुसदृशप्रभम्" भा०व०प०।

अलिदूर्वा स्त्री अलितिकोकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम् ।

अलिन् पु० अलं वृश्चिकपुच्छस्थकण्टक विद्यतेऽस्य इनि, अल—इनि वा । १वृश्चिके,२भ्रमरे च । "मलिनिमाऽलिनि माधवयोषिताम्" माघः स्त्रियां ङीप् अलिनी "रमताऽलिनी विलोल्यैः" माघ ।

अलिन त्रि० अल—बा० इनन् । पर्य्याप्ते तपोभिरभिप्रवृद्धे । "आ पक्थासोभलानसोभनन्तालिनासो विषाणिनः" ऋ० ७।१८।७। "अलिना तपोभिरतिवृद्धाः" भा०।

अलिन्द पु० अल्यते भूष्यते अल—कर्म्मणि किन्दच् । १द्वारप्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्त्तिनि चत्वराकारे प्रदेशे । "यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि "माघ' २बहिर्द्वारभागमात्रे ३देशभेदे ४बहुयज्वविशिष्ट तद्राजनि च ब०व०। "अलिन्दाः काशयाश्चैव कुण्ठकाः करटाः स्तथा" भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने । गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् ।अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप—बा० कर्म्मणि वुन् । १कोकिले २भृङ्गे ३कुक्कुरे च मेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिवृश्चिक इव पत्रमस्याः या कपि अत इत्त्वम् । वृश्चिकपत्रालताताम् । अलिपर्ण्यत्र ।

अलिप्रिय न०६त० । १कोकनदे रक्तोत्पले २भ्रमरप्रिये त्रि० ३पाटलावृक्षे राजनि०।

अलिमक पु० अलिरिव मकते—मक अच् ष०त०कलोम । १भेके २कोकिले ३भृङ्गे ४मधूकवृक्षे ५पद्मकेशरे च मेदि०।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+णिच् अण् गणिकारीवृक्षे

अलिम्पक पु० कुत्सित लिप्यते वर्णेन लिप—बा कर्म्मणि ण न०त० उपाया कन् ।१भृङ्गे २कोकिले ३मधूकवृक्षे ४भेके ५पद्मकेशरे च ।

[illegible]

[illegible]

च तत्प्रत्यक्षं पच्यते तथाहि यत्र क्वचिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनित सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल–प । १क्षुद्रे, २कतिपये, ३कृपणे, ४मरणार्हे । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५प्रवासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततोन्यूनत्वम् तच्च च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षाख्यधर्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्मत्वं तस्य । तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पं ज्ञानं अल्पं दानं अल्पं पापं अल्पो ऽवकाशः । "क्वचाल्पविषया मतिः" रघु । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघ० । "प्रत्यासन्नेन त्वल्पानामपि मौच विधीयते" मनु । अल्पं गुणपरतापि "करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति" पाणिन्युक्तेः अल्पानुपूर्व्य अल्पतया मुक्त इत्यर्थः । बीप्सार्थे शस् । अल्पशः अव्य० । "पतितापनसैरल्पशः" भा० । अस्य सङ्ख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "सङ्ख्याया अल्पीयसाः" वार्त्ति० अल्प प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठ कनीयान् "कनीयान् इष्टमसत्स्वजेत्" स्मृतिः "भ्राता ज्येष्ठ कनिष्ठो वा" स्मृति । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० ष्यञ् आल्प्यम् न० स्त्री तल् अल्पता । त्वोत्व अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पल्लवमस्याः । भूतकेशीवृक्षे ।

अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धोयस्य । १रक्तकैरवे । २स्वल्पगन्धयुक्ते त्रि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः तत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १खर्व्वे, २दुर्बले, ३स्वल्पास्थियुक्ते च । मत्स्ये ३क्षुद्रमाले च ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्ततुलसीभेदे स्वल्प-

अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तपद्मे राजना० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरमुज) (खरमुज) वा इति १ ख्याते वृक्षे । २अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे तदुच्चारणे अल्पप्राणवायोर्व्यापारत्वात् । स च मिथा-

पाठकः 'अयुग्मवर्गयमगायणश्चाल्पासव उक्ता" इति तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा यमगाः यरलवाः अल्पाणव । कर्म० । २ताडयन्त्रोवारणभाष्यम् । वाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा "विवार संवार श्वासोनादो घोषोऽघोषोऽल्प प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति" सि०कौ० । अल्पः प्राणः प्राणहेतुक बलमस्य । २अल्पबले त्रि० । [शाके ।

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शाकः कर्म० । (नटिया)

अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तबुद्धौ धारणा च दृढस्मरणं ।

अल्पम्पच त्रि० अल्पं पचति पच–खश् मुम् उप० स० १मितम्पचे अतात्पातरि कृपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायाम् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।

अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोबा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १छागे तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवनकाले त्रि० । "दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा कप् अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म० । यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले १आयुश्च जीवनकालः "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः शतवर्षं परमजीवनकालो नराणामाह । एवमन्येषामायुः परिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषवशात्तदल्पत्वं ज्योतिषोक्तयोगस्य च वशता यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्बलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्णयार्थं ब्रुवेऽत्र । एकषष्ठः पूर्वमाचार्यवर्योक्तपादायुर्योगजातस्य मध्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः केन्द्रयातैर्दत्ते दीर्घायुः सदैवं गुणगणसहितं श्रीयुतं मानवानाम् । सौम्याः स्त्रीयालयस्था जनुषि च लग्नगोनायके क्षीणतनौ वीर्याढ्ये लग्ननाथे वपुषि च शरदां षष्टिरायुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्थावपुषि गुरु युतौ लग्नगोवा सुधांशोरायुर्युक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः सप्ततिर्वर्षनराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचरा स्वोच्चतुङ्गे सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्यो गगनवसु ८० समाः स्वल्पमायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं खेटहीनं समा स्युस्त्रिंशत् सौम्येक्षित चेद्गगनक्रिमकरौ सत्युतोऽथ स्वर्भे चेत् । स्वल्पांशे पापरेक्ष्ये शुभिमयन २० मितं स्वर्गगो लग्नगो वा चन्द्रोद्यूने शुभदेदु-

च तत्तच्छब्दे वच्यते तथाहि यत्रक्लिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञान सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञान सामग्र्यधीनम्, योगविशेषजनित सकलघटज्ञान च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तद्विषये साक्षात्करोमीति मानुव्यवसायः किन्तु ज्ञानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल–प । १क्षुद्रे, २ईषदर्थे, ३सूक्ष्मे, ४मरणाद्धे । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५प्रयासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुन यावती इयत्तोचिता ततोन्यूनत्वम् तच्च परिमाणभेद अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षादायकधर्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्मस्य तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पं श्यामं अल्पं ज्ञानं अल्पं मांसं अल्पो व्यवसायः । "क्षुधाल्पविषया मतिः" रघु । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघः । "प्रधानेन समस्तानामल्पानामपि सौच विधीयते" मनुः । अल्प गुणपरतापि "यस्ये च क्षोकालल्पकृतसक्यताससत्ववचनस्येति" मा० अन्यत्र अल्पानुशयः अल्पतया सम्म इत्यर्थः । वीप्सार्थे यह । अल्पाल्प अव्य० । "भवितापमसौरल्पम्" मा० । अस्य तस्मादद्गुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "अस्त्यायाः अल्पीयसाः" वार्त्ति० अल्प प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठ कनीयान् "कनीयान् समसत्वजेत्" स्मृति "भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो वा" स्मृतिः । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० ष्यञ् आल्प्यम् न० स्त्री तल् अल्पता । त्वोत्व-अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पाः केशा इव पत्रमस्याः । भूतकेशीवृक्षे ।

अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धोयस्य । १रक्तोत्पले । २स्वल्पगन्धयुक्तमात्रे त्रि० । एकान्तसमस्त्वे इत् समा० । अल्पगन्धि तत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीर यस्य १खर्वे, २दुर्बले, ३स्वल्पास्थियुक्ते च । मशके २दृष्मगन्ते इ० ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्ततुलसीभेदे स्वल्पपत्रे ।

अल्पपद्म न० अल्पमवमूलं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरमुज) (खरमुज) वा इति१ ख्याते वृक्षे ।२अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे वर्गोच्चारणे स्वल्पप्राणसंयोस्वासोर्णवारस्मिन् । स च प्रिथा-

चाख्यः "युग्मावर्गयमगायचाल्पप्राण ऊष्मा" इति तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः यमगाः यवरलाश्च अल्पप्राणः । कर्म० । २तादृशवर्णोच्चारणप्रयत्ने । वाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा "विवार संवार श्वासनादो घोषोऽघोषोऽल्प म यो महाप्राणः उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति" सि० कौ० । अल्पः प्राणः प्राणहेतुक बलमस्य । ३अल्पबले त्रि० । [नाके ।

अल्पमारिष पु० अल्पं मारिष शाक कर्म० । (नटिया)

अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तमतौ धारणा च स्वल्पसंस्कारः ।

अल्पपच त्रि० अल्पं पचति पच–ना ख मुम् उप० स० १मितव्यये आतमारी कृपण । करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायाम् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।

अल्पसरस् न० अल्पं सर कर्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस पु० अल्पमायु जीवनकालो यस्य । १छागे तस्य तद्‌वैतल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवनकाले त्रि० । "दुराचारोहि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सतत व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा कप अल्पायुष्कोऽप्यत्र । दर्न्न० । तस्य यावदायुरुचित ततोऽल्पमिते । जीवनकाले १आयुष जीवनकाल "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः शतवर्षात्मकस्य जीवनकालोनराणामायु । एवमन्येषाम्आयुःपरिमाणमायु शब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषज्ञाततायां ज्योतिषोक्तयोगस्य दृश्यता यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्मृत्यान्मनां जीवनं स्थादाजीवानां निर्जरार्थां स्मृतेयं । एवमाहुः पूर्वमाचार्यवर्याः साधादायुर्योगजातस्य गामथे । लग्नाधीशोऽतिवीर्यो यदि शुभखचरैर्वीक्षित केन्द्रयातैर्दत्ते कुत्रायुः सदैव गुणगणकृत सौयुत भाग्यभाजाम् । सौम्याः सौम्याश्रयस्था जनुषि च रसाभीनायके सौम्यगृहे वीर्याढ्ये लग्ननाथे वपुषि च शरदां षष्टिरायुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्थावपुषि सुर गुरौ जन्मतोवा सुधांशोरायुर्युक्तं म दृष्टं न च गगनगतैः सप्ततिर्वत्सराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः सौयतुङ्गे यदेव्ये जन्माधीशोऽतिवीर्यो गगनयतु ८० समा-स्वल्पायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि त्रिभपदे खेटहीन समा स्युत्रि च सौम्येघात चेद्गगनक्षिमकरे सहुसौऽथ स्वर्भे चेत् । स्वल्पांशे पामरेके युमिनयन २७ मित सर्वगो लग्नगो वा चन्द्रोद्भूते शुभयेदु-

षट्सप्तमान्यलग्नरन्ध्रे ष्वशुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः । अशुभवर्गयुतर्शेशुभदेवपूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो-वा" । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । "द्यूनषडष्टमस्थे पापद्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितोर्भक्षः" । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । "क्षीणे शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्युमस्यैषां । भवति विपर्यासितवपुः जन्माधिपतेर्मतश्चं तत्" । क्षीणचन्द्ररिष्टम् । "नागदगो१ चित्रा२४ जातो२२ पु५ मघा१ श्चि४ लग्ने २२ धृति१८ मैत्र्या २०। यमाग्नि २१ टिष्यो१० चेत्तथा द्यमे तत्तुल्यान्दैर्मियते-ध्रुवं" । मेषादीनां त्रिंशांश-विशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । "भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठेऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति यदेन्दुनोन्द्रं क्षरे यमारो न शुभैर्वितौ च" । त्रिविधभौमरिष्टम् । "कर्कटधामनि सौम्ये षष्ठाष्टमराशिगोविलग्नर्घातृ । चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षैश्चतुष्टयेन मारयति" । बुधरिष्टम् । "दृष्टस्त्रिभिर्भौमरष्टेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । वर्षैस्त्रिभिर्मार्गैषष्टिष्टौशोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्" दृष्टपतिरिष्टम् । "रविशशिभवने शुक्रोक्षादर्शराशिरन्ध्रगोऽशुभे सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमित्र विचिन्तम्" । शुक्ररिष्टम् । "मारयति षोडशाब्दात् शनैश्चरः पापवीक्षितोलग्ने । संयुक्तोमासेन वर्षाच्छु क्लस्तु मारयति" । त्रिविधशनिरिष्टम् । "राहुश्चतुष्टयस्थोमरणाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्दशभिः दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः । षष्ठे सहूहसितोदयलग्नस्थितिजीवितं हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्मिश्रितं वर्षैः" । राहुरिष्टम् । "केतुर्यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते प्राणैः सन्त्यज्यते चाशु" । केतुरिष्टम् । "लग्ने ये द्रेक्काणा निगडाहिविहङ्गमपाश-धरसंज्ञा । मरणाय सम्भवेयुः क्रूरयुता स्वपतिदृष्टाः" । द्रेक्काणरिष्टम् । "मीनकर्कटयोरन्त्यौ वृश्चिकस्याद्यमध्यमौ । कुलीरस्य परे एते द्रेक्काणा निगडाश्च ते । तुलामध्यान्त्यमिथुनाद्यकुम्भाद्या पक्षिणः स्मृताः । चापाद्यमकराद्यन्त्या द्रेक्काणाः पाशधारिणः" । लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिपुपती प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वर्षै-र्द्दर्षैः । जन्मपतिर्जन्मराशयधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् "सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्युदाः स्युर्यदि न शुभैस्तत्र सन्दृष्टाः" । सौम्यग्रहरिष्टम् । "एकः पापोऽष्टमगः शत्रुगृहे शत्रुवीक्षितोवर्गात् । मारयति नरं प्रसूतं सुधारसेनापि पीतोऽपि" । पापग्रहरिष्टम् । 'होरायाः सप्तमे सौरिश्चिङ्गुकस्थश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति ध्रुवं । वृश्चिकगते जीवे समसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा भानुर्वर्षमेकं न जीवति' । "प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्व्वभाद्रपदाष्टम्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां यदा मघा । एभिर्जातोन जीवेत यदि शक्रसमोभवेत्" । एवमन्येऽपि ह्यल्पायुर्योगा ग्रन्थान्तरे दृश्याः । मनुना तु "अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्ज्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" इति अन्नदोषादेरपि अल्पायुष्ट्वं तत्रोक्तम् । अन्नदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।

अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प+प्रकारादौ द्विरुक्तिः । अल्पान्ताल्पे पादादौ "फल अल्पाल्पक तस्य धर्मस्यार्द्धयो भवेत्" ति०त० स्मृ० ।

अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन् । १क्षुद्रपर्ण्याम् । अल्पार्थे कन् । २अल्पमात्रायाम् ।

अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते स्म अल्प+ तत्करोत्यर्थे णिच्—कर्मणि क्त । अल्पीकृते "त्वया न चक्रे ऽल्पितकल्पपादप" नै० ।

अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इष्ठन् । अतिशयिताल्पे ।

अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः ईयसुन् स्त्रियां ङीप् । अतिशयिताल्पे ।

अल्लुला स्त्री अल्यते भूष्यते क्विप् अले भूषायै लाति गृह्णाति ला—क४त० । १मातरि । अलतीति अल् पर्य्याप्तः सन् लाति सर्व्वानन्ति गृह्णाति जानाति वा ला—क । २सर्व्वज्ञायां सर्व्वमङ्गलायां परमात्मदेवतायाम् सा च अथर्व्ववेदे अल्लाक्तेत्यादिसूक्ते प्रसिद्धा ।

अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तृप्तौ, शोभायां, श्रवणे, व्याप्तौ, आलिङ्गने, याचने, प्रवेशे, सन्तापार, वृद्धौ, आदाने, वधे, सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, दुःखोत्पादने च यथायथं सक० अक० च भ्वादि० सेट् पर० । अवति आवीत् । आव । अव्यात् । अविता । अवित अवन् । अविष । "अवतु योगिरिसुता शशिभृत प्रियतमा' उद्भ० । "अरिसमुद्दयादवत" मनोदय । "प्रविष्टोमिनमाविशु" । य० २३।२६, तत्र तर्पणे "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी" रघु । रक्षणे "वदाविथ सुमीयतो यदाविथ" ऋ०१,१२१,५, "आविथ रक्षसि अन्यत्र तर्पयसि' भा० गतौ च आनो "बर्हिः सदताविता' ७,५,६,३, 'अविता

[illegible] ८ [illegible] यदि [illegible] १० [illegible] २० [illegible] यदि [illegible] ११ [illegible] यदि [illegible] यदि [illegible] १०० [illegible] १२ [illegible] १०। [illegible] ११ [illegible]

[illegible] यदि [illegible] ११ [illegible] यदि [illegible] १८ [illegible] यदि [illegible] ८ [illegible] १८ [illegible] यदि [illegible] २ [illegible] २ [illegible] ११ [illegible]

[illegible]

शातातपोक्तं "एतस्मिन्नेव समाप्ते वमिता गर्द भाजिनम् । सप्तागारं चरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेवं स विशुध्यति" मनूक्तं अवकीर्णिव्रतमुपक्रम्य 'तत प्राय-श्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः । संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग् गायत्री वत्सरानुगा जपेदिति" शङ्खलिखितोक्तं च "अवकीर्णि-निमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । चीरवासास्तु षण्मासा-त्तथामुच्येत किल्बिषात्" अङ्गिरसोक्तं च मतभेदे । एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतोऽवसेयः ।

अवकुटार त्रि० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच्। अत्यन्तनिम्नादौ १अवगव्दार्थे २वैरूप्ये न० ।

अवकृष्ट त्रि० अव+कृष–क्त ।१दूरीकृते२अपसारिते, ३अधिष्-कारिते च । अवकृष्ट गृहावकरादेरवकर्षणमस्त्यस्य अर्श० अच् ।४गृहावकरमार्जके दासभेदे पु०। "पणोदेयोऽवकृष्टस्य षड्त्कृष्टस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्य द्रोणस्तु मासिक" मनु । "अवकृष्टस्तु गृहादिसंमार्जको-च्छादिशोधादेः कर्मकारस्य कुल्लू" ० ।

अवकृष्य त्रि० अव+कृष कर्मणि क्यप् ।१आकर्षणीये २दूरी-कार्ये अव+कृष ल्यप् । ३आकृष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकॢप्ति स्त्री अव+कॢप–क्ति रोट । सम्भावनायाम् "अनवकॢप्त्य-मर्षयो" पा० "अनवकॢप्तिरसम्भावना" सि० कौ० "कोन भोध्यसे अनवकॢप्तमेव" सि०कौ० ।

अवकेशिन् त्रि० अवच्युत क फलं यस्मात् प्रा० न० अर्श फलशून्यतामोषितु शीलमस्य अवक+ईश–णिनि । १अफले वृक्षे । अवनता केशा विद्यन्ते यस्य इनि । २अलकयुक्ते । [कया कुष्टे ।

अवकोकिल त्रि० अवकृष्ट कोकिलया प्रा० स० । कोकि-

अवक्तव्य त्रि० न वक्तव्य । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २मिथ्यावचने ३मिथ्याभूते च ।

अवत् त्रि०नास्ति यस्मा यस्य । वृद्धतोक्ते शोणितादिनिःसारण शून्ये व्रणादौ "अन्त पूयेष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सन्नवत्-स्वपि । नेत्रवर्त्म गुदाभ्यासमादोऽप्यन्ना ज्योतिता" ।

अवक्र त्रि०विरोधे न०त० । वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्राम्बिन् त्रि० अव+क्रम णिनि ह० । अवकर्षणशीले "अवक्राम्बिण वृषभ यथा जुरम्" ऋ०८,१,२, अवक्र-मिणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवक्रन्द त्रि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १शीर्षेः क्रन्दनशीले "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य०२२ ७। भावे घञ् नीचैः २क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम–भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीन क्रियतेऽनेन अव+क्री–अच् ।प्राह्मस्य प्रतिरूपत्वेन देये।मूल्ये२भाटके च भाटकस्तु गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धन याष्ट्र मिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच्। ३तत् साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्मिर्नृपाय देये (माशुल) ४करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम–क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट त्रि० अव+क्रुश–कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे यदुद्दिश्य क्रोश कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्ट कोकिलया" सि०कौ०।

अवक्लिन्न त्रि० अव+क्लिद–क्त । पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) १कन्दादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च । पूर्वं पक्वं ततोऽ-वक्लिन्न राज० पूर्वनि० । अवक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लेद पु०अव+क्लिद–भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा कृमीया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनक अवयवरूपयोगर्थ्यविशेषसम्पादको व्यापार ।

अवचय पु० अव+चि–भावे अच् । हस्तग्राह्य नाशोन्मु-खावस्थाया भावविकारभेदे ।

अवचयण न० अव+चि–णिच्–भावे ल्युट् । अवचय-कारणे व्यापारभेदे । "भ्राह्मणा उन्मुखावचयणमकृत" शत०ब्रा० । [यस्तावक्षेप कृतस्तस्मिन् ।

अवचिप्त त्रि० अव+क्षिप–कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवचीर्ण त्रि० अव+चि–क्त । १अवचयप्राप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे । भावे क्त । २अवचये न०।

अवच्युत त्रि० अव+च्यु–क्त । उपरि कृतच्युते । यस्योपरि च्युत मतं तस्मिन्। "द्विपदश्च नगर्यां च पतितामसमयच्युतम्"मनु ।

अवचेपण अव+क्षिप–भावे ल्युट् । अध संयोगानुकूले-क्रियाभेदे । "मुसलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकार-णात् हस्तसंयुक्तमुसलेऽप्यवक्षेपणं कर्म्म युगपदेव जायते" वै०सू०उ० उक्त श्रेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चन प्रसारण गमनमिति कर्म्माणि" वैसू०"उत्क्षेपण तथा-वक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमन कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा०। भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे ल्युट् ङीप् । २बलायामोषधौ स्त्री ।

अवखात न० निम्न खात, । गभीरगर्त्ते ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] १८८ "[illegible]" [illegible] ।

अव [illegible] ।

[illegible] [ष ।

अव[illegible] अव+[illegible] ।

अव[illegible] अव+[illegible] ।

अव[illegible] अव+[illegible] ।

अव[illegible] अव+[illegible] ।

अव[illegible] अव+[illegible] १, ८, १ ।

अव[illegible] अव+[illegible] ।

अव[illegible] अव+[illegible] ।

अव[illegible] [illegible] ।

अव[illegible] अव+[illegible] ।

अव[illegible] [illegible]

शातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव सम्प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारांश्चरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेनसः स विशुध्यति" मनूक्ते अवकीर्णि व्रतमुपक्रम्य 'तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहूयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः । संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग् गायत्रीं वत्सराद्गुणां जपेदिति" यज्ञशिखितोक्ते च "अवकीर्णनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । खरचर्म्मावृतो वा षण्मासात्तथा मुच्येत किल्बिषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे । एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतो ज्ञेयः ।

अवकुटार त्रि० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच् अत्यन्तनिम्नादौ १अवशब्दार्थे २वैरूप्ये न० ।

अवकृष्ट त्रि० अव+कृष–क्त । १दूरीकृते २अपसारिते, ३बहिष्कारिते च । अवकृष्ट म्लेच्छावकरादेरपकर्षणमस्त्यस्य अर्श० अच् । ४म्लेच्छावकरमार्ज्जके दासभेदे पु० । "पणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्य द्रोणस्तु मासिकः" मनु । "अवकृष्टस्य गृहादिसम्मार्ज्जकोदकादिवाहादे कर्म्मकरस्य कुल्लू" ० ।

अवकृष्य त्रि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप् । १आकृष्यणीये २दूरीकार्य्ये अव+कृष ल्यप् । ३आकृष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकॢप्ति स्त्री अव+कॢप–क्तिन् । सम्भावनायाम् "अनवकॢप्त्यामर्षयोः" पा० "अनवकॢप्तिरसम्भावना" सि० कौ० । "कथं भोक्ष्यसे अनवकॢप्तमेव" सि०कौ० ।

अवकेशिन् त्रि० अवच्युतं कं सुखं यस्मात् प्रा० स० अल्पं फलम् न्यूनतासौ यस्य वीजस्य अवक+ईश–णिनि । १अफले वृक्षे । अवसन्नाः केशाः विद्यन्ते अस्य इनि । २अल्पकेशयुक्ते ।

[क्रया कृष्टे ।

अवकोकिल त्रि० अवक्रुष्टः कोकिलया प्रा० स० । कोकि-

अवक्तव्य त्रि० न वक्तव्य । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २निषिद्धवचने ३मिथ्याभूते च ।

अवक्त्र त्रि० नास्ति वक्त्रं यत्र । सुश्रुतोक्ते गोष्पितादिनिस्सारणकुशप्रभवे भगादौ "अन्तःपूयेष्ववक्त्रेषु सर्व्वेषूत्सङ्गवत्स्वपि । नेत्रवर्त्म गुदाभ्यासनाडीऽवक्त्रा उयोषिता" ।

अवक्र त्रि० विरोधे न० त० । वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्रक्षिन् त्रि० अव+क्रक्ष णिनि उ० । अवकर्षणशीले "अवक्रक्षिण वृषभं यथा जुरम्" ऋ० ८, १, २, अवक्रक्षिणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवक्रन्द त्रि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १भीरुः क्रन्दनशीले "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य० २२ ७ । भावे घञ् नीचैः २क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम–भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन अव+क्री–अच् । ग्राह्यस्य प्रतिरूपत्वेन देये १मूल्ये २भाटके च भाटकञ्च गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं ग्राह्यमिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच् । ३तत् साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्भिर्नृपाय देये (माशुल) ४करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम–क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट त्रि० अव+क्रुश–कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे यदुद्दिश्य क्रोशः कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि०कौ० ।

अवक्लिन्न त्रि० अव+क्लिद–क्त । पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) १फलादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च । पूर्व्वं पक्वं ततोऽवक्लिन्न राज० पूर्व्वनि० । अवक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लेद पु० अव+क्लिद–भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा कलोया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकावयवसंयोगशैथिल्यसम्पादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि–भावे अच् । इक्षुरसं नाशोन्मुखावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि–णिच्–भावे ल्युट् । अवक्षयसाधने व्यापारभेदे । "आज्ञापा उल्मुकानवक्षयणमकृत" शत०ब्रा० ।

[यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप–कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण त्रि० अव+क्षि–क्त । १अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे । भावे क्त । २अवक्षये न० ।

अवक्षुत त्रि० अव+क्षु–क्त । उपरि कृतक्षुते । यस्योपरि क्षुतं कृतं तस्मिन् । "हिमदग्धं भगार्य्यञ्च पतितान्नमवक्षुतम्" मनु ।

अवक्षेपण अव+क्षिप–भावे ल्युट् । अधःसंयोगानुकूलक्रियाभेदे । 'मुषलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् हस्तसंयुक्तमुषलेऽप्यवक्षेपणं कर्म युगपद्वा जायते' वै०सू०उ० उक्तं ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वैसू० "उत्क्षेपणं तथापक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे ल्युट् ङीप् । २वलायामोषधौ स्त्री ।

अवखात न० निम्नं खातः । गभीरगर्त्ते ।

अवगाद् पु० [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

अवगणन न० अव+गण–भावे ल्युट् । [illegible]

[illegible] ।

अवगणित त्रि० अव+गण–कर्मणि क्त । [illegible]

अवगण्ड पु० अव+गण्ड–[illegible] । [illegible]

[illegible] (मरुमुखा) ।

अवगत त्रि० अव+गम–क्त । [illegible] । "[illegible]

[illegible]

[illegible]" इति [illegible] ।

अवगति स्त्री० अव+गम–भावे क्तिन् । [illegible]

"[illegible]

[illegible]

[illegible]" "[illegible]" [illegible]

[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अवगथ पु० अव+गा–कथ [illegible] ।

अवगदित त्रि० अव+गद–कर्मणि क्त । [illegible] ।

अवगम पु० अव+गम–भावे अप् । [illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

अवगाढ त्रि० अव+गाह–क्त । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

अवगाह पु० अव+गाह–घञ् । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

अवगाह्य त्रि० अव+गाह–कर्मणि यत् । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

अवगीत त्रि० अव+गै–क्त । [illegible]

[illegible] ।

अवगाद पु० अव+गद–घ । [illegible] ।

[illegible] ।

अवगुण्ठन न० अव+गुण्ठ–ल्युट् । [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]

[illegible] "[illegible]

[illegible]" [illegible] ।

अवगुण्ठनवती स्त्री० [illegible] । "[illegible]

[illegible]

[illegible]" [illegible] ।

अवगुण्ठिका स्त्री० [illegible] अव+गुण्ठ

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

अवगुण्ठित त्रि० अव+गुण्ठ–क्त । [illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

अवगुम्फित त्रि० अव+गुम्फ–कर्मणि क्त । [illegible] ।

अवगूर्ण अव अव+गुरी–कर्मणि क्त । [illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह–ल्यप् । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] ।

अवगोरण न० अव+गुर–भावे ल्युट् । [illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

अवग्राह पु० अव+ग्रह–घञ् । [illegible]

"[illegible]

[illegible]" । [illegible]

[illegible] "[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]

[illegible]"

। [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

अवघट्ट न० अव+घट्ट–भावे घञ् । [illegible]

अवघात पु० अव+हन–भावे घञ् । [illegible]

करणे घञ् । २घरट्टे (याँता) पेषणयन्त्रभेदे । भावे घञ् । ३चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टन तत्रैवार्थे न० । "प्रदेशस्य वक्षयोऽवघट्टनाद्यथोक्तं व्यथा" सुश्रुतः । युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित त्रि० अव+घट्ट–कर्म्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घृष–ल्युट् । अध स्थापयित्वा १घर्षणे सर्व्वतो २घर्षणे "दुर्व्यासात् प्रणयत्नावघर्षणम्" सुश्रुत ३मार्जने च मलावघर्षणम् पालावघर्षणम्' सलिले शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणात्" या०स्मृ० ।

अवघात पु० अव+हन–घञ् । १अवहनने तण्डुलादेर्वितुषी करणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थं व्यापारभेद तत्करणे यथाविधि "व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्य । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठ कल्प्यते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय कल्प्यन्ते" कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कार व्रीहिनिष्ठ इति मीमांसका । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंस एवेष्ट प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसु० उक्तेः पुरुषस्य संस्कारोऽदृष्टविशेषो अन्यत इत्याहु अवघातस्य धर्म्मिणि सत्येव तदीयवितुषीकरणरूपपरिस्कारश्च २हननमात्रे ३ताड़नमात्रे च "कर्णावघातैरपि तावमामा दूरीकृताकरिवरेण" "अधरे दत्तदन्तावघाते" सा०द० ।

अवघातिन् त्रि० अव+हन–णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट त्रि० अव+घुष–क्त । घोषणया प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण–भ्रमणे भावे ल्यु । सर्व्वतोभ्रमणे ।

अवघोटित अव+घुट–परिवर्त्ते क्त । सर्व्वतोवेष्टिते समन्तात् परिहृते । सत्र "शिबिकया प्रायादवघोटितया समगरमनुमाय्य" भा०व०प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष–भावे ल्युट् । सर्व्व जनज्ञानायोच्चै र्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा–भावे ल्युट् । आघ्राणे "पितृर्वपित्यज्ञयद्दानप्रभृति प्रागवघ्राणात्" का०२०५.११ "अवघ्राणमितरेषु" का२२,१०,४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया विहितकर्म्म । अतएव श्राद्धेषु भोजनस्यावश्यकतया उपवासदिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् "आघ्राय पितृसेवितमिति" स्मृतेश्चावरणम् ।

अवचक्षण त्रि० अव+चक्ष–ल्यु । निन्दिताख्यानकर्त्तरि "कुत्साभीक्ष्ण्ययोरर्थे एतस्य तिङ परत्वे अनुदात्तत्वम् ।

अवचन न० नवचन कुत्सायां न०त० १निन्दायाम् । अभावे न०त० । २कथनाभावे "प्रकृतौ चावचनात्" कात्या० २०,७,२१, "अवचनेऽग्निष्टोमः" । कात्या० २२,१,२ । न०ब० । ३वचनशून्ये त्रि० "शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति" । शकु० ।

अवचनीय त्रि० वक्तुमनर्हे वच–अर्हार्थे अनीयर् न० त० । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ शब्दे "वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्" सत्र १अवचनीय निन्द्यम् न०त० । २निन्द्यभिन्ने त्रि० ।

अवचय पु० अव+चि–अच् । पुष्पफलाद्यादाने । "तत प्रविशत कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ" शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि "हस्तादाने चेरस्तेये" पा० अस्तेयबाधको घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । "अविरतकुसुमावचायखेदा" माघ । अव+चि–णमुल् अवचायम् । अभीक्ष्णमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण त्रि० अव+चर–णिच्–ल्युट । १प्रचारणे सुश्रुतोक्ते २चारणाकविधौ च "विशेषक्रियावचारणाञ्च" "क्षेत्राणि यद्वृण जाती पोषणं सावचारणम्" शुक्रदोषक्षयकरं यथास्वमवचारणम्" सुश्रुत ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूड़ाग्रं यस्य वा डोल' । १ध्वजाधोबद्धे वस्त्रे । "पिच्छावचूड़कलनाभिमीरः" "पिच्छावचूड़मनुमाघवधाम जग्मुः" इति च माघ "अस्तोऽम्बूड़ावचूड़ाख्यौ मूर्द्धाधोमुखचूड़योरिति" हला०उक्तेः २ध्वजाधोमुखाग्रे चामरादौ च ।

अवचूर्णन न०सुश्रुतोक्ते १व्रणरोगभेदे । 'तत्र व्रणस्य षट्क्रमका भवन्ति" इत्युपक्रम्य "सर्पिस्तैल रसक्रियावचूर्णन व्रणधूपनम्" इत्युक्त्वा 'तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैल रसक्रियावचूर्णनमिति शोधनरोपणानीति" । अव+चूर्ण–भावे ल्युट् । २पेषणे । चूर्णैरध्वसति अवचूर्णयति अव+चूर्ण+अवध्वंसार्थे णिच्–भावे ल्युट् । ३चूर्णेनावध्वंसे ।

अवचूर्णित त्रि०अव+चूर्ण–पेषे कर्म्मणि क्त । १पिष्टे । अवचूर्णयतेर्नामधातो क्त । २चूर्णेनावध्वस्ते ।

अवचूल न० अवचूड़वत् विग्रह । ध्वजाधस्ये १चामरादौ ध्वजाद्यग्रे "दिग्वधूकर्णपूराणामवचूलचामरकलाप इव काद० । [चामरे त्रिका० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् स्वार्थे वा कन् ।

अवच्छिन्न त्रि० अव+छिद–क्त । अवच्छेद विशेषणोपाभिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अवच्छेदकतानिरूपिते च "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न यत्र

[illegible] विभावयति। [illegible] वा [illegible] यथा [illegible] एवं [illegible] प्रतिबोधिकाया। [illegible] [illegible] एवम् [illegible] प्रतिबोधिकायां [illegible]। [illegible] यथा [illegible]। [illegible] आमय। [illegible]। [illegible] इति [illegible]।

[illegible] पु० [illegible]। [illegible] यथा [illegible]। [illegible] इति। [illegible] इति। [illegible] प्रतिबिम्ब [illegible] च [illegible]। यथा च [illegible] च [illegible] च [illegible] यथा [illegible]। [illegible] इत्युक्त [illegible] च [illegible] च [illegible]। [illegible]।

पदच्युत त्रि०। [illegible]। [illegible]।

पदच्छेद पु० पद+छिद–भावे घञ्। [illegible] "[illegible]" [illegible] च। [illegible]। [illegible]।

[illegible] इति। यथा [illegible]। [illegible]। [illegible] इति [illegible]। [illegible]। यथा [illegible]। [illegible] इति [illegible]। [illegible]।

पदच्छेदक त्रि० [illegible] पद+छिद–ण्वुल्। [illegible] च। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] च [illegible] यथा [illegible] इति [illegible] इति [illegible] यथा च [illegible] प्रति [illegible] च [illegible] [illegible] यथा [illegible]। [illegible] च [illegible] एवम् [illegible] यथा [illegible] एवं [illegible] इव [illegible]। [illegible] इव [illegible]। [illegible] [illegible]।

धर्म्मे गुरौ तदभावात्" दीधितिः उक्तं अवयतावच्छेदकत्वं विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।

अवच्छेदकत्वनिरुक्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेदकतापदार्थनिर्णायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अवच्छेद्य त्रि० अव+छिद्–ण्यत् । १छेदनार्हे २अवधार्य्ये विशेषणीये ३अवच्छेदार्हे च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।

अवजय पु० अव+जि–अच् । पराजये "येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्त" रघु ।

अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा–अङ् । "अनादरे । "यातमप्यवज्ञां शिथिलीचकार" रघु । "गत्यर्थमन्यतेर्ऽवेचेष्टावज्ञयो" मुग्ध० । "अविज्ञावज्ञेय परितपति नोऽज्ञैरपि सुधम्" उद्भटः ।

अवज्ञात त्रि० अव–ज्ञा–क्त । १अनादृते २तिरस्कृते ३कृतापमाने च

अवज्ञान न० अव+ज्ञा–भावे ल्युट् । १अवमाने २तिरस्कारे ३अनादरे "ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः" रघु

अवज्ञेय त्रि० अव+ज्ञा–कर्म्मणि यत् । १अनादरणीये २तिरस्कार्य्ये "विप्रा हि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेया कदाचन" या० स्मृ० ।

अवट पु० अव–अटन् । १गर्त्ते, २कूपे, । "स्वयमागतसत्त्वानामेष धर्म्मः सनातन । अवटे ये निधीयन्ते" रामा० । "भूतोद्गमो निवेद्यश्च स्कन्वापथ्यारियोऽवटे" सुश्रु० "अवटेऽवनयति" शत०ब्रा० । ३देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या० स्मृ० "शरीरे यः अवटः कश्चिन्निम्नोदेश कण्ठमूलकक्षादि" मिता० ४ऐन्द्रजालिकजीविकावति च शर्मा० यस्य आवश्च । अवटमये त्रि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।

अवटनिरोधन पु० अवटे गर्त्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध

अवटि स्त्री अव+अटि । १गर्त्ते २कूपे च वा ङीप् अवटीत्यपि ।

अवटीट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासाया टीटादेश अर्श आदित्वादच् । (खाँदा) नतनासिके जने ।

अवटु पु० अव+टीक–मितद्रु० कु । १गर्त्ते, २वृक्षभेदे, ३कूपे च । ४घोणापश्चाद्भागे, ५ग्रीवाया उन्नतभागे च स्त्री ४देहस्य निम्नदेशे 'अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके' इति या०स्मृ० पाठान्तरम् "अवटावथ कण्ठेषु मगृहग्रीवमयेश्वरम्" सुश्रु० । न०त० ५घटुभिन्ने पु० ।

अवटुज पु० अवटौ जायते जन–ड ७त० । शिर स्वचरमकेशे घाटास्यकेशे "रागदानवटुजेष्ववलम्ब्य' माघ ।

अवटोदा स्त्री ब०त० अवटस्य कूपस्येवोदकमिव उदकमस्या उदादेश । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्क पु० अवगतो डङ्क शब्द यस्मात् । डङ्कस्थाने जटा० ।

अवडीन न० अव+डी–भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे।

अवत पु० अव–अटच् वेदे पृ० टस्य त । अवटरूपे कूपादौ निरु० "सिक्तमवतम्" ऋ० १,१३०,२ "अवतमवटमिति" भा० "अवते न कोशम्" ऋ० ४ १७,१६ ।

अवतंस पु०न० अव–तनृस–घञ् । १कर्णपूरे, २शिरोभूषाभेदे च । "कपालावतंसद्विगुणाघस्कृतम्" "स्वशाकम्भयोमचलावतसा" "गणा नामेरुप्रसवावतंसा" इति च कुमा० ।

अवतंसित त्रि० अव+तनृस–क्त । भूषिते "समदमवतंसिते ऽधिकर्णम्" माघ । वा अल्लोपे वतंसितोऽप्यत्र ।

अवतमस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा०स०अच् समा० । व्याप्तान्धकारे । "अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन" माघ ।

अवतरण अव+तॄ–भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १जलाद्यवगाहार्थमवरोहणे । २अन्यरूपेण प्रादुर्भावे "अथावतरणम्" भा०आ०प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३अवरोहणे (नामा) "कन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषै प्रवर्त्तते । स्त्रीणामप्रजातानां कन्यावतरणे च य" सुश्रु० । अवतीर्य्यते येन करणे ल्युट् । नद्यादे सोपानादौ ४तीर्थे ।

अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवतॄ करणे ल्युट् । ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथममुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास) इत्याख्यायां २परिपाट्यां च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।

अवतान पु० अव+तन–घञ् कर्म्मणि घञ् । १सन्ताने २अधोमुखे ३लताप्रताने च "लतावतानैरवतताभवतामवतैस्तथा" रामा० ।

अवतार पु० अव+तॄ करणे घञ् । १तीर्थे, (पुष्करिण्यादे सोपानपङ्क्तौ) "रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे" माघ । भावे घञ् । २प्रादुर्भावे "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" भा भूतपरीवादमवावतार" इति च रघु ३देवानामवतारेण प्रादुर्भावे च । "अवताराह्यसंख्येयाः" इत्युक्ते तेषां बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दशैव विष्णोरवतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा "मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० मुण्डमालायां तु प्रकृतेरेव एते अवताराउक्ता 'प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वर । एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च तारिणी । बगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यात् मीनो धूमावती भवेत् । छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी । सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

[illegible]

[illegible]

श्रुतयोर्हयास्ये । गुप्तोऽप्यये मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरताम्भस क्ष्माम् । कौर्म्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहप्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्त्तम् । संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान् श्रमणानृषींश्च शक्रञ्च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःक्षत्रियामकृत गाञ्च त्रिःसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः । सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्त्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्म्माणि च जगन्नृपते । भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ।" । सुरासुराद्यवतारा भारते आदिपर्व्वणि दर्शिता यथा "इत्युक्ता स मही देवो ब्रह्मा राजन् विसृज्य ताम् । आदिदेश तदा सर्व्वान् विबुधान् भूतकृत् स्वयम् । अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्व्वाप्सरसां गणान् । उवाच भगवान् सर्व्वानिदं वचनमर्थवत्" । इत्युपक्रम्य "स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ शक्रादयः सर्व्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्व्वचः । तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च तस्य ते जगृहुस्तदा । अथ ते सर्व्वशोऽंशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः । नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः । यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्व्वञ्चितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्द्देवः सुरनाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्व्वदैवतपूजितः । तं भृशं शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशेनावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः" इत्युपक्रम्य च "अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् । अवतर्त्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्व्वानेव दिवौकसः । निर्जगाम पुनस्तस्मात् क्षयान्नारायणस्य च । तेऽमरारिविनाशाय सर्व्वलोकहिताय च । अवतेरुः क्रमेणैव महीं स्वर्गाद्दिवौकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवौकसः" । इति सामान्यत उक्त्वा । "मानुषेषु मनुष्येन्द्र सम्भूता ये दिवौकसः । प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्व्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेश्चैव सुतस्तु यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः । संह्राद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे वाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः । यस्तु राजन् शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः । द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वास्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभः । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्य्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे राजन् वीर्य्यवन्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽग्रकर्म्मा नराधिपः । स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्म्मा नराधिपः । यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावीर्य्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्द्दिक्यो मनुजर्षभः । वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । अजकस्त्ववरो राजन् य आसीद्वृषपर्व्वणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः । अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन् कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । बृहद्रथ इति ख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः । इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुबाहुरिति विख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयङ्करः । वाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ । निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः सङ्ख्ये

[illegible] । भूयो भूमिर्विनिर्मे [illegible] इति [illegible] । ततो नाम [illegible] बभूव । [illegible] नाम राजर्षि च बभूव [illegible] । [illegible] राजवर्षाद । [illegible] इति विख्यातः [illegible] । [illegible] राजन् राजर्षि [illegible] । [illegible] इति [illegible] । द्वितीयः [illegible] बभूव च । [illegible] नाम [illegible] च बभूव [illegible] । [illegible] । [illegible] विख्यातः [illegible] । [illegible] । [illegible] नाम राजर्षिर्बभूव [illegible] । [illegible] इति वि[illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] इति [illegible] । बभूव इति विख्यातः [illegible] । च [illegible] इति [illegible] बभूव [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] नाम राजर्षि च बभूव [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] विख्यातः [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] च विख्यातः [illegible] । [illegible] । च नाम इति विख्यातो [illegible] । [illegible] । [illegible] नाम [illegible] । [illegible] । [illegible] इति विख्यात [illegible] च । [illegible] इति विख्यातो [illegible] । [illegible] बभूव च [illegible] । [illegible] विख्यातो [illegible] । [illegible] राजर्षि च बभूव [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] इति विख्यातः । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च बभूव [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] विख्यात [illegible] राजर्षि [illegible] । [illegible] । [illegible] इति विख्यातो बभूव [illegible] । [illegible] इति विख्यात [illegible] राजर्षि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । बभूव राजा [illegible] । [illegible] राजन् विख्यातो [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति विख्याता [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] नाम [illegible] । [illegible] नाम [illegible] राजन् [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] राजा च [illegible] । [illegible] च । [illegible] राजा [illegible] च । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] इति विख्यातो [illegible] । [illegible] नाम [illegible] । च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

वीश्वराधिप ! ॥ जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः । वसिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान् वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्ष-क्षयङ्करः ॥ जामदग्न्येन रामेण सर्व्वास्त्रविदुषां वरः । योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना ॥ यस्तु राजन् ! कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि सम्भूतमतिपौरुषम् ॥ शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! सम्भूतमरिमर्द्दनम् ॥ सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः । पक्षात् स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दनः ॥ द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् । मानुषे नृप ! लोकेऽस्मिन् सर्व्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ततश्च कृतवर्म्माणं विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तम-प्रतिमकर्म्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् ॥ मरुतान्तु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रता-पनम् ॥ अरिष्टायास्तु यः पुत्त्रो हंस इत्यभिविश्रुतः । स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः ॥ धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नरा-धिप ! ॥ मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः ॥ स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभाग पुत्त्रं पुत्त्रवतां वरम् ॥ विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धि-मतां वरम् । कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः ॥ दुर्ब्बुद्धिर्द्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ॥ यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् ॥ पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशा-सनादीनां सर्व्वेषां क्रूरकर्म्मणाम् ॥ दुर्म्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्य्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भर-तर्षभ ! ॥ वैश्यापुत्त्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः” इति । “धर्म्मस्यांशन्तु राजानं विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीम-सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्ज्जुनम् ॥ अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्व्वभूतमनोहरौ ॥ यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्त्रः प्रतापवान् । सोऽभि-मन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ यस्यावतरणे राजन् ! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यामिमं पुत्त्रं मम प्राणैर्गरीयसम् ॥ समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्ति-तुम् । सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ वधः ॥ तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा न च स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्रि-र्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ॥ सोऽर्ज्जुनेत्यभि-विख्यातो पाण्डोः पुत्त्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता पुत्त्रो बालो भुवि महारथः ॥ ततः षोडश वर्षाणि स्थास्य-त्यमरसत्तमाः ! । अस्य षोडशवर्षस्य स सङ्ग्रामो भविष्यति ॥ यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म्म वीरनिसूदनम् । नरनारा-यणाभ्यां तु स सङ्ग्रामो विनाकृतः ॥ चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाञ्छात्रवान् सर्व्वान् कार-यिष्यति मे सुतः ॥ बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विच-रिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ॥ सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ततो महारथैर्व्वीरैः समेत्य बहुशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यते ॥ एकं वंशकरं पुत्त्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ॥ एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथा-ऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपम-पूजयन् ॥ एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः । अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि धृष्टद्युम्नं महारथम् ॥ शिखण्डि-नमथो राजन् ! स्त्रीपूर्व्वं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ! ॥ विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ॥ नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्य्यवान् । शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्” ॥ सूर्य्यस्य कर्णरूपेणावतारो यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं चास्यां सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्व्वाङ्गभूषितम् ॥ निगूहमाना जातं वै बन्धु-पक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तं कुमारं यश-स्विनम् ॥ उत्सृष्टमुदके गर्भं राधाभर्त्ता महा-यशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथस्तदा” ॥ “वसुषेणेति नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्म्मणा तेन सोऽभवत् ॥ आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः ॥ स तु सूतकुले वीरो वृद्धिं राजसत्तम ! । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ दुर्य्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्” ॥ “यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सना-तनः । तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

[illegible]

अवतारण न० अव+तॄ-णिच्-ल्युट्। [illegible]

अवतारित त्रि० अव+तॄ णिच् क्त। [illegible]

अवतीर्ण त्रि० अव+तॄ-कर्त्तरि क्त। [illegible]

[illegible]

अवतोका स्त्री० [illegible]

[illegible]

अवदात [illegible]

[illegible]

अवदान न० अव+दो-ल्युट्। [illegible]

अवदारक त्रि० [illegible]

अवदारण न० [illegible]

अवदारित त्रि० [illegible]

अवदाह पु० [illegible]

अव+दह—भावे घञ्। २ज्वरादिहेतुके दाहे।

अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय इष्टम्। वीरणमूले उशीरे (बेणार मूल)

अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथं सोपानमिव। वीरणमूले (खस्खस्)।

अवदीर्ण त्रि० अव+दॄ—क्त। १द्वैधीभूते २विभक्ते च।

अवदोह पु० अवदुह्यते अव+दुह—कर्म्मणि घञ्। १दुग्धे त्रिका०। भावे घञ्। २दोहने आकर्षणपूर्व्वकान्तःस्थित द्रवद्रव्यनिःसारणरूपे व्यापारे।

अवद्य त्रि० वद—यत् न०त०। १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये, ४दोषे ५कथनायोग्ये च। "निरवद्यविद्योद्द्योतेन द्योतित" दायभा०। "अप्यमूकोऽनवद्योऽस्ति" भट्टि।

अवद्योतन न० अव+द्युत—णिच्-भावे ल्युट्। प्रकाशने।

अवधातव्य न० अव+धा—भावे—तव्य। १अवधाने "सदत्र देवेनावधातव्यम्" प्रबोधच०। कर्म्मणि तव्य। २अवधेये त्रि०

अवधान न० अव+धा—ल्युट्। मनोयोगविशेषे, यस्मात् विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते। "अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने" कुमा०। "सावधानमवधारय" त०

अवधार पु० अव+धृ—णिच्—भावे अच्। निश्चये तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने "तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चय" इति भाषा०। "सर्व्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्त" सुश्रु०।

अवधारण न० अव+धृ—णिच्—ल्युट्। १इयत्तापरिच्छेदे, अयमित्थमेवेति निश्चयपरिच्छेदके २निश्चये च। सङ्ख्यादिना ३इयत्ताकरणे "यावदवधारणे" पा०। ४अन्यतोव्यावर्त्तने च।

अवधारणीय त्रि० अव+धृ—णिच्—कर्म्मणि अनीयर्। ईदृक्तया निश्चेतुं योग्ये। "विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्" रघु।

अवधारित त्रि० अव+धृ—णिच्—क्त। यस्य सङ्ख्यारूपादिना निश्चयः कृतः १तस्मिन् अन्यतो कृतव्यावृत्तियुते २पदार्थे च।

अवधार्य्य त्रि० अव+धृ—णिच्—कर्म्मणि यत्। निश्चेतुं योग्ये इदमित्थमेवेति १निर्णेये अव+धृ—णिच्—ल्यप्। २निश्चित्येत्यर्थे अव्य०।

अवधि पु० अव+धा—कि। १सीमायाम्, २काले "सर्वे निदाघावधिना विमृष्टा" रघु। "निदाघावधिना निदाघकालेन" मल्लि०। ३चित्ताभिनिवेशे च। अपादाने कि। ४अपादाने। "भेदान्तरैः क्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् तयो" भर्तृ०। आधारे कि। ५बिले गर्त्ते। सीमा च द्विविधा पूर्व्वा परा च तत्र "प्रभातमवधि कृत्वा यावद्दत्तवतुष्टयमित्यादौ" पूर्व्वा "सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादौ परा" प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता देशकृता बुद्धिकल्पिता च। पूर्व्वोक्ते दैशिकी। "मासावधि विशोधान्नमित्यादौ" पूर्व्वा "मासकालं समारभ्य जपेन्मोक्षावधि प्रिये" इत्यादौ परा कालिकी "सखीकर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता"। अवधित्वञ्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम्। तच्च पञ्चम्यार्थःऽपि बोध्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात् तथात्वम्। एवं मासात् पूर्व्वं घट इत्यादौ मासतो विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तवधिकत्वम् तत्र प्रथमक्षणात् पूर्व्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् प्रथमक्षणात् पर्व्वदेशवर्त्तीत्यादौ दैशिकं "माथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा" इत्यादौ बुद्धिकल्पितम्। "स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो व्यवस्थेति सि०कौ० "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृत हासश्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि। चेत कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षित सर्व्वं सावधि नावधिस्तु गतया प्रेम्ण परं केवलमित्यादौ" दैशिकं बुद्धिकल्पितावधित्वम् "आपादपादावधिदां सरस्वतीम्" कुमा० इत्यत्र कालिकं "अपपदतदवध्योः" पा० इत्यत्र दैशिकम्।

अवधिमत् त्रि० अवधिरस्त्यस्य मतुप्। अवधिविशिष्टे अवधिमत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूपसम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतयानन्वय वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथात्वात्। अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भव स्वरूपसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन बाधकाभावात् "अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधित्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्वरसं सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृत। "उत्तरादिभ्य एनप् स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये" सि०कौ०।

अवधीयमान त्रि० अव+धा कर्म्मणि शानच्। यस्मिन् विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये।

अवधीर अवज्ञायाम् अद०चुरा० उभय०सक०सेट्। अवधीरयति ते आववधीरत् त। अवेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत् त। अवधीरित अ.धीरो "रसं कथा यस्य सुधावधी-

[illegible] ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर–भावे युच् । [illegible] ।

अवधीरित त्रि अवधीर–कर्मणि क्त । [illegible] ।

अवधृत त्रि अव+धृ–क्त । [illegible] ।

अवधूतमीत न [illegible] ।

अवधूनन न अव+धू–णिच्–ल्युट् । [illegible] ।

अवधूत त्रि अव+धू–क्त । [illegible] ।

अवध्वंस त्रि अव+ध्वन्स–कर्मणि घञ् । [illegible] ।

अवधेय त्रि अव+धा–यत् । [illegible] ।

अवध्य त्रि [illegible] ।

अवनद्ध त्रि अव+नह–क्त । [illegible] ।

अवन न अव+अव्+ल्युट् । [illegible] ।

अवनत त्रि अव+नम–क्त । [illegible] ।

अवनति स्त्री अव+नम–क्तिन् । [illegible] ।

अवनद्ध त्रि अव+नह–क्त । [illegible] ।

मनु । ६ चन्द्राद्यादिवार्थे न० । [वक्रावनम्रा" कुमा० ।

अवनम्र त्रि० अव+नम–र । अतिशयनम्रे "पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा" कुमा० ।

अवनय पु० अव+नी–भावे अच् । १अध पातने २निपातने ।

अवनयन न० अव+नी–ल्युट् । अवस्थापने । "अवनयनावतरणे चावटवत्" कात्या० ८।५।२४ । "गर्त्तेषु मोक्षणमेघोदकसेचनम्" वेददी० तेन २तदर्थेऽपि ।

अवनाट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासिकाया नाटादेश अर्श आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।

अवनाय पु० अव+नी "अवोदेर्नियः" पा० अधोनायक घञ् । १अधोनयने अध प्रापणे । [मतौ ।

अवनाम पु० अव+नम–घञ् । अवनतौ अधोमूला लतायां

अवनि (नी) स्त्री अव–अनि । भूमौ । "सुसाधितायामवनौ" इति स्मृ०मि०। वा ङीप् अवनीत्यपि। "दौर्नदयालुतयाऽवनिपाल" "सुसमृद्धवनी हयाऽवनी सुवनी संभवदत्पिकापि का इति च नैष०। करणे अनि । २अङ्गुलीषु व०व० निरु० । अव प्रीणने कर्त्तरि अनि । ३नद्यां निरु०"एं य सुभोऽवनयः न यन्ति सयद्रं सवतोरोधचक्रा" ऋ० १,१६०,७ । दीर्घान्तः ४लायमाणलतायां राजनि० ।

अवनिक्त त्रि० अव+निज–क्त । १क्षालिते २शोधिते च ।

अवनि(नी)नाथ पु० ६त० । अस्मे भूपतौ अवनी(नि) नायकादयोऽप्यत्र ।

अवनि(नी)पति ६त०। अस्मे अवनिखाम्यादयोऽप्यत्र । "पतिरवनीपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भि" रघुः ।

अव(नि)नीपाल ६त० । अस्मे "इत्यमत्त विलपन्तमलम्बहीमदयालुतयावनिपाल नैष० । "कतिचिदवनिपालाः शर्वरीं शर्वकल्पः" रघुः ।

अवनीश पु०६त०। भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अवनेजन न० अव+निज–ल्युट् ।।प्रक्षालने "न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" मनु । श्राद्धे पिण्डदानार्थं मास्तृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २संस्कारभेदे च । "दक्षिणस्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु 'मातादिभ्यश्चदुत्तर मध्यस्थितमागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु पितादिभ्यश्चदुत्तर स्थित मागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातामहादिभ्यः प्राङ्मुखेनावनेजनं कर्त्तव्यम्" कल्पमदीपः । रघुनन्दनेन मातृपक्षोनाहत इति भेद ।

अवन्ति पु० अव–झि । मालवदेशे । स च वृ०सं० कूर्मचक्रविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्केश्वरकस्य "काकस्थपायनिकादयपुरनोमर्द्दा" इति उक्तं दक्षिणदेशस्यं । तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्त्तिविशेष उज्जयिनी राजधानी । तत्पुरोपरस्ते स्त्री वा ङीप् । "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुरित्युपक्रम्य "असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौले"। "अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्त्तुम् ? च रघौ तथावर्णितम् । ज्योतिर्वि० विक्रमस्यापवर्णने "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता मागधपवर्गदायिनी श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि" तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे विराजमाने समवन्तिकायाम् । सर्वप्रजामङ्गलसौख्यसम्पद्बभूव सर्व्वत्र च वेदकर्म" । तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तर यथोक्तं सि०शि० । "यथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव । ततश्च पश्चाद्भवेदवन्ती लङ्कैव तस्या ककुभि प्रतीच्याम्" । इयञ्च लङ्कास्थानात् मूध्वपोड़शांशे मेरुपर्यन्तगतरेखायां समरेखास्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव । "निरक्षदेशात् क्षितिषोड़शांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् । तदन्तर षोड़शसंगुणं स्याद्भूमानमस्मात् बहु किं तदुक्तं" । इ लङ्कोडीयमानचित्रवेदिनस्तु सम रेखास्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्थेति वर्णयन्ति । इयञ्च मोक्षपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका" । पुरा० । भा० उ०प०अस्य खण्डविभागे जनपदगणनायाम् "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तय" इति उक्तेरस्य जनपदवाचितया इदन्तत्वात् ततो भवादौ ञ्य । आवन्त्य तद्भवादौ त्रि० । बहुषु च तद्राजनि ञ्यस्य लुक् । अवन्तय तद्देशवासिषु ब०व० । तद्देशन्पे च । स्वार्थे कन् अवन्तीनगर्याम् "काशीकाञ्ची अवन्तिका" पुरा० ।

अवन्तीपुर न० अवन्ति पू अच् समा० । अवन्तिनगरे उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।

अव(न्ति)न्तीब्रह्म पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।

अव(न्ति)न्तीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काञ्जिके ।

अवपन्न त्रि० अव+पद–क्त । १सङ्घृष्टे २संश्लिष्टे च "केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामत" मनु । "अवपन्न स्वगर्दूषितम्" कुल्लू० । "केशकीटावपन्न च स्त्रीभि स्पृष्ट तथैव च" हारी० अवपन्न सहपकम् मा०त०रघ० ।

अवपाक पु०अव+अपकर्षे पच–घञ्। १अपकृष्टपाके । कर्मणि

[illegible]

अवपात पु० अव+पत–भावे घञ् । [illegible]

अवपाश? त्रि० [illegible]

अवपाशित त्रि० [illegible]

अवपाद पु० अव+पद–घञ् । [illegible]

अवपातित त्रि० [illegible]

अवपीड त्रि० [illegible]

अवपीडन न० अव+पीड–णिच् ल्युट् । [illegible]

अवपूत त्रि० अव+पू–क्त [illegible]

अवबन्ध पु० [illegible]

अवबाधा स्त्री अव+बाध–अ । [illegible]

अवबाहुक पु० [illegible]

अवबुद्ध त्रि० अव+बुध–कर्मणि क्त । [illegible]

अवबोध पु० अव+बुध–भावे घञ् । [illegible]

अवबोधक पु० [illegible]

अवबोधन न० अव+बुध–णिच्–ल्युट् । [illegible]

अवभग्नित त्रि० [illegible]

अवभाषण न० [illegible]

अवभास पु० अव+भास–भावे घञ् । [illegible]

अवभासक त्रि० [illegible]

अवभासित त्रि० अव+भास+णिच–कर्मणि क्त । [illegible]

अवभृथ पु० अव+भृ–कथन् [illegible]

अवभ्रट त्रि० [illegible]

भटादेय अस्त्यर्थे अच्। अवनतनासिके (खादा)।

अवम त्रि० अव+अमच। १रक्षके २पितृगणभेदे पु० "अव-मेभ्य ऊर्म्वेभ्य काव्येभ्यस्ते पितृभिमभ्रित्यप मधुमतोनाराशंसस्य" ता०ब्रा० "त्रिविधा पितरः अवमा ऊर्वा काव्याश्चेति अनुसवन नाराशंसदेवताः। हे सोम! अवमैः रक्षकै एतत्सवकैः पितृभिः" भा०। अपादानेऽमच्। ३पापे ४तद्दसि ५कुत्सिते च त्रि०। अवोभव अवमाङ्गस "अवोऽधसोर्लोपश्चेति" म अन्त्यलोप। ६अधमे त्रि० "अमल-कानलकानमवमा पुरीम्" रघु। "या त उत्तिरवमा या परमा" ऋ०६,२५,१, "उतावमस्य पुरुहूत बोधि" ऋ०६, २१,५ "मक्षतानां सावनानां चान्द्राणां चान्तरमवमानीच्यते सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनक्षयाहाः" इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न०। तदानयनप्रकारश्च सि०शि० "प्रत्यहमासोमितसावनेन ०,२८,१० त्रि गच्छता त्र्यब्दिनैस्तु चान्द्रे। रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६२,५४ २२ क्षयाह, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्"। युगे चान्द्राणां सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि। तत्र एकस्मिन् मासे चान्द्रसावनान्तरं कदिनात्मक स्वहोतम्। तत्र दिवस शून्यम् अष्टाविंशतिर्घटिका दश पानीयपलानि ०,२८,१० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके कुदिनात्मकमवमखण्डम्। यद्यनेन ०,२८,१० त्रिंश द्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा सम्पूर्णैकेनावमेन कियन्तीति त्रैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६२,५४,२२ एकः क्षयाहो भवति स च सावन एव कल्पेऽपि अनुपातात्। 'सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः साधितानि चेत्। सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तत्क्षेप तद्गणा-स्तया" इति सि०शि०। कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव। "दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्ना खनागनागाश्वग्रहिखेषुदस्राः" २५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रज यद्भवेत् स विधुमाससञ्चय। चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनितं चन्द्रमासभदिनै-र्दिनक्षयाः" "अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन वर्ज्जिते क्षयाहाः स्युः। अत्र वासना। चन्द्रभगणा रविभगणैरूनाश्चान्द्रमासाः स्युः अतो विपर्य्ययाच्चान्द्रमासोना-श्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरूना भभ्रमाः सावना दिवसा भवन्ति। चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति" प्रमिता०। "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवार स्पृशति यत्र तद्भवत्यवम दिनम्" ज्योति० त०

अवमत त्रि० अव+मन–क्त। १अवज्ञाते २तिरस्कृते च।

अवमताङ्कुश पु० अवमतोऽङ्कुशस्तत्कृताघातो येन। दुर्दान्ते गजे।

अवमति स्त्री अव-मन भावे क्तिन्। १अवज्ञायाम् २अनादरे ३तिरस्कारे च। [क्षमा तिथि" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये।

अवमतिथि स्त्री कर्म०। "स्पृशेत्तत्तिथयो वारे एकाक्ष्य

अवमदिन न० कर्म०। 'तिथ्यन्तद्वयमेकोदिनवारो यत्र तद्भवत्यमवदिनम्" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये।

अवमन्तव्य त्रि० अव+मन–तव्य। १अवज्ञेये २अनादरणीये– "बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप" मनु।

अवमन्तृ त्रि० अव+मन–तृच् स्त्रियां ङीप्। १अवज्ञातरि २तिरस्कर्त्तरि च।

अवमन्थ पु० अवमथ्नाति अव+मन्थ–अच। सुश्रुतोक्ते पाशीस्थे उपद्रवरूपे १रोगभेदे "यत्तज्जं" पामलिङ्ग वध्ये पाल्यास पद्मवान्। उत्पाटकश्चोत्पुटक श्याव कण्डूयुतो भगम्। अवमन्थ सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथेति"। "प्रलेपनमिद दद्याद् यस्मिच्चाप्यवमन्थके" सुश्रु०। तत्रोक्ते शूक-दोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा "लिङ्गर्द्धिमिच्छतामक्रम प्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते तद्यथा सर्षपिका अष्ठीलिका ग्रथित कुम्भीका अलजी मृदित सम्मूढपिडका अवमन्थ 'इत्युपक्रम्य। "दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु या। सोऽवमन्थ कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्" तत्रैव लक्षित। "अवमन्थे गते पाक भिन्ने तैल विधीयते" सुश्रु०। ३अवमन्थनकारके त्रि०

अवमर्द्द पु० अव+मृद–घञ्। १पीडने। "स च त्वमासाद्य रणावमर्द्दम्" रामा० २राज्याङ्गभेदे "अवमर्द्द प्रतीघात स्तथा चैव मलीयसाम्" इति भा० शा० राजधर्मे।

अवमर्ष पु० अव+मृष–घञ। १आलोचनायाम्, "मुख प्रति-मुख गर्भोऽवमर्ष उपसंहृति। इति पञ्चास्य भेदा स्युः" इत्युपक्रम्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिक। शापाद्यैः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष" इति कृत सा०द० लक्षिते २नाटकस्य सन्ध्यङ्गभेदे च। विमर्ष इति पाठान्तरम्।

अवमान पु० अव+मन–भावे घञ्। १अवज्ञायाम् २अनादरे च "अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वदा" मनु०।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन–युच। अपमानकरणे "तस्य-स्तानापदीपादिर्मिर्वेद स्त्ववमानना" सा०द०। भावे ल्युट्। अवमानन तत्रैव म० निर्वेद स्त्ववमाननम्" हेमच०।

अवमानित त्रि० अव+चुरा० मन–क्त। १कृतापमाने २कृतानादरे च "विप्रलब्धा तु सा प्रोक्ता नितान्तमवमा-निता" सा०द०।

अवमानित त्रि [illegible]

अवमाननीय त्रि [illegible]

अवमान्य त्रि [illegible]

अवमार्जन न [illegible]

अवमत् त्रि [illegible]

अवमूर्द्धशय [illegible]

अवमोचन न [illegible]

अवमोटन न [illegible]

अवयजन न [illegible]

अवयव पु [illegible]

[illegible]

अवयविन् त्रि [illegible]

ण्यम् एकस्य परमाणोरग्रहणेऽपि तत्समूहस्य ग्रहण-
णात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपप-
त्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः,
नैव परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षो-
त्पत्तिः न दूरस्थकेशस्य नातीन्द्रियं सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात् । न च तदानीम् असमवेतपरमाणुपुञ्जात् द्व्यणुकपरमाणुपु-
ञ्जस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अवयव-
द्रव्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरादिसन्निकर्षे कदाचित्
द्रव्यानवस्थानात् । न चातिसन्निकृष्टे घटादौ कथमसद्द्रव्योत्प-
त्ते द्रव्यद्रव्योत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तर्वर्तिभिः
द्रव्यद्रव्यावयवैः स्थूलद्रव्योत्पत्तेरभ्युपगमात् । न च
अवयवाग्रहणेन कथं त्रसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् ।
यतो न वयं द्रव्यग्रहणमात्रं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्महे
परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणकलापसमुदायवशात् द्रव्यस्य
तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्व्यणुकादेस्तद-
भावात् न हि अस्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वा-
भावात् द्रव्यं चाक्षुषविषयत्वे तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
त्वादनित्यत्वं तेषां चावयवावयविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्ष-
पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्य
यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे तदवयवैतत्कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग-
स्तात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ
विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्व-
मस्ति इति तस्य परमाणुत्वमिति न च त्रसरेणावेव
विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात्
घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः
महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न
चेदमप्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य
प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्ये-
दिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः" । व्याख्यातं तत्
दिग्मात्रम् । 'सोऽयं' महतो नन्विति नन्वयं घट इत्यादि
प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्जै-
रेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपप-
त्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत्समूहस्य
परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य
केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः
उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहे एकत्वादेक इति
प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति
प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेऽपीति भावः । प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवतीति भावः । दूर-
स्थकेशस्य स्वभावतो नातीन्द्रियत्वम् इति तद्दृष्टान्तस्य
वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्येति तस्य दूरस्थकेशस्य । तस्यै-
वेति एवकारेण सान्निध्यमभिधानपदेनाभ्येति तथाच सन्नि-
धान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वस्य प्रति
बन्धकत्वात्तद्दशायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका-
प्रत्यक्षत्वमिति भावः । अनुपपत्तेरिति चाक्षुषद्रव्यादिना
सह परमाणूनामनुपादानस्वीकारादिति भावः । अन्यथा
अवयवस्य द्रव्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशद्रव्योत्पत्तिप्रसङ्गे ।
तदन्तर्वर्तिभिः अतिसन्निकृष्टान्तर्वर्तिभिः । स्वभावात्
कारणधर्मापेक्षत्वात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादि-
परिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाग्र-
हादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुवादिनः परस्पर-
विभागवतां परमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्पर-
संयुक्तानां पुञ्जात्मनां प्रत्यक्षे बाधकाभावः न च प्रत्यक्षा-
भावस्य साधकः परस्परविलक्षणसंयोगादेव परस्परसम्ब-
न्धप्रत्यक्षसम्भवात् अथ परमाणूनां मिलनावस्थायामणूत्पत्ति-
भावयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव
क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिविनाशयोः स्वीकारात् अथ
परमाणुपुञ्जेषु घटाद्यङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीते-
रनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं
तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु
कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति
तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तन्न घट इत्यादिप्रतीतिविषय-
तायाः अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयविसिद्धा-
वयविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्षपयोरपीति अपिशब्दः
साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्व्यणुकस्य सावय-
वारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यं परिमाणता-
रतम्याभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया
आनन्त्यसाम्यादिति भावः । अथ मेरोरवयवानां न
सर्षपावयवपरिमाणवत्त्वं, सर्षपावयवानां च न मेर्ववयव-
तुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वा-
च्यम् मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परि-
माणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् अथ मेरुसर्षपयो-
रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेष-
स्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

अवमानित त्रि० अव+मन-णिच्-क्त । [illegible]

अवमाननीय त्रि० अव+मन-अनीयर् । [illegible]

अवमान्य त्रि० अव+मन-ण्यत् । [illegible]

अवमार्जन न० अव+मृज भावे ल्युट् । [illegible]

अवमूर्द्धशय पु० [illegible]

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । [illegible]

अवमोटन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । [illegible]

अवयव पु० [illegible]

[illegible]

अवयविन् त्रि० [illegible]

ऽपि प्रत्ययस्य प्रत्यक्षेण ग्रहेत न चैवं नियतं गृह्यते। प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्य्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्य्यं कुर्य्यात् उरसा च पृष्ठकार्य्यं, न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च कार्य्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्त्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्त्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्। क्रिया च नाम स्यादकर्त्तृका चेति विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्त्तृका किन्तर्ह्यन्यकर्त्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्त्तृकैव कल्प्येत तथाच सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा। अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्य्यादाकरणमनुपपन्नम्। सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्य्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्म्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्य्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते। यदि च वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं भविष्यतीति। वयन्तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्य्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यति एवं कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यतीति। नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्य्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्य्यस्येति। नैष दोषः यतः कार्य्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्य्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्वमिति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्य्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत्। समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्य्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्य्यापत्तिः। तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्य्याख्यां लभन्ते इति न कारणादन्यत्कार्य्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम्। तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्य्यात् तेन तेन कार्य्याकारेण नटवत् सर्व्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं युक्तेः कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते। शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्व्वसूत्रे असद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम् “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि। “तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति” चासत् पक्षमुपक्षिप्य “कथमसतः सज्जायेत?” इत्याक्षिप्य “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यवधारयति। तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः, यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र “येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते” भा०। “पटवच्च” शा० सू०। ‘यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

[illegible]

[illegible]

ऽपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षेण दृश्येत न चैवं नियतं दृश्यते । प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्य्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्य्यं कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्य्यं, न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्य्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्त्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्त्तृकैव भवितुमर्हतीति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्त्तृका चेति विप्रतिषिध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्त्तृका किन्तर्ह्यन्यकर्त्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्त्तृकैव कल्प्येत तथाच सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमाना प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्य्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्य्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्य्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्य्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यति एवं कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्य्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्य्यस्येति । नैष दोषः यतः कार्य्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्य्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र

युक्तं नान्यत्रेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्य्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्य्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्य्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्य्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्य्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्य्यात् तेन तेन कार्य्याकारेण नटवत् सर्व्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्व्वसूत्रे असद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि।" "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति" चासत् पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतः सज्जायेत?" इत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारयति। तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिद्ध्यतः, यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीय प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते" भा० । "पटवच्च" शा० सू० । 'यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किम्वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्य भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

[illegible] प्रतीतेश्च [illegible] अनुपपत्ते । [illegible] कारणाद् [illegible] । [illegible] कार्यकारणभाव [illegible] कारणाभेदाभावादपि च [illegible] । न [illegible] सत्कार्यवाद [illegible] । [illegible] धर्मे च [illegible] । [illegible] असम्बन्धात् [illegible] । [illegible] उभयोः [illegible] । [illegible] सम्बन्धाभावात् [illegible] । [illegible] कार्ये [illegible] इत्येव [illegible] । [illegible] प्रागभाव [illegible] । [illegible] कारणव्यापारवैयर्थ्यात् [illegible] । [illegible] । [illegible] क्रियाविशेषयुक्तिसद्भाव [illegible] विशेषानुपपत्तेः [illegible] । [illegible] पूर्वोक्तं [illegible] । [illegible] स्वरूपेण [illegible] । [illegible] कार्यं [illegible] । [illegible] उत्पत्तिः [illegible] । [illegible] प्रागभावादेव [illegible] क्रिया [illegible] । [illegible] विशेषात् [illegible] । [illegible] क्रियाकारक [illegible] सिद्धि- [illegible]

[illegible] कारणमात्र [illegible] । [illegible] कारणे [illegible] उत्पत्तेः [illegible] । [illegible] कारणाभावे [illegible] । [illegible] कार्यस्य [illegible] । [illegible] सत्कार्यवाद [illegible] । [illegible] कारणे [illegible] । [illegible] कारणात्मना [illegible] । [illegible] "सत्कार्यम् [illegible] । [illegible] असतः [illegible] । [illegible] उत्पत्तेः [illegible] । [illegible] अभिव्यक्तिः [illegible] । [illegible] कार्योत्पत्तिः [illegible] । [illegible] कारणव्यापार [illegible] । [illegible] सत्त्वे [illegible] । [illegible] कार्यकारण [illegible] । [illegible] अभेदात् [illegible] । [illegible] कारणत्वम् [illegible] । [illegible] निरासेन [illegible]

प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकाले ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह प्रागभावस्य सम्बन्धसामग्रीविरहात् इत्यनागतावस्थापन्नकार्यात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः न तन्तुभ्यो भिन्न इत्युपेयमिति भावः । संयोगाभावप्रभावादिति । संयोगस्य प्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथाच संयोगाभावः विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः संयोगोदृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः सम्भवति तत्र तदभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणाच्च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वेति विभागस्येत्यर्थः तथा च संयोगानाश्रयत्वस्येव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्वमिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणादिति । अयमाशयः । अवयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च अपतन इव स्वाश्रितवुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिकादिभिरभ्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषोऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकस्वर्णापेक्षया द्विपलिकस्वर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डाद्यवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वात् गुरुत्वान्तरयुक्तस्वर्णादिवत् तुल्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचारवारणाय ग्रहणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुलादण्डारोपणेऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न तथासम्भव इति अभिसन्धिमित्यन्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य कार्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्य्यान्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः । एतानि व्यतिरेकव्याप्तियुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यतिरेकव्याप्तिस्तथानुपदं तत्रतत्र दर्शितं प्राक् । पट इति बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । कश्चिदाह न तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतौ सत्प्रतिपक्षितत्वमाशङ्कते आत्मनोत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया, निरोधः ध्वंसः तयोर्बुद्धिः तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे कार्य्यस्य कारणात्मकत्वेन सतः स्वस्योत्पत्तिविनाशयोरसम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनोत्पादनक्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्य्यनियमः तेषां भेदः पश्चात्प्रसङ्गः । तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे तन्तुषु पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजनकता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यत्रायं प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्य्यत्वेन, तत्र भिन्नत्वेन वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजकसत्ताभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्य्यभेदवत्त्वाच्च । इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेदसाधनायालमित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तव एव भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिबन्धीति भावः । एवञ्च बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे इदं रजतमितिबोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि वास्तवत्वापत्तिः । तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वह्न्यादेः प्रकाशनपाचनादिरूपनानाकार्य्योत्पत्तिः, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्य्यस्य समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्य्यस्य च सम्पादनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधकतेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव क्रमश उपपादयति एकस्यापीति । प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति । कूर्म्मात इत्यत्र पक्षे अस्मिन् पद्ये च कूर्म्मे इत्यर्थे सार्व्वविभक्तिक सप्तम्यास्तसिल् । यथाहेति भगवद्गीतायामिति शेषः । असतोऽसत्त्वाश्रयस्य, भावः सत्त्वम्, सतः सत्त्वाश्रयस्य न अभावः असत्त्वम्, सदसतोरेकत्र समावेशाभावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्त्या साधयति तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना अनुपपन्न इति व्यापकं प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावं निवर्त्तमानं व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्य्यस्य कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मतं तदनूद्य भङ्क्त्वा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शयति एकस्यापीति तथा च कार्य्यभेदाभावः न कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वह्न्यादौ नानाकार्य्यदर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः । एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि । अलमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्ते नाम्नि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य स्वत एव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पटरूपेण व्यवह्रियन्ते इत्यपि बोध्यम् । यदि उभयवादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिबन्दिरूपदूषणदानायाह यथासदुपद्यते इत्यादि । उत्पत्ति

[illegible]

अपयातृ त्रि° अप+या–तृच् । [illegible]

अपयान न° अप+या–ल्युट् । [illegible]

[illegible]

अपर पुं° [illegible]

अपर त्रि° [illegible]

[illegible]

अवरवर्णज पु० अवरवर्णे सन् जायते जन–ड । शूद्रे “आ च दृष्टिनिपातेन सर्वेनावरवर्णज” “ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च मनु ।

अवरव्रत पु० अवर अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च । अवरम् अधमं व्रतमस्य । ३हीनव्रते त्रि० ।

अवरशैल पु० अवर पश्चाद्वर्त्ती शैल । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा सप्तमीपञ्चमीष्वर्त्ते रवरपश्चादर्थे । अवरस्तात् रमणीयम्, आगत वसति वा ।

[अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवततं रह अच् समा० । अवतते रहसि

अवरार्द्ध न० कर्म० । अपरभागे “शकृत्कर्म पितृणाम-परार्द्धं देवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-दृद्य” शत०ब्रा० २देहस्य पश्चाद्भागे च ।

अवरार्द्ध्य त्रि० अवरार्द्धे भव यत् । शेषभागभवे । न वरत्वेन अर्ध्यते ऋध–णिच्–कर्मणि यत् । न्यूने । “नावरार्द्ध्यं तत्र कुर्यात् पूर्वपात्रमिति स्थिति” छन्दो० परि० । “अवरार्द्ध्य न्यूनम्” स०त०रघु० “दशगवावरार्द्ध्या दक्षिणा” आ० स्ट० ।

अवरीण त्रि० अव+रिङ–क्त । तिरस्कृते ।

[न्नाले ।

अवरीयस् त्रि० न वरीयान् नञ्त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-

अवरुग्ण त्रि० अव+रुज–क्त । १भग्ने २रोगान्विते च ।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुध–क्त । १प्रतिरुद्धे अन्यैरसञ्चारिते २गुप्ते च “अस्ति कश्चिद्राजस्त्वनुरवरुद्धचरम्” दश० इतर गमननिषेधेन रक्षितायां ३स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १अवरोधने २प्रतिरोधे “इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धौ” श्रुति ।

अवरूढ त्रि० अव+रुह–क्त । १कृतावरोहणे उच्चस्थानात् निर्गते । २उत्पाटिते वृक्षादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच–णिच्–ण्वुल् । अवरोचके रोगभेदे “दन्तहर्षान्वितस्य तत्र काम-श्वासावरोचक” सुश्रु० ।

अवरोध पु० अव+रुध–भावे घञ् । १निरोधे “फेनाय-मानं स्रोतोऽवरोध” सुश्रु० वर्णादि० मतुप् वा ठनौ बाधक इनि अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि० । कर्मणि घञ् । राजान्त पुरस्थायां २योषिति, ३राज दारेषु च । “तत्र कृताऽवरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम्” । “कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि” रघु आधारे घञ् । ४राजान्तःपुरे । “मन्वावरोधे गृहयोषदीये” इति रघु । “निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विस्त्रस्तवस्त्रमवरो-धवधूःपपात” माघ । ल्युट् । अवरोधन निरोधे न० ।

अवरोधक त्रि० अव+रुध–ण्वुल् । १प्रतिरोधके २आवरके च । “सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधक” रामा० आर्षत्वात् कर्मणि न षष्ठी ।

अवरोधायन न० ६त० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्रक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-न्त पुररक्षणार्थं नियुक्ते १वामनादौ । अवरोध स्थान निवासत्वेनास्त्यस्य ठन् । “रुपान्त पुरस्थायां स्त्रियां स्त्री । “ययुस्तुरङ्गाधिरूढोऽवरोधिका” माघ ।

अवरोधिन् त्रि० अवरुणद्धि अव+रुध–णिनि स्त्रियां ङीप् । १रोधके २आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह–णिच–प ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित त्रि० अव+रुह–णिच् प क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह–घञ् । १अवतरणे, (नामा) ऊर्द्ध्व-देशान्निम्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां च । तरोर्मूला-दपपर्यन्तमारूढायां २गुडूच्यादिलतायाम् । ३अपादाने घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने सर्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिना चन्द्रलोकादवरोह-प्रकारस्तावदुक्त शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० । “इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढानां तत प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा-ऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत”मित्यारभ्य यावत् “रम-णीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणा श्वा-दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्न कर्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् सानुशया ? इति । किं तावत् प्राप्तं निरनुशया इति । कुत ? यावत्सम्पातमितिविशेष णात् । सम्पातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते सम्पतत्यनेना-स्माल्लोकादमुं लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्पातमुषि-त्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । “तेषां यदा तत्पर्य्यवैतीति” च श्रुत्यन्तरेणैव एवार्थे प्रदर्श्यते । स्यादे-तत् यावदमुष्मिन् लोके उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति नैव कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । “प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-यम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे” इति द्वयपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृतस्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षयिता दर्शयति । अपि च प्रायणमारब्ध-

[illegible]

[illegible]

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति। पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवं जातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म एकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत तत स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्म्माधर्म्मोत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्म्माधर्म्मयोः स्वरूपफलसाधनतादि समधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। न च दृष्टफलस्य कर्म्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्म्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म्मणोऽवृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात् स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवञ्चावरोहन्तीति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्य्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयानेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसङ्कीर्त्तनादभ्रादिस्थानाच्च विपर्य्ययोऽपि प्रतीयते" भा०। अनतिदूरे च तत्रैव "स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः" शा० सू०। "इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति"। तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽकाशादिसाम्यमिति? तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते इति कुतः? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्तत्स्वरूपोपपत्तावेवाञ्जस्येन कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति। चन्द्रमण्डले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यादिना। कुतः एतत्? उपपत्तेः एव ह्युपपद्यते। नह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते। आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते। विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसम्बन्धात् तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्सम्बन्धो घटेत। श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्य्यते" भा०। "नातिचिरेण विशेषात्" शा० सू० "तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं कालं पूर्व्वपूर्व्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति? उताल्पमल्पमिति?। तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति। अल्पमल्पकालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति। कुतः एतत्? विशेषदर्शनात्। तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति'। तकार एकश्छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः दुर्निष्प्रपततरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणमित्यर्थः। तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्व्वेषु सुखं निष्प्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषश्चायं निःप्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नवयवे शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासम्भवात्। तस्मात्प्राग्व्रीह्यादिभावापत्तेरल्पमेव कालमवरोहः स्यादिति' भा०। "अन्याधिष्ठिते पूर्व्ववदभिलापात्" सू० "तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते 'इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते' इति। तत्र संशयः किमस्मिन्नवयवे स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति? आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति? किं तावत् प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति। कुत एतत्? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पश्वालम्भादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः। तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

[illegible] पूर्वं प्राक् [illegible] प्रतिपाद्य [illegible] । [illegible] न हि [illegible] निमित्त [illegible] । [illegible] प्राह सूत्र [illegible] । तेन [illegible] । [illegible] तेषां [illegible] । [illegible] । तत्र [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] दर्शयति [illegible] [illegible] वा [illegible] वा [illegible] वा [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] दर्शयति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न हि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible]

[illegible] न [illegible] । न [illegible] न हि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible]

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जननघटावधितत्तद्दशाधिपानामनुक्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या दशा सावरोहिणी। तथाहि "आग्नेयादि शिराद्यन्त्या तानि विंशोत्तरीयके" इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाविभे आगमीते तदुत्तर तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा। तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादिदशा आरोहिणी एव शुक्रान्तदशा परिसमाप्य सूर्य्यादीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते इति सम्प्रदायविद। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालसार्द्धे प्रथममारोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। साच ग्रहविशेषे विशेषफलदा। यथोक्तम् "उच्चाद्गमन्त्रभस्यस्य दशा स्यादवरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः। मित्रोच्चायगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। शत्रुनिष्टफलामर्षा नीचार्य्यगतस्य च। नीचाद्गच्छन्मस्यस्य दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्पं यादेव जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा। मित्रोच्चांशगतस्यास सैव सम्पूर्णदा मता"। इति सामान्यतोऽभिधाय "दशाऽवरोहा दिननायकस्य क्षितिक्रियावित्तनष्टेष्टनाशम्। चौराग्निपीडां कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम्" इ०। "निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्रास्वरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूतैर्भयमेति कष्टम्"।च०"धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्वामार्थमार्गं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः सततं करोति"।म०।"शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते। विश्रामहीनं मदरारवद्ध्यपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्"।बु०। "देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽवरोहा करोति सौख्यं सकदेव नाशम्। सकद्व्ययं कान्तिविशेषनाशं नरेश्वरस्य सकदेव याति" ।इ०।"भृगो सुतस्याप्यवरोहकाले प्रचण्डभेदस्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीसम्बन्धमार्त्तिमनोविकारम् मूत्रसरोगं मदमार्त्तिमेति" शु०। "दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्। भार्य्याद्व्ययं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्" सर्वार्थचि० राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशाख्योक्त वर्ग वा। १स्वरवर्ण माले, "अकचटतपयशा वर्गाः" इतिकैरवम्। वर्ग, समूह न०ब०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः मा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादशसङ्ख्यकेषु (अवर्णेषु" "अष्टादशाष्टादशधामा स्मृता" सि०कौ०। वर्ण्यते ऽनेन वर्ण मयशा विरोधे न०त०। मर्यादाविरोधिनि २अपवादे। "सोऽहं न तत्पूर्व्वमवर्णमीये "न चावदद्भर्त्तुरवर्णं मार्य्या" इति च रघु

अवर्त्तन न० वृत–ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे २अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमान विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलग्न पु० अवलग्यते अव+लग–घञ्। १श्वेतवर्णे अर्थ० आद्याच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे अवलोप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग–क्त नि० दृढमाव लस्ज–क्त वा। (माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। "विपुलतरोनुपस्तलोचनावलग्नम्" माघ।

अवलत्तिका स्त्री अव+लत–तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।

अवलम्ब पु० अव+लबि–आधारे घञ्।१आश्रये। भावे घञ्। २द्रव्यान्तराश्रयणे। "साऽवलम्बगमना मृदुसमा" रघु। करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लबि–भावे ल्युट्। आलम्बने पतनादिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे "अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभूत्र पतिष्यतः करसहस्रमपि" माघ। "गमिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम्" कुमा०। "मन्मथविक्लवगतेरवलम्बनाय" शकु०। आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्बसाधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि–कर्मणि क्त। १आश्रिते २आलम्बिते "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत"–नैषध०। ३धीमे न० ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब–कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि०अव+लबि–णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि "यस्या मवामपरधूर्य्यपदावलम्बी" रघु "सगोपतिं नन्दिभुजावलम्बी" कुमा० "अथ धूमाभितामाक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम्" रघु। २अवतारके उच्चस्थानात् अधः पातिनि। "भगवति मरीचिमालिनि अस्ताचलचूड़ावलम्बिनि" काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप–क्त। १गर्विते "न मूर्द्धभिरवलिप्तैर्य

[illegible]

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्राधिपतेर्दशाधिपानामनु-
क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण
यथासम्भव तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या
दशा साऽवरोहिणी। तथाहि "आग्नेयादि त्रिरावृत्त्या तानि
विंशोत्तरीयके" इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे
आनीते तदुत्तर तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा।
तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि
दशा आरोहिणी एव शुक्रान्तदशां परिगणय्य सूर्य्या-
दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते
इति सम्प्रदायविद। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धं प्रथममा-
रोहिणी दशा शेषार्द्धं अवरोहिणीत्याहुः। सा च ग्रहविशेषे
विशेषफलदा। यथोक्तम् "उच्चात् सप्तमभस्थस्य दशा स्यादव-
रोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाशुभं नरः।
मित्रोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्ट-
फलानर्था नीचार्य्यंशगतस्य च। नीचात् सप्तमभस्थस्य
दशारोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्पं चापि च
जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा।
मित्रोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता"। इति सामा-
न्यतोऽभिधाय "दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृषिक्रिया-
वित्तसुखैर्ननाशम्। चौराग्निपीड़ा कलह विरोधं नरेश-
कोपं कुरुते विदेशम्" सू०। "निशाकरस्याप्यवरोहकाले
स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैर्भयमेति कष्टम्"।च०"धरासुतस्याप्यवरोहकाले
स्थानार्थभार्य्याकलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूपैः सततं करोति"।म०।"शशाङ्कसूनोरवरोहिणी
या दशा महत्कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं पदारसङ्ग-
न्त्पाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्"।बु०। "देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-
वरोहा करोति सौख्यं सकलेव नाशम्। सकद्यशःकान्ति-
विशेषजातं नरेश्वरत्वं सकलेव याति"।वृ०।"भृगोः सुत-
स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्र-
सम्प्राप्तिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदमार्त्तिमेति" शु०।
"दिनेशसूनोरवरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्।
भार्य्याविर्य भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्"
सर्वार्थचि०। राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशा-
ख्योक्त वर्गः वा। १स्वरसमूहे, "अकचटतपयशा वर्गाः"
इतिमेरुतन्त्रम्। वर्गः समूहः न०ब०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकाररूपस्वाभिको वर्णः शा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतो-
दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादश-
सङ्ख्यकेषु (अ)वर्णेषु "अइत्यष्टादशानां संज्ञा" सि०कौ०।
वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरो-
धिनि २अपवादे। "सोढुं न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे" "न
चावदद्भर्त्तुरवर्णमार्य्या" इति च रघु

अवर्त्तन न० वृत–ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे
२अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमान विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये
क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष–घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श०
आद्यच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोऽप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग–क्त नि० इडभावः लस्ज–क्त वा।
(माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। "विपुल-
तरोन्नतस्तनभरावलग्नम्" माघ।

अवलप्तिका स्त्री अव+लप–तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।

अवलम्ब पु० अव+लबि–आधारे घञ्।१आश्रये। भावे घञ्।
२द्रव्यान्तराश्रयणे। "साऽवलम्बगमना मृदुस्वना" रघु।
करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लबि–भावे ल्युट्। आलम्बने पतना-
दिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे "अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न
पतिष्यतः करसहस्रमपि" माघ। "स ह्रियते तत्प्रथमावल-
म्बनम्" कुमा०। "प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनाय" शकु०।
आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्ब-
साधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि–कर्म्मणि क्त। १आश्रिते २आल-
म्बिते "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत"-
नैषध०। ३शीघ्रे न०। ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब–
कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि०अव+लबि–णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि "यस्या
मशानमरघूर्य्यपदावलम्बी" रघु "स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी"
कुमा० "अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम्" रघु।
२अवतारके उच्चस्थानात् अधः पातिनि। "भगवति मरी-
चिमालिनि अस्ताचलचूड़ावलम्बिनि" काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप–क्त। १गर्विते "न मूर्द्धभीरवलिप्तैश्च"

[illegible]

अवलीढ त्रि० अव+लिह–क्त। [illegible]

अवलीका स्त्री० [illegible]

अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च ल्युट्। [illegible]

अवलुण्ठित त्रि० अव+लुण्ठ+क्त। [illegible]

अवलुण्ठन न० अव+लुठि–भावे ल्युट्। [illegible]

अवलेख पु० अव+लिख भावे घञ्। [illegible]

अवलेप पु० अव+लिप् भावे घञ्। [illegible]

अवलेपन न० अव+लिप–भावे ल्युट्। [illegible]

अवलेह पु० अव+लिह घञ्। [illegible]

अवलेहिका स्त्री० [illegible]

अवलोक पु० अव+लोक–घञ्। [illegible]

अवलोकन न० अव+लुक–लोक–ल्युट्। [illegible]

अवलोकित त्रि० अव+लोक–क्त। [illegible]

अवलोकिन् त्रि० अव+लुक–लोक–णिनि। [illegible]

अवलोप पु० अव+लुप–घञ्। [illegible]

अवलोम पु० [illegible]

अवल्गुज पु० [illegible]

अववद पु० न० अव+वद–भावे घञ्। [illegible]

अववाद पु० अव+वद–घञ्। [illegible]

अवश त्रि० [illegible]

अवशङ्ग त्रि० अव+शङ्ग–क्विप्। [illegible]

अवशातन न० अव+शद–णिच्–भावे ल्युट्। [illegible]

अवशिरस् त्रि० [illegible]

अवशिष्ट त्रि० अव+शिष–क्त। [illegible]

अवशीन त्रि० [illegible]

अवशीर्ष(क) त्रि० [illegible]

अवशेष पु० न० अव+शिष–भावे घञ्। [illegible]

अवघोष पु० अव+घुष–भावे घञ्। आस्वन्नघोषे।

अवश्य त्रि० न वश्य। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्य करण योगविभागात् मलोप। नियतकरणे अकरणाविरहिते "अवश्यकरणञ्चाकरणाविरहित्ति" प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्य पुत्र। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भाव मनोज्ञा०वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै–डमु। १निश्चये २अवश्यकाभिधारणे च। "अवश्य याति तिर्य्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः" मनु "अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प०। "लुम्पेदवश्यम कृत्ये तमुकामममनसोरपि" इत्युक्ते कृत्यान्ते मलोप अवश्यपाव्यम्। "अवश्यमभव्ये व्यनवग्रहपक्षः" नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्यटिलोप आवश्यक। अवश्यम्भावे त्रि०। "एतेष्वावश्यकस्त्वसौ" भाषा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै–क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै–ण। १कुज्झटिकायाम्, "अवश्यायकणासाराधारमुक्ताफलत्विष" भट्टि। २अभिमाने च। इ० स्तुत्य अवश्ययोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि–ल्युट्। चुल्लीतोऽवतार्य्य स्थापने। "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्व्वापरीभूत व्यापारकलाप पाकादिशब्दवाच्य" शा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तम्भ–क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, "अवष्टब्धा यष्टि" सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्ये त्यर्थे।

अवष्टम्भ पु०अव+स्तम्भ–घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। "अवष्टम्भकरं वापि भयघ्नं दस्युधारणम्"। युक्त० कर्म्मणि घञ्। ३स्तम्भे, "रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा" रघुः "न पर्य्याप्तकावष्टम्भपादमवतारयामि गुरुसन्निधौ कुर्य्यात्" सुश्रुत ४सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्तान इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन–घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमाया पञ्चम्या सप्तम्या वार्थे असि अवादेश। १अवरशब्दार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरमणीयम्, आगत, वसति वा। अव–भावे असिच्। २रक्षणे न०। कर्म्मणि असिच्। २यशसि ३अन्ने ४धने च न०। "मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य" य०११,६,२ "अवोरक्षणं युष्म यशोऽन्नं वा" वेददी० गमने च "आवा रथोनियुत्वान् वक्षदवसे" ऋ०१,१३५,४, "अवसे रक्षणाय गमनाय वा" भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्य्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च 'एतत्ते रुद्रावस' तेन" य०३,६१ "अवस शब्देन देशान्तर गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्य चोदनविशेष उच्यते" वेददी०।

अवसक्त त्रि०अव+सन्ज–क्त।१संलग्ने।'जानुजानुमध्यमवसक्तेति" किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अवसक्ते सक्थिनी यथा कप्। १पर्य्यङ्कबन्धे "शयान प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्" मनु "अक्ष्णा अवसक्थिकामन्त्रहेतुभूतेन" किरा० १२,२२,टी० मल्लि०।

अवसडीन न० अव+सम्+डी–क्त। विहगाघ पतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+सो–कथन्। १निलये, २ग्रामे च। अवस्यति शास्त्रमत्र अव+सो कथन्। ३छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि०अव+सद–कर्त्तरि क्त। १विषादमाप्ते २विनाशोन्मुखे "अवसन्नतापमतमिस्रमभात्" माघ। ३स्वकर्त्तव्यालसे च

अवसर पु०अव+सृ–अप्। १प्रस्तावे, जिज्ञासानिवृत्तयेऽवश्य वक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादककाले ६कालिकेऽवकाशे च। "शयस सेवावसर सुरेभ्य" कुमा० "अन्योन्यदर्शनप्राप्तिविक्रमावसर चिरात्" रघु "अवसरमधिगम्य त हरन्त्य" माघः।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। अर्द्धरात्रे तत्र हि काले सर्व्वे आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि०अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज–घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियतामिति २कामचाराभ्यनुज्ञायां "अयमवसर्गे कामचाराभ्यनुज्ञा" सि०कौ०। २स्वतन्त्रतायाञ्च। [चरे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप–अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च जैनानां कालकाले हेम० सच दशकोटिकोटिसागरपरिमितः।

अवसाद पु०अव+सद–घञ्। १नाशे, २विषादे, ३स्वकार्य्याक्षमत्वरूपावसन्नतायाञ्च। "विपदेति तावदवसादकरी" किरा० "वैद्याप्तनावसादो वा रोगी वा स्वादभोजक "स्वरावसादो मुहुर्मुहुः" इति च सुश्रुत।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद–णिच्–ण्वुल्। १अवसन्नताकारके २खेदकारके। "एष योक्ता परित्यक्तः

[illegible] [illegible]

अवलीढ त्रि अव+लिह-क्त। [illegible]

अवलीला स्त्री [illegible]

अवलुञ्चन न अव+लुञ्च-ल्युट्। [illegible]

अवलुञ्चित त्रि अव+लुञ्च+क्त। [illegible]

[illegible] न अव+[illegible]-भावे ल्युट्। [illegible] (शब्द)

अवलेख पु अव+लिख भेदने भावे घञ्। [illegible]

अवलेप पु अव+लिप् भावे घञ्। [illegible]

अवलेपन न अव+लिप-भावे ल्युट्। [illegible]

अवलेह पु अव+लिह घञ्। [illegible]

[illegible] त्रि अव+लिह-[illegible]। [illegible]

अवलोक पु अव+लोक-घञ्। [illegible]

अवलोकन न अव+लोक-भावे ल्युट्। [illegible]

अवलोकित त्रि अव+लोक-क्त। [illegible]

अवलोकिन् त्रि अव+लुक-लोक-णिनि। [illegible]

अवलोप पु अव+लुप-घञ्। [illegible]

अवलोम पु [illegible]

अवल्गुज पु [illegible]

[illegible] अव+[illegible]-भावे ल्युट्। [illegible] (१।७।११)। [illegible]

अववाद पु अव+वद-घञ्। [illegible]

अवश त्रि [illegible]

[illegible] त्रि अव+[illegible]। [illegible] (१।१६।२)।

अवशातन न अव+शद-णिच्-ल्युट्। [illegible]

अवशिरस् त्रि [illegible]

अवशिष्ट त्रि अव+शिष-क्त। [illegible]

अवशीन त्रि [illegible]

अवशीर्ष त्रि [illegible]

अवशेष पु अव+शिष-भावे घञ्। [illegible]

अवशोष पु० अव+शुष–भावे घञ्। अत्यन्तशोषे।

अवश्य त्रि० न वश्य। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्य करणं योगविभागात् मलोपः। नियतकरणे अकरणाविवक्षो "अवश्यकरणस्याकरणामिति" प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्य पुत्रः। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य०अव+श्यै–डम्। १निश्चये २अशक्यनिवारणे च। "अवश्य याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः" मनु "अवश्यम्भाविन्यर्थे मे सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प०। 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि' इत्युक्ते कृत्यान्ते मलोपः अवश्यपाच्यम्। "अवश्यमव्यं व्यनवग्रहग्रहा" नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययसटिलोपः आवश्यकः। अवश्यम्भावे त्रि०। "एतेष्वावश्यकस्त्वसौ" भाषा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै–क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै–ण। १कुज्झटिकायाम्, "अवश्यायकणास्रावावाहतह्ताफलस्त्विषः" भट्टिः। २अभिमाने च। ए० हस्व अवश्ययोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि–ल्युट्। चुल्लीतोऽवतार्य स्थापने। "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतं व्यापारकलापं पाकादिशब्दवाच्य" सा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तन्भ–क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, "अवष्टब्धा यष्टिः" सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

अवष्टम्भ पु०अव+स्तम्भ–घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। "अवष्टम्भकरं वापि भयघ्नं दण्डधारणम्"। सुश्रु० कर्मणि घञ। ३स्तम्भे, "रथोरष्टम्भमयेन पात्रिणा" रघुः "न पर्याप्तकावष्टम्भमादाय धारणामि गुरुसन्निधौ कुर्यात्" सुश्रुतः ४सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्तान इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन–घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमाया पञ्चम्या सप्तम्या वाऽर्थे असि अवादेश। १अवरशब्दार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरमणीयम्, आगतः, वसति वा। अव–भावे असिच्। २रक्षणे न०। कर्मणि असिच्। २यशसि ३अन्ने ४धने च न०। "मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य" य०११,६,२ "अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा" वेददी० गमने च "आवां रथोनियुत्वान् वक्षदवसे" ऋ०१,१३५,४, "अवसे रक्षणाय गमनाय वा" भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च 'एतत्ते रुद्रावसं तेन' य०३,६१ "अवसं गच्छेन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्यं चोदनविशेष उच्यते" वेददी०।

अवसक्त त्रि०अव+सन्ज–क्त। १संलग्ने। 'जानुजानुमध्यमवसक्तमिति" किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अववद्धे सक्थिनी यया कप्। १पर्य्यङ्कबन्धे "शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्" मनु "अधिना अवसक्थिकाबन्धहेतुभूतेन" किरा० १२,२२, टी० मल्लि०।

अवसण्डीन न०अव+सम्+डी–क्त। विहगाधःपतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+सो–कथन्। १निलये, २ग्रामे च। अवस्यति वासमत्र अव+सो कथन्। २छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि०अव+सद–कर्त्तरि क्त। १विषादप्राप्ते २विनाशोन्मुखे "अवसन्नतामतमिस्रमभात्" माघ। ३स्वकार्याक्षमे च

अवसर पु०अव+सृ–अच्। १प्रस्तावे, जिज्ञासानिवृत्तयेऽवश्य वक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादककाले ६कालविशेऽवकाशे च। "प्रशस सेवावसरं सुरेभ्य" कुमा० "अन्योन्यदर्शनमप्राप्तविक्रमावसरं चिरात्" रघु "अवसरमधिगम्य तं हरन्त्य" माघ।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। वर्षाकाले तत्र हि काले सर्व्वैः आलय एव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि०अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज–घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्ट क्रियतामिति २कामचारानुज्ञायां "अयथवसर्ग कामचारानुज्ञा" सि०कौ०। २स्वतन्त्रतायाञ्च। [परे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप–अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च बौद्धानां कालकाले हेम० सच दशकोटिकोटिसागरवर्षमितः।

अवसाद पु०अव+सद–घञ्। १नाशे, २विषादे, ३स्वकार्याक्षमत्वरूपावसन्नतायाञ्च। "विपदेति तावदवसादकरी" किरा० "मेधासन्नावसादो वा रोगी वा स्यादधोगतः" "स्वरावसादो घुर्घुरक" इति च सुश्रुतः।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद–णिच्–ण्वुल्। १अवसन्नताकारके २खेदकारके। "एष शोक परित्यक्ता

"सर्वाण्यवसादयः" रामा०। २कार्य्यावसानकालाद्यै च।

अवसादन न० अव+सद् णिच्–भावे ल्युट्। १नियमने २कार्य्याचलनावस्थापने उत्साहोऽपि ३मर्य्यादाविलङ्घनादौ च "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इत्यादिना [illegible] दर्शिता "[illegible] [illegible]" इति च तत्र दर्शितम्।

अवसान न० अव+सो–ल्युट्। १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां ४[illegible] ५[illegible] च। "न योगिनः [illegible] [illegible]" इत्यादौ च। "विरामोऽवसानम्" पा० "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible]-[illegible]" "[illegible]" इति च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]। २सन्ने। "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]।

अवसाम न० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अवसाय पु० अव+सो–घञ्। १समाप्तौ, २शेषे ३निश्चये च। [illegible]। [illegible] ४[illegible] च [illegible]।

अवसायक त्रि० अव+सो–ण्वुल्। १निश्चयकारके २समापके च।

अवसित त्रि० अव+सिव–क्त। १[illegible] २[illegible] ३[illegible] च

अवसित त्रि० अव+सो–क्त। १समाप्ते "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" कुमा०। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। २[illegible], ३[illegible] ४[illegible] ५[illegible] च ६[illegible] [illegible]। अव+षि–क्त। [illegible] त्रि०।

अवसृष्ट त्रि० अव+सृज–क्त। १त्यक्ते २[illegible] ३[illegible] च।

अवसे अव्य० अव [illegible] [illegible]। [illegible]। "[illegible]-[illegible]" ऋ० २. १०।

अवसेक पु० अव+सिच–भावे घञ्। [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] च।

अवसेचन न० [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]।

अवसेवन न० अव+सिव–ल्युट्। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अवसेय त्रि० अव+सो–कर्मणि यत्। १निश्चेये २[illegible] च।

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द–आधारे घञ्। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] २[illegible], ३[illegible] च

अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द–ल्युट्। १[illegible] [illegible] २[illegible] ३[illegible] च।

अवस्कर पु० अव+कृ–अप् सुट्। [illegible]। "[illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] च। "[illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

अवस्तार त्रि० अव+स्तॄ–घञ्। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] २, ११ ।

अवस्तरण न० अव+स्तॄ भावे ल्युट्। [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ६,८,१०।

अवस्तात् अव्य० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

अवस्तार पु० अव+स्तॄ–घञ् [illegible]। (परदा) इति [illegible] [illegible] २[illegible] च।

अवस्तु न० [illegible] न० त०। [illegible] [illegible] "[illegible]-[illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible]।

अवस्था स्त्री अव+स्था–अङ्। १[illegible] [illegible] २[illegible] च। [illegible] च [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "इति च [illegible] [illegible]

आपञ्चदशपर्य्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ प-ञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्धं वृद्धत्वमिति वैद्यकोक्तावस्थो-ऽवस्था । जीवमात्रस्य कौमारयौवनबार्द्धकरूपा अव-स्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्था-भेदा उन्नेयाः । सर्व्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामा-न्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयो "श्रवणाद्दर्श-नाद्वापि मिथः संरूढरागयोः । दशाविशेषोयोऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते" इत्युपक्रम्य "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसम्प्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशा कामदशा" सा०द० उक्ता कामदशा दशविधाः । मल्लिनाथेन तु "दृङ्मनःसङ्कल्पौ जागर कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" इत्यन्यविधा दश दशा उक्ता । एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोऽपि। "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः" इति च सा०द० । "अन्तर्मदावस्थइव द्विपेन्द्रः" रघु । "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थाङ्गतोऽपि" वा पुरा० "तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः" रामा० २आकारे च । "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः" रघु । [२स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १निवेशने

अवस्थापित त्रि० अव+स्था-णिच्-कर्म्मणि क्त । १निवेशिते २स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य त्रि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।

अवस्थायिन् त्रि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-स्थितियुक्ते ।

अवस्थित त्रि० अव+स्था-क्त । १वर्त्तमाने २स्थिते "अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्" "आधिश्चोपनिधिश्चैव" इत्युपक्रमे "दीर्घकालमवस्थितौ" इति च मनु ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने ।

अवस्यन्दन न० अव+स्यन्द-ल्युट् । क्षरणे शब्दा० क० । अवस्यन्दनीय वस्त्रादौ त्रि० ।

अवस्यु त्रि० अवो रक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणेच्छा-युक्ते । "धन्वाद्रिरवस्युरसि हुवस्वान्" ता० ब्रा० । "ईशानामवस्यवे यविष्ठ" ऋ० २,६,६, "अवस्यवे सरक्षण-मिच्छवे" भा०" ।

अवस्रंसन न० अव+स्रन्स-ल्युट् । १अधःपतने, २च्युतौ च ।

अवस्रंसित त्रि० अव+स्रन्स-णिच्-क्त । १दलिते २पातिते च ।

अवस्वस् त्रि० अवस् सते क्विप् । १भंसनशीले २खण्डिते च ।

अवस्वत् त्रि० अवो रक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य व । रक्षणयुक्ते ।

अवह त्रि० न वहति वह-अच न०ब० । नद्यादेःस्रोत-शून्ये १देशे "सव्याहतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकाञ्जलिमुत्सृज्य नाम-गोत्रे गृहीत्वोत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिधायेति" आश्व० गृ० "अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति" गु०त०रघु० । २तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च विष्णुतिर्वायुशब्दे ।

अवहत त्रि० अव+हन-कर्म्मणि क्त । अल्पाघातेन विलुपीकृते

अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अल्पावघातेन विलुपी करणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते धान्यादेः विलु-पीकरणसम्पादके १व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २फुप्फुसे च । "वपावसावहननमाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा" या० स्मृ० "अवहननं फुप्फुसः" मिता० ।

अवहरण न० अव+हृ-ल्युट् । १स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २नयने च ।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।

अवहार पु० अव+हृ-कर्त्तरि ण । १चौरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३निमन्त्रितवि-प्रादिभ्यो द्रव्यहरणे । ४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् ५शिविरनयने च । "ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत !" भा०भी०प० ६विरामे ७निवृत्तौ च "क्रियता-मवहारोऽस्माद्युद्धादृत्रासपरश्वात्" भा०आ०प० ।

अवहारक त्रि० अव+हृ-ण्वुल् । १स्थानान्तरनायके २निवा-रके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ४जलजन्तु-भेदे पु० ।

अवहार्य्य त्रि० अव+हृ-ण्यत् । अवहरणीये १स्थानान्तर नेये २अवश्यदेये । "आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हतः अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" मनु "अव-हार्य्यो भवेच्चैव सान्वयं षट्पणं दमं" मनु । ३समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवह्वलति अध स्थित्वा ऊर्द्धं स्खलति अव+ह्वल-विक्षेपे ण्वुल् टाप् अत इत्वम् । प्राचीरे भाषा० । ["यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १मृदुहासे २उपहासे च ।

अवहास्य त्रि० अव+हस कर्म्मणि ण्यत् । उपहास्ये

अवहित त्रि० अव+धा-क्त । सतावधाने सावधाने ।

दर्शनात्सादनः" रामा०। ५कार्यावसादनमात्रे च ।

अवसादन न० अव+सद णिच्–भावे ल्युट् । १विनाशे २कार्यावसादनात्मके अवसादे ३उत्साहविच्छेदे च "अवसादयताविष" ... "अवसादनमवसादनम्" इत्यादिना भविष्यमाणा दर्शिता "अवसादनमव-सानं प्रकाशनकारणम्" इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसान न० अव+सो–ल्युट् । १विरतौ २समाप्तौ, ३सीमायां ४मरणे ५स्थाने च । "न कोऽपि प्रवयस्याग्रस्थान दिनयते" च र रघुः । विरामोऽवसानम्" पा "होमावसाने समुद्भवः" पैशाच्या च इत्य । "होमावसाने इमशेन होमनीम्" वर्णिताच्चावसानमिति-हिमवताम्" । दिनावसानेसुरवलाक्यम्" इति च एतः प्रश्नात्मोऽवसानेन माही माह्यी हरेः वता" रघुः । "दिनावसानमत्मेर" रघु भवति काम-हैरविम्"भावादि च । १स्थाने । "अवसानमिन्यान दर्शितः" भ १२ ।१८ "अवसानं स्थानमिति" वैद्यो ।

अवसाय न० अवर्ष वाच चत् वा । अवसायवि अत्यावी अवसान्य वि च मेवी वाचवि ।

अवसाय पु० अव+सो घञ् । १समाप्ती, २शेषे ३निश्चये च । करणे घञ् । अवसायोऽर्थे १निश्चियार्थे च वाच ।

अवसायिन् त्रि० अव+सो–णिनि । १निश्चयकारके २समापके च ।

अवसित त्रि० अव+सिच–क्त । १बद्धे २भाड़ते ३सिक्ते च

अवसित त्रि० अव+सो–क्त । १समाप्ते "अवसानविते दक्षिणु पवर्षे विरताम्बू" कुमा०। "समाप्तिं हरितं भवितं वता" भट्टि । २ज्ञाते, ३गते ४परिणते ५निश्चिते च ६(पनि) अवसाय च । अव+षि–क्त । अवसिते त्रि ।

अवसह त्रि० अव+सह क्त । १दर्पे २सोढ़े ३निश्चिते च ।

अवसे अव्य० अव तुमर्थे असेन् । रक्षितुमित्यर्थे । "आवाभि-न्द्रोऽवस वज्र" ऋ० ३ ३० ।

अवसेक पु० अव+सिच–भावे घञ् । जलस्यादृशेचने । अतीसो मौहस्येचनात् रोपस्य विरूढीकृति रुधिरो मोक्ष परिस्रोतमेदे च ।

अवसेचिम पु० अवसेक निर्वृत्ता अवसेक+इमप् । तक्रादौ ।

अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । सिञ्चनादिकर्मे मौषधवीभिसारणे भौमिकादिरूपेण जलोकादि वैद्य दोषमे च विक्षुपूरणाभा वाचं कार्तीस-रेचने" इत्य ।

अवसेय त्रि० अव+सो–कर्मणि यत् । निश्चेये ज्ञातव्ये च ।

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द–भावे घञ् । विजीगीषया सैन्य निवेशनावे । सिपिरी वासे बलादवसादने, स्थानान्ये च ।

अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द–ल्युट् । १बलात् घातकाले २अवसादे ३आक्रमणे च ।

अवस्कर पु० अव+कृ–अप् सुट् । विष्ठादिके । पर्यवसित-स्थाने वा "क्रियते मर्दः स्वकाकलाबवत् कि मे । स्थाने च । "अवस्कराद्विलायनमलावस्कीर्णम्" विज्ञा वा तत्र । कर्तिर्षु वाचे च इ इत् इति मेदः । अवसाने वा । २स्वरादौ अवसादी । अवसादि वाता वधु । अवस्कर अवस्करणे त्रि० ।

अवस्कव त्रि० अव+स्कु–अच् । त्रिवी "अवस्कवं प्रवर कर्मीषु वाम ३ १ ११ ।

अवस्तरण न० अव+स्तृ–भावे ल्युट् । १विस्तारे । "अव-स्तरणमस्तरणे पावकम्" छान्दो० ५,५,१८ ।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्मात् अवरस्मिन्‌र्थे अव इति अस्ताति । अवरस्यादौ । अवस्तात् एतवीय वाच्या यदि वा "अवस्तात् कर्मवोषे मानवक" भ

अवस्तार पु० अव+स्तृ–घञ् निपातः (परदा) इति ख्याते १कर्मनिर्वाणम् २आवरणे च ।

अवस्तु न० इतिवार्थे न० त० । अवस्तुनि वस्तुत्वं अन्य विज्ञानादि । तत् इ है इणा ।

अवस्था स्त्री अव+स्था–अङ् । १कालकृतायां दशायां २अवस्थाने च । अवस्था च कालकृता बाल्यादिरूपा "बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः" ... गत्वोप वहीन्य । न अवस्थात्र दैविकभेदात् दर्शिता । तत्र 'अवस्थाकाल... मोषण वर्णिता ... दर्शिता ... अवस्थानकारणे भावेत्...

...

मेद्या वर्णितम् तत्र परम्" इति च अवस्था अवस्था

आषष्ठदशपर्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्ध वृद्धत्वमिति वैद्यकोक्तावस्थोऽवस्था। जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अवस्थास्तिस्र एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्रूपभेदेनावस्थाभेदा उन्नेया। सर्व्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामान्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयो "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयो। दशाविशेषयोऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते" इत्युपक्रम्य "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च। उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशा कामदशा" सा॰द॰ उक्ता कामदशा दशविधाः। मल्लिनाथेन तु "दृङ्मन सङ्कल्पौ जागर. कृशताऽरति। ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" इत्यन्यविधा दश दशा उक्ता। एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोऽपि। "रसावस्थ परं भावं स्थायितां प्रतिपद्यते" "भवेदभिनयोऽवस्थानुकार स चतुर्विध" इति च सा॰द॰। "अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः" रघु। "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थाङ्गतोऽपि" वा पुरा॰ "तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु मान्या पूज्याश्च पार्थिवा" रामा॰ २आकारे च। "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृत" रघु। [३स्थापने च।

अवस्थापन न॰ अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट्। १निवेशने

अवस्थापित त्रि॰ अव+स्था-णिच्-कर्म्मणि क्त। १निवेशिते २स्थापिते च। [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य॰।

अवस्थाप्य त्रि॰अव+स्था-णिच्-पुक् यत्। निवेशनीये स्थाप्।

अवस्थायिन् त्रि॰ अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप्। अवस्थितियुक्ते।

अवस्थित, त्रि॰अव+स्था-क्त। १वर्त्तमाने २स्थिते "अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्" "आधिश्चोपनिधिश्चैव" इत्युपक्रमे "दीर्घकालमवस्थितौ" इति च मनु।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन्। अवस्थाने।

अवस्यन्दन न॰ अव+स्यन्द्-ल्युट्। क्षरणे गङ्गा॰ छ। अवस्यन्दनीय तद्वत्सादौ त्रि॰।

अवस्यु त्रि॰ अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन्। रक्षणेच्छायुक्ते। "यज्ञादिरवस्युरवि द्रवसाम्" सा॰ भा॰। "ईशानामवसे यविष्ठ" ऋ॰२,६,६, "अवस्यवे स्तरणमिच्छवे" भा॰"।

अवस्रंसन न॰अव+स्रन्स-ल्युट्। १अधःपतने, २च्युतौ च।

अवस्रंसित त्रि॰अव+स्रन्स-णिच्-क्त। १दलिते २पातिते च।

अवस्वस त्रि॰ अवसं सते क्विप्। १भंसनयोग्ये २खण्डिते च।

अवस्वत् त्रि॰ अवोरक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य व। रक्षणयुक्ते।

अवह त्रि॰ न वहति वह-अच् न॰त॰। नद्यादेःस्रोतःशून्ये १देशे "यव्याहतो प्रजन्यनमेघमाणा यत्रोदकमवह भवति तत् प्राप्य सकृदुन्नाम्यैक जलाञ्जलिमुत्सृज्य नामगोत्रे स्वदीयोपान्त्र्याम्यामि वासांसि परिधायेति" आश्व॰ गृ॰ "अवह यत्र देशे नद्या स्रोतो नास्ति तदिति" गृ॰त॰रघु॰। २तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च विद्धतिर्वायुशब्दे।

अवहत त्रि॰ अव+हन-कर्म्मणि क्त। अल्पाघातेन विलुषीकृते

अवहति अव+हन-क्तिन्। अवघाते अल्पावघातेन विलुषीकरणार्थे व्यापारे।

अवहनन न॰अव+हन भावे ल्युट्। अवघाते धान्यादेः विलुषीकरणसम्पादके १व्यापारे। अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट्। देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २फुप्फुसे च। "यमावसावहननमाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा" या॰ स्मृ॰ "अवहनन फुप्फुसः" मिता॰।

अवहरण न॰ अव+हृ-ल्युट्। १स्थानान्तरनयने सैन्याना युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २नयने च।

अवहस्त पु॰ अवर हस्तस्य एक॰ त॰। हस्तपृष्ठे हेम॰।

अवहार पु॰ अव+हृ-कर्त्तरि घ। १चौरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च। भावे घञ्। ३निमन्त्रितविप्रादिभ्यो द्रव्यहरणे। ४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् ५शिविरनयने च। "ततोऽवहार सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत!" भा॰भी॰प॰ ६विरामे ७निवृत्तौ च "क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धादमाभूयसदृशतात्" भा॰ श्रा॰प॰।

अवहारक त्रि॰अव+हृ-ण्वुल्। १स्थानान्तरनायके २निवारके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च। (हाङ्गोर)४जलजन्तुभेदे पु॰।

अवहार्य्य त्रि॰अव+हृ-ण्यत्। अवहरणीये १स्थानान्तर नेये २अवश्यदेये। "आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हति अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" मनु "अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयं पटूपणो दम मनु। ३समाप्येच।

अवहालिका स्त्री अवहलति अध स्थित्वा ऊर्द्ध स यति अव+हल-विच्वेषे ण्वुल टाप् अत इत्वम्। प्राचीरे हारावली। ["यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता।

अवहास पु॰ अव+हस-घञ्। १मृदुहासे २उपहासे च।

अवहास्य त्रि॰ अव+हस कर्मणि ण्यत्। उपहास्ये

अवहित त्रि॰ अव+धा-क्त। कृतावधाने सावधाने।

[illegible]

[illegible]

अ० । "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कम्" शत० ब्रा० पूर्वार्थे ऽच्चौ अवाञ्चौ अवाञ्चः अवाचो इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७अवरकालादावर्थे अव्य० । अञ्चतेर्गत्यर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः । उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । ८सद्रहिते च "दुष्प्राव्यो-ऽवहन्तेदवाचः" ऋ० ४,२५,६, अवाचः स्तुतिरहिता भा० भवादौ च । अवाचीनस्तकपादौ त्रि० । तिसृभि-र्भस्त्रावाचीनविला" ता० ब्रा० "अवाचीनविला अवाङ्मुख-विला" भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तकपादौ त्रि० ।

अवाच्य न० वच-ण्यत् न कुत्सम् न०त० । १दुष्टवचने, "अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः" गीता २वचना-नर्हे,निन्दनीये त्रि० ३अकथनीये च "अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्" मनुः अवाच्+भवार्थे यत् । ४अवरकालादौ भवे त्रि० । ५अभिधावृत्त्या बोधयितुम शक्ये च । "अवाच्यत्वादिकं तस्य वच्मि व्यङ्ग्यमकल्पने" सा० द० । यदुद्दिश्य कथ्यते ६तद्भिन्ने च ।

अवात त्रि० नास्ति वातो यत्र । १वायुशून्यदेशे वा-क्त न०त० । २अस्यैरनभिगते च "यन्यमवातोऽस्तृत" ऋ० ६,१६,२० । वातव्यापारशोषणशून्ये "न स्मयन्ते युवतयोऽवाताः" ऋ० १,६,७ "अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-तया अशुष्काः" भा० ।

अवाञ्चित त्रि० अव+अञ्च-णिच्-क्त । आनमिते "रण-पाण्डया सङ्करवाञ्चितान्" माघ । [देशे त्रिका० ।

अवाग्देश पु० अवाचि भव यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-

अवादिन् त्रि० वद-णिनि न०त० स्त्रियां ङीप् । १अविरोधिनि २अवदनशीले च । [कादृष्टमेकमवाप्फलं किल" भा० व० प०

अवान त्रि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ "अवानमशु-

अवान्तर त्रि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १प्रधानान्त-र्वर्त्तिनि अङ्गादौ, २सामान्यस्य विशेषे ३प्रसङ्गागते च "इयं फलश्रुतिर्न निःश्रेयसपरमपुरुषार्थशासनपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविमुखतयाऽवान्तरकर्मफले कर्मसु रुच्यर्थमो-त्पादनमात्रम्" श्रीधरः । यथा "पिब निम्ब प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिवा-लकः" पुरा० । "तस्मादवान्तरां दीक्षामपश्यन्" शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिश् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-रालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । "दिशो पार्श्वेऽ-वान्तरदिशः पर्शव" छा० उ० ।

अवान्तराम् अव्य० अवान्तर+बा० आम् । सर्वमध्यपातिनि । "तदेतमवान्तरामात्मानमुपपद्यते" इति शत० ब्रा० ।

अवापित त्रि० वप-णिच्-क्त न०त० । यस्य वपनं न कृतं तादृशे अनारोपिते १धान्यादौ २अच्छेदिते केशादौ च । अव+वप-णिच्-क्त-३वापिते च । "विपुला कुरङ्गनयना-मवापिता" नैष० ।

अवाप्त त्रि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । "नानवाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन" गीता । [मवाप्स्यसि" गीता ।

अवाप्तव्य त्रि० अव+आप-तव्य । प्राप्तव्ये । "नानवाप्त-

अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्तौ । "तप किलेदं तद-वाप्तिसाधनम्" कुमा० "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्" सा० द० ।

अवाप्य त्रि० अव+आप ण्यत् । १प्राप्ये । "ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यद्धनम्" मनु । न वाप्य । २अरोप्ये ३अच्छेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न०त० । वामभिन्ने १दक्षिणे "अवामे वामार्द्धे" नैष० । वाम प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न०त० । २अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३अशोभने च त्रि० । [ऋ० १०,४,७

अवाय पु० अव+इण् घञ् । अपचये । "अनवाय किलीदिने"

अवार न० न वार्य्यते जलेन वृ-कर्म्मणि घञ् । नद्यादेरर्वाक् तीरे । [भावे । न०त० । तच्छून्ये त्रि० ।

अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न०त० । निषेधा-

अवारणीय त्रि० न वारणीय वारयितुमशक्यः । वारयि-तुमशक्ये १रिपुप्रभृतौ २रोगादौ च । अवारणीयाश्च रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा "अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवा-र्य्यताम् । रसायनाद्विना वत्स । तान् शृणुष्वेकमनाः शुभ ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चि-कित्स्या महागदाः ॥ प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमि-ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः । वर्ज्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्मानप्रपीड़ितम् । नरं रुजार्त्तिमन्तञ्च वातव्या-धिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा । पिड़कापीड़ितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्र-स्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् । पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं ह-न्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शोथातिसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूत्रपुरी-षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ प्रशूनमाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजान्वितम् ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्राङ्मासत्र्यहार्द्धमासिकम्। बीजायोवाहरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्" या० स्मृ०। तथाच बीजे—व्रीह्यादौ पञ्चाहं, रत्ने—मुक्ताप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पक्षद्वयाहं, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्यर्पितुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषो द्रव्यविशेषे बोध्यः।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे। स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः। "अविक्रेयस्य विक्रय" स्मृतिः।

अविक्षत त्रि० विक्षत नष्टं भोगादिना दुष्टो वा न०त०। १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च। "विक्रीय प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाङ्गविक्षतम्" स्मृतिः।

अविचित त्रि० नास्ति विशेषेण चितम् चयोऽस्य भावे क्त। विशेषचयशून्ये "अविचिताश्च आयुषा सुवीराः" ऋ० ७, १२२४। वा दीर्घमत्वे। अविक्षीण तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त०। अविक्षीण इत्येव।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्यः क्षिप—क—। विक्षेप्तुमशक्ये। स्वार्थे कन् तत्रैव। [अजगन्धाख्ये।

अविगन्धा स्त्री अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः।

अविगर्हित त्रि० न०त०। १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त०। अवनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वमेति" शक्ता०। [२उद्विग्नभिन्ने त्रि०।

अविघ्न पु० विघ्न—क्त न०त०। (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे।

अविग्रह त्रि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य। १विशेषरूपेणाज्ञाते "अविग्रहा गतादिस्था यथा ध्यानादिकर्म्मभिः" हरि०। न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकवाक्यं यस्य। २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे। नास्ति विग्रहो देहो यस्य। ३निरवयवे परमेशे पु०। नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। नैर्हि देवानां विग्रहवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्व्वकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं यथा—"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्" सू०। "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वथा धर्म्मस्य प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति। कुतः?। 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथये परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति। आह,—"ननु एवं सुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति"। उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुतः?। स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च नः प्रमाणम्। तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्द्दृढिमानं कल्पयामः। तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—"जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र! हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति। तथा "इमे चित् इन्द्र! रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन्! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, "तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मात् विग्रहवती देवता इति। भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति। तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां गमयति,—"अद्धीन्द्र! पिब च प्रस्थितस्य"—इति, तथा च, "विश्वासनानि जठरेषु धत्ते" इति, "एकया प्रति धा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्" इति। आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत"। उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते। कथम्?। देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते" भा०। "आधिपत्याच्च" सू०। "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्य्यमाणा च प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्द्देवता इति। कथम् अवगम्यते?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति। तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तथैव स्मृतिं दृढयति। तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः,

[illegible] विषयाबद्धतामिता । [illegible] मोनियहति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] पूर्वभावाद [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अपारपार पु॰ [illegible] [illegible] ।

अपारपारीण त्रि॰ [illegible] । [illegible] ।

अपारिका स्त्री॰ [illegible] । [illegible] ।

अपारित त्रि॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपारीय त्रि॰ [illegible] । [illegible]

अपाश्य त्रि॰ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपाष्ट पु॰ "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपावृत् त्रि॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपासङ्ग त्रि॰ [illegible] । [illegible] ।

अपासिन् त्रि॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपास्त न॰ [illegible] । [illegible] ।

अपाह्न त्रि॰ [illegible] । [illegible] ।

अपि अ॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपिकक्ष पु॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपिकक्षोरस पु॰ [illegible] । [illegible] ।

अपिकर्ण त्रि॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपिकक्ष त्रि॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपिकार पु॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपिकार्य त्रि॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपिगत त्रि॰ [illegible] । [illegible] ।

अपिगति स्त्री॰ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपिगिरि त्रि॰ [illegible] । [illegible] ।

अपिगीत त्रि॰ [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]

प्राङ्मासत्र्यहार्द्धमासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्" या० स्मृ०। तथाच बीजे—व्रीह्यादौ दशाह, रत्ने—मुक्ताप्रवालादौ सप्ताह, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पक्षदशाह, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्यार्पणं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एव विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्य।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे। स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अयपण्यशब्दे विवृतिः। "अविक्रेयस्य विक्रय" स्मृति।

अविक्षत विक्षत नष्टः भोगादिना दुष्टोवा न०त०। १अविनष्टे भोगादिना १अदूषिते च। "विक्रेतु प्रतिदेय तत्तस्मिन्नेवाक्षतविक्षतम्" स्मृति।

अविक्षित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त। विशेषक्षयशून्ये "अविक्षितास आयुषा सुवीरा" ऋ०७, १२९४। वा दीर्घमत्वे। अविक्षीण. तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त०। अविक्षीण इत्येव।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्य क्षिप—क—। विक्षेप्तुमशक्ये। स्वार्थे कन् तत्रैव। [अजगन्धाष्टचे।

अविगन्धा स्त्री अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्या।

अविगर्हित त्रि० न०त०। १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त०। अवनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वमेव" सक्ता०। [२उद्विग्नभिन्ने त्रि०।

अविघ्न पु० विज—क्त न०त०। (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे।

अविग्रह त्रि०नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य। १विशेषरूपेणाज्ञाते "अविग्रहा गतादिस्था यथा धामादिकर्म्मभि"हरि। न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकं वाक्यं यस्य। २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे। नास्ति विग्रहो देहो यस्य। ३निरवयवे परमेशे पु० नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। नैहि देवानां विग्रहवत्त्व खण्डितं तञ्च शङ्कापूर्व्वकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा-"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्"सू० "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजका'—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिका भवितुमर्हन्ति। कुत?। 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं याग श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवता प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथये परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्' एवम् इदमपि—इति। आह,—"ननु एव सुमता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगत भवति"। उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुत?। स्मृते, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम्। तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यथा दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयाम। तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—"जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र! हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिण सव्यश्च हस्तो भवति। तथा "इमे चित् इन्द्र! रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन्! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टि, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, "तुविग्रीवो वपोदर सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मात् विग्रहवती देवता इति। भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति। तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां गमयति,—"अद्धीन्द्र! पिब च प्रस्थितस्य'—इति, तथा च, "विश्वासमानि जठरेषु धत्ते" इति, 'एकया प्रति धा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्" इति। आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत"। उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगस्यते। कथम्?। देवतायै हवि प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते"भा०। "आधिपत्याच्च"सू०। "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् तत तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति। कथम् अवगम्यते?। स्मृते, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति। तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति। तथा अन्यार्थवचनम् ईशाना देवता दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्र,

अद्धारी चरणमाद विचारमस्तामिता । अमोन-
चरारुो महो बोधिचकि । तस्मात् किम पूर्
मर्मे बमोशयानुपन्ना । मार्गमहात्मपि मचोवारिवार
मीक्षितम् । तिरि पूर्वमाचम् सर्वमेतदारादिम् ।
बतात्मापि विचार मेते निरविशोऽपि ना । मीमारिसोऽ
नारभार नरेण विशी भर । भो हृदरोना भवामो
चुरि भमामूतपाद् । पिर्व महेन बोधकोन ते ज्ञी
शमि पामपम् । क्रियामारविचारार्थं पूर्वं विचारबोध
नम् । तमोस्तारविन बीच भर मरवति भूरः ।
भारिवाच प्रतान्तर्म मिश्राकुलवीन च । बोधमोक्षि-
वोरस्थ भर मरवति भूरः । भावमूर्तविचारार्थं
बीच भूरमिनीक्षितम् । निवेश्य भर हृदयमोवारे
विचारयेत् । गुह्यायनमो वारस्त्र नावमिनीक्षितम् ।
कर्मेव मह मैहर्म बच्चा मुनीर नामनम् । भावनव
विचारागतिदेवर्षिनिद्रुता । नमनि दुर्गमरव हृति
बोधात्र मैवार । भाग्यार्थ भदभिचार् बांदिचारमक-
भिनम् । तमावाररवादिर विक्रिमिोनवेरम् । भाव
हृत्मवी मव नावर मेभव मानत । भावरु हृदयपर्व
च भाव्र रोमी विचारति । बोधित मरीधार मङ्ग्मो-
बोधितेभव । तपाभाव दिवा हृद प्यापिदी विचारति ।
भगाहभत्मूत्मरो वा बोधमावमरो भर । भावति्त
रयम्रदमयोन विचारति । मङ्गलीतमचरमन् भवीष
भविलम्बन् । मेमामात्रविज्ञानविचयचारो विचारयेत् ।

अपारपार पु अपारस्यपीधीर तारचोरस्तीरेंन भो पन
भर्मचायणु भवमूलमति मड़े ।

अपारपारीण त्रि अपारपारे गच्छति-ख । तारयामिति ।

अपारिका स्त्री नास्ति पारि बत्र । अपार्थे, बच बरिष्ठ ष
तेन अवमृत्यमादयाम् ।

अपारित त्रि न पारित । पाणिनि "पारेण मैवरती
दृशाति" भाव । [अपारि ।

अपारीय त्रि अपारं गच्छति ख । अपारेणमोबतार

अपार्ण त्रि न पार्णः अपारपीये । "अपार्णेषु ये अप-
मानवो बाष्पतार्मतानु एव ।

अपाष्ट पु "दिवोषेन ट च दिया बचमीनो मनावते ।
अपारे दीक्षार महभगी च मानिय "मभुमे हृष्ण-
बोधवादी ।

अपासन् त्रि बोध-अगवारभे अयमिन् । अपापरे ।
क्षिप्ता दीर् मरीरव । अपापठे ।

अपासङ्ग त्रि न पापोत्र । दवारिते भवे रथोडमेद वा ।

अपासिन् त्रि न स्यति वा फिति न द । निरावीर
निके । क्षिप्ता बोध ।

अपासङ्ग न न पाकम् । अमविन विचारे ।

अपास्य त्रि न इ । मोकुलमम ।

अपि अ अप-अम् । सर्वे ४ममचे ४भेरे ज्ञाने
"चतारमपि मचरापि मोचारिममानमः" विचारमिक-
नगरी शपद् दणान् विपदसे" इति च मद ४पमी
मेघूमिममने भयो च । तत्मावरो च्यौ वा बोर् ।
भार्ये मम् । भविष्यदार्थे । भावरो मरोमिका भद् ।
भानिशम् मङ्गलारी च ।

अपिकच्छ पु भवि-मपूर्वे बच्च ।पिचवती । क्षिप्त वप
च ह० । स्वपरिते बोधे भि ।

अपिकरोरच पु अपिच्छे भैरवे ईश चचनीर । अवान
पुनक्षेत्र देवे मैवर्तमानमने मैवदो भरे ।

अपिकल्पन त्रि न द । भावागूतम चतुरव चनाता
मतेमूरविचमावा" हेतीहरा ।

अपिकृष्ण त्रि न विचार आकृता । भावरनवि ४पर्वि
मादिनि च "चचपमिवमतव भावनेमिवेती
बोच 'अपिवचोऽमिवंतारी" भवि० ।

अपिकार पु अभावे न ह० । विचारमावे न च ।
विचारमूतमे । विचारच भरिचारोऽड्र भावनै ।

अपिकार्य त्रि अविचार । ४विचारमिव हरिचावितमवत
"अपिचार्यमभवमवहि मीता । विचार्यव ४च प्रभु
चोरभमूर्ति विचित्र भावादिमवयम् । विचिन्त्यतमावेन
भवा हत्यादिविचारमव हति भावार भद भावाय
भावमवदुनर विचार्यविर्वलम् मतेम ४पदार्थ रतावच
दृढमानापात् भवेवास्तिचार्यभेव ।

अपिकृत त्रि न क्षिप्त । भरिचातिवृत्तमवे ।

अपिकृति स्त्री अभावे न द ।।विचारमावे न च ४स्थिर
मूले च । "४दारोगाता मूलमवो भवि "मूलाधि
दीक्षित ने भव ।

अपिक्रिय त्रि नास्ति क्रिया यत्र । क्रियारहित ।

अपिक्रीत त्रि न क्रीतः । क्रिपिवमाऽपि भावतीचरव
हन मनावेषु भवे हत्यमेहमन भावनिवरी वरा गीता
विचीत वा विचित्र भवेत्रावहवी भवेद् । बोधमोहर्ष
महुवम हवाम मारहीन वा भद । मीमावहवनमवद
हत्यचिवेन विचावहवमवातिरेकोपादात् । "दर्भवारा

प्राङ्मासात्र्यहाद्दशाहमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्" या० स्मृ० । तथाच बीजे—व्रीह्यादौ दशाहः, रत्ने—सुवर्णमुक्तादौ सप्ताहः, स्त्रियां—दास्यां मासः, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पक्षदशाहः, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्या-र्पणं शक्यते इत्यवगम्यते एतच्च प्रतनुभवमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोऽप्यविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हम् । स्मृतिभिर्निषिद्धविक्रये लाक्षालव-णादौ अपण्यशब्दे विवृतिः । "अविक्रेयस्य विक्रय" इति ।

अविक्षत विक्षत नष्ट भोगादिना दुष्टो वा न०त० । १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च । "विक्रीय प्रतिदेयं तत्तादृशं चाक्षतमविक्षतम्" स्मृतिः ।

अविचित त्रि० नास्ति विशेषेण चितम् चयोऽस्य भावे क्त । विशेषचयशून्ये "अविचिताश्च आयुधा शरीरा ऋ० ७, १२२४ । वा दीर्घमत्वे । अविशोष तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त० । अविचोष इत्येव ।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्तः क्षिप—क— । विक्षेप्तुमशक्ते । स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगन्धायाम् ।

अविगन्धा स्त्री अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः ।

अविगर्हित त्रि० न०त० । १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त० । अपनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तस्य नेति" शङ्का० । [२उद्विग्नभिन्ने त्रि० ।

अविग्न पु० विज—क्त न०त० । (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे ।

अविग्रह त्रि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १विशेषरूपेणाग्राह्ये "अविग्रहा गतादिस्था यथा धामादिकर्म्मभिः" हरिः । न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकवाक्यं यस्य । २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३निरवयवे परमेशे पु० नास्तिकमीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च । वेदे हि देवानां विग्रहस्य खण्डितं तच्च सङ्ग्रहपूर्व्वकं मी०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा—"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्" सू० "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवता सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? । 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भो-क्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं याग श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कारकाणामपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' इत्युक्तम्, यथा यावत्किञ्चिद् अतिथये परिचरणम्, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति । आह,—"नत्वेवं सति, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति" । उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम्, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थदर्शनम्, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति—"जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा "इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् सङ्गृभ्णा मघवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, "तदिस्पीषो यथोदर समासश्चमो मदे । इन्द्रो दलानि जिघ्नते" इति, सोमः उदरं याति इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदर्थं विविधान् उपचारान् उप-हरन्ति । तथा च अन्यार्थदर्शनं भुञ्जानां देवतां गमयति,—"अद्धीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य"—इति तथा च, "विश्वा समानि जठरेषु धत्ते" इति, "एकया प्रति धा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्" इति । आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत" । उच्यते, अमरसभोजिनो देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम्? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते" भा० । "आधिपत्याच्च" सू० । "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्य्यमाणा च प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इव देवतापूजा अभिनिर्व-र्त्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-पतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानाम्, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः

[illegible]

अपारपार पुं [illegible]

अपारपारीण त्रि [illegible]

[illegible]

अविकट पुं [illegible]

अविकटोरण पुं [illegible]

अविकत्थन त्रि [illegible]

अविकल त्रि [illegible]

अविकार पुं [illegible]

अविकार्य त्रि [illegible]

अविक्षत त्रि [illegible]

अविकृति स्त्री [illegible]

अविक्रिय त्रि [illegible]

अविक्रीत त्रि [illegible]

प्राङ्मासत्र्यहाङ्मासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्य पुंसा परीक्षणम्" या० स्मृ०। तथाच बीजे—ब्रीह्यादौ सप्ताहं,रत्ने—सुवर्णप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पक्षद्वयाहं, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये सत्या-दत्तं यक्रेते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्यः।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे। स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः। "अविक्रेयस्य विक्रय" स्मृति।

अविक्षत विक्षत नष्ट भोगादिना दुष्टोवा न०त०। १अविनष्टे भोगादिना १अदूषिते च। "विक्रीय प्रतिदेय तत्तथैव चाङ्गाविक्षतम्" स्मृति।

अविक्षित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त। विशेषणक्षयशून्ये "अविक्षितास आयुषा सुवीराः" ऋ०७, १२३४। बा० दीर्घमत्वे। अविक्षीणः तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त०। अविक्षीण इत्येव।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्य क्षिप—क्त—। विक्षेप्तुमशक्ये। स्वार्थे कन् तत्रैव। [अजगन्धायाञ्च।

अविगन्धा स्त्री अवेरछागस्य गन्ध इव गन्ध पुष्पादावस्याः।

अविगर्हित त्रि० न०त०। १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त०। अवनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचार परम्पराप्राप्तत्वेनेति" शक्का०। [२उद्विग्नभिन्ने त्रि०।

अविग्न पु० विज—क्त न०त०। (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे।

अविग्रह त्रि०नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य। १विशेषरूपेणाज्ञाते "अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मणि" हरि। न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकवाक्यं यस्य। २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे। नास्ति विग्रहो देहो यस्य। ३निरवयवे परमेशे पु० नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। वैर्हिं देवाना विग्रहवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्व्वकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा—"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्" सू० "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति। कुत ?। 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इद देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्य देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं याग श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवता प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्य, यथा यावत्किञ्चित् अतिथे परिचरण, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्' एवम् इदमपि—इति। आह,—"ननु एव सुखता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगत भवति"। उच्यते, बाढ, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुत ?। स्मृते, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एव हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम्। तथा विग्रहवतीं देवतान् उपचरन्ति,—यथ दण्डहस्तामाचिक्षन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुण पाशहस्तम्, इन्द्र वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयाम। तथा अन्यार्थापन, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—"जगृभ्णा ते दक्षिणम् इन्द्र। हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिण सव्यश्च हस्तो भवति। तथा "इमे चित् इन्द्र। रोदसी अपारे यत् सगृभ्णा मघवन्! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टि, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, "तुविग्रीवो वपोदर सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मात् विग्रहवती देवता इति। भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते ?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एव स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति। तथा च अन्यार्थवचन भुञ्जानाम् देवता गमयति,—"अद्धीन्द्र। पिब च प्रस्थितस्य'—इति, तथा च, "त्रिंशासनानि जठरेषु धत्ते" इति, "एकया प्रति धा पिबत्साक सरांसि त्रि शतम्" इति। आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्त क्षीयेत"। उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते। कथम्?। देवतायै हवि प्रत्त नीरस भवति, तस्मात् अन्नरस भुङ्क्ते देवता इति गम्यते" भा०। "आर्थपत्याच्च" सू०। "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचयेसाक्षा च प्रसीदेत् तत तदाराधनार्थम् इव देवतापूजा अभिनिर्वर्त्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति। कथम् अवगम्यते? । स्मृते, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एव हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति। तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव स्मृति द्रढयति। तथा अन्यार्थवचनम् ईशाना देवता दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्र,

[illegible] इति यथा "[illegible]" इति । यथा [illegible] इति । यथा [illegible] इति । यथा [illegible] इति । "[illegible]" देवता [illegible] । [illegible] ? । [illegible] इति । यथा [illegible] "[illegible]" इति यथा "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ? इति [illegible] । "[illegible]" इति "[illegible]" [illegible] । [illegible] ? । "[illegible]" [illegible] देवता । [illegible] ? । [illegible] इति यथा "[illegible]" इति [illegible] देवता । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] देवता । [illegible] "[illegible]"

इति न [illegible] देवता [illegible] । [illegible] । [illegible] देवता । [illegible] इति [illegible] देवता [illegible] । [illegible] इति न [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

कल्प्यते इत्यपक्षीणा इति चेत्' । तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यत, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्र इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्ध इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येव गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनाया दृष्टादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्ध इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देशार्थमेव । अविग्रह-पक्षेऽपि तत् निर्द्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितवि-भक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवताख्यं साधयितृतमं, यच्चैतमादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपच-र्य्यमाणं सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्दिश्य उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्त स्पदान्वया वयम् इदर्थं, अस्माभि इन्द्रकर्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्य्यते । यथा "इमे द्यावापृथिव्यौ द्रुते अपारे यत् संदद्धासि मघवन्नहो ते पूजितो स्तुति," इति सन्तमिव स्तुति स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति न इदं वचनं, "इत् महान् कापि" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव कापि, स महान् इति, अन्यार्थस्तव कापिरस्ति इति, अन्य तव कापिर्महान् इति । "सता हि स्तुति उपप-द्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधि-कैरङ्गैर्योक्ति संयोग, पौरुषविधिकैरङ्गै तस्यापि स्तुति-र्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभि । विष्टी ग्रावाण सुकृत, सुकृतया होतुश्चित् पूर्व्वे हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुख रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्था-पत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवताया । तथा, "तुविग्रीव इन्द्र, इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्र इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च, ग्रीवास्तुति अर्थापत्ति, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्ते । अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येता-भ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्द सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्ध यातु, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्य वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यन्ते तुविग्रीवादि, 'अन्धसो मदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्ति, एतदवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—'बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि बाह्वो रोमवत्त्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्ता वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्ता स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुत एतत् अवगम्यते? । चतुर्थी-निर्द्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्य-भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येव च उद्दिश्येत चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि सूत्युप-चारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविपक्षत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हवि क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् असारभोजिन्यो देवता —इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्ष, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हवि प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैष दोष, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतीभूत च । न च, असौ कस्य-चित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, सूत्युपचारान्यार्थदर्शनै ईशाना देवता—इत्यव-गम्यते—इति । तन्न, सूते मन्त्रार्थवादमूलत्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेत विनियोगमर्हति, तत्तस्य स, न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्राय विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्याम ,—भाक्त एष शब्द —इति । 'तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव—इत्यध्यवस्याम'—इति । तन्न

[illegible]

कल्प्यते हस्तपद्दीना इति चेत्। तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यत, यथा, 'दश दाडिमानि षड् अपूपाः' इति। यस्यापि च एष पक्षो, विषहवान् इन्द्र इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्ध इत्यवगते अनुवचन न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम्। 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति। न च, असौ सम्बुद्ध इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात्। तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव। अस्मत्पक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति। तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इद दैवतारूपं साधयितृतमं, यच्चेतनावत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनावदिव उपचर्यमाणं सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्दिश्य उच्यते, इन्द्रोतवन्तो वय तव हस्त स्पदाश्रया वयम् इत्यर्थ, अस्माभि' इन्द्रकर्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्य्यते। तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ इते अपारे यत् संस्थास्ति मघवन्तहो ते पूजितो सद्यि ,, इति सन्तमिव मुष्टि स्तुत्यर्थेन वदति,। तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इद वचन, "इत् महान् कापि" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव कापि, स महान् इति, अन्यार्थस्तत्र कापिरस्ति इति, अन्य तव कापिर्महान् इति। "सता हि स्तुति उपपद्यते इति चेत्"। नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोग, पौरुषविधिकैरङ्गै तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा' "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभि। विद्वो ग्रावाण सुकृत, सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्व्वे हविरद्यमाशत" इति। तथा, "सुख रथ युयुजे सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवताया। तथा, "तुविग्रीव इन्द्र, इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्र इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवास्त्वस्य नास्ति प्रमाणम्। न च, ग्रीवास्तुति अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्ते। अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्द सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभि सम्बन्ध यातु, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्न च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्प्यते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यन्ते तुविग्रीवादि, 'अन्धसो मदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्ति, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति। यदपि वचन,—'बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि नाङ्गो रोमशत्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न चाङ्गसत्तामभिगमता च। यदपि अभिसत्ता वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षु सम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् स्तोमिव चक्षुष्मत्ता स्तुत्यर्थम् उच्चारयति। कुत एतत् अवगम्यते?। चतुर्थीनिर्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यभिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येव च उद्दिश्येत चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च। तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शन पुरुषविधता देवतायाम् इद ख्यापयति—इति, न च, इद भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम्। यदपि अस्तृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविपक्षत्वेन प्रत्युक्तम्। अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्त हविः क्षीयेत। न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवता—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्ष, न च तद्वत् देवतायाम्। तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हवि प्रत्त नीरस भवति—इति। नैवदोष, वातोपहत नीरसम्भवति—इति, शीतीभूत च। न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथ दास्यति ?।—इति। यदुक्त, अस्त्युपचारान्यार्थदर्शने ईशाना देवता—इत्यवगम्यते—इति। तन्न, अस्तृते मन्त्रार्थवादमुखत्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिमत विनियोगमर्हति, तत्तस्य, न च ग्राम क्षेत्रं वा यथाभिप्राय विनियुङ्क्ते देवता। तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति देवताम् उद्दिश्य, यत् त्वयुक्तम्। यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवता ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीनि, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्याम,—भाक्त एष शब्द—इति। 'तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्याम'—इति। तन्न,

प्रमत्तात् प्रमादात् दैवात्परिचारकादाम् अभिघातः छन्नगम्यते च न मन्यो नाभिहन्य। दैरपि दैवाच दैवानां गर्मयति दैरपि च आगच्छति परिचारकेणाम् अभिघातम्। किं चासौ तथा दैवा करोति तथा यदि चारकादाम् अभिघाती भवति इति न च च दैवानो भवति, न परानिमाशम् चाहरमते यत्र न चामिभावात् निमित्तेनो भवति। यदि च न च दासद्भवं कस्मात्तम दोषदैवमात्, प्रमादविरोधात्, दुर्विपाकोऽभवापि दुर्विपाके च गच्छति न गमनाभावात् दैविकी इति गम्यते। न च दैवा सर्वेण रचनापि वा दर्शे यदि नर्येत। अत्र चतुष्पादाश्चार्थदर्शैर्दाति प्रतीयते न इति। अत्र चमत्कारोऽर्थेऽत्र अत् चमात्मदर्शन अर्थे प्रीता एतमूलम् इति तत्, तस्मात् विरोधाभावात् दर्शितम् इत्यादिरूपेणा प्रकाश तथा "अत्र सर्वम् प्रभुः सर्वदा यदृच्छयाभिमर्शयति" इति तत्र देवता अभिघो निमित्तम्। तस्मात् दैवा न प्रतीयिता इति" वा। "अभिघो बहुप्रमाणमत्वान् भवति आत्मा मोक्ष-प्रमाणमात्रं" क०। "मङ्गलम् अभिधिनम् इति तत् परिहर्तव्यम् चाभिप्रायम् अभिधिभङ्ग तत् चाभिघो किं तत् प्रीतिदिनीयते अभिधि परिचरितम् तथा प्रीयते तथा सर्वत्र इति। लोकेन एतत् वा कार्यम् इति तस्य अभिघो दोषतो यत् कस्य तत् सर्वं न दोषते न तत् तस्मात् कारिकालम् इति उक्तं च भवति अथवा प्रीतिविभावक। तस्मात् निमित्तं अभिधिवा परतोऽभाव्। अत्रैव विचित्रं भवति दैवि तेषां निपरसमतोऽस्ति तथाच बहुपूर्वक दैवानां निपरकाल वा आत्मा प्रज्ञाने च अरक्षणीय यथा। "निरोध कर्मणोपि दैवाभेद-प्रतिपत्तेर्दैवात् भी क०, "अतिरेक यदि निपर-बलादनुबन्धेन दैवादीनां प्रियावधिप्रदोषच्छेद निपरकालविनापि दिविप्रादोषापि अवकाशवि-धेन बोधिद्भुत्ताशिभक्ते न च भवति। तत्तु दुष्परोक्तव्य अवकाशविभागप्रसङ्गेरिति दैवाभ-वति निरोधः कथम्? कथंचिदपि तत्त्वापि दैवा-भनोदुष्परत्वेऽसवदतदर्शनविधि भवति। अथवा दुष्परत्वं? दुष्परात्। तथापि "यदि दैवा।" ? एवं न तत्र तथा भी च यदा च तथा भो च तत्कौति" निरस्यं" अपि मे? तत्रत्यो दुष्परो अभिघात

दर्शनायेति तत्रापि मयूखेन दैवा इति मुख्यो वृत्तिरैवत्व दैवाभावो दुष्परदैवावशादपदर्शयति। तथा सर्वत्र च भोऽपि बहुप्रदत्वक्षणेव 'बहुपरो दैव' इति पाठ इति प्रायोऽवदत्तदर्थेऽयो दुष्परो तत्रैव प्राप्त दुष्परदैवावशादर्थयति। तथा चाभिहितं "आत्मनो मे तत्त्वानि प्रभुमि करवेण। दुर्घोषोरो मम प्राप्त मम वर्हिणीणुरैद। प्राप्नुवन्तिदात् दैविक दैविकृत्यन करैद। वन्दिनीय इत्यादि कर्मो रश्मिभवापिनि" इत्येवा टीकया प्राधान्यविवक्षया तत्रोक्ता बोधितार्थेन दुष्पर-सेवकरोहणीय' इत्यपि विष्णु मत्स्यप्रमाणविहानां दैवानाम्। कवैदर्शनापिदर्शितस्वपि दैवा दैवा तत्रार्थं दाक्षात प्रतिपन्न तत्र कादेव दुष्परस्वप्रमाण भवति, परेण न तत्र दैवात्संवर्णानादिनिश्चितोपादिन दश्यते। कथेव प्रतिपत्तेर्दैवादिदित्वात् यथा। निपरकालापि यदोदि कारणोत्पत्तेरवा प्रतिपतिर्न्न भृति। अभिरोधोऽभिपद-वानमेवम् न दुष्परत्वाद भवति तथा यत्रापिर्णव दुर्भिक्षोत्पन्नो दुष्परत्वोक्ति। कर्तृत्वो निपरकालो-ऽस्य दुष्परत्वाल भवति तथा तत्रापिर्णयत्वैरेवो आत्मनो दुष्परवर्णात्मते अदिरोहेऽवरोहितात्मन-स्यापाकत्व निपरदीपकेतो दैवाददिश परस्य च न तत्र दुष्पर परिहारमत्वीपि निपरकाल इति दैवानां न विशिष्य कर्मेण दिवचते" क०। "अत्र इति दैवाः प्रमाद् प्रमादादुष्परमाणात् क०। "वा तत्र निपरकालः दैवादोषावसरवादे अभिविरोधः भवति, अन्ते तु विरोधा प्रकोप यद्य? कौतुकेन किं तत्र कार्येण गमनचरितविभागमेवादिति दैवत्व प्रावाक्ष अभिधिवृत्। तथापीत्युक्त निपरकालो दैवाद्युपपत्तम भाषा बहुमैतन्य बोधावृत्तदयोवक्तव्यत्वोपि दर्शनेऽपि मुखेन इत्यापि निपरकालोऽवदपदिकरणतत्त्वपरवादी दैवि विभाव्य सम्बन्धिन भावैर्वाभिहरणस्य प्रतीय-मानो वर्हिणि चक्रे प्रायाण्य विना तत्र निरोधात्म-दिदि दैवादवस्थित निरोध भवति? यत्र प्रमाद चाहय किं दैवित्वात्प्रायत्वादिपक्षाम् भवति। मत अन्यायान तत्र इति प्रमादमत्व अवतीप्रकारित भवति तत्र तत्त्वानवगतेः। यदि च यदि तत्र दैविकाचरणात्मन भवति प्रमुदम्य अवधिविनापि निरोध। यत्रे परिहारः ? आत्मा मनोविज्ञानापि परिहारार्थं दैवादवरमत्तेऽपि अभिघा तत्र तत्पूर्वपक्षत्वात् तदभिमते महात्मनां परिहारां तत्र-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्य्यते? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्म्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि? स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते" भा०। "ज्योतिषि भावाच्च" सू०। "यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेतनतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्यभिचरितविषयेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्धः एवार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य" भा०। "भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि" सू०। तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। बादरायणस्त्वाचार्य्यो भावमधिकारस्य देवानामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवः अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षित्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" तथर्षीणामिति "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति" "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम् इत्यादि" च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः। ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्य्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्य्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे "मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति"। स्मर्य्यते च "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह" इति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" इत्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसातुम्। न हि महावाक्ये प्रत्यायके अवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति यथा "न सुरां पिबेदिति" नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं" विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते।

यथाहि "शाब्दम् चेत्प्रमाणमेव स्मृतिधाराः" [illegible]
[illegible] सहानां विविधा [illegible] "[illegible]
चेदिति [illegible] [illegible]
[illegible] । यदि
[illegible] चेदिति [illegible]
[illegible]
[illegible] सिषि [illegible] यदि । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
[illegible] । [illegible] । यदि च [illegible]
[illegible]
[illegible] । न हि [illegible] इति [illegible]
[illegible] । न च [illegible]
[illegible] । [illegible] च "[illegible]
[illegible]" । न च [illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । न [illegible] न [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति" वा ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]"
[illegible] "[illegible]
[illegible] इति [illegible] न [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । न [illegible]

इन्द्रनिष्ठफलविशेषजनक तत्स्वत्वभाजनकत्वे सति तदु-द्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादि पद-योगजउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नम स्वस्तिस्वाहा-स्वधेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् नैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-त्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय प्रसङ्गाच्च "इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य "इन्द्रउपा सीत" त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात् देवस्वं नाददीतेत्यत्र देवमुद्दिश्य त्यक्ते विद्यमाना देव-त्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन विरामतस्त्यागस्य श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात्। नच बीजा क्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिरिति वाच्यम् बीजाक्षराणां चतुर्थ्यन्तत्वाभिवमात् तदप्रतीतावपि प्रकाशितशिवेश्वराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकाना व्यवहार । बीजाक्षराणां हविस्त्यागि त्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्र बीजाक्षराणां नानात्वा दननुगमेन तत्तत्पदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तथापि न शक्तिरिति वाच्यम्-मात्स्यादिना भिन्नशरीरेषु चैतन्यवच्छिन्नजातेरष्टविशे-षेणोपलक्षितत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वम् । ईशानश्च तद्विन्न एव"।

अविघ्न न० विघ्न कार्य्यप्रतिबन्धकम् अभावे न० त० । १विघ्ना-भावे "अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्" रघु "अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव" भा० व० प० न० ब० २विघ्नशून्ये त्रि० "अविघ्नं गच्छ पन्थानम्" रामा० । अर्थाभावे अव्ययी० ३विघ्नाभावे अव्य०।

अविचक्षण त्रि० विरोधे न० त०। विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ

अविचार पु० विचारः अभावे न० त० । १विचाराभावे "अविचारेण कर्त्तव्यम्" स्मृति न० ब०। २विचारशून्ये "अविचारपुरे देशे य पलायति जीवति" हितो०। अविद्यमानो चारो यत्र।३चेयचारप्रयोग्ये देशे न विगतचारो दूतो यस्य न० ब० । ४चारयुक्ते त्रि०। [विवेकाभावेनाकृते ।

अविचारित त्रि० न विचारित । इदं कर्त्तव्यं न वेति

अविचार्य्य त्रि० न विचार्य्य अन्यथा कार्य्य । अन्यथाकार्य्य-भिन्ने स्थिरैकरूपे । "अविचार्य्यमेतदुक्त्वा तवाद्य भवता वच " भा० व० प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० स० न० ब०। विशे-षतोज्ञानशून्ये १सज्ञारहिते २नष्टचैतन्ये । " यद्वाग्-वदन्त्यविचेतनानि " ऋ० ८,१००,१० ।

अविच्छिन्न त्रि० न० त० । सन्तते । अविच्छिन्न तैलधारा ।

अविच्छेद पु० न विच्छेद अभावे न० त० । १विच्छेदाभावे सन्ततौ न० ब० । २विच्छेदशून्ये सन्तते । विच्छेदो नाम एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन व्यवधानम् ।

अविज्ञात त्रि० न० त०। १विशेषेणाज्ञाते "अविज्ञातं तु यत् क्रीत क्रेता वा यदि वा मृत " नाविज्ञाते जलाशये" इति च स्मृति अर्थनिश्चयशून्ये त्रि० २यदधीतमविज्ञात निगदेनैव पठ्यते" इति वेदान्त० ।

अविज्ञातृ पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षण । १परमेश्वरे जीवेन हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातृत्व कल्पितमिति तद्वासनया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षण । "अविज्ञाता सहस्राक्षः" विष्णुस० २तत्तद्विषयज्ञातृभिन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अविज्ञेय त्रि० न० त०। १अवेद्ये २इदन्तया विज्ञातुमशक्ये परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्वरूपेण न विज्ञेय ।

अविडीन न० न विडीनम् । पक्षिणामाभिमुख्येन गमने

अवित त्रि० अव–क्त । रक्षिते पालिते च ।

अवितथ न० वितथ मिथ्या विरोधे न० त० । सत्ये यथमादौ "तदवितथमवादीर्यन्मम त्व प्रियेति" माघ "य आवृणो-त्यवितथ ब्रह्मणा श्रवणावुभौ" मनुः २तद्वति त्रि० । "अवितथा विदधा सखि । मा गिर " माघ ।

अवितर्क्य न० तर्कयितुमशक्य । तर्कयितुमशक्ये १श्रौतार्थे । "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्" इत्युक्ते विपरीततर्केणासाध्य श्रौतार्थः, । २तर्कमात्रेणाबि-षये च ।

अवितारिन् त्रि० वितारो विगमोऽस्यास्ति न० त० स्त्रियां ङीप् । अनपायिनि "सुमेधामवितारिणीम्" । ऋ० १,२८ ५,६, । "अवितारिणीम् वितारः विगमनमपाय अन-पायिनीम्" भा० ।

अवितृ त्रि० अव–तृच् स्त्रियां ङीप् । रक्षितरि "सखीयतामविता बोधि सखा" ऋ० ४,१७,१८, "स नो बोध्यविता" ऋ० ७,९६,२ ।

अवित्त त्रि० न० त०। १अविख्याते । न० ब०।२धनशून्ये त्रि०

अवित्ति स्त्री विद–क्तिन् अभावे न० त० । लाभाभावे

[illegible]

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्" भा० दूषयति। "न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः" सू०। विरुद्धधर्मवत्पदार्थस्यासिद्धेरित्यर्थः। अपि चाविद्याया नाशादेव दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन विद्याच्छयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिर्बन्धपर्य्यायस्य दुःखभोगस्य कारणाभावात्। अस्मदादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात् जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति" भा०। पुनः शङ्कते। "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः। अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः" भा०। परिहरति। "अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम्" सू०। "पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति। अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः। श्रुत्यादिकमपि तस्यार्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः" भा०। एवं क्षणिकविज्ञानवादनिरसनेन वेदान्तिमतद्धाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्त्वेन व्यवस्थापितम्। यथा "पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्" सू०॥ "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात्। अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः। प्रकृतिरिति मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः" भा०॥ नन्वेवं अविद्यास्थानीयप्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाश्यत्वाच्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह। "समानः प्रकृतेर्द्वयोः" सू०॥ "वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः। एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि। "अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इत्यादिवाक्यैः। अत एकस्याः अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या। तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता। "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजामयोरिति" कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौणोत्पत्तिश्रवणात्। अविद्यायाश्च क्वापि गौणोत्पत्त्यश्रवणात्। तस्याः अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव नाशमाद्यमादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति। अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे स्थापितमतो न नित्यत्व-

शानि'। अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः। "यत्र प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः। तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिर्नित्यत्वश्रवणात्तदपि समानमिति। तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम्। यत्तु। "अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्" सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्" इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव। परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम्। एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति। पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासनार्थमेवानूद्यते। अन्यथा "अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि"श्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम्। मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" "तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात्। "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम्। एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता"॥ "लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्त्वाहुर्बहुप्रजाः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यत्वानुपपत्तेः। किञ्चाविद्यायाः द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः। अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा०। वेदान्तिनस्तु ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्य्यायं पदार्थान्तरमविद्येति स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ८२ पृष्ठे दर्शितम्। इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा। तत्र हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदभाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते। 'मायोपाधिरयं जीवः अविद्योपाधिरीश्वरः" इत्युक्तेः "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इतिश्रुतेश्च तथात्वम्। मायानाञ्च मूलाविद्याकार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि। अतएव आविद्यिको जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम्। स्वान्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽविद्या निवर्त्तते नान्यत्र इत्येकमुक्तौ न सर्वमुक्ति-

"[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविकार [illegible] ।

अविघ्न त्रि [illegible] ।

अविचार [illegible] ।

अविचारित त्रि [illegible] ।

अविच्छिन्न त्रि [illegible] ।

अविज्ञ [illegible] ।

अविज्ञात त्रि [illegible] ।

अविज्ञेय [illegible] ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । [illegible] ।

[illegible]

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्" भा० दूषयति। "न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः" सू०। विरुद्धधर्माश्रयपदार्थस्यासिद्धेरित्यर्थः। अपि चाविद्यायाः साक्षादेव तु संयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिर्बन्धपर्यायस्य तु संभोगस्य कारणनाशात्। अस्मदादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्म्मादीनां बन्धहेतुत्वात् जन्माख्यश्च संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति" भा०। पुनः शङ्कते। "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवत् वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः। अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः" भा०। परिहरति। "अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम्" सू०। "पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्रात् क्रियमाणो न सम्भवति। अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः। श्रुत्यादिकमप्यस्मदर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः" भा०। एवं क्षणिकविज्ञानवादिभिरनेन वेदान्तिमतच्छद्मवादिताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव व्यवस्थापितम्। यथा "पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्" सू०॥ "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात्। अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः। प्रकृतिरिति मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः" भा०॥ नन्वेवं अविद्यास्थानीयप्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाश्यत्वाश्रुत्याशयेन मूलसमाधानमाह। "समानं प्रकृतेर्द्वयोः" सू०॥ "यस्तु तस्य प्रकृतेर्मूलकारणत्वविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः। एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि। "अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इत्यादिवाक्यैः। अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या। तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता। "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति" कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौण्युत्पत्तिस्मरणात्। अविद्यायास्तु क्वापि गौण्युत्पत्त्यश्रवणात्। तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति। अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे स्थापितमतो न नित्यत्व—हानिः। अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः। "यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः। तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिर्नित्यत्वश्रवणात्तदपि समानमिति। तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम्। यत्तु। "अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्" सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्" इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव। परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम्। एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति। पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते। अन्यथा "अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि" श्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम्। मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" "तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात्। "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम्। एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता"॥ "लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्बहुप्रजा" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानुपपत्तेः। किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः। अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा०। वेदान्तिनस्तु ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्य्यायं पदार्थान्तरमविद्येति स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ८२ पृष्ठे दर्शितम्। इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा। तत्र हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदभाजो मायाशब्देनाभिधीयन्ते। 'मायोपाधिरयं जीवः अविद्योपाधिरीश्वरः" इत्युक्तेः "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इतिश्रुतेश्च तथात्वम्। मायामात्रं मूलाविद्याकार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि। अतएव आविद्यको जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम्। स्वस्वान्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽविद्या निवर्त्तते नान्यत्र इत्येकमुक्तौ न सर्वमुक्तिः

रिति [illegible] । अविद्यायाः [illegible] । [illegible]

[illegible] "अविद्यायां बहुधा वर्त्तमानाः" [illegible] ।

अविद्वेष पु० [illegible] ।

अविधवा स्त्री० [illegible] ।

अविधा स्त्री० [illegible] ।

अविधान न० [illegible] ।

अविधि पु० [illegible] ।

अविन पु० [illegible] ।

अविनय पु० [illegible] ।

अविनश्वर त्रि० [illegible] ।

अविनाभाव पु० [illegible] ।

[illegible] ।

अविनाभाविन् त्रि० [illegible] ।

अविनाभूत त्रि० [illegible] ।

अविनाशिन् त्रि० [illegible] ।

अविनीत त्रि० [illegible] ।

अविनीय पु० [illegible] ।

अविनेय त्रि० [illegible] ।

अविन्ध्य पु० [illegible] ।

अविपद् स्त्री० [illegible] ।

अविपश्चित् पु० [illegible] ।

अविपाक पु० [illegible] ।

अविपाल त्रि० [illegible] ।

अविपुत्र त्रि० [illegible] ।

अविप्रकृष्ट त्रि० [illegible] ।

अविप्रिय पु० [illegible] ।

न०त०। ४अपकारशून्ये त्रि०। ५अस्नेहतायां स्त्री।

अविप्लुत त्रि० न विप्लुतं नष्टं। अविनष्टे "अविप्लुतब्रह्म-चर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्" स्मृतिः।

अविभक्त त्रि० वि+भज–क्त न०त०। १असृष्टे विभागरहिते २द्रव्ये-३तत्स्वामिनि च। "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेदिति" "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः" इति च स्मृतिः। ४अभिन्ने एकभावापन्नेऽर्थे ५अव्याहते अधिष्ठानतया ६सर्व्वत्रानुस्यूते व्यापकत्वेन स्थिते ७वर्त्तमाने च।

अविभावित त्रि० न विभावित। १अलक्षिते २अविज्ञाते साक्षिप्रभृतिप्रमाणादिना ३सत्तीयत्वेनाज्ञापिते स्वरूपेण ४अप्रकाशिते च।

अविमुक्त त्रि० वि+मुच–क्त न०त०। १सम्बन्धे। "न विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः" इत्युक्तलक्षणे २काशीक्षेत्रे न०। ३भ्रूघ्राणचिबुकान्तरालस्थाने च। "य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित" इति जावा०उ०। "आसमेन्ति चैनमस्मिन्" गा०सू०। "आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले" भा० इमामेव श्रुतिं केचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति वाक्यशेषे "अविमुक्ते कस्मिन् प्रतिष्ठित" इति प्रश्ने नाशीवरणामध्यस्थितत्वप्रत्यभिधानात्। "परोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतिपदाभ्यां नाशीतिवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः। अविमुक्तक्षेत्रस्य असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्मकम्। तद्विवरणं काशीशब्देऽनुसन्धेयम्।

अवियोग पु० अभावे न०त०। १वियोगाभावे। विरोधे न०त०। २संयोगे। न०ब०। ३वियोगशून्ये ४संयुक्ते च। वियोग विच्छेदः संयोगाभाव विभागश्च।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम्। मार्गशीर्षशुक्लतृतीया कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे "अथैतच्छ्रृणु वक्ष्यामि स्त्रीणामवियोगव्रतमिदम्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया। उद्या चन्द्र द्वितीयायां भक्त्या भुञ्जीत पायस"मित्युपक्रम्य कालिकापुराणे दर्शितम्। तद्विधिश्च हेमा० व्र०ख० तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः।

अविरण न० विरमणं विनाश अभावे न०त०। श्रेदे मस्य णत्वम्। विनाशाभावे "सक्तो सखोऽविरणाय पूर्व्वीः" ऋ० १,१७४,८ "अविरणाय अविनाशाय" भा०।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न०त०। १विरामाभावे नैरन्तर्य्ये। कर्त्तरि क्त न०त०। २विरामशून्ये ३सन्तते द्रव्यादौ त्रि० क्रियाविशेषणत्वे न०। ४कार्य्यादनिवृत्ते त्रि०। "अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन" माघ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न०त०। १निवृत्त्यभावे २विषयादौ–स्थिरचित्ततायाम् ३विरामाभावे च। न०ब०। ४विरामशून्ये त्रि०।

अविरल त्रि० न विरलं न०त०। घने, निबिडे। विरलता च विच्छिन्नत्वं तद्विपरीतं निबिडत्वं मध्येऽविच्छेदः।

अविराम पु० अभावे न०त०। १विरामाभावे २विच्छेदाभावे। न०ब०। ३विरामशून्ये ४सन्तते च त्रि० "अनिमिषमविरामा रागिणां सर्व्वरात्रम्" माघ।

अविरुद्ध त्रि०। न० त०। १विरुद्धभिन्ने २विरोधशून्ये ३एकत्रसहावस्थायिनि ४अप्रतिबद्धे च।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो वा अभावे न०त०। सहानवस्थानाभावे १एकत्रावस्थाने २एकत्र समावेशे च। "श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव गरीयसी। अविरोधे तयोः कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा," स्मृतिः "सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म्म समारभे" पुरा० "येष वाऽविरोधात्" कात्या० २।६।२६। "नाविरोधात्" कात्या०५।११।८। ३विवादाभावे च।

अविलक्षण त्रि० विलक्षणो भेदकधर्म्माश्रयः विरोधे न०त०। १तुल्यरूपे २भेदकधर्म्मशून्ये।

अविलक्ष्य त्रि० नास्ति विशेषेण लक्ष्य व्याज उद्देश्यं शरव्य वा यस्य। १व्याजशून्ये २उद्देश्यशून्ये ३शरव्यशून्ये ४प्रतिकारशून्ये च "अविलक्ष्यमस्त्रमपरं कतमत्" किरा०। "अविलक्ष्यमनन्तप्रतिकारम्" भट्टि०।

अविलम्ब न० अभावे न०त०। १विलम्बाभावे शीघ्रे। न०ब०। २विलम्बशून्ये त्रि०। विलम्बश्च कार्य्योत्पत्तिसाधककालप्रागभावः। तच्छून्य अविलम्ब।

अविलम्बित त्रि० वि+लबि–क्त न०त०। विलम्बशून्ये १त्वरायुक्ते द्रव्यादौ। क्रियाविशेषणत्वे न०। "अविलम्बितो द्वितीय" कात्या० १०,१,८,।

अविला स्त्री अव–इलच्। मेष्याम् १नास्ति बिलं यस्य। २गर्त्तशून्ये त्रि०। [न०ब०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अविलास पु० अभावे न०त०। १विलासाभावे २अप्रकाशे

अविवक्षित त्रि० न विवक्षित.। १वक्तुमनिष्टे २तात्पर्य्याविषयीभूते "मङ्गलमविवक्षितमिति" रघु०।

अविवर त्रि० नास्ति विवरं छिद्रं यत्र। नीरन्ध्रे, घने।

अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्त्रादि. यत्र।

रिति [illegible]। अविनाभावे स्मृतम्। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ।

अविद्वेष पु० विरोधे वा न० त०। [illegible] [illegible] न० त०। [illegible]

अविधवा स्त्री विरोधे न० त०। सधवायां स्त्रियाम् "[illegible]" [illegible] ।

अविधा स्त्री अभावे न० त०। [illegible] न० त०। [illegible]

अविधान न० अभावे न० त०। [illegible] "अविधानेन [illegible]" [illegible] न० त०। [illegible] त्रि०।

अविधि पु० अभावे न० त०। [illegible] [illegible] न० त०। [illegible] त्रि०।

अविन पु० [illegible] [illegible]।

अविनय पु० अभावे न० त०। [illegible] विरोधे न० त०। [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] न० त०। "[illegible]" त्रि०।

अविनयवत् त्रि० विरोधे न० त०। [illegible] [illegible]।

अविनाभाव पु० विना भावश्च्युतो न भावः। [illegible] [illegible]। [illegible] च "अविनाभावोऽस्य [illegible]" [illegible] "[illegible] अविनाभावः" इति [illegible]।

अविनाभाविन् त्रि० न विना भावयन् भवति भू-णिनि। [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविनाभूत त्रि० न विना भवति भू० क्त। [illegible] [illegible] च "[illegible]" [illegible] । [[illegible]]

अविनाशिन् त्रि० न विनाशी [illegible]। [illegible]

अविनीत त्रि० न विनीतः। [illegible] [illegible] च। "[illegible]" [illegible]। [illegible] च "[illegible]" [illegible]। [illegible]।

अविनीय पु० [illegible] [illegible] न० त०। [illegible] "[illegible]" [illegible]।

अविनेय त्रि० न विनेयं [illegible]। [illegible]।

अविन्ध्य पु० रावणमन्त्रिभेदे [illegible]।

अविपद् [illegible] [illegible]। अवि-पद्। [illegible]।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त०। [illegible] [illegible] [illegible]।

अविपाक पु० [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]।

अविपाल त्रि० अवीन् पालयति पा-णिच् अण् च। [illegible]।

अविपुत्र त्रि० विरोधे न० त०। [illegible]।

अविप्रकृष्ट त्रि० विरोधे न० त०। [illegible]।

अविप्रिय पु० अवीन् प्रेषान् प्रीणाति प्री-क। [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible]

अविषाद पु० [illegible]

अविषादिन् त्रि० [illegible]

अविशिष्ट त्रि० [illegible]

अविशेष पु० [illegible]

[illegible]

अविवेचक त्रि० [illegible]

अविषम त्रि० [illegible]

[illegible]

चि पुरुषस्य दोषमावच्यति क्रतोऽयोपरिकरिष्यति" शा०कौ०। इति साङ्ख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च वैधहिंसाया अनर्थहेतुत्वनिराचक्रुः तच्च शा०सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चेनोक्तम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु० विशेषोभेदकधर्मः अभावे न०त०। १भेदकधर्माभावे "वायुमन्द्वादविशेषविशेषाभ्याम्" शा०सू०। २अभेदे ऐक्ये च। न०ब०। ३विशेषशून्ये तुल्ये त्रि० साङ्ख्यादिमतसिद्धेषु शान्तघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वय न तिष्ठति तज्जातीयाना शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्य। अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्त सुखात्मक, घोर दुःखात्मक, मूढ मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलसुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सा०प्र०भा०। तन्मात्राण्यविशेषाः" सा०का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषीत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि० विशेषं न जानाति ज्ञा–क अस्म०स०। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि० न विशेषित भेदकधर्मेण। यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावर्त्तिनं कृत्वा तस्मिन् पदार्थे। [२अक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि० वि+श्रम–क्त न०त०। १विरामरहिते २सतते

अविश्वसनीय त्रि० वि+श्वस–अनीयर् न०त०। विश्वासकरणायोग्ये। [सैदविश्वस्ते विश्वसे नातिविश्वसेत्" हितो०।

अविश्वस्त त्रि० न०त०। विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-

अविश्वास पु० अभावे न०त०। १विश्वासाभावे न०ब०। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि० न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप्। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि० विरोधे न०त०। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु० अव–टिषच्। १समुद्रे, २नृपे च। टित्वात् ङीप्। ३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि०। नास्ति विषं यत्र। ५विषशून्ये त्रि०। "अपक्षोषधीरविषा वनानि" ऋ०६,३९,५, "अविषा विषरहिता निरवकाशि वा वनानि" भा०। विश्रायाम् अतिविषयाम् (आतइच्) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि०न०त०। असंलग्ने।

अविषम त्रि० विरोधे न०त०। १विषमभिन्ने समे (जोड) २सरले ३सुगमे च। [२विषयशून्ये त्रि०।

अविषय पु० न०त०। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न०ब०।

अविषह्य त्रि० न विषयेय सह्य न०त०। १सोढुमशक्ये २इतरैरनभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनु।

अविष्टम्भ पु० अभावे न०त०। १आलम्बाभावे। न०ब०। २आलम्बनशून्ये त्रि०।

अविष्ठ त्रि० अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृणोलोप। अतिशयेन रक्षके। "यो अर्च्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठ" ऋ०७।२८।५ "अविष्ठ अतिशयेन रक्षिता" भा०।

अविष्या स्त्री अव–गतौ इष्णुच् अविगीतिमिच्छति क्यच्–भावे च। गमनेच्छायाम्। "अविष्यामनुमतं सवितुः" ऋ०२,३८,३, "अविष्या गमनेच्छाम्" भा०।

अविस् न० अव–भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे न०त०। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि० विरोधे न०त०। प्रमाणान्तरानुसारिणि १यथार्थविषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न० अनेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम्। १मेषीदुग्धे। न विसोढ़। २असोढ़े त्रि०।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे। "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द। कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" भा०उ०प०।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं स्तनमात्रेणार्थावबोधकं तद्भिन्न अप्रत्यायोग्यञ्च। वि+स्पश–क्त न०त०। अस्पष्टवाक्ये।

अविस्मरण न० अभावे न०त०। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः स च अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्य्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभाव अविस्मरण तत्र च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ०सू०। "प्रणिधाननिबन्धादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम्"। "प्रणिधान चिकी-

[illegible] "[illegible]" [illegible] ११६,११ । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अविवाद पु॰ [illegible] । [illegible]

अविवाहित त्रि॰ [illegible] ।

अविविक्त त्रि॰ न॰ त॰ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविवेक पु॰ न विवेकः [illegible] न॰ त॰ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

अविवेचक त्रि॰ न॰ त॰ । [illegible]

अविशङ्क त्रि॰ [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible]

अविशङ्का स्त्री॰ विशेषेण शङ्का [illegible] न॰ त॰ । [illegible] ।

अविशङ्कित त्रि॰ वि+शकि—कर्म्मणि क्त, [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविशद त्रि॰ न विशदः [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविशुद्ध त्रि॰ विशेषेण न॰ त॰ । [illegible] ।

अविशुद्धि स्त्री॰ विशेषेण न॰ त॰ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

च्चि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति ततोऽयोपरिकरिष्यति" सा०कौ०। इति साङ्ख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च वैशेषिकाद्या अनर्थहेतुत्वनिराचक्रुः तच्च शा०सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चेनोक्तम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु० विशेषो भेदकधर्मः अभावे न०त०। १भेदकधर्माभावे "वायुमध्यादविशेषविशेषाभ्याम्" शा०सू०। २अभेदे ऐक्ये च। न०ब०। ३विशेषशून्ये तुल्ये लि० साङ्ख्यादिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वस्य न तिष्ठति तज्जातीयाभावत्स्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्य। अत्रायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसञ्ज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलसुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सा०प्र०भा०। "तन्मात्राण्यविशेषा" सा०का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषीत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि० विशेषं न जानाति ज्ञा-क असम०स०। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि० न विशेषितः भेदकधर्मेण। यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावर्त्तनं न कृतं तस्मिन् पदार्थे। [२अक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि० वि+श्रम-क्त न०त०। १विरामरहिते २सन्तते

अविश्वसनीय त्रि० वि+श्वस-अनीयर् न०त०। विश्वासकरणायोग्ये। [सेदविश्वस्ते विश्वसे नातिविश्वसेत्" हितो०।

अविश्वस्त त्रि० न०त०। विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-

अविश्वास पु० अभावे न०त०। १विश्वासाभावे न०ब०। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि० न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप्। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि० विरोधे न०त०। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु० अव-टिषच्। १समुद्रे, २नृपे च। टित्त्वात् ङीप्। ३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि०। नास्ति विषं यत्र। ५विषशून्ये त्रि०। "अपश्चोषधीरविषा वनानि" ऋ०६,३९,५, "अविषा विषरहिता निरवकाशा वा वनानि" भा०। विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतइच) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि०न०त०। असक्तग्ने।

अविषम त्रि० विरोधे न०त०। १विषमभिन्ने समे (जोड़) २सुपदे ३सुगमे च। [२विषयशून्ये त्रि०।

अविषय पु० न०त०। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न०ब०।

अविषह्य त्रि०न विषोढुं शक्य न०त०। १सोढुमशक्ये २दुस्तरे नभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च "सोमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनु।

अविष्टम्भ पु० अभावे न०त०। १आलम्बाभावे। न०ब०। २आलम्बनशून्ये त्रि०।

अविष्ठ त्रि० अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृणोलोपः। अतिशयेन रक्षके। "यो अर्द्धतो मन्मसातिमविष्ठ" ऋ०७।२८।५ "अविष्ठ अतिशयेन रक्षिता" भा०।

अविष्या स्त्री अव-गतौ इसुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्-भावे अ। गमनेच्छायाम्। "अविष्यामनुमतं सवित्र" ऋ०२,३८,३, "अविष्या गमनेच्छाम्" भा०।

अविस् न० अव-भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे न०त०। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि० विरोधे न०त०। प्रमाणान्तरानुसारिणि १यथार्थविषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न सत्वम्। १मेषीदुग्धे। न विसोढ। २असोढे त्रि०।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे। "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द। कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" भा०उ०प०।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं स्वतमात्रे यार्थावमोधकं सुखेन अवधार्ययोग्यम्। वि+स्पश-क्त न०त०। अस्पष्टवाक्ये।

अविस्मरण न० अभावे न०त०। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः। सच अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्य्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभाव अविस्मरणं तस्य च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ०सू०। "प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावादयुगपत्स्मरणम्"। "प्रणिधान चित्ते-

[illegible]

अविद्वस् त्रि न० त०। [illegible]

[illegible]

अवी स्त्री [illegible]

[illegible]

अवीचि पु० नास्ति वीचिः [illegible]

[illegible]

२द्राक्षायां स्त्री। ३बीजानाधायके त्रि० "अबीजमपि चेत् क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत्" मनुः। अप्रागल्भ्ये न०त०। अङ्कुरोत्पादनायासमर्थे लवणाद्यादौ ३बीजे च। "अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च" मनुः। "अबीजमरोहणसमर्थमिति" कुल्लू०। बीजं शुक्रं न०ब०। शुक्ररहिते ४क्लीबे न०। "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीब इति कथ्यते" स्मृतेस्तस्य तथात्वम्। "उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम्" इति मनुः। ५कारणशून्ये त्रि० ६योगोक्ते निर्बीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु०।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सां०कौ० "तत्र प्रथमं तावद्द्विविधं वीतमवीतञ्च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेधकमवीतम्" व्याख्यातञ्च तदाभिः यथा "वीतं विशेषेण इतं सङ्गतमन्वितम् अन्वयव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्भिन्नमवीतम् व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्यर्थः। निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाववान् इति व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य निवारकम्। तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्धवत्त्वादित्यनुमानमवीतम्"।

अवीर त्रि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य। १पुत्रादिशून्ये। न०त० २शौर्य्यवर्जिते त्रि०। "पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता मनीषिभिः" इति परिभाषिता स्त्री वीरा न०त०। ३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री। "अजातपुत्रा विधवा साऽवीरा परिकीर्त्तितेति" स्मृतिः। "मा त्वा वयं सहसावन्नवीराः" ऋ०७ ४, ६,। "अवीरा पुत्रादिरहिता" भा०। "अवीरायाश्च योषितः" स्मृतिः।

अवृक त्रि० वृ—कक् वृक आवरकः न०ब०। आवरकशून्ये "ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि" ऋ० १५५, ६, "वृकेणावरकेण रहितानि" भा०।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न०त०। १जीविकाभावे "आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" "अवृत्तिकर्षितो हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि" "अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत्" इति च मनुः। नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य। २अविद्यमाने। "साध्याभाववदवृत्तित्वम्" साध्यवदन्यावृत्तित्वम्" इति च अनुचिन्ता०। न०ब०। जीविकाशून्ये त्रि०

अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिः यत्र कप्। ऋणादौ वृद्धिः लाभरूपा (सुद) तद्रहिते १मूलधने। तच्च स्मृतौ दर्शितं यथा "ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रतिभाव्यागतं सुतः। समं दद्यात् तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः"। "समं सवृद्धिकम्" "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च" या०स्मृ०। "समं यावद्गृहीतं तावद्देयं न वृद्धिः" मिता०। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते। नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते" या०स्मृ०।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध—क। १वृद्धिशून्ये। अन्तर्भूतण्यर्थे वृध—क न०त०। अवर्द्धके। "पणीरश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान्" ऋ०७,७,२, "अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः" भा०।

अवृष्टि स्त्री अभावे न०त०। १वर्षणाभावे "अथ यदाऽवृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्मस्तर्ह्याप"। शत०ब्रा०। न०ब०। वृष्टिशून्ये मेघे पु०।

अवृहत् त्रि० विरोधे न०त०। वृहद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्।

अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष—ण्वुल्। १दर्शके २पर्य्यालोचके ३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष—ल्युट्। १दर्शने, २प्रतिजागरणे, ३अवधाने च "वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः" रघुः "भूपानामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम्" सा०द०। "पितृमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भे ऽवेक्षणे" आ०त०स्मृ०

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष—अनीयर्। १दर्शनीये। "तपस्विसामान्यमवेक्षणीया" रघुः। २आलोचनीये च।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष—भावे अ। अवेक्षणशब्दार्थे।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्म्मणि—क्त। १दृष्टे २पर्य्यालोचिते च।

अवेक्षितृ त्रि० अव+ईक्ष—तृच् स्त्रियां ङीप्। अवेक्षकशब्दार्थे।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष—कर्म्मणि ण्यत्। १पर्य्यालोच्ये २दृश्ये च ल्यप्। ३दृष्ट्वेत्यर्थे ४पर्य्यालोच्येत्यर्थे च अव्य०।

अवेदनाज्ञ त्रि० वेदनां न जानाति ज्ञा—क उप० समा०। वेदनानभिज्ञे "अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" कुमा०।

अवेदि स्त्री वेदिर्वेदनम् अभावे न०त०। ज्ञानाभावे "न वेद वेदिर्महतो विनष्टिः" छ०उ०। परिष्कृतभूमिशून्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः। १अज्ञेये। विद—लाभे ण्यत्। २अलभ्ये ३अविवाह्यस्त्रियां स्त्री "व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च" मनुः। ४गोवत्से पु० शब्दच०।

अपेत त्रि० [illegible] । [illegible]

अपेक्ष त्रि० अप+ईक्ष [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] त्रि० ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न० अप+[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु० अप+[illegible] । [illegible] त्रि० [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ९,१८,१९ ।

[illegible] पु० अप+[illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि० ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ८ । ८,१९ ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

योगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये प्रयुज्यते न चायं कश्चिद्विरोधः । या तु प्रधानवादिना रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति असति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायाञ्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककॢप्तिं दर्शयति । "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति" दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति। "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति"। तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्व्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियाऽपरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्व्वत्रेह च समानशब्दा एव । अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्द्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान् परः यः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वञ्चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्" । "तदेवं पूर्व्वापरालोचनया नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः" भा०। "सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्" सू० "उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते "सूक्ष्मन्त्विह" कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति"। तथा च श्रुतिः "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति" इदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपबीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति" भा० । परमात्मपरत्वे "ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः" "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" इति च गीता । "योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः" मनुः विष्णौ तु "अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः" इति विष्णुस० । अप्रकाशितार्थे "तमर्थमस्याव्यक्तव्याहारस्थितमर्थं मनसा जग्राह" काद० "ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्" मनुः । सङ्ख्याविशेषेष्वानयनार्थे गणितशास्त्रोक्ते १०राशिभेदे तच्च बीजनाम्ना व्यवह्रियते "उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं यत् पुरुषेण सांख्याः । व्यक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकबीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्व्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तबीजं प्रायः प्रश्ना नो विनाऽव्यक्तयुक्त्या" इत्युपक्रम्य "यावत्तावत् कालको नीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अव्यक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्त्तुमाचार्य्यवर्य्यैः" बीजग० । तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव "यावत्तावत्कल्प्यमव्यक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्व्वतोद्दिष्टमेव । तुल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि सङ्गुण्य भक्त्वा । एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षात् । शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः । अव्यक्तानां द्व्यादिकानामपीह यावत्तावद्द्व्यादिनिघ्नं हृतं वा । युक्तोनं वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेव विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बीजम्। यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते उद्दिष्टकेन दृष्टे सत्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं द्व्यादि वा प्रकल्प्य तस्मिन्नव्यक्तराशौ उद्देशकालापवत् सर्व्वं गुणनभजनत्रैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलखातव्यवहारादिगणनेन कार्य्यम्।' तथा कुर्व्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्य्यौ । यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः ।

[illegible]

१विशेष्यामेलाभावे समर्थसूत्रभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानवगाहिप्रकोपस्थिति जनकत्वरूपे २एकार्थीभावे च। "समर्थः पदविधिः" पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चितमस्माभिः सरलायाम्। तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः कृष्णस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावानवगाहिप्रकोपस्थितिजनकत्वम्। तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे कृष्णादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाश्वादिसम्बन्धिता राजादीनाम्। जनितान्वयाश्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धरूपस्थित गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति"। यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वय तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय "अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदास उक्तं। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समानाधिकरणसमर्थवद्भवतो" त्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्ष तद्धितानीयादसमस्तविशेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धत्वेन नेष्यते" इति चलाय विशेष प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्ते प्रधानस्य ऋद्धस्य पुस्त्वावधिविशेष्यस्य राजपुरुषादेः चन्द्रादिविशेषणापेक्षायामपि समास। समासे चावयवार्थस्य तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावादभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिक कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रित। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति" तथाहि द्वन्द्वादिविषयकवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समासे तु न। वचनैरेव तन्निषेध कल्पनीय। समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयोरभेदान्वय क्लृप्त एव राजपदादुपस्थापितराजादे पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तं स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थं प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्त स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वार्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेश। तथा प्राप्तानन्दोऽयमिति विधेये आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय उक्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिबहुविस्तरवाचस्पतिरतः समुदाये शक्तिः" नास्ति व्यपेक्षा यस्य। ३अनपेक्षे त्रि०।

अव्यभिचरित त्रि० वि+अभि+चर—क्त न०त०। १व्यभिचारशून्ये हेतौ "का व्याप्ति? न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्" अनुमानचिन्ता०व्यभिचारश्च द्विविध अन्वयव्यभिचारो व्यतिरेकव्यभिचारश्चेति भेदात् अन्वयव्यभिचारोऽपि द्विधा। साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्य चेति भेदात् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति तप्ताय पिण्डे वह्नेर्वृत्तिमत्त्वात्, वह्न्यधिकरणे तप्ताय पिण्डे धूमाभावस्य विद्यमानतया तत्प्रतियोगिना सह समानाधिकरणत्वात् वह्नौ उभयविधव्यभिचार। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्यभिचारः यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्ताय पिण्डे सत्त्वेन वह्न्यभावस्य च तत्रासत्त्वात् वह्नेर्न साध्याभावव्यापकीभूताभाव प्रतियोगित्वम्। इति तत्र उभयविधव्यभिचार। २अबाधितार्थे च "अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्य" सा०भा०।

अव्यभिचारिन् त्रि० वि+अभि+चर—णिनि न०त०। केनापि प्रतिकूलचेतना १निवारयितुमशक्ये। न्यायमते २साध्यसाधकव्याप्तिविशिष्टे हेतौ च। ३अबाधितविषये च

[illegible]

अव्यभिचार पु० [illegible]

अव्यय पु० [illegible]

अव्ययात्मन् त्रि० [illegible]

अव्ययीभाव पु० [illegible]

अव्यर्थ त्रि० [illegible]

अव्यलीक त्रि० [illegible]

अव्यवधान न० [illegible]

अव्यवसाय पु० [illegible]

अव्यवसायिन् त्रि० [illegible]

अव्यवस्था स्त्री० [illegible]

[illegible]

अव्यवस्थित त्रि० [illegible]

अव्यवहार्य त्रि० [illegible]

"यः कामतो महापापं नरः कुर्य्यात् कथञ्चन। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इति। तथा "विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणम्भवेदिति" च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात्। यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्राय, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति। यत्तु मनुवचनम् "इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि" तदपीयमिति सर्वनामपराम्रष्टद्वादशवार्षिकव्रतचर्य्याया एव "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात्। ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि फलञ्च स्यादविशेषात्? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्य्यतापि कथम्भवति? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते। अज्ञानकृते सर्व्वत्र पापक्षयः यत्र तु "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिता पातकसंयोजकाश्चेति" गौतमोक्त महापातकादौ व्यवहार्य्यत्व निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्म्मणि कामतः कृते व्यवहार्य्यत्वमात्रं न पापक्षय इति। न च पापक्षयाभावे व्यवहार्य्यत्वमनुपपन्नम्। द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिकाया शक्तेर्विनाशेनानुपपत्तेस्तस्मात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्य्यत्वं नानुपपन्नम्। यत्तु मनुवचनम् "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः। कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनादिति" तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम्। अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव। "अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति। कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति" मनुस्मरणात्। पतनीयेऽपि कर्म्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मषक्षयो भवत्येव फलान्तराभावात्। "नास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निर्हन्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्" इति।

अव्यवहित त्रि० वि+अव+धा—क्त न०त०। व्यवधानरहिते साक्षात्सम्बद्धे। "विसाधयिषाविरहविशिष्टपक्षताव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ने वि"दीधितिः।

अव्यवहृत त्रि० वि+अव+हृ—क्त न०त०। १अकृतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना २अदूषिते च

अव्यसन न० अभावे न०त०। १व्यसनाभावे न०ब०। व्यसनशून्ये। व्यसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा "दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्। कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः। वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वे कवयो विदुः। तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ। पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्। एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे। दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे। क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा। सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिणः। पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान्"।

अव्यसनिन् त्रि० न०त० स्त्रियां ङीप्। व्यसनशून्ये

अव्यस्त त्रि० न व्यस्तं विक्षिप्तं विपर्य्यस्तं पृथग्भूतो वा। १अविक्षिप्ते २अविपर्य्यस्ते ३समस्ते च। [अव्ययादयोऽप्यत्र

अव्याकुल त्रि० न०त०। निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे।

अव्याकृत त्रि० वि+आ+कृ—क्त न०त०। वेदान्तमते अप्रकटीभूते १बीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २साङ्ख्यादिमते प्रधाने च। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्"श्रुतिः। "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"छा०उ०भा०"इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्"

अव्याज पु०न० अभावे न०त०। १छलाभावे "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः" शकु०। "अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता" मालवि०। न०ब०। २तच्छून्ये त्रि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिह्नवेन इतररूपेण प्रकाशार्थं व्यापारभेदः।

अव्यापक त्रि०न०त०। १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च। व्यापकत्व स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी वह्निः स्वाश्रयाभावप्रतियोगी अव्यापकः यथा धूमो वह्नेरव्यापकः तस्य वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वात् "अव्यापकविषयताशून्यत्वम्" सामा०गदा०।

अव्यापार पु० अभावे न०त०। १व्यापाराभावे न०ब०। २व्यापारशून्ये। व्यापारश्च करणजन्य क्रियाया अव्यवहित जनकः। यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः। स हि इन्द्रियादुत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं छिदिक्रियायां दात्रच्छेद्यसंयोगः। तथा यागादौ अदृष्टम् अनुमितौ परामर्शः, शाब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

मूहम्। यथा "व्यापका क्रियाऽपि व्यापारः" "व्यापारोऽ-न्यथा वैयोत्पाद्या सैव क्रिया" इति।

व्यापिन् त्रि वि+आप–णिनि। व्याप्तिशीले। [illegible] परिच्छित्ते च "[illegible]" [illegible]।

व्याप्त त्रि वि+आप–क्त। व्याप्तियुक्ते [illegible] परिच्छिन्ने च।

व्याप्ति स्त्री वि+आप–क्तिन्। [illegible] व्याप्तिश्च [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" इत्युक्तम्।

व्याप्य त्रि व्याप्तिनिरूपकः। [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible]।

व्याप्यवृत्ति त्रि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]।

व्यायाम पु वि+आ+यम–घञ्। [illegible] [illegible]।

व्यायत त्रि [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible]।

व्यावर्त्तन न वि+आ+वृत–ल्युट्। [illegible] परिवेष्टने च।

व्यावृत्त त्रि वि+आ+वृत–क्त। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]।

व्यासक्त न [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]"।

व्युत्पन्न त्रि वि+उद्+पद–क्त। [illegible] "[illegible]" [illegible]।

व्युत्पत्ति स्त्री वि+उद्+पद–क्तिन्। [illegible] [illegible]।

व्यूढ त्रि [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]।

व्यूह [illegible] "[illegible]"

तिनाम्। नैषा प्रतिपश्चोदेयो न शिला तारवेश्मि-
नाम्" मनु ।

अशत्य त्रि० शताय हितम् यत् न०त० । शतकाले-
ऽनाचरणीयेऽन्नतकथनादौ "अशतं वा चराइरति
तन्निय्या करोति शतम्" शत०ब्रा० ।

अश महतौ-व्याप्तौ च स्वादि०आत्म० सक० वेट् । अश्नुते
आशिष्ट आष्ट आनशे । अशिता-अष्टा अश्नुते-
अशिष्यते अशुवान आशिष्ट अष्टि समष्टि "स
प्रादुरेवेरिव चानशेऽब्दं" भट्टि "प्रतापस्तस्य
भानोश्च युगपद्व्यानशे दिश" रघु ।

अश भोजने क्र्यादि० पर०सक० सेट्। अश्नाति आशीत् ।
आश । अशिता अशिष्यति । 'लग्नेच परत्र नाश्नीयात्
प्राजापत्यं चरन् द्विज । मनु. तदहं भक्त्युपहृतम-
श्नामि प्रयतात्मन" गीता।

अशकुन पु० न०अप्राशस्त्ये न०त० । दुर्निमित्ते अनिष्टसूचके
काकादिदर्शने। अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिका साधार-
णा काकादिदर्शनादयोऽसाधारणा । अपशकुनशब्दे
२१७, १८ पृष्ठे विवरणम् "अपयाति सरोषया निरस्ते
कृतक कामिनि चुचुवे मृगाक्ष्या । कलयन्निव सव्यथोऽ-
वतस्थेऽशकुनेन स्खलितः किलेतरेण" माघ । "सा-
हम नैशाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंस" नैष० ।

अशक्त त्रि० न०त० "समर्थभिन्ने १कार्याक्षमे" २पूर्व्वोत्पन्न-
मशक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्" सा०का० ।

अशक्ति स्त्री अभावे न०त० । १सामर्थ्याभावे "अमेय तद-
शक्त्या वा न गुणानामियत्तया" रघु । २अपाटवे स्वग्र-
भवविज्ञे बुद्धे ३ध्यानजननासामर्थ्यभेदे च सा च "एष
प्रत्ययसर्गो विपर्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः" इति सामान्यत
उक्त्वा"पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा" इति । अशक्तिं विभज्य "एकादशेन्द्रिय
वधा सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्य-
यात् तुष्टिसिद्धीनाम्" सा०का० "बाधिर्यं, कुष्टिताऽन्धत्व,
जड़ताऽजिघ्रता तथा । मूकता, कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदा-
वर्त्तमन्दता" । यथासङ्ख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां
वधाः एतावत्येव तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति-
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-
करण्यम् । तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूप-
तोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति। कति बुद्धेः स्वरूपतोवधा

इत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कुत ? विपर्ययात्तुष्टि-
सिद्धीनाम्, तुष्टयो नवधेति तद्विपर्ययास्त्वविरूपणात्तवधा
भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययासामिरूपणात्
अष्टौ भवन्तीति" सा०कौ०दर्शिता । व्याख्यातञ्चैतदस्मा-
भि ,"पूर्व्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवमुत्तरार्द्धे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियानुकूल्यादनेनाभिनिवेश इति
भेद । तत्र बाधिर्यं श्रोत्रगत शब्दग्रहणापाटवम् ।
कुष्ठिता त्वग्गत स्पर्शग्रहणापाटवम् । अन्धत्वं नेत्रगत
रूपग्रहणापाटवम् । जड़ता रसनागत रसग्रहणा-
पाटवम् । मूकता वागिन्द्रियगत वचनापाटवम् । कौण्यं
हस्तगतमादानापाटवम् । पङ्गुत्वं पादगतं चलना-
पाटवम् । क्लैब्यमुपस्थगत मैथुनासामर्थ्यम् । उदावर्त्त
अपानगत विण्मोत्सर्गासामर्थ्यम् । मन्दता मनोगत सुखा-
दिविषयग्रहणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां वधा स्व-
कर्म्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्धेतुकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाग्र-
हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधेत्याह तथा चेत्या-
दि। ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभि
सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिर्भेदा स्यु ।तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति"

अशकुनी स्त्री अश्नुते व्याप्नोति अश-अच् अशा अश्नाति
जलमाप्नोतीति सृ नुम-या०-ट पृषो०सलोपः टित्त्वात्
ङीप् शब्दर्थे० । यत्प्रकाशेन जलव्याप्ततया जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते तृणभेदे ।

अशक्य त्रि० न शक्यते शक-यत् न०त० । असाध्ये "अश-
क्यशङ्क्याभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु" नैष० ।

अशङ्का स्त्री अभावे न०त० । १सशयाभावे २त्रासाभावे च
न०त०। ३तच्छून्ये त्रि० ।

अशङ्कित त्रि० शकि-क्त न०त० ।१अभीते २सन्देहरहिते च।

अशत्रु पु० न शातयति शद-णिच्-क्रुन् न०त० । १चन्द्रे
शब्दच० । विरोधे न०त० । शत्रुभिन्ने २मित्रे च ।

अशन न० पु० अश्नुते व्याप्नोति अश ल्यु । १पीतशालवृक्षे
दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। भावे ल्युट् । २व्याप्तौ, ३भोजने च
"मुनिभिर्द्विरशन मोक्ष विप्राणा मर्त्यवासिनां नित्यम्"
ति०त०स्मृ० । कर्म्मणि ल्युट् । ४भोज्ये द्रव्ये न०
"पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत्
प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वश । पूजित ह्यशनं नित्यं बल-
मूर्जञ्च यच्छति । अपूजितं च तद्भुक्तम्" मनु । एवं

[illegible]

अशनपर्णी स्त्री [illegible]

अशना स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच् [illegible]

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच् [illegible]

अशनायित त्रि [illegible]

अशनायुक त्रि [illegible]

अशनि पुं स्त्री [illegible]

[illegible]

अशब्द त्रि नास्ति शब्दो [illegible]

अशरीर त्रि नास्ति शरीरं [illegible]

तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति" च। ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी। "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेति" श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति। अत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टः, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः" भा०। जीवस्यापि अनात्मन्यपि अशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। नह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वादिति चावोचाम। तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। सन्निधिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। नह्यात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः" शा०भा०।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भावः त्व। १शरीरसम्बन्धराहित्ये २मोक्षे च। यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा०। "अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात्। "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादि श्रुतिभ्यः। अत एवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्"। अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धाभावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति।

अशरीरिन् त्रि० न शरीरी। १देहशून्ये ब्रह्मणि २मीमांसकोक्ते देवमात्रे च। शरीरसञ्चारयितृत्वेनास्यास्य इनि न०त०। ३शरीरेणानुचार्य्ये आकाशशब्दे। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। "वागुवाचाशरीरिणी" भा०आ०प०। [शून्ये त्रि०।

अशर्मन् न० विरोधे न०त०। १शर्मभिन्ने दुःखे न०ब०। २सुख-

अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः। शूलीतृणे राजनि०। २शाखाशून्ये वृक्षमात्रे त्रि०।

अशान्त त्रि० विरोधे न०त०। शान्तभिन्ने शमहीने "नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य—अशान्तस्य कुतः सुखम्" गीता। [त्रि०।

अशान्ति स्त्री अभावे न०त०। १शमाभावे न०ब०। २शमशून्ये

अशाश्वत त्रि० न शाश्वतः। अनित्ये अस्थिरे।

अशासन त्रि० अभावे न०त०। १शासनाभावे न०त०। २शासनशून्ये। [वेदादिविरुद्धे नास्तिकागमादौ।

अशास्त्र न० शास-करणे ष्ट्रन् शास्त्रं वेदादि विरोधे न०त०।

अशास्त्रीय त्रि० शास्त्रे विहितः छ न०त०। शास्त्राविहिते निषिद्धे।

अशास्य त्रि० शास—वा० ण्यत्। शासितुमशक्ये दुर्दान्ते।

अशिक्षित त्रि० विरोधे न०त०। शिक्षाशून्ये गतिनैपुण्यशून्ये हयादौ।

अशित त्रि० अश—कर्मणि क्त। १भक्षिते "आपएव तदशितं नयन्ति" "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" इति च छा०उ०। कर्त्तरि क्त। २अश नेन तृप्ते आशितङ्गवीनम् भावे "क्त" ३अशने न०।

अशित्र पु० अश—भक्षणे इत्र। १चौरे। भोजनार्थात् कर्मणि इत्र। देवभक्ष्ये २चरौ।

अशिथिल त्रि० विरोधे न०त०। शिथिलभिन्ने दृढे।

अशिपद त्रि० न श्लिपदं पदरोगभेदः वेदे ष्ट०लोपः न०ब०। श्लीपदरोगशून्ये। "शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वाः" ऋ० ७,५०,४।

अशिमिद त्रि० "शिमिर्वधकर्मा" निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा—क उप०स०। अहिंसके "सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु" ऋ० ७,५०,४।

अक्षिर पु अक्ष–इरन्। [illegible] यज्ञ कर्म भवत्यत्यन्तानाम् [illegible] याम् [illegible] शब्द ।

अक्षिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । [illegible] सि ।

अक्षिरस्त्राण न न शिरसा त्राणम्। शिरोरक्षणभूते त्राणे।

अक्षित न शिरोऽर्थे न त । [illegible] सि [illegible] । [illegible] सि ।

अक्षिप्रिया स्त्री नास्ति प्रिया [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

अक्षिम् पु शिरोऽर्थे न त । [illegible] "[illegible] [illegible] " इति [illegible] [illegible] च। नास्ति शिरस्य। [illegible] सि। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] १,११,१६। [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अक्षिद्र त्रि न त । [illegible] न कर्म [illegible] । शिर शिरोऽर्थे न त । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अक्षिठ त्रि [illegible] अक्ष–अन् [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]

अक्षीत न शिरोऽर्थे न त । [illegible] सि । [illegible] न त । [illegible] सि "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अक्षीतकर पु अक्षीत [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

अक्षीतम पु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अक्षीति स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सि [illegible] । [illegible] (अक्षी) [illegible] च । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] अक्षीति [illegible] । [illegible] सि ।

अक्षीर्ण त्रि नास्ति शीर्णं [illegible] । [illegible] [illegible] च ।

अक्षीव न शिरोऽर्थे न त । [illegible] न त [illegible] सि

अक्षुण् त्रि नास्ति [illegible] । [illegible] ।

अक्षुप्ति त्रि शिरोऽर्थे न त । [illegible] [illegible] च । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] (अ)[illegible] सि ।

अक्षुद्र त्रि शिरोऽर्थे न त । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । '[illegible]' [illegible] ।

अक्षुधि स्त्री अभावे न त । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] '[illegible]' [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

लोकव्यवहार' क्वचिदेव जुगुप्सितसंसर्गोपहतएव द्रव्ये, न सर्व्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकृतो, नवा शुद्ध्यशुद्धितारतम्य विशेषकृत । अत सर्व्वत्र विशेषतश्च शुद्ध्यशुद्धौ शास्त्रादेव निश्चय । यस्तु चण्डालादिसंसर्गादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहार स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाप्यित्येव यागदानहोमादिषु श्रेय साधनत्ववत् । कथ पुन कार्य्यार्थपरेण धर्म्मशास्त्रेण शुद्ध्यशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगति ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूम । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्या स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकाना यागाना श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्व्वसिद्धि, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशततयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्व्वसिद्धिः। तथा मूत्रपुरीषादिसस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादि सस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधस दृश्यनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्ध्यशुद्धिरूप सिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्ध्यशुद्धिस्मृतीना सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासा च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते अर्थ्यंमानार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियम कार्य्यार्थपरेणैव वेदेन भाव्यमिति "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय" इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्म्मविधायके प्रागुक्तमन्त्राणवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धेश्च पर्य्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भव । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अत शुद्ध्यशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्त "शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञायेते यथाश्रुति" तदेव प्रसा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्ध्यशुद्धिस्मृती । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिराक्षिप्यते शुद्धिर्हि मलाद्युपघातेनाशुद्धाना द्रव्याणा संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धा येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं व्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले सस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापक वचन विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्नानाविधाऽपि सक्षेपात् द्विविधा बाह्या आभ्यन्तरा च । यथा "अथात शौचाध्याय व्याख्यास्यामस्तद्द्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तर शौच नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽद्भिरनिष्टपुरुषसर्गने प्रोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेध , हृदयशौचमनुतप्तता साधुता, कर्म्मशौचमगर्हितकर्म्मशयता, शरीरशौच मृद्भिरद्भिश्च, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुर्य्यवर्जनम्, मनसो मिथ्यासङ्कल्पप्रतिषेध , बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविध शौचं यच्छिष्टै पर्य्युपासितम्" । "बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्त शौचमहिंसनम्" इति च उश० । "अद्भि शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मन सत्येन शुध्यति" इति "कालोऽग्निर्मनस शुद्धिरुदकाद्युपलेपनम् अविज्ञानञ्च भूताना षड्विध शौचमुच्यते । देश काल तथात्मान द्रव्य द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्था च परिज्ञाय यथाविधि । शौचन्तु कुशलो धर्मे धर्म्मेप्सु शौच माचरेत्" इति च बौधा० "अनिलानलसोमसूर्य्यकाञ्चनरजतभस्मतोयताम्रैः, अजसुखवालधिगोमयरजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यता नयन्ति" हारी० "आत्मयाजिना शरीरस्याद्भिर्म्मृद्भिश्च, ज्ञानेन बुद्धे, तपसा पापाना, सन्तानजानां मात्सर्य्यकाणा दोषाणा यमनियमसन्त्वव्रतोपवासादिभिः" शङ्खलि० "ज्ञान तपोऽग्निराहारो मृण्मयो वार्य्युपाञ्जनम् वायु कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्त्तॄणि देहिनाम्" सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं पर स्मृतम् । योऽन्ने शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारि-शुचि शुचि । क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्य्यकारिण । प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमा । शोध्य शुध्यति मृत्तोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमा । अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मन सत्येन शुध्यति। मनुः "कालोऽग्नि कर्म्म मृद्वारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पश्चात्तापो निराहार सर्वेषां शुद्धिहेतव. । अकार्य्यकारिणा दानम्" वेगस्रोतसामाद् विशुद्धिः परमा मता" या०स्मृ० "सत्य शौच तप शौचं शौचमिन्द्रियसंयम । सर्व्वभूतदया शौचमद्भिस्तु पञ्चम मतम्" यम "गात्र मृदम्भसा शुध्येच्चित्तं भूतान्यपसनात् । विद्यया तपसा देही भविज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन क्षेत्रवासेन दानेनेष्ट परिक्षय: । परापवादाश्रवण परस्त्रीणामदर्शनम् । एत च्छौच श्रोत्रदृशो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम । अमायित्वमसत्य य

[illegible]

[illegible]

अवगाह्याप्सु शुध्यति" इति च देवलः। "मानुषास्थि वसाविष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी। मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत्। स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत्। तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्ज्जनात्" देव०। "चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी। एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्"। परा०। "श्वपचमुपस्पृश्य तथा रजस्वलां संस्पृश्य देवीराप इत्यभिमन्त्रितेऽम्भसि स्नातः पूतो भवति जीर्णवान्ते ग्रस्तकर्म्मणि पशुदिवामैथुने च" हारीतः "अथ सांप्रतिकं व्याख्यास्यामः 'चण्डालपतितसूतिकोदक्यारजस्वलाशवस्पृष्ट्यादिते तत्स्पृष्टिने स्नान्दिग्धा चाम्बुस्नान्दिग्धाभिस्यन्दने कर्ण्णक्रोशने विवाहरवे यूपस्पर्शने" इत्युपक्रम्य "सचेलं स्नात्वा पुनर्मानो जपेत्" काम०। "स्नानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं यूपं चितिं चितिकाष्ठं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेलाम्भोऽवगाह्योत्तीर्य्याग्निमुपस्पृशेत्" व्यास० "शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विदलितस्य वा। अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता०। "अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एकएव स दुष्यति। तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु सर्व्वद्रव्येष्वयं विधिः" संवर्त्त०। "यस्तु स्पर्शे त्वाचमनमात्रं शोध्यशुचि" देवल०। "खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वान् छागमेषाश्वमानवान्। काककुक्कुटकृमींश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव०। "श्ववानरमार्जाररासभोष्ट्राणां शुना तथा। शूकराणाममेध्यस्य स्पर्शे स्नानं सचेलकम्" व्यास "चण्डालं कुक्कुटं काकं श्वसृगालवराहकान्। चितियूपश्मशानानि विड्वराहखराश्चीन्। स्वयोर्त्क्षिप्तमन्त्य च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते" हारी० "अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्जाराखुश्वकुक्कुटान्। पतितापविद्धचाण्डालमृतहारांश्च धर्म्मवित्। संस्पृश्य शुध्यति स्नानात्" मार्क०पु०। "बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिककापिलान्। विकर्म्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्। कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः" षट्त्रिं०। "शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्। विकर्म्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० पुरा० "शूद्रोच्छिष्टं द्विजं स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव च। शुचिरप्यशुचिर्भूत्वा सचेलं स्नानमाचरेत्" आग० "स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्" सं० "रजकश्चर्म्मकारश्च नटो बुरुड एव च। कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः" इत्याद्युक्ता रजकाद्याः स्पर्शे स्नानमाचरेत्। तथैव माल्यध्वजोपजीविनी। निर्णेजकः शौण्डिकश्च नटः शैलूषकस्तथा। सुवर्णकारो नारी च वनिता सर्व्ववर्णगा। चक्री ध्वजी व्याधयाजी" इत्युपक्रम्य "एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्ज्जं द्विजातिषु। तोयेन क्षालनं तस्य आचान्तः प्रयतो मतः" शाता०। "ऊर्द्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं स्पृश्यते क्वचित्। स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति" आह्नि०। "नीलीं नीलीविकारं च मानुषाण्यपि द्विज। चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" उश०"स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः" स्कन्द०पु० "अष्टम्यां च चतुर्द्दश्यां दिवा पर्व्वणि मैथुनम्। कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्ज्जयेत्" शातातपः। 'रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला' याज्ञ० "रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्" मनुः "शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला। दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" व्यास०। "रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते। अशुच्योनैव ताः तेन येन वैकारिकं हि तत्" याज्ञ०"प्रकामे यत्नतः स्त्रीणाम् रक्तमाद्यं मनीषिणः। काले तु तद्रजः प्रोक्तं तस्यादौ तु त्र्यहमशुचिः" आग०। एवमन्यान्यपि तत्तोयकान्यत्रसन्धेयानि। शुचितया कर्म्मोधिकारित्वेन शुद्धे कर्त्तृविशेषणतया कर्म्माङ्गत्वमशुद्धेश्च तदधिकारित्वाभाव एवं तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्म्माधिकाराङ्गत्वे निरूपिते। इदानीं द्रव्याणामपि कर्म्माङ्गतया द्रव्यगतशुद्ध्यशुद्धी निरूप्येते तत्र कालरूपद्रव्यस्याशुद्धिः २८९८ पृष्ठे अकालशब्दे उक्तमाया। पर्य्युदस्तकालानां तु कर्म्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम्। "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत" "चतुरो रात्रिरम्यास्तु तयाच्च परिवर्ज्जयेत्" राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु" इत्यादौ तत्तत्कर्म्मणो तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषामशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्याचन्द्रमादेः सन्ध्यारात्र्योः कर्त्तव्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनोयावत्तारकदर्शनमित्यादि" "दिवोदित यत् कर्म्म त्वकृत्य सर्व्वथा प्रथमे यामे तत् कुर्वीताविचारयन्नित्यादि" च वाक्यं सार्थकम्। अपरद्रव्यगते शुद्ध्यशुद्धी तावदिदानीं निरूप्येते। तत्रादौ द्रव्यशुद्ध्यशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते। "मार्ज्जारैर्मक्षिकैः शराभिर्मद्यैर्यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्। अत्यन्तोपहतं सर्व्वं लौहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्य शुध्येत् मणिमयमश्ममयमब्जं च सप्तरात्रं महीनिखननेन शुध्येत् दन्ता-

[illegible]

[illegible]

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यैश्च वायसैः । मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च। तथैभिश्च विशुध्यन्ति स्पृष्टान्यस्पृश्य मांसमारुतैः" विष्णु । अथ मृत्तिकाशुद्धिः "व-ल्मीकाद्दुत्कराद्भूमौ जलाध्वपथिष्ठयोः । कृतशौचावशि-ष्टाश्च न ग्राह्या सप्त मृत्तिका । शुचिदेशे च संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता" शाता०। अथ पक्वान्नादिशुद्धिप्रकारः । "केशकीटच्युतमात्रं वायसोपहृतञ्च यत् श्वोवाभि-मृष्टपतितं मृतिकोदकयनामिकं । दूष्यं वा स्याद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते। अभ्युक्षा किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुक्तौ तां विपश्चित । भस्मना चापि संस्पृश्य संस्पृश्य गोमुखेन च। सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं प्रातमजेन वा" । घृतं सपायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति" शाता० "त्वक्केशकीटरोमनखास्थिपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मनावकीर्याभि-वाच्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् ओं भूर्भुवः स्वरित्युपरि परिशोध्य च पुनरेवोपयुञ्जीत" बौधा० । "भक्ष्य-रसासंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत घृताभिघारितम्" यम "मायाराजसा-या" हेमा० । पर्युषितभोजनविधानमापद्विषयम् "शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन । क्षालयि-त्वा तु निर्दोषाण्यापत्कर्मगतो यदा" तस्यैव वचनान्त-रात् "मक्षिकाकेशमन्नेषु पतितं यदि दृश्यते । मूषिकस्य पुरीषं वा च्युतं यच्चावधूनितम् । भस्मनास्पृश्य वाऽश्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा" यम। क्षुतेनाक्रान्तमवक्षुतम् अवधूनितं वस्त्रेण । "अवक्षुतं काकपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । अज्ञातभक्ष्याम्बु हिरण्यछागैः संस्पृ-ष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्" यम । अस्यापवादः "मक्षिकामशका दंशा घुणा सूक्ष्मपिपीलिकाः। आमिषामेध्यसेवी च नैते कीटा भिधर्गत ।यम "पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति" मनुः। गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते। सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ।अत्र मक्षिका विष्ठामक्षिका "केशकीटच्युतनिर्भोषित वचोऽभिहत अभिराघ्रात प्रेक्षित यच्च पर्युषितम् पुनः सिद्धं चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्योद-कस्पर्शात्" सुमन्तु "आकरजानां त्वभ्यवहरणीयानां घृते-नाभिघारितानां शुद्धिः स्तृतं पवनमेव स्नेहानां, स्नेह-वद्रसानां, संहतानामद्भिः प्रोक्षणमतिक्रयाणामुत्पवनम्, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः परिस्रावितानां, दोषाणां

ततस्त्यागः" शङ्खलि० । "परोक्षमन्नं संस्कृत्य अग्नावधि-श्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्" आप०। "अनिष्टगन्धोप-घ्राणश्रवणदर्शनकेशकीटपिपीलिकाभिरन्नाद्योपघाते काञ्चन रजतवैदूर्य्यप्रवालगोवालाजिनदर्भाणामेकतमेनाद्भिः सं-सृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्य्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति बहून्नोपघाते ब्राह्मणमत्या तदन्तरमपनीय अजमव-घ्राप्य पूतं भवति त्वागोरसमयानाम्" हारी० । सिद्ध हविषा महता श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डमुद्धृत्य "पवमानः सुवर्जनः" इत्यनुवाकेनाभ्युक्षणं मधूदके पयो-विकारे च पात्रान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्ट समन्वारब्धे तूदकेऽवधायोपयोजयेत्" बौधा० उच्छिष्टसम-न्वारब्धे उच्छिष्टसंस्पृष्टे" हेमा० । पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् । पावनोत्पवनाभ्यां च पर्य्यग्नि-करणेन च" लौगा० "पवनं वस्त्रादिना गालनम् उत्पवनं दर्भपवित्रेण "सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनामि" इत्यनेन मन्त्रेण संस्करणम् । "आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फल-सम्भवाः ।म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः" यम "अपणं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च । भाण्डा-नि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च । सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च । एतेषामवलीढानां तैजसी शुद्धिरिष्यते काकमार्जारनकुलसर्पमूषिकपक्षिभिः । संस्कृतं तु यदाहार्य्यमवलिह्येत केनचित् । सुवर्णेनाथ ताम्रेण गोवालैः रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं प्रातमजेन वा" शङ्ख० । तैजसी शुद्धिः पर्य्यग्निकरणम् । इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्य्या" हेमा०। "घृतदधिपयस्तक्राणामाकरस्थितानामदोषः" स्मृ 'आ-धारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रवम् । घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं गुडम्" द्रव-द्रव्याणि मूर्त्तानि परिस्राव्याणि याम्भसा । शस्यानि व्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च । त्यक्त्वा तु दूषितं भाग माप्लाव्याथ जलेन च । ब्रह्मा० पु० । "द्रोणादभ्यधिकं सिद्ध मन्नमुपहृतं न दुष्यति । तस्योपहृतमात्रमपास्य गायत्र्याभि मन्त्रितं सुवर्णाम्भः क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेदग्ने" । विष्णु । "सृतं द्रोणाधिकं चान्नं श्वकाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषा-मनुपस्कारकर्म्मणि" "द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्म्मशास्त्रेषु पठ्यते । श्वकाकैरवलीढं तु द्रोणान्नं न विसर्ज्जयेत् । ग्रास मुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाङ्कितं भवेत् । सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य

[illegible] तु [illegible]। [illegible] पूर्व [illegible] च
[illegible]" यदा । [illegible]
[illegible] एव [illegible] तत्र ।
"[illegible] यदा [illegible]। [illegible]
[illegible] कथं भवेत्? । [illegible]
[illegible] तु । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible]। [illegible] कि [illegible]
[illegible]
"[illegible] नापि [illegible]। [illegible]
[illegible] न च [illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]। [illegible]'
[illegible] च । [illegible]
[illegible]" इति "[illegible]
[illegible]। [illegible] च [illegible] हि न
[illegible]। [illegible]।
[illegible] च"
इति "[illegible] ।
[illegible]" [illegible]।
[illegible]
[illegible]। [illegible] तु [illegible]
[illegible]। "[illegible] तु [illegible]
[illegible]। [illegible]
"[illegible]। [illegible]
[illegible] तु [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] तु [illegible]"
[illegible]। [illegible]। "[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]' इति । "[illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible] च न [illegible]
"[illegible] १८।३ "[illegible]
[illegible]। [illegible]

[illegible]" [illegible]
[illegible]। "[illegible]" [illegible]
'[illegible]। [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]
[illegible] न [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible] यदि [illegible]। [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] वा । [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] वा [illegible]। [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] तु । [illegible]
[illegible]। [illegible] च ।
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
च । [illegible] वा । [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]
'[illegible] च [illegible]। [illegible]
[illegible] "[illegible]"[illegible]
[illegible] च । [illegible]

वेश्मसु'। पयांसि वारिणा शौचं शुचीन्येवमुदाहरेत्। तोयाभावे परस्पर्शे भूमौ शयनेऽपि च। कुण्डिकायाः परित्यागो दहनं वापदि स्मृतम्" देवल। आमासु परिशोधने विशेषमाह शातात। "तस्य यत्कालमुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात्। 'पयसा दधा क्रीतानामवहननपक्षे, व्रीहियवगोधूमानां चणकमुद्गमसूराद्यैः शिम्बिधान्यानां कण्डनाभिघातनप्रक्षालनैः फलीकृतानां पर्णनखलाघवेन पर्यग्निकरणैः पाकमूलफलानां भूस्थानमुद्धरणप्रक्षालनैः इक्षुकाण्डानां, तथैवेक्षुविकाराणां यवधूमविपाचनमेव शेषाणां पुनः पाकरुतवर्णानां शुद्रक्षपादिभिः स्पृष्टानां भूम्याम् अप्रशालनानामादित्य-दर्शनाच्छौचम्। शाता० "गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः। दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वका-कोपहतेषु च" शाता०। दुष्टाभिगम्यपतिततिर्य-गधोस्पर्शोपहतानामित्यनुवृत्तौ "यानशयनासनानि परि-चार्याणोल्लेखे सम्यगे चर्मघातायां भूमौ न्यस्तानां च तृणानां प्रक्षालनं स दशोपहतानामभ्युक्षणम् एवं शुष्कमिधा महता काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्या-पयोऽधर्मं दारुमयानामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामनुलेपनम् उच्छिष्टलेपोपहतानामेव तत्क्ष मूत्रपुरीषलोहितरेत प्रभृतिभिस्तत्सर्गः मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वा रब्धानामवज्वालनम् उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं मूत्रपुरीषलोहितरेत प्रभृतिभिस्तत्सर्गं" बौधा०। शौचं सुवर्णरौप्याणां च मारुतार्केन्दुरश्मिभिः। रेतः-स्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव शुध्यति' अङ्गिरा। अथात्रापवाद। नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने। प्रस्रवे तु शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः' मनु "वत्सः प्रस्रवने मेध्यः शकुनिः फलपातने। स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः" शाता० "श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः" मनु 'तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपाति तम्, याज्ञ०। शुचीति शेष.। "अदृष्टाश्च मृगा धन्याः पावितं तु स्वर्गे फलम्। बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिरा-चारितञ्च यत्। प्रसारितञ्च यत् पण्यं ये दोषा स्त्रीमुखेषु च। मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते। क्षितिस्था श्चैव याश्चापो गवां तृप्तिकराश्च या"। वसि० "रश्मिरग्नि-रजश्छाया गौरश्वो वसुधाऽनिलः। विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्रवने शुचिः। कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष्यं

योषिन्मुखं तथा" याज्ञ०। 'आत्मशय्यासनं वस्त्रं जाया पात्रं कमण्डलुः। शुचीन्यात्मन एतानि परे-षामशुचीनि तु" बौधा०। "सा भार्या शिशुर्वस्त्रमुपवीतं कमण्डलुः। आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्धं परस्य तु" शङ्ख। "आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्यं यानं नदूषितम्। आत्मपारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः। आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं कुशम्। न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा। गौरश्वोऽविमुखं च्छाया मक्षिका गजभं मनः। अजोऽश्वौ रथो ज्योत्स्नं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः। भूमिरग्निरजो वायुरापो दधि घृतं पयः। सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः" यम। "शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये पक्षिचराः। आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः। आपः शुद्धा भूमिगता शुचिर्नारी पतिव्रता। शुचिर्धर्मपरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचि" यम। "रजोभूरग्निरश्च मार्जारश्च सदा शुचि" विष्णु "शुद्धं नदीगतं तोयं सर्व एव तथाऽऽकराः। शुद्धं प्रसारितं पण्यं शुद्धमश्वाजयोर्मुखम्। उपस्पर्शे च गौः शुद्धा मार्जारश्च क्रमे शुचि" मनु०। "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः। स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन। मार्जा-रश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचि" परा०। आकराः सोमपाश्च वाचा यज्ञे प्रशस्यते" उश० शुचय इति शेष। "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः। आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्" बौधा० "रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः। अन्यत्र रासभाजाविसमूहनिवासकाम्" पैठी० "गजाश्वरथनागानां प्रवृत्तानां रेणवश्च सदा। अप्रगल्भाः समूहन्याः श्वाविरामभरासकाम्" उश० "अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः। न फलानां न चेक्षूणां नाकराणां न योषिताम्" शाता०। "शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम्। मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत्"। तथा "नवं चानिर्मलं चापि शुचीति कथ्यते। शोधितं तु यदान्येन तत्पूत-मभिधीयते। स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम्। स्थावरं जङ्गमं चापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतम्। अन्यद्रव्यै-रदूष्यं च स्वयमन्यानि शोधयेत्। हव्यकव्येषु पूज्यं य-त्पवित्रमिति स्मृतम्। अथ सर्वाणि धान्यानि हव्यान्या-भरणानि च। अवर्ज्यभक्ष्यजातीनि शुचीन्येतानि केवलम्। वर्जिते निखिले द्रव्ये शुचिसंज्ञा न वर्त्तते। तस्मिन्नेव

न्यवमेन तु वामयेत् । पिपासां मण्डतोयेन पूर्वं दोषांश्च मङ्गयेत्" इति । श्लेष्मप्रकृतिकामाद्यस्य चत्वारोऽपि प्रकोपप्रकारानुपदिश्य स्नान एव कर्त्तव्यः तथाह चरकः । 'मदात्ययात् स्वस्थस्य यदा कर्म । श्लेष्मा वा मोदकोदापि तत्र बुद्धिः कथं भवेत् ? । तत्र परिहारेण श्लेष्मा वामयेन तु । वमनानन्तरं बुद्धिर्भोजनाय निवर्त्तते । अतएव पिवते हितः "आमत्वे कषायतिक्तानाञ्च पुनः पानमुक्तिः । लीनाने मोदकादीनि मद्यपानानि पि तत्र तः पद्मकादि तत्र शीतानि फलानि आमलकानि तथा "पद्मकादीन पुनः पानि द्रवद्रव्यवदिवसम् । पद्मकादिभिरुपचितः पञ्च भूयोऽपि सर्वदेत्" यदि तः । तथाप्याह तिन्तिडीकां पिपासेन परेण प्रभवेत् च । चार्क्षं वदिन पञ्चवर्षं तत्र निवर्त्तयेत् । तत्पानमेव द्रवयुत भेदं संस्कारयेदिति" इत्यादि द्राक्षायेन च खदिरां प्रोक्तयेन च । तथैव तत्र च तत्र च पूर्वं मेन कि मङ्गयेत्" इत्य "दोषे पिपासे मात्रा-यां च पाने दैवत्तिरुते । तथैव पानात्प्रयेन च तथा कि न कुर्वति । दोषुवे मधुपायायां कफपित्तेषु वमनयोः । कषायाणामपि शीतानि कोविदारकादीनि च इत्य "मधुरकाणि तैलानि सार्वं दधि तक्रं । एतान्यन्यान्यपि पुष्पोदकानि मद्यदमनेषु" मात्रा । तत्रमिश्रे वा सुखिदता यातामदयमात्मनाविकारम् मात्रयैव कार्यो । तथापदि तु कृत्वा परिशेषावस्थायां संयतात्मा मद्योद्भवं तापकृत । "तत्र वक्ष्यति इति मदि वै कफवातयोः । तत्र तत्र प्रमाणार्थं च प्रकारान्तरादि यतः "वर्जितं च यमावात् कफजैरपि वर्जनम् । मद्यपाना पिरतिरुते दोषवर्णं तु निरीक्षते । पितृवर्णश्च कर्णादिषु कर्म्मे मात्रादीरयन् । द्विजन्मनीपियानां दर्शनं तु मनसः ।" मद्य । मद्योत्पन्नरोगाणां मात्रा । वर्जितं वर्जितं क्रिया मत्र विवाहवेविष्टन् मधुपस्य "कर्म्मविरतिमगतेन धात्वनुपर्षेण च । तदा मूत्रदोषैव पुनस्तात इति विचिन्त्य ' इत्य । "मदात्ययात् कुपितश्लेष्मोपवरात्-वा । तथा वद्धरेत् मद्यं मेव मद्येन पीनमेव । यदि मद्यातर्दं तथा पूर्वे मद्यमन्यायितो । मद्यमपि न पिवेत् मद्यम् मद्योपशान्तौ । मधातवेष्टमानेषु वाताद्रि मद्यपि । भूतात् वमित्वा पुनः यकृत च न भूत्वा पिबेत् । "एषा मद्यविकारात्प्रशमे ८८।१४ मुनिवरस्य तत्र वैद्यस्य मत्र योजयेत् । अत्यर्थं वैद्येशेन वदेत पि

दोषवम्" मातीभूतवद्वामेन मात्रोपायाधात्र तत्र यः । "वमनात् मद्योद्भवात् मद्यमेन पुनःपि" यदा वर्जितमानाविषं मत् मनामारागमपूरिते । पूर्वि मद्यपैत्तिकम्" एव तत्र वर्जितमात्रादि यदस्मात् प्रतता । तद्वेषवर्त्त यथै दोषम परिवर्जनम् । मातीभूतवद्वामेन पूर्वितेन ममद्य । तत्र तु वै तत्र मद्यं मद्यमम न पश्यति । वर्जितभूतवद्वामेन दीर्घेणैव विशेषतः । शिशीमूला मदनं मद्यमेन पश्यति । मात्रयोपायविधिपूर्व पूर्वे यदि विपश्यति । यदि कुर्यात् मद्यम मद्यमेन पश्यति यदा मद मात्रामनुयायमपि नयापीन च मेदम तत्तत्र पूर्वेण वा । तत्र वा दोषं वदन्ति वा वा यदि परिवर्जयेत् वर्जितमात्रविधि पूर्वमद्य दोषतोऽध्वा" तत्र यदि मधूप वा दोषवेद् प्रोक्तवादिति वै । शेफाली मधीयात्र सर्वेषामपत्य च । मदनादिवर्षं तत्र पुनःपाक मधीविधि । निर्वर्ते मद्यं मात्रमधिपैव निपुणति । मदनमात्रमपत्य रामवृत्तादनन्तम् । मदात्ययेन संयोगादवमत्र संज्ञी । तथायोः यथोक्तैव निर्वेदो दुरत्ययः । तत्रापात्मवरैवानां तापः शीतस्य च । शीतं तथापि वर्जितं मात्रायोग मारिधिः । इत्यादि च सर्वे मा शुचिषु मद्यतयं मत्स्य । दोषस्य वैकल्यात् दारुणायां यवमणु मत्स्य वं मा-मद्यमपि वाविना मद्यमर्द्धेषु । मद्यानां वाम्यत शुचिः स्नायमेन तु । यदा कुमुदुपायाद्य दोषि-व्व न वारिषा । स्पर्शवेशमात्रात्तदपोवृत्तश्च च । वाहिरद्य दोषवं दीर्घं मद्यौ मध्यमात्मात् । प्रभावेन मद्यानामादि दीप निवीक्षते । वैद्यस्वर्णो दर्शितं-दानावरण च । वायुप्रत्ययादात् मात्रस्तुविदित्वा । दोषैर्वातिमोदर्यः, इत्यादावदिव्य । दीर्घरंवादता दोषाणां दीप्तये । दोषाव्द्रमकृत्यामलमाव च । दुर्निमित्तामता मात्रा दोषवेणोदकेन वा । प्रोक्त-वायुपानाद मद्यपानेन इत्यादि । तत्र दोषावर्जम इत्यादिम मत्तक्रम । मधुपूनः हरीतकी दीर्घ पूर्वोदिवं । मात्रार्थविधिमात्रमयोवेदम मद्यम । मात्रहादि मार्गं वमोद इत्यादि तत्र । इत्यादि मात्रां च मर्दापरायणेच्छया । दोषादि तथा पूर्वोदिमाद ममता मत मद्य 'द्विवादमतमापि इत्यादीपचि च । दोषविमाजदी विधिम् तरेव मार्ग-

शून्यशयनव्रतम् । न तस्य शून्या शय्या स्यादिति" च हेमा० व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

शृत त्रि० न शृत पक्कम् । अपक्के पक्कभिन्ने १आमाचादौ ।

शेव त्रि० शी—वनिप् न०त० । सुखकरे । "अशेव दिद्यु- द्विषामशेवा" ऋ० ७।३४।१२ ।

शेष पु०अभावे न०त०। १शेषाभावे । न०त० । २शेषशून्ये सकले त्रि० "अशेषशेषमशेषं मापमन्यामि केवलम्" उज्ज्वट "कृतोरशेषेण फलेन युज्यताम्" रघु "येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि" गीता "तथाविधस्तावदशेषमस्तु स" कुमा०। "अशेषतीर्थोपहृता कमण्डलो" माघ ।

शोक पु० नास्ति शोको यस्मात् ५ब० । १स्वनामख्याते वृक्षे, २वकुलवृक्षे च । ३पारदे न० । ४कटुकावृक्षे स्त्री । ६त०। ५शोकशून्ये त्रि० ६विष्णौ पु० "सत्वनामा भवाशोक" "अशोकः शोकनाशन" इति च विष्णुस० । "अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचि- शोऽध्वगान् । अमन्दतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वल- दक्षजालकम्" नैष० "सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभि- ताडनम् । दोहदं तदशोकस्य तत पुष्पोद्गमो भवेत्" एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा "असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि । पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संसर्गमाशिञ्जितनूपुरेण" कुमा० नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम्" "अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भा- वित । अशोक ! यदि सद्य एव मुकुलैर्न सम्पत्स्यसे मुधा वहसि दोहदमिति" "सर्वाशोकलतानां प्रथम- सूचितवसन्तविभवानाम् । निर्वृत्ते दोहदेऽस्मिन् सङ्क्रा- न्तानीव मुकुलानि" इति च मालवि० । अयमशोकः नवपत्रिकान्तर्गतः "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु । बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः" दु०त० । एतदधिष्ठात्री शोकरहिता "अशो- कस्यायै शोकरहितायै" इति दुर्गापूजापद्धतिः । अशो- कश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण "अशोकनि- र्भर्त्सितपद्मरागम्" कुमा०। "रक्ताशोककृशतातिशोभितगुणो- बिम्बाधरालक्तक" मालवि० पीताशोकवर्णनं तु माल- विकाग्निमित्रे तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने द्रष्टव्यम् । "अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः । कङ्केलिः पिण्ड- पुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलस्तिक्तो ग्राही वर्ण्यः कषायकः । दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्र- जित्" भा०प्र०पर्य्यायगुणादि । चान्त शोकाभावे त्रिका०।

अशोकतीर्थ न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीक्षेत्रान्तर्गते तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयागतीर्थमधिकृत्य "अशोकाख्यमिदं तीर्थं गन्धकेयत्र एव वै । मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वार- मिदं विदुः" । काशी० ।

अशोकत्रिरात्र न० न शोको यत्र तादृशं त्रिरात्रम् । हेमा० व्र०ख०भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादिकं तत्रै- वोक्तं "अस्त्यशोकत्रिरात्राख्यं व्रतं शोकभयापहम् । त्रिरा- त्रं तत्र कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्" इत्युपक्रम्य, मासि मार्गशिरे चैव ज्येष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्या मेकभक्तं तु कारयेत्" इत्यादिना आरम्भकालमुक्त्वा "अनेनैव विधानेन प्रतिमासं च पूजयेत् यावत् द्वादश मासान् वै कुर्य्यादुद्यापनं ततः" इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म०। फाल्गुन- पौर्णमासावधिवर्षपर्य्यन्तायां हेमा०व्र०ख० विष्णुधर्मो- त्तरोक्ते १पौर्णमास्यां तत्र प्रतिमासं कर्त्तव्ये २व्रते च यथा "अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्वैकमना मम । उपोष्य न नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गु- नामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम" इत्युपक्रम्य विधा- नमुक्त्वा "अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः उपोष्या नृपते मासा" इत्युक्त्वा च "आषाढादिषु मासेषु तद्वत् शोकं तथाम्बुना । चतुर्ष्वन्येषु च शोकं तथा वै कार्त्तिकादिषु" इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रुह—णिनि । कट्कीति ख्यातायाम् कट्कायां कटुकाशब्दे विवृतिः ।

अशोकषष्ठी स्त्री कर्म० । चैत्रोभयपष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजन विधानात्तथात्वम्, "चैत्रे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपू- जयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च" उत्तरकाभाष्यातन्त्रम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोको दुःखं सेवनादस्याम् । १कटुकायाम् (कटकी) शब्दा० ठक् आशोकीयस्तद्भवे त्रि० । २चैत्रशुक्ल षष्ठ्यां च "सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी वादशरूपिणी । वैशाखे चान्द्रमौष्युपक्रम्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" स्क० पु० परिभाषोक्ता ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभावमृच्छति ऋ—इन् ६त० ।

मन्म प्रवरा न इत्यचैद् । यथाकृत ह कनक पुरो मातृकर्मनीति॥ निवर्त्तं तंत्र द्रव्यं क्रियार्थं मनुष्यारी सविषमयोगाय गायत्र वायमान् च । पुरो मैत्रावर्ण मैथि चाय प्रतिविधि स्मरणम् । विचरय कार्यद्रष्टा बोधिवरानुबो यथा । मधुपका चि नारीकाव्य वायो न चंक येद् । आयता हि चर्च मुद्रा द्रव्यायाविध-निर्वापा । अथ चौद्र उपधं न वड्यो गुडमाचिवा । कषायार्थमतायमा मधुमानयत बचि । चायाचि चौवा द्रव्यो वरामङ्गा निवहत । कषायदोषचायामा यरिहारथम्यता यथा । यथामचरिदावनाथवरीयायवी-तथी । दत्यायाद्र चयिमाचि मातृका दृष्यकमयो । बोधिमाचि मघनाचि योममाचि च ईरितानु । चैवायोगोमवस्य च यपिनाचि नियेवा । वालौक चित्रकर्ष वयैत वर्षेश यदा । कषायक यथिरो चि ईरितुमरद्वचि । सर्वौ मधुमधीयानां यचव योम माव च । द्रव्यावायचिरत्युथानां वैद्यासवचरितात्री । व्याचाचिविरसमात्रा दूषित निवर्त यचेत् । यथ ईरयमाय पथर्थ नावयायचि । यथाचो दयवामय मातृयोऽभिरचायिवा । यथाकायादेरेवेचाचो यथ-यामेव वहचित् । यचिकाय चिवायव न विरेचं तप जयम् । योगवच्युदरैमत्य मधमावानचिवा विवर । यथात्मा वाद्रवेभूता ववकवनिद्भुवचिवा । चार्ह चाये चौचि चाचि वाचि वेचानिवर्यचा' ईरया । चार्ह मे दरमव चार्येमवचर्चीयचैचानिवि"मुचि। "ययाव यथयौचेव न चौय भवति यथा विचु यव यये। दरयोमोर्देऽच पुबे यमवादय क्रिया वर्यो पुरव चायमयचि" यय । "वैवा दयोगवा याये की यवे पुचिचारिचो । यार्येवे व न इत्यचि याये मबोरव चिवव । व्यायो हवरयर्थव मबोवियाव वव च । व मबोयौरवैवादाधुवैचौढ्रसोयचया पयर । इवयोगोर्दवा चर्यो यरयोग पूर्वचवा । यवो चूमदरोये ह यये-वा वय दर च । योइरीय ह यूम च चित्र येवाचिवि चिवि । यव "मादो मुरो मातृकायामयायवा दव एचि । यवो प्रवाचि विचाचि वर्षायाचाचि बीचियाम् । दोचोइ दे यवा वस यमयो । दुयदर्येदे । यमयदा दवीचव चिवोयेयायाच मायया । यवायादरिभुवा वा चौरद्रवनवायि या । यय वा प्रचियवा वा ववया रियवाचिवा । चायमयूचियाचि वये न वरिया

मर्द्दयि । वर्यौ निवर्त्तेत यौयस मार्देवा ह नियेवा । चिव वचिसच्चव यैवा इत्यचि वर्तिचित् । याचियाचि दयवायां इदमायायवर्येचि यौयः चौवं दतो चौवा मयोग पूर्वा चिरव । यावव वर्धवत्म चैवा मै-धौचिवो पूर्वव । व्योचियोगम् यरावमेवया दयवते वचिवयावयदयाविरिवायाचिवचयवचि यहचि व्योचियोगमम । यर्मदावमववाद्विवेयोवधदरावा, वर्वेनियामचिमयायदवाद् यत नियिद्वयावत न वैवर्य दामदादिवचायचिदव् यर्युदया चिवु प्रवयपयिव-यरवचा वचिवर्जिवेदवयवाचि यैव यत यत चचि निद्वयवाचयवा । यवव योयदापचि: वायादि दिवि च वर्यचिवचे यवाय व्योचिदोवदिवा यव्ह यवावा दवयवयं वयवतोमयासोयमावा पूर्वा-वाचिदवावमाद्रवा वा च यवायमयं यवमावा । "द चिवती वयवरव दविदयमी यवोदावी दद्रुवे यौ-वर्द द्रवयाचिवदी दयामानां पुचियर्वदवीचे यहचि' दवं दयतुवावीदवावायदवचि: वा च वयमानां दयवीवामयदे दव चिविमीवा यायय दवत् । "यहचि यहयचि पुचिवर्चिवुचिमायाय । व्योददयवीवा वयतचि वयवामा"चित्रु ।

मधुप न निरोधे च स । । । चयाये "च: वयमयचिवोय-यायत् प्राय पुलापवम्" गीता । दत्तदबचे दवादिवाद-यवी "वयजे दशायोवेथे रैवत च न यब्दो व्योच यदयदयया वयदवदवयये च यायवस्य ववायादवाद यवदयवज् १।३ प्रकारी वर्द्दिवा यायचि यगाय-यौवा चरिदवायाबोदा: वयावायय वैदिवा ।।२यव चित्र च न च । इमुवावायचि नि ।१व् ।२यावे च । मधुय ह निरोधे च स । ।पुत्रचित्र चये २यदुवो नि । मधुय चि न पुत्रचि पुय-च च स । यवीयवे । दवो वचिवयव हवीवायन् य ।।।१७।१ । मधुक्य चि न स । वचीवे पूर्वे "यमूनवर्यं पुयावय यवाचि वयाचि" यवायवययवा । मधूमयवय न न पूया वयमं ययाव । मयेचे । "वचि ह्रवं ययावयपरदयार्य यय दयदयदयर "वादवोबे यचेहावद् यवीयाद् यवदयवद् वायवय विकीवावा वचयये यराचिव ।। वायवादिवारिचयवं दुर्वा दुलयदयवद् दवारिचा यव विवायविवाय यर्द्वय मयौचि इयवोयिवर्चिन्: । यत न पुयी दवव

जननाशौचमध्येऽपि जातकर्म षष्ठीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रजन्मनिमित्तक श्राद्धं नाडीच्छेदात् पूर्व्वम् अशौचान्ते वा कर्त्तव्यम्। पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युक्तदशाहादित पर लौकिककर्माधिकार । पुत्रजनने तु वैदिककर्माधिकारोविंशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं स्नानात् ब्राह्मण्याः । शूद्रायास्तूभयत्रैव मासोत्तरं स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्व्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे पित्रोरेकाह । एवं निर्गुणसोदरस्य, सपिण्डानान्तु सद्य । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे पित्रोस्त्र्याह सपिण्डानामेकाह षण्मासोपरि द्विवर्षपर्यन्तं पित्रोस्त्र्याह । सपिण्डानामकृतचूडे मृते एकाह कृतचूडे त्र्याह । द्विवर्षोपरि सर्व्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रयाधिकषड्वर्षं यावत् त्र्याह । षड्वर्षोपनीतस्य तदानीमपि दशाह । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सर्व्वेषां दशाह । शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाह । अत्रापि कृतचूडस्य द्वादशाह । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे द्वादशाह । अत्रापि दैवात् कृतोद्वाहेऽपि मासः । षड्वर्षोपरि मास । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन "सूतकादिपरिच्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता" इति सूर्य्य सिद्धान्तात् । अथासपिण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे त्रिरात्रं भगिनीमातुलानी मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृगुर्व्वङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी। श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्यपत्नी पुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृमातुलेयस्य श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वस्रीयपितृष्वस्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी। पितामहभगिनीपुत्रपितामहीभ्रातृतद्भगिनीपुत्रस्वपितृबान्धवत्रयमरणे पक्षिणी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामहीभ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्रयमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवासिगोत्रजमरणेऽहोरात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्व्वभार्य्याप्रसवमरणयोश्च त्रिरात्रम् । सजातीयपुरुषान्तरसम्बन्धीतस्वभार्य्यामरणे त्रिरात्रम्। मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलभगिनीपुत्राणां स्वगृहस्थितानामाचार्य्यस्य च मरणे त्रिरात्रम्। श्वश्रूश्वशुरयो सन्निधिमरणे त्रिरात्र श्वश्रूश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्येनोढा तेनैव समुत्पन्ना पुत्रसहितैवानन्तरमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनित पुत्रा तयो पुत्रयोर्यावत्स्नाव प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितुश्च त्रिरात्रं तत्सपिण्डानामेकरात्र तथाविधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम् । दौहित्रमरणे पक्षिणी । पितृमातृमरणे ऊढानां कन्यानां त्रिरात्रम् । यदि मातृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा त्रिरात्रम् । मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धि । तत्तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौच किन्त्वाचारात् स्नानम् । अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्रानुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघातिनोनाशौचादि । शास्त्रानुमत्याऽनशनादिस्थितस्य प्रमादादनशनाशनिवह्निजलोच्चदेशप्रपतनसंग्रामशृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषचाण्डालचौरहतस्य त्रिरात्रम् । खड्गादिभि स्त्रिया च क्रीडा कुर्व्वत प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रियकारित्वेन उद्गतस्य मरणोद्देशेन प्रहृतस्य विद्युद्धतस्य च चौर्य्यादिदोषेण राज्ञा हतस्य च कलहं कृत्वा गोब्राह्मणवैरसमानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य मन्त्रस्य दातुर्मरणे पाषण्डमायाश्रितस्य च नित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं प्रायोविषवह्निशस्त्रोद्बन्धनजलगिरिवृक्षप्रपातैर्मृतस्य चर्म्मकाररास्यादिमद्यपालनिर्म्मातृविप्रादेश मनुष्यवधस्यानादिकारिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नव्रणरोगस्य पुंस्कर्म्मागकृत पुरुषस्य च ब्राह्मणविषयापराधकरणामिश्च हतस्य च बुद्धिपूर्व्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिक कार्य्यम् । ततकृत्वा तप्तकृच्छ्रद्वय कुर्य्यात् । म्लेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थे हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्त्येव । अकृतप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनोन दाहादिक कार्य्यं यस्त्रेयाभिमुखहतस्य सद्यः शौच दाहादि च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । नृपतिरक्षितयुद्ध चगुडादिश्वतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम्। गोनिग्रपालनेऽभिमुखपराङ्मुखताभ्यां हतस्य सद्यस्त्रिरात्रे । यज्ञघातेतरघाते सप्ताहादूर्द्धं मरणे सम्पूर्णं, यज्ञघाते सप्ताहादूर्द्धं च मृतकाशौचम् । शुद्धि०त० । एततप्रमाणानि तत्रैवा तु सर्व्वेषामि । "मातृवद्वर्णसङ्करा" इत्युक्ते मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठादीनां मनुलोमजानां मातृवर्णानुसारेणाशौचम् प्रतिलोमजानां तु "शूद्रेण तु सधर्म्माण सर्व्वेऽपध्वसजाः स्मृताः" इत्युक्ते शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादय । आचारस्तु मातृतुल्यतया दृश्यते अतएव वराङ्गादीनां दशाहाशौचाचार । देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे त्रिरात्रम् । वेदाङ्गादि शास्त्राध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाह "स्यहीतो देवता मन्त्र सावित्रीयश्च कृतम्। यस्मात्तस्य त्रिरात्र स्यात् ब्रह्मविद्या यतोऽयतः" इति "उपनीयाध्यापकोयस्त्रिमपि

[illegible] ।
अधोक्षजमी [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]" [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

अधोमुख त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" गीता ।

अधोभव न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] त्रि । [illegible]
[illegible] ।

अधोभित त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

अधोभग त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अधोष त्रि [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" गीता ।

अधौष न [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

शौचम्। "अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवा-
न्नमश्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्" विष्णुः एतत्
ज्ञानतः, अज्ञाने तु "अनर्द्दशाहे भुक्तान्न सूतके सूतकेऽपि
वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः" अङ्गिरसोक्तेः-
र्ज्ञेयम् "उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते" इति
यमः। उभयत्र जननमरणयोः दशाहानीत्यशौचकालो-
पलक्षणम्। कुलस्य सूतकयुक्तस्य सम्बन्ध्यन्नमसकुल्यैर्न-
भोक्तव्यम्। सकुल्यानां न पुनर्दोषः "सूतके तु
कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्" इति तेनैवोक्तत्वात्
अयञ्च निषेधो दातृभोक्त्रोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते
सति द्रष्टव्यः। "उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोषकृत्।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहे"दिति षट्त्रिंश-
न्मतदर्शनात्। तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक्
ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव। "विवाहोत्सवयज्ञेषु
त्वन्तरा मृतसूतके। पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परि-
कीर्त्तितः" इति दक्षस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः
षड्त्रिंशन्मते दर्शितः। "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृत-
सूतके। परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः। भुञ्जा-
नेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके। अन्यगेहोदकाचान्ताः
सर्वे ते शुचयः स्मृताः" नि० सि० इति। तथाऽशौचिपरिग्र-
हेऽपि केषु चित् द्रव्येषु दोषाभावः। यथाह मरीचिः।
"लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च। शाककाष्ठतृणेष्वप्सु
दधिसर्पिःपयःसु च। तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे
स्वयंग्रहः। पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके"
इति। पक्वमथ्य जातम्। अपक्वं तण्डुलादि। स्वयंग्रह
इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयात् न तद्धस्तात्।
एतद्ब्राह्मणविषयं सत्रप्रवृत्तविषयञ्च। "अन्नसत्रप्रवृ-
त्तानामाममन्नमगर्हितम्। भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रि-
रात्रन्तु पयः पिबेदिति' अङ्गिरःस्मरणात्। अत्र पक्वपदो-
ऽभक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयम्। शवसंसर्गनिमित्ताशौ-
चे त्वङ्गिरसा विशेष उक्तः। "अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्-
गृहमेधिनः। क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवे-
दिति"। तदशौचसंसर्गे गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहस्थ-
यानां भार्यादीनान्तद्द्रव्याणाञ्च भवेदित्यर्थः। एव-
मेवातिक्रान्ताशौचेऽपि। 'संसर्गोऽस्य चाशौचं यस्या-
तिक्रान्तकालता। तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते
क्वचित्" षट्त्रिं० नि० सि०। कर्मविशेषे कर्मारम्भे
तु तत्तत्कर्मण्यशौचाभावः यथोक्तम्। "कारवः शि-
ल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च। राजानो राजभृत्याश्च
सद्यः शौचाः प्रकीर्त्तिताः" प्रचेतसा। लघुविष्णुना च "व्रतय-
ज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्या-
दनारब्धे तु सूतकम्। प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रत-
सत्रयोः। नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया"
वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कग्रहणोत्तर-
मशौचाभावः। 'गृहीतमधुपर्कास्तु यजमानाच्च ऋत्विजः।
पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः" ब्रह्मपुरा०
उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिंशच्छ्लोक्यां तत्तत्कार्येषु
अशौचाभाववचनम् यथा "तत्तत्कार्य्येषु चलितमति-
न्ध्यपनृपयद्दीक्षितर्त्विक्स्वदेशभ्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिष-
क्कारुशिल्पिप्रातराणाम्। संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजन-
श्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थक्रियायात्राजपपरिणयनाद्युत्सवे-
ष्वेतदेव" "तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं श्राद्ध-
मशौचे कर्त्तव्यम् "विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थ-
कर्मणि। न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्"
पैठी० उक्तेः यात्रा रथयात्रादि। जप पुरश्चरणादि
सङ्कल्पितस्तोत्रपाठादिश्च। व्रती सङ्कल्पेन गृहीतव्रतादि
'गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति' ब्राह्मोक्तेः
"वरं प्राणान् परित्यजेत् छेदयेदपि वा शिरः। न
त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीय भगवन्तं त्रिलोचनम्"इत्युक्तनियमवतो
देवपूजायामधिकारः। व्रतनियमविषया "यावदिष्टेन दीक्षा
यस्य चाग्निपरिग्रहः। श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुचि-
समाप्नुयात्" यमोक्तेः "जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वि-
तैर्नरैः। नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्" इत्युक्ता-
यतो च। "अथ सूतकिनः पूजा यथाशास्त्रागमचोदिताम्॥
स्नात्वा निर्वर्त्य नित्यञ्च मानसीं क्रियया हि सः। मानस-
पूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्" शारदा। मानसजपे तु
अकृतनियमस्यापि अशुचेरप्यधिकारः "अशुचिर्वा शुचिर्वापि
गच्छन् तिष्ठन् स्वपन्। मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव
समभ्यसेत्" रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः "मानसमप्यशुचीति"
वचनं तु पठनपाठनाविषयम्। तारादिविषये तु अकृतनि-
यमस्याप्यधिकारः "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुरायाः विशेष-
तः। जनने मरणे चैव न त्यजेज्जपार्चनम्" इति तन्त्रोक्तेः।
अशौचे नियमाः नि०सि० याज्ञवल्क्यः "इति संश्रुत्य गच्छे-
युर्गृहं बालपुरःसराः। विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि
वेश्मनः। आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः"। "प्रवेशनादिकं

निरासनम । [illegible] [illegible] [illegible] विविध [illegible] । [illegible] प्रविविष [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरासम् [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] निरास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] निरासविधि [illegible] [illegible] निरासविधि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] निरास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

यात्। वृहस्पतिनाप्युक्तम्। "सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने। प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्" इति। तथा मार्त्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रावणोक्षमाख्य तुल्यादिकस्य नित्यहोम कार्य्य एव। "सूतके तु सगोत्रेण मार्त्तकर्म्म यथाभवेत्'। पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेदिति' जातूकर्ण्यस्मरणात्। यद्यपि शास्त्रे कर्म्मयजकर्त्तृत्व तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकप्रधान स्वयङ्कुर्य्यात् तस्यानन्यनिर्माद्यत्वात्। अतएवोक्तम्। "श्रौते कर्म्मणि तत्कालं स्नात शुद्धिमवाप्नुयादिति"। यत्पुन "दानमतिपद्धोमं होमं स्वाध्यायश्च निवर्त्तते" इति होमप्रतिषेधः। स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीय" इत्यन्वन। संध्यादी नामप्यपवादमाहापराकें पुलस्त्यः "संध्यामिष्टिं चरुं होम यावज्जीव समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोद्विज। सूतके मृतके चैव सध्याकर्म्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज"। यत्तु चन्द्रिकायां जाबाल "सन्ध्यां पञ्च महायज्ञानुनैत्यिकं स्मृतिकर्म्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुन क्रियेति' यच्च संवर्त "सूतके कर्म्मणा त्याग सन्ध्यादीनां विधीयते" यच्च विष्णु० पुरा० "सर्वकालमुपासा तु सन्ध्ययो पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतित" इति तत् संपूर्णसन्ध्यापरम् 'अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति' शुद्धिदीपे अत्रनोक्तेः पैठीनसिस्तत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह "सूतके सावित्र्याश्च क्षिप्रक्षिप्य सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्" प्रयोगपारिजाते भरद्वाजोपि "सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत्। मार्जन तु न वा कार्य्यमुपस्थान न चैवहि" एव मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणभेदस्योक्तेः गौडाना तदनाचरणमनाचार एव तस्य मौलत्वेन स्मृत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम्। "महणादावप्यशौचापवादमाह व्याघ्रः "आर्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति" वृद्धे "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्य्यावन्मुक्ति न दृश्यते" प्रयोगपारिजाते "वृहस्पतिः "कन्याविवाहसक्रान्तौ सूतकं न कदाचन"। महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्म्मविशेषेऽशौचम्। "स्नानं चैव महादान स्वाध्याय चाग्नितर्पणम्। प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने" हेमा० स्मृति। महागुरवश्च माता पिता भर्त्ता च अतिगुरवस्त्वेवमाः। "प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सर" देवी पु० अग्नितर्पणं लक्षहोमादि, न त्वाधान तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा "पितु सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवत्सरे। आधानाद्युपर्व्वप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात्" हेमा० श्रा०। अग्नितर्पणमित्यत्र अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः। आधानादीत्यादिपदेन आवश्यक वृद्धिनिमित्तनित्यकर्म्मणोर्ग्रहणम्। आह कौशल्या देवी पु० "महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च। संवत्सरे न कुर्वीत महागुरुनिपातने" एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने स्नानपदं काम्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानसाहचर्य्यात् स्वाध्यायपदमपि काम्यवेदपारायणपरम् "तथैव काम्य यत् कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते" लघुहा० वचनैकवाक्यत्वात् "महागुरुनिपाते तु काम्य किञ्चित् न चाचरेत्। आर्त्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यं च श्राद्ध देवयुतञ्च यत्" काशि० पु० "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेत पार्वणभुग्भवेत्। वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यश्च स्पृश्यश्च सदा भवेत्" मत्स्य पु०। वृद्धीत्यनेन वृद्धिनिमित्तक सपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थं स्पृश्यश्च सदा भवेदित्यनेन स्पृश्योचितमित्यपश्वयज्ञे प्वधिकार। अतएव पितृमरणाशौचोत्तरमेव वैश्वदेवश्राद्ध विहितम्। एव वृद्धिश्राद्धाभावे वर्षपर्य्यन्त तत्तत्कर्म्माशयशौचमिति स्थिते 'प्रेत कर्म्माण्यनिवर्त्त्यं चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्। आचतुर्थं तत· पु सि पञ्चमे शुभदं भवेदिति" ज्योतिषवाक्य शुभदमित्युक्त्या शुद्ध्यर्थचतुर्थाब्दकर्त्तव्यश्राद्धोत्तर प्राशस्त्यमात्रपरमेव। एतच्चाशौच वर्षमध्ये आवश्यकवृद्ध्यर्थसपिण्डनाभावएव। "अर्वाक् संवत्सरात् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा" इत्यादि स्मृत्यनुसारेण आवश्यकवृद्धिनिमित्तसपिण्डनापकर्षे तु काम्यादिकर्म्मकरणयोग्यता। अत विशेषमाह लौगाक्षि। "अन्येषा प्रेतकर्म्माणि महागुरुनिपातने। कुर्य्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेक तु वर्जयेत्" प्रेतकर्म्म दाहाद्येकादशाहान्त तत्राशौचान्तरस्याप्रतिबन्धकत्वात् "आद्य श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्य्यादेकादशेऽहनि" इति निर्ण० सि० धृतस्मृतेः। तेन एक सपिण्डन वार्षिकादि च। एव देवी० पु० वचनेऽपि पैत्रपदं पार्वणसपिण्डनवार्षिकपरम्। अत्रापवादः माधवीये ब्राह्म० "पत्न्या· पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रातृसत्तनयेषु च। स्नुषायस्तोष पितोष समातमरय यदि। अर्वाग्वर्दान्मार्त्तपितृपूर्वं सपिण्डनमाचरेत्" लौगा० "पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकावपि। पितरौ च यद्येकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा। आद्यमेकादशे कुर्य्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्" इदम् एकदिनमरणविषयमेव 'महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्य्यं यथाविधि। कुर्य्यात् प्रथम

[illegible] ॥ [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

णात्। बृहस्पतिनाप्युक्तम्। "सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने। प्रवासादिनिमित्तेषु वाचयेन्न तु वाचयेत्" इति। तथा श्रार्त्तत्वेऽपि विप्रद्वारेण प्रत्याब्दिकश्राद्धादिकञ्च नित्यहोमं कार्य्यं एव। "सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी स्वधर्मतः। पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेदिति" शातातपवचनात्। यद्यपि श्राद्धे कर्मपरत्वं तथापि सह त्यागात्मकमप्रधानमङ्गत्वात् तत्तन्निमायत्तत्वात्। श्रातपेनोक्तम्। "नीते कर्मणि तत्काल स्नात शुचिभवत्यदिति"। यत्तु "दानप्रतिग्रहो होम स्वाध्याय निवर्त्तते" इति होमनिषेध। स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा जातकाशौचे" इत्यनेन। सन्ध्यादौ नामयवसादमाहपराशरेणैव "सन्ध्यामिष्टि चरु होम यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोद्विजः। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज"। यत्तु चन्द्रिकायां जाबाल "सन्ध्या पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुन क्रियेति" यच्च सम्वर्त्तः "सूतके कर्मणां त्याग सन्ध्यादीनां विधीयते" यच्च विष्णु० पुरा० "सर्वकामप्रणामाश्च सन्ध्ययो पार्थिवेष्यते। सन्ध्याकृतकार्यो परिच्छिन्नमावत्तभोजित" इति तत् सम्पूर्णसन्ध्यापरम् "यथाला मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति" शुद्धिदीपे व्याघ्रोक्तं पैठीनसिस्तान मन्त्रोच्चारणमप्याह "सूतके सावित्र्याञ्जलिमक्षिप्य सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्" प्रयोगपारिजाते भरद्वाजोपि "सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्य निवेदयेत्। मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थान न चैव हि" एवं मिताक्षरापारिजातादौ पर्य्यायं सन्ध्याचरणभेदस्योक्तः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य शौचस्येन सत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम्। "महागुरुनिपाते पापवादमाह व्याघ्रः "धातिकर्मपरित्यागो राशेरन्यत्र सूतके इति" वैद्ये "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" प्रयोगपारिजाते "बृहस्पतिः "कन्याविवाहसम्प्राप्तौ सूतकं न कदाचन"। महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषेऽशौचम्। "स्नानं चैव महादानं स्वाध्याय चाग्नितर्पणम्। प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने" हेमा० स्मृति। महागुरवश्च माता पिता भर्त्ता च अतिगुरुगच्छे उक्ता। "प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सर" देवी पु० अग्नितर्पणं यज्ञहोमादि, न त्वाधानं तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा "पितृ सपिण्डी करण वार्षिकं मृतवासरे। आधानाद्युपर्वप्राप्त्यैतत् प्रागपि वत्सरात्" हेमा० उक्त०। अग्नितर्पणमित्यत्र अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः। आधानादीत्यादिपदेन आवश्यकं शुद्धिनिमित्तनित्यकर्मणोर्ग्रहणम्। श्राद्धकौमुद्यां देवी पु०"महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च। संवत्सरे न कुर्वीत महागुरुनिपातने" एतद्देवीपुराणवचनप्राप्ते स्नानपदं काम्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानसाहचर्य्यात् स्वाध्यायपदमपि काम्यवेदपारायणपरम् "तीर्थ काम्यं यत् कर्म वत्सरात् प्रथमात्ते" नपुंसा० मत्स्यवाक्यात् 'महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित् न चाचरेत्। आर्त्विज्य ब्रह्मचर्य्यं च श्राद्धं दैवकृतं च यत्' कालि०पु०"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेत पार्वणभुग्भवेत्। वृद्धिश्राद्धेषु सोऽप्यत्र स्वकुलस्य सदा भवेत्" मत्स्य पु०। इत्यनेन प्रतिनिमित्तक सपिण्डनाभावे नाधिकारोऽस्य स्वकुलस्य सदा भवेदित्यनेन स्वकुलस्यैव सर्वश्राद्धे अधिकार। अतएव पितृमरणाशौचवतो वैशेष्याद विहितम्। एवं वृद्धिश्राद्धाभावे वर्षपर्य्यन्तं तत्तत्कर्मणामयोग इति स्थिते "प्रेत कार्य्याण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्। आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभद भवेदिति" ज्योतिषवाक्य शुभदमित्युक्त्या शुद्ध्यर्थं चतुर्थेऽप्युक्तं व्यवस्थोत्तर मासस्यमात्रपरमेव। एतच्चाशौच वर्षमध्ये आवश्यक सपिण्डनाभावपरम्। "अर्वाक् संवत्सरात् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा" इत्यादि वचनानुसारेण आवश्यक शुद्धिनिमित्तसपिण्डनापकर्षे तु काम्यादिकर्मकरण योग्यता। अत्र विशेषमाह लौगाक्षि। "अस्येमा प्रेतकर्माणि महागुरुनिपातने। कुर्य्यात् संवत्सरादर्वाक् आद्यमेकं तु वर्जयेत्" प्रेतकर्म्म दाहाद्येकादशाहान्त तत्राशौचान्तरेणा प्रतिबन्धकत्वात् "आद्य आद्यमथाद्यापि कुर्य्यादेकादशेऽह्नि" इति मिता० वि० वचनस्तेनः। तेनार्थकं सपिण्डन वार्षिकादि च। एवं देवी० पु० वचनेऽपि चैनपदं पार्वणसपिण्डन वार्षिकपरम्। अत्रापवादः माधवीये काम्य० "पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रातुस्तत्तनयेषु च। स्नुषायाश्च पितुश्चैव सपातमरण यदि। आर्य्यगन्दा प्रार्थ्याब्दपूर्णं सपिण्डनमाचरेत्" लौगा० "पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकाश्चपि। पितरौ च यद्येकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा। आद्यमेकादशे कुर्य्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्" इदमु एकदिनमरणविषयमेव "महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्य्यं यथाविधि। कुर्य्यात् सवत

षष्ठ्यर्थविशेषोऽपि न भासतम् इति सामान्य सम्भात । "माता च यथा माता भार्या इत्यथवा सुता । एवं भ्राता परेऽपुत्रयवस्य न इत्या विद्या" इति वचनस्य विकल्पितत्वेऽपि विद्वद्व्यवस्थया परित्याग न कार्यमेवा मेव कार्यविशेषत्वपर्यवसि मि चि । "स्वमपुत्रते इमी भाहा भागहारिणवनी । भ्रातरपि च इत्यायां पितृभाता इती वेदाम्" भाव इव भवन्तु चापि समानवयस्कम् भाद्र भवते इत्यायां भावेऽपि विरहे च पिता भाताव भागाद् भागिनीभावात् भवा भाव विनयते इत्यथ ।

सपत्नार्थ पराचक्र मनवाचक्र वैकल्यम् । भ्रातृभेदपुर भवेत् व भावद् पूर्वी न भवतरा इत्यपत्ये वचनस्य भ्रातृवचनाद्भवातातिविचित्रवत्सर । भवत्यस्य विभावयर्थ" इति चोक्ते प्रथमस्योऽप्यविभक्तयोः "विभवप्रदायकम्" इत्युक्तेः न तु परभावितभावभावमवत् भवकर्मेण इत्या परिभावता च विभावयेन चाविभुक्तभावनम् भागवाच वचनार्थस्य स्थितमेवापवित्रैव । एवं भाषाद्य विशेषतः पितृपूर्वा भ्रातृविभक्ता भवा भावद् सपूर्वपत्नाम वचनाऽपि न स्थितयेद् भार्यावदा भाव भावि भ्रातृभातृपूजाविभव पितृपूजावा भव भवावा इत्यादयोऽपि भाववा । इत्येव भ्रातृभ्योऽनुद्वेषयवधेयम् । भावनाधिक्येनैव च भावितविशाद् विशेषेति भावती भवताद् एवं न इव यविषयम् । ब्रीहौ भर्वकेषाद्यवाया भर्त्स्यवसानेन भवति च भविभागीवकोविवक्षात् भवन्त "भ्राता भवेद् पितृ इत्यादिना भावाभावो पराणयभवाषम्" 'मतामाद भातरो न पूर्वे भ्रातृरे भवन्ति चेता यदि इ । शेषे भावे भवाभावम् भाग्यस्य चेतवम् । भ्रातृयवो न इतीति वचानुविषयेषिव विभव भर इ । एवं इत्युर्वविभक्तभाषारे । इत्ती भविभक्तभावर्ये इ भर्तव्योऽपि इत्यादिरे भाव मेव "पित्र भविभक्त भवा इत्येनावाभाविषय" भव्योभव इत्यमात् "भविभक्त भवानुष्ठे भरा भाववववनत्व भारभाव "इत भवति वै प्रेत पितृमाताभवयुते । स्थिती पितृभेव च भवाः भाव भवती इति भारीभवनाद् चि न्याय भाषि । "भाद्ययोगवतं भवतेत्यरे भवीयती । भवे भविभक्तेऽप्युक्तः पौरुषं भवेत् । इत्यादि च च विभव्यपि मीचि चेतापि न इताः । भाविभाव्य संसृतानि भावक्रम भवेद् इताः" भ्राद्य ते इ । अर्थ इ

बोध्य इति विना इत्यर्थविषयमात्रिकस्य सर्वथो भविभक्तभावर्येऽपि विभक्तमाविर्वेतावस भी भविभक्तेऽप्यवे भरा संसृष्टराव भवत् । न तत्रैव यदि भाव योगेचे प्रधाने" विभ्य च भवे भर्तव संसृ-भावय भविभक्त भरव भवेत् । प्र भवनादि तदपि विद्य व भनुरूरं भव "इत्यभिद्य भव च । तेन एवमिति भराइवर्थ न भवनाभाव न विभावोपभवनारो इत्यस्मेव च भाविभारो इति भजिते भविभक्ते संसृष्टत्वायापि न भवति द्विषेच भवमात्रिकारा । "भर्तव् भवतुपादायुता पूर्व संसृष्टरीविता । ते भविभक्ताश्च भ्रता न तेषां च इत्यक्रिया" भाता भावे पुत्र भवरत्वे इत्यादत्व भावभावि न भवविवोक्तवैवज्ञोऽपि इत्यादम् । भव भविभक्तावा भवो न प्रेता भैयभवविभावा विद्य मैं भावा इत्यव । इत विदेव । "भविभवे भवाभावे भाव भावराविदम् । प्रभवेष्णुतैऽपि पूर्वी व यदि भाद्रविभाव इत" भद्यमादिभावद्वयवयम् । "भविभाव् भवाभ-भाद्याभावि भवमादिभावाद्या । "भविभावं तु विभक्तो भैरो भवम् भव भवाभावादिवशतो भवादिर्द्देयं वर भवाभवम् । एव भवाभीयवादि भव विवेयान्वेयमतो भयम् । विरयं भवाभीयवद्वे भवयोभीयं भयव-भवे इत्याते । इवयभावाभव् भवुविवद्वे भवाभव् । "भावव्यभावभावोभैरि विवं भवाबते । इवर्तेने भ-भीते तु तेषां भाव विभेवते विधि व भवि ।

षष्ठीतत्पुरुष षष्ठ्यन्तो पुरुः । भवभवभावीयवो वैभवे इत्यर्यमवावरयभावीयवो इतीव भनिते भवीय-विवेद । इत्यभवेवो भवा भवभावीयवभवे भवया-भीवाभवताते पूर्वाविवक्षयेव इति । भर्त्तुरी-भावादिवे पूर्वावेयावलाते भविभक्तिभोवदीभावेव इति । भविभवदिवयोक्तलाते भवीभवतात् पूर्व भव-भावे भवीदुवादिविभक्तवेव इति । एवं भवावीयेऽपि । भद्रविद्विभवमवानुवायते भवीयवावताते पूर्ववेव इति । भवीयविभवाभवभवेवव् । भद्रिविभवदिव्यवं भद्रदिवे । भव इयवदिवविवभवानो विद्यादर्थ भरवे तु न इिमदभवाभाविहि विद्य भावयेव भवुर्वं-भीयविदि । भाविभवनाभीयवभे भवाभवते भर्ती पूर्वेव भरा इतिव इति । एवं भाविभवसभे विभवा-भवदिभवर्वे पूर्वादि पूर्वाभीयवेव भवादि विभावयीव-भावेव इति । भाजवभवनाभीयाविभद्दिवयभाववोभीयि

जनने पितृमातृभर्त्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्जातिमरणेऽपि नो दिनद्वयत्रयवृद्धिः। स्वपुत्त्रयोस्तु तथा जनने मातापित्त्रोस्तथा मरणे न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। जननाशौचयोस्तु सन्निपाते पूर्व्वार्द्धे जातोयदाऽशौचाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्य शौचेन पूर्व्वाशौचस्य नाश। तन्नाशादेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः। परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधिव्यापित्वादिति गुरुचरणाः। एवं द्वितीयजातस्य पित्रोस्तु पूर्व्वार्द्धजातमरणे पूर्व्वाशौचकालावधि व्यहास्पृश्यत्वयुक्तमशौच, परार्द्ध जातमरणे तु सावधिजननाशौचमह्नास्पृश्यत्वयुक्तमिति। औत्सर्गिकसमसपिण्डविषयीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः। तदन्यकालयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः। ततश्च पुत्त्रपत्न्यादिपतिरात्राशौचान्त्यदिने पत्युर्मरणे षड्काले न जननाशौचकालेन शुद्धि तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादशाहान्त्यदिने पितृमातृभर्त्तृमरणेऽपि षड्कालीनाशौचकालेन शुद्धिः। प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौच सर्वगोत्रास्पृश्यत्वयुक्तम् एव प्रथमाद्ये सकुल्यद्वयमरणेऽह्नास्पृश्यत्वयुक्तं त्रिरात्रम्। तेनैव तु त्रिरात्र गुरु विदेशमरणादौ त्रिरात्र तु लघु स्नानेनैवाह्नास्पृश्यत्वनिवृत्ते। ततश्चोभयो सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः। एवं विदेशस्थमृतश्रातित्रिरात्राद्विदेशस्थमृतपितृमातृभर्त्तृत्रिरात्रं गुरु। संपूर्णाशौचे तु अपरक्तानामपि यावदशौचमचारत्वश्रवणादित्यदर्शनात्। अत्रापि तावत्काल तथाविधत्वात्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः। तुल्यत्रिरात्रयोस्तु सन्निपाते पूर्व्वेणैव शुद्धिः। तथा कन्यापुत्त्रयमजोत्पत्तौ मातृमासेन शुद्धिः। तयोरशौचमध्ये मातु कन्यामरणे सद्य शुद्धिर्न पुत्त्रमरणात्, अन्येषान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः। न परजातमरणात् एवमन्यच्चाव्य सुधीभि" शुद्धितत्त्वम्।

अशौचान्त पु० अशौचस्यान्तोऽन्तः। स्वजात्युक्ताशौचावसानाधारे दशमादौ दिने "अशौचान्ताद् द्वितीयेऽह्नि शय्या दद्याद्विलक्षणाम्"। "अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य भोक्तव्यते क्षप" इति च स्मृतिः। [२तच्छून्ये त्रि०।

अशौर्य्य न० अभावे न० त०। १शौर्य्याभावे अपराक्रमे न० ब०।

अश्म त्रि० अश्नुते व्याप्नोति अश्नाति वा अश–मन्। १व्यापनशीले २भोजनशीले च "स्वगोमाश्मो अति यज्ञुर्य्यात्" ऋ० १।१७३।२ "अश्मो व्यापक अशनशीलश्च" भा० "कर्म्मणि मन्। ३व्याप्ते "तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्न" ऋ० १।१६४।१। "अश्न व्याप्त भा० ४असुरभेदे पु० सुषाम्नुपस स्वयेषु स्तवानश्नस्य" ऋ० २।२०।५। "अश्नुते स्वतेजसा सर्व्वं जगदित्यश्न कश्चिदसुरः" भा०। "अध्वर्य्यवोय स्वश्नं जघान" ऋ० २।१४।५।५। करणे मन्। सोमकण्डनप्रस्तरे। "न्टभिर्धूत सुतोअश्नैरव्यो वारै" ऋ० ८।२।२। "अश्मे अश्मभि कारणभूतै सुतोऽध्वर्युभिरभिषुत" भा०। अश्नुतेऽम्बरम्। ६मेघे निरु०।

अश्नीतपिबता स्त्री अश्नीत पिबत इत्युच्यते यस्यां निदेशक्रियायाम् मयू० स०। भोजनादिनिदेशक्रियायाम् "अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसृता सरकम्म ण" भट्टि।

अश्मक पु० अश्मेव स्थिरः निश्चलत्वात् इवार्थे कन्। १ऋषिभेदे "वेदस्थानेन धात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना" भा० शा० प०। २दक्षिणदेशस्थे देशभेदे। "गन्तव्यो मलय श्रीमान् पर्व्वतो धातुमण्डित" इत्युपक्रम्य "तथाश्मका पुलिन्दाश्च कलिङ्गाश्च विशेषत" रा० कि० का०। वृहत्संहितायान्तु स देश पश्चिमोत्तरस्यां दिशि। "दिशि पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारतालहलमद्रा। अश्मककुलूतहडस्त्रीराज्यसिंहवनखण्डा" इति कूर्म्मविभागे उक्तम्" अत उभयत्रापि तन्नामको देश। तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देशवासिषु तद्राजनि च ततः ष्ण्तात्णो बहुषु लुक्। ३तद्देशवासिनि ४तद्राजनि च श० च०। 'साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्' पा० सू० साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तेः ५साल्वदेशावयवे च साल्वदेशश्च वृ० सं० कूर्म्मविभागे नवसु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्तः "भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशा भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याता" इत्युपक्रम्य "गजाह्वययेति मध्यमिदम्" इति नवखण्डे कूर्म्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता अतः साल्वावयवनामकोऽश्मक तदीयदक्षिणप्रदेशस्य इति गम्यते तेन रामायणवाक्य तद्विषयकमिति न विरोध। अश्मके साल्वावयवे भवः इञ् आश्मकि। तद्देशभवे त्रि० तद्राजनि च बहुषु लुक् अश्मका साल्वावयवावश्मकवासिषु तद्राजस्तु च व० च०। स्त्रियां न लुक् आश्मक्यः। साल्वशब्देऽस्य विवृति।

अश्मकदली स्त्री अश्नुते अश–मनिन् कर्म्म०। काष्ठकदल्याम्।

अश्मकुट्ट पु० अश्मनि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट–अण्–उप० स०। वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखलादिभिन्यत्वेन तण्डुलादेर्निष्पीकरणस्य तत्रैव विधानात्तथात्वम्। "अश्मकुट्टोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा" मनु। स्तुत्।

[illegible] न [illegible]" इति [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible]" इति [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] पूर्वो न [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यदि [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible]

अश्मभाल न० अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज-णिच् अण् उप० स० । अस्य लत्वम् । द्रव्यचूर्णसाधने (हामानदिस्ते) इति ख्याते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका ।

अश्मभिद् पु० अश्मानं भित्त्वा जायते । पाषाणभेदके वृक्षे । क, अश्मभिद । ण्वुल् अश्मभेद । ल्युट् । अश्मभेदकोऽप्यत्र पु० ।

अश्मयोनि पु० अश्मा योनिरस्य । मरकतमणौ ।

अश्मर त्रि० अश्मन्-चतुरर्थ्याम् र । अश्मसन्निधिनि ।

अश्मरथ पु० अश्मेव दुर्भेदो रथोऽस्य । ऋषिभेदे गर्गा० यञ् । आश्मरथ्य । "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य" शा० सू०

अश्मरी स्त्री अश्मानं राति रा-क गौरा० ङीष् । मूत्रकृच्छ्ररोगे स हि मूत्रधारां प्रस्तरमिव कठिनमाशु रोधयति इति तस्य तथात्वम् । तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा । "अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य बस्तिम्, अश्मरीं जनयति तासां पूर्वरूपाणि बस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रो ज्वरावसादौ बस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥ यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥ अथ जातासु नाभिबस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणं गोमेदप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥ तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमत्यभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचित्याथ परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव बस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥ पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातादूष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव बस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण मेहतो निःसरन्ति । अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् । प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्बालानां भवन्ति । तेषामल्पबस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च बस्तेः सुग्रहाहरणा भवन्ति ॥ महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमनिर्गच्छद्विमार्गमादनिलोऽभितः सङ्गृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् ॥ भवति ॥ शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम् । अश्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥ पवनेऽनुलोमे या तु निरस्यते विशेषतः । सा भिन्नमूत्रस्रोतेन शर्करेत्यभिधीयते ॥ हृत्पीडावेपथुसदनं कुक्षिशूलं सवेपथु । तृष्णोर्ध्वगोऽनिलः कार्श्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥ अरोचकाविपाकौ च शर्करायां भवन्ति च । मूत्रमार्गप्रवृत्ता सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम् । पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥ नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को बस्तिरधोमुखः ॥ अलाबा इव रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः । बस्तिर्बस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम् ॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः । मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्यते । आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥ घटो यथा तथा विद्धि बस्तिर्मूत्रेण पूर्यते । एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥ मूत्रयुक्त उपस्नेहात् विशन् कुरुतेऽश्मरीम् । अम्बु स्वच्छमपि यथा निषिक्तं नवे घटे ॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा । सन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥ तद्वद्बस्तावूष्मणा संहन्ति मारुतः । मारुते प्रगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥ मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषे ये केचिद्बस्तावेव भवन्ति हि" सुश्रु० "अश्मरी" च

[illegible] । "[illegible]" [illegible] मा [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] २ ७ १७ "[illegible]" [illegible] । "न [illegible]" [illegible] मा । [[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] (पुत्रो) [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] च । [illegible] च । [illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] च । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible]

[illegible] । "[illegible] ८,८०।१।" [illegible]" मा ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] मा । "[illegible]" [illegible] ३।१८।१८ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" मा "[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १।६,१। "[illegible]" मा । "[illegible] २।१ ३। "[illegible]" मा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु न [illegible] । [illegible] (चाण्ड)[illegible] च । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ०१९ ।१ । "[illegible]" [illegible] । [[illegible]

[illegible] न [illegible] । [illegible]

अश्मभाल न० अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति। भज-णिच् अण् उप० स० तस्य त्वम्। लौहमयचूर्णकारके (हामानदिस्ते) इति ख्याते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका।

अश्मभिद् पु० अश्मानमुद्भिद्य जायते। पाषाणभेदके वृक्षे। क, अश्मभिद.। अण् अश्मभेद। ण्वुल्। अश्म-भेदकोऽप्यत्र पु०।

अश्मयोनि पु० अश्मा योनिरस्य। मरकतमणौ।

अश्मर त्रि० अश्म-मत्वर्थीय र। प्रस्तरसम्बन्धिनि।

अश्मरथ पु० अश्मेव दुर्भेदो रथोऽस्य। ऋषिभेदे गर्गा० यञ्। आश्मरथ्य। "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य" शा० सू०

अश्मरी स्त्री अश्मानं राति रा-क गौरा० ङीष्। मूत्रकृच्छ्र रोगे स हि मूत्रद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रेचयति इति तस्य तथात्वम्। तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा। "अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः। चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति। तत्राऽसंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपित श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम्, अश्मरीं जनयति तासां पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारोचको मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्क-शेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादो वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति॥ यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम्। पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः। अथ जातासु नाभिवस्ति-सेवनीमेहनेष्वन्यतमे मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरु-धिरमूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेद प्रकाशमनाविलं ससि-कतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति॥ तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽ-त्यर्थमुपचितश्लेष्मा परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति। अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात्। पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरु-णद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति। अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकी-मिति विद्यात्॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृश-ति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चास्य मेहतो निःसरन्ति। अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति वि-द्यात्। प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीत-स्निग्धगुरुमधुराहारप्रियाणां विशेषेण बालानां भवन्ति। तेषा-मेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्ते सुखग्रहणा-हरणा भवन्ति॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति। मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रं चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगम-नादनिलोऽभित संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य-चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदना वृषणयोः श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदे-शे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात्। भवन्ति चात्र। शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम्॥ अश्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना। पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः। सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्य-भिधीयते॥ हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः। तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम्॥ मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्। दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम्। पाण्डुत्वमुष्णवातं च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम्॥ नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम्। एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः। अलाबुरिव रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः। वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम्॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवराश्रिताः। मूत्राशयो मलाधारः प्राणा-यतनमुत्तमम्। पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः॥ तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरित सागरं यथा। सूक्ष्मत्वा-च्चोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः। नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात्। जाग्रतः स्वपतश्चैव स निष्यन्देन पूर्यते। आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः। घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्यते। एवमेव प्रवे-शेन वातः पित्तं कफोऽपि वा। मूत्रयुक्तः उपस्नेहात् प्र-विश्य कुरुतेऽश्मरीम्। अम्बु स्वच्छमपि यथा निषिक्तादौ नवे घटे। कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा। स्रृ-न्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः। तद्वद्वलास वस्तिस्थाश्मा संहन्ति वायुना। मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते। विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि। मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च। मूत्रदोषाश्च ये केचिद्वस्तावेव भवन्ति हि" सुश्रु०। 'अश्मरी' त्रप-

यमाय् विवमावर्तनिता०" पञ । यवद् यथा यायमताक्ष्ट्रतेन । "यमाद्यम्योमो राजयक्ष्म मायोऽनुपेतो यमस्वरः । यदरोऽस्यरोषदी यदा रोमा" पु ह भार ।

यमरीष इ यावरो पूतवत् दति वन-ड । यव्वाये

यमरीबर इ यमरो वरति यु-ट । (देवाव) तैवाचे ।

यमवत् त्रि यावाऽस्त्यस्य मतुप । यात्वाववृति देवे त्रिता वीय् । स्यातिभूतिद्वाव । यवायवो त्रिय दर्वी बाया दथा वा कूडवयवधावा दुवभुवित । त्रिवया मीदवाववोदया विवयवयवयीववववा स्याग्नुरुवपूर्विता यायायवी यथाववी मतिरवाव याव यवरोधागत्रिवपूर्विता दति उव्व ।

यमसार इ न यायथा यार दर । बौद्दे । "यमादिव दर्वात्रसारद्ये यातिता" वव । "प्राथा य यरवयवयादिवा यवादि यवववी या द । इव । यदुवृति त्रि ।

यमसाम् न यमवीतेन वन-वनित् यव याद्वषम् यावनिविर्ध इ पव । वीदवितिही याद्ये "यति-यवेनिर्देवतथवयाविः" य ७ । ३१ ।

यमादि इ देव । यदरवी यादिव दरययवितिवि वदराये व व यय यावयु पूर, यव वोच यद, दर्व यय दर, यवय यव विया वोड याद, यय, याव, त्य यद दय दवय यीन दय ।

यमार्म न यायवारयव । (यावदे) यववीदावे ।

यमीर इ न यवाववव देरद् । (यावदे) यववीदाये ।

यमीत्त न यवय, यवितदि यदु+वा—न इय । विवा-वदवि दावदि ।

यम न यमुदते मेवत्व यव दद् । यवयवे "यमोत्तिरमोयवयीवितवितिवाम्" दवा "येवायावयमवद्वयम् दाया । दवा यवयवे दवि न यवय् । यवी यव-दव त्रि त्रिवा वोय् ।

यमवद्या वो यवाय न ह । ।यवायाये विवावे न ह । यवादिरोविवि यदिवदिवावेदे । याव यवजीविवि-त्रिपुत्र यव्दायदवा वविदविदुविविविरोदेयय यय दव दवि "यमदवा न वदयं दवावदवादवद" याया । न ह । यमवदायय त्रि । त्रिमुपे त्रि ।

यमवेष त्रि न ह । यवायवे यवितयवाये । ।यव-

यमन उ यमाये न ह । ।यवायावे यवायावे न ह ।

यमवय न यवाते न ह । ।यवयाते न व । ।यवव-रुपे त्रि यमोऽस्तिदुवयवे यमिते त्रि । यवेंदु ।

यमादुभोतिन् त्रि याद न यदूे पुत्र विवि यवदर्व न । यदि योयते याइति योदुदे यविन् । "यवाद-योवीयत यदि मीयवेऽत्यावति दुद्दे न यादविति न वियवः दवावे यवयोवा याद् दवर्वि । मा न ।

यमान्त त्रि यय—यवीरि न ह । यायविवे ।यवयवे १यविदवि २विवायिवेदयवे न । "यवायदविवायय दवयावित्रमूदिवधीवि यैव । यावे य न ह । ३यवित्रावे न ।

यमि(मी) स्त्री यमुदते वेदयवीयदा यय-यह ।। त्रि । ।यद्यदे योये । यायीयते वेदावयम् या+मी "यादि मीदविया दुयव" यया दद यय त्रि । ।यद्यादिदयवे यवव या योय् । "दवाद दवा दविव दविवादीय-ववाते" दवा यावेयदू यवा ।"द या यवावित्रिवादि दवादयावित्रिवावि" यव मा । यवमूर्यादवाद यय-यवा यदरवा । द दीववारो यदवयेदेवु दवा योवित्तिवावाद् ववावायव । देव यदेव ययविवादि "याववायवरवाद याया ववादिववया ववववये दवव "दवायवादवमूतीवा वावावायो दवव दवद् बीवा । यवावावविवेरविवावाद् यविवाद् । "मिरवि दवि यवरविदय य । ११५,१ । (यम) योयायव ।

यमी(मि) यादि मीवय दयोदाभावाद् न दुवाः देव या

यमीर त्रि न यी यमोर यवयवि० र । ।यवविरवीवे "यमीर दव यावाया" मा ८ २ २ । "यमीरा दर्व मीय दविवा" मा । २यवददे न । "दवं विरवीयद्" य ३ १८,३ । "यमीरयवदवय् मा ।

यमु न यमुदते यावोदि मैवयदवियाय यय-यम् । मेव यवे "यवाय यूयी यय मैवियायुवि" दुववायाय येवेत्रो वीयोयवे यादितायुवि" "यवय मेवायवे यवय दवि न दया । "यदेवय दुविवा यद । यह ।

यमुल त्रि न ह । ।यववित्रे यववावितवीयवे "देवायवे दर्व यवति मेवायवे यव यवति द न यूदते दय यायव यवयूवाय न ह । २यायवायायूयवे दूदे"याय त्रिया यवाययाद् न यवेवायवोदि यन्" दा मा यदि ।

यमु त्रि वो यवायेन ह । ।यावायावे न ह । २यवव-रुपव त्रि "यवूविनेव यद्यं यवयदि" यव मा ।

यमुपात इ देव । मेवयवयावे यवदे । "न यायवाय"

शिरसो वा कार्यं श्लाघादिके यु॰त॰ सुषिम्" ब्रह्मपुरा॰।

अश्रुमुख त्रि॰ अश्रुपूर्णं मुखं यस्य । नेत्रजलयुक्तमुखे स्त्रियां ङीप् । "पतिश्वश्रूमाश्रुमुखी कपुवन्तीं च क्रोधना" अथ॰ ११,११,७। [स्त्रियां ङीप् नेत्रजलयुक्ते ।

अश्रुमालिन् त्रि॰ अश्रुणां माला अस्त्यस्य इनि ३त॰ ।

अश्रेयस् त्रि॰ न श्रेयान् । श्रीमत्तरे, "अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात्" मनु । स्त्रियां ङीप् ।

अश्रौत त्रि॰ श्रुतौ विहितः विरोधे न॰त॰ । १श्रुतिविहित-विरुद्धे निषिद्धे मांसभक्षणादौ । २वेदाविहितेऽपि स्मृतिमात्रविहिते च ।

अश्लाघा स्त्री श्लाघाया अभावे न॰त॰ । विकत्थनाभावे । श्लाघनाभावे न॰ब॰ । विकत्थनशून्ये गर्वशून्ये २विनीते त्रि॰ । [च ।

अश्लिष्ट त्रि॰ न॰त॰ । १असङ्गते २असम्बद्धे ३असम्बन्धे वाक्ये

अश्लील त्रि॰ नास्ति श्रीर्यस्य कप् रस्य लः । श्रीरहिते श्रीशून्ये । "अश्लीलमेतत् साधूनां यत्र जुगुप्सा भवेत्" मनुः ।

अश्लील न॰ श्रियं लाति ला-क रस्य लः, ततः विरुद्धादित्वात् न॰त॰ । १ग्राम्यादिवाक्ये २ग्राम्यभाषायाम् । "आम्बराकोषनार्थं च परिवादाय वर्जयेत्" या॰स्मृ॰ ३काव्यदोषभेदे स॰ तच्च त्रिविधं यथा "द्व्यर्थं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकतया" सा॰द॰ "अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वाभिधा यथा "स्मारादिनाशे राजन् ! साधनं घ्नमुत्तर" "प्रपमार प्रमेयांशु"। "विनाशे तस्य ते यदा"। "अस्य साधनवायुविनाशगन्धा पश्रोधवासकाः" सा॰द॰। तत्र साधनशब्दस्य मेढ्रस्यापि वाचकतया व्रीडाया, वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्साया, विनाशशब्दस्य मरणवाचकतयाऽमङ्गलस्य च योतकता । यथाक्रमं च प्रकृते चेतयुक्तविरुद्धबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलत्वव्यञ्जका इत्युक्ताः । ४निन्दाव्यञ्जके वाक्ये च "यमश्लीलाश्लीलं वा वक्ष्यतीति" ता॰ब्रा॰ "अश्लीला निन्दारूपा वाक्" भा॰ न श्रियं लाति ला-क । ५अश्रीके त्रि॰ । "यदेनमश्लील-श्लील वाग् वदति" ता॰ब्रा॰ "अश्लीलमश्रीकरम्" भा॰ ।

अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यत्रोत्पन्नः न मिथुना श्लिष-घञ् न॰ त॰ । सप्तविंशतिधा विभक्तराशिचक्रस्य नवमे भागे तत्रकाल जातस्य मिथो पित्रादिभिरायत्ताश्च दर्शनाभावश्लेषाया-निमज्जे यन्मथाश्लेषच्छपकतया तस्या अस्त्रे मात्मन् । तत्स्वरू-पादि निरूपणाय सर्वतारायाणा स्वरूप, संस्थविशेष, योग-

तारा च प्रसङ्गाद्दत्राभिधीयन्ते यथाह श्रीपति । "१तुर २घटपघट ३योनिरूपं ४क्षुराभं ५शकटनिभमथोदश समाकृतेन ६गृहसम् । ७मणि ७भ्रमं ८चरं ९कलाभा १०मण्डोपम च ११गदनिभ१२मपगत्त्वप्रगत १३पर्व्यङ्करूपा १४हस्ताकारमथानौक्तिकथन १५ चान्द्रम् १६मणाको चम् विषाङ्ग तोरणम् १७स्थितं १८कुण्डलिन मृ १९सुधाभ १ ठरम् । कुम्भलुपरितिकामेत पदमं । २० पर्व्यसमार्त २०पदम् चान्द्रनिविज्ञायमत २१स्थितमत (भो जितु) शुक्रदकन्यति च । २२त्रिविक्रमाभत २३मृद दर २४वृत्त तत्तोऽन्दग्धमनद्यामम् २५ । २६पर्यङ्करूप २७मृदङ्गमनुकारमिदं नमस्तादिभवकृदरूपम्" यथाङ्का माश्विन्यादीनां रूपाणि ऐ तानि" रश्मिति भाविनुर्प्रं अतानिनूतनमासिनेत्यगदसमूहमगातिरामा । श्रद्धी दामप्रविवेदमतदिगुम्भदन्ता युधिष्ठिगादिनाः क्रमयोगतारा यथा त्रिताराश्विनी भरणी च। षट्तारा कृत्तिका । प तारा रोहिणी । त्रितारा मृगशिरा । एकतारा आर्द्रा चतुस्तारा पुनर्वसु त्रितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्ले मघा च त्रितारा पूर्व्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गु पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च चतु विशाखा, त्रितारा अनुराधा ज्येष्ठा च । एकादश मूला, चतुस्तारा पूर्व्वाषाढ़ा त्रितारा उत्तराषाढ़ा, अ चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा । द्वि पूर्व्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वात्रिंशत्तारा रेवती" योगतारा सूर्य्यसि॰ । "फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवा षाढ़योः । विशाखाश्विनसौम्यानां योगतारोत्तरा" च पञ्चाग्रफलषद्भागया प्रत्येकं सतारासु सकृला उ उत्तरदिङ्स्था तारा योगतारा । "पश्चिमो तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगता या अश्विन्याच पश्चिमा" सू॰सि॰ । हस्तनक्षत्रं प तारात्मकं हस्ताभमङ्गुलिवद्भिन्नाकार तत्र नैर्ऋत्यां पश्चिमा पश्चिमावस्थिततारायाश्चोत्तरदिगाश्रितता द्वितीया पूर्व्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते सि सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारासु या पश्चिमा तारा हस्तस्य योगतारा" धनिष्ठायास्तारासु या प दिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रङ्गना॰ । " अश्लेषादीनां चार्द्धसत्वस्य मध्यमा । भरण्याग्नेयपित्र्य रेवत्याश्चैव दक्षिणा" सू॰सि॰ "ज्येष्ठाश्रवणानुराध पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वात् मध्यमतारा

ष्टयोत्पत्तिस्थानसंख्याशास्यां २४प्रसंख्यायाम् "आवर्त्तुल्यवपुर्ष्टयो सिध्याचारश्च निर्भय । द्वादशाङ्गुलमेढ्रश्च दरिद्रस्तु हयो मत" इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे "पद्मिनी शशके दृष्टा हये दृष्टा च हस्तिनीति" रस० । अत्र प्रसङ्गात् अश्वानामङ्गविभागविशेषस्य लक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकृतादश्वशास्त्रात् सारांशः "अतिप्रविष्टा जिह्वा तु तस्याः स्थूना भवेदथ । ऊर्द्धं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽपि दन्तपीठकम् । ततोदन्ता समुद्दिष्टा ऊर्द्धं दन्ता भवन्त्यध । चिबुक चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः । चिबुकस्योपरिष्टात्तु अधरोष्ठ प्रकीर्त्तित । चिबुकात्पार्श्वभागे तु हनुर्नामाभिधीयते । सृक्कद्वय विजानीयात् वक्त्रपार्श्वगत बुध । उत्तरोष्ठं प्रयाणाख्यं तदूर्द्धं प्रोथ उच्यते नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणाख्या समुदाहृता । घोणापार्श्वगतौ गण्डौ घोरिके च तत परम् । नेत्रयोरुत्तरे भागे अश्रुपात उदाहृत । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः । कनीनिकाख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपग । सितासितौ च तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादन भवेद्वर्त्म शङ्खकूटमत परम् । तस्मादूर्द्धं भ्रुवोर्लेखा ललाट च तदुत्तरम् । ऊर्द्धं ललाटदेशात्तु केशान्त च तत भव । तत शिरो विजानीयात् अश्वादूर्द्ध्वगत बुध । शिरपार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकुन्तलम् । अपाङ्गादूर्द्ध्वभागे चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षण । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्ष समुदाहृतम् । शिरोमर्म्म शिरश्चैव कर्णस्याथ पश्चिमे । मण्टावस्थसमीपस्थो निगाल परिकीर्त्तित । अधस्तस्य निगालस्य गलमाङ्गमनीषिणः । तत कण्ठ विजानीयाद्धोभागे गत बुध । ग्रीवा लोकप्रसिद्धा तु तस्याश्चोपरि केशरः । ग्रीवास्कन्धान्तरे चैव बाहुं प्राहुर्मनीषिण । बाहस्योपरि यत्तु स्यात्स्कन्धाश्च ककुदं च तत् । तत पृष्ठ विजानीयादासन पृष्ठमध्यगम् । अंसकौ ककुदश्चैव मिश्रकः परिकीर्त्तित । स्याताम्पादधोबाहू तयोर्वाङ्ग्रेमण्डूके । मन्दिर पश्चिमोभाग कलापो जानुनोऽपि च । जानुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षण । जङ्घापार्श्वे कक्षा विद्यात् सम्यक् चैव कर्षणम् । अपत. पाणिस्त्वस्यात् पश्चात्कूर्चं उदाहृत । शिफास्तत्र व मध्यस्थोऽप्यधोभागे च कुष्टको । खुरसन्धि ततो विद्यादधोभागे तत्र खुरम । खुरस्य पार्श्वे पार्ष्णि: स्यादधोभागे नखो भवेत् । खुरस्याधस्तले चैव मण्डूकी तलमध्यगा । उरस्थं विजानीयात् चीरकाख्यं विचक्षण । हृदयात्परत कुक्षी पार्श्वे तत्र विभागत । जठर पार्श्वमध्यस्थ तस्य नाभिश्च मध्यत । रोमराजी ततो विद्यान्मूत्रकोशमत परम् । त्रिका कच्छा पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ च कीर्त्तितौ । पुच्छमूलं च वाहानां भाषते पुच्छमूलत । तस्याध कीर्त्तित पायु सीवनी च तत परम् । मुष्कौ च कटिसन्धि च ततोविद्यात्परं बुध । अधस्तात्कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धिरुदाहृतः । सक्थिनी फलसन्धेस्तु ऊरू पादाभिधायके । तत. स्थूर विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । शिफा चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये समास्थितम् । तत परं विजानीयात् कालकूर्चं च कुटिकम् । खुरान्तसंज्ञं मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणः । अग्रे जङ्घादय चैव पश्चाग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकाय समुद्दिष्ट पृष्ठदेशस्तु मध्यम । आ कटे पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापर स्मृतम्" ।

तेषां लक्षणानि "अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न प्रशस्योचिता । अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम । ओष्ठयोः सृक्कणोश्चैव जिह्वाया दशनेषु च । वक्त्रे तालुनि नासाया गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे कर्णपुटे तथा । ग्रीवाया केशरे चापि स्कन्धे वक्षसि बाहुके । जङ्घाया जानुनोश्चाधः कूर्चे पादे तथैव च । पार्श्वयो पृष्ठभागे च कुक्षौ कक्षा चशालयो । मेहने मुष्कयोश्चापि तथा चैवोरुकद्वये । आवर्त्ते च खुरे पुच्छे गतौ वर्णे स्वरे तथा । महादोषे त्वजेत्माशस्त्यायाया गन्धसत्त्वयो । प्रमाणस्यैव वाहानां लक्षण यत्प्रतिष्ठितम् । शुभाशुभविवेकाय तद्विद्याद्विमान्भिषक् । शालिहोत्रादिभिःसम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः । आताम्रौ पूजितावोष्ठौ बलिहीनौ मृदुत्वचौ । सुप्रोथोत्तरवस्यं च विपरीत विवर्जयेत् । सृक्कणोर्मृदुता शस्ता जिह्वाया रक्तता तथा । अतश्चाप्यति दोषाय न स्वदीर्घा च सा शुभा । घना स्निग्धा सुबद्धा च समा दन्ता सुशोभना । षट्सङ्ख्ये चान्तरे दृष्टे तेषु व्याकुलसंभवः । आयत तुङ्गघोणं च निर्मांसं प्रियदर्शनम् । मुखञ्च पूजितं वक्त्रं विपरीत विगर्हितम् । तालुरक्त प्रशस्त च सुपुटे चैव नासिके । मांसितनू समौ गण्डौ वाहानां कीर्त्तितौ शुभौ । अत्यन्तनिर्गते चैव सुवक्रे नैव चाश्विके । प्रशस्ते वाजिनां नेत्रे मद्याभे मत्ततारके । स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाच्छिणी । कनकप्रतिबिम्बकाये शस्ते वाहस्य शोभने । आवर्त्ते च विशाले च अनिम्नं चैव वाजिन । ललाट पूजित प्राज्ञैरुन्नत, मास्त

[illegible]

पद्म इ [illegible]

[illegible]

विशेषसंस्थानैर्निर्द्दिशेन्मतिमानभिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधन ॥ एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां विपर्य्ययैः । रोम्णां तिर्य्यक्‌तया सम्यग् वाजिलक्षणवेदिभिः ॥ शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एवं चेन्मा दर्शेत्तु पापं तेन दोषो न दुष्यति ॥ अथ वा वाजिनो ह्यल्पा ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दृष्ट्वा चाश्वाः क्रयेयुश्चैव दुरावर्त्तस्तु कामदी ॥ श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अङ्गादौ शेषको नाम राज्यरत्नप्रदः सदा ॥ प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्य्यौ च मूर्द्धनि ॥ स्कन्धे स्कन्दविशाखौ च उपस्कन्धे हरीश्वरौ । इत्येवं पूजिताश्चैव ते दशावर्त्तास्तु वाजिनः ॥ अन्येकेन निःश्रीका ये भवेयुरशुभास्पदाः” ॥

अथ पुण्ड्रलक्षणम् । “अतः ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् । शक्तियष्टिगदापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमाः ॥ शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितो नित्यं स्वङ्कुरश्चैव यो भवेत् ॥ पर्व्वतेन्दुपताकाभा ये च रुद्राक्षसन्निभाः । ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः ॥ इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः । अशुभांश्चैव वक्ष्यामि—यथायोगं समासतः ॥ काककङ्कवन्याश्विस्त्रगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतकाः रक्ताः पुण्ड्रकाः न च पूजिताः ॥ तिर्य्यगग्राश्चैव विच्छिन्नाः स्थूलापायशोभिताः । जिह्वाक्ष्याविकृतानि भस्मवर्णनिभानि च ॥ स्थूलाया वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः । पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः” ॥

अथ पुष्पलक्षणम् । “आगन्तवस्त्वस्य ये भवन्त्यन्यवर्णकाः । बिन्दवः पुष्पसंज्ञा वा शिताशितफलकारकाः ॥ तेषां प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विसृष्टं कीर्त्तितेऽधुना ॥ प्रपाणे च ललाटे च कक्षे मूर्द्धनि कर्णयोः । शिखाग्रे चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् ॥ स्कन्धे वक्षसि कक्षे च स्फिग्वयोर्बाहुके शुभे । पृष्ठे पृष्ठे च वाहानां पुष्पं स्वामिष्टितप्रदम् ॥ नाभौ शेफे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ॥ अप्रशस्तानि स्थानानि मुनिभिर्योजितानि शास्त्रतः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाण्यस्मात् दर्शनात् ॥ अधरोष्ठे करे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । प्रोथायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः ॥ ग्रीवायां चैव पार्श्वे च सृक्कणोः स्फूरके स्थिचि । पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ॥

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्व्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः ॥ पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विद्यात्पुष्पैः शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् ॥ सर्व्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः” ॥

अथ गतिशुभादिलक्षणम् “दूरस्थत्वं विषयः पादास्तम्भागारान् स्पृशन्निव । प्लुत याति शुभं दृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः ॥ पूजिता हयमातङ्गवृषहंसार्द्धगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टा सर्व्वशुभतरक्रमाः ॥ सङ्कीर्णा एकतोभ्रष्टा षड्गमौघविवर्जिताः । अत्युच्चा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ प्रोक्षयाक्षोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । गतं क्षिपुचित गत्वा वृक्षानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधन ॥ दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः” ॥

अथ वर्णभेदेन नामभेदः “श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः खुङ्गाह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः ॥ पक्वशालिनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्द्दभाभः खरूहकः ॥ नीलो नीलक एवाश्वः लिपृङ्गः कपिलः स्मृतः । शितङ्गः कपिशो वाजी पाण्डुकेशः सुचाक्षिणः ॥ हलाहः शितकपोलिपुच्छाहः श्वेतपीतकः ॥ ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः । कृष्णा पार्श्वे भवेद्रेखा पृष्ठवंशानुगामिनी ॥ उराहः कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः ॥ रक्तपीतकषायोत्थो वर्णश्चो यस्य लक्ष्यते । उकनाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः ॥ पूर्व्वोक्तानां च वर्णानां मुखपुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥ कोकाहः पुण्ड्रको नाम कोकुराहः प्रकीर्त्तितः । खुङ्गाहः खरगाङ्गी च हरिको हरिराहिकः ॥ कयाहश्चैव वोल्लाहः शिराहः सिन्दुराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभराहकः ॥ वारुराहो जयेदश्वो शोकराहो न यः स्मृतः । कुलोहो उरुषाहस्तु युवको ऽन कीर्त्तितः ॥ त्रिपुण्ड्रस्त्रिपुलाहश्च युवको नैव कीर्त्तितः । त्रिपुण्ड्रस्त्रिपुलाहश्च चित्रलाङ्गश्च यो भवेत्” ॥

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । “यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्त्तुः श्रियमाधत्ते यस्य शुक्लासितानि च ॥ यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं मध्यो मुखं तथा । अर्द्धजङ्घा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥ प्रभूतासिततारोऽश्च प्रशस्तो मुनिभिः स्मृतः । यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्त्तितो हयः ॥ प्रशस्ताः

[illegible] । [illegible] यथा [illegible] । [illegible] पूर्विका॥ [illegible] । [illegible] पीतं [illegible] । [illegible] प्रभवति । [illegible] पृष्ठिः । [illegible] । [illegible] प्रभवति । [illegible] प्रभवति । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] रोगाः । [illegible] । [illegible] । [illegible] रोगः [illegible] । [illegible] । [illegible] रोगः [illegible] । [illegible] रोगाः [illegible] । [illegible] रोगो [illegible] ।

[illegible] । [illegible] रोगः [illegible] । [illegible] रोगाः [illegible] । [illegible] रोगा [illegible] । [illegible] ॥

र्विशेषसंस्थानैर्निर्द्दिशेन्मतिमान्भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां विचक्षणैः । रोमणां तिलकाः संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एवं चेन्ना दर्शयेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा वाजिनो यस्मात् ये चान्द्रादिगुणाधिकाः । दृष्ट्वा चाङ्गाः कथयेयुश्च दुरावर्त्तस्तु काकुदी । श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अस्तादौ पैपलौ नाम राजरत्नप्रदा सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रासूर्य्यौ च मूर्द्धनि । रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । इत्येवं पूजिताश्चेत्र ते दशवस्त्रास्तु वाजिनः । अप्येकेन विहीना ये भवेयुरशुभास्पदाः" ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् । शक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमाः । शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितो नित्यं स्फुटकर्य्यैव शोभनेत् । पर्व्वतेन्दुपताकाभा ये च स्वन्दामवसन्निभाः । ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्राः धनधान्यफलप्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः । अशुभांश्चैव वक्ष्यामि—यथायोगं समासतः । काकउलूककबन्धाहिम्लेच्छगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यग्गताश्चैव विच्छिन्नाः स्फुटचापाग्रशोभिताः । जिह्वाकृष्णाभिरूक्षाणि भस्मवर्णनिभानि च । स्तूपाग्रा वामदेशस्था पुण्ड्रका न शुभप्रदा । पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः" ।

अथ पुष्पलक्षणम् । "आगमे वत्सरान्तस्य ये भवन्त्यन्यवर्णकाः । बिन्दवः पुष्पसंज्ञा वा हिताहितप्रकारकाः । तेषां प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्‌व्यवस्थितम् । तच्चैव समासेन निसृष्ट कोर्त्त्यतेऽधुना । प्रपाणे च ललाटे च कचे मूर्द्धनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्कन्धे वक्षसि कक्षे च सृक्कयोर्बाहुमूले तथा । पृष्ठे पुच्छे च नाडीनां पुष्पं स्वामिहितप्रदम् । नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् । अप्रशस्तानि स्थानानि मुनिभिर्योक्तानि शास्त्रतः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाश्रयाणि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । घोणायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः । ग्रीवायां चैव पार्श्वे च सृक्कण्यो स्फूरके स्थिषि । पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्व्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विद्यात्पुष्पैः शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् । सर्व्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः" ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरस्थत्क्षिप्य यः पादास्तप्ताङ्गारान् स्पृशन्निव । प्लुत याति शुभं हृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः । पूजिता वृषमातङ्गखि हंसशार्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टा मर्कटशूकरद्भमाः । सङ्कीर्णा एकतोभद्रा चङ्क्रमौष्ठ विवर्ज्जिता । अत्यूर्द्धा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता गतिः । मोडयाच्छोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । यत्र क्षिप्त गत्वा तु स्थाना पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः खुङ्गाह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः । पक्वतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्द्दभाभः खरुहकः । नीलो नीलकः एवाङ्गलिपुङ्खः कपिलः स्मृतः । पिलङ्गः कपिशो वाजी पाण्डुकेशः सुराहधि । हलाहः चित्रकर्णनिपुङ्गाहः श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः । कृष्णा पार्श्वे भवेद्रेखा पृष्ठवंशानुगामिनी । उराहः कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहायः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकषाययोस्त्रयो वर्णजो यस्य दृश्यते । इकुलाहः स विख्यातो वर्णौ वाहस्य देहस्य । पूर्व्वोक्तानां च वर्णानां सम्पुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् प्रवक्ष्यन्तु पूर्व्वगः । कोकाहः पुण्ड्रको नाम्ना कोङ्कराहः प्रकीर्त्तितः । खुङ्गाहखरगाहौ च हरिकोहरिराह्निकः । कयाहश्चैव वोल्लाहः सिराहः सिन्धुराहकः । कुलाहः कुक्कुराहस्तु सराहः शुभराहकः । चाश्वराहो जयेदश्वो वोक्कराहो न यः स्मृतः । कुलीहो इरयाहस्तु युवको नव कीर्त्तितः । त्रिपुङ्खस्त्रिपुङ्खाहश्च युवको नैव कीर्त्तितः । त्रिपुङ्खस्त्रिपुङ्खाहश्च चित्रसाम्रञ्च यो भवेत्" ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्त्तुः श्रियमाधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा । कर्णजङ्घा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् । प्रभूतासिततारास्य प्रशस्ता मुनिभिः स्मृता । यस्तु पीतासितैस्तारैः स मन्यः कीर्त्तितो हयः । शशस्तः

चोरिद्या। भिर' वच तथा प्रचचालचहवर्मविहच। वैचाच चहरच च मकवर्ष पूजिवाः। चचुचा चचचोदैच चोच्छचा महचा बचा। चरीर्षदोचचा चैच मचचा विप्रचोर्विता। इरचाद्दुविद्यार्षच चचा चोरां विदुर्दुचाः। वैचरच चचाद्वोभो चहर्षच प्रभचते। ददचच हर्षच चचौ चाघच पूजिच। चचा मचच विहच निर्षेद विहरं च चह। चचुदचचचो चाद् पुं चाह मचचते। चचचा चांचहीचा च चचिचहा मचचते। पूर्व चर्च दाच च वच चैव मचोचचन्। पूर्वैच विवे चिचाद्युच्चिचचरित-चिचन्। इचचचचिचाद्दचो चर्चचा विचचविचच। पुरा वरचचाचरः मचचा चचराहचः। चार्चं च च चवी हते चर्द् वांचोचचोचिते। चरिचचि चाहच च चहरं चाविपूजिचन्। चाविदेषे चर्च इच विचिहच विचच रामन्। चहचा चैव वीचा च चहिचचा चचीचि चा। चाहिचूचार्चर्षुचं चार्चे चर्च मचचति। इचची च चची इचो देचहचचचोचचौ। चचर्चचिचेच इ चुच चैचच विचते। चहपूर्व वरं चैव चोचच चोरचाचचन्। चह चहाहि चचाच चावि चविचन्। चाविचो मारिवि चीच चविचि: चर्चेचिहिचि।

"चारचैच चचन्" विचचिचह चचा। मौचहा मरचचचचचाः" चचा। चचदोचचाचचाचचाचर्चा। चचाचचा। चचचोच चा मौचहा चरचचचचचचर। हचर्षचाच चचावै चाविचो-ऐचच दोचचाः। दी चा चचारचौ चच च ह मचचाचः चचा। चाइदूच्ची विचचचोर्ह चचाते दोचचाचांचः। वि चेचो चाच चा चचाचा चर्च। चरीचचाविची। विर। वैचाच-चौवीचे चरीचचाविचीचचे। चचार्चः विचीतच चर्चे चीचचिचेच। चचाचचचचीचचो विचाच। चीचिचि चचौ। चचिच्चचचिचाच दोचचः चुचच चाच। चचाचुंचे चचा चाहूरो वैचाचे चचाचे चचा। चुचाचो पूजिचा विच विवेचेच इ चचते। चाचचौ चच चचाते चांचचो चचवि विचचा। चुच चचे चचिह् चच च चच चरचचदः। चचूं चैव चचा चचूं चौचिचाचचदोचच। चचरचुहूचच च दोचचावि पूजिच। चहुचचचचाचचहूजिचचचीचचाचे। विचेचेच चुचा मौचहा दोचचा चचीचचा। चच चर्चू चच-चावि दोचचाचपुचाच चाद्। चर्चु चौचचाह चचौ चचचाचाचहारचाम्। चाविचाहचचीचचें चहचा चोच चचते। इच चर्चुदिचाचाच दोचचोऽचच

चीचिहा। चहूं चो चाविचाचिचाद् चाविचाः चेच-दाचचः। चचचूचच च चर्चादे चचाचचौ इरचचः। चचचाचा चहीइचः प्रदेचचचुचोरचः। इचाचर्चीचचेहीचः चाविचाः इचचाचच। चचाहाइचहवि चैव मोच चह चचते। इच चर्चुदिचाचाच चवेहाचह दोचचा। च चो देवे चचूच च चारचौ चैव पूजिच। इचहिचोचचच चाइर्चुरचीचचारच। चचा चीचां विरं विचाचचचच चहिचः। चचचोचावि चंचावे चाविचं चाद् चचेद्। विचचच चचीचचो चाचरहिचचाचा। चचेचह चहर्षच चचाचचौ वि दाचचः। चचरोचच चाचद् विचचो वि चविहचः। चविचह चाचो चवेहूर्द्वः चचचोचावि दोचचा। चचचूचाच विचाचच चचौ दाचच चचते। चचार्चः विच चारः चचचचचचिचच चा। चचचाचचूचो चैव चाचिः। पूर्व हवि चहच। चचार्च चचो चर्चु चंचावे चौविचाचचन्। पूर्वाहचाचूच चोचौं चार्चचो चचचा चहचा। इच प्रचु चहचाच चौविचाचाच दोचच। चाहर इचचचेच इचचचचचचाते। चाविचो चच चचच चार्चहह विचाचचन्। चाहच हरीचावे चचीपे चाच चचते। चचूं चचचेचह चविच् प्राचाच दोचचाः। चाचवे इ चचच चाहाचचौ चच दाचचः। इच चचः चर्च चचौ चचावैः च विचुचौ। चोते चैचावे चावि हरे चैव चाविचः। चारचौः चाविचचाच चचचे है च चंचच। चाचचोदोचचौ चच च चाचोचचवि चचद्। चर्च चाद् चचादे मौचहाचच चचाचन्। पूर्वचाच चौचच इचिच चरिचेवि चाः। चचचचच चाइच चचचौ चाइ-चच चा। चाविचोच्चचचैच विचचच विचेच। इचचूचचिचचावि चैच चचा चचीवि चः। इचौ चावि चचाचेच दोचचाः इचिचंचचा। चाईचि-इविचचचा चैच चचा चचीवि चाः। विचविचः चुचचंच चचाचचौ वि चाविच। चहाचच च विचाचो चर्चुः चचेचचाचः। चचाहेवि विचाचचचा है चचोरचः। चारच चंच चंचाच चाइचचाचचाचः। पाविचंचचौ-इच चार्चः। चीर्विचोरचा। चाविदेचचा चचद् इचाचचविचेहः। चचाहीचचाचाराः चचाहेवि चीर्विचः। चाचोहचचचाचे इरचा चचचाचुचा। चारचौ चविचो चार्चं चंचाचो दोचहचा। चहिच चविचचाचे दोचचिचचाचचे। चरीचावेच चौचह चचीच चचौ विचा। चाहच चाहचाचरचचाचेई चाइचः। चार्च-

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम्। अर्द्धषष्ठ्यङ्गुलं तु स्यादेव दैर्घ्येण निर्दिशेत्। षड्भिश्च षष्टिभिर्हीनं मध्यमं च विचक्षण। पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृत। द्वात्रिंशदङ्गुलं पञ्चसप्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पृष्ठं वक्षः कटी चैव सुपर्णतुल्यं समादिशेत्। अङ्गुलीद्वयहीनं तु सुपादि मध्यमाधमम्। निर्दिशेन्मतिमान्वैद्यः वाजिशास्त्रविशारदः। षण्णवत्यङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। चतुरङ्गुलं भवेन्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम्। षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमे हये। चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला। एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः। अपाङ्गात् पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत्। खुरान्तात् ककुदं यावदूर्द्ध्वमानेन बुद्धिमान्। वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा वा सूत्रकेण च। परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान्भिषक्। एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गश्च पूजितः। अतो हीनाधिकाङ्गाश्च हयो नैव पूजिता”।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प० ख० ज्योति० परायरसंहिता। “आवर्त्तौ वक्षसि मुखवृत्तमण्डलरोमा, दीर्घवृत्तार्द्धरोमा शुक्तिः। कनकमनन्तं प्रदक्षिणरोमसंघातः, प्रफुल्लविकचरोम पुष्परमिति”। पुष्पं विशेषयति तत्रैव। “श्वेतं स्निग्धमन्यवर्णस्य प्रायश्च श्वेतस्य कृष्णं पीतं रूक्षं रक्तं वा। यस्यान्यवर्णं ललाटे श्वेतं बालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्”।

अथाश्वायुर्लक्षणम् “आयुर्लक्षणमश्वानामतऊर्द्धं प्रवक्ष्यते। शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः। सुसंहताश्च ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च। खरनेत्रास्वभावेषु न दीनाश्चिरजीविनः। महाघोणा महाकायाये चाश्वा पृथुवक्षसः। तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाङ्गाश्चैव ये सदा। कर्णाग्रे पीड़िते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम्। शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः। न विस्फुरन्ति ये वाह स्वपाशाय तुरङ्गमाः। न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः। कुटिकानां शिरा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः। प्रतिस्रोतः शिवन्त्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः। पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः। दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च निर्मलम्। सीत्कारं च भवेद्येषां स्राभूले चालने पुनः। प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः। येषां च हृद्रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः। स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च प्रोथगा यस्य वाजिनः। भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्याद्दीर्घजीविनम्। छत्रचामरभृङ्गारखड्गपद्माङ्कुशानिभाः। शुक्तिशङ्खगदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः। ग्रीवावस्त्यकाभाश्च प्रोथरेखाश्चिरायुषाम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथोत्थिता रेखा यस्य वामेन चानता। ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य वाजिनः। तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम्। त्र्यङ्गुला चेद्दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम्। त्रयोदशाब्दं स जीवेद्वाऽस्ये चतुरङ्गुले। तिर्य्यग्गे चोर्द्ध्वगे स्याताम् द्वे रेखे चैव वाजिनः। प्रोथगे वाथ वाहस्य तस्य विद्याच्चतुर्द्दश। दक्षिणेन च पार्श्वेन य शेते सर्व्वदा हयः। षड्भमूत्रोऽल्पमूत्रश्च चिरं जीवति नो हयः। विनतः पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च योऽश्वः। ऊनाक्षिकूटस्थश्च स्वल्पायुः स प्रकीर्त्तितः। जातं दन्तद्वयं बाल्ये पतत्यब्दे तृतीयके। चतुरो दशनान् विद्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान्। पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट् च दन्तान् मनीषिणः। षष्ठाब्देषु च वर्षेषु कालिकादिसमुद्भवः। कालिका हरिणी शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका। शङ्खा चैव क्रमेणाश्ववयसः परिसूचिका। मध्यान्ते कालिका रेखा कृष्णा दन्तानुपसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्। आपीता हरिणी ज्ञेया कालिकास्थानमाश्रिता। नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा। कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्ते मूर्द्धिन समुद्भवा। द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्यावच्चतुर्द्दशम्। श्वेता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता। पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः। मक्षिका मक्षिकाकारा भवेदष्टादशादिषु। विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां दशनोद्भवा। त्रयोविंशावसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु। शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा मधुकस्थानमाश्रिता। छिद्रं च चलनं चैव तथा पातश्च षष्टितः”। “अतिबद्धा कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्रयम्। ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव द्विजन्मना। तेषाञ्च शिरसं स्वल्पसमा भवेच्च पतितोत्थिता। श्वेताभा विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः। अन्तभागे विनापूर्णे व्यञ्जनाना न सम्भवः। पूर्णेषु अन्तभागेषु जायन्ते कालिकादयः। निम्नं कृष्णं च दन्तानां अन्तमित्यभिधीयते। पूर्णतां चास्य जानीयात् षष्ठमव्दातिवत्सरे। अन्येषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्य्या विचारणा। नियता कालिका रेखा सम्पूर्णे दन्तमस्तके। द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे चतुर्णां सप्तमे तथा। अष्टमस्तु वर्षेषु दन्तानां कालिका क्रमात्। कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान्। द्वौ द्वौ वर्षौ जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति”।

[illegible] [५२] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।"

[illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] च [illegible] ।

[illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] ।"

[illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।" [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] ।

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम्। यद्दैर्घ्यमङ्गुलं तु स्यात् दैर्घ्येण निर्दिशेत्। षड्भिश्च दृष्टिभिर्हीनं मध्यमं च विचक्षण। पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्य समुदाहृत। द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पृष्ठं वक्षः कटीं चैव मुखतुल्यं समादिशेत्। चतुरङ्गुलीद्वयहीनं तु मुखादि मध्यमाधमम्। निर्दिशेन्मतिमान् वैद्यः वाजिशास्त्रविशारदः। अष्टाङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। षडङ्गुलं भवेन्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम्। षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमे हये। चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला। एवंविध प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रवादिभि। अपाङ्गात् पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्व प्रमाणयेत्। खुरान्तात् ककुद यावदूर्द्ध्वमानेन बुद्धिमान्। मध्योभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा वा सूत्रकेण च। परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान्भिषक्। एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गश्च पूजित। अतो हीनाधिकाङ्गाश्च हयो नैव पूजिता"।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प०ख० ज्योति० पराशरसंहिता।"आवर्त्तो वह्निमुखच्छत्रमण्डलरोमा, दीर्घहस्तार्द्धरोमा शुक्तिः। कनकमनन्तर्ग्रथच्छत्ररोमसंघात, सफुल्लविकचरोम पुष्परमिति"। पुष्प विशेषयति तत्रैव। 'श्वेत स्निग्धमन्यवर्णस्य प्रशस्तं श्वेतस्य कृष्ण पीत रूक्ष रक्त वा। यस्यान्यवर्णं ललाटे श्वेत वालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्"।

अथाश्वायुर्लक्षणम् "आयुर्लक्षणमश्वानामतऊर्द्धं प्रवक्ष्यते। शालिहोत्रादिनिर्दिष्ट यथा पूर्व्वं तपोधनैः। सुसंहताश्च ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च। खरनेत्रस्वभावेषु न हीनाश्चिरजीविन। महाघोणा महाकायाये चाश्वा पृथुवक्षस। तेषां दैर्घं भवेदायु स्निग्धाङ्गाश्चैव ये सदा। कर्णाग्रे पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम्। शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविन। न विस्फिरन्ति ये वाल स्वपाशाय तुरङ्गमा। न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मता। कुटिलाना शिरा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटा। प्रतिस्रोतः पिबन्त्यम्भो ये च ते दीर्घजीविन। पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः। दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च निर्मलम्। सीत्कारं च भवेद्येषा ताडूचे चालन पुनः। प्रस्वेद शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमा। येषां च हृद्रोमाणि ते सर्वे चिरजीविन। स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च प्रोथगा यस्य वाजिनः। भवन्ति विपुला रेखास्त विद्यादीर्घजीविनम्। छत्रचामरभृङ्गारखड्गपद्माङ्कुशानिभाः। शुक्तिशङ्खगदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः। श्रीवृक्षवर्द्धमानाभासः प्रोथरेखाश्चिरायुषाम्। ऊर्द्धं प्रोथोत्थिता रेखा यस्य वामेन चानता। ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम्। ऊर्द्धं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य वाजिन। तस्य मृत्यु समुद्दिष्टो दशम प्राप्य वत्सरम्। त्र्यङ्गुला चेद्दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम्। त्रयोदशाब्दं स जीवेद्वास्ये चतुरङ्गुले। तिर्य्यग्गे चोर्द्धगे स्याता द्वे रेखे चैव वाजिन। प्रोथगे वाथ वाहस्य तस्य विद्याञ्चतुर्दश। दक्षिणेन च पार्श्वेन य शेते सर्व्वदा हय। षड्भूतोऽल्पमूत्रश्च चिरं जीवति नो हयः। विनत पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च योऽहयः। न्यूनाक्षिकूटस्थश्चाल्पायु स प्रकीर्त्तित। जातन्दन्तद्वय वाल्ये पतत्यब्दे तृतीयके। चतुरो दशनान् विद्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान्। पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट् च दन्तान् समोपिण। षडब्देषु च वर्षेषु कालिकादिसमुद्भव। कालिका हरिणी शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका। शङ्खा चैव क्रमेणाश्वयस परिलक्षिका। सप्तान्ते कालिका रेखा कृष्णा दन्तान्तसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्। आपीता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता। नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा। कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्ते मूर्द्धि समुद्भवा। द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्यावच्चतुर्द्दशम्। सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता। पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः। मक्षिका नक्षिफाकारा भवेदष्टादशादिषु। विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिना दशनोद्भवा। त्रयोविंशावसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु। शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा षड्क्तस्थानमाश्रिता। छिद्रं च चलनं चैव तथा पातश्च यष्टितः"। "अतिवक्रा कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्वय। ते भवन्ति द्विवर्षस्य शुक्लाश्चैव द्विजन्मना। ईषच्च विरलं स्वच्छमा भवेच्च पतितोत्थिता। श्वश्रामा विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिता। खण्डभागे विनापूर्वे व्यञ्जनानां न सम्भव। पूर्णेषु खण्डभागेषु जायन्ते कालिकादय। निम्न कृष्णा च दन्ताग्रं खण्डमित्यभिधीयते। पूर्णता चास्य जामोयात् षष्ठमर्द्धातिवत्सरे। खण्डेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्या विचारणा। नियता कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमण्डके। द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे चतुर्णां सप्तमे तथा। सप्तमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका क्रमात्। कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान्। द्वौ द्वौ वर्षेण जामोयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति"।

देवमेवमाशयवचन "यथानां समवेताद समामाचाहू
र्गता । कचनानां च कथानां पोषानां चैव संचयात् ।
कचनाचलविना गौडाश्रवपादविधान मे । गौडुना
चैव मे गात्रा प्रस्था मे च मोर्चिता । कटीवाचाव
गौरतव प्रस्था नाचकाय मे । पार्श्वता चैवम कचा
कचा चारकता कृता । समवायाश्चार्थैव कथा
देवीमुराय मे । कथयामुर्यां वर्णा मे च मातृदविनो-
मुखा । दनदोर्थोविषपोषामुकमनो मचाखान । मचा
नाचा मचोरका पिबायाचोऽपिका नाम । समाय
विनय देवा विवर्धितं च हृवं वधेत् । गौडेन चरिदेवेन
समराव समाचि ते । कचमचान भनवाताः संचाते चैव
मूखिता । यदि मचमवाहन चैव हतुमि वाचितम् ।
गारसीमोलिनकचाय् योहना चिविमुखता । चूडा
वसनादीराव प्रभावे दीप्तप्रस्था । गौडचतिमावामां
वमवानां च माचिनाम् । माचिनः सर्वं मर्त्यं
आइचचय तिनिर्देवैत् । महादेवाश्च मनमायच
कचता । कचलाः संसिद्धा विविधमूनो वमानूकम ।
चाचिक्य गोविन्दीचव मृतपीगोदमना । मृतकः
गौर्यैलो माची च चयावय च । गौडुचायादेवता
नरेनाचलियो चम । माचा चैव मनावेच चैरचं
नैव महत्वा । विमृदेवीचुनो माची प्रवचनायमीवयः ।
माचमं चाचि देवं च मच इत ज्योतिर्विषम् । माचा चैव
चचेनाचि चमदरचयचः । चाहिवर्षा माचा चाचि
माचिनाइमिचयाचा । परिवचमवेदाच गौडचर्षकचा
कृताः । इवदेवीसूचा मराचमा चारकमाय मे । मच्छच
मरय च माचय चरिदोर्षेच । मचला विचचाइय
मचा वचाइचीनय । चर्षुनामाचि मुखाय इहचा चदि
कीर्तिता । दाचिनाची चमेचुमो मोसचा चयाचि
नाम् । चयचीता मचाइचा मूर्धदेवमहना । चाचिमू च
चाचांच मेचं विद्याचिवचचः ।

चयाचाना विमादिचाचि "चाचैव चायते चाचि
चयोदिदवेव चाचेचेत् । चाच मधुर्व एच्छ च मिचिमं
विचिमोचवेत् । माची मुमोदवाचुच चिमा च चदिची
चिच। । मूरच इहचमुच चाचिवमूराः । चचा ।
चाचिच मचहराच कृता । चैचा। मचीचिचा । चिचमा
चिमचार्चैव मूराचचचा चरामुचा । माकुचामु मचिमानीच
वाचा चैव च चचिचाम् । चचामु एचचेच मच्छेच मूराम्
एचर च चाचेचेत्" ।

चच मधुचाचादि चेचा च च । "इचोदाचि चयाचो च
चचा वीचाई विचचाति । मोचा इचाति चीचु च चेच चैचाचिर
चिचः । इति चचाति चचेच महचाचिचुरदचा । महचो
चचचर्षुचा विचिचचेच चिवर्दिता । चीचु चचूचाति
चिचा च चिचं च चचिचुचचि । । एनो चाचिति च चचा-
मुद्रचिदचुरदुचा । दुरचुचाचा मोचीच चाचो देवचिचि
च । चाचो चूरचचा चचाचीचचचचचति । च चेचाचि
चचाचेच चिर चचचचे ह चा । चर्चचिचचु चिचचो
चचुचाचिचुरदचा २ । देवी चीचचचा मामी चचा चर्चच
चदिचः । चचाचं चाचं चचचं दिचा चा चदि चा चिचि ।
चचचं चाचचिचीमचाचु चाचचे च दुरचुचाम् । च च
देवि चचचांच चाचिं चीचु च चचाति । च च इहि
चचामोचि चचचा चिचुरचचा २ । चिचचुचो चचीच-
चाचचचचेच मचचा इचो ॥ । चचा चो दोचमोचचो चाचिचे
चा इ चाचिचाम् । चिचोचिचाचिचोचेचोचचोचे चचा-
चच" । चचचेचेच चचचा चचि चेचा। चाचिचोचे इचिच
चिचा चचाचीचाचचचचचीचा ।

चचादेविचाचां चचचाचि चचाचेमोचम् "दे चेचीच-
चिचुचचिचचचुचचचचाचचाचोचचिचुः चचचचचेच-
चाच । चुचचचचिचचो चुचचचचोचचचः । मडा-
चाचूचाच । चचचिचचचचाचचचचचचचो चाची
चचाचुचचो चचचि चरचचे । चचु चाचाच चिचचु ।
चचुचाचचचचचचुचचचोचचचुचीचिचचचाचचि । चचा-
चाचिचचचे चचा इदे चचाचिचचचेचु चाचुचाचा चे चचा-
चचचचचचचचचा चचचचचचचोचचि चिचा । चोच-
चदिचचचचिचाचीचाचे चचाचचचिचा। इचोचचा । चेचां
मचाच चचो चचाचचिचेच च मुचाचे । । एचोचचचु-
मूर्तेचि चचाचि चेचि चाचो हो हो । चचचिचचो चिचा
चेचचचि चचाचिचचो चचाचीचचो चचचचेचचचाचं
चचिचचचचिचचचुचचाचिचुचोचच । । चचचचचचचेच
चिचचचिचचिचा चाचिचच चीचचचचा चचा चाचीचचचा-
चच चचचचचो एचचांच च चिचि । चचाचि चचचु चच-
चचु । एचचिचिचेचे । चचचे चाचोचि । चचाचे चि
चचचचंचचु चचाचचचचु । "चिचोचचच चाचिचचु
चाचचा । एचचंचाचिचचच इचचेचेचचाचचचचु
चिचिच । चीचाचचो चचा चचु । चाचाचचा
चचुचीचाचचो इची । चचचचंचे इचचा
चचु । चाचिचा चाचिचचिचचचेचाची चि । चचेच

चरति चर्मा० ठन् आश्विकः अश्वेन चारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप्। बलाधायमश्व अधाते क। अश्वात-सामित्रे अश्वे। कुत्सितोऽश्वः च। अश्वक। कुत्सिते, अश्व इव संज्ञायां कन् अश्वकर्यवर्याति पु०। अश्व इव प्रतिकृतौ कन्। अश्वप्रतिकृतौ। अश्वानां समूहः छ यञ् अश्वीयम् आश्वम् घोटकसमूहे न०। एत-दन्तस्य पादस्य अङ्गुल्यादि० नान्त्यलोपः अश्वस्य पादा इव पादा अस्य अश्वपाद इत्येव। जातित्वेऽपि अजा० स्त्रियां टाप्। अश्वा अश्वजातिस्त्रियाम् "अश्वे इव विषिते हासमाने" ऋ० २,२२,१,।

अश्वकन्दा स्त्री अश्वस्य मेढ्रमिव कन्दो मूलमस्याः। अश्व गन्धाख्यवृक्षे। या कप् अश्वकन्दिकाप्यत्र।

अश्वकर्ण पु० अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य। १सजामल्याते शाल वृक्षे। "पूतिकाश्वकर्णागुरुं च कालेयकल्कं, सुश्रु० स्वार्थे कन्। अश्वकर्णकोऽप्यत्र। ईत०। २अश्वस्य कर्णे।

अश्वखर ज पु० अश्वत् खरो च, अश्वा च खरच वा ताभ्यां जायते पुष्याव। खचरे घोटकभेदे। खराश्वजोऽप्यत्र।

अश्वखुर पु० अश्वस्य खुरमिवाकृतिरस्य। (नखीति) ख्याते १गन्धद्रव्ये। २अपराजितायाम् स्त्री।

अश्वक्लिनी स्त्री अश्वस्य स इव तत् सदृशाकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप्। अश्विनीनक्षत्रे तस्या श्रीपत्युक्ता तुरगमोपा कारतायाः अश्वेपायशब्दे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम्।

अश्वक्रन्द पु० देवसेनापतिभेदे "अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पचिराट्" भा० श० प० कार्त्तिकयुद्धे देवगणद्वयुद्धवर्णने।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशो मेढ्रमिव मूलमस्याः। वराहकर्णतुल्यपत्रे स्वनामख्याते क्षुद्रवृक्षभेदे। 'गन्धान्तो वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया। वराहकर्णी वरदाऽवरो-हा कुष्ठघातिनी। अश्वगन्धानिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा। वल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला" भा० प्र० उक्तोः हयादिकगन्धान्तनामिका हयनामिका च "यथा-श्वगन्धायद्यप्युत्तिलैश्चोद्वर्त्तनम् हितम्"। "शतावर्य्यश्व-गन्धाभ्यां पायसे रखजीवने" इति च सुश्रु०।

अश्वगन्धातैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे यथा 'भल्लातकवृहती-फलदाडिमफलकल्कसाधित कुरुते। लिङ्गं मर्दनविधिना-कटुतैल वाजिलिङ्गाभम्॥ कनकरसमल्लपरिवर्त्तितहयगन्धा-मूलविश्वपर्युषितम्। माहिषमिश्र नवनीत गतबीजे कनकफलमध्ये॥ गोमयगावोद्वर्त्तित पूर्वं पश्चादनेन घर्षितम्। भवति हयलिङ्गसदृश लिङ्ग कठिनाद्भुमादपि-तम्। अश्वगन्धाबरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितम्। चतु-र्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्। स्तनलिङ्गकर्णे पालिवर्द्धनं चक्रपाणिदम्"।

अश्वगोयुग न० अश्व+द्वित्वे गोयुगच्। अश्वयुग्मे।

अश्वगोष्ठ न० अश्वानां स्थानं पशुनामत्वात् स्थानार्थे गोष्ठच्। अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालाशब्दे।

अश्वग्रीव पु० अश्वस्य ग्रीवेव ग्रीवाऽस्य। दानवभेदे "चत्वारिंश-दनोः पुत्राः" इत्युपक्रम्य। "अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः" भा० आ० प०। स च पर्वागावतारे रोचमान नृपतिरभूत् यथोक्तं तत्रैव। "अश्वग्रीव इति ख्यात सत्ववान् यो महासुर। रोचमान इति ख्यात पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः"। २विष्णोरवतारभेदे हयग्रीवे अश्वशिर-शब्दे विवृति। यदुवंश्यचित्रकस्य पुत्रभेदे अश्वमाख-शब्दे विवृतिः।

अश्वघ्न पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकर्त्तृकत्वात् हन–टक् उप० स०। करवीरे तस्य अश्वनाशकतया तथात्वम्।

अश्वचक्र न० ईत०। १अश्वसमूहे २अश्वाकारे नरपतिजय चर्य्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे। जाम्बवतीतनयेन कृष्णात्मजेन हते ३शम्बरदैत्यसेनापतिभेदे पु० "एतोदरस्या-यतग्रीवमाशुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्र। को नाम चा-स्यस्य महारथस्य रणे समक्ष रथमभ्युदीयात्" भा० व० प०।

अश्वचिकित्सक पु० अश्वानां चिकित्सक। अश्वानां रोग-निवारकेऽश्ववैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकृतेऽश्व-शास्त्रे प्रसिद्धः। [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे हृष्टा।

अश्वचिकित्सा स्त्री ईत० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च ज-

अश्वचेष्टित न० ईत० १वाजिचेष्टिते २शुभाशुभसूचके शकुनभेदे च तद्विवृति व० सं० यथा" उत्सर्गाच्च शुभदमासनोपरिस्थ वामे च ज्वलनमतोऽपर प्रशस्तम्। सर्वाङ्गज्वलनमवृद्धिद हयानां द्वे वर्षे, दहनकणाश्च धूपन वा। अन्तःपुर नाश-मुपैति मेढ्रे कोषं च्वय यात्युदरे प्रदीप्ते। पायौ च पुच्छे च पराजय स्याद्वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च। स्कन्धास-नांसज्वलनं जयाय बन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम्। ललाट-वक्षोऽक्षिभुजेषु धूम पराभवाय ज्वलन जयाय। नासापुट-प्रोथशिरोऽश्रुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलन जयाय। पालाश-ताम्राश्चितकर्बुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम्। प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदो निमित्ताद्विना कम्पो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः। अस्वप्नश्च विरो-धिता निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता

[illegible]

[illegible]

पते । न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्म्मणि जैमिने ! । तत्र तीर्थानि सर्व्वाणि त्रिस्रोतादीनि सन्ति वै ।"। तत्पूजनफलं तत्रैव । "अश्वत्थपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः । अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः" ॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेधः तत्रैव । "तस्माज्ञानात् द्विजश्रेष्ठ ! । योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म्म यत् कृत्वा स च शुध्यति । अश्वत्थोवृक्षराजोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्त्तितः । तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्राता कोऽपि न विद्यते । अश्वत्थशाखामेकां च खण्डामपि छिनत्ति यः । स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः" इति च । अन्यान्यपि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखाच्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः यज्ञियशाखत्वस्यापि विहितत्वात् "अर्कः पलाशखदिर अपामार्गोऽथ पिप्पलः" इत्यादिना होमे तस्यैव समिधो विधानात् । २ नन्दीवृक्षरूपे अश्वत्थभेदे च "नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः । स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः । नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रहृत्" भा०प्र० । ३गर्द्दभाण्डवृक्षे (वेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्द्दभाण्डशब्दे दृश्यम् । ४संसारवृक्षे तस्य स्थिरस्थायित्वाभावात् तथात्वम् । "ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" गीता तद्विवरणमधःशाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्था क पृ० । ५अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वशीर्षाकारस्याश्वशब्दे उक्तत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञायां लुप् । "अश्वत्थो मुहूर्त्तः" सि०कौ० । असंज्ञायान्तु आश्वत्थमहः आश्वत्थी रात्री । चतुर्थ्यां काशा० इल । अश्वत्थिलः उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्णमास्यामपि "आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्" पा० निर्द्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुंस्त्वम् । तत्र भव ठक् । आश्वत्थिकः । चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽश्वत्थस्तत्र देयमृणम् वुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ १देये ऋणे । स्वार्थे कन् । २अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाकः पील्वा० कुणच् । अश्वत्थपाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विवृतिः ।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र । नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वस्येव स्थाम बलमस्य अश्व इव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्था—क वा पृषो० । भारतप्रसिद्धे १द्रोणाचार्य्यकृपीसुते वीरे । "गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः । अश्वत्थाम्नस्तु जननी कृपश्चैव महाबलः । अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः" भा०आ०प० । तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा०आ० १२०अध्या० । यथा "शारद्वतीं ततोभार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः । तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् । अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति" "अश्वस्य स्थाम्नोऽकारः वार्त्ति० अकारः । अश्वत्थाम" । भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे । २भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेन्द्रवर्म्मणः २गजभेदे तत्कथा च "मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्ज्जुनमब्रवीत् । नैष युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः । न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थीयतां जये योगो धर्म्ममुत्सृज्य पाण्डवाः ! । यथा नः संयुगे सर्व्वान् न हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् ! कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अन्ये त्वरोचयन् सर्व्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम् । जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । भीमसेनस्तु सव्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत" । "सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः । स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम् । त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन । तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्विशेषतः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे । ततो निष्पाण्डवामुर्व्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्म्मराजं गोविन्दो

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यते । न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्म्मणि जैमिने ! । तत्र तीर्थानि सर्व्वाणि त्रिस्रोतादीनि सन्ति वै" । तत्पूजनफलं तत्रैव । "अश्वत्थपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः । अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः" ॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेधस्तत्रैव । "तरुदानात् द्विजश्रेष्ठ ! योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति । अश्वत्थोद्ववराजोऽयं हरिमूर्त्तिर्मनीषिभिः । तस्मादश्वत्थहन्तॄणां त्राता कोऽपि न विद्यते । अश्वत्थशाखामेकां च स्वस्यापि छिनत्ति यः । स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः" इति च । अन्यान्यपि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखाच्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः यज्ञियवृक्षत्वात्तस्यापि विहितत्वात् "अर्कः पलाशखदिरापामार्गोऽथ पिप्पल" इत्यादिना ग्रहहोमे तस्यैव समिधो विधानात् । २नन्दीवृक्षरूपे अश्वत्थभेदे च "नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः । स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्यादु वनस्पतिः । नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसग्राही विषपित्तकफास्रजित्" भा०प्र० । ३गर्द्दभाण्डवृक्षे (वेलिया पिप्पल) तद्गुणादि गर्द्दभाण्डशब्दे दृश्यम् । ४संसारवृक्षे तस्य चिरस्थायित्वाभावात् तथात्वम् । "ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" गीता तद्विवरणमध शाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्था क पृ० । ५अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वशीर्षाकारत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञाया लुप् । "अश्वत्थो मुहूर्त्तः" सि०कौ० । असंज्ञायान्तु आश्वत्थमहः आश्वत्थी रात्रौ । चतुरर्थ्यां काश्या० इत्र । अश्वत्थिकः उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्णमास्यामपि "अश्वत्थायण्यश्वत्थाट्ठक्" पा० निर्द्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुंस्त्वम् । तत्र भव ठक् । आश्वत्थिक । चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽस्य अस्यस्तत्र देयमृणम् वुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ १देये ऋणे । स्वार्थे, कन् । २अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाकः पीला० कुणच् । अश्वत्थपाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विवृतिः ।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र । नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वस्येव स्थाम बलमस्य अश्व इव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्था-क वा पृषो० । भारतप्रसिद्धे १द्रोणाचार्य्यस्य पौत्रे वीरे । "गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः । अश्वत्थाम्नस्तु जननी कृपश्चैव महाबलः । अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः" भा०आ०प० । तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा०आ० १२०अध्या० । यथा "शारद्वतीं ततोभार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हय । तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् । अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति" "अश्वस्य स्थाम्नोऽकारः वार्त्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे । २भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेशेन्द्रवर्म्मणः २गजभेदे तत्कथा च "मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्ज्जुनमब्रवीत् । नैव युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः । न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः' । आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डवाः ! । यथा नः संयुगे सर्व्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि हते नैव युध्येदिति मतिर्मम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् ! कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम् । जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । भीमसेनस्तु सव्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार सः । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत" । "सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः । स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम् । त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन । तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे । ततो निष्पाण्डवामुर्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

[illegible] । [illegible] द्रोणो [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपपाद त्रि [illegible] ।

अपपात्र [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठस्तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः, अश्व १ तूपरः २ (शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनश्छागः) गोमृगः गवयः ३। द्वौ चाग्नेयौ ४ एकादशावयवयुक्तौ। अग्निसम्बन्धे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गावः इति सप्तदश पशवो मध्यमयूपे बन्धनीयाः। द्वयोरेकादशावयवत्वञ्च मध्ये कृष्णग्रीवः, अश्वस्य ललाटे पुरस्तात् ललाटे हन्वोरधस्तात् मेषी, अधोभागे शुक्लौ छागौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्व्वपादयोरेकैकः। अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्वेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतश्छागः दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्णः। बहुरोमपुंस्कौ छागौ पश्चात् पादयोरेकैकः। अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत् गर्भघातिनी, वामनः खर्व्वः पशुः पुच्छे एवम् एकादशानामश्वावयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशिनौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकैकः इति भेदः पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्य्या इत्यन्तानां शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पशव एकैकस्मिन् अश्वादयस्त्रय एते द्वादश च इत्येते पर्य्यङ्ग्या उच्यन्ते। अलावश्वस्य शरीरे तुम्बीफलवत् रज्ज्वा गुम्फनीयम्। ततः कृष्णग्रीव इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सप्तदश रज्ज्वा बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेकादशिनः इतिपोषुश्च इति भेदः"।

अश्वादिपशुभेदाः देवसंहिता यजु अ० २४ उक्ता यथा "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे। पुरस्तात्सारस्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामो नाभ्यां, सौर्य्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च, पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ, सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः, पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवो वामनः १। रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्याः, बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः, शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः, पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रावरुण्यः २। शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः, श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये, कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ३। पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः, फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः, प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः, कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः" कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ४। शिल्पा वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचे, ऽविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ५। कृष्णग्रीवा आग्नेयाः, शितिभ्रवो वसूनां, रोहिता रुद्राणां, श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः ६। उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवा, उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः, शुकरूपा वाजिनाः, कल्माषा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः ७। एता ऐन्द्राग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनड्वाह आग्नावैष्णवा, वशा मैत्रावरुण्यो, ऽन्यत एन्यो मैत्र्यः ८। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, श्वेता वायव्या, अविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ९। कृष्णा भौमा, धूम्रा आन्तरिक्षा, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः १०। धूम्रान् वसन्तायालभते, श्वेतान् ग्रीष्माय, कृष्णान् वर्षाभ्यो, ऽरुणाञ्छरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छिशिराय ११। त्र्यवयो गायत्र्यै, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो जगत्यै, त्रिवत्सा अनुष्टुभे, तुर्यवाह उष्णिहे १२। पष्ठवाहो विराजे, उक्षाणो बृहत्या, ऋषभाः ककुभे, ऽनड्वाहः पङ्क्त्यै, धेनवोऽतिच्छन्दसे १३। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, उपध्वस्ताः सावित्रा, वत्सतर्यः सारस्वत्यः, श्यामाः पौष्णाः, पृश्नयो मारुता, बहुरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावापृथिवीयाः १४। उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्ना, कृष्णा वारुणाः, पृश्नयो मारुताः, कायास्तूपराः १५। अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् १६। उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, प्राशृङ्गा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्मणाः १७। धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां, कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः १८। उक्ताः संचरा एताः शुनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्य्याः १९। एवं समाप्ता यूपा इत्यध्याय्या सौर्य्यान्ता सप्तषष्ट्यधिकशतत्रयमिता ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ता। आरण्यानाह। "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, ग्रीष्माय कलविङ्कान्, वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिका, हेमन्ताय ककरा, ञ्छिशिराय विककरान् २०। समुद्राय शिशुमारानालभते, पर्जन्याय मण्डूका, नद्भ्यो मत्स्या, न्मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नाक्रान् २१। सोमाय हंसानालभते, वायवे बलाका

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] [illegible] कोष ।

पापत्रिक त्रि [illegible] । [illegible]

पापत्मो स्त्री [illegible] कोष । [illegible] [illegible] ।

पापर्द्धि स्त्री [illegible] । [illegible] ।

पापनाश पु० [illegible] । [illegible] ।

पापमत पु० [illegible] । [illegible] ।

पापय पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] च ।

पापपति पु० [illegible] । [illegible] [illegible] ।

पापपक्षादि पु० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

पापपर्व त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । ८८ इ । [illegible] । [कोष । [illegible] ।

पापपाद त्रि [illegible]

पापपाश पु० [illegible] पा+[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पापपुरुष स्त्री [illegible] । [illegible] ।

पापपेय पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] च च ।

पापपेशल त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] १,६,११ । "[illegible]" [illegible] ।

पापबन्ध पु० [illegible] । [illegible] च [illegible] ।

पापभाव पु० [illegible] । [illegible] । (व्याप्य) इति [illegible] । [illegible] ।

पापभाज् पु० [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ११,१८, [illegible] ।

पापभिक्षिका [illegible] । [illegible] ।

पापभार पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पापमुख पु० [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।" [illegible] ।

पापमेध पु० [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ११ [illegible] । [illegible]

कारमश्विं पुरुषं ललाटे यस्य भा० । ललामम्” । कात्या० २०।१।२३। ‘मौलपौवख्याख्युक्तमिति’ कर्क० । तस्योत्सर्ज्जन चोत्तरपूर्व्वदिशि। “पशुवदुत्सर्ज्जन निरष्टेऽश्वयते” कात्या० २०।२।१ । “पशुवदित्युत्तरपूर्व्वा दिग् लक्ष्यते निरष्टे निरमणे उक्ततया । अध्वर्युयजमानौ अश्वयते शतानामश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्ज्जनं कुरुतः कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं त्रीणि त्रीणि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् अतीतचतुर्वि शतिवर्षमित्यर्थः” कर्क । तेन उक्ततया स्कन्दनसामर्थ्यराहित्यं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य “वडवाभ्यो वारणम्” “प्रस्त्रेयाच्चोदकात्” कात्या० २०।२।१। २।३। वाक्येन वडवाभ्यो निवारणं, प्रस्त्रेयात् यथेच्छस्नानार्हादुदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव “प्रजाते वायव्यम्” कात्या० २०।२।२० । वडवायां रेतःस्कन्दने प्रजातदोषमुच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापो विहितः। तस्य रक्षकाश्च यथारूपाः कर्त्तव्यास्तथाह शत०ब्रा० । “तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति। राजपुत्राः कवचिनः शतं राजन्या निषङ्गिणः शतं सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणः शतं क्षात्रसङ्ग्रहीतॄणां पुत्रा दण्डिनः शतमश्वशतं निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति” अवधिकालमाह “तस्मात् पारिप्लवं पट्सिपतं दयाच्छ मावष्टे” इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते दीक्षा । “अश्वापदीक्षा षड्भिः सावित्रम्” इत्यादिना “अतेषादर्शने च” इत्यन्तेन कात्या० २०,२,२०। मायत्तविशेषानुक्ता “अन्यस्य रथनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्” अते अश्वस्यादर्शने च” का० २०,४,१। अपुनरागमसम्भवे च अन्यस्याश्वस्य रथनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंबन्धि अश्वोपकारक सर्व्वं कर्म्म पुनः करोति” कर्कः। अश्वमेधारम्भकालश्च। “अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य” कात्या० २०,१,२, फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । “याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति” प्रक्रम्य ‘तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति” शत० ब्रा० श्रीभाष्यके” कात्या० २०,१,२, “ज्यैष्ठाषाढयोः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके” कर्कः। एकविंशतिपूपसन्निवेशमानादि यथा “एकविंशतिर्यूपा सर्व्वं एकविंशत्य रत्नयोराज्युपानोऽग्निष्ठो भवति नैवत्तदारुणाविभितः, षड्वैल्वास्तत्र इत्यादिना इत्याद्,षट् खादिरास्तत्र एवेत्याद्यत्र इत्याद्,षट् पालाशास्तत्र एवेत्याद्यत्र इत्यादि,

शत०ब्रा० । एतेषां नामनिर्व्वचनं तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि शत० ब्रा० १३काण्डे। “एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः१। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूतं भवति। एष वै विभूर्नाम यज्ञ २। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विभूतं भवति। एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञ ३। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यष्टं भवति। एष वै विधृतिर्नाम यज्ञ ४। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विधृतं भवति। एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञ ५। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यावृत्तं भवति। एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञ ६। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेवोर्जस्वद्भवति। एष वै पयस्वान्नाम यज्ञ ७। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव पयस्वद्भवति। एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञ ८। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते। एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञ ९। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आराजन्योऽतिव्याधी जायते। एष वै दीर्घो नाम यज्ञ १०। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घारण्यं जायते। एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञ ११। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव क्लृप्तं भवति। एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञ १२। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रतिष्ठितं भवति” ।‘तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” शत० ब्रा० “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे” भा० अश्व० प०।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। राजर्षिभेदे। “यो मे हति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूरये” ऋ० ५,२७,४। अश्वमेधाय राजर्षये” भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृत ग्रन्थ ठक् ठन् वा। महाभारतान्तर्गते चतुर्द्दशे पर्व्वणि। “ततोऽश्वमेधिकं पर्व्व सर्वपापप्रणाशनम्” “ततोऽश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तं तच्च चतुर्द्दशम्” इति च भा० आ० प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः “अश्वमेधाच्च च”पा० छ। अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम्। चात् ठन्। अश्वमेधिकोऽप्यत्रार्थे।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व—क्यच् “न छन्दस्यपुत्रस्येति” पा० नेत्त्वदीर्घौ भावे अ। इयेष्टायान् “असुराश्वयोत रथया” ऋ० ८,४६,१०। “अश्वया अश्वेच्छया” भा० ।

अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य युच्। १अश्वयुक्ते “गव्युरश्वयुरीयते” ऋ० ३१,१५। अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि० नेत्त्व दीर्घौ उन्। २अश्वेच्छावति। “अश्वयुर्गव्यूरथयु” ऋ० १,२१,१४। “अश्वयुरश्वानिच्छन्” भा० ।

[illegible] २१ । [illegible] २२ । [illegible] २३ । [illegible] २४ । [illegible] २५ । [illegible] २६ । [illegible] २७ । [illegible] २८ । [illegible] २९ । [illegible] १ । [illegible] ११ । [illegible] १२ । [illegible] ११ । [illegible] १३ । [illegible] १५ । [illegible] १६ । [illegible]

[illegible] १८ । [illegible] १९ । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible]

कारमभि पुरुषं बघाठे यस्य भा० । स्तावमम्" । का त्या० २०।१।२२। "नौलपौष्ठव्रुवमुक्तमिति" कर्क० । तस्योत्सर्जनं चोत्तरपूर्व्वदिशि। "पशुवदुत्सर्ज्जनं निरष्टे ऽश्वयते" कात्या० २०।२।१। "पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग् लक्ष्यते निरष्टे निरमणे उद्गतया । अध्वर्युयजमानौ अश्वयते शतानामश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्ज्जनं कुरुत चीडये निरष्टे अश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं तीषि तीषि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् चतोतवतार्थं वतिवर्षमित्यर्थं" कर्क । तेन उद्गतया स्कन्दनसामर्थ्यराहित्यं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य "बड़वाभ्यो वारणम्" "प्रस्नेयाश्चोदकात्" कात्या० २०।२।१। २।२। वाक्येन वड़वाभ्यो निवारण, प्रस्नेयात् यथेच्छमन्नापाद्वोदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव "प्रजाते वायव्यम्" कात्या० २०।२।२०। वड़वायां रेत स्कन्दने प्रजातत्वमुच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः। तस्य रक्षणाय यथाऽऽषाः कर्त्तव्यास्तथाह शत०ब्रा०। "तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति। राजपुत्रा कवचिनः शत राजन्या निषङ्गिणः शत सूतग्रामण्या पुत्रा इषुपर्षिणः शत क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रा दण्डिन शतमश्वशत निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति" अश्वधिकारमाह "तस्मात् पारिप्लव मट्लिखित दशाश्वा भाषटे" इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते दीक्षा। "अश्वापदीक्ष्या ससभिः सावित्रम्" इत्यादिना "स्वतेषादर्शने च" इत्यन्तेन कात्या० २०,२,२०। प्रायश्चित्तमपरानुक्त्वा "अन्यस्य रयनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्" स्वते अश्वस्यादर्शने च" का० २०,४,१। अपुनरागमनमाने च अन्यस्याश्वस्य रयनादानादि अश्वयुक्तमश्वसम्बन्धि अश्वोपकारकं सर्व्वं कर्म्म पुन करोति" कर्क । अश्वमेधारम्भकालश्च। "अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य" कात्या० २०,१,२, "फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः" । "याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति" प्रकृत्य "तस्यै पुरस्तात् षड़हे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति" शत० ब्रा० यौमे त्वेके" कात्या० २०,१,२, "ज्यैष्ठापाढ्योः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके" कर्कः । एकविंशतियूपसन्निवेशमानादि यथा "एकविंशतिर्यूपा सर्व्वे एकविंशत्य रत्नयोराज्जुद्दालोऽग्निष्ठो भवति नैतलुदारवावभित, षड्वैल्वाश्च इत्यान्य इत्यात्,षट् खादिराश्च पलाशाश्च इत्यात्,षट् पालाशाश्च एतेल्वाश्च इत्यात्, शत० ब्रा० । एतेषां नामनिर्व्वचन तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि श० ब्रा० १३काण्डे । "एष वै प्रभूर्नाम यज्ञ १। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूत भवति । एष वै विभूर्नाम यज्ञ २ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विभूतं भवति । एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञ ३ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यष्ट भवति । एष वै विधृतिर्नाम यज्ञ ४ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विधृत भवति । एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञ ५ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यावृत्त भवति । एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञ ६ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेवोर्जस्वद्भवति । एष वै पयस्वान्नाम यज्ञ ७ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव पयस्वद्भवति । एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञ ८ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते आब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञ ९ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते आराजन्योऽतिव्याधिर्जायते । एष वै दीर्घो नाम यज्ञ १० । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त्याद्दीर्घारण्यं जायते । एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञ ११ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव क्लृप्त भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञ १२ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रतिष्ठित भवति" ।"तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" शत० ब्रा० "अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" भा० अनु० प०।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। राजर्षिभेदे । "यो महति प्रचोदयाश्वमेधाय सूरये" ऋ० ५,२७,४ । अश्वमेधाय राजर्षये" भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृत अध्य ठक् ठञ् वा । महाभारतान्तर्गते चतुर्द्दशे पर्व्वणि । "ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम्" "ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तं तच्च चतुर्द्दशम्" इति च भा० आ० प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः "अश्वमेधाच्च च"पा०छ । अश्वमेधयोग्ये अश्वे तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम्। चात् ठञ् । अश्वमेधिकोऽप्यत्रार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व—क्यच् "न छन्दस्यपुत्रस्य" इति पा० नेत्वदीर्घौ भावे अ । इच्छायाम् "अपुराश्वयोत रयया" ऋ० ८,४६ १०। "अश्वया अश्वेच्छया" भा० ।

अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य युच् । १अश्वयुक्ते "गव्युरश्वयुरीयति" ऋ० २१,१५ । अश्वमिच्छति क्यच्, वेदे नि०नेत्त्व दीर्घौ उन् । २अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयु" ऋ० १,२१,१४ । "अश्वयुरश्वानिच्छन्" भा० ।

तस्य वाहन वाजी दुर्लंघ्य वाजिवाहितम् । उदारभोऽथ तस्याग्रो जितसुप्तिर्निराकृत । अविरागो स्थिरश्चापि पठ्यते वाजिवाहका । चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समागत । न वल्गानि प्रयासस्य दण्डपातेन ताडिता । खेदिते वलिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते वा पटुस्तु दण्डं निपातयेत् । खेदिते ताडयेन्मूर्द्धि जानुभ्यां वलिते तथा । क्रुद्धं उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे । भीत च ताडयेत्पश्चानुसखे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोष स्वरूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्थानताडितो वाजी यावज्जीवं न सिध्यति । नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीवत्यसौ हय । धारा पञ्च प्रवक्ष्यामि मुनिभिर्या प्रकीर्त्तिता । प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता । तृतीया पूर्णकण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता । पञ्चमी चैव या धारा निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते न तु दृश्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता । सुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । ... त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा स्वर्गलोकेषु गीयते । वल्गाश्च सम्प्रवक्ष्यामि मुनिभि परिकीर्त्तिता । पुष्पवन्ती च गोकर्णी तुलोत्तुङ्गा तथा ... । नागखण्डी पुष्पधारी दुसुटी च स्तनस्तनी । ... वैकृतसी च सुभगा शोभना मता । इत्येता द्वादश वल्गा मुनिभि परिकीर्त्तिता" "आरूढकर्णमध्ये तु नमो ... वाजिन" शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पगुतल्य समादिशेत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुब्जो नाप्यधोमुख । न भवेत्स्तब्धगात्रस्तु स भवेदश्ववाहक । स्थिरोच स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासन । दक्षिणादितरङ्गस्य चासने तु दृढः सदा । अश्वधारा समाख्याता शेषास्तु भयदायका । ग्रीष्मादिषु न कर्त्तव्यस्त्रिषु ... वाहनम् । हेमन्तादिषु कर्त्तव्य सादिभिः शास्त्रवेदिभि । प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां या सिते दले । इतिसिद्धातियोगेषु वासरे चन्द्रसूर्ययोः । मूलरोहिण्योश्लेषु पुष्ये चैवोत्तरासु च । एवंविधे दिने सादी वाहनान् प्रवाहयेत् शुभे । रङ्गभूमौ च रैवन्त स्थापयेत् पूजयेत्तत । पुष्पैर्धूपैः प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्तथा । पक्वान्नैः ... प्रात शुचिसुवासस्ता । रक्ताम्बरधरो भूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा" । "एकविंशतिवाराश्च तत पर्य्यायेद्धयम् । क्रोशमेक तमारुह्य नयेच्छिक्षां शनैःशनैः । वल्गायाश्च कर्त्तव्य सव्यापसव्यमेव च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा । सन्नीनादौ मयोक्तव्या सादिना वाजिना क्रमात् । नातिस्थूल नातिकृश न स्तब्ध नातिकर्कशम् । एवमाकृत समासाद्य सन्नीन कारयेद्बुध । सन्नीनादिषु लोप्ट्रेषु धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि समयोजयेत् । सन्नीनादौ तु धाराश्च यदा सुशिक्षितो हय । तदा कटेषु त सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभि । सत ... इकादिका भूमि सप्तहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिन सादी सव्य चैवापसव्यकम् । मण्डल चतुरस्र च गोमूत्रं चार्द्ध चन्द्रकम् । नागपाश क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् । एवमन्येषु लोप्ट्रेषु तिष्वेव भ्रामयेत्कटे । एवं वाहयेद्वाह तस्य कष्ट न जायते । ... भीतस्यापि ... इदं हयम् । एवं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्विवेचितम् । पूर्वोक्तेषु च देशेषु पटुत्र टोपेषु ताडयेत् । न जातु सादिनान्यस्मिन् काले दोषगतैरपि । ... यो दोष सादिदोषत । जायते ... मिराकर्तुं सादिना नैव शक्यते । एव शास्त्रविधानेन य सादी वाहयेद्धयान् । हयास्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फलदायका । वाहन यत्र दुष्ट च धूपलेपनमन्त्रकं । तदह सम्प्रवक्ष्यामि मुनिभि कीर्त्तित यथा । अस्थिभिर्ङ्गनैर्दैव ... यथा बुधे । विषमच्छिकादद्भिः धूमस्तस्य सर्पिषा । एलागुरुमदोशीरनागकेसरचन्दनैः । सर्ज्जिकातैलसंयुक्तो धूपयेद्दृष्टवाजिनम् । विषलोध्रगदेनाभिर्का सान्यदधिचन्दनैः । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजिनाम् । विलिप्य गोमये प्रातर्भ्रियोषे सर्षपस्विषु । अष्टम्यां च विशेषेण दुष्टा सिध्यन्ति धूपिता । कायोगं चन्दन कौतोमिश्राश्वमरिचानि च । सैन्धव मधुयामूलं गोमूत्र कर्षज मलम् । मुनिगुप्तानि मिलानि कषाया यवक्षारानि च । अङ्कन सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि । अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्दोषत्वमधिगच्छति । कोपमोक्त भय त्यक्त्वा वश्य स्यात्सादिनोऽश्वगम्" ।

अश्ववाह पु० अश्व वाहयति चालयति वह–णिच्–अण् । अश्वचालके सादिनि । स्त्रियां ङीप् । अश्ववाहकोऽप्यत्र । त्यु, अश्ववाहनोऽप्यत्र पु० ।

अश्वविक्रयिन् त्रि० अश्व विक्रेतु शीलमस्य वि+क्री–शीलार्थे इनि ङीत० । हयविक्रयाजीविकायुक्ते त्रिका० ।

अश्वविद् पु० अश्व हयहृदयं वेत्ति विद–क्विप् ६त० । १नलंन्पतौ तस्याश्वहृदयज्ञता वर्णिता भा०व०प०७२अध्या० । यथा "ऋतुपर्णं प्रति वाहुकरूपस्य नलस्योक्तिः" वाहुकस्तु-

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] न [illegible] "[illegible]" [illegible] १०८ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] १०८ । [illegible] "[illegible]" गीता ।

[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] न [illegible] ।

[illegible] न [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

अपस्मार पु [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अश्वस्तनिक त्रि० श्वस्तनमस्त्यस्य मत्वर्थे ठन् न०त० । परदिनास्थायिधने , वर्त्तमानदिनपर्य्याप्तधनसञ्चयकारिणि गृहस्थभेदे "कुम्भूलधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनु ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोम स्तुतिरस्त्यस्य मत्वर्थे छ । अश्वस्तुतियुक्ते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्" ऋ० १,१६२ । मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्यृचम् । २ तत्साध्ये होमजाते च । "अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय मभवद्यदश्वस्तोमीय जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधमेवास्मि स्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति । अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्वस्तोमीय पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेन प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीय पूर्व्वं होतव्या द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीय पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति योऽयाश्वस्तोमीया जुहोति" शत०ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ६त० । वाजिशालायाम् "अश्वस्थानात् गजस्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात् ह्रदात्" विष्णुध०पुरा० ।

अश्वहन् पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य । "दानवभेदे हरियाश्व हनुश्चैव वीरौ तावथ सङ्गिमौ" हरिवं० २६ अध्या० ।

अश्वहन्तृ पु० अश्वं हन्ति हन-तृच् ६त० । १करवीरे "योऽश्वं विश्वाश्वहन्तोर्हरिद्रे इष्टतोद्वयम्" सुश्रुत । २हय मारके त्रि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि-कर्त्तरि अच् । अश्वेन गतिमति "प्रत्यर्द्धिर्यज्ञानामश्वहयो रथानाम्" ऋ०१०,२६,५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि अच् । अश्वव्याप्ये । "सृजन्त्यश्वहयैरभिर्गिरो नमोभि ऋ०८,२६,,२ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे २वदावेदकविद्याभेदे च अश्वविस्कन्दे उदा० ।

अश्वाच पु० अश्वस्येवाच अच् समा० । देवसर्षपवृक्षे ।

अश्वादि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दसमूहे सच गण अश्व, अश्मन् गण, उमा उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ये २फञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे च स च गण अश्व, अश्मन् शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, खञ्जार, वस्त, पिञ्जल भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, श्रविष्ट, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर कुट, शप (आत्रेये) । जन, जड़, खड़, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशम्प, विशाख, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्व प्राच्य, धर्म्म, आनडुह्, (पुंसि)जात, अर्ज्जुन, प्रहूत, सुमनस् दुर्मनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज, (आत्रेये) उत्स, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद, शिव, खदिर अश्वादि ।

अश्वामघ त्रि० अश्वोमघ धनमस्य वेदे दीर्घ । "अश्वरूपधन स्वामिनि 'अश्वामघा गोमघा वा हुवेम" ऋ०७,०७१,१

अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद-णिच् घञ् । हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतनामानं स्तुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्वशब्दे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारि: ६त० । महिषे ।

अश्वारूढ पु० अश्वमारूढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।

अश्वारोह पु०अश्वमारोहति आ+रुह-अण् उप०स । हयसादके, हयारोहणेन २युद्धकर्त्तरि च । अश्वस्येवद्विमिवारोहोमूलमस्य । ३अश्वगन्धायां स्त्री ।

अश्वावतान पु० अश्वस्येवायततामोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा० अपत्ये अञ् । आश्वावतान तद्गोत्रापत्ये बहुषु गोपवना० न लुक् । आश्वावताना । [गश्वादृचे ॥

अश्वावरोहक पु० अश्वस्यन्द्रेद्रुमिवावरोहति ण्वुल् । अश्व-

अश्विन् पु० द्विव० अश्वा सन्ति ययो इनि, अश्विन्यां नक्षत्रे भवौ "सन्धिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्यः" पा० अण् "नक्षत्रेभ्योबहुलम्" पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, अश्वा उत्पत्तिः स्यात्तत्वनामस्य इनि वा । १स्वर्गवैद्ययो० । "किमश्विनौ सोमरस पिपासू" भट्टि "वायोदयम्यावोक्यमश्विवायोक्यमश्वदः" मनु ।"त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" भा०आ०प० । "या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती" यजु० ७,२ । अश्वसम्बिन्धित्वात्तत्वार्थे इनि । "कपोलयोस्तयापस्तौ विद्येते वाजिनोर्यदि । तावाश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ" इत्युक्तलक्षणयोः २हययोश्च द्वि०व० । ३हययुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् । "गोमा अग्नेऽविमा अश्वी" ऋ०४,२०५ ।

गाताम ऐति प्रियाविर्दा मम । मनोऽपि मामहृदयं मराय इरवय ।। मममचमलोटमा मातृर्व माम-मोरवात् । ममवामग मोदाद् च मदेममरीदवा । मनोर्ह न मरामदेरमामां हृदयं मत्म् । मिलेपीये ऽमहृदयं मवि विगदु मातृव" । मम विम्रते मिद-किप् । ममचमर्मादि त्रि "परिघोषु ममममदीरो मोर्मादि च ८ ९१ १ । "मर्माग्रे ममम ममादि मा ।

मम्मवेध ए ९१ । मोरकविदुषि मतिविनुतामचार । ममदच्चम्नीऽवमाको ऽमेष । ।

ममाद्ग् ए ९ व । ।ममद्भमार्दे भोवे । ममम मा-दिः। ऐददमगरे "ममार्टिमइमी मना" मातव्य परीम मात्र" । ममममम "ममाविरा ममविरा ममममूच मीर्मगानु" मा मा म० ६ ममा ।

मम प्राप्ता स्त्री ९व । प्रमाते मम्मताधी पार्विमादा मात् मनमदर्शविविममामणे । ममा "मातृदमृमत्त्वे देवे मातुमामर्घिते । विमानैमविमीवे च मानां कृपीति परीक्षा । दमुमा मा च मर्वमा हम-मीमामर्वमूजा । मिथिरे मातमेदे देवम मृगवेद् मरा । मामी मिवमाविमोमी मामामा विविक्र-मा मुधा । मामामामदीमां च मद्यां मार्य प्रमम-वेद् । मो मममुमके मदा मार्य मेरं प्रवीमिवद् । ममममृमामदम् च प्राग्मेऽदाः मामबेदादि" मधूमा पूरितं मार्थं मंमामं ममार्द मवा । मृगवाम च मामा-मो मरीहममममाय च 'मम मम मा "दृर्याति मे मर्व मोमामायादुमामारमृमामां पूजिमामाद मम" मा म म १८० म ।

ममुमारत न ममममामादिमामर्व मामम् । मामिदीमिमके मममममादिमाममे । माम्मे ममूहमे ममदरमते मामे च । ममनिरम् न ९व ।मामिवमते। मामम् मिरदम् मिरोदम । ममममनेमे ममममूमने मिमि ।"मम मिरा ममविरा मम मद्य मोम मामु । ममामममहूर्वं च देवमीमाम ममाम । मद्वेदे मवि देदामद् मोमममोममामारा । ममोदु ममामामा मार्थिमरविमममा मा मा म ९९ मा ।ममविरमि विमुमूर्तिमेरे मामममूत्मामर-ममद्"मा मा म २१२मा "नैमहविमा ममदा देवा मर्मिमामाचा । ममदामम मममे अन्यदेवाद् मये निमाद् । मरीम मिद्रिदीमम मद्यम पमममिमा । विमदुर्भमममविमममनो विमम् । व देवो दर्ममामाम

मना ममविरोमहम् । मामानामर्वमम् देवाय् ममम-मिरमदाय् । माम ममाम । ममोमाविर्दे मम म देवविमोमहम् । मोममतो मधुर्मधा मोमर्न विमममला । मूर्मो प्रथम मरद मम्मो मामविरपम । म मविमन्म देवेम ममम मामिमदरा । मीमममामाम । मोदमाम मरी: मदीम् विमम ममादिर्व । ममा म मम भूमानां न प्रममदी हुदा । ममामेविममदे-ऽर्द मवि प्रामुप्राममादरा । मदा च दरममर्म मविमदर मविमवि । मामुमोर मविमावि ममाम-मानदेविमम् । ममामहा ममविमामर्भामदमोमव "मम-ह्रिमे मरामाम ममममाम मोमहे । विमबतेऽमविरवे-मर्मूर्विहते मरा" दवि च ममैय ।

ममममाविमा स्त्री ममममामयोरिं ममाद देह दद् । ममममामयोरिं ममूरमा ।

ममममूरा त्रि मर्वममृतमि माहामवमि मदि विम एव १८ मैरे ह दद् । ममोमाद्मदिमामां विमां मोमना मरिम ममममूरा" च १ ११ ४ । "ममममूरा मम दामुमारममा" मा ।

ममवद मव म ममःमदे मधुमत्तु । ममसूवे ।

ममममि त्रि मर्वं ममते दमामि-मम-मम् ९व । ममदामते । ममोऽमदमिमा । मनु ८ ११ । मदुममादि ।

मामवा त्रि मम-मिह-मा ९व । ममदामादि । "मोमावे विमममदां मामवामव" च ९ ६५१ ।

मामदाद ए मम मामवादि ममदि मव-मी विव-मम ममम । मादिपि ।

मामवादिन् ए ममे मीदवि मद विनि ०४ । मादिमि (मोदममोमाद) मविमदारामममवादी" दमु ।

मामसेच ए ।विमविमद्मदे ऽमरमते मम मम मम्मदमामदा दमवेदममोमुममीमदिमीमरामिमि ममममते ऽमममते च । "मममममामेवम विमां मामदमामुमो । दमवेम च रवदा मदीविमुनमोमह" मा मा म १२मा । "मम-दैनोऽमदमम ममदम मवो मरी । म दीमममदीमां मोमामें मामेदमा" । मा मा म ११६मा

मामसेचमपमममृम ए ०७ । ममममदारे ।

मामस्थाम त्रि मोमना मद-म-दमय ममला न ए । मदिवामामादिमि दमवामदिमामामते । "ममममदिमा-मेम पूर्वमं मदराममोद् मदा विमां हीम् ।

अश्वस्तनिक त्रि० अश्वस्तनमस्त्यस्य मत्वर्थे ठन् म०त० । परदिनास्थायिधने , वर्त्तमानदिनपर्य्याप्तधनसञ्चयकारिणि गृहस्थभेदे "कुम्भूलधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनु ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोम स्तुतिरस्त्यस्य मत्वर्थे छ । हयस्तुतियुक्ते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्" ऋ० १,१६२ । मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्यृचम् । २ तत्साध्ये होमजाते च । "अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय मभवद्यदश्वस्तोमीय जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आ-ज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधमेवास्मिंस्तद्दधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रिय धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनमाज्येन धाम्ना समर्धयति । अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्व-स्तोमीय पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होत-व्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीय पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति योऽयमश्वस्तोमीया जुहोति" शत०ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ६त० । वाजिशालायाम् "अश्वस्थानात् गजस्थानात् सङ्गमात् वल्मीकात् हृदात्" विष्णुध०पुरा० ।

अश्वहनु पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य । "दानवभेदे हरिश्चाश्व हनुश्चैव वीरौ तावथ खड्गिनौ" हरिवं० २६ अध्या० ।

अश्वहन्त् पु० अश्व हन्ति हन–तृच् ६त० । १करवीरे "बीर्ज विद्धुकाश्वहन्तोर्हरिद्रे द्धहतीद्वयम्" सुश्रुत । २हय नाशके त्रि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि–कर्त्तरि अच् । अश्वेन गतिमति "प्रत्यर्द्धि र्यज्ञानामश्वहयो व रथानाम्" ऋ०१०,२६,५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि अच् । अश्वव्याप्ये । "व्रजत्यश्वहयैरभिष्टिभि मनोभि ऋ०८,२६,२ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे २तदावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छब्दे उदा० ।

अश्वाच पु० अश्वस्याक्षीव अच् समा० । देवसर्षपवृक्षे ।

अश्वादि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दसमूहे सच गण अश्व, अश्मन् गण, ऊर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ये २फञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे च स च गण अश्व, अश्मन् शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, खञ्जार, वस्त, पिञ्जूल भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, अविष्ट, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर कुट, शप (आत्रेये) । जन, जड़, खड़, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशम्प, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्व प्राच्य, धर्म्म, आनडुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत, सुमनस् दुर्मनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज, (आत्रेये) उत्स, आतव, कितव, मद, धन्य, पाद, शिव, खदिर अश्वादि ।

अश्वामघ त्रि० अश्वोमघ धनमस्य वेदे दीर्घ । "अश्वरूपधन स्वामिनि ' अश्वामघा गोमघा वा हुवेम" ऋ०७,०७१,१

अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद–णिच् घञ् । हयायुर्वोधके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतना-मानं स्वसुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलश्च जयदत्तकृतश्च अश्व-शब्दे विवृति' ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारि' ६त० । महिषे ।

अश्वारूढ पु० अश्वमारूढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।

अश्वारोह पु०अश्वमारोहति आ+रुह–अण् उप०स० । हयआ-रूढे, हयारोहणेन २युद्धकर्त्तरि च । अश्वशब्देऽभिमारो-होमूलमस्य । ३अश्वगन्धायां स्त्री ।

अश्वावतान पु० अश्वस्येवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा० अपत्ये अञ् । आश्वावतान तद्गोत्रापत्ये बहुषु गोप-वना० न लुक् । आश्वावतानाः । [गन्धाश्वे ॥

अश्वावरोहक पु० अश्वस्तनोद्भिद्यावरोहति ण्वुल् । अश्व-

अश्विन् पु० द्विव० अश्वा सन्ति ययो इनि, अ-श्विन्यां नक्षत्रे भवौ "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य" पा० अण् "नक्षत्रेभ्योवहुलम्" पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, अश्वा उत्पत्ति' स्यातत्तेनास्त्यस्य इनि वा । १स्वर्गवैद्ययो । "भिषजश्विनौ सोमस्य पिपासू" भट्टि "आशोदयस्तुत्स्तोमयमश्विनावाक्यमश्वद " मनु । "त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" भा०शा०प० । "या वा कथा मधु-मत्यश्विना सूनृतावती" यजु० ७,२ । अश्वस्याश्विशब्दावर्त्त अस्त्यर्थे इनि । "कपोलयोस्तयावर्त्तो विद्येते वाजि-नोर्यदि । वाशाश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ" इत्युक्तलक्षणयो २हययोश्च द्वि०व० । ३हययुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् । "गोमा अग्नेऽविमा अश्वी" ऋ०४,२५ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अम[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अम[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अम[illegible] स्त्री० [illegible] । [illegible] । यथा "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १८० [illegible] ।

अम[illegible] न० [illegible] । [illegible] ।

अम[illegible] न० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १०२[illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अम[illegible] स्त्री० [illegible] । [illegible] ।

अम[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अम[illegible] न० [illegible] । [illegible] ।

अम[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अम[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अम[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

अम[illegible] पु० [illegible] । [illegible] (अ[illegible]) "[illegible]" [illegible] ।

अम[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" । [illegible] ।

अम[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

अम[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

यावत् रघु० । पश्वभावे स्थालीपाकेन कार्य्यं "अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति" गोभिल । एतद्विधानन्तु "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यात् यद्यानुकल्पिकम् । श्रपयेत्तं वत्सतर्य्यास्तरुण्या गोः पयस्तु" छन्दोगपरिशि० । अन्विति ओदनचरौ परत् । अत एव । "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" शाता० । तस्मादत्र प्रधानं यूपादिकल्पनकरणत्वेन गङ्कानामापस्तम्ब, वदेति श्रवणात् । "अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽयनद्वयम्" । "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा" या० स्मृ० । अलाय भेद हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा" आश्व० सू० उक्ते समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्य्येति । आपस्तम्बश्च ऊर्द्ध्वं तिसृष्वष्टकासु" स्मृतन्तरात्तथात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमाणमस्याः कन् । अजादिपाठा० टाप् पित्र्यदैवत्ये इति कस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेत्वम् । ४अष्टमीतिथिमात्रे "अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत्" मनु एतद्विषयाया स्त्रियामष्टिका अत इत्वम् ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपीठे लिङ्गा० तानि चाङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि

अष्टकिक त्रि० अष्टकाऽस्त्यस्य व्रीह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अस्य वा इनि अष्टकी । अस्त्यर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अष्टकृत्वस् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुच् । अष्टधाभ्यावृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौ कोणा अस्य । १अष्टकोणयुक्तचेत्रे तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममिति" तन्त्रम् "३कुण्डभेदे अष्टकोणमथैशान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्" हेमा० प्र० स० कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीतं गवा० यत् । अष्टसङ्ख्यान्वितेन

अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि० अच् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । "अष्टागवं धर्म्महलमिति" स्मृति ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण—अभ्यासे कर्म्मणि क । अष्टभिर्गुणितेऽष्टावृत्ते । "मिथ्यावादी च सङ्ख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्" मनु । "ददावष्टगुणं ह्यर्घ्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः" भा० अ० प० ८२ अध्या० "ततश्चाष्टगुणं पार्थ ! प्राप्स्यसे धर्म्ममुत्तमम्" ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविधगुणयुक्ते २ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ता यथा "अथाष्टावात्मगुणा दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्काराः न चाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण" । अष्टावृत्तो गुणोऽस्य वृत्तौ अष्टगन्धस्य तदावृत्तपरता । ४अष्टावृत्तगुणके पदार्थे "अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् । घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दनेन तु खादने" वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकृत्वो गृहीतं इत्थे सुजर्थो लुप् । अष्टवारगृहीते "रसमाज्यं मांसं पायसमिति सयूदाष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात्" गोभि० अष्टगृहीतं स्रुवेणैवाष्टवारान् गृहीतम्" सं० त० रघुनन्दन ।

अष्ट(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा० त० आत्वम् । (आटचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्सङ्ख्येये च । "अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत" इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्कारा अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्यहेतवो दर्शिता चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च "गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्म्मनामकरणान्नप्राशनचौड़ोपनयनम् । चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्म्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टकान्वष्टकापार्व्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यनिरूढ़पशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्य्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नचाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते" गौ० संहितायां तु चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराधृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थित ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । "टिड्ढाणञिति" पा० सूत्रे तयपोग्रहणात् स्त्रियां ङीप् ।

[illegible]

[illegible]

यावत् रघु० । पशभावे स्थालीपाकेन कार्य्यं "अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति" गोभिल । एतद्विधानन्तु "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यात् यद्यानुकल्पिकम् । अपयेत्तु यवागूं वा चरुणा गो पयस्तु" छन्दोगपरिशि० । अन्विति चोदनपरो यथात् । अत एव । "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्मात्तुद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" याता० । तत्रादन्न प्रधानं मूपादिकन्तु करणत्वेन यज्ञानामावश्यक, वदेति स्मरणात् । "अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽयनद्वयम्" । "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा" या०स्मृ० । अत्राय भेदः "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्या वा" आश्व०सू० उक्तेः समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्य्येति । "त्र्यष्टकायगया कुर्य्यात् तिसृष्वष्टकासु" स्मृतन्तराच्चयालम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमाणमस्या कन् । अजादिपाठा० टाप् पित्रदैवत्ये इति अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका०नेत्वम् । ४अष्टमीतिथिमात्रे "अमावास्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्द्दशी । अष्टम्यष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत्" मनु एतद्व्याया स्त्रियामष्टका अत इत्वम् ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टकमङ्ग यस्य । नयपीठे लिखा० तानि चाङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोपराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणा श्रेणयोऽपि वेत्युक्तानि चाङ्गानि

अष्टकिक त्रि० अष्टकाऽस्त्यस्य ब्रीह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अस्य वा इनि अष्टकी । अर्शआद्यर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अष्टकृत्वस् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुच् । अष्टधाभ्यावृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौ कोणा अस्य । १अष्टकोणयुक्तचेले तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममिति" तन्त्रम् "२कुण्डभेदे अष्टकोणसमैयान्यासत्यन्तं च भयप्रदम्" हेमा०व्र०ख०कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीतं गवा० यत् । अष्टसङ्ख्यान्वितेन

अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि०अच् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । "अष्टागवं धर्म्म्यहलमिति" स्मृति ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण—अभ्यासे कर्म्मणि क । अष्टभिर्गुणिते अष्टावृत्ते । "मिथ्यावादी च सभ्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्" मनु । "ददावष्टगुणं द्रव्यं तेषां तुष्टस्तु केशव" भा०अ०प०० ८२ अध्या० "ततश्चाष्टगुणं मार्यं । माघप्रसे धर्म्मसत्तमम्" ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविधगुणयुक्ते २ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ता यथा अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा, न चाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण" । अष्टावृत्तो गुणोऽस्य इत्यो अष्टशब्दस्य तदावृत्तपरता । ३अष्टावृत्तगुणके पदार्थे "अन्नादष्टगुण चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् । घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दनेन तु खादयेत्" वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकृत्वो गृहीतं इत्यो सुजर्चोलुप् । अष्टवारगृहीते "रसमाज्यं मांसं मायसमिति स्रुवाष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात्" गोभि० अष्टगृहीत होतमिश्रणेनाष्टवारान् गृहीतम्" स०त० रघुनन्दन ।

अष्ट(टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा०त० व्यालम् । (आटचल्लिश) १सख्यायां २तत्सङ्ख्येये च । "अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत" इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मणश्रेष्ठे दर्शिता चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिता अष्टचत्वारिंशदित्युक्तं । ते च "गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौडोपनयनम् । चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चाना यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्राह्मणामेतेषाञ्चाष्टकान्वष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासोमङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नचाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते" गौ० सहितायां तु चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराकृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थितः ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । "टिड्ढाणञिति" पा०सूत्रे तयपोग्रहणात् स्त्रियां ङीप् ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

भद्रतारिणी स्त्री॰ [illegible] वर्ण॰ [illegible] ।
[illegible]

भद्रनिधि पु॰ [illegible] निधम् । [illegible]
[illegible]

भद्रबल पु॰ [illegible] । [illegible] ।

भद्रदंष्ट्र [illegible] ११८ [illegible] ।

भद्रदन्त पु॰ [illegible] ।
[illegible] ।

भद्रद्रिम [illegible] ।
[illegible]

भद्रद्विपारिणी स्त्री॰ [illegible]
[illegible]

भद्रदिग्गज [illegible]
[illegible] ।

भद्रदिग्गज [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

भद्रद्रुम पु॰ [illegible] । [illegible]
[illegible]

भद्रधा [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

भद्रपाद् [illegible] ।
[illegible]

[illegible]

भद्रम् [illegible]
[illegible]

भद्रपद्(द) [illegible] ।
[illegible] ।

भद्रपदिका [illegible]
[illegible] ।

भद्रपद [illegible]
[illegible]

भद्रपुष्पी स्त्री॰ [illegible]
[illegible]

भद्रपुत्रा स्त्री॰ [illegible]
[illegible]

भद्रम् [illegible]
[illegible]

अमावस्या च पूर्णिमा पर्वाण्येतानि राजेन्द्र । रवि-
सङ्क्रान्तिरेव च" "अष्टम्या वह्निदानेन पुत्रनाशो भवेद्"
ध्रुवम् पुरा० । "अष्टम्यां मैथुनत्यक्ते च नाश्या आयु एव
च । अत्र या क्रियते पूजा विशेषा सा महाफला"
ति०त०पुरा० । "अपरपक्षायामष्टमीष्वष्टकाः" आश्व० ।

अष्टमकालिक त्रि० अष्टमः काल भोजनेऽस्यस्य ठन् ।
सार्द्धदिनत्रयोपवासानन्तर चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तरि-
वामप्रस्थभेदे "नक्त चाय समश्नीयादिवा वाष्टम्य पञ्चित ।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिक" मनुः । "च-
तुर्भिर्दिवसैः प्रोक्त विभाषा मत्येशस्विमा नियम्" इत्युक्त्या
दिवसे वारद्वयभोजनस्य विधानात् सार्द्धत्रिदिने षड्वाहार-
त्यागेन चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्व भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणित मङ्गलम् शा०त० । "मृगराजो
वृषो नाग कलशो व्यजन तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप
इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तेषु लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो
गौर्हुताशन । हिरण्य सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम"
इत्युक्तेषु च अष्टसु द्रव्येषु च०व० । अत्र कर्म० सञ्ज्ञा-
त्वान्न द्विगुरिति भेद ।

अष्टमङ्गलघृत न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं घृतम् । चक्रोदत्तोक्ते
घृतभेदे "वचा कुष्ठ तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
शारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् । मेध्य घृतमिद
सिद्ध पातव्यञ्च दिने दिने । दृढस्मृति क्षिप्रमेधः कुमारो
बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च
मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम्" ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभाव । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके
१अष्टमस्थाने तन्वादिद्वादशभावमध्ये २अष्टमे भावे च भावश्च
इष्टकालेऽ ग्रहलाघवादिना स्फुटीकृतलग्नादिः । तदा-
नयन यथा "पूर्व्व न त स्वाहिनरात्रिखण्ड दिवानिशो-
रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु युक्त द्युरात्रि
खण्ड त्वपर नत स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्त
भोग्यांशसंगुणात् । स्वोदयात् खाग्निलब्ध यत् भुक्तं भोग्य
रवेस्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेष
खत्र्याहत भक्तमशुद्धेन लग्नादिकम् । अशुद्धशुद्धभे हीनयुक्
तनुर्व्ययनाशकम् । एव लङ्कोदयैर्भुक्त भोग्य शोध्य
पलीकृतात् । पूर्व्वपश्चान्नतादन्यत् प्राग्वत्तद्दशम भवेत् ।
सषड्भे लग्नभे जाया, तुर्य्यो, लग्नोनतुर्य्य त । यद्वा-
चयुक् तनौ सन्धिस्ये षष्ठांशयोजनात् । त्रय स
सन्धयोभावा षष्ठांशेनैकयुक् सुखात् । अर्थे त्रय
षड्भं ते भार्द्ध युक्ता परेऽपि षट्" । नील०ता० । स्वदेशो-
दयमान देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु
मेषस्य २७८, वृषस्य २९९, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३
सिंहस्य २९९, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, वृश्चि-
कस्य २९९, धनुषः ३२३ मकरस्य ३२३, कुम्भस्य २९९,
मीनस्य २७८, पलानि । एतदनुसारेण दशमराशे उदय-
मान स्पष्टीत्या दशमभावानयनम् "खेटे भावसमे पूर्ण
फल सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्व्वा-
परे फलम्" नील०ता० । 'भुक्त भोग्य खेटभावान्तर त्रभ्येत्
त्रि सन्धिना स्वोदयाप्त लवाद्यम् । हीन युक्त भास्करे तत्तत्
स्यात् रात्रौ तच्च भार्द्धयुक्तादवेत्तु । खेटे सन्धिद्वयान्तःस्थे
फल तद्भावज भवेत्" । नील०ता० । "अष्टमस्थाने च
चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्" 'रन्ध्रायुर्व्ययोऽष्टमे" इति ।
ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । "मृत्यौ चिरन्तन
द्रव्य मृतिवित्त रणे रिपु । दुर्गस्थान मृतिर्नाश
परीवादो मनोव्यथा" एतानि साधारणानि चिन्त्यानि
विशेषतस्तत्र षड्योगाद्रिष्टाद्युक्त जातके यथा । "आयु
स्थानाधीश्वर पापयुक्त पश्चान्तस्थ स्वल्पमायुस्तनोति ।
लग्नेशाढ्यश्चेदतिस्वल्पमेव दीर्घायुष्य चाष्टमस्य करोति ।
मिपनततुभेशा. केन्द्रकोणलाभे १,२,४,५,७,९,
१०,११, इषति हि विपुलायुर्भातुलोऽत्र प्रयस्त ।
पनफरचतुरस्रे मध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टा प्रान्त्य-
षष्ठे बलिष्ठा । कमलकृतदमन्नू मृत्युरध्यान्तिमाख्ये विपदमय
पराजो द्विद्विपर्य्येऽष्टमस्थ । धनलयमय यश्चेच्छकृतल्पे बुधो-
ऽप्ये क्षितिसुखदयसंख्ये रोगभोगापचारी । अरिष्टोच्छ्वास
निर्याणोच्छ्वासयोरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भि सदा कार्य्यमष्टमे
भावचिन्तने' जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-
विशेषात् फलमुक्तम् यथा 'भौमेऽष्टमे क्रूरदृते पतन घातेऽव-
लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरदृष्टविपदभे मृति । विपत्ति-
र्नरपालोत्था रिपुतस्करतोभयम् । तुर्य्ये मात पित्र्या
वा मातृवाचिन्तितोगुरु । लग्नेन्थिहापतिसमापतयो
मृतौ शायदि स्थर्गान्नि इमे निधनप्रदा स्यु । चेत् पाक-
रिष्टसमये मृतिरेव तत्र सार्के युते न्दधमय दिवसेऽद्ययेने ।
सूर्य्ये मूशरिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज
गदाद्भय च रुगष्टकस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरहगा
कुजस्य रुगसृग्दोषादि मागस्थिते दृग्भे मन्त्रसृती सिते-
गतइति प्राक्छुभे सादय । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ गुप्त
न्दधमय रुज । मन्दोऽधिकारी खे चोपसृते पीड़ाकर

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चारुतारिणी [illegible] । 'मात्र वोपा [illegible] । [illegible] शारिणीका [illegible] ।

चारुमित्र [illegible] मिश्रम् । [illegible] ।

चारुम [illegible] ।

चारुदंष्ट्र [illegible] । "[illegible]" हरि० २९८ अ० ।

चारुदत्त [illegible] ।

चारुदिम [illegible] ।

चारुहासिनी [illegible] ।

चारुदिग्भाग [illegible] ।

चारुदिम्भाग [illegible] ।

चारुशुक [illegible] ।

चारुहा [illegible] ।

चारुधाम [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चाहम् [illegible] । (चाट)। [illegible] ।

चारुप [illegible] ।

चारुपदिका [illegible] ।

चारुपत्र [illegible] ।

चारुपुष्पी [illegible] ।

चारुमुखा [illegible] ।

चारुम [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

रत्तुनवादिषु यात',२,५,६,८,१०,११,१२, देवगुरोर्विप-
वत्तुनवेषगतो,५,६,८,११, ऽथ सुरारिगुरो षगयाषष्ठ-
भास्करयात', ६,७,१२, तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत्,
१,२,४,७, ८,९,१०,११, अथ लग्नगृहाच्चिक्षताष्टद्या-
दिषु यात , ३,४,६,१०,११,१२ । रविरेखा ।४८। "चन्द्रः
शुभोऽर्कात्त्रिकालाद्रिदन्तावखायायिवस्य , ३,६,७,८,१०,
११, तत स्वात्कुरामर्तुगषायायिवस्य , १,३,६,७,१०,११,
भमाजादर्चिवह्नीषुपञ्चगोदिगीशेष्व, २,३,५,६,९,१०,११,
यमात् क्रुराष्ट्यिषायागदन्तावखायायिवस्थः, १,२,४,५,
७,८,१०,११, जीवात् कुहग्वे दर्शैषेभकाष्ठायियस्थो,१,२,४,
७,८,१०,११, ऽथ शुक्रात्त्रियेदेषुषं लयषष्ठायायिवस्य ,
३,४,५,७,९,१०,११ तीक्ष्णांशुदेहोऽनुपाद्रासवायात्तुषस्भु-
स्थित,३,५,६,११, उदयाद्धयषाच्तुंखाडायियस्थः',३,६,
१०,११, चन्द्ररेखा । ४९ । 'भूजोऽर्कात्तुभो षष्ठिषा-
षर्तुदिक्षम्भुगो,३,५,६,१०,११, ऽथेन्दुतोरामषाखेगग,
३,६,११, स्ततः स्वात् कुहग्वे दसन्यष्टदिक्षम्भुगः,१,२,४,
७,८,१०,११, स्वाच्चियाभाषपुत्राद्गुणैष्वक्रस्रोपयात ।
३,५,६,११, ततोजीवत. कालकाष्ठायिवार्कोपयातो, ६,
१०,११,१२, ऽथ देवारिपूज्यादनेडोगजेषार्कसंस्थ ,६,८,
११,१२, तत सूर्यपुत्रात् षुमेदागनागपष्ठायायिवस्थो,
१,४,७,८,९,१०,११, ऽथ लग्नात् क्रुरामाङ्गदिक् षम्भु-
यातः । १,२,६,१०,११,कुजरेखाः ३९ । बुधोऽर्कत.
षरर्तुगोयिषार्कगो,५,६,९,११,१२, ऽथ चन्द्रतोद्विवे-
दकालमागदिक्षत्वेश्वरोपगः । २,४,६,८,१०, ११, भूमि-
जातुकुहक्षतागनागगोदयेयग,१,२,४,७,८,९,१०,११,स्व-
त स्वत कुयङ्ग्निपञ्चपड्नवादिवोपगः,१,३,५,६,९,१०,
११,१२, वाक्पतेरषाष्टवन्ससूर्यगो, ६,८,११,१२, ऽथ
एकत कुवाङ्गवह्निवेदपञ्चनागगोभियेषुग १,२,३,४,५,८,९,
११,पङ्गुत कुहक्षतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ, १,२,४,७,
८,९,१०,११,१२,लग्नत चितिद्वियेदकाचनागदिक्षियिदे-
षुग । १,२,४,६,८,१०,११,बुधरेखाः ।५५। 'सुरराजगुरु
शुभदोरवितः क्षयनागलवेदनगादिकपञ्चगतो १,२,३,४,७,
८,९,१०,११, ऽथ विधोर्विषराषसगोयिवगो, २,५,७,९,
११, महधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदयेषगतो, १, २, ४,
७,८,१०,११, ऽथ बुधात् चितियुग्मक्षतेपुरसपक्षदिग्गि-
रियोपग । १,२,४,५,६,८,१० ११,सदत्त स्वतएकयमानघ-
वारिधिपञ्चतनागदयेषगतो, १, ३, २, ४, ७, ८, १०,
११, ऽथ सितादृयमपञ्चरसपर्दिक्शिवगो २, ५, ६, ९,

१० ११, रविनन्दमतोदहनेषुरषार्कगत, ३, ५, ६, १२,
स्वथ लग्नगृहात् कुयमाब्धिषरत्तुनगष्टदिग्गिरिशोप-
गतः" । १, २, ४, ५, ६, ७९, १०, ११, गुरुरेखा,,
५६, 'भृगु शुभोरयेर्गजेषसूर्यगो ८,११,१२, ऽथ चन्द्र-
तः, च्समादिपञ्चकाष्टगोयिषार्कग , १, २, ३, ४, ५, ८,
९' ११, १२, कुजात्त्रिवेदकालगोयिवार्कगो, ३, ४, ६,
९, ११, १२, ऽथ बुधात्त्रिकालरन्ध्ररुद्रसंस्थित', ३,
६, ९, ११, गुरोः षराष्टरन्ध्रदिक्शिवेषग, स्ततः ५,
८९, १०, ११, स्ततः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्षियोपग । १,
२, ३, ४, ५ ८, ९, १०, ११, षनेर्गुणाब्धिपञ्चनाग-
गोदशेषगो, ३, ४,५, ८९, १०, ११,ऽथ लग्नत कुप-
ञ्चकाष्टगोयिवस्थित शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११,
शुक्ररेखाः, ५१, 'शुभः पङ्गुरर्कात् यमाम्भोधिभैलाष्ट-
दिक्षम्भुग, १, २ ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोरामका-
लेषगत , ३, ६, १२, क्ष्मासुताच्छ्रिवाणर्तुकाष्ठायिवार्को-
पगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, ऽथ ष्त कालदन्ताव-
साद्रिस्थितः ६, ८, ९ ,१०, ११, १२, जीवतोवाण्षाखे-
षमार्ग वसयात, ५, ६, ११, २२, स्ततोदैत्यपूज्यादनेडे',
षिवार्कोपयात. । ६, ११,१२, स्ततोषीतिशोर्मपुक्षलेषया-
त, ३, ५, ६,११, स्ततोलग्नत' षमायुग्माम्भोधिपङ्गुदि-
क्रुन्द्रेशस्थितः । १, २, ४, ६ १०, ११, षनिरेखा',
३९, । 'राहुःशुभोऽर्कादुभुजवह्निवेदर्तुरन्ध्रगो, २, ३, ४,
६,९, ऽथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्ग १, ३' ४, ६, स्वत.
कुलाद्रीशबाणाङ्करन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ९, ऽथ बुधाम्ब्र-
श्चिपञ्चनक्षिवाणरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ९, स्ततोजीवाद्व्य-
षाष्टेदाङ्करन्ध्रग, ३, ४, ६, ९, स्वतः शुक्रात् पञ्चषष्ठि-
प्राप्तरन्ध्रगत, २, ३, ५, ९, स्वत सौरात् पञ्चबाणर्तुग,
२,५,६,स्वत स्वत षषिवेदवाणरिपुरन्ध्रगो, १,४,५,६,९,
ऽप लग्नाद्वेदरन्ध्रदिपुष्पसूर्यगत , ४, ९,१०,११, १२ ।
राहुरेखाः, ३९ । सूर्यादेकद्विचतुःसप्ताष्टदशैकादशेषु, १,
२, ४, ७, ८, १० ११, सोमात्त्रिषड्दशैकादशेषु, ३,
६, १०, ११, भौमात्त्रिपञ्चषडेकादशेषु, ३, ५, ६,
११, बुधात् षड्ष्टनवदशैकादशेषु, ६,८,९,१०,११, गुरो
षञ्चषडेकादशद्वादशेषु, ५,६,११,१२, शुक्रात्षडेकादश-
द्वादशेषु,६,११,१२,षनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु ३,५,८,१०,
११, लग्नादेकत्रिचतुःषड्दशैकादशेषु, १ ३,४,६,१०,
११,धम्नरेखाः २८ । इति निगदितमिष्ट नेष्टमन्यद्विये-
भाद्भिन्नफलविपाक जन्मना तत्र दद्यु । उपचयस्थ-

षडः । षौषभ्ययेऽधिकाङ्गो भवति वा मन्त्राङ्गवम् । चारे चक्रे षड्माङ्गः नाभीड्ःचक्रोऽष्टम' । निवाय मैत्रो मनसा मयप्येव एवैविदः । यन्दे च षे हृदयचार माद्दर्शनमर्मम् । मणिते चे भूतचाऽऽऽ स्वाते कर्णे चरेत् । कुमकृशाक्रिते नाम' चौल्यस्था एवं चरेत् । सनर्वें अचाति कृत्वा षोऽमृचारमचोचदा । मम्माधिषोमक्-दृमयोवोविदाहः कुमान्ति । कवम्भवमे बीचे काचि माधिर्षाक्रि ग्रह । मथ। एवं षषाड्वम्नवत्तवेन त । षौषास्मने मये कर्वें गातन्न यं निमिर्द्वैयेत्। दिष मौनचविभौषि चचे कुमचतेऽव्दुपि । एषोवकाचाषो चवेंऽत्वोतोमचो दिवेत् । कमाव्दुषोरधिक्तो षौष-चावे इतरचन । मावैपोदा षुषोऽम्न दाचिषमो मवे। वदे । कमकमोरधिको चन्डे गुमचरे दते । मूर्तिर्विषैव-मयनं नाद्यः चादिनमचाचा । मेवे विवेडे चडू चारेऽव्दुपि रम्ये चिति भवम् । चवो चतोयचक्षयो चचरो नाम रम्बुवो । चवर्वें चचाति कृत्वा चोद्वहचमयोवदा । मयोर्षवहिर्मवदचदन्य न योवनम् । चारें चवौ षौषडूते चारके षाड्माङ्गचम् । वार्षें षौषेऽभवषे ड षदच षाड्गाददैव् । वादिम्वे चवे चतुश्चचोऽस्वाचिकचोऽवदि । चहिते चाचिद्रवे मिचेवे षौदिते चाचि । हवचर्वे चरा हवचवचादचषोचय । चचचोमदचोमोवृदिदः षाड-दवुडन । चकदमती दावि । इचवचादि नाचदुन । चाड बचाचवचे मच्पेड्डर्चे चाचदा चाहि । दचवं चादचाचा-र्च चदीमोऽव्दारिवम् । दच्वैषोऽव्दोपादि चचे मच निर्मिद्वैव् । चचूरे चचरे चवी चाचिच दिम्भिदादि हृन् । मौषघुहिचवे मन चच चाद्राचचाचदा । चचो-उचोचचोवेमचाचावृचुचचर चव । एवेचचाचाद चवैदधिवोचा कृ एचदाचचा । चादिरच्यूरधिचन्डोरचो-अयूदवाचवेन वेत् । दवचाची भूरवा चतुचावें चचुदा चच चीडे दा । चचचचिचिनि चरिचाचचेडे ।

षडमान न चवो हवच परिमाचचच । कुडवचे

षडमिका चो नवायोड पचयोचच्चरिचाचे ।

षडमी चो चवनां वृत्वो । षोडशचचचचचचुडा चचच-चचादिमादवानां चचादचाचानां विवी षजचचचा-वरव्याड चवचचडे चरा । चचूषड चच ष्वाच चादि वा चादि चा—च चोरा चौच । चौडाचचचाचम् ।

षडमूर्ति ड चवौ हवच परिमाचचच चडपिमोचचिचि" चच । हैचदरिचाचे चचच्चिमैच कृचिा कुदचोदधी च हन्नच" इति षेचादिद्राचचचे परिमाचाचां हर

षडमूर्ति ड चवो भूमादचो मूचचोच। 'विदि चवा तैचो चाचुदाचचेच च । चचार्वेच चचा मूर्दयोरचो दिचादिचा" दचचादवचिचादिरिद ।ति "चचेचदैच चो दाचचचोचो दादचूचिनां चचदुच पौदेयुच चदचिड डचाद् । चा च च ३८"चचेदि विडदचचचूचों रच । "चचेच मूर्चमचदचूदि 'चचाद चाचाढ़विचचूदि' इति च कृचा विचादिमूर्ति विचेन चच चाचवेद चचा चचो वि मूदि । दच चदोचचमूर्वि चदोवमिचर्वे । चचोच मूदि चोच चाचाचमूदि । चद्वादिवचचाचमूदि चडादेः चोचर्वे देचाद चचमूदिः । चच चढाचो मूचेचा चाडचचे चर्वेचा "चाचडु च दावा चचदि विचिडच चा पुचिचो च चोचो वे ड चा दिवचः चादिदिचडचा चा डिचा चाचदिवडु । चाचा चचें पौचडदिदिदि चचा चादिचा दावचचा चचचादि चचचदडविदड चचाचिदचादिचिदा" । चचचाचदचो चच । चच चचाचाच दिवा । विचच विचादि चादद २चूर्दिदु चो च च ।

षडमूर्तिधर ड ह—चवु चराः चवानां मूर्तीनां धरः चिते "चच्चूर्दिदचूदि दचो चाच "चचाचा चदानां मूर्तीनां चचादाः इति चचदु चदिचाच दिचदचेचो चचाचादिदि चचाचदचेच चाचच मूर्तीनां चहते विचादिदिचेच चेचाचादिचा चचचादवोच चच चचचो विचोचचचचचादिच चचादचदिडुदेवचचो चदुचचचडोचाडचच। दचचा

षड्रसि लि चवो दचवा चडु चाचच । चादचचदचो चावे "चादचिदचदाचाढ़चूरोदच चडचदी चा० च च ७२ चाचा ।

षड्रोचक न च च चचे चचाचाच दिचा । "चचें दवें चाचें चौचचें चाचिचें चचा । चड चौचें दोचोच दौडाचचो दचादि ड दचडच चादह चाचु ।

षडशम ड० चदाचादादचचचादोचा दचो चन । चोदिचोचे देवादिचेच दचाडुचचचचे चचचचे चचा । "चचचच-चचविचाचा चच चचें दचाचचच । "चादिचचड दचदा विविदचचचुदचचादिदचदचो । । ५७८६,१ ।। ड चिचादिचिचं चोडदचेचचो । ६। ।। ड कुचाडुविचु। ६,४७८,४। ।। चच चौचडचादिच

च्छिन ॥ नान्तर्लौहितयस्याच तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पाशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अभूतानि यतोऽमूनि पाचनेयुर्ध्वं च व्रणम् । रुजच विविधा कुर्युः सप्ताद्देतानि नियोधयेत् । ततोऽपि समनम्य स्वापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूत्रमेण सूत्रेण वल्कलेनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नायुं वालेन वा पुनः । मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्देल्लितक व्रणे ॥ सीव्येत् क्षोफर्षिणा वापि सीव्येश तद्वदेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले चापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधा सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्माणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवआदयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । "अष्टन कपाले हविषि" वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपाल पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुबादिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुति गायत्र्याः पञ्चाक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरनिपादकपस्य सर्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे पिङ्गलप्रोक्ते । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता" छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योगविशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । यमोनियमआसनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा० । एतेषां लक्षणं अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित" इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे "आप क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यव सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घ्य प्रकीर्त्तित" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घ्ये, "आप क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । "देशल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्य शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविशेषप्रशमनार्थम् ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुतः ॥ कर्म० सप्तात्मकविग्रहः । अष्टसु सप्तदशेषु म० य० व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

[illegible]

च्छिन्न ॥ नान्तर्लोहितशल्यांश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः । मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले चापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूच्यस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्माणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवस्रादयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । "अष्टन कपाले हविषि" पाणि० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत०ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुबादिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुति गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपस्य सर्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे विषमवृत्ते । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता" छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योगविशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । यमोनियमश्चासनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा० । एतेषां लक्षणं अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः" इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे 'आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यव सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्कत्वात्तथात्वम् । "६शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्ठास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थम् ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुतः ॥ कर्म० । स चास्त्यास्य द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० श०च० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

ष्ठिन ॥ नान्तर्बहिःस्थितमस्माच्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोऽत्र व्रणस्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः ॥ मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां चापि सीव्येच्च तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले चापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोषोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्माणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवपाटनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वात् तथात्वम् अष्टश्रवश्रादयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतं अण् तस्य लुक् । "अष्टम कपाले हविषि" वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत०ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुब्जातिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुति गायत्र्या चतुरक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपत्व सर्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे "विषमपदे । 'पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता" छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योग विशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । "यमोनियमश्चासनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा० । एतेषां लक्ष्म अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित" इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे "आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्गवत्त्वात्तथात्वम् । ६शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधान व्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविष संयोगविषोपहृतोपशमनार्थञ्च ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायन प्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुत ॥ कर्म० सप्तम्याच द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० म०त० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु" हेमा०प्र०ख० विष्णुपु० । अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिक्षादीनि षट् इति अष्टादशसंख्यापूर्त्तिः ।

अष्टादशविवादपद न० ष० त० कर्म्म० संख्यात्वान्न द्विगुः । ऋणादानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु "तानि च मनुनोक्तानि यथा "तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः । सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च । स्त्रीपुंधर्मौ विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह" ।

अष्टादशस्मृतिकारिन् पु० ष० त० कर्म्म० संख्यात्वान्न द्विगुः । विष्णुप्रभृतिषु अष्टादशसु स्मृतिकारकेषु "विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्त्तव्यासहारिताः । शातातपो वशिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः । देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः । शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः । हेमा० दा० ख० हनूमत् ।

अष्टादशाङ्ग पु न० अष्टादश अङ्गानि यत्र । वैद्यकप्रसिद्धे पाचनभेदे तच्च मात्रादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं चक्रदत्तेन । "दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः । कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः १ । भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति २ । मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफलाधन्वयासश्च नीलीकम्पिल्लकं त्रिवृत् । किराततिक्तकं पाठाबलाकटुकरोहिणी । मधूकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते । अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् । पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्तो मनीषिभिः । मन्यास्तम्भे उरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे" ३ । अन्यविधमप्यन्यत्रोक्तं विस्तरान्न तदुक्तम् ।

अष्टादशोपचार पु० ष० त० कर्म० संख्यात्वान्न द्विगुः । तन्त्रोक्तेषु आसनादिषु अष्टादशसूपचारेषु यथा "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं यज्ञोपवीतञ्च भूषणानि च सर्वशः । गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावन्नञ्च तर्पणम् । माल्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने । अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्" तन्त्रसार ।

अष्टादशोपपुराण न० ष० त० कर्म० संख्यात्वान्न द्विगुः । सनत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादश प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः । हेमा० दा० ख० कूर्म्मपु० ।

अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म्म० संख्यात्वान्न द्विगुः । "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्रप्रवर्त्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापद पु न० ब० व० अष्टौ अष्टौ पदानि पङ्क्तयस्तु तन्तौ संख्या यस्य मीमांसकाङ्गीकारः आत्वम् शर्द्धर्योदि । १शारीफलके । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । २स्वर्णे । "आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः" कुमा० । "अचेष्टताष्टापदभूमिरेणु" माघः । उपचारात् स्वर्णमयेऽपि "अष्टापदेन शतवान् राजा वज्रधरोपमः" इति हरिवंश । ३शरभे ४लूतायाञ्च पु० । तयोरष्टपदत्वात् । अष्ट यथा स्यात्तथा पद्यते । ५कृमौ । अष्टसु दिक्षु आपद्यते ६कीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते । आ+पद-अप् ३त० । अणिमाद्यष्टसिद्धियुक्ताके ७कैलासे पु० ।

अष्टापाद्य त्रि० अष्टभिरापद्यते गुण्यते आ+पद—कर्मणि यत् । अष्टभिर्गुणनीये "अष्टापाद्यम् शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्" मनु ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा० त० आदन्तादेशः । (आटाइस) १संख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च । विंशत्यन्तेन समासे तत्रैव "अष्टाविंशतिदिनम्" भृगुः ज्यो० । पूरणे डट् । अष्टाविंशः । तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । पूरणे तमप् अष्टाविंशतितम । तत्रैवार्थे त्रि० ।

अष्टाविंशतितत्त्व न० अष्टविंशतौ स्थानेषु तत्त्वं तत्त्वज्ञानं यत्र । रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्थानेषु तत्त्वज्ञापके स्मृतिनिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा "मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गतये व्रते । प्रतिष्ठाया परीक्षायां ज्योतिषे

[illegible] । [illegible] वेने [illegible] । [illegible] । [illegible] "। [illegible] ।
महार [illegible] । [illegible] । [illegible]
महारम्भम् [illegible] । [illegible]
महाव [illegible] ।
महावक [illegible] । [illegible] १११ [illegible] । "[illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।"। [illegible]
महावकोष [illegible] । [illegible] ११२ [illegible] । [illegible] ।
महि [illegible] । (माहि) इति [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।"[illegible]" [illegible] १०,८२। [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible] । इति [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
मह् [illegible] । [illegible] ' [illegible] " [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११८२ । "[illegible]" [illegible] ।
महीका [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११८ [illegible] । [illegible]" [illegible] ।
महीपत् [illegible] । (माहु) इति [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible]" [illegible] ११८,१ [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] ।
मह [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
मह [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" । "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ११२ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] १११ [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] १९८१ । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

प्राक्तनावपि" माघ "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः" मनुः "दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसी-दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः। "नत्वेवाहं जातु नासमिति" गीता। शतृ सन्तौ सन्तः। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" छा०उ० "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति-पद्यते" मनुः। "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" गीता स्त्रियां ङीप् "सती सती योगविसृष्टदेहा" कुमा० "सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी हृदि" वि+अति+व्यतिहारे परस्परैककर्म्मेण स्थितौ "अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म्म" भट्टिः।

अस क्षेपे दिवा०पर०सक०सेट्। अस्यति अस्येत् अस्यतु आस्यत् आस। असिता—अस्ता असिष्यति। अस्यन् अस्यमानः अस्तः। असितुम्—अस्तुम्। असित्वा—अस्त्वा अभ्यस्य, निरस्य "आरे अस्मद्दैव्यं हेळो अस्यतु"। ऋ० १,११४,४, "दस्यवे हेतिमस्यार्य्यम्" ऋ० १,१०३,३, अति—अतिदूरक्षेपणे "षड्भिश्चैकमत्यस्यत् केन च बहून् जघान" भा०शल्यप०। वि+अति। वैपरीत्येन स्थापने "व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" मनुः "व्यत्या-सम्बसयोगतः" स्मृतिः अधि—आरोपे आरोपश्च अतस्मिन् तद्बुद्धिः अन्योपरिस्थापनञ्च आधारो "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति" "आह कोऽयमध्यासो नाम" उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्व्वदृष्टावभासः" शा०भा०। अनु—पश्चात् सह वा क्षेपणे अन्वस्तः। "दुकूलमेखला वल्कलेनान्वस्ता भवति" शत०ब्रा०। अप—दूरीकरणे "गतिरपास्तसमस्ता मतिः" माधवीया० "किमित्यपास्याभरणानि यौवने" कुमा०। अभि—अभ्यावृत्तौ, "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः" कुमा० "अभ्यासेन तु कौन्तेय। वैराग्येण च गृह्यते" गीता। "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्" रघु। अव—अवक्षेपे "तामवास्यतो गच्छति च स्तम्भम्" शत०ब्रा० समन्तात्क्षेपे "तामवास्यत्यागच्छति मृदम्" शत० ब्रा० उद्—ऊर्द्ध्वक्षेपणे "पुच्छमुदस्यति" सि०कौ०। परि+उद् भिन्नतया बोधने। "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्र-धानता। पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" मीमां० यथा श्राद्धादौ पर्य्युदस्तरात्र्यादि "अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्" "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इत्युभयोरेकवाक्य-तया रात्रीतरामावास्यायां श्राद्धं कुर्वीतेति हि बोधः तत्र रात्रिः पर्य्युदस्ता एवमन्यत्रापि। परितःक्षेपणे च "अन्या-र्थे पर्य्युदस्ता मणिशिरनिवेशने" भा०स०प०। नि+उद्—निवारणे। "चीराणीव व्युदस्यामि रेणुकस्य महा-वने" "रामा० त्वन्तु हेतुभूतोऽस्यैतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च"। भा०स०प०। उप—समीपस्थापने "तस्याधस्तादुपरि च पास्यति चमसेषु" कात्या० १०,५, नि—अर्पणे "न मयि विन्यस्यसि भारमग्र्यम्"। निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासीकृता स्थानभिदा परेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्" रघु। उच्चारणपूर्व्वकं तत्र तत्र स्थाने अर्पणीयतया ध्याने च। "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्। अङ्गुलि-व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम्। उप+नि+आ—आरम्भणे "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्" अमरः। प्रथमप्रयोगे च "मतमप्यनुपन्यस्तं पूर्व्वं नावेदितं न चेत्। हीयते व्यवहारेण" स्मृतिः "स तु तत्र विशेष-दुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः" किरा० सम्+नि त्यागे "मोहादतः दैवसदीक्ष्य मन्ये संन्यस्य देहं स्वयमेव काम" कुमा० विहितकर्म्मणां विधानेन त्यागे च "दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः। वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यसे-दनृणो द्विजः" मनुः। "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्म्माणि" गीता। निस्—निर्—निष्ठीवने दूरीकरणे च। निरस्यति "निष्ठीवति हि निरसने" पा०धातुपा० "निरस्तः परावृत्ते वर्णनि-रसने भवदेवः" "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यम्" माघः "निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी" भट्टि "क्वणद्विरेफानूपुरा निरासे" किरा०। त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितो-दितम्" अमरः।

परा—निराकरणे "एतेन सदाह्वानकारमतमपि परास्तम्" चिन्ता०

परि—परावर्त्तनेन स्थापने "मुखेन पर्य्यस्तविलोचनेन" कुमा०। "पर्य्यस्तमिह निचय सहस्ररश्मिम्" किरा०। क्षेपणे च "ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" कुमा०। वि—परि—वैप-रीत्ये, परिवर्त्तने भ्रान्तिज्ञाने च "इतरथा पात्रे वि-पर्य्यस्येत" शत०ब्रा०। "संशयविपर्य्यासनिवारणेनेति" चिन्ता० "विपर्यासितदर्शनैः" मौलुका०।

प्र—प्रक्षेपे "अप्सु प्रास्य विनष्टानि स्थलोत्थान्यानि सम्भवत्" मनु "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते" गीता।

अनु—प्र—आनुलोम्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः

प्रति—प्रतिरूपक्षेपणे। "तद्यथाऽहिर्निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्र-त्यस्ता शयीत" शत० ब्रा०।

वि—विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विषद्वाक्यम् वस्तु समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

भस्मपात त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्मपुञ्ज त्रि० [illegible] ।

भस्मभूत त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

भस्मदीप पु० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्मशय्य त्रि० [illegible] ।

भस्मशात त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

भस्मप्रिय पु० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

भस्ममय त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्मविधि त्रि० [illegible] ।

भस्मगर्भ पु० [illegible] ।

भस्मगर्भा स्त्री० [illegible] ।

भस्मसाद त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्मसूत त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्मस्नात त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्मस्थित त्रि० [illegible] "[illegible]"

चर्मास्थिनिर्मिते शवे च । "गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" इति शकु० ।

असंहत त्रि० न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन–क्त न०त० । १संघातमनापन्ने २असंलग्ने "सर्व्वं तस्मिंस्तत पश्चादेत वा वङ्कलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रं मूलमाच्छादयन्" गोभि० "असंहतमसंलग्नम्" स०त० रघु० । साङ्ख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु० । तन्मते हि महदादेः शय्यागृहादिवत् संहत्यैव (इतरेषामेवेतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षास्तीति तस्यासंहतत्वम् । संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य" सा०का० "विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन मन्नते परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति तत्रापि संहतत्वेऽनवस्थापत्ते । पातञ्जले च "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् तु यथाश्रुतमेवान्ययियसाधारणम् । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वमेव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिष्टत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति । "स हतपरार्थत्वात्" सां०सू०भा० "अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्य परः पुरुषः सिध्यति" ।

असकृत् अव्य० न सकृत् न०त० । पौनःपुन्ये । "असकृदेकरथेन तरस्विना" रघु "अभ्यासेनासकृच्छ्रगान् गुणैश्च परिशोदयेत्" "असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्" इति च मनु । "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" शा०सू० ।

असक्त त्रि० सन्ज–क्त न०त० । १आसक्तिशून्ये २फलाभिलाषशून्ये च "असक्तः सुखमन्वभूदि"ति रघु । "कुर्य्यात् विद्वांस्तथाऽसक्तः" इति गीता "असक्तमाराधयतो यथा यथम्" किरा० । [सक्थिशून्ये

असक्थ (क्थि) त्रि० नास्ति सक्थि यस्य वा टच् समा० ।

असक्ना स्त्री सम्+क्रम–क्विप् पृ० समोऽन्तलोप न०स० । सङ्क्रान्त्यां स्त्रियाम् । "न इव पिम्वतमसक्नाम्" ऋ०६,६२,८, असक्नामसङ्क्रमणीम्" निरु० ।

असखि पु० न सखा न टच् समा० । सखिभिन्ने रिपौ ।

असगोत्र त्रि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य स । भिन्नगोत्रे "असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यथाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि" स्मृति पक्षे न सादेश । असमानगोत्र. "असमानगोत्रामवीयसीम् भार्य्यां विन्देत" स्मृति ।

असङ्कल्प पु० विरोधे न० सङ्कल्पाभावे । न०ब० । संकल्पशून्ये त्रि० ।

असङ्कसुक त्रि० न०त० । स्थिरमतौ ।

असङ्कुल त्रि० न सङ्कुलः । १परस्पराविरुद्धे । २ग्रामादिपथे ३विस्तीर्णे पथि च पु० ।

असङ्क्रान्तमास पु० न सङ्क्रान्तं न राश्यन्तरं प्राप्तो रविर्यत्र चान्द्रमासे । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते रविसङ्क्रमणशून्ये मलमासे । "असङ्क्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्तः" विवरणमधिमासशब्दे १३१ पृ० ।

असङ्क्षेप पु० अभावे न०त० । १संक्षेपाभावे विरोधे न०त० । २विस्तारे न०ब० । ३संक्षेपशून्ये विस्तीर्णे त्रि० ।

असङ्ख्य त्रि० नास्ति सङ्ख्या इयत्ता यस्य । इयत्ताशून्ये । "प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः । [सङ्ख्यान्विते च

असङ्ख्यात त्रि० सम्–ख्या–क्त न०त० । १इयत्ताशून्ये २अङ्क

असङ्ख्येय त्रि० सङ्ख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्णौ पु० "असंख्येयोऽप्रमेयात्मा" विष्णुस० सङ्ख्यादिभेदाद्यत्र न विद्यते इत्यसंख्येय भा० ।

असङ्ग पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो विषयैर्यस्य २पुरुषे जीवे तस्य सर्व्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । "असङ्गोऽयं पुरुष" सा०सू० । ३सम्बन्धशून्ये ४प्रतिबन्धशून्ये च त्रि० । "असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया" रघु । [३असम्बन्धे ४सङ्गतिशून्ये च ।

असङ्गत त्रि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिशून्ये

असङ्गति स्त्री अभावे न०त० । १सङ्गत्यभावे । सङ्गतिश्च "सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्गतिः, जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा" दीधित्युक्ता सा च षोढा तदुक्तमभियुक्तैः "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वम् षोढा सङ्गतिरिष्यते" इति व्याख्यातञ्च तत् जगदीशेन । "निर्दिष्टोपपादकत्वमुपोद्घातत्वम् "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा" इति प्राचीनोक्तौ चिन्तापदं तदभिहितोमार्थ इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्याप्यर्थे प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्य्यवसन्नमित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करचरणाः । निर्वाहकत्वं कारणतानिर्वाहक कार्य्यत्वमिति यावत् एकं कार्य्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य्यं

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] १८० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

असत्कृत त्रि० न०त०। १अपूजिते २असम्मानिते "असत्कृतमवज्ञातम् तत्तामसमुदाहृतम्" गीता। "यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता।

असत्ख्याति स्त्री असतः सत्त्वशून्यस्यानिर्वचनीयस्य ख्यातिर्ज्ञानम्। अनिर्वचनीयस्य रजतप्रपञ्चादेर्ज्ञाने। यथा शुक्तिकायां रजतमनिर्वचनीयमुत्पद्यमानमिव प्रतीयते एवं प्रपञ्चोऽपि जगत् अनिर्वचनीयतयोत्पन्नमिव ख्यायते इति हि वेदान्तिनां मतम्। अस्ति हि सर्वलोकेषु प्रसिद्धम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं तच्च भ्रान्तत्वतया सर्वैरभ्युपगम्यते। तत्र चतस्रोविधा अख्याति अन्यथाख्याति आत्मख्याति असत्ख्यातिश्चेति विवादे स्थितम्। तत्राख्यातिवादिमतमयमाशयः। इदं रजतमित्यादौ चक्षुराद्यसन्निकर्षात् पारिशेष्यात् रजतं स्मर्य्यते न तु ज्ञायते इति तस्य स्मरणस्याख्यातित्वमिति। तदेतन्न सम्यक् रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानत्वात् स्मर्य्यमाणस्याप्रत्यक्ष स्यात् न चेदमंशस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा सत्यरजतस्थलेषु इदं रजतम् अयं घट इत्यादिषु इतरेतरसंसृष्टौ सामान्यविशेषौ अपरोक्षतयाऽनुभूयेते अत्रापि तथानुभवात्। अथ सामान्यविशेषयोर्नैरन्तर्येण प्रतिभासात् तथा व्यवहारो न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसम्भवादिति वाच्यम् सत्यस्थलादौपन्यूनताया अदर्शनात्। अथ पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तिनि रजतसत्त्वासत्त्वयोरुभयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्वासाधकत्वात्। किञ्च पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभावः कथं निश्चीयते किं तद्गोचरज्ञानाभावात्? किं वा नेदं रजतमिति बाधज्ञानात्? नाद्यः तद्गोचरज्ञानाज्ञानयोरेवायोर्विवादात् अर्थाभावेन ज्ञानाभावनिश्चयेऽन्योन्याश्रयात्। तस्मादपरोक्षज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तिनि रजतसत्त्वाङ्गीकार्य्या। न च अर्थसत्तानिश्चयाधीन ज्ञानसत्तानिश्चय इति कल्पनात् प्रकृते चार्थासत्त्वात् न ज्ञानसत्त्वमिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीनतयाऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तस्मात् स विज्ञिय स्वप्रकाशसाक्षीप्रत्यक्षतया स्वतएव। तदधीनस्तु अर्थसत्तानिश्चय। नापि द्वितीयः रजतमिति उत्तरज्ञानविरोधिज्ञानत्वे नेदं रजतमिति ज्ञानानुदयेन तेन बाधायोगात्। किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररजताकारयोरविवेकस्तया कल्प्यते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि तयोरविवेक एव कल्प्यतां न तु विशिष्टसंसर्गविदित्यपि सुखाभिज्ञं शक्यते। अथ विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवादिनिवृत्तिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्त्तकत्वमिति निषेधस्य विशिष्टसंसर्गविषयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्र प्रत्येव संसर्गतदभावग्रहस्य हेतुतयैवोपपत्तौ सत्यादिविषयादिविषयोः तत्र प्रवेशे गौरवात् किञ्च प्रवृत्ते प्रयादित्वमपि वस्तुसत्त्वायत्तत्वनियम्यनम्। तच्च सत्यासत्ययोरुभयत्राप्यस्ति। न च पुरोवर्त्तिनि रजताभाव सर्वसम्मत। शुक्तिकायां यथाप्रभासमेवासत्यरजतस्य शुक्तिज्ञानेन निरसनयोग्यस्यैवास्माभि स्वीकारात्। इत्थंस्तु भेद तत्र मिथ्यारजतस्याभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्रैकालिकरजतनिषेध पारमार्थिकरजतविषयत्वान्न विरुध्यते। तथाप्रसक्तनिषेधानुपपत्ति। मिथ्याभूतेऽपि रजते परमार्थरजतार्थिना प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपाधिना रजतत्वेन प्रसिद्धिसम्भवात् अन्यथा भूतलादौ घटादिनिषेधोऽपि अप्रसक्तनिषेध स्यात् तत्र घटादिसत्त्वे तदभावोऽव्याहृत्येत। तदसत्त्वे तु अप्रसक्तनिषेधः स्यात्। ततश्च देशसामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादिप्रसक्तिर्नत्तु ततकालिकभूतलत्वादिना तथा परमार्थरजतस्य प्रसक्तिर्भविष्यति। एवञ्च उत्तरकाले नात्र्यत्र रजतमिति प्रत्यक्षं सत्यरजतविषयम् मिथ्यैव रजतमभादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतविषयइत्युभयमप्युपपद्यते। एतेन रजतापरोक्ष विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाप्यपरोक्षशुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्तम्। विवेकज्ञानकालेऽप्येतावन्तं कालं रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव परामर्शप्रसङ्गात् एतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादिति प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तेश्च। अतश्च पुरोवर्त्तिनि असदजतमुत्पद्यते इत्यङ्गीकार्य्यम्। अन्यथा शुक्तिज्ञानात् रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः स्यात् समानविषयकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ततश्च न स्मर्य्यमाणमिदं रजतं किन्तु स्मर्य्यमाणसदृशमेव तदङ्गीक्रियते। तत्सादृश्यस्य पूर्व्वानुभवसापेक्षज्ञानगम्यत्वेन। अननुभूतरजतस्य पुरुषस्य रजतभ्रमोभवति। ज्ञानरूपाध्यासस्य तु संस्कारजन्यत्वेन उत्पत्तावप्ययुक्तमिति भेदः।

अथ ज्ञानस्य प्रमाणत्वसिद्धं विध्यनियमेन अध्यासस्य बाधितविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वात् स्मृतित्वमेवास्तु। न च स्मृतित्वे अतिप्रसङ्गात्प्रायुक्तज्ञानान्तरमेव कुतो न स्मर्य्यते इति वाच्यं कर्ट गतरागादिदोषाणामपि तन्निमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात् एव तत्रैव दोषैः स्मरणाभिमानस्य प्रदर्शितत्वात् रजतस्मरणेऽपि तत्रात्र उक्ति-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रवृत्तव्यवहारविषयस्य चक्षुरादेर्व्यभिचारादि ज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्शनात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकाया रजततादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः । आद्येऽपि किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किंवा भेदाभेदौ । नाद्यः । अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवात् अनिर्वचनीयस्य त्वया अनभ्युपगमात् अन्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुणगुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तित्वं दुर्वारम् । समवायस्य च प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदाभेदपक्षे तु खण्डोगौरितिवद्भ्रान्तिः स्यात् । परिणामपक्षेऽपि बाधो न स्यात् । विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणामज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत् । अत क्षीरवदेव शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत । ननु कमलमुकुलविकासरूपपरिणामहेतौ सूर्यतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्रजतपरिणामहेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् नैवं विकसितमेव मुकुलमासीदितिवत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिणामपक्षो युक्तः निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् न चैकमेव क्षीरं दधिरूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरं तस्मान्नान्यथाख्यातिः सुनिरूपा । ज्ञानलक्षणया देशान्तरगतरजतभानन्तु साक्षात्करोमीति साक्षात्कारोल्लेखस्येतरथानुपपत्त्या न सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । किञ्च ज्ञानलक्षणाया प्रत्यासत्तित्वे तथैव पर्वते वह्निज्ञानसम्भवेनानुमानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायात्तत्सत्त्वकल्पने तु प्रकृतेऽपि साक्षात्काराद्यनुव्यवसायसत्त्वेन तुल्यत्वात् । आत्मख्यातिरिति बौद्धाः । तथाहि सर्वेषां बुद्धेर्नाविषयमन्तरेणापि तदाकारोल्लेखसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वयः । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति तेषां सिद्धान्तात् । तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं चक्षुरादिसम्प्रयोगं विनाप्यपरोक्षत्वात् सम्मतसुखवत् इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः । ते हि मन्यन्ते यद्रूपरसगन्धस्पर्शशब्दादिविषयाश्च षडपि प्रत्यया आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवाच्यान् चतुरो हेतूनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते । तत्र नीलावभासरूपस्य चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति । समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात् स्पष्टतावभासः । चक्षुरादेरधिपतिप्रत्ययात् विषयग्रहणनियम इति । तत्रेदमुच्यते प्रकृते न तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकात् रजताकारोदयो भवति तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याच्चक्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्रहेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्वज्ञानात् । विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रसङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्बाह्यार्थाद् भवति । विज्ञानवादिभिस्तस्यानङ्गीकारात् । ततश्च रजतादिबाह्यार्थासत्त्वे विज्ञानस्य कथं रजताकारतासमर्पणम् । संस्कारसामर्थ्येन तत्कल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकत्वस्थायित्वविकल्पासहत्वात् । तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तहानिः । क्षणिकत्वे पूर्वानुभवोत्तरमुत्पन्नस्य तस्य द्वितीयक्षणे नाशात् रजताकारोल्लेखसमये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोल्लेखः सम्भवति । किञ्च संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्तहानिः । अथानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्वं रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित् सजातीयं ज्ञानान्तरमुत्पादयत्येव यथा व्रीहिबीजमनेकाङ्कुरादिकार्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीयान्तरमुत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्वबीजादुत्तरबीजोत्पत्तिः किन्तु पूर्वबीजजन्याङ्कुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्वरजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तान एव संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तहानिः । तत्र पूर्वरजतज्ञानमपि तत पूर्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासनाप्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् भ्रान्त्या बहिर्वदवभासते इति चेत् उच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत लौकिकरजतवदेव जायते । अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं बाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्बाह्यार्थानङ्गीकारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकारणजन्यत्वाभावादुत्पादो बाध्यः तथा च जनकस्य पूर्वसत्त्वनियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं गृह्णीयात् वर्त्तमानपदार्थस्यैवाकारार्पकत्वनियमात् क्षणिकयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकालीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाले पूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्

[illegible] वा [illegible] । यदि [illegible] [illegible] । किन्तु [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] । किन्तु [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] ।

[illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] ? [illegible] ? [illegible] । [illegible] न [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

तोऽसम्भवात् अध्यासेऽपि यत्नेन स्वरूपावधारणमिति शुक्तिकादिभ्यो घटादीनां विशेष इति अध्यासस्वरूपनिरूपणमावश्यकं तत् समर्थनता च भाष्यकृता तदेव व्याख्यापितम्' यथा "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणाञ्चाध्यासस्तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणाञ्च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्। तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः। आह कोऽयमध्यासो नामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः। तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति। केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति। अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति। तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति। कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्?। सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति। युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते। न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः। न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति। एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः। तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते। तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः। तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते। तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि। कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि? शास्त्राणि चेति। उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति। नचाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः सम्भवति। न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते। न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते। न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति। तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति"। चतुर्थसूत्रभाष्ये च भगवत्पादशङ्कराचार्यैरप्येवमुदितम् यथा "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात्। सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत्?" इत्यादिना। 'अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः। अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः। देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्' यथा च लौकिकव्यवहारे घटादीनां पारमार्थिकत्वाभावेऽपि तत्तत्प्रमाणेन सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारिकत्वमात्रम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं खण्डनकृता खण्डनखण्डखाद्ये। यथा "अथ कथायां वादिनौ नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्। तदपरे न क्षमन्ते। तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमपरिहार्यनियतस्य तत्र प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयावसानप्रत्यूहकत्वात्। न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्विचारविषयविचाराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अभिव्यक्तौ भवतः विरागप्रयासानुपपत्तेः। कोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमात्मा वाक्संयमनियमो भवताऽभ्यूहितो नूनं, यस्य प्रमाणादगमयता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा माध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यमाभाषि। प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्तन्तां नाम ताः वाचोयुक्तयः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति मन्यसे इति चेत् प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितानां तदीयसाधनबाधनक्षमतायां न नियामकं किन्तु सदसमाभासलक्षणयोर्नित्यमित्यवश्यमभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते। यदि त्वत्पक्षेऽपि सदसमाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवताम-

[illegible] सत्कारादीनि [illegible] वाचा [illegible] । [illegible] प्रमावादेोपि [illegible] [illegible] [illegible] व्यवहारात् [illegible] [illegible] । ननु यदि प्रमावादेोपि [illegible] [illegible] प्रमावादीन [illegible] । चैवम् । न [illegible] न [illegible] प्रमावादीनोऽपि [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] प्रमा- [illegible] [illegible] न [illegible] व्यवहारादिभिरेव [illegible] । [illegible] न [illegible] प्रमावादीनीति [illegible] [illegible] [illegible] यदि न ननु [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] प्रमावादीनां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] प्रमा- [illegible] यदि [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात् । [illegible] प्रमावादि [illegible] [illegible] व्यवहारनियमे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि स्यात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] यदि [illegible]" [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] प्रमावादीनां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इति । [illegible] [illegible]

यदि [illegible] प्रमावादीनां [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] प्रमावादीनां [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमावेन [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] प्रमावादीनां [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] प्रमावादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । नापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] न [illegible] [illegible] । नापि द्वितीयः [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यदि [illegible] प्रमावादयोऽपि यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । नापि [illegible] [illegible] प्रमावादीनां [illegible] [illegible] । [illegible] प्रमावादि- [illegible] । [illegible]

यदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकार्यं तदा त्वां प्रत्यपि समान प्रसङ्ग । स्यादेतत्‌ नियतशास्त्रव्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथा प्रवर्त्तते तत्रापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पादना सत एव सद्रूपतामापद्यमिति यावत्‌ प्रमाणादिव्यवहारं प्रवृत्तमिति नियमबन्धने प्रमाणानां कारणभावो नियत तद्भावश्च नियतपूर्व्वसत्ताकत्वं कारणत्वम्‌ प्रमाणानामसत्तादाय न पर्य्यवस्येत्‌ । दूषणानामपि सत्त्वेन भङ्गादिभावस्य नियमबन्धने साधनाङ्गानां प्रमाणादीनां सत्त्वे न तद्विपर्यय तत्स्वरूपतावगाहकारनियमनादौ च कक्षीकृतमेव तस्य तत्र सत्त्वमङ्गीकृतमिति किमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भो न युज्यते इति । मैवम्‌ । एभिरपि वादिभिः कथायामारम्भायामेवाभिमतस्य प्रमाणमीयते पूर्व्वोक्तसाधनादीनामङ्गीकारात्‌ । न च व्यवहारनियमस्य सोऽङ्गीकारस्यैव प्रमाणादिसत्ताङ्गीकारमर्थं पर्यवसितया नाय दोष स्यात्‌ । यतः सत्तानामस्य तत्वारोप न तु सत्ताया । तत्र किं सत्तावगमसामान्या-भ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितासदवगमादा । न तावदाद्य मरुमरीचिकादौ असद्रूपताप्रसङ्गाभ्युपगमप्रसङ्गात्‌ । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तथापि किं कथाकालमात्रस्य बाधितस्वावगमाभावात्‌ । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधविरहात्‌ । नाद्य अतिप्रसङ्गात्‌ पुरुषत्रयावगतस्य एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बहुलं बाध्यतादर्शनादिति । नचायमर्थोऽसत्यपि द्विवादिपुरुषमात्रपूर्व्वज्ञाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने सत्यपि तथैव सत्त्वमित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्द्वितीय पक्ष परिशिष्यते यत्र सर्व्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम्‌ । तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगम कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायात सर्व्वप्रकाराबाधितत्वस्वतत्त्वावगमाय सतत्त्वसत्त्वाभ्युपगमकथानङ्गताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृगत्र सत्यत्वावगम कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्यादृग्व्यवहार नियम कृतः तमभ्यादानेन नोल्लङ्घितेति । यद्वादिनाग्व्यवहारे मध्यस्थावगम स विजयते यस्य च वचसि नैव तत्प्रावगमस्तस्य पराजय । यत्र वाद्युक्तनिग्रहस्थानत्वावगम न निग्रहीत तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय स्यात्‌ । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य द्वयोरपि नोऽनेन नियमेनोल्लङ्घनेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयो भवितव्यमिति । अथ वाच्यमनात्तसदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति । तत्रापि सत्ताविन्तायां तत्त्वावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्‌ । गवेषणमनवस्था तदनुसरणापन्नाभावानङ्गीकारात्‌ । एवं विचारणानवगमेनोपाधिकमतिरिति न्यायात्‌ । यथानिवाचतत्त्वे पूर्व्वपूर्व्व प्रकाशसत्यापत्ति वादावायगमनादायापि न विचार इति वाच्यम्‌ । अन्येषां हि तथापि विचारणानकथागमेयगमात्रविश्रामेन विचारेण तत्र परमतत्त्वमरणमरणीयेनैव समय यत्र कथाया विच सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात्‌ । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि शास्त्रानवस्थायाङ्गपरिहरत्वात्‌ । अथ वाच्य मतपक्षे स्वरूपगता शानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात्‌ न शानस्य परम्परानुसरणापत्ति मात्रेव स्वतःपक्षे शानसदवगत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । साक्षसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य समकालप्रसङ्गे यत्नवत्त्वात्‌ । यथा स्वतःपक्षे स्वरूपसद्विशेषेऽपि शानसरूपसत्त्वैव पर व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवागमस्ताऽविशेषेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं मान्यत्‌ । असशोपपादकत्वेति व्याहतमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम्‌ । नहि सदुपपादकमसच्च नेति कश्चिदावयो विशेषः । ननु तदसत्ताऽविशेषात्तत्कार्य्यं स्यान्यदापि प्रसङ्ग, न कार्य्यस्याव्यवसायेन कदाप्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तथापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म । अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामक किन्तु तत प्राक्‌ सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात्‌ । तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियामकं तथादर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरस्य सदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत्‌ न समसमयत्वादागन्तुकत्वाद्याविशेषेण नियम्यनियामकभावस्यानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्‌ । तथा च समः समाधि । तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेष । कार्य्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरयत कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवसेत्‌ । तथापि तत्कालस्यानुगत किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपमित्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्ते । किञ्च

"अन्तर्भावितसत्त्वस्य कारणं तदसत्तत।

प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं घाटस्वरूप स्थिते पेऽङ्गनि यामिकजागरणस्थानमनुहरति तथापि कालान्तरस्थित्या, घटादिक स्वरूपतो विशेषणतश्च प्रत्यच्छिन्न, तद्विभागेन स्वभावबलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते। नत्वेवमत्यन्तासङ्गमितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च प्रत्यच्छिन्नतयाऽङ्गीकारात् कुत स्वभावतोविशानं सम्बन्धि निरूप्यते न।उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादन्यथातिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण इतोऽन्तरत्वान्नेत्यलमतिविस्तरेण"। सर्वदर्शनसंग्रहवाद्यम्। [२अव्यक्तत्वे च।

असत्ता स्त्री असतोभाव तल। १अविद्यमानत्वे २ असाधुत्वे

असत्त्व न० असतो भाव त्व। १अविद्यमानत्वे २अव्यक्तत्वे ३असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्य न०त०। ४द्रव्यभिन्ने "सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण" इति फणिभा०। "क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारके। असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्य्यताम्" हर्य्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्वयिन्या कर्तृकर्मस्वभिन्नकारकत्वशून्याया साध्यरूपयां ५क्रियायाञ्च। सत्त्व प्रकाशादिसम्पादक प्रकृतेर्गुणभेद न०त०। तद्भिन्ने ६रजसि ७तमसि च न०। सत्त्व जन्तुमात्रम् न०ब०। ८जन्तुशून्ये त्रि०। सत्त्वं सात्त्विक गुणभेद। ९तच्छून्ये तामसादिगुणयुते त्रि०। सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वम् अभावे न०त०। १०प्रयोजनानुपयुक्ते उदा० असत्ख्यातिशब्दे "सत्त्वासत्त्वकथा वृथा" सर्वदर्शनसं०।

असत्पथ पु० असन् पन्था अच् समा०। १शास्त्रादिनिषिद्धकार्य्यादौ २दुष्टे मार्गे च। [दुष्टपथावलम्बने।

असत्परिग्रह पु० असत पथस्य परिग्रह स्वीकार।

असत्प्रतिग्रह पु० असत निषिद्धस्य तिलादेः असद्भ्योवा शूद्रादिभ्य प्रतिग्रह। १निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २शूद्रादिभ्य प्रतिग्रहे च। प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्वेन द्रव्य स्वीकार। पारितोषिकोपढौकनादिग्रहणे तु न दोष। विवरणमप्रतिग्राह्यशब्दे दृश्यम्। "प्रतग्रहमसत्प्रतिग्रहेष्विति" विष्णु० "असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रतिग्रहेष्विति" शु०त० रघुनन्दनः।

असत्य न० विरोधे न०त०। सत्यभिन्ने १मिथ्याभूते। २कपटार्थके वाक्यादौ "अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्" मनुः। असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचन। ३ तत्प्रयोक्तरि मिथ्याभूते ४वस्तुनि च त्रि०। "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इति गीता। असत्यत्व वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेद वाक्यस्य तु तथाभूतपदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इद रजतमितिवाक्य शुक्तिकायां रजततादात्म्य प्रतिपादयत् असत्य भवति एवमन्यदपि। सत्यत्वञ्च त्रैकालिकबाधशून्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम्। गयुप्रजापते ५भार्य्याभेदे, स्त्री "गयोरासीत्प्रिया भार्य्या सत्याऽसत्याथ धर्मजा" भा०व०प०२१९ अध्या०।

असत्यसन्ध त्रि० असत्ये सन्धाऽस्य। १कपटाभिसन्धानवति २अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथारूपाभिमानवति च। यथा देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसन्धा। अत एव छा०उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्थितम्। "पुरुष सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपाहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशु तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते॥ अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशु तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते। स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो।" "यथा सोम्य! पुरुषं चौर्य्यकर्मणि सन्दिह्यमानमिग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषा। किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाहुरपाहार्षीद्धनमस्यायम्। ते चाहु किमपहरणमात्रेण बन्धनमर्हति। अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ता पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्य्येण धनमपाहार्षीदिति। तेष्वेव वदत्सु इतरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्त्ता इति। ते चाहु सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति। तन्निषेधापह्नुवति चाहु परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिश्चापह्नुते स एवम्भूतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषै स्वकृतेनानृताभिसन्धिदोषेण। अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्तैन्याकर्तृतयात्मानमन्तर्धाय परशु तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः। तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्रो, अनृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्ध। स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्माणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वान्नादाह्येत न

[illegible] इति भा [illegible]।

असद्ग्राह पु° [illegible]।

"[illegible]" [illegible]।

[illegible]।

असदागम पु° विरोधे च ष° त°। [illegible]।

[illegible]।

असदाचार पु° अभावे न° त°। [illegible]।

[illegible]।

असद्दृश त्रि° न° त°। [illegible]। "[illegible]" भा° [illegible] १९८ श्लो°।

[illegible]।

[illegible] पु° [illegible]।

[illegible]।

असद्धेतु पु° [illegible]।

[illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] पु° [illegible] अभावे न° त°। [illegible] विरोधे न° त°।

[illegible] त्रि° [illegible]।

[illegible] न° त°। [illegible] विरोधे न° त°। [illegible] त्रि°। [illegible] त्रि°।

असद्व्यवहार पु° [illegible]। [illegible] न° त°।

असन पु° अस-बो-ल्युट्। [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible] [illegible] त्रि° [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]।

[illegible]।

[illegible] स्त्री° [illegible]।

असनि त्रि° अस-अनि। [illegible]।

[illegible] त्रि°।

असन्तति स्त्री° [illegible] अभावे न° त°। [illegible] न° त°। [illegible] त्रि°।

असन्तान पु° [illegible] अभावे न° त°। [illegible] न° त°। [illegible] त्रि°।

[illegible] त्रि°।

असन्ताप पु° अभावे न° त°। [illegible] न° त°। [illegible]

असन्तुष्ट त्रि° न° त°। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible]।

असन्तोष पु° अभावे न° त°। [illegible] न° त°।

असन्दिग्ध त्रि° न° त°। [illegible] न°। "[illegible]" [illegible]।

असन्धित त्रि° [illegible] न° त°। [illegible] "[illegible]" भा°।

असन्धिन् त्रि° [illegible] न° त°। [illegible]। "[illegible]" कु° ८। २॥ "[illegible]" भा°।

असन्धि पु° अभावे न° त°। [illegible] न° त°। [illegible] त्रि°।

असन्नद्ध त्रि° न° त°। [illegible]।

[illegible]।

असन्निकर्ष पु° अभावे न° त°। [illegible] विरोधे न°

त० । २दूरस्थे न०ब० । ३सन्निकर्षशून्ये दूरस्थे त्रि० ।
असन्निकृष्ट त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे ।
असन्निधि पु० अभावे न०त० । १नैकट्याभावे, विरोधे न० त० । २दूरत्वे । न० ब० । ३दूरस्थे त्रि० ।
असन्निहित त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे । २असम्यग्-निवेशिते च ।
असपत्न त्रि० विरोधे न०त० । १शत्रुभिन्ने मित्रे न०ब० । २शत्रुशून्ये त्रि० "इम देवा असपत्नम्" यजु० ९,४, स्त्रियां षार० ङीन् "असपत्नी सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी" ऋ० १०, १५९,५ । पत्नौ उपाधीयमाने इष्टकाभेदे "पशुश्यामन्ते वाग्निनीदसपत्नी" कात्या० १७,११,१ । 'असपत्नी इष्टका' कर्क० ।
असपिण्ड पु० स्त्री० न समानः पिण्डो देहारम्भकावयवभेदो यस्य । सप्तमपुरुषादनन्तर्गतयोः स्त्रीपुरुषयोः । "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः" मनुः "असपिण्डः स-पिण्डो वा स्त्रीसतरोपनायिनः" स्मृतिः । सपिण्डशब्द-निर्वचनेन च सापिण्ड्यं मिताक्षरालता "अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीमिति" या० स्मृतिव्याख्याने दर्शितम् । असपिण्डा समान एक पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता चैकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथा हि पुत्रस्य पित्रा सह एकमिण्डता । एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभि-रपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वसृमातुलादिभिरपि एक-शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वस्रादिभिरपि । तथा पत्न्या सह पत्युः एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्य्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः सह एक-शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दः तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । अवश्यमेकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । "आत्मा हि जज्ञ आत्मनः इत्यादि" श्रुतेः तथा "प्रजा-मनु प्रजायसे" इति तथा "स एवायच्छिद्रः पृथक् पृथक् प्रत्यक्षेणोपलभ्यते" इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोप-निषदि । "एतत्षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि मातृतस्त्रीणि पितृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः । त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः" इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वापपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये भ्रातृसन्ताने भ्रातृ-व्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्यङ्गीकारेण रूढपरिग्रहे अवयवशक्तित्याग तत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् । "समुदायावयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्र शब्दगतित्वेन समुदाय प्रसिध्यति"। एवमस्मदुक्तैकशरीरा-वयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्याम" । "असपिण्डानित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पार-म्पर्येण वा सापिण्ड्यमनन्तं मत्वा सर्वत्र यथाकथ-ञ्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह" । "पञ्चमात्सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" या० स्मृ० । "मातृ-तो मातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्ध्वम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमा-दूर्द्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः । तस्मात् सपिण्ड-शब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निर्मन्थ्य पङ्कजादि-शब्दवन्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-भेदः तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योज-नीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युच्यते एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्-तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति" मिता० । एवमेवागोत्रेऽपि सापिण्ड्यम् पितृपक्षीय सप्तमी मातृपक्षीया तु निपीरूप सापिण्ड्यम् दत्तायाः तु सगोत्रत्वाभावाच्चाप्राप्तमिति" भेदः दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृभोक्तृ-त्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः ।
असभ्य त्रि० सभायामर्हति यत् न०त० । सभायामनुपयुक्ते १स्त्रीवर्णनादौ, २खले च ।
असम त्रि० नास्ति समोयस्य । १अतुल्ये । "स प्रधार्यास्त्रमीद्भाता न ससौ नासमाविति" मनु । सम युग्मसंख्यान्वितः २तद्भिन्ने अयुग्मे विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि संख्यान्विते च यथा मेषादिषु द्वादशराशिषु मेषमिथुनसिंह तुलाधनुःकुम्भा असमराशय-एवमन्यत्रापि । ३बुद्धभेदे पु० ।
असमच्छ न० न समक्षम् । १अप्रत्यक्षे चक्षुरित्यादिस्थाने अव्य० अच् । २तद्विषये त्रि० ।
असमग्र त्रि० न०त० । असम्पूर्णे असकले ।
असमञ्जस न० समञ्जस युक्तियुत न०त० । १असङ्गते । "यद्यपि का नोहानिः परस्य द्राक्षां रासभश्चरति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः" उद्भट ।
असमञ्जस् पु० सम्+अञ्ज—असुन् न०त० । सगरस्य ज्येष्ठ-पुत्रे अंशुमतः पितरि सूर्य्यवंश्ये क्षत्रियभेदे तत्कथा "अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्व्वमासीन्नराधिपः । सगरो-

[illegible]

असमर्थ त्रि [illegible]

असमर्थसमास पु० [illegible]

असमवाय पु० [illegible]

असमवायिकारण न० [illegible]

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच कचित् समवायसम्बन्धेन, कचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्थञ्च कार्य्ये कार्य्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नम् असमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम्” ।

कुत्र कुत्र किमसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं ततउद्धृत्य किञ्चित् प्रदर्श्यते ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म्म१ । तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म्म२ । अभिघातजे मुषलादौ कर्म्मणि व्यतिरेकाद् अकारणं हस्तसंयोगः ३ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्म्मणि४ । अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म्म५ । आत्मकर्म्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्७ । नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम्८ । प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ९ । नोदनविशेषादुदसनविशेषः १० । हस्तकर्म्मणा दारककर्म्म व्याख्यातम्११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने१२ । यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम्१३ । तृणे कर्म्म वायुसंयोगात्१४ । मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम्१५ । इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्म्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यमिषोः कर्म्म तत्कर्म्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च१७ संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्” १८ वै० सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म्म, तस्य च कर्म्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तस्पर्शवद्द्रव्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा१ । तथा हस्तसंयोगादुत्क्षेपणमवसलसंयोगादित्यर्थः अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, मुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २। उदूखलाभिहतमुषलस्याकस्मात् यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि मुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथापि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् मुषलस्याकस्मिकमुत्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुषलस्य पुनरुत्पतनं वा भवेत् इति भावः ३। मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्त्तुमाह । मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व्वसूत्रस्य तथैवेति दिश्यते४ । कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह । यथा मुषले उत्पतति मुषलगतस्य नोदनमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पततो मुषलस्य पटुतरेण कर्म्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये मुषले संस्कारो जनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्तेऽप्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अवशो हि हस्तो मुषलेन सहोत्पततीति भावः ५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्म्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रतीते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथानुपपत्तिरेवोपचारबीजम् । तथाचायमर्थः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म्म तत् हस्तमुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्म्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च कचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः कचिद्वेगवन्मुषलादिसंयोगो यथा पातुकस्य शरीरावयवकर्म्मेति भावः ६ ॥ प्रयत्नानधीनकर्म्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अवःसंयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्यानादिना विषादेरन्तरीक्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिर्वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन सङ्ग्रहः ७ ॥ ननु गुरुत्वात् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य कचिदूर्द्ध्वं कचिच्च तिर्य्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह । गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाष्ठादेर्यदूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनं तन्नोदनविशेषात् तीव्रतरात्नोदनात् । तथाच फलपतनपाषाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्य्यक् नचोर्द्ध्वं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्य्यक् ऊर्द्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीति इच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ९,१०॥ उदूखलाभिघातात् मुषलेन सह हस्ते यत्कर्म्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्व्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्तुल्यतया बालकस्य क्रीडाकरचर-

[illegible]दिवात्वं [illegible]मिति । [illegible] यदपि यत् [illegible]दिवाचन प्रवृत्तपूर्वकत्वेन यदपि [illegible] च न यदि न [illegible] ॥ ११ ॥ इदानीं प्रवृत्तपूर्वकत्वमपि [illegible] यत्र प[illegible]म् तत्र — [illegible] । [illegible] [illegible] यत्र [illegible] [illegible] [illegible] जाते यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न वा [illegible] [illegible] । '[illegible]दोषो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] ॥१२॥ इदानीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१३॥ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥१४॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible]म् [illegible] [illegible]म् [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible]म्, [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible]म्, [illegible] [illegible]म्, [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१५॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तेन [illegible] संयोग [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] संयोगे [illegible] [illegible] [illegible]

संयोग[illegible] [illegible] न [illegible] ॥१६॥ [illegible] [illegible] संस्कार[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् [illegible] [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible] [illegible] संस्कारो [illegible] न न तेन [illegible] [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संस्कार [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] संस्कारैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संस्का-रैव [illegible] एव एव संस्कारः [illegible] न तु [illegible] संस्कार[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संस्कारा[illegible] [illegible] [illegible] संस्कार[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१७॥ [illegible] संस्कार एव [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] संस्कारस्य [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] संस्कारैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१८॥ [illegible] ।

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]म्१ । [illegible] [illegible] [illegible]म्२ । [illegible]म्३ । [illegible] [illegible]म्४ । [illegible] [illegible] । [illegible]म्५ । [illegible] संस्कारो [illegible] तेन [illegible] [illegible] [illegible]म्६ । [illegible]१ । [illegible] [illegible] ॥१॥ [illegible] [illegible] न [illegible]म्२ । [illegible] [illegible] [illegible]म्३ । [illegible] [illegible]म्४ । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] ॥६॥ [illegible] [illegible] ॥७॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

र्म भवति य संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति सः । य संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यस्मिन् कर्म संयोगिनो परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् १ । ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परामृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण व्यापकेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवदात्मसंयोगस्तत्रासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परामृशति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २ । इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह । अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्, तत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ३ । तेषामेव वृष्टिबिन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह । क्षितौ पतितानामपां बिन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलावयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसञ्चरणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादप्सु समवायिकारणेषु ४ । ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेषः यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाड्यः सूर्यरश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति ग्रीष्मे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाडीवायुसंयोगादिति स च नाड्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग इत्युपपादनीय ५। ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह । नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनादास्कन्दनात्, वायुसंयुक्तारश्मयस्तत्र युक्ता अप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था अपः क्वथ्यमाना वायुसम्वलितरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति, चकार इत्यर्थस्तत्र च उपमानं स्थालीस्था एवापो द्रष्टव्या ६ । ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वं गमनम् अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वादित्यरश्मयः प्रभवन्ति तत्कथं तदित्यत आह । अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिक्षत सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टान्निमित्तादप्सु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति । येन कर्मणा आप ऊर्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ७ । नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वलक्षणमुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादेश्च शैत्यादप्त्वमविवादसिद्धम्, तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो द्व्यणुकमारभमाणा द्व्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वशून्यैरवयवैर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजःसंयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्ततः आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकरकादिनाशावयवविभागस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्व्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववता हिमकरकादीनां विलयनं तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ८। ननु जले दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यास्वप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फूर्जथुर्लिङ्गं वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तावत्प्रत्यक्ष एव तदनुपदञ्च स्फूर्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यस्मान्मेघात् करका प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजो विद्युद्रूपमनुप्रविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भकाणामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति ९ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि "आपका अग्नि गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णम्" इत्यादि १०। ननु विस्फूर्जथुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च नानुभूयेते इत्यत आह । विस्फूर्जथुरितिशेषः अद्भिः स्तनयित्नोः संयोगविभागौ निमित्तकारणीभूय स्तनयित्नोरेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचिच्च वायुबलाहकसंयोगविभागौ निमित्तकारणे बलाहकवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्

[illegible] ॥१॥ [illegible] ॥२॥ [illegible] ॥३॥ [illegible] ॥४॥ [illegible] ॥५॥ [illegible]

[illegible] ॥६॥ [illegible] ॥१०॥ [illegible] ।

असमवायिन् त्रि० न समवायि [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] [illegible]

इत्यादीनि छन्द०उक्तानि ज्ञेयानि।प०।२अनुपसचरिते त्रि०

असमस्त त्रि० सम+अस–क्त न०त०। १असंक्षिप्ते २व्यस्ते "एते व्यस्ता. समस्ता चेति" विश्वामित्रवचनव्याख्याने "व्यस्ता असमस्ताः" प्रा०त० रघु०। ३असमये व्याकरणोक्त-समासशून्ये विभक्त्यादिकार्ययुक्ते ४त्रिपदवाक्ये न०।

असमाति त्रि० सम साम्यमतति अत–इन् न०त०। अतुल्ये अनुपमे "एवाहि जातो असमात्योजाः" ऋ० ६,२९,६।

असमान त्रि० न०ब०। अतुल्ये। "समान लघु चाणीव पूर्व्वेणैव विशुध्यति। असमान द्वितीयेन" यम।

असमानयानकर्म्मन् पु० न समानं तुल्यकालिकं यानकर्म्म यत्र। सन्धिभेदे। त्वमपे याहि ततोऽहं यास्यामीति समयं कृत्वा यत्र पूर्व्वापर जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे यानकर्म्मरूपे सन्धौ। [२समाप्तिशून्ये त्रि०।

असमापन न० अभावे न०त०। १सपूर्त्त्यभावे न०ब०।

असमाप्त त्रि० न समाप्तः। १असम्पूर्णे "असमाप्ते व्रते चैव नैव कुर्य्यात् व्रतान्तरम्" स्मृतिः। संकल्पपूर्व्वकगृहीतव्रतस्यास-मापने व्रतान्तरस्यारम्भाकर्त्तव्यताऽत्रोक्ता। आरब्धकर्म्मणः सपूर्णता समाप्तिः। २तच्छून्ये च "असमाप्ते परि-कर्म्मणि स्मृत" कुमा०। ३सम्यगप्राप्ते च।

असमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। १समाप्त्यभावे न०ब०। २समाप्तिशून्ये त्रि०। ३सम्यगप्राप्तौ स्त्री ४तच्छून्ये त्रि०

असमावृत्त पु० न०त०। समावृत्तः चीर्णब्रह्मचर्य्यतया गुरु-णानुमतः गुरुकुलादावृत्तः गृहस्थकर्म्मारम्भाय कृत समावर्त्तनसंस्कार न०त०। तद्भिन्ने ब्रह्मचारिणि स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे। "भाषिकाश्च तयो-र्ज्योयादसमावृत्त(वर्त्त)को द्विज" मनु। असमावर्त्त-कोऽप्यत्र।

असमाहार पु० समाहारो मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च अभावे न०त०। १तदभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असमाहित त्रि० न०त०। १समाधिशून्ये चित्तैका-ग्रताशून्ये २असन्निवेशिते च।

असमीक्ष्यकारिन् त्रि० असमीक्ष्य विविच्य न करोतीति कृ+णिनि। १विवेचनामकृत्वैव कर्म्मकारके, २मूर्खे च।

असमृद्धि स्त्री फलोद्देराधिक्यं समृद्धिः अभावे न०त०। १फलाधिक्याभावे "नात्मानमवमन्येत पूर्व्वाभिरसमृद्धिभिः" मनु। न०ब०। २समृद्धिशून्ये त्रि०।

असम्पत्ति स्त्री अनुरूपात्मलाभः सम्पत्तिः सम्पदौ च अभावे न०त०। १सम्पत्त्यभावे। न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असम्पन्न त्रि०। सम्पन्न सम्प्रयुक्तं अनुरूपात्मस्वरूपमाप्तञ्च न०त०। तद्भिन्ने। [२सम्पत्तिशून्ये त्रि०।

असम्पर्क पु० अभावे न०त०। १सम्बन्धाभावे न०ब०।

असम्पूर्ण त्रि० यावत्पर्य्यन्तानुसरणे समाप्तिस्थानात् सम्पूर्णं न० त०। तादृशपूर्त्तिशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसम्पूर्णमण्डलमिदानीम्" मुद्रारा०

असम्पृक्त त्रि० न०। १असङ्गते २असंयुक्ते।

असम्प्रज्ञात त्रि० न सम्यक् ज्ञातं ज्ञेयादिभेदो यत्र। पातञ्ज-लोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातृभेदशून्ये निर्विकल्पके १समाधौ। समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च तत्राद्यः सविकल्पकः ग्राह्यग्रहणग्रहीतृप्रतिभासत्वात् तत्-प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्व्वविकल्पशून्यत्वादसम्प्रज्ञातो द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ "क्षीणवृत्तेरभिजातस्य मणे-र्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः" यथाऽ-भिजातस्यातिस्वच्छस्य मणेः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य तद्रूपाभिनयेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-ग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्तस्य स्थूल-सूक्ष्मभूतात्मकग्राह्ये ग्रहणैरिन्द्रियादिवृत्तिभिः ग्रहीतरि च वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः सम-धिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्भिन्ना च असम्प्रज्ञाता समापत्तिः। सम्प्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे वक्ष्यते। अस्या एव च निर्वीज इति संज्ञान्तरम् "तस्यापि-निरोधात् निर्वीजः समाधिः" पात०सू०। सत्त्वपुरुषा-न्यताख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्व्वस्य सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-त्वेन चित्तस्य कृतकृत्यता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति न्यायेन निर्वीजः समाधिर्जायते स च "आगमेनानु-मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" इत्युक्तः आगमेन श्रवणेन अनुमानेन मननेन ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन प्रज्ञां पुरुषसाक्षात्कारं सम्पादयन् योगं निर्वीजसमाधिं लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्वीजसमाधिसंस्कार प्रचये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते हेत्वभावात्, कृत्यशेष-समाप्ताधिकारोऽपि चित्तस्य स्थितिहेतुः न हि कृतभोग-विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधि क्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठ केवलो मुक्तो भवतीति" इति०। २असङ्गज्ञाते च।

असम्मति [illegible]

असम्बद्ध न० [illegible]

असम्बद्धप्रलाप पु० [illegible]

असम्भव पु० अभावे न० त० [illegible]

असम्बाध त्रि० [illegible]

असम्भव पु० अभावे न० त० [illegible]

असम्भवत् त्रि० [illegible]

[illegible]

असम्भाव्य त्रि० सम्+भू-ण्यत् [illegible]

असम्भावना स्त्री० अभावे न० त० [illegible]

असम्भावनीय त्रि० न० त० [illegible]

असम्भूति स्त्री० सम्+भू क्तिन् अभावे न० त० [illegible]

असम्मत त्रि० न० त० [illegible]

असम्भेद पु० [illegible]

असंयम पु० [illegible] अभावे न० त० [illegible]

असंयत त्रि० न० त० [illegible]

असंयाति स्त्री० अभावे न० त० [illegible]

असंवित त्रि० न० त० [illegible]

असंसृष्ट त्रि० सम्+सृज-क्त न० त० [illegible]

असंस्कृत त्रि० न० त० [illegible]

असंहत त्रि० न० त० [illegible]

असम्भोग पु० अभावे न० त० [illegible]

दम सम" इत्युपक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा" इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः यथार्थज्ञानपरत्वम् न०त० । १तच्छून्ये स्थिरप्रज्ञे त्रि० ।

असम्यच् त्रि० न०त० । सम्यग्भिन्ने १अनुचिते २अयुक्ते । "असम्यग्व्ययशीलैश्च" देवीभा० । स्त्रियां ङीप् असमीची

असरु पु० सरति सृ–उन् न०त० । (कुक्कुरसोङ्गा) वृक्षे

असल न० अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस+कलच् । अस्त्रक्षेपोपयुक्ते १मन्त्रभेदे २लौहे च ।

असवर्ण त्रि० न समानो वर्णोऽस्य समानस्य सादेशः । असजातीये भिन्नवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादि । "द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" वृहन्ना० ।

असश्चत् त्रि० सश्चतिर्गतिकर्मा निरु० सश्च–शतृ न०त०। १अगमनशीले स्त्रियां ङीप् "अस्य प्रजावती गृहेऽसश्चन्ती" ऋ० ८।३१।४। "असश्चन्ती अगमनशीला" भा०। २अपराजिते च "मधुजिह्वा असश्चत" ऋ०६।७०।४। "असश्चत अपराजितान्" भा०।

असश्चुस् त्रि० सच–वा उसुन् न०त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे "यासां दोहते विरुद्धसश्चुषी सुमत्" ऋ०६।८६।१८ । "असश्चुषी अप्रतिबद्धा" भा० ।

असस्वत् त्रि० सस–स्वप्ने शतृ न०त० स्त्रियां ङीप् । स्वव्यापारे जागरूके "देवान्ते असस्वन्तो अग्नयः" ऋ० १।१४३।३। "असस्वन्त स्वव्यापारेष्वस्वपन्त" भा० ।

असह त्रि० न सहते सह–अच् न०त० । अक्षमे असहने

असहन पु० न सहति सह–ल्यु न०त० । १शत्रौ । २क्षमाशून्ये त्रि० । भावे ल्युट् अभावे न०त० । ३क्षमाभावे

असहाय त्रि० नास्ति सहायो यस्य । १सहचरशून्ये अन्यसाहाय्यरहिते २सङ्गरहिते च "कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्," मनुः । ["स्वगमनमुखमेवसहिष्णुता" नीति

असहिष्णु त्रि० न सहिष्णु । अक्षमे सहनशीलभिन्ने

असह्य त्रि० न सह्य । सोढुमशक्ये "असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे" "द्विषामसह्यः सुतरां तरूणाम्" इति च रघु । "भवत्यसह्यप्रवेदनम्" कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न०त० । १परोक्षे २इन्द्रियायोग्ये च ।

असाक्षात्कार पु० अभावे न०त० । १प्रत्यक्षाभावे विरोधे न०त०। २ परोक्षज्ञाने न०ब०। ३ प्रत्यक्षाविषये ४तच्छून्ये च त्रि०।

असाक्षिक त्रि० नास्ति साक्षी साक्षाद्द्रष्टा अधिष्ठाता वा यस्य कम् । १साक्षिशून्ये "असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः" मनुः । २अधिष्ठातृशून्ये च असाक्षिका जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा०प्रक० ।

असाक्षिन् त्रि० न साक्षी । वक्ष्यमाणवचनतो दोषादितो वा साक्ष्यकर्मसु अयोग्ये श्रोत्रियादौ । असाक्षिणश्च मिता० दर्शिता "उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहितानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्ष्यन्ते ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः "असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतो भेदात्स्वयमुक्तिमृतान्तर" इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्याह । "श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृत" इति या०स्मृ० तापसग्रहणमत्र आदिग्रहणेन पितृविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शङ्खः । "न पितृविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजककारुप्रभृतिनिर्ग्रन्थ साक्षिणः" इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता नारदेन "स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते" इति। यच्च कोपना कितवाद्युक्तम् । भेदादसाक्षिणश्च स्वरूपमनन्तरमेव दर्शितम्। "साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना । तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः" इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तम् । "स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हतीति" । मृतान्तरस्यापि स्वरूपमुक्तम् । "योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क्व तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः" इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् यूयमत्रार्थे साक्षिण इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृतेऽर्थे च अनिवेदिते साक्षी कमर्थमर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदिष्यति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविता अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण इति । तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षी । यथाह नारदः । "मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताद्धते" । तथा । "श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु" । तानेवासाक्षिणो दर्शयति । "स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः । रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च, निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः" । स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यव-

[illegible]

[illegible]

असि–इत्। २खण्डे पु० "असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते। इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा"। चण्डिकापूजामन्त्र. "खड्गं श्यामा असिकरा मुण्डमाला विभूषिता" श्यामाकवचम्। खड्गलक्षणन्तु वृ०सं० उक्तम् "अङ्गुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः। अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः॥ श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम्। सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकाभाश्च॥ कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः। खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगताः प्रभूताश्च॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः। स्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्यस्त इष्टफलः॥ क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोषात्। स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे॥ नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च पश्येन्न तत्र वदनम् न वदेच्च मूल्यम्। देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम्॥ गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च। करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्यः प्रमाणयुक्तः स। मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने॥ यस्मिंस्तु सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य। वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्टः॥ अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य। कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वैतत्। शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे। भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च॥ नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः। उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः॥ स्तनहृदयोदरकुक्षिनाभीषु चतुर्दशाद्यो ज्ञेयः। नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः॥ ऊर्वोर्द्वाविंशे स्यादूर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे। जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च॥ जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्णौ पादे तदङ्गुलीष्वपि च। षड्विंशतिकाद्याः स्युरिति मतेन गर्गस्य॥ सुतमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च। एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत् क्रमशः॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धिः सुतमरणधनलाभौ। क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्सप्तति॥ लब्धिर्हानिः स्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः। ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात्॥ चिन्ताप्तिरविर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽस्वास्थ्यम्। ऐश्वर्यमृत्युराज्यानि च क्रमात्त्रिंशदिति यावत्॥ परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पापशुभफलदाः। केचित्फलान्यष्टाशिद्यावत्परतोऽप्यमिति यावत्॥ करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः। शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः॥ कूर्म्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः। वैदूर्य्यकनककान्तिप्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः॥ इष्टमैथुनस्य च गदापाम रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्। हविषा गुणवत्सुतमभिलिप्सोः सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम्॥ बडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं यदि पापेन समीहते ऽर्थसिद्धिम्। झषपित्तमृगाश्वबस्तदुग्धैः करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः॥ आर्क्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः। शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छ्रितस्य न शिलासु भवेद्विघातः॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत्। सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम्" वृ०सं०। हेमा०परि०ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा "वत्स! पुरा भूतपूर्वैराचार्यैरुपदिष्टश्चैव यन्मयाश्रुतं तदुपदिशामि विशेषं खड्गस्य लोहं चतुर्विधं भवति। योनयः पञ्चविधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमाकृतिर्द्विधा द्वादश स्थानानि गौरवं चतुर्दशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्णश्छायाश्चतुर्गन्धस्वरेण वा यत्र विशेषा भवन्ति तत्कीर्त्यमानं निबोध तीक्ष्णं मृदु स्निग्धं खरं मृदुतीक्ष्णं पञ्च चेति जातयः पञ्च भवन्ति वालुका रत्नाकरश्च पद्मो धातुस्तापश्चेति योनयः पञ्चधा भवन्ति। पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति। नीलेभ्यो मृदु भवति। स्निग्धेभ्यः स्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति। रक्तेभ्योऽव्येभ्यो मृदुतीक्ष्णं भवति। रक्तवर्णैर्वर्णान्नितैः कर्षैरङ्गैः चित्रं यदन्न उत्पद्यते लोहं तदञ्जायुधनाम भवति। तच्च पापाण एव पूजित इति। भवन्ति चात्र श्लोकाः। तापं चिरादेव विघूर्णितस्य भिन्नाञ्जनाभं यच्चक्ष्यशरीरम् पीतं भवेत् निर्मलरूपवर्णं सर्वाणि लोहानि भिनत्ति तीक्ष्णम्। सच्छिद्यते तापमुपैति चाशु श्वेतं भवत्येव मलायनरूपम्। यत्स्थूलहीरं त्वपुवन्न्मयं सर्वेषु कार्येष्वपि तन्मृदु स्यात्। श्वेत भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च सघट्टनामेति चिराच्च तापम्। सघातलोहेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। खरं विशीर्यैत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं मृदुतीक्ष्णमाङ्गं। यच्चातपे न च दह्यतेऽग्नौ तदञ्जलोहं प्रकसीक्ष्य

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] भवति । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] करोति । [illegible] ।

चतुस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानधर्मभाजनं च पञ्चत्रिंशदङ्गुले सख्यं च करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्त्तुर्ददाति सप्तत्रिंशदङ्गुले पराभवमरिभि करोति । अष्टत्रिंशदङ्गुले शत्रुप्रमर्दनं करोति नवत्रिंशदङ्गुले पुत्त्रनरेव परिक्लेशं नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति व्रणेन खड्गन्वितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्य पीड़नाद्भयं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले स्वराष्ट्रवर्द्धिमन्त्रिण- स्त्रिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्त्ता भवति । चतुश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्च- चत्वारिंशदङ्गुले व्रणो भवकृ षट्चत्वारिंशदङ्गुले व्रणा सुखावाहा भवन्ति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं पीडयति परपक्षं वर्द्धयति अष्टाचत्वारिंशदङ्गुले राजश्रियं भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले कुलवृद्धिर्भवति" । एकत्रिंशदाद्यङ्गुलेषु व्रणे फलविशेषोऽभि- हित । अत परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणमुत्तमम् । प्रधान- देहसम्भूतैरन्यास्थिभिररिन्दम । लोहं प्रधानं खड्गार्थे प्रशस्तं तद्विशेषत । खटीकदुरूर्षिकावङ्गसूर्प्यारकेषु च । विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमग्रामवेदिषु । सह- ग्रामेषु चीरेषु तथा कालञ्जरेऽपि च । लोहं प्रधानं खड्गानां प्रधाना शृणु लक्षणम् । खटी कटुरुजा ये च दर्शनीयाश्च ते स्मृता । कार्य्ये दृश्याश्च ऋषिकारूद्भवो गुरवस्तथा" तीक्ष्णाश्छेदसहा वङ्गा दृढा सूर्प्यारकोद्भवा' । सुदृढाश्चैव विज्ञेया प्रभवन्ति विदेहजा । अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णा खड्गास्ते दृढास्तथा । वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णामध्यमग्राम- सम्भवा । छेदसहयवस्तीक्ष्णावेदिदेशसमुद्भवा । सह- ग्रामोद्भवा खड्गा सुतीक्ष्णालघवस्तथा । निर्व्वणा निर्मला खड्गाचीरदेशसमुद्भवा । कालञ्जराभारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । शताङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्ग प्रकीर्त्तितः । तदर्धोमध्यमः प्रोक्तस्ततोहीनं न धारयेत् । प्रमाणाभ्यधिकं देव । छिन्नवमन्तर्थेव च । दीर्घं सुमधुर- मन्द्रोयस्य खड्गस्य भार्गव ।। किङ्किणीसदृशस्तस्य धारणम् श्रेयमुच्यते । खड्गं पद्मपलाशाग्रोमण्डलाग्रश्च शस्यते । करवीरपलाशाग्रसदृशश्च विशेषत । मल्लीष्टतसगन्धश्च पद्मोत्पलसुगन्धिक । वर्णतश्चोत्पलाकार सवर्णो गगनस्य च । समाङ्गुलस्था' शस्यन्ते व्रणा खड्गेषु भार्गव । श्रीवृक्षपर्व्वताकारवंशपत्रनिभाश्च ये । मङ्ग- ल्यार्था तथान्येषां सदृशा येच भार्गव ।। काकोलूककबन्धाभा विषमाङ्गुलिसंस्थिता । प्रमाणुगा' प्रभूताश्च न प्रशस्ता

कदाचन । खड्' न पश्येद्दनं ध्या न दृणुयादसम् । न चास्य कथयेन्मूल्यं जाति देश कथञ्चन । उत्सृष्टो न स्पृशेत् खड्ग निशि कुर्याश्च शीर्षके । दिवा च पूजयेदेनं गन्धमाल्यादि सम्पदा । खड्गं प्रयत्न मणिहेमचित्रं कोशे सदा चन्दन- पङ्कयाठ्यम् । संस्थापयेद्भूमिपति प्रयत्नात् यतेत चेह स्वश- रीरवत्" विष्णुध० । देवीपु० । "खड्गस्य लक्षणं वक्ष्ये लिखि- तस्य तु सुन्दरि । नान्ययस्तोद्भवं कार्यं स्फुटलोहमयन्तथा । स्फुटितं चाहतं धूम्रं सव्रणं साधितं तथा । स्फुटलोहे- नचारब्ध मन्त्रितो मरणं भवेत् । सव्रणेनापि कुष्ठरोगी रेखाया पातकी भवेत् । भार्य्या माता तथा पुत्त्रो म्रियते खण्डितेन च । ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घतापि च्छिद्रा । अन्यवस्त्रोद्भवेनापि सम्भवेन्मरणम् ध्रुवम् । पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं लिखिपञ्च सुरेश्वरि । ईदृशं कारयेत् खड्ग माशु सिद्धिफलप्रदम्" । अस्यते क्षिप्यते अस-इन् । २वाणे "तिस्र मल्लोऽसिपधान् कल्पयन्त्यन्दरस्यपोभि" काल्या० २०।७।१ । "असे श्वासस्य पथ मार्गान्" कर्क० नि० । ४चिमे अरुगरुड । [हेम० ।

असिक न० असि-सञ्ज्ञाया कन् । अधरचिबुकयोर्मध्यभागे-

असिक्नी स्त्री सो-क्त सिता श्वेतादौ शुभ्रा जरतो तद्भिन्ना अश्वेता क्नादेश ङीप् च । अन्तःपुरचारिण्यामवृद्धायां १प्रेष्यायाम्, २नदीभेदे च । ३रात्रौ निरु० तस्याश्च कृष्ण- त्वेन स्फू-यतया अम्सितत्वात् तथात्वम् "त्वचमसिक्नीं भूमनो दिवस्परि" ६।७२।५ । "स्वङ्गिया विश्वायच्च- सिक्नीरचमाना ' ऋ० ७।५।२ । असिक्नीरसितवर्णा राजन् " भा० सीरस्य प्रजापते ४कन्याभेदे । असिक्नी- मावहत् पत्नीं वीरणस्य प्रजापते:" इति हरि० ३अ० । "छन्दसि क्नमेके" वार्त्ति० उक्ते छन्दस्येवाय क्नादेश लोके तु क्वचित् । "असिक्नी स्यादवृद्धायामित्यमर" ।

असिगण्ड पु० असि चिह्नोगण्डो यत्र । गण्डोपधाने ।

असिजीविन् पु० असिना तद्व्यापारेण जीवति जीव-णिनि । शस्त्रव्यापारेण युद्धादिनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे नि- न्द्यत्वम् "असिजीवी मसीजीवी कायस्थ प्रभव भावक 'इत्युक्ते ।

असित पु० सित शुभ्र विरोधे न०त० । १शुभ्रवर्णभिन्ने तद्वि- रुद्धे कृष्णवर्णे । २तद्वति त्रि० । ३कृष्णपक्षे पु० । ४नीलोषधौ अन्तःपुरचारिण्यामवृद्धायां ५प्रेष्यायाञ्च स्त्री ङीप् कृष्णवर्णपरतया क्नश्च असिक्नीत्येव । "असितगिरिनिभ स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्,, पुष्पदन्त "तन्तुमवव्ययवस्रि सम्"ऋ०४,१३,४, ५यमुनायां तस्या कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्

[illegible]

असितार्चिस् पु॰ [illegible]

असितगिरि पु॰ [illegible]

असितपीत पु॰ [illegible]

असितफल पु॰ [illegible]

असितमृग पु॰ [illegible]

असिताश्मन् पु॰ [illegible]

असिताम्बुज न॰ [illegible]

असितार्चिस् पु॰ [illegible]

असिताङ्ग पु॰ [illegible]

असितालम्द [illegible]

असिदु त्रि॰ [illegible]

असितोत्पल न॰ [illegible]

असितोपल पु॰ [illegible]

असिदंष्ट्र पु॰ [illegible]

असिद्ध त्रि॰ [illegible]

असिद्धि स्त्री॰ [illegible]

कार्य्यसिद्धेः क्षणिकत्वम्” सा द०।

असिधारा स्त्री ६त०। खड्गस्य तीक्ष्णाग्रभागे। “असिधारापरिहृत काम पत्रस्य तेन ते”। शरगण इव टन्नैर्भग्नदैत्यासिधारे” इति च रघु।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्कर व्रतम्। असिधारास्थिति तुल्यदुष्करे व्रते असिधाराया स्थितौ मनाक् स्खलने यथा नाश एव मनाक्स्खलने यत्रानिष्ट, तादृशे व्रते तच्च यादवेन दर्शित यथा। “युवा युवत्या सार्द्ध यन् मुग्धा भर्त्तृवदाचरेत्। अन्तर्निवृत्तसङ्ग स्यादसिधाराव्रत हि तत् “असिधाराव्रतमिद मन्ये यदरिणा सह सङ्गमः” हितो० सता केनोद्दिष्ट विषुलमसिधाराव्रतमिदम् ”नीति।

असिधाव पु० असि खड्ग धावयति मार्ज्जयति धाव-अण्। शस्त्राणां मार्ज्जनकरे। स्त्रुन्। असिधावकोऽप्यत्र।

असिधेनुका स्त्री असिर्धेनुरिव यस्या स्वा कप्। असिर्धेनुतुल्यत्वेन तद्वत्तनुत्वायाम् छुरिकायाम्। कप्रभावे असिधेनुरप्यत्र।

असिपत्र पु० असिरिव तीक्ष्ण पत्रमस्य सा कप्। १इक्षुदण्डे “जात तमालत्यसिपत्रच्छ्यम्” रघु। २गुरुजामकल्पे च खसे पत्रमिवाच्छादकम्। ३खड्गकोषे न०। असिपत्राकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। इक्षुपत्राकारे ४उभयतोधारे खड्गे च “अत्याक्षीत् सासिपत्रादीनमनासत् परन्धान्” भट्टि।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृश वनम्। असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपादि भाग०५स्क०। अन्यतामिस्रादिकमुपक्रम्य “कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुख”मित्यादिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्स्वरूप कारणञ्चोक्तं तत्रैव “यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगत पाषण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवन प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गोहाहतोऽस्मीतिपरमया वेदनया मूर्च्छित पदेपदे निपतति स्वधर्म्महा पाषण्डानुगमनफल भुङ्क्ते” “असिपत्रम नाम नरकम् शृणु चापरम् योजनानां सहस्र वै ज्वलदग्न्यावृतावनिः। तप्तास्सूर्य्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्नि दारुणैः। प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकस। तन्मध्ये च वन शीतं स्निग्धपत्र विभाव्यते। पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम। श्वानश्च तत्र शवलाश्चरन्त्यामिषलोभिनः। महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव महानखा। ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रत। प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तृट्तापपरिपीडिताः। हा तात। हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दु खिता। दह्यमानाङ्घ्रियुगलाधरणिस्थेन वह्निना। तेषां गतानां तत्रासिपत्रघ्याषि समीरणः। प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि। छिन्ना पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये। लेलिह्यमाने चातीव व्याप्ताशेषमहीतले। सारमेयास्तत गोघ्रं शातयन्ति शरीरत। तेषा सत्त्वानि रुदतामदन्त्यात नभीषणाः। असिपत्रवन तात। मयैतत् परिकीर्त्तितम्” इति मार्क० पु०। “असिपत्रम पथ लोहदारकमेव च” मनु।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे। [जलजन्तुभेदे।

असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तः पुच्छोऽस्य। शिशुमारे

असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत इत्वम्। छुरिकायाम्। कनभावे असिपुत्रीत्यप्यत्र।

असिमेद पु० असिरिव तीक्ष्ण मेदो निर्यासो यस्य। विट्खदिरे

असिर त्रि० अस+क्षेपे किरच्। क्षेपके। “य स्वर्थ्यासिरेण सृज्यते” ऋ० ८,७९,४।

असिलोमन् पु० असिरिव तीक्ष्ण लोमास्य। दनौ पुत्रभेदे। “चत्वारिंशद्दनो पुत्रा ख्याता सर्व्वत्र भारतेत्युपक्रम्य “असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः” भा०आ०प० ६५ अध्या० हरिवंशे तु “अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमा”इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये “असिलोमा च केशी च शठश्च बलकोऽमद” इत्युक्तम्। “असिलोमा पुलोमा च वास्कल प्रमदोऽमद” इति च हरि०। स च देवासुरयुद्धे वायुना सह युयुधे “असिलोमाथ बलिना मारुतेन महाहवे” हरि० १४४ अध्या०। त्रिविक्रमावसरे च स हरिणा सह युयुधे विष्णुना इतश्च “असिलोमा हरिश्चैव जग्मतुर्वै परस्परमित्युपक्रम्य १६१अध्या० “विप्रचित्ति शिव शङ्कुरित्युपक्रम्य च “असिलोमा पुलोमाचेत्यादिना बहून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय” “प्रमथ्य सर्व्वान् दैतेयान् पादहस्ततलै प्रभुः। जहार त्रिदिवं देवस्त्रिभिर्विक्रमणैर्हरि” हरि० २६३ अ० वामनेन तद्वधमुक्तम्। “असिलोम्नोऽप्यहन्ता वै तथा रावणनाशन” विष्णुस्तव।

असिहत्य त्रि० असिना हत्य भाव हन-भा० क्यप् इत०। खड्गेन हननीये। भवादौ क्यप् अनुमतिका० द्विपदवृद्धि आसिहात्य।

असिहेति पु० असिर्हेति साधनमस्य। खड्गेन युद्धकर्त्तरि।

असु पु० असते क्षिप्यते अस-उन्। १चित्ते। कर्त्तरि उन्।

[illegible] ॥ [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अप्सु [illegible] ।

अप्सुकर त्रि॰ [illegible] विशेषे [illegible] ।

अप्सुज त्रि॰ विशेषे [illegible] । [illegible]

अप्सुमत् त्रि॰ [illegible] ।

अप्सुमत् त्रि॰ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्सुर पु॰ [illegible] ।

[illegible]

ह्रदस्तथा । संह्रादपुत्र सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ । ह्रदस्य पुत्रो ह्रायुश्च शिबिः कालस्तथैव च । विरोचनस्य माह्वार्टिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् । बले पुत्रशतन्त्वासीद्बाणज्येष्ठ नराधिप । धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापन । कुम्भनाभो गर्द्दभाक्ष कुक्षिरित्येवमादय । बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठ पशुपतिप्रिय । पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येव याचितो वर । बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत । गणास्तथा सुरा राजन् शतशाह्नसम्मिता । हिरण्याक्षसुता पञ्च विद्वांस सुमहाबला । झर्झर शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्त कालनामस्तथैव च । अभवन् । दनुपुत्राश्च शत तीव्रपराक्रमा । तपस्विनो महावीर्य्या प्राधान्येन निबोध तान् । द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरा प्रभु । शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठो दुन्दुभिस्तथा । अयोमुख शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा । मरीचिर्म्मघवांश्चैव इरा गर्गशिरा वृक । विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यशतह्रदौ । इन्द्रजित्सर्व्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च विक्रान्त कालनामस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबल । वैश्वानर पुलोमा च विद्रावणमहाशिरा । स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च तुहुण्डश्च महासुर । सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरि । असिलोमा च केशी च शठश्च बलको मद । तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुर । प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान् । वैरूप च विरूपाक्ष सुपथोऽथ हराहरौ । हिरण्यकशिपोश्चैव शतमायश्च शम्बर । शरभ शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान् । एते सर्व्वे दनो पुत्रा कश्यपादभिजज्ञिरे । विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवा सुमहाबला । एतेषां यदपत्यन्तु न तच्छक्य नराधिप । प्रसंख्यातु महीपाल । पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुतात्रयम् । उपदानवी हयशिरा शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी । पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे । बह्वपत्ये महावीर्य्ये मारीचेस्तु परिग्रह । तयो पुत्रसहस्राणि षष्टि दानवनन्दनान् । चतुर्द्दश शतानन्यान् हिरण्यपुरवासिन । मारीचिर्व्वनयामास महता तपसाऽन्वित । पौलोमा कालकेयाश्च दानवास्ते महाबला: । अवध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिन । कृता पितामहेनाजौ निहता सव्यसाचिना । प्रभाया नहुष पुत्र: सृञ्जयश्च शचीसुत । पूरुश्चापेऽथ शर्म्मिष्ठा दुष्मन्तमुपदानवी । ततोऽपरे महावीर्य्या दानवास्त्वतिदारुणा । सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्ते सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमा । सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबला । वंश शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबल । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वल खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दन । शुक पीतरथश्चैव वज्रनाभश्च वीर्य्यवान् । मूकश्चैव तुहुण्डश्च ह्रादपुत्रौ बभूवतु: । मारीच सुन्दपुत्रश्च ताड़काया व्यजायत । एते वै दानवा श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धना । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रश । संह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचा कुले । समुत्पन्ना सुमहता तपसा भावितात्मन । तिस्र कोट्य सुतास्तेषां मणिमत्यां निवासिनाम् । तेऽप्यवध्याश्च देवानामर्ज्जुनेन निपातिता । षट्सुता सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिता" । "वासेन यस्य जनिताऽसुरभीरणश्री" नैष० । "समतृणरेणासुर इत्युपेयुषा" माघ । "तत कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा, य एषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति" छा०उ० "असुषु विषयविषयासु प्राणनक्रियासु रमन्ते रम्—ड । ४स्वाभाविक्यां तम आत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ । "देवासुरा वै यत्र संयेतिरे" छा०उ० । देवाश्चासुराश्च देवादीव्यतेर्द्योतनार्थस्य रूप शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तय । असुरास्तद्विपरीता स्वेष्वेवासुषु विषयविषयासु प्राणनक्रियासु रमणात् स्वाभाविक्यस्तम आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव" भा० । स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुर तदर्थे । तस्येदम् अण् आसुर तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् "आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्" स्मृति "आसुरीं योनिमापन्ना "गीता । हितार्थे यत् । असुर्य्य । "असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृता " कठ०उ० सुरा सुधा पत्नीत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् न०त० । "सुराप्रतिग्रहाद्देवा सुरा इत्यभिश्रुता: । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरा स्मृता इत्युक्तनिर्व्वचनादपि तेषामसुरत्वम् । जातौ ङीप् असुरी "असुरी विल्ली देवानां मात सवमसमावेट्" अथ० । ४कास्ये तस्यासुराश्रयत्वात्तथात्वम् । मेघे पु० निरु० । [रमणीये ।

असुरक्ष त्रि० सुखेन रम्यते सु+रम–खल् न०त० । सुखेना-

असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्विप् ७त० । प्रह्लाद-

[illegible]

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः । [illegible]

असुरसा स्त्री [illegible]

असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् [illegible]

असुरार्द्ध पु० [illegible]

असुराधिप पु० [illegible]

असुरराज पु० [illegible]

असुर्य त्रि० [illegible]

असुविन् त्रि० [illegible]

असुसम त्रि० [illegible]

असुस्थ पु० [illegible]

असुहृद् पु० [illegible]

असू स्त्री [illegible]

असूक्ष्म त्रि० [illegible]

असूत त्रि० [illegible]

असूयक त्रि० [illegible]

असूया स्त्री [illegible]

असृज् त्रि० [illegible]

असेचन त्रि० [illegible]

[illegible]

असोढ त्रि० [illegible]

[illegible]

अस्कन्द पु० [illegible]

[illegible]

मरुता ग्रहणीमभि नीयते"। ग्रहणीलक्षणमाह "षष्ठी पित्तधरा नाम पाकन्ना परिकीर्त्तिता। आमपक्वाशयान्त स्था ग्रहणीत्यभिधीयते"। पित्तधरा पाचकाख्य पित्त तदग्न्यधिष्ठान तद्धारयति। तत्र ग्रहण्यामामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहार' पच्यते स कटुश्च भवति। तथा च "ग्रहण्याम्पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति"। अयमर्थ। आहारो ग्रहण्या कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तेन वह्निना पच्यते पच्यमान' स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति। एतदाहारपाके विशेषमाह। "शरीर पाञ्चभौतिकम्" तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नय तिष्ठन्ति। उक्तञ्च चरकेण। "भौमाप्याग्नेयवायव्या पञ्चोष्माण' सनाभसा। पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु"। अतोऽग्निपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिक तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनो त्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागाग्निनाहारवर्त्तिभूभाग पच्यते पक्वोभूभाग' स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते। तथा च सुश्रुते 'पञ्चभूतात्मके देहे आहार पाञ्चभौतिक। विपक्व पञ्चधा सम्यक्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति'। गुणशब्देनात्र गुणिन पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिन पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थ। एवमहोरात्रेण पक्वाहारो मिष्टश्च कटुश्च मधुरोभवति अम्लस्त्वम्लोभवति। कटुस्तिक्त कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च "मिष्ट कटुश्च मधुरमम्लोऽम्ल पच्यते रस। कटुतिक्तकषायाणा विपाको जायते कटुरिति" एव विपक्वस्याहारस्य सारो निगदितोरस शेषोग्रहणीस्थोमलद्रव। मलद्रवस्य जलभाग शिराभिर्वस्तिमीतो मूत्रम्भवति। उक्तञ्च "आहारस्य रस सार सारहीनो मलद्रव। शिराभिस्तज्जल नीत वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेष किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीष निगद्यते। समानवायुनानीत सन्तिष्ठति मलाशये"। तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरित मूत्र मेढ्रभगमार्गेण, पुरीष गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्याति उक्तञ्च "मूत्र कृच्छ्रपथमार्गेण पुरीषं गुदमार्गत। अपानवायुनाक्षिप्तं बहिर्याति शरीरत"। उपस्थ शिश्नोभगश्च। रसस्तु समानवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थान हृदय गत्वा तेन सह मिश्रितोभवति उक्तञ्च "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरित। स तु व्यानेन पुविक्षिप्त सर्वान्धातून् विवर्द्धयेत्। केदारेषु यथा कुल्या पयान्ति विविधौषधी, तथा कलेवरे धातून् सर्वान्वर्द्धयते रस"

रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभिद्यते। उक्तञ्च चरके "स्थूला एव मलभेदैस्तत्र तत्र त्रिधा रस। स स्थूलेऽंश परं सूक्ष्म तन्मलो याति तन्मलम्"। अयमर्थ स्थूलेऽंश' सं'याति। यथास्थित तिष्ठति सूक्ष्मस्त्व श परं द्वितीय धातु' यातितन्मल रसादिमलस्तन्मल शरीरारम्भक तत्तद्धातुमल यातीत्यर्थ' यथा लौकिकाग्निनेक्षुरस' पच्यते तथा शरीरारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररस पच्यते पच्यमान स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेक च यावत्प्राक्तनरसधातावेव तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते 'स खलु रसस्त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्धातावेव तिष्ठति" इति। अत्र कलानां त्रिंशति मुहूर्त्तं स च दण्डद्वयात्मक तथा च भोज "धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येक क्रमतोरस। अहोरात्रात्त्रयपञ्च सार्द्ध दण्ड च तिष्ठति"। प्रत्येकम् एकस्मिन्नेकस्मिन्नित्यर्थ ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्मलो निर्गच्छति। तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति स: कफ उक्तञ्च सुश्रुते "कफपित्तमला खेषु प्रस्वेदोनखरोम च नेत्रविट्चक्षुष स्नेहोधातूना क्रमशोमला। खेषुमल: कर्णादिस्रोतोमल। स च कफ प्राणानिलप्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भक क्लेदनाख्य' कफं गत्वा पुष्णाति। तत सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवत: स्थूल' सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभाग शरीरारम्भक रसं पोषयति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभि सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोष्मसततसन्तापनिवारणादिभिर्गुणै: सकल पुष्णाति शरीरम् तत स्थूलोभाग प्राणवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रक्तस्य स्थान गत्वा यकृत्प्लीहरूपद्रक्ता तेन सह मिश्रितो भवति। तत प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुन पच्यमान पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डश्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति ततो यथाग्निना पुन पुन पच्यमानादिक्षुविकाराद्वारंवार मल निर्गच्छति। तथा पुन पुन पच्यमानादाहाररसात्प्रतिवार मल निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना पच्यमानात्मल पित्त निर्गच्छति। तच्च पित्त समानवायुना प्रेरित धमनीमार्गेण शरीरारम्भक पाचकाख्य पित्त गत्वा पुष्णाति। तत: सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवत। स्थूल सूक्ष्मश्च। तत्र सूक्ष्मोभागोरञ्जकाख्येन पित्तेन रक्तीकृत शरीरारम्भक रक्तं पोषयन् व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभि सञ्चरन् सकलशरीरगतानि रुधिराणि पुष्णाति। तत, स्थूलोभागो व्यानवायुना-

मौले वसिष्ठेऽसुरान्तकनाम्नि च भा व्या च
समाहृत्यायमे । "दत्ते वाडवमौर्वेण दुर्धिया दस्युना ।
एवमसुरात् निवसिर्वं जनर्य सखी ।

असुरद्विष् पु असुराणां द्विट् । समन्तती विष्णौ । असु-
रारिप्रभृतयोऽप्यत्र । [शब्दचिन्तामणौ

असुरसा स्त्री म हृतु रसो यस्याः ६व । (भाषाप्रकाशे)

असुरहन् त्रि असुरं हन्ति हन् क्विप् । असुरघातके ।
"मात्मने विघ्नाते विघ्नोऽसुरघ्ने ऋ ७।७१ । त्रियां
ङीप् अल्लोपात् घोट् । असुरघ्नी ।

असुरार्य पु ६त । शुक्राचार्ये । [भाषप्राज्ञेन च ।

असुराधिप पु० ६त । महासुरैश्च वसिष्ठे । असुर-

असुराह्व न असुरस्याह्वा आख्या यस्य । कांस्ये मेव ।

असुर्य त्रि असुराय हितं यत् वेद । असुरस्थिते सत्-
कर्माणि च असुराणां स्वम् ।

असुविद् त्रि तु-वा वि ह्रियन् म ब । श्रीकण्ठप्रस्था
कर्माणि "विष्णुरसुरघ्नीम् ऋ १।२४।६ । असुरघ्नीम्
मवता इत्य" ऋ ६।१३।११ । असुरेषु अभिभवेषु
मवयाजाम्" भाष्यम् ।

असुसम त्रि न सुखं विरोधे । दुःखे दुःखेन प्राप्ते ।

असुखं पु असुखम् आख्याम् सुखयति ऋ-णिच् । कामे 'न वाडि-
पायका बालोदेशवेशमादम्भनः" भिद । [भृते च ।

असुखा त्रि विरोधेन व । ६ह मैव सावदि दिशोकार्यस्मि-

असुखाद् पु विरोधे न व । राह्रिष्ठे दिशौ "सवसां
असवाणिवहृदय शस्य ।

असु स्त्री न असते ऋ-क्विप् । आश्वलायनं शिवासु
'अधिदैवतम् ऋ १।११२ । [असाहृदी असाधारणम्

असु(सू)ताय न सु(सू)त आदरे अदृ हेनारी न ह ।

असुषा त्रि विरोधे नञ् । असुराणाविरोधितलाभावित ।

असूत त्रि न ह । आयाती । [दोषारोपकमौ ।

असूयक त्रि (असू)यक असूया निष्ठि-गुण । दुर्भेषु

असूया स्त्री असू (असू)—असूया असूयते यक् च । दुर्भेषु
दोषारोपणारम्भे नैयायिक नाम्यं दोषदर्शनमसूया-
दुर्भवम् । अपरस्त्रीणां नाम्यं श्रोत्रमीदृशं दोषान्वेषव
मद । "गुणदुर्भैषांगुणतानां न सति शोचा: मा० ।
"असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्" वि वो ।

असूयु त्रि असू(य)—असूया उप उन् । असूयालीडे
मन्दुः ते दुःसद्यं प्रभाशाहमसूयति मीमा ।

असृक त्रि क्री सम्यक् शास्त्रमानामेवावत्रात् सुखी

मते सर्व न व । स्तौमदृष्टिः । "सवरौ दधि हरा
ऋ ८ । २ । ["सवर्तौ सरी" इत्यत्र"सवु०।०।०।

असृजँ त्रि क्री न रक्ष्यात न तत्र मतम् । "सादिती

असृर्मंमना त्रि कर्मणि न मर्तिं हन-चट् असू च
सद सधा । सरमगाह्व कर्मालिमिति राजवानी ।
"असर्वन्मावना नं विवाधीरराजं है ?" वद्दि ।

असृहार पु असत् पौष्टिक करोति कृ-क । शरीरस्य
पचामी आगदिर्विवक्ष सर्वं पावकरस । पाकरस-
प्रतीति सैषावि मतिरम् । अत एवाह सदा तत्पर
सम् कर्मेक उपाते । "सलाह्य शरीराद्रावं चार्वाकेह
मनामी । वैद्योऽपि शरीरस्था सखेवा सुख
नमस समुदायप्रकारात्रय आम सप्त । नागापा
सकार्यहारा पूर्वं गात्राविवेरिक्ष । शान्त्वं वैद्यानाप
मद्भोजीति करोऽवः" । "वाह्ममीषिव पौत्तर्गं वर्तं कर्म
सर्वव । देहं पूर्व तथा तैव आहारस्यापि द । पौत्त
पौत्रमस्यादि तथा पौत्रजसनकम् । कर्मे विविधमादि-
रसादि दृविक्रणी । पूजाकाराकेपाति पौडते नामर्ब
मनः" । भावप्रकाश च। "आतिज्ञाज्वरे मलोपाद
रामायणं पुनः । सम विशेषाद् । "परोत्पा-
मवराशद्धुरातीयावचाय । भावारामाद् दरगणते
पि मवायवा" । भविनीरिह रवि पूर्ववधिरायेम
मात्वाचा पातुषा दर्वासेताया वैवियेत । समय
जयते । "पौषाय शारनामानो सर्व नमाधि देवतम् ।
पौत्र: मनेवमानस मार्वाहासमञ्ज रवि । क्याहपाय
चालकसं होदृष्टानामः। धोरवति धोरण वर्म विनीय
च। चाउ च उपाते । "धौरेण धौरदमरं संवर्ग च
शिल्पवतः रवि च आसवः आपूरीजन्मवायामे सार्वं
करती आतोवतमवन्त प्रभुत्वम् एवम दोषात् । वर्दं च वा
भावना आहा च सो हन् दिवस विदिवत वीसवतः ।
दूर्वोपाधिष्ठा आहरिश्र्योशवती मतिदिति । "जैवाये
न यसी अस्ययानीयदा" । सवादाद मान्यता सप्तविधा
सवायेन रसादायरवतिसम् । पौत्रणीजर्ङीय काङ्क्षा वा-
धीर्ण मीपवध धनु" रवि । मत भवातरा: प्रपत्तया
न विवक्षा विविद्दुध्यतिः व्यायामसविशेषेण
पौराणीयाति । चायु च । "वन शान्तविशेष विवर्ध-
महों मोविहित सात्वतीयेन सात्वविशेषया सह
न दस्याकारी आविकरत्वविशामेन रसायनाया नं
पूजा प्रेरितोपदवीपृ हवि मीमी वाह । "इन दयानं

शरीरे चन्द्रार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । चयस्थानस्वरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्राय पुरुषाणां तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्च्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं दीप्ताग्नीनां तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः" ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां त्वचि । अण् असृग्धाराप्यत्र ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति वह+अच् । शोणितवहायां नाड्यां तद्विवरणं सुश्रुते "सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च ॥ भवतश्चात्र ॥ यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति तावत्य एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिराः एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतस्रश्च ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासिकायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्वाः सिराः प्रचरन्ती कुर्य्याश्चान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा । श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् । ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः"

असृग्विमोक्षण न० दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद् विमोक्षणं स्रावणम् ६त० । देहात् दुष्टस्य रक्तधातोः स्रावणे निःसारणे । तत्प्रकारादिकमुक्तं सुश्रुते "तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते । यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्काङ्कुरनक्तमालफलैर्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैललवणप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते लोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्जार्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपचरेत्" । उपद्रवास्तत्रोक्ता यथा ॥ "धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ अथ कषाय

प्रेरितोपसर्पणाभिः [illegible] शरीरारम्भकाणि [illegible] नाशि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्गच्छति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा वायुरूपस्य रसस्य ही भागो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] प्रेरितोपसर्पणाभिः शरीरारम्भ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्गच्छति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शरीरोपचय [illegible] [illegible] [illegible] प्रेरितः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा [illegible] [illegible] [illegible] ही भागो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] [illegible] प्रेरित [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] प्रेरितोपसर्पणाभिः [illegible] शरीरारम्भकाण्यपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्गच्छति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा वायुरूपस्य रसस्य ही भागो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रेरितः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] निर्गच्छति । [illegible] [illegible] प्रेरितं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रसस्य ही भागो [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] [illegible] प्रेरितोपसर्पणाभिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शरीरं [illegible] शरीरारम्भकैव [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] वायुरूपस्य रसस्य ही भागो [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] शरीरस्य [illegible] [illegible] । [illegible] शरीरस्य [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] शरीरे [illegible] [illegible] इति [illegible] । "[illegible]

शरीरे शब्दार्च्चिर्ज्जलसन्तानवत् त्रिधा । संचरत्यणुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्रायः पुरुषाणां तीक्ष्णाग्नयोमध्यमाग्नयोमन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्च्चिः सन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं दीप्ताग्नीनां तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः" ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां त्वचि । अण् असृग्धाराप्यत्र ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति अच् । शोणितवहायां नाड्यां तद्विवरणं सुश्रुते "सप्त शिरायतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च ॥ यावत्यस्तु शिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । शिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूलशिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्य । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति तावत्य एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त शिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्य शिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव ६ चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासिकायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां शिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त शिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । ताः शिराः स्वप्रकृतिस्थाः कुर्य्युर्नान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः शिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं शिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा । श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् । ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना शिराः । पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः शिरा नात्युष्णशीतलाः"

असृग्विमोक्षण न० असृजः दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद् विमोक्षणं स्रावणम् ६त० । देहात् दुष्टस्य दुष्टस्य वा रक्तधातोः स्रावणे निःसारणे । तत्प्रकारादिकमुक्तं सुश्रुते "तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते । यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ स्वल्पमवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्राऽर्कांङ्कुरनक्तमालफलैर्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्व्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैललवणप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्ज्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्व्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्व्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां शिरां विध्येत् । काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत्" । उपद्रवास्तत्रोक्ता यथा । "धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ चतुर्व्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ अथ कषाय

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त्वयापन्ना मवत्वेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रज सज्ञ प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ स्रार्त्तव योषित स्राग्नेयमग्नीषोमीयता-द्गर्भस्य पाञ्चभौतिकश्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः ॥ "विस्रता द्रवता राग स्पन्दन लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र योषिते" । [याल ।

अस्त्रपाटी स्त्री० अस्त्रज पाटी परिपाटी ष०। योषितधारा-

असेचनक त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र सिच—ल्युट् सञ्ज्ञायां कन् । १अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनान्मनो न तृप्यति तत्र "नयमयुगासेचनकम् मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्" शा०द० । सेचन सेक अभावे न०त० स्वार्थे कन् । २सेचनाभावे न०ब० । ३सेचनशून्ये त्रि० ।

असेवन न० अभावे न०त० । १सेवाभावे न०ब० । २सेवाशून्ये

असौ अव्य० सो—बा०—डौ न०त० । अदःशब्दार्थे । "असौनामाऽयमिदं रूप इति" शत०ब्रा० । अयञ्च साक्षादादिः इति चह्व । असौत्य । गणरत्ने तु तत्र गणे अग्नौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च अग्नौ इति तीक्ष्णत्वे अग्नौकृत्येति" इति । [२सौन्दर्य्यशून्ये त्रि० ।

असौन्दर्य्य न० अभावे न०त० । १सौन्दर्य्याभावे न०ब० ।

असौम्य त्रि० विरोधे न०त० । सौम्यत्वविरोधिघोरत्वयुक्ते

असौम्यस्वर त्रि० असौम्यः स्वरोयस्य । १काकतुल्यमन्द-स्वरयुक्ते । २कठोरस्वरे च । [२सौष्ठवशून्ये त्रि० ।

असौष्ठव न० अभावे न०त० । १सौष्ठवाभावे न०ब० ।

अस्कन्न त्रि० स्कन्द—क्त न०त० । अक्षरिते । "अस्कन्नं हवि-रसादिति" शत०ब्रा० ।

अस्कम्भन त्रि० स्कम्भ—ल्युट् न०त० । १रोधनाभावे न०ब० । २रोधनशून्ये। "अस्कम्भने सविसाद्यामदं हन्"।१०,१४६,१

अस्कृधोयु त्रि० कृधुः ह्रस्व निरु० न०त० पृ० साधु । १अविच्छिन्ने २अह्रस्वे च । "अच्छे भक्त यदसदस्कृधोयु" ऋ० ७,५३,३ । "युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु" ऋ० ६,६७, ११ । अस्कृधोयुरजर ६,२२'३ । "अस्कृधो-युरविच्छिन्न" भा० ।

अस्खलित त्रि० न०त० । १अप्रच्युते स्खलसंज्ञे २अप्रमत्ते च "भूभृद्भिरप्यस्खलिता स्खलन्ते" माघ । "स मे चिरायास्खलितोपचाराम्" रघु ।

अस्त पु० असन्ते सूर्य्यकिरणा यत्र आधारे क्त । १पश्चिमा-चले, "अधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत्" माघ । "विकृस्तय त्वस्तमितासनसूर्य्यम्" रघ । कर्म्मणि क्त २क्षिप्ते ३अवसिते च त्रि० "निरस्तः परायत्तः" भवदेव । "गतिरपास्तमस्या भवति" मालती० । "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यम्" माघ । भावे क्त । ४दर्शनायोग्यत्वे ५अवसाने न० । आधारे क्त । ज्योतिषोक्ते ६लग्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्त-मस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनानिय पश्चान्नीयमानस्य भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणो-द्गच्छन्ति तत्रोदितलग्नाभा च पश्चाभेव दर्शनयोग्यता इत-रेषां पश्चा तु भूमण्डलेनाच्छादनाच्च दृश्यता । तत्र यस्य यस्य राशेरुदय यस्मिन् समये जायते तत सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तत्रास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्व भव तीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । "जन्मलग्नात् सुखास्तान्त्यरिपुरन्ध्रे ष्वशोभना" नील०ता० । ७अदर्शनप्राप्ते रव्यादिपक्षे त्रि० सूर्य्यादिग्रहाणामपि प्रागुक्तरीत्या-स्वाधिष्ठितराश्यपेक्षया सप्तमराश्युदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं सि०शि० । "निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे समुदयोऽपि भवेन्ननभःसदाम् । भवति चास्तमिलग्नसमुद्गमे प्रति दिनेऽस्तमय प्रवहक्रमात्" निशोष्टलग्नादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खग स दृश्य । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्नि धानात् नास्त गतश्चेत् सति दर्शने भा" । "भचला नामप्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव "दृक्कर्म्मणा चलभचेन्द्र तु केवलेन भाना सुनेर्त्तगरिपोरुदयास्तलग्ने । तत्र तयोरुदयलग्नमिन प्रकल्प्य,लग्नं ततो निजनिजे पठितेष्ट-काले" । यत् स्यादसावुदयभात्तु रथास्तलग्नाद्व्यस्त विभार्धमपि लग्नकमस्तसूर्य्य । इष्टोनषष्टि ६० घटिका-स्तथ चास्तलग्नाल्लग्न क्रमेण मदशोमितमस्तसूर्य्य । साद्वमो निजनिजोदयभात्तदस्ये सूर्य्येऽस्तभास्करसमेऽस्त-मयश्च भामाम् । अत्राधिकोनकालिका रविभुक्तिभक्ता यातैष्यवासरमितिश्च सदन्तरे स्यात् । यस्योदयार्काद-धिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । सिम्मांशु-सान्निध्यवशेन नास्ति भिचक्रस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्" । "भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्व्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये परन्तु केवलेन चलभवेन दृक्कर्म्मणा । ध्रुवस्य स्तायनदृक्कर्म-कलात् पुनरायनं दृक्कर्म न कार्य्यमित्यर्थ । तत्रोदय लग्नवर्कं प्रकल्प्य लग्न साध्यम् । तच्च खकायपठितेष्ट-काले । एव यल्लग्न सिध्यति स उदयार्को ज्ञातव्य । अथ यदस्तलग्नमानीत तन्नार्क प्रकल्प्य निजोनजेष्टकाले विलोम लग्नं साध्यम् । तद्राशिचक्रानयस्तसूर्य्यश्च'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्" मनु । "धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता" रघु । [पश्चाद्दृश्ये

अस्तमती स्त्री अस्तमतति अत-अच्-गौरा० ङीष् । शाल-

अस्तमन न० अन-भा-भावे ऽप् अस्तम् अस्यस्य अन गति । भगोलकक्षया तिरोधानेन, १ सूर्य्यादेरदर्शनगमने "तिरोधानस्य यत्रैति तद्वेवास्तमनं रवे । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः" इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् व० । "उदयास्तमने नाथ ! दर्शनादर्शने रवेः" पुरा० "उदयास्तमनमप्येष न कृष्यति न शोचति" भा०व० २५७ अ० । "सूर्य्यास्तमनवेलायामाविद्धस्ते महद्धनम्" भा०आ०प०२अ० "उदयास्तमने भानु प्रदक्षिणमवर्त्तत" भा०भी०प० । २तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोमीयते धायते यत्र मिन्-अच् भा न आत् । १प्रलये, २सूर्य्यादेरदर्शने "करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः" किरा० । "उदयश्च नाम सन्निकृष्टनिवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमयः न परमार्थत उदयोऽस्तमयो वा । तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरत्वापत्तेस्तदत्ययस्य च तत्राभावात्" छा०उ०भाष्यम् । तथा च भूकक्षाद्धान्तरालस्थानएवोदयास्तमयौ भवत. "लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव" सि०शि० । भूवृत्तचतुर्थांशे स्थितानां पुरांमध्ये प्रथमपुर्य्यामुदये तृतीयेऽस्तत्वोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदाऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संयामिन्यामुद्यन् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्" ग्रहाणां च सूर्य्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावोऽस्तत्वम् तद्वियोगे चोदयः । "रविणास्तमयोर्योगो वियोगस्तूदयो भवेत्" इत्युक्तेः ग्रहणाम् ३ रवियोगे च ।

अस्तरण न० अभावे न०त० । स्तरणाभावे । तत्र दीयते कार्य्यम् वा व्युष्टा० अण् । आस्तरणम् तत्र देये कार्य्ये च त्रि० ।

अस्ताध त्रि० अस्तमधः कालुष्यं यत्र । अतिगभीरे हेम० ।

अस्ताचल पु० अस्तस्य किरणा यत्र आधारे क्त कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । "अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति मरीचिमालिनि" काद० अस्ताद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

अस्ति अव्य० अस्-श्तिप् । १स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च "अस्ति नास्ति न जानातीति" चाण० । २तद्वति च अस्तिक्षीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिकः नास्तिकः । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायनः । तत्-सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अस्तिकाय पु० अस्ति कायः स्वरूपं यस्य । जैनमतसिद्धे विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाश्च पञ्चविधा जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे ३८६ पृष्ठे विवरणम् । शा०भाष्ये तन्मतस्यान्यस्य निराकृत यथा "सर्व्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादावपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति । अत्राचक्ष्महे नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः "एकस्मिन्नसम्भवात्" सू० । नह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सप्त पदार्था निर्द्धारिता एतावन्त एवंरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युः । नैव वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः निरङ्कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्व्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्द्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धारणफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेत्येवं सति कथं प्रमाणभूतः सन् तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्द्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्व्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चानिर्द्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यादिति तदेकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोन्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । नचैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्य्यन्ते नावधार्य्यन्ते इति च तथावदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तु शिरास्नायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदरार्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वकृत्स्नं कर्म्म कुर्व्वीत । तत्र शस्त्रमवचार्य्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण प्लोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां घनां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्व्वीत । ततो गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपं धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत । "ततः स्वजनमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवन्ति । अत ऊर्द्ध्वं देशकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धाहाराचारान् विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् । रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्ज्जयेत् । हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् । त्र्यहाद्द्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ प्रदीप्तागारवच्चाशु तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ अत्ययिकेषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्" शस्त्राकारादिविवरणं तत्रैव "विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्च्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकबडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्च्चकानि विस्रावणे । कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च । बडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सीवने । इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्म्मसु वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृहीत्वा छेदनान्येवं सर्व्वाणि । वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्य्यं वृन्ताग्रे विस्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्च्चकेन विस्रावयेत् । तलप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् । कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते बडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी कर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात् तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु । तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति । भवति चात्र । यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥ अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्व्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षाराग्निजलौकसाम् ॥ ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान् ॥ एषण्यभावे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिता । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणं प्राप्तं कर्म्मारं कर्म्मकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात् परिचयं कुर्य्यात् शस्त्राणामादितः सदा" ॥

[illegible]

तालुषके शङ्खोफलके च विनिर्द्दिशेत्। भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च। ग्रीवा पञ्चदशास्थि स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनु। तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका। पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्तति। द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा। उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः” “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचम्” इति श्रुतिः “मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम्” मनुः अल्पार्थे कन्। अस्थिकं तदर्थे।

अस्थिकृत् पु० कृ—क्विप् ६त०। अस्थिकारके मेदसि धातौ। यथा मेदसोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् अस्थिशब्दे ५५८ पृष्ठे।

अस्थिच्छलित न० “कण्डकगस्थकर्षु चूर्णित पिच्छितमस्थिच्छलित काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्र छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधमिति” काण्डभग्नमुपक्रम्य “पार्श्वयोरस्थिहीनोन्नतमस्थिच्छलितमिति” सुश्रुतोक्ते काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे।

अस्थिज पु० अस्थ्नो जायते जन—ड। अस्थिधातोर्जाते मज्जनि यथा चास्थ्नो मज्जजन्म तथोक्तमस्थिशब्दे ५५८ पृष्ठे।

अस्थिति स्त्री अभावे न०त०। १स्थित्यभावे अस्थैर्य्ये। “अस्थितेश्च शरीरस्य पुंसा चैवायुषः क्षयात्। आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां द्वादशाहः प्रशस्यते” इति स्मृतिः। अस्थिति सङ्गीतमुरजध्वनीनाम्” कादं०। २मर्य्यादाभावे। न०ब०। ३मर्य्यादाशून्ये ४स्थैर्य्यशून्ये च त्रि०।

अस्थितुण्ड पु० अस्थीव कठिनं तुण्डमस्य। विहङ्गमे।

अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुरस्य अनङ् समा०। शिवे।

अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव। शरीरस्थास्थिसङ्घे [पिञ्जराकारे कङ्काले।

अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपः। विधानेन मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले क्षेपणे। तत्प्रकारश्च आदिपु० “भागीरथी यत्र यत्रास्थि तीर्थे कुरुक्षेत्रे चापि यदा विपन्नः। तदा तदा तत्र तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षिपेच्च। स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य। ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम्। नमोऽस्तु धर्म्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च। उत्थाय भास्करमवेक्ष्य सूर्य्यं स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्”। “एतदूर्द्ध्वं तीर्थचिन्तामणौ अन्यथा पठितम्” तद्यथा। ‘स्नात्वा-तथोत्तीर्य्य च भास्करञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु” इति। “एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च

महेन्द्रतुल्या” इति च। तत्प्रयोगश्च मा० त० द्रष्टव्यः।

अस्थिभक्ष पु० अस्थि भक्षयति भक्ष—अण्। (हाड़गिला) १पक्षिणि, २कुक्कुरे च। भुज—क्विप्। अस्थिभुगादयोऽप्यत्र।

अस्थिभङ्ग पु० अस्थ्नो भङ्गः। अस्थिभञ्जने “अस्थिभङ्गे गवाश्चैव लाङ्गूलस्य च भेदने” स्मृतिः।

अस्थिमत् त्रि० अस्थीनि सन्त्यस्य मतुप्। अस्थियुक्ते प्राणिनि “अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे। पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्”। किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे। अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति” मनुः अस्थिमतां कृकलासादीनाम्-अनस्थ्नां मत्कुणादीनाम्” कुल्लू०। [निर्म्मिते अस्थ्नादौ।

अस्थिमय त्रि० अस्थ्नो विकारः मयट् स्त्रियां ङीप्। अस्थि-

अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्म्मिता माला। अस्थिनिर्म्मितगुटिकायाः १मालायाम् ६त०। २अस्थिश्रेणौ च।

अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयी मालाऽस्त्यस्य इनि। शिवे।

अस्थियुज् पु० अस्थि युनक्ति युज—क्विन्। (हाड़जोड़ा) अस्थिशृङ्खलाख्ये। [ध्वजनाम्” काद०।

अस्थिर त्रि० न०त०। स्थिरभिन्ने चञ्चले। “अस्थिरत्व-

अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृशत्वात् अस्थिसारो विग्रहो देहोऽस्य। १शिवानुचरे भृङ्गिरीटे। २अतिशीर्णदेहे त्रि०।

अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्थ्नां शृङ्खलेव योजनहेतुः। (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे। “काण्डं त्वगपरिहृतमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं द्विदलसकञ्चुकं तदर्द्धम्। सम्पिष्टं सुतनु ! ततस्तिलस्य तैले संपक्वं वटकमतीव वातहारि” वैद्य०।

अस्थिशेष त्रि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य। मांसादिशून्ये अतिकृशे।

अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहरति योजयति सम्+हृ—अण् (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे। “अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक्। उष्णः सारः क्रमिघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽक्षिरोगजित्। रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः” भा०प्र०। [हृ—ण्वुल्। (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे

अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहरति योजयति सम्+

अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः। गङ्गायां प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसंग्रहे “नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय इति” स्मृ०। अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न०। अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्य्यम्। यथाह-संवर्त्तः। ‘प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा। कार्य्यः सञ्चयनञ्चार्य्यं दिने तद्गोत्रजैः सह’। क्वचित् “द्वितीये त्वस्थिसञ्चय’ इत्युक्तम्। वैष्णवे तु “चतुर्थे दिवसेऽस्थि

अक्षविद् पु॰ [illegible] (कलानेत्र) इत्यमरे।

अक्षजीविन् पु॰ अक्षेण जीवति [illegible]

अक्षधारिन् त्रि॰ [illegible] धारि-णिनि। [illegible]

अक्षमल पु॰ [illegible]

अक्षमाल्य पु॰ [illegible]

अक्षमुष्ट पु॰ [illegible]

अक्षविद् पु॰ [illegible]

अक्षविद्या स्त्री॰ [illegible]

अक्षभेद पु॰ [illegible]

अक्षपादक पु॰ [illegible]

अक्षहीन त्रि॰ [illegible]

अक्षागार न॰ [illegible]

अक्षाघात पु॰ [illegible]

अक्षाहत त्रि॰ [illegible]

अक्षिन् त्रि॰ [illegible]

अक्षाम त्रि॰ [illegible]

अक्षाम न॰ [illegible]

अक्षदाम [illegible]

अक्षाविन् त्रि॰ [illegible]

अक्षाधर त्रि॰ [illegible]

अक्षि [illegible] (टाप्) [illegible]

[illegible]

[illegible]

अस्मत्सुपस्मन्निति “स एवेन प्रतीतमोऽस्माकेनाभिशुष्यता” ऋ० ६,४५,१५ । लोके तु अस्मात्कः ।

अस्मि अव्य० अस–मिन् । अहमर्थे, “मामस्मि दर्षिम विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति” सा०द० । “अस्मिता” । “कुकुम नास्मि भागरम्” एषु “अहन्तार्थस्मि न लोपभाक्” ।

अस्मिता स्त्री अस्मि–भाव तल् । अहमिति ममेतिवेल्यभिमाने “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः” पात०सू० सयाभि मानोमोह इत्युच्यते यथाह सां०कौ० । “देवा एवादि धर्मैश्वर्यमासाद्यामृताभिमानिनोऽणिमादिकमाद्यौत याद- तिकमभिमन्यन्ते इति मोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्य विषयत्वादष्टविधः” तद्व्यवच्छेदं पात०सू० । “दृग्दर्शन शक्त्योरेकात्मतेवास्मिता” इत्युक्तिः पुरुष दृश्यते इति दर्शन तच्छक्ति बुद्धि शक्तिशब्दयोर्योग्यतार्थे भोक्तृभोग्ययो रत्यन्तविभक्तयोः शब्दद्वयोरविद्यावशात् आत्मता तादात्म्यम् इत्यात्मेन अहमस्मीत्यस्य भानितत्वम् तादात्म्यस्य योतितम् शाक्तितेत्यर्थ इव हृदयग्रन्थिरित्युच्यते वच्चमादिभि इति” वृत्ति० ।

अस्मृति स्त्री अभावे न०त० । स्मरणाभावे ।

अस्यवामीय न० अस्य वामेति शब्दोऽस्यास्ति सूक्ते मत्वर्थे छ । अस्य वामेति शब्दयुक्ते सूक्ते तत्र सूक्तम् “अस्य वामस्य पलितस्य” इत्यादिक द्विपञ्चाशदृचम् ऋ०१,१६४, सूक्तम् । “स्तेय कृत्वा द्विजोमोहात् विरात्रोपोषित शुचि । सूक्तं जप्त्वाऽस्यवामीय शिव सन्धेन किल्बिषात्” “प्रायश्चित्ते १,२२६, । महाभते वैश्वयस्य वैश्वदेव निविहान द्विमतोक तत्रास्य वामदेवस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृच मध्ये, प्रतीकम् तत्र पञ्चमारण्ये स्मृतितम् “अस्य वामस्य पलितस्य होतरिति” दैर्घतमसम् एकचत्वारिंशदृचम् तत्र तस्मिन्नेव सूक्ते “गौरीर्मिमाय सलिलानि” इत्यन्तमेक- चत्वारिंशदृचम् । “सकृत् जप्त्वाऽस्यवामीय शिवसङ्कल्पमेव च अपहृत्य सुवर्णन्तु क्षणाद्भवति निर्मल” मनु कुल्लू० एतद्व्याख्याने अस्य वामस्य पलितस्येति पाठः लिपिकर- प्रमादकृत पलितस्येत्येव सूक्ते पाठदर्शनात् ।

अस्यहत्य पु० हन–भा क्यप् न०त० असिना अहत्य इत० । षड्गेनाहननीये अनुशतिकादिकार्य्यम् । [सतिका० ।

अस्यहेति पु० असिहेतिर्यस्य । खड्गायुधने योधे । अनु-

अस्युद्यत त्रि० असिरुद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्र पु० अस–रन् । १कोणे २केशे च । ३रुधिरे ४चक्षुर्जले चन० अश्रशब्दे उदा० ।

अस्रकण्ठ पु० अस्रं कोण इव कण्ठोऽस्य अस्रयुक्तकण्ठो वास्य । वाणे हारा० तस्य वाहने हि गत्वा रुधिराक्ष प्रप- त्वात् कोणाकारत्वात्वाम् तस्य तथात्वम् ।

अस्रखदिर पु० अस्रवर्णं रक्तवर्णं खदिर । विट्खदिरे ।

अस्रज न० अस्रात् रुधिरात् पाकेन जायते । मांसे । तस्य रुधिरजातत्वम् रक्तशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्रप पु० अस्र रुधिर पिबति पा–क । १राक्षसे २तद्वे ताले, मलायद्ये च । “हिरागम नवशुक्ते परोऽप्ये शवङ्गुनि सङ्कृत्ते पि० क्रिप् अस्रपामप्यत । [रक्तपाने भिक्षाण्डे ।

अस्रपतक पु० अस्रमिव रक्त पतमस्य मध्यायाम् कन् ।

अस्रपा स्त्री अस्र पिबति पा–क्विप् च वा । (जोंक) जलौ- कसि । तस्या भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा “जलौ- कसामायुरिति जलौकसः” जलमासामायुरिति जलौकसः सलिलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषा षट् तावत्य एव निर्विषा । तत्र सविषा कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा कृष्णा । कृमिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभि- श्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति चित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति- रणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरति- मात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागद पानालेपननस्यकर्म्मा दिषूपयोज्य । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमिति । ता सविषा सचिकित्सिता व्याख्याता ॥ अथ निर्विषा । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्ग- वर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृति वर्णानिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याता ॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीष कोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषा ॥ पद्मोत्पलनलिन- कुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेषु

[illegible] । इति [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । इति [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ११। [illegible] ।

[illegible](स्त्री) [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] "[illegible]
१ [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] । [illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]
"[illegible]" [illegible] ११.११ ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]

[illegible] । [illegible] ।
"[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "।"[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]" इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]

२२।७ अ० । "दानमिव पवित्रं चास्वरं च दिवा-स्वपन्" ।

अस्वर पु० अप्रशस्तः स्वरः । १मन्दस्वरयुक्ते "वचनं दीन-मस्वरम्" रामा० । २स्वरवर्णभिन्ने व्यञ्जनवर्णमात्रे पु० । ३उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप त्रि० न स्वस्येव रूपमस्य । समानभावशून्ये "न स्वरूप" इति रागधर्मो० ।

अस्वर्ग्य त्रि० स्वर्गाय हितः स्वर्ग+यत् न०त० । स्वर्गासाधने "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तद्वाप्तत् परिवर्जयेत्" मनुः "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु" स्मृतिः ।

अस्वस्थ त्रि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्था–क ७त० न०त० । स्वस्थभिन्ने १व्याकुलितस्वे २रोगादिना उपद्रुते च ।

अस्वाच्छन्द्य न० अभावे न०त० । १स्वाच्छन्द्याभावे परा-धीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० ।

अस्वातन्त्र्य न० अभावे न०त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० । [स्वतिकषाये गोक्षुरके ।

अस्वादुकण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोखुरि)

अस्वाध्याय त्रि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १वेदाध्ययन-हीने "अ(नि)स्वाध्यायवषट्कारमिति स्मृतिः । न स्वाध्यायो यस्मिन् । २अध्ययननिषिद्धके च अष्टम्यादौ अनध्यायशब्दे विवृतिः । अधीयते अधि+इङ्–कर्मणि घञ् अध्यायः स्वस्य स्वशाखानुसारेण अध्यायः स्वाध्यायः न०त० । "स्वाध्यायो-ऽध्येतव्य इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३अन्यशाखे शास्त्रादौ ।

अस्वामिक त्रि० न स्वामी यस्य । १स्वामिरहिते "अदत्त-पर्वतानि पुण्यानि महान्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामि-कान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः" इति स्मृतिः । २निध्यादौ च । "प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य" गौत० ।

अस्वामिकृत त्रि० अस्वामिना कृतः । अस्वामिना कृते विक्रयादौ "अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वादिति" मिता०

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना कृतो विक्रयः । १अस्वामिना कृते विक्रये २तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारदः "निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते-ऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः" इति । तत्र किमि-त्याह या० "स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः" "स्वमात्म-सम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वा-भावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थम् अस्वा-मिकृतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । "अस्वामिविक्र-यं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेदिति" क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनाद्रहो द्रव्यागमो-पायहीनात् । रहसि चैकान्ते अल्पमूल्याद्यपि हीन-मूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रये वेलाहीने वेलया हीनोवेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ तत्र तत्र क्रेता तस्करो भवति तस्करवत् दण्डभाग्भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । "द्रव्यमस्वामिविक्रीतम्प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशक्रयतः शुद्धिं क्रेता स्तेयं रहःक्रयादिति" स्वाम्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्" या० नष्टमपहृतं वाऽऽत्मीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं विक्रे-तारं ग्राहयेच्चौरोद्धरणकारिभिः शासनविध्यर्थं राजदण्डग्रा-ह्यर्थं च । "देशान्तरगते कालान्तरे वा विपन्ने सति मूलग्राहकत्वाशक्तौ विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनस्वामिने समर्पयेत् तावतैवासौ शुद्धो भवतीति" श्रीकराचार्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेतृ-दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकस्यैव व्यपदेशः । नष्टमपहृतं वात्मीयं द्रव्यमासाद्य क्रेतारं तस्य ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्ग्रहणसकाला-त्प्राक् पलायनशङ्कया स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "विक्रेतुर्दर्शना-च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" या० यदासौ गृहीतः क्रेता न मयेदमप-हृतम् अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतृ-दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः । किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह बृहस्पतिः । "मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथ-ञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते" इति । तस्मिंश्च विवादे यदास्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवा-प्नोति नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता च मूल्यमवा-प्नोति । अथासौ देशान्तरगतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽस-मार्थं कालो देयः । "प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्ययेति"

[illegible]

अह अव्य० अहि–घञ् पृ०नलोपः । १प्रशंसायां २क्षेपे, ३वियोगे ४निश्चये, ५व्याचारातिशये, ६वर्ज्जने च । "अस्याह तदिन्द्रोऽसुच्यत देवो हि स" "इदमह्वेद सत्य क्षयपथ्यस्याक्षमथायस्" शत०ब्रा० ।

अहयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्त्यस्य युस् । १गर्व्वयुक्ते २अभिमानिनि "अहयुनाथ क्षितिप शुभयु" भट्टि ।

अहश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत्र । अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । "अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति" छा०उ० "अथ ह प्राणा एव यथोक्तगुणा सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं वा ऊदिरे उक्तवन्त" भा० । "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु" छ०उ० । "ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मु" भा० ।

अह(हस्क)कर पु० अह करोति कृ–ट वा सत्वम् । सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । [रो र । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ।

अह(हर्प)पति पु० अह्नां पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अह(हश्शे)शेष पु० अह्नः शेषः वा सत्वम् । १दिनावसाने अहः शेषो यत्र ब० । २अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन कृ–घञ् । १अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २गर्व्वे ३तदाश्रये अन्तःकरणभेदे "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयोनिश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया इमे" वेदा०परि० । साङ्ख्यमतसिद्धे ४अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सा०का० । "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्य्ये तत्रैवोक्ते यथा' अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकं चैव" । व्याख्यातं च कौ० "अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधिकृतः, शक्तः खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषयाः मत्तोनान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति 'कर्त्तव्यमेतन्मयेति" । तस्य कार्य्यभेदमाह तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गण इन्द्रियाख्यः तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विविध एव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यः इत्येवकारेणावधारयति" । "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्' सा०सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् "बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य" सा०सू० "बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैस्तत्कारणतयाऽहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यमत्वभिमानमात्र द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गात्; साधनान्वयस्त्वेत्ताहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्यमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलतर्कः । 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वाद्बुद्धिवृत्तिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तस्य चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मितघटनाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य वोच्छेदः "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति" योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु शास्त्रयोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तद्व्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति" सा०प्रव०भा० । मनुनाप्युक्तम् "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" । "अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभावः । अस्याधिष्ठाता" शङ्करः । निरहङ्काररूपस्यात्ह्यावीरादिरेष न" सा०द० "नाहङ्कारात् परो रिपुः" । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीता ।

अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति कृ–णिनि । १अभिमानवति २गर्वयुक्ते ।

अह अव्य० अहि—घञ् पृ० नलोपः । १प्रशंसायां २क्षेपे, ३वियोगे, ४निश्चये, ५आचारातिक्रमे, ६प्रेषणे च । “अलह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो ह्यि स” “इदमहेद सत्य स्वयमवल्याश्यमयायम्” शत०ब्रा० ।

अहयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्त्यस्य युस् । १गर्व्वयुक्ते २अभिमानिनि “अहयुनाथ चितिप शुभंयु” भट्टि ।

अहंश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत्र । अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । “अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानस्म्यहंश्रेयानस्मीति” छा०उ० “अथ ह प्राणा एव यथोक्तगुणा सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं वा ऊदिरे उक्तवन्त” भा० । “ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु” छा०उ० । “ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मु” भा० ।

अह(स्क)कर पु० अहः करोति कृ—ट वा सत्वम् । सूर्ये २अर्कवृक्षे च । [रो र । १सूर्ये २अर्कवृक्षे ।

अह(र्प)पति पु० अह्नः पति उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अह(स्म्रे)शेष पु० अह्नः शेष वा सत्वम् । १दिनावसाने अहः शेषो यत्र ब० । २अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन कृ—घञ् । १अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २गर्व्वे ३तदाश्रये अन्तःकरणभेदे “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्त करणमान्तरम् । संशयोनिश्चयो गर्व्व स्मरणं विषया इमे” वेदा०परि० । साङ्ख्यमतसिद्धे ४अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां०का० । “प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशक । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्य पञ्च भूतानि” इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्य्ये तत्रैवोक्ते यथा “अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविध प्रवर्त्तते सर्ग । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चक चैव” । व्याख्यातं च कौ० “अभिमानोऽहङ्कार यत् खल्वालोचित, मतञ्च तत्राहमधिकृत , शक्त खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषया , मत्तोनान्योऽत्राधिकृत कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमान सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कार तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति “कर्त्तव्यमेतन्मयेति” । तस्य कार्य्य भेदमाह तस्मात् द्विविध प्रवर्त्तते सर्ग । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गण इन्द्रियाह्वय तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विविधएव सर्गोऽहङ्काराद् न त्वन्यस्तेषकारणैणावधारयति” । “सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्” सां०सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् “बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य” सां०सू० “बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थ । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्य नत्वभिमानमात्र द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसक्त्या हासनाश्रयस्य नैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्थमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैव तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धे । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रमाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलतर्क । “बहु स्यां प्रजायेय” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वावगत्याबुद्धिवृत्तिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमान सिद्ध । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्व लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेव कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मितघटनाश स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरसमुच्छेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य वोच्छेद “कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति” योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचार समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टि पुराणादिषु साङ्ख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्व न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति” सां०प्रव०भा० । मनुनाप्युक्तम् “मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” । “अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभाव । कस्याभिडिवता” मङ्कर । निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष न” सा०द० “नाहङ्कारात् परो रिपु” । “अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” गीता ।

अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति कृ—णिनि । १अभिमानवति २गर्व्वयुक्ते ।

[illegible]

[illegible]

वटहरुच्यते"। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् यत् प्रोक्तं तन्नवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। पित्र्यमाह "त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः"। "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् इति सङ्क्रान्त्या सौरमुच्यते इति च सू०सि० चाहःशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव व्यवहारः "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः" वार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः। सू० सि० तत्र सौरमासत्वादिप्रमाणमुक्तम्। "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा" इति चान्द्रमाह "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" एतेषां कार्य्यभेदे ग्रहणमाह स एव "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वाः क्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते। उदयादुदयं भानोः सावनं परिकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः। सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते। अस्य तत्पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः पुण्याहः तु न०। अव्ययादिपूर्व्वपदत्वे एकदेशिसमासे द्विगौ च टच् अह्नादेशश्चायम् मध्याह्नः पूर्व्वाह्णः"पु०। उत्तरपदद्विगावेव अह्नादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः त्र्यहः। उत्तरपदे तु द्व्यह्नमिव एव तद्धितार्थे नाह्नादेशः द्व्यह्नीनः इत्यादि। कालत्वात् भवादौ ठञ् अह्नादेशः आह्निकः ख अह्नीनः दिनभवे त्रि०। २विष्णौ तस्य सर्व्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्" "अहः संवत्सरो मासः" विष्णुस०। अर्च्चिरादिमार्गे आतिवाहिके ३अहरभिमानिदेवे—च। "ते अर्च्चिषमभिसम्भवन्त्यर्च्चिषोऽह अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्" छा०उ०। एतदधिकृत्य "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सूत्रे आतिवाहिकत्वमेषां निर्णीतम् ४रात्रौ च। "यामवत्यारशारोमित्यामा महनी उमे"। "अयने अहनी प्राहुरिति च" भा०२स्क०।

अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्यस्याः अच् नि० टिलोपाद्यभावः। उषायाम् निरु०। "स्थहत्स्हमहना यात्यच्छा" ऋ०१,१२३,४ "अहना उषोनाम" भाष्यम्।

अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययस्यास्मदर्थे तस्य भावः तल्। अस्मदर्थभावे २ममतायाञ्च।

अहम् अव्य० अह-अम्। अहङ्कारार्थे, अस्मदर्थे "अहमर्थोदयोयोऽयं चिन्मात्मा वेदमात्मकः। एतस्मिन्सदुपास्यास्य बीजं विद्धि महामते" वासि०। अहम्मत्ययः। अहङ्कारः।

अहमहमिका स्त्री अहमहमित्यव्ययस्यात्र बोधाया स्वित्सम् ठन् न टिलोपः। १परस्पराहङ्कारे २अहमेवाग्रे यास्यामीति रूपायामन्योन्योक्तौ च।

अहम्पूर्व्विका स्त्री अहं पूर्व्वोऽहं पूर्व्वं इत्यभिधानं यत्र। योधादीनां कौतुककथात् अहमेव पूर्व्वं यास्यामीत्यध्यवसाये सोक्तौ "अवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" किरा०।

अहम्प्रत्ययः पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः। अहमस्मि ममेत्याद्याकारे बोधे। "अहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि" वृ०उ०भा०। "अपायमेकान्तेनाविषयः अहम्प्रत्ययविषयत्वात्" शा० भा०। अहंशब्दालम्बनत्वात्मा स च देह एवेति चार्वाकाः। क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः।

अहम्भद्र त्रि० अहमेव भद्र इति निर्द्धार्य्यो यत्र। अहंश्रेयःशब्दार्थे "अयातोमनसश्च वाचश्च अहंभद्र उदितम् मनश्च ह वै वाक्चाहं भद्र ऊदाते। तत्र मन उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि यन्मम त्वं कृतानुवर्त्मास्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थाह तद्विज्ञापयाम्यहं सञ्ज्ञापयामीति" शत०ब्रा०।

अहम्मति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन्। १अविद्यायाम् अन्यस्मिन्नन्यधर्मावभासके २अभिमाने।

अहर त्रि० न हरति अच् न०त०। १हारकभिन्ने हरोहारकः न०त०। २हारकशून्ये गणितोक्ते गुणे ३राशौ ४असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा०।

अहरादि पु० अह्नः आदिः। प्रभाते "गणधरमहरादौ रागमातुनारस्य" माघ। वार्त्तिकोक्तः मत्यादिशब्दे परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्–धुर् इति शब्दगणे।

अहर्गण पु० अह्नां गणः। दिनसङ्घे दिनसमूहे। ग्रहाणां मध्यमादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि अभवाहकल्पावधि कल्पारम्भावधि वा दृष्टदिनपर्य्यन्तं यानि दिनानि गतानि तेषां समूहे। तत्र सृष्ट्यहर्गणसाधनात् "इत्य युगाहसेव भूतमहाकारकः। कल्पोत्पाद्ग्रहप्रोक्तं यर्षरी तस्य तावती। परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया। आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः। कल्पादस्माच्च

अहङ्कृत त्रि० [illegible] । [illegible] च । "[illegible]" [illegible] । "[illegible] न [illegible]" गीता ।

अहङ्कृति स्त्री अहम्+कृ-क्तिन् । अहङ्कारशब्दार्थे ।

अहन् न० [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible]

अहह अव्य० [illegible]

अहम् [illegible]

[illegible]

सटहरुच्यते"। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य्ययात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। पित्र्यमाह "त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः"। "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्" इति संक्रान्त्या सौरमुच्यते इति च सू॰ सि॰ वाचस्पत्यमव्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव व्यवहारः "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः" वार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः। सू॰ सि॰ तत्र सौरमानत्वादिप्रमाणमुक्तम्। "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा" इति चान्द्रमाह "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" एतेषां कार्य्यभेदे ग्रहणमाह स एव "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वाः क्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते। उदयादुदयः भानोः सावनं परिकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः। सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते। अस्य तत्पुरुषान्ते टच् समा॰ पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः पुण्याहः तु न॰। अव्ययादिपूर्व्वपदत्वे एकदेशिसमासे द्विगौ च टच् अह्नादेशश्च अत्यह्नः मध्याह्नः पूर्व्वाह्णः" पु॰। उत्तरपदद्विगावेव अह्नादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः त्र्यहः। उत्तरपदे तु द्व्यह्नप्रिय एव तद्धितार्थे नाह्नादेशः द्व्यहीनः इत्यादि। कालत्वात् भवादौ ठञ् अह्नादेशः आह्निकः स अह्नीनः दिनभवे त्रि॰। २विष्णौ तस्य सर्व्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्" "अहः संवत्सरो मासः" विष्णु स॰। अर्च्चिरादिमार्गे आतिवाहिके ३अहरभिमानि देवे—च। "ते अर्च्चिषमभिसम्पद्यन्ते अर्च्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्" छा॰ उ॰। एतद्विषयं "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा॰ सूत्रे आतिवाहिकत्वमेषां निर्णीतम् ४रात्रौ च। "यामचत्वारश्चारोमत्यामा महनी उभे"। "अयने अहनी प्राहुरिति च" भा॰ २स्क॰

अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्यस्याः अच् नि॰ टिलोपोद्यभावः। उषायाम् निरु॰। "स्वकृन्दहमहना यात्यच्छा" ऋ॰1,१२३,४ "अहना उषेति" भाष्यम्।

अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययमस्मदर्थे तस्य भावः तल्। अस्मदर्थभावे २ममतायाञ्च।

अहम् अव्य॰ अह–अम्। अहङ्कारार्थे, अस्मदर्थे "अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा भेदमात्मकः। एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते" वासि॰। अहम्प्रत्ययः। अहङ्कारः

अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र वीप्सायां द्वित्वम् ठन् न टिलोपः। १परस्पराहङ्कारे २अहमेवाग्रे यास्यामीति स्पर्द्धायामन्योन्योक्तौ च।

अहम्पूर्व्विका स्त्री अहं पूर्व्वोऽहं पूर्व्वं इत्यभिधानं यत्र। योधादीनां कौतुकात् अहमेव पूर्व्वं यास्यामीत्यध्यवसायेनोक्तौ "जवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" किरा॰।

अहम्प्रत्यय पु॰ अहमित्याकारकः प्रत्ययः। अहमस्मि ममेत्याद्याकारे बोधे। "अहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि" ए॰ उ॰ भा॰। "नचायमेकान्तेनाविषयः अहम्प्रत्ययविषयत्वात्" शा॰ भा॰। अहंशब्दालम्बनमात्मा स च देह एवेति चार्वाकाः। क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः।

अहम्भद्र त्रि॰ अहमेव भद्र इति निर्द्दयो यत्र। अहंश्रेय शब्दार्थे "अथातोमनसश्च वाचश्च अहम्भद्र उदितम् मनश्च ह वै वाक् चाहं भद्र ऊदाते। तद्ध मन उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि यन्मम त्वं कृतानुवर्त्मा अस्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थाह तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञपयामीति" शत॰ब्रा॰।

अहम्मति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन्। १अविद्यायाम् अनात्मन्यात्मधर्मावभासके २अभिमाने।

अहर त्रि॰ न हरति अच् न॰त॰। १हारकभिन्ने हरो हारकः न॰ब॰। २हारकशून्ये गणितोक्ते शुद्धे ३राशौ ४असुरभेदे पु॰ असुरशब्दे उदा॰।

अहरादि पु॰ अह्नः आदिः। प्रभाते "शशधरमहरादौ रागवानुष्णरश्मिः" माघ। वार्त्तिकोक्ते पत्यादिशब्दे परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर–धुर् इति शब्दगणे।

अहर्गण पु॰ अह्नां गणः। दिनवृन्दे दिनसमूहे। ग्रहाणां मध्यभावादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि श्वेतवाराहकल्पावधि कल्यारम्भावधि वा इष्टदिनपर्य्यन्तं यानि दिनानि गतानि तेषां समूहे। तत्र सृष्ट्यद्यहर्गणज्ञानाय "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः। कल्पो ब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावती। परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया। आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः। कल्पादस्मा

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] पाठ्यः । [illegible] । [illegible] प्रथिता । [illegible]

कुदिनानि स्युः । तत्र चन्द्रदिनकला गुणम् भिन्ना-
पपवाद् कला नवायम् । एवं तद्दूर्ध्व च तदाधिमासाव-
मापकाब्दा दिवसा रवीन्दो" ।' यदत्र दिनमासमेवाद्दप-
दाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । चन्द्रभोज्य ।
कुदिनानि स्युः । दिनकलामेव शुद्धिरिति प्रकल्प्य
साध्ये गुणाप्ती । तत्र च्युतिर्विकल्प्य कुगुणम् समासेनेदम् ।
एवं चनाकलेन शुद्धि र्चन्द्रभोज्य कुदिनानि स्युः ।
चन्द्र कला । गुणोऽभ्यस्येदम् । दवसंलाभे शुद्धिरिति-
प्राग्वत् कुदिनानि स्युः । चन्द्र भागा । गुणो-
राशिशेषम् । एवं राशिशेष शुद्धिरित्यादि भाज्य ।
कुदिनानि स्युः । चन्द्र गतराशयोगुणोभगणशेषम् ।
एवं चन्द्रभगणा भाज्य । कुदिनानि स्युः । भगणशेष
शुद्धिः । चन्द्र गतभगणा । गुणोऽहर्गणश्च स्यादिति ।
कल्पोदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा-
भाज्योरविदिनानि हारोऽधिमासशेष शुद्धि । चन्द्र
गताधिमासा । गुणो गतरविदिवसा । एवं युगावमानि
भाज्यचन्द्रदिवसा हारोऽवमशेष शुद्धिः । चन्द्र गताव-
मानि । गुणोगतचन्द्रदिवसाइति" प्रमि० ।

अहर्गणानयने अधिमासावमपरित्यागे कारणमाह" सि०
चि० "यदहर्गणस्यानयनेऽर्कमासाः तादिचान्द्रैर्गणदानिता
किम् । कुतोऽधिमासावमशेषके च त्यक्ते यत साध्ययो-
स्तुपात । दृष्टाधिचान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु
सङ्क्रान्त्यवधिर्यतोऽत । दर्शान्त सङ्क्रममासतः प्राक्
सदैव तिथ्यधिमासशेषम् । दर्शान्ततो यान्ति
चिममासं सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेता । यतोऽ-
धिशेषोत्थदिनाधिकाश्च त्यक्तं तदस्मादधिमासशेषम् ।
तिथ्यन्तसूर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिथ्यवमशेषम् ।
त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगणोऽ-
नुपात" । "मध्यमानेन यावत्यमावास्या तदन्ते
चान्द्रमासान्त । मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने सङ्क्रान्ति-
स्तस्य संक्रान्तिकाले रविमासान्त । तयो रविचन्द्रमा-
सान्तयोरन्तरे यावत्यस्तिथय तावत्यवाशा अधिमास-
शेषतिथय । यत सौरचान्द्रान्तरमधिमासा । अहर्गणा-
नयने गताब्दा रविगुणाश्च सौरा मासा जाताः ।
अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजि-
तास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-
तुल्या सौरा एव दिवसा योजिता । अत सौर-
चान्द्रान्तरेणाधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि
भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिमासशेषतिथ्य-
स्तेन शोध्या । तत पुनरधिमासानयनेऽनुपातसम्भ-
वेऽधिमासान्तर्गततैरवमैर्दिनैश्च युक्ता सौरादिचान्द्रा-
दयः सिद्ध्यन्ति । तदनन्तरमधिमासशेषस्त्याज्य इति
चेन्नापि । तत्र नोच्यते । अत अन्त्योऽधिमासशेष-
स्तत्र । अवमशेषाज्जातमवमसूच्यते । तिथ्यन्तानन्तर
सूर्योदये पृथगेव दिनलवसमाश्च अवमशेषघटिका
दत्तचान्द्रमासमानावसानादि । अवमशेष न त्यक्तं
त्यक्तमतोऽवमघटिकास्ति तिथ्यन्तकालिनो द्युगणः
तिथ्यन्ते कालस्थोऽहर्गणो भवति । अत च सूर्यो-
दयोऽपि साध्य । तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमघटी-
भिर्न न सूर्योदयादधिकं भवति । अतोऽवमशेषे त्यक्ते
भवेत् सूर्योदयावधिकं द्युगणं भवति प्रमि० । "अहर्गणोपपत्तिप्र-
कारेण गुणकहारौ स्फुटमानयेत् । तदेवं यदा
तदयान्तराद् कल्पादिगतमोक्षगुणफलेन' सि० शि० अह-
र्गणे शिरोमणि शि०चि० । "अभीष्टवासरेऽहर्गणयोस्तु
संक्षेपो निरेकत्वमथोऽपि तदा । तदाधिमासावमशेषके च
कल्पाधिमासादमयुक्तकेऽन्ते" । 'तत्र किम कृत्वानयने
चन्द्र तिथौ यो वार आगत स एवाहर्गणे नागच्छति
तदाहर्गणः सैकं निरेकं कृत्वा पश्चात् साध्य इति ज्योति-
विदां सम्प्रदायो युक्तियुक्त एव । यतोऽहर्गणस्य
वारो निदानम् । एव स्तंयो गिदेव मोऽभिधी-
यते । तिथ्यतोऽपि तद्दिनादि । अत्रैतदुक्तं भवति ।
यदा वारार्थं सैकोऽहर्गणः कृतस्तदाधिमासावमशेषाभ्या
चन्द्राकांनयने कोऽप्याहर्गणशुद्धितदिन्दुविधिरित्यादौ द्वादश-
गुणाभिक्योऽर्कभागेषु वा क्षेप्याश्च सैकाः क्षेपाः
द्वादशगुणा क्षेप्या । यदा निरेकोऽहर्गणः कृतस्तदा
निरेकम् । तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिमास-
शेषं कल्पाधिमासैर्युक्तं कार्यम् । अवमशेषमेव च ।
यत्र सैकास्तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकास्तु निरेक ।
तथा प्रतिदिनमधिमासशेषमधिमासैः रविचन्द्रयोरपमैरवमशेष
स्यात् युक्तहत्वात्" इति प्रमि० ।

अहर्जर पु० अहोभि परिवर्त्तमानो लोकान् जरयति जॄ-
णिच्–अच्, अहानि यावद्यावत् जीर्यन्ति आधारे अच्
वा । "संवत्सरे "यथाप प्रवता यन्ति यथा मासा
अहर्जरम्" ऋ० उ० ।

अहर्दिव न० अहश्च दिवा च समा० द० तस्यार्थकाया
वीप्सा गम्यते । प्रतिदिने इत्यर्थे "य इत्थमसास्य महर्दिव

[illegible]

धारयेत्” मनुः अहार्य्यैरभेद्यै” कुमा०। अहार्य्यं मेव स्वगमाभिपङ्कम्” नैषध०। “अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः” मनुः ।

अहि पु० आहन्ति आ+हन+डिन् टिलोप आङो ह्रस्वः । १सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम् । “व्यतीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा” । “दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥ दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः । तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश । निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रा मण्डलिराजिलाः । पदाभिमृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा । ते दशन्ति महाक्रोधास्त्रिविधं भीमदर्शनाः” । “सर्पितं रदितं चापि तृतीयमथ निर्व्विषम् । सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः । पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥ निमग्नान्यस्रवन्ति यान्युद्वृत्य करोति हि । चञ्चुमात्रकयुक्तानि वैकल्यकरणानि च । सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक् । राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् । अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः । सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः । कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत् । व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि तु । तथातिवृद्धबालातिदष्टमल्पविषं स्मृतम् । सुपर्णदेवब्रह्मर्षियक्षसिद्धनिषेविते ॥ विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषम् । रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः । मण्डलैर्व्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ॥ ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः । स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्धन्तु राजिभिः ॥ चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः । मुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पन्नगाः ॥ सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः । क्षत्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः ॥ सूर्य्यचन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्म तेषां तथाम्बुजम् । कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा । धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः ॥ महिषद्वीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः । भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व्व एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि कफञ्चानेकराजयः ॥ अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् । ज्ञेयौ दोषैश्च दम्पत्योर्व्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि । शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्व्वीकराः स्मृताः ॥ दर्व्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहता कृशाः । वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः स्मृताः । तत्र दर्व्वीकराः । कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष इति ॥ मण्डलिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोमपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः पालिन्दिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षडङ्गोऽग्निको बभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्रकः एणीपद इति ॥ राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिर्व्विन्दुराजिः कर्द्दमकस्तृणशोषकः सर्षपकः श्वेतहनुर्द्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किक्किशाद इति ॥ निर्व्विषास्तु । गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽन्धाहिकोऽहिपताको गौराहिको वृक्षेशय इति । वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्व्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः । तद्यथा । माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति । तत्र कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः । राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः । कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति । तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके । त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकपोटगलपुष्पाभिकीर्णदर्भपुष्पवेल्लितकाः सप्त तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति । तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः । उभयलक्षणा मन्दविषा अक्रोधा नपुंसका” इति । तेषां

बहूनि इत्यये नानामुद्राणि तैर्ना प्रमाणको मारते पवि-
सिद्धानि "बहुनानावलेवानि स्वनामां बलोन ।। प
मार्श्वविषे वर्णेना प्रायाणेन तु मैत्रव । येरः प्रमाणो
नामो नानविनदपम्परम् । ए रामवलवव वर्णोदयन
इमो । पाविनी वर्षिनायव नामवापूरवकावा । मामकावा
विमूरव बवालमोत्म नावन । मोवानीवी बवा नामी
[illegible] बवा । [illegible] नावा बवाव
योवन । इरावनी इविहवकावा विववविकनः ।
नाम्र बदोत्मवव बहो नाविविवकावा । विवानको
येनदयो नकनः विदवकावा । नानमुर्वो वविवरकावा
[illegible] । [illegible] नावि नाम [illegible]
[illegible] नामी दो व नमानिवि पुनी । नामा नहु-
[illegible] बवा [illegible] । येवव बवा नामी
नामा विवमारवकावा । वलीरा इमरो विवको
[illegible] । भूनवाइ नहुविराः पूर्ववो नविद्वनः ।
[illegible] ब्योतिव वदवा नोवकमार । वीरमो
[illegible] नहुविमूव वीर्णनामु । विरमाव [illegible] नावि
[illegible] वीर्णनामु । [illegible] विरवः दृढवः बोव
नावमा । दृढरा [illegible] बवा नामा बवावर । दृढरः
[illegible] विविविविवकावा । वहुँवव वहानामो
नामव बहुमूवन । ववरतवेरो नामो [illegible]
दरी । वती नानाववो नामा बोविवा दिववव ।
[illegible] नावोर्विनाः । वतीतो बवो
नव बवरव व वमति । [illegible] नामा नाव
प्रीविव बवोवन । नहूमोव वहवावि [illegible] ।
व । [illegible] नवनानो बवोवन वा वा
११ व । "[illegible] [illegible]"
नाव । [illegible]" "न
[illegible] व व बोवनवर्णिकाम् [illegible]
[illegible] नाम वारिवविविव व नमु । १२वें
नमु १२वी, १२विदे, नव नामी नमु । १२मारे बव
[illegible] व व विवरविन्
[illegible] बहुर्वनवनाम [illegible] "[illegible]
[illegible] इतरे । इमूवनो विवमव
वा विरं बवि दिदिवम् । [illegible]
[illegible] । बवाम दव नीवानां दुनामवरने बवा ।
[illegible] बविवनाम दिवेदिरे । इम्बवव
[illegible] [illegible] । [illegible]

प्रवत्र वधाब्राणैवयोपनम् । देवीनवावे विविवे नव
वारोव रोदवी । [illegible] नामवनं नदा बयोम् ।
दरीनवीरगहोव विनम व नवरवम् । विनना विदुन-
बीनि नवना नवमवनु । ववमा रोदसीव वूव
पार्व दत्तव च । विनवाइ पुर्णवागोव वर्णं दिवो
दिव । येनादवारके बोवावनवा नाइपूर्विका । वर्णं
वन रवि गीतः नावा वरवमवरवा । ब्वाते दवाते,
१२वीमानिते वयो नानवते च । "वहुनवरीवयोनि वर
नपुर्व" ब्वो । "दृव बहूनवगविवादिविविनः" विदा ।
"वर्विवकूमवा विवमवाम् वाव ।। नानवारि वि
"वविवविविवारः" दावनम् । "वविरामवाविवनवीवम्"
वा । वन्-वाही नमु । ११वे वयोमाविनावनम्
१२ नावके । १३मावे च वि । १४वानादविनो दि व
१५दविना । १६वीवमाव वी वा वोइ नामवावनाय
दबावनाय । १७वोवे भावी । वदोवूर्णवाविनम् वाव
"वता बोविवता रवा नामविनु बयोवन रोदें
नावदवो नाम वदिरोवादवोवनाम् वोवं वव बवा
वव बोवेव नामनावनम् (नावोवनव) वीवं दवावं वेवं
विवेदानेवनावनम् । नामवु नामनववावव दवाव
वाविं विनावववि वोवनदावनीवि । वत्र वदीवमावि
नामवर्द बदोवि बवु व नामववि वमवेविवः वा ।
नावेव योनी विव नहूनानो इनानि इनाव दवा-
विवनम् । नावत्र [illegible] इनवः
प्रवही" वव नार्वविवितादि वव व । नामवदवे
वविनविवावेवाम् इनः इन । दावि वदि दवेनीवो
विवर्ण वव नावने । (विवा बनाविना) नामव ।
[illegible] [illegible] विविवेद । वनूराने
विनुवो नामो वीवदवों प्रवाविवः । वार्वेव वनेवव
दवबवा [illegible] । वाविवेन दव वा वनेव
दवदेव वबु । नावनोर्व दवा विव विववा वाविवेन
व । दवा ववनु बवीवमावेवं नविवदेवंवि" ।

पवित्र वि न विनवि दिमूव-वम् न ब । विवाविते
पविरा बी विमूव-बदु न ब । १वादवववाबो ।
२दोवमारे ३वाविवीमाविवो ४वनाववाव
[illegible] व वर्णवावदवो वर्णा" दवि वर्णा ।।
"वा वेद विदिवाविवा विववावि वरावे । वविनावि
वां विदाव वेदावर्णोवि विर्वो" बहुवा [illegible]
दीवामावदा दवव बोवावर्ण[illegible] नावदवो वे

शास्त्रीयहिंसायामपि दोषः यथोक्तं सां॰का॰। "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः"। अवि-शुद्धिर्हिंसादोषसंसर्गः यथा च वैधहिंसायां दोषसंसर्गस्तथो-क्तमशुद्धिशब्दे ४७६ पृष्ठे। एतस्याश्च भावरूपत्वं गीता-यामुक्तम् "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः। अहिंसा समता तुष्टि"रित्युपक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः"। इयञ्च साधारणधर्मः। "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। एतत् सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः" इति मनूक्तेः "क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः। अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया, आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम्। अन-भ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते" "विष्णूक्तेः" "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। दानं शमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनमिति" याज्ञ॰उक्तेश्च "सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालान्तं धर्मसाधनमिति" "साधारणधर्मश्चाहिंसादि" "न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति" श्रुत्युक्तं आचाण्डालान्तं साधारणधर्म" मिता॰। इयञ्च "अ-हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः" पात॰उक्तो यम-भेदः, "अहिंसा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूतानामन-पीडनं सा परमं श्रेष्ठो धर्मः "अहिंसा परमोधर्म" इत्युक्तेः अन्ये सत्यादयः एतस्या एव शुद्ध्यर्थाः तथा चोक्तं "स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सति तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदा-तरूपामहिंसां करोतीति" इति। तस्याश्च कथङ्कर्त्तव्यता तदपि "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" पात॰सू॰ दर्शितम् "एतेषां यमनियमानां वितर्कैर्हिंसादिभि-र्बाधने इत्युक्तं प्रतिपक्षभावनं वक्ष्यामि परस्मादारभ्य इत्या-दिभिः बाधने प्राप्ते सति यमपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावं न कुर्य्यात् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपगतः सर्वभूताभयप्रदानेन यमादिधर्मः स खल्वहं त्यक्त्वा हिंसादीन् पुनस्तानाददानस्तुल्यः शुना। यथा श्वा वान्ताशी तथा त्यक्तस्य पुनरादाने इति वितर्क-प्रतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः" इति। वितर्काणां स्वरूप-प्रकारकारणधान्तरभेदफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति। "वितर्का हिंसादयः कृतकारितानु-मोदिता लोभक्रोधमोहपूर्व्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्" पात॰सू॰। "वितर्क्यन्त इति वितर्का हिंसादय इति स्वरूपोक्तिः। तत्र-हिंसा त्रिप्रकारा स्वयंकृता, कुर्व्विति कारिता, साधुसाध्वि-त्यनुमोदिता चेति तत्रैकैका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभे-दात् मांसादिलोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्य-तीति मोहेन च। एवं नवविधा जाता हिंसा। लोभक्रोधमोहा अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्याधिमात्रत्वेन। तत्पू-र्व्वका हिंसादयोऽपि मृदवो मध्या अधिमात्राश्च भवन्ति। तथा कृतकारितानुमोदिताश्च प्रत्येकं नवधा भवन्तीति हिं-साया सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति। मृदुमध्याधिमात्रा अपि प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदु मृदु-मध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्य मृदुतीव्रो मध्यतीव्रस्तीव्रतीव्रश्चेति एवं लोभो नवविध एवं क्रोधमोहाविति तत्पूर्व्वकृता-हिंसा सप्तविंशतिभेदा भवन्ति तथा कारितानुमोदिता चेत्य-शीतिभेदा हिंसा भवति" इति। तेषां फलान्याह दु-खाज्ञानानन्तफला इति। मनुनापि "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी। संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च घातकाः सृता" इत्यनेन अनुमत्यादीनां हिंसासाधनत्वमुक्तम् यममध्येऽहिंसाफलमप्याह पात॰सू॰। "अहिंसाप्रति-ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः"। अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याऽ-हिंसकस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामपि अहिनकु-लादीनां वैरत्यागः अस्या एव प्रभावात्। अतएव कविभि-रहिंसायमप्रभावादेव शान्ताश्रमे "विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्व्व-मत्सरमित्यादि" वर्ण्यते।

अहिंसान त्रि॰ न हिनस्ति हिन्स–शीलार्थे चानश् न॰त॰। हिंसाशीलभिन्ने "शर्म्मयच्छहिंसानस्य सश्चिरे" ऋ॰५,६४,२।

अहिंस्र त्रि॰ न हिंस्र। १हिंसाशीलभिन्ने। "अहिंस्रोदम-दानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतैः" मनुः "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते। यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्" मनुः। "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते। ते एव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः" भा॰भा॰ स्मृतिः। (कुलेखाड़ा) २कुलिकवृक्षे पु॰ राजव॰।

अहिका स्त्री अहिरिव कायति प्रकाशते दुराक्रमत्वात्। १शाल्मलिवृक्षे शब्दच॰। २भूचम्पके पु॰।

अहिकान्त पु॰ अहेः कान्तः भक्ष्यत्वात्। वायौ सर्पस्य पवनाशनत्वेन वायोस्तत्कान्तत्वम्।

अहिक्षेत्र पु॰ अहेः क्षेत्रमिव। भारतवर्षीये देशभेदे। भा॰स॰ २५२ अ॰ कर्णदिग्विजये। "अयतोध्यं गत गैरात् पूर्व्वां दिशमभिद्रुत। अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च" इत्युपक्रम्य

"[illegible]" ।

वह्निमय पु० [illegible] ।

वह्निमण्डल पु० [illegible] ।

वह्निजित् पु० [illegible] ।

[illegible] ।

वह्निशिखा स्त्री० [illegible] ।

वह्निप्रिया स्त्री० [illegible] ।

वह्नित पु० [illegible] ।

वा(वा)ह्निद्विज पु० [illegible] ।

वह्निविन्दु पु० [illegible] ।

वह्निशुद्धिका स्त्री० [illegible] ।

वह्निनिर्मोक पु० [illegible] ।

वह्निनिर्वापणी स्त्री० [illegible] ।

वह्निपताक पु० [illegible] ।

वह्निपति पु० [illegible] ।

वह्निपुष्प पु० [illegible] ।

वह्निपतन न० [illegible] ।

समायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्नस्याज्ञाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्" इति तस्य लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि । "धात्र्याः स्तन्यं शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना" । "पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्" "चिकित्सन् सुश्रुत कच्छूश्चाप्यहिपूतनपानवत्" सुश्रु० ।

अहिफेन पु० अहेः फेन गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्) इति ख्याते १वृक्षनिर्यासभेदे । ६त० २सर्पलालायाञ्च ।

अहि(बु)बुध्न पु० अहेरिव बुध्नो मूलं यस्य । १रुद्रभेदे, २तद्देवताके २उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३मुहूर्त्तभेदे च । ष० अहिर्बु-(र्बु)ध्नोऽहि(र्बु)र्बुध्न्योऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । "अजैकपादहिर्बुध्न विरूपाक्षश्च रैवत" विष्णु ध० । मुहूर्त्तभेदश्च अहःशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तन्नक्षत्रस्य तद्देवताकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४८८ पृष्ठे उक्तम् ।

अहिभय न० अहेः, रज्ज्वस्थत्वात् कौटिल्याकारत्वाद्वा अहितुल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते १भये ६त० । २सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्पे

अहिभानु पु० अहिर्व्याप्तो भानुस्तद्दीप्तिरस्य । सूर्य्यगतिदेशौ वायौ मवाञ्चामित्येव सूर्य्यगतेर्व्योम्नि शोभास्वधास्तम् । "मरुतो अहिभानव" ऋ० १,१७२,१ ।

अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते क्विप् । १गरुडे, २मयूरे, ३नकुले च

अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १शिवे

अहिम न० विरोधे न०त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० ।

अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १सूर्य्ये २अर्क-वृक्षे च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।

अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंस्रो मन्युरस्य । १हननशीले २आहन्तव्यहिंसक्रोधे च "अयथाऽहिमन्यव" ऋ० १, ६४,८ । ६त० । ३सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।

अहिमर्द्दनी स्त्री अहिर्मर्द्यतेऽनया मृद—ल्युट् । गन्धना-

अहिमाय त्रि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । बृहस्पत्यादौ "बृहस्पतेरहिमायान् अभि द्यून्" ऋ० १,१९०,४ ।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ—णिच्—अण् । १अरिमेदक वृक्षे सर्पमारके २गरुडे ३मयूरे ४एलावालुकावाचे इन्द्रे च । [अरिमेदवृक्षे ।

अहिमेद(क) पु० अहिरादन्ताऽरिरिव मेदोऽस्य वा कप् ।

अहिरिपु पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे च ५वृत्रघ्ने इन्द्रे च । अहिजिच्छब्दे विवृतिः ।

अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त० अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ताम्बूल्याम् २अहि-हेद्वी लता शा०त० । २गन्धनाकुल्याम् ।

अहिविद्विष् पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे ५गन्धनाकुलीवृक्षे वृत्रघ्ने ६इन्द्रे च "इह घन खण्ड-मिन्द्राहिविद्विष" किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।

अहिशुष्म त्रि० अह—व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्मं यस्य व्यापकबले । "आशाङ्गस्यादहिशुष्म" ऋ०५,३३,५ ।

अहिसक्थ त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य । १सर्पतुल्य-दीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २तदाधारदेशे पु० । तद्देश-स्यादूरभवम् सुवास्त्वा० अण् । आहिसक्थ । तद्देशा-दूरभवे देशादौ त्रि० ।

अहिहत्य न० हत्या हननं भावे क्यप् वेदे न० । १वृत्रासुर-हनने "अर्कमहिहत्ये ऋषु" ऋ० १,१६१, । लोके स्त्रीत्वम् । २सर्पहनने स्त्री । [२इन्द्रे च ।

अहिहन् पु० अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा हतवान् क्विप् । १गरुडे

अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अह सम्पूराध्ये द्विरा-त्रादियागभेदे । स च ताण्ड्य०ब्रा० भाष्ये षोडश-स्मिन् उपक्रम्य "एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति" आपस्त०उक्तं "तदेते होतादिनामका षोडशर्त्विजो द्विरात्रादिभिरहीन-संज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति" भा० "अहीन यजनमप्युचिकर्मिति" श्रुति "अभिचारमहीनञ्च त्रि-भिः शूद्रश्च विशुध्यति" मनु । अहीनामिन स्वामी । २सर्पराजे वासुकौ पु० । न हीन । ३अन्यूने त्रि० न न अहीन अहीनं पराक्रमम् रघुः "वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक-र्मसु" मनु "स्वस्त सत्तमहीनकीर्त्ते" भा०आ०प० ।

अहीनगु पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "अहीनगुर्नाम स गां समग्रा महीनबाहुद्रविणः शशास" रघु "रामस्य तनयोऽभवत् कुश इत्यभिविश्रुत । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चा-त्मजः । निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु । नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः । क्षेमधन्वसुतस्त्वासी-द्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिव" । हरि०व०१६अ० ।

अहीनवादिन् त्रि० न हीनं वादी । "अन्यवादी क्रिया-द्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृत" इति स्मृत्युक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

[illegible]

समायुक्तोऽभीतेऽपाने त्रिधोर्भवेत् । खिद्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयमानस्य चिरं स्फोटा स्रावश्च जायते । एकीभूत व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्” इति तस्य लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि । “धात्र्या स्तन्यं शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना” । “पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूत-नाम्” “चिकित्सन् सुश्रुत कच्छ्रूश्चाप्यहिपूतनपानवत्” सुश्रु० ।

अहिफेन पु० अहेः फेन गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्) इति ख्याते १इच्छुनिर्यासभेदे । ६त० २सर्पलालायाञ्च ।

अहि(बु)बुध्न पु० अहेरिव बुध्नो मूलं यस्य । १रुद्रभेदे, २तद्देवताके २उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३रुद्रूत्तभेदे च । द्व० अहिर्बु-(र्वु)ध्नोऽहि(र्बु)र्बुध्न्योऽप्यत्र । तत्स्वरूप ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “अजैकपादहिर्बुध्न विरूपाक्षश्च रैवत” विष्णुध० । तद्रूत्तभेदश्च अह शब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तन्नक्षत्रस्य तद्देव-ताकत्वञ्च अस्त्रेषाशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम् ।

अहिभय न० अहेः, स्वस्पत्वात् व्याघ्राकारत्वाच्च अहि-तुल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते १भये ६त०।२सर्पभये च। [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अहिभयदा स्त्री अहिभय द्यति खण्डयति दो-क । सर्पे

अहिभानु पु० अहिर्व्याप्यो भानुर्द्युतिरस्य । सूर्य्यगतिदेवौ वायौ मरुद्गणभिन्नैव सूर्य्य गतेर्ज्योतिर्मोक्षोपघातस्यम् । “मरुतो अहिभानवः” ऋ० १,१७२,१ ।

अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते क्विप् ।१गरुडे, २मयूरे, ३नकुले च

अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १शिवे

अहिम न० विरोधे न०त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० ।

अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १सूर्ये २अर्क-वृक्षे च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।

अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंस्रोमन्युरस्य । १हननशीले २अहितस्याहिंसक्रोधे च “यवसाऽहिमन्यव ” ऋ० १, ६४,८ । ६त० । ३सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।

अहिमर्द्दनी स्त्री अहिर्मर्द्यतेऽनया मृद—ल्युट् । गन्धना-

अहिमाय त्रि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । वृत्रासुरादौ “इन्द्रस्तेदहिमायान् अभि द्यून्” ऋ० १,१९०,४ ।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ—णिच्—अण् । १अरिमेदक वृक्षे सर्पमारके २गरुडे ३मयूरे ४हलायुधमारमाद्ये इन्द्रे च । [अरिमेदवृक्षे ।

अहिमेद(क) पु० अहिरात्मनोऽरिरिव मेदोऽस्य वा कप् ।

अहिरिपु पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४उग्रे च ५वृत्रघ्नौ इन्द्रे च । अहिजिच्छब्दे विवृतिः ।

अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त० अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ताम्बूल्याम् २अहि-द्वेष्ट्री लता शा०त० । ३गन्धनाकुल्याम् ।

अहिविद्विष् पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे ५गन्धनाकुलीवृक्षे वृत्रघ्नौ ६इन्द्रे च “द्रुत मतु स्वरुड-मिवाहिविद्विष ” किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।

अहिशुष्म त्रि० अश—व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्म यस्य व्यापकबले । “आपान्तगम्यादहिशुष्म ” ऋ०५,३२,५ ।

अहिसक्थ त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य । १सर्पतुल्य-दीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २तदाधारदेशे पु० । तद्देश स्यादूरभवम् सुवास्त्वा० अण् । आहिसक्थ । तद्देशा-दूरभवे देशादौ त्रि० ।

अहिहत्य न० हत्या हनन भावे क्यप् वेदे न० । १वृत्रासुर-हनने “धर्म्ममहिहत्ये जघु ” ऋ० १,१६१, । लोके स्त्रीत्वम् । २सर्पहनने स्त्री । [२इन्द्रे च ।

अहिहन् पु० अहिं सर्प वृत्रासुरं वा हतवान् क्विप् । १गरुडे

अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अह सम्भूयाख्ये द्विरा-त्रादियागभेदे । स च ताण्ड्य०मा० भाष्ये योऽस्य अयन उपक्रम्य ‘एतेऽहीनैकाहैर्यजन्ति” आप०स्त०उक्तः “तयते ज्योतिरादिनामका षोडशर्त्विग्भिरहीन० अग्निष्टोमादिभिरेकाहश्च यजन्ति”भा० ‘अहीन यजमानस्य विकरमिति ’ श्रुति “अभिचारमहीनश्च त्रि’ हल्लेश्च विशुध्यति’ मनु । अहीनादिन स्वामी । २सर्पराजे वासुकौ पु०। न हीनः । ३अन्यूने त्रि० न ग महीन महीम पराक्रमम् रघुः“वेदयः रहीनानां प्रयतानां सक-र्म्मद” मनु “त्वमः स्वतमहीनकोर्त्ते” भा०आ०प० ।

अहीनगु पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे “अहीनगुर्नाम स गां समग्रा महीनबाहुद्रविणः शशास”रघु “रामस्य तनयोऽभवत् कुश स्त्वमिविश्रुत । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चा-त्मजः । निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु । नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा तत सुतः । क्षेमधन्वसुतस्त्वासी-द्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मज प्रभु । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिव ” । हरि०व०१६अ० ।

अहीनवादिन् त्रि० न हीनं वादी । “अन्यवादी क्रिया-द्वेषी नोपस्थाता निरुत्तर । आहूतप्रपलायी च हीन पञ्चविध स्मृत ” इति स्मृत्युक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

माडीमती स्त्री अविरलवात् व्यत् प्रति दीर्घः । वदाभेदे
माडीर इ माडीरम् इत्यो नावम् । माडीरे । [ज्ञ ।
माडीरपादि इ माडेश्वादिस्वे चमात्मरम् च च मयः तच्यते
प्रडीराय इ माडीम् रैत्यति मुरीकरोति रैर—मणि ।
हितकरो बहुवचाद्योदरे बहीः स्वाचाम्ने ।
माडीपुर इ व्यंवरिव मूले च—ध्व मा रीपः । बसी मीम
रावजमोदम् "भ ८ ११,२ । "बडीमूलं मम मूंधा ।
माडु त्रि मड—माडी मनु । वाणी मिवा दीप "मर
मर्दितं वचा बावदः बदोरडीरचा " बर मा ।
वंशते माधारे चनु च ऊ वने च । "मरव च क्रमेदा
वसु"च २१ १८ "मड्डवनं मेदं विदार्थ मदा " दीपः ।
माडुत इ मासि कुर्व भूमन वन । मर्दतामनलेपि मडोषि
।मैत्राडो "मडुई व हुमेन् मचा मतुमेव च। माडु
कुर्व माविमु रक्ष मनात् मजतो" मडोडवी मडो-
दीन मडुको मौतिको मति । माडु कुर्व विभावाही
मानिन विदलर्दनम्" बहः बल मानं च कुर्व मारमे
रभरिहडी त्रि । "मम मनु इरावा मावचि मणा
मडुमय मतिनो मानोमान इव मकडाडीमिवड मानो-
मानु" बर मा ।
माडुमान त्रि मुदो—रोधबे मडुबः मानोमने मामन
मेरे बि म इ । माबोमये । "रिं ते मुमारडुमामो-
मुमेव" च ७—४१ २ । मौते मनिम् मेरे च मडुमेव
बाचा । रामाया बमनडुमीमानाः च ६,४२ १ ।
माडे मम मड+र । ।मैरे विमोने च । "मडे दाव ।
ममकाव । मुमामि इमनडुमम् । मदि मोमानि मोवेच
इमः बडामि ते इमन्" ।
माडेड त्रि रेड—मनाडे मम च इ । मावडामुमे
माडेडमान त्रि रेड—मानम च इ । माडिडमाने मड-
मानमे "मडेडमानो दवव" च । १२ ११ ।
माडेहु इ च इ । ।रैडमिमे च इ । रबेडमुमे त्रि मा
मद् माडेडमोबकानं । रैत मारवरडेकाड । मारवड
मानोमानिरवडे मानोमिवरडे तिमिवडो मना मडा
रिव मरि मरिमरिह मडामिरि इरवोदि । बमोमर-
मिवरवमनुमं मिवमान् बवामन् । मारवमाबाडी च
मनवमरिडो । मनमे मडुमाप मानि मारवमडे मडमे
मरेड इ च दिनोमि दि—च च इ । मकुमामम् ।
मरतुम त्रि रेडम मामनम् इत च इ । ।रैडमो
मारे रवैद्रमावराजमानाडे । रवमरविनुमे

च । मन मनुनाथिनिम् मादें बाबवडम् ।
मवमाचमरडाव मडावमडरातमम्" मीस ।
माड़ी बम म+डा—दो । ।दोवे रमिमे रिनो,
इरवामा, रडमोवडे रेवाडे मावमाबानु, दर्मवे
टमडमानाड मडी मडम मरडमनुर्वम्" मीति
"इडवमडोमविवरडो मामावा । मडो मडी-
मिवेंडियामिमानवें"मेद।।
माड़ीराज इ मडव दानिव इम मना । कमेरमाव
मावमतिनावे मनिडवाडवे माडन दिवे मिडामडोरा-
मवामन—मानपुरडे रर्म्इडे मडानु। मिडमवा बर्डः
मारदोरामन मावः । मडीरामे मिवडे कमेनार
मरेति" बडा । "राजाडावान वि रा वडा । इने
रति मार्वेमाड डीवन् "राजित मावमीम मिवोरज
मिरेमिन " मडः । [रिदवे मेवे रमवमावमारमे ।
माडोरपतार च माडि मेवं रमवारम् मावडेडा च री रा।
माडोरूप च मडो वरम् च री रा। रिमवडे ।
माडोवत बम मडो च नाच इ । ।मैरे रवमोवमे इवड
मबाचाड । मडोवत बडन् बडम् मबडम मडोवत
बडन् मावड् मोवा "मडोवावारि मडवीमडोर्वः इवा
माडुवाम त्रि डु—वा माव च इ । मिडावतवें दि ।
"इनं इत ने वडी दिवाडो मडवावन् च ८ १६,१९
माडुव बम डु—मनडवि इवो वन मन मवन ।
मडुमे । "मडुव वा मिवर्व ममडुवरडे इवा
मडुव मावरवेव मवो मिरवान् रवा मडवमो
मावरमवमडडरडमातिरवम मडा—मुम मोमरवी
मुर्वेडिमडवाडिमाड इ" मा मा ।
माडुव त्रि मडिवावमारि मनुभमि मम—च । मम
मडि मादिमवड च मनदि "मडुव मां मिवरडो मडि-
मानु"च ३।१८।१ ।
माडुव त्रि च मिवुवि डी—मनु च इ । मिवम
"इडोवडे मडुव मावमविवनु" च ११ १ ।
माडुवाव त्रि डा—मा मामन च इ । मिवेव "मन
वर्ति मुमतिवामा च ७८ ।[च ८११ ।
माडि इ इ त्रि च इ । मरो । इव इडड मडव"
माडुत त्रि डु इ च इ इ । माडिने "मवेमडु इ
इमा मिर" च ८ १२ १ ।
माड़ीय इ मामि मीडम । । मदवे इन मिवमाम
मडाडोवमावमवाम रमिनमो त्रि ।

ह्वल त्रि० न ह्वलति चलति ह्वल–अच् न०त० १भल्लातके । २विह्वलभिन्ने त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये बृहदभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप–क्विप् पृ० पलोप । १वाक्ये (वाक्यस्यान्यथात्वद्योतने पूर्व्वमित्थमस्या इदानीमेवमिति प्रतिपादने) २स्मृतौ (आ एवं मन्यसे इति स्मृतस्यान्यथा प्रतिपादने) ३अनुकम्पायाम् । ४समुच्चये, ५अङ्गीकारे, ६ईषदर्थे ७क्रियायोगे, ८सीमायां ९व्याप्तौ च । वाक्यस्मृतिभिन्नेऽस्य ङित्त्वमिच्छन्ति अङितोऽस्य एकाज्निपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा ङितस्तु न । अतवोक्तम् “मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित्” तत्र सीमायाम् आ–आत्मबोधात् आत्मबोधात् “लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” । व्याप्तौ मर्य्यादास्यावकत्वात् । सकलं व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थे विकल्पेन अव्ययीभावः । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोग उपसर्गः । यथा आगच्छतु आसात् । ईषदर्थे आकम्प आकेकर । वाक्यस्य वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणान्तरावगतस्य नतु शब्दमात्रेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन–अच् । ऋषिभेदे कर्त्तरि० क्विप् । आकनायनि तदपत्ये आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि–घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन त्रि० आकम्पते आ+कपि–युच् । १ईषत्कम्पनयोग्ये । २भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि–णिच्–ल्यु । ३ईषच्चालके त्रि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ईषच्चालने न० ।

आकम्पित त्रि० आ+कपि–कर्त्तरि क्त । १ईषत्कम्पिते “अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” रघु । भावे क्त । २ईषत्कम्पने न० । णिच्–कर्म्मणि क्त । ३ईषच्चालिते त्रि० ।

आकत्य न० न कृत असत्कृतकारी अकृतस्तस्य भावः ष्यञ् । असत्कृतकारित्वे । “न नञ्पूर्व्वात्तत्पुरुषादित्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्य्युदासात् तत्पुरुष एव ष्यञ् । बहुव्रीहौ तु तलादि । अकतता अकतत्वम् ।

आकम्प्र त्रि० आ+कपि–र । ईषत्कम्पयोग्ये ।

आकर पु० आकुर्व्वन्ति समीभूय कुर्व्वन्ति व्यवहारमत्र आ+कृ–घ । १समूहे, “सन्ध्याकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम्” कविकल्पद्रु० “अभूद् वज्राकरभूषणाया रघु” । २श्रेष्ठे च । आकीर्य्यन्ते धातवोऽत्र कॄ–अप् । ३रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने “आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः” हितो० “प्राचीनाकरकर्म्मान्ते भीरुनन्तर्निवेशने” “आयव्ययौ च नियतामाकारान् कोषमेव च” “सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्” मनु । “दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भव” रघु । ४स्थानमात्रे च कमलाकर पद्माकरइत्यादि । ‘हरिदश्व’ कमलाकरानिव” रघु “शैलेन्द्रोहिमवान्नाम धातूनामाकरो महान्” रामा० । आकर स्वपरभूरिकथाना मायया हि सुहृदा शृणुमास” नैष० ।

आकरिक त्रि० आकरे नियुक्तः ठञ् । रत्नाद्युत्पत्तिस्थानेषु राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापसम्भवात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परिगणना कृता । “सर्व्वाकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् त्रि० आकर उत्पत्तिस्थानं प्रायत्वेनास्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः” किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्णपर्य्यन्तम् अव्य० । कर्णपर्य्यन्ते “आकर्णमुल्लसितमस्य विकासिकासम्” माघ ।

आकर्णन न० आ+कर्ण–ल्युट् । श्रवणे “सदा तदाकर्णन तत्पराभूत्” नैष० ।

आकर्ष पु० आकृष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कृष–घञ् । १पाशके, २शारिफलके, ३द्यूते, ४इन्द्रिये धन्विनो ५धनुरभ्यासे च । भावे घञ् । ६आकर्षणे । आधारे घञ् । ७निकषे उपले । खलादिगत धान्यमाकृष्यतेऽनेन करणे घञ् । अङ्कुशाकारे (आकुंड़ा) इति ख्याते काष्ठभेदे । “आकर्ष एव आकर्षम” सि०कौ० । आकर्षति कर्त्तरि अच् । ८आकर्षके त्रि० । मध्व्याकर्षे कुर्षे” कात्या० १२,३,२० । मध्वाकर्षे कुर्षे’ कर्क० “आकर्षकेऽवाकृष्य सम्प्रणीतोऽहृदि मोदोषणक्ष्मद स आधि” भा० स० ६अ० आकर्षक हृदयाकर्षकः समाधि चिन्तनम् अवाकृफल मोघफल । आकर्ष(पे) ण चरति ष्ठन् आकर्षिक । आकर्षणचारिणि त्रि० स्त्रियां ङीष् ।

आखनिक पु॰ आखनति-अवदारयति भूमिम् आ+खन्–इकन् । (मूषक) इति ख्याते [illegible]

आखन त्रि॰ आ+खन्–अच् । [illegible]

[illegible]

आखनी स्त्री॰ [illegible] आ+खन्–अच् [illegible]

[illegible]

आख[illegible] पु॰ [illegible]

[illegible]

आख[illegible] त्रि॰ आ+खन्–[illegible]

[illegible]

आख[illegible] पु॰ आ+खन्–[illegible]

[illegible]

आख[illegible] त्रि॰ आ+खन्–[illegible]

[illegible]

आख[illegible] पु॰ आ+खन्–[illegible]

[illegible]

आख[illegible] पु॰ [illegible]

[illegible]

आखेटिक त्रि॰ [illegible]

[illegible]

दित्यर्थं पर वेत्युक्तेश्च स्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्व्व द० सं० "मन्वदृष्टाभिदौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः" अतएवोक्तम् "अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः। केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चार्व्वाकमतम् तस्यायुक्तत्वपरीक्षणं चार्व्वाकशब्दे द्रष्टव्यम्।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्क्ष--अङ्। १अभिलाषे, न्यायमते २वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे तत्पदवत्त्वरूपे, स चार्थे ३ पदान्तरव्यतिरेकेणान्वयाभावे च "यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा" भाषा० शब्दचिन्तामणौ तु "अथ केयमाकाङ्क्षेत्याक्षिप्य उच्यते अभिधानापर्य्यवसानमाकाङ्क्षेति" सूचयित्वा स्वयमेव तद्विवृतं यथा "यस्य येन विना स्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य तदपर्य्यवसानं ना म, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना परस्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम्। परमते नीलोघटोऽस्तीति नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न परस्परमन्वयबोधः। विशेषणान्वितविभक्त्यर्थान्वयादिति विशिष्टवैशिष्ट्येनैवान्वयः। किन्त्वार्थं समाने। अपाकन्तु नीलघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था। यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबलाद्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतोविशेषणविशेष्यभावानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना। द्वारमित्यध्याहारं विना प्रतियोग्यलाभात् स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्वजिता यजेत "भवेदं कार्य्यमिति प्रवर्त्तकतात्पर्य्यविषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा। यद्वा कर्त्तुरिवाधिकारिणोऽप्याक्षेपादेव लाभ इति तदन्वयोन शाब्दः किन्त्वानुमानिकः। गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापितस्मारकध्या हृतस्येवेतरपदं विना नानुभावकत्वम् घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत्पदेभ्यस्तात्पर्य्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं विनैव घटमानयतीत्यत्रेव क्रमेण तथान्वयतात्पर्य्येऽपि क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्येव समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनं कर्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽग्निनौदनं पचेदित्यत्रेवान्वयाबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मकपाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम्। अतएव द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदाध्याहारः। क्रियापदार्थस्यान्वत उपस्थितावपि कारकानन्वयात्। असामर्थ्यन्तु स्वभावात्। अभावज्ञमप्यासत्तिदशायामासत्तिभ्रमेणैवान्वयबोधसमर्थमेव। यक्तिना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्येऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्मणिरिव। अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः। न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यमिह भवति पचतिवेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयक्रमोऽपि। पुत्रपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण सह स्वार्थानुभावकत्वमिति न तदाकाङ्क्षा यद्वा त्वयाऽऽज्ञप्तशरणेऽजनितान्वयबोधदशायां पुरुषान्वयतात्पर्य्याभावान्नान्वयबोधः इत्यपेऽपि तथा। न च पुत्रस्योत्थिताकाङ्क्षत्वात्तेनैवान्वयबोध इति वाच्यं तात्पर्य्यवशात् क्वचित् पुरुषेणैव प्रथमसन्वयबोधात् अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनिततात्पर्य्यविषयान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित्। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे जनितेऽपि चार्थकशब्दस्तावत् क्रियाकारकपदयोरजनितान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा। नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थोपस्थितिः, घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवंविधपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्त्यभावादेव विभक्त्याद्यन्वयबोधः त्वयाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेराकाङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमुपेयत्वात् अजनितान्वयबोधान्नान्वयानवबोधकतात्पर्य्याभावादित्याकाङ्क्षाया कारणत्वमेव नास्ति किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति"। अत्र दिङ्मात्रं माथुरी व्याख्या प्रदर्श्यते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः। "विश्रान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या शब्दोच्चारणपरम् अभिधत्ते यतस्तत्तात्पर्य्यवसानं फलानुत्पादस्तथा च तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दबुद्धौ तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दधीप्रागभावः आकाङ्क्षा इति फलितं तच्च पूर्व्वोक्तरूपेण दुष्टम्। न चाभिधानपदं भावव्युत्पत्त्या शाब्दबोधपरं तत्तात्पर्य्यवसानम् अभावः तथा च तादृशशाब्दबोधे तादृशशाब्दबोधाभावः आकाङ्क्षा इति फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेरित्यत पारिभाषिकमभिधानापर्य्यवसानपदार्थमाह यस्येति। यत् पदेति यत्पदं विनेत्यर्थः। न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति न यादृशान्वयबोध इत्यर्थः। 'तस्य तदिति तत्पदस्य तत्पदवत्त्वमित्यर्थः। अपर्य्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधानापर्य्यवसानं तथा च यत्पदनिष्ठयत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तयादृशबुद्ध्यभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबुद्धेरभिधानापर्य्यवसानमिति फलितार्थः। पदत्वमत्र शब्दत्वम्।

[illegible]

[illegible] " वा २ ।

आकाङ्क्षित त्रि० आ+काङ्क्ष–क्त । इच्छाविषये ।

आकाङ्क्षिन् त्रि० आकाङ्क्षति आ+काङ्क्ष–णिनि । इच्छा- [illegible]

आकाय पु० आ+चि–कर्म्मणि घञ् [illegible] । [illegible] " [illegible] इति वैदिक् [illegible] ।

आकार पु० आ+कृ–घञ् । [illegible]

[illegible]

रित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु यन्न करणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् तथा चाय घटइत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहि-रेकस्य देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्न चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात्” । सचाकारस्तेषां मते बाह्यवस्तुविषय-सत्त्वेन तत्सन्निकर्षेण सम्भवति । बाह्यवस्तुसत्तानङ्गीकर्तृमते तु अनादिवासनयैव तदाकारोल्लेख इति यथोक्तं सर्व दर्श-न स०” । “तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपर । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते” इति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्य यत् येन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञाने-नात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादय । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहे-तोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यच्चाय ग्राह्य-ग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभास स एकस्मिन् चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रम अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा-ऽभेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् “सहोपालम्भ-नियमादभेदो नीलतद्धियो । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्ये-तेन्दाविवाद्वये ’ इति । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासित-दर्शनै । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत इति” च । न च रसवीर्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जि-तमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकार-विधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृ परिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्रा-ह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्र-नाडीज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्ते पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् “अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवाः । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति” । तस्माद्बुद्धिरेवानादिवा-सनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम्” । “अन्येतु न तन्म-न्यन्ते तथा हि यदुक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपालम्भनियम प्रमाणमिति वक्तव्य वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्यानयो-सकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । नतु भेदे सहोपा-लम्भनियमात्मक साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्त

र्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्व-लक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च । नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभास स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्ति प्रत्ययाद्व्यतिरेकात् । अथोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न तत्राहमुल्लेख इति । यथोक्तं “परिच्छेदान्तरा-द्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो बाह्य प्रतिभासोऽप्युपप्लव” इति “यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत” इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तं न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्र-वदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रति-भासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादा-न्नीलादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जग-त्युपेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेद-साधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासता भजेत् । अतो-बहिर्वदिति वदता बाह्यं तद्ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत् । ननु ज्ञानाभिन्न-कालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पक-तया समर्पितेन आकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्ते अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम् । “भिन्नकाल कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च व्यक्ता ज्ञानाकारार्पणक्षममिति” । तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देश यथा वा सम्भ्र-मेण स्नेह तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्” । आकारे कुशल ठञ् आकारिक । तत्र निपुणे त्रि० ।

आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृद्गतभावस्य गुप्ति र्गोपनम् । रत्यादिजनितमुखप्रसादस्य भयजनितविषादा-देश्च अन्यहेतुकत्वप्रख्यापनेन वास्तविकत्वापह्नवे गोपने ।

आकारण न० आ+कृ-णिच् ल्युट् । १आह्वाने । युच् स्त्रीत्वात् टाप् । आकारणाप्यत्र ।

आकाल अव्य० कालपर्यन्तम् अव्ययी० । यत्काले निमित्त पूर्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्यन्ते “भार्या परमगुरुसंस्थाया चाकालमभोजनं कुर्वीरन्निति” आपस्त० ।

आकालिक त्रि० अकाले भव ठञ् । १असमयोत्पन्ने वस्तुनि । स्त्रियां ङीप् “आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्ति”मिति कुमार । समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आकालादेश

[illegible]

भाषाशब्द [illegible]

[illegible]

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य २७। द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते २८। तत्त्वम्भावेन २९। शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ३०।" सू० "इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि सङ्गृह्णाति सर्वेषद्द्रव्यसञ्चारो, निष्क्रमणं, प्रवेशनञ्च तत्कार्य्यमाकाशस्य लिङ्गमिति शाख्या २०। तदेतद् दूषयितुमाह। निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वात् न कर्म्मापि व्यासज्यवृत्तीत्युक्तं न वाऽमूर्त्तवृत्तीति २१। ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह। अनुक्लृप्तिलक्षणम् अनुकल्प्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुक्लृप्तिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः। द्रव्यन्तावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति इयञ्चासमवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिकत्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्म्मणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न कर्म्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति २२। ननु निमित्तकारणमस्तु कर्म्मणामाकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पक्षिकाण्डादीनां सञ्चारमत आह। मूर्त्तसंयोगेन कर्म्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्म्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्याव्यापकत्वात्, तथाचाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्तता साधयतीत्यर्थः २३। एवं सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परिशेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह। पृथिव्यादिलक्षणे कार्य्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्ब्बका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्य्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्ब्बकः शब्दः स्यादित्यर्थः २४। ननु वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्य्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तत्कारणगुणपूर्ब्बकः स्यादत आह। यथैव यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तज्जातीयञ्च रूपरसाद्यन्तर पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलभ्यस्तज्जातीयश्चेत् वीणावेणुमृदङ्गादावप्युपलभ्येत नचैवम्, प्रत्युत नि शब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटघटाद्यारम्भस्या दर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयेत नह्येकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्माच्च स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः २५। नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह। शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्ये अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वेवमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्य्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतियन्ति लौकिकाः। किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत्, अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्याद्बधिरेणाप्युपलभ्येत सुखादिवत्। तस्मात् सूक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति आत्ममनसोर्गुण इति समासे कर्त्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् २६। यदर्थमयं परिकरस्तदाह शब्द इति शेषः। अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतोदृष्टोदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः। गुणत्वञ्च बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते। परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं, सर्व्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् २७। शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह। अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः २८। तत् किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह। व्याख्यातमिति विपरिणतेमान्वयः। भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः २९। नन्वनुगतप्रत्ययसहिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तद्दृष्टान्तेन नेतव्यमित्यत आह। तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः। वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति। आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति वक्ष्यते" २०उप०। इत्थं च तस्य नित्यत्व

स्येन विशेषस्य सम्भवति नोदेशेनोत्पत्तस्य । तस्मादिदमपि मेवाकाशेन साधारण्यं ब्रह्मेति गम्यते' भा० । "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" सू० । इत्युत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते । स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोगः आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञान-साधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभस "एकमेवाद्वितीय"मि-त्ययं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्या-दिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्कार्य्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले मृद्दण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसा-रितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्वेद्युरासी-दिति । स च तयावधारणया मृत्कार्य्यजातमेव पूर्वेद्यु-र्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीय-श्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधि-ष्ठितास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति ते-नान्यत्वमवसीयते । तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुति-भ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्य्य-मुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्र-ह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्य्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीत-मेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भ-वश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह । "प्रतिज्ञाऽहानिरव्यति-रेकाच्छब्देभ्यः" ।सू० "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति" "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्तीति "चैवंरूपा प्रति-वेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहा-निरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्य्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साध-नायैव चोत्तरे शब्दाः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवा-द्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत" इत्येवं कार्य्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्" इत्यारभ्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्य्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञा-हानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्त्तुम् । तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्येवमादयः । तस्मात् ज्वलना-दिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति । सत्यं दर्शितं विरुद्धन्तु "तत्तेजोऽसृजत" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरु-द्धानाम् इह तु विरोध उक्तः । सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय-सम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पा-सम्भवाच्चेति । नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति' । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा "तत्तेजोऽसृजतेति" । न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाश-स्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापार-द्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या । नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य [illegible] प्रदय

त्वेन विशेषणं सम्भवति नीलमेवोत्पलस्य । तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते" भा०। "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" सू० । इदपदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते । स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोगः आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः "एकमेवाद्वितीय" मितीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्व्वं विदितं स्यादिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्कार्य्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्व्वेद्युर्मृद्दण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्व्वेद्युरासीदिति । स च तयावधारणया मृत्कार्य्यजातमेव पूर्व्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्म्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीयते । तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभ्योपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्य्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्य्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भवश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह । "प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात्शब्देभ्यः" ।सू० "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति" "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" "न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्तीति" चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्य्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत" इत्येवं कार्य्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्" इत्यारभ्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्य्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्त्तुम् । तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्येवमादयः । तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति । सत्यं दर्शितं विरुद्धन्तु "तत्तेजोऽसृजत" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् इह तु विरोध उक्तः । सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति । नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति' । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा "तत्तेजोऽसृजतेति" । न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या । नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः । स्रष्टव्यद्वय

तस्मादीश्वर एव चक्षुरादेरेव करणात्मतोपपत्तेः । यथा च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इत्यत्र वाक्यैन नाम रूपात्मकं जगद् ब्रह्म न प्रतिपाद्यते एवं तैजसोऽपि मनुष्यस्य चक्षुरादेर्न चक्षुरादिस्थित कर्मकृत कार्यमित्यवधारयति । यतु सर्वविज्ञानमेव शब्दो 'चक्षुरादिभि' इति श्रुतिः नैवमपि न तदात्मकत्वं प्रतिपादयति ।

तत्र योऽयमसौ ज्योतिरिन्द्रियाणाम् प्रकाशकत्वात् इति । नैतद्युक्तम् । न हि तैजसादिभ्यो न चक्षुरादीनां प्रकाशकत्वं भवति यदार्थप्रकाशकत्वात् । यदि च तत्र योऽयमसौ नाम प्रकाशकत्वं यदि तत्तोऽस्ति सर्वेषु प्रकाशकत्वं न तदेव वाक्यैरन्यैरिन्द्रियैर्न चक्षुरादिभिः प्रकाश्यते । नित्यत्वं तस्य शब्दस्य अनुपलब्धिरित्यादि । तथापि मूलोपादानविशेषः । यदि च तत्रोक्तं "तैजसं यदि मनो" इति शब्दार्थे वाक्योपपत्तौ कर्मविशेषणप्रकाशकत्वादि नित्यं तस्य विरुद्धत्वं इत्यतिरिच्यते प्रकाशकत्वं न सम्भवति । तदेतद्वाक्यादेरिन्द्रियत्वात् तदेवं शब्दार्थे च तत् विशिष्टमेव प्रकाश्यते न प्रतिपद्यते । न च "ज्योतिरादीनीन्द्रियाणि" इति श्रुतेरपि प्रकाशकत्वोपपत्तिरिति । वाक्योऽत्र च योऽयं तैजसत्वादेरिन्द्रियाणां कर्मविभाग विशेषम् । यदादिप्रकाशकत्वादि सर्वविषयप्रकाशकत्वमेव तत् नित्यत्व चैतन्यमिति प्रयाति । वाक्येऽन्यत्र कर्मविभाग प्रकाशकत्वं न प्रत्यभिज्ञायते । न हि तत्र सम्भवत्येव योऽयं प्रकाशकत्वं प्रतिपद्यते । न च नैतत् इत्यादिभिः तथा वाक्यादेः प्रकाशकत्वादि प्रकाशकत्वं प्रतिपाद्यते । तत्रापि चैतद् "ज्योतिरादीनीन्द्रियाणि" इति श्रुतौ तत्रापि योऽयम् योऽयं । न च तत्त्वविशेषेण न विज्ञानेनेन्द्रियाणि प्रकाशकत्वमेवेति मन्तव्यम् । तत्रापि हि तत्प्रकाशत्वं तदपूर्वं प्रकाशकत्वं विषयप्रकाशकत्वं न तैजसत्व योऽयं प्रकाशकत्वं तत्रापि शब्दार्थे तत्प्रकाशकत्वेन प्रकाशकत्वं प्रकाशयति । प्रकाशकत्वाविशेषेऽपि सर्वेषां तत्र प्रकाशकत्वं तेनैव प्रकाशकत्वं इति युक्तम् । यद् इन्द्रियप्रकाशकत्वं ज्ञानशक्तिविशिष्टं । तत्र

मूल "वाक्यविषयत्व विशेषो योऽयम्" इति । तदत्रोच्यते प्रकाशकत्वादिति । न वाक्यादेरिन्द्रियत्वमात्रेण प्रकाशकत्वं विशिष्टं विज्ञानं इत्यादि तत्रापि योऽयं प्रकाशकत्वादि वा तदनुरूपत्वादि वा प्रकाशकत्वादि वा वाक्येन प्रकाशितं तत्र विशिष्टं प्रकाशयति । तैजसत्वादेव इन्द्रियाणि प्रकाशकत्वं प्रकाशयति । तत्र प्रकाशकत्वं विशेषोऽपि प्रकाश्यते इत्यादि । तथापि वाक्यादिभ्यो विशेष इति तथापि वाक्य न प्रकाशयति । नापि न "वाक्य वाक्य वस्तु" इति श्रुतेः यदि तैजसादि प्रकाशः प्रकाशकत्वात् तदत्र प्रकाशकत्वं यदि सर्वं सर्वं नित्यप्रकाशकत्वात् । सर्वेषु तत्र तत्र प्रकाशकत्वं । प्रयत्नेन । वाक्यप्रकाशकत्वं विषयत्व प्रकाशकत्वात् । तत्प्रकाशकत्वं प्रकाशयति सर्वेषु तत्र । तत्प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वेन विशेष्यते । तत्र हि प्रकाशकत्वं प्रकाशयति । प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं विशेषः । प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं । भाषा तु प्रकाशादिप्रकाशकत्वं प्रमाणं प्रकाशादिप्रकाशकत्वं विशिष्टप्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशयति । तत्रापि हि तत् नित्यप्रकाशकत्वं न तत्र । न तत्र हि नित्यप्रकाशकत्वं तत्र तत्र प्रकाशकत्वम् । तथा तैजसत्वादि नित्यप्रकाशकत्वं तथापि प्रकाशकत्वं तत्प्रकाशकत्वं तत्प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वम् तत्प्रकाशकत्वात् प्रकाशकत्वं न प्रकाशकत्वं तत्र । तथा तत्रापि हि प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं । तत्प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं । तत्र प्रकाशकत्वं तत्प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं न विज्ञायते । प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं न हि तत्त्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं । न च नित्य प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं । प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं । तत्र न प्रकाशकत्वं इति प्रकाशकत्वं । तत्प्रकाशकत्वं प्रकाशकत्वं इत्यादि प्रकाशकत्वं । तत्र प्रकाशकत्वं विशिष्टं प्रकाशकत्वं प्रकाशयति । तत्

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यम् सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात्। एकैकोऽपि परमाणुर्मनश्चाद्य स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरं स इत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भ एवानेकद्रव्यारम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेव नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कुरादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन। नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति। अत शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तं "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति"। यच्चोक्तमाकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् "अस्थूलमनण्वित्यादि" श्रुतिभ्य एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमच्छिद्रमिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत्। श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च। आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनाञ्चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति। तत्राकृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति "अमृता दिवौकस इतिवदद्रष्टव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात्। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत्। एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। "ज्यायानाकाशादिति" श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः। "न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति। "अतोऽन्यदार्त्तमिति" च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम्। तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम्"।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम्। वैशेषिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरकपालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम्। सांख्यमते दिक्कालयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सा० कौमुद्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा "कालश्च वैशेषिकाभिमत एकोऽनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा "दिक्कालावाकाशादिभ्य" सू०। नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादि श्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्य्यत्वावत् तत्कार्य्यत्वमत्रोक्तम्" सा०भा०। पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते गगनमपि तथेति"। सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २पदार्थभेदे च। तदेतत् मतम्" शा०सू०भाष्ययोर्निराकृतम् "आकाशे चाविशेषात्" सू०। "यच्च तेषामेवाभिमतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि श्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तस्य एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्य पिपतिषतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशिष्यते तर्हि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

[illegible]

[illegible]

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमान-र्थक्यम् सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्येकमेवा-रभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भा-भ्युपगमात्। एकैकोहि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः सह संहत्येत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भ एवानेकद्रव्या-रम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकम-भ्युपगम्येत तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कु-रादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन। नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति। अतः शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभू-तोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तं "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति"। यच्चोक्त-माकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म-स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् "अस्थूलमन-ण्वित्यादि" श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरना-काशमच्छिद्रमिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्या-दाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत्। श्रुतिविरोधे सत्युत्प-त्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिव-दित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च। आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीना-माकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति। तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति "अमृता दिवौकस इतिवद्द्रष्टव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात्। "आका-शवत् सर्वगतश्च नित्यः" इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशे-नोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्य-गतित्वाय तद्वत्। एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। "ज्यायानाकाशादिति" श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आका-शस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः। "न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति। "अतोऽन्यदार्त्तमिति" च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भव श्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम्। तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम्"।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम्। वैशे-षिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरक-पालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम्। सांख्यमते दिक्कालयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सा० कौमुद्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा "कालश्च वैशेषिकाभिमत एकोऽनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मा-दयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवो-पाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना काले-नेति सांख्याचार्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" उक्ते तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सू०। नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्काल-योर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" इत्यादि श्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति। यद्यपि तत्तदुपाधि-विशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्याति-रिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्य-त्वमत्रोक्तम्" सा०भा०। पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः "दिक्कालावीश्वरान्नाति-रिच्येते गगनमपि तथेति"। सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च। तदेतत् मतम्" शा०सू०भाष्ययोर्निराकृतम् "आकाशे चाविशेषात्" सू०। "यच्च तेषामेवाभिमतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरु-पाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निरा-कृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो-निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव-वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्। आगमप्रामाण्यात्तावदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि श्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चाव-रणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तस्य एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावर-णस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्य पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशि-ष्यते तर्हि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

[illegible]

आकाश[illegible] [illegible]

[illegible]

आकाशकल्प [illegible]

आकाशगङ्गा [illegible]

आकाशगा [illegible]

आकाशजननी [illegible]

आकाशदीप [illegible]

आकाशभाषित [illegible]

अदृश्याना देवादीना गगनोद्भवे वचने आकाशवाण्याम् ।

आकाशमण्डल न० आकाशोमण्डलमिव । १नभोमण्डले आकाशस्य निरवयवत्वेन अनवच्छिन्नत्वेन च येनाकार मण्डलाभावेऽपि भूगोलवृत्तोपाधिकृत तदीयं मण्डलमिव भवति। यो हि नभोभागो भूगोलेनावृत्त सन् दृष्टिसंचार पथवर्त्तीलोकगन् तस्यैव भूगोलोपाधिना गोलाकारत्व कल्प्यते। एतेनापि प्रमाणेन भूमेर्गोलाकारत्वानुमानम् यदि भूमिर्गोलाकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याकाशस्य गोलाकारत्वमुपलभ्येत कस्यचिदुपाधेरेव च स्वभावात् तस्य गोलाकारत्वमुपलभ्यते इति कल्प्यम् अन्यस्य च परिधेरदर्शनात् परिशेषात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या गोलाकारता तद्वशाच्चाकाशस्य तथात्वकल्पनमिति "आकाशमण्डलमध्यमध्यास्ते" कादं० नभोमण्डलादयोऽप्यत्र 'मेतन्नभोमण्डलमम्बुराशि" सा०द० तन्त्रोक्ते भूतशुद्धौ चिन्तनीये भ्रूमध्यावधिब्रह्मरन्ध्रान्तस्थिते वृत्ताकारे स्वच्छे २नभोमण्डले च "वृत्त दिवस्तत् षड्विन्दुलाञ्छित मातरिश्वन" तन्त्र०। पदार्थादर्शे भूतशुद्धौ वायोराकाशे विलापनमभिधाय "ततोभ्रूमध्यादि ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त स्वच्छ वर्त्तुलमाकाशमण्डलम्" इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्येये चिन्तनीयम् यथोक्तं "जलस्य मण्डल मोक्त"मित्युपक्रम्य "वृत्त दिवस्तद्विदेये" मन्त्रमहो० ।

आकाशमय पु० आकाश+मायार्थे मयट् । आकाशप्राये आत्मनि । "स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मय प्राणमय चक्षुर्मय श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय अम्मय पृथिवीमय" शत०ब्रा० । "योऽयमात्मन संसारसंबन्ध स वास्तवो न भवति किन्त्वौपाधिक एवेति तदुपाधीन् दर्शयितुमात्मनो वास्तवरूपमाह स वा इति। स प्रकृत संसारी अयमविद्यावत्कार्य्य विनिर्मुक्त स्वप्रकाशोऽपरोक्ष आत्मा कूटस्थ साक्षी चिद्धातुरेवभूत सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीत परमात्मैव । ब्रह्मैव सन्नयमात्माऽविद्ययाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्न पुन सम्यग्ज्ञानात्तत्प्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठतइति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तमेत विधब्रह्मात्मनो संसारित्वमुपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञान बुद्धिस्तत्प्राय बुद्धेरैक्याध्यासाद्धि तद्धर्मस्य कर्त्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्व तत्प्रायत्वम् । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् मायार्थे न तु विकारार्थे तत्र तदसम्भवात्" वा०भाष्यम् । [राजनि० ।

आकाशमांसी स्त्री आकाशभवा मांसी । कुरुजटामांस्याम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिशून्यदेशे मूलमस्या ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) ।

आकाशयान न० आकाशे यायते अनेन या-करणे ल्युट् ७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।

आकाशरक्षिन् पु० आकाशे दुर्गे अत्युच्चप्राचीरोपरि स्थित सन् रक्षति रक्ष-णिनि । दुर्गवहि प्राचीरोपरिस्थिते रक्षके । "सञ्चारोयत्र लोकाना दूरादेवावमुच्यते। प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहि प्राकारसंश्रिता । मणिधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति हूयते शास्त्रकोविदैः"। भा०शा०अ०६९ व्या०नी०क० ।

आकाशवचन न० आकाशे वचनम् । पात्राप्रवेशेऽपि तदीयवाक्य प्रविष्टपात्रेण श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कल्पिते नाटकाङ्गे १वाक्यभेदे "नेपथ्योक्तं श्रुत तत्र आकाशवचन तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमाख्य नाटकादिषु" सा०द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्य्यमाणे २वाक्ये च ।

आकाशवत् त्रि० आकाश गम्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप्। आकाशगामिनि "प्रतिस्थाप्य दक्षिणमूरुमपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽऽकाशवतीभिरङ्गुलीरपिदध्यात्" आश्वला० श्रौ०सू० । [पथि ।

आकाशवर्त्मन् न० आकाशोवर्त्मेव गम्यत्वात् । आकाशरूपे

आकाशवल्ली स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेव अत्युच्चशिखत्वात् । (अमरवेल इति) ख्यातायां लतायाम् राजनि० ।

आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादक पुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादिवाचि ।

आकाशसलिल न० आकाशात् पतित सलिलम् । आकाशात् पतिते जले । तच्च चतुर्विध मेघादिधारामिसृत धार, चन्द्रकरतआगत कारम्, तुषारजात तौषारम्, तद्वत हिमखण्डेभ्यनिर्गत च हैमम् । तच्च सुश्रुते दर्शितम् अम्बुशब्दे ३३० पृष्ठे उक्तम् ।

आकाशस्फटिक पु० आकाशभव स्फटिकइव । वर्षोपले करकाख्ये संहतजलखण्डे । तदुत्पादविषयो भोपतिराह । "उद्भूतं पांसुभिर्भूमे प्रचण्डपवनोद्भयात् । मेघमण्डलमाप्नोतिर्मोचिन्यपरिवर्ज्जितैः । भिन्नत्वाज्जलविन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । दृषदक्षिपतन्त्येते द्रवन्ते च पुन क्षितौ" ।

आकाशास्तिकाय पु० कर्म०अर्हन्मतसिद्धे जीवभिन्ने आव रणाभावरूपे पदार्थभेदे । तच्च अर्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शित

आकाशीय त्रि आकाशस्येदं छ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] च [illegible] । [illegible] त्रि ।

आकाशे अव्य आ+काश–डे । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] (अन्य [illegible]) [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]' (अर्थे दृश्या) [illegible] [illegible] [illegible]' [illegible] ।

आकिञ्चन्य न अकिञ्चनस्य भाव ष्यञ् । दरिद्रतायाम् ।

आकिदन्ति पु [illegible] च । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आकीर्ण त्रि आ+कॄ–क्त । [illegible] च । "[illegible]" रघु । "[illegible]" [illegible] ।

आकीम् अव्य आ–कम्–ना [illegible] । [illegible] च [illegible] आकीम् इति [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" ऋ १ । १२८ ।

आकुञ्चन न आ+कुञ्च–ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ।

आकुञ्चित त्रि आ+कुञ्च–क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आकुल त्रि आ+कुल–क । व्याप्ते । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]"

आकुलाकुल त्रि० आकुल+प्रकारे द्वित्वम् । [illegible] च ।

आकुलि पु आ+कुल इन् । [illegible] ।

आकुलित त्रि आ+कुल–क्त । [illegible] आकुल+[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आकुलीकृत त्रि अनाकुलः आकुलः कृतः आकुल+च्वि–कृ–क्त [illegible] । [illegible] ।

आकुलीभूत त्रि आकुल+च्वि–भू–क्त । [illegible]

आकूत न आ+कू भावे क्त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आकूपार [illegible] । [illegible] । "[illegible]"

आकूति स्त्री आ+कू–भावे क्तिन् । अभिप्राये । "आकूते [illegible]" [illegible] १।१

च० । द्रौपदीलक्षणलक्षणत्व । "आकूति सत्या मनसो मे अस्तु" ऋ० १०,१२८,४ । "स न आकूतिर्यथ्यात्" ऋ० ४,२६,२ । सम्पावा क्तिन् । स्वायम्भुवमनो शतरूपायां पत्न्यामुत्पादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । "कस्य रूपमभूद्‌द्वेधा यत् कायमभिचक्षते। ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनु स्वायम्भुव स्वराट् । स्त्री यासीत् शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मन । तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्र कन्याश्च भारत । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ।। आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमाम् । दक्षायादात् प्रसूतिञ्च यतआपूरितं जगत्" भा० ३स्क०।

आकृति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यञ्जकेऽवयवसंस्थानभेदे । "आकृतिग्रहणा जाति" महाभा० । "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" गौ०सू० तत्राकृतिलक्षणं तत्रैवोक्तम् "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" गौ० । "जातेर्गोत्वादेः सास्नादि संस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । "इयमाकृतिरेव शक्यार्थ इति केचिन्मन्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । "येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इति" अमाकृति सत्ता आकृतिमन्त' सत्त्विन' इति । 'लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते" इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपक्षनिराकरणेन त्रयाणामेव शक्यार्थत्वमङ्गीकृतं यथा । "आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धे" सू०। आकृति पदार्थ कुत सत्त्वस्य प्राणिनो गवादेर्व्यवस्थानसिद्धे व्यवस्थितत्व सिद्धे तदपेक्षत्वादाकृत्यपेक्षत्वात् अयमश्वोगौरयमित्यादि व्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वात् आकृतिरेव शक्यार्थ । इति यन्मतं तद्दूषयित्वा जाते पदार्थत्वमाह "व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जाति" सू० । मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गात् जाति पदार्थ । इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वात् गवाकृतिमत्त्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भाव । एवं जात्याकृतिव्यक्तीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य त्रयाणामेव शक्यत्वमित्याह । जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ' सू० "तुशब्देन एकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदः एकवचनं तु शिष्टव्यक्तैव शक्तिरिति सूचनाय, विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि यत्र विशेष्यत्व तत्रैव शक्तिग्रहात् । नचाकृत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यत्वम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन घटादिपदस्य जात्याद्यवाचकत्वेऽपि न क्षति जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य सङ्गतत्वादिति' इति । एवं शक्यत्वं व्यवस्थाप्य आकृतेर्लक्षणमुक्तं "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" सू० प्रायविवृतम् । एतेनाकृतिशब्दस्य जातिव्यक्त्यो सम्बन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनानां परास्तम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गत्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन शक्यत्वाभावाच्च । शा०भा० आकृतीनां नित्यत्वोक्तिस्तु आकृतिशब्दस्य नित्यत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्या "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" नीति "न तत्र विषये तवाकृति' 'त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा' इति च नैष०२ आकारे "इङ्गितैराकारेङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च" "यो भावो बहिराकारे आकृतिरिति" सज्जनोक्ते ३आकृतियुक्ते देहे "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" शकु० । "स्पष्टाकृति पत्ररथेन्द्रकेतो" रघु । "स्फुरति मनोगतमिवाकृतय" "गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि" इति च माघ । "नाकृतिगुप्तता गुरुता" उद्भट० । ४आकरे मूलपन्यादौ च आकृतिगण ।

आकृतिगण पु० आकृतौ आकारमभिव्याप्य गणः शाक०त० । पाणिन्युक्ततत्तत्कर्मनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा स्वरादिराकृतिगण कण्ड्वादिरित्यादि गणपाठे भूरिप्रयोग ।

आकृतिच्छत्रा स्त्री छादयति छद–णिच् कर्त्तरि इन् हृस्व २त० । (घोषा) घोषातकीलतायाम् ।

आकृष्ट त्रि० आ+कृष–क्त । कृताकर्षणे । "नाकृष्ट न च टङ्कित न नमित नोत्थापित स्थानत" महाभा० ।

आकृष्टि स्त्री आ+कृष–क्तिन् । आकर्षणे ।

आके अव्य० आ+कम–डे । १अन्तिके २दूरे च निरु० । "त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य" ऋ०२,१,१०

आकेकरा स्त्री आके अन्तिके कीर्यते कॄ–कर्मणि अप् । "दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्द्धपुटा लोके तारा व्यावर्त्तनोत्तमा" इत्युक्तलक्षणे दृष्टिभेदे नेत्रादिविशेषणत्वे म० "निमीलदाकेकरलोलचक्षुषा माघ ।

आकेनिप त्रि० आके अन्तिके निपतन्ति नि+पत–ड । अन्तिकपातिनि "आकेनिपासो अहभिर्दविध्वत' ऋ० ४ ४५, ६,

आकोकेर पु० ज्योतिषोक्ते मकरराशौ । "क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्प्याख्या । तैक्षिक आकोकेरोहृ-

[illegible] ” [illegible] । [illegible]

आ(अ)क्रीडन न [illegible]

आक्रन्द पु० आ+क्रन्द–घञ् । १आह्वाने २रोदने ३आह्वान शब्दे च । [illegible] ४मित्रे ५भ्रातरि च । [illegible] ६दारुणे युद्धे ७ मित्रे [illegible] च । [illegible] ११६ [illegible] “आक्रन्दे [illegible] ” [illegible]

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द–ल्युट् । १आह्वाने २रोदने च ।

आक्रन्दिक त्रि० आक्रन्दे [illegible] रोदनकाले धावति ठक् [illegible]

आक्रन्दिन् त्रि० आक्रन्दति आ+क्रन्द+णिनि । रोदनयुक्ते आह्वातरि । “[illegible]” [illegible] ।

आक्रन्दे अव्य० आ+क्रन्द–भावादौ डे । [illegible]

आक्रम पु० आ+क्रम घञ् बाहुल्ये । १अभिभवितुमुद्यमे । [illegible] आक्रमणशब्दे च । आक्रामति [illegible] “[illegible] आक्रन्द्य [illegible] ” [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] आक्राम [illegible] आ+क्रम–घञ् । [illegible] “[illegible]” [illegible] “आक्रीडम्” [illegible] ।

आक्रान्त त्रि० आ+क्रम क्त । १[illegible] [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

आक्रान्ति स्त्री० आ+क्रम क्तिन् । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

आक्रीड पु० आक्रीड्यतेऽत्र आ+क्रीड घञ् । क्रीडास्थाने उद्याने । “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible]

आक्रीडिन् त्रि० आ+क्रीड णिनि । क्रीडाशीले [illegible]

आक्रुष्ट त्रि० आ+क्रुश–क्त । १आक्रोशे [illegible] २शपिते ३निन्दिते च । “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] “आक्रुष्टे [illegible]” [illegible] ।

आक्रोश पु० आ+क्रुश–घञ् । १निन्दायाम् २शापे [illegible] आक्रोशनमप्यत्र न । [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

आक्रोशक त्रि० आ+क्रुश ण्वुल् । आक्रोशकारके ।

आक्रोष्टृ त्रि० आ+क्रुश तृच् । आक्रोशकारके । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

आक्ली [illegible] आ+क्लिद क्त । [illegible] ।

आक्लेद पु० आ+क्लिद घञ् । आर्द्रीभावे । [illegible]

आक्षद्यूतिक न० अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् ठक् । [illegible]

आक्षपाटिक पु० अक्षपटेऽधिकृतः [illegible] । [illegible] ।

आक्षपाद त्रि० अक्षपादस्येदम् अण् । [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible]

आक्षार पु० आ+क्षर णिच् घञ् । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आक्षारित त्रि० आ+क्षर णिच् क्त । आक्षारितमस्ति [illegible]

आक्षिक त्रि० अक्षेण दीव्यति जयति जितं वा अक्ष+ठक् । १अक्षेण देवके २अक्षेण जयिनि ३तज्जिते च । “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि० [illegible] ।

आक्षित् त्रि० आ+क्षि क्विप् । “[illegible]” [illegible] ११६,६ । [illegible] ।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप–क्त । १कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्त-स्मिन् २आकृष्टे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव–क्षिप्–अच् । १शोभाञ्जनवृक्षे । क्षीव–क्त नि० क्षीवोमत्त मादि० । २ईषन्मत्ते ३सम्यक्प्रमत्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप–घञ् । १भर्त्सने, २अपवादे, ३आक-र्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च १६४पृष्ठे दृश्यः । ६विन्यसने “गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरै” कुमा० ७उपस्थापने “स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसम-र्पणम् । उपादानं लक्षणं चेति” काव्यप्र० । ८अनुमाने यथा जातिशक्तिवादिना मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः । सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-नयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति० “गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधी गोत्वादिमत्त्वेन घटज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबोध मत्येव-हेतुत्वात् गामानयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रक-त्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधः स्तूत्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-त्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-दित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्” । ९तिरस्कारवचने च “विरुद्ध-माक्षेपवचस्तितिक्षितम्” किरा० ।

आक्षेपक त्रि० आ+क्षिप–ण्वुल् । १निन्दके २आकर्षके । “यदा तु धमनी सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं नभश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः” इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु० मेदि० ।

आक्षेपण न० आ+क्षिप–ल्युट् । आक्षेपार्थे “पतनपा-तनप्रहाराक्षेपणप्रालम्बगदाधनप्रभृतिभिरभिधावयिषेये” सुश्रु० ।

आ(अ)क्षैतज्ञ्य न० अक्षेत्रज्ञ एव प्राज्ञाया० स्वार्थे ष्यञ् । द्विपदवृद्धिः पूर्वपदस्य वा । अक्षेत्रज्ञे क्षेत्रानभिज्ञे ।

आक्षेपिन् त्रि० आक्षिपति आ+क्षिप–णिनि । १आकर्षके । आक्षेप इच्छाऽस्त्यस्य पर्यालोचनस्यास्य इनि । २इच्छा वृद्ध्या आलोचनपूर्वं काकर्षके च । “साङ्ग्राम्यान्तरविष याक्षेपी चतुर्थ” मार्क०पु० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष–ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष–ओड् । शैलपीलुवृक्षे (आख-रोट) इति ख्याते । “बिल्वामलकमृद्वीका-फलमाम्रातदाडिमम् । भव्यं पार्वतताक्षोडम्” स्मृतिः । “आक्षोडपुत्रस्य फलकारफलं काश्मीरमभिधत्” आह्निकतत्त्वे रघुनन्दनः ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन–ड । खनित्रे । अच् स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीष् । आखकी क्षुद्र-खनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्वतान् आ+खडि डलच् डस्य नेत्त्वम् । इन्द्रे । “आखण्डल काममिदं बभाषे” कुमा० “तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्” रघु० । [पूर्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड–इन् आखण्डके भेदके पद्मपादि०

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन–घ । खननसाधने खनित्रे । भेदे तु पृ०णत्वम् । “एव तथाप्रज्ञानमाखण मत्वा” छा०उ० । न शक्यते खनितुं कुद्दालादिभि-रपि टङ्कैरश्मेत्तु न शक्योऽयमाखणस्तया” शा०भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन–कर्त्तरि इकन् । १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके च ४खननकर्त्तरि त्रि० ।

आखनिक पु०आ+खन–करणे कर्त्तरि वा इकवक । खनित्रे १चौरे २शूकरे ३मूषिके च ५खनके त्रि० । उर । आख-रोपल । पालेवमितादि युक्तारोच्चरादिय ।

आखर पु० आ+खन–करणे ड । खनित्रे ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था–क षत्वम् वेदे नित्यम-लुक् । आखरे स्थिते “कृष्णोऽस्याखरेष्ठः” सि०कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन–डु । १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च । कर्मणि डु । ४देवताड्वृक्षे । “शिभवे सति नैवाखि मे ददाति जुहोति न । तमाखुराखु मित्युक्तलक्षणे ५कृपणे च

आखुकर्ण पर्णिका स्त्री आखुकर्णाविव पर्णान्यस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकर्णी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः ङीप् (उन्दुरकाणी) मूषिककर्णतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम–ड । मूषिक-वाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गणेश-शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखुः तत्कर्णाविव पर्णमस्याः वा कप् । (उन्दुरकाणी)वृक्षे । कबभावे ङीप् । आखुपर्ण्यप्यपि तत्रैव ।

आखुभुज् पु०आखु भुङ्क्ते भुज–क्विप् । मूषिकभक्षके विडाले । क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

होमपात्रस्य वेदम्" श्रुतौ । [शूद्र वा ना । बलात्कारे ।

आ(क्र)कौशल न [illegible] भाव प्यञ् [illegible]।

आक्रन्द आ+क्रन्द–घञ्। १भटे रोदने २आह्वाने १मित्रे च। बन्धु(?) रुज। ३मित्रे ४भ्रातरि च। दारुणे रणे। ६दारुणे युद्धे ७ मित्रे [illegible] च। आक्रन्दयति अच्। ८पार्ष्णिग्राहाद्यर्थे राजनि । मनौ(?) ११९ श्लो "आक्रन्दे पार्ष्णिग्राहेति न [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] ।

आक्रन्दन न आ+क्रन्द–ल्युट्। १भावरोदने २आह्वाने च।

आक्रन्दित त्रि आक्रन्द+इतच्(?)। [illegible] रोदनयुक्त [illegible] [illegible] च। [illegible] रोदनक्रियायुक्ते [illegible] [illegible] ।

आक्रन्दिन् त्रि आक्रन्दति आ+क्रन्द+णिनि। रोदनयुक्त आह्वातरि। [illegible] कृपा ।

आक्रन्दै अव्य आ+क्रन्द–बाहुलकात् ऐ। शब्दे मित्र ।

आक्रम पु आ+क्रम घञ् वाहि । [illegible] । [illegible] आक्रमणस्थान च । आक्रमणे सत्त्वोद्रेकेण सर्वे [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] सत्त्वोद्रेके [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इ [illegible] । "[illegible] [illegible] सत्त्वोद्रेकात् [illegible]" [illegible] भा । १आक्रमणे २अधिक्रमे ३प्राप्ते ४[illegible] च । आक्रामति [illegible] [illegible] आ+क्रम–अच् । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ११,८। "आक्रमोऽयम्" वैदरीय ।

आक्रान्त त्रि आ+क्रम क्त । १परामृष्टे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]" माघ ।

आक्रान्ति स्त्री आ–क्रम भावे क्तिन्। आक्रमणे [illegible] [illegible] [illegible] कृपा ।

आक्रीड पु आक्रीडत्यत्र आ+क्रीड–घञ् । क्रीडास्थाने उद्याने। आक्रीडस्थान [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कृपा "[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] अच् । [illegible] त्रि ।

आक्रीडिन् त्रि आ+क्रीड णिनि। क्रीडाशीले [illegible] [illegible]

आक्रुष्ट त्रि आ+क्रुश–क्त । १आक्रोशे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । १भर्त्सिते २निन्दिते च । "[illegible] [illegible]" माघ। भावे क्त । ३[illegible] च "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।

आक्रोश पु आ+क्रुश–घञ् । १निन्दाविशेषे २शापे ३[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । ४[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

आक्रोशक त्रि आ+क्रुश ण्वुल्। आक्रोशकर्त्तरि ।

आक्रोष्टृ त्रि आ+क्रुश तृच्। आक्रोशकर्त्तरि । [illegible] [illegible] [illegible] । आक्रोष्टारं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ८६ श्लो।

आक्लेद पु आ+क्लिद–घञ्। [illegible] । आक्लेदन ।

आक्लेद पु आ+क्लिद भाव। आर्द्रीभावे । [भावे वेदे ।

आक्षद्यूतिक न अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् ठञ्। आक्षद्यूत

आक्षपाटिक पु अक्षपटे व्यवहारस्थाने व्यवहारस्थाने वा नियुक्त ठञ्। [illegible] [illegible] प्राड्विवाके च।

आक्षपाद त्रि अक्षपादस्येदम् अण्। गौतमप्रणीतन्यायशास्त्रे । [illegible] [illegible] अण्। [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] अण् । आक्षपादानि २[illegible] च ।

आक्षार पु आ+क्षर णिच् घञ्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] आक्षारणम न । [illegible] [illegible] [illegible] । [आक्षारणेन दूषिते ।

आक्षारित त्रि आ+क्षर णिच् क्त। आक्षारोऽस्यास्तीति

आक्षिक त्रि अक्षेण दीव्यति जयति जितं वेति अक्ष+ठक्। १अक्षेण देवित २अक्षेण जयति ३अक्षजिते च। "आक्षिकास्त् [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] त्रि [illegible] [illegible] [illegible] च ।

आक्षिप् त्रि आ+क्षिप क्विप् । "[illegible] 'आक्षिप् पूर्वा [illegible]" [illegible] १,११,१ । आक्षिप् [illegible] [illegible] ।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप-क्त । १कृताक्षेपे यस्याक्षेप कृतस्त-स्मिन् २आकृष्टे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव-णिच्-अच् । १शोभाञ्जनवृक्षे । क्षीव-क्त नि० क्षीवोमत्तः मादि० । २ईषन्मत्ते ३सम्यक्प्रमत्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप-घञ् । १भर्त्सने, २अपवादे, ३आक र्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च १६४पृष्ठे दृश्यः । ६निवेशने "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरैः" कुमा० । ७उपस्थापने "स्वसिद्धये पराक्षेप परार्थे स्वसम-र्पणम् । उपादान लक्षण चेति" काव्यप्र० । ८अनुमाने यथा जातिशक्तिवादिना मते व्यक्तेराक्षेपात् बोध । सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-नयन गोकर्मकानयन विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्त शब्दशक्ति० "गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधो गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबोध प्रत्येव-हेतुत्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृ-त्यर्थस्य गोत्वादे साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोध सूत्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्व गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-त्वात्, आनयन गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-दित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्" । ९र्भतिरस्कारवचने च "विरुद्ध-माक्षेपवचस्तितिक्षतः" किरा० ।

आक्षेपक त्रि०आ+क्षिप-ण्वुल् । १निन्दके २आकर्षके । "यदा तु धमनी सर्व्वा कुपितोऽभ्येति मारुत । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देह नभश्चर । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत" इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु०मेदि० ।

आक्षेपण न० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे "पतनप-तनप्रहाराक्षेपणवृत्ताक्षगदयनप्रभृतिभिरभिघातविशेषे" सुश्रु० ।

आ(अ)क्षौहिण्य न० अक्षौहिणी एव माङ्गल्या० स्वार्थे ष्यञ् । द्विपदवृद्धि पूर्वपदस्य वा । अक्षौहिणी सेनानामिके ।

आक्षेपिन् त्रि०आक्षिपति आ+क्षिप-णिनि । १आकर्षके । आक्षेप दृष्टफलत्वा पर्यालोचनमस्त्यस्य इनि । २दृष्ट्या दृष्टा आलोचनपूर्व्वकाकर्षके च । "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ" पात०सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष-ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष-ओड् । शैलपीलुवृक्षे (आख-रोट) इति ख्याते । "पिस्तामलकमृद्वीका-फलमाम्रातदाडिमम् । नव्य प्राग्निवताक्षोडम्" स्मृतिः । "आक्षोडपूगम् फलकारफल काश्मीरमपित्तम्" आह्निके रघुनन्दन ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन-ड । खनित्रे । अत्र स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीष् । आखकी क्षुद्र-खनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्व्वतान् आ+खडि डलच् डस्य नेत्त्वम् । इन्द्रे । "आखण्डल कामसिद मभाषे" कुमा० "तमीश कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रम रघु । [पूर्व्व पदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड-इन् आखण्डके भेदके पद्मपाद्रि० ।

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने खनित्रे । वेदे तु छ०सत्त्वम् । "एव तथाग्नानमाखण कृत्वा" शत०ब्रा० । न शक्यते खनित्र कुद्दालादिभि रपि टङ्कैस्तु न शक्योऽखण्डकृत्वा" शा०भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके च ४खननकर्त्तरि त्रि० ।

आखनिवक पु०आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकवक । खनित्रे १चौरे २शूकरे ३मूषिके च ५खनके त्रि० । डर । आख-रोष्यत । पालेयमितादि युक्तारोहयादिश ।

आखर पु० आ+खन-करणे ड । खनित्रे ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था-क सत्यम् वेदे नित्यम-लुक् । आखरे स्थिते "कृष्णोऽस्याखरेष्ठ" सि०कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन-डु । १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च । कर्मणि डु । ४देवताडवृक्षे । "विभवे सति नैवास्ति मे ददाति जुहोति न । तमाखुराखु'मित्युक्तलक्षणे ५कृपणे च

आखुकर्ण पर्णिका स्त्री आखुकर्णाविव पर्णान्यस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकर्णी स्त्री आखो मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्या ङीप् (उन्दुरकाणी) मूषिककर्णतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ड । मूषिक-वाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्व तथा गणेश-शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखु तत्कर्णाविव पर्णमस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी)वृक्षे । कवभावे ङीप् । आखुपर्णीत्यपि तत्रैव ।

आखुभुज् पु०आखु भुङ्क्ते भुज-क्विप् । मूषिकभक्षके बिडाले । क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

मायुकरीष न० [illegible] । [illegible]

मायुपावाय [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

मायुविवहा स्त्री [illegible] । [illegible] ।

मायूत्कार [illegible] कृ—[illegible] । [illegible] । (अनुस्वारादि) । "[illegible]" [illegible] ।

मायूत्य त्रि० [illegible] । [illegible] ।

मायेट [illegible] । [illegible] ।

मायेटभीय [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

मायेटिक [illegible] । [illegible] ।

मायोट [illegible] । (माय[illegible]) इति [illegible] ।

माया स्त्री मा+आयाति अनेन मा+या—करणे । [illegible]

[illegible]

ज्ञात्वा मन्थादयादीनां लाङ्गलधनादिद्रव्येण धन्यपिशु-
नादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन पचपठादीनाञ्च शब्दानां
कर्मत्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाद्धातुर्विंश्यनेव रूढानामिति ।
यदुक्तं दण्डाचार्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्य-
गुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः"
इति तदेतच्च समूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दा-
नामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । नैमित्तिकमपि
लक्षयति । जात्यवच्छिन्नशक्ततः नैमित्तिकी मता ।
जातिमात्रे हि शक्तता द्रव्यनैर्भान्न सुडुपकरम् । यन्नाम
जात्यवच्छिन्नशक्ततात् सा नैमित्तिकी सत्ता यथा गोत्वत्वा-
दि सा हि गोत्वत्वत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकम-
भिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे शक्त-
मित्याकारकग्रहात् गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवा-
देरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वघट्ट्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानय-
नादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वय-
बुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्णकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्ब-
न्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मता-
कत्वेन बोधस्तु तत्काले मोक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्ववृत्ति-
कर्मतात्वात् आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाम्राज्यात् । न च वस्तुगत्या यत्नोत्प-
न्नस्य तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं
भ्रमादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तता-
प्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च व्यापकगोत्वावच्छिन्नशक्त-
ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम्
गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतया शुद्धस्यैव
गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन ग्रहांशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वा-
दिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन
जातेः प्रकारतया धर्मावच्छिन्नत्वनियमे प्रमाणाभावात्
अथ गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्या-
कारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभि-
चाराच्च प्रागनुपस्थितस्य गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात् ।
एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छि-
न्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः ग्रहांशे विषयतया
सुवर्णकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्
दण्डत्वस्य एव व्यभिचारात् । नचैवं कालो गौः पट
गौरित्यादिप्रत्ययोरपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन
गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-
सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रमाणस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
तागर्भत्वेन तादृशमते प्रमात्वायोगात् अन्यथा घट-
त्वादिजातेः सम्यानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्र-
तीते समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्येव
प्रत्यक्षस्यापि कालो गौरित्यादिबोधस्य नियमतो गवाद्य-
भेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुसारेण ।
तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितो गवादिकर्मता-
कत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ
शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनाभ्युपगमनात् गोत्वत्वा-
द्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात्
स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण
तु शक्यत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय-
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्या-
दिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्ति-
बोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्द-
त्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुप-
पत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायो-
गाच्च । यत्तु गौर्ज्ञायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-
जातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनानन्त्यलभ्यत्वेन च तत्र
शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजत्वात्
यदाहुर्मण्डनाचार्या "जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चि-
द्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे" इति
तदपि तुच्छं व्यक्तिविमानतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य
सुप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्य शक्यत्वे तद्वति गवादौ
लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् ।
न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियो-
गित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथा-
विधस्थल एव जातौ शक्तिप्रयोग तत्र पञ्चम्या स्वार्थे-
ऽवधित्वादौ स्वाभिन्नगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य
गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भिन्नशक्तिभ्यां
गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययौगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य
गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्त-
स्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयो दुर्घट एव ।
द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधात् घट-
त्वजातेर्नामात्रोपगमादिति । प्रमाकारास्तु गोत्वशक्तत्वेन

[illegible]

[illegible]

प्रकारत्व समवायेनैवेत्यभिहित प्रागिति" । लक्षकलक्षणञ्च सूक्तं तत्रैव 'यादृगर्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत् । तत् तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि । यादृगार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृगार्थे लक्षकं यदि तादृगार्थे शक्तिशून्यं भवेत् । सैन्धवादयश्च गन्धाश्वतुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव । गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिता तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीताएव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति ते लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्ते तस्य तद्बुभ्यपस्यात् कथञ्चिन्नीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणाया सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्ते पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनो बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्ते न हि तीरं गभीरं नापि गभीरपदम् । तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्ते नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विशिष्टभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्ते समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेर्लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोग समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये तात्पर्ये समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च गभीरायां नद्यामिति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वम् । तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्मकत्वादिबोधापत्तेश्च भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः । घटपटाद्यनुकरणस्य डुकडादिशब्दस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव । गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गौणशब्दादौ लक्षकमेव न ततोऽभिद्यते" । तस्य विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव । "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था निरूढाधुनिकादिका । लक्षणा विविधा ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा । काचिल्लक्षणा शक्यातिरिक्तरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छक्यतावच्छेदकोभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचित्लक्ष्यतावच्छेदकीभूतसत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य । काचिच्च पूर्वपूर्वं तद्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौणशब्दग्रहणे यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेव विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरूणाम् अग्नौ मैत्य सृजेदित्यादौ शक्त्येन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धं गृहीतसंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्मान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सप्तम्यर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वात् नान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेश कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयाविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमति पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचार" ।

[illegible]

[illegible]

प्रकारत्व समवायेनैवेत्यभिहित मागिति" । लक्षकलक्षण मुक्त तत्रैव 'यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत् । तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि । यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत् । सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव । गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिता तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीताश्च तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्दूष्यत्वात् कथञ्चिन्नीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितासत्त्वन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्यापादनमसङ्गतञ्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानुत्पादनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनो बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः न हि तीरं गभीरं नापि गभीरपदम् । तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृकतीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेस्त लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोग समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये तान्नो समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृकतीरलक्षकत्वम् । तदर्थविभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थविभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मकत्वादिबोधापत्तेश्च तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः । घट्पटाद्यनुकरणस्य छ फडादिशब्दस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव । गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसादृश्यावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसादृश्यादौ लक्षकमेव न ततोऽभिद्यते" । तस्य विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव । "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढाधुनिकादिका । लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा । काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचित्लक्ष्यतावच्छेदकीभूतसत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य । काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं तादृग्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसादृश्यत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपग्रहो ने यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसादृश्यत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेव विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेत्तदा भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षणायां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तस्येव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षणाया अननुभावकत्वात् गुरूणाम् अग्नौ शैत्य स्पर्शादित्यादौ शक्येन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धं सम्बन्धीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रसिद्धत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्मान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सप्तम्यर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वात्नान्वयमुक्तौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेश कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयाविशेष्यतानुपपत्तेः कुमति पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः" ।

वैयाकरणमते समासानां योगरूढत्वमेव तयोर्हि पं०भू० ।
समासे शक्तिर्भिन्नैव शक्तिः समुदायरूपात् । बहूनां वृत्ति-
धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थी
भाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्ज-
नम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ।
अयमाशयः बहुव्रीहौ युगपदनेकपदत्वम् । कृप्तशक्त्यापि
तत्तत् किं शक्तिं न कल्पते । समास इति इति-
मात्रोपलक्षणम् । "उपर्यु परिरवि" इत्यत्र परिशिष्ट
यापियोगतो समासादि न भवति विशिष्टतात्पर्याभिधान-
शक्तिः ननु साधुरिति पदार्थस्य भावाप्रभात । पदो-
द्देश्यकविधित्वं तत्तद्विशेषभावेकदेशशक्तत्वाभावात्
पङ्कजमपि पद्मत्वेन । विशिष्टशक्त्यर्थाकर्तृणां मते दूषण
शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजमित्यादिति । पङ्कज
निरूढैरपि योगादेशोपस्थितौ तथापि समुदायशक्तिर्न
सिध्येत् । न च पङ्कजपदमेवोपस्थितये वा कल्प्यत इति
वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि व्याप्तिमेवोपस्थितये तत्-
कल्पनाप्रसङ्गात् । समुदायेन तयोरुपस्थितिरिति चेत्
पङ्कजपदेऽपि सा तुल्या । एवं रथकारपदेऽपि तथा च
"वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना शक्तिं
लक्षणयोगेन ब्राह्मणादिविषयत्वमेवोपपत्तौ तत्कल्पना कृत्वा
जातिविशेषस्याधिकारित्वे प्रकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्तं स्या-
दिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तिधर्माणां
विशेषणनिवृत्त्यावश्यकत्वाद्यन्तेषां वचनैरेव साधने
गौरवमित्यर्थः । अयं भावः विशिष्टशक्त्यभावे राज-
पुरुष इत्यत्रेव राजपुरुष इत्यत्रापि राजविशेषणत्वाद्यन्वय
राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसम्भवात् । विभाषावचनस्तु
तथात्वनियमवारणाय कार्य्यमिति । ननु "सविशेषणा-
नामिति" वचनाद्य विशेषणाद्यन्वय विभाषावचनस्तु
समर्थेत्यादि संपाद्य वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव
तत्त्वम् । व्यपेक्षाविवक्षाया वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-
स्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेऽस्यापि
विशिष्टशक्तौ राज पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्याय-
सिद्धमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षमङ्गीकृत्य एतस्मिन्
व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेष स
वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा भवता-
दितो, निष्कौशाम्बिर्गौरथो घृतघटो गुडधाना केश-
चूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयो-
गादिकान्ययुक्तपूर्वनिपातविकारलक्षणप्रत्ययलोपो, यो-
गाद्यर्थोपादानिको न वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति ।
दूषणान्तरमाह । चकारादीति आदिना अव्ययाम् इव-
नमनद्भाराटाविषाटीनां ग्रहणात्तु तथा । दूषणा-
न्तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशय चित्र-
गुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र
लक्षणा प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्त-
कर्तृ मित्युदकमित्यादिबोधोत्तर तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणाया-
मप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्रामस्याबोधाभावात् । प्राप्तेति
क्तप्रत्ययस्य कर्तृकत्व कर्मणि लक्षणेति चेन्न समा-
नाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न-
प्राप्तिकर्मेति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदि-
कयोरभेदान्वयानुपपत्तिप्रसङ्गापत्ते प्राप्तेधात्वर्थतया कर्त्ता
सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवात् । तथा च
देवदत्त पचतीत्यत्र कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तान्वयासम्भ-
वेनाख्यातार्थापत्तेः । प्राप्तोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति
बोधोत्तर तत्सम्बन्धीग्रामो लक्ष्यत इति चेत्प्राप्तेधात्वर्थ-
तया ग्रामं कर्मकारक प्रति विशेष्यतया अन्वयाभावात् ।
प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्ते । प्राप्त-
पदे प्राप्तेर्विशेषणत्वे तदान्वयो नामार्थयोरभेदेनैव सम्बन्ध-
भेदान्वयापत्तेश्च । एवमूढरथ उपहृतपशु उद्धृतौदना
भङ्गपाणिरित्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मक
वहनकर्त्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्य, ओदनकर्मकोद्-
धरणावधि भङ्गपाणकत्वाधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात्,
अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्तृक-
प्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्तोदकपदस्यादिसमुदायशक्तिरेव निर्वा-
ह इति भाव । बाधकान्तरमाह । अपसार्येति । अयं भाव
चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमु-
पपद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी
गौरिति बोधापत्ते । गवादिपदस्य षष्ठ्यर्थकदेशत्वेन तत्र
चित्रादेरन्वयायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति प्रथमं
स्वाम्ययोरन्वयबोधोत्तर तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यतेऽस्ति
वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण
लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्धएव विनि-
गमक इति वाच्यम् ।\एवमपि प्राप्तोदक कृतविश्व इत्या-
दावन्यर्थकयोर्विनिगमकाभावात् । यौगिकानां कर्त्रा-
द्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-
णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधार्थाप्रसङ्गात् । न च
परस्परं तात्पर्य्यग्राहकत्वादेकस्यैकदा लक्षणा न द्वयो-

[illegible]

[illegible]

वैयाकरणमते समासानां योगरूढत्वमेव सर्वोक्तं मं० भू० । समासे ननु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्ति-धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः । अपभ्रंशस्य शोभा व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । समासगतशक्ति-रत्र तत् किं शक्तिं न कल्पते । समास इति इति भावोपलक्षणम् । 'सार्थं पदार्थं' "इन्द्र पदार्थि-यारित्युच्यते समासादि न समर्थं विषयतावच्छेदकाभिधान-शक्त तनु साधुरिति तदर्थेन भाष्यादाभात् । पदो-द्देश्यकविधिवत् तत्सिद्धसमासैकदेशसमानवाक्यता पङ्कजमपि त्वनिमन्त्येव । विशिष्टशक्त्यनङ्गीकारे मते दूषण-मतिव्याधकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्दादिति । ननु निरूढत्वेऽपि योगादेरेवापत्तिः तदापि समुदायशक्तिर्न सिध्येत् । न च पङ्कजपदे योगावस्थितये वा कल्पत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि न्यायतो योगावस्थितये तत्-कल्पनावश्यकत्वात् । अथान्यत्र योगोपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि वा तुल्यता । एवं रथकारपदेऽपि तथा च "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना समुदाय-शक्तिप्रयोगेण ब्राह्मणादिविषयत्वेनोपपत्तौ तत्कल्पना त्वया जातिविशेषस्याधिकारित्वे समुदायपूर्वकल्पनमयुक्तं स्या-दिति भावः । बाधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तिधर्माणां विशेषणविभक्त्यन्वययोगादयत्वेनां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अथ भावः विशिष्टशक्त्यभावे राज-पुरुष इत्यत्रैव राजपुरुष इत्यत्रापि स्यादिविशेषणादन्वय राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभक्त्यभावस्तु-क्वार्थनियमवारणाय कार्यमिति । ननु "सविशेषणा-नामिति' वचनात् विशेषणादन्वय विभक्त्यभावश्च तत्समेवेत्याशङ्का समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव इत्यत्र । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-मेवेति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्याय-सिद्धमिति भावः । एतदेव व्यपेक्षापक्षमङ्गीकृत्य वार्तिककृन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेष स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा भवदा-दिरौ, निषकौशाम्बिर्गौरिवौ एतघटौ गुडधाना जीव-भूत सवर्णासद्वारो दिदया समर्था इत्यादावितरेतरयो-गादिकान्वयुक्तपूर्वमिश्रमृङ्गातविकारसम्प्रत्ययलोपौ, सौ-

ष्ठात्पत्यरोविद्यर्थामिहो वाच्य इत्यतिर्गौरव स्यादिति । दूषणान्तरमाह । चकारादीति चादिना समयाम इम-ममकसादाविदादोनां पूर्वोक्तानाम ममर । दूषण-मन्तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशय चित्र-गुरित्यत्र भाष्यादिनवीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र समस्ता भाष्योदकोपायं स्यादौ तटकमभवात । भाष्य-कर्तृ भिन्नपदार्थमित्यादिबोधोत्तर तत्तन्मिषयालम्बनाया-समुदायकर्तृकतद्भिन्नविषयकवादोत्सभात् । भाष्येति कर्मप्रवचनीय कर्तृकारक कर्मणि वचदेति देवार्चि समा-साभिकल्पमानविषयकार्य पौर्वभेद, सदपुत्रयोस्त्वाभिध-भाष्यकर्मणि स्यात् । अन्यथा समासाभिकल्पमानविषयि पदोरभेदाध्यवसायप्रतिनन्दायते प्राप्ते धानार्थतया वर्तता समाप्त्येन भेदबोधकस्य तत्रान्यतापत्तयात् । ततश्च देवदत्त मन्तव्य तत्कर्मत्वसम्बन्धेन देवदत्तमात्रयवगा देवामन्वयवात्र । प्राप्तोदकभिन्नकर्तृका भाष्येरिति बोधोत्तर तत्राम्यन्तोपायो सम्भव इति चेन्न भाष्येधातव-मदा भाष्यकार प्रति विशिष्टताया असम्भवात् । प्रकृतिप्रत्ययदो मानार्थ भाषाभ्यामिति युक्तत्वे । भाष्य-पदे भाष्येविशेषणेत्वे तत्पादर नामार्थ ते भेदबोधेन समम-भेदान्वयापत्तेः । एवमुदरत्व उपकृत्य एतदोदगा बहुपाविनेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत हि रथकर्तृत्व वचनकर्ता, मनुष्यानोमहरयोर्नृत्य, भोदमकर्मको-ङ्ग्रपावधि सकृपात्रकर्त्राधिकरणमिति नैयायुपगमात् अतिरिक्तशक्तिपक्षे च चटवविशिष्ट पटपदस्य दोटकर्तृक-भाष्यकर्मा तत्रविशिष्टे भाष्योदकरत्वादिसमुदायशक्त्यैव सिद्धे-रुदित भाव । बाधकान्तरमाह । अपभ्रंशेति । अथ भाव चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवसाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिसम्-पपद्यते । न च तत्र लक्षणा वा हि न चित्रपदे चित्रसामी गौरिति बोधापत्ते । गवादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशात्वेन तत्र चिनादेरन्वयायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति मन्य च स्वाम्ययोरन्वयबोधोत्तर तात्पर्यवसामी गोपदेन लक्ष्यतेऽति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षणासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्धस्य विनि-गमक इति वाच्यम् । एवमपि भाष्योदक तत्तत्ल्याद इत्या-दावपभ्रंशेत्वस्थौ विनिगमकाभावः । यौगिकानां कर्तृ-द्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धस्याविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधार्थसिद्ध्यसङ्गात् । न च परस्पर तात्पर्यग्राहकतादेकस्यैकदा लक्षणा न द्वयो-

रिति च योगादर्शितिति वाच्यम् इत्यपि [illegible] [illegible]रस्येनेच्यते [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] पद वा [illegible] [illegible] [illegible]रयोमात्र इति वाच्यम् तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। किञ्च तत्र यदि वा [illegible] [illegible] तत्र [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] [illegible] तत्र यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। एतत्र [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र न [illegible] न [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] [illegible] न [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] यदा [illegible] न तत्र [illegible]। न वा [illegible] [illegible] यदि [illegible] यदा [illegible]। न वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। नापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] योगात्। तत्र [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] न योगः। तत्र किञ्च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम् [illegible] [illegible] तत्र [illegible]। पूर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। योग[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] तत्र

[illegible] न स्यात् [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]। तत्र [illegible] [illegible] वा। [illegible] [illegible] यथा [illegible] तत्र [illegible] स्यात्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] तत्र [illegible]। [illegible] [illegible] यथा न [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। यथा च [illegible] [illegible] [illegible]। किञ्च [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। न च [illegible] [illegible] यथा च [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] योगवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। न च [illegible] [illegible] न [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। यदि च यथा [illegible] [illegible]

विप्रगु नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्रान्वयप्रसङ्गः । राज- पदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलं पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतु- ताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तण्डुलः शुक्ल इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्थो पार्ष्णिकोवान्वय इति नाति- प्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादापत्ति- दैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः । किञ्च राजपुरुषइत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समानार्थकवाक्य- स्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् नान्त्यः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्ध- विभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्र- पञ्चितं वैयाकरणभूषणे । अतएव ‘वषट्कर्त्तुः प्रथम- भक्षः’ इत्यत्र न समासहेतुप्राधान्यविधानं युक्तम् एक- प्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति तृतीये, “अर्द्धं स्विष्टकृते यजति” इत्यत्राद्ध्यानुवादेन न विशेषविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गा- पत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते चारुण्याधिकरणारम्भः । अन्यथा “अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुण्यपदतदितरयोरपि एकत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणातौ करण- त्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया अ- सम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्माद्व्यासशक्तिपक्षो जैमिनीयैरप्यभ्युपेयइत्यन्यत्रा विस्तरः” ।

आख्यात त्रि० आ+ख्या–कर्मणि क्त । कथिते । व्याख्यायते- ऽनेन वा० करणे क्त । तिङ्रूपे प्रत्यये तल्लक्षणमाह शब्दश० “धातूर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थं स्वार्थयत्नस्य शब्दोमाख्यातमुच्यते” इति । व्याख्यातं चैतत् तेनैव “धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो- माख्यात तदेव च तिङ् इत्यर्थाल्लभ्यते तिङाख्यातयो- पर्यायत्वात् । पाकश्चैत्रस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्ट- स्यार्थकर्त्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठ्यादिर्कोन तु धात्वर्थेन विशि- ष्टस्य । चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधे- यतया बोधकत्वमपि नामधातूनां स्वार्थस्य । चैत्रः पाचक इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु कर्त्तुरेव सता धर्म्मिणक्तत्वात् अन्यथा पाचकश्चैत्र इत्यादिकमयोग्यमेव प्रतिपादकार्थयोः पाचकचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्या- व्युत्पन्नतया तदर्थकृतेश्चैत्रादावन्वयायोगात् । अथ पक्तु कामइत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादि- रिव चिकीर्षतीत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानु- भाव्यते इति न तेष्वतिप्रसङ्गः । अत्रेदं तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिमित्तयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यताव- च्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्या- वच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वम् । चैत्रोनिश्वसितीत्यादितोऽपि श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः । तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य तु करोमीतिप्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविषयता- प्रभेदस्तद्विशिष्टफलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्ग- मर्य्यादया भासते तथैव साकाङ्क्षत्वादतोगत्यादिगोचरनिवृ- त्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः । “तत्र निश्वासप्र- श्वासादिप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं न तु प्रवृत्तित्वं पचतीत्यत्र पाककृतिमानिति प्रतीतेः नहि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् नित्यकृतौ राग- प्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्या- योग्यतापाताच्च । निषिद्धनिपातस्तु पुरुष समुत्थानगो- चरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्रापतुत्तिष्ठ- तीत्यादिकोन प्रयोगः नचैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुलौ पचतीत्यादि प्रयोगस्येष्टत्वात् अन्यासयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङ- र्थकृतेः संसर्गत्वे तत्वभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्यावृत्तकार्य्यत्वानु- कूलत्वविशेषश्च तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः” । एवं जानातीच्छति रथोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्व- नाश्रप्रतीतेः समवायित्वे, चैत्रोजानातीत्यादावच्छेदकत्वे, बुद्धिरवगाहते घटोभासत इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे नश्य- तीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङोनिरूढलक्षणा । कृतित्वप्र- दाश्रयत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि तिङः शक्तिरेव । कृत्यादिकस्त्वनयन प्रयत्नस्यैवावच्छेदको न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादत करोजानातीत्या- दिको न प्रयोगः । प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि । पर्ण पतति स्पन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङ- नुभाव्यते न तु तदनुकूलं गुरुत्वद्रवत्वादि येन क्षितिजल- शरीरेषु तेष्वपि तिङः शक्तिरापाद्यते । घटानां शतं पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैकदेशएव शतत्वसंख्याया

रिति न दोषावकाश इति वाच्यम् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाच्यम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थ कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव दृश्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रकार्थयोराख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि “वर्त्तमाने लट्” इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लब्धम् तच्च धात्वर्थे वदत्प्राधान्याद्व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चाप्रयातजड़ीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिच्चेष्टादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति यत्नभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति” निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायाः कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् शत्रादिप्रसङ्गः एवमपि द्वितीयायाइदुर्वारत्वेन पश्य मृगमित्यादिवाक्यस्यैवासाधुतापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे चानन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्र काश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्र काश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविनि नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्तत आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्”। एवञ्च वैयाकरणमते सुबभिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकसूत्रं नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्याशक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेश गत तयाऽस्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” मयूर० गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् “प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि० आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। “आख्यातोपयोगे” पा०।

आख्यान न० आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृत्तकथने “आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः” सा० द०। “यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः” वेणी० ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः” पा० “विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्”पा०। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। “लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादि” पा० इत्थं भूतः कञ्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोविष्णुमभि। ५आर्षमहाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्य लक्षणस्या

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलमति। तिङर्थ कर्तृकर्मसंख्याकाला। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रत्यासत्त्या तज्जन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभाव फलित। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्याया प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्य सोऽपि चन्द्र इव सुख दृश्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रकार्थयो धाख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्त्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्ट भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लभ्यम् तच्च धात्वर्थ यदप्राधान्याद्व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वय। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वय यद्वा ध्वतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्ते र्पचाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशाया कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वय फलानुत्पत्तिदशाया व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्ते पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। म चामपातजङ्घीकृतक्लेशस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्ति। परयत्न स्याज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिच्छेषादिनावगतौ पायसत्तिष्ठति यत्नभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्ट, तथापि 'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्तोक्ते भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभि समसभेदान्वयाप्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्ति। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियाया कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्ते। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् प्रष्टप्रसङ्ग। एवमपि द्वितीयायाडुर्वारत्वेन पश्य मृग इत्यादिवाक्यैकवाक्यासम्भवापत्ते। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थिति कारणमिति नैयायिकोक्त नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्यकारणभावोद्रष्टव्य। भावनाप्रकारकबोध प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतु पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोध। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वय। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयकोनाशानुकूलो व्यापार इति बोध। स च व्यापार प्रतियोगित्वविशिष्टनाशधात्वर्थोपसर्जनप्रधानम्। अतएव तस्या सत्या नश्यति, तदत्यये नष्ट, तद्भाविते नङ्क्ष्यतीति प्रयोग। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोध स चान्तत आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते कृत्भिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपा कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्ते यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापक सूत्र नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्याशक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगत तथात्व स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर० गणसूत्रम् तत्र आख्यातपद च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि० आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। "आख्यातोपयोगे" पा०।

आख्यान न० आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृत्तकथने "आख्यानं पूर्ववृत्तोक्ति" सा० द०। "यथा देवः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदा पूरिता" वेणी० ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयो" पा० "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् पा०। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "लक्षणेत्यम्भूताख्यानेत्यादि" पा० इत्य मत। कश्चित् प्रकार प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्ते कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदको धर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोविष्णुमभि। ५आर्षमहाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषेण वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्य लक्षयित्वा

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "इति [illegible]" ।

[illegible] ।

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयो-र्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारक-बोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्य-कारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थ-संख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारक-बोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव शुचं दृश्यते, देवदत्तोभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रकार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितरा-विशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्तृकर्मणो-राख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्या-पारे विशेषणम्। तथा हि “वर्त्तमाने लट्” इत्यत्राधि-काराद्धातोरिति लभ्यम् तच्च धात्वर्थं वदप्राधान्याद्व्या-पारमेव वाच्यतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि पच-तीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्य-तीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चाप्रवातजडीकृतकलेवरस्यो-त्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्न-स्याज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिच्छेदादिनावगतौ चायमुत्ति-ष्ठति शक्तभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्ट-त्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि “भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामा-नीति” निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधक-भाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समम् अभेदान्वया-त्प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो-धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दर्शनक्रियायाः कर्मत्वापत्तौ द्वितीया-पत्तेः। न चैवम् अमयमासामानाधिकरण्यात् प्रथमप्रस-ङ्गः। एवमपि द्वितीयायादुर्व्वारत्वेन पश्य मृगं धावतीत्यादिवा-क्यस्यैव प्रयोगस्यापत्तेः। न च पश्येत्यस्य तमिति कर्माध्या-हार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्त-पदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादर-णीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योप-स्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्य-कारणभावोद्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्ज-न्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितेरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदा-न्वयः। घटोनश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयकोनाशानु-कूलोव्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्व-विशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविनि नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तोजानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयकोज्ञा-नेच्छाद्यनुकूलोवर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्ततः आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्”। एवञ्च वैयाकरणमते शुभि-न्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपां कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्ते यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापक-सूत्रं नास्ति तथापि लडादेरेकवचनादीनां तत्तत् संख्या-शक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” मयूर-व्यंसकादिगणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् “प्रत्ययग्र-हणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या–क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि० आ+ख्या–तृच्। उपदेशके। “आख्यातो-पयोगे” पा०।

आख्यान न० आ+ख्या–भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृत्त-कथने “आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः” सा० द०। “यथा देश-सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः” वेणी० ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः” पा० “विभाषाख्यानप-रिप्रश्नयोरिञ्” पा०। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। “लक्ष-णेत्थम्भूताख्यानेत्यादि” पा० इत्यत्र कश्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्त्या कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोविष्णुमभि। ५आर्षे महाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्यं लक्षयित्वा

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थ- कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयो- र्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारक- बोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्य- कारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थ- संख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारक- बोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव सुखं दृश्यते, देवदत्तो भुङ्क्ते प्रजतात्वादौ चन्द्रकार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितरा- विशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्त्तृकर्मणो- राख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कान्तस्तु व्या- पारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधि- काराद्धातोरिति लब्धम् तत्र धात्वर्थं यदप्राधान्याद्व्या- पारमेव आह्वयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः मङ्क्षु अतीतभावनाके कर्त्तरि पच- तीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्य- तीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चासवातजडीकृतकलेवरस्यो- त्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्न- स्याज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिच्छेदादिनावगतौ चायमुत्ति- ष्ठति परन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्ट- त्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि 'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामा- नीति" निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधक- भाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वया- त्प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो- धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायाः कर्मत्वापत्तौ द्वितीया- पत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् प्रथमप्र- सङ्गः। एवमपि द्वितीयायाः दुर्वारत्वेन पश्य मृगस्त्यादिवा- क्यैकवाक्यासम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्या- हार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दृशिकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्त-

पदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादर- णीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योप- स्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्य- कारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्ज- न्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादावनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदा- न्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयको नाशानु- कूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्व- विशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्याः सत्त्वा- न्नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविते नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको ग्रा- मेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्तत आश्रयत्वेनेति रीत्योह्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते तुन्भि- न्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपा कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङाम्" इत्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापक- सूत्रं नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्या- शक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर- व्यंसकादिगणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्र- हणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि॰ आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। "आख्यातो- पयोगे" पा॰।

आख्यान न॰ आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्व्ववृ- त्तकथने "आख्यानं पूर्व्ववृत्तोक्तिः" सा॰ द॰। "यथा देवः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" वेणी॰ ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः" पा॰ "विभाषाख्यानप- रिप्रश्नयोरिञ्' पा॰। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "उप- ज्ञेत्यभूताख्यानेत्यादि" पा॰ इत्य मतः कश्चित् प्रकार माख्य आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्त्या कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तो विष्णुर्माम। ५आर्ष महाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषेष वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्यं लक्षयित्वा

[illegible] ... "आकाश [illegible]" ... "[illegible]" यथा भारते [illegible] । [illegible] [illegible] आकाश+[illegible] ... [illegible] । "[illegible]" [illegible] ... [illegible] आहे ।

आकाशगमी [illegible] ... [illegible] ।

आकाशायन [illegible] आ+[illegible] । [illegible] ।

आकाशायिका [illegible] आ+[illegible] ... [illegible] ।

आकाशायिन् त्रि आ+[illegible] । [illegible] ... [illegible] ।

आगत त्रि आ+गम-क्त । [illegible] ... "[illegible]" ... [illegible] ।

आगति स्त्री आ+गम-क्तिन् । [illegible] ... [illegible] ।

आगम(मा) [illegible] आ+गम-[illegible] ... [illegible] ।

आगमनाय त्रि आ+गम-[illegible] । [illegible] ... [illegible] ।

आगन्तु पु आ+गम-तुन् । [illegible] ... [illegible] ।

आगन्तुक त्रि आगन्तु [illegible] ... [illegible] ।

आगम पु आ+गम-घञ् । [illegible] ... "[illegible]" ... [illegible] ।

पूर्व्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्व्वक्रमस्तेनागतो यो भोग-स्तस्माद्धीना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । स पुनरागमादभ्यधिक आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्त्वनिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम् । विना पूर्व्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम् । “आगमोऽभ्यधिको भोगादिति” च स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्यागमाभावनिश्चयसम्भवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । स्मार्त्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासम्भवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव सन्ततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं हारीतायनेन । “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते स्मार्त्तेऽननुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता” । स्मार्त्तश्च कालो वर्षशतपर्य्यन्तः “शतायुर्वै पुरुष इति” श्रुतेः । अननुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्ततोऽप्रतिरथः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः स्वत्वं गमयति । स्मार्त्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव “अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तम्पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः” इत्युक्तम् । न चानागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचननिर्द्देशाद्बहून्यब्दशतान्यपीत्यपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यं द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् नचैतदिष्यते “आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमेति” नारदस्मरणात् । तस्मात् सर्व्वत्र निरागमोपभोगे “अनागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येतद्द्रष्टव्यम् यदपि “अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति” । पित्रा सह पूर्व्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवाद्द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः तथा सति “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते” इति स्मृतिविरोधः । “अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमपहर्त्तुं न शक्यं किम्पुनर्न्यायनिश्चय-इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् । यच्चोक्तम् । “यद्विनागममत्यन्तम्भुक्तं पूर्व्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतमिति” तत्राप्यत्यन्तमागमं विशेषयत्यन्त्यमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागमस्वरूपं विनेति आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तं क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि । यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमाच्च भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् अथ प्रमाणान्तरेण नागमोऽवगतः कथन्तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलं मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्व्वमनवद्यम् । आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । “आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो” या॰ यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभिसन्धिः स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनञ्च दानम् । परस्वत्वापादानं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा । स्वीकारस्त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति सङ्कल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्यवहारोल्लेखी सविकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्य्यते “दद्यात् कृष्णाजिनम्मुखे गां पुच्छे करिणङ्करे । केशरेषु तथैवाश्वन्दासीं शिरसि दापयेदिति” । आश्वलायनोऽप्याह । “अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिस्पृशेत् प्राणिनं कन्यां चेति” । तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तमेवोपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रियाः सम्पूर्णतां न भजतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलस्सागमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्व्वापरकालापरिज्ञाने । पूर्व्वापरकालज्ञाने तु द्वयोरपि पूर्व्वकालागम एव बलीयानिति । अथ वा “लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्”मित्युक्तम् । एतेषां समवाये कुत्र कस्य प्राबल्यमित्यत इदमुपतिष्ठते । “आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो” इति अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावितस्यागमो भोगादभ्यधिको बलवान् पूर्व्वक्रमागताद्भोगाद्विना । स पुनः पूर्व्वक्रमागतो भोगश्चतुर्थे पुरुषे लिखितेन भावितादागमात् बलवान् मध्यमे तु भोगरहितादागमात् स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव

रुद्रयामले तु मत श्रीवासुदेवस्येति पाठः क्लीबत्वेन "आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्णैर्भवेद्दीक्षा-ह्यागमोक्ता शृणु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं लभेन्नरः " तन्त्रसारे यामलम्" प्रकरणात् तन्त्ररूपागमस्य प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता च प्रदर्श्यते। निजनिजकर्मवासनारूपपाशबद्धान् अनात्मज्ञान् जन्ममरणादिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकार्थान् समुपदिदेश । तत्र वेदानाम् उच्छिन्नप्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु सत्सु अनुच्छिन्नानामप्यर्थस्य दुर्मेधसामिदानीन्तनादीनां दुरधिगमतया आयामबाहुल्येन च तत्राप्रवर्त्तमानानां क्रमशोविलुप्तेषु श्रौतधर्मेषु कथङ्कारमुद्धारः स्यादिति आकलय्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपाधिभिरुपहितः सन् तत्तद्ग्रन्थान् प्रणीतवान् । तत्र कर्मकाण्डार्थो जैमिना(?)न्यादिभिश्च सम्यक्तया व्याकृतः उपासनाकाण्डार्थं स्वयं शिवमूर्त्या तन्त्रशास्त्रं, नारदादिमूर्त्या च पञ्चरात्रादिकं विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्येति विवेकः । ततश्च धर्मे वेदस्यैव स्वतःप्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्येषां प्रामाण्यं तत्र स्मृतीनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमीयते। वेदएव रामतापनीयनृसिंहतापनीयाद्यात्मके आगमोक्तोपासनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृतिवाक्यवत् अनुमातव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतोः स्मृतिकर्त्तॄणामिव आगमकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत् प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यवत् रागद्वेषादिसम्भिन्नत्वात् । तत्र कर्मकाण्डार्थे सर्वेषामपर्य्युदस्तानामधिकारः मुमुक्षोरपि सत्त्वशुद्धिपर्य्यन्तं चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्मणां कर्त्तव्यतोपदेशात् "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसेत्यादि" श्रुतेः "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" गीतावाक्याच्च । ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन फलानभिसन्धानेन च कृतानां कर्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रममोक्षः फलम्। एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः श्रुतौ तपसेति निर्द्देशात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्वीतेति" श्रुत्या सोपाधिकस्यैवाश्योपासनाभिधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्यानपरपर्य्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधिकेश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या। सा च गुणोपाधिविशिष्टस्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना" इत्युक्तेः । कल्पना च न स्वेच्छया किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव । तथा चागमपुराणादिषु यानि यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना कर्त्तव्या । ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्मभिश्चित्तशुद्धौ साकारोपासनेन तदैकाग्र्यवतः वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधिकार इति भेदः । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि "देवोभूत्वा देवं यजेत्" इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा उपास्यदेवेनैकीभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्य्यम् "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति" श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात् तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्मसु सावित्रजन्मरूपोपनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोजकत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोमप्रतिलोमजाश्चाधिकारिणः "मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति" गीतायां भगवदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात् । अत्र "पुराणादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामलं वामसाश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैव भवार्णवे" इति देवीपुराणवचने वामसाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृतिविरुद्धानीति निर्द्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गस्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्यानधिकारो न तु तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः । वस्तुतः "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" इति श्रुत्या विहितस्य सौत्रामण्यां सुरासेवनस्येव वामदेवसामोपासकस्य "न काञ्चन परिहरेदिति" सम्यक्त्वोगमस्येव अधिकारिविशेषविषये तस्यापि ग्राह्यता । अतएव मनुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति" सामा-

नारदेन चरोक्त "भावो तु भारतम्यानं वचो वुद्धिस्तु वाचना। कार्यं नविरैना वमता वा विरचनीति 'पक्षणो म तु चन्द्रमा विंचविर्यचोनाकूर्यं मूर्धमत्वादि दमर्चनोमाकूर्यं मनावृत्तव च वर्षोल्लम्। तत्र मनावृत्तमावृत्तावृत्तमपि च पतिमतौनामद्य वृद्धमत्त्वता तथावकामत्वा च दशकामता दर्शि-तवान्। "भावमद्य क्रमेण वोऽविद्युत्तमतदरेव्। न तम्भृत्तम वो वा नविकन्न मरोचको वा। येन दृष्टेन मनाद्रेरामवाद्योपर' इत। न दृष्ट मूर्ध्ने येनापि वविकविद्युत्तमावन प्रतिपत्तादिर्न विविधादिनिबद्ध रैव् वानेत्। मनेनमावृत्तमावनमवहतयोरेव तत्तु नयति सत्तदो विविधोविद्युत्तोमानमतदरेव्, किन्तु विविधावविरचनवतोवम्। मनेनमानमवहतयो दिनी वच न दशधोऽपि तु विविधन्तोमवहतयो दश इति प्रतिपादितम्। तत्र वचनोपोमानं नापि विविधयो मतद्रैवि तु मनावतवोमवानम्। मनेनापि प्रवीवत्र मनावात्तोनाहृतत्वे दशधोमावनाहृतत्वे च विविध-वोनाहृतत्वे मेवविविधम्। तत्र तयोर्दिवचयोर्न किरि मरोचको। तेनापि विविधे तुष मनेने मरोचकीति विवेत्तव्यम्। विमनमावनाहृदयेव्यर्थमानि यदा भैर दशो तु विवेव इति तात्पर्यार्थः। वस्तुत्। "भावमद्य क्रमेण च दश्यावमवहतरत्। न तत्र-भावतनो वा नौमपविमानोदपि"। मनात्र वाचोमवो-मनावनानविरोषप्य भावानवत्र विना पूरमनामता दिवात वतावत्राद् वाच।" नोऽविद्युत्त वदि भावव रि वृधी तद्वरेत्। न तत्र भारतपत्र विरात्मचैन विनाश्रा" वा मदा दूरराद्रमौदिरविद्युतो ऽवतवापार्नविषत्र वा मरोचनामतोचवनोमरेवदा तत्र दिवपी इत्यादि मनामतद्वरेत्। मकारक नविद्र मारताने नविवरा-मवतिदा वाचावादिविः वादिवापि च तथावन्। मर ये दवनम्नेन तु नद्यद्रतर चारपावाकना पक्षा। यवा यदूनं भारतामत्र 'भर्ताचि तिमर्दि मदा चादिवा(मा)वपदा वचो। वृद्धिः वा वौचरो वूर्वौदिवा तु विनीचतो। विनौतती तु विवृता च तमाम्मेव भावव वदि। विदवतनोवे विवेवतार तत्र च भावः। मविरावचनह तन् तत्रुतव च विना च तम्। तौ विना वत्र विना च तत्र नौमविनामैवम्। विना विवाव-नौवत्र चोवैह मविवादव। तत्रान्तं चोरतो नौमो विद्येतव्यतरतः इति इत्युत्र ववावविर्वैतोः मार्ग भावव देवेवेरात् भावाचानीवत्। मनात-माद्। नविनावीचनो विवेवत्रैरा न वंदव। मवि इत्वे दविवाने वव्रवावा न दिवानि। वनापिना च वदूनत्र चपवेनावनादिवम्। वद्युत्मतावृत्तक न मृगोमेन चोवति। विवाद्रयोऽविवमधुं रातावाचं कावेन च। दशोत्वेनापि कावेन तैराव्म च दिवादि तद्। भवादि विदेवतात् तत्र च 'मदोवचतु मनेनुरावा मरावन च वौवति। भावावं वकत्रावपि मर्तवं दवि भावकतो तत्रवनेन। दवमादिदवाले दवा-दवि चावित् मरोवचनामनाद विवन् वा वा। "विव विर्द मनावेत्तु विर्व वाव दवन वा भावन। भावनानामानामरावपनावेदिवं" दव बे मनावायाने "प्रचनां भावते वविकतो दव-ववाते। च च विनानवात् नहि विवानुवनानिनौ भव।" देवीव। च च दूरा विनावावनवावन वदि मर्वादिवनोऽर्भे। दवेदे च "दवोतावपकनमेवता प्रवोचनम्" "भावन भवानि मावृचेन विवाचचो-भवा मवृत्तोवैद्रोवेव। च भवेवि" च वा। भावन' प्रवोवम ममर्त्ता विमवर्तेना भावरोमावनव दर्थवादि मनोवमवृत्तेव भव मवोवववेदि वेवत्। भावववदैन वुविदिति" चवीव। मवौवावर्वेविवा तत्वान विविवैवव" दवा। ८ मने च चवीदा विवावर्त कविविवेवत्रोदिव। मवोदेवः विवा मवो भारत भावमावन। तूवं मवादिवं मवृत्तवरोवोवनवा-चादि:" भा १२,११भावा तत्र भाव मवरादि। देवा मवादि विवावृद्धर्न मवो मावृत्तादि भावत्र तुवादि भावं भावादि भाववोवमादि दव मौवानि मर्ब मर्मादि" दवि भौवरः।

भा+मन-मनावतातु भावे मनि वत्। १ भवृत्तवयोगे "मवृत्तमनुवावनु भावव विविवावत्तम्। मर्व तुविदि भावं मवर्यादिवमोवनि" मव। विविवानो मवर्वा-भावनोवमावनविविवावनत्। भवे दत्र। ११ मावृत्तो-भावने मवृत्तवृत्तभावे च 'देविवावृत्तवात्तु भवनदि भावनत्। देत्र भवन्त् मरौवव दवचेनावर्वृता दावा भावव विवदव्रवो मदव विविवानवे। मनव दृदवावौवे मनाचावन भवति" भावदोन ११ भव-भावोदन तवा च भावनादौनामानुभवदूरमानाद् भवायावृ

रुद्रयामले तु मत श्रीगुरुदेवस्येति पाठः लोपन्येन "आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्णैर्मयेष्टीषा-ष्टागमोक्तं शृणु प्रिये । या सत्या कलिकाले च सर्वाभीष्टफलप्रदा" तन्त्रसारे यामलम्" भगवता तन्त्ररूपागमस्य प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता च प्रदर्श्यते। निजनिजकर्म्मवासनारूपपापवशात् अनात्मज्ञान् जन्ममरणादिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्म्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्म-काण्डात्मकार्थान् समुपदिदेश । तत्र वेदानाम् उच्छिन्न-प्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्म्मेषु उच्छिन्नभागेषु सत्सु अल्पाधिकारिणामल्पबुद्धीनां दुर्मेधसामिदानीन्तनानां दु-रधिगमतया आयासबाहुल्येन च तत्राप्रवर्त्तमानानां क्रमशोऽविलम्बेन श्रौतधर्म्मेषु करुणार्णवः स्वानुग्रहाय कलौ अस्य कारुण्यलेशेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपाधिभिरुपहितः सन् तत्त-द्ग्रन्थान् प्रणीतवान् । तत्र कर्म्मकाण्डार्थो जैमिना-द्याचार्यैश्च सम्यक्तया व्याकृतः उपासनाकाण्डार्थः स्वयं शिवमूर्त्त्या तन्त्रशास्त्रे, नारदादिमूर्त्त्या च पञ्चरात्रादिकं विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्त्येति विवेकः । ततश्च धर्म्मे वेदस्यैव स्वतःप्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्येषां प्रामाण्यं तत्र स्मृतीनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमी-यते। वेदएव रामतापनीयनृसिंहतापनीयाद्यात्मके आग-मोक्तोपासनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृतिवाक्यवत् अनुमा-तव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतो स्मृतिकर्त्तॄणामिव आग-मकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत् प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्व रागद्वेषादेस्तत्राभावात्। तत्र कर्म्मकाण्डार्थे सर्वेषाम-पर्य्युदस्तानामधिकारः मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्त चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मणां कर्त्तव्य-तोपदेशात् "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसेत्यर्थः" श्रुतेः "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् कर्म्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण-मुच्यते" गीतावाक्याच्च । ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन फलानभिसन्धानेन च कृतानां कर्म्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रम-शोमुक्तिः फलम्। एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः श्रुतौ तपसेति निर्द्देशात् "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-निति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्व्वीतेति" श्रुत्या सोपाधिकस्यै-वास्योपासनाभिधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्या-नपरपर्य्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधि केश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या। सा च गुणोपाधिविशिष्ट-स्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्वितो-यस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" इत्युक्तेः । कल्पना च न स्वेच्छया किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव । तथा चागमपुराणादिषु यानि यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना कर्त्तव्या । ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्म्मभिश्चित्तशुद्धौ साकारो-पासनेन तदैकाग्र्यवत वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधि-कार इति भेदः । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि "देवोभूत्वा देवं यजेत्" इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा उपास्यदेवेनैकीभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्य्यम् "अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति" श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात् तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्म्मसु सावित्रजन्मरूपो-पनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोज-कत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोम-प्रतिलोमजाश्चाधिकारिणः "मां हि पार्थ । व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति" गीतायां भग-वदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात् । अत्र 'पुरा णादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामलं वाममार्गि-तम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैव भवार्णवे" इति देवी-पुराणवचने वाममार्गितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृति विरुद्धानीति निर्द्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गे स्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्यानधिकारो न तु तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः । वस्तुतः "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" इति श्रुत्या विहितस्य सौत्रामण्यां सुरासेवनस्येव वामदेव्यसामोपासकस्य "न काञ्चन परिहरेदिति" श्रुत्युक्तागमनस्येव अधिकारिविशेषविषये तस्यापि याथार्थता । अतएव मनुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति" सामा-

[illegible]

[illegible]

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्देशावधिक-विभागजनकक्रियायामागतौ । "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्ज्जनमन्त्र । २ प्राप्तौ "एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा० । ३उ-त्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्या" गीता । [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः । शास्त्रालो-चनाजनितपरिपक्वज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु ।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद्-तृच् ६त० स्त्रियां ङीप् । आगमाभिज्ञे ।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद्-णिनि ६त० । आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौड़पादा-चार्य्ये पु० ।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ स्तोऽस्य इनि स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशशीले "आगमा-पायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ।" गीता ।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण प्राप्तिमात्रेण आवर्त्तते कण्डूयनमस्याः आ+वृत-अपादाने घञ् । दूर्वाकायां (विछाति) क्षुपभेदे ।

आगमिक त्रि० आगमादागतः ठञ् । आगमप्राप्ते ।

आगमित त्रि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त । अधीते प्राप्ते २पठिते । प्रेरणे णिच् क्त । यापिते ३प्रापिते च ।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम-भविष्यति णिनि गम्यादीना-मुपसङ्ख्यानमित्युक्तेः वा ह्रस्वः । भविष्यदागमने आगमशर्म्मा" सि०कौ० । "यद्वागामिक्रियाप्राप्तुरल्पकालत्वमप्यलं तदा प्रावृत्" कात्या०श्रू० "आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी" अमरः स्त्रियां ङीप् । "आगामिनीं जगृहिरे जनता स्तरूणाम्" माघ ।

आगर पु० आगीर्य्यते उदयमिलुमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+गॄ-आधारे अप् । अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवैः उदयमिलुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-त्वम् । "षड्भ्यश्टमार्गे च क्षीणो भवति चन्द्रमा । अमावा-स्याष्टमांशे च तत्र किल भवेदणुः" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादाया-मव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख । गो प्रत्यर्पणपर्य्य-न्तकर्म्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकश्च द्विविधः दिवामात्र गो प्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्रं योगक्षेमे नियुक्तश्च । "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षे-मेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्र भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः । तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" इति ।

आगस् न० "इण आगः अपराधे" उणा० इण्-असुन् आगादेश । १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि ! नागो न विद्यते । वदन्तो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति" उज्ज्वलदत्तीये । "सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया" माघ, । "धन्यस्मृमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु । "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां" सा०द० अपराधश्च स्वकर्त्तव्यकर्म्मणः स्खलनम् । अपराधशब्दे २३२पृ० विवृतिः आगस्कर्त्ता आगस्कारी । २पापे ३दुरन्ते च ।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः । दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यहितकारके ।

आगस्तीय त्रि० अगस्तये हितम् छण् यलोपः ।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः । अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरि-वावतीर्णः" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानत्वात्" स्०सि० "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः" । स्वकीयक्रान्ति विभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्तारात्मकः अगस्त्य मिथुनान्तगः कर्क्कादिभागे स्थितः" रङ्गनाथ । एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ् । २आगस्तेरपत्ये पु स्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोपः ।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १अतलस्पर्शे २दुरधि-गमे च । [न्तुकशब्दार्थे च ।

आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि०वृद्धिः । १अतिथौ २आग-

आगामुक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम-णिच्-ण्वुल् । भविष्यद्बोधके । "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी" । [कामन्दकी ८ ।

आगामिन् त्रि० आगमिष्यत् । —१आगन्तुके २भविष्यत्-

आगामुक त्रि० आ+गम-उकञ् । आगमनशीले । "सुग्रीव-स्त्वर्जित मित्रं सर्व्वथायागामुकान् द्रुतम्" भट्टि ।

आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ् आगारस्थकृति ऋ-अण् उप०स० । गृहे भवने ।

आगारगोधिका स्त्री ७त० । गृहगोधिकायाम् (टिकटिकि) ।

आगारधूम पु० आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

[illegible] पिण्डिदस्याही न दोष इत्यत्रम् । [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिषेधापीत्यामानां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निषेधः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] एवं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । "[illegible] [illegible] इव [illegible] [illegible] । [illegible] न इव [illegible] [illegible] न [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।"[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इव । [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति"[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]" । "[illegible] [illegible]" इति च [illegible] । [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] च [illegible]

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट्। १ किञ्चिद्देशावधिक-विभागजनकक्रियायामागतौ। "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्जनमन्त्र। २ माप्तौ "एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्"रामा०। ३उ-त्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्या" गीता। [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप्।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः। शास्त्रालो-चनाजनितपरिणतज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद्-तृच् ६त० स्त्रियां ङीप्। आगमाभिज्ञे।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद्-णिनि ६त०। आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौडपादा-चार्य्ये पु०।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते अस्य इनि स्त्रियां ङीप्। उत्पत्तिविनाशशीले "आगमा-पायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।" गीता।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममार्गेण प्राप्तिमार्गेण आवर्त्तते कण्डूयनमस्या आ+वृत-अपादाने घञ्। दुश्चिकाख्या (विछाति) क्षुपभेदे।

आगमिक त्रि० आगमादागत ठञ्। आगमप्राप्ते।

आगमित त्रि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त। अधीते ज्ञाते २पठिते। प्रेरणे णिच् क्त। यापिते ३प्रापिते च।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम-भविष्यति णिनि गम्यादीना-मुपसङ्ख्यानमित्युक्ते वा ह्रस्वः। भविष्यदागमने आगामी" सि०कौ०। "यद्यागामिनिर्मिमासुरल्पकालस्याप्यन्तराभवत्" कात्या०स्ट०"आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी" अमरः स्त्रियां ङीप्। "आगामिनी जगत्क्रिरे क्षमता सन्तूनाम्" माघ।

आगर पु० आगीर्य्यते उद्गमिलमारभ्यते चन्द्रमा यत्र आ+गॄ-आधारे अप्। अमावास्यायां तत्र येषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवै उद्गमितुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-त्वम्। "यद्वृद्धृदर्यमाणे च क्षीणो भवति चन्द्रमा। अमावा-स्याष्टमायेव च तत किल भवेदणु" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादाया-मव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख। गो प्रत्यर्पणपर्य्य-न्तकर्मकरे गोपालकभेदे। गोपालकश्च द्विविध दिवारात्र गो प्रचारणे नियुक्तः। दिवारात्र योगक्षेमे नियुक्तश्च। "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे। योगक्षे-मेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्र भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभाग। तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोप साय प्रत्यर्पयेत्तथा। प्रमादमृतनष्टाश्च प्रदाप्य कृतवेतन"इति।

आगस् न० "इण आग अपराधे" उणा० इण्-असुन् आगादेश। १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि! नागो न विद्यते। यदन्यो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति" उद्भटश्लोके। "सच्छिद्रे यत्रमागांसि ब्रूनोऽसि इति त्वया" माघः। "ध्वस्यस्त्वमागस्कृतमस्य गर्हि" रघु। "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार" सा०द० अपराधश्च स्वकर्त्तव्यकर्मणः स्खलनम्। अपराधशब्दे २२२८० विवृति आगस्कर्त्ता आगस्कारी। २पापे ३दुःखे च।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोप। दक्षिणस्यां दिशि। [अगस्त्यकृतकारके।

आगस्तीय त्रि० अगस्त्ये हितम् छण् यलोप।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः। अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे"कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरि-वावतीर्णः" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमकम्"स्य०सि० "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्योमिथुनान्तगः"। स्वकीयक्रान्ति विभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्तारात्मक अगस्त्य मिथुनान्तगः कर्कादिभागे स्थित" रङ्गनाथ। एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्य गर्गा० यञ्। २अगस्तेरपत्ये पु स्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण्। ३तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोप।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण्। १अतलस्पर्शे २दुरधि-गमे च। [न्तकशब्दार्थे च।

आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि०सिद्धि। १अतिथौ २आग-

आगामक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम-णिच्-ण्वुल्। भविष्यदावेदके। "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी"। [कालदर्शी च।

आगामिन् त्रि० आगमिवत्। —०आगन्तुके २भविष्यत्-

आगामुक त्रि० आ+गम-उकञ्। आगमनशीले। 'सुग्रीव-स्यार्जित मित्रं सर्व्वाश्चागामुकान् कृतम्' भट्टि।

आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ आगस्तं ऋच्छति ऋ-अण् उप०स०। गृहे भवने।

आगारगोधिका स्त्री ७त०। गृहगोधिकायाम्(टिकटिकि)।

आगारधूम पु०आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

आगमन न० आ+गम–भावे ल्युट्। १ किञ्चिद्देशावधिक-विभागजनकक्रियायामागतौ। "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्ज्जनमन्त्र। २ प्राप्तौ "एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा०। ३उ-त्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्या" गीता। [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप्।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्ध। शास्त्रालो-चनाजनितपाण्डित्यतज्ज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद–तृच् ६त०। स्त्रियां ङीप्। आगमाभिज्ञे।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद–णिनि ६त०। आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौड़पादा-चार्य्ये पु०।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते अस्य इनि स्त्रियां ङीप्। उत्पत्तिविनाशशीले "आगमा-पायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।" गीता।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण प्राप्तिमात्रेण आवर्त्तते कण्डूयनमस्याः आ+वृत–अपादाने घञ्। वृश्चिकाल्या (विछाति) क्षुपभेदे।

आगमिक त्रि० आगमादागत ठञ्। आगमप्राप्ते।

आगमित त्रि० आ+गम–स्वार्थे–णिच्–क्त। अधीते ज्ञाते २पठिते। प्रेरणे णिच् क्त। यापिते ३प्रापिते च।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम–भविष्यति णिनि गम्यादीना-मुपसंख्यानमित्युक्ते वा ह्रस्व। भविष्यदागमने आगमी" सि०कौ०। "यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्" कात्या०स्ट० "आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी" अमर स्त्रियां ङीप्। "आगामिनी जर्टाङ्करे जगता सरूणाम्" माघ।

आगर पु० आगीर्य्यते उद्गिलतुमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+गॄ–आधारे अप्। अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवैः उद्गिलतुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-त्वम्। "चतुर्द्दश्यां च क्षीणो भवति चन्द्रमा। अमावा-स्याष्टमांशे च तत्र किल भवेदणु" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादाया-मव्ययीभा० आङ्+कर्म्मकारकार्थे ख। गो प्रत्यर्पणपर्य्य-न्तकर्म्मकरे गोपालकभेदे। गोपालकश्च द्विविध दिवापाल गो प्रचारणे नियुक्त। दिवारात्र योगक्षेमे नियुक्तश्च। "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे। योगक्षे-मेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्र भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभाग। तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा। प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्य कृतवेतन" इति।

आगस् न० "इण आग अपराधे" उणा० इण्–असुन् आगादेश। १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि। नागो न विद्यते। यदन्यो वर्षसंवेति किं नालिङ्गसि मामिति" उज्ज्वलदत्तीये। "सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया" माघ। "अभ्यस्तमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु। "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां" सा०द० अपराधश्च स्वकर्त्तव्यकर्म्मणः स्खलनम्। अपराधशब्दो २२५० पृष्ठे विवृति आगस्कर्त्ता आगस्कारी। २पापे ३दण्डे च।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोप। दक्षिणस्यां दिशि। [अगस्त्यकृतकारके।

आगस्तीय त्रि० अगस्तये हितम् छण् यलोप।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः। अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरि-वावतीर्णः" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमुक्तम्" सू०सि० "अयनीतिमार्गैर्याम्यायामगस्त्योमिथुनान्तगः"। स्वकीयक्रान्ति विभागस्थानात् दक्षिणस्यामयीत्य षष्टितारात्मक। अगस्त्य मिथुनान्तग कर्कादिभागे स्थितः" रङ्गनाथः। एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ्। २अगस्तेरपत्ये पुस्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण्। ३तद्गोत्रापत्ये पुस्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोप।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण्। १अतलस्पर्शे २दुरधि-गमे च। [स्तुकशब्दार्थे च।

आगान्तु पु० आ+गम–तुन् नि०वृद्धि। १अतिथौ २आग-

आगामक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम–णिच्–ण्वुल्। भविष्यद्वावेदके। "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी"। [कालद्रष्टरि च।

आगामिन् त्रि० आगमिवत्। — १आगन्तुके २भविष्यत्

आगामुक त्रि० आ+गम–उकञ्। आगमनशीले। 'सुग्रीव-स्वार्जितं मित्रं सर्व्वाश्चागामुकान् कृतम्' भट्टि।

आगार न० अग–कुटिलायां गतौ घञ् आगमृच्छति ऋ–अण् उप०स०। गृहे भवने।

आगारगोधिका स्त्री ७त०। गृहगोधिकायाम् (टिकटिकि)।

आगारधूम पु० आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

गूर+क्विप्-भाव । (अप) । कपूरी । क्व अङ्गुलिपूर्वे च

आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "यज्ञ यजमानोऽगुर" यजमानेन कृत्ति । [शब्दार्थ ।

आगुरण न आ+गुर-ल्युट् । अर्थे इ इति आगूर

आगू स्त्री आ+गम-क्विप् "सा च यजमानानाम् यजते यजमानेन प्रतिज्ञायाम् । यजूरूपम् ।

आगूर्ण त्रि आ+गुर-क्त । उद्यते । भावे क्त । उद्यमे च ।

आगूर्त्त त्रि आ+गुर-क्त "गर्भमाहिता यत् त्रि मेधे नतानाम् । उद्यते । भावे क्त । उद्यमे च ।

आगूर्त्तिन् त्रि आगूर्त्तमनेन यस्य इनि । अस्मोपादे "आगूर्त्ती वा एष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" श्रुति ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्निश्च पूषा च ते देवते अस्य अण् आग्नापूषणी देवते अस्य अण् हविरादि वा वेद । अग्नापूष्णदेवताके चरौ । "आग्नापौष्णं एकादशकपालम्" श्रुति ।

आग्नावैष्णव त्रि अग्निश्च विष्णुश्च ते देवते अस्य अण् आग्नाविष्णू देवते अस्य अण् हविरादि वा । अग्नाविष्णुदेवताके चर्वादौ । "आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति" इत्यादि ।

आग्निक त्रि अग्नेरिदं ठञ् । अग्निसम्बन्धिनि । "अग्न्युपस्थानादि कृत्वा यथाविधिमाग्निकविधिम्" ।

आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+अपत्यार्थे ढक् । अग्निदत्तापत्ये ।

आग्निपद त्रि अग्निपदे दीयते कार्यं वा ठञ् वा अण् । अग्निपदे । दीयमाने कार्ये वा पदार्थे ।

आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुच्च ते देवते अस्य अण् अग्नामरुतौ देवते अस्य अण् हविरादि वा स्यात् । अग्नामरुद्देवताके । तयोर्यागादेः ।

आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुणश्च ते देवते अस्य अण् अग्नीवरुणौ देवते अस्य अण् हविरादि वा स्यात् । अग्नीवरुणदेवताके चर्वादौ ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य अपत्यम् गर्गादि यञ् । स्त्रियां ङीप् । तत्र अग्निवेशायनी ।

आग्निवेश्यायनी स्त्री अग्निवेश्यस्य गोत्रापत्यं स्त्री ङीप् । आग्निवेश्ये यजुर्वेदाभेदे ।

आग्निशर्मि पुंस्त्री अग्निशर्मणोऽपत्यम् बाह्वादि इञ् । स्त्रियां ङीप् । आग्निशर्मिणि ।

आग्निष्टोमिक त्रि अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा ठक् । अग्निष्टोमविधायके ग्रन्थे वा च । अग्निष्टोमसम्बन्धिनि वाच्यलिङ्गः । अग्निष्टोमस्य व्याख्याने ग्रन्थे । स्त्रियां ङीप् । [अग्निष्टोमस्य व्याख्यानम् ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् ।

आग्नीध्र न अग्निमिन्धे अग्नीध् तस्य शरणम् "अग्नीध्रः शरणे रण् भं च" इति रण् भसंज्ञा च । अग्नीध्रो यज्ञपात्रे अग्न्याधाने २ ऋत्विजि त्रि ऋत्विक् अत्रे वर्तते क्त-ल्युट् च यज्ञपात्रविशेष आग्नीध्र इति वा । कार्ये कर्मणि पात्रे । अतः स्त्री । प्रतिपत्तौ धीरः अग्नीन् विवाहार्थे" च १.२१.१ । आग्नीध्र+स्वार्थे अण् । स्वार्थेऽपत्ये स्त्रियां ङीप् अग्निरक्षाधिकारिणी च । कार्ये भवा च आग्नी-ध्रीय । अग्नीन्धने यज्ञकर्मणि अग्नीध्रसम्बन्धिनि ऋत्विक्षु श्रेष्ठम् मा । आग्नीध्रकर्मणि त्रि । आग्नीध्रीय शब्दे विवृतिः श्रुति ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रसम्बन्धिनि तत् । अग्नीध्रस्यादि-शालायाम् ।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च ते देवते अस्य अण् इति अग्न "वैश्वानर वरुण" इति वा । मीमांसकाद्युक्तमाह वेद । अग्नीन्द्रदेवताके चर्वादौ स्त्रियां ङीप् । का वा आग्नामरुतौ वा श्रुति ।

आग्नेय त्रि अग्नि इदम् अग्निर्देवता वास्य ढक् । अग्नि-प्रभृति । कृत्तिका "आग्नेयो वा अष्टाकपालो भवति यत् सा । अग्निसम्बन्धिनि च । स्वर्गविशेषाच्चरुम । अ "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्" श्रुति । अग्निना प्रोक्ता दारार्थे अण् । आग्नेये देवताके अग्नेरयं श्लोकोक्तार्थे अग्निदेवताक दशपूर्णमासादि अग्नेरयम् स्थिति । अनिरुद्ध दिशि वरी दिशा अनुगामिन्याम् इत्या "आग्नि दिशायां । गौरी अग्नेयोऽग्निदेवताक । निमित्तरात्रिषोडशोपरि आग्नेयस्य सभी । दिशा अग्निदिशादीनां विदिशामयि । यथा । "१ सर्व"-सर्व अग्निदेवता विद्यानाम्-यथा । अग्निरेव ततो दिशि ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्बीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः । ७ रुधिरे न० जठरानल-जायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-त्वम् । अग्नये हितम् ठक् । जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ वह्न्यग्निवर्द्धके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः दक्षिणा-पथसन्निकृष्टकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि अग्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहितः तत्कामेऽथ ब्राह्मणरूपः तत्प्राप्त्यर्थं तस्यां पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स० प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः । नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोध-नाय पितुः सदा । व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्व-लते न सः । यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते । ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया । चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा । प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप । प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः । प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः । जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना । तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह ! । बभूवुरनभिग्राह्या योषित-श्छन्दतः किल । एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवा-रणे । स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत । वर्ज्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं भरतर्षभ । भयादग्नेर्म्म-हाराज । तदा प्रभृति सर्व्वदा । सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम् । परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः । उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः । सहदेव उवाच । त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्ण-वर्त्मन् नमोऽस्तु ते । मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ! । पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः । वेदा-स्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्रभानुः सुरे-श्वर अनलस्त्वं विभावसो ! । स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरिते-जसः । कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् । अग्निर्द्दातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे । पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे । अपां गर्भ ! महासत्त्व ! जातवेदः ! सुरेश्वर ! । देवानां मुखमग्ने ! त्वं सत्येन विपु-नीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि । नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहाऽनिलसम्भवः । सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम् । एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया । तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने ! प्रयच्छ मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम् । ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन ! । एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदि-नीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत । न चैनमत्य-गाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः । तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरु-नन्दनम् । सहदेवं नृणां देवः सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः । उत्ति-ष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य ! जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व्व-मभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ! । यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप" १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः । "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा वाभाविपत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिण-पूर्व्वायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्ष ढक् । १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवं अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक् । १६ अग्ने-रपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "मन्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न० । "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृप-तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक् । २१ अ-ग्न्युद्दीपनसाधने जतुप्रभृतौ त्रि० "जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप ।" "प्रदीप्तं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

मृत+विच-भाव।(भाव)।मधुमूर्ति।क्त भरतस्थिभूमिश
आगुरू स्त्री आ+गुर-क्विप्। प्रतिज्ञायाम् "अत्र मदागुर
भ्रमणमेव दृष्टिः। [शब्दरत्ना।
आगुरण न आ+गुर-ल्युट्। उद्यमे द इव आगूर
आगू स्त्री आ+गम-क्विप् "प्र च यसामीनाम् सत्यो
अवादेश प्रतिज्ञायाम्। मधुसूदनम्।
आगर्त त्रि आ+गुर-क्त। १उद्यते। कार्ये च २उद्यमे न।
आगूर्त त्रि आ+गुर-क्त "अवर्णाद्दिता पा त्रि वेदे
नलानार १उद्यते। कार्ये च। २उद्यमे न।
आगूर्तिम् त्रि आगूर्तमदेव दत्त पूर्व। प्रयोगे "आगूर्ती
न एव भवति यो दर्शीपभावानां यजते" श्रुतिः।
आग्नापौष्ण त्रि अग्नि पूषा च ते देवते अस्य अग्नापूषाभ्यां
सो देवते अस्य चरु हविरादि वा वेद। अग्नापूषदैवत्ये
हविरादौ। "आग्नापौष्ण दध्युरीय" श्रुति १६,२।
आग्नावैष्णव त्रि अग्निः विष्णुश्च ते आमच अग्नाविष्णू सो
देवते अस्य चरु हविरादि दद्यो वा वस्तेष्वादि "तिस्रो
न भवति मैत्रम्। अग्नाविष्णुदैवत्ये हविरादौ। "अथ
मोगूते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति"
"अग्नादाभ्यां चर एकादशकपाला पुरोडाशो भवति"
इति च श्रु श्रु। "आग्नावैष्णव पैतृमेधम" श्रुति
१६.१ अग्नाविष्णुवदी दिपाते सम विवृत्ता चरु।
अग्नावैष्णवचरुत्व २व्यापारे २चरुपात्रे च।
आग्निक त्रि अग्न इद आ दम। अग्निसम्बन्धि। "आग-
मनोपुपस्थानि त्रयः शतानि आग्निकानामुखिनिति" श्रुति
१६,१। हिव व्याख्या। अग्निसम्बन्धे आग्निके भवति इव
इदा श्रुति। [दयामत्विकदेवतायो।
आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+अद्धर्मी यस्या तम। अग्नि
आग्निवह त्रि अग्निवहे दीयते कार्ये दा भ वा चरु।
अग्निकार्ये ।दीपकार्ये २कार्ये वा पदार्थे।
आग्निमारुत त्रि अग्निः मरुतश्च ते आमच अग्नामरुतौ
सो देवते अस्य चरु हविरादि दद्यो वा दम। अग्ना
मरुदेवत्य ।पुरोडाशादौ हविरादौ च।
आग्निवारुण त्रि अग्निः वरुणश्च ते देवते अग्नीवरुणौ सो
दे ते अस्य चरु हविरादि दद्यो वा दम। अग्नी
वरुणौ भूत हविरादौ।
आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य अपत्यम् अर्थे ढक्।
अपत्यम् ३ गोत्रिक गोत्रम् देवेदेवासृतपत्यम्।
अग्नि प्रभृ दयानाम् वा आप च देव्या लियां

दोषे अयोमः। आग्निवेशो गुरुवीतलभविष्यत्।
आग्निमथि पुंस्त्री अग्निमथे गोत्रम् आद्या दम।
तद्गोत्र तथा गोत्रे भव। आग्निमथ्यस्य गोत्रम् पुं
स्त्री आग्निमथ्यी चः यथा च। अग्निमथी पूर्वे त्रि
आग्निष्टोमिक पु अग्निष्टोमं अद्य वेत्ति अपूर्वस्य
सम्बन्धनीये वा अद्। १अग्निष्टोमकारिष २तत्पूर्व
भवयनमादौ च। अग्निष्टोमयस्य भाष्याय
पत्नः अद्। अग्निष्टोमस्य समाप्ताने १तस्मै १तिस्रो
स्त्री वीप। [अग्निष्टोमदर्शिपूर्णमासात्।
आग्निष्टोमिकी स्त्री अग्निष्टोमस्य दक्षिणा अम डीप।
आग्नीध्र न अग्निमिन्ध इन्धीत् तस्य शरणम् "आग्नीध्
शरणे इद्‌ भवति एव भवन्ति अम। अग्नीधो
अग्निधानस्य स्थाने अधरात् २ अग्नीधे त्रि
त्रि स्त्री। अग्नि सत्यसि ४-मम च पूर्वस्यवदि
कार्ये चरु इति दा। अग्निर्वा सचमाने त्रिषु। हवि रैति
प्रचिन्त गौतम यच त्रिपाठीवीरत्न च ११६१।
अग्नीध्र+भाव अण। २अग्नाधानार्थे त्रियां वीप
अग्निक्षा अदादानमतो वृते। कार्ये प्रथा च आय
गीत। अग्निधानी आध्यानाय आग्नीध्रविधानमत्र
नमितः आग्नीध्रदेशम् अदाद च। आग्नीध्रवर्ती
त्रि। आग्नीध्रीय यथा विशेषि श्रुति।
आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रसम्बन्धिनि अम्। अग्निशालायाम्
आधानाय।
आग्नेन्द्र त्रि अग्निः इन्द्रश्च ते आमच सो देवते अस्य चरु
"देवता द्वन्द्वे" इति वा सोमवरुणादि इत्यादाय
वेद। अग्नेन्द्रदेवते हविरादौ त्रियां वीप। अ
वा आग्नेन्द्रस्यादौ वा श्रुति।
आग्नेय त्रि अग्ना देवता अस्य अग्निदेवता यस्य दम। अग्नी-
दात्रे १हविरादौ "आग्नेय पुरोडाशो भवति सम वा
१अग्निसम्बन्धि च १अग्निसम्बन्ध च तत्र दक्षि-
णेदिशायामावास्यायाम् "आग्नेयमग्निसंसृष्टमिति" कीर्ति।
अग्निना सोमे दत्ते दम। आमवे देवधर्म
दमन्ते अग्निरीति मताशामाहो अग्निमारुतस्य
शिशि इर्भिश्चिद् शिरो भरो दला मधुरामाश
यथा "यस्य प्रजाधिनीयते स्त्रोतोदिनगरीषु।
त्रि नेवत्तिनी नीतिरं आग्नेयपर स्त्री। त्वया
दक्षिणादीनां दिशोऽधिपत्तिः प्रभुन्"। "आग्नेयम
गर्भसन्यास नवमम। अग्निरैव यम त्रि।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्बीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थधातुरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम्। अग्नये हितम् ढक्। जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८, द्रव्यभेदे त्रि०। ९ वह्न्याग्निवर्द्धके अनुपमतौ च १० अग्निपर्व्वते। ११देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः। दक्षिणापथगतविन्ध्यपर्व्वतपश्चिमदेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्त तत्र हि अग्निः नीलराजकन्यासौन्दर्येण मोहित तादृकमेऽयदारस्वीकारात् तत्पालनार्थं तस्यां पुर्य्यां स्वयं स्थित यथोक्तम् भा० स० प०"तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम्। तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजन् ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह। बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल। एवमग्निर्व्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ। भयादग्नेर्म्महाराज। ततः प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरेश अनलस्त्वं विभावसो। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्द्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर। देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपुनीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहाऽनिलसम्भवः। सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्र पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत। न चैनमत्यगाद्वह्निर्व्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्व्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम्। सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप"। १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेर्भक्ति ढक्। १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवः अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक्। १६ अग्नेरपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न०। "मन्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृपतिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढञ्। २१ अग्न्युद्दीपनसाधने जलहृतादौ त्रि०। "जिह्माणोऽस्य यथागस्त्य सर्पिर्ज्जतुविमिश्रितम्। कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप।" "यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

गुर+णिच्–ल्युट् । (मन) । अङ्गीकृते । अत्र अपगुरतिरूपे च

आगुर् स्त्री आ+गुर–क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "[illegible]

[illegible] इति । [illegible] ।

आगुरण न आ+गुर–ल्युट् । [illegible]

आगू स्त्री आ+गम–क्विप् "[illegible] प्रतिज्ञायाम् [illegible]

[illegible] प्रतिज्ञायाम् । [illegible] ।

आगूर्ण त्रि आ+गुर–क्त । [illegible] ।

आगूर्त त्रि आ+गुर–क्त "[illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

आगूर्तिन् त्रि [illegible] इति । [illegible] "[illegible]

[illegible] इति ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्निः पूषा च द्वे देवते [illegible] हविरादौ । "[illegible]" [illegible] ।

आग्नावैष्णव त्रि अग्निः विष्णुश्च देवते [illegible] हविरादौ "[illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] ।

आग्निक त्रि [illegible] । अग्निसम्बन्धिनि । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+ढक् [illegible] ।

आग्निपद त्रि अग्निपदे दीयते कार्यं वा [illegible] ।

[illegible] ।

आग्निमारुत त्रि अग्निः मरुच्च [illegible] हविरादौ [illegible] ।

आग्निवारुण त्रि अग्निः वरुणश्च [illegible] हविरादौ [illegible] ।

आग्निवेश्य पु० अग्निवेशस्य [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] अग्निवेश्यः । आग्निवेश्यो [illegible] ।

आग्निशर्मि [illegible] ।

[illegible] ।

आग्निहोत्रिक त्रि अग्निहोत्र [illegible] ।

[illegible] ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री अग्निष्टोमस्य दक्षिणा [illegible] ।

आग्नीध्र न अग्निमिन्धे [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

आग्नीध्रा स्त्री [illegible] ।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निः इन्द्रश्च [illegible] हविरादौ ।

आग्नेय त्रि [illegible] ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानल-जायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-त्वम्। अग्नये हितम् ढक्। जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ स एवाग्निवर्द्धके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः। दक्षिणा-पथवर्त्तिरुद्रकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि वह्निः नीलराजकन्यासौन्दर्येण मोहितः तां चकमेऽथ दाम्भोद्वा तत्प्राप्त्यर्थं तत्रैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स०प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्व-लते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम्। तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह। बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल। एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवा-रणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ। भयादग्नेर्म्महाराज। ततः प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्ण-वर्त्मन् नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदा-स्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरे-शश्च अनलस्त्वं विभावसो। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरिते-जसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवश्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर। देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपु-नीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भव। सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थ सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदि-नीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत। न चैनमत्य-गाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरु-नन्दनम्। सहदेवं नृणां देव सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्ति-ष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्व्व-मभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप" १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा भावयितुं स्वकम्" भाग० १४ दक्षिण-पूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेर्भक्ता ढक्। १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवं अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक्। १६ अग्ने-रपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "स्नानं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्मसर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृप-तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक्। २१ अ-ग्न्युद्दीपनसाधने जतुप्रभृतौ त्रि० "जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम्। जतु हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेद्म्यहं परन्तप!" "यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

[illegible] ।

आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्विप् । [illegible] ।

आगुरण न आ+गुर्-ल्युट् । [illegible] ।

आगू स्त्री आ+गम्-क्विप् [illegible] ।

आगूर्ण त्रि आ+गुर्-क्त । [illegible] ।

आगूर्त त्रि आ+गुर्-क्त [illegible] ।

आगूर्तिन् त्रि [illegible] ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्निश्च पूषा च [illegible] ।

आग्नावैष्णव त्रि अग्निश्च विष्णुश्च [illegible] ।

आग्निक त्रि [illegible] ।

आग्निदत्तेय त्रि [illegible] ।

आग्निपद त्रि [illegible] ।

आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुतश्च [illegible] ।

आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुणश्च [illegible] ।

आग्निवेश्म [illegible] ।

[illegible] ।

आग्निशर्मि [illegible] ।

आग्निष्टोमिक त्रि अग्निष्टोम [illegible] ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री [illegible] ।

आग्नीध्र न [illegible] ।

आग्नीध्रा स्त्री [illegible] ।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च [illegible] ।

आग्नेय त्रि [illegible] ।

ई कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्बीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः । ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थस्याग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम् । अग्नये हितम् ठक् । जठरानलादिदीप्तिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ६ वह्न्याग्निवर्द्धके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११देशभेदे च पु०तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः । दक्षिणापथसन्निकृष्टकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्त तत्र हि वह्नि नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहित ताञ्चकमेऽथ तां स्वोढ़ा तत्प्रार्थ्याथ तत्रैव पुर्य्यां स्वय स्थित यथोक्तम् भा० स० प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहन । श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिक । नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितु सदा । व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न स । यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते । तत स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञ सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया । चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्मिकस्तदा । प्रजज्वाल तत कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः । त दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम् । तत कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप । प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नत । प्रतिगृह्य च तां सुभ्रू नीलराज सुतां तदा । चक्रे प्रसाद भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसु । वरेण छन्दयामास त नृप स्विष्टकृत्तम । अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपति । तत प्रभृति ये केचिदज्ञानात्ता पुरीं नृपा । जिगीषन्ति बलाद्राजस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना । तस्या पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्या कुरूद्वह । बभूवुरनतिग्राह्या योषितच्छन्दत किल । एवमग्निर्व्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे । स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्ट विचरन्त्युत । वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुर भरतर्षभ । भयादग्नेर्म्महाराज । तत प्रभृति सर्व्वदा । सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्य दृष्ट्वा भयार्द्दितम् । परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचल । उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावक तत । सहदेव उवाच । त्वदर्थोऽय समारम्भ कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते । मुख त्वमसि देवाना यज्ञस्त्वमसि पावक । पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहन । वेदास्त्वदर्थ जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्रभानु सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो । स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलन शिखी । वैश्वानरस्त्व पिङ्गेश प्लवङ्गो भूरितेजस । कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् । अग्निर्द्ददातु मे तेजो वायु प्राण ददातु मे । पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे । अपा गर्भ । महासत्त्व । जातवेद । सुरेश्वर । देवाना मुखमग्ने । त्व सत्येन विपुनीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि । नित्य सुहुतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतु शिखी च त्व पापहानिलसम्भव । सर्वप्राणिषु नित्यस्थ सत्येन विपुनीहि माम् । एव स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया । तुष्टि पुष्टि श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने । प्रयच्छ मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येव मन्त्रमाग्नेय पठन् यो जुहुयाद्विभुम् । ऋद्धिमान् सतत दान्त सर्वपापै प्रमुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन । एवमुक्त्वा तु माद्रेय कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्र पावक प्रत्युपाविशत् । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत । न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधि । तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् । सहदेव नृणां देव सान्त्वपूर्व्वमिदं वच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य । जिज्ञासेय मया कृता । वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम । यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप" १२अग्न्युपासने मन्त्रे १३अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देह दग्ध्वेति भूतशुद्धि । "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा चाभाविशत् स्वकम्" भाग० १४दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्ता ठक् । १५अग्निभक्ते आग्नेयो वै ब्राह्मणो दैवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भव अग्निना दृष्टं सामेति वा ठक् । १६ अग्नेरपत्ये १७अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "मन्त्रं भौम तथा तथाग्नेयं वायव्य दिव्यमेव च । वारुण मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभक्त "आग्नेय भस्मना स्नानमिति" वराहप्रोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न० । "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्य स्यात् पापकर्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेय व्रतं स्मृतमिति 'मनूक्ते २०नृपतिचरितभेदे न०अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ठक् । २१अग्न्युद्दीपनसाधने जतुघृतादौ त्रि० "जिघ्राणोऽयं वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् । सत हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप ।" "यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

इति च मा चा च ।। ३ चाचा । ११ वाच्य इत्यन वाक्ये सौ ११वाक्यविशेषे च न । अब चाक्य इव । वक्तिव्यविशेष ११ बोद्धव्ये नै च चतुर्विधविविधा यथा इष्टा । श्रीकृष्णः मत्स्यो रटी वन इविषः । रिचाविषा मधुविषा रित्यत्रोत्सवरसना । माक्रूयो निविड़ः इत्थो यच बोध्योऽस्विदम । चपवीऽो इत्युक्ति वचरः मवरादयः । नवात्य रायमूच अन्यतमयोत्र मद्यो । श्रीव अन्तरादीव वचानुरूपकः छत्तः । इति पदविभाजनवर्गविधि च । शेषशपीव इत्यार्थं टीका । विचारविधिकता । "च व्यासी द्वैपायन इत् इत्यादि । ११वाक्यादेशवाक्यार्थी वाक्ये । [अन्यथानयनिवाचात् ।

न्याय्याभिवो को वाच्यावाच्य वचन इविषा इक ।

न्यायभोजनिक इ चपयोजयं भिवन्न दीवतीय इक ।

निवहत् वचदोत्रमन्दानवन्यदाचे निवेदे । (चपदायो ।)

न्यायवस्ति वयो वचनं वोवनं मकारेवि चयथा इ बहुदीवः अववा । न्यायानन्तिविधि वाक्यवर्गेष्वे वहननेः वक्वाराः चाचय मनोवामे इविनो वचा "न्यायवर्च श्रीदिक्षावाववनात् ।। वच चाय वाक्ये श्रीलवच्छात् । यदा चयव इवः न्याय्यायवचेन चवेतः । यदि वि द्वैवा चाववयो ममवव्यापचवन वि चवन इति वविवोतो वै नावाद्विवा चवा चवा चवन्त्यात् । यदि रा विवा चवेतुः । इविद्य राव वै । चवीना चवे । न्यायाविद्या दीवनरर । दीव । चावो वतीचुनो वा वै वाचानि दिवि वा इविवाविवाचावे ताचा निव चनवद्धा चले चाची न्यायेदवाविचवेतु ग्रमाववते ला चाव चचावि चद्धे विवे चवत् वन-वै वह्वववाचावट । न्याय चेव चवनेव दैवाक्का-चवेव चवर्व चवि ला । च मे चवीना विवाविव च चवो वर दिवरे वै चद्वचह इति न्यायावन चविवाव वेदावो विधाव वाचे न्योवचावि चनानिवि ववि । च वै वारा दोववद्दा वद्योरात्वा न इति चाचवाच रच्येवि । इवीव चविवो चवात् चवेन चवोवनी ।।१।। चव श्रीदिवतावा वाचे दिवाचो ।२ । चवीवुनांविद्याची चा दिव दैवा वो ने वादि इव चावाचो वावाद्यवितो ।२। न्याया वै चविवविवावे चववीच चववो दैवनो विवे दैवाच चावव वै वै च चवावि वी चविचावा चवी वो इविवी च च चवृचवे विवावनवचोविवितिः।३ ।

चयो चवचं चवचं वैव चवेवा चदायवचम् । चचविव चवीदुवर्च चवचवावा । इत्यावचावां इत्यावां वंचद्वै चवचनिववदाचात् चापचवं चाव वन चवर्चाव । श्रीविवाद्ध चवचनिवावो श्रीदोवां वाचाच-न्यावचावीम् । तैव चाचवोदवा श्रीदाववचेचवचि । न्यायावचयद्द चचविवाचो श्रीदिवाचाद्-वच्चावो विव इति चारचवि । वद्ध चवनिवावं इवाचीवाद् चाव चवचाविवा । न्यायावदवेवाविववचो चविवद्धेवाचेन विचा विवोदो च चाद् चदा दैवा इत्यावां इवाव विवदेव वावचावचवित्रोव चवावीवाद् । चव चाव चावचे लावचवं इवाद । चविद्येववचावा चावोवादिविवचवापचवेनाविवाचविवोव इवाच-चवो च दोव इति चचवि । वददचच श्रीदाचचचवि चविवचं चच चवेव वविवेचाचेद्धः । वदा चववविवोव चवदि चदायचवेन चवेव । चवेन चवादेव श्रीदा-चवचव चराचाव चचो चवचि । इवीव चावं चवा चवचवदिव । चवाचचवेच चचेदीवि इविदैवावचचाव श्रीवा चदाचीविदवनचवि । चविद्येवीवोवावां वेदर विवेवोविवृचते । वां श्रीविवावाचवववचनवम् चावविवा चचा । चचचा चावावारविवोव चवदाव । इति प्रचचवाव चदवाववेचवद्धवाव इवि इवीवाव चचवदावचोवचवे । चवरावचवद्ध विवा चवेद चविवा वैवि विवचव ११ । चवावा चद्धीवाचविवेचवचवे चो रावो विवन चवचि इविदैव नाव इविदं चदीवावि चद्धीवाविवेविचवेवी चवचव । न्यायाचावचवं इवां दोवदवचवदववावि । चवो वनो चत चावावं इवचाद्व । इविवाराचाद्वादीव इवाचदा । विवाद-चद्ध वेवे चावविवि वचा चवचि । इव विवावं चवी विवारचवच् चवेव चविच इति विचविवे चविवाच प्रावचावद्धद । चविप्राचवावचवच विवावं वांवद्ध दैवे चावचन इवं चविवेव दैवं विवच्च च वावावचन विवचचम् । । इवीव दिवावेव चवेवव वर्ष चविव चवोद् चचाद् चवदेद्धा । चराववं इवचीवववविम् । चचोवचचवच चीविवेविति चचोवचे चावचाच् । चरावचवाद् चचवाद्धवि चवि चचोवचववावीविव वर चावविवचे । वर्दवीविवोवचीवे चावावां चवी-चाद् इवाव च चाद्धवाद्, इवावि चावचावं इवच-चवच्च ।। । चवावचर श्रीदोवां चावावां चावचवीदिव

च्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ,वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथम पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयो सहवचन तयोर्धाय्ये विराजौ च भवत । “इतरत् पौर्णमासं तन्त्र वैराजम्” इत्येता वतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाय्याविराजग्रहण विकल्पेन इधमवतोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता गृह्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ । “इन्द्राग्न्यो र्मिसस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याहत्ति” १४ । “य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा नान्नमद्यात्” श्रुति अतोऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्याग्नि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्यादीनि अवश्य कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । “इन्द्रेण सहित यस्य हविराग्रयण स्मृतम् । अग्निराग्रयणोनाम भागोदेवाग्रयस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्याग्रयणे वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्रयणकाले “व्रीह्याग्रयणानन्तर यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तर प्राग् व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति” कर्कः । “शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरै” मनुव्याख्याया पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यवानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च” कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् “वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानाग्रहयणमथाप्रथमकोपाकर्म्म वेदव्रत”मित्यादीन्युद्दिश्य “अथवा-सोर्वैश परीक्षां त्यज इदृग्नान्तर्धिषुत्व इत्यधिकयोर्न्युनामासे तथा” ज्यो०चि० उक्ते । “सोमयोगादिकर्म्माणि आज्यानि सु मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यहन्यपि” स्मृ०परि० उक्ते ।“माघे वा यदि फल्गुने शुक्रे बाल्ये गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्”इहगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह—अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे “चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह” नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । “आग्रहायण्या ऊर्द्ध तिस्रष्वेवाष्टकासु”स्मृति । “कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे” सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्व तथोक्तम् सू०सि० “नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः” इति “पूर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्षे एव अग्रहायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थ अत एव “कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वय द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रय स्मृतम्” सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकी मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न० आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागोनियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षे गोत्रापत्ये १अग्रेऽयन ।शस्यस्याग्रस्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नया नभस्वत” माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट—युच् । चालनायां “रथाङ्गिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट—क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष—घञ् । मर्द्दने “गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक” माघः । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन—कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य ट । १अपामार्गे २ आघातके त्रि० । “यत्राघाटा कर्कर्य्य संवदन्ति” श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन—णिनि पृ०नि० । आघातके “आघाटिभिरिव धावयन्” ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन—घञ् । १वधे २आहनने ३ताडने च तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्त ’ मेघ० । “अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावतागजा ” कुमा० । “शूलाघात स उच्यते” सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । “आघात नीयमानस्य वध्यस्येव” ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन-स्वार्थे णिच्—आधारे

च्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः, वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयोः सहवचनम् तयोर्धान्ये विराजौ च भवत । "इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्" इत्येतावतैवोक्तेऽपि तामन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धान्याविराजग्रहणं विकल्पेन उभयतोरपि प्रापणार्थम् ॥२। आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता इष्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति ॥३। इन्द्राग्नी सोमश्च चोक्ता याज्यानुवाक्यार्हन्ति" ॥४। "य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा नाश्नीयात्' इति अतोऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणचातुर्मास्यादीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा॰ ङीष् । "इन्द्रेण सहित यस्य ऐन्द्राग्रयणः स्मृतम् । अग्निराग्रयणोनाम आमोरेशान्ययस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्याग्रयणे वह्निभेदे पु॰ । उपचारात् ४आग्रयणकाले "व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति" कर्कः । "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः" मनुव्याख्यायां पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि ग्रयामामिति कल्पतरुवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू॰ । आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् "वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रयणप्रपाप्रथमकोपाकर्म्म वेदव्रत"मित्यादीन्युक्त्वा "अस्तगयोर्वेध परीज्यं त्यज वृद्धबाल्यगुरुस्त इज्यसितयोर्न्यूनमासे तथा" वृह॰चि॰ उक्ते । "सोमयागादिकर्म्माणि काम्यानि सुर्मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकाम्यहूर्यपि" ज्यो॰परि॰ उक्तेः । "बाले वा यदि वृद्धे शुक्रे नास्तं गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्" इति गर्गोक्तेः ।

आग्रह पु॰ आ+ग्रह–अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे "वलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः" नैष॰ । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु॰ अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना॰ अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । "आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिस्त्रएवाष्टकाः" स्मृतिः । "कार्त्तिक्या आग्रहायणे मासे" सि॰कौ॰ । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् ज्यो॰सि॰ "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः" इति "पूर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमासः मृगशीर्षं एव आग्रहायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थं अतएव "कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" ज्यो॰सि॰ तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न॰ आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु॰ आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन् मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानी) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि॰ अग्रहारोऽग्रभागोनियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पुस्त्री अग्रनामकस्य ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा॰ फक् । अग्रनामर्षेः गोत्रापत्ये १अग्रायणः । गस्य आग्रस्य ज्योत्स्ना॰ अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु॰ आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि॰ चालके त्रि॰ । [नया नभस्तः" माघः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट–युच् । चालनायां "रणद्भिराघट्ट-

आघट्टित त्रि॰ आ+घट्ट–क्त । चालिते ।

आघमर्षण न॰ अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु॰ आ+घृष–घञ् । मर्द्दने "गरुडस्यलाघर्षणक्षतनृमदोदक' माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न॰ ।

आघाट पु॰ आ+हन–कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ॰ नि॰ तस्य टः । १अपामार्गे २आघातके त्रि॰ । "यत्राघाटा कर्क्यः संवदन्ति" श्रुतिः ।

आघाटिन् त्रि॰ आ+हन–णिनि पृ॰नि॰ । आघातके "आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ॰१,०,१४६,२ ।

आघात पु॰ आ+हन–घञ् । १वधे २आक्रमणे ३ताड़ने च "तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः' मेघ॰ । "अभ्यघ्नन्ति तटाघातनिर्ज्जितैरावतागजा" कुमा॰ । "शल्याघात स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । "आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव" ।

आघातन न॰ आहन्यतेऽत्र आ+हन–स्वार्थे णिच्–आधारे

ष्यते । तत्र श्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ,वसन्तो यवाग्र
यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे
विशेषाभावात् उभयोः सहवचने तयोर्मध्ये विरालो
च भवत । "इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्" इत्येता
वतैवोक्तोऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्या धाय्याविराज-
ग्रहण विकल्पेन द्वयमपि तोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययो-
र्विकल्पेनैता देवता यष्टव्ये । यदि श्यामाकाग्रयणमस्या-
मेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमकृतीयो भवति १३ ।
इन्द्राग्न्योः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यार्थास्ति "१४ ।
"य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा भाग्नायात् "इति अतो-
ऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्याग्नि
तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणचातुर्मास्या-
दीनि अवश्य कर्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ
स्त्री गौरा० ङीप् । "इन्द्रेण सहित यस्य हविराग्रयण
स्मृतम् । अग्निराग्रयणोनाम भागोरेशाग्नयस्तु स इत्युक्तो
३स्थाल्याग्रयणे यज्ञभेदे पु० । उपचारात् ४आग्र-
यणकाले "व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहि-
भिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्-
व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति कर्कः ।
"शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरे" मनु-
व्याख्यायां पूर्वार्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते गरटि
ग्रामामिति स्मृतकारवचनात् असमाप्ते पूर्वशस्ये नव-
शस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यस्यानियतत्वात्
धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू०
आग्रयणञ्च कर्मागुरुकाले न कर्तव्यम् यथोक्तम्
"वाप्यारामतडागकूपमेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रयण
मग्नाप्रथमकोपाकर्म वेदव्रत"मित्यादीन्युद्दिश्य "अयन-
योर्मेषं परीक्षां त्यज दक्षत्वाम्नायिस्य इत्यभितयोर्गुना-
मासे तथा" मुहू०चि० उक्ते । "सोमयोगादिकर्माणि
न्याय्यानि स्युर्मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्या-
दिकान्यपि"स्मृ०परि०उक्ते ।"मासे वा यदि दृढे गुरौ
वास्ते गते गुरौ । मलमासइवेतानि वर्ज्जयेत्"इहगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह—अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे
'धनेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह" नैष० । २आक्रमे
३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-
मासी आग्रहायणी अस्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् ।
१चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् ।
२चान्द्रमार्गशीर्षपौर्णमासमाख्यमासा स्त्री । "आग्रहायण्य-
र्द्धं तिस्रश्चैवाष्टकास्तु"स्मृति । "कार्त्तिक्या आग्रहायणे
मासे" सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात्
मासस्य मार्गशीर्षत्व तथोक्तम् सू०सि० "नक्षत्रनाम्ना
मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः" इति "पूर्णमास्या मृग
शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्ष एव अग्र-
हायणीनामा पौर्णमास्या तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थः अत
एव "कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् ।
अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि०
तेन कृत्तिकारोहिण्योभ्या कार्त्तिकी मृगार्द्राभ्या
मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धमत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न० आग्रहायण्या देयस्तत्र वुञ् ठञ्
वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् ।
चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रहानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रनागोनियत दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा०
फक् । अग्रनामर्षे गोत्रापत्ये १अग्रेऽयनं गमनस्यास्य
ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे
राजनि० चालके त्रि० । [मया मथस्त " माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट—युच् । चालनायां "रयञ्चिरायट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट—क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाश-
नाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष—घञ् । मर्द्दने "गण्डस्थलाघर्षगलन्मद-
दोदक' माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन—कर्त्तरि संज्ञायां घञ् ट०
नि० तस्य ट । १अपामार्गे २ आघातके त्रि० ।
"यत्राघाटा ककर्य्य सवदन्ति" श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन—णिनि ट०नि० । आघातके
"आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन—घञ् । १वधे २आहनने ३ताडने च
तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्त ' मेघ० । "अभ्य-
स्यन्ति तटाघात निर्जितैरावतागजा " कुमा० । "शूला-
घात स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने ।
"आघात नीयमानस्य वध्यस्येव" ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन—स्वार्थे णिच्—आधारे

इति [illegible] । [illegible] आम्र [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] ।

आम्र[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । (वाचस्पती) ।

आम्र[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

च्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ,वसन्तो यवाग्र-यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमं पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयो सहवचनं तयोर्धान्ये विराजौ च भवत । "इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्" इत्येता वतैशोक्तोऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धान्याविराज-ग्रहणं विकल्पेन उभयतोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययो-र्विकल्पेनैता देवता इज्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्या-मेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ । "इन्द्राग्नी सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यार्हन्ति "१४-। "य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा प्राश्नीयात्" इति अतो-ऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्या-दीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । "इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् । अग्निराग्रयणीनाम भागोऽदेवान्वयस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्यान्वयजे वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्र-यणकाले "व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहि-भिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्-व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति" कर्क । "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरै" मनु-व्याख्यायां पूर्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यवानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्वशस्ये नव-शस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् "वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रहयण-मणाप्रथमकोपाकर्म्मवेदव्रत"मित्यादीन्युद्दिश्य "अवग-योर्वेध परीक्षां त्यज उद्भवास्तमितयोस्त इत्युषितयोर्न्यूनमा-मासे तथा" मुहू०चि० उक्ते । "सोमयोगादिकर्माणि व्यान्यानि स्युर्मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्म्मास्या-दिकान्यहान्यपि" स्मृ०परि०उक्ते ।"मासे वा यदि वृद्धे शुक्रे वाल्ये गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्" इद्यगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह—अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे "चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह" नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-मासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । "आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिस्रश्चैवाष्टकास्तु" स्मृति । "कार्त्तिक्या आग्रहायणो मासे" सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू०सि० "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः" इति "पूर्णमास्यां मृग-शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमासः मृगशीर्ष एव अग्र-हायणीनामा पौर्णमास्याः तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थं अत एव "कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न० आग्रहायण्या देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागो नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षे गोत्रापत्ये १अग्रेऽयनं शस्यस्यास्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नया नभस्वत" माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट—युच् । चालनायां "रम्भद्भिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट—क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाश-नाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष—घञ् । मर्द्दने "गण्डस्थलाघर्षगलन्मद-दोदक" माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन—कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य ट । १अपामार्गे २आघातके त्रि० । "यत्राघाटा कर्कर्य्य सवदन्ति" श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन—णिनि पृ०नि० । आघातके "आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन—घञ् । १वधे २आहनने ३ताडने च तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्त " मेघ० । "अभ्य-स्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजा " कुमा० । "शूला-घातः स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । "आघातं नीयमानस्य बध्यस्येव" ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन—स्वार्थे णिच्—आधारे

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] आ+[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] आ+[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" । [illegible] १,११,१२ । [illegible] ।

[illegible] आ+[illegible] । [illegible] ।

[illegible] आ+आ-[illegible] । [illegible] ।

[illegible] आ+आ-[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] आ+आ-[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [[illegible] ।

[illegible] आ+[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

४आत्मनि । "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति श्रु० उ० । "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरस । । प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गानां रसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्याम' यस्मात्प्राणसङ्गिरसत्वात् विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" श० भा० ।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । काशीस्थे वस्से आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् । ष्ठा स्वम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि–ऊषच् अङ्गूष नत स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । "शिरं पुरु चिदश्विना रजांस्याङ्गूषं" ऋ० २,५८,५ । "आङ्गूषं स्तोत्रम्" भा० । "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु० ३४,१६ । "अच्छा इन्द्रमयं इव मयसि भरास्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२ । [भवसायिवस्थदेवादी ।

आङ्ग्य त्रि० अङ्गे भव आङ्ग चतुर्थ्यां संकाशा० यत् । अङ्गआचके अव्य० आ+चक ए–विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम् निरु० । "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१ । आचके कामये" वे० दी० । "रम्नीहवोवसुभिराचके" य० ४,२१ ।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष–शानच् । आख्यानं कुर्वति ।

आचतुर अव्य० चतुः पर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा० । चतुःपर्य्यन्ते "आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्व मिथुनायन्ते" । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रादिनाप्येति मर्य्यादार्थे" सि० कौ० ।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष–बा० उसि । आख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्थ न० चतुर्थस्य भावः "न नञपूर्व्वात् इत्यादि" पा० सू० चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः । कर्मपुरुषे

आचम पु० आ+चम–घञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे "दृष्ट्वा मृहु पक्षेकन्तु शुद्ध वारि तथाचमे" मन्त्रभा० ।

आचमन न० आ+चम–भावे ल्युट् । १जलादेः पाने स्वल्पके कार्य्याङ्गे २कर्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ० तत्त्वे "आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणमाह भरद्वाजः । 'आयतं पर्व्वयां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः' । पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद्-

विशेषमापः" इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । "सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्' । मदनपारिजाते हारीतः । 'ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्' । ग्रन्थ्या ग्रन्थिरिति सहृद्धरोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः । 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानं चैव वीक्षयन्' । क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । मेत्यनुवृत्तौ । 'श्रोत्रमौमीमध काय स्पृशयन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैवापि स्पृशः प्रक्षालयेत् करम्" । अथ काय नाभेरधः प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । 'अन्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति । अन्तरीयमध परिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः । 'न बहिर्जानुस्त्वरया नासनस्थो नचोत्थितः । न पादुकास्थो नाविष्ट शुचिः प्रयतमानसः । उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन" । जलस्थलोभयकर्म्मानुगमार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतोबहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति' इति । जानुनजङ्घे जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् । 'आजानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्तेः । हारीतः । "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमने जपम् । कात्यायनः । 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम् । प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" । आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतेः । अत्र च "अनेको हस्ते दाक्षिणे भूमिसमे इहकाये सङ्कीर्णभूता" इति बौधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात् । व्यासः । "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विजः । सुरापाणेन तत्तुल्यमित्येवम्मनुरब्रवीत् सद्वर्तिः" । शुद्ध सङ्गत सुरोत्त

[illegible] । [illegible] वा० आद् । [illegible] ।

आघार पु० आ+घृ-णिच् कर्मणि घञ् । [illegible] । भावे घञ् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आघूर्णित त्रि० आ+घूर्ण-क्त । [illegible] च ।

आघृणि पु० [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" ऋ० ६,५५,१ । [illegible] ।

आघोषण न० आ+घुष-ल्युट् । [illegible] । णिच्-ल्युट् । [illegible] ।

आघ्रात त्रि० आ+घ्रा-क्त । [illegible] ।

आघ्रेय त्रि० आ+घ्रा-यत् । [illegible] ।

आङ् अव्य० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आङ्गुलायन त्रि० अङ्गुलेन [illegible] । [illegible] ।

आङ्गुलिक त्रि० अङ्गुल [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आङ्गिक त्रि० अङ्गेन [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आङ्गिरस त्रि० अङ्गिरसा [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः [illegible] । [illegible] ।

आङ्गिक त्रि० अङ्गेन [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आङ्गिरस पु० स्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

७आत्मनि। "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति वृ०उ०। "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरस । । प्रसिद्ध हि यदङ्गानामङ्गानां रसस्तं तदपाये-शोषमाप्नेरिति वक्ष्यामः यस्माच्चायमङ्गिरसस्तस्मात् विशेषा-माश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" शं०भा०।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः। काशी-क्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे।

आङ्गुरि(लि)क त्रि० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन्। वा रस्वम्। अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि–ऊषच् आङ्गूष मत स्वार्थे अण्। स्तोत्रे। "तिर पुरू चिदश्विना रजा स्याङ्गूष" ऋ०२,५८,५। "आङ्गूषं स्तोत्रम्" भा०। "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु २४,१६। "अस्ना इदुप्रयं इव प्रयंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२। [भवसंजिज्ञदेशादौ।

आङ्ग्य त्रि०अङ्गे भव आङ्ग चतरर्थ्यां सकाशा०यत्। आङ्ग-

आचक्रे अव्य०आ+चक ए–विभक्तिप्रतिरूपकम्। कामनायाम् निरु०। "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१। आचके कामये" वे०दी०। "रमाततुरद्वोवसुभिराचके"ऋ०४,२१।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष–शानच्। आख्यानं कुर्व्वति।

आचतुर अव्य० चतुः पर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा०। चतुःपर्य्यन्ते "आचतुरं होमे पशवोद्वन्द्वं मिथुनायन्ते"। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रा-दिनापीति मर्य्यादार्थे" सि०कौ०।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष–बा० उसि। आख्यानकर्त्तरि।

आचतुर्य्य न०अचतुरस्य भावः "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा० सू०चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः। अचैतुर्य्ये

आचम पु० आ+चम–घञ् वा वृत्तस्व। आचमनशब्दार्थे "दशा सह पलैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" मनुसा०।

आचमन न०आ+चम–भावे ल्युट्। १जलादे पाने स्मृत्युक्ते कर्म्मांङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ०तत्त्वे "आचमने उदकप्रक्षेपणप्रकारपरिमाणमाह भरद्वाजः। 'आयत पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम्। सङ्कुचा-ङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विज। मुक्ताङ्गुष्ठ-कनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्। माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः'। पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद्-विशेषमापः" इति आदिपुराणोक्तेः। मार्कण्डेयः। "सपवि-त्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवि-त्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्'। मदनपारिजाते हारीतः। 'यन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्'। यन्थिना य-न्थिरिति सदृङ्करोऽपि। आचमनानुष्ठाने देवलः। 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन्। न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्'। क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः। आत्मान आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच्। भेत्यनुवृत्तौ। 'वीक्षमाणो-वीक्षण काय उत्तम यन् धरणीमपि। यदि स्पृशति चैत्राणि मया प्रक्षालयेत् करम्'। अथ काय नाभेरधः प्रदेशम्। कर दक्षिणम्। आचमनानुष्ठाने गोभिलः। 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्' इति। अन्तरी यमध परिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा। मरीचिः। 'न बहिर्जानुहस्तस्य नाचमन्तो न चोत्थित। न पादु-कास्थो नासीनः शुचि प्रयतमानस। उपस्पृश्य हि नो नित्यं शुद्ध पूतो भवेन्नर। शुक्लासनस्थोऽप्याचामेत् नान्य-काले कदाचन"। जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थले-कवरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः। 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति" इति। जानुनऊर्द्ध्वं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत्। 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्। अध-स्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्तेः। हारीतः। "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। कात्यायनः। 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम्। प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते"। आसनारूढपाद आसनारूढपादतल। जानुनोर्जङ्घयो कृतावसक्थिक वस्त्रादिना कृतपृष्ठजा-नुजङ्घाबन्ध तद्वयेन भेदप्रतीते। अत्र च "अनेको दारुरे दारुविले भूमिसमे इष्टकाय सङ्कीर्णभूता" इति बौधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात्। व्यासः। "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयो शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। अपः पाणि-नखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विज। सुरापानेन तत्तुल्य-मित्येवमब्रवीत् शङ्खोऽपि"। शङ्खं संक्षम्य सशोभ

[illegible]

आघार पु आ+घृ-णिच् कर्मणि अच् । [illegible]

आघूर्णित त्रि आ+घूर्ण-क्त । [illegible]

आघृणि पु [illegible]

आघोषण न आ+घुष ल्युट् । [illegible]

आघ्रात त्रि आ+घ्रा-क्त । [illegible]

आघ्रात त्रि आ+घ्रा-क्त वा । [illegible]

आघ्रेय त्रि आ+घ्रा-यत् । [illegible]

आङ् अव्य [illegible]

[illegible] त्रि [illegible]

[illegible] त्रि [illegible]

आङ्ग न अङ्ग+स्वार्थे अण् । [illegible]

[illegible] त्रि [illegible]

[illegible] त्रि [illegible]

आङ्गार न अङ्गाराणां समूहः भिक्षादि अण् । [illegible]

आङ्गिक त्रि [illegible]

आङ्गिरस पु स्त्री अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । [illegible]

४आत्मनि। "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रस" इति छा०उ०। "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरस। प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गानां रसत्वं तदपायेशोषप्राप्तेरिति तस्मात् यस्मादयमङ्गिरसत्वात् विशेषाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" शं०भा०।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठित ईश्वरः। काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे।

आङ्गुरि(लि)क त्रि० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन्। वा रवत्वम्। अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि—ऊषन् अङ्गूष तत स्वार्थे अण्। स्तोत्रे। "तिर पुरु चिदश्विना रजांस्याङ्गूष" ऋ०१,१८०,५। "आङ्गूषः स्तोत्रम्" भा०। "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु २४,१६। "अच्छा ह्युद्रय इव प्रयसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२। [मयत्यस्मिन्नदेशादौ।

आङ्घ्य त्रि०अङ्घ्रौ भव आङ्घ्र चतरर्थ्या सङ्काशा०यत्। अङ्घ्र-

आचके अव्य०आ+चक ए—विभक्तिप्रतिरूपकम्। कामनायाम् निरु०। "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१। आचके कामये" वे०दी०। "स्वाद्वनुक्तैर्वसुभिराचके"य०४,२१।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष—शानच्। आख्यानं कुर्वति।

आचतुर अव्य० चतुःपर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा०। चतुःपर्य्यन्ते "आचतुरं हीमे पशवोद्वन्द्वं मिथुनायन्ते"। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रादिनापीति मर्य्यादार्थः" सि०कौ०।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष—बा० उसि। आख्यानकर्त्तरि।

आचतुर्य्य न०अचतुरस्य भाव "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा० सू०चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्यय। अनैपुण्ये।

आचम पु० आ+चम—घञ् वा वृद्ध्य। आचमनशब्दार्थे "दक्षा सह पर्यकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" तन्त्रसा०।

आचमन न०आ+चम—भावे ल्युट्। १ललाटे पाने स्मृत्युक्ते कार्य्यादौ २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ०तत्त्वे "आचमने उदकपक्षत्रयप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाज। 'आयतं पर्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम्। सङ्हताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विज। मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्। माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः'। पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद्विशेषेणापः" इति आदिपुराणोक्तेः। मार्कण्डेय। "अपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्'। मदनपारिजाते हारीतः। 'यन्थियस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्'। अन्थना ग्रन्थिरिति सहदूरकरोऽपि। आचमनानुष्ठाने देवलः। 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन्। न हसन् नैव सजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्'। क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः। आत्मान आत्मस्थान हृदय वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच्। मेत्स्वनुदृष्टौ। 'क्षेमप्रवीवीमथ काय स्पृशयन् धरणीमपि। यदि स्पृशति वैद्यानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्"। अथ काय नाभेरध प्रदेशम्। कर दक्षिणम्। आचमनानुष्ठाने गोभिल। 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति। अन्तरीयमथ परिधान तदेकदेशेन उत्तरीय कृत्वा। मरीचि। 'न बहिर्जानुस्तरया नासनस्थो नचोत्थित। न पादुकास्थो नाचित्तः शुचि प्रयतमानसः। उपस्पृश्य द्विजो नित्य शुद्ध पूतो भवेन्नर। मुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन"। जलस्थलोभयकर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकपरत्वेनाचमन कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसि। 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतोबहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेक बहिरेक च पाद कृत्वा आचामेत् भवेत शुद्धो भवति' इति। जानुनरङ्गजलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत्। 'जानोरूर्द्ध जले तिष्ठन्नाचान्त शुचितामियात्। अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्तेः। हारीत। "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमन जपम्। शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। कात्यायन। 'स्नानमाचमन होम भोजनं देवतार्चनम्। प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्याय पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते"। आसनरूढपाद आसनारूढपादतल। जानुनोर्जङ्घयो कृतावसक्थिक वस्त्रादिना कृतदृष्टजानुजङ्घाबन्ध तदुपेन भेदप्रतीते। अत्र च "अनेको ह्यग्र दारयितेभूमिसमे इष्टकासु सङ्कीर्णभूता" इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात्। व्यास। "शिर प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयो शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। अप पाणिनखाग्रेषु यश्चामेद्यस्तु वै द्विज। सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवर्षिरब्रवीत् सदस्यैति"। मुख संहस्य सुशोभ

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु आ+भृ-णिच्-कर्मणि अच् । [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि आ+[illegible]-क्त । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] ६,११,१२ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] न आ+[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि आ+आ-[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि आ+आ-क्त [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि आ+आ-अच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] आ+[illegible] अच् । [illegible] । [illegible]

[illegible]:" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

[illegible] न [illegible] अच् । [illegible]

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि ।

[illegible] पु स्त्री [illegible] अच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ८,६,८ । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] १८।१८८६४ [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] अच् ।

श्वाङ्गमि । "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति छ० उ० । "आङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् कथमाङ्गिरसः ? । प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गानां रसत्वं तदपायेशोषप्राप्तेरिति तस्मात् यस्मादयमाङ्गिरसस्तस्मात् विशेषामाश्रयत्वात् कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" भा० भा० ।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठित ईश्वरः । काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क त्रि० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् । वा रत्नम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि—ऊषन् अङ्गूष तत स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । "तिर पुरू चिदश्विना रजांस्याङ्गूषः" ऋ० २,५८,५ । "आङ्गूषं स्तोत्रम्" भा० । "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु २४,१६ । "कृष्णा रुद्रमय इव प्रयसि भरास्याङ्गूष वाधे शुष्मि" ऋ० १,६१,२ । [भवभाविश्याङ्गदेशादौ ।

आङ्ग्य त्रि० अङ्गे भव आङ्ग चतरर्थ्यां सङ्काशा० यत् । अङ्ग-

आचके अव्य० आ+चक ए—विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम् निरु० । "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१ । "आचके कामये" वे०दी० । "इमाद्धक्शोमसुभिराचके" य० ४,२१ ।

आचचाण त्रि० आ+चक्ष—शानच् । व्याख्यान कुर्वति ।

आचतुर अव्य० चतु पर्यन्तम् अव्ययी० अच् समा० । चतु पर्यन्ते "आचतुर होमे पशवोऽन्य मिथुनायन्ते" । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रादिनापीति मर्यादार्थं" सि०कौ० ।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष—बा० उसि । व्याख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्य न० अचतुरस्य भावः "न नञ्पूर्वात् इत्यादि" पा० सू० चतुरादिपर्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः । अमैपुरुषे

आचम पु० आ+चम—घञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे "दत्त्वा सह पर्यङ्कन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" मत्स्यपु० ।

आचमन न० आ+चम—भावे ल्युट् । १जलादेः पाने स्मृत्युक्ते कर्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ०तत्त्वे "आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाजः । 'आयतं पर्व्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः' । पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद्विधिनाप" इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । "उपविष्टेन हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्' । मदनपारिजाते हारीतः । 'अन्वियेत्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्' । अन्वना अन्वियेरिति सदृक्करोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः । 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्' । क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । मेत्यनुवृत्तौ । 'कौपायोवीतम काय स्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैवाम्भः प्रक्षालयेत् करम्' । अथ काय नाभेरधःप्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्' इति । अन्तरीयमध परिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः । 'न बहिर्जानुरुत्थितया नासनस्थो नचोत्थितः । न पादुकास्थो नाचिन्तः शुचिः प्रयतमानसः । उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन' । जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैककस्थेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेक बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति' इति । जानुनरूर्द्ध्वं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् । 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति' इति विष्णूक्तेः । हारीतः । "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमने जपम् । कात्यायनः । 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" । आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतेः । अत्र च "अनेको भाण्डे दारुपीठे भूमिसमे इष्टकासु सङ्कीर्णभूता" इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्यात् । व्यासः । "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विजः । सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवर्षिपरमब्रवीत् सदस्येति" । मुखं संवृत्य अशोभ

[illegible]

[illegible]

यत्र विशेषमाह पैठीनसिः । "[illegible]
निवेदयेदिति" । [illegible]
[illegible]
दिनं । [illegible] पृथक् । मध्य-

[illegible]

[illegible] याज्ञ-
वल्क्यः । "[illegible]
[illegible]
दाने [illegible] दाने [illegible] च प्रतिपत्ते । [illegible]
[illegible]" । [illegible] । होमे भोजन

[illegible] यथा न [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible]
[illegible] — [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । '[illegible]-
[illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
इति [illegible] '[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]
"[illegible] इति [illegible]
'[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] हि । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible]
[illegible] । '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
"[illegible] [illegible]' इति [illegible] । [illegible]
[illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
'[illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]
इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible]
'[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] '[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible] च । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] इति [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]" ।
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]
[illegible]" । [illegible] । [illegible] । "[illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] च" । [illegible]
'[illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible] च ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible]
[illegible]" । [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] ।

वैव प्रागुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुज्येते । तत्स्थाने तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीकाण्डे तु "इमं मन्त्रं ततश्चोक्त्वा कुर्य्यादाचमनं द्विजः । आचार्य्याः केचिदिच्छन्ति शाखाभेदेन चापरे । अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम्" । आचमने मन्त्रान्तरमुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्व्यवस्थाप्यम् । मधुपर्कानन्तराचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत तुलादानादिपद्धतौ द्रष्टव्याः । विस्तरभयात्तेऽत्र नोक्ताः । तान्त्रिकाचमनन्तु शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाक्ताचमनं यथा । "आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वैराचामेत् साधकाग्रणीः । पङ्क्तिकान्ता परे दत्त्वा शुद्धेन पाथसाचमेत्" स्वतन्त्रतन्त्रम् "आचामेदात्मतत्त्वाद्यैः प्रणवाद्यैर्द्विठान्तकैः" मालिनीत । तथा च ओँ आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओँ विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओँ शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । काल्यादौ विशेष तन्त्रसारे "कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा काल्यादिभिरुपस्पृशेत् । द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य चैकेन क्षालयेत् करम् । मुखप्राणेक्षणश्रोत्रनाभ्युरस्कभुजौ क्रमात् । आचम्यैवं भवेत् काली वत्सरात्तां प्रपश्यति" भैरवीत० । काल्यादयश्च "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता ततः परम् । नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता च ता" इत्युक्ताः प्रयोगस्तु क्रीमित्यादिमूलमन्त्रेण त्रिरप पीत्वा ओँ काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति द्विरुन्मृजेत् । ओँ कुल्लायै नमः करं क्षालयेत् ओँ कुरुकुल्लायै नमः मुखस्य स्पर्शः । ओँ विरोधिन्यै नमः ओँ विप्रचित्तायै नमः दक्षवामनासिकयोः । ओँ उग्रायै नमः ओँ उग्रप्रभायै नमः नेत्रयोः । ओँ दीप्तायै नमः ओँ नीलायै नमः श्रोत्रयोः । ओँ घनायै नमः इति नाभेः । ओँ बलाकायै नमः वक्षसः, ओँ मात्रायै नमः शिरसः । ओँ मुद्रायै नमः ओँ मितायै नमः इत्यंसौ स्पृशेत् । ताराचमनं तु "ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम् । स्त्रीँ हूमोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फट्कारैः क्षालयेत् करम् । आस्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते आचम्य भैरवी भूत्वा वत्सरात्तां प्रपश्यति" भैरवीत० । यथा ओँ उग्रतारायै नमः ओँ एकजटायै नमः ओँ नीलसरस्वत्यै नमः इति त्रिरप पीत्वा स्त्रीमिति वीजेन करं क्षालयेत् । स्त्रीँ हूं नित्येताभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फडिति करं क्षालयेत् । ओँ वैरोचनाय नमः इति मुखम् ओँ शङ्खपाण्डराय नमः ओँ पद्मनाभाय नमः दक्षवामनासिके । ओँ तायकाय नमः ओँ वामकाय नमः नेत्रे । ओँ पाण्डुराय नमः तारकाय नमः श्रोत्रे, ओँ असिताभाय नमः नाभिम् ओँ पद्मान्तकाय नमः वक्षः । ओँ यमान्तकाय नमः शिरः । ओँ विघ्नान्तकाय नमः ओँ नरान्तकाय नमः इति अंसौ स्पृशेत् ।

वैष्णवाचमनं तु "केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ । द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यां मृज्यात् मुखं ततः । एकेन हस्तं प्रक्षाल्य, पादावपि तथैकशः । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । स्पृशेदेव भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये" गौत० मचतुर्थीनमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः" निबन्धे । ततश्च ओँ केशवाय नमः इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च "केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाच्युतजनार्द्दनोपेन्द्रहरिविष्णवः" तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिर्विष्णुमूर्त्तयः । विष्णोर्द्विधोत्कीर्त्तन मूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्तु मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेकः । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । २ आचमनसाधने देवतार्चनोपचारभेदे । "जातीफललवङ्गकक्कोलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति" तन्त्रसारोक्ते जातीफलादिचूर्णैर्मिश्रिते षट्पलमिते जले तत्साधने ४जलपात्रे च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ४पाने च । "कुरुष्वैकलसेनैवाचमनं कुरु केशव । । पद्मचक्रधरो देव । कृपालो । परमेश्वर ।" विष्णुपूजाचमनदानमन्त्रः ।

आचमनक न० आचमनस्य क जलमत्र । १ पतद्ग्रहे (पिकदानि) (डाबर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २ आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते छ्वात् छ आ+चम—करणे ना० अनीयर् वा । आचमनीयार्थे देये जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते १जले आचमनशब्दे प्रमाणमुक्तम् । "आचमनीयमाचमनीयमाचमनीय प्रतिगृह्यतामिति" भवदे० कर्मणि अनीयर् । पेयजले २स्वार्थे कन् तत्रैव । "अर्घ्यमाचमनीयकम्" षोडशोपचार "उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्" गौतमीयम् ।

अनुष्ठानविरहात्मकमाचाराभावरूपं तत्र सदाचारो वेद-
स्मृत्यादिविहितः तत्र निषिद्धश्च कदाचार इति भेदात्
द्विविधः । सदाचारलक्षणोक्तं काशी० । "सदाचारे हि सर्वोऽर्थो
माचारात् रिच्यते पुनः । तस्मात् विशेषेण सततं भाव्यमा-
चारशालिना । विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं द्विजाः ।
विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः" । सदाचारात्
पदार्थो निरूप्यते तत्र शा०सू०भा० । "चरणादिति चेन्नो-
पलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः" सू० । "अथापि स्यात्
या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता "तद्य इह
रमणीयचरणा इति" सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति
नानुशयात्" अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः" चरणं चारित्रम्
आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्म-
णोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन
व्यपदिशति "यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुच-
रितानि तानि त्वयोपास्यानीति च" । तस्माच्चरणाद्यो-
न्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैष दोषः यतोऽनु-
शयस्योपलक्षणार्थैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनि-
राचार्यो मन्यते" भा० । "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्ष-
त्वात्" शा०सू० । "स्यादेतत् कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं
शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते । ननु शीलस्यैव
तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभ-
योन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित्
फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रस-
ज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्म-
जातं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः
स्यात् । "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा" इत्यादि स्मृतिभ्यः
पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्म-
जाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिश-
यमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः ।
तस्मात्कर्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारण-
मिति कार्ष्णाजिनेर्मतम् । न हि कर्मणि सम्भवति शी-
लाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो-
जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति" भा० । "सुकृतदुष्कृते एवेति
बादरिः" शा०सू० "बादरिस्त्वाचार्य्यः सुकृतदुष्कृते एव च-
रणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्य-
नर्थान्तरम् । तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्य-
मानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं

लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति । आचारो-
ऽपि धर्मविशेष एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मण-
परिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः पुण्य-
कर्माणः कपूयचरणाः निन्दितकर्माण इति निर्णयः"
भा० । अत्र शीलाचारयोः पर्यायतोक्ता "वेदोऽखिलो
धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधू-
नामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुवचने शीलस्य पृथगुक्ति-
र्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम् । अतएवानन्तरं
मनुनैव 'वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्" शील-
स्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्ममूलत्वमुक्तम् ।
शीलञ्च "ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोप-
तापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति
त्रयोदशविधं शीलमिति" हारीतोक्तं सदाचारभेद
एव । मेधातिथिस्तु शीलं समाधाविति धातोरुपयुक्ता
"शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसोऽव्यापारः यस्मिंस्तो-
ऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता
तच्छीलमुच्यते" इत्याह । तदप्याचार एवान्तर्भवति ।
तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मू-
लत्वं आचाराणामित्याद्य याज्ञाचारस्य धर्म-
मूलत्वं तमाह मेधातिथिः । "आचारो व्यवहारोऽनु-
ष्ठानम् । यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्म-
बुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा
विवाहादौ कङ्कणधारणादि माङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते ।
यच्च विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः सख्यातह्वयत-
व्यादिपूजा देशभेदेनेत्यादि" एवं लौकिकाद्याचरणम् ।
अन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम् ।
स्पष्टमुक्तं प्रयोगपारिजाते स्कन्दपु० । "न यत्र साक्षा-
द्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ । देशाचारकुलाचारैस्तत्र
धर्मो निरूप्यते" अत्र न निषेधा इत्युक्ते श्रुतिस्मृत्यो
र्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते । तच्चानु-
पदं विवेक्तव्यम् । स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुष-
भेदाच्च नानाविधः प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः ।
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्ममूलमतएवाख्या-
त्वाच्यमनुक्तम् 'देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं स्वजातिधर्मं
न हि सन्त्यजेच्च" । एवं पितराद्याचारोऽपि धर्ममूलतया
प्राह "येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः

आचम न० आ+चम–ल्युट्। १आचमने अस्मिन्नर्थे आ+चम–अधिकरणे ल्युट्। २आचमनीये जलादौ त्रि।

आचय पु० आ+चि–अच्। पुष्पादेः चयने। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] आचयोऽस्ति अस्य। आचयः आचितो [illegible] त्रि।

आचरण न० आ+चर–ल्युट्। १आचारे "[illegible]" [illegible]। आचरणमेव चरणे ल्युट्। २रथे १शकटे च त्रि। "यथा [illegible] आचरणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च। "[illegible] [illegible] [illegible] आचरणमेव आचरणो [illegible] कश्चित् आचरणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आचारादिविशिष्टं" इति च वा।

आचरित न० आ+चर भावे क्त। १आचारे "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। २[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] यदि [illegible] आचरित [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible] त्रि०। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]।

आचरणीय त्रि० आ+चर–अनीयर्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आचरणीयमिति" [illegible]। [illegible]। आचरितव्यमपि त्रि।

आचर्य न० आचर्यते [illegible] आ+चर–आधारे यत्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] त्रि।

आचान्त त्रि० आ+चम–क्त। आचमनकर्त्तरि "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] आचान्तोदकाय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]।

आचाम पु० आ+चम–भावे घञ् वा वृद्धिः। आचमने [illegible] [illegible]। २[illegible] [illegible] [illegible] (भाष) "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] आचामाः [illegible] [illegible] [illegible]। "आचामस्य [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] १८। १। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आचामनम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible]

आचार पु० आ+चर–भावे घञ्। १आचरणे [illegible] च च

अनुष्ठाननिरन्तरयात्मकभावाभावरूप तत्र सदाचार वेद-स्मृत्यादिविहित तत्र निषिद्धश्च कदाचार इति भेदात् द्विविधः। सदाचारलक्षणोक्तं काशी०। "सदाचारे हि सर्वोऽर्थो ह्याचारात् लिप्यते पुनः। तस्मात् विशेषेण सतत भाव्यमाचारशालिना। विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति य द्विजाः। विद्वांसस्त सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः"। प्रसङ्गादाचार-पदार्थो निरूप्यते तत्र शा०सू०भा०। "चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनि" सू०। "अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता "तद्य इह रमणीयचरणा इति" सा खलु चरणाद्योन्यापत्ति दर्शयति नानुशयात्" अन्यच्चरणमन्योऽनुशय "चरणं चारित्रम् आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम्। अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम्। श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति "यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च"। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरितिचेन्नैष दोषः यतोऽनुशयलक्षणार्थैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते" भा०। "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" शा०सू०। "स्यादेतत्कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। "आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः" इत्यादि स्मृतिभ्यः पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम्। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिशयमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम्। न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति" भा०। "सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः" शा०सू०। "बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरम्। तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरति प्रयुज्यमानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं

लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति। आचारोऽपि धर्मविशेष एव। भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणः कपूयचरणाः निन्दितकर्माण इति निर्णयः" भा०। अत्र शीलाचारयोः पर्यायत्वोक्त्या "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुवचने शीलस्य पृथगुक्तिर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम्। अतएवानन्तरं मनुनैव "वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्" शीलस्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्ममूलत्वमुक्तम्। शीलञ्च "ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रियवादित्वं कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलमिति" हारीतोक्तं तच्चाचारभेद एव। मेधातिथिस्तु शील समाधाविति धातोरूपपत्त्या "शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसो व्यापारः यच्चेतसोऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते" इत्याह। तदप्याचार एवान्तर्भवति। तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मूलत्वं स्यान्नाचाराणामित्याशङ्क्य यादृशाचारस्य धर्ममूलत्वं तमाह मेधातिथिः। "आचारो व्यवहारोऽनुष्ठानम्। यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा विवाहादौ कङ्कणधारणादि माङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते। यच्च विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः पक्षात्प्रभृति चतुर्थ्यादिपूजा देशभेदेनेत्यादि" एवं होलकाद्याचरणम्। धन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम्। षट्त्रिंशन्मते प्रयोगपारिजाते स्कान्दपु०। "न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ। देशाचारकुलाचारैस्तत्र धर्मो निरूप्यते" अत्र न निषेधा इत्युक्तेः श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते। तच्चानुपद विवेक्तव्यम्। स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुषभेदाच्च नानाविधः प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः। श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्ममूलमतएवास्मात्याज्यत्वमुक्तम् 'देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं स्वजातिधर्मं न हि सन्त्यजेच्च'। एवं पितृाद्याचारोऽपि धर्ममूलतया आह "येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः

तैन मायया वर्त्माप्यपि तैव गच्छन् न दृश्यते" इत्यूचे। अत रज्वर्थमिति [illegible] अध्यासो न भवत्येव मिति वाच्यं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मायावादस्य [illegible] [illegible] [illegible] इति द्रष्टव्यम् । [illegible] [illegible] । अत [illegible] अत अध्यासस्यैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अत मायया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न अत [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] अत [illegible] [illegible] [illegible] अत न अध्यास [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १९० पृष्ठे [illegible] । अध्यासस्य न [illegible] न मायया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न मायाकल्पित [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] वा [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । न न [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

"[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

ततोऽभ्यसेत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्यप्यभिलष्यन्ति सदाचारसमागमम्" इति । प्रगस्य "रजनीप्रान्त्ययामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तस्मिन्नुत्थाय सर्व्वदा । गजास्यं संस्मरेदादौ ततश्चैव सहाम्बया । श्रीकान्तं श्रीसमेतन्तु पद्मजाख्यां कमलोद्भवम् इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वसिष्ठादीन् मुनीनपि । गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः कामदुघादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमुख्यतः । दिव्याः स्त्रीरुर्व्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्रिणः । नागांश्च शेषप्रमुखान् गजानैरावतादिकान् । अश्वानुच्चैःश्रवान् मुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । अरुन्धत्यनसूयाद्याः पतिव्रतवतीर्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि केदारान् प्रमुखानपि । गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनकादिकान् । मत्स्यादिमन्त्राणीन्नारदादींश्च वैष्णवान् । शिवभक्तांश्च वाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान् । वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीचरणौ स्मृत्वा सर्व्वतीर्थाधिकोत्तमौ । पितरं च गुरुञ्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैर्ऋतीं दिशमाश्रयेत् । ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् । तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्णोपवीत्युदग्वक्त्रो दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाप्सु नो विप्रगोवह्न्यनिलसम्मुखः । न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले । नालोकयेद्दिशो भागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना शिश्नं धृत्वोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । ततो मृदं समादद्याज्जन्तुशर्करवर्ज्जिताम् । लिङ्गे यमृत्तिकां दद्याद्वामहस्ते तु तिस्रो(?) मा-कुलाम् । गुदे दद्यान्मृदः पञ्च पायौ पञ्चाम्बुमान्तरा । दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये मृदः । एकैकां पादयोर्दद्यात्तिस्रः पाण्योर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं गृही कुर्य्याद्गन्धलेपक्षयावधि । क्रमाद्द्विगुणमेतत्स्याद्ब्रह्मचार्य्यादिषु त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्र्यर्द्धञ्च तदर्द्धं च पथि चौरादिगर्हिते । तदर्द्धं योषितां मुख्ये शूद्रे चापि न कारयेत् । अपि सर्व्वनदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धिभाक् । अर्द्धधात्रीफलोन्माना मृदः शौचे प्रकीर्त्तिताः । सर्व्वाश्चाहुतयोऽप्येव ग्रासाश्चान्द्रायणेऽपि च" तत्र

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ९२८ पृष्ठे दर्शितः । "अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् । अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धेऽथाथ वासरे । गण्डूषा द्वादश ग्राह्या मुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाणं सत्वचं निर्व्रणं ऋजुम् । द्वादशाङ्गुलमानञ्च साग्रं स्याद्दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिह्रासेन वर्णेष्वन्येषु तूदितम् । आम्राम्रातकधात्रीजमधूकखदिरोद्भवम् । अपामार्गं खर्ज्जूरीवेणुश्रीपर्णीपीलुजम् । राजादनञ्च नारङ्गं कषायं कटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवं चापि प्रशस्तं दन्तधावनम् । जिह्वोल्लेखनिकां चापि कुर्य्याच्चापाकृतिं शुभाम् । "अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च । आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो धेहि वनस्पते" । मन्त्रावेतौ समुच्चार्य्य यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्य्युषिते यस्माद्भवेच्च शुचिभाङ्नरः । ततः कुर्य्यात्प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् । उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनमञ्जनम् । गन्धालङ्कारसद्वस्त्रपुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्व्विकाम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः । प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत्कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् । उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विशिष्यते । प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः । प्रातःस्नानाद्यतोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रातस्तु यत्स्नानं सञ्जाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महाघविघातकृत् । प्रातःस्नानं हरेत्पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च । अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात्प्रातःस्नानं समाचरेत्" । अन्यस्मिन्नध्याये च "अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमनमाधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्व्वगात्राणि प्रातःसन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च । अध्यापयेच्छुभान् शिष्यान् हितमेधानमर्द्धितान् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्व्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

तेन बाधात् यत्रांशे तेन ज्ञानम् न दिग्भ्रमे" इत्यूचे । अत्र प्रत्यक्षमिति विशेषणात् सद्भावो न अनुमान मिति गम्यते अत्र [illegible] [illegible] निरूपणात् प्राबल्य सद्भावे [illegible] इति द्रष्टव्यम् । अत्र [illegible]। अत्र [illegible] अत्र सद्भावस्यैव [illegible] [illegible] [illegible] । तद्भावे तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र बाधात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सद्भावस्य [illegible] न अत्र बाधादिष्वपि न विशेषः [illegible] [illegible] इति [illegible] अत्र तु [illegible] [illegible] [illegible] अत्र न सद्भावः [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] ११० पृष्ठे द्रष्टव्यम् । सद्भावस्य न [illegible] न बाधात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] बाधस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "विरोधे [illegible] [illegible]" इत्यत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तु विरोधे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बाधस्य न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] वा वा न । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] वा [illegible] । "[illegible] [illegible] यथा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" "तद्भावे विरोधाद् बाधाभावः प्रमाणम्" इति [illegible] [illegible] इव [illegible] [illegible] । [illegible] यद्यपि [illegible] [illegible] तथापि [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यदि [illegible] [illegible] बाधात् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति यथा "[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] विरोधेषु [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] सद्भावस्य [illegible] [illegible] [illegible] इति गम्यते । सद्भावोऽपि न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा ।

"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ततोऽभ्यस्येत् प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्य-
प्यभिलष्यन्ति सदाचारसमागमम्” इति । अथास्य “रजनी-
प्रान्त्ययामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत्
प्राज्ञस्तस्मिन्नुत्थाय सर्व्वदा । गजास्यं संस्मरेदादौ ततश्च
सहाम्बया । श्रीकान्तं श्रीसमेतं तु पद्मजाख्यं सरोजोद्भवम् ।
इन्द्रादीन् सकलान् देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि । गङ्गाद्याः
सरितः सर्व्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन्
समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः
कामदुघादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमु-
ख्यकान् । दिव्याः स्त्रीरुर्व्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्रिणः ।
नागांश्च शेषमुख्यांश्च गजानैरावतादिकान् । अश्वानुच्चैः-
श्रवान् मुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । अरुन्धत्य-
नसूयाद्याः पतिव्रतवतीर्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः
काशीपुरीमुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदानृग्वेद-
मुख्यकानपि । गायत्रीमुख्यान् मन्त्रान् योगिनः सनका-
दिकान् । प्रणवादि महाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान् ।
शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् हरिप्रियान् । वदान्यांश्च
दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीचरणौ स्मृत्वा
सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरञ्च गुरुञ्चापि हृदि ध्यात्वा-
प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैरृतीं दिशमाव्रजेत् ।
ग्रामाद् यत्र गच्छेच्च नगराच्च चतुर्गुणम् । तृणैराच्छाद्य
वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । यज्ञोपवीत्युदङ्मुखो
दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां
दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाम्बु गोविप्रवह्न्यनिलमुखः ।
न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले । नालोकयेद्दिशो-
भागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना शिश्नं
धृत्वोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । ततो मृदं समादद्यात् जन्तुशर्क्कर-
वर्जिताम् । विहाय मूषिकोत्खातां शौचोच्छिष्टाञ्च ना-
कुलाम् । गुह्ये दद्यान्मृदन्त्वेकां पायौ पञ्चाम्बुसान्तराः ।
दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये मृदः । एकैकां पादयो-
र्दद्यात्तिस्रः पाण्योर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं गृही कुर्य्यात्
गन्धलेपक्षयावधि । क्रमाद्द्विगुणमेतत् स्याद् ब्रह्मचार्य्यादिषु
त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्रावपि
च तदर्द्धं च पथि चौरादिशङ्किते । तदर्द्धं योषितां मुख्ये
न्यूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्व्वैर्नदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि
गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धि-
भाक् । आर्द्रधात्रीफलोन्माना मृदः शौचे प्रकीर्त्तिताः ।
सर्व्वाश्चाहुतयोऽप्येवं ग्रासाश्चान्द्रायणेऽपि च” अत

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ९२८ पृष्ठे दर्शितः ।
“ततो मुखविशुद्ध्यर्थं कुर्य्याद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्य-
शुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां
रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् ।
अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धेऽथापि वासरे । गण्डूषा द्वा-
दश प्रोक्ता मुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाण-
सत्वचं निर्व्रणं ऋजुम् । द्वादशाङ्गुलमानन्तु सार्द्रं स्या-
द्दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिह्रासेन वर्णेष्वन्येषु कीर्त्तितम् ।
आम्राम्रातकधात्रीजमधूकखदिरोद्भवम् । अपामार्ग-
सर्ज्जरीवेणुश्चोर्व्वीपीलुजम् । राजादनञ्च नारङ्ग-
कषायकटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवञ्चापि प्रशस्तं दन्तधा-
वनम् । जिह्वोल्लेखनिका चापि कुर्य्याच्चापाकृति शुभाम् ।
“अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं
प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च । आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशु-
वसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञा च मेधा च तन्नो धेहि वनस्पते” ।
मन्त्रावेतौ समुच्चार्य्य यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः
सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्य्युषिते यस्मादशुद्धि-
भाङ्नरः । ततः कुर्य्यात् प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् ।
उपवासेऽपि नो कुर्य्याद्दन्तधावनमञ्जनम् । गन्धालङ्कारव-
स्त्रञ्च पुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्य्याद्दन्तधा-
वनपूर्व्वकम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः ।
प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत्कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो
नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् । उत्साहमेधासौ-
भाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्ना-
नं विशिष्यते । प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः ।
प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रात-
स्तु यत् स्नानं सञ्जाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्रा-
हुस्तन्महापापनाशकृत् । प्रातः स्नानं हरेत् पापमलक्ष्मी-
ग्लानिमेव च । अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रय-
च्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् ।
दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातःस्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राप्याह
च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमन-
माधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्व्वगात्राणि प्रातः-
सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि
विविधानि च । अध्यापयेच्छुचीन् शिष्यान् हितमेधा-
समन्वितान् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्व्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा
माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

'ऋतुकालाभिगमनं धर्म्मोऽयं गृहिणः परः । स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथ वा भवेत् । दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् । श्राद्धाहः सर्व्वपर्व्वाणि यत्नात् त्याज्यानि धीमता । तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहात् धर्म्मात् प्रच्यवते परात् । ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः । स ब्रह्मचारी धर्म्मज्ञो विज्ञेयः स गृहाश्रमी । ऋतुः षोडशयामिन्यश्चतस्रस्तासु गर्हिताः । पुत्रास्तास्वपि या युग्मा अयुग्माः कन्यकाप्रजाः । त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं मघां मूलां विहाय च । शुचिः सन्निर्विशेत्पत्नीं पुन्नामर्क्षे विशेषतः । शुचिं पुत्रं प्रसूयेत पुरुषार्थप्रसाधकम् । आर्षे विवाहे गोद्वन्द्वं यदुक्तं तन्न शस्यते । शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रयपापकृत् । अपत्यविक्रयी कल्पं वसेद्विट्कृमिभोजने । अतोऽनाण्वपि कन्याया उपजीवेत्पिता धनम् । स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये मोहादिह बान्धवाः । न ते परं निरयात्तेषामपि हि पूर्व्वजाः । यत्र तुष्यति भर्त्ता स्त्री तुष्येद्यत्र स्त्रिया पतिः । तत्र तुष्टा महालक्ष्मीर्निवसेद्दामवारिणी"

"वाणिज्यं नृपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुविवाहः क्रियालोपः कुले पतनहेतवः । कुर्य्याद्वैवाहिके वह्नौ गृह्यं कर्म्मान्वहं गृही । पञ्चयज्ञक्रियां चापि पक्तिं दैनन्दिनीमपि । गृहस्थाश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म्म दिने दिने । कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भस्तु मार्ज्जनी । तासाञ्च पञ्चसूनानां निराकरणहेतवः । कृताः पञ्च निर्द्दिष्टा गृहिश्रेयोऽभिवर्द्धनाः । पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणञ्च पितृक्रतुः । होमो दैवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्च्चा कृतः क्रमात् । पितृप्रीतिं प्रकुर्व्वाणः कुर्व्वीत श्राद्धमन्वहम् । अन्नोदकपयोमूलफलैर्वापि गृहाश्रमी । गोदानेषु च यत्पुण्यं पात्राय विधिपूर्व्वकम् । सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नुयात् । तपोविद्यासमिद्धेऽग्नौ हुतं विप्रास्यपावके । तारयेद्विप्रसंसेव्य पापाब्धेरपि दुस्तरात् । अनर्च्चितोऽतिथिर्गेहात् भग्नाशो यस्य गच्छति । आजन्म सञ्चितात् पुण्यात् तत्क्षणात् स बहिर्भवेत् । सान्त्वपूर्व्वाणि वाक्यानि शय्यार्थं भूस्तथोदकं । एतान्यपि प्रदेयानि सदा सन्तुष्टये । गृहस्थः परपाकाद्यं भेत सन् पशुपतां भजेत् । श्रेयः परार्थमुत्सृज्य गृह्णीयादन्नदोषतः । आदित्योढोऽतिथिः सायं सत्कर्त्तव्यः प्रयत्नतः । असत्कृतोऽन्यतो गच्छन् दुष्कृतं भूरि यच्छति । भुञ्जानोऽतिथिर्येषाममिहायुर्धनमाप्नुयात् । मत्योद्यातिथि मद्यायी किल्बिषी च गृहाश्रमी । वैश्वदेवान्तसम्प्राप्तः सूर्य्योढो वाऽतिथिः स्मृतः । न पूर्व्वकाल आयातो न च दृष्टचरः क्वचित् । बलिपात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः । अदत्त्वा तं बलिं तस्मै यथाशक्त्या समर्पयेत् । कुमाराश्च सुवासिन्यो गर्भिण्योऽतिरुजान्विताः । अतिथेरादितोऽप्येते भोज्या नात्र विचारणा । पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वाश्नात्यमृतं गृही । स्वार्थं पचन्नघं भुङ्क्ते केवलं स्वोदरम्भरिः । माध्याह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत् । पत्नी सायं बलिं दद्यात् सिद्धान्नैर्मन्त्रवर्ज्जितम् । एतत्सायन्तनं नाम वैश्वदेवं गृहाश्रमे । सायं प्रातर्भवेद्वैश्वदेवं प्रयत्नतः । वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्ज्जिताः । सर्व्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः । अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः । इह लोकेऽन्नहीनाः स्युः काकयोनिं व्रजन्त्यथ । वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्व्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम् । अष्टम्योर्वर्ज्जयेत्पाप तैले मांसे सदैव हि । पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यां तथैव च भगे क्षुरे । उद्यन्तं न वीक्षेत नास्तं यान्तं न मध्यगम् । न राहुणोपसृष्टं च नाम्बुस्थं दिवाकरम् । न वीक्षेतात्मनो रूपमप्सु धावेन्न वर्षति । नोल्लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न नग्नो जलमाविशेत् । देवतायतनं विप्रं धेनुं मधु घृतं मृदम् । जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तपस्विनम् । अश्वत्थं चैत्यवृक्षञ्च गुरुं जलभृतं घटम् । सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन् कुर्य्यात् प्रदक्षिणम् । रजस्वलां न सेवेत नाश्नीयात् सह भार्य्यया । एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने । नाशुचिं स्त्रीं समीक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः । असन्तर्प्य पितॄन् देवान् नाद्यादन्नं नरः क्वचित् । पक्वान्नं चापि नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः । न मूत्रं गोव्रजे कुर्य्यान्न वल्मीके न भस्मनि । न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि । गोविप्रसूर्य्यवाय्वग्निचन्द्रार्काम्बुगुरूनपि । अभिमुखश्च कुर्व्वीत मूत्रोच्चारविसर्ज्जनम् । तिरस्कृत्यावनीं लोष्टकाष्ठपर्णतृणादिभिः । प्रावृत्य वाससा मौलिं मौनी विण्मूत्रमुत्सृजेत् । यथासुखमुखो रात्रौ दिने छायान्धकारयोः । भीतिषु प्राणबाधायां कुर्य्यान्मलविसर्ज्जनम् । मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम् । नाङ्घ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्तु शुचि निक्षिपेत् । प्राणिहिंसां न कुर्व्वीत नाश्नीयात् सन्ध्ययोर्द्वयोः । न संविशेत् सन्ध्यायां मस्तक्सौम्यगिरा अपि । विण्मूत्रष्ठीवनं नाप्सु कुर्य्याद्दीर्घं जिजीविषुः । नाचक्षीत धयन्तीं गां नैन्द्रं चापं प्रदर्शयेत् । नैकः सुप्यात् क्वचित् शून्ये न शयानं प्रबोधयेत् । पन्थान

मैथिल विभिमायरेद् । [illegible] [illegible] [illegible] मायरेद् । विमायाम् मोहयाम् मायाम् [illegible]- [illegible] । [illegible] च [illegible] वै [illegible] । माय [illegible] [illegible] मोहोत्पत्ता । [illegible] [illegible] [illegible] विमध्येव । [illegible] [illegible] मायायां [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] परिणामं वै [illegible] । [illegible] [illegible] कुर्यात् [illegible] । [illegible] [illegible] माया [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]- [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] माया [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

सर्व्वपापक्षयकारणात् । वाराणसीमाश्रयेत् गेही मृते पित्रि-
न्यसरण्ये च । स्थेरेऽपि ग्राममध्यस्थेऽकार्य्यो वास समाश्रयेत् ।
सम्यग्ज्ञानेन वा मुक्तिः किं न विश्वेश्वरेमपि ? । सम्यग्-
ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां ध्रुवा
मुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः । यद्यश्वीया परस्त्रीया काला-
द्वाय परं व्रतात् । सत्वरं गमरोद्देह काम्या चेदन्यतो
भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचारवता सता ।
मनसापि सदाचारमतो विद्वान् न लङ्घयेत्" । वशिष्ठस्मृतौ च
"आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भि-
रङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीड़ं शकुन्ता इव
जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड्-
ङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः । कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अन्ध-
स्य दारा इव दर्शनीयाः । नैनं छन्दांसि वृजिनात्ता-
रयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्राक्षरे सम्य-
गधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् । दुराचारो हि
पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-
तोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते धर्म्ममाचारात्
फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्य-
लक्षणम् । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा-
रविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बु-
द्धिवीर्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये । उभे
मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्य्याद्दक्षि-
णास्य एव ह्यायुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रति गां
प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति
मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि ।
न गोमये भवा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शाद्वले । छायायामन्ध-
कारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्य्यात्
प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरद्भिः कार्य्यं कुर्य्यात् स्नान-
मनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् सशि-
कतां तथा । अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृत-
शौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । एका लिङ्गे
करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके । पञ्चापाने दशैक-
स्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं
ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः वानप्रस्थस्य षोडश । द्वात्रिंशत्तु
गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनड्वान् ब्रह्मचारी च
आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जाना एव सिध्यन्ति नैषां
सिद्धिरनश्नताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
इज्याध्ययनधर्म्मेषु यो न सक्तः स निष्क्रियः । योगस्तपो-
दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्व्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जिते-
न्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिता गृह-
स्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । असूयुः पिशुन-
श्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्म-
तश्चापि पञ्चमः । दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् ।
पैशुन्यं निर्द्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्वेदमयं
पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं
शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गोऽप्यधीयानोऽपि
नित्यशः । जुह्वापि च जपित्वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति ।
शूद्रान्ने नोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
करो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन
मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गा-
र्हको भवेत् । स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं
पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं
व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्तं
क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्ब्बल्यात्तच्च पात्रं
रसाश्च ते । एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गनखञ्च
वादित्रं कुर्य्यात् नचापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन
पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न लोष्टेन जलम् ।
नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
कुहकोभवेत् । नम्लेच्छभाषां शिक्षेत । अथाप्युदाहरन्ति ।
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । नचाङ्गचपलो-
विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः
सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।
यत्र सन्तं नचासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं
न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः" एवं मन्वादि-
संहितादौ बहव आचारा उक्तप्राया दर्शिताः ।
भावापरपर्य्यायः तन्त्रोक्ताचारस्तु दिव्याचारवीराचार-
पश्वाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।
"अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने । विना येन
न सिध्येत्तु जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि ।
दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः
पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
शक्तिमन्त्रे वरारोहे । पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

[illegible]

[illegible]

वर्षपित्रजातुणात् । साध्व्यस्त्वपाश्रयेत् गेहो स्तुते विप्र-
विसृष्टस्य च । स्त्रेऽपि ग्रामसभ्यस्तेत्कार्यो याच समाश्रयेत् ।
सम्यग्ज्ञानेन वा मुक्तिं किं न विन्दे यवेश्वरमि ? । सम्यग्-
ज्ञान भवेत् पुंसां सुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां मुवा-
मुक्तिं शरीरत्यागमात्रत । अद्यश्वोवा परश्वोवा काला-
द्वाय पर मताम् । सततं गत्वरो देहः काश्या चेद्व्रती
भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचारवता मता ।
मनसापि सदाचारमतो विद्वान्न लङ्घयेत्" । वशिष्ठस्मृतौ च
"आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीता सह षड्भि-
रङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव
जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड्-
ङ्गास्त्वखिला सयज्ञा । कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अ-
न्धस्य दारा इव दर्शनीयाः । नैनं छन्दांसि वृजिनात्ता-
रयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्राक्षरे सम्य-
गधीयमाने पुनाति तद् ब्रह्म यथावदिष्टम् । दुराचारो हि
पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-
तोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते धर्म्ममाचारात्
फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्य-
लक्षणम् । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शत वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा-
रविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बु-
द्धिवीर्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये । उभे
मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्य्याद्दक्षि-
णास्य एवं ह्यायुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रति गां
प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति
मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि ।
न गोमये नवा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शाड्वले । छायायामन्ध-
कारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्य्यात्
प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरद्भिः कार्य्यं कुर्य्याच्च स्नान-
मनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससि-
कतां तथा । अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृत-
शौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । एका लिङ्गे
करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके । पञ्चापाने दशैक-
स्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं
ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः वानप्रस्थस्य षोडश । द्वात्रिंशत्तु
गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनड्वान् ब्रह्मचारी च
आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जाना एव सिध्यन्ति नैषां

सिद्धिरनश्नताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
इज्याध्ययनधर्म्मेषु योन सक्तः स निष्क्रियः । योगस्तपो-
दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्व्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जिते-
न्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिता गृह-
स्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । असूयुः पिशुन-
श्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्म-
तश्चापि पञ्चमः । दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् ।
पैशुन्यं निर्द्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्वेदमयं
पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं
शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि
नित्यशः । हुत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति
शूद्रान्ने नोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
करो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन
मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गा-
र्हको भवेत् । स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं
पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं
व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्तं
क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्ब्बल्यात्तच्च पात्रं
रसाश्च ते । एवं गाश्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गनखरव-
वादित्रं कुर्य्यात् नचापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन
पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् ।
नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
कुहकोभवेत् । नम्लेच्छभाषां शिक्षेत । अथाप्युदाहरन्ति ।
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोभवेत् । नचाङ्गचपलो-
विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः
सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता स्मृतिमत्यक्षहेतवः ।
यस्य सत्त्वं नचाचत्त्वं नानृतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं
न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः" एवं मन्वादि-
संहितादौ बहव आचारा उक्तप्राया दर्शिता ।
भावापरपर्य्याय तन्त्रोक्ताचारस्तु दिव्याचारवीराचार-
पश्वाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।
"अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने । विना येन
न सिध्येत्तु जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि !
दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः
पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
शक्तिमन्त्रे वरारोहे । पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे

[illegible]

आचारदीप पु॰ [illegible]

आचारवत् त्रि॰ [illegible]

आचारवर्जित त्रि॰ [illegible]

आचारवेल त्रि॰ [illegible]

आचारवेदिन् त्रि॰ [illegible]

आचारवेदी स्त्री॰ [illegible]

आचाराङ्ग न॰ [illegible]

आचारिन् त्रि॰ [illegible]

आचारी स्त्री॰ [illegible]

आचार्य पु॰ [illegible]

आचार्यक [illegible]

आचार्य्यानी [illegible]

आचार्य्यमिश्र पु॰ [illegible]

आचिख्यासा स्त्री॰ [illegible]

आचिख्यासु त्रि॰ [illegible]

आचित त्रि॰ [illegible]

भारात्मके २द्विसहस्रपलमाने । आचित इव भारा स्यात् शाकटोभार आचित इत्युक्ते ४ दशभारमाने न० शाकटभारे पु० । परिमाणवाचकत्वात् ५तन्मितेऽपि । ६सङ्गृहीते ७बद्धे च । "आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्" पा० "आचितं सम्भवति (स्वपितुं संभिमयति)" अवहरति पचति वा स च ठञ् वा । आचितीन आचितिक । आचितपरिमाणद्रव्यस्य सञ्चितुं समावेशनार्थे तदवहारके तत्पाचके च त्रि० । ठञि स्त्रियां ङीप्, खे टाप् ।

आचितादि पु० आचित आदिर्यस्य । गतिकारकोपपदात् कृत्स्वान्तोदात्ततायां पाणिना पर्युदस्ते गणभेदे आचित, पर्याचित, आस्थापित परिगृहीत, निरुक्त प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित संहितागवि ।

आचूषण न० आ+चूष-ल्युट् । औषधयोगविशेषेण रक्तादिभागार्थं रक्ताकर्षके व्यापारभेदे (चोषा) विषपञ्चाद्यपकर्षणार्थे २औषधादिसंयोगभेदेनाकर्षणे च । "नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराणी"त्युपक्रम्य "तानि आचूषणार्थमिति" । सुश्रु० करणे ल्युट् ३तत्साधने(शिङ्गा) "तत्रमच्छिते तनुपत्रकपटलावमन्त्रेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्" सुश्रु० ।

आच्छद् त्रि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद-णिच्-क्विप् ह्रस्व । आच्छादने वस्त्रे भजार्थे क । आच्छदोऽप्यत्र पु० ।

आच्छन्न त्रि० आ+छद-क्त । आवृते "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" अमर । [आवरणे ।

आच्छाद पु० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद-णिच्-करणे घञ् ।

आच्छादक त्रि० आ+छद-णिच्-ण्वुल् । आच्छादनकर्त्तरि

आच्छादन न० आ+छद-णिच्-करणे ल्युट् । आवरणसाधने १वस्त्रे भावे ल्युट् । २आवरणे न० ।

आच्छादित त्रि० आ+छद-णिच्-क्त । आवृते ।

आच्छादिन् त्रि० आ+छद-णिच्-णिनि । आच्छादके "स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन" शकु० ।

आच्छाद्य अव्य० आ+छद-णिच्-ल्यप् । १आवृत्येत्यर्थे "आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्" मनु आ+छद-णिच्-कर्मणि यत् । २आवरणीये स्तनादौ ३गोप्ये च त्रि० । [च ।

आच्छिन्न त्रि० आ+छिद-क्त । १बलेन गृहीते २सम्यक्छिन्ने

आच्छुक पु० आ+छो-धा० हु सज्ञायां कन् । (आच्छ्) । वृक्षे ।

आच्छुरित न० आ+छुर-क्त । १सशब्दहासे, २नखाघाते ३नखक्षते च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यत्र । "सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित् पुलकेन भेदे" भट्टि । ४मिश्रिते च त्रि० ।

आच्छेद पु० आ+छिद-घञ् । १समन्ताच्छेदने २विच्छेदने बलात्कारेण ३ग्रहणे च । ल्युट् । आच्छेदनमप्यत्र न० ।

आच्छोटन न० आ+स्फुट-ल्युट् पृ० । अङ्गुलिमोटने (तुड़िदेओया) । [अङ्गुल्योटौ ।

आच्छोटित त्रि० आ-स्फुट-क्त पृ० । मोटनेन कृतध्वनौ ।

आच्छोदन न० आच्छिद्यन्तेऽत्र छिद-ल्युट् पृषो० इत्वोत् । मृगयायाम् अमर० ।

आच्युतदन्ति पु० अच्युतदन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे तत दामन्यादि० स्वार्थे छन् आच्युतदन्तीयः । तथाभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतन्ति पु० अच्युतन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे तत दामन्यादि० स्वार्थे छन् । आच्युतन्तीय । तथाभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतिक त्रि० अच्युतस्य छात्र काश्यादि० ठञ् ञिठ् वा । अच्युतच्छात्रे ठञि स्त्रियां ङीप् ।

आञ्छ आयामे (दीर्घविस्तारे) इदित् भ्वादि० पर० सक० सेट् । आञ्छति आञ्छीत् । आनाञ्छ-आञ्छ आञ्छिता । कर्मणि आञ्छ्यते । णिच् आञ्छयति ते आञ्चिछत्-त । सन् आञ्चिछिषति । क्विप् आन् आञ्छौ । छ्वोरिति सूत्रे अछकोऽपि पक्षपातमिति आन् आणौ इत्येके । "आञ्छित आञ्छिता "आञ्छेदतिविप्रम्" । "चक्रयोगेनाञ्छेदश्वस्त्रिनिर्गतम्" इति च सुश्रु० ।

आज न० आज्यतेऽनेन आ+अञ्ज-घञर्थे क । १घृते जटा० । अजस्येदम् अण् । २छागमांसादौ त्रि० । "असंस्कृत कुमार कुशचीलतिरस्कृतेन वाससा दधीतमैणेयेन वाजिनेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आजेन वैश्यम्" आश्व० । स्मृ० "गव्यमाज तथा चौद्रमाविक माहिषञ्च यत् । अश्वायाश्च नार्य्याश्च करिण्याश्च यत् पय" सुश्रुत । अजभावे घञ् न वीभावः । ३विक्षेपे आजानेय ।

आजक न० अजानां समूह वुञ् । छागसमूहे ।

आजकरोण त्रि० आजकेनोपलक्षिता रोणीनदीभेद तस्या अविकटदेशादि अण् । अजसमूहोपलक्षितनदीसन्निकटादौ

आजकार पु० अजस्यायमाज कारो यस्य । शिववृषे त्रिपुरासुरवधकाले विष्णुना वृषभरूपकरणात् तस्य तथात्वम् यथा । "अथ विष्णुर्महायोगी सर्व्वतोऽडवतत्स्वत । वृषरूपं समास्थाय प्रोञ्जहार रथोत्तमम् । सना-

ननेवापि । आधारे विविधरचना । दिश्ये मीरे च देवेऽपि आधारं वेदसमोक्त । दिव्यपीठे सर्वासि सरस्वतीसमोपनी । विना मन्त्रं न पूजासि सर्पूर्व कार्य विना क्रिये । । तस्मात् मैथुनादि विना नैव प्रपूजयेत् । कौलिक मूलाधारे बाल दामबीर च । बनाने वस्तुमास्य मदपकः नवी पुरे । यत्र वा सर्वेसापि । आधार्य वस्य आधेय । आधारतु आधार्य प्रोक्त पैदिक आधार्य यदा । यत्र भवति मदापूजा आधार्य मोक्षमन्त्र मम । सर्वोर्ण सर्वोर्ण वा वामनन्त रचैव क्रियतु । आधार्य सदाशीवादि चीतुर्थादि सार्वभौमतः । यत्नतु इत्यर्थ तस्य आधार्य वस्तापरेद् । आधार समरोचादि आधार्य समूलनम् । सर्वेन्तु आधार्य कुर्यात् नैव निविदिसामधेद्" इति निरिक्षसाम्पूदे पूर्वखण्डे इदवाक्य । सविस्तर मवम्यदे दक्षम् । आधारचक्रमूला आधारचिक्राधीन आधारदीप आधारचालन । आधारम्भूत आधारादय । आधारार्के इत्यादान यथा आधारवैदनावी । तत्र सर्वे देवेशे च सविता । सब सतापरेसा कारिका । विविधाधारत्व समाधार इव समाधारस्ये ११० श्लो व्याख्याता । अधिकं विविधरचने द्रष्टव्यम् ।

आधारदीप पु० आधारार्थो मीराजनार्थदीपः । दत्वा सविस्तरीपा वा नीराजनार्थं देवे ।

आधारवत् त्रि० आधार आधोऽधारत्वेन सब समयास्य सन्य वत् च । आधोधारत्वमूते क्रियां चीय् ।

आधारवर्त्तिन् त्रि० आधारेव वर्तते । आधोधारत्वोषे आधारदोषादोष्यन्त

आधारवेष्ठ त्रि० आधार वेष्टि विष्–अण् क्रियां चीय् । आधारापिधे । [क्रियां डीप् ।

आधारवेष्टिन् त्रि० आधारं विष्–णिनि । आधारोर्चे

आधारमेदी स्त्री आधारस्य मेदिन इन्दूषी पेष ।

आधाराङ्ग न० आधारस्थवित । सविस्तरे दारस्य वाहेन सम्मे मादुषी प्रेक्षणा ।

आधारिन् त्रि० आधारोऽस्ति च तेनासहवादिष आ+धर–णिनि । आधोधारत्वमूचि क्रियां चीय् ।

आधारी स्त्री सम्भ आधार मस्त्यं यस्याः नी डीप । (बैरवत) दिव्यौषिध्यसमानम् ।

आधार्य्य त्रि० आ+धर–ण्यत् । "सर्वसु च अ नियं वेदमावरेत् दिन । सम्य सरस्व च समानार्थे समये" इति समाख्याने १ वेदाध्यायिनादि आधायासनसिधाशरदशत्यावन । सर्वापतो- सविस्तराद्यर्थं इति सधी पद्मपत्ने । सत्र भवेत् सुदानस्योदे च । क्रियां डाप् आधार्या । आधार्यसमानु चीर् आतुम च आधार्यामी च भवतु । "अधिवैकी मधी च देवमारावेद् वा । सम्म सदैव च समानार्थ समयी" इत्यु- न्न बाह्यार्थ आधारं पारस्याविधोक्त्वादु सर्वयोर्षि सदिविधि वा विष्णु "आधार्येषु है सर्वं सदेवि वा सर "आधार्येषु सहस्राय सार् दिवः सर्वथा । सर्वेन सार्वभौम सार् समस्याधिवि मीयकस्य सन्धिः । अवैयानाम दक्षिणयक्षम दीक्षिता साम । समाधे सर्वोस्त्वेवे १ हरी आधार्य सता सर्वे समाहीनां इत्यपि सदा म सम सर्वे विवापार्थे स्म सुम । सता समय साधीन आधार्यः सवार्ये तु । सदा सदा समानार्थ सौभाग्य सम- र्पैषि इति विधानरादि इरा । १पूर्वसर्वे नि पुरापार्थः देवापार्थः १विमलपत्रे च "सदाचोषा इत्यते विधाताव्यय न यते" इत्य ।

आधार्य्यसत्त्व न० आधार्य स्वं भावेन मीमस्तरदोषक सात् पुन । आधारेव बसति । मनुष्योंयां इत्यते विधातारम्यं यते" इत्य मैवसास सोमाता पाठेन क्रियादिषु । कृसादापार्थके सो देवास सर्वाधिविनु भा च च ।९९ साभा । "आधार्ये विषि वाकत्यादिदर्धीद" न आधार्येन सवैर सद आधार्येका सवैर सनी । सोमदेवेर पदीन सवापार्थे सो सद "

आधारभ्रवीयीन त्रि० आधाराधीनाभ विश्यु च आ- धारीकसमु" माधिनो न भवन् । आधाराधीन स्थाने प्रयाणी ।

आधार्यमिश्र पु० आधार्योधिक । सविसतूने ।

आधिक्याता स्त्री आधाराधिक्य आप+ता–तल्–च । आधाराधिक्यताम् । [आधाराधिक्यी ।

आधिक्यातु त्रि० आधाराधिक्य आप+ता–तन च ।

आधित त्रि० आ+धि–क्त । व्यायें सदावितो दिनवित- नमो नमो" विरा "सर्वेदयधीनदेवस्यर्को सव- पिसतु" (स्तरी सम) भा च च १०९ च । १इथिवी पथिवि "सर्वाधिका समस्तधिकाराः इत्य इत्य "सुना समस सार्वा विघाव सार आधित इत्य

दित्यः एति मत्स्यकृदय करोति अपि प्रथमं मर्त्यस्य म-
नुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिन आजान देवत्वं भुवस्य
देवत्वम् स्वर्गरूपेण। द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे-
वाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ता कर्मदेवा सृष्ट्यादावु-
त्पन्ना आजानदेवा ते कर्मदेवेभ्य श्रेष्ठाः "ये शतं
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति
श्रुतेः" वेददी० जननसाधने २प्रकृतौ च। "न ह्यस्मिन्
प्रतितिष्ठेयास् पुरुषाजानोऽपि ह्यसौ" शत० ब्रा०
पुरुषाजान पुरुषप्रकृतिक" इति भा०। आ+जन घञ्
दीर्घ." ३उत्पत्तौ पु०।

आजानज त्रि० आजाने जायते। सृष्टिकालादारभ्यजाते
देवादौ। द्विविधा हि देवा केचित् कर्मदेवा
केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजानजाना देवाना-
मानन्दाः स एक ये कर्मणा देवानपियन्ति" ऐत०उ०।

आजानदेव पु० आजान सृष्टिकालमारभ्य देव देवत्वप्राप्त।
कर्म आनुरूप्यदेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे "अथ ये शतं
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च
श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवाना-
मानन्दाः" बृ०उ०। "आजानदेवानामेक आनन्द उत्-
पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवा" भा०।

आजानि त्रि० आ+जन-अन्तर्भूतण्यर्थे इण् छन्दसीति
दीर्घ। १जनके जननकर्त्तरि। "त्वीयायु पि तव जातवेद-
स्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने।" ऋ०१,१७,२। आजा-
नी जनयित्रीमातरः" भा०। अन्तर्भूतण्यर्थाभावे। २अनु-
जाते च "तत्रैव पक्षान्तरे आजनय अनुजाता स्वसार
इति भाष्यकृता व्याख्यातम्।

आजानिक्य न० आजानौ भव, ठञ् तस्य भावादौ
पुरो० यक्। आजन्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च।

आजानेय पु० आजे विक्षेपेऽपि आनेयोऽश्ववाहो यथा
स्वामनस्य। 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदेपदे।
आजानन्ति यत संज्ञामाजानेयास्तत स्मृता" इत्युक्त
लक्षणे उत्तमाश्वे। [स्य मद्वापोताऽपत्ये।

आजायन पु स्त्री अजस्यापत्यम् नडा० फक्। अजनामकस्प-

आजि स्त्री अजन्त्यस्याम् अज-इण् न वीभव। १समरभूमौ
२संग्रामे, "आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वा" ऋ०६,
२४,६, 'ते यावन्तएवाजौ तावान् स दृश्य परैः"रघु।
'अस्माकमिन्द्र! दृहर पुरोयायाकमाजिषु"ऋ०५,२५,७
"आजिषु संग्रामेषु" भा०। ३मर्य्यादायां स्त्री वा ङीप्।

"अतोयान्यानि वीर्य्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनम्
आजेः सरणम् दृढस्य धनुषआयमनम्" छा०उ० "आजे
मर्य्यादाया सरण धावनम्" शङ्करभा० ५क्षणे ६मार्गे
पु०। "धन्वना गा धन्वनाजि जयेम" यजु०२९,३९।
"धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्नसावाजिर्मार्ग" वेददी०। भावे इण् ७आक्षेपे।

आजिनीय त्रि० अजिन+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा०छण्। चर्म-
सन्निकृष्टदेशादौ। [सन्निकृष्टदेशादौ।

आजिरि त्रि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ्। अङ्गन-

आजिरेय त्रि० अजिर+शुभ्रादि० ढक्। अङ्गनभवादौ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे अ।
आहरणेच्छायाम्। उ। आजिहीर्षु। आहरणेच्छौ त्रि०।

आजीकूण न० आजौ कूणति आरमोति यस्मिन् आ+कूण-
आधारे क। मर्य्यादाकरके देशभेदे तत धूमादि०भवादौ
वय्यादौ वुञ्। आजीकूणिक। आजीकूणदेशभवे-पथि
पश्चादे, न्याये, विहारे, महत्ये, हस्तिनि, गोमये च।

आजीगर्त्ति पु स्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा०इञ्। अजी-
गर्त्तस्यापत्ये।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे घञ्।
१आजीवनोपाये वृत्त्यादौ २उपाये च। अद्वागनसुपक्रम्य
"तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं
चैवमीश। स्वेष्ठं रौप्य यत्र गृह्णाति बालस्तैराजीवं
तस्य इति प्रदिष्टा" इ०चि०। "ष्टपा जन्मसम्बन्धि
दशमभावे मेषादीनां चैलहोराद्रेक्काणनवांशद्वादशा-
शत्रि यावरूपे षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञान
भवति यथोक्तं जातके "अथ कल्याणवर्मोक्ता
दशमेऽशविभेदजाम्। वृत्तिचिन्ता विलोक्यजीवो-
क्तामपि चिन्तयेत्। "धातिक्षाकृषिवाणिज्यसेवाद्यतोऽ-
जगणत लभे भवेत्। जीवन इपगणात्पशु मणि-
धान्यशकटादिसञ्चयैः। मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्य-
र्विभु भादिकवणिक्क्रियादिभि। इन्दुभागत आयो कु-
लीरतोमीरजैर्विपमगाग्निभक्तजैः। धनाद्रिकाष्ठसन्नाह
कुप्याकुप्यैश्च धान्यकैः। कृपिपापावाणिज्यैर्दैहि
सिद्धांयत लभे। गान्धर्वशिल्पशकटैर्मणिहेमकर्मगन्धक-
र्यैर्नभसि पट्‌कगणैश्च वेश्यैः। हेमाम्बुगोमहिषधान्यकृषि-
क्रयैश्च मूलैर्धनैर्भूपतितोऽपि तलोत्थवर्गैः। स्त्रीसङ्गमापणचौ-
र्य्यचिकित्सितैश्च निन्द्योद्यमैर्भूपतिसेवनतोऽलिवर्गे। भैषज्यक-
पर्गणितादिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रिगिरिदुर्गमयाद्भुत स्थे।

[illegible]

दिवः इति प्रत्यक्षहृदय करोति अथ गवर्भ सर्वत्रस्य म-नुष्यस्य शतस्तस्य पुरुषमेधयाजिन' आजान देवस्य मुख्यं देवत्वम् सूर्यस्येव । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे-वाश्च कर्म्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ता कर्मदेवाः सृष्ट्यादावु-त्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः "ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः" वेददी० जननसाधने २प्रकृतौ च । "न हस्तिनं प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानो हि हस्तीति" शत० ब्रा० पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिक" इति भा० । आ+जन घञ् दीर्घः" ३उत्पत्तौ पु०।

आजानज त्रि० आजाने जायते । सृष्टिकालादारभ्यजाते देवादौ । द्विविधा हि देवाः केचित् कर्मदेवाः केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजानजानां देवाना-मानन्दाः स एको ये कर्म्मणा देवानपियन्ति" ऐत०उ० ।

आजानदेव पु० आजानं सृष्टिकालमारभ्य देव देवत्वप्राप्त । कर्म्मणा तत्प्राप्तदेवभावे चिरप्रसिद्धदेवे 'अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवाना-मानन्दाः" बृ०उ० । "आजानदेवानामेक आनन्द उत्-पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवाः" भा०।

आजानि त्रि० आ+जन-अन्तर्भूतण्यर्थे इण् छन्दसीति दीर्घः । १जनके जनककर्त्तरि । "नीच्यायू पि तव जातवेद-स्तिग्म आजानीरुपसद्ये अग्ने ।" ऋ०१,१७,२ । आजा-नीः जनयितृश्रोमातरः" भा०। अन्तर्भूतण्यर्थाभावे । २अनु-जाते च "तत्रैव पक्षान्तरे आजनय अनुजाता स्वसार इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य न० आजानौ भव ठन् तस्य भावादौ पुरो० यक् । आजन्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्म्मणि च ।

आजानेय पु० आजे विक्षेपेऽपि आनेयोऽश्वभेदो यथा स्यानमस्य । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यत संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः" इत्युक्त लक्षणे उत्तमाश्वे । [स्य नड्वणोपाऽपत्ये ।

आजायन पु स्त्री अजस्यापत्यम् नडा० फक् । अजनामकन्दप-

आजि स्त्री अजन्त्यस्याम् अज-इण् न वीभवः । १समरभूमौ २संग्रामे, "आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः" ऋ०६,२४,६, 'ते यावन्तएवाजौ तावान् स दृश्य परे" रघुः । 'अस्माकमिन्द्र! दुष्टर पुरोयावानमाजिषु" ऋ०५,३५,७ 'आजिषु संग्रामेषु' भा०। ३मर्य्यादायां स्त्री वा ङीप्।

"अतोयान्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनम् आजेः सरणम् दृढस्य धनुषआयमनम्" छा०उ० "आजेः मर्य्यादायाः सरणं धावनम्" शङ्करभा० ५क्षणे ६मार्गे पु० । "धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम" यजु०२९,३९ । "धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-न्नसावाजिर्मार्गः" वेददी०। भावे इण् ७आक्षेपे ।

आजिनीय त्रि० अजिन+चतुरर्थ्यां छणा० छण् । चर्म-सन्निकृष्टदेशादौ । [सन्निकृष्टदेशादौ ।

आजिरि त्रि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ् । अङ्गन-

आजिरेय त्रि० अजिर+शुभ्रादि० ढक् । अङ्गनभवादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे अ । आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षु' । आहरणेच्छौ त्रि०।

आजीकूण न० आजौ कूणति आघ्नोति यस्मिन् आ+कूण-आधारे क । मर्य्यादाधरके देशभेदे तत्र धूमादि०भवादौ षष्ठ्यादौ वुञ् । आजीकूणिक । आजीकूणदेशभवे-पथि अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च ।

आजीगर्त्ति पु स्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा० इञ् । अजी-गर्त्तस्यापत्ये ।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे घञ् । १आजीवनोपाये कृष्यादौ २उपाये च । तद्दर्शनप्रकारश्च "तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीञ्च । स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवै-स्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा" मु०चि० । तथा जन्मलग्नावधि दशमभावे मेषादीनां क्षेत्रहोराद्रेक्काणनवांशद्वादशा-शांत्रिंशांशरूपे षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञान भवति यथोक्तं जातके "अथ कल्याणवर्म्मोक्ता दशमेऽर्थविभेदजाम् । वृत्तिचिन्तां लिखेत्कर्म्माजीवो-क्तामपि चिन्तयेत् । "धातुकालक्षितिपसेवाद्यूततोऽ-जगणत स्वभे भवेत् । जीवन इभगणाश्वतम्पदे मणि-धान्यशकटादिसम्पदैः । मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेखै-र्विद्रुमादिकमणिक्रियादिभिः । इन्दुभागत अथो कु-सीदतोगोरजैर्विषमगाग्निशस्त्रजैः । धनाद्रिकाष्ठसन्नाह कृष्याकृष्यैश्च धान्यकैः । रुपिपाषाणमाणिक्यैर्वह्नि-शिल्पायत स्वभे । गान्धर्वशिल्पशकटैर्मणिहेमकर्म्मगन्धर्म-यैर्भवति पटकागणैश्च लेख्यैः । हेमाम्बुगोमहिषधान्यकृषि-क्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तुलोत्थवर्गे । स्त्रीसङ्गमाप्रदनचौ-र्य्यचिकित्सितैश्च निन्द्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलिवर्गे । भैषज्यरू-पगणितादिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रिगिरिदुर्गमवाप्तनु स्वे ।

ध्यानं दैवतैः सममक्षरीरवैः। मनःसंकोचविता इ तियावाध्वां चराचरा। भगाद् प्राक्सौवेन मनसान र गादनः। सर्वेर्दं वास्तुविन्दं नमाः न नियावराद्। न गाद् नतामाद् सद्य इव सर्वविद् हरि० ११० अ।

भाजसर न समवर्दं वर्त्सदं मधुवर्णविलक्ष सोपम। भद्। ममलसानेनालसरद्वर्त्तां मासब मधुमब सु- विविदितांसहके मारमावर्तिकममावि महामर तम मेदे सद् ना पमरम वि १०१ न मादि १८ न भागवर्तमावाकारखाकार्य मेवना सदि दमा ("विता- मसमेदुं तम भाजसरं मन" भा भा न १८।

भाजमथ न भजमसीर मवायव। विसरवृणि भजमव हार्थे विदिमि भजमर सद्वागमक सम भद्। मजम दशे रजवृणि न भाजमर्थ नाम मह्ना मरागमवेह्रुराम मे" भा न न १२० न "समेमद्वा सर्वखावसौ- सामायन भद्गा" भा डो न ६६ न।

भाजितिनि इ की भजेस मेदरम इ इमन् समावयम् भाजरे भाजमिनमादिम। भामोदमेवदारमोरलम।

भाजजम भव भा+जम-भाद। विज्ञामयमवे "सैम भाजयम इम भव भ मैविमावेदु" मा भा न मोमावाद् भजमो। २भजमरअवे भम।

भाजम(म) भम भजम दसमम् मोमावाद् भजमो मा भद्। भजमन मे "भो-दमामयादाम्" दम।

भाजमतुरभिपद न भाजमम् इरमि भजमव। भव भव इवे रामनि। [भारतमे।

भाजमामर्य इ की भजमारसारमम् सूर्गीदि भम। भम

भाजमीद इ भजमीदो दैनमेदाम भम। भद्। (भाजमीर) दैमरे इम राजा भद्। महेयामिते रवभे इम भम भद्। भजमोम। "भजदुर्मिमादमीमायोदन्द्" न ३ ३३ ६ "भजमोदाव मनुष्ववित भा+स ३मादर मानने न "भरब सटो पूरीरामसिंह भाजन भाद भामादिव वंशम्" दमानमाथ् भा भा न ६५ व। "भोविमेर सविरोरपि भारवाद् भगवाद्। भजाभ विद्युत्वान्दमे वर्षमेन गौरवद्। विमाबूर्त सर्वेषां प्रविमाविर्ति भा भूयम्। सवोभूदिर भवे सोरम विनद् इरोवमम्। इमविदमपर्य भजेवाभमीविव। सम न इविसी भाम इवरीसे भजावर। भजमीडो भजमान्यमहाविदिर्यामो ६१ न। भजमीरेम इम भद्। भाजमीवव महामाराभावने नि।

भाजयम न भजीवमीम भा+जि भावरे मद्। बुंदे भाजरस भम भजयमवत् भजमी भद् भरमा दैवः। भजयमये। भामवा भरा भव म न भद् भरदोवेव। प्राप्तमरवावे "भाजरणय समायुवया न। १६ ३१।

भाजवर्मेप इ की भजसेष मेदयम् दृवा इम। न भर्तीमसामवर्षसमे मका इम्। भादिसमेयम सिमां कीम।

भाजमाव सि भजोमावालेम मद-पिद् भावरे दम मजरामोदैमेव। इम भमादि भम। भजमादेद- प्रारो। भदरैम भदरिमामावाहुमरसी समैमोवरिमा इम दि भजैरे भारो भामारे इमि भम भवालम्।

भाजातमरम इ भजामस्सोदमम् भम। भूवितिरा- मभे न भावा मम दम। भजम भव मरमेदमामे दमा दिवे भूवे न। दमवा वे भवदेवमावामवमसा- मविदुदिवभार" मम भा भजमावमु न भजी- रामा भजोदम् भा न "भजीमामावामम् भाजे मम् मे भमावेति"।

भाजाति की भा+जम-विम्। भाजमवे भमवि "भाज- विमा मभमावि वंशरमविदमबम्। दर्विमर्विमामाजी भावमोवियु भावसे। "भाजोमूवं मदमुमारीमसी भाज- वेदं मम्। दिवा मवमावामीवमामुवाव दौरवम् इति न मद।

भाजाद इ की भजमवि भद-भम भम न भजामम् मर्तिमम्। भजमवमव दमरवभे दिमारिवि भजोभ।

भाजाम भम भजोममवेम भम भामा दहरवम् न भजो। भलिवामवर्मोमे दमे। "भहुर भजम इवि- मीररा तिममावेभा भवर्वदाये इम भरा दिरम् भवि भजमवा दैममाबामवये" मम ११ १७ "पूर्वभाने इरवमेवामो भाविभरे मम भूवरी। भहुरा भजाबु इविभा भवामव इविमरा पाहर्य मूमरलोमवमम् मूमरमम भोरेम भमा मरा दरा भमा दिमे भवे भम दिमर्माव भावम रवादुसीमे भोमरोमने भमव भमसीव भवमम भूमराम भावम न भरे भवि भारमम् दमम- विमार्विमे विमुभरीरे मदुभवि दमावि भावम दम इवेमा भविदुमरविमेदभवरोमवमबाद भवम दमव। भम दमम भव विदम् भारमम भमा, भा-

स्थितम्पुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-समधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपाल डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निव-सति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनो-ऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां “हृद्यय तस्माद्धृदयम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्या-नार्थादित्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येया-नीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

“एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ध्यानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमा-युक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे वरे-ण्यमिभानां(?) • पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परम-दुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचक्षुर्वि-राराहे निर्गमागमपल्लवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वं विन्दु-त्रयविलोचन । विहारशास्त्र हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते । एवं हंसमणिद्वीपे तस्य क्रोड़े परः शिवः । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे ! सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे ! । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योऽपि तेजोलक्ष-परायण । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे ! । तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने ! । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यञ्च तपोलोके निर्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोका-श्रिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते ! चक्रषट्कस्य लक्ष-णम् । यज्ज्ञानादमरस्यैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत् कदाचन”।

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते “आज्ञातं यदना-ज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” यजु० शिवसङ्कल्पः ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये” । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्ति-भेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामोवश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ० उ० । “तदन्तःकरणोपाधि-कस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अ-न्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्यु-च्यन्ते । संज्ञानं सञ्ज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञ-प्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टि-रिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वह-न्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वा-तन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मृतिः स्मरणम् । सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीव-नक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्या अन्तःकरण-वृत्तयः” शाङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त० । आदे-शानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त० स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचारा-भावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना) । “दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्त-मानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप । नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

परागृता गार्ल्यवोसतिया: पैत स्वापाति स्वातवे च । मौक्ताव रावात ववावन वभावानं इषेडविता। प्रभावितनेदयवनारिवप्रैर्ल नात्वाभीमवर्धिर्ति आद्य पदापूतरोमें। पक्वे मवे वाक्वे वातवावाक्षीमि प्रसादसमानि वरच मक्ता"। नारे मत। रथाशीमाव-बावणमे। आशीभवि वपति वव। रआशीभवार्दिष" वर्षाविण वशाशीय रमारो त आ+शीव-वव। वय व रवि नद।

आशीविष न आवाप्यतेन वत्वे वत्र। तत्र मवे स्ते वत्र। इत्यदावानपर्व "आशीवार्व मयहत्‌ दासवाक्य ववि: यह "श्रोवाकालेयशर्वै प्रोवं मीविमृत्त्वम्‌। "क्षोवाबालीववचादिवि च क्वचित्‌।

आशीविका स्त्री आशीमवति आ+शीव विच-वाव। व विवाचो इवी क्षेवाचें क्षायारे। आ+शीव-नईरि वाव। वाव वव आशीवमवर्ते ति वि।

आशीष त्रि आशीभवतेशेव वा कवे बाव। आशी रमोवाते। रवादी "आर्शीय वववृतावाम्‌ रावा आशीमवे इत्यरवावाक्लेशौ आ-भोव मवेविवव। ऐश्वराकालिवे बवाव। आशीमवेवि आशारे वा वाव। रआशीरमीवेव "रव्वावववाबाव आशीष ईवरावीव वह। वारि वार्वे वित्तर्वा वेवि वहाव वादिव: मवा वलोविताशीवे चविचाव इतिवि वा र व दृश्य।

आशु स्त्री आवतवि आ+श-विच दीव। भवि विवा वव करैवे। (वैवार) इत्यदर्थत्व व मर्वैविवाष वर्णे। रवल कर्वैवरेवे।

आशार स्त्री आ+श्वार विच्‌ वार। विशे वहर।

आश्राम त्रि आ+श-विच इत्‌ व वृत्व। आविव वरिवे

आश्रुति स्त्री आ+श्रु- वव इत वृव। आवाशाव्।

आशा स्त्री आ+श-वाव। आत्रेव वारिवव विशावव भवारे क्षमादी प्राप्तव्य वारव्र। आशया व्यवेवि वावता दारचवचवरवे इवा। वसवीवावव दायवव्य वीरविवनवितेव वोवृव वोवि। "मवेवि वेवावित वर्वरावाम्‌ वृवा। "वेवात्‌ तवाव मवा विचराजां इतिवीरवरवीत्‌ रव। "वावविवाक्षीवा विरवावेरावा" वव। इरावार्वितवश्वीवतावा आशनावितिवाम्‌" रव। विरोवितायावारे वर्वीवृव:"। वाव। रश्वोवितिवोवं वावावितवयवारे वर्वोवं च वतवे इत्यवावावतवैवे आशावावे वनितरवा रावावावे। "आशावव्रमव वव वृरोराव वि वीर्वि वैति इवव्‌।

आशाकर त्रि आदवा वरोवि व-वव इव। आशाव वारेव वववव र रावावी विवि आवावारी वव र वि विवरा वोव्‌। विव्‌ आशावव्‌ इव मार्वे वि।

आशावम न आशावर्ण वमव्‌। इवावविवेवेवार-विवतृव्यमृवावाक्षीवववरी व्‌ वृत्वव विव व्हा वारे वमवेरे। विवृववावावी आवावव वृरव आवावोविवेवि वरव। आशावेव्व वव वृरोवरेवि वार्वैवा'। वव विविवविववव वरवव वर्ववरावेवावाव्‌ वारेव दवं ववम्‌ वव वनवे, वर्व ववविवेवि वावेव वृरीवीवरव वतुर्वं ववववववेर्व विवववावाव "वतः वर वया पूर्व वर्वावावि विर्ड वव वेवाव क्वावि वैव वरावावं वावविवर्व। वथा च वव वजावो देवे विविवमोव आरदावाव्‌। "ववशाबृवा-वावं वरीवक्षवावाक्षम्‌। इदववावारे वमवहरीवाद-द्वारव विव। वव विवृवविवार विवृ-क्षवेवमीवविम्‌। वादावाव ववद वा दवाविवा वरी-वि वा। यत्रा वारे विवा वावो विवृवा दविवे वा। तवोर्वं मवचा वावो ववमृवा देववाविवा। रावाव व दवाबावा विवावावी विरवा इव। ववृवार्व ववा-ववा वोवक्वर्वविवदविवो। ववावववयवा वाची वि-वाववा वीविवृवा। वक्षुरेम्‌ विवृवावी ववेवव-विवं वरम्‌। आवारेव विवृवव ववेवेवावेवा। विववावविवं वावरववावयक्षरवम्‌। इवा वव-वेवृवा विवृवावी विवावर। वावो वोवविवावव शयुवृववाव वावची। आवारेवृवववव विवोववि वम्‌रम्‌। क्षोविवां विवर विवे प्राक्ववर्वविवा। वव विवृवावावा पुत्राकी वरेवाव। वविववावि वर्वावा इवाविवावावि। विवार्वं पुत्राकी वीवार-वाव "वेववाविवा। "ववा वावावरोविवा वावा वाती वचावाबा। आवावाबृविवेरोवावृवीवाव वव वैव-वाव्‌। देव वाव वववाईवि इवाव पुवी वदि। दावधावृववावेव वचाव्‌ वाव ववोरित"। इवा-विवावाची ववावावे। "आवाविवावाव वविवावर वर्वं आवावाव ववाव्‌ वृवावो दें क्ववावी वरिव

सितवपुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम्। तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता। एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्यामुक्तम्। मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः। एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां “हृदयं तस्माद्धृदयम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादित्यविरोधः। महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह।

“एतत्पद्मस्योर्द्धदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम्। दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम्। पद्ममध्ये बीजकोषे चारेखिन्नामणीं पुरीम्। तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम्। शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम्। हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः। तारचक्षुर्विरारोहे निर्गमागमपल्लवान्। शिवशक्तिपदद्वन्द्व चिन्द्रलयविलोचन। विहारवास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते। एवं हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः। वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी। तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः। तपोलोक इदं भद्रे। सर्व्वलोकस्य दुर्लभम्। यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत्। मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च। तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे। ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः। शम्भुलोके वसेद्योऽहि तेजोभक्तिपरायणः। तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे। तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने। सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके। सायुज्यं च तपोलोके निर्व्वाणं हि तदूर्द्ध्वके। ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा। इति ते कथितं कान्ते! चक्रषट्कस्य लक्षणम्। यज्ज्ञानादमरत्वैव जीवन्मुक्तश्च साधकः। यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन”।

आज्ञात त्रि॰ आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते “आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” यजु॰ शिवसङ्कल्प।

आज्ञातीर्थ न॰ ६त॰। तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे। “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये”। रुद्रयामलम्।

आज्ञान न॰ आ+ज्ञा—ल्युट्। आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे। मानसवृत्तयश्च यथा। “संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामोवश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ॰उ॰। “तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्युच्यन्ते। संज्ञानं सम्यक्चेतनभावः। आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः। विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम्। प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता। मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम्। दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः। धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति। धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति। मतिर्मननम्। मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम्। जूतिश्चेतसोरुजादिदुःखभावः। स्मृतिः स्मरणम्। सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम्। क्रतुरध्यवसायः। असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः। कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा। वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः” शाङ्करभाष्यम्।

आज्ञानुग त्रि॰ आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त॰। आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि॰।

आज्ञानुगामिन् त्रि॰ आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त॰ व॰। आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप्।

आज्ञानुयायिन् त्रि॰ आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त॰व स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि॰ आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त॰ स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ।

आज्ञानुसारिन् त्रि॰ आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि ६त॰ स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण कर्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि॰ आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल्। आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ। [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न॰ आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक॰त॰। आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु॰ आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः। आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना)। “दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप! नृपतयस्त्वादृशा सार्व्वभौमाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

सितवर्णयुग्मपद्म सुदुर्लभम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-
सुमधवला षक्त्रषट्क दधाना विद्यामुद्रा कपाल
डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निव-
सति च मन सूक्ष्मरूप प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनो-
ऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम् । मनसस्तत्र
स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थिति । एवञ्च श्रुतौ
दहरविद्यायां "हृदय तथा हृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्या-
नार्थाद्रत्वविरोध । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश
भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येया-
नीत्युक्त तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षाया मूलाधारादिकं
भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य
जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।
"एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ध्यानपद्म सुदुर्लभम् । दलद्वयसमा-
युक्त पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये वीजकोषे चारे-
च्छिन्नासने • पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परम-
दुर्लभम् । शम्भुबीज हि तन्मध्ये साकार हसरूपकम् ।
हस परब्रह्मरूप साकार शिवरूपक । तारचतुर्भु-
रारोहे निर्गमागमपत्रवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्व विन्दु-
त्रयविलोचन । विहारस्तस्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते ।
एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोडे पर शिव । वामे तस्य
सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्या प्रसादमासाद्य
सर्वकर्त्ता महेश्वर । तपोलोक इद भद्रे । सर्व्वलोकस्य
दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोग सदाभ्यसेत् ।
मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोक
गोलोकस्य चतुर्लक्षगुण शिवे । । ब्रह्मलोकेषु ये देवा
वैकुण्ठे ये सुरादय । शम्भुलोके वसेद्योऽपि तेजोभक्ति-
परायण । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे ।
तपोलोकसमोनास्ति लोकमध्ये सुलोचने । । सालोक्य हि
महोलोके सारूप्य जनलोकके । सायुज्य च तपोलोके
निर्वाण हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोका-
र्थिन सदा । इति ते कथितं कान्ते ! चक्रषट्कस्य लक्ष
णम् । यज्ज्ञानादमरत्वैव जीवन्मुक्तश्च साधक ।
यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन' ,

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदना-
ज्ञात यज्ञस्य क्रियते मिथ" यजु० शिवसङ्कल्प ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते
आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति
निर्व्वाणसिद्धये" । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्ति-
भेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । "संज्ञान विज्ञान
प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूति स्मृति
संकल्प क्रतुरसु कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि
प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ० । "तदन्त करणोपाधि-
कस्योपलब्धु प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अ-
न्त करणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्यु-
च्यन्ते । संज्ञान सज्ञप्तिश्चेतनभाव । आज्ञानम् आज्ञ-
प्तिरीश्वरभाव । विज्ञान कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञान
प्रज्ञप्ति प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टि-
रिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धि । धृतिर्धारणमवसन्नानां
शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भन भवति । धृत्या शरीरमुद्वह-
न्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वा-
तन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसोरुजादिदु खिभाव । स्मृति
स्मरणम् । संकल्प शुक्लकृष्णादिभावेन संकल्पनम्
रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसाय । असु प्राणनादिजीव-
नक्रियानिमित्ता वृत्ति । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा ।
वश स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाष इत्येवमाद्या अन्त करण-
वृत्तय " शाङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त० । आदे-
शानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि
६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या—णिनि
६त० स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत—णिनि ६त०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ—णिनि ६त०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच्
ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापक पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्ग स्वविषयेषु प्रचारा-
भाव । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे
(हुकुम ना माना)। "दंष्ट्राभङ्ग मृगाणामधिपतय इव व्यक्त-
मानावलेपा नाज्ञाभङ्ग सहन्ते नरप । न्टपतयस्त्वादृशा
सार्व्वभौमा " इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतस पीडासुपचिन्त्यता
चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

[illegible]

आजीवन [illegible]

आजीविका [illegible]

आजीव्य [illegible]

आज [illegible]

आजूर [illegible]

आज्ञप्ति [illegible]

आज्ञा [illegible]

आज्ञाकर [illegible]

आज्ञापत्र [illegible]

स्थितवपुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां "हृद्यय तस्माद्धृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादित्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

"एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्चिन्तामणेः पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचतुर्द्वारोर्द्ध्वे निर्गमागमपल्लवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वं बिन्दुत्रयविलोचनः । विहारश्चास्य हंसस्य हैमपङ्कजपूजिते । एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे । सर्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकगोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे ! । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योऽपि तेऽभोभक्तिपरायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे ! । तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने ! । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यञ्च तपोलोके निर्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकाश्रयिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते ! चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरस्यैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन",

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ" यजु० शिवसङ्कल्प ।

आज्ञातीर्थं न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्वाणसिद्धये" । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । "संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ० । "तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा उच्यन्ते । संज्ञानं सञ्ज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मृतिः स्मरणम् । सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः" शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त० । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त० स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना) । "दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप ! नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

[illegible]

आजीवन न० [illegible] आ+जीव-ल्युट् [illegible] "आजीवनार्थं [illegible]" [illegible]

आजीविका स्त्री० आजीव्यते आ+जीव [illegible]। [illegible] आ+जीव-ण्वुल् [illegible]।

आजीव्य त्रि० आजीव्यतेऽनेन वा कर्मणे ण्यत्। [illegible] "आजीव्य सर्वभूतानाम्" [illegible] आ+जीव [illegible]।

[illegible] त्रि० [illegible] आ+ज्ञा-णिच् [illegible]।

[illegible] स्त्री० आ+ज्ञा-णिच् [illegible]।

आज्ञप्ति स्त्री० आ+ज्ञा-णिच् [illegible]।

आज्ञा स्त्री० आ+ज्ञा-अङ्। [illegible]

[illegible]

आज्ञाकर त्रि० आज्ञां करोति कृ-ट। [illegible]

आज्ञाचक्र न० [illegible]

[illegible]

स्थितमपुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां "हृदयं तस्माद्धृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थाद्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्त तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्ताह ।

"एतत्पद्मस्योर्द्धदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्चिन्तामणेः पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः साकारं शिवरूपकम् । तारचतुर्द्धरारोहे निर्गमागमतत्त्ववान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वे विन्दुत्रयविलोचनम् । विहारस्तस्य हंसस्य हेमपद्मजपूजिते । एवं स्वसोमशिखीपे तस्य क्रोडे परं शिवम् । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इद भद्रे । सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योऽहि तेजोभक्तिपरायणः । तमसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके निर्व्वाणं हि वदूर्द्धके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते । चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरत्वैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन",

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः" यजु० शिवसङ्कल्प ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये" । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । "संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ० । "तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्युच्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मृतिः स्मरणम् । सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः" शाङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त० । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना) । "दृष्टाभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृप ! नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतसि पीडामुत्पादयन्तः आपत्काले क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे तयोः परलोकोरुपरलोक-

विशम्" इति च शब्दार्थवत्म् । [भाषाह्य्षे दाचादो भाषावद द भादी भवति रव–वव । भाईषाच्चे भाषासम्पादिन् इ भाषाम् भाविपरितं भभारणवि वच्+दद+विच विचि वैर च विवसं भोर् । भाविर नित्यबभादे भतुर्षे दाचादो ।

भाष्य न भाष्यते भा+भनुम–भव भवोरः । (भने)"वर्वि- सिद्धोभाव्यं भाष्यतेभूर्वं हर्ष भवेदिका ।विवोधे दर्शेनि "भूरैव दशवाभारतम भवीला"भवेत्य "पूर्व भविम के- भाव्यराथ" सम्मतु वेगवः" इ,वहवता ।भीतारै भनूने इ भवभवाथः । "भाविवोषुभवाराम्याभावाष्यनमिति नियते भाषणोदये । च "लोभ दापति भा भा भभाः पतिभवभाभवभाव भाष्यम् भव भाषावि पीठवे दभादि सहम् भाषो भिनारच्य इति हितीयम् "भाषावि इभ भाष्य इति हितीयम् । "इभूपवो भाषयविचादि भायैव् भभवा ।इ २१ १० भाषावि भाष्येभावि भाषः भवते भावभवाप्या भीयवभावि भाषणोवा भा,भवो वैभु भाष्यणोवेतु वद्दत भोवो भवति वेश भोवश सिद्धिरेवाभावतो । "वहलोऽिचरोविच विकृतिः च दवता च दवता वहलोऽिचरोविच दवता च विकृतिः च दवता बहलोऽिचरोवि च दवता च दवता च विकृतिः" भावविभाषाहृतम् "दर्व भितालर्व हम भवभाषवो भवभावभिता- इति हितीयाभवो भभावा भिरभ्याव ।भवोवाभवो वहभाबाविरभ्याथः । भोभ भहरभवीभ इति

भाष्यटीष न भावैहिताचे भावभे "भावेभ दूवभाव भोरताभ दशभरम् । भवा हरतवभाव भरतभ भवा भरम् । भाष्यहोहर्षाणि भावाणि भाविष्यं भावहावि च । पतिभवे हारवाणी इ भवेवा भावशी भवा" हावभावि इ भावि च भावावि देवतवेचभावि भौवि भवा । "भवि दभावि विभ दभावि भवभ शावि भवा दः भावि भवभ भा २ वि भा २ भा । भवभा हभरा भ भौभ भराहचे भ भवता हविभाभ प्रिया भभरता दिव हाभार । इवभभरा हभ च भवीभविरच भ भवा हविभा भविभोऽविभा दिवं भवभू । भभरो भायुता विभाः । भभा भभभवता भवदृभावेभाव भरम् भौवेभ भीभया हविभा भवेभो । वे देवावा । विविभव । भभवो यो देवाहेवो भव । वे देवावा । भवाभि भवर । भवेभो । वे देवा । हविवोवरः । भवेभो । वे देवा । भव्दः । भवेभो । वे देवा विपुभाः भवेभो । वे देवा । भाभारद । भवेभो । भा- भाविभ भव्ये तिभि भवभभावावि भरवा भरव भव- भम् । दभा २ १, भा । भदर्व विभ भूर्व इवो २ । भाव । भा २ १, भा २ १ १ भा ।।। च विभ भावि विभव भावि भवभ भावि । भा- च भावि भवभ भा २ वि । भा २ भा । भव भवाविभवोरभाभाभेभाव भवो भीतहिभवोरवीविभव च भोभाहूराव भविवाभेभाव भवः हविभहूरव हभावि भाव भवः भारहूरव हारिभाव भवः भीभाव भावि- भाव भवविभवहूरभोविभहूरव भवो भवे च विरते च भवः भव च विवभाव च भवभावित भभवे इभावि भा- भभ् ।। भाविद । भावि । विभव । भावि भवभ । भावि । भाव । भावि । भवभ । भा २ वि । भा २ भा । । भभोहभाव भभोऽवभभ हभाभाव भावभाभव च भभो भवः । वहाव भीतवे भवः विभाव विभभवे भवः हविरहाव च भवविवे च भवविभभाव च भावि च भव भाववेभाव हभाभवेभाव भवः हभवेभाव भिरभ्वे भव भवः भंदते च भिवते च भावभाविभावि पूर्वे भदृ । (दाभारभो १७ ।भ ६,७ भदा) भाभा- भभो भविवभवे दभाभूहाव विभा भवेद् भविवावे विभवभवे भभभावे च भवे भवरावे भव हभा भवीविवेवभवेऽि भवभाविभभवं च दद विभ भू इवोवे भव इति भीतहीभाव विवहोभाव भवोभव भभभ भाभावे भोवं विहाव हभावभ् ।

भाष्यप द भाष्य विवभि भाष्य+भा भवर व । दववभ हर्व वैभाभो विहवेभ । "भोभदा भाव विभावे भविभवभो पवीर्व भः । वैभाभाभभवा भाव भारवा भ इ भविभ " भवा । "इवभभाभभराभा इति भा भा व । "देहा भाभरा भाभरेवि देवा भा- भभवा भभिवरेमाववेवि" च भव भा ।

भाष्यभाष इ भाष्यभव भाषः । ।इवभवेवे भवव्भाव भाभा भवति भवभाभ । इवभ १भहवाभाविवे च द च भभ्यविभावभेवदवावे भवेवावे दीवभाव भावीभ- विभव भहविभभावे भोभाव दीवभाव भावविवेहर । "सुभीवाचाभोवाहाभणभाभो भहभावमवे भाभा भी भाव भभोवि" भावरम । भव"हेवाभ भभ्वे भभा देवभभवे इति भवभदूभावि" भोभाव भाभा दव

सोमायेति दक्षिणपूर्व्वार्द्धे इति भेदः । "ता उहैता देवताश्चक्रुः यादृशा अग्नीषोमावन्वाजग्मतुरग्नीषोमौ युवं वै नौ भूयिष्ठभाजौ स्थो ययोर्वामिदं युवयोरस्मानन्वाभजतमिति। तौ होचतुः किमावयोस्ततः स्यादिति यस्मै कस्मै च देवतायै हविर्निर्व्वपास्तद्वां पुरस्तादाज्यस्य यजामेति तस्माद्यस्मै कस्मै च देवतायै हविर्निर्व्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति" शत॰ब्रा॰ । इति तयोः सर्व्वदेवानां यज्ञस्यादौ आज्यभागदानं विहितम् । "आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन" कात्या॰ २,२,१, ।

आज्यभुज् पु॰ आज्यं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं विलीनं सर्पिः भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १हविर्भुजि वह्नौ तन्मुखेन हविर्भोजि २देवे च।

आञ्जन न॰आ+अञ्ज–ल्युट्। समन्तादभ्यञ्जने। "तेजो वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम्" ऐ॰ब्रा॰ अञ्जनाया भव अण्। २हनुमति वानरभेदे स च दाशरथिसहाय "दाशरथिवल्लेरिवाञ्जनेनीलनलपरिगतप्रान्ते" काद॰। अञ्जनस्येदम् अण्, । ३अञ्जनसम्बन्धिनि त्रि॰।

आञ्जनिक्य न॰ अञ्जनाय हितम् ठञ् ततः पुरो॰ भावे कर्म्मणि च यक् । अञ्जनसाधनत्वे ।

आञ्जनेय पु॰ अञ्जनाया अपत्यं ढक्। अञ्जनागर्भजाते हनूमति वानरे । "अञ्जनागर्भसम्भूतो वायुपुत्रो महाबलः" । हनुमत्स्तुतिः । [अञ्जलिकरणे ।

आञ्जलिक्य न॰ आञ्जलिरेव स्वार्थे कन् ततः पुरो॰ यक् ।

आञ्जिनेय पु॰ अञ्जिन्या भवः ढक् (आजनाइ) कीटभेदे ।

आञ्जिहिषा स्त्री आंहितुमिच्छा आ+अन्ह–सन्–अ । आगमनेच्छायाम् "आहिष्ट जाताञ्जिहिष" भट्टिः ।

आटरूष पु॰ अटरूष एव स्वार्थे अण् । वासकवृक्षे स्वार्थे कन् तत्रैव "आटरूषकवर्णाभाण्ड्या यान्त्यनुयायिनाम्" भा॰द्रो॰ प॰ ।

आटविक त्रि॰ अटव्यां चरति भवो वा ठक् । अरण्यचारिणि "प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः" मनु "दण्डेषु सङ्क्रतुकुमाराटाविका सामन्तसैनिकाद्याश्च" चा॰ट॰ २"सैन्यभेदे। सैन्यानि च षड्विधानि। यथा 'मौलं भृत्यं सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्' मल्लिनाथधृतकोषः । तदभिप्रायेणैव "षड्विधं बलमादायेति" रघुः ।

आटवी स्त्री अटव्या सन्निकृष्टा पुरी अण् । दक्षिणदिक्स्थयवनपुरीभेदे । सहदेवदिग्विजयवर्णने । "दूतैरेव वशे चक्रे करञ्चैनानदापयत् "पाण्ड्याय द्रमिडांश्चैव सहितांश्चोड्रकेरलैः । अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान् । आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा" भा॰स॰प॰।

आटि पु॰आ+अट्–इण् । १शरारिपक्षिणि । २मत्स्यभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप् । शालन्यादिषु पाठात् शालाशब्दे परेऽस्योदात्तत्वम् ।

आटिक त्रि॰ आटाय गमनाय प्रवृत्तः ठञ् । गमनप्रवृत्ते स्वार्थे ष्यञ् । आटिक्यमप्यत्र न॰।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति अण्–ङीप् । पटदाद्यहिर्गन्तुमर्हायामनुपजातपयोधरायां स्त्रियाम् । "मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राण उवास" छा॰उ॰। आटिक्याऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया जायया सह" इति भा॰।

आटीकन न॰ आटीक्यते ईषद्गम्यते आ+टीक–ल्युट् । वत्सानां प्रथममल्पगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारा॰ नान्ततया पाठः प्रामादिकः ।

आटीमुख न॰ आट्या शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य । सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे "कुशोकृपपत्राटीमुखशरारीमुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणनायाम् सुश्रु॰ अर्द्धधारशब्दे विवृतिः ।

आटोप आ+तुप–घञ् पृषो॰ टत्वम् । १दर्पे, २सरम्भे, ३आडम्बरे च । "साटोपमुर्व्वीमनिशं नदन्तः" माघ "मदजलदुर्द्दिनान्धकारगजघटितघनघटाटोपपरिपालितापि"काद॰"साटोपं परिक्रम्य"वेणी॰"कलापरुचिराटोपैर्मचितान् सकुटानिव" भा॰व॰प॰। ४वातजन्ये उदरशब्दभेदे "आमाटोपार्त्तिविस्तम्भगुल्मक्रिमिविकारिणाम्" सुश्रु॰ ।

आडम्बर पु॰ आ+डबि–क्षेपे, अरन् । १हर्षे, २दर्पे, ३तूर्य्यस्वने, ४आरम्भे ५सरम्भे, ६अक्षिलोम्नि, गजगर्ज्जिते, ७आयोजने च । मत्वर्थे इनि । आडम्बरिन् तद्युक्ते त्रि॰ । [भेदे । ततः गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् ।

आडारक पु॰ अड–उद्यमे घञ् ततः आरक् ऋषि-

आडि पु॰ अड–उद्यमे इण् । स्वनामख्याते मत्स्यभेदे । शरारीविहगे च पुस्त्री॰ स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकाप्यत्र ।

आडू पु॰ अल ऊ लस्य ड नि॰ वृद्धिः । (भेला) उडुपे ।

आढक पु॰ आढौकते आ+ढौक–घञ् पृ॰ । "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः इति" मतभेदे चतुर्विंशत्यधिकसहस्रमुष्टिमाने "द्वादशप्रसृतिभिः कुडवस्तैश्चतुर्गुणोत्तरैः प्रस्थाढकद्रोणाः, इत्युक्ते द्विनवत्युत्तरशतप्रसृतिमाने च

[illegible] । [illegible]

भाष्य न° [illegible]

[illegible]

भाष्यप्रदीप न° [illegible]

[illegible]

भाष्यप पु° [illegible]

[illegible]

भाष्यभाग पु° [illegible]

[illegible]

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा। ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति" मनुनाऽण्डशकलाभ्यां तयोरुत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम्।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन—ड स्वार्थे अण्। १अण्डजे पक्षिसर्पादौ। २तच्छरीरे न० "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इति छा०उ०। "तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशात् न तु तेजःप्रभृतीनाम्। तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति। कानि तानीत्युच्यन्ते। अण्डजमण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। तेन पक्षी पक्षिणां बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम्। तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते। सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव बीजं नाण्डादीति। दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे। अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम्" भा०।

आण्डायन त्रि० अण्डेन निर्वृत्तं पक्षा० फक्। अण्ड-निर्वृत्ते त्रि०। [ण्डीर इत्येव साधुरित्यन्ये।

आण्डीर पु० आण्डमस्त्यस्य ईरच्। दृषणयुक्ते इत्यपरे अ

आण्डीवत पु० राजभेदे। तेन निर्वृत्तम् कृशा० फिञ्। आण्डीवतायनि तन्निर्वृत्ते त्रि०।

आत् अव्य० अत—विच्। १अनन्तरमित्यर्थे। "आदस्य वातो अनुवाति शोचि" ऋ० १,१४८,४ २अपिचेत्यर्थे "विश्वकर्मा विमना आद्विहायाधाता विधाता परमोत सन्दृक्" यजु०१७,२६, "आत् अपि च" वेददी० आ+स्वरूपे तकारः। ३आकाररूपे वर्णे पु० "आतश्चोपसर्गे कः" पाणिनिसूत्रम्।

आत त्रि० आ+अत् अच्। सततगते प्रसृते। "पक्षोभिरयमाणा उदातैः"यजु०२९,५, "आतैः प्रसृतैः"वेददी०

आतक त्रि०अत+ण्वुल्। १सततगन्तरि २सर्पभेदे पु०"वाजुकश्चाजगश्चैव धूर्चकः प्रातरातकौ। कौरव्यकुलजास्त्वेते मयाता हव्यवाहनम्" भा०आ०५७ अ०।

आतङ्क पु० आ+तकि—घञ्। १रोगे, "दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा। दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः" या० २सन्तापे, "प्रश्नेन च विजानीयात् देशं कालं जातिसात्म्यमातङ्कं समुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायम्" इत्यादि सुश्रुत। ३सन्देहे, ४मुरजशब्दे, ५भये च। "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः" रघुः।

आतञ्चन न० आ+तन्च—ल्युट्। १वेगे, २प्रापणे, ३आप्यायने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय ४अम्लद्रव्यप्रक्षेपे, (दम्बल देओया) ५निक्षेपे, ६उपद्रवे, ७द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य चूर्णने गलितस्वर्णादेर्द्रव्यान्तरयोगेण दृजारणे च। करणे ल्युट्। ८दधिसाधने द्रव्ये (दम्बल)। गोभ्योहि दशविधा दुग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" शत०ब्रा०। तत्र प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १शृतं पक्वं पयः २। शरः पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम् ३। घनीभूतं वस्तु दधि ४। दधिभवं सारभूतमुदकं मस्तु ५,। नवनीतघृते ६,७, प्रसिद्धे आतञ्चनं दधिभावकारणम् ८। आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयने सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा ९। द्रवात्मकं वाजिनम् १०" भा० 'यत्पूर्व्यैद्युर्दुग्धं हविरातञ्चनं' ततकुर्वीत कात्या०। [स संसदा" रघुः।

आतत त्रि० आ+तन—क्त। विस्तृते "आततज्यमकरोत्

आततायिन् त्रि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं शीलमस्य अय—णिनि। वधोद्यते। विषयभेदेन आततायिवधे दोषादोषौ" प्रा०वि० उक्तौ यथा दृह०"नाततायिवधे हन्ता किल्विषं प्राप्नुयात् क्वचित्। विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्"। किल्विषाभाव प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अपराधाभावो दण्डनिषेधार्थः। यत "सर्वत आत्मानं गोपायीतेति" श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम्। कात्यायनः। "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" जिघांसी सन् हन्यात् छेदित्यर्थः। देवलः। "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम्। निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"। भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः। दोषदर्शनं नियमार्थम्। मनुविष्णू। "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" एवकारो नियमार्थः। तथा "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति"। यस्माद्धन्तृमन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषोहन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः। आततायिन-

[illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] (२) [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्विधा । ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति" मनुनाऽण्डशकलाभ्यां तयोरुत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम् ।

आण्डज पु॰ अण्डात् जायते जन–ड स्वार्थे अण् । १अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २तच्छरीरे न॰ "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इति छा॰उ॰ । "तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेवाभिति सप्तमीनिर्देशात् तेल प्रभृतीनाम् । तथास्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । अण्डजमण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डज पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेवं बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्यादि यदिष्वातन्त्र्या श्रुतिः स्यात्तु तन्त्रा श्रुतिर्यत आण्डजादेव बीजं नाण्डादीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम्" भा॰ ।

आण्डायन त्रि॰ अण्डेन निर्वृत्तः पक्षा॰ फक् । अण्ड॰ निर्वृत्ते त्रि॰ । [एडीर इत्येव साधुरित्यन्ये ।

आण्डीर पु॰ आण्डमस्त्यस्य ईरच् । वृषणयुक्ते इत्यपरे अ

आण्डीवत पु॰ राजभेदे । तेन निर्वृत्तम् कृशा॰ फिञ् । आण्डीवतायनि तन्निर्वृत्ते त्रि॰ ।

आत् अव्य॰ अत–क्विप् । १अनन्तरमित्यर्थे । "आदस्य वातो अनुवाति शोचि" ऋ॰ १,१४८,४ २अपिचेत्यर्थे "विश्वकर्मा विमना आद्विहायाधाता विधाता परमोत सन्दृक्" यजु॰१७,२६, "आत् अपि च" वेददी॰ आ+ सकृपे तकार । ३आकारकृपे वर्णे पु॰ "आतश्चोपसर्गे क" पाणिनिसूत्रम् ।

आत त्रि॰ आ+अत् अच् । सततगते मस्ते । "पत्नीभिः श्रयमाणा उदाते" यजु॰२९,५, "आतं मस्ते" वेददी॰

आतक त्रि॰आ+अत+ण्वुल् । १सततगन्तरि २सर्पभेदे पु॰"वासुकेयाजग्मतुश्च धूर्तक मातरातकौ । कौरव्यकुलजास्त्वेते मयाता हव्यवाहनम्" भा॰आ॰५७ अ॰ ।

आतङ्क पु॰ आ+तकि–घञ् । १रोगे, "दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा मत्प्रतां शुचिः" या॰ २सन्तापे, "प्रत्ने न च विजानीयात् देशं कालं जातिमात्मन्नमातङ्कं समुत्पत्तिं वेदमापद्यत्रयम्" इत्यादि सुश्रुत । ३सन्देहे, ४मुरजशब्दे, ५भये च । "पृष्ठायुधजीविन्यो निरातङ्कामिरीतयः" रघु॰ ।

आतञ्चन न॰ आ+तन्च–ल्युट् । १वेगे, २ज्ञापणे, ३आप्यायने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय४अन्यद्रव्यनिक्षेपे,(दमन देशीया)५निक्षेपे, ६उपकृपे, ७द्रवद्रव्यमध्येयेन कठिनद्रव्यस्य घूर्णने गमितमपर्यादेर्व्यानारयोगेण दृढारणे च । करणे ल्युट् । ८दधिसाधन द्रव्ये (दम्बन) । गोमयोर्विशिष्टयविधा दुग्धादरस्त्रावपञ्ज्ने यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्यै शृत तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीत तस्यै घृत तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" शत॰ब्रा॰ । तत्र प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १शृत पक्व पय॰२। शर पयोमीर॰ क्षोपरि सारभूतम्३ । घनीभूत वस्तु दधि४ । दधिमयं सारभूतशटक मस्तु ५, । नवनीतघृते ६,७, प्रसिद्धे आतञ्चन दधिभावकारणम् ८। आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयने सति यत् घनीभूत वस्तु जायते सामिक्षा९। तद्यातक वाजिनम्१०"भा॰ 'यतृपूर्वेद्युर्दुग्धं हविरातञ्चनं' तत्कुर्वीत कात्या॰ । [न संपदा" रघु॰ ।

आतत त्रि॰ आ+तन–क्त । विस्तृते "आततज्यमकरोत्

आततायिन् त्रि॰ आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितु शीलमस्य अय–णिनि । वधोद्यते । विषयभेदेन आततायिवधे दोषादोषौ"मा॰वि॰उक्तौ यथा ह॰"नाततायिवधे हन्ता किल्विषं प्राप्नुयात् क्वचित् । विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्" । किल्विषाभाव प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अपराधा भावो दण्डनिषेधार्थः । यत "सर्वत आत्मानं गोपायातेति" श्रुतिमूलमिदम् अत पलायनादिनापि रक्षणा भावे इद बोद्धव्यम् । कात्यायन । "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघासन्त जिघासीयात् तेन ब्रह्महा भवेत्"जिघासी सन् हन्यात्क्षेदित्यर्थः । देवल । "उद्यम्य शस्त्रमायान्त भ्रूणमप्याततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"। भ्रूणोब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शन नियमार्थम् । मनुविष्णू । "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्"एवकारोनियमार्थ । तथा "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति"। यथाहन्तृमन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति स पुन पुरुषोहन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । आततायिन-

नात् वधिनः । "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः" । विष्णु कात्यायनौ । "उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनश्च राजसु । भार्यातिक्रमिणश्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः । यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान्" । शिरोधरात् कात्यायनः । "उद्यतासिरघ्निविषाग्निदाहकारी च चण्डाले सर्वदाततायिनः" । कात्यायनेनोक्तम् । तेन पूर्वाध्यायार्थस्य कारणोपपन्न आततायिता । तेन सर्वत्र वधे दोषाभाव । नन्वाततायिनोऽपि वधे प्राप्ते दोषप्रसक्तौ ? "आततायिनि दोषोऽस्ति नोक्तो वाच्यः हन्यात् यदा हन्यात् आततायिन हन्यात्" । तथा वशिष्ठः । "आततायिनं शोणिताद् हन्यात् पातकवैति" । अत्र पूर्वपदविरोधः । तथाहि । अत्र आततायिना कात्यायनः । "आततायिनि चोद्यत इत्यतस्त्वाततायिनस्तथा । यस्य वध आपद् गावे नीचे वधे वधः" । कथमनेन आदिः धर्मलोपः । तेन पशुहिंसा यदोन्निषातादिर्जयेत् अतोऽभावशास्त्र वचनमाश्रीयमाणः । तथा भगवद्गीतायां पाठ । "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः" इति । एतान् भीष्मादीन् आततायिनोऽपि अर्जुनविषये । एवमाततायिवधाभ्यनुज्ञायाः । "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन" । यद्यपि "इदमङ्गल्यं हन्यादिति" । मनुः । तथापि इयं वचनात् कर्तव्यादेशपरा न सर्वथा । एवं पञ्चपाण्डवादयः । अतएवार्जुनः वध्यानां न वध्याः । पूर्वोक्तानामाततायिनां वा हननं नम् । गोरवात्तस्ति न वध्या । "अधिकं भवितव्यं हन्तृणामाततायिनाम् । ब्राह्मणानामपि न वधे दोषमाहुः मन्वादयः शास्त्रविदो । निषेधात् कात्यायनः । अहत्वाताततायिनं वधे दोषो न विद्यते । निर्दिष्टं महापातकं एव च गुरुतल्प" इत्यनेन । सुमन्तु कात्यायनाच्च तैन "सपूर्वाणो हन्यो वैश्यो ब्राह्मणेऽपि वा । न च समुन्नति हि । येनानी जितेन्द्रिय । विनायकानामपि "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" । तथा आततायिवधाभ्यनुज्ञावति वैराग्यं दृष्टे । शिरोच्छेदनेन गुरुद्रोहं न दोष' इत्यादि वचनम् । एवं विहितेऽपि वैश्यादीनामुचितम् । अतो ब्राह्मणवधे निषुहीन निषिद्ध इति दर्शितम् इत्यादि सकलस्य कल्पनायाः विरोधे सर्वथा न दोषः प्रसक्त अस्मादेव वेदविरोधाश्रयणात् मनुप्रत्ययाः । यदा हि शस्त्रादिप्रहारादिना प्राणोपघातः पश्यन् ततः "आततायिनं हिंसावे हन्यादेव धाराक्रान्ते । गौतमस्तु धर्मो न कौर्ये इत्याह । तत्र आततायिनः हिंसावर्ती धर्मो नाततायी मवितव्योऽपि । एवं ना दारकी वैरादि" । इत्येतन्महाभाष्यकाराणामाततायिनोऽपरमात् निरूपणादिति । प्रागुक्तवचनानि वेदानामविरुद्धान्यपि वचनात् हन्तुर्दोषो नास्तीति "आततायिवधे दोषोऽस्ति नाततायिन हन्तरि" इत्युक्तत्वात् । "आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः" इति वचनात् । आततायिनामपि आततायिनो हिंसा प्रतिषेधेऽपि अन्यस्य वधे हिंसायामपि निषेधादिति आततायिनां वधेऽपि निषेधात् । "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्" इत्यादि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयम् । तथा "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः" तथा "उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि । भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् विजानीयात् सर्वानेवाततायिनः" इति आततायिनो दर्शिताः । अतएव ब्राह्मणस्य आततायिनः आततायिनो वधे निषेधः । निमित्तविशेषेण निषिद्धाचारस्यापि ब्राह्मणस्य वधे दोष एव" । ब्राह्मणस्य आततायिने दोष एव । अतएव गौतमेनाप्याततायिविषये कृत्वा "ब्राह्मणेनैव शस्त्रं गृह्णीयात् ब्राह्मणाततायिनि" इति वदता ब्राह्मणस्याततायिनोऽपि वधनिषेधः प्रदर्शितः ।

आतति स्त्री आ–तन–क्तिन् । आतानने विस्तारे । अ मिषिद्धर्षि वक्ष्यति ४, १, १ ।

आतप्त त्रि आसमन्तात् आ+तप–क्त । माघे "अतिताप रक्तदीप्तस्तम आतप" ऋ ८, ७२, १ । आतप आतापित वा ।

आतप पु आ–तप–अच् । स्फुरणे रविकिरणात्मके दीप्ते च । "आतपः कटुको रूक्षः स्वेदमूर्च्छा-

मद॰ । दाहर्थवर्ण्यजननोनेत्ररोगप्रकोपनः” सुश्रुत॰ । “भवति यपुरधाप्यच्छायमेवातपेऽपि” माघ॰ । “आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः” रघु॰ । “तमातपक्लान्तमनातपत्रम्” रघु॰ । “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा॰ । “शीतातपाभिघाताश्च विविधानि भयानि च” मनु॰ । आतपश्च विरलसंयोगापन्नः सूर्य्यस्य किरणभेदः स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगापन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः । अस्य च निविडतेजस्त्वादुष्णस्पर्शवत्त्वम् तेन तु तदाश्रयकार्य्यमनुमेयम् । एव “आतापतापितभूमौ माधव । माधव । मा धावेति” यशोदावाक्येऽपि । २ प्रकाशे “छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति” श्रुतिः ।

आतपत्र न॰ आतपात् त्रायते त्रै–क । छत्रे । स्वार्थे कन् । आतपत्रकमप्यत्र । “तमातपक्लान्तमनातपत्रम्” । “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्” । “पद्मा पद्मातपत्रेव भेजे साम्राज्यदीक्षितम्” इति च रघु॰ । “राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम्” शकु॰ । “तस्यातपत्रं विभराम्बभूवे” माघ । “निजातपत्रस्य तलस्थिते मम” नैष॰ आतपत्रोत्पत्तिर्यथा भार॰आनु॰प॰ ९२,९५ अ॰ । “यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षभ । । छत्रञ्चोपानहौ चैव केनैतत् संप्रवर्त्तितम् । कथञ्चैतत् समुत्पन्नं किमर्थञ्चैव दीयते । न केवलं श्राद्धकृत्ये पुण्यकेष्वपि दीयते । बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो ब्रह्मन् ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । भीष्म उवाच । शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् । यथैतत् प्रथितं लोके यथा चैतत् प्रवर्त्तितम् । यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप । । जमदग्नेश्च संवादं सूर्य्यस्य च महात्मनः । पुरा स भगवान् साक्षाद्धनुषाऽक्रीडत प्रभो ! । सन्धाय सन्धाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गव । तान् सर्वान् रेणुका क्षिप्तांस्तस्येषून् दीप्ततेजसः , आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ! । अथ तेन स शब्देन ज्यायाश्चैव शरस्य च । प्रहृष्टः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् । ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स सायकान् द्विजो मुक्त्वा रेणुकामिदमब्रवीत् । गच्छानय विशालाक्षि ! शरानेतान् धनुश्च्युतान् । यावदेतान् पुनः सुभ्रु ! क्षिपामीति जनाधिप । । सा गच्छन्त्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी । तस्थौ तस्य हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च । स्थित्वा सा तु मुहूर्त्तं वै भर्त्तुः शापभयाच्छुभा । ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा । प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी । सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती । उपाजगाम भर्त्तारं भयाद्भर्त्तुः प्रवेपती । स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् । रेणुके ! किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः । रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ! । सूर्य्यतेजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता । एतस्मात् कारणाद्ब्रह्मंश्चिरायैतत् कृतं मया । एतच्छ्रुत्वा मम विभो ! मा क्रुधस्त्वं तपोधन ! । । जमदग्निरुवाच । अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके ! तव दुःखदम् । शरैर्निपातयिष्यामि सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा । भीष्म उवाच । स विस्फार्य्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान् बहून् । अतिष्ठत् सूर्य्यमभितो यतो याति ततोमुखः” । इत्येवं क्रोधेन आत्मानं (सूर्य्यं) पातयितुमिच्छवे जमदग्नये विप्ररूपः समागत्य तं च परितोष्य तस्मै छत्रमुपानहौ च सूर्य्योऽददादित्युक्तं ततोऽध्यायान्तरे यथा ।

“एवमुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः । अथ सूर्य्योऽददत्तस्मै छत्रोपानहमाशु वै । सूर्य्य उवाच । महर्षे ! शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् । प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्म्मपादुके । अद्यप्रभृति चैवेह लोके सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षय्यमेव च । भीष्म उवाच । छत्रोपानहमेतत्तु सूर्य्येणैतत् प्रवर्त्तितम् । पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत । । तस्मात् प्रयच्छ विप्रेषु छत्रोपानहमुत्तमम् । धर्म्मस्तेषु महान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा । छत्रं हि भरतश्रेष्ठ । यः प्रदद्याद्द्विजातये । शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते” । एतल्लक्षणं छत्रशब्दे वक्ष्यते ।

आतपवत् त्रि॰ आतपोऽस्त्यत्र मतुप् मस्य वः । आतपयुक्ते “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा॰ ।

आतपवर्ष्य त्रि॰ आतपे निमित्ते सति वर्षन्ति सा॰ कर्त्तरि यत् । वृष्टिजले “अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्ष्याः” कात्या॰ १५,४,५, अन्तरिक्षात् ग्रहीतव्या आतपवर्षेणा या आतपे वर्षन्ति ताः । अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्य भूमिपतनात् प्रागेवाकाशात् पतन्तीरादाय ग्रहीतव्याः” कर्क॰ । अतएव वृष्टिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभिप्रायेण तासां यज्ञकाले ग्रहणासम्भवेन पूर्व्वं सम्पादनोक्ता “यूपसंस्कारेण नैमित्तिकत्वसम्भवात्” कात्या॰ १५,४२

[illegible] पठितः। "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः"। विष्णु [illegible]। "उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चैव राजनि। भार्यातिक्रमकारी च [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] आततायिनः। [illegible] [illegible]। [illegible] आततायिनोऽपि [illegible] [illegible]। आततायिवधे दोषोऽस्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। यथा [illegible]। "आततायिनि [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] आततायिनः। "आततायिनि [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]। "आतता [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] "[illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] आततायिनः [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। आततायिवधे दोषो [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible]"। यथा "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे। [illegible]

[illegible] [illegible] "[illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible]"। "[illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] आततायिनः [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "आततायिवधे दोषोऽस्ति [illegible]"। [illegible] "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः" यथा "उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चैव राजनि। भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः। एवमाद्यान् विजानीयात् सर्वानेवाततायिनः" इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] आततायिन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] आततायिवधे दोषो [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible]।

आततिन् त्रि० आ-तन-इनि। आतानके विस्तारके। स्त्रियां ङीप् [illegible]।

आतत् त्रि० आतनोति आ+तन-क्विप्। [illegible] "[illegible] [illegible] आतत [illegible]" [illegible]।

आतप पु० आ-तप-अच्। १ सूर्यदीप्तौ २ [illegible] रौद्रे च। "आतपः [illegible] [illegible]

अतिथिपरिचर्य्याप्रकारस्य परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । स्वार्थे ष्यञ् । २अतिथौ क्लीब० ।

आतिदेशिक त्रि० अतिदेशादागत ठक् । अतिदेशप्राप्ते । यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । "आतिदेशिकमनित्यम्" इति व्या० परिभाषा ।

आतियात्रिक त्रि० अतियात्रायां नियुक्त ठक् । आतियात्रिकदेवे विवरणमातियात्रिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरिच्यते कर्मणि घञ् तस्य भाव ष्यञ् । अतिरेके हलौ स्वपरिणामातिरेके ।

आतिवाहिक त्रि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे नियुक्त ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते अर्चिरादाभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सू० । अतिवाहने नियुक्ताश्च द्विविधा दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मिणा दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादय अर्च्चिरादयश्च ते च छा० उ० दर्शिता यथा ।

"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्य पितृलोक पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं त देवा भक्षयन्ति" । "इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिक कर्म, पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्त च बहिर्वेदि, यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविध परिचरण च इत्याचार्य्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्ज्जितत्वाद्धूम धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं, रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थ । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिण प्रकृता संवत्सर संवत्सराभिमानिनीं देवताम भिप्राप्नुवन्ति । कुत पुन संवत्सरप्राप्तिप्रसक्तो यत प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविन संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविन संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्ति प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्य पितृलोक, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्ते प्राप्य चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवाना त चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोष । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्हि उपकरणमात्रं देवाना भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषा स्त्र्यादीना पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्त सुखिनो देवै क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां तेषूपभोगयोग्य चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं "पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुता सोमो राजा सम्भवन्तीति" । ता आप कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोक प्राप्य चन्द्रत्वमापन्ना शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकाना भवन्ति । इति" भा० पितृयान पन्था दर्शित देवयानस्तु ।

"अथ यदु चैवास्मिञ्छव्य कुर्वन्ति यदि च नार्च्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्य संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानव स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते" "अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवम्प्रविदि शव्य शवकर्म इते कुर्व्वन्ति यदि च न कुर्व्वन्ति ऋत्विज , सर्व्वथाप्येवंविदो न शवकर्मणा अकृतेनापि न प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य कश्चनाभ्यधिको लोक "न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति" श्रुत्यन्तरात । शवकर्मण्यनादर दर्शयन् विद्या स्तौति, न पुन शवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्मणि कर्मणा फलारम्भे प्रतिबन्ध कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भ दर्शयति । ये सुखाकाशमभिस्थ संयद्वामनीत्येनोपासते प्राणसहितामग्निविद्याम्, तेषामन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत्

"[illegible]" [illegible] ।

आतपवारण न० [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

आतपलङ्घन पु० [illegible] ।

आतपाभाव पु० [illegible] ।

आतपीय त्रि० [illegible] ।

आतपोद्भव न० [illegible] ।

आतमाम अव्य० आ+तम् [illegible] ।

आतर पु० [illegible] ।

आतपत्र न० [illegible] ।

आतङ्क पु० [illegible] ।

आता स्त्री [illegible] ।

आतान पु० [illegible] ।

आतानक त्रि० [illegible] ।

आतापि पु० [illegible] ।

आतापिन् पु० [illegible] ।

आतायिन् पु० [illegible] ।

आतार पु० [illegible] ।

आताम्र [illegible] ।

आति पु० [illegible] ।

आतिथिक [illegible] ।

आतिथेय न० [illegible] ।

आतिथ्य न० [illegible] ।

अतिदिष्टदित्यर्थप्रकारस्य परिगणनपक्षे प्राप्यते । स्वार्थे ष्यञ् । २ अतिदेशे हेम० ।

आतिदेशिक त्रि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते । यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । "आतिदेशिकमनित्यम्" इति व्या० परिभाषा ।

आतियात्रिक त्रि० अतियात्रायां नियुक्तः ठक् । आतियात्रिकदेवे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरिच्यते कर्मणि घञ् तस्य भावः ष्यञ् । अतिरेके स्वपरित्यातिरेके ।

आतिवाहिक त्रि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे नियुक्तः ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० सू० । अतिवाहने नियुक्ताश्च द्विविधाः दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मिणां दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादयः अर्चिरादयश्च ते च छा० उ० दर्शिता यथा ।

"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति"। "इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि, यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणं च इत्यायाद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीम् अपरपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसक्तिर्यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य एकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यं प्राप्नुवन्ति चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवा इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते ननु अनर्थायेष्टादिकरणं यदन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्हि उपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ति । शरीरञ्च तेषां तेषूपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं "पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुता सोमो राजा सम्भवन्तीति" । ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । इति" भा० पितृयानपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।

"अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते" "अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यदि उ च एवंविदि शव्यं शवकर्म इते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति ऋत्विजः, सर्वथाप्येवंवित्तेन शवकर्मणा अकृतेनापि न प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य कश्चनाभ्यधिको लोकः "न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति" श्रुत्यन्तरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति न पुनः शवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्मणि कर्मणा फलारम्भो प्रतिबद्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्वामनीत्वेनोपासते प्राणसहितामग्निविद्याम्, तेषामन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत्

तल्लोकानतिवाहकत्वेन वा स्वयमनुग्रहेण वा केनचि-दनुग्राहकेणावगन्तव्यम्। तस्मादातिवाहिका एवैते देव-तात्मानोऽर्च्चिरादय इति” शाङ्करभाष्यम्।

आतिवाहिक आतिवाहकाले इतोलोकान्तरगतिकाले भव ठञ्। मनुष्याणां मृत्युकालभवे २ देहभेदे पु० शरीरविशेष पक्षे न०। “तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्”। विष्णुध०। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत इत्यभिप्राय तत्क्षणात् मृत्युक्षण भविष्ये “आति-वाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव। केवलं तन्मनुष्याणां मान्येषां प्राणिनां क्वचित्”। इति च तत्रैवोक्तम्। सत्त्व भूतानामूर्द्ध्वगतिश्च स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणान्तु लिङ्ग-शरीराश्रयतया सर्व्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भसा-धनतया सर्व्वत्र गमनम् यथाह “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परि-ष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्” शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्करा-चार्य्येण “जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्या-कर्म्मपूर्व्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्व्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रति-पद्यत इत्येतदवगतम् अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमा-देरन्यन्नवतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाद्वा-क्यात् धर्म्माधर्म्मफलोपभोगसम्भवाच्च। स किं देहबीजै-र्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तम् असम्परिष्वक्त इति। कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। ‘स एता-स्तेजोमात्राः समभ्याददान” इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन कर-णानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्त्तनात्। नैवं भूतमात्रोपादानसङ्कीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्व्वत्र भूत-मात्राः यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम्। तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्य्यः “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त” इति। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहाद् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भू-तसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूप-णाभ्याम्। तथा हि प्रश्नः “वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्तीति”। निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्ज्जन्य-पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतो-रूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा “इति तु पञ्चम्यामाहुता-वापः पुरुषवचसो भवन्तीति”। तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वदेहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्यथा तृणजलायुकेति तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोप-स्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनामात्रं दीर्घीभावमात्रं जलौ-कयोपमीयत इत्यविरोध। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्ति-प्रकारे सति या पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां क-रणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति। इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव-एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुकइव वृक्षाद्वृ-क्षान्तरमित्येवमाद्याः, ता सर्व्वा एवानादर्त्तव्याः श्रुति विरोधात्। ननु द्वाभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभि-रद्भिः सम्परिष्वक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवण-सामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्व्वैरेव भूत-सूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति। “त्र्यात्मक-त्वात्तु भूयस्त्वात्” सू०। तुशब्देन चोदितामाशङ्कामपनुदति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युप-गतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्व्व्याप्तत्वात् न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् “आपः पुरुषवचस” इति प्रश्नप्रति-वचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्व्वदेहेषु हि रसलोहि-तादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवोधातुर्भूयिष्ठोदेहे-षूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम्। कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्माणि चाग्नि-होत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि क-र्म्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्यु-लोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्य-प्रसिद्धिः। बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्व्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्। “प्राणगतेश्च” सू० “प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रा-मन्तीत्यादि” श्रुतिभिः। सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्त-रेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामा-मपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते। न हि निरा-श्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्”

तस्यैवातिवाहकत्वेन वाहकत्वानुमानेन वा केनचि-
दनुग्राहकाद्वस्यगन्तव्यम् । तस्मादुत्क्रमातिवाहिकादेव
तात्मानोऽर्चिरादय इति' शाङ्करभाष्यम् ।

आतिवाहिक पु० अतिवाहकाले इतो लोकान्तरगतिकाले भव
ठञ् । मनुष्याणां मृत्युकालभवे २ देहभेदे पु० शरीरविशेष-
पक्षे न० । "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् ।
ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्" ।
विष्णु ध० । त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि ऊर्द्ध्वं
गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत
इत्यभिप्राय तद्ग्रहणात् मत्स्यपुराणे "आति-
वाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्मनुष्याणां
नान्येषां प्राणिनां क्वचित्' । इति च तत्रैवोक्तम् । पञ्च-
भूतानामुत्क्रान्तौ गतिश्च सूक्ष्मभूतविषया सूक्ष्मभागानां लिङ्ग-
शरीराश्रयतया सर्व्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भका-
भूततया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परि-
ष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्करा-
चार्य्येण "जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्या-
कर्म्मपूर्व्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्व्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रति-
पद्यत इत्येतदवगतं अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमा-
देरन्यन्नवतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छ-
ब्दात् धर्म्माधर्म्मफलोपभोगसम्भवाच्च । स किं देहबीजै-
र्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त
इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तं असम्परिष्वक्त इति ।
कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एता-
स्तेजोमात्राः समभ्याददानः' इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन कर-
णानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्त्तनात् ।
नैवं भूतमात्रोपादानसङ्कीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्व्वत्र भूत-
मात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां
नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते
पठत्याचार्य्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त' इति ।
तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भू-
तसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूप-
णाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः
पुरुषवचसो भवन्तीति" । निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्य-
पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतो-
रूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो
जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलौकावत् पूर्व्वं देहं
न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्यथा
तृणजलायुकेति तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोप-
स्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं जलौ-
कयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्ति-
प्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां क-
रणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र
भवति केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति ।
इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान
उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव
एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुकइव वृक्षाद्वृक्ष-
ान्तरमित्येवमाद्याः, ता सर्व्वा एवानादर्त्तव्याः श्रुति-
विरोधात् । ननूदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभि-
रद्भिः सम्परिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवण-
सामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्व्वैरेव भूत-
सूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति । "त्र्यात्मक-
त्वात्तु भूयस्त्वात्" सू० । "तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति
त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्यु-
पगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च
देहः त्रयाणामपि तेजोऽबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च
त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिस्तस्मात्
न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते ।
तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचसः" इति प्रश्नप्रतिव-
चनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्व्वदेहेषु हि रसलोहि-
तादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहे-
षूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति
दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् ।
कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्माणि चाग्नि-
होत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि क-
र्म्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्यु-
लोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्य-
प्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्व्वेषामेव देहबीजानां
भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् । "प्राणगतेश्च" सू०
"प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते "तमुत्क्रामन्तं
प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रा-
मन्तीत्यादि" श्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्त-
रेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूताना-
मपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निरा-
श्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्"

च व्यक्तिभेदो मन्वादिस्मृत्युक्तः । यथा मनौ सर्गादिप्रकरणे षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् । "तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे" इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम् । "तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः" । इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरत्वव्यवहारस्तत्राह । "तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः" सू० । तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो यत्पञ्चभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मपञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम् । यत् तु "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्वासां भूतजातानां ब्रह्मणस्त्वेक एव हि" इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयोरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति । ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । "न स्वातन्त्र्यात् तदृते छायावच्चित्रवच्च" सू० । 'तल्लिङ्गशरीरं तदृतेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यान्न तिष्ठति । यथा छाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्रमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तम् । "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" इति । अत्र तन्मात्रकार्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं यावल्लिङ्गस्थायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीरमिति लब्धं कारिकान्तरेण । "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" । इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलशरीरान्तरभेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्मास्तासां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराङ्गत्वावगमेन 'पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्' । इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्व नार्थं किन्तु महदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् आधारसूक्ष्मपर्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्यमिति चेत् । "वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्माविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः" इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्माविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरीद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु मूर्तद्रव्यतया वाय्वादेरिव लिङ्गस्याकाशेनैवासङ्गेनाधारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पनमिति तत्राह । "मूर्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात् तरणिवत्" सू० मूर्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतयावस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्येव सङ्घातसङ्गानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयमतो भूतसङ्गतमिति । लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति । "अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः" सू० तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवत्वोक्तत्वात् । कुत कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः । "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गतिश्रुतिः "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्वक्रामतीति" सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात् यथा संसरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह । "तदन्नमयत्वश्रुतेश्च" सू० तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । विभुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः "अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" । यद्यपि मन आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसम्पृक्तसजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार इत्याकाङ्क्षायामाह । "पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः" सू० यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः" प्र० भाष्यम् सूक्ष्मदेहसत्त्वे प्रमाणं साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यामित्थं दर्शितम् ।

नापदघनसदनस्कन्धललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुम् विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कम् ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवम् गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णम् पश्चान्मस्तिष्कम् स्नातानुलिप्तमूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम् जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत्। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति॥ भवन्ति चात्र॥ गूढसन्धिशिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते॥ गर्भात्प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमतऊर्द्धं निबोध मे। अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः॥ द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः॥ यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः। जघन्यस्यायुषो ज्ञानमतऊर्द्धं निबोध मे॥ ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्॥ ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते। प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम्॥ अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः। तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति। तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चमभागहीना। चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः। चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः। चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत्। जङ्घायामसमावूरू। द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि। इन्द्रबस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू। मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम्। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम्। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्द्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्। त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकांशो दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः। कर्णापट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम्। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति। भवन्ति चात्र। पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना। दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम्। अथ सारान् वक्ष्यामः। स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्। स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण। अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः। स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा। अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोपचितञ्च मांसेन। स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन। सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्व्वं पूर्व्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि। भवति चात्र। सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणात् सारतस्तथा। परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्म्मसु। व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्र तान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति। तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः। प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्व्वरूपोऽनुपद्रवश्च। अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्व्वरूपसंज्ञः। तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा। प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत। अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत। भवति चात्र। नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः। अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्। प्रागभिहिता ऋतवः। शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्। कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्। अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया। क्रियाहीना

[illegible]

[illegible]

आतिशय्य न. [illegible]

[illegible]

आतिष्ठ न. [illegible]

आतु पु. [illegible]

[illegible]

आतुजि त्रि. [illegible]

आतुर त्रि. [illegible]

आतुरसंन्यास न. [illegible]

आतुरोपक्रमणीय पु. [illegible]

[illegible]

[illegible]

अण्। औड्र, तद्देशस्थे तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्रास्तज्जनपदवासिन तद्देशस्थाश्च ते च क्रमेण शूद्रत्व प्राप्ता यथाह मनु। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशश्च वृह० स० कूर्म्मविभागे पूर्वदिक्स्थिततया उक्तः। अथ पूर्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठा" उत्कलशब्दे ऽधिकमुक्तम्। "तत्रैव चौड्राः पौण्ड्राश्च शामपूला सकेरलाः" हरि० २३६

ओड्रपुष्प पु० ओड्रं पुष्पमस्य। जवावृक्षे।

ओण अपनयने अपसारणे भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् क्वनिप् अवावा स्त्रियाम् अवावरी। ओणयन्त ते मा भवान् ओणिणत् त।

ओणि त्रि० ओण-इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः स्त्री ङीप् द्विव० निरु०। "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ० ६,१६,१। "न त्वा धर्तारमोण्यो" ६,६५,११,"ओण्यो द्यावापृथिव्यो" भा०।

ओत त्रि० आ+वेञ्+क्त। १अन्तर्व्याप्तौ कर्म्मणि क्त। २तथाभूते त्रि० "यस्मिं श्चित्त सर्वमोत जनानाम्" यजु० ३४,५। "ओतश्च प्रोतश्चेति" श्रुति। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसुत)। "यदिद सर्वमप्स्वोत च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। छा० उ० बहुशस्य प्रयोग। तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति छा० उ० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "यदिद सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" छा० उप०। "यदिद सर्व्वं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपट-तन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितत वा अद्भि सर्व्वतो-ऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थ। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्वि-शीर्य्येत। इद तावदनुमानमुपन्यस्तम्। यत्कार्य्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्त-रेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मन प्र-श्नार्थः। यत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरं सूक्ष्म-भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्व्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुते। सत्यञ्च भूतपञ्चक सत्यस्य सत्य च पर आत्मा। कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्य्यत्वात् स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तर प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्य" भा०।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओ-ताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देव-लोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोता-श्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि। मातिप्रा-क्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्या वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपर-राम" उपनि०।

"वायौ गार्गीति। नन्वग्नाविति वक्तव्यम्। नैष दोषोऽग्नेः पार्थिवमपो वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तास्मिन्नोतप्रोतभावो नो-पदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-लोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलो-कास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वा-दित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराड्-शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकार-परिणतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचन भाक्ति। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि मातिप्राक्षी स्व-प्रश्न न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्या देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थ। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्ट मा पतेत्। देवताया प्रश्न स्वप्रश्न-

[illegible]

ष्यञ्। ओड्, तद्देशस्थे तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्राश्चजनपदवासिन तद्देशस्थाय ते च क्रमेण शूद्रत्व प्राप्ता यथाह मनु।"शनकैस्तु क्रियालोपादिमा स्तु क्षत्रजातय। वृषलत्व गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा काम्बोजा यवना शका। पारदा पह्लवाश्चीना किराता दरदा खशा"। उत्कलदेशश्च वृह० स० कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्त। अथ पूर्व्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठा" उत्कलशब्दे ऽधिकमुक्तम्। "तथैव चौड्रा पौण्ड्राश्च वामचूला सकेरला" हरि० २२६

ओड्रपुष्प पु० ओड्र पुष्पमस्य। जवापुष्पे।

ओण अपनयने अपसारणे भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् क्तिप् अवाणा स्त्रियाम् अवाणरी। ओणय०त ते मा भवान् ओणिणत् त।

ओणि त्रि० ओण-इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्यो स्त्री ङीप् द्वि० बिव०। "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ० ९,१६,१। "न त्वा धर्त्तारमोण्यो" ९,६५,११,"ओण्यो द्यावापृथिव्यो" भा०।

ओत त्रि० आ+वेञ्+क्त। १अनव्याप्तौ कर्म्मणि क्त। २तथाभूते त्रि० "यस्मिन्निदं सर्वमोत जनानाम्" यजु० ३४,५। "ओतश्च प्रोतश्चेति" श्रुति। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारस्रत)। "यदिदं सर्वमप्स्वोत च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। छा० उ० बहुशस्त्व प्रयोग। तत्र सूत्राणां परिच्छिन्नाना कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्यन्त व्याप्यत्वमेवेति छा० उ० भाष्ययोनिर्णीत यथा"यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" छा० उप०। "यदिदं सर्व्वं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपट-तन्तुवत्प्रोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवद्विपरीतत वा अद्भि सर्व्वतो-ऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थ। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्वि-शीर्य्येत। इद तावदनुमानमुपन्यस्तम्। यत्कार्यं परि-च्छिन्न स्थूल कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्त-रेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मन इ-त्यर्थ। यत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तर सूक्ष्म-भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवस्थितानि। न च परमात्मनोऽर्व्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुते। सत्यञ्च भूतपञ्चक सत्यस्य सत्य च पर आत्मा। कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तर प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्य" भा०।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि! मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि। मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपर-राम" उपनि०।

"वायौ गार्गीति। ननु न्याय्यमिति वक्तव्यम्। नैष दोषोऽस्ने पार्थिवमपां वा भावमनाश्रित्येतरभूतवत्-स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तस्यान्नोतप्रोतभावो नो-पदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-लोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलो-कास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वा-दित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराड्-शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राणभृदुपभोगाश्रयाकार-परिणतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचन भाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि। मातिप्राक्षी स्व-प्रश्न न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्या देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थ। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्ट मा पतेत्। देवताया प्रश्न आगम-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

घण्। ओड्र, तद्देशजन्मनि तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्रास्तज्जनपदवासिनि तद्देशजन्मपार्थे ते च क्रमेण वृषलत्वं प्राप्ता यथाह मनुः। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशश्च वृह० स० कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्तः। अथ पूर्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठा" उत्कलपदस्थाने ऽधिकसत्त्वम्। "तत्रैव चौड्राः पौण्ड्राश्च वामचूडाः सकेरलाः" हरि० २२६

ओड्रपुष्प पु० ओड्रं पुष्पमस्य। जबावृक्षे।

ओण अपनयने अपसारणे भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम्। क्वनिप् अवावा स्त्रियाम् अवावरी। ओणयत ते मा भवान् औणिणत् त।

ओणि त्रि० ओण–इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः स्त्री ङीप् द्विव० निरु०। "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ० ६,१६,१। "न त्वा भर्त्तारमोण्यो" ६,६५,११, "ओण्यौ द्यावापृथिव्यौ" भा०।

ओत त्रि० आ+वेञ्+क्त। १अन्तर्व्याप्तौ कर्म्मणि क्त। २तथाभूते त्रि० "यस्मिन्निदं सर्व्वमोतं जनानाम्" यजु० ३४,५। "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुतिः। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसुत)। "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतं च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। छा० उ० बहुशस्य प्रयोगः। तत्र सूत्रानां परिच्छिन्नानां कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति छा० उ० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" छा० उप०। "यदिदं सर्व्वं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपटतन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवद्विपरीतं वा अद्भिः सर्व्वतोऽन्तर्बहिर्भूतं ताभिर्व्याप्तमित्यर्थः। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्य्येत। इदं तावदनुमानमुपन्यस्तम्। यत्कार्य्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मन इत्यर्थः। यत्र भूतानि पञ्च संहतान्युत्तरोत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्व्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुतेः। सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा। कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्य्यत्वात् स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः" भा०।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि। मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि। मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" उपनि०।

"वायौ गार्गीति। नन्वग्नाविति वक्तव्यम्। नैष दोषोऽग्नेः पार्थिवमाप्यं वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तस्मिन्नोतप्रोतभावो नोपदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराड्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि। मातिप्राक्षीः स्वप्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्टं मा पतेत्। देवतायाः प्रश्नः न्यायम-

[illegible]

[illegible]

ष्यण्। ओड्र, तद्देशजन्ये तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्रास्तज्जनपदवासिन तद्देशजन्याच ते च क्रमेण शूद्रत्व प्राप्ता यथाह मनु। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातय। वृषलत्व गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा काम्बोजा यवना शका। पारदा पह्लवाश्चीना किराता दरदाः खशा"। उत्कलदेशस्य वृह० स० कूर्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्त। अथ पूर्व्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठा" उत्कलशब्दे ऽधिकमुक्तम्। "तत्रैव चौड्रा पौण्ड्राश्च वामचूला सकेरला" हरि० २३६

ओड्रपुष्प पु० ओड्र पुष्पमस्य। जवाटक्षे।

ओण अपनयने अपसारणे भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् क्वनिप् अवावा स्त्रियाम् अवावरी। ओणयत ते मा भवान् ओणिणत् त।

ओणि त्रि० ओण–इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्यो स्त्री ङीप् द्वि० निरु०। "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ० ८,१६,१। "त त्वा धर्त्तारमोण्यो" ८,६५,११,"ओण्यो द्यावापृथिव्यो" भा०।

ओत त्रि०आ+वेञ्+क्त। १अनव्याप्तौ कर्म्मणि क्त। २तथाभूते लि० "यस्मिन्‌ चित्त सर्व्वमोत जनानाम्" यजु० ३४,५। "ओतश्च प्रोतश्चेति" श्रुति। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसूत)। "यदिद सर्व्वमप्स्वोतं च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। छा०उ० बहुकृत प्रयोग। तत्र स्थूलाना परिच्छिन्नाना कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्त व्याप्यत्वमेवेति छा०उ० भाष्ययोर्निर्णीत यथा "यदिद सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" छा०उप०। "यदिद सर्व्व पार्थिव धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपटतन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितत वा अद्भि सर्व्वतो-ऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थ। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्य्येत। इद तावदनुमानमुपन्यस्तम्। यत्कार्य्यं परिच्छिन्न स्थूल कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मन प्रश्नार्थ। तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तर सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्व्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुते। सत्यञ्च भूतपञ्चक सत्यस्य सत्य च पर आत्मा। कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्य्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तर प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्य" भा०।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओता प्रोताश्चेति, गन्धर्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि। मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्या वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि। मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" उपनि०।

"वायौ गार्गीति। नन्वग्नाविति युक्तम्। नैष दोषोऽग्ने पार्थिवमप्यं वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तामसोतप्रोतभावो नोपदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्वलोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराड्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि। मातिप्राक्षी स्व प्रश्न न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थ। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्ट मा पतेत्। देवताया प्रश्न स्वागम-

तच्छक्तियुक्त एवाविर्भवति, यथाऽतिपातसमधिगतस्वभाव इवोन्नीयमानो मेघविस्फूर्जथुरारिधारावसेकान्तेन पूर्वसम्बन्धसङ्केतानुसारेण सङ्केत क्रियते भगवता इति तस्मात् प्रतिपत्ते सम्प्रत्यव्यवहारपरम्परया नित्यतया नित्य शब्दार्थयो सम्बन्ध न कूटस्थनित्य इत्यागमिनः प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इति प्रतिपत्तुमीयत इति भाव" विव० ।

"तज्जपस्तदर्थभावनम्" सू० ।

'प्रणवस्य जप प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य योगिन प्रणव जपत, प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्र सम्पद्यते । तथाचोक्तं ।

"स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते" इति भा० ।

"वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह, तज्जपस्तदर्थभावनम् । व्याचष्टे, प्रणवस्येति । भावन पुन पुनश्चेतसि निवेशनम् । तत, किं सिध्यति इत्यत आह प्रणवमिति । एकस्मिन् भगवति आरमति चित्तम् । अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति, तथा चेति । ततः ईश्वर समाधितत्-फलदानेन तमनुगृह्णाति" विव० ।

ओङ्कारस्य माहात्म्यं स्वरूपादिक ब्राह्मणसंदर्शित यथा योगियाज्ञवल्क्यः "प्रणवाद्या स्मृतामन्त्रावेदा वैदिकफलप्रदा । तस्मान्नित्यमेव स्मृता सर्वे प्रणोयन्ते च तत्र वै । मङ्गल्य पावन धर्म्यं सर्वकामप्रसाधनम् । ओङ्कार परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेर्मुखोत्पन्न तपसिद्धस्य वै पुरा" । स एव "यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्यते । तथा जगदिद सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते । जपेन दह्यते पाप प्राणायामैस्तथा मलम् । ध्यानेन जन्मनिर्वाणं धारणाभिस्तु उच्यते" । मनु "अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयानुनिरदुहत् भूर्भुव स्वरितीति च । गीता "ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रिया । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ता सतत ब्रह्मवादिनाम्" । योगियाज्ञ० "विज्ञानात्मैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽप्योङ्कार उच्यते । प्रणवाद्यायतोवेदा प्रणवे पर्युपस्थिता । वाङ्मय प्रणव सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्" । तथा स एव "आद्य यत्त्र्यक्षर ब्रह्म त्रयोयत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रि-वृद्वेदो यो वेदैन स वेदवित् । एक एव तु विज्ञेय प्रणवो योगसाधनम् । गृहीत सर्वविज्ञानैरितरैर्वाक्प्रसादिभि । वेदभारभराक्रान्तो य: स वै ब्राह्मणगर्दभ । यो वेत्ति ब्रह्मगोऽप्यन्त त्रिमात्रार्द्धेषु तिष्ठति" । तथा "त्रिमात्रार्द्धं पर ब्रह्म मात्राक्षरविवर्जितम् । अचिन्त्यमव्यय सूक्ष्मं निष्कल परम पदम्" मनु "क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रिया: । अक्षर दुष्कर ज्ञेय ब्रह्म चैव प्रजापति" । योगिया० यथाऽमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनम् । तथोङ्कारविधिज्ञस्य ध्यानकर्मार्न विद्यते । सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते । तेन स परिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि । यन्नूनमतिरिक्तञ्च यत् छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तत्तदोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेणाविकल भवेत्" । छन्दोगगृह्यपरिशिष्टम् "यदोङ्कारमकृत्वा तु किञ्चिदारभ्यते तद्वज्रं भवति तस्मात् वज्रभयाद्भीत ओङ्कार पूर्वमारभेत्"। गद्यव्यास ओङ्कार स्वर्गद्वार तस्मात्सर्वेष्वेव कर्मस्वादौ प्रयुञ्जीत" । छन्दोगगृह्यपरिशिष्टम् "ओङ्कारपूर्वं हि योगोपासन यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्माणि दानयज्ञतप स्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेवपितृमन्त्रोच्चारणप्रारम्भादि यच्चान्यत् किञ्चित्सर्वं प्रणवमुच्चार्य प्रवर्त्तयेत् समापयेच्च" । मनुः "प्राक्कूले पर्युपासीन पवित्रैश्चैव पावित । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" । व्यास "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्री छन्द एवच । देवोऽग्निः सर्वकार्येषु विनियोग प्रकीर्त्तित" । तथा "एवमादौदिक स्मृत्वा तत ओङ्कारमभ्यसेत् । सार्द्ध त्रिमात्रमुच्चार्य दीर्घघण्टानिनादवत्"। योगियाज्ञवल्क्यः "त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्य सर्वारम्भेषु कर्मसु । त्रिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्यामात्रास्तत्त्वार्थचिन्तके । देवताध्यानकाले तु प्लुत कुर्यान्न संशयः । तैलधारावदच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । अप्लुत प्रणवस्यान्त यस्तं वेद स वेदवित् । आद्य तत्त्र्यक्षर ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो योवेदैन स वेदवित् । छन्दोगपरिशिष्टम् "स्वरितोदात्त एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्योदात्तओङ्कारोयजुर्वेदे, दीर्घोदात्तएकाक्षर सामवेदे, सक्षिप्रोदात्तएकाक्षर ओङ्कारः अथर्ववेदे" बौधायन "अपि वा प्रणवेन निरन्तरं जपे पठन् सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते" । श्वेताश्वतरः "स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मन्थनाभ्यासात् पश्येद्देवं निगूढ-

स्मिन् हि विशेषेणैकस्मिन्ध्यानक्रियातिस्पष्टासु क्रियासु बा-
ह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानपुरुषाभिध्यान
लक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले
प्रयोजितासु न कम्पते न चलति च यो योगी यथोक्त-
विभागज्ञ ओङ्कारस्येत्यर्थः । न तस्यैवंविदश्चलनमुपप-
द्यते । यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रा
त्रयरूपेणोङ्काराात्मरूपेण दृष्टाः । स ह्येवं विद्वान् सर्व्वा-
त्मभूत ओङ्कारमयः कुतो वा चलेत् कस्मिन् वा । सर्व्वार्थ-
सङ्ग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः । ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्यो-
पलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्य-
त्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त
एव नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधं लोकमोङ्कारेण साध-
नेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोङ्कारेण
यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्र-
त्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्व्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं ज-
रावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव । यस्माज्जराविक्रियादिर-
हितमतोऽभयम् । यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिश
यम् । तदप्योङ्कारेणायनेनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः" भा० ।
स च सामाश्रयप्रभेदः ब्रह्मवाचकः आत्मबोधकाक्षररूप-
श्च तदेतत् छा० उप० भाष्ययोर्दर्शितं यथा ।
"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" छा० उ० ॥
"ओमित्येतदक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरम् । परमात्म-
नोऽभिधानं नेदिष्ठम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति
प्रियनामग्रहण इव लोकः । तदिहेति परं प्रयुक्तमभि-
धायकत्वाद्व्यावर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते । तथा-
र्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते ।
एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
श्रेष्ठमिति सर्व्ववेदान्तेष्ववगतम् । जपकर्म्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु
बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्यम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा
त्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्म्मा-
ङ्गावयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां
मतिं सन्तनुयात्" भा० ।
'ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् । एषां भूतानां
पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः । अपामोषधयो
रसः ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग्रसो,
वाच ऋग्रस, ऋच साम रस, साम्न उद्गीथो रसः ।
स एष रसानां रसतमः परमः परार्द्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः ।
कतमा कतमर्क्, कतमत्कतमत्साम, कतमः कतम उद्गीथ इति
विमृष्टं भवति । वागेवर्क्, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरमु-
द्गीथ, तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च ।
तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ
समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् । आपयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ।
तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह
एषो समृद्धिर्यदनुज्ञा, समर्द्धयिता ह वै कामानां
भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तेनेयं त्रयी
विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गा-
यत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन" उप० ।
"स्वयमेव श्रुतिरोङ्कारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह ।
ओमिति ह्युद्गायति । ओमित्यारभ्य हि यस्मा-
दुद्गायति अत उद्गीथ ओङ्कार इत्यर्थः । तस्याक्षर-
स्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथ-
नमुपव्याख्यानम् । प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः ।
एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायण-
मवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च
पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परि-
णामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वा-
त्पुरुषस्य । तत्रापि पुरुषस्य वाग्रसः । पुरुषावयवानां
हि वाक् सारिष्ठा । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते ।
तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः
सारतरम् । तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोङ्कारः सार
तरः । एवं स एष उद्गीथाख्य ओङ्कारो भूतादीनामुत्त-
रोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात्
परार्द्ध्यः अर्द्धं स्थानं परश्च तदर्द्धश्च तदर्हतीति परार्द्ध्यः
परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः ।
अष्टमः पृथिव्यादिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथः य उद्गीथः ।
वाच ऋग्रस इत्युक्तम् कतमा सा ऋक् कतमत्तत्साम
कतमो वा स उद्गीथः । कतमा कतमेति वीप्सादरार्था ।
ननु 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' पा० न ह्यत्र ऋग्-
जातिबहुत्वं कथं डतमच्प्रत्ययः । नैष दोषो जातौ
परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जातावृगव्य-
क्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः परिप्रश्न इति
विगृह्यते । ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः
कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न
युज्यते । तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण
परिप्रश्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा

ओ॰ सू॰ १,६,२। ततोऽस्त्यर्थे मतुप् पूर्ब्बस्य दीर्घे ओम्यावत् तदाक्ते लि॰। "तप्तघर्म्मम्योम्यावन्तमत्रये" ऋ॰१,११२,७

ओल पु॰ ओनत्ति आ+उन्द्–क नलोपे पृषो॰ दस्य लत्वम्। १सूरणे (ओल) इति ख्याते कन्दे। २आर्द्रे-त्रि॰ (भिजा) त्रिका॰। ओलस्य गुणा भावप्र॰"सूरण कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि। सूरणोदीपनो रूक्ष कषाय कण्डूकृत् कटु। विष्टम्भी विशदो रुच्य कफार्श-कृन्तनो लघुः। विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशन। सर्वेषां कन्दशाकानां सूरण श्रेष्ठ उच्यते। दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठिनां न हितो हि स। सन्धानयोग सम्प्राप्त सूरणो गुणवत्तर" उक्ता।

ओलज उत्क्षेपे इदित् भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। ओलञ्जति औलञ्जीत्। ओलञ्जाम्–बभूव आस चकार।

ओलड क्षेपे इदित् वा चुरा॰उभ॰ पक्षे भ्वादि॰ पर॰सक॰ सेट्। ओलण्डयति ते औलिलण्डत् त ओलण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे। पक्षे ओलण्डति औलण्डीत् ओलण्डाम् बभूव आस चकार।

ओल्ल पु॰ ओल+पृषो॰। ओले सूरणे राजनि॰।

ओष पु॰ उष–घञ्। १दाहे। "अग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति"। "वैवर्ण्यतोदस्रुतगुरुत्वौषसमन्विताः" "तेषां बहुर्णमयोषचोषपरीदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थान प्रपाकभेदित्वानि क्रमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि" सुश्रु॰। २पाके च ओष ३क्षिप्रे न॰निघ॰।

ओषण पु॰उष–ल्यु। कटुरसे (झाल) इति ख्याते १रसभेदे। गौ॰ङीष्। ओषणी (पुडिया) २शाकभेदे स्त्री। "ओषणी कफवातहृत्" राजवल्लभः।

ओषधि(धी) स्त्री ओष पाको धीयतेऽत्र ओष+धा–कि जातिविवक्षत्वाद् स्त्रीत्वे वा ङीप् ओषधी च। फलपाकान्ते व्रीहियवादौ स्थावरभेदे। ओषधिश्च स्थावरभेदो यथाह सुश्रुत "तासां स्थावराश्चतुर्विधा वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधयः। तास्वपुष्पा फलवन्तो वनस्पतय। पुष्पफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवत्य स्तम्बिन्यश्च वीरुध। फलपाकान्ता ओषधय" मनुश्चाह "उद्भिज्जा स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिण। ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः। अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृता। पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृता। गुच्छ गुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातय। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च। तमसा बहुरूपेण वेष्टिता कर्म्महेतुना। अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः"। ओषधीनाञ्चोत्पत्ति तन्निर्वचनञ्च" "ता (आहुतिम्) हैना नाभिराधयाञ्चकार वेशमिम्नेव ह्यास ता व्योषदोष धयेति तत ओषधय समभव स्तस्मादोषधयो नाम" शत॰ब्रा॰ २,२,३,५ दर्शितम्। "ताम्राहुति तस्मिन्नग्नौ व्योषत् अत्यजत् इदमाहुतिद्रव्यम् ओष पक्व कृत्वा धय पिबेति अग्नौ प्रक्षिप्तात्तस्मादोषधय पृथिव्या समभवन्"भा॰। निरु॰"या ओषधीः पूर्वजाता" इत्येतामृचमधिकृत्य अन्यार्थमपि निरुक्तिर्दर्शिता "ओषधय ओष धयन्तीति वौषत्येनाधयतीति वा दोषं धयन्तीति वा"। सर्वत्र पृषो॰। भाग॰३,१०अ॰स्थावराणां षड्भेदा उक्ता यथा "सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमा। उत्स्रोतसस्तम प्राया अन्त स्पर्शा विशेषिण" १९,२०,श्लो॰। "मुख्यमेव सर्ग प्रथम मुख्यसर्गे तस्थुषां स्थावराणाम्। षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः,१ ओषधय फलपाकान्ता २, लता आरोहणापेक्षा ३ त्वक्सारा वेण्वादय ४ लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुध,५ ये पुष्पै फलन्ति ते द्रुमा ६ तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्ध्वं स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते तम प्रधाना अव्यक्तचैतन्या अन्त स्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः, विशेषिण अव्यवस्थितपारिणामाद्यनेकभेदवन्त" श्रीधरः। तत्र भैषज्योपयोगिनो कतिचिदोषधी सुश्रुते लक्षणपूर्वकं दर्शयामास यथा "अथ वक्ष्यामि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक्। सकृत्ते कपिलैश्चित्रै सर्पाभा पञ्चपर्णिनी। पञ्चारत्निप्रमाणा या विज्ञेयाऽजगरी१ बुधै। निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलसम्मिता। सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोती२ रुच्यते। द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम्। द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसी ३गोनसाकृतिम्। सक्षीरा रोमशा मृद्वी रसेनेक्षुरसोपमाम्। एवंरूपरसा चापि कृष्णकापोती४-मादिशेत्। कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा। एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा। छत्रातिच्छत्रके६,७ विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे। जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते। कान्तैर्द्वादशभि पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमै। कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या ८ नाम महौषधी। करेणु ९ मत्तक्षीरा कन्देन गजरूपिणी। हस्तिकर्ण-

देव प्रख्यातः स्वेन कर्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वर । बीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च जनमेजय ।। सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराज-राट् । त्रीन् लोकान् भासयामास स्वभासा भास्वतां वर" । काशीख०१४अ० सोमोत्पत्तिप्रक्रमे । "तस्य यत् स्रवितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः संधार्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् । तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश । अविमुक्तं समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् । संस्थाप्य लिङ्गममृतं चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः । बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूद्द्विजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिनाकिनः । तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ यो धृतः सदा । आदाय तां कलामेकां जगत् सञ्जीवनीं पराम् । पश्चाद्रूपेण ग्रस्तोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव यथा शशी" ।

ओषधिप्रस्थ पु० ओषधियुक्तः प्रस्थमत्र । हिमालयराजधान्याम् "तत् प्रयातौषधीप्रस्थं स्थितये हिमवत्पुरम्" "आसे दुरोषधिप्रस्थम्" "दृष्ट्यौषधिप्रस्थविलासिनीनाम्" कुमा० ।

ओषम् अव्य० उष-णमुल् । अभीक्ष्ण्ये पक्षे त्वर्थे 'ओषं घयेति' शत०ब्रा०वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्रि० उष-दाहे णिनि अतिशयेन ओषी इष्ठन् णि-द्वत्वात् टिलोपः । दाहकतरे "ओषिष्ठहनं शिनिकशा-भ्याम्" तैत्ति० १,४,२६,१ ।

ओष्ठाविन् त्रि० उष+करणे ष्ट्रन् तदस्त्यस्य विनि । "छन्दो-विन् करणे ओष्ट्रमेखलादिति" वार्त्ति० दीर्घः । दाह-करणयुक्ते । "पुनरोष्ट्राविभ्यश्चत" श्रुति सि०कौ० ।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्मणि थन् । (ओठ) दशनच्छदे । "अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेत् नृपः" मनु । निरुपपदोष्ठशब्दस्य प्रायेण उत्तरोष्ठएव कविभिः प्रयुज्यते । "तास्मौष्ठपर्यस्तरुच स्मितस्य" कुमा० । "ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना" माघ । उपपदे तूभयत "उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे" कुमा० । अधरोष्ठ उत्तरोष्ठ इत्यादि । "यस्याधरोष्ठ पतित क्षिप्यश्चोर्ध्वं तथोत्तर । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम्" सुश्रुत । ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् संयोगोपधत्वेऽपि उपसर्ज्जने स्त्रियां वा ङीप् । "विम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घके-शी सुमध्या" महाना० । समासे उत्तरपदस्थेऽस्मिन् पूर्वस्याकारस्य वा पररूपम् । विम्बोष्ठ विम्बोष्ठः । शरी-

रावयवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्रि० उवर्णे पवर्गे च "ओष्ठजावुपू" शिक्षोक्तेः तयोस्तत्रभवत्वात्तथा-त्वम् । ओष्ठे भवित कन् । ओष्ठक ओष्ठसंस्कारभवे त्रि० । ओष्ठस्य मूल जाहच् । ओष्ठजाह तन्मूले न० ।

ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत्र । सुश्रुतोक्ते मुखरोगभेदे । मुखरोगनिरूपणे तत्रोक्त यथा "तत्रौष्ठकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघा-तनिमित्ताः । कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ । दाल्येते परिपुट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः १ । आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् । सदाहपाकसंस्रावी नीलौ पीतौ च पित्ततः २ । सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभि-रवेदनौ । कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ च शीतलौ कफजौ ३ गुरू । सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन ४ विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ । खर्ज्जूरफलवर्णाभि पिडकाभिः समाचितौ । रक्तोपसृष्टौ ५ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ । मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतो मुखात् । मेदसा ७ घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू । अच्छस्फटिकसङ्काशमास्राव स्रवतो गुरू । क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघा-ततः ८ । प्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ" । इत्यo ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु० ओष्ठोपमानं पुष्पं यस्य । बन्धुकवृक्षे । राजनि० ।

ओष्ठी स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्विप् तत अच् गौरा० ङीष् । विम्बफलनामके (तेलाकुचा) वृक्षे । रत्नमाला ।

ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमीयतेऽनेन ओष्ठोपमं फलं यस्याः । विम्बिकालतायाम् (तेलाकुचा) जटाधर ।

ओष्ण पु० ईषदुष्ण आ+उष्ण प्रा०स० । ईषदुष्णे ।

ओह पु० आ+वह प्रजर्थे क स प्र० । १सम्यग्वहने । "दसा-गोरोहेण तौग्र्यो न जीव्रि" ऋ०१,१८०,५ । "ओ-हेन वहनेन" भा० । कर्त्तरि मूलविभु०क । २वाहके ३प्रापके च त्रि० । "प्रध्यामा त ओहै" ऋ०४,१०,१ । "ओहै इन्द्रादिप्रापकैःस्तोमे" भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० ऊह एषां ब्रह्मेति वा निरुक्तोक्ते पृषो० । ऊहब्रह्मयुक्ते । "वेद्याभिरोहब्रह्मणो विचरन्तु ते" निरु०१२,१२, । ऊता श्रुति । स्तोत्रेण" भा० ।

ओहस् त्रि० आ+ऊह असुन् । वहनसाधने स्तोत्रादौ । "म ये देवास ओहसा" ऋ०६,६८,६, "ओहसा वहनसाधने-नाम० इति भाष्यसत्त्वे ओकारादियत्वार्थसङ्गतम् ।

[illegible]

ओषधिगर्भ [illegible]

ओषधिज [illegible]

ओषधिपति [illegible]

देव मखात स्वेन कर्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च जनमेजय । । सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराजराट् । लोकान् लोकान् भासयामास स्वभासा भास्वता वर" । काशीख०१४अ० सोमोत्पत्तिरुक्तोक्तम् । "तस्य यत् स्रावितं तेज पृथिवीमन्वपद्यत । तेनोपध्य सस्य ह्रूता याभि सधार्य्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् अक्ष्णया वर्द्धित स्वयम् । तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश । अविसक्त समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् । संस्थाप्य लिङ्गमसृत चन्द्रेशाख्य स्वनामत । बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूदमजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य त्रिशेशस्य पिनाकिन । तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ यो धृतः सदा । आदाय तां कलामेकां जगत् संजीवनीं पराम् । पश्चात्पक्षेण यस्तोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव यथा यथी" ।

ओषधिप्रस्थ पु०ओषधियुक्त प्रस्थमत्र । हिमालयराजधान्याम् "तत् प्रयातौषधीप्रस्थ स्थितये हिमवत्पुरम्" "आसे दुरोषधिप्रस्थम्" "दृष्टौषधिप्रस्थविलासिनीनाम्" कुमा०।

ओषम् अव्य० उष-णमुल् । अभीक्ष्ण पक्षोत्यर्थे "ओषं घयेति" शत०ब्रा०वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्रि० उष-दाहे णिनि अतिशयेन ओषी इष्ठन् हि-लुक्त्वात् टिलोप । दाहकतरे "ओषिष्ठहन विनिकषाभ्याम्" तैत्ति० १,४,२६,१ ।

ओष्ठाविन् त्रि० उष+करणे ष्ठन् तदस्त्यस्य विनि । "छन्दोविन् करणे ओष्ठमेखलादिति" वार्त्ति० दीर्घ । दाहकरणयुक्ते । "पुमरोष्ठाविष्यक्त" श्रुति सि०कौ०।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्मणि थन् । (ओठ) दशनच्छदे । "अवनिष्ठोवतोदर्पादुभावोष्ठौ च्छेदयेत् नृप" मनु । निरुपपदोष्ठशब्दस्य प्रायेण उत्तरोष्ठएव कविभि प्रयुज्यते । "ताभ्यौष्ठपर्य्यन्तरूप स्थितस्य"कुमा०। "ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचञ्चुना"माघ । उपपदे तूभयत "उमामुखे बिम्बाफलाधरोष्ठे" कुमा० । अधरोष्ठ उत्तरोष्ठ इत्यादि । "यस्याधरोष्ठ पतित विप्रयाश्च तथोत्तर । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभ तस्य जीवितम्" सुश्रुत । ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् संयोगोपधत्वेऽपि उपसर्ज्जने स्त्रियां वा ङीप् । "बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या" महाभा० । समासे उत्तरपदस्थेऽस्मिन् पूर्व्वस्यावर्णस्य वा पररूपम् । बिम्बोष्ठ बिम्बोष्ठ । शरी-

रावयवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्रि० उवर्णे पवर्गे च "ओष्ठजावुपू" शिक्षोक्तेः तयोस्तद्भवत्वात्तथात्वम् । ओष्ठे भवित कन् । ओष्ठक ओष्ठस्त्कारप्रचिते त्रि० । ओष्ठस्य मूल जाहच् । ओष्ठजाह तन्मूले न०।

ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत्र । सुश्रुतोक्ते मुखरोगभेदे । मुखरोगनिरूपणे तल्लक्षं यथा

"तत्रौष्ठकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघातनिमित्ता.। कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ। दाल्येते परिपुट्येते ओष्ठौ मारुतकोपत १ । आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् । सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्तत २। सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ । कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ च शीतलौ कफजौ३ गुरू। सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन४ विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ। खर्ज्जूरफलवर्णाभि पिडकाभिः समाचितौ। रक्तोपसृष्टौ ५रुधिर स्रवत शोणितप्रभौ। मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् । मेदसा ७घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू । अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरू । क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघातत ८ । ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ" । इत० ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु०ओष्ठोपमानं पुष्पं यस्य । बन्धुजीवे । राजनि०

ओष्ठी स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्विप् तत अच् गौरा० ङीष् । बिम्बफलनामके (तेलाकुचा)वृक्षे । रत्नमाला ।

ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमीयतेऽनेन ओष्ठोपमं फलं यस्या । बिम्बिकालतायाम् (तेलाकुचा) जटाधर ।

ओष्ण पु० ईषदुष्ण आ+उष्ण मा०स० । ईषदुष्णे ।

ओह पु० आ+वह घञर्थे क स प्र०। सम्यग्वहने । "दशागोरोहेण तौग्र्यो न जीम्रि" ऋ०१,१८०,५ । "ओहेन वहनेन" भा० । कर्त्तरि मूलविभु०क । २वाहके ३प्रापके च त्रि०। "ब्रह्माभा त ओहे" ऋ०४,१०,१ । "ओहे इन्द्रादिप्रापके स्तोमे ' भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० जह एषां ब्रह्मेति वा निरुक्तोक्ते, पृषो० । ऊहब्रह्मयुक्ते । "वेद्याभिरोहब्रह्माणो विचरन्तु ते' निरु०१२,१२, । एता श्रुति । स्तोत्रेण" भा० ।

ओहस् त्रि०आ+वह असुन् । वहनसाधने स्तोत्रादौ ।"य ये देवास ओहसा" ऋ०६,६८,६, "ओहसा वहनसाधनेनाम० इति भाष्यस्तत्वे ओकारादियब्दार्थसङ्कलनम् ।

चौ

[illegible]

[illegible]

उडुप त्रि० उडुपेन निर्वृत्तादि सङ्कलादि० अण्। १चन्द्रनिर्वृत्ते २प्लवनिर्वृत्ते ३तत्सन्निकृष्टदेशे च।

औडुपिक त्रि० उडुपेन प्लवेन तरति ठक्। १प्लवेन तारके उडुपेन चरति उत्सङ्गा० ठञ्। २प्लवेन चारके च त्रि०।

औडु(दु)म्बर त्रि० उडु(दु)म्बरस्य विकारः रजतादि० अञ्। १ताम्रविकारे पात्रादौ। "स्त्रीत्वौडु(दु)म्बर पात्रम्" स्मृति "सौवर्णं राजतौदुम्बरस्त्राह्मणमयिमयानां पात्राणाम्" गोभि०। २यज्ञाङ्गवृक्षविकारे च। "पश्चात्पर्तिरवस्याय युगमन्त्रमौडु(दु)म्बर पश्चाद्युपम् मा बध्नाति"गोभि०। स्त्रियां ङीप्। औडु(दु)म्बरीं स्पृष्ट्वा गायेत" श्रुति। "औडु(दु)म्बरो याज्याप्पगूहति" शत० ब्रा० ५,४,२,२५, ३तपस्विविशेषे पु०। "वैखानसा वालखिल्यौडुम्बरा फेनपावने। न्यासे कुटीचर पूर्वम् बहूदो हंसनिष्क्रियौ" भाग० ३,१२,२७। "औडु(दु)म्बरा प्रातरुत्थाय या दिश प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतफलादिभिः जीवन्तः" श्रीधर। औडुम्बर तत्फल तत्सदृशाकारोऽस्त्यस्य पार्थ० अच्। ४महाकुष्ठभेदे। "तत्र महाकुष्ठान्यरुणौडुम्बरर्ष्य जिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रु कुष्ठानीति" विभज्य "पित्तेन पक्वौडुम्बरफलाभसिवर्णान्यौडुम्बराणीति" तल्लक्षण सुश्रुते उक्तम्। स च रोग ताम्रस्तेयकर्मविपाक यथाह याता० "औडु(दु)म्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते"। ५यमभेदे च "औडुम्बराय दध्नाय" यमतर्पणमन्त्रः।

औडुलोमि पुंस्त्री उडुलोम्नोऽपत्यम् बाह्वा० इञ्। उडुलोम्नोऽपत्ये बहुषु च। उडुलोमा उडुलोमान्।

औड्र पु० ओड्रदेशानां राजा अण्। १ओड्रदेशन्नपे ओड्र शब्दे विवृति २तद्देशवासिनि च। बहुषु अणो लुक्।

औत्कण्ठ्य न० उत्कण्ठैव चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ्। उत्कण्ठायाम् "औत्कण्ठ्यबाष्पकलया कृपयासीन्मे ययर्षिंर" भाग० १,६,१७। "औत्कण्ठ्याद्वेवकीसुत" १,१० ४।

औत्कर्ष्य न० उत्कर्ष+स्वार्थे ष्यञ्। उत्कर्षे।

औत्क्षेप पुंस्त्री उत्क्षेपस्य अपत्यं क्षेपकस्यापत्य शिवा० अण्। उत्क्षेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

औत्तम त्रि० उत्तमेन निर्वृत्तादि सङ्कला० अण्। १उत्तमेन निर्वृत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च।

औत्तमि पु० उत्तमस्यापत्यम् इञ्। मनुभेदे उत्तमशब्दे उदा०। "स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसोरैवतस्तथा" मनुः तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ढक्। उत्तमपत्न्यपत्ये बहुभाव "औत्तमेयान् महाराज! दश पुत्रान् निबोध तान्" हरिवं०७अ० उत्तमशब्दे ते च नामतोदर्शिता।

औत्तर त्रि० उत्तरस्यायम् उद्+तृ—अपादानेऽप् तत स्वार्थेऽण्। उत्तारके "इतरेषामपदेशेन तु आदिनिशारके ध्रुवौ। "यत्रौत्तराणां सर्वेषामपीषाम् नाकपस्य च" भा०व० १०,५४६।

औत्तरपथिक त्रि० उत्तरपथेन गच्छति तेनाहृतं वा ठञ्। उत्तरपथेन अर्चिरादिमार्गेण १गन्तरि उपासकभेदे २तेनाहृते च। आहृके।

औत्तरपदिक त्रि० उत्तरपदं गृह्णाति ठक्। उत्तरपद-

औत्तरवेदिक त्रि० उत्तरवेद्यां भव ठञ्। उत्तरवेद्यां भवे कर्मादौ "औत्तरवेदिक कर्म कृत्वा" शत० ब्रा० ७,२२,१७

औत्तराधर्य्य न० उत्तरे च अधरे च तेषां भाव ष्यञ्। ऊर्ध्वनीचभावेन स्थितौ। "वधे वामौत्तराधर्य्ये" मा०

औत्तराह त्रि० उत्तरस्मिन् कालादौ भवः "उत्तरादाहञ्" पा० उत्तर+आहञ्। उत्तरकालादौ भवे।

औत्तरेय पु० उत्तराया अपत्यम् ढक्। अभिमन्युसुते विराट दुहितुरुत्तरायाः पुत्रे परिक्षिन्नृपे "औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसच्चविदेयमन्नम्" भाग० १,१७,४०। "अवधार्य्य मतिं कृष्ण औत्तरेय सतीं व्यधात्" भाग० २,४,२।

औत्तानपाद(दि) पु० उत्तानपादे नृपे भव अण्। उत्तानपादभवे ध्रुवे "भुवस्तोत्तानपादस्य भ्रमणीया तथैव च"भा० अनु० २अ०। "उत्तानपाद। भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा" भाग० ४,१०,२५। अपत्ये तु इञ्। तत्रैव।"उत्तानपादिर्निर्गत्य तत काननतो द्विज।" काशी०। तस्य यथा तपसया सर्वेनत्राणारत्वपदप्राप्तिस्तथा वर्णितम् भाग० ४, ८,९,"जाये उत्तानपादस्य सुनीति सुरुचिस्तयोः। सुरुचि प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतोध्रुवः। एकदा सुरुचे पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन्। उत्तम नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत। तथा चिकीर्षमाणं त सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम्। सुरुचिः शृण्वतोराज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता। न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति। न गृहीतोमया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मज। बालोऽसि तव नात्मानमन्यस्त्री गर्भसम्भृतम्। नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः। तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे। गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम्। मैत्रेय उवाच। मातुः सपत्न्या सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाऽहिः। हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः स रुदन् सकाशम्। तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठ

पौ

[illegible]

पौत्तिक [illegible]

पौत्र [illegible]

पौर [illegible]

[illegible]

पूर्वसेविता । तां मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्त्तये । एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्य्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्यया । पुंसाममायिनां सम्यग् भजतां भाववर्द्धनः । श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्म्मादिषु देहिनाम् । विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा । तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये । इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्च्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः । अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच ह । श्रीनारद उवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्म्मो वार्थेन संयुतः । श्रीराजोवाच । सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना । निर्व्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः । अप्यनाथं वने ब्रह्मन्मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः । श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् । अहो मे वत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय । योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः । श्रीनारद उवाच । मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते । तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् । सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्त्रमेवान्वचिन्तयत्”। “तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्य्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्च्चयन्हरिम् । द्वितीयञ्च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने । तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्च्चयन्विभुम् । तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना । चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् । पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः । सर्व्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् । ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे । यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही । ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे । तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया । लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैवं विदामो भगवन् ! प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् । श्रीभगवानुवाच । मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम । यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्म्मयि सङ्गतात्मा । त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् । सहस्रशीर्षाऽपि ततो गरुत्मता मधोर्व्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः । स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् । तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श । तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् । दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् । स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्व्वस्य च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले । स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः” । ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं तत्रैव “अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता । भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक । तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुष्प्रापमपि सुव्रत ।। नान्यैरधिष्ठितं भद्र ! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् । मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम् । धर्म्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः । चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः । प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः । षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेन्द्रियः । त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः । अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति । इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्व्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते यतिः ”

नभसश्चपतत् सच्चिमेयविशेषस्तत्रैव ५ स्क० उक्तो यथा “अथ तस्मात् (शनिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवन्दन्ति यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्म्मेण च समकालयुग्भिः सह बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

पूर्वसेविता । ता मन्मन्त्रहृदयेनैव प्रयुङ्क्त्रान्मन्मूर्त्तये । एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्य्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्यया । पुंसाममायिनां सम्यग्-भजतां भाववर्द्धनः । श्रेयोदिशत्यभिमतं यद्धर्म्मादिषु देहिनाम् । विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा । तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये । इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्च्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः । अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच ह । श्रीनारद उवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्म्मोवार्थेन संयुतः । श्रीराजोवाच । सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना । निर्व्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः । अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मास्मादन्त्यर्भकं वृकाः । श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् । अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय । योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः । श्रीनारद उवाच । मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते । । तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् । सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्त्रमेवान्वचिन्तयत्" । "तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्य्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्च्चयन्हरिम् । द्वितीयञ्च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भकोदिने । तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्च्चयद्विभुम् । तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना । चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् । पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः । सर्व्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानं पुरुषेश्वरम् । ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे । यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही । ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे । तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया । लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैवं विदामो भगवन् ! प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् । श्रीभगवानुवाच । मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम । यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्म्मयि सङ्गतात्मा । तत एवं उत्पन्नभयाउरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् । सहस्रशीर्षाऽपि ततो गरुत्मता मधोर्व्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः । स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोषे स्फुरितं तडित्प्रभम् । तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श । तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् । दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् । स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्व्वस्य च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले । स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः" । ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं तत्रैव "यथाभिष्टुतएवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता । भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्यैनमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ! । तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुष्प्रापमपि सुव्रत ! । नान्यैरधिष्ठितं भद्र ! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् । मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम् । धर्म्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः । चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः । प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः । षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेन्द्रियः । त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः । अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति । इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्व्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते यतिः ।"

मत्स्यरूपतत्पक्षिनेत्रविशेषस्तत्रैव ५ स्क० उक्तो यथा "अथ तस्मात् (शनिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्म्मेण च समकालयुग्भिः सह बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

[illegible]

पौतृपतिक [illegible]

पौतृपात त्रि [illegible]

पौतृपातिक त्रि [illegible]

पौतृपाद त्रि [illegible]

पौतृपुट त्रि [illegible]

पौतृपुटिक त्रि [illegible]

पौतृपुतिक त्रि [illegible]

पौतृप त्रि [illegible]

पौतृपुत्रिक त्रि [illegible]

औत्सर्गिक त्रि० उत्सर्गे सामान्यविधिमर्हति ठञ्। सामान्यविधियोग्ये स्त्रियां ङीप्। [फिञ्। उत्सर्गेर्गोत्रापत्ये।

औत्सायन पुस्त्री उत्स ऋषिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०

औत्सुक्य न० उत्सुकस्य भाव ष्यञ्। उत्कण्ठायाम्। "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली "तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन" रघु। "रथचरणसमाह्वस्तामदौत्सुक्यतुन्ना" माघ "इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" मेघ०। तच्च व्यभिचारिभावभेदः सा०द०निर्वेदावेगेत्याद्युपक्रमे "औत्सुक्योन्मादशङ्का" इत्युक्त्वा "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता" वर्णितम्। २इच्छामात्रे च। "औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोक" सां०का०। "औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते इष्यमाणञ्च स्वार्थं दृष्टलक्षणत्वात् फलस्य" त०कौ०। "मनोयशेन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम्। तस्यौत्सुक्यं सम्भवति प्रवृत्तिश्चोपजायते" भा०व० ११४ श्लो०।

औदक त्रि० उदकेन पूर्णं घटाङ्कादि उदकस्येदं वा अण्। १उदकपूर्णकुम्भप्रभृतौ "अपरेणाग्निमौदकोऽनुसञ्जन्य पाणिमादृ मूर्द्ध देशेऽवसिञ्चति" गोभिलः। "औदको घट शीतोदकुम्भ" सं०त०रघु०। २उदकसम्बन्धिनि। "औदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणामुखः" मनु। उदके भव अण्। ३जलभवे च। "यानि चैव प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च" "स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च" मनु

औदकि पुस्त्री "उदञ्च उदक (संज्ञायाम्)" पा०ग० बाह्वा० अपत्ये इञ्। उदकनामर्षेरपत्ये तत स्वार्थे दामन्या० छ। औदकीय तत्रार्थे। एवम् औदङ्कि औदङ्कीय इत्यपि उदङ्कापत्ये पुस्त्री। [स्यापत्ये।

औदञ्जायनि पुस्त्री उदञ्जस्यर्षेरपत्य तिका० फिञ्। उदञ्ज

औदञ्चन त्रि० उदच्यते उत्क्षिप्य भ्रियतेऽस्मिन् उदञ्चमोजलाधारः मणिकस्तस्येदम् अण्। मणिकस्थिते जलादौ (जालारजल) "एना (यज्ञरीम्) तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके" भाग० ८,२४,१५। "औदञ्चनोदके मणिकस्थजले' श्रीधर उदञ्चनस्य सन्निकृष्टदेशादि अरीहणादि० वुञ्। औदञ्चनक मणिकस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। [नामकर्षेरपत्ये।

औदञ्चवि पुस्त्री उदञ्चोरपत्य बाह्वा० इञ्। उदञ्चु-

औदञ्चि पुस्त्री उदञ्चापत्यम् इञ्। १उदञ्चापत्ये तत यूनि फिञ्, पैला० तस्य लुक्। २तदीययुवापत्येऽपि।

औदनिक त्रि० ओदनाय प्रभवति सतापा० ठञ्। ओदननिष्पादनाय समर्थे सूपकारे।

औदन्य पु० उदन्यायुक्ते ऋषौ भव अण्। पिपासायुक्तर्षिभवे मुण्डिभे ऋषौ। "एतां ह वै मुण्डिभ औदन्य ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार" शत०ब्रा० १३,३,५,६। तस्यापत्ये तु इञ्। औदन्यि पुत्रेषु तत्रार्थे तत युवप्रत्ययस्य फिञ् पैला० लुक्। तदीययुवापत्ये च।

औदपान त्रि० उदपानादागत शुण्डिका० अण्। आयस्थानरूपोदपानादागते १राजग्राह्यकरादौ। उदपाने भव पलद्या० अण्। २उदपाननामग्रामभवे करादौ त्रि०। उदपाने जलाधारस्थानभेदे भव उत्सा०अञ्। ३उदपानभवे त्रि०। स्त्रियां सर्वत्र ङीप्।

औदभ्रज्जि पुंस्त्री उदभ्रज्जस्यापत्यम् इञ्। १उदभ्रज्जस्यापत्ये ततोयुवप्रत्ययस्य पैलादि०लुक्। २तदीययुवापत्ये च। एवं औदमज्जि औदमेधि औदव्रजि औदशुद्धि इत्येतेऽपि यथा तत्तदपत्ये तत्तद्युवापत्ये च। [सम्बन्धिनि।

औदमेधीय त्रि० उदमेधेरिदम् रैवतिकादि० छ। औदमेधि

औदमेयि पुस्त्री उदमेयस्यापत्यम् इञ्। उदमेयस्यापत्ये तत मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीप्। [स्त्रियां ङीप्।

औदयिक त्रि० उदये लग्नकाले भव ठञ्। लग्नकालभवे

औदरिक त्रि० उदरे प्रसित ठक्। आद्यूने, (पेटुक) उदरमात्रपूरणापेक्षके। "ऐश्वर्यवन्तं रौद्रं च शूरं चण्डमसूयकम्। एकाकिनमौदरिकमासुरं सत्त्वमीदृशम्" सुश्रुते तस्यासुरसत्त्वलक्षणम्। अमरे विजिगीषाविवर्ज्जितस्य तथात्वमुक्तम्। विजिगीषा च विगानेच्छा सा च स्वोदरपूरणाशक्ततया निन्देच्छा तस्य त्याग एवास्य प्रवृत्तिः। "सर्वमेवौदरिकस्याभ्यवहार्य्याय कल्पते" नाट०

औदर्य्य त्रि० उदरे भव यत् उदर्य तत स्वार्थे अण्। १उदरभवेऽनलादौ। २अभ्यन्तरप्रविष्टे च। "स त्वयाराधित शुक्लोवितन्वन् मामकं यश। छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्य्यो ब्रह्मभावन" भाग० ३ २४,५।

औदल त्रि० चिकितगात्रकालवप्रसुतन्तुकृषिनाना वैश्वामित्रदेवरातौदलेति" आ०श्रौ० १२,१४,२, उक्ते चिकितादीनां गणे प्रवरर्षिभेदे।

औदवापि पुस्त्री उदवापस्यापत्यम् इञ्। उदवापापत्ये स्त्रियां ङीप्। तस्येदं रैवतिका०छ। औदवापीय तत् सम्बन्धिनि त्रि०।

औदवाहि पु० उदवाहस्यापत्यम् इञ्। ऋग्वेदिनाम्

[illegible]

[illegible]

यूनि फक्। औद्दालकायन तदीययुवापत्ये प्राच्यभरते तु प्राच्यत्वात् तस्य बहुषु लुक्। उद्दालकाः। तदीययुवापत्यानि प्राच्यानि भारतानि वा

औद्धत्य न० उद्धतस्य भावः। अविनीतभावे तत्र "असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्याद्यसहिष्णुता" सा०द० उक्तलक्षणम्।

औद्धारिक त्रि० उद्धाराय उद्धृत्य दानाय प्रभवति ठञ्। विभागकाले उद्धारार्थं देये द्रव्यभेदे। "विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः" मनु।

औद्दालकि पु० उद्दालकस्यर्षेरपत्यम् इञ्। उद्दालकस्य पुत्रे श्वेतकेतौ ऋषौ। "श्वेतकेतुर्हवा औद्दालकिरस्य प्राशयिष्ये वेद" शत०ब्रा० १,८,२४,१। [राजनि०।

औद्भिज्ज न० उद्भिद्य जायते जन-ड स्वार्थेऽण्। पांशुलवणे

औद्भिद न०उद्भिनत्ति उद्+भिद्–क–स्वार्थेऽण्। १पांशुलवणे। "औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटुस्निग्धं शीतलं वातनाशनमिति" तस्य गुणाः "विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत्। तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः" इत्युक्ते २जलभेदे च "औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु"। वैद्यकान्तरम्

सुश्रुते आन्तरिक्षजलमुक्त्वा "तस्याभावे भौमं तच्चाकाशगुणबहुलं तत्पुनः षड्विधम्। तद्यथा कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ड्यमिति। तत्र च पर्यान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात्" इत्यादि उक्ता "कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम्। मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदम् स्मृतम्"। तद्गुणा उक्ताः। औद्भिदस्रवणगुणास्तु तत्रैव। "लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम्। सतिक्तं कटु सक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्"

औद्भिद्य न० उद्भिदोभावः ष्यञ्। प्रस्वादीनामुत्पत्तौ। "जैत्र च म औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्" यजु० १८,८, उद्भिदोभावः औद्भिद्यं भूतादिजरोत्पत्तिः वेददी०।

औद्याव त्रि० उद्यावस्य व्याख्यानोग्रन्थः तत्र भवो वा ऋग यना० अण्। १उद्यावव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च।

औद्वाहिक त्रि० उद्वाहकाले लभ्यं दीयते वा ठञ्। विवाहकाले १लभ्ये दीयमाने च "निर्धाधनन्तु यदास्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" स्मृतिः "पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" याज्ञ०। तत्सर्वं रविभाज्यम्। [३र्थे २तत्सम्बन्धिलक्षदेयादौ च

औद्देप त्रि०उद्देप+चतुरर्थ्याम् सङ्कला० अण्। उद्देपेन। नि

औधस त्रि० ऊधस इदम् अण्। ऊध सम्बन्धिनि "यत्र जन्मप्रतदिन नैव दोग्ध्र्यौधसं पयः" भाग० ४,१०,१८, मघार्थे तु शरीरावयवत्वात् यत् ऊधस्यमिति। "अधस्यनिषद्यानि तनोपभोक्तुम्" रघु। औधस्यमिति क्वचित् पाठः स्वार्थेऽप्यन्तया समर्थ्यः।

औन्नेत्र न० उन्नेतुः कर्म भावो वा उद्गात्रादि० अञ्। उन्नेतृ १कर्मणि उन्नयने २तद्भावे च। तस्य धार्म्यम् ऋत्विक्त्वात् अञ्। ३उन्नेतुर्धर्मे च।

औपकर्षिक त्रि० उपकर्षं प्रायभवः ठक्। कर्षसमीपे प्रायमभवे। "औपकर्षिकजीवनः"। भट्टिः।

औपकलाप्य त्रि० उपकलापं भव परिमुखा० ञ्य। कलापसमीपभवे।

औपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्। उपकस्य गोत्रापत्ये। बहुत्वे द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च वा फको लुक्। उपकाः उपकायनाः। उपकलामकाः औपकायनलामकायनाः।

औपगव पुंस्त्री उपगतोगौरस्य उपगुर्गोप तस्यापत्यम् अण्। १गोपालकपुत्रे २तद्याजिपुत्रे च लक्षणया उपगुपदं तद्याजिविप्रोऽपि उपगुपदेनोच्यते "य वर्णं याजयेद्यस्तु स तद्वर्णत्वमाप्नुयात्। तद्योऽपर्यैश्च वर्णैर्हि त्वेवमिवामवीद्भृगुः" हारीतोक्तेः। तत्सम्बन्धिनि ३अर्थे ४छात्रे ५संघे च तस्यापत्ये तु स्त्रियां ङीप्। औपगवस्येदम् गोत्रचरणात् वुञ्" पा० वुञ्। औपगवक औपगवसम्बन्धिनि "तत आगत" इत्यधिकारे "गोत्रादङ्कवत्" पा० वुञ्। औपगवक ततआगतेऽर्थे। तेषां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्। औपगवकं तत्समूहे न०। औपगवोभक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रिया-ख्येभ्यो बहुलम् वुञ्"पा०। औपगवक तद्भक्तियुक्ते त्रि

औपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिरं पतित्वेन उपगोर्गोपतिस्तस्यापत्यम् बाह्वा० वा इञ्। १गोपतेरपत्ये २तत्पुत्रे उद्धवे पु० "वर्णामिव पुत्रिने यमस्वसुता समपित औपगविर्नियो ततोऽगात्" भाग०३,४,२८ "औपगविरुद्धवः" श्रीधरः।

औपग्रस्तिक पु० उपग्रस्त ग्रासकाले भूत लक्षणया व्याप्त "तमधीष्टोभृतो भूतोभावी वा"पा० ठञ्। उपग्रासकालस्य लक्षणया व्यापके १चन्द्रे २सूर्ये च शब्दर०

औपच(ज)न्धनि पु०उपच(ज)न्धनस्यापत्यम् इञ्। गाक्ष्यज०

[illegible]

औपभृत त्रि० उपभृता पात्रेण सञ्चित० शैषिकोऽण् । १उप-भृत्पात्रेण सञ्चिते हविरादौ । "जुह्वानुयातोऽनुयाजैः स्विभिश्चरन्त्यौपभृतं समानीय" कात्या० ३,५,२ "अ-ध्वर्यु रौपभृतमाज्य सर्वे जुह्वां समानीय" कर्क । तस्येदम् अण् । २उपभृत्सम्बन्धिनि "औपभृतासादनम्" कात्या० ५,४,२८, "औपभृतमुपभृत्सम्बन्ध्यासादनम्" कर्क । "सव्या औपिरित्यौपभृताभि" कात्या० ६,७,७ ।

औपमन्यव पुस्त्री उपमन्योरपत्य विदा० अञ् । उप-मन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । "प्राचीनयोग्यौपमन्यव सत्ययज्ञ पौलुषिः" । "औपमन्यव ! कि त्वमात्मान मुपास्से ?" इति च छा०उ० ।

औपमिक त्रि०उपमया निर्दिष्ट ठक् । उपमया निर्दिष्टे । "अभ्रालकाया इत्यनिर्देश औपमिक " "मधु सोमम् औपमिक माद्यते" "पीपिलिकामध्ये त्यौपमिक ।।५।।वक्ता मेतत्तेगतक " इति च निरु० ।

औपम्य न० उपमा+चातु० स्वार्थे ष्यञ् । १उपमायाम् २सादृश्ये 'प्राणा यथा मेऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र या कुर्वन्ति साधवः" हितोप० । "आत्मौपम्येन सर्वत्र" गीता "सा पूर्णा यदि सामान्य-धर्म औपम्यवाचि च" । "औपम्यवाचिनो औपम्यासे तद्धिते द्विधा" इति च सा०द० ।

औपयज त्रि० उपयजइदम् अण् । उपयज सम्बन्धिनि उप यट् च तच्छब्दे दर्शित । "मार्जिते मे ष्यत्यग्नीदौपय-जानङ्गारानाहरति" कात्या० ६,८,७,

औपयिक त्रि० उप+अय–घञ् उपायस्तेन लभ्यः ठक् स्वार्थ । १उपायलभ्ये, २युक्ते न्यायागतवस्तुनि च । "एतत्तव महाराज ! पुत्रेषु तेषु चैव हि । दत्तमौपयिक मन्ये भीष्मेण सह भारत ।" भा०आ०२०४अ० । स्त्रियां ङीप् । "मयैवौपयिकी भार्या तातस्य सुपथा तव" भा० व० २८०अ० "यदत्रौपयिक कार्यं तद्भवानिय-तमर्हसि" भा०उ० १७७ अ० । उपाय एव विनया० स्वार्थे ठक् स्वत्वम् । ३उपाये पु० । "विषमौपयिक गरी यसीम्' किरा० ।"औपयिकम् उपायम्" मल्लि० ।

औपयोगिक त्रि० उपयोगः प्रयोजनमस्य ठञ् । उपयोग-निमित्ते "अथात औपयोगिक विभिवृत्तिं' व्याख्या-स्याम " सुश्रु० स्त्रियां ङीप् ।

औपरिष्ट त्रि० उपरिष्टात् भव अण् । "अनेकाक्षरत्वेभ्य एव"वार्त्ति ०नियमात् न त्यप् टिलोप । उपरिष्टाद्भवे ।

औपरोधिक त्रि० उपरोध प्रयोजनमस्य ठक् । १उपरोध-निमित्ते २पीलवे दण्डे पु० हेमच० ।

औपल त्रि० उपलादागत शुण्डिका० अण् । १आयस्थान रूपोपलादागते । उपलस्येदम् अण् । २प्रस्तरसम्बन्धिनि 'यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्" मनु ।

औपवसथिक त्रि० उपवसथे भव ठञ् । उपवसथकर्त्तव्ये कर्मादौ । उपवसथस्य नाम यागपूर्वदिवसस्य उपवसथ-शब्दे उक्त । अञ् औपवसथ्य तत्रार्थे ।"अग्निप्रणयनीया औपवसथ्येऽनियम " आश्व०श्रौ० ४,१,२६ । स्वार्थे ष्यञ् । "यागपूर्वे दिने च । "औपवसथ्येऽह्नि" श्रुति ।

औपवस्त्र न० उपवस्त्रमेव प्रज्ञा० अण् । १उपवस्ते उपवस्तु कर्म अण् । २उपवासे । उपवस्ता प्राप्नोऽस्येति विगृह्य "अतोरण्" पा० स्त्रमदर्शन प्रामादिकमेव । तत्र प्रतमन्त्स्यैव प्रकृत्य न तु प्रदत्तस्य तथात्वे प्रतो-ऽण् इत्येव स्यात् आर्त्तभमित्युदाहरण चासङ्गतम् इति बोध्यम् "मापान् मधुमत्सराय वर्ज्जेवेदौपवस्त्र स्यात्"इति

औपवास त्रि० उपवासे दीयते व्युष्टा० अण् । उपवास-व्रते दीयमाने द्रव्ये ।

औपवासिक त्रि० उपवासे साधु गुडा० ठञ् । १उपवासे साधौ । तस्मै प्रभवति सन्तापा० ठञ् ।२उपवाससमर्थे च

औपवास्य न० उपवास+चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उपवासे "लक्ष्मणेन यदानीत पीत्वा वारि समाहित० । औप-वास्य तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया" रामा० ।

औपवाह्य पु० उपवाह्य एव स्वार्थेऽण् । उपवाह्ने रथादौ "औपवाह्य कुबेरस्य सार्वभौम इति श्रुत " रामा० । सर्वासु भूमिषु विदित अण् । सार्वभौम इत्यर्थे ।

औपविन्दवि पुस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्वा० इञ् । उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् । विशेषेणोपजीविनि ।

औपवेशिक त्रि० उपवेशेन जीवति वेतना० ठञ् । उप-

औपश्लेषिक त्रि० उपश्लेषेण निर्वृत्त ठक् । एकदेशेन सम्बन्धे आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापक-श्चेत्याधार स्त्रिधा" सि०कौ० ।

औपसङ्क्रमण त्रि० उपसङ्क्रमणे दीयते व्युष्टा० अण् । उपसंक्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

औपसद पु० उपसच्छब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्ता० अण् । उपस-च्छब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च । उपसत् समीपस्थान तदस्यस्य प्रज्ञा० अण् । ३हुते "प्रजापतिकामस्यौ-पसद " कात्या० २२,१०,१२ । "औपसदोह्न" कर्क

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

औपचारिक पु॰ उपचार+स्वार्थे—विनयादि ठञ् । [illegible] ।

औपच्छन्दसिक त्रि॰ [illegible] ।

औपजानुक त्रि॰ [illegible] ।

औपतस्विनि पु॰ [illegible] ।

औपदेशिक त्रि॰ [illegible] ।

औपद्रविक त्रि॰ [illegible] ।

औपधुरा पु॰ [illegible] ।

औपधर्म्य [illegible] ।

औपधिक पु॰ [illegible] ।

औपधेय न॰ [illegible] ।

औपनायनिक त्रि॰ [illegible] ।

औपनासिक त्रि॰ [illegible] ।

औपनिधिक न॰ [illegible] ।

औपनियम त्रि॰ [illegible] ।

औपनिषद पु॰ [illegible] ।

औपनीविक त्रि॰ [illegible] ।

औपपत्त त्रि॰ [illegible] ।

औपपत्तिक त्रि॰ [illegible] ।

औपपातिक त्रि॰ [illegible] ।

औपबाहवि [illegible] ।

त्तिरिति" भा॰। स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन। पुरुषे तु बन्धस्य नैमित्तिकत्वे ज्ञानादुपायोच्छेदात् न घटेत। अनागतावस्थदुःखस्य हेयत्वमुपपद्यते इत्यादिन्यायेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू॰।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तक पुरुषस्य बन्धः कुतः? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः। अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात्। किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात्। ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति यत्संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तस्यैव सहकारित्वं लाघवाद्बन्धो मुक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा॰ "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू॰।

"देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा॰।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू॰।

"सङ्घातविशेषरूपतारूपा देहरूपा यावस्था न तन्निमित्तोऽपि पुरुषस्य बन्धः। कुतः? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः। अन्यधर्मस्य साक्षाद्न्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा॰। ननु पुरुषस्याप्यवस्थायाः किं बाधकं तत्राह।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू॰।

"इति शब्दो हेत्वर्थे। पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः। पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः। असङ्गत्वे च श्रुतिः। 'स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति। सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति। कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात्। श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्थजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्ततामनयनात्" भा॰।

"न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू॰।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्मणामनात्मधर्मत्वात्। अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः। ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह। अतिप्रसक्तेश्चेति। प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः। सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनञ्च प्रागेव निराकृतं न कालयोगत इत्यादिसूत्र इति" भा॰।

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात्। किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह

"विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू॰।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः। पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्कारस्य भोगस्य स्वीकारे सर्वं पुरुषं प्रत्यादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात्। ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः। अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः। स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम्। प्रतिबिम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वेषां सर्वदुःखभोग इति भावः।

"चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति" योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः। चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति। यत्तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्बिम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकबन्धमादाय बोध्यम्" भा॰। साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू॰।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यं वक्ष्यमाणमस्ति। संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखसम्बन्धप्रसङ्गादित्यर्थः। प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्भवतीत्यर्थः" भा॰। अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति।

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" सू॰।

"तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्पर्कोऽस्ति। अपि तु स एव बन्धहेतुः। बन्धस्यौपाधिकत्वलाभाय नञ्द्वयेन प्रोक्तिः। यदि हि बन्धः

औपसर्गिक त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । औपसर्गिक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] त्रि० [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

औपस्थान त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

औपस्थानिक त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

औपस्थ्य न० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

औपहारिक त्रि० [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] ।

औपाधिक त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible]" [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

"[illegible] [illegible]" [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

त्तिरिति" भा०। स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन। पुरुषे तु स्वस्य नैमित्तिकत्वे स्वाभाव्यापायोच्छेद्यत्वं न घटेत। अनागतावस्थदुःखस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिन्यायेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू०।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः। अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात्। किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात्। ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति यत्संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तस्यैव सहकारिणि लाघवाद्बन्धो मुक्ते पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा०। "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू०।

"देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः? अस्मात् पूर्वोक्तात् मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा०।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू०।

"सङ्घातविशेषरूपताख्या देहरूपा यावस्था न तन्निमित्तकोऽपि पुरुषस्य बन्ध। कुतः? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः। अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा०। ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्राह।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू०।

"इति शब्दो हेत्वर्थे। पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः। पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः। असङ्गत्वे च श्रुतिः। "स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति। सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति। कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात्। श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्थजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्ततात्रवणात्" भा०।

"न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू०।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्मणामनात्मधर्मत्वात्। अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः। ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह। अतिप्रसक्तेश्चेति। प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः। सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न कालयोगत इत्यादिसूत्रे इति" भा०।

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात्। किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह

"विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू०।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः। पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात्। ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः। अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः। स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम्। प्रतिबिम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वेषां सर्वदुःखभोगः इति भावः। "चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यात्मादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति" योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः। चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति। यत्तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्बिम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकबन्धमादाय बोध्यम्" भा०।

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू०।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणमस्ति। संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखसम्बन्धप्रसङ्गादित्यर्थः। प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्भवतीत्यर्थः" भा०। अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेनान्तराले अवधारयति।

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" सू०।

"तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्बन्धोऽस्ति। अपि तु स एव बन्धहेतुः। बन्धस्यौपाधिकत्वलाभाय नञ्द्वयेन भङ्गोक्तिः। यदि हि बन्धः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"तत्र चौपाविमेव जानश्रुतायनेन प्रत्यवरूढम्" शत० ब्रा० ५,१,१,१ । स्त्रियां ङीप् ।

औपासन त्रि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्र भवः अण् । गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये साय प्रात होमादौ कर्म्मणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्नि । तत्र कर्त्तव्य दर्शित "औपासनश्रुते" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौत स्मार्त्त च कर्त्तव्यमिति तन्न कुतः ? औपासनश्रुतेः यत आहिताग्नेरप्यौपासन श्रूयते पितृमेधे "अदारेऽप्यौपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्त्तमपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्ने पितृमेधे औपासनदर्शन न स्यात् अस्ति च । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृति 'स्मार्त्त कर्म्म विवाहाग्नौ कुर्व्वीत प्रत्यह गृही । दायकालाहृते वापि श्रौत वैतानिकाग्निषु इति" । "तस्मिन् गृह्याणीत्यापस्तम्बचरणाश्च" । अपाम दित गृह्यम् गृह्यश्रुच दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मिन्नित्यावसथ्ये । अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हित कर्म शान्तिक पौष्टिक व्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्त तत् सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति । तथा च खादिरगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानामात्मार्थपत्न्यर्थान् कुर्य्यादौपासने न च । परार्थानेवेन्धेऽग्नौ स याज्ञे लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) "न स्वेऽग्नावन्यहोम स्यान्मुक्त्वैका समिदाहुतिम् । स्वकर्म्म सत्क्रियार्थस्य यावन्नासौ प्रजायते । अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वत्र लौकिक । न हि पित्रा समानीत पुत्रस्य भवति क्वचित्" । अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्त्ताग्नावेव कार्य्यम् । अपि च आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयत्याहवनीये जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्य्यं पचतीति" प्रत्यक्षवचननिर्द्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोग कल्पयितु शक्यते । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासन एव कार्य्याणि इति" कर्क । विधानपा० तदारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्यौपासन तस्य सायमारम्भ" इति । शौनकोऽपि "यस्मिन्नग्नौ विवाह स्यात्तमारभ्य तस्य तु । परिचर्य्या विवाहाग्नेर्विदधीत स्वय द्विज । यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्न स्यात्तदा सति । उपक्रमोत्तर स्थाप्य साय परिचरेदमुमिति" । इदमपि ससाग्न्यातक्रमेणेदव्यम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृदुदर्शनाचार्य्य । "अस्यारम्भण रात्रावेव यदि सव मध्योनातीता । अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति" । अन्यत्रापि । "प्रातर्होमे सङ्गवान्त कालस्त्वनुदिते ऽथ वा । सायमस्तमिते होम कालस्तु नवनाडिकेति" । अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिना वेदितव्य । तथा च कात्यायनसूत्रम् । "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति" । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधान दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तद्भाष्यमपि । "दारकालश्चतुर्थीचरकाल । दायाद्यकालो धनविभागकाल इति" औपासनात्पूर्व्वं यदि विवाहाग्नि नश्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्त निबन्धे "उद्वाहौपासनात् पूर्व्वं नष्टे शान्तिमागते । स्थालीपाक तत कृत्वा औपासनमथाचरेत् । नवनाडीभ्य ऊर्द्ध्व चेत्स्थालीपाकोभवेन्न वै । औपासने तदा कुर्य्यात् परेद्यु सायमेव चेति" । तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि । "ज्वालयेदपराह्णेऽग्निमस्त याते दिवाकरे । पर्य्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य च तत परमिति" । स एवाह कात्यायन । "सूर्य्ये तु शैलमप्राप्ते षड्भिर्वृक्षशिरोगते । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातरासोमदर्शनम्" । तथा "दुहित्रा स्नुषया वाग्निविहारो न विरुध्यते । निलेपनं च पात्राणां सम्प्रेपनमेव चेति" । उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्त मुक्तम् आश्वलायनकारिकायाम् । "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधि । होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुव स्वरितीति चेति" । कात्यायन अनुदितास्तमयलक्षणमाह । "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं त्वनुदित ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्" । तथा "यावत्सम्यक्न भासन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वत । न च लौहित्यमायाति तावत्साय तु हूयते" । अत्राश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामपि "हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावद्गिरिं भित्त्वा न गच्छति । तावद्धोमविधि पुण्योनान्योऽभ्युदितहोमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो मुख्य स्यादिति वेदविदो विदुरिति" । अत्र गौणकालमाह शौनक "पश्चादस्तमयात्कालो योमयेत्त्रिमुहूर्त्तक । स सायहोमकाल स्यात् प्रदोषान्त उदाहृत । यस्तु षड्नाडिकाकाल पश्चात्सूर्योदयात्स्मृत । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृत इति । यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्

"तत्र चौपासनेन जानश्रुतायनेन प्रथमस्तदम्" पत० भा० ५,१,१,५ । स्त्रियां ङीप् ।

औपासन त्रि० उपासते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्यो-ऽग्निस्तत्र भव अण् । गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये साय प्रात होमादौ कर्मणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः । तत्र कर्त्तव्य दर्शितं "औपासनश्रुते" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वे वाग्निषु श्रौतं स्मार्तं च कर्त्तव्यमिति तच्च कुतः ? औपासनश्रुते यत आहिताग्नेरप्यौपासन श्रूयते पितृमेधे "अहारेणौपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्तं अपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्ने र्पितृमेधे औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृति 'स्मार्त्तं कर्म्म विवाहाग्नौ कुर्व्वीत प्रत्यह गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निष्विति" । "तस्मिन् गृह्याणि कर्माणि"। गृह्याय हितं गृह्यम् गृह्यमस्य दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मि विवाहसमये । अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकं पौष्टिकं व्रतोक्तहोमादिकं स्मार्त्तं तत् सर्व्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति । तथा च खादिरगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानामासार्थपत्यर्थान् तत्स्थानौपासने न च । परार्थानि-ष्टयेऽग्नौ स यान्ते लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायन (कर्मप्रदी०) "न स्वे ऽग्नावन्यहोम स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वकर्मं सत्क्रियार्थाय यावन्नासौ प्रजायते । अग्नि स्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वत्र लौकिक । न हि पित्रा समानीत पुत्रस्य भवति क्वचित्" । अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्ताग्नावेव कार्य्यम् । अपि च आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्त्याहवनीये जुह्वोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्य्य पचतीति" प्रत्यक्षवचननिर्द्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोग कल्पयितुं शक्यते । तस्मात् स्मार्तान्यौपासन एव कार्य्याणि इति" कर्क ।

विधानपा० तस्यारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्यौपासन तस्य समयमारम्भ इति । पौर्णमासोऽपि यस्मिन्न विवाह स्यात्तदारभ्य तस्य च । परिचर्य्या विवाहाग्नेरिदधीत स्वयं द्विजः । यदि रात्रौ विवाहाग्निस्तस्य स्यात्तथा सति । उपक्रमोऽस्य स्यात् साय परिचरेदत इति" । इदमपि नवमाख्यातक्रमे-दृष्टम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृत्सुदर्शनाचार्य्य । "अस्यारम्भण रात्रावेव यदि भव माध्योनातीता ।

अतीतायेत् परेद्यु सायमेवाग्निहोत्रमेवास्यारम्भ इति" । अन्यत्रापि । "प्रातर्होमे सङ्गवान्त कालस्त्वनु दिते ऽथ वा । सायमस्तमिते होम कालस्तु नवनाडिकेति" । अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिना वेदितव्य । तथा च कात्यायनसूत्रम् । "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति" । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि च तु र्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तत्राप्यमपि ।"दारकालं पत्न्युपसरकाल । दायाद्यकालो-धनविभागकाल इति" औपासनात्पूर्व्वं यदि विवाहाग्नि र्नश्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं निर्णयादर्शे "उद्वाहौपासनात् पूर्व्वं नश्येद् यद्यग्निमागते । स्थालीपाक तत कृत्वा औपासनमथाचरेत् । नवनाडीभ्य ऊर्द्ध्वं चेत्स्थालीपाकोभवेद्वै ।औपासने तदा कुर्य्यात् परेद्यु सायमेव चेति" । तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि ।"ज्वालयेदपराह्णेऽग्निमस्त याते दिवाकरे । पर्य्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य च तत परमिति" । स एवाह कात्यायन । "सूर्य्ये तु शैलमप्राप्ते षड्भिरष्टाङ्गुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातराशेमदर्शनम्" । तथा "दुहित्वा स्रुवया यानि विहारो न विरुध्यते । निक्षेपणं च पात्राणां सम्बेपनमेव चेति" । उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्त उक्तम् आश्वलायन कारिकायाम् । "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधि । होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुव.स्वरितीति चेति" । कात्यायन अनुदितसमयलक्षणमाह । "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं त्वनुदित ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्" । तथा "यावत्सम्यक्र भासन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वत । न च लौहित्यमायाति तावत्साय तु हूयते" । अत्राश्वलायनादीनां होमे कल्प-कालमाह चन्द्रिकायामपि "हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावद्गिरिं भित्त्वा न गच्छति । तावद्धोमविधि पुण्योनान्योऽभ्युदितहोमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो यस्य स्यादिति वेदविदो विदुरिति" । अत्र गौणकालमाह शौनक "पश्चादस्तमयात्कालोयोभवेत्त्रिमुहूर्त्तक । स सायंहोमकाल स्यात् प्रदोषान्त इदाहृत । यस्तु षड्नाडिकाकाल पश्चादेवोदयाद्रवे । स होमकालो विप्राणां सहूयान्न इति स्मृत इति । यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्

"औरसः क्षेत्रजः पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ" स्मृतिः
"औरसे पुनरुत्पन्ने तेनोयागहरा सुता" मनुः उरस
इदमण्। २हृदयभवे त्रि०। उरसा नाम पुरोभेदः तत्र
भव सिन्ध्वा० अण्। ३औरस उरसापुरोभवे त्रि०।

औरसिक न० उरसः अङ्गुल्या० स्वार्थे ठक्। १उरसि।
"इससुक्तान्तात् क" पा० उक्तेरित्यादिभिन्नत्वात् औ-
रस्क इति अस्त्र कलत्र प्रामादिकमेव।

औरस्य न० उरसि भव शरीरावयवत्वात् यत् तत स्वार्थे
अण्। उरसिभवे। "इकार पशुमेंषु क्रमन्त स्वाभिष
वयुतम्। औरस्य त विजानीयात्" शिक्षा "औरसपुत्रे
तु उरस एव 'उरसोऽण् चेति" सूत्रे चाद् यद्विधानात्
अतएव औरसपर्याये उरस्यशब्द एवामरे बोध्यः तथैव
टीकाकृद्व्याख्यानात्। [लोमविकारे कम्बलादौ।

और्ण (क) त्रि० ऊर्णाया विकार अञ् पक्षे वुञ्। मेष-

और्णवत त्रि० ऊर्णवतोऽयम् अण्। ऋषिभेदे तत स्वार्थे
ष्यञ्। और्णवत्योऽप्यत्र। [तन्निमित्तादौ स्त्रियां ङीप्।

और्णिक त्रि० ऊर्णायानिमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ्।

और्द्धकालिक त्रि० ऊर्द्धकाले भव काश्या० ठञ् ञिठच्।
ऊर्द्ध्वकालभवे। ञिति स्त्रियां ङीविति भेदः।

और्द्धदेह त्रि० ऊर्द्ध्वदेहस्येदम् अण्। ऊर्द्ध्वदेहसम्बन्धिनि
"और्द्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्य्योदकं नदीम्" रामा०

और्द्धदैहिक त्रि० ऊर्द्ध्वदेहाय साधु-ठञ्। ऊर्द्ध्वदेहप्रापके
शास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तरं हि मनुष्याणां प्रथ-
ममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्ततः पूरकपिण्डदानेन प्रेत-
देहप्राप्तिः आद्यादिसपिण्डनान्तक्रियाभिः प्रेतदेहनि-
वृत्त्या भोगदेहप्राप्तिस्तत्र च पूर्व्वोत्तरभवे क्रिये हेतू।
तदेतत् शुद्धितत्त्वे निर्णीतं यथा।
"अत्रेदं बीजं पूर्व्वक्रियायाश्चातिवाहिकदेहत्यागोत्तर-
देहान्तरजननं, मध्यक्रियायाश्चापि प्रेतत्वपरिहारोत्तर-
देहान्तरजननं ततश्चैकस्य तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं वचना-
भावेऽनर्थकम्। तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् "तत्क्षणा-
देव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि
त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वा-
काशानि, पृथिवीजले तु अधोगच्छत। तत्क्षणात् मृत्युक्ष-
णात्। तथा "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव।
केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। तथा
"प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव। भोगदेह-
मिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते
यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्मशानिकेभ्यो भूतेभ्यस्तस्य कल्पं
नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवा।
ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैस्तु कृते नरः। पूर्णे संवत्-
सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरके याति स्वर्गे
वा स्वेन कर्मणा"। तथा वायुपुराणम् "पूरकेण तु पि-
ण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः। कृतस्य करणायोगात्
पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्"। अतएवातिवाहिकदेहपरि-
त्यागाय तत्कालीनकर्म्मासमर्थपुत्रसत्त्वेऽप्यन्येन दाहादि
क्रियते। "पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। स-
ङ्घातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रि-
यास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः"।
तत्र क्रियाश्च त्रिविधा विष्णुपुराणे दर्शिता यथा
"पूर्व्वा क्रिया मध्यमा च तथा चैवोत्तरा क्रिया।
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदा-
हाद्वार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः। ताः पूर्व्वा
मध्यमा मासिमासि एकोद्दिष्टस्य विता। प्रेते पितृत्वमापन्ने
सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रिया पित्र्याः प्रो-
च्यन्ते ता नृपोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैश्च समान-
सलिलैस्तथा। सङ्घातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहा-
रिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः।
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ। कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहनि तु
कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः। प्रतिसंवत्सरं रा-
जन्। एकोद्दिष्टं विधानतः"। आदाहेति दाहाद्यधरणी-
यान्नविहितवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च पूर्व्वाः, मासिमा-
सीत्येकादशाहादिसपिण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम्। सपि-
ण्डनोत्तरा पार्व्वणादिक्रिया उत्तरा। अत्र पुत्रादि-
सपिण्डाद्याः पूर्व्वां क्रियामवश्यं कुर्य्युः। मध्यमक्रिया-
यामनियमः। उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्ता
नियताः। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। दौहित्रैर्वेति वाशब्दः
समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी"।
अत्राधिकारिणश्च एकोद्दिष्टशब्दे १५२५ पृ० उक्ताः "अक-
रोत् स तदौर्द्ध्वदैहिकम्" रघुः। अनुशतिका० द्विपदवृ-
द्धिरिति मल्लि० अनुशतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आकृति-
गणत्वात् तद्विधिरिति तदाशयः। किन्तु बहुषु स्थलेषु
एकपदवृद्धियुक्तं दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम्।
"मृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम्। तद्भवत्यसुखो-
दर्कं जीवतश्च मृतस्य च" मनुः। "उपानहौ च वस्त्रञ्च
प्रतिमृत्यौर्द्ध्वदेहिकम्" भारते अनु० पर्व्वणि ६२२८ श्लो०

[illegible]

[illegible]

मयं जगत्। तस्मादमुं विसृजेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम!। अय तिष्ठतु ते विप्र! यदीच्छसि महोदधौ। मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोकाँ ह्यापोमया स्मृताः। एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ! भविष्यति। न चैवं स-सुरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम्। वशिष्ठ उवाच। ततस्तं क्रोधजं तात! और्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ। महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः। तमग्निमुद्गिरन् वक्त्रात् पिबत्यापो महोदधौ"।

बाडवानलस्य स्थितिस्थानम् सि॰शि॰उक्तम् भूमेर्याम्येऽर्द्धे सप्तद्वीपसमुद्राणां स्थितिकीर्त्तनान्ते "स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानि" इति। और्वस्य च प्रवरर्षित्वम् आर्षेयशब्दे उक्तम्। "जामदग्नानां भृगु-वत्सानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति च आश्व॰श्रौ॰ १२,१०,६,८ और्वमधिकृत्य कृतोपन्यासः। भारतान्तर्गते और्वचरिताख्याने। "तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्" भा॰ आ॰ १। तदाख्यानं भा॰ आ॰ १८९ अध्यायादौ दृश्यम्।

और्वशेय पु॰ उर्वश्यां तच्छब्दोऽस्त्यस्य विमुक्ता॰ अण्। और्वशी-शब्दयुक्ते १स्वाध्याये २अनुवाके च। उर्वश्या इदम् अण्। २उर्वशीसम्बन्धिनि त्रि॰।

और्वशेय पु॰ उर्वश्या अपत्यम् ढक्। १अगस्त्ये मुनौ शेमच॰ तस्य च उर्वश्यां दृष्टायां मित्रावरुणयोः स्खलितरेतोजा-ततया तथात्वम् तत्प्रमाणमगस्तिशब्दे ४७१॰ उक्तम्। ऐलशब्दे दर्शितेषु उर्वशीगर्भजातेषु पुरूरवसः सुतेषु २आयुरादिषु षट्सु च

औलपि पु॰ उलपस्य कलाप्यन्तेवासिविशेषस्यापत्यम् इञ्। उलपापत्ये तत स्वार्थे दामन्या॰ छ। औलपीय तदर्थे बहुषु तस्य लुक्। औलपय इत्यादि।

औलपिन् पु॰ ब॰व॰। उलपेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कला-प्यन्तेवासित्वात् णिनि। उलपप्रोक्तछन्दोध्यायिषु

औलान न॰ अवलम्बने भेदे दृप्यो॰। अवलम्बने। "विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलान दिविषे" ऋ॰१०,९८,११।

औलूक न॰ उलूकानां समूहः खण्डिका॰ अञ्। पेचकसमुदाये

औलूक्य पु॰ उलूकर्षेरपत्यम् गर्गा॰ यञ्। उलूकनामर्षेर-पत्ये कणादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य च्छात्राः कण्वादि॰ अण्। ततो यञो लुक्। औलूकः औलूक्यच्छात्रे वैशे-षिकमतानुसारिणि। उलूक इति सुखमध्य केचिदाहुः औलूक्यदर्शनञ्च वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्यविषयाश्चोच्यन्ते

"अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः"। १सू॰

"तापत्रयपराहता विवेकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनुसन्दधाना नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्य आत्मतत्त्वसाक्षात्कार-मेव तदुपायमाकलयाम्बभूवुः। तत्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं जिज्ञासमाना परमकारुणिकं कणादं मुनिमुपसेदुः। अथ कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्व-साक्षात्कारप्राप्तये परमः पन्था इति मनसिकृत्य तच्च निवृत्तिलक्षणाद्धर्मादेतेषामनायासेन सेत्स्यतीति लक्षणतः स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिशाम्यनन्तरं षडपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते। अथातो धर्ममित्यादि" उप॰

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"। २सू॰

"को धर्मः किं लक्षणश्चेति? सामान्यतः शिष्यजिज्ञा-सायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते" तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्म एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परम-पुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थ-मभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छा-नधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्। साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्" उपस्कार।

"तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्"। ३सू॰

"ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये च विप्रति-पद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः, पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादनृतत्वम् "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोतीति" विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहन्यते "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति योऽनुदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति यः समयाध्युषिते जुहोति" इत्या-दिना। तथा "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यनेन प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणाभिधानात् पौनरुक्त्यमेव। न चाम्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चि-दस्ति प्रमाणम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाट-वादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रे-यसं न वा तस्य तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति

श्रुतिः" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिका। अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि वस्तुतः दुःखध्वंसस्य दुःखप्रागभावकारेण च विपर्य्यकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि। योगिनां योगजधर्म्मवशेनानागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च। तथापि तुल्यायव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हाने द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत् उत्पन्नतो वीतरागाणां दुःखदुर्द्दिनभीरूणां सुखखद्योतिकाभावेऽप्यव्ययतया तत्र प्रवृत्तेः। ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि सवासनमिथ्याज्ञानं दुःखहेतुस्तदुच्छेदश्चात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः" उपस्कार। कियदन्तरे च "धर्म्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादिकस्य विशेषणं तत्र धर्म्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्म्मः इदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्म्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः नूयते ह्यीश्वरनियोगप्रसादमधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्यत्यचक्षुः" इत्यत्रापि तथा। सच शास्त्रान्मनननिदिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात्" उप०

न्यायकन्दल्यां प्रयोजनतत्त्वमित्थं विवृतं यथा "तच्चेश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्म्मादेवेति" भाष्यप्रतीकव्याख्यायाम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणोधर्म्मः साधर्म्यम् असाधारणोधर्म्मो वैधर्म्यं तयोर्ज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयसंयोगजं सुखं तावत् क्षयिष्णुनापि दुःखबहुलं स्वर्गादिपदं प्राप्यमपि सप्रत्यय, सातिशयञ्च तथा च कस्यचित् स्वर्गमात्रमपरस्य स्वर्गराज्यम् अवस्थदपि सतत प्रच्युतिशङ्कया परसम्पदुत्कर्षोपतापाच्च दुःखाक्रान्तं न निश्चितं श्रेयः। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरनुपमवेदननिखिलदुःखासंवेदनादपराधीनत्वाच्च निश्चितं श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादिस्वरूपज्ञानम्। एतेनैतत् प्रत्युक्तं मण्डनेन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरुच्छेदपक्षान्न भिद्यत इति। विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदो नित्यत्वात् नचायमपुरुषार्थः समस्तदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीकतया साधनप्रार्थनायतपरिक्लिष्टतया च सदा दुःखाक्रान्तस्य विषमिश्रस्येव मधुनो दुःखपक्षे निक्षेपात्"। कियदन्तरे तत्रैव। "तत् निःश्रेयसं धर्म्मादेव भवति द्रव्यादितत्त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम् इत्यभिप्राय तत्त्वतो ज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विरक्तस्य समीहानिवृत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्म्माण्यकुर्व्वतस्तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितानि असङ्कल्पितफलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमभ्यस्यतः प्रकृष्टविनिवर्त्तकधर्म्मोपचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरवियोगस्य भावात् दृष्टो हि विषयाणामहिकण्टकादीनां, परित्यागो विषयदोषदर्शनादभिसन्धिकृतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणात् प्रयत्नात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिकं परित्यागो विषयदोषदर्शनपूर्व्वकाभिसन्धिकृतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तविपाक इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः। धर्म्मोऽपि केवलं न तावन्निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते तेनेदमुक्तम् ईश्वरनोदनेत्यादि। नोद्यन्ते प्रेर्य्यन्ते स्वकार्य्येषु प्रवर्त्त्यन्तेऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्वरेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्य्यारम्भं प्रत्याभिमुख्यम् ईश्वरनोदनयाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्य्यारम्भाभिमुखीकृताद्धर्म्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना"।

एवं विषयप्रयोजनादिकं यत् सूत्रारम्भे विहितं तत्र प्रतिपाद्यविषयाय सर्व्वद० दर्शिता यथा

"इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया जिहासितमेतद्विदितं दुःखं जिहासुस्तद्धानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति "यदा चर्म्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तोभविष्यति" इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्। परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः यदाह "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" तत्र मननमनुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च पदार्थविवेकापेक्षम्। अतः पदार्थषट्कम्"। "अथातो धर्म्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकाया दशलक्षण्याः कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि तत्रादिमाह्निकस्याद्ये प्रथमे

श्रुतिः” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिका। अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि अस्मदादि दुःखस्य दुःखत्वात्कारेण स्वाश्रय विषयं करणात् प्रत्यक्षवेद्यतायाः। योगिनां योगजधर्मानुग्रहेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च। तथापि तदुत्पाद्यत्वतया नाय पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि ज्ञाने इयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत् उच्यते यो वीतरागो भवतु दुःखनिवृत्तिमभीप्सुर्या सुखयथोचितवाक्यात्ते ऽन्तरालत्वसत्ता तत्र प्रवर्त्तते। नह तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्य नष्टत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि सवासन मिथ्याज्ञान संसारहेतुस्तदुच्छेदयात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः” उपस्कार कियदन्तरे च “धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादिश्रस्य विशेषण तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्म इति तु तच्च ज्ञायतेऽनेनेति तच्चज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो मन्तव्य सूयते ईश्वरनियोगप्रसादवधिगमस्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्र ज्ञानमात्रतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽनाय” इत्यत्र “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये” इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् “पश्य ब्रह्म” इत्यत्रापि तथा। अत्र शास्त्रमननिदिध्यासनादिपरमपरयेति क्षेत्रपञ्चम्या तथैवाभिधानात्” उप० न्यायकन्दल्यां प्रयोजनमन्यमित्थं स्थित यथा “तच्चेश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवेति” भाष्यप्रतीकव्याख्यायाम् “यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणो धर्मः साधर्म्यम् असाधारणोधर्मो वैधर्म्यं तयोस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयसंयोगज सुख तावत् क्षयिकमिति दुःखमेव स्वर्गादिपद भाष्यमपि सप्रत्ययं, सातिशयत्व तथा च कश्चित्स्वर्गमात्रमपरस्य स्वर्गराज्यम् अतस्तदपि चततमप्युतिमद्धया परससत्कर्मोपतापाच्च दुःखान्नाम्न न मिश्रित श्रेय। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरप्यश्रवेदननिखिलदुःखावेदनारूपत्वादपरायत्तेन मिश्रित श्रेयः तस्य कारण इत्यादिकस्य प्रधानम्। एतेनैतत् प्रत्युक्तं प्रवृत्तेन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरुच्छेद-

पक्षात् भिद्यत इति। विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदोनित्यत्वात् न चायमपुरुषार्थः सकलदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् सकलसुखाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीकतया साधनप्रार्थनागतपरिक्लिष्टतया च सदा दुःखानुषक्तत्वात् विषमिश्रस्येव मधुनोदुःखपक्षे निक्षेपात्”। कियदन्तरे तत्रैव। “तत् निःश्रेयस धर्मादेव भवति इत्यादि तच्च ज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम् इत्यभिप्राय तत्त्वतो ज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विरक्तस्य समीहानिवृत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्माण्यकुर्वतः तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितानि असङ्कल्पित फलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमभ्यस्तः प्रकृष्टविनिवर्त्तकधर्मोपचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरवियोगस्यभावात् इन्द्रोहि विषयाणामङ्गिकस्वभावादीनां, परित्यागो-विषयदोषदर्शनादभिव्यक्तनिवर्त्तकात्मविशेषगुणात् भवन्ति तेन शरीरादीनामात्यन्तिक परित्यागोविषयदोषदर्शनपूर्वकात्मज्ञानाभिव्यक्तनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तविधात इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः। धर्मोऽपि केवलं न तावन्निःश्रेयस करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते तेनेदमुक्तम् ईश्वरनोदनेत्यादि। नोद्यन्ते प्रेर्यन्ते स्वकार्येषु प्रवर्त्त्यन्तेऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्वरेच्छाविशेष, अभिव्यक्ति कार्यारम्भं प्रत्याभिमुख्यम् ईश्वरनोदनयाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाभिमुखीकृताद्धर्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना”। एवं विषयप्रयोजनादिकं यत् स्वग्रन्थमभिहितं तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च सर्वद० दर्शिता यथा

इह खलु निखिलप्राणिचार्वाकसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासुस्तज्ज्ञानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति “यदा चर्म्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति” इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्। परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः यदाह “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति” तत्र मननमनुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च पदार्थविवेकापेक्षम्। अत पदार्थषट्कम्”। “अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकया दशलक्षण्या कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि तत्राह्निकद्वयात्मके प्रथमे

श्रुति” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिका। अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि परमदुःखध्वंसस्य दुःखधारात्वा- रेण सर्वं विषयकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि। योगिना योगजधर्म्मवशेनानागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च। तथापि तत्प्राप्त्यनयतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुख- स्यापि हाने द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत् उत्पन्नतो वीतरागाणां दुःखदुर्द्दिनभीरुतया सुखखद्योतिकामात्रेऽलम्पटतया तत्र प्रवृत्तेः। ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्त- रेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्राय- श्चित्तवत् तथाहि संसारस्य मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तदु- च्छेदश्चात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं ग्रन्थस्युपपत्तेः” उपस्कारः कियदन्तरे च “धर्म्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादिरस्य विशेषणं तत्र धर्म्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्म्मः यदि तु तत्त्वज्ञाय- तेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्म्मविशेषः ईश्व- रनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसाद- वधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्व- ज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासन- मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इत्यत्र “द्वे ब्रह्मणी वेदि- तव्ये” इत्यस्य च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् “पश्य ब्रह्मसु” इत्यत्रापि तथा। स च शास्त्रान्मननिदिध्या- सनादिपरम्परयेति हेतुपरम्परया तथैवाभिधानात्” उप०

न्यायकन्दल्यां प्रयोजनस्वरूपमित्थं विवृतं यथा “तत्त्वेश्वरनोदनाभिव्यक्तादधर्म्मादेवेति” भाष्यप्रतीकव्याख्या- याम् “यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणो- धर्म्मः साधर्म्यम् असाधारणोधर्म्मो वैधर्म्यं तयोर्ज्ञान- ज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयप्रयोगजं सुखं तावत् चयि- ष्णुसातिशयि दुःखप्रसूतं स्वर्गादिपदं प्राप्यमपि सातिशयं, सातिशयस्य तथा च सम्प्रति तत्स्वर्गमात्मनः परस्य स्वर्गराज्यम् अतस्तदपि सततमप्युत्पत्तिदृष्ट्या परसमृद्धत्कर्षोपतापाच्च दुः- खाक्रान्तं न निश्चितं श्रेयः। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर- सद्भावेदनतिखिलदुःखावेदनारूपत्वादपरावृत्तेश्च निश्चितं श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादिषट्पदार्थज्ञानम्। एतेनैतत् प्रत्युक्तं यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरुच्छेद- पक्षान्न भिद्यत इति। विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदोनित्यत्वात् नचायमपुरुषार्थः अखण्डक्षेमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरु- षार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि चयितया वह्निज्ञानीय- तया साधनप्रार्थनायतपरिक्लिष्टतया च सदा दुःखा- क्रान्तस्य विषमिश्रस्येव मधुनोदुःखपक्षे निक्षेपात्”। किय- दन्तरे तत्रैव। ‘तत् निःश्रेयसं धर्म्मादेव भवति द्रव्यादि त- त्त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम्’ इत्यभिप्राय तत्त्वतोज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विर- क्तस्य समीहानिवृत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्म्माण्यकुर्वत- स्तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितानि असङ्कल्पित- फलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमभ्यस्यत प्रकृष्टविनिवर्त्तकधर्म्मो- पचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरवियोगस्याभा- वात् दृष्टे हि विषयाणामसङ्क्रियमाणादीनां, परित्यागो- विषयदोषदर्शनादभिसन्धिप्रतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणात् प्रय- त्नात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिकः परित्यागोविषयदोष- दर्शनपूर्वकानभिसन्धिप्रतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तविधाव इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः। धर्म्मोऽपि स्वकार्य्यं न तावन्निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुमन्यते तेनेदमुक्तम् ईश्वरनोदनेत्यादि। नोद्यन्ते प्रेर्य्यन्ते स्वकार्य्येषु प्रवर्त्त्यन्ते ऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्व- रेच्छाविशेष अभिव्यक्तिः कार्य्यारम्भं प्रत्याभिमुख्यम् ईश्व- रनोदनयाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्य्यारम्भाभि- मुखीकृतादधर्म्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना”।

एवं विषयप्रयोजनादिकं यत्र सूत्रग्राममभिहितं तत्र प्रति- पाद्यविषयाश्च सर्वद० दर्शिता यथा

इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलचेतनसिद्ध दुःखं जिहासुस्तज्ज्ञानोपायं जिज्ञा- सुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति “यदा चर्म्मवदा- काशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्या- न्तोभविष्यति” इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्। परमेश्वर- साक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः, यदाह “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति” तत्र मनन- मनुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च पदार्थविवेकापेक्षम्। अत पदार्थषट्कम्”। “अथातो धर्म्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकाया दशलक्षण्याः कण- भक्षेण भगवता व्यवस्थापि वत्साङ्कितत्वात्तस्य प्रयत्ने

[illegible]

[illegible]

औलू

णम्। विभुत्वे सति दिक्समवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणम् कालः। अथावृत्ते शब्दविशेषगुणा महती दिक्। आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे। आत्मत्वं नाम अमूर्त्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः। मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः। रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कणोक्ताः सप्तदश चशब्दसूचिताः गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिगुणाः। तत्र रूपादिपञ्चानां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम्। रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः। अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि। कर्म पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात्। भ्रमणरेचनादीनां गमनेऽन्तर्भावः। उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम्। तत्र उत्क्षेपणं नाम ऊर्द्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः। एवमवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम्। सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणकर्मसमवेता गुणकर्मसमवेता वा। अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम्। विशेषाणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वाद्विभागो न सम्भवति तल्लक्षणञ्च प्रागेवोक्तं। (सर्व्वमपरत्वं व्याप्यत्वम् अल्पदेशवृत्तित्वं वा)।

“द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे। यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति” आभाणकस्य सद्भावात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते। तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः”। तदाह

‘आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते। द्वित्वत्वप्रमितिस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रियेति”।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राचार्य्याः अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तदनुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति”। यत्तु मूले द्वित्वादिकमनेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालनिवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेः, द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरसंस्कारादिति। तथाच स एव “आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः। द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः। द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्त्तते। अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः। गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः। द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मत” इति।

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणं शिवादित्याचार्य्योक्तानि मानानि उत्तरोत्तरकार्य्यविनाश्यानि क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् शब्दवत्। द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तया आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादभ्यामिति संक्षेपः। अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम्।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् द्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते। नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशे नष्टे द्व्यणुके परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया तया पूर्व्वदेशाद्विभागः विभागेन पूर्व्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः आरब्धे द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्य्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव क्षणाः। दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते। इयं पीलुपाकप्रक्रिया पीठरपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसम्मता।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च। तत्र प्रथमः कथ्यते कार्य्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाकाशादिदेशाद्विभागः। यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागं न तदावयवान्तरादित्यस्ति नियमः कर्मणो गगनविभागाकर्त्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजत्वेनेव व्यभिचाराभावात् ततश्चावयवकर्म अवयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात् ततो विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः ततः कारणाभावात् कार्य्याभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तत्का-

वता भूतेन्द्रियमनसां दोषात् भ्रमप्रमादकरणापाटवादि-प्रयुक्ता एव वचनामभिशुद्धय सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरत्वपचि तासां सम्भवः, तदुक्तम् "रागाज्ञानादिभिर्वक्ता ग्रस्तत्वादनृतं वदेत्। ते चेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति"।

ननु तेनेश्वरेण वेदस्य प्रणीतत्वसमवे विप्रतिपत्तिरत आह। उप०"तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति" १०सू०। 'इति शास्त्रपरिसमाप्तौ। तद्वचनाच्चेश्वरेण वचनात् प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पौरुषेया वाक्यत्वादिति साधितं नचास्मदादयस्तेषां वक्तारस्तावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते, अतीन्द्रियार्थत्वात्, नचातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः। किञ्च आप्तोक्ता वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात् यन्नाप्तोक्तं न तन्महाजनपरिगृहीतं महाजनपरिगृहीतञ्चेदं तस्मादाप्तोक्तम्। स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वस्याप्तोक्तत्वम्। महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्व्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम्, क्वचित् फलाभावः कर्त्तृकर्मसाधनवैगुण्यादित्युक्तम्। कर्त्तृस्मरणाभावाच्चैवमिति चेन्न कर्त्तृस्मरणस्य पूर्व्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीनां सङ्क्षेपाय वेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात्। किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमायामपि गुणजन्यत्वमावश्यकं तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्यस्तथा च तादृश एव वेदे वक्ता, य स्वर्गापूर्व्वादिविषयसाक्षात्कारवान्, तादृश नेश्वरादन्य इति सुष्ठु"।

औलूखल त्रि० उलूखले क्षुण्णं यैषिकोऽण्। १उलूखलपिष्टयावकादौ। उलूखले भव अण्। २उलूखलभवे मल्लादौ च। "अभिषुत्यतोलूखलान्युद्यमता" कात्या० १०,२,११,। "उलूखलैमथा औलूखला ध्वमय" कर्क

औवेणक न० "अपरान्तकमुल्लोप्य मद्रकं प्रकरीं तथा। औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतकानि च" या०उक्ते गीतिभेदे

औशनस न०उशनसा शुक्रेण प्रोक्तम् अण्। शुक्रेण प्रणीते १उपपुराणे "तथैवौशनसेरितम्" कूर्म्मपु० २८ष्ठप्रणयनरूपे शास्त्रे च। २धर्म्मशास्त्रभेदे तच्च प्रतिलोमजातसर्व्वसङ्करविभागप्रतिपादकप्रायम्। उशनसा दृष्टं साम अण्। ३उशनसा दृष्टे सामनि। तस्येदम् अण्। ५तत्सम्बन्धिनि त्रि०। 'व्यूढ्वा चौशनसं व्यूहम्' भा०व० २८४अ०। "लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकञ्च गच्छति" भा०अनु०१०७अ०। उशनसि भवः अण्। ६शुक्रभवे स्त्रियां ङीप्। सा च ७देवयान्याख्यायां तदीय दुहितरि "विद्यौशनसि! मद्भन्ते न त्वमर्होऽसि भाविनि!" भा० आ० ८१ अ० देवयानीं प्रति कचोक्तिः।

औशिज पु० उशिगेव प्रज्ञा०स्वार्थे अण्। १कक्षीवति। "औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे" ऋ० १,११२,११। २प्रवरर्षिभेदे "काक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति" आश्व० श्रौ० १२,११,२।

औशीनर पु० उशीनरस्यापत्यम् उत्सा०अञ्। उशीनरस्यापत्येषु शिविप्रभृतिषु। उशीनरशब्दे १२७५पृ०उशीनरशब्दे उक्ते। तद्वृत्तान्त "उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः। नृगा कृमिर्नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती। उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः। तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः। नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्याः कृमिरजायत। नवायास्तु नवः पुत्रो दर्व्वायाः सुव्रतो ऽभवत्। दृषद्वत्यास्तु सञ्जज्ञे शिविरौशीनरो नृप" हरिवं०३१अ०। उक्तः तच्चरितञ्च भा०वन०१९६अ०। "देवानां कथा सञ्जाता महीतलं गत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेन जिज्ञासिष्याम इति। एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपातिष्ठेताम्। अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदाभिपार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण। अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत्। अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत्। प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते। अस्य दद्यात् भवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्य्यात्। घोरं कपोतस्य निपातमाहुः। अथ कपोतो राजानमब्रवीत्। प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये। अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणास्त्वां प्रपद्ये। स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि। तपसा दमेन युक्तमाचार्य्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् एवं युक्तमपापं मां विद्धि। गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः। न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि। अथ श्येनो राजानमब्रवीत्। पर्य्यायेण वसतिर्म्मा भवेषु सर्गे जातः पूर्व्वमस्मात् कपोतात्। त्वमाददानोऽद्य कपोतमेनं मा त्वं राजन्! विघ्नकर्त्ता भवेथाः। राजोवाच। केनेदृशी जातु पुरा हि दृष्टा वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता। यो वै कपोतोऽद्ध्रतेमाश्च श्येन उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु। नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं रोहति काल उप्तम्। भीतं प्रपन्नं योहि ददाति शत्रवे न त्राण

[illegible]

पौमीर [illegible]

[illegible]

[illegible]

९२अ० । अन्य च यथा ययातिर्मातामहच्छया औषो-
नरिशब्दे दर्शितः । तत्र भगच्छब्देनैतस्यापि परामर्शात्
ध न० ओषधेरिदम् "ओषधेरजातौ" पा० अण् । ओषधि-
जाते १अन्नादौ २रोगनाशके द्रव्यभेदे । स्वार्थेऽण् ।
३ओषधौ च । औषधशब्दार्थश्च सुश्रुते दर्शितः
"एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतु-
ष्टयं व्याख्यातम्" इत्युक्त्वा "औषधग्रहणात् द्रव्यगुणरस-
वीर्य्यविपाकप्रभावानामादेशः" इत्युक्तम् । तेन द्रव्यमात्रसाध्य-
स्यौषधत्वम् । अतएव तैलघृतनवनीतविशेषाणामप्यौ-
षधत्वम् । "रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः
कर्म्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत्" चक्रद० परि-
पाटीत्युक्त्वा रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्तत एव तेऽ-
धिगम्याः । तदुपयोगिभूम्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा
"अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिक-
ताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररो-
हवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा
भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रात-
पपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढ-
मूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सा-
मान्यः । विशेषतस्तु तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा
कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला-
सन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुण-
भूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डु-
वृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासभवर्णा
तनुरूक्षकोटराल्परसशस्यप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वी
समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वत-
वृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाहु-
राचार्य्याः । प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं
मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक्
कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु
ऋतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेषु एवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति ।
सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयि-
ष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते ।
एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ
जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयि-
ष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि ।
आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनानि, एवं बलवत्तराणि भवन्ति ।
सर्व्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविड-
ङ्गेभ्यः । सर्व्वाण्येव सक्षीराणि वीर्य्यवन्ति तेषाम-
सम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति । भवन्ति चात्र ।
गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्व्वावयव-
साध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति
तत्र सर्व्वो विधीयते । गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमि-
रिष्यते । तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युताः ।
अव्यक्तः किल तोयस्य रसो नित्यं विनिश्चितः । रस एव
स चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् । सर्व्वलक्षणसम्पन्ना
भूमिः साधारणा स्मृता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गु-
णानि विशेषतः । विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसा-
दिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् ।
विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् । शेषम-
प्यस्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थाना-
द्रक्तरोमनखादिकम् । क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु
संहरेत् । प्लुतान्यन्नाण्डफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम् । प्रश-
स्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते" ।
औषधग्रहणे परिभाषादिकमुक्तं भावप्र० यथा
"प्रशस्तदेशे सञ्जातं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् । अल्पमात्रं
बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् । दोषघ्नमग्लानिकरमविक-
न विकारि यत् । समीक्ष्य काले दत्तञ्च भेषजं स्यात् गुणा-
वहम् । आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरि-
र्मतः । अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ।
आग्नेया अधिकाग्न्यंशाः सौम्या अधिकसोमांशाः ।
औषधय एवौषधानि । अत्र स्वार्थेऽण् । अनुरूपाणि
सदृशानि । अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।
गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे । आदित्य-
सम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधरा-
द्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् । साधारणधराद्रव्यम्
सर्व्वभूमिभवं द्रव्यम् । उत्तराश्रितं स्यात् उत्तरदि-
ग्भवम् । वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः ।
जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्य्यसाधिकाः । शरद्य-
खिलकार्य्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् । विरेकवमना-
र्थन्तु वसन्तान्ते समाहरेत् । वसन्तान्ते वसन्तमध्ये समा-
हरेत् स गृह्णीयात् । अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां
ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् । गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सक-
लान्यपि बुद्धिमान् । अन्यच्च । महान्ति येषां मूलानि

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] (वृषभादि) इत्यस्य [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । (बृहस्पति) इति [illegible] । [illegible] । (पौषीस्नान) इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

गृह्यते। यथा प्रतिनिधिः । चित्रकाभावतो दन्ती क्षारं शिखरिणोऽथवा। अभावे धन्वयासस्य प्रक्षेप्या दुरालभा। शिखरी चापामार्गं । तगरस्याप्यभावे तु कुष्ठं दद्याद्भिषग्वरः । मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिङ्गिन्याः प्रभवा बुधैः । अश्विगन्धा अभावे तु भानवन्दं गृहीत्वा । मधुयष्ट्यां अभावे तु मीनकण्ठगिरा मता । नीलकाव्यानिया मधुरगिरा। वहुवाभावतो देयं कत्थकारोदारुवन्दनम् । नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते । जातिपुष्पं न यत्राप्ति लवङ्गं तत्र दीयते । अजीवमादि पयसो अभावे तद्रसो मतः। पौष्करामावतः कुष्ठं तथा मद्राक्षाभावतः । स्वर्णैरकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयते मदे। पद्मकाश्च पिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृतौ। अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं मतम्। यदि न स्यात् ग्रामिया तदा देया भिगा बुधैः । सोमराजी वाकुची । प्रपुन्नाटफलं चक्रमर्द्दफलम्। दारुनिशा दारुहरिद्रा भिसा हरिद्रा। रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्व्वी प्रयुज्यते क्षीरकाकोल्यभावतो देया स्फटिका तद्गुणा जनैः। मोरटो (मोरटीमाटी) इति लोके। स्फटिका (फटिकारी) इति लोके। तालीशपत्रकाभावे स्वर्णतालो प्रयुज्यते। भार्ग्यभावे तु तालीश खदिरकारी जटाऽपि वा। रुचकाभावतो दद्यात्लवणं पांशुपूर्व्वकम्। अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातकीं प्रयोजयेत्। रुचक(सौचार) इति लोके पांशुलवणं (खारी) इति लोके। अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते। शृङ्गी यदि न लभ्येत तदेयं काकतुण्डफलम्। तयोरभावे कुसुमं पञ्चकाल मतं बुधैः। नवपुष्पकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः। कस्तूर्य्यभावे कङ्कोल चैषणीयं विदुर्बुधाः। कङ्कोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते। सुगन्धिमुस्तकं देयं कर्पूराभावतो बुधैः। कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः। कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुम्भकुसुमं नवम्। श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते। अभावेऽप्येतयोर्वैद्य प्रक्षिपेत् रक्तचन्दनम्। रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः। सुखा भातिविषाभावे मि-साभावे मिसा मता। अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते। मेदा जीवककाकोल्यौ ऋद्धिवृद्धेऽपि चासति। वरी विदार्य्यश्वगन्धा वाराही च क्रमात् क्षिपेत्। वरी शतावरी। वाराह्या अभावे चर्मकारालुको मतः। वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः। वाराहीकन्दएवान्यैश्चर्मकारालुको मतः। अनूपदेशजे देशे वराह इव लोमवान्। पद्मकस्याभावे तु रक्तचन्दनमिष्यते। भल्लातकाभावतश्चित्रं भवेच्चोरभावतः। सुवर्णाभावतः स्वर्णमाक्षिकं प्रक्षिपेद्बुधः। श्वेतन्तु माक्षिकं ज्ञेयं बुधैः रजतवन्मतम्। माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगैरिकम्। पार्श्वमिव वा रौप्यं यत्र यस्य न लभ्यते। तत्र कान्तेन तस्यापि भिषग्युञ्ज्यादिविधानम्। कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्यसत्तमः। अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत्। मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः। मत्स्याण्डाभावतो दद्युर्भिषजः सितशर्कराम्। अथ च सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते। क्षाराभावे रसौ मौद्रौ माक्षरो वा प्रदीयते। अत्र यो-ज्ञानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च। योज्यमेकतराभावे परं वैद्येन जानता। रसवीर्य्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च। तुल्यादिविपमन्यद् द्रव्याणान्तु रसादिवत्। योगे यदप्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मतः। यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव गृह्यते। व्याधियुक्तं यद्द्रव्यं गुणोत्तममपि तत् त्यजेत्। अनुक्तमपि युक्तं यत् योजयेत् तद्रसादिवत्। द्रव्यगतपञ्चपदार्थं कथयाम्याह। द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यविपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वस्वं कुर्व्वन्ति कर्म्म च"।

"वीर्य्यवन्त्यौषधिमीव विकारे सान्निपातिके" कुमा०। "द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" रघुः। "' स विषमौषधम्"उद्भट' "भवौषधात् श्रोत्रमनोऽभिरामात्" भाग०१,१, 'औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा०। संसाररूपदुःखदायकरोगनिवारके ४परमेश्वरे च 'औषधं जगतां सेतुः" विष्णु०स०।

औषधि स्त्री ओष+धा+कि—प्रा०स०। सस्यगोषधौ। "निरमन्ति न जृम्भितमौषधयः" किरा० वा ङीप्। औषधी।

औषर न० उषरे भवः अण्। पांशुलवणे राजनि०।

औषरक न० औषरमिव कन्। (खारी) लवणभेदे राजनि०

औषस न० उषसि भवम् सन्धिवेलेत्यादिना योगविभागात् अण्। १उषसिभवे। वस्तुतः भवार्थे "कालाट्ठञ्"पा०उक्ते ठञ् स्यात् तेन उषस इदम् इत्यण् इत्युचितम्। २उषःसम्बन्धिनि। "अनुदितौषसरागेति "औषसातपभयादपलीनम्" इति च" किरा० स्त्रियां ङीप्। "या गोधा पत्यौषसी सा" शत० ब्रा० ३,१,२,८, उषस्+वा० यत् स्वार्थे अण्। औषस उषोभवे त्रि०।

[illegible]

इति [illegible] समाप्तम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य विरचिते बाचस्पत्याभिधाने

संस्कृताभिधानपरिशिष्टं समाप्तम् ।

श्री [illegible]